

تخليقي ۽ تنقيدي ادب

(رسول بخش پليجي جون مڪمل تحريرون)

مرتب: جامي چانڊيو

سينئر فار پيس اينڊ سول سوسائٽي
A-89/11، گلشن سحر، باءِ لڳ پاس گيٽ، واٽو واھه،

قاسم آباد، حيدرآباد

Ph: +92-22-2106074, Fax: +92-22-2106074

E-Mail: info@cpcs.org.pk

www.cpcs.org.pk

سي حق ۽ واسطا اداري وٽ محفوظ

43

تنقيدي ۽ تخليقي ادب

رسول بخش پليجو

جامي چانڊيو

ڪتاب جو نالو:

ليکڪ:

مرتب:

ڪمپوزنگ ۽
ٽائپل ٻڙائنگ: سليمان سميجو
چاپو پهريون: سيپٽمبر 2012ع
ڇپائيندڙ: سي پي ايس
مُلها: 800 روپيا

ڪتابن ملڻ جا هنڌ

ٿامس اينڊ ٿامس بڪ هائوس، ڪراچي
ڪائيلواڙ بڪ هائوس ڪراچي
سنڌيڪا ڪتاب گهر، حيدرآباد
فڪشن هائوس، حيدرآباد
رابيل ڪتاب گهر، لاڙڪاڻو
گل ڪتاب گهر، شڪارپور
جنيد ڪتاب گهر، دادو
سنڌيڪا ڪتاب گهر، سکر
مهراڻ ڪتاب گهر، ميرپورخاص
هلال ڪتاب گهر، ميرپورخاص
ماروي ڪتاب گهر ٽنڊوالهيار

All Rights Reserved
“Tanqeedi ain Takhleeki Adab”

First Edition: September 2012

Pirce: 800 PKR

Published By: Center for Peace & Civil Society (CPCS)

سي پي ايس پاران ڇپائي پڌرو ڪيو ويو.

- ارپنا

- جامي چانڊيو

جامي چانڊيو

• مهاڳ

پاڳو پهريون (شخصيتون)

• جديد سنڌي ادب جي پيڙهه رڪنڌر مرزا قليچ بيگ

• ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ

• مخدوم طالب الموليٰ

• فاضل سدائين آهي...

پاڳو ٻيو (تنقيدي ادب)

• انڌا اونڌاويچ

• سنڌي ذات هنجن

▪ هوئڇ هوشيار! ترڪڻ آهي تڙ ۾! (شاهه)

▪ خاص ادبي پڙي!

▪ دلين جو درد - نئين کوجنا؟

▪ ڇا، ڏک رڳو تباهه ڪندڙ آهن؟

▪ من حرام تي حُجتان ڏير!

▪ طبقاتي مفادن ۽ نظرين کان بالاتر خالص

ادب جو ڀونگ

▪ ادب تخليق ڪرڻ لاءِ رڳو احساس ۽ جذبا

ڪافي آهن ڇا؟

▪ ماضيءَ جو ادب

▪ دنيا کي ليڪ!

▪ اڳوڻو يورپي ترقي پسند ادب

▪ هڻ تي فريدا! شاد ول

▪ نوان هيرا!

• ڪنڊهر

• لطيف جي شاعريءَ جو انقلابي ڪردار

• اچو ته حقيقت بياني ڪرڻ سکون

• مهراڻ تي تبصرو

• لات کي تات

• سنڌڪائي صحافت

• جادو ۽ سائنس

• گرمس جون آکاڻيون

• شيخ اياز کان انٽرويو

• هو چون ٿا هيئن چئو

• قصيدو هڪ ڪتاب جي شان ۾

• امر جليل جي ڪهاڻين تي رايو

• ساک سان ٿو چوان

• پشو پاشا جو جائزو

• سوچن جي ڊائري

• سنڌ کي اعليٰ درجي جي ترجمو ڪندڙن جي ضرورت آهي

- قومي بقا جي جدوجهد ۾ علم ۽ ادب جو ڪردار
- پنهنجي ادب کي زور وٺايو
- ادب ۾ ترجمي جي اهميت
- ذهني ۽ فڪري مڙسي ڇا ٿيندي آهي؟
- تنگ نظري، تعصب ۽ انسان دوستي
- لکڻ سون آهي
- ڪائنات اُٺڻ مان ٺهيل آهي
- ڪجهه صحافت، شاعريءَ ۽ انقلاب بابت
- خوشيءَ جهڙي خوراڪ
- ويهڻ مون نه وڙاءُ
- اچو ته وري انگريزي سکون
- عالمي ادب تي هڪ مختصر نظر
- مشرقي ادب ۽ مغربي عالم
- تحريڪ جو مهاڳ
- وڳ ڪه وسرياءِ
- ڀاڱو ٽيون (تخليقي ادب)
- پسي ڳاڙهه گل (ڪهاڻين جو مجموعو)
- اڄ اڳڙيا آيا
- وڊيو هٿين ته ويهه
- بختاور
- جتي باهه ٻري
- پسي ڳاڙهه گل
- نظريه اسلامستان
- سچ جو ڏينهن
- ڪورٽ ڪهاڻيون
- ڪرشن نگر جي ڪنوار
- ثمينه خاتون جا دعوي دار
- خورشيد بيگم ۽ پوليس جاچ
- برجستو پوليس آفيسر
- غيرتي پٽ
- سانگوتا ۽ سٽيون
- ڌوٽي سا ڏورين
- ڪيٿرائن دنيا جو سير ڪيو
- شاهي مهمان ۽ سيفتي ايڪٽ
- رئيس وڏي جون ٽوپيون
- دؤر ٻيو
- ڀاڱو چوٿون (شاعري)
- اوهان جي پڄاڻان
- چونڊ عالمي شاعري

پاڳو پهريون
(شخصيتون)

جديد سنڌي ادب جي پيڙهه رڪنڌڙ مرزا قليچ بيگ

مرزا قليچ بيگ جي ناني ۽ بابي جو وطن جارجيا پنهنجي تاريخ ۽ جاگرافيءَ هٿان سنڌ کان به وڏي مار کائيندو رهيو آهي. اهو ٻن پهاڙي سلسلن، ٻن سمنڊن، ٽن وڏين سلطنتن ۽ ٻن کنڊن جي سنگم وٽ آهي. اهو ڪوهه قاف جبلن جي وچ تي آهي. ساڳي وقت اهو ٻن سمنڊن يعني ڪاري سمنڊ ۽ ڪئسپس سمنڊ جي وچ تي آهي. رهيل ڪسر ان ڳالهه پوري ڪري ڇڏي آهي، جو اهو ٻن کنڊن يعني ايشيا ۽ يورپ جي سرحد تي روس، ايران ۽ ترڪي جهڙين فيل مست علائقائي طاقتن جي وچ ۾ ڦٽل آهي ۽ صدين کان انهن هٿان تڏبو واري واري سان لتاڙبو ۽ چيپاڻبو رهيو آهي.

اڄ کان 28 صديون اڳ هتي يونانين اچي بيٺڪون ٺاهيون پوءِ رومي، عرب، منگول، ترڪ، ايراني ۽ روسي جارجيا تان پاڻ ۾ وڙهندا ۽ هڪ ٻئي پٺيان اتي قبضا ڪندا رهيا. تان جو نيٺ 1801ع ۾ روس مستقل طرح ان تي قبضو ڪري ورتو. ڌري گهٽ ٻن صدين کان پوءِ تازو جڏهن سوويت يونين ٽٽي ٽڪر ٽڪر ٿي آهي، تڏهن جارجيا هڪ ڀيرو وري پنهنجي الڳ حڪومت قائم ڪئي آهي.

ڪوهه قاف جبلن کان وٺي ڏنڊڪٿان، رنگين قسن ۽ الف ليليٰ جهڙن داستانن کي جنم ڏنو آهي. ڪوهه قاف جي ديون ۽ پرين جا داستان ڪنهن نه پڙهيا هوندا؟ ڪوهه قاف جي جابلو سرزمين ۽ ان جا ماڻهو واقعي آهن به اهڙائي خوبصورت ۽ من موهيندڙ، جهڙا ٻڌجن ٿا. انسائيڪلوپيڊيا برٽنيڪا جهڙي انتهائي پختي ۽ سنجيده علمي اختياري چوي ٿي:

”جارجيائي ماڻهن جون پاڙون تاريخ ۾ گهريون آهن، سندن ثقافتي ورثو به قديم ۽ شاهوڪار آهي... جارجيائي ماڻهو

هڪڙا اهڙا خوددار ماڻهو آهن جيڪي زمانن کان وٺي جوڌن ۽ جانباڙن جي حيثيت ۾ مشهور ۽ معروف آهن. سندن مهمان نوازي، سندن زندگيءَ سان محبت، سندن زنده دلي نهايت ۽ خوش طبعي دنيا ۾ مشهور آهن. هُو قداور، جانتار، سنها، ڪارين اکين ۽ ڪارن وارن وارا ماڻهو آهن... سندن سُونهن جو معيار بلند آهي، جارجيائي عورتن جو حسن اهڙو آهي جو ان مان تاريخي داستان ٺهي پيا آهن. هنن مان ڪيتريون ترڪي سلطانن ۽ ايران جي شاهن جي محلن جون زينتون بڻيون، جارجيائي ماڻهن جي عمر غير معمولي حد تائين وڌي ٿيندي آهي.

سنه 1797ع ۾ جڏهن ايرانين جي هڪڙي ڪاهه ۾ مرزا صاحب جي ناني ۽ ڏاڏي جا والد مارجي ويا، تڏهن هو ٻارن ٻچن سميت قيدي بڻجي ايران ۾ آيا، اتان اهي سنڌ آندا ويا. مرزا خسرو 1805ع ۾ پنجن ورهين جي عمر ۾ حيدرآباد ۾ آندو ويو هو. مير ڪرم علي خان وٽ رهيا. اها اوڻهين صديءَ جي شروعات هئي. ارڙهين، اوڻهين ۽ ويهين صدي ۾ دنيا ۾ جيڪي تبديليون ٿيون آهن، سمورن گذريل صدين ۾ ايل تبديلين کان گهڻا گهڻا ڀيرا وڌيڪ هيون. مرزا قليچ بيگ جي تاريخي ڪردار کي انهن تبديلين کي سمجهڻ کان سواءِ صحيح نموني سمجهي ڪين سگهيو.

دنيا جي سڀ کان گهڻي ايراضي، سڀ کان گهڻا ماڻهو، سڀ کان وڌيڪ قدرتي وسيلا ۽ تنهن ڪري سڀ کان وڌيڪ دولت تاريخي طرح ايشيا جي رهي آهي ۽ نه يورپ جي. انڪري اٽڪل پنج سَو سال اڳ تائين مجموعي طرح ايشيا جي يورپ مٿان سرسي رهي آهي. جيستائين دنيا ۾ بالادست اقتصادي ۽ سماجي نظام، جاگيردار نظام هو، تيستائين ايشيا يورپ کان زور هئي، اٽڪل 15 صدي کان دنيا ۾ جاگيردار نظام جو زوال اچڻ شروع ٿيو، دنيا کي هڪ نئين بهتر، سماجي، اقتصادي نظام جي ضرورت پوڻ لڳي، ايشيا کي جاگيرداري جي انتهائي رجعت پرست فطرت اهڙو نظام پيدا ٿيڻ نه ڏنو. يورپي جاگيرداريءَ جي فطرت اهڙو نظام پيدا ڪرڻ ڏنو، ان جو نالو هو صنعتي يا سرماڻيدار نظام.

يورپ جي ان نئين سماجي اقتصادي فڪري نظام جي پيڙهه يونان ۽ روم جي تهذيبن تي ٻڌل آهي. اهي ٻئي تهذيبون دنيا جي وڏن مذهبن جي اثرن کان ٻاهر رهيون هيون. انهن تهذيبن پنج سَو سال قبل مسيح کان وٺي مذهبي اختياري وارن کي برهمڻن، پادرين ۽ مٿن جي روڪ ٽوڪ بنا

انساني عقل ۽ سمجھه کان ڪم وٺي هنر ۽ سائنس کي جنم ڏنو ۽ انهن کي خوب ڪتب آندو. ان ڪري انهن حڪومت، جنگ، علم، ادب، سائنس، قانون ۽ ٻين بي انداز ڳالهين ۾ اهڙين بلندين کي ڇهيو جنهن جو مثال انسان جي تاريخ ۾ ڳولڻ عبت آهي. صنعتي ۽ سرمائيداري نظام هلندڙ هو پر ايشيائي جاگيرداري نظام ۽ يورپي جاگيرداري نظام ۾ زمين آسمان جو فرق هو، ايشيائي جاگيرداري نظام قاعدي قانون جي ڪنهن به ريت مرڃات کي نه ٿي مڃيو. اهو مڪمل طرح آپيشاهي ۽ ڏنڊي شاهي مطلق العنان نظام هو. يوناني رومي تهذيب ۽ ان جي مٿان قائم ٿيل يورپي تهذيبن هر ڳالهه جي حد ۽ توازن ۽ قاعدي قانون جو پورو پورو خيال ٿي رکيو. اهي گهرڻ جاڙ ۽ علم، وڏي سُر، سمجھه ۽ ڏاهپ واري تهذيبون هيون ۽ آهن. ايشيائي جاگيرداري، يورپي جاگيرداري جيان اهڙي مضبوط ۽ جٽدار، علمي، عقلي ۽ قانوني تهذيب پيڙهه تي ٻڌل ڪا نه هئي، اها سترهين صديءَ تائين پنهنجي طبعي عمر کائي ڪنهن سنڍ عورت وانگر جٽائڻ ۽ نپائڻ جي عمل کان جڏي ٿي چڪي هئي. اها نئين عالمي، تاريخي دور لاءِ گهريل وچين طبقي واري انقلابي سمجھه، سُر، ڏاهپ، کوجنا، ڳولا، تحقيق، واپار، ڪاروبار، هنر، صنعت کي تخليق ڪرڻ بدران ان جي نون آسرنڊڙ مٿن جي جاني دشمن بنجي بيٺي ۽ ايشيا کي ذهني ۽ فڪري طرح هڻي هڪڙو علمي ۽ ثقافتي برپٽ بنائي رکيائين.

ٻئي طرف نئين سجاڳيءَ جي مدد سان يورپ جي وڏن شهرن ۾ واپار تمام گهڻو زور ورتو. جو واپاري طبقو جاگيردارن کان پنهنجا حق گهرڻ لڳو. صدين جي ويڙهه کان پوءِ وچون طبقو، خاص ڪري واپاري طبقو، جاگيرداري طبقي کان زور وٺي ويو ۽ علم، ادب ۽ فن، هنر، فلسفي، اقتصاديات، کوجنا، سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي ميدان ۾ برق رفتاريءَ سان اڳتي وڌندو آخر ست سمنڊ پار ڪري سڄي دنيا تي ڇانئجي ويو.

19 صدي جي شروعات تائين انگريز پنهنجن ٻين سڀني رقيب يعني پورچوگيزن، ڊچن، اسپينين کي شڪست ڏيئي دنيا جو پهريون نمبر صنعتي سرمائيدار ۽ طاقتور ملڪ ۽ هندستان جو به مالڪ بنجي ويو هو. سنڌ جي ميرن کي سنڌ تي قبضو ڪئي ويهارو سال مس ٿيا هئا، انهن کي ڪا خبر ڪا نه هئي ته سندن بادشاهي جا ڏينهن به وڃي ڳاڻ ڳڻيا پڇيا هئا.

انگريز هندستان ۾ به ابتڙ تاريخي ڪم ڪري رهيا هئا. هڪڙو ته هن ملڪ کي ڦري ڀنگ ڪري انهن جي قدرتي وسيلن، مڪاني صنعتن ۽ هنرن کي برباد ڪري ان کي پنهنجو بيوس غلام بڻائي رهيا هئا. اهو تباهيءَ جو ڪم هو. ٻئي طرف هو اڳتي وڃي پنهنجي ضرورت خاطر ۽ پنهنجي ڦرلٽ ۾ سهوليت پيدا ڪرڻ لاءِ پنهنجي غلام بنايل ملڪ ۾ هڪ محدود حد تائين نئين سجاڳي، روشني، علم، هنر، ٽيڪنالاجي ۽ صنعت جو پڻ واڌارو آڻڻ تي مجبور ٿيڻ وارا هئا.

انگريزن جي غلامي ۾ گهڻا ماڻهو خوش نه هئا، جيتوڻيڪ هو اڳين نظامن مان اڃا به وڌيڪ ناخوش هئا، غلامي کي ختم ڪرڻ لاءِ ٻن قسمن جون ڪوششون ڪيون ويون هيون، هڪڙيون جاگيردار طبقن طرفان ڪيون ويون، ٻيو وچين طبقي طرفان ڪيترن هندن ۽ مسلمانن جاگيردارن ۽ سندن حامين جو خيال هو ته هندستان مان انگريز سان وڙهي کين ڪڍي اڳوڻو ساڳيو جاگيردارن ۽ نوابن جي حڪومت وارو نظام قائم ڪيو وڃي. ان مقصد لاءِ پهرين ڪوشش 19 صدي جي شروعات ۾ ڏکڻ هندستان ۾ وچولن زميندارن طرفان ڪئي ويئي ۽ ڪچلي ويئي. ٻي ڪوشش 1857ع واري بغاوت جي صورت ۾ ڪئي وئي اها به ناڪام ڪئي وئي.

ٻين ماڻهن جو خيال هو ته، لوهه کي لوهه ڪاٽي. انگريزن جي ڪاميابيءَ جو سبب رڳو انگريزن جي برتري ناهي، پر خود هندستان جي مدي خارج جاگيردارانه نظام به ڄڻ ٻاهرين ملڪن کي دعوت پئي ڏني ته اچو! اچي اسان تي قبضو ڪريو! تنهن ڪري اصل شڪست برهمڻ، تعصب، دقيانوسي ڪتابن، پنڊتن پاراتن ۽ مڻن جي جهالت تي ٻڌل علم دشمن، عقل دشمن، انسانيت دشمن، جاگيرداري نظام کاڌي آهي ۽ اصل سوڀ يوناني، رومي ۽ مغربي روشن خيال نسبتاً جمهوري ۽ قاعدن قانون تي ٻڌل سماجي صنعتي نظام ۽ ان مان پيدا ٿيل تيز رفتار ڪوجنائن، ايجادن، صنعتي پيداوار ۽ جمهوري نظام جي آهي. ان ڪري جيڪڏهن چوڻڪارو حاصل ڪرڻو آهي ته پوءِ يورپ جي نئين سجاڳي، نئين روشني، نئين علم، ادب، فلسفي، سائنس، سماجي علمن، نين ايجادن، نين صنعتن ۽ نين علمي، فڪري ۽ سائنسي صلاحيتن کي، روين کي پنهنجي دسترس ۾ آڻڻو آهي.

شروع ۾ انگريز حڪمران طبقي جا ماڻهو ان ڳالهه جي فائدي ۾ نه هئا ته ڪو ڪارن هندستانين کي مغربي علم جي نئين روشنائي، سائنس ۽ ٽيڪنالاجي کان واقف ڪيو وڃي،

کين خوف هو ته ائين ڪرڻ سان سندن دماغ خراب ٿي ويندو. ان ڪري جڏهن انگلينڊ جي پارليامينٽ اڳيان اها رٿ پيش ٿي ته هندستانين کي تعليم ڏيارڻ لاءِ انگلينڊ مان هندستان ڏانهن اسڪول ماسٽر موڪليا وڃن. تڏهن ڪمپني جي ڊائريڪٽرن طرفان سخت مخالفت ڪئي وئي هئي. ويهن سالن کان پوءِ اهو فيصلو ٿيو ته هندستان جي ٽيهه ڪروڙ ماڻهن لاءِ ڪمپني هڪ لک روپيا ساليانو خرچ ڪري! پر ان وچ ۾ به ڳالهين ٿي رهيون هيون. عيسائي مبلغ 1542ع کان وٺي هندستان جي ڪن علائقن ۾ تعليم ڏيئي رهيا هئا. هنن باقائدي اسڪول پئي هلايا، جن ۾ مذهبي ڳالهين سان گڏ جديد علم به سيکاريندا هئا. هنن پريسون لڳايون، جن ۾ عام ديسي ٻولين ۾ ڪتاب ڇپايائون. هنن انهن ٻولين جون باقائدي ڊڪشنريون تيار ڪري ڇپايون. شاهه جو رسالو ۽ سنڌي ڊڪشنري به انهن پادرين جرمني مان ڇپايا، ٻئي طرف هندستان ۾ به اها سمجهه پيدا ٿي ته پراڻي عربي، فارسي ۽ سنسڪرت علم مان هندستانين جو گهڻو چاڙهو ڪو نه ٿيندو ۽ جيڪڏهن يورپ جي علم، عقل ۽ دماغ کي سمجهي ان مان ڪم وٺبو آهي ته اهو انگريزي ٻولي معرفت ئي ٿيندو. 1817ع ۾ راجا رام موهن راءِ جي ڪوشش سان ڪلڪتي ۾ هندو ڪاليج قائم ٿيو ۽ ان جي معرفت سڄي بنگال ۾ انگريزي اسڪول کوليا ويا.

ٿامس ميڪالي جي سفارش تي 7 مارچ 1835ع تي هندستان جو گورنر جنرل لارڊ وليم بينسٽنگ اعلان ڪيو ته هندستان جي تعليم، عدالت ۽ آفيسن جي ٻولي سنسڪرت، عربي ۽ فارسي بدران انگريزي ۽ ديسي ٻولي ۾ ٿينديون. 10 آڪٽوبر 1844ع تي لارڊ هارڊ گورنر جنرل اعلان ڪيو ته آئينده سرڪاري نوڪريون فقط انگريزي تعليم وارن کي ملنديون. 1854ع ۾ سرچارلس ووڊ مرڪز کي پنهنجي رپورٽ ڏياري موڪلي، جنهن جي نتيجي طور هر صوبي ۾ تعليم جي واسطي جدا کاتو قائم ڪيو ويو. 1857ع ۾ ڪلڪتي، بمبئي ۽ مدراس ۾ يونيورسٽيون قائم ڪيون ويون ۽ ننڍن اسڪولن کي گرانٽون ڏيڻ جو سسٽم شروع ڪيو ويو. 1873ع ۾ علي ڳڙهه ڪاليج ٺهيو ۽ 1889ع ۾ بنارس يونيورسٽي قائم ٿي ۽ ملڪ کي تعليم ملڻ شروع ٿي، تان جو انگريزي تعليم ۽ جديد يورپي علمن جي ذريعي حاصل ڪيل ڏنيا جي علمن، سائنس، ٽئڪنالاجي جي ڪافي ڪجهه ڄاڻ هندستان جي

وچين طبقي کي ان پوزيشن ۾ آندو، جو انهن پنهنجا حق انگريز آقائن کان گهري وٺڻ شروع ڪري ڇڏيا.

يورپ جي صدين جي ڄاڻ، علم، فلسفي، فڪر، سائنس ۽ ٽيڪنالاجي سان هندستان جي ڪروڙين عوام جي ذهنن کي هٿياربند ڪرڻ جي اها تحريڪ هڪڙي زبردست اهميت واري، سڌاري جي تحريڪ هئي. جنهن کانسواءِ هندستان جا ماڻهو الائي ڪيترا زمانا جاگيرداري غلامي جي گندي تلاءُ ۾ پيا ٽاقوڙا هڻن ها. اها علمي ۽ سائنسي پيڙهه تيار نه ٿئي ها ته جيڪر هندستان جي آزادي جي قومي سياسي تحريڪ مشڪل سان وڌي سگهي ها.

هن تحريڪ هندستان جي سطح تي اڳواڻ راجا رام موهن راءِ ۽ سر سيد جهڙا فڪري ۽ ذهني جاکوڙي ۽ ڪاهوڙي هئا، ته سنڌ جي سطح تي ان جي سڄي پيڙهه رکندڙ اسان جي وچين طبقي جو دانشور ۽ مفڪر مرزا قليچ بيگ هو.

جيڪڏهن ڪلاسيڪي عظيم سنڌي شاعري جي ميدان ۾ اسان جو فني ۽ فڪري سورمو شاهه لطيف آهي ته جديد علم ۽ ادب جي ميدان ۾ اسان جو مها ۽ مهندار، ڪاهوڙي ۽ سرواڻ سواءِ ڪنهن شڪ شبهي جي مرزا قليچ بيگ آهي.

ڪنهن ماڻهو جي زندگي ۽ ڪمن کي سمجهڻ ۾ اها ڳالهه وڏي مدد ٿي ڏئي ته اها خبر هجي ته هو ڪهڙي زماني ۾ ڪهڙي ماحول ۾ رهندو هو ۽ سندس دؤر جا اهم ماڻهو ڪير ڪير هئا ۽ انهن ڇا پئي ڪيو؟

قليچ جي ڄمڻ کان فقط هڪ سال اڳ ايران ۾ قاجاري شهنشاهيت پائي عقيدي جي مشهور شاعره، مبلغه ۽ انقلابي ام سلمه قرت العين طاهره زرین تاج جنهن جو ”دلجه به دلجه، یم به یم“ واري قافيه وارو غزل مشهور آهي، تنهن کي بغاوت جي الزام هيٺ گهڻو ڏيئي شهيد ڪيو ويو.

قليچ سنڌ جي انگريزن جي حڪومت اچڻ کان ڏهه سال پوءِ پنجاب جي تابع ٿيڻ کان 9 سال پوءِ 1853ع ۾ پيدا ٿيو. ان سال سنڌي ٻوليءَ جو پهريون جديد الف ب ۾ لکيل ڪتاب لنڊن جي هڪڙي لئو پريس ۾ ڇپيو.

ساڳئي سال يورپ ۾ ڪريميا جي لڙائي هلندڙ هئي. هڪڙي پاسي هئا انگريز ۽ فرينچ ۽ ٻئي پاسي هئا ترڪ. ساڳئي سال اڀرندي طرف چيان ۾ آمريڪي بحري ڪمانڊر پيري زبردستي چيان ۾ گهڙي اچڻ ۾ ڪامياب ٿيو، جنهن ڪري جپانين سمجهيو ته جي اسان پنهنجي سماجي نظام کي پنهنجي راضي سان ۽ تيزي سان نه بدلايو ته اسين ڌارين جا غلام ٿي وينداسين، هنن پاڻ کي بدلايو ۽ واهه جو بدلايو. ان

سال هندستانين کي آئي - ايس - ايس امتحان ۾ ويهڻ جي اجازت ملي.

1857ع ۾ ڪلڪتي، بمبئي ۽ مدراس جون يونيورسٽيون قائم ٿيون ۽ هندستان جي پوئين جنگ آزادي شروع ٿي. 1859ع ۾ چارلس ڊارون انگلينڊ ۾ پنهنجو جڳ مشهور ارتقا جو نظريو شايع ڪرايو، 1863ع ۾ انباله ۾ وهابين جي تحريڪ ڪچلي وئي. 1875ع ۾ پرنس آف ويلس هندستان ۾ آيو ۽ علي ڳڙهه ڪاليج قائم ٿيو ۽ 1885ع ۾ انڊين نيشنل ڪانگريس جو بنياد وڌو ويو.

1896ع کان 1900ع ۾ هندستان ۾ زبردست ڏڪار آيو. ان هوندي به 1898ع ۾ مهاراڻي وڪٽوريا جي ڊائمنڊ جوبلي ملهائي وئي. 1900ع ۾ سرحد جدا صوبو ٺهيو، 1901ع ۾ مهاراڻي وڪٽوريا گذاري وئي. 1904ع ۾ روس ڇپان سان جنگ ۾ هاريو. ۽ روس ۾ 1905ع وارو ناڪام انقلاب آيو ۽ ساڳئي سال بنگال جو ورهاڱو ٿيو، جنهن جي ڪري سڄي هندستان ۾ ڪانگريس جي اڳواڻي هيٺ زبردست احتجاجي تحريڪ هلي، جنهن کي سوديشي تحريڪ سڏيو ويو. 1906ع ۾ مسلم ليگ قائم ٿي. 1911ع ۾ جڳ مشهور هندستاني اديب، شاعر ۽ دانشور رابندر نات ٽئگور کي نوبل پرائيز مليو. 1914ع ۾ مهاتما گانڌي افرিকা مان موٽي هندستان آيو ۽ 1914ع ۾ هندن مسلمانن جي گڏيل انگريز مخالف عدم تعاون جي تحريڪ ۽ خلافت جي تحريڪ هلي. انگريزن ان کي هلائڻ لاءِ رولٽ ايڪٽ پاس ڪيو ۽ جليانوالاباغ ۾ ڪوس ڪيو. انهي سال غازي امان الله افغانستان جو بادشاهه ٿيو. 1914ع ۾ اقبال پنهنجو مشهور ڪتاب ”بانگ درا“ شايع ڪرايو. 1917ع ۾ سائمن ڪميشن هندستان آئي. ان جي پائڪاٽ جي تحريڪ هلائي وئي. روس ۾ سوشلسٽ انقلاب آيو. 1919ع ۾ انگريزن سازش ڪري غازي امان الله خلاف بغاوت ڪيو. جنرل نادرئون بادشاهه ٿيو. 1929ع تي مرزا قليچ بيگ وفات ڪئي. قليچ جا ڪي وڏا هم عصر اديب، عالم ۽ شاعر:

مصري شاهه جي وفات 1906ع، حمل لغاري 1869-1914ع، ديوان ڪوڙومل 1844ع. 1916ع، سانگي 1851-1924ع، خليفو نبي بخش 1863-1779ع الله بخش اڀوجهه وفات 1901ع. قليچ جا ڪي ننڍا هم عصر سنڌي اديب، عالم ۽ شاعر:

پرمانند ميوارام 1856-1938ع، شمس الدين بلبل 1857-1919ع، امام بخش خادم 1860-1919ع، ساڌو هيرانند 1863-1893ع، مولوي احمد ملاح 1877-1969ع، مولوي فتح محمد سيوهاڻي 1882-1942ع، ڊاڪٽر گربخشاڻي 1884-1949ع، ڀڳت ڪنوررام 1885-

1945ع بيڪس وفات 1889ع، خانبهادر محمد صديق ميمڻ 1890-1958ع ڊاڪٽر دائودپوٽو 1896-1958ع.

هر اسرندڙ ادب جو پهريون قدم هوندو آهي ترجمو. پهرين دنيا جي چوٽي جي علمن ۽ ادبن سان ترجمن وسيلي رشتو رکندو. تڏهن ماڻهو تخليقي طرح پنهنجن پيرن تي بيٺل لاءِ پهريون پيرڙيون کڻي اڳتي وڌڻ سگهندو. عيسائي پادرين طرفان قتل ۽ دفن ڪيل يونان ۽ روم جي علم، ادب ۽ فلسفي کي جيڪڏهن ترجمي جو جياريندڙ مسيح صدين کان پوريل قبرن مان کوٽي ٻاهر ڪڍي وري جاري دنيا ۾ نئين حياتي نه بخشي ها ته اڄ دنيا ۾ ڪهڙن پٽن ۾ هجي ها؟ ترجمو هڪڙو نهايت ڏکئي ۾ ڏکيو، نهايت محنت طلب، نهايت تخليقي ۽ انتهائي نفيس فن آهي ۽ ڪي ماڻهو ان ۾ ڪمال حاصل ڪري سگهندا آهن، جنهن علم ۽ ادب کي قابل ۽ لائق ترجمو ڪندڙ ملي ويا ان جا جڻ پئون ٻارهن ٿي ويا، اهو تاريخ جي جڻ هڪڙي لحظي ۾ سوين نسلن جي باڪمال ماڻهن جي صدين جي تخليق ڪيل خزانن جو مالڪ بنجي ويندو. صحيح ترجمو رڳو هڪڙي ٻولي کان ٻي ٻولي ۾ نه هوندو آهي. اهو هڪڙي گرامر، لفظن محاورن جي هڪڙي سٽاڻ کان ٻي گرامر ۽ محاورن جي ٻئي سٽاڻ ۾ ترجمو به هوندو آهي. سڀ کان وڏي ڳالهه ته صحيح ترجمو هڪڙي ثقافت کان ٻي ثقافت ۾ ترجمو هوندو آهي. ترجمي لاءِ پهريون مسئلو آهي ته ترجمي جي مواد جي صحيح چونڊ ۽ پوءِ آهي ان مواد کي پنهنجي ٻولي ۽ پنهنجي ثقافت ۽ پنهنجي گرامر ۽ محاورن جي ضرورت سان ٺهڪائڻ ته جيئن اهو اوڀرو نه لڳي، دراصل صحيح ترجمو اهو آهي جنهن ۾ اها خبر ئي نه پوي ته هي ڪو ٻي ٻولي جو ترجمو آهي. ماڻهو ڀانئڻ ته اهو اصل آهي ئي منهنجي ٻولي ۾ لکيل. قليچ ترجمي جا مٿي ذڪر ڪيل سڀ شرط پورا ڪري ٿو، هو ترجمي جو شهنشاهه آهي. قليچ جي ترجمي لاءِ چونڊ جو معيار بلند ۽ دائرو وسيع آهي. شيڪسپيئر، بيڪن، گوگول، سوفٽ، سر آرٿر ڪائن ڊايل، ڪروڪر ۽ ايمرسن جي ڀائي جي عالمي شهرت يافته مصنفن جا شاهڪار ۽ ٻين گهڻن اهم موضوعن تي ڪتاب ترجمو ڪيا اٿس. اٽڪل پندرهن کين نهايت اهم ڪتاب خود انگريزي ۾ لکيا اٿس. سنڌي لکيل اصولن ڪتابن جو تعداد ٻه سؤ کن ته خوشيءَ سان ٿيڻ گهرجي.

هاڻي اچو ته قليچ جي لکيل هڪڙي ناٽڪ جو هي ٽڪرو پڙهون:

”مسخرو: جيئن چوندا آهن ته ٻلي شير کون پڙهايا ڦر ٻلي کون کانوڻ آيا، وچون جا ٻچا وڏا ٿين ته ماءُ کي پٽي کائي وڃن!“

بادشاهه: تون منهنجي ڌيءُ آهين نه؟
ملڪان: بابا چڱو ته ائين آهي ته خدا جيڪو عقل اوهان کي ڏنو آهي سو ڪم آڻيو ۽ هي نامناسب هلت ڇڏي ڏيو جو اوهان کي چڱي نٿي لڳي.

مسخرو: بيهه اڃا ڳالهه ڪئي پئي آهي. اڃا رنگ ڏسندي“
ڪير چونڊو هي اصل سنڌي ناهي پر ڌاريءَ ٻولي جو ترجمو آهي؟ ۽ ترجمو به ڪهڙي لکندڙ جو؟ شيڪسپيئر جهڙي ادبي شهنشاهه جي جڳ مشهور ناٽڪ ”ليئر“ جو.
هاڻي قليچ جي هڪڙي ناٽڪ جو هي ٻيو سين ٻڌو:
”جوابدار: جلال همرا، ڪمال همدم، جمال حاصل تاج برسر!“

ٻيو نوڪر: زمانو حامي، فلڪ محافظ، جهان بندو ستارو ڇاڪر!

جوابدار: تجلو چمڪي ٿو نور جو هت، ٿو گيت هر ڪو گيت ڳت جا ڳائي.

ٻيو نوڪر: حضور ملڪه جي تشریف، هر ڪو حاضر نٿي ٿو سر جهڪائي.“

هي به شيڪسپيئر جو ترجمو آهي، پر ڇا رڳو ترجمو آهي؟ هن کي چئبو تخليقي ۽ باڪمال ترجمو، اهڙو ترجمو جيڪي ڪٿي ڪٿي اصل جي بلندين کان ائين مٿي چڙهيو وڃي، جيئن فئنرجيرالڊ جو منظوم انگريزي ترجمو خود عمر خيام جهڙي فن ۽ فڪر جي سلطنت جي تاجدار جي اصل فارسي اڏام کان به پڙڪو کايو مٿي نڪريو وڃي.

قليچ سنڌي ٻولي کان اظهار جا ڪهڙا ڪهڙا ڪارناما سر ڪرائي سگهي ٿو، تنهن جو جلدو ڏسڻو هجي ته سندس ترجمو ڪيل يا اصلوڪا شاهڪار ناٽڪ پڙهي ڏسجن. ان ميدان ۾ اڄ تائين ڪو به سنڌي لکندڙ ساڻس ڳلهو هڻي نه سگهيو.

قليچ جو گهڻو شعر ناصحانو، مذهبي ۽ تعليمي آهي. سندس غزلن جا عنوان هن قسم جا آهن: ”خدا جي تعريف، حضرت محمد جي تعريف، ڏيا ۽ دولت چڱي، زر يا سون جي مرح، حقيقي يا سچا عاشق، مرتبن جا سنڀال ضروري، فخر به پنهنجي بيقدريءَ جي شڪايت، منهنجا به ڪتا، لقب ملڻ جي

شڪر گذاري وغيره آهن. " قليچ جي شاعري جي هڪڙي خصوصيت هي آهي ته هن تمام گهڻا ۽ مختلف بحر استعمال ڪيا آهن. ايترا گهڻا ۽ مختلف بحر سنڌ ۾ ڪنهن ٻئي شاعر گهٽ استعمال ڪيا هوندا. ٻيو ته سندس شاعريءَ جو بنيادي مقصد اهل ڪمال اڳيان پنهنجي خيال جي سُرَت، فڪر جي اونهائي ۽ بيان جي زور جي ڀرپور اظهار ڪرڻ بدران ماڻهن کي سڪارڻ ۽ سمجهاڻڻ آهي. انڪري هن جو انداز فقط انهن کي متاثر ڪري سگهي ٿو. جن لاءِ انهن شعرن ۾ سمايل سوچون نيون ۽ اهم آهن، جيڪي سمجهن ٿا ته کين اهڙين ڳالھين جي اڳيئي خبر آهي تن لاءِ انهن شعرن جي اهميت ٿانوي ٿئي ته ان ۾ عجب نه ڪرڻ کپي. هن شاعري ۾ ڪيترن هنڌن تي صاف نظر اچي ٿو ته نظم جي روپ ۾ رڳو اهم پر ڪي قدر خشڪ ڳالھين ۽ مسئلن کي وڌيڪ دلچسپ بنائي پيش ڪرڻ جي لاءِ اختيار ڪيو ويو آهي. قليچ جو شعر جو واقعي دلچسپ موضوع محبت وارو موضوع آهي. نه رڳو هر فرد پر هر دؤر جي اظهار جا انداز پنهنجا ٿيندا آهن، قليچ جي ٻوليءَ ۽ سندس انداز پنهنجو آهي.

اڄ جي شعر جي دلپسند ٻولي ۽ انداز ڪالھ کان ۽ قليچ جي دؤر کان توڙي ٻين دؤرن کان مختلف آهي، جيتري قدر جذبن جي خلوص جو ٻولي جي سادگي ۽ دلڪشي جو تعلق آهي. قليچ جا محبتي شعر هر دؤر ۾ سنڌي شاعري جي چونڊ محبتي شعر ۾ شمار ٿيندا. هنن شعرن جي سادي کان سادي ڳالھه به دل سان لڳي ٿي ۽ هيئن ۾ چهندڙي وجهي ٿي. ماڻهو محسوس ٿي نٿو ڪري ته اها ڳالھه اڳوڻي دؤر جي آهي. ڪٿي ڪٿي سادگي ۾ وڏي پرڪاري نظر اچي ٿي. ننڍن بحرن ۽ سادن لفظن ۾ اهڙو پختو ۽ اثرائتو شعر چيل آهي جو ماڻهو ڀانئجي ٿو ته ڳائڻ وارو هجي جو انهي کي ڳائڻ جو حق ادا ڪري:

ڪريان توتان سڄڻ آءُ سر فدا ڇا؟
محبت جو ڪو حق ادا ٿيندو ڇا؟

وڇوڙو جنهن ڏنو دلبر جو تنهن کي،
زمانو جو ڪندو جو رو وفا ڇا؟

ٿي بندو ڪيئن سڏيان خود کي خدا
آءُ؟

خدا کان پر سگهان ٿو ٿي جدا ڇا؟
قليج آهي جي رب مالڪ ڏلين جو،
ته پوءِ رب کان گهران دل سان دعا
ڇا؟

۽ هي دل چيهون چيهون ڪندڙ غزل پڙهي ڪهڙو دل
وارو پنهنجي دل ۾ درد محسوس نه ڪندو؟

سڄڻ کي اي صبا! ڪا سار منهنجي رات
هئي يـ____نـه؟
حبيب کي هلڻ جي چوپڇو پريات هئي يا
نـ____ه؟

ورهيه گذريا وڃي ويٺو، وساري درد مندن
ڪـ____ي،
ڪنهن پر تنهن کي، ڪا وائي ورڻ جي
وات هئي يـ____نـه؟

ڪيئن ٿي ڳالهه ڪا منهنجي، پچين ٿي حال
هيڻ____ي ڇـو؟
ڪنهن دم لعل جي لب تي برهه جي بات
هئي يـ____نـه؟

اسان کي هن جي سڪ هر دم ۽ هن جو
ڏيـ____ان راتـ____نهن،
ڪڏهن ڪا هڪ گهڙي هن کي اسان جي
تـ____ات هئي يـ____نـه؟

گويون مارن ڏي ٿي ڪنوڻيون، هئا سارنگ جا
سـ____هيا،
ڦلاريا ڦوڳ ٿي ٿاڌل اٺي برسات هئي يا
نـ____ه؟

نه لوڙهڄ دل قليج آخر پرين توکي ڪندا
پنهنجـ____و،
قبولي ڄام ڄامن ڪا، ڪني ڪم ذات هئي
يـ____نـه؟

ڊپ يا دلاسو ڏي نه من کي هُن جهان جو،
 واعظ! آءُ واقف آهيان حديث ۽ قرآن جو،
 هڪ لحظو هت گذاريان جو صحبت ۾ يار
 جِي،
 مٽ ٿيو آبد ۽ حورو قصور ۽ جنان جو.
 پنهنجي والد ۽ ناني کي خراج ادب ۽ محبت پيش ڪرڻ جو
 هي انوکو نمونو ڏسجي ٿو:
 دلبر جو آهيان نوڪر روزانا چمي هڪ
 ڏي،
 ماهانو هجي اهڙو ساليانو هجي اهڙو
 هر ڪوئي قليچ آخر خسرو ۽ فريدون
 ٿِي،
 جي بابو هجي اهڙو ۽ نانو هجي اهڙو.
 هيٺيون غزل بظاهر ته رڳو هڪڙو نهايت دلچسپ ۽ پراثر
 ڪلام آهي، پر ان ۾ جيڪو بنيادي فلسوفي جو سوال سمايل
 آهي، اهو اهل نظر لاءِ غور طلب آهي:

مونکي ميخوار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟
 دلدار ڪيو،
 مست سرشار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟
 دلدار ڪيو،

زهد و تقويٰ ۾ آءُ هوس نه صنعان
 ڪان ڪم،
 ڪفر ۾ تار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟ دلدار
 ڪيو.

تنگ ناموس ڪيو، نيئن سڄڻ جي
 برباد،
 خلق ۾ خوار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟ دلدار
 ڪيو.

ڪالهه هس خاڪ ۾ آءُ خار ۽ حس ڪان
 به ذليل،
 اڄ ڳلي هار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟ دلدار
 ڪيو.

دل جيئن دردوندن، برهه جي بيمارن
جِو،
مون کي مهندار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟
دلدار ڪيو.

جو ملائڪ هو مقرب، سو ڦري ٿي
ابل،
نور مان نار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟ دلدار
ڪيو.

ڏس! ته منصور ڪي، ڪيئن عذر
انسان الحق جو ڪري،
برسردار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟ دلدار
ڪيو.

خوف عقي جا ڏيئي، مون کي
منجهن ايو هو ملن،
هاڻ سب ڪار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟
دلدار ڪيو.

هئي مٺي ماڻ، مگر مون کي گدا
سان ڏسي گد،
گرم گفتار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟ دلدار
ڪيو.

طبع منهنجي کي ته سانگي سڏي
سنگت ۾ قلبيچ،
تيز رفتار ڪيو، ڪنهن ڪيو؟ دلدار
ڪيو.

توبه تائب ٿيڻ ۽ ڌڻي کي پاڏائڻ بابت گهڻو شعر آهي،
پر هيٺين شعر ۽ ان جي خلوص تي غور ڪجي ۽ ڏسجي ته
ان ۾ ڪيڏي نه دل جي گهرائي ۽ ڪهڙي نه دلڪش ٻوليءَ
سان توبه ڪيل آهي:

پري گناهن جي سر تي پاري، الاهي توبه الاهي
توبه،
ڪمن کان پنهنجي ٿي شرمساري، الاهي توبه
الاهي توبه.
خطا مڪر ۽ فريب ڪاري، غرور بغل ۽ دغا

ش_____عاري،
 انهن سپن ۾ وئي عمر ساري، اها هي توبه
 اها هي توبه.
 نه ڪيم غريبن جي پاسداري، نه ڪيم يتيمن
 تي غم ڪساري،
 ٻڌيم نه مفلس جي آهه و زاري، اها هي توبه
 اها هي توبه.

هي محبوب جي ساراهه ۾ قصيدو آهي، ان جي ٻولي تي
 غور ڪيو ۽ انداز ڏسبو ته هي روائي محبوب جي ساراهه جو
 قصيدو نه آهي:

منهنجو محبوب ماڻهارو آهي،
 سڄ اڳيان جنهن جو شرم وارو آهي.

ساهه منهنجو ته آهي ملڪ سندس،
 مليو مون کي فقط اڌارو آهي.

عشق ۾ جيڪو يار! ڪوڙ ڪري،
 منهن تنهن جو سدائين ڪارو آهي.

عابدن عالمن کان منجهه ميزان،
 عاشقن جو ڳرو ٿرارو آهي.

ليلي مجنون جو وقت ويو گذري،
 هاڻ سڄڻ جو ۽ منهنجو وارو آهي.

هي قصيدو نه آهي جهڙو تهڙو،
 جڳ ۾ هي نينهن جو نغارو آهي.

ٿو قسم سان قليچ ئي هر دم،
 ساهه کان وڌ ڀرين پيارو آهي.

هڪڙو زبردست غزل آهي، جنهن جو عنوان آهي، ”سهڻا
 صوفي“ هن قسم جي ماڻهن کي هن قسم جو خراج عقيدت
 انهن سادن سهڻن لفظن ۾ تمام گهٽ مليو هوندو:

لڪا پڻ ٿا جي، عالم سندي پناهه
 اهي،
 رلين، پلين ۽ ٻوجهن دلهن جي راهه
 اهي.

جي فرقہ پوس نماڻا ٿا ڪونجن
درويش،
ڏسڻ ۾ گرچه سدا ساري جڳ جا
شاهه اهي.

ڪنهن جلال سان ۽ پوءِ جمال سان
جيارين،
وئي ٿو ظلم سندن ڪن فقط نگاهه
اهي.

فلڪ اتي حسن جي چمڪن ٿا، گر
هجن ٿا ڪين،
مٿي چڙهن ٿا لهن ٿا ڪين، هر ماهه
هي.

۽ ان شعر تي غور ٿيڻ کپي، ڏسو ته ان ۾ ڪيڏي
خوبصورتي آهي:

نه ڊڄ مرڻ کان اي دل! ساهه ڪر
مٿن صدقو،
ڪڍن ٿا جي ته وجهن پڻ ٿا موٽي
سياهه اهي.

قليچ اڪثر پنهنجو ڏک نه اوريندو آهي ۽ سدائين ثابت
قدمي استقامت، بهادري ۽ زماني کي منهن ڏيڻ جي نصيحت
ڪندو آهي. پر ڪڏهن ڪڏهن ماڻهو جو اندر ڪليو پوي ۽ ان مان
ڏسجي ٿو ته هن جي دل به زخمن کان آجي نه هئي چئي ٿو:

حياتي پئي اچي گردن تي ڳن ڏيڻ
گهرجي،
نه وس هلي ٿو ڪو، لاچار ٿيو جيئن
گهرجي.
نه آهيان خضر آءُ ۽ عمر ناهي آب
حيات،
هي زهر آهي، جو سقراط ٿي پيئڻ
گهرجي.
فلڪ ٿو راند آسمان سان ڪري کڻي
چوڱان،
هي گوءِ مرد ٿي، ميدان مان نيٺ
گهرجي.

قليج قيد ۾ رهڻو ٿيو پڪي وانگي،
پوڻ کان پچري ۾ هٿ جو هريل ٿيڻ
گهرج_____ي.

*

جنهن کي عشق جو تير ڪاري لڳي
جيئن تنهن کي هن جڳ ۾ باري لڳي.

نه ايندو ڪڏهن تنهن کي دل ۾ قرار،
جنهن کي ياد جاني سان ياري لڳي.

محبت مرڻ تائين سو ڪيئن ڇڏي،
جنين عشق جي بيقراراري لڳي.

کلي تن سان ڳالهائي ڪڏهن قليج،
رقيب جي دل ۾ ڪٽاري لڳي.

*

دل سڄڻ کي سدائين ساري ٿي،
ساهه جان تنهن کي نت سنڀاري ٿي.

انتظار ۾ دوست، دلبر جي،
وصل جون واٽون نهاري ٿي.

پنهجي پياري جا نت پچائي خيال،
پرهه جي باهه پاڻ باري ٿي.

مهر مان هاڻ موٽ منهنجي گهر،
تنهنجي جانب! جدائي ماري ٿي.
دل ويچاري قرب لاءِ قليج،
عمر گوندر ۾ ڏس! گذاري ٿي.

يار کي منٿ:

عاشقن کي به ته اي يار! ڪڏهن ياد
ڪج_____ي،
دل ناشاد کي ڪو دم ته سڄڻ شاد
ڪج_____ي.

عمر وئي گذري جدائي جي جفا ۾
ج_____اني!

هاڻ پڇاڙي ۾ ڀلا وصل جي امداد
ڪجي.

طرز سانگي جي تي تولا غزل جوڙيو
قل،
هي ته حاضر آهي هاڻ ٻيو به ڪو
ارشاد ڪجي.

هي مخصوص ڪل پوڳ جهڙي اردو نظم اڄڪلهه ڪٿي
ڇپيل نظر نٿي اچي، مون اها گهڻو وقت اڳي اسڪول جي
زماني ۾ قليچ جي مجموعي ۾ پڙهي هئي:

ديکيو ديهو ناز و ادا سے، پياري ميڏم آتي ہے،
دور سے اپنا ٻيڏ اٿها ڪر، مجھ کو ادھر بلاتی
ہے،
جب میں سنڌا اور سائينٽ بيڻھوں، سائيڊ میں
اپنے بڻھاتي
تھاؤرنڌ ڪسز ديڪر مجھ کو، دل میرا بهلاتی ہے۔

(روزاني ڪاوش 6 جولاءِ 1993ع)

محترم ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب

سائين منهنجا!

توهانجي لوڪ ادب اسڪيم جي سترهين ڪتاب ”لوڪ گيت“ جي سرسري مطالعي ڪرڻ بعد دل گهري ٿي ته هڪ پڙهندڙ جي حيثيت ۾ پنهنجا تاثرات توهان تائين پهچايان. مون جي ڌڙي جي آڳاٽي تهذيب بابت واکاڻن ٻڌڻ، پنيور جي ڪوٽائيءَ مان لڌل سُڌريل تهذيب جي نشانن ملڻ ۽ شاهه جي رسالي پڙهڻ ۽ ان بابت ٻُڌڻ کانپوءِ به منهنجي ذهن ۾ سنڌي تمدن بابت جيڪو ايمانداريءَ وارو تصور موجود پئي رهيو آهي، سو هڪ سطحِي، اڌ آسريل ۽ قدرِي خشڪ، نيم تمدن جو آهي. ايڪڙ ٻيڪڙ عظيم ثقافتي شخصيتن ۽ نشانين کي نظرانداز ڪيو ته پوءِ سنڌ جي هيستائين معلوم ڪيل ثقافتي تاريخ ۾ فقط ڪي ٿوريون اهڙيون ڳالهيون وڃي رهنديون، جي ان کي دنيا جي ٻين ثقافتن کان ممتاز يا گهٽ ۾ گهٽ نرالو بڻائي سگهن. سنڌ جي مجلسي زندگيءَ بابت جيڪي ڪجهه لکيو ويو آهي، تنهن مان هڪ خانه بدوش، لطيف جذبن کان محروم ۽ گهرن احساسن کان عاري سماج جو تمدن ملي ٿو. بنگال، پنجاب، مهاراشٽر، مڻي پور بلڪه خود صوبه سرحد جهڙن اسپاس جي علائقن جي رقص، سرور، ولولي، جوش ۽ جذبي جي داستانن جي مقابلي ۾ سنڌ جي ڳجهارتن ۽ پرولين تائين محدود ڪچهرين جو تصور اهڙو ته ٻُسو ۽ ڦڪو ٿو لڳي جو هن علائقي جي ماڻهن ۽ انهن جي پيدا ڪيل تمدن لاءِ سچ پچ دلي پيار ۽ پنهنجائيءَ جو جذبو پيدا ٿي ئي نٿو سگهي. سواءِ لطيف جي اسان جي شهر جي دنيا به مجموعي طور انهن پُرخلوص دل جي گهراين مان نڪتل رنگ برنگي ۽ دل موهندڙ نغمن کان خالي آهي، جن سڄيءَ دنيا کي عرب، ايراني، اسپيني، جرمن ۽ انگريزي شاعريءَ جو متوالو ڪيو آهي. ايئن ٿو معلوم ٿئي ته اسانجي شاعرن وٽ دل ڪانه هئي ۽ انهن سچ پچ هڪ رسم جي

پورائي پئي ڪئي آهي. عوامي شعر نالي ته چڻ اسان وٽ ڪا شيءِ ئي ڪانه هئي. جڏهن جڏهن ڪنهن بنگالي يا پنجابي دوست سان عوامي شاعريءَ جو ذڪر ٿيندو هو ته وڏي شرم سان اها ڳالهه قبول ڪرڻي پوندي هئي ته اسان وٽ اهڙي قسم جي ڪا ڳالهه آهي ئي ڪانه، مختلف رسالن ۽ ڪتابن ۾ عوامي شاعريءَ جي باري ۾ جيڪي ڪجهه پڙهيو هو، سو ايترو ته اڻپورو ۽ ٿورڙو هو، جو ان جي بنياد تي ڪابه پختي راءِ قائم ڪري نٿي سگهي ويئي.

انهيءَ ذهني پس منظر رکندي جڏهن مون ”لوڪ گيت“ پڙهيو، تڏهن منهنجي خوشي، حيرت ۽ فخر جي حد ڪانه رهي. هنن لوڪ گيتن ۾ توهان جيڪا شاعري گڏ ڪري پيش ڪئي آهي، سا سنڌي عوام جي جذباتي ڪائنات جي تنوع، حُسن ۽ پاڪيزگيءَ جو لافاني ثبوت آهي. هنن گيتن ۾ سنڌ جي عام مردن ۽ عورتن جي دلين جون اُمنگون ۽ ارمان، چاهه ۽ مايوسيون، اڇلون ۽ اُٿلون، ڏک ۽ پيڙائون، سادگيون ۽ سچايون، وفاداريون ۽ عظمتون سمائل آهن. ڪن ڪن گيتن جون سٽون بلڪه سڄا سڄا بند دنيا جي عظيم ترين شاعريءَ جون سيڪون لاهين ٿا. هن کان وڌيڪ پُرخلوص ۽ بي ساخته شاعريءَ جو مثال مشرق توڙي مغرب ۾ نٿو ملي. اسان کي معصوم پيار جي پهرين اُمنگن کان وٺي عظيم محبتن جي زبردست قربانين تائين، سانوڻ ٽيڇ، هچڪي ۽ پٺهاري جي خالص گهريلو رومان کان وٺي لڳياڙي لوءِ، همرچو جي وجد آفرين ميناڇ پري ترنم تائين هر جذبي جو اظهار ملي ٿو. ”ٿرڙڙ، ٿرڙڙ“ جهڙن لفظن کان بي نياز، خاص موسيقي پريل گيتن جو وجود انگريز اثر ته روح کي اصل مست بڻايو ڇڏي. توهان جو مهاڳ پنهنجي جاءِ تي هڪ انفرادي علمي مقام ۽ ادبي دلڪشي رکي ٿو. سنڌي ادب ۽ عوام کي هٽڙي خوشيءَ جي خزانن سان پرپور ڪاڻ ڳولي ڏيڻ لاءِ سنڌي عوام جا موجوده توڙي ائنده نسل توهان جا هميشه هميشه لاءِ ثورائتا ۽ احسانمند رهندا.

توهان هيستائين انهيءَ اسڪيم هيٺ جيڪي ڪجهه پيش ڪيو آهي، سو هڪ ايڏو عظيم ۽ ناقابل تصور ڪارنامو آهي، جنهن جي سرانجام ڏيڻ لاءِ هڪ عالم نه پر عالمن جو هڪ پورو نسل بلڪه گهڻا نسل درڪار هئا. اهي زبردست ۽ قيمتي ڪتاب اسان جي ادبي محل جا مضبوط ۽ دائمي پيڙهه جا پٿر رهندا. سنڌ جو اڄوڪو تنگ نظر ۽ پنهنجي نفعي نقصان کان غافل ۽ لاپرواهه نسل پنهنجي ههڙي وڏي خوش بختيءَ کان واقف هجي يا نه، پر تاريخ توهان کي سنڌي ادب جي انهيءَ عظيم ڪچهريءَ

جي پهرين صف ۾ جاءِ ڏيندي، جن هن جو مير مجلس لطيف آهي.

سنڌ جي هڪ عام ماڻهوءَ ۽ سنڌي ادب جي هڪ عام چاهيندڙ جي حيثيت ۾ ائون توهان جي عظيم ڪارنامن لاءِ توهان جا ٿورا مڃيان ٿو.

محترم رسول بخش پليجو
ايدو وڪيٽ، حيدرآباد (5 جنوري 1966ع)

مخدوم طالب الموليٰ

ون يونٽ مڙهجي چڪو هو. ون يونٽ جي علمبردار فيلڊ مارشل ايوب خان ۽ سندس خاص الخاص نائبن ڪالاباغ ۽ مرحوم ذوالفقار علي ڀٽي جي بلي بلي هئي. سنڌي وڏيرن جي وڏي اڪثريت سندن پٺيان هئي. زميندار طبقي جا ڪي ايڪڙ ٻيڪڙ سياستڪار ون يونٽ جي خلاف بيان ڏيندا هئا، جهڙوڪ: جي ايم سيد صاحب جنهن ”نئين سنڌ لاءِ جدوجهد“ نالي ڪتاب لکيو هو ۽ سندس رفيق رئيس غلام مصطفيٰ پرڳڙي، شيخ خورشيد صاحب وغيره هئا، جن اسيمبليءَ ۾ ون يونٽ متعلق ٿيل ووٽنگ ۾ ون يونٽ خلاف ووٽ ڪيو هو.

ون يونٽ خلاف عملي جدوجهد ۾ ڪو به وڏيرو سياستدان شامل نه هو. اها جدوجهد شروعات ۾ فقط ڪن آڱرين تي ڳڻڻ جيترن سنڌي اديبن پئي هلائي. سندن مکيه ٽارگيٽ هو، فيلڊ مارشل محمد ايوب خان طرفان قائم ڪيل تعليمي سڌارا تجويز ڪرڻ واري ڪميشن جنهن جو سربراهه مسٽر شريف هو ۽ ان ڪري اها ڪميشن تاريخ ۾ ”شريف ڪميشن“ سڏي وئي.

ان ڪميشن سفارش ڪئي هئي ته آئنده سنڌي ٻولي، تعليم جو ذريعو فقط ڇهين جماعت تائين رهندي. ستين جماعت کان وٺي تعليم اردو ٻوليءَ ۾ ڏني ويندي. جنهن وڏيراشاهيءَ سنڌي قوم جي سموري هڙ پئي کاڌي، سا ايوب ۽ سندس هر حڪم تان قربان قربان پئي ٿي. سنڌي قوم جي وجود خلاف اهو قهر جو ارڊر ٻڌي وڏيرن سياستبازن ان جو

ڪو به نوٽيس ڪو نه ورتو ۽ ان جي مخالفت ڪرڻ جو سڄو ٻار سنڌي ادبي سنگت جي انهن باشعور ۽ باضمير مٿ جيترن ترقي پسند دوست اديبن تي اچي پيو، جن جي کيسي ۾ پاڻي به ڪا نه هئي.

چرچل جو اهو فقرو مشهور آهي، جيڪو هن جرمنيءَ طرفان برطانيا کي گوڏن ڀر جهڪائڻ جي مهم دؤران لنڊن ۽ ٻين شهرن تي جرمن بمبارن کي ڪيرائيندڙ، برطانيا جي ويڙهو جهازن جي پائلٽن ۽ توپچين جي باري ۾ چيا هئا، ”تاريخ ۾ هن کان اڳ ڪڏهن به ايترو ٿورن ماڻهن ايترو گهڻن ماڻهن کي ايترو احسانمند نه ڪيو هو، جيترو اسان جي ويڙهو جهازن جي پائلٽن ۽ توپچين سموري انگريز قوم کي ڪيو آهي.“

جيڪڏهن سنڌ ۾ به ڪو چرچل جي پايي جو پنهنجي وطن سان وفادار مُدبَر هجي ها، ته جيڪر هو ان دؤر جي مٿ جيترن ترقي پسند سنڌي اديبن کي به ڪن اهڙن ئي تاريخي ۽ لافاني لفظن سان خراج تحسین ڏئي ها.

جڏهن سنڌي وڏيرا ون يونٽ مڙهائي، ايوب کان ڪرسيون وٺي، مخالفت جو نالو ڳڻائي، پنهنجا پڙ ۾ ڳڻا نه ٿي پيا، تڏهن سنڌ جا فاقن جا ماريل مٿ جيترا سنڌي اديب، ايوب شاهيءَ جي قهري ڪوٽ تي سر ڌڙ جي بازي لڳائي، هلائون ڪري رهيا هئا. انهن اديبن مان جڏهن به ڪنهن تي ڪنهن سبب جي ڪري، مونکي ڏک يا رنج ٿيندو آهي يا ڪاوڙ ايندي آهي، (اياز ۽ رباني جهڙا جوان ته باقاعدي توبهه تائب ٿي ”سنئين رستي“ تي اچي ويا آهن) تڏهن منهنجي اکين اڳيان اٽڪل 25 سال اڳ جو سندن اهو ڪردار به ياد ايندو آهي. جڏهن هو ننڍڪي سنڌي قوم جا اڪيلا وارث هوندا هئا ۽ کين صبح شام، سواءِ ون يونٽ جي ڊاهڙ ۽ سنڌ بچائڻ جي ٻي ڪا به وائي وات نه هوندي هئي.

پوريءَ ٻي نه تات، جيڪا سا جتن جي. (شاهه)

جڏهن اسلامي تحريڪ، مڪي جي سرمائيدارن سان پهرين وڏي ٽڪر جي موقعي تي، مٿ جيترن تحريڪ جي حامين، مڪي جي سردارن جي وڏي لشڪر کي شڪست ڏني هئي، ته انهن آڱرين تي ڳڻڻ جيترن مجاهدن جي همٿن ۽ جرئت کي خراج تحسین ڏيندي فرمايو ويو هو ته، ”اهل بدر تي دوزخ جي باهه حرام آهي.“

اها ڳالهه ڳڻي، ائون پنهنجي دل ۾ چوندو آهيان ته، جيڪي ايوب شاهيءَ جي آمرانه اڳ ۾ ان وقت ٽپي پيا هئا، جڏهن سنڌ جو سمورو وڏيرو طبقو هاڻي وانگر عيش عشرتن ۾ مگن هو، تن

مست ملنگن ۽ سنڌ جي فقير عاشقن تڏهن جيڪا پورهيا ڪيا، جيڪي مڙسيون ڪيون، تن کي وسارڻ کان وڌي بي انصافي بي ڪا نه ٿيندي.

چرچل ٻي جنگ عظيم جي موقعي تي قوم کي خطاب ڪندي چيو هو، ”هن جنگ جي موقعي تي اچو ته ائين پتوڙيون، لوچون ۽ لڙون جو جيڪڏهن اسان جي شهنشاهيت هن کان پوءِ هزار سال به قائم رهي ته به دنيا اسان جون ڳالهيون ياد ڪري ائين چوڻ تي مجبور ٿئي. هن انگريز قوم جي قومي زندگيءَ جي بهترين گهڙي اها هئي جڏهن هو جرمن درندن جي خلاف جنگ پئي وڙهيا.“

منهنجي خيال ۾ سنڌي ادبي سنگت جي جهنڊي هيٺ ون يونٽ خلاف سنڌ جي وطن دوست ترقي پسند اديبن جي اڳواڻيءَ ۾ جيڪا شاندار جدوجهد شروع ٿي، ان جدوجهد جي تاريخي گهڙي اسان جي قوم جي عزت، آبرو، وجود ۽ حيثيت بچائڻ جي ڊگهي جدوجهد جي بهترين تاريخي گهڙين ۾ شمار ڪئي ويندي.

اها ڳالهه قبول ڪرڻي پوندي ته جيڪڏهن ون يونٽ جي مخالفت ۾ وڙهندڙ هن ننڍڙي علمي ادبي ٽولي جي پٺن تي، پاڪستان جي ترقي پسند تحريڪ جو اخلاقي، نظرياتي ۽ روحاني هٿ نه هجي ها، ته اها جيڪر ڪنهن نه ڪنهن موڙ تي، انهن سرڪاري ياجوجن ماجوجن جو ڪاڇ ٿي وڃي ها، جيڪي شهر جي بهترين هوٽلن ۾ اڏا ڄمايو-سنڌي قوم ۾ ذهني فڪري مورچي تي انتشار ۽ بي ويساهي ڦهلائڻ ۽ ٽوڙ ڦوڙ ڪرڻ جي سازش ۾ رات ڏينهن مشغول هوندا هئا ۽ اڃا تائين ان ڪرت ۾ لڳا پيا آهن، ان دؤر جي اديبن کي رڳو ڏسيو ماڻهو جي بک لهيو ٿي ويئي.

محمد ابراهيم جويو، شمشير، تنوير عباسي، رشيد پٽي، مولانا گرامي، اياز، سراج، جمال ابڙو، حميد سنڌي ۽ ٻيا راڄ مڙسن جا هئا. ائون به ساڻ جي پهرين صفن ۾ سرگرم هئس. ”انڌا اونڌا ويڄ“ مون انهن ڏينهن ۾ لکيو هو. ايجنسين ماڻهو ڀرتي ڪري اسان کي ڪافر ٺهرايو ۽ سمورن ترقي پسند سنڌي اديبن تي غداريءَ جو ٺپو هڻائي ڇڏيائون. ڪفر جي فتوائن جا انبار ڪٺا ٿي ويا. يونين ڪائونسلن ۾ ٺهراءُ پاس ٿيڻ لڳا ته هنن ڪافرن خلاف جهاد جائز آهي ۽ ڪئي ويندي. ٻي ڪا واهه نه ڏسي مون، اياز ۽ جويي صاحب کي چئي انهن ماڻهن خلاف قانوني ڪيس داخل ڪيو، جيڪو ڳچ عرصو هليو، تان جو ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي هڪ ڏينهن وڃ ۾

ان جنگ ۾ سنڌي اديب ان وقت ڌاري بلڪل اڪيلا هئا. ان قهري دؤر جي ان منزل تي سندن ڪو به واهر ۽ وسيلو ڪو نه هو. جي هو ان منزل تي هٿيار ڦٽا ڪن ها ته امڪان آهي ته ون يونٽ اڃا به قائم هجي ها ۽ جيڪي وڏيرا ون يونٽ کان پوءِ ڪرسين جا ڌڻي ٿيا ۽ ارپين روپيا ڪمائيون، سي شايد اڃا تائين جهنگن ۾ سڪا زور پيا ڏين ها.

سہسین سائر گجن، توہ سہج نہ مٹی
سہٹی (شہاہ)

هن جا ٻيا هزارين لکين حُدار ۽ مداح سندس ٻيا انيڪ گڻ ۽ قرب ياد ڪندا. پر جڏهن به مون کي اهو زمانو ياد ايندو آهي ۽ ان زماني ۾ سندس ڪردار ياد ايندو آهي، تڏهن اُنون سوچيندو آهيان ته مخدوم محمد زمان طالب الموليٰ جي گوناگون زندگيءَ جا ٻيا سمورا ڪم هڪڙي پاسي ۽ مٿي ذڪر ڪيل سندس وطن دوست علمي ادبي مؤقف ٻئي پاسي. وطن جي ماڻهن تي ايل ان ڏکيءَ مهل اهڙي اهم مورچي تي پنهنجن جو پاسو وٺي بيهڻ ڪري به هو سنڌ جي تاريخ ۾ هميشه ياد رهندو.

شال رب جون مٿس دائمي رحمتون وسنديون رهن.

فاضل سدائین آھی...

(شہید محمد فاضل راھو جي شھادت تي جناب رسول بخش ڀليجي جو تاثر)

(محترم رسول بخش پليجو علاج لاءِ لنڊن ۾ هو، اتي کيس پنهنجي پياري ساٿي محترم محمد فاضل راهوءَ جي قتل جي دل ڏاريندڙ خبر ملي. اها خبر ٻُڌڻ سان جناب پليجي جي دل تي ڪهڙا جبل ڪريا، ڪهڙيون ويرون چڙهيون، ان جو اندازو هن تاثر مان ٿئي ٿو، جيڪو سندس ئي آواز ۾ پريل کيس تان اُتاريو ويو آهي. کيس ۾ ڳالهائيندي ڪٿي ڪٿي هو خاموش ٿي وڃي ٿو. سندس گلو پرڃي ٿو اچي، جهيٽو آواز ٿئي ٿو پوي ۽ سڏڪن ۾ دٻجي وڃي ٿو، پوءِ وري آهستي آهستي ڳالهائي ٿو ته ڪٿي ڪٿي ڪي لفظ ۽ بيت جون سِٽون به پوريءَ طرح سمجهڻ ۾ نٿيون اچن. انهن جاين تي نشان... ڏنو ويو آهي. ممڪن آهي ته ڪن سِٽن يا جملن ۾ ڪي لفظ رهجي ويا هجن، جنهن لاءِ اڳواٽ معذرت خواهه آهيون.)

(ادارو)

منهنجي آخري ملاقات ٿي تڏهن، جڏهن آءُ آيس پئي هيڏانهن، هڪڙو ٻه ڏينهن اڳ ۾ مليا هئاسون. پوءِ خيال هو ته ٻه ٽي مهينا.... هيڏانهن مجبورن اچڻو پيو بيماريءَ جي ڪري، منهنجو خيال ڪونه هو، ڇاڪاڻ ته تمام گهڻيون ڳالهيون ڪرڻيون هيون، گهڻا مسئلا هئا، گهڻين ڳالهين تي اختلاف ڪرڻو هو، گهڻيون صلاحون مصلحتون ڪرڻيون هيون. سوچيوسون ته هتان ٿي به ٽي مهينا گذاري پوءِ وڃي، سموريون ڳالهيون سوچييون ۽ صلاح مصلحتون ڪييون، ائين گذريل سال اسان جي ملاقات تڙ ٽڪڙ ۾ ٿي هئي.... لانيءَ ۾ گڏ هئاسين. تمام بيمار هوس. طبيعت تمام ٺيڪ ڪانه هئي. پوءِ وري فاضل بيمار ٿي پيو ۽ سندس طبيعت تمام گهڻي خراب ٿي وئي ۽ پوءِ مان اسپتال ۾ آيس، پوءِ پاڻ به اسپتال ۾ آيو ۽ ملاقات ڪونه ٿي. وري پاڻ جبل ۾ هو ۽ آئون وري اسپتال ۾ هليو آيس. اهو جيڪو سمورو دؤر جيڪو ٻن سالن جو دؤر هو، سو وري ملاقات ڪانه ٿي. وري نڪتاسين. اهي دؤرا، ڳوٺ وياسين. اڃا هڪڙي رات ويٺاسون ته مون کي الائي ڪيڏانهن ڇا جي لاءِ اچڻو هو، مون کي ٻئي ڏينهن ڪو پروگرام هو، تنهن ڪري پاڻ اتي سندس ڳوٺ ڇڏي اڌ ڪلاڪ ويٺاسون. پوءِ هليا آياسون. چيوسين ملنداسين. مان دادو

نڪري ويس ۽ پاڻ ٻئي پاسي ويو. چيوسين ته وري ملنداسون
۽ سڀ ڏهن سالن جون جيڪي ڪسرون آهن، اهي پوريون
ڪنداسون...

هتي هن واقعي کان ٻه ٽي ڏينهن اڳ فون تي مون سان
ڳالهائين. جيئن هميشه چوندو آهي، "ڪنهن ڳالهه جي
پرواهه نه ڪجانءِ، ڪو مسئلو هوندو ته حل ڪنداسون."
پڇيائين ته، "ڏوڪڙ تو وٽ آهن؟" چيم ته، "مون وٽ ڏوڪڙ
آهن." "ٻيا ڪپن؟" چيم، "ڪپن..... گهڻا نه ڪپن." چيائين ته،
"موڪليون ٿا، ڏکيو سڪيو پر مسئلي کي حل ڪبو." اي اين
پي جي ميٽنگ ٿي هئي، تنهن ۾ ويٺا هئاسون. اي اين پي يو-
ڪي جي برطانيا جي دوستن جي ميٽنگ هئي ته اتي اطلاع
پهتو... ماڻهو فاضل بابت سڀ ڳالهيون ڪري سگهن ٿا پر
اٺون ڪونه ٿو ڪري سگهان. "ڇا چوان!" "مان فاضل جي باري
۾." منهنجي لاءِ اهو مسئلو آهي ته مان ڪيئن چوان ته،
محمد فاضل ههڙو هو، ههڙو هو. "هو" اکر منهنجي لاءِ چوڻ
ڏکيو آهي. محمد فاضل سدائين آهي. اٺون چوان فاضل اچي
پيو هتان ويندو، هتان وڃڻو آهي. سڀاڻي ايندو، پرهين ايندو.
فاضل کي ٽيليفون ڪريو. ڪابه خرابي ٿئي فاضل کي فون
ڪريو. فلاڻو ماڻهو موڪليو فاضل کي ٽيليفون ڪري فاضل
کي هٿ ڪري اچي، فاضل کي سڏايو، فاضل سان صلاح
ڪريو، فاضل کان پڇون..... هاڻي وري چئون ته فاضل هو،
گذاري ويو! مون ته پويان تار به ڪانه ڪئي. فاضل جي
گذارڻ کان پوءِ ڇا چوان ته ڇا ٿيو! مون کي همدردي آهي!
ڪنهن سان همدردي ڪريان! همدردي مون سان ٿيڻ کپي ۽
اٺون ان پوزيشن ۾ ڪونه آهيان جو ڪنهن ٻئي سان ان باري
۾ ڳالهائي سگهان...

محمد فاضل جي باري ۾ ڳالهه ڪري ڪانه ٿي سگهجي.
ان ڪري جو هو اول ته منهنجو ڀاءُ هو. اسان سڀني جو ڀاءُ
هو، ساڻي هو، اڳواڻ هو، اکين جي روشني هو، ٻانهن جو ٻل
هو، سڀ ڪجهه هو. ڏنيا ۾ جيڪي به شيون چنجن سي هو.
اٺون سمجهان ٿو ته، اهي سڀ شيون هو، جيڪي گڏ آهن،
سدائين هونديون، پر اسين ايترو ته ويجهو هئاسين هڪٻئي
جي 18، 19 سالن کان جو اٺون ان جي باري ۾ پاڻ کان فاضل
کي الڳ ڪري ان بابت سوچيان ۽ ڳالهائين ۽ ويچار ڪريان،
سو ان باري ۾ مون ڪڏهن سوچيو به ڪونه هو ته ڪو

محمد فاضل ڪا الڳ شيءِ آهي ۽ ان تي ويچار به ڪبو ته هو ڪهڙو ماڻهو آهي. ماڻهو آسمان ڏسي ٿو، ڇنڊ ڏسي ٿو، تارا ڏسي ٿو، ان تي ويچار ڪري ٿو، ڇنڊ ڇو ايترو چمڪي ٿو ۽ ڇو ايترو حسين؟! آسمان ڇو آهي؟! ڇنڊ به آهي، تارا به آهن، فاضل به آهي. هوا کان سواءِ ماڻهوءَ کي سڀ به ڪونه ٿو لڳي. سرديءَ ۾ بيهي سگهي ٿو پر ته به ماڻهو هوا ڏانهن ڌيان ڪونه ٿو ڏئي ته هوا آهي، ته فاضل ڏانهن ماڻهو ان معنيٰ ۾ ڪڏهن ڌيان ئي ڪونه ڏنو ته فاضل جي قيمت ڇا آهي؟ فاضل ۾ ڪهڙيون خوبيون آهن؟ فاضل ۾ ڪٿڻ ڪهڙا آهن ۽ فاضل شيءِ ڪهڙي آهي ۽ فاضل هستي ڪهڙي آهي؟ بس آهي ائين ئي هئڻ کپي، ائين هو. اها قدرتي ڳالهه آهي، فاضل هو. ان ۾ ڪابه عربي فارسي ڪانهي. فاضل آهي. فاضل کي اهڙو ئي ماڻهو هئڻ کپي. فاضل کي ٻيو ڇا هئڻ کپي؟ فاضل اهڙو ئي هو، هميشه جيئن ڏٺو هوسين. تڏهن به فاضل اهڙو هو ۽ هاڻي به فاضل اهڙو آهي، سدائين اهڙو رهندو.

فاضل جيڪڏهن سوچي ٿو ته ائين ٿو لڳي ته ڄڻ صدين جو طوفان سنڌ جي صدين جي جدوجهد جو نچوڙ هو ۽ آهي. سنڌ جي تاريخ جو، سنڌ جي عوام جي جدوجهد جو عڪس هو، خمير هو پر عرق به هو. فاضل تاريخ جي طرفان سنڌ جي مظلوم، محڪوم ۽ بهادر عوام کي ڪو انمول ۽ بي بها تحفو هو. هن جو تن ۽ من، هڪ ٻئي کان وڌيڪ سهڻا هئا. اياز چيو آهي:

”جيئن جت.... ساري رات سرهاڻ،
تن مڪڙين جو ميڙ آ، من خوبين ڪاڻ،
اٿي ٿو ڪو اوچتو قدرت تنهنجي
ڪاڻ،
مون سي چيو ماڻ، وٺ گل گلاب جو.“
(اياز)

سدا ملوڪ سهڻو، ڪنڌار، شينهن مڙس، ڏني بڪون لهن،
جيڪي سڃاڻين سي سڃاڻين! هرڪو ماڻهو اوچتو ڏسي ته
چوي مڙس مٿي ڏاڍا آهي. جن رڳو نالو ٻڌو ته اچي اکين ڏني
چون ته جيڪو ٻڌو هوسين سو ڏٺوسين.

اکين سو ئي اوڙڪيو جي ڪنين سوم
ڪر،
ماءُ منهنجو من، ڄام پسندي ئي پيتو.

فاضل ۾ اهي سموريون خوبيون هيون، جيڪي اسان جي شاعرن، اديبن، فنڪارن سنڌ جي سورمن بابت ڳايون آهن، وڃايون آهن، جيڪي مڙسيءَ جا تصور آهن روايتي طور اسان جي تاريخ ۾، سخي هجي، بهادر هجي، ڏاتار هجي، سورهيه، اُٺو، حوصلي وارو هجي، فاضل سمورين خوين جو مجسمو هو.... پوءِ خوبيون منجهس ختم ٿي ويون؟!.... بهادر... آءُ ساڻس هر حال ۾ رهيو آهيان. ڏينهن رات، اڏيءَ مانجهيءَ، ڏک سک، اهڙا ٿاڻيم به جن تي ماڻهوءَ جي دل دهلجي وڃي ۽ ماڻهو پريشان ٿي وڃي ۽ منجهي پوي ۽ ٻولي کڻي وڃي، ماڻهو چوي ته هن کان پوءِ وري صبح ڪونه ٿيندو. جيڪي اڳوڻيون ڳالهيون سي ويون، هاڻي وري نئون مسئلو پيدا ٿيو، هن کي حل ڪري ته سگهيو ئي ڪونه. ويڙ چڙهي وئي ٻوڏ چڙهي وئي.... فاضل ڪڏهن به مونجهاري کي قبول نه ڪيو. فاضل ڪڏهن به منجهيو ڪونه، ڪڏهن سندس نرڙ تي گهٽج ڪونه هو. آءُ پريشان ٿي ويندو هوس. مون چيو، ”فاضل وياسين.“ چوي، ”ڪا ڳالهه ڪانهي ڪوبه مسئلو ڪونهي.“ انگريزيءَ ۾ امريڪي چوندا آهن: No Problem Man، سو فاضل No Problem ماڻهو هو. ڪو مسئلو ڪونه هو. ڪهڙو به مسئلو هجي، ڪهڙي به نوعيت جو هجي، ڪهڙي به قسم جو هجي، فاضل تي نظر پوندي ماڻهو چوندو ته، ”مسئلا حل ٿي ويا.“

ايئن جي اڃ نه اون پير پرين جي ويا. پاور هائوس جيئن چئجي، فاضل جي ڀرسان ماڻهو لڳو ڄڻ ته پاور هائوس سان ڪنيڪشن ٿي ويو. ماڻهوءَ ۾ ڄڻ ته بجليون پرڃي ويون. ماڻهن ۾ اعتماد ۽ حوصلي جون روشنيون پرڃي ويون. ماڻهو هڪڙي ماڻهوءَ بدران ڄڻ ته فوجون ٿي ويو، لشڪر ٿي ويو. لشڪر جون قوتون وڌي ويون، ماڻهو زمين تان ڪڍي عرش تي پهچي ويا ويو. مونجهارا ڏور ٿي ويا، پريشانيون ڏور ٿي ويون، گهٽيون ڏور ٿي ويون، هر مسئلي جو حل، مُرڪنڌڙ، مانيٽو، محبت وارو، قرباڻتو، هر ڳالهه ايئن سمجهائيندو ڄڻ ته مسئلا ٿيندا ئي پيدا ان لاءِ آهن ته انهن جو حل ڳولجي. ڏکين ٿاڻيمن تي زنجير ۾ جڪڙيل، قيدين ۽ بدنن ۾ دشمن جي گهيري ۾، جتي ڪابه پرواهه نه هجي، جتي هلڻ جي جاءِ نه هجي، جتي ڪُچڻ به مشڪل هجي، جتي ڳالهائڻ به بند هجي، جتي ماڻهو خوفناڪ حالتن ۾ هجي، جتي فرشتن جا پَر به جلن ٿا، اتي فاضل کي مون پريشان ڪونه ڏٺو. فاضل پنهنجي پوري جاه ۽ جلال سان

پنهنجي سموري سچائي، سموري حوصلي سان، بي ڊپائيءَ سان. فاضل تي مون ڪڏهن به ٻيون ڪي به حالتون ڪونه ڏٺيون. آءٌ سدائين سوچيندو هوس دل ۾، ڀلا فاضل جو ڪو انت ته ضرور هوندو. ڪو ماڻهو اهڙو ڪونه هوندو جو بي انت هجي، اهو سوال ئي ڪونه ٿو پيدا ٿئي.

دراصل مان سوچيندو هوس ته شايد ڪوشش ڪري پاڻ تي ضابطو ڪري پنهنجون ٻيون ڪي ڳالهيون ۽ گهٽ وڌايون انهن ڪي ڊپائي، ماڻهو ڪري سگهي ٿو. ماڻهو ائين چاهي ته ڪري سگهي ٿو. وري پاڻ ڪي بهترين ڍنگ ۾ پيش ڪري سگهي ٿو، ته هيءُ بهترين ڍنگ ۾ پيش ڪري ٿو پاڻ ڪي، پر اڳتي هلي.... ڪمزوريون فاضل ۾ ضرور هيون. هو پيغمبر ڪونه هو، خدا ڪونه هو، پر ائون 18، 19 سالن جي زندگيءَ ۾ فاضل جو پاڻي ڪڇي ڪونه سگهيس ڪڏهن به نه! ته ڪٿي ماڻهو چوي ته فاضل هن جاءِ تي اچي بيهي رهيو ۽ هيتري پاڻيءَ ۾ هو.... ڪڏهن به نه! فاضل تمام ڏکيو ۽ اونهو ماڻهو هو، فقط جسماني بهادريءَ جو مسئلو نه هو، جسماني بهادريءَ کان ذهني بهادري، جذباتي بهادريءَ جو مسئلو ڳرو ۽ ڏکيو آهي. ڪيترا ماڻهو جيڪي جسماني طرح سٺ ڏٺي ڇڏيندا پر جيڪي ڳالهيون ڏسندا آهن تن رستن، رسمن، تصورن، سوچن سان مقابلو ڪرڻ ڪپي. اهو وڏن وڏن، بهادرن ڪي نمايو ڇڏين، فاضل ان ميدان جو بهادر هو. پراڻا صدين جا تصور، ذات پات جا مسئلا، ڪورتن جا مسئلا، لاڳاپن جا مسئلا ڪيئي مسئلا هئا. ناراضپاڻيءَ جا مسئلا، مثلاً جڏهن پهريون ميٽنگون ٿينديون هيون ته فاضل وڃي بندوبست ڪي لڳندو هو، اسان ڪچهريون ويٺا ڪندا هئاسين، ”ابا! فاضل ڪيڏانهن ويو!“ فاضل بندوبست پيو ڪري. مانيءَ ۽ رهڻ جو بندوبست پيو ڪري. ”فاضل ميٽنگ ۾ ويهه، خبرچار ڪريون.“ ”نه! اوهين جيڪو فيصلو ڪندا اهو پاڻ قبول ڪنداسين، مان ڪريان ٿو بندوبست.“ ”اها ڳالهه ته ڪم ڪونه هلندو، اها ڳالهه غلط آهي، توکي ويهڻو پوندو.“ ويهندو.

چئيڪارا!.... فاضل هڪڙي جنگ جي سپاهيءَ وانگر چئيڪار ۽ فرمانبردار هو. فاضل ۾ ٻئي ڳالهيون هيون. هو ڪم ڏئي به ڄاڻندو هو ۽ مڃائي به ڄاڻندو هو. ماڻهن ڪي پنهنجي پويان هلائي به ڄاڻندو هو ۽ فاضل ماڻهن پويان هلي به ڄاڻندو هو. ساڳئي وقت بلڪه هن ۾ اها به خوبي هئي ته

ساڳئي وقت ان ماڻهوءَ جي پٺيان به هلي ۽ ان تي حڪم به هلائي، مثلاً، منهنجون ڳالهيون ڪيتريون رکنديون هو ۽ زندگيءَ ۾ منهنجي ڪابه ڳالهه نه نٿا پائين پر مون تي حڪم هلائيندو هو. مثلاً: انهن ڳالهين ۾ جنهن ۾ سمجهندو ته غلط آهيان ته هو بلڪل موقف وٺي مون کي ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويهي سمجهائيندو هو ۽ ڪيترين ڳالهين ۾ مون کي حڪم ڏيندو هو. مثلاً: آءٌ ماني ڪونه کائيندو هوس، بيماري هئي، ماني وٺندي ڪانه هئي ۽ ٻيون ڪيئي ڳالهيون هونديون هيون، آءٌ ڪونه ڪندو هوس، حڪم ڏيندو هو، ”بلڪل ايئن ڪبو.“ مثلاً: ڪڏهن ڪڏهن ائين ٿيندو هو ۽ آءٌ به ڊنو ويٺو هوندو هوس ته فاضل ايندو ۽ ضرور چوندو ته توکي هيءَ ماني کائڻي آهي ۽ هيتري کائڻي آهي. سخت بيمار هوندو هوس، ماني وٺندي ئي ڪانه هئي، پر هيئن ڪرڻو آهي يا سياسي مسئلا، ڪيترا مسئلا هوندا هئا، چوندو هو، هيءَ ڳالهه صحيح ناهي ۽ هيئن ٿيڻ ڪپي. اسان جي ماڻهن ۾ هڪڙو عيب وڏو آهي ته گڏجي ڪم ڪري ڪونه ڄاڻون، پوئتي پيل سماج ۽ سوسائٽيءَ ۾ وڏو عيب هوندو آهي ته ماڻهو هڪ ٻئي هوندا آهن. اُپي شينهن هوندا آهن ۽ مڙس روايتي ۽ قديم معنيٰ ۾ مڙس آهي ليکيا ويندا آهن، جيڪي ٻئي ڪنهن جي ڳالهه نه مڃيندا آهن ۽ مڙس اهو جيڪو ناموس وارو هجي ۽ نامور هجي ۽ ناموس جو متلاشي هجي، جيڪو هر هنڌ سڀني کان مٿي ٿي ويهي. سڀني کان نروار ٿي ويهي، سڀني کان اڳڀرو ٿئي، اهو جو هڪ انچ به هيٺ ٿي پئي ته وڏو مسئلو ٿي پوي. هيٺ ته ويهڻو ڪونهي. مڙس جيڪو هجي وڏو جيڪو هجي ليڊر، ان لاءِ هيٺ ويهڻ ان جي بي عزتي آهي....

فاضل هزارن ۾ پڌرو هو. جتي هوندو هو اتي نشانبر هوندو هو. پري کان ڏسجي، قد به سهڻو، ڪاٺ به هو، جيڪو به ڏسندو هو، سندس نظر ازخود ئي چوندي هئي، نشانبر، پري کان پڌرو. هزارن لکن ۾ پري کان پڌرو، پر هن جي گم ٿيڻ بعد هو يڪدم سُسي نڏيڙو ماڻهو ٿي ويندو هو. ساڳيو ننڍڙو ٻار. ائين ماڻهن ۾ ويٺو هوندو، ائين گم ٿي ويندو هو، پٽ تي ويٺو هوندو، اهڙا اهڙا ڪم ڪندو هو، جيڪي هيرا نه ڪندا آهن، جيڪي سورما نه ڪندا آهن، ڇاڪاڻ ته فاضل نئين دؤر جو انقلابي پورهيت سورمو هو، جنهن لاءِ نوان گڻ ڪپن، تنهن ڪري فاضل ۾ اهي سموريون خوبيون به هيون، جيڪي اڳوڻي دؤر جي روايتي سورمن ۾ هجڻ ڪپن، جن لاءِ سمجهيو

ويندو آهي ته ضروري آهن پر هن ۾ اٿاهه گهڻيون نيون خوبيون هيون، جيڪي هڪڙي انقلابي پورهيت سورمي لاءِ ضروري آهن. پورهيت معيارن مطابق فاضل ٿانوَ به ڏوئيندو هو، ”ابا فاضل ڪٿي آهي؟“ ”فاضل ٻوڙ پيو رڌي، فاضل بصر پيو چلي، فاضل ڪمرو پيو صاف ڪري، فاضل ڪپڙا پيو ڌوئي، فاضل قيدين سان مارڪا پيو ڪري، قيدين کي ريجھائي ويٺو، خبرون ويٺو ٻڌائي، پٽ تي ويٺو آهي.... ڪوبه ماڻهو ڪونه چوندو ته هي محمد فاضل راهو اهڙو هوندو، جيڪو سڻيو آهي ٻڌو آهي.“

پڪليا پوٽن، ڌڙ تي گڏيو ڌوڙ ۾،
 ڳالهيون، ڳلهي لوڪ سين، پڌر
 پئي نـه ڪـنـ،
 ڪاڻل آهي تن، مون پريان جي
 ڳالهڙي.

مٽي ٿي ويندو هو، جڻ آهي ئي ڪونه ۽ وري جڏهن چڙهندو هو.... ڪي ماڻهو مٽي ٿي ويندا آهن، مٽي وري ڪجهه ڪونه هوندا آهن. جڏهن مٽي ٿيڻ، نشانبر ٿيڻ اڳيان اچڻ جو ٿايم هوندو ۽ لکين ماڻهن ۾ نروار ٿيڻ جو ٿايم هوندو ته، اهي ماڻهو ڏاڍا اجنبِي اجنبِي ۽ ڌاريا ڌاريا، اوڀرا اوڀرا پيا لڳندا هئا. فاضل مٽي ٿي وري جڏهن چڙهندو هو ته، جڻ ته سدائين لکن ۾ هو، جڻ ڪو پيدائشي سپهه سالار ۽ ڪمانڊر هو، جنهن سڄي عمر فوجن جي سپهه سالاري ڪئي. اٽوميٽڪ جڻ ته بٽڻ دٻايو ويو؛ فاضل چارج وٺي ڇڏي. جيئن مشينون هلڻ شروع ڪنديون آهن ۽ ائين قدرتي لڳنديون آهن جڻ ته سدائين ائين ٿيندو رهيو آهي. ائين ٿيڻ ڪپي، اها قدرتي ڳالهه آهي. اها مشين ائين هلي جيئن هلي پئي نظر نه ايندو ته هن ۾ ڪو جهول آهي.... جيلن جي ڏينهن ۾ ڪڏهن هڪٻئي تي ڪونه ٿي پياسين، پروگرام بنائبا هئا ته ٻاهر نڪرنداسين ته پوءِ ڪچهريون ڪنداسين، پوءِ ميلا ڪنداسين ۽ پوءِ محفلون ڪنداسين، پوءِ هيءُ پروگرام ڪنداسين. فلاڻي جاءِ تي هلنداسين.

اهي ڳالهيون ٽيون پر ان سموري دؤر ۾ فاضل هڪ تمام عظيم ماڻهو هو... سندس هڪ پٽ شهيد ٿي ويو، ٻيو انتظاميا جي هڪڙي خاص ڪوشش هوندي هئي اسان سان، ٻين سان به ائين هوندو ته اسان ٻن ماڻهن کي هُو ٽوڙي

چڏين. منهنجي لاءِ هنن کي اهو نسخو هو ته جيل ۾ رکجي جو وڌيڪ بيمار ٿئي ۽ بيماريءَ ۾ هن جو علاج ڪجهه نه ڪرائجي ۽ ڊاڪٽر به نه هجن، ڪابه شيءِ نه هجي، ڪجهه به نه هجي خير آ، پوءِ السر به ٿي، سڀ بيماريون ٿيون... هن کي جيئن ڪنهن هڪڙي ماڻهوءَ کي قتل ڪرڻ جي ڪوشش ڪجي، هن کي قتل ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. بدترين حالتن ۾ رکيائون ۽ بدترين روشن به اختيار ڪيائون. چوويهه ڪلاڪ هن کي ٽينشن ۾ رکي چوويهه ئي ڪلاڪ هن جي مٿان هڪڙي قسم جو دٻاءُ وجهڻ ۽ وزن رکڻ، ۽ نهايت غليظ ۽ گندي قسم جي ماڻهوءَ کي هٿي ڏئي ڇڏڻ جو جيل جي حالتن ۾ فاضل لاءِ نفسياتي مسئلا پيدا ڪري ۽ 24 ڪلاڪ پريشر هيٺ رکڻ جي ڪوشش ڪندا هئا... فاضل کي هڪڙو په دفعا ڏنم ته چڙ ٿي پيئي اٿس ۽ جيو مانس: ”فاضل تو ۾ چڙ ٿي آهي ۽ چڙ نه هئڻ ڪپي، هيءُ ڊگهو سفر آهي، جنهن ۾ چڙ نقصانڪار آهي، پاڻ کي درست ڪر.“ پر دراصل اهو ائين هڪڙو اڌ واقعو هو. نه ته فاضل پراوا بار به کڻي ويندو هو. ”پاڻ نه پسي ڦٽيو.....“

تنهن ڪري اهي هڪ به واقعا ٿيندا نٿيڙا، نه ته فاضل ۾ جيڪا ڏک ۽ سڪ کي خاموشيءَ سان ۽ مرڪندي برداشت ڪرڻ جي جيڪا قوت هئي، اها عام رواجي هيرن ۾ نه ٿيندي آهي. جيڪي هيرا ٿيندا آهن، وڙهندا آهن، گوڙ ڪندا آهن، فساد ڪندا آهن، ٽڪر هڻندا آهن پٽين سان يا مسئلا ڊرامائي انداز ۾ حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، فاضل ۾ سهڻ ۽ برداشت ڪرڻ جي قوت هئي، يعني شين کي ڪيئن منهن ڏيڻ ڪپي، رڳو جسماني تڪليفون اينديون هيون، پر روحاني ڪيفيتن کي ڪيئن تبديل ڪجي ۽ هي ڪيئن ڪجي؟ مون کي لڳندو هو ته هو اهڙو سمنڊ آهي، جو ان جو ترو لپڻ ئي مشڪل آهي. تمام اونهو آهي. جو ٻيو ماڻهو برداشت نه ڪري، فاضل آرام سان برداشت ڪري ويندو هو. ائين محسوس ڪرڻ ڪونه ڏيندو هو ته هيءَ ڪا شيءِ وزن واري آهي. جيڪي سورما روايتي هوندا آهن، انهن ۾ اڪڙ، ٽڪر ۽ وڏائي هوندي آهي. انهن کي رڳو ماڻهن کان پاڻ کي مٿيو ڏيکارڻو هوندو آهي.

آءُ، آءُ، آءُ... اها ڳالهه شايد ضروري به آهي، جنهن قسم جي هو ليڊرشپ ڪن ٿا. فاضل نهڻو ماڻهو هو، هن جي عظمت ۽ نهڻائيءَ ۾ ڪوبه تضاد ڪونه هو. پر جي ڪو ماڻهو پاڻ کي ننڍڙو ڪندو ته سڀ ان تي چڙهي ويندا. فاضل جي نهڻائيءَ

کي ڏسي ڪنهن ماڻهوءَ کي سڌ ئي ڪانه ٿيندي هئي ته هن تي چڙهي ۽ سواري ڪندس. نهٺائي هوندي به ايڏي ته هن ۾ ڏيا هئي جو هو پٽ تي ويٺو هوندو. ٻارهو ئي ماڻهن جا ويٺو ڪم ڪندو هو. ڪنهن ماڻهوءَ کي اهو مغالطو ۽ همت ٿي ئي ڪونه سگهندي هئي ته هيءُ اهو ماڻهو آهي جنهن تي چڙهي آءُ سواري ڪريان. هن کي استعمال ڪري ۽ رعب رکي هن کي گهٽائي پاسيرو ڪريان ۽ ٿڌو هڻي ڪيان ۽ اهو ڪمال ڪڏهن ڪڏهن ٿيندو آهي، جو ماڻهو نهڻو هجي ۽ باوقار هجي، فاضل نهڻو ۽ باوقار هو.

فاضل سان ٻيو پيرو مون کي حيرت ٿي، مسئلو چوڪسي جو آهي. ڏٺو هيءُ ويو آهي انسان جي تاريخ ۾ ته، جيڪي ماڻهو انسانذات جي مفادن جي مجموعي ۽ بلند ۽ اعليٰ مفادن جي ترجماني ڪن ٿا ۽ انهن تان قرباني ڏين ٿا، جيڪي انسانذات جو ڀلو چاهين ٿا ۽ انهن لاءِ جاکوڙ ڪرڻ چاهين ٿا ۽ انهيءَ لاءِ انهن وٽ ڪو پروگرام آهي، انهن جي خواهش اها هوندي آهي ته عوام مثالي شيءِ ٿئي ۽ هو عوام کي هر حالت ۾ بهترين ڀوپ ۾ ڏسڻ چاهين ٿا، جڏهن به هو انهن کي ان روپ ۾ نٿا ڏسن ته تمام پريشان ٿين ٿا ۽ انهن کي اڻ وٽ جو احساس ٿئي ٿو ۽ هو ناپسند ڪن ٿا عوام جون جيڪي اهڙيون ڳالهيون جيڪي ان معيار مطابق نه هجن. جنهن معيار جون عوام جي نجات لاءِ ضروري آهن. عوام جهڙو ٿيڻ کپي ۽ عوام جي ماڻهن ۾، ڪارڪنن ۾ جيڪي خوبيون هئڻ کپن، انهن خوبين جي نه هجڻ کي هو تمام سختيءَ سان محسوس ڪندا آهن، انهن لاءِ ان قسم جي ڪمزورين جيڪي اعليٰ معيار مطابق نه هجن، تن کي برداشت ڪرڻ وڏو مسئلو هوندو آهي، مثلاً مون سان به اهو مسئلو آهي. فاضل انهن ڪمزورين کي ائين پي ويندو هو جڏهن ڪجهه ٿيو ئي ڪونهي. انهن کي نه ڙڳو برداشت ڪرڻ پر ان هوندي به عوام سان انساني ۽ تون مون جهڙي ليول تي انهن سان محبتون ڪرڻ، اهو تمام ڪئن نفسياتي مسئلو آهي. فاضل سڀني ماڻهن سان جسماني ۽ روحاني طرح محبت ڪندو هو. انهن جي گڏيل مفادن لاءِ وڙهندو هو ۽ انهن سمورين ڪمزورين جي باوجود به سمورين پسماندگين ۽ سمورين اڻ وٺندڙ ڳالهين جي هوندي به ماڻهن سان هن جي بي مثال محبت هئي جيڪي محبوب ماڻهو هوندا آهن، اهي ٻين سان محبت نه ڪندا آهن. اهي سدائين سوچيندا آهن ته ماڻهو ساڻن محبت ڪن ۽ انهن کي سدائين اهو ڪشتو هٿ ۾ هوندو آهي.... مون کي پوڄيو، منهنجي پويان هلو، مون سان محبت

ڪريو، مون سان ساٿ ڏيو. ان جون اڪيون سُوالي هونديون آهن ۽ هر نگاهه ۾ اهو سوال هوندو آهي ته مون کي ماڻهو پسند ڪن ٿا يا نه! ڏسو مان ڪيڏو نه سٺو آهيان، سهڻو آهيان، ڏسو ته مون ۾ ڪهڙا نه گُڻ آهن. ڏسو ته مان ان مسئلي کي ڪيئن ٿو منهن ڏيان.

محمد فاضل لکن جو محبوب هو ۽ ان کي لکن سان پيار هو. هن ۾، سنڌ ۾ روايتي طرح جيڪا طبيعت جي فياضيت جي تعريف ٿئي ٿي، اها هن جي طبيعت جي روح جي فياضي ۽ سخا هئي. هر ماڻهوءَ کي الاونس ڏيڻ هر ماڻهوءَ طرفان ڪونه ڪو عذر ڳولهي ڏيڻ هر ماڻهوءَ کي رعايت ڏيڻ ۽ هر ماڻهوءَ لاءِ پنهنجي دل ۾ ڪانه ڪا ڇڏڻ ۽ ڪسر رکڻ، سخت گير نه ٿيڻ، هر ماڻهوءَ جي لاءِ پنهنجي دليان ڪونه ڪو سبب گهڙي ڪيڻ، طبيعت جي سخا ۽ لطيف به ٿيڻ. سخاوت ته پئسي جي به ٿيندي آهي. طبيعت جي سخا، طبيعت جي فياضي، هو ايڏو خوشحال هو. هُو وسيع هو. هُو سمنڊن جهڙو گهرو اجهاڳ هو، جو ماڻهن جون ننڍيون خاميون، بي سمجهيون، پسماندگيون، جهالتون، لالچون، خوسون سڀ عيب ۽ اوڳڻ پي ويندو هو. ڊگهي نظر ڌارڻ، پري سوچڻ، حقيقت جي تهه ۾ گهڙي وڃڻ، ماڻهن جي ٻاهرين ۽ فريب جي رُوپ کي نظرانداز ڪري انهن جي اصلي ازلي سچائي، مظلوميت جي اصلي سچائيءَ کي ڏسي وٺڻ ۽ ان جي اصلي نيڪيءَ کي سمجهڻ ۽ ان جي اصلي خوبصورتين کي سمجهڻ، انهن جي اصلي گُڻن کي سمجهڻ ۽ انهن ٻاهرين بدصورت، بدزيب رُوپ کان مرعوب ٿي انهن کي نه ڏکارڻ بلڪه انهن کي جيءَ سان جيءَ وانگر جڙي- اها فاضل جي خوبي هئي!

اسين ان ڳالهه کي فاضل کان سيکون، گهڻن گهڻن ڪوهن تي فاضل محبت ڪندڙ ماڻهو، عاشق ماڻهو هو. حقيقت ۾ عاشق هو. فاضل لاءِ پَرپُٺ ماڻهو ساڪون پريندا هئا. دشمن جي دل ۾ به فاضل لاءِ هڪڙي ڪنڊ هوندي هئي، جيڪا خالي پئي هوندي هئي. پنجاهه ڳالهيون پيو ڪري وري چوندو ته يار فاضل مڙس ماڻهو آهي. ڀلا ماڻهو، ڀلو ماڻهو، فاضل ڀلو ماڻهو، فاضل ڀلو ماڻهو، ڪنو ڪوجهو، چريو ڪريو.

لطيف سائين چيو آهي:

راهو تنهنجي ريت، پرڪنڊين پڌري،
گهڻا گهوڙي چاڙهڻي، مسافر مسيت،

پڇي ڪانه پریت، جي آيا سي آگهي ويا.

فاضل کان ڪو داناءُ هجي، ڪو عاقل هجي، ڪو قابل هجي، ڪو وڏو ڪارائتو ماڻهو هجي! فاضل ماڻهو ڪارائتو آهي. مان چوندو هوس، هيءَ مصيبت ويئي آهي، پنجاهه ماڻهو ويٺا آهن، نه ڪم جي ڳالهه ڪرڻ، نه تنظيم جي ڳالهه ڪرڻ، نه ڌنڌي جي، نه قصي نه مسئلي جي، رڳو اچي مٿو کائين. خبرون ڊگهيون ڪريو ويٺا آهن، نه خبر کڻي، اسين وڪيل ماڻهو وقت جو خيال ڪريون، تائيم فلاڻو، هن ڳالهه جو واسطو آهي ۽ هن ڳالهه جو واسطو ڪونهي، فاضل وٽ جيڪي آيا سي آگهيا، جيڪو ماڻهو ان سان ائين ڪندو، جيئن ماڻهو ڪنهن شهزادي سان ڳالهائي. ماڻهو شل هجي، مسئلي وارو شل هجي، ڏکويل شل هجي، مظلوم هجي، پوءِ ڀلي ويٺو قصا ڪري، داستان ويٺو ڪري، نه ورچيو، نه ٽڪيو، نه بيزار ٿيو، نه جهٽڪيو، نه جهٽ هڻيو، ڪجهه به نه! اروڙي آهي، جبل آهي، ويٺو ٻڌي، مجال آهي جو مشيني طريقو هجي، مشيني طريقو هڪ به نه، قربان ٿيو. ڪڏهن ڪڏهن اٿون به ڪونه ويهي سگهندو آهيان. گهڻي ڳالهه ڊيگهه ڪري ته آءُ ڪونه ٻڌندو آهيان، فاضل وٽ قصا، پوءِ فلاڻو پُٽ فلاڻي جو، فلاڻو وغيره اهڙيون گهڻيون ڳالهيون ۽ گهڻا قصا جيڪي ٻڌندا آهن، انهن کي عيب ٿي پوندو آهي. ان کي انگريزيءَ ۾ چوندا آهن سلائيس (Slide) يعني بي احساس ماڻهو، رڳو ايڪٽنگ ڪندو هجي، دل ۾ سچائي ذري جي به نه.

فاضل 24 ٽي ڪلاڪ سچو هو. سيڪنڊ ۾ ايئن ڪونه لڳو ته مشين آن آهي. آٽوميٽڪ هلي پئي، سدائين چهرو چمڪي پيو. جيڪو چيائين ٿي اهو واقعي محسوس ٿئي پيو. ڳالهه ٻڌبي، ٻه ڊاڙون هڻيو خبرون ڪري گاڏيءَ تي چڙهيو سڌو وڃيو اتي جتي ڪم هوندو ۽ تائيم ڏبو هو. پنجاهه ماڻهو گهڻا، پر وڃيو ضرور هو، سنڀري پوندو هو. نه ووٽ کڻي، نه اليڪشن کڻي، نه غرض کڻي، ڪجهه ڪونه کڻي، آفيسرن سان اتي وڙهي پوندو هو، گوڙ ڪندو هو.

مان چوندو هومانس: ”ڇا وڃي فاضل اسان کي مسئلا پنج هزار ٻيا به آهن. اسان جا پنجيتاليهه لک دشمن، پر تون هي مورچو کنيو ويٺو آهين.“ پر چوندو، ”آيا آهن ته اٿون جواب نٿو ڏئي سگهان.“ ادا فلاڻو ڪم، گلائون ڪندا آهن ته ماڻهن ڏاڍو تنگ ڪري ڏنو آهي، اتي ٻيا ڪلندا ڏند ٻيا ڪيندا،

پر پوءِ ويٺا گلائون ڪندا، ته ماڻهو ڇڏين ئي ڪونه ٿا، ماڻهو فلاڻا- ههڙا تهڙا ماڻهو... نه! فاضل ڪڏهن به ڪونه ڪڇيو. ڪڏهن به ڪونه چيو ته، ”ماڻهو مون کي ڪڪ ٿا ڪن. ماڻهو مون کي تنگ ٿا ڪن، ماڻهو بيزار ٿا ڪن.“ نه! ڪڏهن به ائين نه چيائين.

سدائين ماڻهن جو خيرخواهه، باجھارو، قرب وارو، ماڻهن جا ڪم ڪندڙ، ننڍڙا ڪم به ڪندڙ ته وڏا به ڪم ڪندڙ، انقلابي وسيع ڊگهي نظر وارا به ڪم ڪرڻ. ننڍڙا ٿورڙا، ايسپرو گوريءَ جيترو به ڪم ڪرڻ. هڪڙا وڏا ڊاڪٽر ٿيندا آهن ته ابا اسان وڏا آپريشن ڪندا آهيون. اسان جو ٽائيم نه خراب ڪر، فلاڻي ماڻهوءَ سان ڳالهائ، فلاڻي کي گڏ، وڏو مسئلو آهي. پوءِ حل ڪنداسين. اهي ننڍڙا ڪم آهن. مون کي تنگ نه ڪر. فاضل هوندو هو چوٽيءَ جو سرجن ۽ ڊاڪٽر، پر ڦٽ به پاڻ ڏوٿيندو هو، پٽي به پاڻ ڪندو هو، ايسپرو به پاڻ وٺي ڏيندو هو، سمهاري ڏيندو به پاڻ هو.

فاضل ۾ ٻن قسمن جون تمام گهڻيون روايتي قسم جون خوبيون هيون، اهي وڌيڪ غور طلب هيون. اهو هيءُ ته ماڻهوءَ ۾ جڏهن ڪي خوبيون هونديون آهن، تڏهن اهي خوبيون وارا ماڻهو پنهنجين خوبيون تي ايترو خوش هوندا آهن، جو هو نيون خوبيون پرائڻ ضروري نه سمجهندا آهن، هيتريون خوبيون آهن، هيتري مقبوليت آهي، هيترا ماڻهو پٺيان آهن، راڄ پٺيان آهن، انسان کي پلا ڇا ڪبي! هيترا ماڻهو عاشق، هيترا راڄ، جنهن ۾ سرخرو، جتي وڃي اتي فاضل، فاضل، وڌيڪ ڇا ڪبي؟ بس هاڻي گنج ٿيا. بس پيو ڇا ڪبي، فاضل ڪي چيوسين! ”اهي ڳالهيون سڀ ٺيڪ آهن، خبرون چارون ٺيڪ آهن، پر توکي نظريو اچي ئي ڪونه ٿو. نظريو نه هوندو باقي ڇا! هيءُ ڪجهه ڪونهي، هيءُ ڙڳو چار دن کي چاندني، پهر انڌيري رات، هيءُ ماڻهن جو هجوم، هڪڙا پيا ايندا پيا ويندا. اهي خبرون چارون پيون ٿينديون. ائين انقلاب ته ڪونه ايندو. عمل جيڪو آهي، جنهن جي روشنائي آهي نظريو، ڄاڻ، سمجهه، هيترا ڏينهن ته پنهنجا ڪيترا ماڻهو هئا ويچارا پراڻي نظريي تي، پراڻي ٻوڙ تي، فلاڻا خان، ڌاريا ماڻهو سي نظريو ٺاهيندا هئا. پوءِ اهي ڏيندا هئا. اهي رنگ ماسٽر ٿي ويندا هئا. پوءِ اهي پنهنجا ليڊر ٿي ويندا هئا. پوءِ پاڻ انهن جي پٺيان سنڌي ماڻهو، ڙڳو توبرا ٻڌيو، ڊوڙندا وتندا هئاسون. هو ڙڳو اُن تي چڙهيو هلندا وتندا هئا ۽ ڙڳو آرڊر ڏيندا رهندا

هئا. اهو ڌنڌو ڪيستائين هلندو. پاڻ مارو ماڻهو پنهنجو نظريو ٺاهيون ۽ نظريو سمجهون. ”فاصل جو اهو جڏهن ”ويهه ميننگ ۾ ته فاضل چوي ته وڃان ٿو بندوبست ڪرڻ، ماني ٿو پڇاين، فلاڻو ڪم ٿو ڪريان، فلاڻو ٿو ڪريان.“ ”ادا اها ڳالهه ڪانهي، ضابطي جو سوال آهي، ڊسپلين جو سوال آهي، چڙواڳي نه هلندي فاضل. ڊسپلين ٿيندو. آئنده تون ميننگ مان چُرندين به ڪيڏانهن نه، نه ويندين.“ صحيح ٿايم تي فاضل فرمانبردار انقلابي سپاهي ٿي ويو. ”هاڻي ڪتاب پڙهه.“ ڪتاب به ڪيئن پڙهي، ٽي چار درجا سنڌيءَ جا پڙهيل، اردوءَ کي ڄاڻي ٿي ڪونه. اردوءَ کي ستون ڏي ويٺو. هاڻي ٿو اصل نظريو پڙهي. ”انصاف آهن ميرن جا جو موالين کي ٿا ملهه ويڙهائين،“ فاضل ٿو نظريدان ٿئي ۽ سنڌ ٿي آزاد ٿئي. ملڪ ۾ ٿو انقلاب اُٿجي.

”بيلي مون کان پڙهيو ڪونه ٿو ٿئي. اسين جهنگ جا مارو ماڻهو، ٿر جا ماڻهو، بهراڙين ۾ پئي هلياسين، مال چارياسين، بنين جا قصا ڪياسين، نظريا ٻڌريا اوهين ڄاڻو اوهان جو ڪم ڄاڻي.“ ”فاضل ائين گاڏي ڪانه هلندي، اهي پنهنجون استاديون نه ڪر، اسان سان توکي پڙهڻو پوندو ۽ نظريي دان ٿيڻو پوندو، تون فاضل اڳيئي آهين هاڻي تون عالم ٿي ۽ عالم فاضل. توکي عالم فاضل ٿيڻو پوندو.“ چيائين: ”عالم شاهه آهي.“ ”تون خود عالم فاضل ٿي.“

دوستن وٽ وٽ ڪئي، ڪتاب به ٽي پڙهيائين، جيلن ۾ هو ته پڙهندو هو پيو، ڪڏهن گسائيندو نٿائيندو هو، وري پڙهندو هو. چيائين: ”ناول ٻاول پڙهندس بيلي، ناول فرسٽ ڪلاس، پهراڙون ڪي بيٽي، ٻيا فرسٽ ڪلاس عاليشان، چريو ماڻهو، ناول کان سواءِ ڪم ڪين ٿيندو ناول سڀ پڙهبا.“ ”ماشاءُ الله لڳونس ٿا.“ وري حيدرآباد ۾ ٿي آيس، سکر مان، سکر جڏهن هئس، مون کي ڪڍي ڇڏين خيرپور. پوءِ وري سکر وري حيدرآباد ته پاڻ ڪونه هو. وري شايد موڪلياڻون سکر. ائين اسان جي مٿاسٽا پيا ڪندا هئا.

اوچتو وري حيدرآباد ۾ گڏياسون ته اتي ڏٺم هو پڙهيو ويٺو آهي، اونداهي ڌرتي. ڪيڏي مهل ڪتاب فاضل لاءِ ڪونهي. چيائين، ”ڪتاب آندا اٿم ’ماضي ڪي مزار‘، ’موسيٰ سي مارڪس ٽڪ‘، ٻيا ڪتاب ’معاشري ڪي تاريخ‘.“ ”چيومانس،“ ڪتاب گڏ ڪيو ويٺو آهين، پڙهيا اٿئي؟ ”چيائين، ”پڙهيا اٿم.“ فاضل خبرون قصا ويٺو ڪري. راڄ ماڻهن سان گڏ اسان وٽ اسٽڊي ڪلاس هلندا هئا. ڪلاس ۾ فاضل باقاعده

تبصرو پيو ڪري. سڄي پڇي هيءُ عالم فاضل ٿي ويو آهي، پوءِ چوندو هو ته، ”مون پڙهيو آهي جي بحث ڪندين ته بحث ڪندس.“ ”نظريي تي بحث ڪنداسين.“ ها بلڪل نظريي تي بحث ڪندس.“ فاضل پيو بحث ڪري. اعتبار ئي نه پيو اچي ته فاضل پيو ڳالهائي ۽ ههڙيون ڳالهيون ويٺو ڪري. پوءِ ته ٻه ٽي سال ڪڍي ڇڏيائون لاهور- پوٽا ٽي سال. وري آيس فاضل ان وقت مڇ جيل ۾ هو. وري آياسين هتي. فاضل ڳالهه ئي ٻي. نظريي دان ٿي پيو. باقاعده ڊسپلين. مون کي چئي، ”وڌيڪ پڙهين ڪونه ٿو، مطالعو ڪونه ٿو ڪرين.“ ”آءُ ته مطالعو ڪريان ٿو.“ توکي ان جي ڪهڙي خبر، آءُ ته پاڻ توکي چوندو آهيان ته پڙهه، پر تون مون کي ويٺو نصيحتون ڪرين ته، ”پڙهه ۽ تون لک.“

خير وري مون چيو مانس ته، ”هاڻي هيئن ٿيڻ کپي، تون عالم فاضل ٿيو آهين پر عالم فاضل رڳو ڪتاب ڪونه پڙهندا آهن، پر عالم فاضل لکندا به آهن.“ چيائين ته، ”لکندس آءُ ڪونه.“ ”چيومانس،“ لکندين تون ڪيئن نه، توکي لکڻو پوندو. لکڻ کان سواءِ ڪم ڪونه ٿيندو، رڳو پڙهندين ڪتاب ته ان مان ڪجهه ڪونه ٿيندو.“ سو لکي آيو. فاضل ڊسپلين جو ماڻهو هو. فولادي قسم جو ڊسپلين، ضابطو هو. حڪم تعميل ڪري، فاضل سان بحث ته آهي ئي ڪونه. بحث ڪهڙو؟ انقلاب لاءِ جيڪا ڳالهه ضروري آهي اها ضابطي ۾ به ڪرڻي آهي، اچي نه اچي ته به ڪرڻي آهي. دل جان جي سمورين قوتن سان ۽ خصوصاً جيڪي اسان نٿا چاهيون، سي سڀئي سگهون ٿا. ”فيصلي ۾ به ٿي ڳالهيون نه ٿا ڄاڻون.“ ”نٿا ڄاڻون ته اسان کي سگهون پونديون، نه سڪنداسين ته غلام ئي رهنداسين.“ سو لکي ويو. وڏو مضمون ڏهن پندرهن صفحن جو. مون پڙهيو، ان ۾ الاهي ڪچيون ڳالهيون هيون، ڪا ڳالهه ڪانه ٿي لڳي. ڪنهن جي تنگ پڳل، ٻيو صورتخطي فاضل جي سدائين غلط، رڙيون ڪري ڪري ٻيهي رهياسين پر فاضل جو هو الائي ڇا لکيو اٿس. سو پنهنجي ٻولي لکڻ جي صورتخطي سدائين غلط. اهو چئي چئي ته ظلم ٿو ڪرين، هن کي ڪجهه ته ٺاهينس، اهو گول ماڪوڙا ڪهڙا ٿو مارين. سو لکي آيو ڏهه صفحا. خير ان مان ڪٿي سٽي باقي ٿورو وڃي بچيا. اهو لائي ڪٿي اٽڪايوسين مڙئي ڌرو.

ٻئي ڀيري الائي ڇا ٿي، چيومانس ته، ”فاضل لک.“ سو چيائين ته، ”آءُ لکندس ٿڊ پر تون ان مان ٺاهيندين اٿي.“
 ”اهو وري ڪيئن؟“

سو چيائين ته، ”ڪنهن ماڻهو ڏٺو وڌو ٿڊ وادي کي ته هن مان ٺاهي ڏي هڙ. سو وادو هو ڪو جٽ، سو اهو هڙ ٺاهيائين ڪونه، ڦٽائي ڇڏيائين. سو چيائين ته، ’تو هڙ ڦٽائي ڇڏيو آهي، هاڻي ڇا ٿيندو؟‘ وادي چيو ته، ’هڙ ٿي ٺاهيوسون، اهو ڦٽي ويو.‘ پوءِ ڇا ٿو ٺاهين؟‘ ان مان ڪا ٻي شيءِ ٺاهيائين، اها به ڦٽي وئي. پڇاڙيءَ ۾ چيائين ته، ’هاڻي ڇا ٿو ڪرين؟‘ چيائين، ’ان مان اتي ٿا ٺاهيون.‘ هيڏو وڌو زبردست ٿڊ، ان مان تون ٺاهيندين اٿي.‘ سو ماشاءِ الله، ائون لکان ٿو، پر ان مان ٺهندي اٿي.“

”پلا جي اتي ٺهي وڃي ته پوءِ ڇا ڪبي؟ اهڙيون ڏهه پندرهن اٿيون گڏجي وڃن ته ٿڊ کي ماري.“
 سو لکيائين ضرور. پوءِ نٿائيندو پيو هو، پر فاضل لکڻ شروع ڪيو ۽ آهستي آهستي مون کي خبر پيئي ته هيءُ اهڙو خوفناڪ ماڻهو آهي، جو جنهن ڪم ۾ هٿ وجهندو، اهو ڪري ويندو.

فاضل ۾ ٻيون به خوبيون هيون، ذهين ٻلا جو هو. فاضل ۾ جيڪي به لياقتون هيون، اهي سڀئي استعمال ڪري ۽ اهو ڪم ڪندو هو، جنهن لاءِ چيو ويو آهي. يعني پاڻ ۾ انقلاب آڻڻ. فاضل انهن تمام ٿورن ماڻهن مان هڪڙو هو، جيڪي پاڻ ۾ انقلاب آڻڻ ڄاڻن ٿا. صحيح معنيٰ ۾ جيڪي هر فن مولا آهن، جيڪي ڪجهه به نه ڄاڻن، انهن کي گس ڏيکارجي، حڪم ڏجي، رستو ڏيکارجي ۽ ڳالهه سمجهه ۾ اچي وڃين ۽ پڪ ٿين ته هيءُ ڳالهه صحيح آهي، هو رستو غلط آهي، ائين ٿيڻ ڪبي ۽ مڙس ماڻهوءَ جو ڪم آهي ته ائين ڪري، فاضل ائين ٿيو. فاضل ڳالهه سمجهي، معنيٰ ڪئي ۽ جي ڪئي ته سڀني کان بهتر. پهرين ٿورو ٿورو ڪري، جي ڪرڻ تي پيو ۽ فاضل ڳالهه جي پٺيان پيو... فاضل جو گهڻو عرصو بدين ۾ گذريو، ٻاهر ڪيڏانهن ڪونه نڪتو هو. اهو حيدرآباد، بدين، نٿو ۽ ميرپورخاص وغيره.

”فاضل تنظيم ڪجي.“

”تنظيم جا پنهنجا سڀئي ساٿي ويٺا آهن، هزارين دوست آهن، تنظيم ڪريو. ماڻهن کي ليڪچر به ڏيئا آهن- ’پڙهائبو‘.

’آءُ ڪيئن پڙهائيندس؟‘ - ’تنهنجو وارو آيو آهي، سو تون ليڪچر ڪيئن ڪونه ڏيندين؟ ضرور ڏيڻو پوندو.“

ابا فاضل ليڪچر ويٺو ڏٺي- الائي ڪهڙو ليڪچر تنظيم تي، تان جو فاضل 1983ع ۾ تنظيم ڪري ڏيکاري ۽ ڏيڻا ڊنگ رهجي وئي. هڻ ڪڻ ماڻهو هو. بٽڻ دٻائڻ جي دير هئي. فاضل ڪي بٽڻ دٻائجي، هن ۾ اندر لياقتون هيون- ”فاضل لک“... ”لکي پيو“ - ”هيئن ٿيڻ ڪپي“ - ”ها ٿيڻ ڪپي“. فاضل ۾ اعتماد ۽ يقين جا بي پناهه خزان هئا. فاضل ڪي اک چنپ ۾ خبر پئجي ويندي هئي ته هيءُ ڪم پلو آهي، هيءُ ڪم خراب آهي، ان لاءِ وڏيون اپيلون ۽ ڊگهيون ڳالهيون ڪرڻيون ڪونه پونديون هيون. فاضل جيئن ته هڪڙي 500 هارس پاور جي گاڏي هجي، جنهن جي بٽڻ ڪي رڳو دٻائجي ته زؤن ڪري اسٽارٽ ٿي پوي. سو فاضل ڪي رڳو ڳالهه سمجھائڻ جي دير هئي، گاڏيءَ ۾ ويٺا آهيون... ”ابا هيئن ڳالهه ٿيڻ واري آهي، هيئن نه ٿئي.“ ”اڃا! ڪيئن ٿيندو؟ هيئن ٿيندو، نيڪ- اڃا ٿيڻ ڪپي.“ باقي ڪي تفصيل ان ۾ کڻل آهن ته اهي فاضل پاڻ ٻڌائيندو ته هيئن به ٿيندو، هونئن به ٿيندو. ”ڪهڙي ڳالهه! ڪجهه ڪونهي، ڪو مسئلو ئي ڪونهي، اوهين رڳو هن ڳالهه ڪي وٺو نه، سڀ ٿي ويندو. مسئلو ئي ڪونهي.“ فاضل لاءِ پوئتي هٽڻ ڪجهه ڪونهي. مڙس ماڻهو پوئتي ڪيئن هٽندو؟ ان ۾ بي اصولي پئي ڪانه ٿيندي ۽ نامرسي ڪانه ٿيندي. پوئتي ڪيئن هٽجي؟ پوءِ وري ان تي اها ڳالهه ٻولهه ٿي، ليڪچر ٿيا، مڙس پوئتي هٽڻ ۽ پنهنجي وقت ۽ جاءِ تي اڳتي وڌڻ، حالتن کي ڏسي اڳتي وڌڻ.

”فاضل سمجهين“، ”ها بلڪل صحيح.“ فاضل ليڪچر ڏيندو هو، آءُ فاضل جا ليڪچر ٻُڌندو هوس. مون ته ڳالهائڻ ئي ڇڏي ڏنو ۽ ڪئين دفعا مون کي محسوس ٿيو ته اسان جو ڪتابي علم آهي ڳالهه ڪرڻ جو. ڪن ڪن حالتن ۾ ته سٺي ڳالهه ڪري ويندو هو، پر مون ڏٺو ته فاضل جڏهن، جنهن ليول تي، جنهن سطح تي، جنهن روانيءَ سان، جنهن جولان سان ماڻهوءَ کي سمجھائي ۽ تعليم ڏي ٿو، ان منزل تي ڪڏهن ڪڏهن پهچڻ پڙهيل ماڻهوءَ جو ڪم ڪونهي. ڏسندي ڏسندي هڪڙو ماڻهو وچ جو ٽڪرو بڻجي ويو آهي، جنهن ۾ گڻ الائي ڪٿي لڪل هئا، اهي نڪري ٻاهر نروار ٿيا آهن. اهي هاڻي اُپامن پيا. پلتي پالوٽ ٿي ٻاهر نڪتا آهن. جيڪو

ماڻهو گڏجي فاضل صاحب، اڙي فاضل صاحب، صحافين جي جدوجهد ٿي، مون کي پهرين ئي ڊپ هو ته اسين سنڌي ماڻهو، مطلب ته جيڪو سنڌي ماڻهن ۾ آهي رڳو ڏک، رڳو شڪايتون، رڳو اوچنگارون، اسان سان ظلم ٿي ويو، فلاڻو ٿي ويو، فلاڻو ٿي ويو.

”ابا هاڻي ڪجهه ڪريون.“ ”فلاڻو حرامي آهي، فلاڻو حرامي آهي.“ بس نهيو. ڪجهه ڪرڻ جي ڳالهه نه. رڳو شڪايتون. اڳي ته ماڻهو زندگيءَ مان بيزار ٿيا ته رڳو شڪايتون ڪرڻ شروع ڪيائون ۽ چيائون ته، ميان آهي ڦڏا ئي ڇڏي ڏيو. پر پوءِ شڪايتون ڪرڻ شروع ڪيائون. پر شڪايتن جو بندوبست ڪيئن ڪجي ۽ ڇا ڪجي؟ اهو مسئلو هو. اسين پنهنجيءَ ڀر ۾ گهر اندر رهڻ تي رهون ته ٻين ماڻهن سان لاڳاپا رکڻ جي ڳالهه مهاڙ ڪنهن سان ڪنداسين. پر صحافين واري جدوجهد ۾ مون ڏٺو ته فاضل اڳي ئي جيل ۾ هو. صحافين واري جدوجهد پوءِ ٿي. ان جدوجهد کان پوءِ آءٌ ڪوئيٽا ويس ته اتي آءٌ پريشان هئس ته ڪوئيٽا ۾ منهنجا ايترا واقف ڪونهن. هڪڙو خير بخش مري، اهو به شايد ڪونه هو، لنڊن ويل هو. خير جيڪي واقف هئا سي پهتا، انهن مان هڪڙي کي چيم ته اهڙو ڪو سببتو ماڻهو ڪونهي، جنهن سان ڪچهري ڪيان؟ اتي مون کي گڏيو صحافي، نالو هيٺر مون کي ڪونه ٿو اچي.

”السلام عليڪم!“

”وعليڪم السلام!“

”مين آپ کي استقبال ڪي لئي آيا هون، فاضل صاحب ڪيسي هين؟“

”فاضل کي تون ڪيئن سڃاڻين؟“

”فاضل مون سان گڏ جيل ۾ هو.“

هي ته ماڻهو آهن، جيڪي صاحب آهن، علم جا صاحب، شرفاءِ، فاضل مسڪين ماڻهو. اسين ڄٽ ماڻهو بهراڙيءَ جا، هي اسان سان نهي ڪيئن ٿو!

”سائين فاضل ايسا نفيس آدمي- ايسا پيارا آدمي- ايسا محبوب آدمي.“

مون سمجهيو ڳالهيون ٿو ڪري. آءٌ ڇهه ڏينهن اتي هئس ۽ ڇهه ڏينهن اهو ماڻهو هٿ ٻڌي مون سان گڏ بيٺو هو. منهنجو سيڪريٽري ٿي پئي هليو. منهنجين سمورين ملاقاتن

جو انتظام اُن پئي ڪيو. هُن منهنجي ميزبانيءَ جا فرض انجام ڏنا. پريس ڪانفرنس منهنجي ڪابه مس ڪونه ٿي ڪيائين. ايم آر ڊي ۾ وياسين. خواجه خيرالدين- فاضل صاحب، ملڪ قاسم- فاضل صاحب، معراج- فاضل صاحب. ڪئين ماڻهو جيڪي مون کان بيزار هئا، خواهش هوندي آهي ته آءُ نالو ناموس پيدا ڪريان. هر وقت نفسياتي طرح ائين ڪندو آهي ته منهنجو نالو اچي. فاضل ڪڏهن ائين ڪونه ڪيو. اها شيءِ جڻ ته هن جي بدن ۾ هئي ڪانه ته ڪو آءُ اڳيرو ٿيان ۽ سدائين اڳيرو رهيو آهي. اها ڳالهه هن جي دل ۾ نه هئي ته ڪو آءُ اڳيرو هجان، منهنجو ڪو نالو اخبارن ۾ اچي، نه بلڪل نه.

ماهوار ”تحريڪ“ فيبروري 1987ع

ڀاڱو ٻيو
(تنقيدي ادب)

انڈا اونڈا ویج

(1)

متو آهين مڇ، ٿلها ٿو ٿونا
هٿ ڀرين،
تو جا پائي اڇ، تنهن پاڻيءَ
پٽي ڏينھ ڙا.
(لطيف)

ڪجهه ڏينهن کان سنڌ ۾ پاڻ هرتڙن نقادن جي هڪڙي
توليءَ موسمي مچرن وانگر اوچتو وئي منهن ڪڍيو آهي،
جي پاڻ کان وڏيون قلمي بڻجيون کڻي، ملڪ ۾ ڪاهي پيا
آهن، ۽ هنبوجيون هڻندا، رنيون ڪندا، ناڏون ڏيندا، جيڪو تو
سامهون اچين، تنهن کي سڻيندا، ڪٽيندا، ڏاڙهيندا وڃن. وڏا
پهتل، وڏا ادبي اولياءَ، ڪانيءَ ڪرامت جا ڌڻي، ٽيءَ ٿينديءَ
جي خبر، اڪيون ڄڻ ته ٿانڊا، منهن تي مصنوعي جلال،
”اسلام! اسلام!“ ”مذهب! مذهب!“ ”اخلاق! اخلاق!“ جا نعرا،
”بچايو! بچايو!“، ”جهليو! پڪڙيو!“ جا واکا، ايڏو ته ڌمچر
مچايو اٿن، جو ماڻهن جا ساهه سڪي ويا آهن. ڪير آهي، جو
هنن خدائي فوجدارن، مذهبي نيڪيدارن، ليسن بردار اديبن،
اڀت مار عالمن، ڪڪڙ ڪاٺ ۾ وجهندڙ تيس مارن جي
سامهون بڙڪ ٻاهر ڪڍي سگهي! چوطرف ”الامان“ ۽ ”نفسِي!
نفسِي!“ جي پڪار آهي. هر ڪو پيو ڪنبي ته ڪڏهن ٿي اها
جٽ پوليس مون تي اچي ڪڙڪي. خدا جي پناهه! هڪ هٿ
۾ نوٽ جيڏا ادبي پروانا ۽ راهداريون، ٻئي ۾ جهالت ۽ تنگ
نظريءَ جا شاهي ڏنڊا، شيطان جي آندي جيڏن لقبن جون
گردن توڙ ڀريون مٿن تي، تعصب ۽ حسد جون چُريون بغلن ۾،
سٽريل گريل پاروڻن ۽ زهريلن خيالن جا ڳوٺڙا ٿين تي، مڪر ۽

ريا جا وڏا ڊگها جاما لوڏيندا، خدا جي خلق ۾ ڪاهي پيا آهن. ڪو شاعريءَ جو بابو آدم ۽ فردوسي، ڪاليداس ۽ شيڪسپيئر جي استادن جو استاد بڻيو آهي، ته ڪنهن کي ڏسو ته ڪاليج جي ليڪچراريءَ مان هڪدم اُتندي وڃي افلاطون ۽ سقراط سان ڪلهي گس ڪئي اٿس، ته ڪو وري رات وچ ۾ گمنام شاعرڙي مان ڦري نقاد آخر زمان بڻجي ويو آهي. هيءَ مخلوق اوچتو ڪٿان پيدا ٿي آهي؟ ڇو پيدا ٿي آهي؟ سندن شان نزول ڪهڙو آهي؟ سندن انهيءَ هاءِ گهوڙا، جنون ۽ واويلا ۽ وٺ وٺان جو ڪارڻ ڪهڙو آهي؟

سرزمين سنڌ تهذيب ۽ تمدن، علم ۽ فن جو قديم ترين مرڪز آهي. هن ڪاڻ هزارين اهڙا بي بها لعل ۽ گوهر پيدا ڪيا آهن، جي تاريخ جي پيشانيءَ تي جاوداني آب ۽ تاب سان چمڪندا رهندا. دودي ۽ درياھ خان جهڙا دلاور ۽ سرفروش محب وطن، علي شير ”فانع“ جهڙا مورخ ۽ دانشور، ابوالفضل ۽ فيضي جهڙا يگانا ۽ بي مثال عالم، دانا ۽ مدبر، شاهه عنايت ۽ شاهه بلاول جهڙا دلير ۽ بيباڪ حق پرست ۽ حق گو، لطيف ۽ سچل جهڙا لازوال شيرين ڪلام شاعر هن خاڪ جا ئي ڪرشنا هئا. هر دؤر ۽ هر زماني ۾ هيءَ سرزمين پنهنجو بي بها انساني فصل اپائيندي رهي آهي. سندس واديون ۽ جبل هميشه مٺڙن ۽ رسيلن نغمن، عظيم ۽ اعليٰ ڪارنامن جي پڙاڏن سان گونجندا رهيا آهن.

شعر ۽ سخن جون مٿيون زندگي بخشيندڙ نهرون ته هتي ڪڏهن به خشڪ نه ٿيون آهن. قاضي قاضن، شاهه ڪريم، لطيف، سچل، بيدل، سامي، سانگي، روحل، دلپت، مسافر، گل، قليچ، مخلص، بلبل، بيوس، حافظ شاهه حيات- هزارين خوشنما بلبلن جا مٺڙا، رسيل نغما، قسمن قسمن دلنواز لاتيون. هر ڪنهن جي پنهنجي طرز، پنهنجي رس ۽ پنهنجي سر. ڪو پنهنجي دؤر ۽ زماني جو محبوب، ته ڪو ازلي ۽ ابدي ذات جو ڌڻي، جنهن جا الپ سالن ۽ صدين جون حدون اورانگهي امر ۽ لافاني بڻجي ويا.

تهذيب ۽ تمدن جا وهڪرا هميشه پيا هڪٻئي سان ملن. سنڌي تهذيب ۽ تمدن به ڪيترن چشمن جو پاڻي پيتو آهي. سندس شعر ۽ سخن به هندي، فارسي ۽ ٻين ٻولين جي گنج مان حصو ورتو آهي، پر ان سدائين پنهنجي هڪ خاص لئي ۽ نرالو مزاج قائم رکيو آهي. سنڌي شاعريءَ ڪنهن به دؤر ۾ عربي، فارسي يا هنديءَ جي پانهپ قبول نه ڪئي آهي. جن ڏينهن ۾ فارسي سنڌ ۾ راڄ ڌڄائي ۽ سنڌ جي درٻار جي پٺ رائي ٿي ويئي هئي، تڏهن به سنڌي شاعري، پنهنجو ڳاٺ

اوچو رکيو، ۽ پنهنجيءَ راهه تي اڏول مزاجيءَ سان رمندي رهي.

جيڪڏهن ڪنهن سنڌيءَ، فارسيءَ جي آب تاب تي هرڪجي، پنهنجي فارسيءَ دائيءَ جي رعب ويهارڻ جي ڪوشش ٿي ڪئي، ته ماڻهن کانئس نفرت ٿي ڪئي.

جي فارسي سڪيو، گولو توءَ

غلام،

جو ٻڌو بن ڳالهين سو ڪيئن

چٽائي ڄام،

اچيو ته آب گهري، بکيو تان

طعام،

اي عامن سندنو عام، خاصن

منجهان نه ٿيو.

(لطيف)

پر اڄ کان هڪ نسل اڳي ڌاري، سنڌ ۾ هڪ عجيب مرض منهن ڪڍيو. انگريزن جي قوت ۽ تفرقي واري پاليسيءَ سبب، سنڌ ۾ هندوءَ ۽ مسلمان جي وچ ۾ وڌندڙ دشمني ادبي ميدان ۾ ڪاهي پئي. هندو اچي سنڌي ٻوليءَ کي شڌ بنائي، تلڪ لڳائي، ڌرتي ٻڌائڻ جي پويان پيو، ته مسلمان چوي آءُ ڪيس ان کان اڳ ۾ چوڻو پهرائي، ايراني ۽ عرب ٻڌائي وٺان. اچي جو چٽاڀيٽي لڳي، سو سنڌ جي ”پر“ ڦري ”ليڪن“ ۽ ”پرنتو“، ”ٻائي“ ڦري ”جل“ ۽ ”آب“، سنگتي هڪ طرف ”متر“ ٿي پيا، ته ٻئي پاسي ”احباب“! سنڌ جي مٺي پياري ۽ سهڻي ٻوليءَ کي هنن ظالمن انڌي تعصب وچان اهڙو ته بگاڙي خراب ڪري ڇڏيو، جو سڃاڻڻ کان پري ٿي وئي. ان دؤر جون سنڌي لکيتون پڙهي، ماڻهوءَ کي خبر نٿي پوي ته لکندڙ سنڌيءَ ۾ لکيو آهي يا هنڌيءَ ۾ يا عربيءَ ۾. جملن ۾ فقط ”آهي“ ۽ ”ناهي“ جهڙا سنڌي اکرن ٿيا ٿي ويا- پيو ٿيو پلو!

اها وبا شاعريءَ ۾ ته خاص ڪري گهر ڪري وئي. شاعرن جا ٻه ٽولا پيدا ٿي ويا، جن سنڌي شاعريءَ تي هنڌي، فارسي ۽ عربيءَ سان آپريشن ڪرڻ شروع ڪيو- هندن به خوب جوهر ڏيکاريا ته مسلمانن به. تان جو سنڌي شاعري موڪلائي وئي. باقي وڃي هنڌي ۽ فارسي بچيون. مسلمان شاعرن ته خاص ڪمال ڪري ڏيکاريو. شاهه لطيف وارن ٽرن برن، ڏوٿين، جهانگين، پنوهارن، اوئين، ڏٽ ڏوٽرن جي ملڪ ۾ هڪدم ”لاله“، ”نرگس“، ”سنبل“، ”گلفام“ بڻجي ويون. سندن چيلهون

غائب ٿي ويون. سندن قد سرو جيڏا ٿي ويا. سندن اکين مان نمائڻي، قرب ۽ محبت نڪري وئي: ڪٿاريون هڻڻ ۾، عاشقن جي ڇانگ پويان، قيامت جي چال هلنديون، سڀني کي آسرا ڏينديون، تڙپائينديون، ”صحن چمن“ ۾ سير ڪنديون نظر اچڻ لڳيون. عاشقن جي صورت به بدلجي وئي. قميصن ۽ پهراڻن بدران هنن شاعرن کڻي ايراني چوڻا پهرين. هاڻي هرڪو ”آتش سوزان“، ”جگر برين“، شعله تپان“ کڻيو، ”دامن کي تار تار ڪرڻ“ يا ”اختر شامري“ ڪرڻ کي لڳي ويو! هر ڪو ڏسو ته ”نيم بسمل“، ”دم بلب“، ”دم واپسين“ تي. ”نزع جي عالم“ ۾، يعني سدائين سڪرات ۾. جي اتان چڙهيا ته ”ڪوءِ بتان“ ۾ ٺوڪرون پيا کائيندا يا ”وحشت صحرا“ سان دل پيا وندرائيندا. هر ڪنهن جي پويان ”روح سپاه رقيب“ جو ٿولو. ماڻهو پائيندو ته سنڌي چوڪريون آزاد چڙواڳ پيون عاشق نهارينديون وتن. رڳو ايتري ڀل ڪن ٿيون، جو هنن سچن عاشقن بدران وڃيو سندن رقيب سان عشق پڇائين. سنڌ جي مظلوم، ڪوٽن ۾ قيد، رسمن ۽ ريتين ۾ جڪڙيل عورت سان هن کان وڌيڪ چتر بي ڪهڙي ٿيندي؟

پر هتي ته سوال هو ”شاعري“ جي وزن، بحر ۽ قافيي جو! سو، هنن شاعرن ان ۾ گهٽتائي ڪانه ڪئي، باقي حقيقت سان سندن ڪهڙو واسطو؟

اهي ”اصلي تي وڏا“ شاعر جڏهن سنڌي سخن جي سلطنت تي جلوه افروز ٿيا، تڏهن سندن بخت ۽ اقبال جو ڏوٽو ڇوڙ ڇوڙ ٿيو. ماڻهو فردوسي، شاهه لطيف، حافظ، سعدي، خسرو، غالب ۽ مير جو نالو ڀلي ويا ۽ سندن شاعريءَ کي ٻاراڻي ڪيچل سمجهڻ لڳا. ”سنڌي شاعري“ کي معراج تي پهچائڻ لاءِ، ”سنڌيءَ“ جو اکر هٽائي فقط ”نچ“ ۽ خالص ”شاعريءَ“ کي رائج ڪيو ويو، جيڪا هڪ اهڙي پاڪ آسماني ٻوليءَ ۾ چيل هوندي هئي، جا پوتر شاسترن وانگر فقط ڪي وڏا جغادري ادبي برهمڻ ۽ مهاراج ٿي سمجهي سگهندا هئا. ”ڪي رند پروڙين راز“ وارو مثال اکين اڳيان هو. هن درٻار طرفان ايڏي ته شاهانه فياضيءَ سان خدمتون، لقب ۽ ادبي جاگيرون ورهائيون ويون، جو هنن هر ”شاعر“ جي دروازي تي نوبت وڃڻ لڳي. هر ڪو جهنڊي ۽ خلعتون جو ڏئي! ڪو ”استاد الشعراء“ ته ڪو ”تاج الشعراء“ ته ڪو ”ملڪ الشعراء“. هنن ”شاعرن“ سنڌي شاعريءَ جي جيڪا ٻيڙي ٻوڙي ۽ مٽي پليد ڪئي، تنهن جا اثر ڇوڙ ڇوڙ ڦهلجي ويا. سمورو

نسل جو نسل بگڙي ويو- ڳالهائڻ، لکڻ، ٻولي سڀ جو ٻيڙو
غرق. سنڌيءَ جا موتين جهڙا اُبدار لفظ ۽ صدين جي محنت
سان سينگاريل سمورا جملا، فقرا، چوڻيون، پهاڪا ۽ محاورا
هنن ”شاعرن“ جي اُٿاريل ڌوڙ جي طوفان هيٺ دٻجي ويا.

اچو پاڻي لڙ ٿيو، ڪالوريو

ڪَنگَن،

ايندا لڄ مرن، تنهن سر مٿي

هنجَ ڙا.

(شاهه)

(2)

هي جي آيا هير،
سي مون اڳ نه ڏٺا
ڪـــــــــــــــــــــــــــــــــڏهن.
(لطيف)

ڏنيا جي ٻين ٻولين جي تاريخ تي نظر وجهي، ته ڏسبو ته
اهي به زواليت جي اهڙن دؤرن مان لنگهيون آهن.
اردو شاعري جڏهن امير خسرو، سلطان قلي قطب شاهه
۽ ولي دڪني جي دؤر واري ٻاراڻيءَ، سودا ۽ ذوق جي دؤر
واري جوانيءَ جي ڪيفيت مان لنگهي، لکنؤ جي ”جرات“ ۽
”مصحفي“ جهڙن پڻ ۽ مسخرن جي هٿان طوائفن جي
ڪوٺي جي زينت بڻجي وئي، ۽:

لڱ جا گلي سي، تاب اب اي نازنين
نـــــــــــــــــــــــــــــــــه
هي هي، خدا ڪي واسطي مت ڪر
نـــــــــــــــــــــــــــــــــه
(انشاء)

آنڪين دڪلاتي هو، جوين تو دڪاؤ
صـــــــــــــــــــــــــــــــــاحب،
وه الگ باندھه ڪي، رڪا هي جو مال
اچـــــــــــــــــــــــــــــــــا
(امير مينائي)

صنم سُنٽي هيڻ تيري پي ڪمر هي،
ڪهان هي، ڪس طرح ڪي هي،
ڪـــــــــــــــــــــــــــــــــڏر هـــــــــــــــــــــــــي؟

انهيءَ قسم جي شعرن تائين محدود ٿي وئي، تڏهن
هندستان جي باشعور طبقي هن ادبي زوال جي خلاف آواز

اُتاريو ۽ اردو شاعريءَ جي سمورين واهيات روايتن خلاف بغاوت جو جهنڊو کڙو ڪيو. سر سيد، حالي ۽ محمد حسين ”آزاد“ اردوءَ کي سندس روايتي تصنع، تڪلف ۽ فارسيءَ جي انڌي تقليد کان آزاد ڪرائڻ لاءِ جهاد شروع ڪيو. انهن ڪوششن رنگ لاتو، ۽ اردو شاعري، جا رڳو نلھن اکر، پراڻين ۽ پاروئين تشبيهن ۽ استعارن جو اُٿوڻڌڙ بيجان بُت بڻجي وئي هئي، تنهن جي جسم ۾ حالي، اسماعيل پاني پتي ۽ ٻين نئون روح ۽ نئون ساهه وڌو. اردوءَ کي درٻارين، محلن ۽ طوائفن جي ڪوٺن جي مصنوعي ۽ گهٽيل ماحول مان نجات ڏياري، عوامي ماحول جي زندگي بخش فضا ۾ آندو ويو. اهڙيءَ ريت اردو هڪ نئين عوامي دؤر ۾ داخل ٿي، ۽ اقبال، جوش ۽ فيض جهڙا باڪمال شاعر پيدا ڪري ڏيکاريا. سنڌي ٻوليءَ کي به ساڳئي دؤر ۽ ساڳيءَ پيڙا مان لنگهڻو پيو.

انگريزن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ فارسيءَ جي جاءِ تي انگريزي ٻولي سنڌ ۾ رائج ٿي. سنڌ ۾ هيءَ هڪ زبردست علمي ۽ ادبي انقلاب جي شروعات هئي. جيئن عباسي خليفي، هارون الرشيد ۽ مامون الرشيد جي دؤر ۾ يوناني، لاطيني ۽ سنسڪرت علم ادب سرزمين عرب ۾ ڦهليو، ۽ شڪ، ڳولا، آزمائش ۽ ڇنڊڇاڻ جو اهو سلسلو شروع ٿيو، جنهن اڳتي هلي دُنيا اڳيان المعري جهڙا شاعر ۽ ابن خلدون، ابن العربي، ابن رشد، غزالي، بو علي سينا ۽ الفارابي جهڙا پنهنجي زماني جا عظيم ترين ۽ يگانا دانشور ۽ عالم پيدا ڪيا، ۽ عربن کي روءِ زمين جو علمي ۽ ادبي امام تسليم ڪرايو، ۽ جيئن عربيءَ جي علمي ۽ ادبي شاهڪارن، اسپين ذريعي يورپ ۾ داخل ٿي، يورپ جي مڏي خارج ۽ بوساتيل علمي ادبي ماحول ۾ ٽرڻو مچائي ڇڏيو، تيئن سنڌ ۾ انگريزيءَ جو اچڻ هڪ زبردست انقلاب هو. جيئن اسپين ۽ پورچوگال ۾ عربيءَ جي داخل ٿيڻ تي عيسائي عالمن وٺي هاءِ گهوڙا ڪئي هئي ۽ مٿن مٿو پٽيو هو ته ”عيسائي دين ٿو وڃي!“، ”جيڪي عربي پڙهن سي ڪافر ۽ دوزخي آهن“، تيئن سنڌ ۾ اُن وقت جي بزرگن وٺي رڙ مچائي: ”ناصرِي جي ٻولي جيڪو پڙهي سو ناصارو ٿيندو“، وغيره وغيره، ”فرننگيءَ ملڪ ته ورتو پر هاڻي دين به ٿو ڪسي!“، ”انگريزي ست درجا جيڪو پڙهندو سو ست دوزخ ڀريندو!“، پر وقت جي وهڪري کي ڪير بدلائي؟ انگريزي ٻوليءَ جي ذريعي سنڌ ۾ ادب جا اهي املهه خزانا ڪڍي آيا، جيڪي سنڌ

کان هزارين ڪوهه پري گذريل ٻن ٽن صدين ۾ يورپ ۾ گڏ ٿيا هئا.

حقيقت ۾ مغربي ڏنيا جي هيءَ انگريزي ٻولي ۽ ان جو ادب اهو فرض پورو ڪري رهيا هئا ۽ اهو حق ادا ڪري رهيا هئا، جيڪو مشرقي ٻولين ۽ ادبن جهڙوڪ سنسڪرت، عربي ۽ فارسيءَ جو مٿن چڙهيل هو. مغربي علم ۽ ادب جا متوالا ڪاليداس، جٽه ديو، ميران ٻائي، فردوسي، حافظ، خيام، سعدي، معري، بو علي سينا، ابن خلدون، ابن رشد، فارابي ۽ غزاليءَ جهڙن مفڪرن جي ئي مٿان مان سرڪيون پيٽل هئا. هو ساڳئي اوچي شراب کي نئين زماني جي نون تجربن ۽ احساسن جي نئين ۾ چڪائي، صاف ڪري، نين بوتلن ۾ پري، مشرق کي پيارڻ لاءِ کڻي آيا هئا. هاڻي شراب جو نشو تيز هو. سنڌ ۾ انگريزيءَ جو پهريون ڦل قليچ جا ترجما آهن. قليچ شيڪسپيئر کي لطيف جي وطن ۾ وٺي آيو. وڪٽر هيوگو ۽ بيڪن کي ميرن جو ملڪ ڏيکاريائين. يورپ جي ادبي باغن مان مٺا ۽ تازا ميوا پتي آئي، سنڌين جي اڳيان رکيائين. افسوس جو سندس نظر رٿيلاس، بالزاک، ڪروانٽيس، ٽالسٽائي، ايبنسن، ٿامسن پين، روسو، چيخوف، گوگول ۽ خاص ڪري ڊڪنس جي ڦلواڙين ڏانهن نه وئي، پر هڪڙو ماڻهو نيٺ به ته ڇا ٿو ڪري سگهي؟

ساڳئي وقت انگريزن جو سنڌ ۾ وڏي ۾ وڏو ادبي ڪارنامو شاهه جي رسالي جي ترتيب آهي. سورلي لطيف کي گوڻيٽي، شلر، نتشي ۽ مارڪس جي وطن وٺي ويو. انگريزن جي آندل پريس ۽ چاپخانن، علم جا موتي بازارين ۾ ڍير ڪري ڇڏيا.

هوڏانهن ڪاليجن ۽ اسڪولن ۾ عملدار بڻجڻ جا اميدوار سنڌي نوجوان، ٻارن، شيلي، هارڊي، شيڪسپيئر ۽ ملٽن پڙهڻ لڳا. ڏٺائون ته مومل راڻي، سهڻي ميهار، عمر مارئي کان سواءِ ٻيا به ڪي عاشق ٿي گذريا آهن، ڪافين، ڏوهيڙن، غزلن، بيتن ۽ گجھارتن کان سواءِ سانيٽ ۽ ٽرائيل نالي به ڪي شيون آهن. امير حمزي، گل بڪاولي، ممتاز دمساز، "عروس ڪربلا" ۽ حور عجم کان سواءِ ٻيون به ڪي آکاڻيون آهن، جن کي افسانو ۽ ناول چئبو آهي. اهڙي به ڪا مخلوق دنيا ۾ پئي آهي، جتي پيار ڪرڻ ڏوهه ڪونهي، جتي ڪنوار پنهنجو گهوٽ پاڻ چونڊيندي آهي، جتي زندگيءَ جي هر ميدان ۾ زالون مردن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي هلن ٿيون، جتي

شاعر وٿن، پکين، جبلن، ندين ۽ سامونڊي نظارن بابت به نظم لکن ٿا، جتي قلم تلوار کي ڪاٽي ٿو، جتي ادب ۽ شاعر درٻارين يا مشاعرن جو سينگار نه، پر انقلابن جو علمبردار آهي، جتي عقل وهمن ۽ تعصب ۾ جڪڙيل نه آهي، جتي شڪ ۽ ”بي ويساهي“ ڪفر نٿا ليکجن، جتي تلاش ۽ ڳولا بدعت نه آهي، جتي آزمائش ۽ تجربي جو راڄ آهي، جتي زندگيءَ ۾ گرمي، تيزي ۽ تڙپ آهي، جتي تمنائون ۽ اميدون مايوسيءَ تي غالب آهن، جتي ’صبر ۽ شڪر‘ جو نالو سُستي ۽ بي همتي نه آهي، جتي طريقي، قوم، مذهب ۽ نسل جي نالي ۾ رڇايل ڍونگن جي قلعي کولڻ وارا سوريءَ تي نٿا چاڙهيا وڃن، جتي ماڻهو حاڪمن جي رعيت نه بلڪه ملڪ جا مالڪ ليکيا وڃن ٿا، جتي جي حاڪمن مٿان ”عام راءِ“، ”شهري آزاديون“، ”آزاد پريس“ ۽ ”آزاد چونڊون“ جي نالن واريون تلوارون لتڪيل آهن، جتي ڏاڏي آدم جي واري واريون رسمون رواج ختم ٿي چڪا آهن، جتي عيسائي عالم ۽ اديب ٻين مذهبن جي اڳواڻن، حضرت محمد ﷺ، گوتم ٻڌ، زرتشت وغيره جي ساراهه ۾ ڪتاب لکن ٿا، ته کين سنگسار نٿو ڪيو وڃي، ۽ اٽو کين فراخدل ۽ روشن خيال ليکيو وڃي ٿو، جتي اديب نه صرف پنهنجيءَ ذات ۽ محبوب سان، بلڪه سموريءَ انسانيت سان محبت رکن ٿا. ڪشچند ”بيوس“ جو نظم ”الله جهري م شال غريبن جي جهوپڙي، حيدر بخش جتوئيءَ جو ”پلي آئين، جيءُ آئين درياءُ شاهه“، فتح محمد سيوهاڻيءَ جو ”دنيا جو دؤر“، حافظ شاهه حيات جو نظم ”دلاسو“ وغيره، مغربي ادب جي اثر هيٺ، نئين دؤر جي سنڌي شاعريءَ جي پرهه ڦٽڻ جا آثار هئا. هنن شعرن جا شاعر پراڻا نالي چڙهيل عاشق نه آهن، جن جو ڪعبو قبلو سندن ليليٰ آهي، جن جي سموري ڪائنات يار جي گهٽيءَ تائين محدود آهي، جي رڳو پنهنجي مطلب جا يار آهن ۽ جن کي پنهنجو يار ملي ته پوءِ سڄي دنيا پلي وڃي ڦاهو کائي مري!

هنن شاعرن جو محبوب سندن وطن ۽ عوام آهي. کين ان جي نظارن، ان جي ماڻهن لاءِ اڻاهه قرب آهي. سندن محبت وڌيڪ وسيع ۽ وڌيڪ اونهي آهي. وٽن تصوف جي پيچيده مسئلن ۽ بي معنيٰ تشبيهن، استعارن ۽ صفتن جي سڪڙي رڇ يا پراڻو نصيحت جو انداز ڪونهي. هنن جو شعر سادو، صاف، حسين ۽ اعليٰ جذبو پيدا ڪندڙ آهي. حڪيم فتح محمد سيوهاڻي، سيد ميران محمد شاهه، ڊاڪٽر دائودپوٽي،

ڪاڪي پيرومل، ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جهڙن مضمون نگارن ۽ انشاپردازن مغربي مضمون نگاريءَ ۽ تحقيق جي ڊول تي سنڌ جي ماحول کي ادب ۾ پيش ڪيو. سندن ٻولي اڳئين دؤر جي تصنع، لفظن جي ڀرمار ۽ معنيٰ جي پيچيدگين کان آزاد آهي. سندن مضمون بلڪل نوان آهن. هو ڪڏهن گنجي ٽڪر جهڙن مڪاني نظارن کي سهڻي نموني پيش ڪن ٿا، ته ڪڏهن گروهڙي، مئين عنايت، جلال فقير جهڙن وساريل شعرن جي نالي کي وري زندهه ڪن ٿا، ۽ ڪڏهن سنڌي ٻوليءَ جي تاريخ لکي اسان جي ادبي ورثي کي عوام آڏو پيش ڪن ٿا. ساڳيءَ ريت پروفيسر شاهائي، ديوان ڪوڙي مل، پرماتند ميوارام، لعل چند امر ڌني مل، چينمل پرسرام ۽ ٻين اهڙا مضمون لکيا، جي درحقيقت سنڌ جا اوائلي مختصر افسانا هئا. هنن جا موضوع سادا ۽ عام هئا، پر ٻوليءَ جي قدرتي حسن ۽ بيان جي بي پناهه دلڪشي ۽ واقعات نگاريءَ جي سچائيءَ جي خيال کان انهيءَ دؤر جا ڪيترا مختصر افسانا اهڙا آهن، جن جو جواب اڄ تائين پيدا نه ٿيو آهي. ”هيٺا هر ڪنهن وهڻا“ ۽ ”موڱو مئجسٽريٽ“ جهڙن افسانن جي ٻوليءَ ۽ انداز کي ڊڪنس، اسٽينبڪ ۽ گورڪيءَ جهڙن عظيم ترين لکندڙن جي ڀيٽ ۾ فخر سان پيش ڪري سگهجي ٿو. سنڌي نثر کي هنن لکندڙن سادگيءَ، حسن ۽ ادانگيءَ جي سچائيءَ سان جنهن معراج تي پهچايو، تنهن کان اسان جا اڄوڪا لکندڙ اڃا ورلي ڪو مٿي چڙهي سگهيا آهن. غالب جي مشهور خطن وانگر، هو لکن ٿا مگر ائين محسوس ٿئي ٿو گویا هو ڪنهن گهري دوست سان رهاڻ پيا ڪن. هو سنڌي ٻوليءَ جي فطرتي سونهن جا پارڪو ۽ قلم جا ڌڻي آهن. انهن شاعرن، اديبن ۽ نثر نويسن نئين دؤر جي ادب جي پيڙهه وڌي. هنن مشرقي زبان جي ادب سان گڏ مغربي نثر نويسيءَ ۽ شاعريءَ جو مطالعو ڪري، ان جي بهترين خوبين کي پنهنجو ڪرڻ جي شروعات ڪئي، ۽ ائين ڪرڻ سان انهن سنڌي ادب جي اوساري ڪئي.

ساڳئي وقت هنن بنگالي، هندي، انگريزي ۽ ٻين ٻولين جي شاهڪارن کي ترجمو ڪري، سنڌي ادب جي دنيا ۾ آندو. ان ڪري سنڌي نوجوان تعليم يافته طبقو، خاص ڪري سنڌي اديب، ويهين صديءَ اندر دنيا ۾ آيل نون خيالن کان واقف ٿيا. جاسوسي ناولن اسڪولي شاگردن جي دنيا بدلائي ڇڏي. جان عالم، حاتم طائي، امير حمزي جي جاءِ تي بليڪ، شرلاڪ

هومز ۽ ڊاڪٽر واٽس اچي ويا، ويچارو بوقلمون جادوگر وسري ويو ۽ آرسن لوپن جو سڪو ڄمي ويو. انهن ناولن ننڍي تهيءَ جي نسل ۾ پنهنجي ماحول جي سسٽيءَ ۽ بيڪاريءَ لاءِ بيزاري پيدا ڪئي، کين سائنس جي ترقيءَ کان واقف ڪيو، ۽ جادوءَ جو جادو سندن دلين تان لهي ويو. انهن وهمن جي جاءِ سائنس جي ايجادن والاري. هو لنڊن ۽ پئرس جي گهٽيءَ گليءَ جا واقف ٿي ويا. سندن خيالن ۾ اٽل پتل آئي، ۽ يورپ جي حيرت انگيز ۽ پراسرار دنيا کي نئين جنت سمجهڻ لڳا.

ڏيپلائيءَ جي اسلامي ناولن وري وچولي زماني جي عربي سلطنت واري دؤر کي رومانوي انداز ۾ پيش ڪيو. جنگ يرموڪ ۾ سٺ مسلمان مجاهد سٺ هزار ڪافرن کي ماري مچائين ٿا، عيسائي نينگريون اسلام ۽ اسلامي جانبازن تي فدا ٿيو پون. توحيد سان روشن دليون سلطنت کي زير زبر ڪريو ڇڏين. دشمن، اسلامي تلوار جو تاب نه جهلي، طمع ۽ لالچ جا اوزار استعمال ڪن ٿا، پر سيف الله خالد جي فوج جا بااخلاق سپاهي ڪنهن به اهڙي پڪڙيل چار ڏانهن اک کڻي به نٿا نهارين. هنن ناولن وارو مسلمان بهادر، بي خوف، شريف، بلند اخلاق ۽ پنهنجي دؤر جي لحاظ کان روشن خيال آهي. هن اسلام کي وسيع خيال، فطري ۽ اعليٰ مذهب ڪري پيش ڪيو، ۽ سنڌي نوجوانن ۾ برادري ۽ انسانيت جو روح ڦوڪيو. هنن ناولن ۾ جابجا اردو، فارسي ۽ سنڌيءَ جا دلچسپ ۽ جاندار شعر ڏنل هئا، جن پڙهندڙن ۾ زندگيءَ جو ولولو ۽ امنگ پيدا ڪيو ۽ منجهن اقبال، غالب، مولانا ظفر علي خان ۽ ٻين شاعرن جي بهتر شعرن لاءِ چاهه پيدا ڪيو. ڏيپلائي انهيءَ کان سواءِ وهم پرستيءَ جي خلاف مضمون ۽ افسانا لکيا، جن ۾ پير پرستي، قبر پرستي ۽ ٽوٽن ڦيٽن خلاف جهاد ڪيائين. ٻوليءَ جي سادگي ۽ تاثير، ۽ عبارت جي شوخيءَ جي خيال کان هنن لکڻين سنڌي ادب ۾ نئون روايتون پيدا ڪيون.

دستور موجب ڪفر جون فتوائون نڪتيون، ”اسلام خطري ۾“ پيو، ”ايماني غيرت“ کي چئلينج مليو، پر هو ۽ ٻيا سڀئي لکندا رهيا ۽ لکندا رهيا.

(3)

نئون نياپو آيو، راڻي ملان رات،
لڏي سون لطيف چئي، ڪنان
ڏات _____ ر ڏات،
ڪانه پڇي ٿو ڏات، جي آنيا سي
اَگهر _____ ا.

(لطیف)

گذريل ٻن عظيم جنگين، پاءُ صديءَ جي ٿورڙي عرصي ۾، دنيا اندر ايڏا اڻاهه ۽ بي پناهه انقلاب آندا، جن جو مثال انسان ذات جي ٽي سؤ صديون لمبي تاريخ ۾ ڪٿي به نٿو ملي سگهي. اٽڪل 30 هزار ورهيه اڳ جڏهن نيم انسانن جا وحشي ٽولا تندرا جي برفاني علائقن مان يا وچ ايشيا جي صحرائي ۽ جابلو ميدانن مان بچندا، بحر ۽ بر جي جانورن ۽ آفتن توڙي هڪٻئي سان لڙندا، ماريندا ۽ مرندا، انهن کي ۽ هڪٻئي کي ڪچو کائيندا، نيل، فرات، دجله، سنڌو، وولگا ۽ ڊنيوب ندين جي ماٿرين ۾ اچي لٿا، ۽ انسان جي خوني تاريخ جي شروعات ڪيائون، تڏهن کان وٺي اڄ تائين انساني نسل تي جيڪي وهيو واپريو آهي، سو ويهين صديءَ جي ٻيءَ چوٽائيءَ واري عرصي جي تيز ۽ طوفاني واقعن جي ڀيٽ ۾ جڻ ته ڪجهه به ڪونه هو.

قديم روم جون ڪارٽيج، ايران ۽ يونان سان مشهور جنگيون، ايران ۽ يونان جا تاريخي ٽڪر، صليبي لڙاين جا زبردست ڪوس، تاتارين جون وحشي يلغارون، يورپ جون ٽيهن سالن واريون مذهبي جنگيون ۽ نيپولين جون طوفاني ڪاهون، هنن پيانڪ قيامتن جي مقابلي ۾ جڻ ته ٻاراڻا ڪيل هئا.

پر انهن قيامت خيز تباھين جي پيٽ مان زندگيءَ جون اهي بي پناهه نراليون قوتون پيدا ٿيون، جن چڻ ته اک ڇنڀ ۾ انسان جي تقدير ۾ زبردست انقلاب آڻي ڇڏيو. سائنس جي عقل چرخ ڪندڙ ايجادن، موٽرن، ريلن ۽ هوائي جهازن مفاصلن ۽ دورين کي نيست و نابود ڪري، عام انسانن کي ابن بطوطه ۽ مارڪو پولو جو همعصر بڻائي ڇڏيو. پريس، ريڊئي، ٽيليفون ۽ ٽيليويزن هر انسان کي جام جمشيد جو مالڪ بڻائي ڇڏيو، جنهن جي آئيني ۾ هر روز زمينن توڙي

آسمانن جا اسرار ڏسڻ لڳا. عام تباهيءَ سڄي دنيا جي انسانن کي گڏيل خطري کان خبردار ڪيو، ۽ آهستي آهستي اها ڳالهه هر ڪنهن جي دل ۾ گهر ڪري ويئي ته بني آدم سچ پچ هڪٻئي جا عضوا آهن. سڀني کي گڏ مڙو ۽ جيئڻو آهي، سڀني جا مسئلا ساڳيا آهن. سموري انسان ذات مظلوم آهي. جنگ ۽ جهيڙا انسانيت جي نابالغيءَ واري دؤر جون خطرناڪ حرڪتون آهن. جنگ بهادرن ۽ دلاورن جو نه، پر ڦورن ۽ ڌاڙيلن جو شيوو آهي. ٻين ملڪن کي غلام رکڻ ۾ عظمت ۽ ناموس ناهي، بلڪه انسانيت خلاف جرم ۽ بين الاقوامي بداخلاقي آهي.

انسانيت جي انهيءَ تاريخي بيداريءَ لاءِ ميدان تيار ڪرڻ ۾ دنيا جي روشن خيال اديبن ۽ شاعرن زبردست ڀاڙ ادا ڪيو. گذريل ٻن اڍائي صدين ۾ فرانس ۾ ڊڊرو، والٽيئر، روسو، اناتول فرناس، بالزاک، وڪٽر هيوگو، ايميل زولا، سارتر، استاندال، رومين رولان وغيره، انگلينڊ ۾ رابرٽ برنس، بارٽن، شيلي، ڪارلائل، برنارڊ شا، ايڇ.جی. ويلس، ڊکنس، ٽئڪري، هارڊي، جرمنيءَ ۾ ٿامس مئن، روس ۾ ٽالسٽاءِ، گورڪي، شولوخوف، گوگول، چيخوف، داستووسڪي، مایا وسڪي، نيڪراسوو، ايليا اهرنبرگ، آمريڪا ۾ ٿاس پين، مارڪ ٽوئن، والٽوئيمن، سمرسٽ ماهم، ٿيڊور ڊريسر، هاورڊ فاسٽ، جان اسٽينبڪ، هيمنگ وي، وغيره، هندستان ۾ منشي پريمچند، رابندر ناٿ ٽئگور، لطيف، غالب، اڪبر الهه آبادي، نظير اڪبر آبادي، علامه اقبال، جوش وغيره، ناروي ۾ ايسين، چين ۾ لوهسون، مائوٽون-جهڙن اديبن، شاعرن ۽ دانشورن دنيا جي انسانن کي نئون نياپو ڏنو. جتي اڳئين زماني ۾ هاڪاري هومر، صرف يونان جي عظمت جا ترانا ڳايا آهن، عظيم فردوسي صرف ايران جي ناموس جو ڏونڪو وڄايو آهي، ڪپلنگ فقط انگلينڊ جي شان ۾ قصيدا پڙهيا آهن، ننڍي جرمن قوم کي آسمان تي کنيو آهي، لوئي ڪئمپونس پورچوگيز سلطنت جي مدح سرائي ڪئي آهي، ۽ امراءِ القيس عربستان جي پٽن، عورتن، تلوارن ۽ شراب جي ساراهه جا ڏک پريا آهن، اتي هنن نئين زماني جي شاعرن، اديبن ۽ دانشورن سڄي انسان ذات جي دڪن دردن، آسن ۽ اميدن، احساسن ۽ جذبن جا داستان لکيا. هنن اڳئين زماني جي اديبن ۽ شاعرن جي خيالي ڪاڪ محلن کي ترڪ ڪري، عام انسانن جي عملي جدوجهد ۾ شريڪ ٿي، سموري انسانيت جي روشن مستقبل واسطي جهاد ڪيو. هنن جو اعلان هو:

ادب ۽ شاعري هنن لاءِ دماغي عيش جو سامان بادشاهن ۽ اميرن کان انعام حاصل ڪرڻ جو وسيلو نه هئڻ ڪارون جا سمورا خزانن به هنن کان سندن ضمير خلاف هڻڻ سٺ به لکائي نٿي سگهيا. هنن جو قلم صرف ڪنهن سهڻي جي قد ۽ بُت، هار ۽ سينگار، ناز ۽ ادا، ستم ۽ بيوفائيءَ جا داستانن لاءِ وقف ٿيل ڪونه هو، بلڪه هنن پنهنجن قلم سان ساريءَ دنيا کي حسين جنت بڻائڻ ٿي گهريو. هنن انسانن جي برف جيان ڄميل خيالن جي دنيا ۾ بارود جو سرنگهون هنيون، جن جي ڌماڪن بادشاهن ۽ سلطنتن ۾ زلزلو وجهي ڇڏيا. هنن ڪئين ڇٽ ڀڻ سان هڻي ڇڏيا، ڪئين ظالمن ۽ ستم جا جهونا ڳڙهه جلائي خاک ڪري ڇڏيا. هنن جي قلم ۾ ڪوٺ جي شوخي، طوفانن جي مستي ۽ قيامتن جا سچائي هئي. آمريڪي، فرينچ، روسي ۽ چيني انقلابن جا پٺيان هنن جي ئي ڏکائيل چٽنگن مان ٻريا هئا.

55

ٿئي، مٿن ٿو ٿئي. هنن جي قلم جو گهوڙو ميڙي ۾ ”پڙ پڄڻ“ وارو گهوڙو ناهي، جو صرف انهيءَ ڪري پڄائجي ٿو ته ماڻهو سندس ٿور ۽ پنڌ ڏسي داد ڏين، سندس چال ۽ شان، سندس وڪ ۽ ڊول، سندس سيج ۽ سينگار ڏسي واهه واهه ڪن. هنن اديبن جو قلم فقط انهيءَ ڪري جولان کائي ٿو، ڇاڪاڻ ته هنن کي تمام ضروري پيغام ڏيڻو آهي، ڇاڪاڻ ته هو محسوس ٿا ڪن ته جيڪي هنن ڏٺو، سو ٻين کي ٻڌائڻ بنهه ضروري آهي. سڀ ڪجهه ڏسي وائسي ڇپ ڪري ويهڻ هنن وٽ بداخلاقي آهي، جرم آهي، انسانيت جي وقار ۽ شان جي خلاف آهي. هو بي زبان ۽ مظلوم انسانيت جي زبان آهن. هو صدين جي گونگيءَ پڪار جو پڙاڏو آهن، هنن جي اک زمانن ۽ مڪانن جي سرحدن کي ڇيري، انسان جي ازلي بلنديءَ ۽ پستيءَ جي داستان کي ڏسي ٿي ۽ انهيءَ کي پڙهي ٿي. هنن لاءِ عام انسان آدم آهي، هر عورت حوا آهي، هي اديب، شاعر ۽ دانشور سموري انسان ذات جي ساٿ سان هلندڙ ۽ ان جا حامي ۽ علمبردار آهن. سندن ادب انسانيت جو گڏيل ورثو آهي.

ٻي جنگ عظيم نه رڳو انسان ذات تي عظيم ترين تباهي آندي، پر ان تباهيءَ خلاف انسانن جي دلين ۾ عظيم ترين احتجاج جو طوفان پڻ برپا ڪيو. جيئن نيپولين جي جنگين سبب ٽالسٽاءِ جو عظيم شاهڪار ”جنگ ۽ صلح“ ناول پيدا ٿيو، ۽ پهرينءَ جنگ عظيم لارمارڪ جي ناول ”مغربي جنگي ميدان خاموش آهي“، ۽ جان گالو ورديءَ جي افسانن ”ٽنٽرڊ ملين“ جهڙن انسان دوستيءَ سان ٽٽار ادبي ڪارنامن کي جنم ڏنو، تيئن ٻي جنگ عظيم ايليا اهرنبرگ جي ناول ”طوفان“ ۽ ”پئرس تي قبضو“، تاجيڪ شاعر بابر جمبول جي نظم ”مادر وطن“، ازبڪ شاعر مرزا ترسون زاده جي نظم ”مشرق“، مخدوم محي الدين جي نظم ”جنگ آزادي“، ۽ سردار جعفريءَ جي نظم ”صلح جو ستارو“ جهڙن لافاني امن پرور ادبي تخليقن کي وجود ۾ آندو. انگريز ديؤ کي هٿلري آفت جي چنبي ۾ ڦاٿل ڏسي، هندستان جي مظلوم ۽ محڪوم عوام ۾ آزاديءَ جي آس ۽ همت پيدا ٿي. ڪرشنچندر، خواجه احمد عباس، مجاز دهلوي، نياز حيدر، ڪيفي اعظمي، ساغر نظامي، ساهر لڌيانوي، اخترااليمان، فيض احمد فيض، سردار جعفري، مخدوم محي الدين، جگن نات آزاد، مهنذر نات، ديوندر ستياڙڻي، احمد نديم قاسمي، عصمت چغتائي، ۽ ٻين

اديبن، شاعرن ۽ دانشورن آزاديءَ، بغاوت ۽ انقلاب جا شعلا پڙڪايا.

هيڏانهن سنڌ ۾ هڪ طرف ”فعولن فاعلاتن“ جو پراڻو ڏاڏي آدم جي واري وارو بي سُر رينگت چالو رهيو، ته ٻئي طرف ڪاليجن ۽ اسڪولن جي نوجوانن ۾ بيداري ۽ ملڪي آزاديءَ جو زبردست جذبو ۽ ولولو پيدا ٿيو. انهيءَ تحريڪ جا باني شيخ اياز، نارائڻ شيام، هري دلگير، حيدر بخش جتوئي، گوپند مالهي، اتم ۽ ٻيا نوجوان هئا. هنن افسانه نگارن، مضمون نويسن ۽ شاعرن جي جماعت نه رڳو سوين سال پراڻي اردو شاعريءَ جي پراڻن لتاڙيل پيچرن کان پاسو ڪيو، بلڪه خود سنڌي ادب ۾ اهڙا بيان جا طريقا پيش ڪيا، جي جيتوڻيڪ مغربي دنيا ۽ ايشيا جي اُڀرندڙ ملڪن ۾ گهڻو اڳي رائج ۽ مقبول ٿي چڪا هئا، پر سنڌ لاءِ بلڪل نوان، غير مانوس ۽ سچ پچ ته اوڀر هئا. شيخ اياز جو گيت ”انقلاب“ ئي وٺو:

ڳاءِ ڳاءِ نوجوان، جيئن زمين آسمان،
جي زبان ڪُلي پوي، زندگي اُتي
چوي انقلاب!
هي به ڪو نياءُ آ، جو مزور پاءُ آ،
سو لهو پئي پيو- جنهن سبب
جيئي پيو-
سو پئي پيو شراب- انقلاب!

سنڌ، جنهن ۾ هزار سالن کان برهمڻ شاهيءَ جون آهني زنجيرون چٽا ڪنديون رهيون، جنهن کي اسلام جي نور سان منور ڪرڻ وارو حجاج بن يوسف ثقفيءَ جهڙو اسلامي تاريخ جو بدنام ترين قاتل هجي، جا جڻ ته روز ازل کان پنهنجي ملڪ کان لوڏيل ۽ تڙيل ڏاڙيلن ۽ لٽيرن لاءِ جاگير طور وقف ٿيل هئي، جنهن جي تاريخ جو هر باب ڦرلٽ، ظلم، ڏڪار ۽ دهشت انگيزيءَ سان ڪارو ٿيل آهي، جا هر دؤر ۾ مدد خان، نادر شاهه ۽ ابداليءَ جهڙن بين الاقوامي ڏاڙيلن هٿان باهه ۽ رت جي سمنڊ ۾ ٻڏندي رهي آهي، اتي جي هيسايل، پيڙيل ۽ بيحس عوام اڳيان ”انقلاب“ جو نالو وٺڻ جڻ ته ڪانءُ اڳيان ڪمان رکڻ آهي. ڇا سنڌ، ۽ ڇا انقلاب! وري مزور پاءُ! ڇا سنڌ ۾ مزور به ڪڏهن پاءُ ٿيو آهي؟ اول ته هتي مزور نه پر هاري آهي. هاري به، سڀني کي خبر آهي ته گونگيءَ کانءِ وانگر، صدين کان، ڪوڏر ڪلهي تي، گوڏ ٻڌيو ڊوڙندا وٽن- انهن جو انقلاب ۾ ڇا وڃي؟

پر هنن شاعرن ۽ اديبن جي نظر رڳو سنڌ نه پر سموريءَ دنيا جي تاريخ تي هئي، هنن کي خبر هئي ته اڄوڪي دنيا ۾ ڇڏيندا. کين معلوم هو ته اوڀر ۽ اولهه ۾ انقلابي طوفان اُٿي رهيا آهن، جي انگريزي سلطنت شاهيءَ جي بنياد ۾ زلزلو وجهي ڇڏيندا. کين محنت ڪندڙ طبقي جي آسرنڌڙ قوتن جو صحيح اندازو هو. سنڌ جهڙي جهان جي ماريل ۽ دنيا جي ڪنڊ ۾ اڇليل ننڍڙي ٽڪري کي خبر هجي نه هجي، پر دنيا ۾ عظيم انقلاب اچي رهيا هئا. هنن نوجوانن دنيا جي ٻين ملڪن جي روشن خيال، عوام دوست اديبن جي نقش قدم تي نئين دؤر لاءِ نئين ادب تخليق ڪرڻ جي شروعات ڪئي. هنن پنهنجي ادب ۾ سنڌ جي ڌرتيل ۽ مظلوم هارين جي حالت جو نقشو ڇڻيو، سنڌ جي سماجي رسمن ۽ ريتن جي پردي ۾ جيڪي ناحق ۽ ظلم ٿين ٿا، تن جي بي خوفيءَ سان اوگهڙ ڪئي. هنن محنت ڪندڙ طبقي جي حقن مٿان لڳندڙ ڌاڙن جو ذڪر ڪيو. هنن غلاميءَ خلاف آواز اُٿاريو. هنن انگريزي دٻاءُ ۽ دهشت انگريزيءَ کي پوريءَ قوت سان بي نقاب ڪيو.

انهيءَ کان سواءِ هنن سنڌي ادبي ٻوليءَ کي ان گندي ڪچري کان پاڪ ڪرڻ جي تحريڪ شروع ڪئي، جيڪو ڪيتري ئي وقت کان سنڌي ادب ۾ گڏ ٿي چڪو هو. اُڻ مار، دير هضم، اوڀرا لفظ، فرسوده ۽ بي معنيٰ ڌاريون تشبيهون ۽ استعارا، ۽ مڍي خارج، اڏوهي کاڌل صفتون ترڪ ڪيون ويون.

(4)

موڪي! متارن جا ننڍا ڪيم
نه،
سامايا سري ڏٺي، اڃا اڳڻ
ڌار،
ناٿو ڪيم نهار، سر پڻ ڏيندا
س
(شاهه)

ڳالهه ڪندا آهن ته مڪتب جا ختابي اُن کي به مسجد تي
چاڙهي ويا. اها ڳالهه صحيح هجي يا نه، پر شاگردن جي
استاديءَ ۾ ته ڪو شڪ ڪونهي. تاريخ شاهد آهي ته هن دؤر
جا سمورا انقلاب (ذهني، سماجي ۽ سياسي) ڪاليجن ۽
اسڪولن ۾ ڄاوا ۽ ٺهيا آهن. اهي دهلي، علي ڳڙهه ۽
ڪلڪتي، لاهور ۽ ڪراچيءَ جي ڪاليجن ۽ يونيورسٽين مان
پڙڪي اُٿيل بغاوت ۽ انقلاب جا آلا هئا، جن ڏکي ڏکي، پنيٽ
بئجي، انگريز اقتدار جي آسمان سان ٽڪر هڻندڙ هيبتناڪ
قلعن کي ساڙي پسم ڪري ڇڏيو. اهي استنبول جي فوجي
ڪاليجن ۽ يونيورسٽين جا شاگرد هئا، جن خليفه المسلمين،
اميرالمومنين، سلطان عبدالحميد جي مڏي خارج، رجعت
پرست ۽ وطن دشمن حڪومت جو تختو اونڌو ڪري، ترڪيءَ
جي قسمت کي اهڙو بدلائي ڇڏيو، جو جيڪا ترڪي يورپ جي
”بيمار زال“ ليکبي هئي ۽ جيڪا پهرين عالمگير جنگ ۾ جرمنيءَ
سان گڏ ٻُريءَ طرح شڪست کائي چڪي هئي ۽ روس،
انگلينڊ، فرانس ۽ يونان کيس پاڻ ۾ حصا پتيون ڪري ورهايو
وينا هئا، تنهن پنهنجي نوجوان انقلابين جي جهنڊي هيٺ اُٿندي
شرط يورپ جي فاتح طاقتن کي آهي اُڪيون ڏيڪاريون، جو
مڙس پنهنجن حصن پتين تان هٽ ڪڍي، ٽپڙ گول ڪري، يڪ
ساهيءَ وڃي گهر پهتا. وري اڃا تازو ڪالهوٽي ڪالهه جڏهن
جلال بايار ۽ عدنان مندريس جي ٽوليءَ آمريڪي جيت طيارن
۽ راکيٽن جي زور تي ترڪيءَ ۾ نادر شاهي ظلم ڪڙو ڪيو ۽

وڏن وڏن سياسي ليڊرن، مدبرن ۽ فوجي جنرلن کي بڙڪ ٻاهر
 ڪڍڻ جي همت نٿي ٿي، تڏهن ترڪيءَ جي ڪاليجن ۽
 يونيورسٽين جا سرويچ نوجوان مستن وانگر ڪڏي، ميدان ۾
 ڪاهي پيا. استنبول جي گهٽين ۾ ڪوس شروع ٿي ويو. هزارن
 کي قتل ڪري، سندن لاش ساڙي گم ڪيا ويا، پر نوجوان
 شاگرد ڪُنسندا، ڪٿيا، مرندا ۽ لڙندا رهيا.

پٽنگن پھه ڪيو مڙيا مٿي
 م_____
 پسِي لهس نه لڇڪيا، سڙيا
 مٿي س_____
 سندا ڳچين ڳچ، ويچارن
 وڃائين! _____
 (شاهه)

آمريڪا جي راڪيٽن ۽ جيٽ هوائي جهازن جو خوف دلاورن
 جي دلين کي ڏڪائي نه سگهيو. مندريس جي طاغوتي فوج
 هنن جي پهاڙ جهڙن مضبوط ارادن کي شڪست ڏئي نه سگهي.
 تان جو حق جي فتح ٿي، ۽ آمريڪا جو لاڏڻو ۽ ڊلس جو دادلو
 مندريس، شاگردن جو جلاڏ مندريس (۽ ان وقت جي پاڪستاني
 حاڪمن سهروردي ۽ ڪمپنيءَ جو پڳ مٿ ڀار مندريس) ائين
 ميدان مان الڳ ٿي ويو، جڏهن هو ئي ڪونه. اهي ڏکڻ
 ڪوريا جا سپورٽ شاگرد ئي هئا، جن سنگمن ريءَ جي بربريت ۽
 ڊڪٽيٽرشپ کي لحظي ۾ ڦيا ڪري ڇڏيو، ۽ هو ٽيڙ ٻڏي، رات وڃ
 ۾ بنا ٽڪيٽ وڃي، پنهنجي آقائي گهر آمريڪا کان نڪتو. جيان
 جي انقلابي شاگردن جي مظاهرن ۾ ”نانگن وارن ناچن“ آمريڪي
 صدر آئزن هاور لاءِ جاپان جا دروازا بند ڪري ڇڏيا ۽ جپاني
 حڪومت بيوس ۽ لاچار بڻجي، صدر صاحب کي لکي موڪليو ته
 اوهين مهرباني ڪري في الحال تڪليف نه ڪريو، ڪنهن ٻئي
 وقت تشريف فرما ٿجو! اهو ٻيو وقت آئزن هاور صاحب لاءِ وري
 ڪونه آيو. مصري انقلاب جو بچ به مصر جي فوجي اڪيڊميءَ
 جي شاگردن پوکيو. اتي جي هونهار ۽ زنده دل نوجوان شاگردن،
 ناصر، انورالسادات، عامر ۽ بين شاهه فاروق کي مصر مان
 هڪالي ڪڍيو، ۽ مصر، جو اڳي جاگيردارن ۽ پاشائن جو پيڙيل ۽
 انگريزن جي انڪي پرينڊڙ ٿرڊ ڪلاس ملڪ هو، تنهن کي
 تندرست ۽ توانو ڪري، دنيا جي اڀرندڙ قوتن جي صف ۾ اٿي کڙو
 ڪيو. برصغير هند-پاڪ جي جنگ آزاديءَ ۾ شاگردن جيڪو حصو
 ورتو، سو تاريخ ۾ ياد رهندو. جڏهن سنڌ اندر ”هندستان خالي
 ڪريو“ تحريڪ هلائي وئي، تڏهن جنهن شخص پهرين سر ڏنو
 هو، سو هڪ ڪمسن ۽ ڪمزور جسم وارو شاگرد هيڻو ڪالاڻي

(شاہہ)

بدي

ممنون!

(شاهه)

61

عظيم اصولن لاءِ زندگيءَ جي بازي لڳائيندا، اڏول قدمن سان منزل مقصود ڏانهن وڌندا رهن ٿا.

ڪنڌ ڪٽارو منهن وٽي، عادت

سندن اِيءَ،

تنهين تڪون ڏنيون، جنبِي

منجهان جِيءَ،

سرو تن سڀيءَ، جنين سانگ نه

سَـاهه جـو.

هيءُ ماڻهو عجيب مٿي ڦريل ۽ اونڌي ڪوپريءَ وارا ٿين ٿا. ساري دنيا هڪ طرف ته هي ٻئي طرف، هي چڱي ڀلي بدن کي اک جو کير مڪين ٿا، ڪڪر ۾ ڪڙا هڻن ٿا، ڏينپن جي مانارن ۾ هٿ وجهن ٿا. جڏهن هرڪو ماڻهو رات ڏينهن رڳو سڪئي ٽڪر کائڻ، ٻچن پالڻ ۽ آئيندي جي ٺاهڻ ۾ مشغول آهي، جڏهن هرڪو ججهن جي صلاح تي هلي، هائو ۾ هائو ملائي، پاڻ وٽائي ٿو، عزت ۽ مان شان حاصل ڪري ٿو ۽ دنيا جي نعمتن سان مالا مال ٿئي ٿو، تڏهن هي ”چريا“ پنهنجي ڦٽائي پرائي پچار ڪندا رهن ٿا. اهڙيون ڳالهيون پيا سوچيندا، جن جو نه ساڻن واسطو، نه سندن اهل عيال، اوڙي پاڙي ۽ مائٽ مٽ سان. ٻيو ته ٺهيو، پر جنهن قوم جو درد سيني ۾ کنيو ويٺا هوندا، سا پڻ اڪثر منجهانئن انت بيزار هوندي.

ماڻڪ چوڻو جن جو، هنج حضوري

سـي،

چلر ۾ چهنب هڻي، مڇي سن نه

اِي،

لوڪ ته لکيا ٿي، جيلاهن بين پڪن

گـڏيا.

هي ”چريا“ ٻڌائتا آهن. سندن نسل روز اول کان وٺي هليو اچي.

عاشق زهر پياڪ وه ڏسي وهسن
 گهٽ ڪڙي ۽ قاتل جا هميشه هيراک،
 توڻي چکنن چاک، ته به آه نه سلن
 ع سام سين.
 (شاهه)

اڄ کان اٽڪل اڍائي هزار ورهيه اڳ، انهن چرين جي نسل جو هڪڙو ”بي مٽيو، چريو“ هڪڙي سهڻي ۽ شاندار شهر ۾ رهندو هو. سندس شهر جا ماڻهو وڏا بهادر، وڏا قابل ۽ وڏا دولتمند هئا. اهو ”چريو“ پٽر گهڙيندو هو. کيس پيرن ۾ جتي ڪانه هئي، هو سدائين پيرين آگهاڙو گهمندو هو. سندس ٻار اڪثر لنگهڻ کائيندا هئا، پر هو بازار ۾ وڃي، هر ڪنهن ماڻهوءَ کان سوال پڇندو هو ۽ آڏي پڇا ڪندو هو، وڏن ليڊرن، فوجي سپه سالارن ۽ اميرن سان بحث ڪندو هو ته ”اوهين جيڪي چئو ٿا سو سمجهو ٿا، ۽ جيڪي سمجهو ٿا سو ڪريو ٿا.“ ساڻس نوجوانن جا ٽولا هوندا هئا، جي به سندس چوڻيءَ تي لڳي ”اشرافن“ جون پڳون لاهيندا هئا ۽ ”سچ“ ۽ ”انصاف“ جي ڳولا ڪندا هئا. آخر سڀ ”اشراف“ اهڙا اچي بيزار ٿيا جو کيس چيائون ته يا ته پنهنجين حرڪتن کان باز اچي ماڻ ڪري ويهه، يا شهر خالي ڪري وڃ. نه ته توکي موت جي سزا ڏينداسون. هن ستر ورهين جي پوڙهي ”چرئي“ چيو ته مون کي موت قبول آهي، باقي آءٌ سچ چوڻ کان ڪين رهندس، نڪي ملڪ ڇڏيندس، ائين چئي، مرڪندي، زهر جو پيالو پي ويو، اڄ ان ”چرئي“ جي عقل جو ڌاڪو آهي. هن جو هڪڙو هڪڙو اکر آيتن وانگر ياد ڪيو وڃي ٿو. هو انسان ذات جو هڪ عظيم فرزند ڪري ليکيو وڃي ٿو. سندس واکاڻ ۾ سوين ٻولين ۾ هزارين ڪتاب لکيا ويا آهن. سندس نالي وٺڻ سان روڻ زمين جي ماڻهن جا ڪنڌ ادب وچان جهڪي وڃن ٿا. ان ”چرئي“ جو نالو سقراط هو.

ان کان اٽڪل 400 ورهيه پوءِ هڪڙو ٻيو ”چريو“ پيدا ٿيو. هو هڪڙي عبادت خاني ۾ بهاري ڏيندڙ چوڪريءَ جو پٽ هو. سندس وطن وارا هڪ زبردست ڌارئين بادشاهه جي رعيت هئا. ان بادشاهه جي قوم، ٻين قومن کي غلام ڪري هلائيندي هئي. ان ”چرئي“ پنهنجو اباڻو ڏندو ڇڏي، اچي مهاڻن ۽ ڌراڙن جو پاسو ورتو. چي، ”انسان سڀ پائر آهن. غلام نه ٿيڻ کپي.“ ماڻهو هيءَ

"عجيب ڳالهه" ٻڌي وائڙا ٿي ويا. ڇي، ماڻهو ڀلا غلام ڪيئن نه ٿيندو! غريب ۽ هيٺا هميشه ڏاڍن جا غلام ٿيندا رهيا آهن. هيءُ بيوقوف چوي ڇا پيو؟ آخر سندس ئي سنگتين مان هڪڙي وڃي سرڪاري عملدارن وٽ چڦلي هنئي ته فلاڻو پاڳل ٿيو آهي ۽ الاهي بيهوديون ڳالهيون پيو ماڻهن کي سڀڪاري! عملدار باهه ٿي ويا، ۽ ان "چرئي" کي ٻڌي وٺي آيا. سڀني "شريف"، "سمجهدار" ۽ "عقلمند" ماڻهن کيس سمجهايو، پر هن جي اتي به اها ئي لولي ته "ماڻهو سڀ ڀائر آهن!" ڀلا، ههڙي ڪفر جي ڳالهه سمجهدار، شريف ماڻهو ۽ سرڪاري عملدار ڪيئن برداشت ڪندا؟ لکڙهون هلي ويون. آخر مٿان حڪم آيو ته سوريءَ تي چاڙهيو س! هو سوريءَ تي چڙهي ويو، باقي پنهنجيءَ ڳالهه تان ڪونه لٿو. پوءِ ان بادشاهه جي پوين اعلان ڪيو ته اهو "چريو" جنهن کي اسان جي وڏن سوريءَ تي چاڙهيو هو، سو دراصل وڏو ڏاهو! اسان جو ابو هو، بلڪه خدا جو پيغمبر هو، خدا جو نور هو، خود خدا هو! اڄ دنيا جا 100 ڪروڙ انسان کيس خدا ڪري مڃن ٿا ۽ 40 ڪروڙ ٻيا ماڻهو کيس خدا جو نبي "حضرت عيسيٰ روح الله عليه السلام" ڪري مڃين ٿا.

ان کان اٽڪل 600 سال اڳ، هندستان ۾ هڪڙي بادشاهه جو پٽ اوچتو "ڪري پيو" ۽ رات جو پنهنجي سهڻي، من موهڻي زال ڇڏي ڀڄي ويو. ڳولي وڃي جهليائونس. ڏسن ته هڪ پير جي وڻ هيٺ اکيون پوريو ويٺو آهي. پڇيائونس ته "خير ته آهي؟" چيائين ته "هيءَ دنيا سڀ ڪوڙ آهي. پنهنجو دين ڪوڙو آهي. پنهنجا عالم، ولي ۽ اولياءَ سڀ مڪر پيا ڪن. روزا رکڻ، غارن ۾ ويهي پاڻ کي بڪون مارڻ ۽ قربانيون ڏيڻ، سڀ بيهوديون ڳالهيون آهن. اول انسان انسان ٿئي، دل صاف رکي، پنهنجي نفس سان وڙهي، پوءِ بي ڳالهه!" شاهي محلن ۾ ٿرڻو پئجي ويو ته هيءُ ڪهڙو ڪلورا! لاکيڻو پٽ هٿن مان پاڳل ٿي پيو! ديني عالم، فقيهه ۽ مذهبي پيشوا اچي مڙيا ته "شهزادا سائين، اجهو هنن ڪتابن ۾ لکيو پيو آهي ته اسين خدا جي سسيءَ مان ٺهيا آهيون، اوهين سندس گک مان، واپاري وڙا سندس چيلهه مان، ۽ ٻي سڄي غريب مخلوق سندس پيرن مان. پنهنجو ديني فرض آهي ته حڪومت ڪريون ۽ هنن جو ڪم آهي ته اسان جي غلامي ڪن. صاف ڳالهه پئي آهي، خدائي فرمان آهي، ڪو تنهنجي منهنجي وس ته ڪونهي!" هن کلي چيو ته "اهي ڪتاب سڀ ڪوڙا آهن. اوهين سڀ

مڪار آهيو! انسان سڀ ڀائر آهن، ڪوبه خدا جي سسيءَ مان يا پيرن مان ڪونه ٺهيو آهي. سڀ گنهگار آهيون. اچو ته پنهنجو نفس پاڪ ڪريون!" هاڻي سڀني کي پڪ ٿي ته هيءُ ڪافر ٿي ويو آهي، ڀاڳل آهي، پر بادشاهه جي پٽ کي ڇا ڪن؟ پوءِ اهو شخص سڄي زندگي محلن بدران وٺڻ جي هيٺان ويٺو رهيو ۽ ماڻهن کي عجيب غريب ۽ زماني جي دستور خلاف ڳالهيون ٻڌائيندي مري ويو. پوءِ گهڻو پوءِ، ڪن ماڻهن چيو ته اهو شهزادو سچو هو. هو بيشڪ نيڪ ۽ دانا هو. خدا جو ڀاڄو هو! پوءِ هنن سندس چيل ڳالهيون گڏ ڪري ڪتابن ۾ لکيون، سندس مورتيون ٺاهيون، سندس عبادت شروع ڪيائون ۽ سندس مذهب ڦهلايائون، تان جو ان "چرئي" شهزادي جا اڄ دنيا ۾ ڪروڙين پوئلڳ آهن. ساري انسان ذات کيس ڏاهو گوتم (ٻُڌ) ڪري ليکي ٿي ۽ سندس احترام ڪري ٿي.

اتڪل ڏيڍ هزار سال ٿيندا ته هڪڙي رڻ پٽ ۾ هڪڙي قوم رهندي هئي. ان قوم جا ماڻهو وڏا بهادر ۽ دلير هئا. منجهن وڏا شاعر ۽ وڏا داناءُ هئا. هو بلڪل مذهبي ماڻهو هئا. پنهنجن مذهبي عالمن جي ڏنل هدايت موجب، هو پنهنجن ديوتائن جي دل جان سان عبادت ڪندا هئا. منجهانئن جيڪي سرنديءَ وارا ۽ ديندار ماڻهو هئا، تن ٻين نيڪ ۽ ديني ڪمن سان گڏ، پنهنجن ديوتائن جا سَنا ۽ سهڻا بُت ٺهرايا ۽ انهن کي هڪڙيءَ پاڪ جڳهه ۾ رکيائون. سڀ ديندار مرد ۽ عورتون، خلوص دل سان، اتي اچي پنهنجن پنهنجن بُتن جي عبادت ڪندا هئا، مٿن صداق ڏيندا هئا، کانئن دعائون گهرندا هئا. ان شهر ۾ هڪڙي نهايت نيڪ خاندان جا ماڻهو رهندا هئا. هو ٻين سڀني کان وڌيڪ پنهنجن ديوتائن جي عبادت ڪندا هئا. سڀني کان وڌيڪ مٿن سچائي ۽ مذهبي عقيدن جي پختائين کي ڏسي، کين ڪٿي ان عبادتخاني جو مجاور ڪيائون. پوءِ پشٽا پشٽ انهيءَ گهر جا ماڻهو انهن بتن جي عبادت ڪندا رهيا. ماڻهن کي بُتن جي عبادت جي واٽ سيکاريندا رهيا ۽ پنهنجي دين کي زور وٺائيندا رهيا. انهيءَ ڪري سڄي ملڪ جا ماڻهو سندن عزت ڪندا هئا ته هي بُتن جا خاص پيارا ٻانهن آهن. انهن جي جيتري عزت ڪجي، بُت اوترو وڌيڪ خوش ٿيندا! آهستي آهستي هيءُ خاندان سڄيءَ قوم جو مذهبي امام ٿي ويو. پر، اوچتو ئي اوچتو وڏي مجاور جو هڪڙو پوٽو جنهن جا ماءُ پيءُ مري ويا هئا، تنهن وٺي اعلان ڪيو ته، "ڏاڏو جن بُتن جو

مجاور آهي، سي بُت ڪوڙا آهن! پاڻ جنهن مذهب تي آهيون، سو ڪوڙو آهي، تنهن ڪري آءُ هي بُت ڀڃندس!" چوڻي هراس ڇانئجي ويو ته هيءَ ڪهڙي ماجرا؟! ههڙي ديندار ۽ مذهبي پيشوا جو پوئو، ههڙيون ڪفر جون ڳالهيون پيو ڪري! پيو ڪو ڪوري موچي يا جاهل ماڻهو بُتن کان منڪر ٿئي ته به نهيو، هيءُ ته خود بُتن جي پياري وڏي مجاور جو پوئو آهي! سو پيو چوي ته پنهنجن ابن ڏاڏن جو دين ڪوڙو آهي ۽ هيءُ پاڪ بُت ڀڄي ڇڏيو! هن کي ٿي ڇا ويو آهي؟ هنن دانائن ۽ ڏاهن ديني ڪتاب جاجيا، پنهنجي علم ۽ دانائيءَ جي سمنڊ ۾ غوطا هنيائون، آخر وڃي اهو راز ڳولي لڌائون ته مجاور جي پوئي تي جادوءَ جو اثر آهي ۽ چريو ٿي پيو آهي! پوءِ وڏا جادوگر وٺي آيا ته هن کي چڱو پلو ڪريو، ته هي ڪفر جا ڪلما بند ڪري، پر هن شخص تي ڪوبه اثر ڪونه پيو. تڏهن چيائون ته جادوءَ جو اثر ڪونهيس، ته پوءِ ڪو مڪر ٺاهيو اٿس. سو، صلاح ڪيائون ته وڏي مجاور جو پوئو آهي، ههڙي درويش ۽ بُتن جي سڄي عبادتگذار جي اولاد سان سختي ڪرڻ نيڪ ناهي. تنهن ڪري ڪٿي ڪنهن سهڻيءَ زال جو سڱ ڏيونس، پر هن اها ڳالهه رد ڪري ڇڏي. تڏهن چيائونس ته، "پلا اجايو ضد ٿو ڪرين ته ڪٿي ٿا توکي سڄي ملڪ جو بادشاهه ڪريون. تون پلائي ڪري ڏاهو ٿيءُ، ههڙي نيڪ ۽ پلاري خاندان جو اولاد ٿي، ڪفر ۾ ڪاهي نه پئو! ابن ڏاڏن جي دين کان پُٺ نه ڦيرا!" سندس چاچي به هنن جي تائيد ڪئي ۽ مائٽاڻي نصيحت ڪيائينس ته هروڀرو چريو نه ٿيءُ ۽ نڪي اسان کي ڏٺو ڪر، ڪٿي بادشاهي وٺ. تنهن تي سندس ڀائٽي چيس ته، "ڇاڇا! جيڪڏهن منهنجي هڪ هٿ تي سج ۽ ٻئي تي چنڊ رکندا، ته به آءُ انهن بُتن جي مخالفت ڪونه ڇڏيندس!" بس پوءِ ته سڀني کي پڪ ٿي ته هيءُ بلڪل گمراهه ٿي ويو آهي، سو ائين ڪونه مڙندو، پوءِ سندس سر جا ويڙي ٿي پيا. مائٽ مٿ جاني دشمن ٿي بيٺس ته هن ڪفر جو خاتمو آڻينداسين، يا پنهنجن ابن ڏاڏن جي دين تان سر ڏيئي سرها ٿينداسين.

اهو ماڻهو جنهن پنهنجن عجيب غريب ڳالهين سان اوڙي پاڙي، مٿن مائٽن، بلڪه سڄيءَ قوم کي بيزار ڪري وڌو، جنهن پنهنجن ابن ڏاڏن جي دين جو خانو خراب ڪري ڇڏيو، جنهن تي وقت جي سڀني عالمن ڪفر جون فتوائون ڪيون، ۽ جنهن جي علاج لاءِ سندس مائٽ پنهنجي زماني جا جراح

ڊاڪٽر يعني جادوگر وٺي آيا، سو روءِ زمين تي ”پيغمبر آخر زمان حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم“ لکيو وڃي ٿو، ۽ سڄي دنيا سندس عقل، فهم ۽ دانائيءَ جو داد ڏئي ٿي.

هي مخالفت جا طوفان، هي كفر جون فتوائون، هي خطري جا گهگهو، هي ”دين ٿو وڃي“ ۽ ”مذهب کي بچايو“ جا واکا فقط ديني ۽ مذهبي عقيدن لاءِ وقف ڪينهن، پر انساني عمل ۽ تخليق جي ميدان ۾ ڪنهن به نئين وڪ، نئين قدم ۽ نئين خيال کي قبول ڪرڻ لاءِ زمانو يڪدم تيار نٿو ٿئي. سندس نازڪ هاضمو اهڙيون دير هضم شيون هضم ڪرڻ کان نابري واريو ويهي. وقت جي نام نهاد ”دانائن“ ۽ ”عالمين“ کي هڪدم ذهني قبضيءَ ۽ پيچش جي شڪايت ٿيو پوي، ۽ هو وٺيو گهوڙا گهوڙا ڪن ته ”ڪاري قيام ٿي وئي.... ڊوڙو! ڊوڙو! جهليو! پڪڙيو! نه ته دنيا هٿن مان ٿي غرق ٿئي.“

سر وڃايو سرهو ڪوڙن

ڪ_____انٽرن،

آڏيءَ رات اُٿي ڪري ددا دانهون

ڪ_____ن،

سنڌي ذات هنجن، منهن ڪوڙي

م_____وتي چڻي!

(لطيف)

(6)

ڪنز، قدوري، قافيا، جي پڙهي پروڙين

س_____پ،

ته ڪر منڊي ماڪوڙي ڪوهه ۾، پيئي

ڪ_____پي آپ!

(قاضي قادن)

ننڍي هوندي ٻڌندا هئاسون ته ڌرتيءَ کي هڪڙو ڊڳو سڱن تي جهليو بيٺو آهي. جڏهن هڪڙو سڱ ٽڪجيس ٿو،

تڏهن ڌرتيءَ کي اُچل ڏئي، ٻئي سڱ تي کڻندو آهي. هي زلزلو ۽ ٻوڏون، جي اچن ٿيون، سي ڀڳي جي انهيءَ ڪنڌ اُچل جي ڪري. اها ڳالهه ماڻهو مڃين ٿا نه، پر ڌرتيءَ تي اهڙا ماڻهو هر وقت هر دؤر ۾ موجود آهن، جي سمجهن ٿا ته جنهن ڀڳي جا سڱ دنيا کي کنيو بيٺا آهن، سي اسين آهيون. اهي چوندا آهن ته جي اسين نه هجون ته دنيا ٻئي ڏينهن تباھه ٿي وڃي. هنن پنهنجن اونڌن اُبتن خيالن، وهمن، وسوسن، خوش فهمين ۽ تعصبن جا بُت ٺاهي، انهن سان وڏا شاهي مندر سينگاري ڇڏيا آهن، ۽ سڄي عمر انهن بُتن جي پوڄا ڪندا رهن ٿا. بلڪل سچيءَ دل سان سمجهن ٿا ته جيڪو به ماڻهو سندن انهن خيالي مندرن ۾ سيٺ نٿو نوائي ۽ ٻل نٿو چاڙهي، سو گمراهه آهي، ڪافر آهي، سوريءَ تي چاڙهڻ جي لائق آهي. هنن پنهنجن انهن وهمن ۽ وسوسن کي ترتيب ڏئي، وڏا دفتر پري ڇڏيا آهن. جيڪو به سندن انهيءَ واهيات ۽ گمراهه ڪندڙ واٽ تان ٿورو ٽڙي ٿو، تنهن تي اهي دفتر کڻي چڙهيو وڃن ته ”هي ڏس، لکيو ڪين پيو آهي ته فقط اسان واري واٽ صحيح آهي!“ هنن جي خيال ۾ جيڪي هن کان اڳ هو ۽ هيٺڙا آهن، سو پاڪ آهن، مقدس آهن ۽ هٿ لائڻ کان پري آهن. ان ۾ ٿر جيتري به ڦيرپار نه ڪريو، نه ته قيامت اچي ويندي. بس اڄ کان پوءِ ڪابه نئين ڳالهه نه ڪريو. جيڪي به ٿيڻو هو، سو ٿي ويو. هاڻي جيڪي آهن، تنهن ۾ ڦيرو اچڻو ڪونهي.

اتڪل 400 ورهيه ٿيا ته اتليءَ جي هڪڙي شهر ۾ هڪڙو نوجوان رهندو هو. هن کي نين نين شين جي کوجنا جو ڏاڍو شوق هوندو هو. هن هڪڙو اوزار ٺاهيو، جنهن سان هو پري پري ڏسي سگهندو هو. هو رات جو اهو اوزار اکين تي رکي، ڇنڊ ۽ تارن کي جاچيندو هو، ۽ انهن بابت عجيب ۽ نيون ڳالهيون سوچيندو هو. ڏينهن جو جڏهن سندس ٽهيءَ جا نوجوان ڌنڌا ڌاڙيون ڪري گذر سفر ڪندا هئا، کيل تماشا ڏسندا هئا ۽ عشق ۽ محبتون ڪندا هئا، تڏهن هيءُ زمين تي ڪاٺيون کوڙي، انهن جا پاڇا ويهي مائپيندو هو. پوءِ پنن تي عجيب آڏيون اُبتيون شڪليون ڪڍندو هو ۽ پينسل واٽ ۾ وجهي، ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪنهن سوچ ۾ گم ٿي ويندو هو. ماڻهو هن جي حالت ڏسي، عجب ۽ افسوس ڪندا هئا. هڪ ڏينهن هن وٺي خوشيءَ جي رڙ ڪئي. ماڻهو چرڪي ويا ۽

پڇيائونس ته ڇا ٿيو؟ چيائين ته ”مون حساب ڪري ڏٺو آهي ته هيءَ ڌرتي گول آهي، چؤڪنڊي ناهي!“ ماڻهن چيو ته اسان سمجهيو ته تو ڪو خزانو ڳولي لڌو آهي! آخر ڳالهه وڃي پادرين جي ڪنن پئي، تن کيس گهرايو. ”اسان ٻڌو آهي ته تون مذهب کان ڦري ويو آهين ۽ چوين ٿو ڌرتي گول آهي؟“

هن چيو ته، ”مون برابر حساب لڳائي ڏٺو آهي ته ڌرتي گول آهي.“ چيائونس، ”ڪل ته ڪانه ٿري اٿئي؟“ ڌرتي گول هجي ها ته پاڪ انجيل ۾ ڪونه لکيو پيو هجي ها! ڏيکار ڪئي لکيل آهي ته ڌرتي گول آهي؟“ هن چيو ته انجيل ۾ برابر لکيل ڪونهي، باقي مون سڄي زندگي خاطريءَ جهڙي ڄاڇ ڪئي آهي، تجربا ڪيا اٿم ۽ بلڪل نڪ نڪ حساب لڳايو اٿم ته ڌرتي گول آهي.“ چيائونس ته ”توڪي ڪير ٿو پڇي؟ ڀلا ٻڌاءِ ته تون سچو يا خدا جو ڪلام، انجيل سچو؟“ هن چيو ته ”انجيل سچو، پر ڌرتي گول آهي!“ بس، پوءِ ته هڪ زبردست مذهبي عدالت قائم ٿي وئي، جنهن ۾ وڏا وڏا مقدس پيشوا، فقه جا صاحب، علم جا بحر، الاهي اسرارن جا يگانا ڄاڻو ۽ دانائيءَ جا اڻاهه سمنڊ اچي گڏ ٿيا. هو پاڻ سان ديني ۽ دنياڻي علمن جي ڪتابن جا اُٺ پرائي ڪٽي آيا. هنن نڪ انسانن ڏينهن جا ڏينهن ۽ راتين جون راتيون انهن ڪتابن جو اکر اکر ڪري ڄاڇي ڏٺو، پر ڪنهن به پاڪ ڪتاب ۾ لکيل ڪونه هو ته ڌرتي گول آهي. هنن پنهنجا مقدس ڪنڌ لوڏيا، معاملو صاف هو، ڌرتي هرگز گول نٿي ٿي سگهي. ڪتابن ۾ اهڙي ڳالهه ئي ڪانهي! هن نوجوان زبردست ڪفر جو ڪم ڪيو آهي! پوءِ کيس حڪم مليو ته، ”هي ڪپڙا لاهي، ڳوٺ جا ڪپڙا پاءِ! پير ۽ مٿو اگهاڙو ڪري 3 مهينا عبادتخاني ۾ پنهنجي گناهه لاءِ پڇتاءِ ۽ توبه زاري ڪر، ۽ چوندو رهه ته ڌرتي گول ناهي، مون ڪفر بڪيو آهي، پوءِ تنهنجو ڏوهه معاف ڪرائڻ لاءِ مفتي اعظم کي عرض ڪيو ويندو!“ هن بيواهه شخص ڳوٺ جا ڪپڙا پاتا ۽ وڏيءَ درگاهه جي دروازي تي ڪري، چوندو رهيو ته ”توبه ٿو ڪريان، پاڪ انجيل سچو، آءٌ ڪوڙو، ڌرتي گول ڪانهي.“ آخر 3 مهينا پورا ٿيا، هو واپس موٽيو. پڇيائونس ته ”ڪيئن هاڻ نڪ ٿيو آهين؟ وري مٿان اهڙو ڪم ڪرين!“ تڏهن ڀُٽ ڀُٽ ڪري چيائين ته ”مون توبه ڪئي، آءٌ ڪوڙو ۽ انجيل سچو... پر پانيان ٿو ته ڌرتي پڪ گول آهي!“

آخر هن چرياڻ مان جند ڇڻڻ جو ٻيو ڪو رستو نه ڏسي،
مقدس پادرين فتويٰ ڏني ته هن کي جيئري باهه ۾ ساڙيو
وڃي. هن کي پوءِ جيئري باهه جي آڙاهه ۾ اچليو ويو، ۽ هو ان
۾ سڙي شهيد ٿي ويو. ان ماڻهوءَ جو نالو گئارنڊونو برونو هو،
جنهن کي دنيا اڄ انسانذات جو عظيم محسن ڪري ليکي ٿي.
اڄ اسڪول جي شاگردن کي به خبر آهي ته ڌرتي گول آهي،
سڄيءَ دنيا جو ڪاروبار انهيءَ ڄاڻ تي هلي ٿو. اڄ برونو جا
گولي ڪڍيل اصول سائنس لاءِ قانون جي حيثيت رکن ٿا، پر
ان وقت ڪتابن ۾ جو لکيل ڪونه هو، سو پلا ان زماني جا
ماڻهو ڪيئن مڃين ته ائين ڪو ٿي سگهي ٿو!

جنهن سال برونو اٽليءَ ۾ ڄائو هو، انهيءَ ساڳئي سال
انگلينڊ جي هڪڙي ننڍڙي واپاريءَ کي هڪ پٽ ڄائو هو. هن
ٻه-چار درجا ڳوٺ جي اسڪول ۾ پڙهيا، پر پوءِ ڪري پيو. پاڻ
کان گهڻو وڏيءَ هڪڙيءَ عورت کي کڻي زال ڪيائين. ڪم
ڪار کان جواب، سڄو ڏينهن پيو ڙلندو هو. ڪڏهن ڪڏهن ڇا
ڪندو هو، جو تر جي زميندارن جي ٻيلن ۾ بنا موڪل وڃي
شڪار ڪندو هو. هڪڙي پيري پڪڙجي پيو. ٻڌي ٿاڻي تي
وٺي آيس، پر پئس هو ڳوٺ جي ڪائونسل جو ميمبر، تنهن
ميڙ منٽ ڪري پٽ کي ڇڏايو. پوءِ گهر وڃي پچائي مار
ڪڍيائينس. هوڏانهن جوئس به اچي ڪوڪر ڪري کنيس ته
”مٺا، بي ڪما! ڪو ڌنڌو ڌاڙي ته نٿو ڪرين، پر اٽلو وڃيو
هڃائون ڪرين!“ تنهن تي مڙس ڙسي، وڃي لنڊن کان نڪتو.
اتي نوڪريءَ لاءِ گهڻا ئي مٿا ڏنائين پر پلا پڙهيل هو پورو
سارو، سو ڪٿان ئي نوڪري مليس. آخر رلي رلي ٿڪو، سو
وڃي هڪڙي ناٽڪ ڪمپنيءَ ۾ ڀرتي ٿيو. شڪل جو هو پورو
سارو، سو مڙئي انڌا منڊا پارٽ پيو ڪندو هو.

هيءُ اهو زمانو هو، جڏهن دنيا تي هڪ نامور شاهي
جوڙي جو سڪو هلندو هو. مغرب ۾ هاڪاري راڻي ايلزبيٿ
جو ڌاڪ هو ته مشرق ۾ اڪبر اعظم جو نالو روشن هو!
اسپين ۾ مسلمانن جو ڪوس پئي ٿيو ۽ سنڌ ۾ مرزا باقي
چرئي ڪلور پئي ڪيا. يورپ سڄو پوپ جي خرمستين سبب
تفرقي ۾ هو. هيءُ انگلينڊ جي قوهه جوانيءَ جو دؤر هو.
انگلينڊ سمنڊن جو والي هو. انگريز ملاح ڊريڪ سڄيءَ دنيا
کي چوڌاري ڦري آيو هو. انگلينڊ ۾ علم ۽ هنر جا درياهه پئي
وهيا. هيءُ ڳوٺاڻو چوڪرو، لنڊن جهڙي عظيم ترين شهر ۾

ويڳاڻو ٿيو پيو هلندو هو. ڪمائي هيس پوري ساري، سو ڪنهن سان ڪونه ملندو هو. آخر هڪ دفعي ڇا ڪيائين، جو لڪ ڇپ ۾ ويهي هڪڙي ڪيل جي آکاڻي لکيائين. جڏهن ناٽڪ جي آکاڻي سنگتين کي پڙهي ٻڌايائين، تڏهن اهي اچي ڪل ۾ ڇٽا، ڇي ”ميان، ڏيڏريءَ کي زڪام ٿيو آهي، اهي ڪم ڪن ته پلي لنڊن جا وڏا قابل اديب ۽ ڊراما نويس ڪن، تون اڍائي اکر مس پڙهيو آهين ۽ اڃا ڪالهه جهنگ مان ڙلي ڙلي شهر ۾ آيو آهين، سو تو اهڙا ڪم ڪري سگهين!“ همراهه اچي ڦڪو ٿيو ۽ کڻي ماڻ ڪيائين، پر ڪانئس رهيو نه ٿيو، سو ٻيو به ڪيل لکيائين، ٽيون به لکيائين، پر ڪنهن پچيس به ڪونه. آخر هڪڙو ڪيل ڇپايائين، ماڻهن پڙهي اچلي ڇڏيو. ”پلا ائين به ڪو ڪيل لکيو آهي؟ نه ٻوليءَ ۾ چس، نه ڳالهه ۾ سواد!“ پر هيءُ همراهه نه مڙيو. سڄا سارا 25 ڪيل لکيائين. مس مس وڃي ڪي اسٽيج تي پيش ٿيا. گهڻا فيل ٿيا، پر ڪي مڙئي پسند پيا. ڪجهه ڏينهن کانپوءِ هن پنهنجي ناٽڪ ڪمپني کولي، جنهن ۾ ائڪٽنگ به پيو ڪندو هو ته ناٽڪ به لکندو هو. آخر 52 ورهين جي عمر ۾ مري ويو. مرڻ کان اڳ البت هڪڙو ٻنيءَ ٽڪرو ورتو هئائين، ٻيو ٿيو پلو. اڪثر ماڻهو سندس ناٽڪن کي بيڪار ۽ واهيات سمجهندا هئا ۽ چوندا هئا ته ”جهڙو پاڻ جهنگ جو جٽ هو، تهڙا جٽاڻا ناٽڪ لکيا اٿس، سندس ناٽڪن جو ڪوبه ڇٽو مقصد ڪونه آهي، سڀ ڳالهيون گڏ وڇڙ ٿيون پيون آهن، پڇاڙيءَ تائين پتو نٿي پيو ته مطلب ڪهڙو اٿس، وغيره وغيره.“ ڪن چيو ته فلاڻي ناٽڪ جي ڪاپي ڪئي اٿس، ادبي چور آهي. مطلب ته ڪنهن ڪم جو ڪونهي. پلا، ٻيلن جو چور، ٻهراڙيءَ جو جٽ، لنڊن جي اعليٰ اديبن ۽ زبردست ڊراما نويسن جي اڳيان ڇا بيهي سگهندو؟

انهيءَ ڳالهه کي گهڻو وقت ٿي ويو. زمانو بدلجي ويو. زماني جا معيار بدلجي ويا. وقت جون ڇوليون نامورن جي ناموس کي گهلي گمناميءَ جي سمنڊ ۾ اچلي آيون، ته ڪن کي اتان ڪڍي آڻي ڪناري تي رکيائون. ماڻهن پراڻا ادبي دفتر پٽيا، انهن کي پڙهيائون، توريائون تڪيائون.... اوچتو رڙ مچي وئي ته ”اهو ٻهراڙيءَ جو جٽ، ٻيلن جو چور ۽ گمنام ائڪٽر وڏو اديب هو، وڏو دانا هو. يگانو ڊرامه نويس هو، انگلينڊ جو عظيم ترين شاعر هو! هن جهڙو نه ٿيو نه ٿيندو!“

400 سال ٿي ويا آهن. اڄ سموري مهذب دنيا انهيءَ راءِ سان شريڪ ٿي وئي آهي. کيس دنيا جي مٿ جيترن عظيم ترين شاعرن ۽ اديبن ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. علم ۽ ادب جي سلطنت ۾ هن جو سڪو رائج آهي. هن جا عاشق دنيا جي ڇهن ئي کنڊن ۾ ويٺا آهن. دنيا جي ڪابه ٻولي ڪانهي، جنهن ۾ هن جا شاهڪار ترجمو نه ٿيل هجن. ۽ ها، جن ”قابلن“، ”دانائن“ ۽ ”عالمن“ کيس ”جٽ“، ”جاهل“ ۽ ”ادبي چور“ ٿي سڏيو، تن جو نالو نشان به ڪونه بچيو آهي. ڪنهن کي خبر ڪانهي ته اهي ”وڏا بزرگ“ ڪهڙي باغ جي موري هئا. انهيءَ ٻهراڙيءَ جي جٽ، ٻيلن جي چور ۽ ڪوچهي شڪل واري ائڪٽر ۽ ناٽڪ لکندڙ جو نالو شيڪسپيئر هو!

جڳ جي پُٺ وٺڻ بدران جڳ کي پنهنجي پُٺ وٺائڻ وارا ماڻهو هر ميدان ۾ هر زماني ۾ پيدا ٿيندا رهيا آهن ۽ ٿيندا رهندا. هو ماڻهن جي لتاڙيل گسن تي هلڻ بدران پنهنجون نيون راهون ڳولي ڪڍن ٿا. هو پنهنجي زماني جي دستورن، قاعدن، عقيدن، رسمن ۽ ريتين تي اڪيون ٻوٽي هلڻ بدران پنهنجي اعليٰ عقل، بلند همت، بي پناهه حوصلي ۽ زبردست قوت عمل سان وقت جون واڳون پنهنجي قبضي ۾ آڻين ٿا ۽ زماني جي تقدير بدلايو ڇڏين. ”سچ“ ڏسڻ ۾ ڪهڙو به اٿوڻدڙ، تلخ ۽ پيانڪ هجي، پر هو ان سان اڪيون اڪين ۾ ملائڻ کان ڪين ٿا هٻڪن، چاهي دنيا ناراض ٿي پوي يا زماني جو بنايل نظام درهم برهم ٿي وڃي. هو پنهنجي مقصد کان تر جيترو به هٿ لاءِ تيار نه ٿيندا. سچ سچ آهي، چاهي ان جي ڳچيءَ ۾ زماني جي خوريءَ جو طوق پيل هجي يا پيرن ۾ ڏاڍ جون بيڙيون. هنن جون نظرون سچ جي مٿان هٿرادو لڳايل ڪاراڻ ۽ بدناميءَ جي دامن کي پار ڪري ان جي اصلي حُسن ۽ جمال کي تاڙي وٺن ٿيون. هو زماني جي ڪاوڙ ۽ عتاب جي ٽانڊن جي آڙاهن کي لتاڙيندا، سچ جي آستان تي پهچن ٿا. وهم، وڪڙ، ناحق ۽ جهالت جون ڏاڻيون جڏهن دستورن، رواجن، قانونن ۽ عقيدن جا ٻهڪندڙ زرق برق وڳا ڍڪي، ڳچين ۾ ماڻهن جي مڃتا ۽ تابعداريءَ جا چمڪندڙ هار لوڏينديون، ناز نخري سان تلندي تلندي، عقلن کي چرخ ڪريو ڇڏين، تڏهن هي اڃانڪ هٿ وڌائي سندن انهيءَ ٺڳيءَ جي لباس کي ست ڏئي ڦاڙي، ليڙون ليڙون ڪري، سندن اصلي ڪراحت جهڙي روپ کي اڳهاڙو ڪريو ڇڏين. هيءُ انسان ذات جو ضمير آهي،

روشنيءَ جا اوچا منارا آهن، جي تاريخ جي اجهاءَ سمند جي هر منزل تي انسانيت جي بيڙيءَ کي وهم ۽ تعصب جي خوفناڪ ڪُنن ۽ ظلم ۽ وحشت جي هيبتناڪ طوفانن کان بچائين ٿا.

ٻئي طرف اهي آهن، جي هر زماني ۾ ماڻهن کي چوندا رهن ٿا ته ”پنهجن دماغن کي ڪُلف چاڙهي ڇڏيو! زباني تي مهرون لڳائي ڇڏيو! سوچڻ گناهه آهي، سمجهڻ ڪفر آهي. اڪيون بند ڪري، جيڪي اوهان کي چئجي سو مڃيو، تابعداري ڪريو! جيڪو ائين نه ڪندو سو لعنتي آهي، ڪافر آهي، زنديق آهي، واجب القتل آهي!

هو انساني تخيل جي رنگ برنگي، من موهندڙ ۽ حسين پکين جا نازڪ پرڙا کوهي، انهن کي لوهي پچرن ۾ بند ڪرڻ گهرن ٿا. نوان تجربا، نيون تحقيقات، نيون طرزون ۽ نوان خيال هنن جي دين ۾ حرام آهن. زندگيءَ جي ڪنهن به ميدان ۾ هڪ وڪ به اڳتي ڪٽڻ هنن وٽ ڪبيرو گناهه آهي.

هنن جو نسل به ايامن کان دنيا ۾ قائم آهي. هو هر ظلم ۽ وحشانيت جا علمبردار ۽ گمراهين ۽ اونداهين جا پرچاري آهن، هي وحشي ۽ بزدل قبيلو روز اول کان وٺي، ڪڏهن رسم و رواج جي قديم غارن مان ته ڪڏهن مذهب ۽ دين جي اوچن منارن تي ويهي، انسانن جو شڪار ڪندو رهيو آهي.

هي ماڻهو هرڪا بچڙائي ۽ بيهودائي، ڪنهن نه ڪنهن نيڪ ۽ چڱي شيءِ جي نالي ۾ ڪن ٿا. هي اهي آهن، جن اڍائي هزار ورهيه اڳ ”يوناني اخلاق“ جي نالي ۾ سقراط کي زهر جو وٽو پياريو، جن به هزار ورهيه اڳ ”قانون ۽ انصاف“ جي نالي ۾ مريم جي مسڪين ۽ ٻالي ڀولي پٽ کي ”باغي“ ٺهرائي، سوريءَ تي چاڙهيو، جن صدين لاءِ ”ڪرشن پڳوان“ جي نالي ۾ هندستان جي ڪروڙها انسانن کي ”شودر“ سڏي، سندن ڪنن ۾ شيها پلٽيا، جن 1400 ورهيه اڳ مڪي ۾ ”ابن ڏاڏن جي دين“ جي نالي ۾ آمنه جي لال (ﷺ) کي ”ڀاڳل“ ۽ ”ڪافر“ ٺهرائي سندس قتل جو حڪم ڏنو، جن ”اسلامي خلافت“ جي نالي ۾ حسين کي ”باغي“ جو لقب ڏئي، ڪربلا ۾ ڪٽو، جن ”پاڪ مريم“ جي نالي ۾ يورپ جي لکها عيسائين جو ڪُوس ڪيو ۽ ”مقدس ڪليس“ جي نالي ۾ اسپين ۾ مسلمانن کي حرف غلط وانگر مٽائي ڇڏيو! ها، هي اهي ساڳيا آهن، جن عراق، شام ۽ مصر ۾ ”چئن يارن“ جي نالي ۾ لکها مسلمانن کي ”شيعو“ ٺهرائي، سندن سر قلم ڪيا، ۽

ساڳئي وقت "علي" جي نالي ۾ ا وترن ئي مسلمانن کي
 "سُني" ٺهرائي، چڻ بچو ماري ڇڏيو!
 هو ڪڏهن "جرمن تهذيب" جي نالي ۾ بيگناهه مردن،
 عورتن، ٻارن ۽ ٻڍن کي مشين ۾ پيڙي، منجهائن خوشبودار
 صابن ٺهرائين ٿا، ته ڪڏهن "فرينچ تهذيب" جي نالي ۾
 جميله بوپاشا جهڙين معصوم الجزائري چوڪرين کي اُگهاڙو
 ڪري ساڻن وحشيائون عقوبتون ڪن ٿا!
 اڄ به انهيءَ قبيلي جا ماڻهو "مغربي تهذيب" ۽ "آمريڪي
 آزادي" جي نالي ۾ ڏکڻ آفريڪا ۽ ويٽنام جي مظلوم انسانن
 جو گليو گلايو شڪار ڪري رهيا آهن. هي ماڻهو ڪڏهن
 "مذهب" ۽ "تهذيب" جي پردي ۾ لڪي ڪارروايون ڪن ٿا، ته
 ڪڏهن "ادب" ۽ "اخلاق" جي ڪڏڻن جي آڙ مان پنهنجا زهريلا
 پالا هڻن ٿا.

سنڌ ۾ اڄڪلهه جيڪي ماڻهو "ادب" ۽ "اخلاق" جي نالي
 ۾ "ڪافر"، "باغي"، "ڪميونسٽ"، "ملحد"، "دهريو" جي
 فتوائن جا زهري خنجر کڻي ملڪ ۾ ڪاهي پيا آهن، سي انهيءَ
 پراڻي پاڻي قبيلي جي هڪڙيءَ بدنام شاخ جا ماڻهو آهن، جن
 کي ادبي داداگيريءَ ۽ قلمي غنڊاگردي ۽ سرڪاري دلاليءَ جو
 اذن مليل آهي.

(7)

سنڌي شاعريءَ ۾ هڪڙو نالو اول ۽ آخر آهي. سنڌي
 شاعريءَ جي اعليٰ روايتن ۽ بلند قدرن جو سرچشمو "لطيف"
 آهي. هر نقطه نظر، هر ذوق، هر لياقت، ۽ هر قسم جي
 سنڌيءَ جي اڳيان لطيف جي شاعري اسان جي ادب جي سڀ

کان بي بها ميراث آهي. لطيف جي شاعريءَ کي هر ڪنهن پنهنجي پنهنجي نموني پڙهيو، پروڙيو ۽ پيار ڪيو آهي. ٻين وانگر، اسان جا موجوده شاعريءَ جا ابا ۽ باقاعدي شاعر به شاهه جي عظمت جا قصيدا ڳائين ٿا.

دَسُو هي آهي ته آيا اهي شاهه جا معتقد ۽ مُريد رُڳو عقيدت جا لفظي ”پڙ ڇاڙهڻ“ جا ملوڪ آهن، يا سچ پچ سندس روايتن ۽ قدرن تي ايمان رکن ٿا. انهن جي پيروي ڪن ٿا ۽ ان واٽ تي هلن ٿا. ڀلا، شاهه جي هن بي پناهه مقبوليت جا اصل سبب ڪهڙا آهن؟ ماڻهو چون ٿا ته هو انهيءَ ڪري مقبول آهي، ڇاڪاڻ ته هو صوفي، درويش، ولي ڪامل، حق آگاهه، بحر معرفت، مخزن اسرارالاهي، ۽ شارح قرآن هو. هو بيشڪ اهو سڀڪجهه هو، پر سوال آهي ته سنڌ ۾ جتي خدا جي فضل سان گهر گهر عيد آهي، شهر شهر بلڪ ڳوٺ ڳوٺ کي پنهنجو ڪامل ولي، مرشد حق آگاهه، درويش معرفت رسد آهي، اتي هڪڙو ٻيو به ولي پيدا ٿيو ته ڪهڙي وڏي ڳالهه آهي. رڳو اسان جي نٿي واريءَ مڪليءَ ۾ ئي چون ٿا ته سوا لک اولياءَ الله جا پيا آهن، سڀ درويش، سڀ ڪامل، سڀ ولي، سڀ ڪرامتن جا صاحب، هڪڙو ٻئي کان زور، سيوهڻ، روهڙي ۽ جهوڪ- ڇوٽر ڪرامتون، اسرار، لقاء، حال، قال! درحقيقت سنڌ ۾ ولين کان سواءِ ٻيو آهي ڇا؟ پر سڄي سنڌ ۾ لطيف فقط هڪڙو آهي ۽ رهندو. ڇو ته هو ولي هجڻ کان قطع نظر، هڪ نرالو ۽ پيارو انسان هو. خدا رسیده ته گهڻائي پيا آهن، پر هو انسان رسیده هو. هن انسان جي روح ۾ جهاتي پائي، انسانن جا دڪ درد، سندن جذبا ۽ احساس ڏٺا هئا.

هو سچو مومن هو، اسلام جو پيرو ۽ توحيد پرست هو. پر هن عرب ۽ ايران جي بدران پنهنجي دل جو ڪعبو بدنصيب ۽ پياري وطن، سنڌ کي بنايو. ايران جي آجوت ۽ شيراز جي باغن ۾ تڙندڙ سَرو، سَمَن، لاله، ترگس ۽ سَنبل جي بدران هن پنهنجي وطن جي پُسين، پيڙن ۽ ڏوٽرن جي حُسن جا نغما ڳايا. جتي ان وقت جي هند ۽ سنڌ جا نام ڪٺيا شاعر بهادريءَ ۾ رُستم، سهراب ۽ اسقند يار جا مثال ڏيندا هئا، اتي هن پنهنجي وطن جي رحم، ڪرم، عنايت، محبوبيت ۽ بي نيازيءَ جي شان بيان ڪرڻ لاءِ حُسين استعارا ڳولي ٿو، تڏهن کيس وطن جا دلير ۽ بانڪا ياد پون ٿا ۽ هو خدا کي پنهنون، تماچي، جڪرو، چنيسر، راڻو ۽ سپڙ سڏي ٿو. هيءَ ڳالهه آهي، جا ڪنهن به عرب ايراني، هندي يا سنڌي شاعر نه ڪئي آهي. هن جي انهيءَ خوبصورت

دليريء اڳيان خود روميء جهڙي مست جي مسوري آڳ ۽ جلال عاجز ٿا لڳن.

لطيف هر ڳالهه ۾ پنهنجي دور جي ٻين شاعرن کان نرالو آهي. ان وقت هند ۽ سنڌ تي فارسيءَ جو راڄ هو. درٻار جي زبان فارسي هئي. علم ۽ فن جي زبان فارسي هئي. سنڌي شاعري صرف ڳوٺن ۾ نامعلوم جڳهن تي پڻڪو ڪندي هئي، نه ته هر هنڌ فارسي شاعريءَ جو بول بالا هو. لطيف انهيءَ روايت ۽ دستور کي اورانگهي ۽ لتاڙي، پنهنجي الڳ راهه ورتي. هن پنهنجي وقت جي فارسي گو شاعرن وانگر فارسي شاعريءَ جي تقليد ۾، فارسي بحرن ۽ وزنن ۾ به شاعري ڪا نه ڪئي، نه وري هن ان وقت رائج شاعريءَ جي مضمون يا انداز جي پيروي ڪئي. هن جي ٻولي، بحر، وزن، تشبيهون، استعارا، بندشون، موضوع ۽ انداز نظر خاص پنهنجا ۽ دنيا کان نرالا هئا. ان وقت جا ناليرا شاعر مثنويون، قطعا، غزل، نظم، شهر آشوب ۽ انهيءَ قسم جا ٻيا ايراني طريقا اختيار ڪري، مقبوليت حاصل ڪندا هئا. هو پنهنجي مادري ٻوليءَ کي انهيءَ لائق ئي نه سمجهندا هئا ته ڪو اها شاعريءَ لاءِ ڪتب آندي وڃي. تنهن ڪري لطيف جي پهرين خصوصيت، روايت کان مڪمل بغاوت آهي. جتي شاعريءَ جا موضوع فقط هجر ۽ فراق، ظلم ۽ هرجائي محبوب، رقيب روسپاهه، فلڪ ناهنجار، معشوق جي قد بت جي تعريف ۾ زمين آسمان هڪ ڪرڻ ۽ سندس ڪرم جي تلاش ڪرڻ هئا. اتي لطيف ڏٺ-ڏوريندڙ ڏوٿين، برسات لاءِ واجهائيندڙ هارين، جهنگلن ۾ پٽڪندڙ ماروڙن، سمنڊ ۾ اڪا وجهندڙ هندو چوڪرين، ساڻياڻين، مهاڻين، ماڳرين، جوڳين، ڦورو سردارن، سندن ستايل ڀاڳين، سخي ڏاتارن، مڱهارن، اٺن هنجن، روهه جي ڪونجڙين، سڀن، ڪپرن، ۽ ٻين اهڙن سنڌي زندگيءَ جي ڪردارن کي پنهنجو موضوع بنايو آهي. هن جا ڪردار اهي آهن، جيڪي سنڌ ۾ سڄي پڇي معنيٰ، مقصد ۽ حقيقت رکن ٿا. هن کي پنهنجي وطن جي چڙهي سان، ۽ سندس هر مرد، ٻار ۽ عورت سان، هر مظلوم، هر ڏکويل، هر خوبصورت ۽ پياريءَ شيءِ سان والھانه محبت آهي. هو شاعري انهيءَ ڪري نٿو ڪري ته ڪو کيس پنهنجي شاعرانه ڪمال جي نمائش ڪرڻي آهي، پر ڇاڪاڻ ته کيس اهڙي ته حساس، عميق ۽ انساني همدردين سان ڀرپور دل آهي، جو هو بي اختيار پلٽيو پوي. هن کي سنڌي ٻوليءَ سان عشق آهي. هو ان زبان جو اهو جوهر آهي، جنهن وٽ ماڻڪن جا مٽ پريا

پيا آهن، هن سنڌي زبان جي معمولي لفظن مان ڪڏهن ماکيءَ جو ڪم ورتو آهي ته ڪڏهن شراب جو نشو پيدا ڪيو آهي. انهن لفظن مان هو ڪڏهن احساس جا ٽانڊا ۽ مڇ ٻاري ٿو ته ڪڏهن احتجاج ۽ بغاوت جا باڙود پري ٿو. ڪو به اهڙو موضوع ڪونهي، ڪو به اهڙو واقعو نه آهي، ڪو به اهڙو احساس نه آهي، جنهن کي لطيف شاعريءَ جي معيار کان گهٽ سمجهي، نظرانداز ڪيو هجي. هن سنڌ جي عام ماڻهن، مردن ۽ عورتن، خاص ڪري عورتن جي جذبن جي، جنهن خلوص، اُمنگ ۽ جذبي سان ترجماني ڪئي آهي. تنهن جي بيان لاءِ دفتر ڪين. شاهه جي شاعري درحقيقت هتي جي عام ماڻهن جي زندگيءَ جو هڪ درد انگيز ۽ من موهيندڙ داستان آهي.

لطيف جي عظيم روح ۽ سندس فن جي عظيم روايتن کي برقرار رکندڙ ۽ ان کي اڳتي وڌائيندڙ ۽ سنواريندڙ ئي سنڌ جا صحيح اديب ۽ شاعر آهن ۽ نه اهي جن ان جي انسانيت پرور، جرات مندانہ ۽ تخليقي روايتن کان پڇي، ٺلهي تڪنديءَ جي بي روح ۽ بي معنيٰ رينگت کي مڃايو آهي.

سنڌيءَ کي مڏيءَ ڪاٽيءَ سان ذبح ڪرڻ، سنڌي شاعريءَ جي شاندار ۽ روشن چهرِي کي داغدار ڪرڻ، سنڌ جي ماحول ۽ قومي مزاج سان چٽر ڪرڻ، سنڌي شاعريءَ جي قافلي کي اوجھڙ ڏانهن مٽهن ڏيڻ ۽ سنڌ جي پنهنجي ادبي روايت کان بغاوت ڪري، ٻين جي غلامي ڪرڻ وارن مان هڪڙو بزرگ خاص طرح اڇڪلهه لطيف جي غم ۾ سينو ڪٽي، اوچنگارون پيو ڏئي، ان لطيف جو دم پيو پري، جنهن جي مٺڙي ٻوليءَ کي پاڻ ۽ سندس قبيلي جي ماڻهن جيئري قبر ۾ پوري ڇڏڻ ۾ ڪين گهٽايو، جنهن جي ٻولي مان کين ڏپ ٿي اٿي، جنهن جي فني روايتن کي هنن حقارت سان ٺڪرائي ڇڏيو ۽ جنهن جي جاري ڪيل شعر جي آبيات جهڙين شفاف ۽ حيات بخش نهرن کي ڪن ۽ گند سان ڀرڻ هنن پنهنجي زندگيءَ جو مقصد بنائي ڇڏيو.

شاهه جي حُب جو سانگ رچائڻ ۽ پنهنجن چاڙتن جي هٿان ٽيڪو ڏيئي حشر پٽائڻ جو مقصد ڪهڙو آهي؟ هي اردوءَ ۽ فارسيءَ جي شاهي درٻارين جا منصبدار، پنهنجي زماني جا فردوسي ۽ حافظ، مير ۽ غالب، عرفي ۽ رودڪي، ادبي آسمانن جا باشندا، عاج جي محلن جا مُڪين، اڄ هن حال ۾ هيٺ زمين تي ڇو پيا ڏسجن؟ کين اوچتو جهانگين ۽ مارن جو 'شاهه' ۽ پٽن ۽ وٿائن جو 'لطيف' ڪيئن اچي ياد پيو آهي؟

اهڙن فارسي زده تڪبدي 'شاعرن' نه رڳو هيئت جي اعتبار کان بلڪ موضوع مواد ۽ اسلوب جي نقطه نگاهه کان پڻ سنڌي شاعريءَ جي روايتن کي پُٺ ڏيئي ۽ سندس بي بها خزانن کي نظرانداز ڪري، نه رڳو فارسي هيئتون ۽ سانچا اختيار ڪيا، بلڪ سندن ٻولي، محاورا، تشبيهون، استعارا، ترڪيبون، بندشون ۽ ماحول سڀ غير سنڌي ۽ اوڀر هئا. سندن تڪبديءَ جون پاڙون سنڌ بدران ايران ۾ لٽڪيل هيون. سندن راهه بلڪل الڳ هئي. اها راهه سنڌي شاعريءَ کي ڪنهن نئين شاداب ۽ سرسبز منزل ڏانهن نه، پر هڪ پراڻي، لتاڙيل ۽ پڙيانگ اوجھڙ ڏانهن وٺي ٿي ويئي. ان جا مکيه سبب هي هئا:

(1) هنن پنهنجي وطن، ٻوليءَ ۽ روايتن کان پاڻ کي چٽي، ڌار ڪري، ٻئي ملڪ، ٻيءَ ٻوليءَ ۽ ٻئي ماحول سان ناتو ڳنڍيو. جنهن ڪري سنڌين لاءِ سندن شاعريءَ ۾ ڪا به دلچسپي ۽ اصليت نه رهي.

(2) جنهن ڌارينءَ شاعريءَ جي روايتن ۽ سانچن تي هنن هلڻ شروع ڪيو، خود ان ۾ جيڪي ارتقائي تبديليون ٿيون ۽ ويهين صديءَ تائين اها موضوع ۽ هيئت جي خيال کان جنهن منزل تي پهچي چڪي هئي، تنهن جي هنن کي ڪا به خبر نه هئي. هنن ويهين صديءَ ۾ ويهي فارسيءَ جي ان دور جو نقل ڪرڻ شروع ڪيو، جو 8-9 صديون اڳ ۾ ئي ختم ٿي چڪو هو. (3) جنهن 8-9 صديون اڳ جي فارسيءَ کي هنن سامهون رکيو، ان جي زبردست روح عظيم ۽ معيار کي قائم رکڻ ۽ ان جي روايتن کي پنهنجي ڪرڻ جي منجهن صلاحيت نه هئي. هو حافظ، سعدي، خيام ۽ رومي جي زندهه خيالن، گهرن ۽ جانبدار احساسن ۽ بلند پروازن کي سمجهڻ ۽ پنهنجي ڪرڻ بدران فقط معمولي قسم جا لکير جا فقير ئي رهجي ويا، جنهن ڪري نه هيڏانهن جا رهيا، نه هوڏانهن جا. سندن شاعري فارسيءَ جي اعليٰ ۽ روشن خيالن ۽ شاندار فني ڪارنامن جي هڪ بي روح، بي جان ۽ مرده تصوير هئي. فارسيءَ جي اٿاهه، گهري ۽ سدا شاهوڪار سمنڊ مان ٿيڻون هيون، ستيون ۽ سانگوتا مڙيا. درحقيقت هنن فقط چلڙن ۾ چنهيون ٻوڙيون. درحقيقت هنن جي شاعريءَ کي فارسي شاعريءَ جي تقليدي شاعري ڪوٺڻ به فارسيءَ شاعريءَ جي شاندار نالي تي هڪ بدنماداغ ۽ زبردست بهتان آهي. انهيءَ بي بنياد، نقلي، بي جان ۽ نام نهاد شاعريءَ جي رائج ٿيڻ ڪري سنڌي شاعريءَ ۾ واڌارو نه ٿيو ۽ ان جو مستقبل سخت خطري ۾ پئجي ويو.

(8)

محلين آيو مڱڻو، ڪٿي ساز سري،
لڳي تند تنبير تي، پيا ڪوٽ ڪري،
هنڌين ماڳين هوءَ ٿي بيجل دانهن
ري،
جهونا ڳڙهه جهري، پوندي جهانءَ
جهـ _____ روڪ ۾.
(شاهه)

سنڌي شاعريءَ کي انهيءَ اوجھڙ مان ڪڍي نئين ۽ روشن راهه تي گامزن ڪرڻ ۾ جنهن شخص سڀ کان وڌيڪ ڪارناما سرانجام ڏنا آهن، سو آهي شيخ مبارڪ اياز. هن سنڌ جي ڪلاسيڪي شاعريءَ جي مقبول صورتن، جهڙوڪ ڪافي، وائي، بيت، ڊوهي، چيچ ڪي وري رائج ڪيو آهي ۽ انهن کي نئون رنگ ۽ آب تاب ڏئي سنواريو ۽ سينگاريو آهي. هن روايتي شاعريءَ کان غزل جو سانچو وٺي ان ۾ نه رڳو سنڌي ۽ اصلي رنگ ڀريو آهي، پر ان کي وڌيڪ خوبصورت ۽ دلڪش بڻايو آهي. هن مغرب توڙي مشرق جون مقبول ۽ مشهور شعري صنفون - سانيٽ، ٽرائيل، آزاد نظم، جاپاني هائيڪو - سنڌيءَ ۾ رائج ڪيون آهن ۽ سنڌي شاعريءَ کي هيئت جي اعتبار کان بين الاقوامي سطح تي آندو آهي. هن موضوع جي اعتبار کان ماضي توڙي حال جي زنده خيالن ۽ تصورن کي نئين انداز ۽ نئين رنگ ۾ پيش ڪيو آهي. فارسي

شاعريءَ جي عظيم خيالن - تنگ نظري، تعصب ۽ ريا جي پردہ چاڪي ۽ بي بيباڪي، شوخي ۽ سرمستي ۽ هندي شاعريءَ جي خوبصورت سادگي، میناج، نرميءَ ۽ فطري حُسن، سندس شاعريءَ ۾ تہ چڻ نئون جنم ورتو آهي. هن هڪ طرف موجوده دؤر جي بين الاقوامي سماجي قدرن، جهڙوڪ عوام دوستي، بين الاقوامي، جمهوريت پسندي، سماجي انصاف، جي پرپور ۽ پراثر ترجماني ڪئي آهي، تہ ٻئي طرف سنڌ ۽ وطن دوستيءَ جي قدرتي جذبن کي لافاني بڻايو آهي. هن سنڌي شاعريءَ ۾ ٻوليءَ ۽ ماحول جي خيال کان هڪ نئون روح ڦوڪيو آهي ۽ ان کي هڪ نئون جنم عطا ڪيو اٿائين. هن سنڌي شاعريءَ جي دامن کي حسين ۽ پيارين نج سنڌي تشبيهن، ترڪيبن، استعارن ۽ بندشن جي هڪ اڻاهه ذخيري سان مالامال ڪيو آهي ۽ پراڻين تمثيلن ۾ نيون معنائون ۽ نوان مفهوم پريا آهن.

سندس شعر ۾ اهي سموريون خوبيون ڪي مٿان مڙهيل يا زور ڪري ٿنڀيل نه آهن، پر اهي قديم ۽ جديد قدر، اهي اعليٰ شاعراڻيون روايتون، اهي وسيع گوناگون موضوع سندس ذهن جي هيٺانهين تنهن ۾ ائين جذب ٿيل آهن ۽ سندس اعليٰ شعور انهن کي اهڙيءَ تہ خوبيءَ، صفائيءَ ۽ چٽائيءَ سان پروڙيو آهي، سندس دل انهن کي اهڙيءَ سچائيءَ ۽ شدت سان محسوس ڪيو آهي جو اهي خوبيون سندس شاعريءَ جو ضمير بڻجي ويون آهن. ان قيمتي مٽيءَ کي هن هڪ قابل ڪنڀار وانگر پنهنجي نراليءَ ڪاريگريءَ سان گهڙيو، چٽيو ۽ سينگارڻو آهي ۽ جيڪي ڪجهه پيش ڪيو آهي، تنهن تي اعليٰ فن جي مهر لڳل آهي. انهن سڀني ڳالهين کان سواءِ منجهس اهو قدرتي جوهر آهي، جو عظيم تخليقون پيدا ڪندو آهي، اها ڪيميا جا لوهه کي سون بڻائي ٿي، اها اڻ لپ ۽ املهه شيء، جنهن کي ذات چوندا آهن.

درحقيقت سڄي پڇي شاعري اهو لکي، جو شعر کي پنهنجي سڀني ۾ محسوس ڪري سگهي، جنهن جي روح ۾ موسيقي هجي، جنهن جي ذهن تي سچ ۽ سونهن جون ڪوٺيون چمڪيون هجن. تنهن کان پوءِ عظيم شاعري ڪو الجبرا جو حساب ڪونهي، جو هڪڙو ٻئي کي سمجهائي سگهي. اها پاڻ محسوس ڪبي آهي، ٻڌائي نه سگهبي آهي. لطيف تي سون سالن کان اسان جا بزرگ لکندا اچن. سنڌي

ٻوليءَ جون سموريون صفتون ۽ تعريفِي اکر ڪُٺائي ڇڏيا اٿن، پر اهڙا سوين مقالا پڙهڻ کانپوءِ به ذهن تي اها ڪيفيت پيدا نٿي ٿئي، جيڪا لطيف جي ٻن سٽن کي پاڻ پڙهي ڏسڻ سان ٿئي ٿي. درحقيقت هر سال جيڪي بزرگ لطيف جهڙي ديؤ پيڪر، هماليه جبل جيڏي انسان کي خراج عقيدت ڏيڻ جي بهاني پنهنجي ذاتي رايُن جي تنجُن ۾ ٻڌڻ جي ڪوشش ڪندا آهن ۽ کيس پنهنجي تنگ نقطه نظر جي پتڪڙي ڇيڇ هٿ ۾ ڏئي، پنهنجي مرضيءَ موجب پيرڙيون ڪُٺائڻ جي ڪوشش ڪندا آهن، تن جي خوداعتمادي ۽ خوشفهميءَ تي مون کي هميشه ساڳيءَ وقت ڪِل ۽ روئڻ ايندو آهي. اُءُ تصور ۾ ڪيتريون ٻليون ڏسندو آهيان، جي ڪنهن ڪيهر شينهن جي ڪلهي تي چڙهي، بزرگانه شفقت سان سندس پٺ ٺپري سندس سرپرستي ڪرڻ جي ڪوشش ڪنديون هجن. عظيم شاعري ۽ عظيم فن لافاني شيون آهن، اسين، جي فاني ۽ عراضي تماشائي آهيون، تن جي هر راءِ فنا جو بقا کي هڪ نماڻو سلام ٿي سگهي ٿو ۽ بس. بقا کي فقط بقا سمجهي سگهي ٿي، خود شاعر ۽ فنڪار به نه. ڇو ته شيڪسپيئر، فردوسي، غالب، لطيف، ڪاليداس، خيام ۽ ميران کي اهو وهم ۽ گمان ۾ به هوندو ڇا ته ايندڙ نسل سندن پويان هيئن چريا ٿي پوندا؟ اڃا ته دهلي دور آهي. اڃا ايندڙ صديون اينديون، اهي خدا ڄاڻي ڇا ڪن. اسين ته فقط ايترو چئي سگهون ٿا ته:

مون سي ڏنا ماءُ، جنين ڏٺو پرين
 ڪي
 تنين سنڌي ڪاءِ، ڪري نه سگهان
 ڳالهڙي.

اياز جي شاعري به پڙهڻ جي شيءِ آهي، روح سان محسوس ڪرڻ جي شيءِ آهي. لفظي وڍڪٽ ۽ آپريشن سان سمجهاڻڻ جي ڳالهه ڪانهي.

اهو به ضروري نه آهي ته هرڪو شاعريءَ کي پسند ڪري. بوعلي سينا طب تي لافاني ڪتاب لکيا آهن پر اسان کي اهو پڙهندي ڪو لطف نه ايندو آهي، ڇو ته اسان جو اڀڏانهن لاڙو ڪونهي. نزاکت علي ۽ سلامت عليءَ جي قوالين جي هاڪ آهي، پر گهڻن لاءِ اهي ائين ڄڻ دٻي ۾

نڪريون، چيني ماڻهو خوبصورت راڳ ڳائين ٿا، ته اسين پانيون ته روئن پيا.

اسين سنڌي ماڻهو هونئن به ايترو ته علمي طرح پوئتي پيل آهيون، ايترو ته زماني جا ستايل آهيون، جو اسان کي شاعري پڙهڻ جهڙي ذهني عيش جي فرصت ئي ڪانهي، تنهن ڪري اسان مان جيڪي خود شاعريءَ کي ئي واهيات شيءِ سمجهندا آهن، تن کي اياز جي شاعريءَ ۾ ڪجهه به نظر نه اچي، سڀ ڪجهه بڪواس لڳي، ته عجب جي ڳالهه ڪانهي. هو پنهنجي جاءِ تي صحيح آهن، پر جيڪڏهن توهان پنهنجن ٻين پائرن کان وڌيڪ خوش نصيب آهيو- توهان لطيف پڙهيو آهي، سچل پڙهيو آهي، توهان غالب، مير، رومي، فردوسي ۽ ٻيا شاعر پڙهيا آهن ۽ شعر جي جادوءَ کي جيءَ ۾ محسوس ڪيو آهي. جي توهان خوابن جي جنتن جو سير ڪيو آهي، ته پوءِ توهان کي اياز جي شاعريءَ جي دنيا جو به سير ضرور ڪرڻ گهرجي. هيءَ دنيا توهان جي ڏنل وائيل به آهي، ته بلڪل نرالي به آهي. هتي ماضي به آهي ته حال ۽ مستقبل به. سنڌ به آهي ته هند به، بلڪه سارو جهان به. سرڪ ۽ مرڪ به آهن ته لڙڪ به. حال اونداهه انڌڪار به آهي ته نور پري نيراڻ به. خوشي ۽ سرمستي به آهي ته پڇتاءَ جي پيڙا به. هتي خودي به آهي ته بيهودي بلڪه نيستي به. نهايت ساديون ۽ معصوم تمنائون ننڍڙا ذاتي غم ۽ خوشيون به آهن ته ابن آدم جي ازلي بدنصيبين، ڏڪن، بڪن ۽ موت جو ماتم به آهي.

اياز اهو شهباز آهي، جو ڪڏهن ڏسو ته اکين تي ڪوپا چاڙهيو اوهان جي پچري ۾ بند ٿيو پنهنجي حال تي ڳوڙها پيو ڳاڙهي ۽ خوشيءَ جي چوڳي ذري لاءِ پيو واجهائي ۽ اهو ملڻ تي بود ۾ پر جي نچڻ لڳي ٿو ته ڪڏهن ڏسو ته هڪ ئي پڙڪي سان مٽي، تمام مٽي نڪريو وڃي. انهن نامعلوم بلندين تي جتي پنهنجي ۽ ڌارئي، ديس ۽ پرديس، قوم، نسل، مذهب، ماضي ۽ حال ۽ مستقبل، خوشي ۽ غم، آس ۽ نراس، هستي ۽ نيستيءَ جون سرحدون نظر کان اوجھل ٿيو وڃن. جتان خود ڌرتيءَ جو هڪ لکها سالن کان ڦرندڙ گولو قابل رحم لڳي ٿو، جتي آگاهي ۽ ڄاڻ جون ننڍڙيون بيڙيون حيرت جي بي انت بحر ۾ غرق ٿيو وڃن. سندس نگاهه معموليءَ کان معمولي شيءِ روز مره جي نظاري تي به آهي، ته انهن

حيرت انگيز منظرن ۽ ڪائناتن تي به آهي، جيڪي مادي وجود کان بي نياز آهن ۽ جن کي فقط تخيل جون اکيون ڏسي سگهن ٿيون. سندس سڀني ۾ ڄڻ ته هزارها لکها دليون آهن، جي هر انساني جذبي، احساس، شعور ۽ لاشعور جي چرپر کي محسوس ڪن ٿيون ۽ ان جي موت ڏين ٿيون. سندس اظهار ۾ قيامت خيز طوفانن جي انڌي قوت به آهي ته چشمن جو سُريلو، جهيٽو سُر به آهي ۽ ڍنڍ جي بيٺل پاڻيءَ جو نشيلو سڪون ۽ موسيقي ڀريل ماٺ به. هو ٻوليءَ جو جادوگر آهي. سندس طلسمي ذات جي اشاري ملڻ سان بظاهر معمولي ۽ مثل اکر اک چنپ ۾ جيئرا ٿي معنيٰ ۽ مطلب جا رنگ برنگي ويس اوڍي ذهن جي اسٽيج تي رقص ڪرڻ لڳن ٿا ۽ دل جي تارن تي عجيب اڻ ٻڌل ۽ حسين راڳ ٻڌائڻ لڳن ٿا. ننڍا ڪرن ۽ ابوجهه لفظن کان هن اظهار جا اهي مُعركا سر ڪرايا آهن جو حيرت وٺيو وڃي، ته هنن ڄاتل سڃاتل لفظن ۾ ايڏي نواڻ، ايڏو مايو، ايڏيون گهرايون ۽ ايڏو مفهوم ڪٿان آيا؟ اها ٻولي جنهن ۾ هيستائين صرف وچولي دؤر جو فڪر ۽ شعور پيش ٿي سگهيو آهي، سا هڪڙي ئي چال سان صدين جو سفر طئي ڪري دؤر جديد جي جديد ترين خيالن جي اظهار جو وسيلو بڻجي وئي آهي. نچ سنڌي اکر نچ سنڌي تشبيهون، استعارا ۽ ترڪيبون اياز جي شاعريءَ جو مکيه ۽ مرڪزي جزو آهن. سندس هر سٽ ستن پاڻين ۾ ڌوٽل آهي، لفظ لفظ گهڙيل ۽ سنواريل آهي.

اياز جي شاعري ڪنهن هڪ فرد جي خالص ذاتي ڪرامت ڪانهي، اها سنڌ بلڪه دنيا اندر شعر ۽ فڪر ۽ شعور جي صدين جي ارتقا جي خاص منزل جو هڪ خوبصورت ۽ شاندار نشان آهي. مشرق ۽ مغرب جي قديم ۽ جديد عظيم شعري ورثي شيڪسپيئر، بائرن، شيلي، ڪيٽس، بادلير، ميران، خيام، رومي، حافظ، لطيف، سامي، سچل، بيوس جي شاعريءَ جي پس منظر جي غيرموجودگيءَ ۾ اياز جي شاعريءَ جي وجود ۾ اچڻ جو تصور به نٿو ڪري سگهجي. ساڳيءَ طرح جيڪڏهن کيس شاهه عنايت، لطيف، سچل، سامي ۽ بيدل جي سنواريل ۽ آجارييل سنڌي زبان ۽ انداز بيان ورثي ۾ نه ملن ها ته منجهس اها دلربائي، اها اٿاهه ڪشش ۽ نفاست هرگز نه ملي ها. ساڳيءَ طرح مشرق ۽ خاص ڪري سنڌ جي مخصوص سماجي ۽ تاريخي حالت ۽ اڄوڪي سماجي ۽

فڪري ماحول کان سواءِ به اها شاعري اها نه هجي ها جيڪا آهي.

پر انهن سڀني ڳالهين جي باوجود بلڪه ڪنهن حد تائين انهن ڳالهين ڪري ئي اياز جي شاعري سنڌ اندر هن دؤر، هن صديءَ جي عظيم ترين اڪيلي ادبي حقيقت آهي. زوال پذير ٽڪنڊ شاعريءَ واري لمبي مرض الموت کان پوءِ سنڌي شعر جو نه رڳو جيئرو رهجي وڃڻ پر ان ڦوهه جوڀن تي رسڻ، جنهن تي اياز کيس رسايو آهي، سو هڪ عظيم ادبي معجزو کان گهٽ ڪونهي. وطن جي خاڪ انهيءَ ڪرشمي تي جيترو به فخر ۽ ناز ڪجي سو گهٽ آهي. اياز جي شاعريءَ ۾ ڪو نقص آهي ته اهو هيءُ ته هو سٺو قصيده گو ڪونهي، تنهن ڪري سرڪاري شاعر بڻجڻ جي سعادت کان محروم رهجي ويو آهي، بلڪه سرڪار نامدار مڪاني چغلخوڙن ۽ ادبي جاسوسن جي رپورٽن تي سندس ڪلام جي هڪڙي مجموعي جي ڪن صفحن تي بندش وجهڻ فرمائي آهي ۽ اهڙيءَ ريت اسان جي چغل برادريءَ کي ڪڍيون هڻڻ ۽ جهمريون پاڻ جو موقعو عنايت ڪرڻ فرمايو آهي.

پر انهن بندشن ڪري ڇا ٿو ٿئي؟ هيءُ ته ڪتاب آهي، پر تاريخ ۾ پڙهيو اٿئون ته انگلينڊ جي ڪنهن زنده دل بادشاهه مورڳو سمنڊ جي لهرن تي به بندش وجهي ڇڏي هئي ته ”خبردار اڳتي نه وڌجو!“ محمود غزنويءَ به فردوسيءَ تي بندش وڌي هئي. آفريڪا جا ڪيترا قبلا اڃا تائين سڄ تي تير اڇلائي ان کي ڊوڙائي پڇائڻ جون ڪوششون ڪندا آهن. سڄ، ڇنڊ، سمنڊ ۽ شعر تي بندش وجهڻ وارا بندشون وجهندا رهندا آهن. سڄ ۽ ڇنڊ ڇمڪندا رهندا آهن ۽ سمنڊ ۽ شعر موجون ماريوندا رهندا آهن.

سهسين سائڙ ٻوڙيون، منڌ
ٻوڙيون مهـ____راڻ،
وه وڃايو پاڻ، هڻي ڪنڌ
ڪ____پن س____ين.
(شاهه)

درحقيقت هيءُ دؤر سنڌي ادب جي سڀ طرفي واڌاري، اوسر ۽ نيسر جو دؤر آهي. ادب ۽ شعر جي باغ جا سمورا ٻوٽا سرسبز آهن. شعر، افسانا، مضمون، تنقيدون، داستان، قصا، لوڪ ڪهاڻيون، ناول، تحقيقي مضمون وغيره هڪٻئي جي پٺيان ميدان ۾ اچي رهيا آهن.

سنڌ ۽ هند ۾، سنڌي ادب جي ميدان ۾ مرد خواه عورتون،
 هر وقت نوان تجربا، نيون ڪوششون ۽ نيون تخليقون پيش
 ڪري رهيا آهن، جن جي پوري جائزي لاءِ مڪمل ڪتاب ڪپن.
 سنڌي ادبي بورڊ، ان جا ڪتاب ۽ ان جي لوڪ ادب
 اسڪيم هڪ طرف ته ”مهراڻ“، ”نئين زندگي“، ”روح رهاڻ“،
 ”نئين دنيا“، ”ڪونج“ وغيره رسالا ٻئي طرف ته اخبارن جا
 ادبي صفحا ٽئين طرف- مطلب ته سنڌ جو ادبي قافلو پوري
 جوش خروش سان اڳتي گامزن آهي.
 منزل برابر دور آهي. ٻيا اسان کان اڳتي، گهڻو اڳتي آهن،
 پر اسين اوجھڙ مان نڪري چڪا آهيون.
 اها حالت ڏسي اهي جيڪي پاڻ وڪ ڪٽي نٿا سگهن،
 جيڪي پاڻ چُرڻ کان لاچار آهن، سي ڏنڊا ڪٽي بيهي رهيا آهن،
 ته خبردار متان اڳتي وڌيا آهيو! جيڪو ويهي پنڪيون نٿو
 کائي، اُٺ پڪيءَ وانگر ريتيءَ ۾ سسي نٿو لڪائي، چمڙي وانگر
 روشنيءَ کان نٿو لڪي، سو ڪافر آهي، دهريو آهي، اسلام
 جو دشمن آهي.

(9)

ڌم ڏيهائي ڏي سندا ميهـر
مهڻا،
جهليم سي جهوليءَ ۾ پلئه
پايوسـي،
مرجان چاليهه چي سگا
سـپرڀرين جي.
(شاهه)

ڪجهه عرصي کان نام نهاد ”اسلام دوست“ نقادن جي هڪڙيءَ گڻنگ، هڪڙي سنڌي اخبار جي شوشي باز ايڊيٽر جي سرڪردگيءَ هيٺ، شيخ اياز، گرامي ۽ ٻين سنڌي اديبن تي ڪريل ۽ ناشائسته حملا ڪيا آهن، جي ڪريل ذهني، اڻاهه جهالت ۽ سستي شهرت جي بي انتها بُڪ جو نتيجو آهن. اهي اڀاهج ۽ لولن ذهنن ۽ ناڪام هوس جو، ڪمال ۽ ذات کان بدترين ۽ ڪمڀڙو انتقام آهي. هي شخص سڪڻيون ڪڍيون آهن، جيڪي گهڻو اڀامن ٿيون، ٺلهڙا آهن جيڪي گهڻو وڃن ٿا. هنن جي لفظ لفظ ۾ حسد، ڪيني، بغض ۽ ساڙ جا ٽانڊا ۽ فتنن ۽ تعصب جو زهر آهي. هي جاهل ۽ ڪم ظرف شخص اهل ڪمال ۽ اهل سخن تي ٺٺوليون ڪن ٿا، کين بد شد ڳالهائين ٿا ۽ کين ڌمڪيون ڏين ٿا. هي جهالت جي اونداهن ٻرن ۾ لڪيل چمڙا ۽ ويران کنڊرن ۾ ويٺل لڪيل جيون ادب ۽ فن جي آسمانن تي پرواز ڪندڙ شهبازن تي ڏند ڪڍي ڪن ٿيون، اهلون ڪن ٿيون، ۽ ڪانگن ۽ ڪٻرن جو داد حاصل ڪري، ڦونڊ ۾ ڀرجي نچن ٿيون. هنن تنقيد جي شريفائي لباس ۾ مڪريل، گلاخور ۽ چغلياز ڌوئين وانگر، اخلاق ۽ شرافت جا ليڪا لنگهي، سڻون ڳوڏن کان مٿي کڻي،

سند ۾ هڪ زناني ويڙهه شروع ڪئي آهي، جنهن ۾ تازا پئي لڳي، يار چڱهه پيا نڪرن ۽ ڪڇين گارين جو ڏوڙيو پيو پوي. هنن هڪ اهڙو تماشو شروع ڪيو آهي، جو جيڪڏهن اردو يا ٻين ٻولين وارا سٽي سمجهي سگهن ته جيڪر سنڌين جا ڪنڌ شرم کان جهڪي وڃن. دنيا حيران ٿي ويندي ته ڇا هيءُ آهي تنقيد جو معيار ۽ هيءُ آهي فهم ۽ سُنن جي پرڪ ۽ ان جو طريقو؟ هنن شخصن جيڪو ادبي سانگ رچايو آهي، تنهن ۾ پاڻ کي ادب جو ڪوٽوال مقرر ڪيو اٿن. اديبن جي زبان بند رکڻ لاءِ هو مٿن ڪفر ۽ الحاد، ڪميونزم ۽ بداخلاقيءَ جي الزام جا ڏنڊا اُٿارين ٿا، سندن ادبي تخليقن کي پنهنجين ٿيڏين اکين سان گهورين ٿا، ته کين اهي ٿيڏيون ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. افسانا ٿيڏا، شعر ٿيڏا، مضمون ٿيڏا، بلڪه سري کان ئي مڙئي ڪتاب ۽ رسالا به ٿيڏا! جيڪا ڳالهه سندن تنگ ۽ تاريخي دماغ ۾ ماڄجي نٿي سگهي، سا ڪفر آهي، الحاد آهي. نه رڳو محب وطن ۽ عوام دوست اديبن ۽ سندن تخليقن تي هي واهيات ۽ شرانگيز حملا ڪن ٿا، ۽ سندن پويان پندي ٻارين ٿا، بلڪه انگريز پوليس جي چغلخور ۽ دلالن وانگر سرڪار وٽ به چغليون هڻن ٿا. ڇي فلاڻو اديب خطرناڪ آهي، ان کي جيل ۾ وجهو، فلاڻو شاعر دهريلو آهي، ان کي سنگسار ڪريو، فلاڻي کي نوڪريءَ تان لاهيو، ۽ فلاڻي تي ڪارروائي ڪريو! هنن جو وس پڄي ته هوند سمورا ڪتاب، جي سندن سمجهه کان ٻاهر آهن، سي ساڙائي ڇڏين ۽ سڀني اديبن کي ڦاهيءَ تي چاڙهائي ڇڏين. سندن لهجو ادبي سنجيدگيءَ ۽ علمي توازن بدران مڇيءَ مياڻ واري بدزبانيءَ، شونڊن جي بازار واريءَ داداگيريءَ جو بدترين مثال آهي. جتي ادبي دنيا ۾ ”ادب براءِ ادب“ ۽ ”ادب براءِ زندگي“ جو بحث پيو هلي، اتي هي وري پنهنجي ”يخي براءِ يخي“ ۽ ”فتنو براءِ فتنو“ جا منصبدار بڻيا بيٺا آهن.

درحقيقت جعلي اديبن ۽ نقلي نقادن جي هيءَ ننيڙي ٽولي، هٿلري جرمنيءَ جي انهيءَ عوام دشمن ۽ رجعت پسند گسٽاپو پوليس جي ايجنٽن جو نئون روپ آهي، جن گوئٽلز جي اڳواڻيءَ هيٺ اٽڪل ٽيهارو سال اڳ جرمنيءَ ۾ محب وطن ۽ عوام دوست اديبن خلاف رڻ ٻاري ڏنو هو. کين يهودي، ڪميونسٽ ۽ غدار ٺهرائي، ڪن کي جلاوطن ڪرايائون، ڪن کي نازي تهخانن جي جهنم ۾ عذاب ڏيارايائون. ڪن کي

مشينن ۾ پيڙايائون ۽ ڪن کي رستي هلندي شوٽ ڪرايائون. جرمنيءَ جا عظيم ترين فرزند، ٿامسن مئن (شهر آفاق ناولن "يد نبروڪ ڪٽنب" ۽ "جبل" جو مصنف)، ائنسٽائن (ويهين صديءَ جو عظيم ترين سائنسدان) ۽ هزارين ٻيا اديب، فنڪار، مُصور، دانشور، موسيقار ۽ اهل ڪمال انسان انهن نام نهاد نقادن جي بهتان بازي ۽ الزام تراشيءَ جو شڪار ٿي ويا. تان جو جرمنيءَ ۾ ڪن ٿرڊ ڪلاس، بي ضمير ۽ مساوڙي ليکڪن ۽ فنڪارن کان سواءِ ڪوبه صاحب ڪمال ڪونه رهيو. هي رنگروٽ ڄامڙا، مسولنيءَ ۽ هٽلر جا نازي نمائندا، سنڌ سان به اها ئي ڪار ٿا ڪرڻ گهرن. جيئن وٽائي فقير اهڙن ماڻهن لاءِ چيو هو ته سڄو جهان عيد جي ڏينهن مري وڃي، باقي آءُ ۽ امان وڃي رهون، پوءِ امان ۽ آءُ گڏجي ماڻهن جا پٽ ڍوئي گڏ ڪريون، پوءِ امان به مري وڃي، باقي رڳو وٽايو ۽ پٽ وڃي بچن، سو هن ننڍڙيءَ ٽوليءَ جي به مرضي آهي ته سنڌ جا هڙئي اديب ۽ شاعر ميڙي جيل ۾ وجهي ڇڏجن، باقي کين ڇڏي ڏجي ته ٻيا چهرن وارا چرڙا ٿي ڪن. انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ هنن پنهنجي روزاني اخبار ۾ هڪڙو ڪوڙن جو ڪارخانو ۽ فتنن جي فيڪٽري کولي آهي، جنهن ۾ پراڻن اوزارن يعني ڪريل ٿرڊ ڪلاس ڪوڙن الزامن ۽ گارين تي مذهب ۽ اخلاق جا روغن لڳائي، مٿانن انگريزي پالش ٿقي چلڪائي، وڏي پئماني تي سڀلاءِ جو ڪاروبار شروع ڪيو اٿن. پنهنجي گدام ۾ جيڪي انهيءَ گاسليٽي مگر چلڪندڙ مال جا ڪوڪا پريو ويٺا آهن، تن ۾ سڀ کان چالو جنس "دهريت" ۽ "ڪفر" جي ليبلن چنبڙائڻ جي ڪل آهي. اهو سندن خاص ۽ پيارو هٿيار آهي. کين ان تي ايترو ناز آهي، جيترو آمريڪا کي ائٽم بم تي به ڪونه هوندو. جيئن روس ۽ آمريڪا جا راکيٽ تيار آهن، رڳو بٽڻ دٻائڻ جي دير آهي، تيئن انهيءَ گئنگ جون فتوائون تيار آهن. ڪنهن تي ڪاوڙيا ته سٺ ڏئي پٺو ڪٽي، لکنڊا شيطان جي آنڊي جيڏا ليک ته فلاڻو شعر، فلاڻي سٺ غيراسلامي آهي، فلاڻو اديب بي دين ڪافر ۽ ڪميونسٽ آهي، وجهوس جيل ۾.

هن گئنگ تنقيد جي پردي ۾ نئين دؤر جي اديبن ۽ شاعرن خلاف جيڪا فتنه انگيز پروپيگنڊا شروع ڪئي آهي، تنهن ۾ هنن بار بار مذهب ۽ دين جي آڙ ورتي آهي. هنن چالاک ۽ عيار پروپيگنڊا بازن کي خبر آهي ته هتي جي سادي سودي ۽

ابوجهه عوام کي برغلائڻ ۽ اشتعال ڏيارڻ لاءِ مذهب جي آڙ وٺڻ جهڙو ٻيو ڪارگر هٿيار ڪونهي.

آخر جڏهن سمگلر ۽ بليڪ مارڪيٽر به پنهنجي نيڪ ڪمائيءَ مان بڻايل بنگلن تي ”هڏا من فضل ربي“ جي آيت اُڪرائي ڇڏين ٿا، جڏهن هر عقلمند پنهنجي توفيق آهر دين جي نالي کي استعمال ڪري پنهنجا مطلب پورا ڪري سگهي ٿو، تڏهن اسان جي نقلي نقادن ڪهڙي ٻلي ماري آهي، جو دين جي نالي مان رڳو ايترو به فائدو وٺي نه سگهن، جو مفت ۾ سستي شهرت ۽ انتقامي تسڪين ئي حاصل ڪن.

رهيو نقاد هجڻ جو سوال، سو جتي ڊسپينسر ۽ ڪمپائونڊر جراح ۽ ڊاڪٽر سڏائي مڃون ڪري سگهن ٿا، جتي پساري مسيح الملڪ بڻجي سگهن ٿا، جتي مئٽرڪ فيل وزير بڻجي سگهن ٿا، اتي هي همراهِه ڇو نه نقاد بڻجن؟ آخر، هي انگريزي، سنڌي، اردو لکي پڙهي ڄاڻن، شعر ۽ ادب جو ٻيو نه ته به نالو ضرور ٻڌو هوندائون، پوءِ ڪٿي تنقيد جي دعويٰ ڪيائون ته ڪهڙي اربعا خطا ٿي پئي؟ ضرورت ايجاد جي ماءُ آهي. وقت تي ماڻهوءَ کي الائي ڇا ڪرڻو ٿو پوي، پر مصيبت هيءُ ٿي آهي، جو همراهِه مسخريءَ مسخريءَ مان، سچ پچ بم رکي، مڃڻ کي تاءُ ڏئي، باقاعدي بورڊ هٿي ”نقاد اعظم“ بڻجي، بالم ٿي ويهي رهيا آهن.

بس، زمين، جنبد، نه جنبد گل

محمدا

حضرت داغ جهان بيٺ گئي، بيٺ

گئي.

ڊاڪٽر خليل جي هڪ افساني ”باغائي“ ۾ هڪ ٻڍي باغائيءَ کي نئين مالڪياڻيءَ سندس پوکيل باغ مان ڪڍي ڇڏيو. هن اعتراض ڪيو ته باغ مون هنيو آهي. مالڪياڻيءَ چيس ته، ”نڪر ٻاهر، هيءُ باغ قانوني طرح منهنجي ملڪيت آهي.“ انهيءَ حادثي ڪري باغائي ويچارو چريو ٿي پيو ۽ چوندو پيو هو ته، ”باغ منهنجو ناهي، جو قانون ۾ ائين لکيل ڪونهي.“ تڏهن چرين جي اسپتال ۾ ڊاڪٽر خليل سندس علاج خاطر ڪوڙا پروانا لکي ڏنس ته هي اسپتال جو باغ تنهنجي ملڪيت آهي ۽ قانون ۾ ائين لکيل آهي. پوءِ هو ڏاڍو موج سان ڪاغذن جا ٿها بغل ۾ کڻي، سڀني کي ڏيکاري،

چوندو وٽندو هو ته ”هيءُ باغ منهنجو آهي، قانون ۾ ائين لکيل آهي.“

سو هي همراھه به هاڻي گارين جا دفتر بغل ۾ کڻي، سڀني کي چوندا وٽن ته ”اسين نقاد اعظم آهيون. قانون ۾ ائين لکيل آهي.“

اچو ته ڏسون ته قانون ۾ سچ پچ ڇا لکيل آهي؟ هنن پنهنجي چارج شيٽ ۾ شيخ اياز، تنوير، رباني، جمال ابڙي ۽ ٻين نئين دؤر جي نوجوان اديبن ۽ شاعرن تي جيڪي تهمتون مڙهيون آهن، تن ۾ مکيه الزام هي آهن ته سندن شعر ۽ ادب دين ۽ مذهب جي خلاف آهن. هنن سندن تخليقن مان ڪي حوالا ڏئي، مذهب ۽ اخلاق جون حجتون اٿاري، شد مد سان ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي ته سندن نظريا ڪافرانہ ۽ ملحدانہ آهن، هو بداخلاق، دهريا ۽ سوريءَ تي چاڙهڻ جي لائق آهن.

جنهن ديدہ دانسته بدديانتيءَ ۽ شرانگيزيءَ سان هنن انهن جملن ۽ شعرن جي دستوري ۽ قدرتي معنيٰ کي لڪائي، سندن لفظن کي چڪي ٽاڻي، مروڙي سروڙي، مٿن هٿرادو معنائون ۽ مطلب مڙهيا آهن، تنهن کي في الحال ڇڏي، اچو ته ڏسون ته ادب ۽ خاص ڪري شعر تي انهيءَ ڪٽر ۽ تنگ نظريءَ واري رنگ ۾ نڪته چيني ڪرڻ جا ڪهڙا نتيجا نڪرن ٿا.

(10)

قريا پسي ڦيڻ،
ڪرين ڪير نه
چڪي_____و.
(شاهه)

اچو ته ٿورين گهڙين لاءِ پنهنجين اکين تي انهن نقلي
نقادن جي اکين واري تنگ نظريءَ، ڪج فهميءَ، ڪج بحثيءَ ۽
مجهوليت جا ڪوپا چاڙهي، ادبي دنيا تي نظر وجهون ته ڪهڙا
ڪرشنا ٿا نظر اچن!

چڱو، هاڻي پريان ڏسو ته ڪير پيو اچي؟ آهي ته ڏنل
وائيل، پر اڄ هنن ڪوپن چاڙهڻ ڪري سڃاڻڻ ۾ ڪونه ٿو اچي.
الائي ڇو سندس شڪل بگڙيل، پوائتي ۽ ڊيجاريندڙ پئي لڳي!
اکين مان آلا پيا نڪرنس! ڪير آهي؟

اجهو، ڪجهه پنهنجي منهن پيو ڳالهائي، ڪن لائي
ٻڌونس ته ڇا پيو چوي:

”نوري ۽ ناري، جوڳيڙا جهان ۾،
بري جن ٻاري، آءُ نه جيئندي ان ريءَ!

واڃت ويراڳين جا، مون وٽ وڏي
وٽ،

سو سڀيئي سڳيون، پسي ڪين م
ڪ_____ت،

ويساهي ويل ڪنهن، پورب ويندو
پ_____ت،

هل ڪنڀائون هت، آءُ نه جيئندي ان
ريءَ!

نانگا نانيءَ هليا، سامي سڀيئي،
وهڪ مون ويئي، آءُ نه جيئندي ان
ريءَ!

(ڇا! تڏهن مسلمان ڪونهي! ڪنهن هندو جوڳيءَ جو
چيلو آهي. گرو ويو هليو اٿس، تنهن کي ياد پيو ڪري.)
ڪن ڪٽ، ڪاپٽ، ڪاپڙي، ڪنوٽيا
ڪن چي—
سدا ويهن سامهان، عاشق اتر هير،
تسيا ڏيئي تن کي، ساڙيائون
س—ري،
جي فنا ٿيا فقير، هلو تڪيا پسون
تن جن—

سامي ڪامي پرينءَ لئي، ڪسي ٿيا
ڪب—اب،
جهڙو ڏسن ڏوهه کي، تهڙو ڪن
ٿ—واب،
اوتين ارتي گاڏئون، منجهان اکين
آب،
سندو ذات جواب، ڪهڙو پچين تن
ڪي—

(مار، هيءُ ته ڪو دين کان نڪتل آهي! نڪو ڏوهه نڪو
ثواب، نڪو بهشت نڪو دوزخ، هي ته ٻنهي پٿرن مان ٻاهر
آهي. ڪو ڪٿو ڪافر ٿو ڏسجي!)

اڪر پڙهي اڀاڳيا، قاضي ٿئين ڪيائ؟
پيرئين ۽ پانئين، ايڏا ايئن نه آءُ،
ورق ورائين وٽرا، ملا مٺئي ماءُ،
ان سرڪيءَ سندو ساءُ، پچج
عزازيل ڪي—

عاشق عزازيل، بيا مڙئي سڌڙيا،
منجهان سڪ سبيل، لعنتي لعل
ٿي—و.

(استغفرالله ربي! پيغمبرن جي وارثن عالمن سڳورن جي
شان ۾ گستاخي ۽ شيطان ملعون جون ساراھون!)

گھٽن ۽ گھٽڪن، وٽيون پين وه
گڏيون،
برخيز بده ساقِي، پيار کي پرين،
پڪين نه پرچن، ست تڪيائون
منجهي ان!

موکي منڌ پيار، اونچو اونچي مٿ
مان،
ڏيندي ڏاتارن کي، وٽيءَ وجهه م
وار،
سر ڪڍي سردار، اڳڻ تنهنجي آيا.

جه سي اڳڻ آيا، ته سرو ڪندا سچ،
سائي ٿيندي آڇ، هي پيتو، هو آڻ
ڪي!

ڪنڌ ڪٽارو، منهن وٽي، عادت
سندن آيءَ،
تئين تڪون ڏنيون، جنبي منجهان
جيءَ،
سرو تن سسيءَ، جنين سانگ نه
ساهه جو.

(وڏو ڪو گڙنگ موالِي ۽ شرابي آهي! ماڻهن جا اخلاق ٿو
خراب ڪري، کين حرام شين جي ترغيب ٿو ڏئي، بدعتي ۽
رافضي آهي!)

موکي متارن جا، ننڍا ڪيم نهار،
ساماڻا سري ڏئي، اڇا اڳڻ ڌار،
ناٿو ڪيم نهار، سر پڻ ڏيندا ست
م.

(هاڻي ته ليڪو لنگهي ويو! ندين چوڪرن کي به آپاري،
شرابي بڻائي، سندن خانو خراب ٿو ڪري!)

سڄڻ سڻا ولهه ۾، چوٽا پري ڪپور،
پيرين آءُ نه پڄڻي، ٻاٻل ڏئي نه بور،
جنهن تي چڙهي اسور، سنجهي
سڄڻ سڻا ٻٽيان.

مٽي ان مرسل، اصل هئي ايتري.

جڪري جهڙو جوان، ڏسان ڪونه
ڏيهه _____
مهڙ مڙني مرسلين، سرس سندس
ش _____ان،
فڪان قاب قوسين اودني، ايءُ
س _____ريس مڪ _____ان،
خبر لاءِ خليل جي قادر مڪو قرآن،
ايءُ آگي جو احسان جنهن هادي
مي _____ڙيم هه _____ڙا!

(لاحول ولا قوت الا بالله العلي العظيم! جڪري سمي ڪي
هيءُ گستاخ ”رسول“ ڪري ٿو سڏي؟ ڇه نسبت خاڪ را باعالم
پاڪ! قادر جڪري تي قرآن موڪليو؟ خدا جي پناهه! رب منهنجا،
تون پناهه ڏي هن ڪفر کان!... ڇا ٿا چئو؟ جڪري ڪي رسول
پاڪ نه، پر رسول پاڪ ڪي ”جڪرو“ ٿو ڪوئي؟ نعوذ بالله من
شرذالك! اهو ته اڃا به بدتر ٿيو. شرف ڏيڻ لاءِ اعليٰ شين جو
نالو ڏيو آهي. رسول پاڪ ڪي شرف ڏيڻ لاءِ ته کيس ”احمد
بلاميم“ چئبو آهي، خاتم المرسلين سڏبو آهي. توبهه، فخر
موجودات، سرور ڪائنات، خيرالبشر ڪي ڦيرائي ”جڪرو سمو“
ڪيو اٿس... توبهه توبهه!)

نه ڪنهن ڄاڻو ڄام ڪي، نڪو ڄام
وي _____اءِ،
ننڍيءَ وڏيءَ گندريءَ، سڀني آهي
س _____ياءِ،
لم يلد ولم يولد، ايءُ نجات نياءِ،
ڪبر ڪبرياءِ، تخت تماچيءَ ڄام
ج _____و.

(هاڻ ته حد ٿي وئي! لم يلد ولم يولد، يعني نه ڪنهن ڪي
ڄڻي ٿو ۽ نه ڪنهن ڄاڻو اٿس، سا ته الله تبارڪ و تعاليٰ جي
صفت آهي. ذات باري تعاليٰ ڪي ”تماچي“ سڏڻ يا تماچيءَ
ڪي خدا جون صفتون ڏيڻ نيسورو شرڪ، نيسورو ڪُفر!)

اسين سڪون جن کي، سي تان
 اسين پڻ،
 لهي وڃ ڳمان، صحي سڃاڻم
 سڀرين.

پيهي جان پاڻ ۾ ڪيم روح رهاڻ،
 ته نڪو ڏونگر ڏيهه ۾، نڪا
 ڪيچين ڪاڻ،
 پنهنون ٿيس پاڻ، سسئي تان سور
 هئا.

(تنهن جي معنيٰ ته محبوب پنهنون پاڻ آهي. عاشق ڪيئن
 محبوب ٿيندو؟ سسئي ڪيئن پنهنون ٿيندي؟ هيءُ ته سنئون
 سڌو گمراهه صوفين وارو ”اناالحق“ وارو نعرو آهي ته اسين
 پاڻ خدا آهيون. نعوذ بالله!)

ڪافر ٿي نه ابهين، باب شرع جا
 چڙ،
 من مشرڪن گڏ، ته ويجهو ٿين
 وصال ڪي.

(يعني ته اسلامي شريعت جا منڪر ٿي وڃي ڪافرن ۽
 مشرڪن پيڙا ٿيو! هيءَ ڪافر بڻائڻ جي تحريڪ نه آهي ته
 پيو ڇا آهي؟ ڀارت جي مهاسپائي هندن جي شديءَ جو پرچار
 آهي. هيءُ شخص پڪ ڀارت جو ايجنٽ آهي! ڏسو نٿا ته رڳو
 واڻين جون خبرون پيو ڪري.)

اُپيون تڙ پوڄين، وهون وڻجارن
 چون،
 اُٿيو آکا ڏين، ڪٿوري سمونڊ ڪي.
 جنين ڪارڻ مون ٿي تڙ پوڄارا
 پوڄي،
 پنيم اُميدون، سي ئي سڄڻ آيا.
 جا جر جاتون نه ڏئي، ڏيا نه موهي،
 سڌون ڪوهه ڪري، سا پنهنجي
 ڪانڌ جئون.

ته به عجب ڪونهي! ماڻهن کي ڏسو ته ڪيئن نه پيو
پڙڪائي:

پتنڱ چائين پاڻ کي، پسي مڇ م
موت،
سهائي سپيرين جي گهر ته ٿين
گهوت،
اڃا تون اروٽ، ڪوري خبر نه لهين!
ڌوڌا تون نه ڏئين، آڱ اوڏو نه
اچين،
آل جي عشق جا سي تان تون نه
سهين،
اڀو ايئن چئين، ته آءُ آڳڙيو آهيان.
ڪٽ ڪڙهي، لوهه ٻري، ڌوڌا جت
ڏڳن،
مترڪن منهن ڪڍيا، سانڌاڻيون
سهڪن،
اڃ پڻ آڳڙين، ميڙو آهي مڇ تي!
چڙهيو چڪاسين چاءُ، آڱ ٻرندي
اٿين،
وهسن واڙيءَ قل جيئن، محبتي
مڇ لاءِ،
اٿي پاڻ اڙاءِ، ڪڙي ڪوري وڃ ۾!
محبت جي ميدان ۾ ڪر پڙاڏو پٽ،
سر سوريءَ، ڌڙ ڪنگرين، مٿان
ڪچين ڪٽ،
عشق نانگ نپٽ، خبر ڪاڌن کي
پوي!
ڪنڊا مون پيرين ۾ توڻي لڪ لڳن،
اگر آڱوٺي نه مڙي، ڇيون پير چنن،
ويندي ڏانهن پرين، جتي ذات نه
پائين!
مرڻا اڳي جي مٺا، سي مري ٿيا نه
مات،

هوندا سي حيات، جيئڻا اڳي جي
جِي_____!

(غريب عوام ۾ بي آرامي پيدا ڪرڻ ۽ طبقاتي
ڪشمڪش پيدا ڪرڻ لاءِ، غريبن جي همدرديءَ جا نعرا پيو
هڻي.)

ڪاهوڙي ڪجن، پسيو پورهيت
ويس_____را،
سي ڏوٽيئڙا ڏور ويا، رجن جي رهن،
ڪامل آهي تن مون پريان جي
ڳ_____الهڙي!

(مطلب اٿس ته ”پورهيت“ ۽ مزدور طبقي کي ويسرو ۽
غافل ڏسي ”ڪاهوڙي“ يعني ڪميونسٽ انقلابي اڳواڻ
افسوس ٿا ڪن: وٽن ڪو مخفي پيغام آهي، جو هو عوام کي
ٻڌائڻ چاهين ٿا!)

سڪا منهن سندن پيرين پراڻا ڪيٿرا،
سا جو ڏوري آيا سونهان جت
م_____نجهن،
ڳجها ڳجهون ڪن، تنهان پرائي پنڌ
ج_____ون!

(وري به اهو ئي ساڳيو ”مخفي پيغام!“)

پيئي جنين باس گنجي ڏونگر گام
ج_____ي،
چڏي سڀ لباس لوچي لاهوتي ٿيا!
پيو جن پرو گنجي ڏونگر گام جو،
چڏي ڪيٽ ڪرو لوچي لاهوتي ٿيا.
پيئي جن پڻي گنجي ڏونگر گام
ج_____ي،
چڏي ننڊ گهڻي لوچي لاهوتي ٿيا!

(اهو "گنجو ڏونگر گام" شايد روس کي ٿو ڪوٺي، جنهن جي حرص ۾ جيڪو ويو، سو چٽو. هيءُ شخص ماڻهن کي ڪميونسٽ بڻجي روس وڃڻ لاءِ پيو هرڪائي!)

متان گهڙين سهڻي، اڄ درياءَ ۾ دم،
ڪاري رات ڪُنن ۾، ڪهڙو اٿئي
ڪ_____
متان جاڳي ڏم، پڇي پاڙي واريون.
پڇي پاڙي واريون، ڪوهه ڪريندو
ڏم،
ڪاريءَ رات ڪُنن ۾ آهي ڪاٿيارن
ڪ_____
هي هڏو ۽ ڄم، گهوريو محب
ميه____ار تـان!
ســنــدو ڏم ڏهڪار هڏهين
ڪ____ونھين هـن ڪي،
هيءَ پاڻيءَ سين پنهنجو پسائي نه
س____ينگار،
ڪارڻ منڌ ميهار ڪاريءَ رات ڪُن
ت____ري.

(پلا اها سهڻي ڪير هئي؟ گهر گهاٽ ڪونه هوس ڇا جو رات جو ٿاڀا پئي کائيندي هئي؟... ڏم نالي هڪ ماڻهوءَ جي زال هئي. هڪڙي ميهار سان عشق ٿي ويس. حرامخور چئبي پيو ڇا! پوءِ؟ رات جو لکيو گهڙي تي تري يار وٽ ويندي هئي... زانپاڻي، بي حيا ڪنهن جاءِ جي! پر هيءُ شخص ته اهڙيون تعريفون پيو ڪريس جڻ ته ڪا ولياڻي هئي!)

ته ڪر ڪئن سئي، جي سير نه
گه____ڙي س____هڻي،
هت حياتيءَ ڏينھڙا، هڏ هين تان نه
ه____ي،
چڪي تنهن چري ڪئي، جا ڏنس
ان ڏھ____ي،
سهڻيءَ کي سيد چئي، وڏو قرب

ڪُھ _____ ي،
هونئن به هوندي مئي، پر ٻڌي جا
بيٺا ٿي نا!

(چئو ته هن جو خيال آهي ته سڀ رنن مڙس ڇڏي وڃي
يار هٿ ڪن ته نالو ٿين! هيءُ شخص ماڻهن جو مٿو وڃائي
ڇڏيندو، جي بدڪار رنن کي ايتري هٿي ملي ته پوءِ ڪهڙي
پنهنجي مڙس جي گهر ۾ ويهندي!)

جهڙا گل گلاب جا تهڙا مٿن ويس،
چوٽا تيل چنبيليا ها ها هو هميش،
پسيو سونهن سيد چئي نيهن اچن
ن _____ ڀڄن

(اهي وري ڪير آهن؟)

(”واڃاڻيون!“)

(”ڇا ٿيون ڪن؟“)

(”ماڻهو ڦاسائينديون هيون.“)

(”ڪير؟ ڪير؟“)

(”جيڪو به اچي! هو چئي ڪين پيو.“)

هلو هلو ڪاڪ تڙين جتي نيهن
اچ _____ ل،
نڪا جهل نه پل، سڀ ڪو پسي
پ _____ رينءَ ڪي.

هلو هلو ڪاڪ تڙين جتي گهڙجي
ن _____ يهن،
نڪا رات نه ڏينهن سڀ ڪا پسي
پ _____ رينءَ ڪي.

(”رات ڏينهن!“)

(”ٻيو ڇا“)

(”پر هيءُ شخص انهن بدڪارن جي ساراهه ٿو ڪري؟“)

(”ٻيو وري ڇا؟ ٻڌا!“)

جهڙا پانن پن تهڙيون شالون مٿن
س _____ ايون،

عطر ۽ عنبر سان تازا ڪيائون تن،
 مڙهيا گهڻو مشڪ سان چوٽا ساڻ
 چنڊن،
 سونهن رپي سون سان سنڌا
 ڪامڻ ڪن.....

("اڙي، هي ته سندن باقاعدي اشتها رباڙي پيو ڪري!")
 ("هاڻو اڃا ٻڌ!")

گجر ڪي گجمل جون تارن ۾ تپرون،
 هڻي حاڪمن ڪي زور پريون
 زبون،
 ڪاڪ ڪنڌيءَ قبرون پسو پرڏيهين
 جون!

جت رانيائين راڻن ڪي چندن چڪ
 ڪري،
 هاڻي انهيءَ پيڻئين وره وراڪا ڏي،
 سوڍو سچ ڪري مومل ماري هليو.

("راڻن ڪي رانيائين؟")

"هاڻو."

("راڻن ڪي يعني ته هڪ نه پر گهڻا؟")

"هاڻو."

("مومل کين رانيو معنيٰ؟")

("معنيٰ هنن مومل ماڻي!")

("يعني عام جام!")

("گلم گلا جنسيت؟")

("تڏهن وري ڇا؟")

چنيسر سين چاڳ متان ڪا منڌ
 ڪري،
 جئن مون پوءِ پروڙيو تي هيءُ نه
 مڙائي مڙاڳ،
 ڏمريو ڏهاڳ مڙن ڪي موران ڏي.

("چنيسر ڪير هو؟")

("واڻيو راجا.")

("سسئي؟")

”)واچاٹی.“

”بيجل؟“

”واٲيو مگٲهار.“

”راءِ ڏياڇ به وائيو هو نه؟“

”)ها.“

”راٹو؟“

”) وائیو.“

”یلا مارئی؟“

”واچائی۔“

”سپ وائیا؟“ ”یلا لاکو فلائی کیر هو؟“

”ذَا زَيْلٌ!“

”ان جي تعريف ڪئي اٿس؟“

”زبردست!“

”سُر ڪاراييل ۾ ڇا ٿو چئي؟“

”پکين ۽ نانگن جي تعريف ڀيو ڪري!“

”) ۛ ڀورب ڀم؟

”کانگن جي ڳالهه آهي.“

”)کنیات؟“

”اُٺَ کي منٿون پيو ڪري. ٻڌينس ڇا پيو چوي:)

رات سہائي پونءِ، سنئين پائي

گهرجي پي پل،

آهر ۾ ايلاجيون ڇڏڻ چري چل،

مون تونھين سين ڳالھڙي پئي

_____ كنهن مَ س _____ ل،

هاهڙ ڪندو هل ته ڪڃايون ڪرن

ك _____ ي.

”(ذھر؟“

”مڃين ۽ پکين جي ڳالهه آهي.“

”هي آهي ڪهڙي بلا؟“

”(وڏو شاعر ٿا چونس!“)

”شاعر؟ هيءُ شاعر نه پر هڪ خطرناڪ جنسيت زده

بداخلاقيءَ جو پرچار ڪندڙ ڀارتي ۽ روسي ايجنٽ ۽ ”فرائڊ“ کان

متاثر ٿيل ٿو ڏسجي! ٻيا نالو ڇا اٿس؟ خير نالو پڇي ڇا ڪبو؟

اهو ڪو شاعر ٿورو ئي آهي، جنهن جو نالو ياد ڪجي. اهڙا بي

دین گھٹا!)

توهان ڏٺو ته جهالت ۽ تعصب جيڪڏهن پنهنجيءَ تي
اچن ته فرشتن کي شيطان ثابت ڪري سگهن ٿا.
درحقيقت جيڪڏهن شاهه اڄ زندهه هجي ها ته هي
زهريلا نانگ ان کي به ڏنگڻ کان ڪونه رهن ها، پر ڇا ڪن
لطيف جيئرو ڪونهي ۽ ٻيو ته لطيف تي سڌو حملو ڪرڻ
کان ڊڄن ٿا.

هي ڪو رڳو اياز جا دشمن ڪينهن. هنن جي شعر سان
دشمني آهي، ترقيءَ سان دشمني آهي، انساني عقل سان
دشمني آهي، انساني سوچ سان وير آهي. کين روميءَ،
اقبال، سعدي، غالب، مير، شيڪسپيئر، لطيف، سچل هر هڪ
شاعر سان دشمني آهي، پر ڪُچي نٿا سگهن. تنهن ڪري
مڪاري ڪري رڳو موجوده دؤر جي زندهه شاعرن تي حملا
ڪن ٿا. هنن کي اوندهه ڪڍي، بند زبانون کپن، خالي ۽ ڪوڪلا
ذهن کپن، ويران ۽ اڙيل دماغ کپن، ته جيئن هو پنهنجي
فوجداري هلائي سگهن، خلق خدا جو ساڻه مٺ ۾ ڪري
سگهن.

(11)

صورت سڀ سلطان،
پاڻ ڏسڻ آيو پنهنجو
تماشــو
(سچل)

هن سونهري ٽوليءَ جا تيسمار خان وڏي فخر ۽ آڪڙ سان
نئين دؤر جي اديبن جا ڪي شعر ۽ ادبي فقرا نيزن تي الٽا
ٽنگي، سڄي ملڪ ۾ هوڪا پيا ڏين ته اجهي هي بلائون
ماري آيا آهيون: هي دهریت جي ست سيسيءَ راڪاس جو سر
آهي ۽ هي بداخلاقيءَ جي ديؤ جو ڌڙ!
هنن جاهل جيتامڙن کي اچو ته سچا پڇا ديؤ ۽ اجگر
ڏيکاريون! هيٺ اقليم شعر و سخن جي ڪن اهڙن تاجدارن جا
شعر ٿا ڏيون، جن جي عظمت جو ڏونڪو چؤطرف وڃيل
آهي.
نڙڪو نقاد وڏي شوق سان کين ڪافر، دهریو، مُنڪر ۽
بداخلاق ثابت ڪري، پنهنجو نالو ڪڍي سگهن ٿا.
سچل:

آهيان پاڻ الله، عشق ڪنان تو عبد
ســـڏايان،
ايجهائڪم ڪريجي، جنهن وچ الله
آپ بڻيڃــي.
(يعني اهڙو ڪم ڪجي، جو ماڻهو پاڻ الله ٿي پوي!)
پنهنجي ذات لڪائي، ڪيئن بي
ذات ســـڏايان،
اعليٰ اعظم شان جي نوبت نينهن
وڃايــان،
منصوريءَ جي موج ۾ ٿو اناالحق

الايمان!
 پاڻ پنهنجو پاڻهي، صورت منجهه
 سڃاڻ،
 الله الله ڇو چوين، پاڻ ئي الله ڄاڻ!
 مذهب بابت سندس راءِ آهي ته مذهبن ماڻهن کي
 منجهائي گمراهه ڪري ڇڏيو آهي، هو چوي ٿو:
 منجهايو ماڻهن کي، مٿن مذهبن،
 محڪم ماڻهن کي ڪيو، تن جي
 زنجيرن،
 هون حديثن ڪينڪي، نڪي آيتن،
 سوکها سڀيئي ڪيا، نامراد نيرن.

خواجہ غلام فرید:

خواجه غلام فرید، ملتان جو شیرین کلام شاعر، انهن ڇوٽيءَ جي شاعرن مان آهي، جن جي وڙهي پاڪستان ۾ سرڪاري طور ملهائي ويندي آهي. فرمائي ٿو:

ٻڙ دلبر شڪل جهان آيا،
هر صورت عين عيان آيا،
ڪٿ عيسيٰ تي الياس نبي،
ڪٿ لچمڻ رام تي ڪان آيا،
ڪٿ پنڊت، جوشي، جوگي
هيءَ
ڪٿ سامي تي ڪٿ يوگي
هيءَ
ڪٿ مصر پيراڳي روگي
هيءَ
ڪٿ بيد پياس دا گيان آيا.

سؤلي سنڌيءَ ۾ مطلب ٿيو ته رب پاڪ هر صورت ۾ ظاهر ٿيو آهي. ڪڏهن عيسيٰ ۽ الياس جهڙن نبين جي روپ ۾ اچي تو ته ڪڏهن لچمڻ، رام، ڪرشن ۽ ڪنهيو ٿي اچي ٿو. پنڊت، جوڳي ۽ ويد پڙهندڙ ٻانڀڻ به خدا جا جلوا آهن. ٻين لفظن ۾ عيسيٰ، الياس، لچمڻ، رام، پنڊت ۽ جوڳي سڀ خدا جا اوتار آهن. هندن جو به هوبهو ساڳيو نظريو آهي ته رام ۽ ڪرشن پڳوان جا اوتار آهن.

سچل به ساڳي ڳالهه ٿو ڪري. هن جي نظر ۾ ته هنومان
به خود خدا جو نور هو ۽ خود خدا هو.

صورت سڀ سلطان، پاڻ ڏسڻ آيو
پنهنجو تماشو.

ڪاٺئين پٽي پوڻيون، ڪاٺئين پڙهي
قراڻ،
ڪاٺئين اناالحق چوي، ڪاٺئين ڦيرائي
فرمان،
ڪاٺئين احمد بلامي، ڪاٺئين
هنومان،

خواجه غلام فريد تنگ نظر ۽ ٺڙڪو نڪته چينن جي
شڪايت ڪندي چوي ٿو:

ملان مارن، سخت ستاون،
ڳجهڙي راز دا پيد نه پاون،
بيوس شودي هن معذور.

”شودي“ لفظ مان سندس شديد بيداريءَ جو اندازو لڳائي
سگهجي ٿو. هو عاشقن کي منصور ۽ بايزيد بسطامي ٿيڻ
جي تلقين ڪري ٿو:

عاشق مست مدامي،
ڪجهه سبباني بڻ
بسطامي،
آڪ اناالحق، ٿي منصور!

هي بايزيد بسطاميءَ جي ”سبباني ما اعظم شاني“
(”سڀني تعريفن جي لائق آءُ آهيان. منهنجو ڪيڏو نه اعليٰ
شان آهي. يعني پاڻ خدا آهيان.“) واري مشهور نعري ڏانهن
اشارو آهي. منصور به اناالحق جو نعرو هڻي پاڻ کي خدا
سڏايو هو. خواجه فريد به عاشقن کي ساڳئي اعلان ڪرڻ
جي تلقين ڪئي آهي. هيءُ دين ۽ مذهب جي پابندن کان
باغي آهي. صاف لفظن ۾ چوي ٿو:

هڪ ويلي احرام حرم دي،
هڪ ويلي زمار ڌرم دي،

نا پابند هون دين حرم دي.

بلا شاهه:

پٽائيءَ جو هيءُ همعصر واديءَ سنڌ جو هڪ عظيم ۽
محبوب شاعر تصور ڪيو وڃي ٿو. سندس مشهور ڪافين
مان هيٺ ڪي سٽون نموني طور پيش ڪجن ٿيون، جن مان
سندس مستيءَ ۽ موج جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو:

الله آدمي بن آيا،
اسان آدم ڪنون اڳ
هياسون،
آدم ساڏاڏا چاڀيا!

نه مين مرڻا، نه مين
جيوڻا،
نه ميرا والد هويا.

موسيٰ مين هون، طور پي مين
هون.

علي رضا هي نام ڌريندا، ڦر شرع نون
نيڪي ڏيندا،
ڪيها ڏوهه ثواب ڪريندا! ڪيها بلي
دي ذات!

پڙهي پڙهي عمر گذر ڳئي، هڪ نه
ڪٿا وال،
وچ مسيتي اُٿندي بهندي، ڪردي مثل
مثال،
ڌڪڙ ڪنجريان نال اسا ڏي، ڪرن
تماشي تي تال.

نا نر هون، نا مادي هون،
نا چغل چور فسادي هون،
اسان عاشق اتي امدادي
هون،
حرامي هو نه حلالي هون.

تسي هر رنگ دي وچ وسدي
ه_____و،
سانون لامكان پئي ډسدي هو،
كڏهن تخت شرع تي راضي
ه_____و،
كڏهن گهنگهرو پاكر نچندي
ه_____و،
كڏهن رومي هو كڏهن زنگي
ه_____و،
كڏهن توپي پوش فرنگي هو.

كڏهن مومن هون، كڏهن كافر
ه_____ون،
كڏهن ميخاني وچ ملدا هون،
كڏهن الله هون، كڏهن بلا هون.

كن واهگرو هر نام،
بازي عشق بنائي وري!

(12)
 بندے کے درد دل کو کوئی نہیں
 پہچانتا،
 ہر ایک حقیقت یاں ہے خدا
 رسیدہ۔
 (میر تقی میر)

میر تقی ”میر“
 سنڌي ۽ پنجابي شاعريءَ جي انهن جھلڪين بعد اسين
 اردو شاعريءَ تي نظر وجهون ٿا. اردو شاعريءَ ۾ ’غالب‘ جو
 مقابلو ڪونهي۔ پر هڪ اهڙي به هستي هئي، جنهن جي
 شاعرانه عظمت ۽ ڪمال کان غالب جهڙو خود سر ماڻهو به
 انڪار ڪري نه سگهيو. هو اعتراف ٿو ڪري ته اردو شاعريءَ
 جو اصل استاد مير تقی هو:

ريختے کے تمہیں استاد نہیں ہو
 غالب،
 کہتے ہیں اگلے زمانے میں کوئی
 میر بھی تھا۔
 اپنا تو عقیدہ ہے بقول ناسخ،
 آپ ہے بہرہ جو معتقد میر نہیں۔

درحقيقت مير تقی ’میر‘ جي ڪلام ۾ جيڪو خاص ميناج،
 حُسن، سادگي ۽ بلاغت آهي، تنهن جو جواب اردو شاعريءَ ۾
 ڳولڻ عبث آهي. مير صاحب جو شعر شاعريءَ جي روايتن جو
 هڪ خوبصورت ۽ پورو نمونو آهي. انهيءَ مان اردو شاعريءَ
 جي موضوعن ۾ روايتن جو آسانيءَ سان اندازو لڳائي
 سگهجي ٿو.

مذهب:

کس کا کعبہ، کیسا قبلہ، کون حرم
 ہے، کیا احرام،
 اس کوچے کے باشندوں نے سب کو
 یہیں سلام کیا۔

مذہب سے میرے کیا تجھے
 میراں دیار اور،
 میں اور، یار اور، میرا کاروبار
 اور۔

جائے ہے جی نجات کے غم میں،
 ایسی جنت گئی جہنم میں۔

بہشت:

کیا جنوں ہے تم کو جو طالب ویرانہ
 ہے،
 جس کو فردوس بریں کہتے ہیں، واں
 آدمی کہاں۔

اخلاق:

مت مل اہل دور کے
 لڑکوں سے،
 میر جی ان سے مل کے
 فقیر ہوئے۔

دل سے شوق رخ نکو نہ
 گیا،
 جہانکنا، تاکنا کبھو نہ گیا۔

پرہیزگاریء جو مذاق:

میر مقدس آدمی ہیں، تجھے سجدہ
 بگف میخانے میں،
 صبح جو ہم بھی جا نکلے، تو دیکھ
 ہے کیا سرمائے ہیں!

بندے کے درد دل کو کوئی
 نہیں پہچانتا،
 ہر ایک حقیقت یاں ہے خدا
 رسیدہ۔

زاہدن کی شراب جی صلاح:

شیخ جی آؤ، مصلے گرو جام کرو،
جنس تقویٰ کے تئیں صرف مے جام
کرو۔

اُٹھ کھڑے ہو جو جھکے گردن
مینائے شراب،
خدمت بادہ گساراں ہے سر انجام
کرو۔

سیانہ گل میں لب جو یہ گلابی رکھو،
ہاتھ میں جام کو لو، آپ کو بدنام کرو۔
اُہ، تا چند رہو خانقہ و مسجد میں،
ایک تو صبح گلستان میں بھی شام
کرو!

کل میر نے کیا کیا، کی مے کے لئے
بیٹابی،
آخر کہ گرو رکھا سجادہ محرابی۔

واعظ لاءِ نفرت:

واعظ ناقص کی باتوں پہ کوئی جاتا
بے میر،
اُؤ، میخانے چلو، تم کس کے کہنے
پر گئے!

نہ بک شیخ اتنا بھی واں ہی تباہی،
کہاں رحمت حق، کہاں بے گناہی،
نچھ کو مسجد ہے، مجھ کو میخانہ،
واعظا، اپنی اپنی قسمت ہے۔

علامہ اقبال

اقبال جھڑو شخص جنھن کی عام طرح حکیم الامت ۽
مُفکر اعظم تسلیم کیو وِجی تُو، تنھن جا شعر بہ جیکڈھن
کو چڑی مار نقاد پڑھی، تہ کیس انھن ۾ قدم قدم تی
'دھریت'، 'الحاد' ۽ 'کمیونزم' جا دیو ۽ جن پلٹیون ماری وینل
دَس ۾ ایندا۔ چگو ہُتو:

فارغ تو نہ بیٹھے گا محشر میں جنوں
میرا،
یا اپنا گریبان چاک، یا دامن یزدان
چاک۔

(منھنجو جُنون محشر ۾ ماٹ کری تورو ئی ویھندو! یا
پنھنجو گریبان قازی چڈیندس یا خدا جو قازیندس!)

سمندر سے ملے پیاسے کو شبنم،
بخیلی ہے یہ رزاقی نہیں ہے!

روز حساب، جب مرا پیش ہو دفتر
عمل،
آپ بھی شرمسار ہو، مجھ کو بھی
شرمسار
کر!

یہ مٹت خاک، یہ صر صر، یہ
وسعت افلاک،
کرم ہے یا کہ ستم، تیری لذت ایجاد۔

قصور وار غریب الدیار ہو لیکن،
ترا خرابہ فرشتے نہ کر سکے آباد۔

مقام شوق ترے قدسیوں کے بس کا
نہیں،
انہیں کا کام ہے یہ جن کے ہیں
حوصلے زیاد۔

متاع ہے بے بہا ہے درد سوز آرزو
مندی،
مقام بندگی دے کر نہ لوں شان
خداوندی،
تیرے آزاد بندوں کی نہ یہ دنیا نہ وہ
دنیا،
یہاں مرنے کی پابندی وہاں جینے کی
پابندی۔

خدائی اعتماد خشک و تر ہے،
خداوندا خدائی درد سر ہے۔

طبقاتی کشمکش جی تلقین:

اُٹھو میری دنیا کے غریبوں کو جگا
دو!
کاخ اُمرہ کے در و دیوار ہلا دو!
سلطانیء جمہور کا آتا ہے زمانہ،
جو نقش کہن تم کو نظر آئے مٹا دو،
جس کھیت سے دہقان کو میسر نہ ہو
روزی،
اس کھیت کے ہر خوشہ گندم کو جلا
دو!

مُلا ۽ بہشت:

میں بھی حاضر تھا وہاں ضبط سخن
کر نہ سکا،
حق سے جب حضرت ملا کو ملا

حکم بہشت۔
 عرض کی میں نے، الہی میری
 تقصیر معاف،
 خوش نہ آئینگے اسے حور و شراب
 و لب کشت۔
 نہیں فردوس مقام جدل و قال و اقوال،
 بحث و تکرار اس اللہ کے بندے کی
 سرشت۔

ہے بد آموزی اقوام و ملل کام اس کا،
 اور جنت میں نہ مسجد نہ کلیسا نہ
 کنشت۔

شیطان جی تصدیق
 جبرئیل:

کھو دئے انکار سے تو نے مقامات
 بلند،
 چشم یزداں میں فرشتوں کی رہی کیا
 ابرو۔

إبلیسُ:

گر کبھی خلوت میسر ہو تو پوچھ اللہ
 سے،
 قصہ آدم کو رنگین کر گیا کس کا
 لہو!
 میں کھٹکتا ہوں دل یزداں میں کانٹے
 کی طرح،
 تو فقط اللہ ہو، اللہ ہو، اللہ ہو!

دینی پیشوا:

احکام تیرے حق ہیں، مگر اپنے
 مفسر،
 تاویل سے قرآن کو بنا دیتے ہیں
 پاؤں۔
 کہتا ہوں وہی بات سمجھتا ہوں جسے
 حق،
 نہ ابلہ ساجد ہوں نہ تہذیب کا فرزند۔
 یہی سیخ حرم ہے جو چراگر بیچ
 کھاتا ہے،
 کلیم ہونر و دلق اویس و چادر زہر۔

کہیں سجادہ و عمامہ
 ربزن،

کہیں ترسا بچوں کی چشم
بیباک۔

پیر و مرشد:

ہم کو تو میسر نہیں مٹی کا دیا بھی،
گھر پیر کا بجلی کے چراغوں سے
بے روشن۔
شہری ہو، دیہاتی ہو، مسلمان ہے
سادہ،
مانند بتاں پجتے ہیں کعبے کے
برہمن۔
نذرانہ نہیں، سود ہے پیران حرم کا،
ہر خرقہ سالوس کے اندر ہے مہاجن،
میراث میں آئی ہے انہیں مسند ارشاد،
زاغوں کے تصرف میں عقابلوں
کی نشیمن۔

غالب، ذوق، سودا، داغ ۽ امیر مینائیء کان ویندی جوش ۽
اقبال تائین کوبہ اھڑو شاعر کونھی، جنھن کی تعصب ۽
جہالت وچان، ہی قلب جا کارا 'نقاد' دھریو، بداخلاق، بدعتی
۽ واجب القتل قرار ڈئی نہ سگھن۔

(13)

سیت پچار پرینءَ جي سیت هوت
 حض _____ ور،
 ملڪ مڙئي منصور، ڪهي
 ڪهن _____ دين ڪيتر؟
 (شاهه)

فارسي شاعري ته هڪ اهڙو ڪاڪ محل آهي، جتي
احمقن کي رستو ئي نه ملندو ۽ چؤطرف ڏسندا ته ’بحر
بلائون بچڙيون آفتون ازگر، واٽ وڃڻ جي نه لپي پيا پڪڙي ڪوڙ
ڪير‘ وارو قصو لڳو پيو آهي.

دل گهري ٿي ته رودڪيءَ کان اڄ تائين فارسي شاعريءَ جي شهنشوارن تعصب، جهالت، تنگ نظريءَ، رياءِ ۽ مڪر جي ڏانڻڻ جي ڪنڌ ۾ جيڪي ڀالا هنيا آهن ۽ انهن جي مٿي پليڊ ڪئي آهي، تن جو مفصل جائزو وٺجي، پر طوالت جي خوف کان اها خواهش اڻپوري ڇڏي، هتي فقط تمام مختصر ۽ سرسري جهلڪون پيش ڪجن ٿيون، جن مان فارسي شاعريءَ جي قادرالڪلام استادن جي شوخيءَ ۽ مستيءَ جو ڪجهه اندازو لڳائي سگهجي ٿو.

رودکی:

رودڪي فارسي شاعريءَ جو بابو آدم آهي. هن جي شاعري اها پيڙهه آهي، جنهن پوين جي شاعريءَ جو محل تيار ڪيو آهي، سندس فلسفو هيٺين لفظن ۾ بيان ڪيل آهي:

شاد زی با سیاه چشمان شاد،
که جهان نیست جز فسانه و باد.

(ڪارين ڪڪوريل اگڙين وارن معشوقن سان موجون ماڻي وٺ، ڇو ته جهان ٻيو رڳيون نلھيون ڳالھيون آھي.)

دشوار نمائی رخ و دشوار دهی بوس،
آسان بربائی دل و آسان به بری جان.

(منهن ڏيکارڻ ۽ ڄمي ڏيڻ مهل ڪهڙو نه اٿانگو آهين، پر
دل ڪسڻ ۽ ساهه ڪيڻ ۾ ڪيتري نه آساني ٿو ڪرين!)
حقيقي:

دقيقي چهار خصلت برگزيده است،
يگيتي از بهمه خوبی و زشتي:
لب ياقوت رنگ و ناله چنگ،
مئي خون رنگ و کيش زردهشتي.

(دنيا ۾ جيڪي به خوبيون آهن، تن سڀني ۾ اعليٰ چار
آهن: ياقوت جهڙا ڳاڙها چپ، ساز جو نغمو، رت جهڙو ڳاڙهو
شراب ۽ زردشت جو مذهب، اچو ته زردشت جي مذهب ۾
شراب جائز آهي.)

فردوسي:

عام اتفاق آهي ته ايران جي سرزمين فردوسيءَ جي پايي
جو شاعر اڄ تائين پيدا نه ڪيو آهي. مشهور آهي ته فردوسي،
انوري ۽ سعدي بالترتيب بيتن، قصيدن ۽ غزلن جا پيغمبر آهن،
پر خود انوري چوي ٿو ته، ”فردوسيءَ سان ڪنهن جو مقابلو
ڪونهي، هو خواند آهي ۽ اسين سندس بندا.“

آن استاد بود و ماشاگرد،
آن خداوند بود و ما بنده.

علامه ابن اثير، فردوسيءَ جي ’شاهنامي‘ کي ’عجم جو
قرآن‘ ٿو سڏي، فردوسيءَ جي شاهنامي ۾ عشقبازيءَ ۽
شراپخوريءَ جي پچار کان سواءِ ٻه بنيادي ڳالهيون ملن ٿيون،
جي نهايت قابل غور آهن:

پهريون هيءُ ته سڄو ”شاهنامو“ ڪافر بادشاهن جي
ڪارنامن سان ڀريو پيو آهي. اهو ائين ٿيو، جڻ اسان جو ڪو
شاعر راجا ڏاهر، چچ، راءِ سھاسي وغيره جي تعريف ۾ زمين
آسمان هڪ ڪري ڇڏي. هو جڏهن ايران جي آتش پرست
بادشاهن جو ذڪر ٿو ڪري، تڏهن جڻ ته وجد ۾ اچيو وڃي ۽
پڙهندڙن تي رقت طاري ڪري ڇڏي ٿو.

ٻي ڳالهه هيءُ ته هو ايران تي حضرت عمر جي خلافت ۾
اسلامي فوجن جي حملي ۽ ايران جي فتح تي، بحثيت هڪ
مسلمان جي، فخر ۽ ناز ڪرڻ ۽ اسلامي فاتحن جي استقبال ۽

تعريف ڪرڻ بدران، عرب مسلمان فاتحن ۽ اسلامي تحريڪ جو تمام گهريءَ نفرت ۽ حقارت سان ذڪر ڪري ٿو، جنهن مان پڙهندڙ تي اهو اثر ويهي ٿو ته ايران جي فتح تهذيب ۽ تمدن جي تباهي ۽ جهالت ۽ جهنگلي پٽي جي ڪاميابي آهي. هو عربن کي سانڍيون ۽ ڳوهون کائيندڙ درندا ڪوٺي ٿو ۽ سندن ڪاميابيءَ تي قدرت کي ملامت ٿو ڪري:

ز شیر شتر خوردن و سومسار،
عرب را بجائے رسید است بار،
که تخت کيان را کند آرزو،
تقو برتو ای چرخ گردون، تقو!

(عرب جتن جو، اُنين جو کير پي ۽ ڳوهون کائي کائي، ايڏو من وڌي ويو آهي، جو قبصر ۽ ڪنعان جي تخت ۾ اڪيون وڌيون اٿن! اي آسمان، توکي حيف هجي! حيف هجي!)
محمود غزنوي، جنهن کي اسان جا تاريخ نويس 'بُت شکن' ۽ مجاهد اسلام سڏين ٿا، تنهن کي ماءُ پيٽ تي گاريون ڏنيون اٿس:

بغزنین مرا گرچه خون شد جگر،
ز بیداد، آن شباه بیداد گر،
همی خواستم تقفان ها کنم،
بگیت می از و داسـتـانها کنم،
بگویم ز مادرش و هم از پدرش،
نه ترسم بغیر از خداوند عرش-

(جيتوڻيڪ غزنيءَ ۾ ان ظالم بادشاهه منهنجو جگر خون ڪري ڇڏيو آهي، پر چاهيان ٿو ته دانهون ڪريان ۽ سڄي جهان کي سندس ظلم جو داستان ٻڌايان: ماڻس ۽ پيٽس کان وٺي شروع ٿيان، جو آءُ خدا کان سواءِ ڪنهن کان نٿو ڊڄان.)
حڪيم سنائي:

هيءُ برگزیدو شاعر، پنهنجي عارفانه بصيرت ۽ خيالن جي پاڪيزگيءَ سبب صوفي شاعرن جو ذري گهٽ امام تسليم ڪيو ويو آهي. خود مولانا روم کيس پنهنجو اڳواڻ تسليم ڪيو آهي:

'عطار' روح بود و 'سنائي' دو چشم او،
ما از پس سنائي و عطار آمديم.

هن صاحب دل بزرگ جي ڪلام ۾ به اسان کي هن قسم جا شعر ملن ٿا:

دوش سرمست ننگارین من آن طرفه پسر،
 یا به پیرهنه یا کله طرفه پسر،
 بوسه بر دو لب من داد همه از بی عذر،
 اینت شوریده نگار اینت شکر بوسه به سر،
 شادمان گشتم از بن کار و گرفتمش کنار،
 بمچو تنگ شکر و حرمن گل تنگ به بر،
 او شد خواب و من از بوسه زدن بر دور خش،
 با دو چشم و دور خش تابه سحر جنت سحر.

(رات جو منهنجو اڙپنگ محبوب چوکرو شراب جي نشي ۾
 جهومندو، توپي تند تي رکي مون وٽ آيو. سندس گلن تان
 پگهر جا ڦڙا هڪ هڪ ٿي ڪري رهيا هئا. اچڻ سان مون کي
 چُميون ڏنائين. مون خوش ٿي کڻي پاڪر ۾ ورتس. هو نشي ۾
 مست ٿي سمهي رهيو ۽ آءٌ سندس منهن ۽ اکين تي پرهه
 ڦٽيءَ تائين چُميون ڏيندو رهيس.)
 عمر خيام:

هي اڳيئي ناميارو آهي، پر اڃا ڪوبه اهڙو احمق نظر
 ڪونه ٿو اچي، جو سندس شاعريءَ جي عظمت کان انڪار
 ڪري.

ابريق می مرا شکستی ربا!
 برمن در عیش را به بستی ربا!
 بر خاک بدبختی می لعل و مره،
 خاکم بدهن سخت مستی ربا!

(تو منهنجي شراب جي صراحي پيچي وڌي؛ منهنجي عيش
 جو دروازو بند ڪري ڇڏيئي؛ منهنجو ڳاڙهو شراب مٽيءَ ۾
 ملائي ڇڏيئه! منهنجي وات ۾ ڌوڙ، پر تون به ڪو پيٽل ٿو
 ڏسجين، مولا!)

گویند که فردوس برین خواهد بود،
 آن جامی ناب و حور خواهد بود،
 گرمای و معشوق گزیدیم چه یاک،
 چون عاقبت کار چنین خواهد بود.

(چون ٿا ته، بهشت ۾ اٽلپ شراب ۽ حورون ملنديون، جي
 ائين آهي ته مون شراب ۽ معشوق سان سنگت رکي ته
 ڪهڙو ڏوهه ڪيو، جو نيٺ بهشت ۾ به ته اهي ئي ملندا.)

زاهد گوید بهشت حور خوش است،
 من می گویم شراب انگور خوش است،
 ابن نقد بگیر و دست از آن نسیئی ندار،
 آواز دهل شدید از دور خوش است.

(دیندار زاهد تو چوی ته حورن وارو بهشت ډایو سئو آهي.
 آء تو چوان ته انگور جو نهیل شراب سئو آهي، جو هکیو
 تکیو ته موجود آهي. بهشت جون ته رگو ڳالهیون آهن، جن
 تي اعتبار کیر کړي؟ دهل جو آواز پري کان گهڻو ئي منو
 هوندو آهي، پر منجهس آهي کجه به کونه.)

مائم خریدار می کهنه ونو،
 وانگاه فروشنده عالم به دوجو،
 گفتی پس از مرگ کجا خداهم رفت،
 می پیش من آرو هر کجا خواهی رو.

(اسین پراڻي ۽ نئين شراب جا خریدار آهيون، باقي دنيا ۽
 آخرت، سي ته جو جي هڪ ڊاڻي تي به کونه وٺون. مون کان
 تو پڇين ته مرڻ کان پوءِ ڪاڏي ويندين؟ مون کي ته شراب
 جو پيالو آڻي ڏي، پوءِ تون جيڏانهن وٺي تيڏانهن وڃ.)

جمعی مفکر اندر در مذهب و دین،
 جمعی متحیر اندر در شک و یقین،
 ناگاہ منادی برآیدز کمین،
 که بیخبران! راه نئی آنست و نه این.

(کي ماڻهو مذهب ۽ دين جي ڳڻتن ۾ پيا ڳرن، ته کي
 فلسفي جا راز پيا جاجين. اوچتو پردي پويان آواز آيو آهي ته اي
 بيوقوفو! واٽ نه هيءَ سڏي آتو نه هو.)

از آب گلم سرشته‌هم من چه کنم،
 وين پشم قصب تو رشته‌هم، من چه کنم،
 هر نیک و بدی از آن آید بوجد،
 تو برسر من توشته‌هم، من چه کنم.

(توئي مون کي مٽيءَ ۽ پاڻيءَ مان ٺاهيو، آءُ ڇا ڪريان؟
 تو ئي هيءُ پراڻن جو لباس پهرايم، آءُ ڇا ڪريان؟ جيڪي
 منهنجي هٿان ٿئي ٿو، سو ته اڳيئي منهنجي تقدير ۾ لکي
 ڇڏيو آهي، آءُ ڇا ڪريان؟)

دروقت بهار، اگر بت حور سرست،
 پر مئي قنحي دهد، مرا بر لب كشت،
 گرچ بر هر كس اين سخن باشد زشت،
 سگ به از من اگر برم نام بهشت.

(هن ڳالهه تي ماڻهو ضرور ڪاوڙجي پوندا، پر بهار جي موسم ۾ منهنجو حور جهڙو سهڻو يار جڏهن مون کي ساوڪ مٿان ويهاري، شراب سان ڀريل ڀيڻو آڻي ڏئي، ۽ پوءِ جي آءٌ بهشت جو نالو وٺان ته آءٌ ڪٿي کان بدتر چئيس.)
 قومي به بهشت و دوزخ اندر گروند،
 ڪه رفت بدوزخ؟ و ڪه آمدز بهشت؟

(ماڻهو بهشت ۽ دوزخ جي چڪر ۾ ڦاٿا پيا آهن: ڀلا ڇو ته ڪهڙو دوزخ ۾ ويو آهي؟ ۽ ڪهڙو بهشت مان ٿي آيو آهي؟)

به اين دوسه نادان ڪه چنان ميداني،
 از جهل ڪه داناي جهان ايشانند،
 خوش باش ڪه از خري ايشان به مثل،
 هر ڪونه خر است ڪافرش مي دانند.

(اهي به ٿي احمق جن کي پنهنجي جهالت وچان دنيا جو وڏو عالم ۽ فاضل پيو سمجهين، شڪر ڪر جو تون به اهڙو ئي گڏهه آهين جهڙا اهي آهن، ڇو ته جيڪو گڏهه نه آهي، تنهن کي هو ڪافر ٿا سڏين.)
 شيخ سعدي شيرازي

شيخ سعدي عليه الرحمت جي ذات ڪنهن به تعارف جي محتاج نه آهي، پر عشق بازيءَ ۾ به پنهنجو مٿ پاڻ هو. هڪ دفعي ڪاشغر جي هڪ مدرسي ۾ هڪ سهڻي ڳڀرو چوڪري کي ڏٺائين ته عربي گرامر جو ڪتاب پيو پڙهي ۽ ’زيد، عمر کي ماريو‘ جو گردان پيو رٿي. شيخ صاحب رڙ ڪري چيس:
 دي دل عشاق دام نـو بـصـيـد،
 مـا بـتـو مشغول و تـو بـا عـمـر و زـيـد!

(اي سهڻا، عاشق جون دليون تو وٽ قيد ٿي ويون؛ اسين توکي ڏسڻ ۾ مشغول آهيون ۽ تون وري ’عمر ۽ زيد‘ جي گردان ۾ مشغول آهين!)

چوڪري کي جڏهن معلوم ٿيو ته هيءُ شيخ سعدي آهي،
تڏهن چيائينس ته اڳ ۾ ڇو نٿي ٻڌائين ته آءُ شيخ سعدي
آهيان؟ شيخ جواب ڏنو:

باوجودتِ زمن آواز نيامد كه 'منم'

(تنهنجي هوندي ڪيئن چوان ته، 'آءُ' به ڪو آهيان). ان
کان پوءِ خوب رهاڻيون ٿيون. شيخ سعدي پاڻ لکي ٿو ته، ان
کان پوءِ هڪ ٻئي جي ڳلن تي چميون ڏنيون سين ۽
موڪلايوسين.

محبت جي باري ۾ شيخ صاحب جا خيال جديد کان جديد
هئا. سندس چوڻ آهي ته هر سال نئينءَ زال سان عشق ڪرڻ
کپي:

زن نو ڪن اي دوست درهر بهار،
كه تقويم پارينه نايـد بـڪـار.

(يار، هر بهار ۾ نئين زال هٿ ڪر، پراڻي جنتري ته بيڪار
ٿيندي آهي.)

صوفين ۽ ديندارن جي عشقبازيءَ جو پردو ڇاڪ ڪندي
چوي ٿو:

محتسب در قضائي رندان است،
غافل از صوفيان شاهد باز!

(محتسب هٿ ڏوئي رڳو اسان رندن جي پٺيان پيو آهي،
پويان خبر ئي ڪانهيس ته چوڪري باز صوفي ڪهڙا ڪارناما
پيا ڪن.)

سوئے مسجد آورد دکان شيخ،
كه درخانه کمتر توان يافت صيد-

(ملان پنهنجي مڪر ۽ ٺڳيءَ جا چار ڪٿي مسجد ۾ ماڻهو
ڦاسائڻ آيو آهي، ڇو ته گهر ۾ اهڙو ٺڳيءَ جو موقعو نٿو
ملي)

مرا راحت از زندگي دوش بود،
كه آن ماه رويم در آغوش بود-

(رات زندگيءَ جو خوب لطف ملیم، جو هو چنڊ جهڙو سهڻو
منهنجي پاڪر ۾ هو.)

مؤذن غلط گفت بانگ نماز،
مگر همچون من مست و مدبوش بود!

(بانگو، بانگ ڏيڻ ۾ ڀلجي پيو آهي، پانپان ٿو ته مون وانگر
ئي نشي ۾ ٻڌل آهي.)

عشق بازی نه من آخر به جهان آوردم،
 یا گناهي است که اول من مسکین کردم-
 (عشق بازیء کا مون هينئر دنيا ۾ ڪانه آندي آهي، نڪو
 ڪو آءُ مسکين پهريون عشقباز آهيان.)
 تو ڪر دعويٰ ڪئي پرهيزگاري،
 مصدق دانمست والله اعلم:
 وگر گوئي که ميل خاطر من نيست،
 من اين دعويٰ نمي دارم مسلم-
 زاهد کي چوي ٿو ته، جي تون چوين ته پرهيزگار آهيان ته
 وسهندس، پوءِ سچ ڪوڙ خدا ڄاڻي؛ پر جي چوندين ته مون
 کي عيش پرستيءَ ڏانهن لاڙو ئي ڪينهي ته آءُ هرگز ڪين
 وسهندس.

هيچ کس به دامن تر نيست اما ديگران،
 باز مي پوشند وما در آفتاب افکنده ايم-
 (افعال سڀني جا بچڙا آهن، فرق رڳو ايترو آهي ته ٻيا لڪ
 چپ ۾ پيا ڪن ۽ آءُ ڳليو ڳلايو پيو ڪريان.)
 اي مسلمانان به فریادم رسيد،
 ڪان فلاني بي وفائي مي ڪند،
 يارمن اوباش و فلاش است و رند،
 ليڪ برمن پارسائي مي ڪند-
 (مومنو، اوهان کي دانهن ٿو ڏيان: منهنجي يار مون سان
 سخت ظلم ڪيو آهي، هو ڏانهن سخت لوفر، ڪٽل ۽ شرابي
 آهي، پر مون کي سنوت نٿو ڏئي، چي آءُ پرهيزگار آهيان،
 اهڙو ڪم نه ڪندس.)
 امير خسرو دهلوي

طوطيءَ هند حضرت امير خسرو جي ڪمال ۽ بلنديءَ جي
 ڪهڙ: تعريف ڪجي! فرمائي ٿو:
 گر شما دين عاشقان داريد،
 بعد از اين پيش بت نماز ڪنيد-
 (جي عاشق جي دين جا پوئلڳ هجو، ته اڄ کان پوءِ هن
 بت جهڙي سهڻي معشوق اڳيان نماز پڙهو.)
 گناه مـردن شـنـنـده ام محمود،
 گفت رويم سوي اياز ڪنيد-
 (چون ٿا ته، محمود مرڻ مهل وصيت ڪري ويو هو ته
 منهنجو منهن ڪعبي بدران منهنجي محبوب اياز ڏانهن
 ڪجو.)

من آن تره طنراز را مي شناسم،
من آن مايه ناز را مي شناسم-

(آء هن شوخ ترک چوکري کي چگيء طرح سچاڻان: رات
شراب جي نشي ۾ مست ٿي، جيڪي گاريون پئي ڏنائين، تن
منهنجي دل ناري وڌي، مون آواز مان ئي سچاتو ته هو آهي.)
خواجہ حافظ شيرازي

لسان الغيب خواجہ حافظ شيرازي نه رڳو ايران پر ساريءَ
دنيا جي عظيم ترين شاعرن ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. مغربي
نقاد کيس دنيا جي ٽن عظيم ترين شاعرن مان هڪ عظيم
ترين شاعر قرار ڏنو آهي. اسلامي دنيا ۾ به حافظ جي
شاعرانه ڪمال جو جهنڊو هميشه کان سربلند رهندو اچي.
هن بزرگ جو ڪلام عشق، محبت، رندي، مستي ۽ آزاد خياليءَ
جي جذبن ۽ ربا، مڪر ۽ مذهبي تعصب خلاف احتجاج جو
هڪ لافاني داستان آهي.

رندان همه تره مي پرستي ڪرند،
جز محتسب شهر كه بي مي مست است-

(رند ته سڀ شراب پرستي ڇڏي ويا، پر ملان ري پيالي
مست ٿيو پيو گهمي.)

شعر حافظ شيراز مي گویند و مي رقصند،
سيه چشمان کشميري و نرکان سمرقندي-

(حافظ شيرازيءَ جو شعر ڪارين اکين وارا ڪشميري ڳيرو
۽ سمرقندي جوانڙا پڙهن پيا ۽ نچن پيا.)
بڪري مي فروشانس به جامي در نمي گيرند،
ز هي سجاده تقوي كه يك ساغر نمي ارزد-

(نمازين کي جنهن پاڪ مصلي تي ناز آهي، سو اسان
مستن جي ڏيا ۾ شراب جي هڪ پيالي جي به مٿ نه آهي.)
گرچه پيرم تو شيخ ننگ در اغوشم ڪش،
تاسحرگه ز ڪناز تو جوان برخيزم-

(اي محبوب جيتوڻيڪ پوڙهو ٿي ويو آهيان، ته به هڪ
رات پنهنجيءَ ڪچ ۾ سوگهو ڪري سمهارينم، ته صبح جو
نوجوان ٿي پوندس.)

بيا تا گل برفشانيم و مي در ساغر اندازيم،
فلک را سقف بشكافيم و طرح نو در اندازيم.

(اچو ته گل وچايون ۽ پيالن ۾ شراب اوتيون. هن آسمان
جي ڇت کي ڦاڙي، ڪنهن ٻيءَ ڏنيا جو بنياد وجهون.)
گرچ بدنمي است نزد عاقلان،
مانمي خواهيم تنگ و نام را-

(جيتوڻيڪ ڏاها انهيءَ کي بدناميءَ جي ڳالهه سمجهندا،
پر اسان کي عزت ۽ ناموس گهرجي ئي ڪانه.)
خوش وقت رند مست ڪه دنيا و آخرت،
از دست داد و هيچ غم بيش و کم نداشت-

(سپاڳو آهي اهو مست شرابي، جنهن ڏنيا ۽ آخرت تان
هٿ کڻي ڇڏيو ۽ ان جي ڪابه پرواهه ڪانه اٿس.)
من رند و عاشق و آن گاتوبه،
اســـــتغفر الله، اســـــتغفر الله.

(مون جهڙو شرابي ۽ عشق باز ٿي ڪري، ههڙي وقت
توبه تائب ٿئي؟ انهيءَ کان شل خدا پناهه ڏئي!)
سخن درست بگويم نمي تواند ديد،
که مي خورند حريفان و من نظاره کنم-

(سڄي ڳالهه ته اها آهي ته ٻيا شراب وينا پيئن ۽ آءٌ ويٺو
ڏسان، سو مون کان ستو نه ٿيندو.)
شيخم بطنز گفت، حرام است مي مخور،
گفتم برو که گوش بهر خر نمي کنم-

(مُلان مون کي ٽوڪ هڻي چيو ته، ميان شراب حرام آهي،
متان پئين! مون چيس ته ٿر، آءٌ هر ڪنهن گڏهه جي ڳالهه تي
ڌيان نه ڏيندو آهيان.)
بيا بمخانه و چهره ارغواني کن،
مرو بصومعه که آنجا سپاه کار انند-

(شراب خاني ۾ هليو اچ ۽ مٺهن کي شراب سان لعل ڪر؛
خبردار، پرهيزگارن جي حجرن ڏانهن متان ويو آهين، جو اتي
سپاه ڪار وينا آهن.)
اي دل، طريق مستی از محتسب بيا آموز،
مت است و در حق او کس گمان ندارد-

(اي دل، رندي ۽ مستيءَ جو سبق سکڻو اٿئي ته مُلان کان
سيڪ، جو اهڙيءَ کيڏ سان شراب پيئي ٿو، جو ماڻهن جي ليکي
ويچارو ساڏ ۽ پاڪ آهي.)
باده با محتسب شهر نه نوشي زنهار،
که خورد يا تو مي و شنگ به جام اندازد-

(خبردار، شهر جي قاضيءَ کي پاڻ سان گڏ شراب مٿان پيارين، جو هُو شراب به پي وينديءَ ۽ پيالو به پڇي ڇڏيندو.)
 صوفيان جملہ حریف اند و نظر باز ولس،
 زان همه 'حافظ' سودا زده بدنام افتاد-
 (هي پهتل صوفي بزرگ سڀ حقيقت ۾ وڏا حريف نظرباز آهن، پر بدنام ڪئي چرئي حافظ کي ڪيو اٿن.)
 رومي

مولانا جلال الدين روميءَ جي مثنويءَ کي شاعرن 'فارسي زبان جو قرآن' ڪري سڏيو آهي.
 مثنوي و معنوي و مولوي،
 هست قرآن در زبان پهلوي.

تُڙڪو نقادن ۽ نقطه چينن لاءِ اعتراض جو اهو به سٺو موقعو آهي، ڇاڪاڻ ته قرآن فقط هڪڙو آهي، جو عربيءَ ۾ آهي ۽ خدا جو ڪلام آهي. بظاهر هڪ انسان جي ٺاهيل قصن ڪهاڻين جي ڪتاب کي 'قرآن' ڪوٺڻ سراسر ڪُفر نه آهي، ته ٻيو ڇا آهي!

مولانا روميءَ جي عظمت ۽ بلندي بيان ڪرڻ جو هيءُ موقعو نه آهي؛ هتي فقط سندس ڪي شعر ڏجن ٿا، جن مان سندس شوخيءَ ۽ مستيءَ جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو.
 بزرگ نگره ڪبير يائي مردانند،
 فرشته صيد، پيمبر شڪار، يزدان گير-

(هن بلند ۽ بالا آسماني گنبد جي هيٺان اهڙا به مرد پيا آهن، جن جي پنڄوڙ ۾ ملائڪ قيد ۽ پيغمبر شڪار ٿيا پيا آهن، خود خدا به وٽن ڦاٽو ويٺو آهي.)
 علامه اقبال انهيءَ ساڳئي خيال کي هنن لفظن ۾ ادا ڪيو آهي (يا بقول سنڌيءَ جي هڪ نقادچيءَ جي، 'چوراڻو آهي').

يزدان به ڪمند آور، اي همتِ مردانه!
 (اي مرداني همت، وڏي خدا کي ڪوڙڪيءَ ۾ ڦاساءِ.)
 من ز قرآن مغز دا برداشتيم،
 استوخان پيش سگان انداختيم-

(مون قرآن جو مغز هٿ ڪري ورتو، باقي جيڪي 'هڏيون' رهيون، سي ڪٽن جي اڳيان اڇلائي وڌم.)
 هن شعر ۾ بظاهر قرآن مجيد جي شان ۾ جيڪا بي پناهه گستاخي آهي، تنهن جي وضاحت جي ضرورت ئي ڪانهي.

(14)

عربي شاعري

عرب شاعريءَ جو عظيم ترين دؤر، اسلام کان اڳ وارو دؤر ليکيو وڃي ٿو. سڀ عرب نقاد انهيءَ ڳالهه تي متفق آهن ته عرب شاعري گذريل تيرهين سئو سالن ۾ اسلام کان ٿورو اڳ جي شاعر، امراءِ القيس جي پايي جو ڪو شاعر پيدا ڪري نه سگهي آهي، خود حضور اڪرم صلي الله عليه وآله وسلم جن کيس شاعرن جو امام سڏيو آهي.

سندس شعر ۽ سندس همعصرن جي شعر جي عظمت جو جيڪو ڏاڪو عربن جي دلين تي ويٺل آهي، تنهن جو اندازو هن ڳالهه مان ئي لڳائي سگهجي ٿو ته اُموي ۽ عباسي دؤر جي شاعرن کي انهيءَ ڪري به سند طور تسليم نه ڪيو ويندو هو، ڇاڪاڻ ته اهي امراءِ القيس جي دؤر جا نه هئا. صرف ان دؤر جو شاعر هجڻ ئي عربن وٽ شعر جي بلنديءَ ۽ ڪمال جو قطعي دليل ليکيو ويندو هو.

اها حقيقت آهي ته عرب شاعريءَ جيتوڻيڪ پوين دؤرن ۾ يزيد بن معاويه، اخطل، فرزدق، ابونواس، المتنبي ۽ ابوالعلي، لبید، نابغه زيبائي ۽ ان دؤر جي ٻين شاعرن واري بيساختگي، جذبات جي شدت، تخيل جي بلندي ۽ فطري حسن جو جواب ڳولڻ عيٺ آهي.

عربي شاعريءَ جو مفصل جائزو ڪنهن ٻئي موقعي لاءِ ڇڏي، اسين هتي فقط شاعرن جي شهزادي امراءِ القيس جون ٻه ٽي جهلڪون پيش ڪريون ٿا، جنهن مان اسان کي سندس شعر جي موضوعن ۽ انداز جو پتو پوندو آهي.

”...سهڻي ڇوڪري! تون مون کي معمولي عاشق ڪري نه سمجهه. آءُ اهو آهيان جنهن تي عورتون ايئن بريءَ طرح

فدا هونديون آهن، جو جڏهن آءُ ساڻن هم آغوش هوندو آهيان، تڏهن انهن جا کير پياڪ ننڍڙا ٻار رڙيون پيا ڪندا آهن، پر تڏهن به هو پنهنجو دڙ نه چورينديون آهن - لاچار رڳو ڇاتي ٿوري پاسيري ڪري کين ٿڄ پيارينديون آهن."

"...جاني اهو ڏينهن ياد آئيئي، جڏهن اوهان جو قبيلو لڏي پئي ويو؟ ۽ تون ڪجاري اندر اُٿ تي چڙهي وڃي رهي هئين، ته اوچتو تو تي منهنجي نظر پئي، ۽ اٽڪل سان لڪي ڪجاري ۾ چڙهي آيو هوس ۽ تو دانهون ڪري ڊپ وڃان چيو هو ته 'هي ڇا ٿو ڪرين؟' مون بي اختيار توکي پاڪر وجهي پنهنجي قبضي ۾ آڻي ڇڏيو."

مشرقي زبانن جي هن جائزي مان آسانيءَ سان اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته عظيم شاعري هميشه ۽ هر دؤر ۾ پنهنجي زماني جي ذهن ۽ فڪري پابندين، مذهبي عقيدن ۽ 'اخلاق' جي اڪري اڙتين ڦڙتين کان بالاتر رهي آهي. اڄ تاريخ، جن عظيم شاعرن ۽ فنڪارن جو نالو ادب ۽ احترام سان پنهنجي سيني ۾ محفوظ رکيو ويئي آهي ۽ انسانيت پنهنجن جن فرزندن جي فن ۽ ڪمال تي ناز ڪري ٿي، سي اهي ئي آهن، جن پنهنجي ماحول جي زنجيرن کي پنهنجي فڪر جي قوت سان ٽوڙي، زماني جون لعنتون ۽ عتاب اکين تي رکي، پنهنجي جگر جي خون سان فن ۽ سخن جي چمن جي آبپاري ڪئي آهي.

هنن ڪمال جرئت ۽ بي خوفيءَ سان پنهنجي دؤر ۽ ماحول کي بي نقاب ڪيو آهي. جيڪڏهن حافظ، خيام، فردوسي، رومي، امير خسرو، شاهه، سچل ۽ ٻيا پنهنجي دؤر جي گهڻيل ۽ بوسائيل ماحول کان بغاوت نه ڪن ها، ۽ فقط اهي شعر چون ها، جي سندن پاڙي وارن، سندن حاڪمن ۽ ديني اختيارين وارن کي ئي قبول پون ها، ته جيڪر هو جيئري دفن ٿي وڃن ها ۽ ڪنهن کي به خبر نه هجي ها ته انهن نالن وارا ماڻهو به ڪي دنيا ۾ هئا.

هنن جن خيالن جو اظهار ڪيو آهي، سي نه رڳو ان زماني جي تنگ نظر حلقن ۾ ناپسند هئا، پر هر زماني ۽ هر دؤر ۾ تعصب ۽ ڪوتاهه نظري مٿن الزام ۽ ملامت جا تير اڇلائي سگهندي. جيڪڏهن "شاهه" خدا کي راڻي، تماچي ۽ پنهور جي نالن سان ياد ڪرڻ جي جرئت نه ڪري ها، جيڪڏهن سچل، بلا شاهه، فريد، عطار ۽ سنائيءَ جهڙا شاعر "اناالحق" جو نعرو هڻندڙ دل ۽ گردو نه رکن ها، جيڪڏهن سعدي، حافظ ۽ خيام پنهنجي زماني جي رڳو پاڪاري، فريب ۽ ڪوڙيءَ

پرهيزگاريءَ جا چوڏا نه لاهين ها، ۽ جيڪڏهن اقبال يزدان جي
 دامن ڇاڪ ڪرڻ جي ڌمڪي نه ڏئي ها، ته سندن فن ۾ اهو
 عظيم خلوص، سچائي، وجدان، حُسن ۽ ڪمال هرگز پيدا نه
 ٿئي ها. هو سيڪاريل طوطن وانگر ٻين کان ٻڌل ٻوليون
 ٻوليندي ختم ٿي وڃن ها، ۽ ڪڇي وڃي ڌرتيءَ اندر ايئن دفن
 ٿين ها، ۽ وري ايئن ٻڌجن به نه ها، جڻ هئا ئي ڪونه.
 سچ ته هي آهي شيخ اياز ۽ هن دؤر جا نوجوان سنڌي
 اديب، انهن عظيم استادن جي بي باڪيءَ، شوخيءَ ۽
 گستاخيءَ جي مقابلي ۾ بلڪل دٻيل ۽ سنجيده مزاج لڳن ٿا.
 درحقيقت اسان جا جيڪي لکن جا نقادچي هنن جهيڙن ۽ نرم
 آوازن کي ٻڌي حواس باخته ٿي ويا آهن، تن کي گهرجي ته
 پنهنجي بچاءَ لاءِ هو سرڪار کي درخواست ڪن ته اها انهن
 سڀني مٿي ذڪر ڪيل اردو، فارسي ۽ عربي شاعرن جي
 مڙني ڪتابن کي باهه ڏياري ڇڏي ۽ سندن شعر پڙهڻ تي
 پابندي وجهي، ڇو ته جيستائين فن ۽ فڪر جي انهن امامن جو
 ڪلام زندهه آهي، تيستائين هر دؤر ۽ هر زماني ۾ جرئت، رندي،
 مستي ۽ بي باڪيءَ جون صدائون فضا ۾ گونجنديون
 رهنديون، هر دؤر ۽ هر زماني ۾ ”اياز“ پيدا ٿيندا رهندا، جيڪي
 نوس نوس ڪندڙ نقادچين جون ننڍون حرام ڪندا رهندا ۽
 سندن ڪمزور دليون ڪنڀائيندا رهندا.

(15)

آيل اُن نه وسهان هنجون جي
هـارين،
اٿيو آب اکين ۾ ڏيهه کي ڏيکارين،
سجڻ جي سارين، سي نڪي روئن
نہ چئون ڪـي.
(شاهه)

سنڌ جي ادب دشمن ٿولي ڇو چوڻ آهي ته موجوده سنڌي ادب غيراسلامي ۽ كافرانہ آهي. سندن انهيءَ چالاڪيءَ واري نعري کي ٻڌي، اول ته سڀ ڪو سوچڻ لڳندو ته ٻيلي اها ڳالهه ته برابر نهي ڪانه ٿي. غيراسلامي شيءِ ڪابه ڪانه ڪپي. هجي ته اسلامي هجي، نه ته وڃي اوڙاه جي تري ۾ پئي! اسلامي ملڪ ۾ غيراسلامي شيءِ! توبهه!

هن ٽولي ڪي به اهو ئي يقين آهي ته ماڻهو ضرور ائين سوچي سندن پروپيگنڊا جي ڪوڙڪيءَ ۾ ڦاسي پوندا. اچو ته انهيءَ نعري کي ٿورڙو غور سان ڇايون. پهريون سوال آهي ته آيا ائين آهي ڇا ته دنيا جو هر ڪم، هر شيءِ هر فن يا هر پيشو اسلامي يا غيراسلامي ٿي سگهي ٿو. يعني ائين آهي ڇا ته اهو فن يا ته ضرور اسلامي هوندو، نه ته ڪافر! مثال طور، ڪيلن جي پوک پلا دنيا ۾ ڪا ”اسلامي ڪيلن جي پوک“ ۽ ”غيراسلامي ڪيلن جي پوک“ به ٿي سگهي ٿي ڇا؟ يا انجنيئري سائنس يا فن کي وٺو. مسلمانن جو انجنيئري فن ته ٿي سگهي ٿو، پر انجنيئري سائنس کي اسلامي انجنيئري، يهودي انجنيئري يا هندو انجنيئري ڪوٺي سگهجي ٿو ڇا؟ حجامت، گُڙمت، دڪانداري، ٻيڙي هلائڻ- ڇا انهن مان ڪنهن به هڪ پيشي ۽ ڌنڌي کي ڪافر يا مسلمان

پيشو سڏي سگهجي ٿو؟ ڀلا ائين به ڪو چئي سگهيو ته ڪپڙي اٿڻ جو ڏانءُ يا هنر مسلمان آهي يا ڪافر! يا ڳاڻڻ جي فن کي وٺو. ڳاڻڻ ۾ سر، تار، پلٽا، مُرڪون، مينڊون وغيره ٿين ٿيون. سڀاڻي ڪو توهان وٽ ڊوڙي اچي توهان کي دانهن ڏئي ته محمد جمن يا استاد منظور خان فلاڻو غيراسلامي پلٽو هنيو يا نسيمه شاهين جي فلاڻي تال نج اسلامي هئي، ته توهان جيڪر کيس ڇا سمجهو!؟

البت ڳاڻڻو، انجنيئر، هاري، دڪاندار، ٻيڙيءَ وارو، وغيره مسلمان يا هندو ٿي سگهي ٿو، پر سندن هڙ، دڪان، ٻيڙي، انجنيئر سر تار، نه هندو ٿي سگهي ٿو نه مسلمان. هي فن ۽ پيشا آهن، جن جا پنهنجا قاعدا قانون آهن. سارين جي پوک کي ڪڏهن پاڻي ڏجي؟ جاءِ ۾ گهڻو سيمينٽ ڪتب اچي؟ ٻيڙيءَ کي واءَ جي سامهون ڪيئن هلاجي؟ اهي اٽڪلون، ڏانوَ ۽ هنر مذهب سان سڏيءَ طرح ڪوبه واسطو نٿا رکن. انهن تي ڪفر يا اسلام جو نالو رکڻ، ڪفر ۽ اسلام سان مذاق ناهي ته ٻيو ڇا آهي؟

ساڳيءَ طرح شاعري به هڪ فن آهي، جنهن جو مذهب سان سڏيءَ طرح ڪوبه واسطو ڪونهي. شاعري تڏهن کان آهي جڏهن نه عيسائيت هئي، نه هندومت، نه ڪفر نه اسلام. شاعريءَ ۾ تشبيهون، استعارا، تخيل، فرضي ڳالهيون، حُسن ۽ عشق جون ڳالهيون هونديون آهن. ان جو بنياد وڌاءُ ۽ مبالغه تي ٻڌل آهي. ڪوبه مذهب وڌاءُ، مبالغه ۽ فرضي ڳالهين جي بيان ڪرڻ جي اجازت نٿو ڏئي.

مثال طور شاعر جي محبوب جو منهن ڀلي ڪارو هجي، پر هو ضرور چوندو ته اهو سڄ چنڊ کي شرمائي ٿو. اهو نسورو ڪوڙ آهي، جنهن جي هر مذهب منع ڪئي آهي. قرآن مجيد جي مشهور آيت آهي ته ’شاعرن‘ جي پويان فقط گمراهه ماڻهو لڳندا آهن. انهيءَ ڪري ڪابه شاعري اسلامي ته ڇڏيو، مذهبي شاعري به ٿي نه ٿي سگهي. اهو ئي سبب هو، جو ڪيترا عرب شاعر جڏهن مسلمان ٿيا، ته شاعريءَ تان هٿ ڪڍي ويا. امراءُ القيس عرب جي لاثاني ۽ قابل صد فخر شاعر جو لقب ٿي ”گمراهه بادشاهه“ رکيو ويو.

ان بعد، روءِ زمين تي هڪڙو به شاعر پيدا نه ٿيو آهي ۽ نه ٿي سگهي ٿو، جنهن جي شاعريءَ کي نج اسلامي ڪوئي سگهجي. ڇاڪاڻ ته شاعري آهي ئي هٿرادو ڳالهين ٺاهڻ جو

نالو- ڪوڙ ڪي سچ ڪري ڏيکارڻ ۾ رڳو الله ۽ رسول جي تعريف ڪيل آهي، سا صحيح معنيٰ ۾ اسلامي ڪانهي- ڇاڪاڻ ته ان ۾ وڌاءُ آهي، مرچ مصلحا آهن، ڳالهه جي مصنوعِي ٺاهه ٺوهه لاءِ تشبِيهون آهن، استعارا آهن. مثال طور هرڻيءَ واري معجزِي واريءَ مدح شريف ۽ ٻين مدحن ۾ حضور جن جي واتان ڪيتريون ڳالهيون چوايون ويون، جي بلڪل فرضي آهن. ساڳي حالت نورنامي جي آهي. ميرانيِس، دبِير ۽ ثابت علي شاهه جا مرثيا پڙهو، ائين پيا ڳالهه ڪن ته جڻ پاڻ اُتي هڪيا تڪيا موجود هئا. زمين آسمان ملايو هڪ ڪريو ڇڏين. يا رومي ۽ سعديءَ جون حڪايتون کڻو. اهي ايئن بيان ڪيون ويون آهن، جڻ ته سچا واقعا آهن، حالانڪه اهي فرضي ڳالهيون آهن. جي ماڻهن کي نصيحت ڏيڻ لاءِ چيون ويون آهن.

ظاهر آهي ته اها محض شاعري آهي، ۽ جنهن شيءِ جو نالو شاعري آهي، سا وڌاءُ، بناوت، مرچ مصلحي کان سواءِ ٿي نٿي سگهي، ۽ جنهن شيءِ ۾ وڌاءُ ۽ مرچ مصلحو هجي، جيڪا هٿ جي ٺاهه تي ٻڌل هجي، ان کي اسلامي يا مذهبي سڏڻ حماقت ناهي ته ٻيو ڇا آهي!

البت شاعر مسلمان، هندو، عيسائي ٿي سگهن ٿا، ۽ ظاهر آهي ته سندن مذهب ۽ عقيدِي جو سندن شاعريءَ تي ضروري اثر پوي ٿو، پر شاعري نيٺ شاعري ئي آهي. اها فقه ۽ حديث شريف جو ڪتاب يا ويد يا شاستر ٿي نٿي سگهي. اها بنيادي طرح نه هندو آهي نه مسلمان.

اهو ئي سبب آهي جو خود انهن نام نهاد ”اسلام دوست“ شاعرن جي شاعريءَ کي ڏسندؤ ته اهو ئي زٽ، اهو ئي ڪوڙ، وڌاءُ، اهائي معشوقن جي تاڙ، سندن ناز نخرن جي تعريف ۽ ٻيون غيراسلامي، غير شرعي ڳالهيون نظر اينديون، جيڪي شاعريءَ ۾ هميشه هونديون آهن.

اسلام پرانيءَ عورت جي پڇار، چيڙڇاڙ، زناني خواه مرداني حُسن جي اپٽار، نڪاح ٻڌل زال کان سواءِ ٻيءَ عورت سان اظهار عشق ڪرڻ کي سنگين جرم قرار ڏئي ٿو.

تاج الشعراء، استاد الشعراء ۽ ملڪ الشعراء وغيره ”اسلام پرست“ شاعر صاحب جيڪي عشق جا دفتر پرين ٿا، گيت لکن ٿا، غزل چون ٿا، جن محبوبين جي ڪمرين، سرو قدن، نرگسي نيٺن، ڪافر ادائن، عشوه طرازين، ستم رانين جا قصا جهان

کي مزا وٺي وٺي ٻڌائين ٿا، سي کير آهن؟ گستاخي معاف، اهي زالون سندن نڪاح ٻڌل آهن ڇا؟ جي ها، ته پوءِ به انهن جو ايئن ذڪر جائز ۽ شرعي آهي ڇا؟ جي نه ته پراين نياڻين سان عشق ڪرڻ، انهن لاءِ اهڙا خيال ظاهر ڪرڻ ۽ جهان ۾ خواري مڇائڻ کي از روءِ شريعت ڇا چئبو آهي؟ پر جي اهڙيون عورتون مرڳو آهن ئي ڪونه ۽ هو رڳو هٿ جون ويٺا هجن، ته پوءِ اهو ڪوڙ ۽ لغو بياني ناهي؟ ڇا واقعي سندن جگر سڙيل آهي، سينا ڪباب ٿيل آهن؟ ڇا واقعي هو رات جو تارا گڻيندا آهن ۽ ڏينهن جو ڪپڙا ڦاڙي صحرائن ۽ رڻن پٽن ۾ ڌڪا جهليندا آهن. جيئن هو پنهنجن شعرن ۾ ماڻهن کي ٻڌائيندا آهن! ڇا ايئن ناهي ته سندن شعرن جو لفظ لفظ هٿ جو ٺاهه، خيالي پلاءُ، نسورو زٽ آهي؟ جي ها، ته پوءِ اهي ڪوڙن جا دفتر غيراسلامي ناهن، شريعت جي خلاف ناهن؟ ڇا سندن شاعري ڪوڙي، مبالغه آميز، فحش بداخلاقيءَ جي رغبت ڏيندڙ ۽ غيراسلامي نه چئي؟

اخبار نويسيءَ جي ڌنڌي کي وٺو. اخبار نويس مسلمان ٿي سگهن ٿا ۽ آهن، پر اخبار نويسيءَ جو پيشو نه هندو آهي نه مسلمان. دنيا ۾ ڪابه خالص اسلامي اخبار نويسي ۽ ڪافر اخبار نويسي ٿي نٿي سگهي. مثال طور اسان جي هنن ئي شاعر الشعراڻي شاعرن جي حمايتن هڪڙي روزاني اخبار سڄو ڏينهن چين سان ”اسلام“ ”اسلام“ آلاپيندي رهندي آهي، پر ڇاڪاڻ ته اخبار آهي، تنهن ڪري هر اهو ڪم ڪري ٿي، جيڪو ٻيون اخبارون ڪن ٿيون. عيسائي خبر رساڻي اڄنسين جون خبرون ڇاپي، نشيدار شين جا اشتهار ڇاپي، اڌ اڳهاڙين عورتن جا شهوت انگيز فوٽا ڇاپي، پڙهندڙن کي مٿن عاشق ٿيڻ جي ترغيب ڏئي، سندن سهوليت لاءِ اهڙين عورتن جون انڊريسون ڇاپي، ڪوڙ بدوڙ ڇاپي، ڪنهن ڪاموري جي ڳلا ته ڪنهن جي تعريف ڇاپي، هٿ جون خبرون نوڪي، وڏن ماڻهن جي شان ۾ ڪنڌ ڌوڻي مدحون ۽ قصيدا پڙهي، مخالفن تي گارين جا ڌوڙيا وسائي- مطلب ته ڇا ڇا نه ٿي ڪري! ۽ ايئن ڪري ٿي، ڇو ته اخبار نويسي آهي- جو هڪ پيشو آهي، هڪ فن آهي. ان جا پنهنجا قاعدا قانون آهن، جن جو ڪنهن خاص مذهب سان سڌو واسطو ڪونهي.

ڪجهه ڏينهن ٿيا، جو حيدرآباد ۾ چؤطرف واڌايون ملي ويون ته ”ڪافر“ اديبن ۽ سندن رسالن (سنڌي ادبي بورڊ جي)

”مهراڻ“، (پاڪستان سرڪار جي) ”نئين زندگي“، ۽ (نوجوان اديبن جي پنهنجي) ”روح رهاڻ“ وغيره جي غيراسلامي ادب جي مقابلي ۾ ”اسلام دوست“ اديب هڪڙو نچ اسلامي ادبي رسالو ڪڍي رهيا آهن. چيوسين شڪر آهي ته دنيا ۾ هڪڙو خالص اسلامي ادبي رسالو نڪتو، جنهن مان اها خبر ته پوندي ته آخر ”اسلامي ادب“ ڇا آهي. گهڻيءَ مدت کانپوءِ رسالو نڪتو. سڀني سمجهيو ته اسلامي رسالي ۾ ظاهر آهي ته قرآن ۽ حديث، خدا ۽ رسول (صلعم) جون ڳالهيون هونديون، اڪابرين اسلام جا تذڪرا هوندا، صفحي صفحي تي اسلامي نور جا تجلا چمڪا ٿيندا، پر جڏهن رسالو ميدان ۾ آيو، ته سڀني جا وات ڦاٽي ويا. سنڌ ۽ هند بلڪه دنيا جو پهريون سو في صدي نچ اسلامي ادبي رسالو سڄو فلمي پرين جي شهوت انگيز تصويرن، سندن حُسن جي قصيدن ۽ عشق جي داستانن سان ڀريو پيو هو. نيٺ ٿورن ئي مهينن کان پوءِ رسالي جي نام نهاد اسلام کي مرڳو ئي خيرباد چوڻو پيو.

هاڻي، سوال آهي ته جڏهن اهي نام نهاد اسلام دوست اديب پاڻ اهڙيون ڪوڙيون، بي بنياد، فحش شيون، ۽ اخبارون ۽ فحش رسالا ڇاپين ٿا ۽ انهن تي ناز ڪن ٿا، ته پوءِ ڇا اها سراسر منافقي ۽ مڪاري ناهي، جو هو پاڻ کي اسلام جا محافظ، دين جا علمبردار، خدا ۽ رسول تان سر صدي ڪرڻ وارا سڏائي، ٻين تي ڪفر جون فتوائون عائد ڪن ۽ ٻالن ڀولن مسلمانن کي جوش ڏيارين ته ”علمي قرباني ڪريو؟“، ”جهاد ڪريو!“ يعني ٻين لفظن ۾ نئين دؤر جي شاعرن ۽ اديبن کي قتل ڪريو!

هاڻي وري اچون ”اسلامي ادب“ جي سوال تي. فرض ڪريو ته ادب اسلامي ۽ غيراسلامي ٿي سگهي ٿو. ظاهر آهي ته ان حالت ۾ پاڻ کي اسلامي ادب ڪي، غيراسلامي نه ڪي. هاڻ اچو ته غيراسلامي ادب کي ڪڍي ٻاهر ڪريون ۽ ڏسون ته پاڪستاني مسلمانن لاءِ ڪهڙو نچ اسلامي ادب ٿو بچي، ته اهو رڪون ۽ ٻئي تي بندش وجهون. دنيا جي ادبي آسمان جي روشن ستارن- شيڪسپيئر، ڪاليداس، هومر، دانتي، ٽالسٽاءِ، گوٽي، سقراط، ارسطو، والمڪي، تلسيداس، ڪبير، ميرا ٻائيءَ جو ادب ته پهرئين ڌڪ سان خارج ڪرڻو پوندو. ڇو ته هو عيسائي ۽ هندو هئا. هاڻ وڃي رهيا مسلمان

اديب. فردوسيءَ لاءِ محمود غزنويءَ جا درباري چوندا هئا ته هو رافضي ۽ آتش پرست هو، اهو به ڪڍي ڇڏيو. غالب ۽ خيام بدنام شرابي هئا. اهي به ڪيو. اقبال به مغرب زده هو. ان تي به ڪفر جون فتوائون نڪتل هيون، پر ان کي هاڻ سرڪار نامدار عظيم شاعر تسليم ڪيو آهي، تنهن ڪري اهو ڇڏيون ٿا.

هاڻي اچون ٿا ٻيءَ منزل تي. اسلام جا به مکيه فرقا آهن. شيعا ۽ سُني. فارسي ۽ ايراني شاعر گهڻو ڪري شيعا هئا. سنڌ ۾ اڪثريت سُنين جي آهي، جي شيعن جي عقيدن کي غلط بلڪه ان کان به ڪجهه ٻيءَ طرح ٿا سمجهن. ان ڪري اڪثر ايراني شاعرن کي، سُني عقيدتي موجب، اسلامي شاعر ڪين ڪوٺي سگهيو. ساڳيءَ طرح شيعه مسلمانن لاءِ وري سُني شاعري ۽ اديب صحيح معنيٰ ۾ اسلامي شاعر ۽ اديب ڪين ٿي سگهندا. تنهن ڪري چٽائيءَ لاءِ هر ڪنهن ادبي تخليق جي مٿان عنوان سان گڏ لکڻو پوندو ”اسلامي غزل (سُني)“، ”اسلامي افسانو (شيعه)“. اڳتي هلي شايد ٻين فرقن جي ديني عقيدن مطابق ادب پيدا ڪرڻ جي ضرورت پوي ۽ هن قسم جا عنوان ڏيڻا پون: ”اسلامي وهابي ناول“، ”اسلامي اسماعيلي بيت“، ”اسلامي الحديث ڏوهيڙا“، ”اسلامي اهل قرآن ناولٽ“، ”اسلامي قادياني آزاد نظم“، ”جماعت اسلامي ناٽڪ“ وغيره وغيره.

قصو رڳو اتي ختم ڪونه ٿيندو. هڪ ٻيو ادب کي اديب جي ديني عقيدن جي بنياد تي تورڻ شروع ڪيو ويو، ته پوءِ هيءُ به فيصلو ڪري ڇڏڻو پوندو ته شاهه لطيف، سچل، بيدل، شاهه عنايت، بابا فريد وغيره ڪهڙن عقيدن جا هئا، ڇو ته جي لطيف سائين سُني هو، ته پوءِ ظاهر آهي ته شيعن، وهابين ۽ ٻين فرقن جي مسلمانن جي لاءِ سندس تخليق ڪيل ادب غلط بلڪه غيراسلامي ليکبو ۽ هو فقط پنهنجي هم عقيدة سُنين جو شاعر ليکبو. اهڙيءَ ريت گذريل سڀني شاعرن ۽ اديبن جي عقيدن جي ڄاڻ ڪرڻي پوندي. اهو فيصلو ڪبو ته هو ڪهڙي فرقي جا شاعر ٿيڻ جا مستحق آهن.

اسان مٿي ڏسي آيا آهيون ته مڪار، مُناقق ۽ جعلِي تنقيد جي آئيني ۾ لطيف جهڙو بي مثال ۽ لافاني حق پرست شاعر به دهريو، ڪميونسٽ ۽ ڦريل نظر اچي سگهي ٿو. اسان

عربي ۽ فارسيءَ جي نامور شاعرن جا ڪي شعر ڏنا آهن، ته اهي به اهڙا آهن، جن تي ڪتر مذهبي خيال کان جائز يا ناجائز هجڻ جي نڪته چيني ٿي سگهي ٿي.

لاڙ ۾ پهاڪو آهي ته فلاڻو ”سُري به ٿو، ٽپي به ٿو!“ جعلي ۽ مصنوعي ”اسلام دوست“ نقاد نون اديبن جي بلڪل سٺن سڏن شعرن ۽ لکڻين کي غيراسلامي سڏين ٿا، پر جڏهن چئجن ٿو ته ”بيلي! اهي معمولي شاعراڻيون ڳالهيون آهن، انهن ۾ ڪابه بي ديني ۽ بداخلاقي ڪانهي، اهڙيون ڳالهيون سعدي، حافظ، رومي ۽ لطيف به چيون آهن“، ته وريو وٺيو مڪريل ۽ تيرنهن تالين رنن واري پٽ ۽ ماتم وجهن ته ”ڏسو! ڏسو! هي بي دين صوفين ۽ درويشن جي شان ۾ گستاخي ٿا ڪن!“ حالانڪه گستاخي، بي ادبي ۽ بدتميزي ته اها آهي ته جيڪي ڳالهيون عظيم شاعر عام طرح چون ٿا، اهڙي قسم جي شاعراڻين ڳالهين کي هي جاهل بداخلاق ۽ غير شرعي ٺهرائين ٿا! بهرحال اچو ته انهيءَ معاملي جي چنڊ ڇاڻ ڪري ڇڏيون.

پهريون سوال آهي ته ڀلا اسين انهن عظيم شعرن جو ادب ڇو ٿا ڪريون؟ هڪڙي ڳالهه ته صاف آهي ته رومي، سعدي، حافظ، خسرو، لطيف، سچل وغيره نعوذ باللّٰه، خدا نه هئا، پيغمبر نه هئا، ملائڪ نه هئا، معصوم نه هئا، نڪي ٿور مان بڻيل هئا. هو هن ڌرتيءَ جي خاڪ مان ٺهيل خاڪي ۽ خاطي انسان هئا.

ساڳيءَ طرح بنيادي طور هو نه مفسر هئا نه محدث، نه فقيه ۽ نه مفتي، فقه جي معاملي ۾ اهي سمورا شاعر ابو حنيفه، ابو يوسف، امام حنبل جي مقابلي ۾ ڪجهه ڪونه هئا. تفسير، حديث شريف ۽ ٻين علمن جا استاد به ٻيا هئا. هو ڪونه هئا. پير، ولي ۽ صوفي هجڻ جي سلسلي ۾ ڪانئن ٻيا وڏا ولي صوفي ٻيا آهن. پيران پير دستگير بادشاهه، غوث بهاوالحق، خواجه اجميري وغيره اوليائن جا جيترا مريد ۽ معتقد روءِ زمين تي موجود آهن، انهن جي مقابلي ۾ سعدي، حافظ يا خود لطيف ۽ سچل جي مريدن جو تعداد بلڪل ٿورو ۽ نه برابر آهي. نه وري هو ڪي ممتاز عالم هئا. ظاهر آهي ته بو علي سينا، الفارابي، ابن خلدون، ابن رشد، غزالي وغيره مسلمان عالم پنهنجي پنهنجي علم جي جيڪا اڻاهه ڄاڻ رکندا هئا، تن جي مقابلي ۾ لطيف، سچل، حافظ، سعدي ۽ رومي

بلڪل طفل مڪتب هئا. هو پنهنجي پنهنجي زماني جا خالد بن وليد، محمد بن قاسم، طارق جهڙا مجاهد ۽ اسلامي جنرل به ڪونه هئا. نڪي بادشاهه ۽ خليفه هئا. نڪي وري هنن ڌارين ملڪن ۾ تبليغون ڪري ڪافرن کي مسلمان ڪيو. ته پوءِ ساڻن ايڏو پيار ڇو ٿو ڪيو وڃي؟ هو ڀلا ڪهڙي ڳالهه ۾ پنهنجيءَ جاءِ تي ممتاز آهن؟

هو ان ڪري ممتاز آهن، جو هو سڀ کان پهرين ۽ سڀ کان پوءِ عظيم شاعر ۽ ذات جا ڌڻي هئا. اها شيءِ جا وڻن هئي ۽ امام ابو حنيفه، پيران پير دستگير عليه الرحمت، خواجه اجميري، محمد بن قاسم، بوعلی سینا، غزالي ۽ ابن رشد وٽ ڪانه هئي، سا اهي سندن شعر جي ذات. خالص شاعراڻي حيثيت ئي اهو پيڙهه جو پٿر آهي، جنهن تي سندن لافاني عظمت ۽ ابدي ناموس جا رنگين ۽ خوبصورت محلات اڏيل آهن.

عظيم شاعر عظيم انسان هوندا آهن، پر پوءِ به انسان هوندا آهن. انسان جي دل هڪ اڻاهه سمند آهي. جنهن ۾ قسمن قسمن لهرن اُٿن ٿيون. عظيم شاعرن سڀ شيون هڪڙي قسم جون نه چيون آهن، نه ته عظيم نه ٿين ها. هنن انسانن جون ڳالهيون ڪيون آهن ۽ نه ملائڪن جون. تنهن ڪري سندن شاعريءَ ۾ انساني بلندين توڙي پستين، عظمتن توڙي ڪمزورين، خوبين توڙي برائين جو عڪس آهي. ازانسواءِ هو پاڻ به انسان هئا ۽ نه ملائڪ، سندن سوچ به انسانن جي هئي ۽ نه ملائڪن جي. تنهن ڪري هنن رڳو تسبيح ۽ تحليل نه ڪئي آهي پر انسانن جي دلچسپيءَ جون ڳالهيون به ڪيون آهن. پيار جون، عشق جون، شوخيءَ جون، شراب جون، ڪارين ڪڪوريل اکين جون، جوپن جي ڏينهن جون، چندن سان چڪ ٿيل چوٽن جون، ناز ۽ نياز جون، پيار ۽ نفرت جون، آس ۽ پڇتاءَ جون، فريبي مٿن جون، ظالم حاڪمن جون، مهانگي لاءِ ميڙيندڙن جون، ڏيهه جي ڏڪارين موڏين جون، وغيره وغيره. پر انهيءَ جي اها معنيٰ ڪانهي ته هو مسلمان ڪونه هئا، سندن شاعريءَ تي اسلام جو اثر ڪونه هو يا هنن پنهنجي دين جي خدمت ڪانه ڪئي. ايئن برابر آهي ته هنن مٿا جي خدائي فوجداري مڃڻ کان انڪار ڪيو آهي، واعظ جي جاڙي بازيءَ جو ڀانڊو ڦاڙيو آهي، قرآن کي شڪار جو ڦندو ڪري ڪتب اُڻيندڙن تي ملامت وسائي آهي. جيڪڏهن

ڪو ماڻهو ڪاٺ مٿان جي چيلي بڻجڻ کان سواءِ مسلمان ٿي نٿو سگهي، ته پوءِ انهن شاعرن جي مسلماني برابر خطري ۾ آهي.

پر جيڪڏهن اسلام دنيا جي سمورن انسانن واسطي آهي ۽ صرف چند شخصن جو نڪو نه آهي، جيڪڏهن اسلام پيار، محبت، صلح، نيڪي، رحم، عدل، همدردِي، حق پرستيءَ جو مذهب آهي، ته پوءِ هنن شاعرن پنهنجي عظيم انساني شعرن سان جيڪا خدمت ڪئي آهي، تنهن تان هزارها مجاهدين، عالمن، فيلسوفن ۽ اڪابرن جي عظمت به قربان آهي. هو نه صرف اسان نالي جي مسلمانن جا شاعر هئا، پر بني نوع انسان جا شاعر ۽ انسانيت جا عظيم فرزند هئا. درحقيقت هو عظيم مسلمان انهيءَ ڪري هئا، ڇاڪاڻ ته هو اول عظيم ۽ پيارا انسان هئا، جن مذهب کي ماڻهن ڦاسائڻ جي سرڪڻ ڦاهي نه پر پيار، انساني پائپيءَ، خدا ترسيءَ، رحم ۽ عدل جو سرچشمو ڪري ٿي ليکيو. هنن خدا جون ڳالهيون ڪيون آهن، رسول جون ڪيون آهن، دين جون ڪيون آهن، تصوف جون ڪيون آهن، ۽ ان سان گڏ عام انسانن جون، سندن دل جي حال جون، خواهشن جون، خوفن جون، مصيبتن ۽ مسئلن جون به ڪيون آهن، ڇو ته مذهب هنن جي نظر ۾ انسان ۽ سندن مسئلن کان الڳ ناهي.

اڄوڪي دؤر جا شاعر به انهن عظيم شاعرن جي نقش قدم تي آهن ۽ سندن عظيم روايتن کي پنهنجو ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا.

(16)

ملان منو ماء پتو ڦٽو پيٽ ۾،
سڃاڻي الله ٽي ڏنائين ڌوڙ ۾.
(شاهه)

پاڪستان دنيا جي پوئتي پيل ملڪن مان هڪ آهي. اسين 90 سيڪڙو بي علم آهيون. غريب ۽ مفلس آهيون، جن کي پنڻ کان پڙهڻ ياد ڪونهي. خاص ڪري سنڌ ۾ ته حالت ٻين علائقن کان به بدتر آهي. چوندا آهن ته مصيبت ايندي آهي ته اڪيلي ڪانه ايندي آهي. ٻارن ٻچن سان ايندي آهي. رڳو بي علمي ڪانهي، پر غريبيءَ ۽ جهالت جي ڪلرانيءَ ۽ پوسل واري زمين ۾ جيڪي مرض ۽ جيوڙا هميشه هوندا آهن، سي سڀ آهن- ويساهه وسوڙپ، خوف، ابوجهائي ۽ هيٺائي، ڦرلٽ ۽ دٻاءُ.

مروان موت ملوڪان شڪار. پاڪستان ۽ خاص ڪري سنڌي ماڻهن جي اها بدنصبي ۽ بدحالي ڏسي، گهڻن جو مڪو مچي ويو آهي. خطره جان نيم حڪيمن، خطره ايمان نيم مٿن ۽ ٺوڳي پيرن جي ٻيگهي متل آهي. شهرن ۽ ٻهراڙين ۾ ابوجهه ماڻهن ۾، ڄاڙي باز دوا فروش جي لٻاڙ اڳيان پاڪستان ته ڇا پر يورپ جي مسيحا صفت، جراح ڊاڪٽرن جي به ڊال ڪانه ٿي ڳري.

أمت مسلمة جي عظيم ترين علمائن ۽ دين اسلام جي بي مثال علمبردارن- مولانا محمد علي، عبيدالله سنڌي، جمال الدين افغاني، جن پنهنجون زندگيون مسلم قوم جي نجات لاءِ وقف ڪري ڇڏيون، تن جي 99 سيڪڙو ماڻهن کي خبر ئي ڪانهي ته ڪهڙي باغ جون موريون هيون. جي هاڪ ۽ ڏاک آهي ته ڳوٺ جي تعويذ فروش ملان ۽ شعبي سٺيءَ جا جهڳڙا ڪرائيندڙ فتوا باز جي، ڌمال ڪري جن ڪيندڙ پوپي

جي، چلو ڪڍي پُٽ ڏيندڙ پير جي. هتي هر شيءِ اُبتِي آهي. آفيسر کان پٽيوالي جي آڪڙ وڌيڪ، ايس.پي ته کڻي ڇڏي، پر پوليس واري ۽ پڳيءَ جي ٽيپ ڪير جهلي؟ ڪورٽ ته ضامن کنيو، پر ڪلارڪ جي کڻي! ماڻهن جي جهالت ۽ مفلسيءَ مان جاوا ڪندڙ، مٿي ڳهمندڙ شخص، علم ۽ سمجهه، سچ ۽ نيڪيءَ، عدل ۽ انصاف، فضل ۽ ڪمال، ڏاهپ ۽ ذات کي پنهنجو جاني دشمن ٿا سمجهن. آهن به حق تي. ماڻهن کي جيڪڏهن ڪوٺين ۽ پنسلين جهڙن يڪ ٽڪ ۽ سستين دوائن جي فائدين جي خبر پئجي وڃي، ته دوا فروش مسيح الملڪن، پوپن، تعويذ فروش مُلن ۽ ڦيٽا ڦوڪارا هڻي علاج ڪندڙ پيرن ۽ نيم حڪيمن جو پونگو برابر پنگ ٿي ويندو.

ماڻهو جيڪڏهن انساني عقل ۽ دماغ جي عظيم ڪارنامن کان واقف ٿي وڃن، علم جي دولت سان مالا مال ٿي وڃن، روءِ زمين ۾ جيڪي وهي واپري پيو، تنهن جي ڄاڻ رکن، ته پوءِ آڪڙ باز وڌيري، ڦورو ڪاموري، نوڳي پير، فتويٰ فروش مُلان، قوم فروش سياستدان جو ڪهڙو حشر ٿيندو؟

انهيءَ ڪري اونداهه ۾ شڪار ڪندڙ وحشي بگهڙن جو ٽولو، رڍن جو ڪلون اوڍي، ”اسلام“ ”اسلام“ جا نعرا هڻندو، بتال ٿي، ملڪ ۾ هميشه ڊوڙندو رهي ٿو. هي آهي هستيون آهن، جن ”ختم نبوت تحريڪ“ جي نعري هيٺ پنجاب ۾ مسلمانن جا ڪُوس ڪرايا هئا ۽ مارشل لا لڳرائي هئي. پاڪستان جي چيف جسٽس، منير، جي اڳواڻيءَ هيٺ هن فتنه بازن جي مڇايل فسادن بابت جيڪا تحقيقاتي ٽريبونل مقرر ٿي هئي، تنهن سندن ڳالهين کي چڱيءَ طرح بي نقاب ڪيو هو.

سنڌ، سندس ٻولي، ثقافت، تمدن هنن پيشه ور فسادين ۽ گرڱ شڪارين جي نظر ۾ ڪجهه به ڪونهن.

سنڌي ادب ۽ سنڌي اديبن خلاف هلندڙ سازش ۾ جيڪي سنڌي مير جعفر ۽ مير صادق اڄ جهل نٿا ڏين، سي درحقيقت انهن وڏن گرڱ ۽ چالباز بگهڙن جا ننڍڙا ساٿي بڻجي ڪم ڪن ٿا.

هيءَ فقط شروعات سنڌيءَ سان آهي. اڄ سنڌي ادب ۽ اديب خراب آهن، سنڌي ڪاليج ۽ يونيورسٽيون ۽ شاگرد خراب آهن، سنڌي اخبارون خراب آهن، سياڻي سنڌ جي سمورن مطالبن ۽ گهرن، حقن ۽ حقوق کي غير شرعي، غير اسلامي قرار ٺهرائي، سنڌ جو گلو گهٽيو ويندو.

تاريخ ڏيکاري ٿي ته هڪ ڀيرو ڪنهن کي خدائي فوجدار بڻجڻ ڏنو ويو، هڪ دفعو نسل، مذهب يا ڪنهن نعري جي قريب ۾ اچي ڪنهن قوم پاڻ کي اهڙي قسم جي ڊڪٽيٽريءَ جي چنبي ۾ ڏنو، ته پوءِ هميشه لاءِ سندس قسمت تي بدبختيءَ جي مهر لڳيو وڃي. هي ٻگهلا ڀڳت، جيڪي اڄ ”اسلام، اسلام“ ڪريو ڦاٿيو ٿا پون، انهن اسلام جي نالي ۾ هر شريف انسان کي ڏنگيو آهي.

تاريخ ۾ اهو ڪهڙو عظيم مسلمان، ڪهڙو قوم جو عظيم فرزند، ڪهڙو باڪمال شخص آهي، جنهن کي هن اسلام جي نالي ۾ تنگ نه ڪيو هجي يا کيس ڪافر نه ٺهرايو هجي. اهي ڪير هئا، جن فتوا ڏني هئي ته انگريز حاڪم عادل آهي، کيس لک ولين جي طاقت آهي، ۽ سندس تابعداري ڪرڻ شرعي فرض آهي! اهي ڪير هئا، جن جي فتوا سان بيت المقدس تي گوليون هليون هيون؟ اهي ڪير هئا، جن اسلام جي نالي ۾ هندستاني مسلمانن کي تعويذ لکي ڏنا هئا ته وڃي ترڪ مسلمانن کي گهو ۽ عربن کي انگريزن جو غلام بڻايو؟ اهي ڪير هئا، جن تحريڪ خلافت کي ناجائز ۽ غيراسلامي ٺهرايو هو ۽ انگريز جي چوڻ تي چيڊيءَ عربيءَ ۽ حديثن ۽ قرآن شريف مان ثابت ڪري ڏيکاريو ته انگريز خلاف جيڪو ڪچندو سو ڪافر آهي؟ اهير ڪير هئا، جن مولانا محمد علي، ڪمال پاشا، مولانا آزاد، محمد علي جناح، اقبال کي ڪافر، تڙيل ۽ لعنتي قرار ڏئي، انگريز بهادر وٽ سرخرو ٿي حاصل ڪئي هئي؟ اهي ڪير آهن، جي هر سال نه رڳو سنڌ بلڪه سڄي پاڪستان ۾ شيعي، سني ۽ وهابي، ۽ مقلد، غيرمقلد وغيره جا جهيڙا اٿاري مسلمانن کي ويڙهائڻ جو ديني فرض ادا ڪندا آهن؟ اهي ڪير آهن، جن هميشه ”امين“ دل ۾ پڙهڻ يا زور سان پڙهڻ ۽ نور يا بشر جهڙين ڳالهين جو سهارو وٺي، امت مسلمہ کي چيري، ٽڪرا ٽڪرا ڪري، کيس دنيا ۾ ذليل ۽ خوار ڪيو آهي؟

ڪنهن زماني ۾ علماءِ ڪرام جو ڪم هو ڪافرن کي مسلمان ڪرڻ” مسلمانن کي کير کنڊ ڪرڻ، اسلام کي رحمت جو ساڍو ثابت ڪرڻ، اهڙا شريف، نيڪ نيت ۽ پُرخلوص عالم هر دؤر ۽ هر زماني ۾ موجود رهيا آهن ۽ رهندا، پر هي ٻيا وري مسلمانن کي ڪافر بڻائڻ وارا آهن. هي ويڙهائڻ، ڌار ڪرڻ، فتني پيدا ڪرڻ وارا نام نهاد اسلام پسند ۽ اسلام دوست آهن، جن جي ڪتاب ۾ صرف هڪڙو اکر لکيل آهي. ”فتنو“ اقبال ويچاري کي به اهڙا سور ڏنائون جو رڙيون ڪندو ويو:

دين ملا في سبيل الله فساد!

جماعت اسلامي جا چوڌرا اڄ سنڌ ۾ اسلام جي حالت تي پار ڪڍي پيا روئڻ ۽ سنڌ سان وڏيون همدرديون پيا ڏيکارين، پر هو ان وقت ڪٿي هئا، جڏهن سنڌي ٻوليءَ کي سنڌ مان نيڪالي ٿي ملي؟ غلام محمد بئراج جي زمين جي پاليسيءَ بابت لکها مسلمان هارين ۽ کاتيدارن کي جيڪي سور آهن، تنهن بابت سندن زبان مان هڪڙو اکر به نه نڪتو. سنڌي عوام اڳيان تعليم، روزگار، نوڪرين، سياسي حقن جا جيڪي مسئلا آهن، تن بابت سنڌ جا هي همدرد ڇو هيستائين چين کي چئو لايو ويٺا آهن؟ ڇا سنڌ سان همدرد رڳو سنڌي نوجوانن تي ڪفر جي فتوائن ڪڍڻ تائين محدود آهي ۽ بس؟ ٻڌو ائين ته حيدرآباد جي هڪڙي سياسي بزرگ کي به سنڌ جي ڏاڍي ڳڻتي ٿي پئي آهي، ۽ هو صاحب خيرن سان سنڌيءَ جي الف ب به ڪونه ڄاڻي، پر سنڌ ۾ ”سڀ چلتا هي.“ هتي ”ڪڇ ۾ پڇي به ڪونه، سنڌ ۾ والائي“ وارو حساب آهي. جيڪو گهر کان رسي، سو سنڌ جي ڪنهن به ڳالهه تي فتوا ٺوڪي سگهي ٿو.

هيءَ ڳالهه نوٽ ڪرڻ جي قابل آهي ته اُن صاحب ۽ جماعت اسلاميءَ جي چوڌرين اردو ادب بابت هڪ اکر به نه ڪڍيو آهي. ان جو سبب اهو ڪونهي ته هو اردو ادب کان ڪورا آهن ۽ سنڌيءَ جا عالم فاضل آهن، ڇو ته اهڙن ماڻهن کي ”ڄاڻ“ ۽ ”خبر“ جي ڪابه ضرورت ڪانهي، هو گهر ويٺي مريخ ۽ چنڊ جي بناوت، ائٽمي پرمائن جي طاقت، هٿلر جي جنگي پاليسيءَ، سوا هلي ٻوليءَ جي گرامر مطلب ته ڪنهن به شيءِ تي في سبيل الله ڪهڙو به بيان ٺوڪي سگهن ٿا.

پر سبب اهو آهي جو اردوءَ جا ڌڻي ڌوڻي ويٺا آهن. اردو ادب بابت هي هڪڙو اکر ڪڇن ها، ته جيڪر کين هڪدم لغام ڏنو وڃي ها ۽ اخبارن ۽ رسالن ۾ هنن جاهلن جي دست اندازيءَ خلاف اهو طوفان مچي وڃي ها، جو کين پڇڻ جي پيڻي ڪانه ملي ها. ازانسواءِ اردو ادب ۾ کين اهڙا هڪيا ٽڪيا مير جعفر ۽ مير صادق به نه ملن ها، جهڙا هتي اسان وٽ موجود آهن. تنهن ڪري هنن جي مُرلي اردوءَ بابت ته بند آهي. باقي رهي سنڌي، سا ته جڳ جي جوءِ آهي. چوندا آهن ته ”ڏاڍي تي پڇيانس ته اُتي ئي نه، هيٺي کان جهليانس ته جهل ئي نه ڏئي“ سو سنڌ بابت ته هي جهليا جهل ئي نٿا ڏين، پر کين ياد رکڻ گهرجي ته سنڌ جو باشعور طبقو هاڻي اهو ڪونهي جهڙو هي سمجهن ٿا. سنڌ جو عوام هاڻي نعري

باز ۽ بيان باز مدارين جي ڊيپڪيءَ تي ڀولڙي وانگر نچڻ لاءِ تيار ڪونهي. اهو پنهنجن حقن، مفادن، مسئلن کي سمجهي ۽ پروڙي ٿو.

سنڌ جو تعليم يافته طبقو هاڻي بي ضمير ۽ مطلبتي فتوائن جي وڪڙ ۾ اچڻ کان چار ڏينهن وڏو ٿي ويو آهي. محب وطن سنڌي هر قيمت ۽ هر صورت ۾ سنڌ ۽ پاڪستان کي هڪ روشن خيال، آزاد ۽ ترقي يافته ملڪ بڻائڻ جو فيصلو ڪري چڪا آهن. کين اها به خبر پئجي چڪي آهي ته اسلام ڪنهن جي زرخريد ملڪيت ڪانهي. ان جو ٺيڪو ڪنهن کي به مليل ڪونهي. اهو پاڪستان ۽ دين جي ڪروڙها مسلمانن جي مشعل راهه آهي، ۽ نه ڪن چنڊ ٽڙڪو ملن ۽ بليڪ ميلرن جي جاگير.

جي لوڻ لڱين لائين، چيري چيري
چ_____م،
مون ڪر اڳي نه ڪيو اهڙو
ڪو_____و ڪم،
جان جان دعوا دم، تان تان ڀرت
پنه_____وار سان.
(شاهه)

(17)

پائي ڪان ڪمان ۾ ميان مار م
م_____ون،
مون ۾ آهين تون متان تنهنجو ئي
ت_____و ڪي لڳي!
(شاهه)

اڄ سڄيءَ دنيا جون قومون اها ڳالهه تسليم ٿيون ڪن ته ادب قومن جي صحت ۽ واڌاري لاءِ هڪ لازمي خوراڪ آهي.

سڄاڻيءَ، حب الوطنيءَ ۽ انسان دوستيءَ تي ٻڌل زنده، بي خوف ۽ بي رڀا ادب کان سواءِ ڪابه قوم زنده سڏائڻ جي حقدار ڪانهي. ازانسواءِ زنده قومون پنهنجي پراڻي توڙي نئين عظيم ادب کي جيءَ ۾ جاءِ ڏين ٿيون. انگلينڊ نه رڳو 16هين صديءَ جي شيڪسپيئر تي ناز ڪري ٿو، پر هن دؤر جي ’ماهم‘ ۽ ’ايليٽ‘ کي به احترام جي جاءِ تي ويهاري ٿو. گوڻي جي جرمنيءَ ۾ برٽولڊ ۽ ٿامس مئن لاءِ عقيدت جي گنجائش آهي. عظيم ٽالسٽاءِ جي وطن روس کي پنهنجي اڄوڪن عظيم اديبن، شولوخوف ۽ اهرنبرگ تي به فخر ۽ ناز آهي. غالب ۽ مير جا پرستار فيض ۽ جوش جي قدر ۽ قيمت کان به واقف آهن.

اڄ فيض ۽ جوش خود سرزمين سنڌ ۾ ڪنهن ٽنڊي محمد خان جهڙي ننڍي شهر ۾ قدم رکڻ ٿا، ته پاڻ وڪٽڊر اردو ڳالهائيندڙ کان وٺي سي ايس پي آفيسرن تائين سڀ سندن پيرن ۾ پنٻڻيون وڇائين ٿا. هو اهو نٿا ڏسن ته حضرت جوش، پنڊت نهروءَ جو خاص دوست هو، يا فيض تي راولپنڊي سازش جي بغاوت جو مقدمو هليو هو. هو سندن ڪردارن ۽ نظرين جي آپريشن نٿا ڪن. هو رڳو اهو ڏسن ٿا ته اردو زبان ههڙا لازوال ۽ بي مثال شاعر وري الائي ڪڏهن پيدا ڪري! اها فقط سنڌ جي بدبختي آهي جتي، ”ڪٽ ڍڳي جو ماءُ پيٽ سان خار“ وانگر، پنهنجي کي چاڙهڻ بدران ڪيرائڻ فرض سمجهيو وڃي ٿو. پنهنجن خلاف بهتان طرازي ۽ چغلخوريءَ ۾ مير جعفر ۽ صادق جي رڪارڊ توڙڻ تي فخر ڪيو وڃي ٿو.

اڄ سنڌ کي پنهنجي ٻوليءَ، پنهنجي ثقافت، پنهنجي اقتصادي حقن جي حفاظت ۽ واڌاري لاءِ ٻڏيءَ ۽ جدوجهد جي ضرورت آهي. ههڙي وقت ۾ سنڌي ادب جي خدمت ڪندڙن جي صفن ۾ ڦوٽ وجهڻ، انهن جو ڌيان سنڌ جي اصل مسئلن تان هٽائي کين تفرقي بازيءَ جي اوجھڙ ڏانهن ڌڪڻ، کين پنهنجن هڏوڪي ۽ دلير ۽ روشن خيال نوجوان نسل کان بدظن ڪرڻ، پنهنجي ادب جي ترقيءَ جي راهه ۾ رڪاوٽون کڙيون ڪرڻ- اهي اهڙا تاريخي جرم آهن، جي ڪابه زنده ۽ سجاڳ قوم ڪڏهن به برداشت نه ڪندي. اهڙن وطن دشمن ماڻهن کي اڄ کڻي ڪيڏو به ڊگهو رسو ڇو نه هجي، کين في الحال کڻي ڪهڙيون به ”ڪاميابيون“ ڇو نه نظر اچن پر سنڌ

جي تاريخ ۾ سندن ذڪر سياه اڪرن ۾ ڪيو ويندو ۽ ايندڙ نسل مٿن ڦٽ لعنت ڪندا.

انهن مان ڪي ته بلڪل لاعلاج آهن. وچونءَ وانگر هو پنهنجي فطرت کان مجبور آهن. هو ڪهڙي به دؤر ۾ هجن ها، ڪهڙي به ملڪ ۾ هجن ها، ضرور ڪانه ڪا چغلخوري، ڪانه ڪا ڦتنه انگيزي، ڪانه ڪا وطن دشمني ڪن ها. پنهنجن ڪي ڪنهن نه ڪنهن نموني ڏنگين ها، پر ڪيترا اهڙا به آهن، جن ڪي خبر ئي ناهي ته هو ڇا پيا ڪن. هو فقط نعري بازیءَ جو شڪار ٿين ٿا. اهڙن بي خبرن ڪي به اکر عرض ڪرڻ تي دل چوي ٿي:

دوستو، ڀائرو! سنڌي ادب ڪي اڄ دنيا جي ٻين ترقي يافته ٻولين جي ادب جي معيار تي اٿڻ لاءِ سَوَن، هزارن اديبن، شاعرن، محققن ۽ لکندڙن جي ضرورت آهي. توهان ۽ اسان سڀئي پنهنجي مٺي وطن جي ڀرت جا پانڌيڙا آهيون. جنهن کان جيترو پڇي، اهو اوتري وڪ کڻي. توهان ڪي آياز ۽ امداد جي شاعري پسند ناهي، جمال ۽ جليل جا افسانا نٿا وڻن، گراميءَ ۽ جويي جا مقالا ۽ مضمون پنهنجي معيار جا نٿا لڳن، ته فڪر ناهي. پاڻ سٺو. توهان پنهنجي پسند تي انهن کان بهتر، سٺا ۽ وڌيڪ صحتمند شعر، افسانا ۽ مضمون لکو. جيڪي غلطيون هو ڪن ٿا، سي توهان نه ڪريو. بهتر شيون ميدان ۾ موجود ڏسي، ڪوبه گهٽ شيءِ قبول نه ڪندو. توهان به رسالا ڪيو، مشاعرا ڪريو، جشن ملهايو، اها ئي وطن جي خدمت آهي. اهو ئي صحيح طريقو آهي غلطين کي درست ڪرڻ جو. ڪوئي ۽ ڪري جي پرک به ايئن پوندي. ادبي اختلافن جو فيصلو به ايئن ٿيندو رهيو آهي. سرڪار نامدار ڪي پيا به گهڻا ڪم آهن. اهو ان جو فرض نه آهي ته ويهي فيصلو ڪري ته فلاڻي جو غزل سٺو يا فلاڻي جو. فلاڻو ڪرو اديب يا فلاڻو ڪوٺو. نه ئي وري اديبن جي شان وٽان ئي اها ڳالهه آهي ته کين جيڪڏهن ڪنهن مشاعري ۾ داد نه ملي، ته سڌو وڃي ٿاڻي تي رپورٽ ڪن ته فلاڻي شاعر ڪي ڪاڻ ۾ وجهو، جو انهيءَ ڪري مون کي داد نٿو ملي.

اڄ سنڌي ادب کي نوجوان خواه بزرگ هر قسم جي اديب جي ضرورت آهي. اچو ته ادب دشمنيءَ ۽ وطن دشمنيءَ جو تڏو پٽي، سڀ گڏجي، ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي، وطن ۽ قوم

جي خدمت ڪريون. اچو ته قلم جي لڄ رکون ۽ لاکيڙي لطيف
جي هدايت تي عمل ڪريون.

وڳر ڪيو وطن ڀرت نه چنن
پسُو پڪيئڙن، ماڻهونئا ميٺ
گهٽ ڪهڙو!

سندي ذات هنجن

سر وڃايو سرهو ڪوڙن ڪانئن،
آڏيءَ رات اُٿي ڪري ددا دانهون
ڪن،
سندي ذات هنجن، منهن ڪوڙي
موتي چُٽِي!
(لطيف)

هوئج هوشيار! ترڪڻ آهي تڙ ۾! (شاهه)

سنڌي ادب مقدار توڙي اهميت جي خيال کان هن ملڪ جو ٻيو نمبر اهم ادب آهي. ملڪ جي غيرسرڪاري عوامي زبانن مان ڪنهن به ادب اهڙي ترقي نه ڪئي آهي، جيتري سنڌي ادب. سنڌي ماڻهن جي سجاڳي ۽ واڌاري جي گهڻ طرفي جدوجهد ۾ سنڌي ادب جو هڪ خاص ڪردار رهيو آهي، جيڪو سمورين ڪمزورين جي باوجود، پنهنجي حد اندر، نهايت اهم رهيو آهي.

دنيا جي ڪيترن ٻين اُسرندڙ اديبن وانگر سنڌي ادب به هميشه طوفانن وچان اڳتي وڌيو آهي. ان کي وڪ وڪ تي اندروني توڙي ٻاهرين رڪاوٽن کي منهن ڏيڻو پيو آهي ۽ نت تون مسئلن کي حل ڪرڻو پيو آهي.

اڄ به سنڌي ادب هر طرح جي مسئلن ۾ گهيريل آهي. انهن جي حل نه ٿيڻ ڪري اهو ڪن ڳالهين ۾ اڳتي وڌڻ سان گڏوگڏ ڪيترين ٻين بنيادي ڳالهين ۾ پوئتي موٽ کائيندو رهيو آهي. انهن مسئلن مان ڪي ته ”آپ اکين پيو ڏسجي اگر سڄي ڇا ڪبو“ وانگر سڀ ڪنهن کي اکين اڳيان آهن ته ڪي وري اهڙا آهن، جن کي چڱيءَ طرح کولي بيان ڪرڻ جي ضرورت آهي.

اٽڪل ويهه سال اڳ، 1960ع کان وٺي، اسان جي ادب جي خلاف هڪ زبردست طوفان اُٿيو هو. هيءُ طوفان سالن جا سال هليو هو ۽ اسان جي ادب جي زندگي ۽ بقا کي سخت خطري ۾ وجهي ڇڏيو هئائين. سنڌي ادب جي اسان سمورن گهڻ گهرن گلهو گلهي ۾ ملائي سالن جا سال سنڌي ادب جي زندگي ۽ بچاءَ جي آها جنگ لڙي هئي ۽ ان طوفان جو ڪامياب مقابلو ڪيو هئوسين. اهو طوفان مڪمل طرح نه ختم ٿيو. اهو موقعو ملڻ تي رڪي رڪي وري تيز ٿيندو آهي ۽ جيستائين موجوده نظام قائم آهي، تيستائين سدائين وقت

بوقت تيز ٿيندو رهندو، پر ان وقت اسان سندس بڻيادي زور ٽوڙي رکيو هو ۽ في الحال منجهس اڳوڻو دم ڪونهي. اها سنڌي ادب توڙي سنڌي ماڻهن جي شاندار سوچ هئي. ان ڪري سنڌي ادب لاءِ سنڌي ماڻهن جي بهتر خدمت ڪرڻ جي راهه سالن جي لاءِ صاف ٿي وئي ۽ اهو ڪافي وڏيون برانگهون پري اڳتي وڌيو.

ڪجهه سالن کان، هند ۽ پاڪستان جو ادب هڪ زبردست عالمي ادب-دشمن طوفان جي لپيٽ ۾ اچي ويو آهي. اهو مجموعي طور هندستان ۽ پاڪستان توڙي ٽين دنيا جي هن دؤر جي ادب کي هڪ نهايت غلط ۽ خطرناڪ واٽ ڏانهن ڌڪڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو آهي، جنهن جي ڪري اهو مجموعي طور اڳتي وڌڻ بجاءِ پوئتي موٽ کائي رهيو آهي.

هند ۽ سنڌ جي سنڌي ادب تي به ان طوفان جا نهايت بُرا اثر پيا آهن ۽ سالن جا سال اسان جو ادب اڳتي وڌڻ بجاءِ پوئتي موٽ کائيندو رهيو آهي. شڪر آهي ته هاڻ ڪجهه سٺاڻو واءُ وريو آهي ۽ اسان جي اديبن، ادب دوستن ۽ پڙهندڙن ان طوفان خلاف جدوجهد ڪري ان کي جهڪو ڪيو آهي، پر ان جدوجهد ۾ اڃا گهرائي ۽ وسعت نه آئي آهي. ان جا نظرياتي بنياد نه رکيا ويا آهن، ان ڪري مرض جون پاڙون نه پئجي سگهيون آهن.

جيڪڏهن ان مسئلي ۽ اهڙن ڪن ٻين بڻيادي مسئلن کان چڱيءَ طرح واقف ٿي، انهن جا حل ڳولي نه ڪيا ويا ۽ انهن جي روشنيءَ ۾ مخالف طوفانن سان چيلهه ٻڏي مقابلو نه ڪيو ويو ته اسان جو ادب هلي هلي نيٺ مجموعي طرح رجعت پرست، عوام دشمن ۽ سامراج پرست ادب به ٿي سگهي ٿو.

جنهن عالمي ادب-دشمن طوفان سڄيءَ دنيا جي ادب کي، هندستان ۽ پاڪستان سميت ٽين دنيا جي سمورن ملڪن جي ادبن کي ۽ هند ۽ سنڌ جي سنڌي ادب کي وڪڙ ۾ ورتو آهي، سو اهي هڪڙي پاسي مار ڏاڙ وارو جادوئي، ڪرامتي ۽ تاريخي ”ادب“ ۽ ٻئي پاسي ناآميدي ۽ مايوسي ڦهلائيندڙ نام نهاد نئين يا جديد ادب جو عالمي ادب-دشمن طوفان.

اسين هتي ان رجعت پرست ادب ۽ ان سان لاڳاپيل ڪجهه ادبي، فني ۽ عملي مسئلن جو جائزو وٺنداسين. هيستائين هن قسم جا جائزا اڪثر نام نهاد ”طبقن کان بالاتر“، نقطه نظر کان ورتا ويندا رهيا آهن. هيءُ جائزو اسين

ان منافقيءَ کي رد ڪندي، ڏٺيا جي عوام جي اڪثريت جي
باخبر ۽ باشعور عالمي نقطه نگاهه ۽ بيهڪ کي اختيار
ڪندي، وٺڻ جي ڪوشش ڪنداسون.
عالمي ميدان جنگ

هر اخبار پڙهندڙ ۽ ڏٺيا جي ٿوري گهڻي ڄاڻ رکندڙ ماڻهوءَ
کي خبر آهي ته ڏٺيا جي سامراج اڄ سڄيءَ ڏٺيا کي عوام
خلاف جنگ جو ميدان بڻائي ڇڏيو آهي. تعليمي ادارن کان
وٺي راند جي ميدانن ۽ ورزش جي اڪاڙن تائين، ادبي ڪچهرين
۽ مشاعرن کان وٺي سٽي مارڪيٽن ۽ جوا خانن تائين، فوجي
پريڊ گرائونڊن ۽ پارڪن کان وٺي مندرن، مسجدن ۽ ڪليساڻن
تائين، رٿن پٺن، ميدانن ۽ پهاڙن کان وٺي سمنڊ جي ٽرن ۽
خلاڻن جي ڏورانهين بلندين تائين، هو هر جاءِ، هر هنڌ کي
پنهنجي جنگي اڏي ۾ تبديل ڪري رهيو آهي.

هن کي جيڪا به شيءِ نظر اچي ٿي، تنهن کي هو هٿيار
ڪري استعمال ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. عام تباهيءَ جي
بين پيانڪ ۽ لڳ ڳاڙهي پينڊر بمن، راکيٽن ۽ شعاعن کان سواءِ
هن اهڙيون قاتل گئسون ٺاهيون آهن، جيڪي پکي پڪڻ،
ماڻهو، جانور، وڻ، ٿڻ، ٻوٽا، گاهه ۽ فصل هر شيءِ تباهه ڪريو
ڇڏين. جيوڙا ٺاهيا اٿس، جيڪي ملڪن ۾ هٿراديون اڻ ڏٺيون ۽
اڻ ٻڌيون خوفناڪ وبائون ٿا ڦهلائين، ٻيو ته ٺهيو گگدام جانورن
کي تربيت ڏيئي کائڻ قاتلن جو ڪم پيا وٺن. ٻلهڻين ۽ بين
سامونڊي جانورن کي تربيت ڏئي اٿن ته پاڻ سان ٻڌل تارپيڊي
سميت وڃي پراون جهازن سان ٽڪرائين ۽ انهن کي غرق ڪن!
جي ڪنهن کي ان خلاف دانهن ڪوڪ ڪرڻي هجي ته ڀلي
وڃي مئل ٻلهڻ کي چالان ڪرائي!

پر عوام کي دشمنن جي رڳو مارڻ ڪونه ماريو آهي.
گهڻو ماريو ته سندن منجهانئن ئي آهي. گهڻي ۾ گهڻا گهوٽ
مونجهارن جا ماريل ۽ گمراهين جا گهايل ئي هوندا آهن،
تڏهن مارئيءَ به چيو آهي:

مارن منجهه مياس، نه ته ماڙي ماريس ڪين ڪي. (شاهه)
هيسٽائين ڪوبه عوام دشمن، سموري عوام کي ماري
ڇڏ ڪري، پورو پئي ڪونه سگهيو آهي. ان ڪري عوام
دشمنن جو ڳجهو نعرو آهي، ”عوام کي مارڻ سان گڏ
منجهايو، برغلائو ۽ مت مان ڪڍو! اول کين منجهايو، برغلائو ۽
مت مان ڪڍو، پوءِ فقط انهن کي ماريو، جيڪي منجهانئن
سان مري نه سگهن.“

ماڻهن جي ذهنن ۽ دلين ۾ بهتر زندگيءَ جي آس ۽ اميد ئي نه سرجي، سندن دماغن ۾ سندن زندگين کي جهنم بڻائيندڙن سان مقابلي جو خيال ئي پيدا ٿي نه سگهي ۽ جي پيدا ٿئي ته اُسرندي ئي ختم ٿي وڃي، ان لاءِ هنن ماڻهن جي ذهنن ۽ روحن، احساسن ۽ جذبن، سوچن ۽ نظرين کي ڪوڙهيو ڪري ڇڏڻ واسطي، ڪئين ذهني ۽ روحاني وبائي مرض ۽ وچڙندڙ بيماريون هٿرادو تيار ڪرائي، سڄي دنيا ۾ پکيڙي ڇڏيون آهن. هنن پنهنجي ثقافتي هٿيارن جي فيڪٽريءَ ۾ هٿرادو ”علم“ ۽ ”سائنسون“ تيار ڪرايون آهن. ويندي هٿرادو سامراج پرست ”مذهبي“ فرقا ۽ ”مذهب“ به تيار ڪرائي دنيا ۾ ڦهلائي ڇڏيا اٿن. دنيا جي ڄاتل سڃاتل قديم مذهبن جون به، هنن پنهنجون نيون ڪوريون هٿرادو سامراجي تشريحن ۽ تفسير تيار ڪرائي ڇڏيا آهن. نئون عالمي زيارتگاهه!

وچ مشرق (فلسطين کان وٺي عربن تائين وغيره) دنيا جي ڪئين وڏن مذهبن جو پينگهو سڏيو وڃي ٿو، پر جيترا ”مذهبي“ فرقا ۽ خود کي بلڪل نوان ”مذهب“ عالمي سامراج گذريل ٿورڙي عرصي ۾ تيار ڪرايا آهن، تن جي مقابلي ۾ وچ مشرق جڻ ڪجهه به ڪونه ڪيو آهي. جيترو صدق اوچتو ئي اوچتو آمريڪي ۽ يورپي ارب پتي سرمايه دارن ۽ خاص ڪري سي آءِ اي کاتي جي عملدارن کي دنيا جي سڀني پراڻن ۽ نون مذهبن لاءِ ٿي پيو آهي، سو جيڪڏهن واقعي سچو هجي ها ته جيڪر ڪو سرمايه دار يا سي آءِ اي وارو ڪليسا، سناگاڳن، مندرن ۽ مسجدن کان ٻاهر مشڪل لپي ها. سڀ رات ڏينهن يا ته انهن عبادتخانن جي اندر عبادت ۾ مشغول نظر اچن ها يا وري منجهانئن هڪڙا انگ پيو ٿيا، ڪنهن اوچي پهاڙ جي چوٽيءَ تي هڪ ٽنگ تي بيهي تهسپائون ڪندا نظر اچن ها ته ٻيا غارن ۽ چُرن ۾ رياضتون ڪندا لهن ها. هڪڙا سِر روزا اڌ ڪارڪ تي کوليندا وتن ها ته ٻيا خانقاهن ۾ چاليها ڪيندا يا ڪوهن ۾ اونڌا لٽڪندا نظر اچن ها.

سڄي دنيا جي پادرين، پنڊتن، يهودي ربيسن، ٻوڏي پڪشون ۽ دنيا پرست عالم سڳورن ۽ ٻين اهڙي قسم جي ڀلارن بزرگن جون ڳاڻپي کان ٻاهر جنسون سال ۾ ڪئين ڀيرا ولرن جا ولر ۽ قافلن جا قافلا ڪريو، ڪن ولايتن کان ڪهيو اچيو فيض جي چشمن مان سيراب ٿيڻ لاءِ آمريڪا ولايت جي ڪينجهر جي ڪنڌين تي ڪٺا ٿين.

هلو هلو ڪاڪ تڙين، جتي
 نينهن اچي ٿي،
 نڪا جهل نه پل، سپڪو پسي
 پيرينءَ ڪي.

وارو ڪم لڳو پيو آهي. هر ملڪ جي اهڙن ڀلارن جي هڪڙي تنگ ڳوٺ آهي ته ٻي هتي. ڪي بزرگ ته پنڌن ۽ رولڙن کان بچڻ لاءِ، مورڱو ٻارين بچين لڏي ڀلائي اچي هن نئين ڀلاري ولايت ۾ راڄ ڳوٺ ٻڌي ويٺا آهن. اهڙيءَ ريت اڄ هيءُ ملڪ هڪڙي اهڙي بين المذهبي زيارتگاهه بڻجي وئي آهي، جنهن جو مثال تاريخ ۾ نٿو ملي. مڪي ۽ مديني، ڪاشي، روم ۽ بيت المقدس ۾ فقط ڪنهن هڪڙي يا وڌ ۾ وڌ ٻن مذهبن جا زيارتي گڏ ٿين ٿا، پر هت ته دنيا جي سمورن مذهبن جا خاص ڀلارا بزرگ، جن جي مٿان نر پڪي پيو هڪلجي ۽ جيڪي هونئن هڪ ٻئي جي مذهب جو نالو ٻڌي مرڻ مارائڻ لاءِ تيار ٿي وڃن ٿا ۽ هڪٻئي جي مذهب خلاف ڪئين الماڙيون ڪتابن جون ڀريو ويٺا آهن ۽ زباني چُرا ۽ ڪات کڻيو هلندا وٺن، سي هتي پهچڻ سان شينهن پڪريءَ وانگر هڪڙي ئي گهاٽ تي فيض ۽ برڪت جا پاڻي پين ٿا. مجال آهي جو ڪو ڪنهن کي الف مان ب به کڻي چئي! اهڙيءَ ريت سامراجي آمريڪا اڄ نه رڳو بين الاقوامي پر بين المذهبي زيارتگاهه (Holiest of Holy Places) بڻجي چڪو آهي.

هي جو روز اخبارن ۾ پڙهندا اچون ته اڄ فلاڻي هنڌ مذهبي دنگا فساد ۽ ڪُوس ٿيا، هيترا ڦٽيا، هيترا مئا، اڄ فلاڻي سامراج دشمن حڪومت جو تختو اونڌو ٿيو، اڄ فلاڻي ليڊر جو ڪم لهي ويو، سو رڳو ايئن پاڻمرادو ته ڪونه ٿو ٿئي! ان ۾ بين ڳالهين سان گڏ انهن ڀلارن بزرگن جون ڪجهه دعائون، ڪجهه ڪرامتون ۽ ڪجهه هٿ جون صفايون به شامل هونديون آهن.

ثقافتي هٿيار

جنگ ۾ هر قسم جا هٿيار کپن، جن ماڻهن تي اهڙن ڀلارن بزرگن جو ڦيٽو چٽو به نٿو هلي سگهي، تن لاءِ وري ٻيون قسمين قسمين نشي آور پڙيون آهن، جن جو ڪم به آهي، ماڻهن کي عقل ۽ هوش مان ڪڍي ڇڏڻ، عقل ۽ هوش ويو ته باقي ڇا رهيو؟ لڪ فوجن جي سورهي سپهه سالار کي ننڊ جي گولي ڏيئي پوءِ پل ٽٽي ڪپڙا به لاهي وٺوس! ڪنهن ارسطو، بو علي سينا ۽ اينسٽائن جهڙي کي آفيم جي پنڪيءَ ۾ وجهي

چڏيو. سڀ وڄائون وسري ويندس! پڪي جو ڪوڙو به ڪونه
ٻڌائي سگهندو!

جاسوسي، جنس پرست، جادوئي، ڪرامتي ۽ وحشي مارا
ماريءَ وارو سامراجي ادب ۽ فن ماڻهن جي ذهنن ۽ دماغن
کي مڏو ۽ موڳو ڪري، سندن قدرتي طرح صحتمند احساسن
۽ جذبن کي بادفرنگ ۽ ڪوڙهه لڳائي، ماڻهوءَ کي روحاني
طرح پنڪي خور، موالِي ۽ هپي ڪريو يا ٻنهي پڙن مان ٻاهر
ڪڍي ڇڏي يا بي حس ۽ بي رحم، جهنگ جو چتو مرون بنايو
ڇڏي.

”ادبي“ ڊائجيسٽون

پنڪيون ڏيندڙ، ڪوڙهئي ۽ بادفرنگي ادب کي وبا وانگر
سڄي جهان ۾ ڦهلائڻ ۾ ”ادبي“ ڊائجيسٽون سڀ کان اثرائتو
وسيلو ثابت ٿيون آهن. انهن ۾ ٻن چئن عوام جي پلي جي
سُٺين لکين جي آڙ ۾، کنڊ چڙهيل زهريلو مال هلايو ويندو
آهي. دنيا ۾ انگريزي ريڊرز ڊائجيسٽ کان وڌيڪ مشهور ۽
مقبول ڊائجيسٽ ٻي ڪانهي. ان ۾ ڪن تمام سُٺن ڪارائتن ۽
خوبصورت مضمونن جي آڙ ۾ نهايت بي حياتيءَ ۽ بي
شرميءَ سان سامراج پاران زهريلي ۽ چٽي عوام دشمن
پروپئگنڊا ڪئي ويندي آهي. عوام جي قاتل دشمنن ۽ غدارن
کي سندن مُحسن ۽ هيرو ڪري پيش ڪيو ويندو آهي ۽
حقيقي مُحسنن ۽ هيرون کي بدمعاش، مُجرم ۽ پاڳل ڪري
پيش ڪيو ويندو آهي. هر ٽئين چوٿين پرچي ۾ سامراجي
موت جي واپارين يعني عام تباهيءَ جا هٿيار تيار ڪري،
هٿرادو جنگيون جهيڙا ڪرائي، ملڪن کي پاڻ ۾ ويڙهائي،
پنهنجي هٿيارن جو وڪرو وڌائي، ارب پدم ڊالر پيدا ڪندڙ
ڪارخانيدارن ۽ واپارين پاران هڪڙو اهڙو مضمون ضرور
شايع ٿيندو ته، ”جنگ سِرَ تي بيٺي آهي، پاڻ وٽ هٿيار ذات
ڪونهي. بجيٽ سڄي فضول ڪمن تي يعني تعليم، صحت،
سماجي بهبود تي خرچ ٿي ويئي ۽ بُڪيا کائي ويا! ملڪ
خطري ۾ آهي. مغربي تهذيب آخري پساهن تي آهي! ٻيا
فضول خرچ هڪدم بند ڪري جنگ لاءِ تيار ٿي وئو! فوج
وڌايو، هٿيارن جا زبردست نوان آرڊر ڏيو!“

في سبيل الله شاهدي

هر ملڪ ۾ سامراج جا ”مشهور معروف“ اديب، صحافي،
دانشور ۽ محقق وغيره ڌاريل آهن ۽ ڪئين ”مشهور معروف“
رسالا ۽ ڊائجيسٽون ڪڍايل آهن. پنهنجي ڪوڙي پروپئگنڊا کي

سڄو ثابت ڪرڻ لاءِ ”چانڊيا چور شنبائي شاهد“ واري ڳالهه وانگر سامراج جا هندستان ۾ ڌاريل پالتو، ”مشهور معروف“ اديب، صحافي، رسالا ۽ ڊائجيسٽون وغيره، مصر جي ”مشهور معروف“ سامراجي چارٽن، اديبن، رسالن ۽ ڊائجيسٽن جي شاهدي واريندا ۽ سندن حوالا ڏيندا. اهي وري پاڪستان وارن جي واريندا ۽ اهي جرمنيءَ وارن جي واريندا. ڏنيا ۾ ڏيڍ سئو کان مٿي ملڪ آهن، انهن مان ڪنهن به ملڪ جا سامراجي، پالتو ”اديب، دانشور ۽ عالم“ ڪنهن به ٻئي ملڪ جي پالتون جي شاهدي وجهن ۽ حوالا ڏين ته وس وارا آهن. شاهدي اها ملندي جيڪا موت جي واپارين، سندن سي آءِ اي جي ڳالهه کي سڄو ڪندي، تر جو به فرق ڪونه پوندو.

جاسوسي ڪهاڻيون

ڪارنل وولرچ ۽ ٻئي اهڙي هڪ اڌ جاسوسي ڪهاڻيڪار جي ڪهاڻين کي ڇڏي باقي ٻيو سمورو سرمايه دار جاسوسي ادب ماڻهوءَ جو ماڻهوءَ مان پروسو ڪڍيو ڇڏي. دنيا جي عوام جون وڏي ۾ وڏيون ضرورتون آهن، هڪٻئي سان همدردي ۽ پيار، هڪٻئي تي پروسو، پاڻ ۾ ٻڌي ۽ تنظيم. جي جاسوسي ڪهاڻين واري ڳالهه سڄي آهي ۽ اڪثر ماڻهو واقعي ايتري قدر نيچ، پئسي جا پُٽ آهن جو ٻٽن هوارن لاءِ سڳي ماءُ جو ڪنڌ لاهيندي دير نه ڪندا ته پوءِ عام ماڻهن جي پاڻ ۾ گڏجڻ، هڪٻئي جو حال پائي ۽ همدردي ٿيڻ، ٻڌي ڪرڻ ۽ تنظيم ٺاهڻ، سڄي عمر پنهنجي قول تي پورو ۽ وفادار رهڻ ۽ گڏجي سِر جون سٿون ڏيڻ جو سوال ئي ڪيئن ٿو پيدا ٿي سگهي؟ سامراج کي ڪپي ئي اها ڳالهه ته عوام تي اهو عام اثر هجي ته، ”پاڻ ۾ ٻڌيون وري ڇاجون!“ سڀ ماڻهو بي ايمان، دوکيباز، چور، ڌاڙيل ۽ رهزن آهن. اءُ ڇو پوئتي رهان؟“ هي ڪهاڻيون اهو به اثر ٿيون ويهارين ته، ”غريب ماڻهو وري ڇا جا مظلوم ۽ اشراف آهن؟ اشراف ۽ مظلوم ته ويچارا ڪروڙپتي، ارب پتي سيڻيون ۽ سيڻياڻيون آهن، جيڪي پگهر جي پورهئي مان محل ماڙيون اڏائين ٿا ۽ هيرا جواهر خريد ڪري رکن ٿا، جن کي غريب ماڻهو هر وقت تارئيندا ۽ چورائيندا رهن ٿا.“ اهو به سبق ٿو ملي ته حاڪم طبقن جي چارٽي پوليس ۽ سندن عدالتي نظام آجيا، رحمدل ۽ نرم دل آهن. انهن هٿي بُکين بدمعاشن جو دماغ خراب ڪري ڇڏيو آهي ۽ کين ڏاڍي مشڪل سان ڪا ٿوري گهڻي سيڪٽ مس ٿي ملي. هجي ڪو ملڪ ۾ مڙس

ماڻهو جو ڏکين سينين ۽ سينياڻين کي حرام خور ۽ مجرم غريب ماڻهن کان بچائي دعا گڻي!

ڪي سمجهو ماڻهو به سوچيندا هوندا ته آمريڪا ۽ يورپ سامراجي ملڪ آهن، اتي برابر اڪثر ماڻهو اهڙا ئي بدمعاش هوندا، پر اتي رڳو سامراجي سينيون نه پر عوام به رهي ٿو، مظلوم به رهن ٿا، سٺا ۽ اشراف ماڻهو به رهن ٿا، اتي جي عام ماڻهن ۾، پنهنجين خاص حالتن مطابق، خامين سان گڏ خوبيون به آهن، اتي به ظالمن سان گڏ مقابلو ڪري هڪ نئون جهان اڏڻ وارا ماڻهو موجود آهن، سرمايه دار سامراجي جاسوسي ڪهاڻيون، جيڪو آمريڪي ۽ يورپي عوام جو نقشو چٽين ٿيون، سو مجموعي طور سراسر ڪوڙو، گمراهه ڪندڙ ۽ بي ايمانيءَ وارو آهي.

جادو! اسرار! ڪرامتون

پنهنجن حالتن کي بدلائڻ بابت سوچيندو ۽ ان لاءِ جاکوڙ ۽ ويڙهه ڪندو آهو، جنهن جا پير پٽ تي هجن ۽ دماغ جاءِ تي هجي. جادو ۽ اسرار جون ڪهاڻيون ماڻهوءَ جا پير ڌرتيءَ تان کڻي ڇڏين ۽ دماغ کي بولاڻيون ڪارايو ڇڏين. هو سڄو ڏينهن پيو سوچيندو ته ”ڇا جا پڙهڻ، ڇا جا پورهيا، ڇا جا ڪشالا، ڇا جا گهر گهاٽ؟“ قسمت ياوري ڪري ته بس رڳو ڪو پراڻو ڏيئو يا لالئين اهڙو هٿ چڙهي وڃي، جنهن ۾ ڪو جن ويٺل هجي! پوءِ ته ٻئون ٻارهن! سڀ سڻايون! نه ته وري گس هلندي ڪا اهڙي مومل ملي وڃي جا ڏسندي ئي رڙ ڪري ڇهتي وڃي! ڇي ”توڪي ته مون الائي ڪيترن جنمن کان الائي ڪهڙين ڪهڙين ڏنيائن ۾ پئي ڳوليو! تون هتي ويٺو آهين!“ هڪدم ٻڪ وجهي کڻي وڃي ڪنهن ٻئي زماني ۽ ٻيءَ دنيا ۾ رسائي. پوءِ ته مڙا ئي مڙا!“

مارا ماريءَ وارو ”ادب“

مارا ماريءَ وارو ادب عوام کي بي رحمي، سفاڪي ۽ وحشانيت سيکاري ٿو ۽ کيس اهڙو وحشي درندو بنائڻ گهري ٿو جو منجهانئس پنهنجي پرائي جي ساڃاهه ئي نڪري وڃي ۽ جيڪو سامهون اچيس تنهن جي نڙي وڍي رکي. اهڙي انساني ”مال“ مان سامراج کي عوام خلاف ڪارائتا ڪرائي جا قاتل، جاسوس ۽ ايجنٽ ملن ٿا، جيڪي چند ڏوڪڙن عيوض پنهنجي وطن جي عوام خلاف توڙي دنيا جي عوام خلاف ڪهڙو به غداريءَ، درندگيءَ ۽ شيطانيءَ وارو جرم ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وڃن ٿا.

ڪرامتي ”ادب“

ڪرامتي ادب ۽ جادوئي اسراري ادب جو پاءُ آهي. پير جي هڪڙي شوڪاري يا تعويذ سان ئي لڏڻ ڪنوار ملي وڃي ۽ سڀ ڏکيائون اسان تي وڃن ته ماڻهو ٻيا جوڳ ڇو پڄائي؟ ڪرامت باز ليکڪ ڪرامتن بيان ڪرڻ ۾ اهڙيون اهڙيون بائونڊريون ۽ چڪا ٿا هڻن جو عمران خان ۽ دنيس ليلي پارا پنهنجي گهر ويهن! ڪي نه ڪي ماڻهو ضرور انهيءَ سوچ ۾ به پئجي سگهن ٿا ته، ”جي اهو حساب آهي ته ڏنيا جون حڪومتون ڏاڍيون ڪي پورڙيون آهن جو ايڏا ڪروڙ ۽ ارب خرچي هيڏا سارا هٿيار ۽ فوجون گڏ پيون ڪن ۽ ملڪ جي اقتصادي حالت کي ٽيڪ ڏيارڻ لاءِ هيڏا سارا پارا پيون پٽين! ڏنيا ۾ هرو ڀرو اهڙي صفا سچ به ڪانه هوندي! هيءُ جو هيڏو سارو جهان پيو هلي، سو به ڪن جي ڪري ته هلندو هوندو! انهن خاسارن جي بدران ڇو نه ٿيون ڪنهن ڪاني ڪرامت واري کي ڪٿان گولي هٿ ڪن، جيڪو هڪڙي ئي شوڪاري سان دشمن جا راکيٽ ۽ بم پسم ڪري ڇڏي ۽ ٻن چئن تعويذن سان، ڏڪار دور ڪري، فصل پلا ڪري، پيداوار وڌائي ۽ غيرملڪي واپار ۾ کوٽ پوري ڪري ملڪ جو ٻيڙو تاري ڇڏي.“

”تاريخي“ ڪهاڻيون

ادب جي روپ ۾ سامراجي پروپيگنڊا جي زهر جو ٻيو قسم آهي تاريخي ڪهاڻيون.

هر نئون ڦورو ۽ ظالم حاڪم طبقو يا ٽولو پهريائين عوام جي مدد سان اڳئين حاڪم طبقي سان مقابلو ڪري ان جو تختو اُٿلائي ٿو. ڪم نڪرڻ کانپوءِ عوام سان ڪيل واعدن کي پاڻي ڏيڻ بدران اهو پنهنجي دشمنن يعني اڳوڻن حاڪم طبقن ۽ ٽولن سان سمجهوتو ڪري، انهن کي پنهنجو چوٽو پائيوار بڻائي، انهن سان گڏجي پنهنجي مددگار عوام کي ڪُچلي ٿو. ڏنيا جي هر ملڪ جي جاگيردارن پهريائين عوام سان گڏجي غلام دارن جو تختو اونڌو ڪيو. پوءِ هنن عوام سان دوکو ڪري، شڪست کاڌل غلام دارن سان ٺاهه ڪري، ساڻن سازباز ڪري، پنهنجي مددگار اُسرندڙ عوام کي ڪُچلي ڇڏيائون.

تاريخي مهاڙت

18هين ۽ 19هين صديءَ ۾ جڏهن سرمايه داري اڃا اُسري رهي هئي ۽ نئون جوين هوس، تڏهن ان، مُردار جاگيرداريءَ جي لعنتي نظام تي، هر ميدان ۾ زبردست ۽ قاتلانه حملا ڪيا

۽ ان جي بُنيادن ۾ زلزلو وجهي ڇڏيا، پر هاڻ هن صديءَ ۾ جڏهن سرمايه داري پاڻ آدمخور پوڙهي ٻانڀ ٿي وئي آهي، تڏهن ”چنڊو چنڊي کي سئو ڪوهن تي ڳولهي لهي“ واريءَ ڳالهه وانگر هن جاگيرداريءَ جي مرڻ ڪنڌيءَ تي پهتل ڏاڻڻ کي پنهنجو ننڍو پائيوار بنايو آهي ۽ ان کي رت جون بوتلون چاڙهي، منجهس ڪجهه نئون ساهه وجهي، کيس نئين سر عوام جي خلاف استعمال ڪرڻ لڳي آهي. سامراج جي سرپرستيءَ ۽ مدد سان، هر ملڪ جا جاگيردار پرست، عوام دشمن، جاگيردار ثقافت جي بدبودار لاشن کي قبرن مان کوٽي، ڪڍي، کين ٽيڪون ڏيئي، ويهاري، سندن ڳڻ ڳائي ۽ کين جيئرو پير ڪري پوڄرائي رهيا آهن. جاگيردار طبقي جا ڪئين نئين دؤر جا ادبي پٽ ۽ مڱهار دهل ڳچين ۾ وجهيو، رسالن، ڪتابن، ريڊين، ٽي وين ۽ فلمن ۾ سرمائيداري نظام کان سوين دفعا بدتر بچڙي ۽ بيهودي جاگيرداري نظام، جاگيردار طبقي ۽ اميرن، آمرانن، بادشاهن ۽ ٻئي جاگيردار طبقي جي فردن جا هٿرادو ۽ ڪوڙا ڪارناما بيان ڪريو، کين ڌرتيءَ جا سوڍا پُٽ ڪريو پيا ڳائين، وڃائين. انهن هٿرادو ۽ ڪوڙن قصن کي ”تاريخي“ ڪهاڻيون ۽ ”تاريخي“ ناول ڪري سڏيو ويندو آهي.

ڌرتيءَ جي هڪڙي ڪوڙيءَ کان ڪوڙي لکت

هن ڌرتيءَ جي اڪثر بُنيادي ڳالهين بابت جيڪي ڪوڙين کان ڪوڙيون لکيتون موجود آهن، تن ۾ هڪڙي ڪوڙين کان ڪوڙي لکيت اها آهي، جنهن کي اسين ”تاريخ“ سڏيون ٿا. هن ۾ ڏينهن کي رات ۽ رات کي ڏينهن ڪري ڏيکاريو ويو آهي. ظالم کي مظلوم ۽ مظلوم کي ظالم ڪري سڏيو ويو آهي. ڦورون ۽ ڌاڙيلن کي سخي ۽ ڏاتار ڪوٺيو ويو آهي. الله جي مخلوق لاءِ قيامتون برپا ڪندڙ وحشي درندن کي سلطان، عادل ۽ الله جو پاڇو سڏيو ويو آهي ۽ پنهنجون جانيون، مال ۽ لڄون بچائڻ جي ڪوشش ڪندڙن کي گس تان ٽڙيل، نافرمان ۽ باغي سڏيو ويو آهي. جاهل ۽ بيهودن غنڊن کي روشن ضمير ۽ دانائيءَ جو سمنڊ ڪوٺيو ويو آهي ۽ دانائن کي ڪل ٽڙيل ۽ پاڳل سڏيو ويو آهي. هڪڙو ڪميو ۽ لوفر بدمعاش ٻيا پاڻ جهڙا بدمعاش، ڪمينا ۽ لوفر ساڻ وٺي، ڪنهن جون بڪريون ۽ رڍون ڦري ٿو، ڪنهن جي ڪري کي باهه ٿو ڏئي، ڪنهن جي ڌيءَ ۽ زال

ڪٿي ٿو يا ڪنهن کي ماري وجهي ٿو ته سماج ان کي چور، ڦوڙو ۽ ڌاڙيل سڏي ٿو ۽ ان کي سوريءَ تي چاڙهڻ کي مناسب سزا ٺهرائي ٿو، پر جي ٻيو رولاڪ لوفر ۽ بدمعاش رهن پاڻ سان پنجاهه هزار يا لک ٻيا پاڻ جهڙا رولاڪ لوفر ۽ بدمعاش رهن وٺي، مسڪين ماڻهن جون لک رڍون، ٻڪريون ۽ اُٺ، گهوڙا ڦري ٿو، ڳوٺن جا ڳوٺ ۽ شهرن جا شهر ۽ ملڪن جا ملڪ ساڙي رک ڪري ڇڏي ٿو. هزارين لکين نياڻيون ۽ لڄون قتل ڪري ڇڏي ٿو، ماڻهن جون هزارين لکين نياڻيون ۽ لڄون پڄائي ڪٽي وڃي، انهن جي پاڻ به لڄالت ڪري ٿو ۽ ٻين لوفرن ۽ بدمعاشن هٿان به سندن لڄالت ڪرائي ٿو ۽ ان کان پوءِ انهن کي ڍورن وانگر بازارين ۾ تين وال ڪري ٿو، ته جعلي تاريخ ان کي مهائلي، مهاراج، اڌيراج، امير، غازي، سلطان، بادشاهه، شهنشاهه، ظل الله، قيصر قسري، محافظ دين و الملت Defender of the faith جي لقبن جا هار پهرائي، آفريون ڏئي ٿي ۽ سندس انهيءَ انسانيت سوز ڏوهن کي ”فتح“ ۽ ”ڪشور ڪشائيءَ“ جو لقب ڏيئي، انهن پيانڪ بين الاقوامي ڏوهن کي قابل فخر ڪارناما ٺهرائي ٿي.

ان ڳالهه جو بنيادي سبب اهو آهي جو دنيا جي تاريخ ذري گهٽ سڃي جي سڃي يا ته حاڪم طبقن جي ٽڪريل چاڙتن طرفان لکي وٺي آهي يا انهن طرفان لکي وٺي آهي، جيڪي حاڪم طبقي منجهان يا ان جي رحم ڪرم تي هئا ۽ ڪيڏو به چاهين ها ۽ سماج ۽ تاريخ بابت پوري ڄاڻ ۽ سمجهه به رکن ها (جيڪا ڳالهه گذريل دؤرن ۾ سماجي سائنس جي موجود نه هئڻ جي ڪري ناممڪن هئي) ته به انساني سماج ۽ تاريخ جون بنيادي حقيقتون بنيادي طرح سڃي نموني لکي نٿي سگهيا. سنڌي تاريخ جا ماخذ

پري وڃڻ جي ضرورت ڪانهي، رڳو سنڌي تاريخ جي بنيادي ماخذن جهڙوڪ چچ نامي، تاريخ معصومي، تاريخ طاهري، ترخان نامي، مظهر شاهجهاني، نوائي مٽارڪ وغيره جي لکندڙن کي وٺو، جن مان پهرئين کان سواءِ ٻيا سڀ سنڌ جا رهندڙ ”سنڌي“ هئا. سندن لکيل ”تاريخن“ کي پڙهي فيصلو ڪريو ته جنهن ملڪ جي تاريخ پيئي لکيائون، تنهن جي ماڻهن جا سڃڻ هئا يا انهن کي ڦريندڙ ماريندڙ سامراجين جا پولڙيا ۽ ڍنڍورچي؟
گجهي تاريخ

دُنيا جي عوام جي باشعور نقطي نگاهه کان اڃا دُنيا جي مُفصل ۽ مُستند تاريخ ڪانه لکي وئي آهي. پاڻ کي دُنيا جي اڳوڻي تاريخ ۾ شايد فقط هڪڙو اهڙو ڪتاب ملندو، جنهن جي لکندڙ پنهنجي دؤر جي جابر حڪمرانن بابت، پنهنجي ذاتي ڄاڻ ۽ طبقاتي سوچ ۽ سمجهه آهر، ڪنهن به ”يعني“، ”مگر“، ”چونڪه“، ”چنانچه“ کان سواءِ، سندن اهڙو ڪچو چئو کولي ڪٿي سڃيءَ دُنيا کان اڳيان رکيو آهي، جنهن جو مثال روڙ زمين تي اڄ تائين مشڪل ملي. اهو ماڻهو پنهنجو داستان ڪجهه هن قسم جي لفظن ۾ شروع ٿو ڪري: ”مون اڳ فلاڻا فلاڻا تاريخي ڪتاب لکيا آهن، انهن ۾ شهنشاهه ۽ ملڪه عالم جي حڪومت ۽ سندن ذاتي خوبيون جو مفصل ذڪر ڪيو اٿم. انهن تاريخن جو لفظ لفظ ڪوڙ آهي. اهي تعريفون بي ايمانيءَ واريون آهن، منهنجو ضمير مون تي ملامت ٿو ڪري. هاڻي ڀڄي اچي هتي هڪڙي تهه خاني ۾ لڪي، هيءَ تاريخ لکان ٿو، جنهن ۾ لفظ لفظ سچ لکندس. هي ستون به ويٺو لکان ۽ ڏڪان به پيو ته متان پوليس ڇاپو نه اچي هڻي...“

ان تاريخ جو انگريزي ترجمو ڇپيل آهي، ان جو نالو آهي گُجهي تاريخ (Secret History)، ان جو لکندڙ هڪ يوناني مورخ آهي، جنهن جو نالو آهي پروڪوپيوس Procopious. هن اها تاريخ 14 صديون اڳ قسطنطنيہ جي هاڪاري رومي شهنشاهه جسٽينين جنهن کي عيسائي ذري گهٽ وليءَ جو درجو ڏيندا هئا، تنهن ۽ سندس ملڪه ٿيوڊورا Theodora جي عقل چرخ ڪندڙ شيطاني ڪارنامن جي باري ۾ لکي آهي. پنجاب ۾ چوندا آهن ته، ”جنهن لاهور نه ڏٺو، سو ڄڻ ته ڄائو ئي ڪونه.“ سو ان ڳالهه وانگر جنهن پروڪوپيوس جي گُجهي تاريخ نه پڙهي، تنهن به چئبو يا عمر بنان ملاوت واري، حال سارو اصلي، تاريخي چيز جو چُٽڪو نه ورتو.

جيڪڏهن سموري تاريخ ”گُجهي تاريخ“ وانگر لکيل هجي ها ته پوءِ جيڪر خلفاءِ راشدين، خليفه عمر بن عبدالعزيز ۽ ٻين اهڙن ڳاڻ ڳڻين، اٿلپ ۽ بي مثال حاڪمن کي ڇڏي، باقي دُنيا جي ٻين اهڙن ڦورن ۽ ظالم حاڪم طبقن جي فردن يعني جاگيردارن، اميرن، نوابن، سلطانن، راجائن، مهاراجائن، قيصرن، ڪسراڻن ۽ ڏنڊي جي زور تي ٺهيل هٿرادن اميرالمومنين ۽

خليفن جا سپاهه کارناما پڙهي ماڻهن جو رت تهڪي پوي ها.* هنن ماڻهن پنهنجين حياتين ۾، خدا ۽ انسانيت جي مهذب قانونن جي خلاف، جيڪي خدا جي مخلوق سان ويل وهايا آهن ۽ انهن خلاف سنگين ۽ ڪڏهن به معاف نه ڪرڻ جهڙا جرم ڪيا آهن، سي سڀ رڪارڊ ڪيا ويا هجن ها ۽ انهن جي ڪين عام ماڻهن وانگر پوري پوري سزا ڏجي ها ته ڏيئي ئي نه سگهجي ها! جيڪر سزا طور سندن جيئري ڪلون لاهي، سندن بدن وڍي، پڪر ٽڪر ڪري، تيل جي ڪڙاهين ۾ ڪاڙهي ۽ پوءِ سندن ٽڪر سبي، ڪين سورين تي ڇاڙهيو وڃي ها ۽ گذريل سموريون صديون هو ايئن تنگيا پيا هجن ها ۽ هجن به جيئرا ها، ته به جيڪر سندن پيانڪ شيطاني ڪرتوتن جي سزا ملي پوري ڪانه ٿئي ها.

ڪڏهن نه ڪڏهن اهو ڏينهن ضرور اچڻو آهي، جڏهن عوام جي ازلي ۽ ابدي دشمنن يعني شيطان صفت آدم خورن کي هٿرادي نموني عوام جو گهڻ گهڻو، محسن، محبوب هيرو ۽ معصوم فرشتو بڻائي ڪين عوام تي ذهني طرح مڙهڻ وارن ضمير فروش ۽ بي حيا جعلي تاريخ نويسن جي ڪوڙيءَ شهرت جي لاش کي دنيا جو سجاڳ عوام قبرن مان ڪڍي کڻن جي حوالي ڪندو. بغداد ۾ ڌاري هڻڻ جو سرڪاري ٺيڪو!

نام نهاد تاريخي ڪهاڻين ۽ تاريخي ناولن ۾ ٻيون سڀ ڳالهيون آهن، سواءِ انهن به ٽڪا اصلي ڳالهين جي، جيڪي ان دور جي تاريخن ۾ قسمت سانگي لکجي ويون آهن. ڪابه ڊائجيسٽ اسان کي اها تاريخي حقيقت ڪانه ٻڌائيندي ته عباسي خلافت جي پهرئين دور ۾ بغداد جي قاضيءَ جي عهدي کي باقاعدي نيلام ڪيو ويو ۽ قاضيءَ کان لکائي ورتو ويو ته رشوت مان هيترا پئسا سرڪاري خزاني ۾ پياريندين! نڪو ان

* چئن خليفن (رضي الله تعاليٰ عنهم) جي خلافت راشده جي اسلامي روح مطابق حڪومت اڌ صديءَ کان به گهٽ عرصي تائين هلي. اموي ۽ عباسي حاڪمن انهيءَ حالتن آهر، نسبتاً جمهوري حڪومت کي ختم ڪري، بادشاهي طرز جي عام جاگيرداري آئيني حڪومت قائم ڪئي ۽ پاڻ کي ڏنڊي جي زور تي امير المومنين ۽ خليفو سڏايو. مسلمان عالم جهڙوڪ مولانا ابوالڪلام آزاد، مولانا عبيدالله سنڌي ۽ خود مولانا مودودي وغيره پاڻ ۾ ٻين بي انداز ڳالهين تي سخت اختلاف رکڻ جي باوجود، انهيءَ ٺڪتي تي متفق آهن ۽ انهن اموي ۽ عباسي نام نهاد خليفن جي حڪومت کي ڪڏهن به اسلامي حڪومت تسليم نه ڪيو ۽ ان کي عام رواجي آئيني بادشاهي ڪري ئي لکيو. (پڙهو: مولانا مودوديءَ جو ڪتاب ”خلافت و ملوڪيت“) اهڙيءَ ريت، گذريل چوڏهن صدين ۾ اسلامي طرز جو راڄ ٻاءُ صدي کن مس هليو. باقي سموريون صديون اسلامي ليل هيٺ جاگيردار امريت جي ڏنڊي شاهي هلندي رهي آهي.

ڳالهه جو ذڪر ايندو ته ڪنهن وقت بغداد کي لٽڻ لاءِ به باقاعدي سرڪاري طرح احمدي ڌاڙيل کي نڪو ڏنو ويو، جنهن جا ماڻهو نيڪي ڪٽڻ کان پوءِ باقاعدي ڏينهن ڏئي، شمعدان ٻاري، گهرن مان مال لٽيندا هئا (پڙهو: تاريخ طبري ۽ تاريخ خلافت از علامه جلال الدين سيوطي وغيره وغيره). حوالو رڳو حاڪمن جي ”نوازشن“، ”حلم“، هڪڙي ڏينهن قاضيءَ اڳيان تابعدار ٿي بيهڻ، توپيون سبي وڪڻڻ ۽ ان مان گذر ڪرڻ، ڪنهن پوڙهيءَ کي انعام ڏيڻ جو ايندو هو! انهن ٻٽن نمائشي ڊرامن جي پويان جيڪا خدا جي مخلوق مٿان صدين جون صديون قيامت برپا رهندي آئي آهي، تنهن جو نالو نشان گم ڪيو ويندو رهيو آهي.

خاص ادبي پڙي!

دُنْگي وچ درياهه، ڪي ٻُڌي
ڪي اُپي اُڙي،
هو جي وادي واٽيا، سي سونهڻ
سڀ سڙيا،
معلم ماڳ نه اڳئين، ڦلنگي
منجهه ڦريءَ،
ملاح تنهنجي مڪڙيءَ، اچي چور
چڙهي،
جتي ڊينگ ڊريا، اتي تاري
تنهنجِي!
(لطيف)

جادوئي، ڪرامتي، جاسوسي، نام نهاد تاريخي وغيره ادب کي هونئن ته سڀ پڙهن ٿا، پر اهو خاص ڪري گهٽ پڙهيل ماڻهن ۾ وڌيڪ مقبول هوندو آهي. گڏ پڙهيل اديب ۽ دانشور قسم جا ماڻهو جيڪي خود پنهنجي سر عوام جي راءِ تي گهڻو اثر وجهي سگهن ٿا، تن جي ذهنن کي مائوف ڪرڻ لاءِ هڪڙي ٻي خاص زهريلي ادبي جنس تيار ڪري، گڏ عرصي کان دنيا ۾ هلائي پئي وڃي. اها هڪ وچڙندڙ وبا وانگر ڏسندي ڏسندي دنيا جي ملڪن کي وڪوڙي وئي آهي. خاص ڪري ٽينءَ دنيا جي اسان جهڙن غريب ملڪن ۾ ان موذي مرض هاڃا ڪري ڇڏيا آهن. ان ادب جو زهريلو پيغام اهو آهي ته، ”ماڻهو نه ڪجهه ڪري سگهيو آهي ۽ نه ڪري سگهندو. زندگيءَ جو ڪوبه مطلب، ڪوبه مقصد، ڪابه معنيٰ ڪانهي، ان ۾ ڪابه آس اميد رکڻ اجائي آهي. چوڌر صرف اونداهه هئي، اونداهه آهي ۽ اونداهه رهندي. سماجي قيامت اچي وئي آهي. اڳتي مايوسين ۽ پيڙائڻ جي دوزخ جي باهه کانسواءِ ٻيو ڪجهه ڪونهي. قسمت جي ڪورينڙي جي چار ۾ ڦٽڪڻ اڃا آهي. ڪو ڪنهن جو ڪونهي. هڪٻئي کي ڇڏيو! هڪٻئي کان پري

پڇو! اڪيلي وجود جي ڀر ۾ گهڙي وڃو! ڊڄو! پڇو! لڪو! گم ٿيو! روئو، پٺيو، اوچنگارون ڏيو، ختم ٿيو! ختم ٿيو!"
ڇو مٿن کي ٿو مارين!

اهو ادب ان ڄاڻائيءَ، جهالت ۽ گمراهيءَ جي هٿان اڳ ۾ ئي اڌ مٿل عوام کي اڃا به ٻيا نوان ڊپ ڏيئي، وهم وجهي، مت مان ڪڍي، آسن، آميدن ۽ مقصدن کان خالي ڪري، مورڳو وائڙو ۽ بتال بنائي ٿو ڇڏي. اهو کين پنهنجو پاڻ مان، پنهنجي سموري زندگيءَ مان ۽ هن سموري جهان مان بيزار ۽ مايوس بنائي، يا ته جيئرو لاش بنائي ٿو ڇڏي يا وري هڪٻئي جا ٻوٽ پٽي کائڻ لاءِ تيار درندا بنائي ڇڏي ٿو.

اهو ادب ماڻهن ۾ بي مقصد ميڪ ميڪ ڪري، ڪنجهڻ، ڪُرڪڻ، روئڻ، پڇڪڻ جو مرض وجهيو، منجهن بي اعتمادي، بي همتي ۽ بزدلي پکيڙي ٿو. اهو ماڻهن جو اندر کائي، سندن ذهني صحت ۽ روحاني مڙسي ختم ڪري، کين ذهني طرح ڀنگلو ۽ روحاني طرح خسي ڪريو ڇڏي.

اهو ثقافتي ڳوڙها آئينڊر گيس "Tear Gas" آهي، جيڪو ماڻهن جي اکين ۾ زبردستي ڳوڙها آڻي، کين روئڙي، بيهوش ڪري، دشمن جو شڪار بڻائي ٿو.

سامراج جو هيءُ گولو غلام ادب جيڪو سندس هٿ جو باز ۽ عوام جي ثقافتي صفن ۾ سندن ففٽ ڪالم ايجنٽ آهي. تنهن ۾ گهڻو ڪري ڪوبه سرتال ڪونهي، نه منجهس رس آهي ۽ نه وندر ۽ نه ڪنهن به قسم جو حقيقي فن. هن جا علمبردار علي الاعلان چون ٿا ته هيءُ ادب عوام لاءِ ڪونهي. ان ۾ ماڻهن جي سمجهڻ يا کين سمجهائڻ جهڙيءَ ڪنهن به ڳالهه جو هجڻ ضروري ڪونهي. هو چون ٿا ته ان مان ماڻهن جي ڪا پلائي ٿئي يا بُرائي، تنهن سان اسان جو واسطو ڪونهي. ان ۾ ڪنهن به معنيٰ هجڻ جي به ضرورت به چون ٿا ته ڪانهي. هو ٻوليءَ، ان جي گرامر ۽ ان جي عام استعمال جي مڃيل طريقن کي رد ڪن ٿا. هو چون ٿا ته انسانن جي ٻولي اسان جي احساس، جذبن ۽ خيالن جو اظهار نٿي ڪري سگهي. تنهن ڪري هنن ٿورن اکرن ۽ گهڻين عجب ۽ سوال جي نشانين، پُرِين، ڊئشن، ليڪن ۽ ڏاڪڻين واري هڪ آيتي اڌ اڪري به ايجاد ڪئي آهي.

جيئن ته هن ادب جي اظهار جو طريقو سڪڙي ڪڍي ۽ ڍڍپ آهي، تنهن ڪري جيڪڏهن ٻيا ادب "ادب براءِ ادب" ۽ "ادب براءِ زندگي" وغيره سڏجن ٿا ته هن کي "يخي براءِ يخي"

سڏي سگهجي ٿو. بشرطيڪه يخيءَ جو مطلب رڳو اجائي بي مقصد بڪ بڪ نه پر بيهودي ۽ بچڙي جهڳي، ول ۽ واويلا ورتو وڃي. هن وللي واويلائي ۽ جهڳي باز ادب کي دنيا جي ادبي بازارين ۾ ”نئين ادب“ يا ”جديد ادب“ جي ليبل هيٺ هلايو وڃي ٿو.

نوان بانڪا

لکنؤ ۾ جڏهن زوال آيو ۽ حاڪم طبقن مان سچ پچ زنده رهڻ ۽ وڙهڻ جي پهچ نڪري وئي، هو سماجي طرح سڃا ۽ خصي ٿي پيا ۽ ڪنهن به حقيقي سورهياڻيءَ واري ڪارنامي جي لائق نه رهيا، تڏهن منجهن بانڪن جو رواج پيو. انهن بانڪن جو مکيه مقصد هو بي مقصد ”نوان“ پيدا ڪرڻ.

ان ”نوان“ جي پٺيان انهن مان ڪي اڌ مٽي کي پاڪي هڻايو ۽ اڌ مٽي تي ڪلهن تائين ڊگها وار رکايو گهمندا هئا. ڪي مڇ جو هڪڙو پاسو ڇٽ ۽ ٻيو سڄو سارو رکيو پيا هلندا هئا. ڪي فقط ملهليون پايو، تهه سيارن ۾، شهر گهمندا هئا ۽ اونهاري ۾ اُن جا گڏلا پايو، نٽهڻ اُس ۾ جهنگ ۾ شڪار ڪرڻ نڪرندا هئا، ڪي ته ڪاوڙ ۾ اچي، ٻين کي سيڪ ڏيڻ لاءِ، پاڪيءَ جي هڪڙيءَ رهڙ سان، خود پنهنجا نڪ چپ وڍي ڏيکاريندا هئا. مطلب ته پنهنجي ذاتي ۽ سماجي ڏيوالي کي لڪائڻ لاءِ، ڪئين رنگ ڪندا هئا. اڄ ڪلهه جڏهن، تاريخي حساب سان، سامراج ۽ سرمايه داريءَ جا پويان ڏينهن آهن، تڏهن به مٿئين طبقي جا يورپي ۽ آمريڪي جوان ۽ جوانڙيون، گهر گهاٽ ۽ ڪم ڏندا ڇڏيو، ڪنڌن ۾ هار وجهيو، انگ پيوٽ ڪريو، چرس جا سُونا هڻيو، ملنگ ٿيو، سڄيءَ دنيا ۾ هلندا وتن. هن ادب کي به بانڪو يا هپي ادب سڏي سگهجي ٿو. فرق هيءُ آهي ته بانڪا ۽ هپي بنيادي طرح رڳو خود سندن واسطي نقصانڪار آهن، پر هيءُ ادب عوام لاءِ قاتل زهر آهي.

ڪوڙن جا قسم

ڪوڙن جا ڪيترائي قسم آهن. هڪڙن ڪوڙن جا پير هوندا ئي ڪونه آهن. انهن کي ننڍڙو ٻار به ٽڏي تي پڪڙي سگهندو. ٻيا ڪوڙا اهڙا هوندا آهن، جن جون پاڙون ذري گهٽ ڄڻ ته پاتال ۾ هونديون آهن. اهي ڳوهه وانگر اڳواٽ ڪيتريون اونهيون ڏريون ڪوٽيو ويٺا هوندا آهن. کين ڊوڙائي ڊوڙائي جهليو، ته ڪنهن هڪڙيءَ ڌر ۾ گهڙي ويندا. اها ڌر ڪوٽي، پائڻو ته پڪڙيا ته اوچتو لوهه ڪري، ٻيءَ ڪنهن ڌر ۾ گهڙي

ويندا! ٻيءَ مان ٽينءَ ۾، ٽينءَ مان چوٿينءَ ۾، چوٿينءَ مان وري پهرينءَ ۾...

هن ”نئين“ ادب جا علمبردار به هزارين ڪوڙا آهن. ههڙن شرطي ڪوڙن کي پڪڙڻ لاءِ به ڪافي ذهني ڊڪ ڊوڙ ۽ علمي ڪوٽائي نه ڪبي ۽ کين سڀني ڀرن مان ٽڪائي ٻاهر نه ڪڍو ته اهي وٺ ئي ڪونه ڏيندا. ڇي ”اسين سڄا! ڏٺو! ڪو پڪڙياسين؟“

اچو ته هنن جديد ڪوڙن جي لڪڻ جون سموريون ڌريون ڪوٽي ڏسون.

”نئين“ ادب جي پرچارڪ هن ”نئين“ ادب جي انوکيءَ ۽ اچرج جهڙيءَ ”نواڻ“ جي حمايت ۾ طرحين طرحين جا دليل ۽ خُجتون پيش ڪن ٿا. هو چون ٿا ته هيٺين ۽ ٻين سببن جي ڪري ”پراڻو“ ادب موجوده دؤر جي ترجماني ڪرڻ جي لائق نه رهيو آهي ۽ فقط ”نئون“ ادب ئي اهو فرض انجام ڏيئي سگهي ٿو:

(1) هيءُ نئون ۽ نرالو دؤر آهي. دنيا بلڪل بدلجي ويئي آهي. زندگيءَ جون پراڻيون بنيادي کان بنيادي حقيقتون بدلجي ويون آهن. پراڻا مُقدس کان مُقدس لاڳاپا ۽ اعليٰ کان اعليٰ قدر ڀڄي ڀڙي، ڀڙا ڀڙا ٿي چڪا آهن. رشتا ناتا ٽٽي چڪا آهن. اڄ جي نئين نسل ۽ پراڻي نسل جي وچ ۾ پيڙهي وڇوٽيءَ جي اٿاهه ڪاهي آهي. هن دؤر جي پراڻي پوڙهي پيڙهيءَ ۽ نوجوان پيڙهيءَ جي وچ ۾ بنا اعلان جي اهڙي جنگ هلي رهي آهي، جنهن ۾ ڪنهن به ٺاهه ۽ سمجهوتي جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي.

(2) ڳوٺاڻو سماج ٽٽي رهيو آهي. بهراڙيءَ جا ماڻهو ڌڙاڌڙ شهرن ۾ اچي رهيا آهن. اڄوڪو انسان خاص ڪري بهراڙين کان شهر ۾ ايل انسان، اڪيلائپ، اڻ سلامتيءَ، بي حسيءَ، واڙپ، بي مقصدائيءَ، مونجهاري ۽ پيڙا جو شڪار آهي. سندس شخصيت ڀڄي ڀڙي، پور پور ٿي پئي آهي. سندس اندر ڪاڌل آهي. سندس ظاهر ۽ باطن ۾ تضاد آهي. هو پاڻ تي هڪڙو هٿرادو خول ڇاڙهي هلڻ تي مجبور آهي. سندس ٻين ماڻهن سان واسطو بي واسطيداريءَ وارو آهي. هو جيڪي ڏسي ٿو سو ناهي، ان جي آيتڙ آهي.

(3) انساني ٻولي انسان جي اندر جو فقط محدود حدن اندر اظهار ڪري سگهي ٿي. ان جي اظهار جي صلاحيت اڃا شروعاتي ڌاڪي کان مٿي نه چڙهي آهي ۽ فقط اٽڪل روءِ پنهنجو ڪم ڪري سگهي ٿي. اها ڪنهن به دؤر ۾ انسان جي

اندر جي احساسن، جذبن ۽ سوچن جي مڪمل ترجماني نه ڪري سگهي آهي، ڇو ته اها ڪري ئي نٿي سگهي. ان ڪري نئون ادب نئين انسان جي اندر جي دُنيا جي اظهار لاءِ پاڻ کي روايتي اڻ پوري ٻوليءَ تائين محدود رکي نٿو سگهي.

(4) زندگيءَ توڙي ادب ۽ فن جا پراڻا قدر، پراڻا ادب ۽ فني ٽيڪنڪ، پراڻي زماني جي زندگيءَ، فن ۽ ادب لاءِ مناسب ۽ موزون هئا ته هئا، پر اڄ جي نئين دؤر جي نئين انسانن جي نئين شخصيت ۽ ان جي نون مونجهارن ۽ پيڙائن جي ترجماني ڪري نٿا سگهن.

(5) فن ۽ ادب جي لاءِ ڪنهن به قسم جي اجتماعي، سماجي يا عوامي مقصد هجڻ جي ڪابه ضرورت ڪانهي. ان جو حقيقي ۽ صحيح مقصد فقط فنڪار ۽ اديب جي اندر جي مونجهارن ۽ پيڙائن جو اظهار آهي. زندگيءَ جون جيڪڏهن ڪي اجتماعي حقيقتون، مسئلا، مونجهارا ۽ حل هوندا ته اهي پاڻيهي ڪنهن نه ڪنهن اديب يا فنڪار فرد جي احساسن ۽ سوچن جو روپ وٺي پاڻمرادو پيش ٿي ويندا، ڇو ته اديب ۽ فنڪار به ته ڪي اسان مان ڪونه ٿا ڪن. اهي به هن سماج جو حصو آهن. انهن جي سوچ لازمي طرح پاڻمرادو ماڻهن ۽ سندن سماج جي احساسن، جذبن ۽ سوچن، مسئلن ۽ مونجهارن جو عڪس پيش ڪندي. ان کان الڳ ڪنهن به اجتماعي ۽ سماجي سوچ جو تصور ادب ۾ داخل ڪرڻ، ادب جي بي ادبي ۽ نعري باري ٿيندي.

(6) ادب ۽ فن هر ڪنهن جي سمجهه ۾ اچڻ جهڙيون ڳالهيون ناهن. انهن کي آباديءَ جو فقط اهڙو تهه يا طبقو چڱيءَ طرح سمجهي ۽ پروڙي سگهي ٿو، جنهن جو ان ڏانهن خاص لاڙو هجي ۽ جنهن ان باري ۾ خاص مطالعو ۽ تجربو حاصل ڪيو هجي.

(7) ان ڪري فن ۽ ادب عام ماڻهن لاءِ نه آهن، نه هئڻ گهرجن ۽ نه وري ٿي سگهن ٿا. اديبن ۽ فنڪارن جو اهو فرض ڪونهي ته ڪو هروڀرو پنهنجو ادب ۽ فن پڙهندڙن جي دماغ ۽ ذهن تائين رسائين، سندن سمجهه ۾ آڻين. سندن ڪم آهي ته جيڪي سندن اندر ۾ آهي، تنهن جو ادبي ۽ فني نموني اظهار ڪري ڇڏين، پريان ڪو سمجهي يا نه سمجهي، تنهن سان هو ٻڌل ڪونهن.

(8) سچو پچو ادب ۽ فن پنهنجا تنقيد نگار پاڻ آهن، ڪوبه ٻيو ماڻهو، چاهي اهو ڪيڏو به وڏو نقاد ڇو نه هجي، سو

سندن اهڙي پرک نٿو ڪري سگهي، جيڪا سندن سمورين ڳالهين بابت هميشه لاءِ صحيح ۽ قائم رهي. درحقيقت ڪنهن به دؤر جي ماڻهن جي اقليت يا اڪثريت پنهنجي دؤر جي ڪنهن به ادبي يا فني تخليق بابت اهو قطعي فيصلو ڪري نٿيون سگهن ته هن دؤر جي فلاڻيءَ تخليق جو رتبو فلاڻو آهي. اهو فيصلو ڪرڻ گهڻن نسلن، دؤرن ۽ صدين جو ڪم آهي ته فلاڻيءَ تخليق جو تاريخي ملهه ڇا آهي. ان ڪري نئين ادب ۽ فن کي ماڻهن جي ٿورائيءَ يا گهڻائيءَ جي پسند يا ناپسند جو محتاج رکي نٿو سگهجي. انهن کي ڪنهن جي تعريف ۽ ڳلا ڪان بي نياز ٿي، پنهنجو رستو وٺي، اڳتي وڌندو رهڻ گهرجي.

(9) نئون ادب خالص ۽ نچو ادب آهي. اهو زمان ۽ مڪان کان بي نياز هڪڙي آفاقي، ازلي ۽ ابدي شيءِ آهي. شيڪسپيئر، ورجل، هومر، ڪاليداس، ميران ٻائي ۽ لطيف جي عظمت کي ڪنهن خاص زماني يا جاگرافيائي ٽڪري اندر قيد ڪري نٿو سگهجي. ڪنهن خاص طبقي، قوم يا مذهب تائين محدود ڪري نٿو سگهجي. ڳلاب جو گل هر زماني ۽ هر علائقي ۾ گلن جو بادشاهه آهي ۽ سندس خوشبوءِ بي مثال رهندي. روشنيءَ ۽ خوشبوءِ وانگر ادب ۽ فن جو به ڪوبه دين، ڌرم، ڪوبه طبقو يا مذهب، ڪوبه رنگ يا نسل ڪونهي. نئون ادب هر گروهه نظريي ۽ طبقاتي مفاد کان پاڪ ۽ بالاتر آهي.

(10) هيستائين جنس کي ادب ۾ جاگيرداري منافقيءَ سان پيش ڪيو ويو آهي. ان جي مسئلن جو صحيح، ڀرپور ۽ جرئت ڀريو اظهار فقط ”نئون“ ادب ڪري سگهي ٿو، وغيره وغيره. ڪاغذ جا گل ڏسڻ ۾ سُهڻا پر خوشبوءِ کان خالي هوندا آهن. ڪيتريون ڳالهيون به ڪاغذ جي گلن وانگر هونديون آهن. مٿيون ڳالهيون به ايئن آهن. ڏسڻ ۾ دلڙيب پر حقيقت جي خوشبوءِ کان خالي. منجهن حقيقت واجبي ساجبي ۽ وڌاءُ، هڪ طرفائي ۽ ڪوڪلي لفاظي گهڻي آهي. مڃيل حقيقتن ۾ زباني مرچ مصالحا ۽ لفاظيءَ جو گيهه وجهي، منجهائن وات جو پلاءُ تيار ڪيو ويو آهي.

اچو ته انهن دليلن ۽ دعوائن کي ورائي ڦيرائي ڏسون ته منجهن حقيقت ڪيتري قدر آهي ۽ مرچ مصالحو ڪيترو. ”نواڻ“ جي طوطي ۾ ساڻه

سندن هن کان اڳ بيان ڪيل دعوائن ۽ دليلن جي پهرئين کان وٺي آخري ٽڪڙي جو تڏ هڪڙي ئي اکر ۾ اچي وڃي ٿو.

يعني لفظ ”نئين“ ۾. مثلاً ”نئون دؤر“، ”نئون انسان“، ”نئين دؤر جا نوان مسئلا“، ”نئين دؤر جو نئون ادب“ وغيره. جيئن قديم قصن ۾ جادوگرن جو ساھه اڪثر ڪري ڪنھن طوطي ۾ ھوندو آھي، تيئن ھنن غلط ۽ گمراھه ڪندڙ دعوائن ۽ دليلن جو ساھه لفظ ”نئين“ جي ھٿرادي ۽ جُڙتو معنيٰ جي طوطي ۾ سمايل آھي. ان طوطي جي چڱيءَ طرح خبر وٺي ته ھنن جي سموري جادونگريءَ جو مانڊاڻ ڊھي اچي پٽ پوندو.

لفظ ”نئين“ جي اوٽ ۾ ھنن موجوده دؤر کي ھڪڙو ازغيبِي برڙباڪاس بڻائي وڌو آھي. ھنن اھو چڻ ڪنھن راڪاس ٺاھيندڙ فيڪٽريءَ مان خاص آرڊر ڏيئي، پنھنجي پسند جي ماپ ۽ ڊزائن تي، خاص پنھنجي ذاتي استعمال لاءِ ٺھرائي، ھينئر ئي آندو آھي. ان برڙ باڪاس سان نه ڪو فطرت جو قاعدو قانون لاڳو آھي، نه انسان جو. ان جي نه ڪا اڳ آھي نه پُٺ. اھو نه ڪٿان آيو آھي ۽ نه ڪيڏانھن ويندو. بس پنھنجي سر پاڻ آھي. ذري گھٽ ”نه ڪنھن ڄاڻو ڄام کي، نڪو ڄام ويا“ وارو لقاءُ آھي! چڻ ان جي اچڻ سان سموريون تاريخون ۽ جاگرافيون، سمورا فطري، سماجي، جديلي ۽ منطقي قانون قاعدا، سمورا علم ۽ سائنسون منسوخ ٿي ويا. جيڪي اڳ ھو سو سمورو رد. ماضيءَ کي ليڪ، روايت کي ليڪ، ورثي کي ليڪ، فارغ ۽ سماج جي ڳانڍاپي ۽ تسلسل کي ليڪ. زندگيءَ جي صفحي تان پيھر ھرڪو اکر ”نئين“ جي رڀڙ سان ميسارجي ويو. ھاڻ فقط سفيد اڇو پٺو رھيو. اھو آھي نئون دؤر. ان سفيد اڇي پٺي تي اسان جا جديدي لکڻ وارا جيڪي لکندا سو ئي ھلندو. ٻي ھر شيءِ رد ۽ باطل. ماڻھن کي اھو لکيو پنھنجي نصيب جو لکيو سمجھي قبول ڪرڻو آھي. ”لکڻ واري جيڪي لکيو! لکيو! ھڻه ڙي لکيو!“

نئون!

”نئين“ جو تصور نہايت من موھيندڙ آھي! اھو ھر وقت سورنھن سينگار ڪريو، اسان جي تخيل جي سيج تي ويٺو آھي. اسان جي ڏھن جو تصوير-گھر، سوين ھزارين نين شين ۽ ڳالھين جي خوبصورت تصويرن سان سينگاريل آھي. نئين جي تصور ۾، بهار جي تازين کڙيل، ماڪ پٺل، مُکڙين جون سرھاڻيون، سانوڻ جي پھرين وسڪارن جا سُر ۽ ساز، ڪنوڻين جا تجلا، پھرين پيار پريل نگاھن جا جادو، پھرين پيار جا ڄمار،

پهرئين انجام جون بي قراريون ۽ پهرئين وصل جون سرمستيون ۽ سرشاريون، نين ڪنوارين جون لڄاريون، مُرڪون ۽ مائرن جي هنجن ۾ معصوم ٻارن جا ٽهڪڙا سمايل آهن.

ٻين بي انداز خوبصورت ۽ من موهيندڙ شين ۽ ڳالهين وانگر، هن خوبصورت ۽ من موهيندڙ تصور کي به عوام دشمن پنهنجي مُردار ۽ پليت مطلبين لاءِ ناجائز طرح ڪتب آڻيندا رهيا آهن. جديدي به ايئن ڪن ٿا.

ان ڪري اچو ته ٿورو پنهنجي دماغ کي تڪليف ڏيئي ويچار ڪريون ته ”نئين“ جي تصور ۾ درحقيقت ڪيتري قدر حقيقي نواڻ آهي ۽ ڪيتري قدر ڪانهي. خود نواڻ ڪهڙين حالتن ۾ ماڻهن جي فائدي لاءِ آهي ۽ ڪهڙين حالتن ۾ نه. آخر ۾ اهو به پتو ڪيندا هلون ته هي جديدي همراهِه جو ”نئين“ جي لفظ لاءِ هيئن ”قربان!“ ”قربان!“ پيا ٿين ۽ ”نئون! نئون!“ ڪريو اصل ماريو ٿا پون، تنهن جو اصل راز ڪهڙو آهي.

سڀ کان پهرين سوال اهو آهي ته ڇا هر نئين شيءِ يا ڳالهه لازمي طرح سٺي آهي ۽ ان معنيٰ ۾ ”نئين“ سڏائڻ جي لائق آهي، جنهن معنيٰ ۾ ماڻهو ”نئين“ تي فدا آهن؟ ”نئين“ جي اڪري معنيٰ آهي، اها ڳالهه يا شيءِ جيڪا اڳ ڪانه هئي ۽ اڃا هاڻ پيدا ٿي يا آئي آهي. ڪيتريون ئي نيون شيون ۽ ڳالهيون تمام خراب ۽ بُچڙيون به ٿي سگهن ٿيون. مثال طور: نئين برطرفي، نئين بيماري، نئون ڊوڪو، نئون ڪيس، نئون ايڪسيڊنٽ، اهي سڀ لفظي معنيٰ ۾ نوان ئي آهن، پر جنهن معنيٰ ۾ نئين شيءِ سٺي سمجهي آهي، ان معنيٰ ۾ نوان يعني خوبصورت ۽ پيارا ناهن، بلڪه ان جي ابتڙ آهن.

تنهن کانپوءِ سوال آهي ته ڇا دنيا ۾ واقعي ڪي اهڙيون قطعي نيون شيون ٿينديون آهن ڇا، يا ٿي سگهن ٿيون، جي اڳي ڪنهن به صورت ۾ ڪنهن به حد تائين موجود نه هجن ۽ بلڪل قطعي طرح هر ڳالهه ۾ نيون ڪوريون ۽ ٻنهي هيٺر ئي پيدا ٿيل هجن؟ جواب آهي ته ايئن نه ٿي سگهي ٿو ۽ نه ڪڏهن ٿيو آهي. انگريز انهيءَ ڪري چوندا آهن ته، ”There is nothing new under the sun“، ”هن آسمان هيٺان ڪابه شيءِ نئين ناهي.“ سائنس اسان کي ٻڌائي ٿي ته سڀ شيون مادي مان ٺهيل آهن ۽ مادو ڪڏهن به قطعي طرح ختم نٿو ٿئي. فقط پنهنجي صورت بدلائي ٿو. گرميءَ ۾ سمنڊ جو پاڻي ڦري بخار جي صورت ۾ اچي ٿو. بخار مان ڪڪرن جي صورت وٺي ٿو. ڪڪرن مان پاڻيءَ جي صورت وٺي زمين تي ڪري

ٿو. زمين تي اهو ڳاھن ۽ ٻوٽن ۾ جذب ٿي، ٻوٽن جي نون خلين جي حصن جو روپ وٺي ٿو. اتان اهو جانورن جي پيٽ ۾ داخل ٿي ان جو جزو بڻجي ٿو. ماڻهوءَ جي بدن مان اهو پگهر وغيره بڻجي گرميءَ ۾ بخار جو روپ وٺي، فضا ۾ ٻئي بخار ۾ شامل ٿئي ٿو ۽ نيٺ ڪڪر بڻجي مينهن جو پاڻي بڻجي وسي ٿو ۽ سمنڊ جي پاڻيءَ سان گڏجي سمنڊ ٿئي ٿو، وري ساڳيو چڪر شروع ٿي وڃي ٿو.

اها ڳالهه رڳو اڄوڪن نه، پر اڳوڻن سائنسدانن کي به معلوم هئي. اڍائي هزار ورهيه اڳ يوناني سائنسدان ائين ايگزاگورس (500 ق.م - 422 ق.م) چيو ته، ”ڪائنات ۾ مڪمل ۽ قطعي طرح نئون شيون ٿينديون ئي ناهن.“

دراصل ڪائنات ۾ ڪابه شيءِ يا ڳالهه قطعي ڪانهي. هر شيءِ، هر ڳالهه نسبتي يا مشروط آهي، يعني فقط ڪن حالتن ۾ ۽ ڪنهن حد تائين آهي. جيڪو ٻار بنهه به منٽ اڳ ڄائو آهي، ڇا اهو به بلڪل نئون ماڻهو آهي؟ سندس اکيون ۽ نڪ چڱيءَ طرح ڄاڇي ڏسو! ڇا اهي گهر جي ڪنهن نه ڪنهن ماڻهوءَ جي اکين ۽ نڪ جهڙيون ناهن؟ ويندي منجهس ڄاڻي ڄمندي بيماريون به اهي ئي پراڻيون ٿي سگهن ٿيون، جيڪي سندس مائٽن ۽ وڏن ۾ پڻ پڻشتا پڻشت هلنديون اچن. اهو ٻار بيشڪ نئون آهي پر قطعي نئون ڪونهي، اهو فقط نسبتي طور ۽ هڪ حد تائين نئون آهي.

ڪلهه ڄاول چيني ۽ جپاني ٻار جو تڪُ اهڙو ئي منو ۽ اکيون اهڙيون ئي پينل هونديون جهڙيون ايامن کان وٺي ان نسل جي ماڻهن جون هلنديون اچن!
خصوصيت ۽ عموميت

هر شيءِ ۽ هر ڳالهه جو هڪ خاص پاسو ۽ هڪ عام پاسو هوندو آهي. هر ڳالهه ۾ ساڳئي وقت ڪافي ذاتي خصوصيتون به آهن ته ٻين سان گڏيل ڪي هڪجهڙايون يعني عموميتون به آهن.

ان ڪري اها ساڳئي وقت خاص به آهي ته عام به آهي. هن خاص ماءُ پوئينڙيءَ جو ٻار اجهو اچ ڄائو. هن خاص چوڪريءَ پنهنجي محبوب کي سلام پهريون ڀيرو اچ موڪليا آهن. انهن لاءِ اهي خاص ڳالهيون آهن، پر مائون، پوئينڙيءَ جا ٻار لکين سالن کان ڄڻنديون اچن ۽ جوان پنهنجي محبوبان کي پهريان سلام جڳن کان ڏيندا اچن، ان ڪري دنيا لاءِ اهي عام ڳالهيون آهن.

اڄهو هيٺئر تاري پاڻيءَ سان ڀرجي آيل جيڪو گهڙو اسان جي اڳيان رکيو آهي، ان جو پاڻي تازو به آهي ته ڪروڙين سال پراڻو به آهي، ڇو ته ڪروڙين سالن کان ڌرتيءَ تي هڪڙو به پاڻيءَ جو اهڙو ڦڙو ڪونه وٺو آهي، جيڪو قطعي نئون هجي! اڄوڪو دؤر نئون برابر آهي پر قطعي ۽ مڪمل طرح نئون ڪونهي. اهو فقط نسبتي طرح نئون آهي. ڪن ڳالهين ۾ ۽ ڪنهن حد تائين نئون آهي. نوان دؤر

نوان دؤر جڳن کان ايندا رهيا آهن. رڳو سياسي تاريخ جي خيال کان ئي وڻجي ته ويهه سال اڳ هتي 1954ع ۾ پهريون دفعو ون يونٽ جو ”نئون دؤر“ آيو هو. هوبهو ان جهڙو دؤر اڳ ڪونه هو. ان کان اڳ 1843ع ۾ انگريزن جو ”نئون دؤر“ آيو هو. تنهن کان اڳ ڪلهوڙن جو ”نئون دؤر“، مغلن جو ”نئون دؤر“، ترخانن، ارغونن، سومرن، سمن، عربن، برهمڻن ۽ راءِ گهراڻي جا ”نوان دؤر“ آيا هئا. ان کان اڳ سڪندراعظم جي نئين ڪاهه هڪ ”نئون دؤر“ آندو هو. ان کان اڳ بي انداز نوان دؤر آيا هئا. اهي سڀ نوان دؤر هئا. سڀ هڪٻئي کان تمام گهڻو مختلف ۽ نرالا هئا، پر ڇا اهي قطعي ۽ مڪمل طرح نرالا ۽ هڪٻئي کان قطعي ۽ مڪمل طرح مختلف هئا؟ منجهن ڪابه شيءِ مشترڪ ڪانه هئي؟ مثال طور، ڇا انهن سمورن دؤرن ۾ ماڻهن جي وڏي اڪثريت ساڳئي نموني پورهيا ڪندي ۽ ٻُڪون ڪانه ڪاٽيندي هئي ۽ ماڻهن جا ننڍڙا ٽولا موجون ڪونه ماڻيندا ۽ حڪم ڪونه هلائيندا هئا؟ ڇا ماڻهو ساڳئي نموني گذر لاءِ ڪشالا ڪونه ڪيندا هئا؟ پيار ۽ دوستيءَ لاءِ ڪونه واجهائيندا هئا؟ پاڻ ۾ ڙسندا ۽ پرچندا ڪونه هئا؟ وصل ۽ وڇوڙي جا گيت ڪونه ڳائيندا هئا؟ لڙايون، جنگيون ڪونه ڪندا هئا؟ ڇا انهن سڀني دؤرن ۾ پوليس جا پهرا، جيل، جلا، بيماريون ڪونه هيون؟ هڪ طرف تعصب، نفرت، ظلم، ٻئي طرف محبتون، قرب، ڪچهريون ۽ شغل ڪونه هوندا هئا. انسانن جا مسئلا ساڳئي وقت وقتي ۽ نوان به آهن ته دائمي ۽ پراڻا به آهن.

دلين جو درد - نئين کوجنا؟

سورن ساندياس، پورن پالي
 آهي ڪي ان،
 جيڪر آءُ هياس، ڪاڳري گوندر
 ول جي.
 (لطيف)

پيڙهي وچوٽيءَ جي ڳالهه ڪي وٺو. ڇا، ماڻهن اولاد فقط هن دؤر ۾ ڄڻ شروع ڪيو آهي؟ اولاد ۽ ماڻن جي خيال ۾ فرق فقط هن دؤر ۾ ئي پيدا ٿيو آهي؟ ڇا اڳين دؤرن جا ماڻهو سدائين ايئن سوچيندا، چوندا ۽ ڪندا هئا، جيئن سندن مائٽ سوچيندا، چوندا ۽ ڪندا هئا؟ جي ايئن هجي ها ته ماڻهو اڃا تائين غارن ۾ ڪونه ويٺا هجن ها؟ ڇا نئون نسل، هينئر ئي، هن دؤر ۾ ئي، آسمان جي ڳڙي وانگر مٿان ڪريو آهي؟ ڇا اڳي نوان نسل ڪونه هوندا هئا. اهي اڳين نسلن سان زبردست اختلاف ڪونه رکندا هئا؟

هر ڪا شيءِ ڪنهن ٻي شيءِ مان پيدا ٿي آهي ۽ سندس پيٽ ۾ سڀيان پيدا ٿيڻ واري ڪا ٻي شيءِ سرجي رهي آهي. هر شيءِ جنهن مان پيدا ٿي آهي، تنهن جو ۽ جيڪي منجهانئس پيدا ٿيڻ وارو آهي، تنهن جو ميلاپ آهي. هر شيءِ ۽ ڳالهه ماضيءَ، حال ۽ آئيندي جو سنگم آهي. هر شيءِ ۽ ڳالهه بي انت ڪائنات ۽ بي انت وقت جي چوواتن تي پيئل زمان ۽ مڪان جو هڪ اهڙو سنگ ميل ۽ حد نشان آهي، جيڪو سڀني ڏسڻ ۽ زمانن کي پاڻ ۾ ملائي ٿو. خلا ۾ لٽڪيل، سيل مهر ٿيل دؤر!؟

اڄوڪو دؤر ڪو اهڙو خلا ۾ لٽڪيل، چٽي طرفن کان سيل مهر ٿيل دؤر ڪونهي، جنهن ۾ ٻين دؤرن جي هوا به اڇي نه سگهي، جيڪو قطعي نرالو، قطعي بي مثال ۽ قطعي ڌار هجي.

ان جي خصوصيتن توڙي عموميئن ٻنهي کي ڌيان ۾ رکڻ
 بدران ان جي فقط خصوصيتن ۽ نرالائين تي اجايو زور ڏيڻ ۽
 سندس عمومييت کي، سندس ٻين دؤرن سان هڪجهڙاين کي
 صفا نظرانداز ڪرڻ، هن دؤر جي تصور کي بگاڙڻ ۽ ماڻهن
 کي گمراهه ڪرڻ آهي.

هيءُ دؤر هڪ اهڙو نئون دؤر آهي، جنهن ۾ نه رڳو ماضيءَ
 جي سمورن دؤرن جو سلامت رهڻ جهڙو سماجي جوهر سمايل
 آهي، پر سندس پيٽ ۾ ايندڙ نون سماجي دؤرن جا پڻ به موجود
 آهن ۽ موري رهيا آهن. سڀاڻي اهي پنهنجا سٽلا ۽ گونچ ڪيندا.
 هن دؤر جي ٻين دؤرن سان تسلسل، ساڻن لاڳاپن ۽ هڪ
 جهڙاين کي نظرانداز ڪري، ان کي هڪڙو ابويهه ڪري ڇو ٿو پيش
 ڪيو وڃي؟ ان ڳالهه جو ”روحاني راز“ ڪهڙو آهي؟
 جديد ماما پٽ ۾ ڇو پيا آهن؟

ڳالهه ڪندا آهن ته ٻار ماءُ کي چيو ته، ”امان! ماما چريو
 ٿي پيو آهي! اڄ وڃ بازار ۾ پٽ تي سمهي رهيو!“ ماءُ چيو،
 ”ابا! مامهن واپاري ٻچو آهي. ان چريڻ جو به ڪو مطلب
 هوندو. ڪو پيسو پٽ تي ڏنو هوندائين جو هونئن لڪائي نه
 کڻي سگهيو هوندو ته ايئن ڪنيو هوندائين!“ ڳالهه به اها
 هئي.

سو هن ”نئين دؤر“ جي رٿ ۾ به هنن ”جديد“ اديب مامائن
 جو وڏو مطلب آهي. هن دؤر کي هو، اجهو هينئر آسمان مان
 ڪريل، ڳڙو ڪري، انهيءَ لاءِ پيش ٿا ڪن ته جيئن ان هٿرادي،
 خاص الخاص ”نواڻ“ جي آڙ ۾ هو هن دؤر کي، پنهنجيءَ ڀر ۾،
 سماجي ۽ ادبي تاريخي تسلسل، اڳ پٺ ۽ رشتن ناتن کان
 ڪاٽي، کيس اڪيلو ئي اڪيلو، لاوارث چورو چنو سماجي دؤر
 ”ثابت ڪري“ پاڻ کي سندس اڪيلو وارث ثابت ڪري، کيس هر
 ڳالهه ۾ رڳو نرالو ئي نرالو ڏيکاري، مٿس پنهنجو نرالو ادب ۽
 نرالئون ادبي ڪسوٽيون ۽ نالا ثقافتي فرمان مڙهي سگهن. ان
 مها نواڻ جي امرت ڌارا سان هو هر ”مرض“ جو علاج ڪري
 سگهن ٿا ۽ هر ”مصيبت“ کي منهن ڏيئي سگهن ٿا.

مثال طور جي چئبن ته ”ٻوليءَ جي ٻيڙي نه ٻوڙيو!“ ته
 چوندا، ”نئين دؤر جي ’نون‘ ماڻهن جي ’نون‘ احساسن ۽ جذبن
 جي ترجماني ڪندڙ ’نئون‘ ادب پراڻي ٻوليءَ ۾ لکي نٿو
 سگهجي!“ چئبو ته ”ادب عظيم مقصدن ۽ عظيم فن جو،
 سهڻيءَ صورت ۽ سهڻيءَ سيرت ٻنهي جو سنگم ۽ ميلاپ هئڻ
 گهرجي“ ته چوندا ته ”اها پراڻي دؤر جي ڳالهه آهي. ’نئين دؤر
 سان پراڻا ادبي قدر ۽ ڪسوٽيون لاڳو ئي نٿيون ٿي سگهن.“

اهڙيءَ ريت لفظ ”نئين“ جي بيهودي رٿ لڳائڻ سان هنن کي ادب خلاف هر جهالت ۽ بيهودگي ڦهائي سگهي ٿي. ان ڪري هو رڙ ڪريل لفظ ”نئون“ کي ڇهڻي پيا آهن ۽ ان کي ڍال بڻائي، بنا روڪ ٽوڪ جي، ادبي ۽ فني ميدان ۾ عوام خلاف سنگين ثقافتي جرم ڪري رهيا آهن.

پيڙا جي ”ايجاد!“

جديدن جي چوڻ موجب سندن جڙتو جديد ادب جيڪو وڏي ۾ وڏو تير ماري ٿو، سو آهي انسان جي اندر جي پيڙا جو اظهار ڪرڻ. ان ڳالهه کي هو ”اندر جي پيڙا“، ”پيڙا جي احساس“، ”ذات جي انڪشاف“، ”اندر جي ڀرڻ ۽ ٽٽڻ“، ”ڀرڻ ڀڄڻ جي ماتم“، ”ذات جي اظهار جي سچائي“، ”ٽڙندڙ-پڪڙجندڙ، ڀڄندڙ، ڀرندڙ قدرن“ ۽ ”علامتن جو ترجمان“ ادب سڏين ٿا ۽ ”هيءَ پيڙا، هي سناتو، منهنجي اندر جو!“ جا نعرا هڻي، وڏي فخر سان چؤطرف لوڻا هڻي، پنهنجي ان ڪوڪليءَ لفاظيءَ ۽ مخرج جو داد طلب ڪن ٿا.

ڇا انسان جي دل ۾ درد، ڪا نئين سائنسي کوجنا آهي، جيڪا هينئر هن ”جديد سماجي سائنسدانن“ اوچتو ڪري وڌي آهي؟ ڇا اڳ انسانن کي ڏک ڪونه هئا؟

برابر، اڄ عوام دشمن قوتون انسانيت کي عام تباهيءَ جي اوڙاهه جي ڪناري تي بيهاريو، کيس ان ۾ ڌڪو ڏيڻ جي سعي ۾ آهن. برابر اڄ جي هٿلرن، مسولينن، پهلوين ۽ سندن جانشينن، عوام لاءِ اهڙا اهڙا وحشي عذاب ايجاد ڪيا آهن، جن جو چنگيزن ۽ هلاڪوئن ۽ نادرن کي پتو به ڪونه هو. برابر اڄ به انسانن جي اڪثريت جي زندگي جڻ جيئري دوزخ جي برابر آهي، پر ڇا هاڻي وانگر اڳي به غلامداري ۽ جاگيرداري ۽ پيداواري لاڳاپن ۽ انهن جي پيڙهه تي اڏيل غلامداري جاگيرداري ريتين رسمن جا راکاس ”آدم بوءِ، آدم بوءِ!“ ڪندا، انسانن جي جسمن ۽ روحن کي چيپاڻيندا ڪونه رهندا هئا؟ ڇا طبقاتي سماجن جي قائم ٿيڻ جي روز اول کان وٺي، ڊڪٽيٽري نظامن جي وحشي اونداهين جي پيانڪ، نه گُٽندڙ رات ۾، ڦورو ۽ ظالم طبقن هٿان عام انسان اندر ۾ سڙندو، ڀرندو، ڀڄندو ۽ رجھندو ۽ وهه جا وٽا پيئندو ڪونه رهيو آهي؟ هنن هومرن، ورڃلن، شيڪسپيئر، حافظن، رومين، ڪيبرن، ٿلسيداسن، ميران باين، لطيفن ۽ سانوڻ فقيرن، پنهنجي دردپلن گيتن، نغمن ۽ بيتن ۾ سمائل لافاني درد جا املهه موتي تڏهن ڪنهن جي دلي جي ڏک جي سمنڊن جي پاڻال مان

گولي هٿ ڪيا هئا؟ هن گونگي ٻوڙي ڌرتيءَ جي سيني ۾
جيڪي دٻيل دانهن گهٽيل آهن جا طوفان ۽ گونگن لڙڪن جا
سمند دفن ٿيل آهن، سي تڏهن ايئن سڪڻا بي سبب آهن؟
ڇا اندر جو حال اورڻ ادب ۽ فن ۾ اهڙي پراڻي ڳالهه ناهي
جهڙا هن ڌرتيءَ تي پاڻي، وڻ ۽ پٿر!
اٽڪل اڍائي سئو سال اڳ لطيف پنهنجو پچندڙ اندر
ههڙين لافاني ستن ۾ اوريندو هو:

ڪڏهن ڪڏهن جيڏيون، ڪو پهه اڇيو
پوءِ،
سو پڻ ساڙو هوءَ، جو آهي ساهه
سُرير جـو!

مٺ مٺ سورن سڀ ڪنهن، مون وٽ
وٽائون۔

سور مَ ڏي ڏوڻ، آءُ اڳيئي ڪاهري،
جا پر پاڻيءَ لوڻ، سا پر منهنجي
جندڙي!

اڏوهيءَ جن ڏکڙا، چڙهيا چوٽيءَ
سـيئن!
گوند مٿان جندڙيءَ ويا ولين جن!

کانئس هڪ صديءَ پوءِ دهليءَ ۾ مير تقى مير پنهنجي
حال تي هيئن افسوس ڪندو هو:

سر شام بي بجها ريتا ٿي،
دل هوا ٿي چراغ مفلس
کا!

(ڪنهن مسڪين جي ڏيئي وانگر منهنجي دل سانجهيءَ
کان ئي وسائي وسائي پيئي آهي.)
۽ سندس هم عصر خواجه مير درد ههڙا دردلا غزل چوندو
هو:

زندگي ٻي يا کوئي طوفان

ٻي،
ٻي، تو اس جينے ڪے
ٻي، تو اس جينے ڪے
ٻي، تو اس جينے ڪے

۽ غالب چئي ويو آهي:

زندگی اپنی گر اس طرح سے
 گزری غالب،
 ہم بھی کیا یاد کریں گے کہ خدا
 رکھتے تھے۔

 اب تو گھبرا کے یہ کہتے ہیں کہ
 مرجائیں گے،
 مر کی بھی چین نہ پایا، تو کدھر
 جائیں گے۔

انہن کان ستوین سال اڳ سورھين صديءَ ۾ شاھه ڪريم
 هي ڏڪارا بيت پئي چيا:

آيل سهڻو در، سوھڻي ڪام
 وسهڻي،
 ستي هئڙم گڏ، جان جاڳان تان
 ناهه پهرين!

 سيئي سيلهه ٿيام، پڙهيام جي
 پاڻان،
 اڪر اڳيان اڀري، واڳو ٿي وريام.

شاھه ڪريم کان چار سئو سال اڳ ٻارھين صديءَ ۾ پاڪ
 پٽن جي شيخ فريد پنهنجي دل جو درد ھهڙن سنڌيءَ گاڏڙ
 بيتن ۾ بيان پئي ڪيو:

فريدا ڏڪان سיתי ڏينهن ڳيا، سولان
 سسيتي رات،
 ڪڙا پڪاري پاڻي، ٻيڙا ڪپر وات.

(فريدا! ڏينهن ڏڪن ۾ گذري ويو ۽ رات سورن ۾، مٿان
 پاڻي ٻيڙو دانهون ڪري ته پنهنجو ٻيڙو ڪُنن جي وات ۾ اچي
 ويو!)

فريدا مين جاڻيا ڏڪ مجھه ڪو، ڏڪ
 سسپا اي جڳ،
 اچي چڙهه ڪي ويڪيا، تان گهر گهر
 ايهه اڳ.

(فريدا! مون پانيو ته ڙڳو مون کي ڏڪ آهن پر ڏڪ سڄي
 جهان کي آهن. مٿي ڪوئي تي چڙهي ڏنم ته گهر گهر اها ئي
 ڏڪ جي آڳ پيئي پري!)

جي اڃا به ڪيئي صديون، گهڻيون گهڻيون صديون
 پوئتي، تاريخ جي شروعات جي ڪوهيڙي ۾، جڏهن روم ته ڇا،

يونان به ڪجهه ڪونه هو، تڏهن فرعونن جي دؤر جي قديم مصر ۾، ”راڳيندڙن جي گيتن“ (Songs of the Harpers) جا پڙاڏا ٻڌڻ ۾ ايندا، جن ۾ زندگيءَ کان عاجز اهڙن ڏکي انسانن جون دردليون ڪهاڻيون سمايل هيون، جيڪي ان زندگيءَ کان موت بهتر سمجهندا هئا. اهي ڏکارا گيت قبرن تي اڪيري ڇڏيا هئا. انهن مان هڪڙي جو عنوان هو: ”زندگيءَ مان عاجز انسان“ ”The man who was tired of life“ جو گيت.¹

دراصل موجوده دؤر جي هر پڇڙائي، ڦرلٽ ۽ وحشانيت جي باوجود، زماني ۾ جيئن پوئتي وڃي، تيئن عام انسان جي زندگي وڌيڪ مجموعي غيرمحفوظ، وڌيڪ سڄي، سڪڙي، وڌيڪ اڏيتناڪ اچي ٿي. اڄوڪي عالمي سرمايه داري/پورهيت دؤر کان جاگيردار عالمي دؤر عام انسانن لاءِ وڌيڪ اڏيتناڪ هو. ان کان غلامدار دؤر اڃا به وڌيڪ وحشي ۽ بي رحم هو. اڄ به دنيا جي ملڪن جي ماڻهن جي اڪثريت فاقن ۾ آهي، اگهاڙي آهي، پر اڳ ماڻهو ٻار وڪڻڻ تي مجبور ڪيا ويندا هئا. ماڻهو بڪ جي انڌ وچان ٻئي ماڻهوءَ کي کائيندو هو. روز ڪونه ڪو چنگيز، تيمور، نادر شاهه، شاهه شجاع ٻارو علائقي يا بين الاقوامي بدمعاش، لوفرن ۽ ڌاڙيلن جا ڊمبلا وٺيو، ڊڊا ڊوڙائيندو، نعرا هڻندو، ماڻهن جي مٿان ٿورو ٿيو بيٺو هوندو هو ۽ ڪوس ڪريو، گهر ساڙيو، سندن ٻار بان ڪريو، ٻارن ٻچن کي نڪن ۾ سوئا ٽنبيو، ناڪيليون وجهيو، گهوڙي پٺيان ڊوڙائيندو، کٽيو ويندو.

اڄ به پنهنجي حقن جي گهر ڪرڻ وارن سان ڇا نه ڪيو وڃي ٿو! پر اڳي حالت اڃا به بدتر هئي. سڙ به وڏيءَ سفارش سان لهندو هو!

اڳي عوام جي حقن جي ڳالهه ڪرڻ يا سياسي اختلاف رکڻ واري کي تلوار جي هڪ ڌڪ سان سڀي لاهي يا ڦاسيءَ جي جهٽڪي سان پورو ڪرڻ جي نرم سزا ڪا ورلي ۽ وڏيءَ سفارش ۽ اثر رسوخ سان ملندي هئي، اڪثر کين اهڙا پيانڪ ايڏاءَ ڏئي ماريو ويندو هو، جو سندن مائٽ رحم جون اپيلو ڪندا هئا ته هنن کي هڪدم ختم ڪيو وڃي! منصور کي جڏهن ڦٽڪا هئي، سندس گل ماس تان اڏائي، سندس هٿ پيڙ وڍي، پوءِ سندس رت ڳاڙيندڙ ڍڙيءَ کي سوريءَ تي تنگيو ويو، تڏهن سڄ لٽي مهل ڪن خدا ترسن وڏي اثر رسوخ سان آخر اهو ”رحمدليءَ“ وارو فرمان جاري ڪرايو ته هاڻي ڀلي

¹ اينسانيڪلو پيڊيا برٽنڪا، ص: 1088

تڪ هڻي، سندس سڀني لاهي، کيس وڌيڪ عذاب کان ڇڏايو وڃي، پر شهر جي کوٽوال قانوني اعتراض اٿاريو ته، ”هاڻ سڄ لهي ويو آهي، وقت ختم ٿي ويو آهي، سڀني سڀاڻي لهندي، اڄ نه!“

اميرالمومنين عبدالله بن زبير رضه جيڪو حضرت علي رضه کان پوءِ خليفو ٿيو ۽ جنهن کي مڪي شريف کي جلائيندڙ، صحابه ڪرام ۽ ٻين لکين مسلمانن جي قاتل، سنڌ تي چڙهائي ڪرائيندڙ ۽ اسلامي تاريخ جي چنگيز، حجاج بن يوسف، شهيد ڪرائي، کيس سوريءَ تي چاڙهي ڇڏيو، تنهن جي لاش کي ڪيترن ڏينهن بعد به تنگيل ڏسي، ماڻس بي بي اسماء رضه هيءُ دل ڌاريندڙ جملو چيو هو، ”هيءُ شهسوار اڃا گهوڙي تان نه لٿو آهي!“ سوار ڏينهن جا ڏينهن گهوڙي تان نه لٿو. حڪم ڪونه هو.

وقت جي فرعونن جي مخالفن جي لاشن سان جنگ اتي به ختم ڪانه ٿيندي هئي. لاش دفن ڪرڻ لاءِ مائٽن جي حوالي ڪرڻ بدران پٽ تي اڇلائي ڪٽڻ ۽ گجهڻ جي حوالي ڪري، مٿن پهرو بيهاريو ويندو هو ته متان مائٽ لڪ چوريءَ ڪٽڻ ۽ گجهڻ کان ڇڏائي، کڻي وڃي، دفن نه ڪري ڇڏين!

جيئري ڪلون لائون وينديون هيون. پاليل نانگن جي ڪوهن ۽ بکين بگهڙن ۽ شينهن جي پچرن ۾ اڇليو ويندو هو. جيئري گڏهه يا ڍڳي جي گل ۾ سبي ڇڏيو ويندو هو. گل سڪندي هئي ته بدن کي پيڙيندي هئي ۽ ماڻهو پيڙجندو ويندو هو.... پهريائين ڪاساين جي ڪاتين سان اکيون ڪڍائي، پوءِ هاڻين هيٺان چپيائو ويندو هو. جيئري زمين ۾ دفن ڪرايو ويندو هو. جيئري پٽين ۾ لنباڻي ڇڏيو ويندو هو. هڪڙي ماڻهوءَ جي ڏوهه ۾ ان جي پڙ ڏاڏي جي جڻ بچي ۽ سندس جڻ بچي کي ختم ڪيو ويندو هو!

دُنيا جي ڦورو ۽ ظالم نظامن ۽ طبقن جي انسان ذات خلاف ڏوهن جي تاريخ اسان جي وهم ۽ گمان کان وڌيڪ پيانڪ ۽ لڳ ڪانڊاريندڙ آهي. اڄ، جو رجعت پرست اڳوڻي زماني کي ياد ڪري ڇپ پيا ڇٽين ۽ ان کي وري ماڻهن تي مسلط ڪرڻ لاءِ واجهه پيا وجهن، سو به ان ڪري. تاريخ بظاهر پاڻ کي دهرائي ٿي. ساڳيا ڏک، ساڳيون تباهيون، ساڳيا ظلم، ساڳيا بيداد بار بار عوام تي نازل ٿين ٿا ۽ انهن جو هڪڙو اڻ ڪٽندڙ سلسلو هليو اچي، پر اهو دهرائڻ جو عمل هر دفعي اڳي کان اوچيءَ سطح تي ٿئي ٿو، ڇو ته هر دؤر ۾ عوام اڪثر انفرادي طرح ۽ وچ وچ ۾ اجتماعي طرح، ڦورن ۽

خودپرست ميڪ ميڪ ۽ مائوس واويلا، گورڪي، شولوخوف، پبلونرودا، ناظم حڪمت، لوسون، پئنگ مو (چيني ناول "جوانيءَ جو نغمو" جي لکڻ واري)، آمريڪي مصنف هاورڊ فاسٽ، ويٽنام شاعر گيانگ نام، ڪرشن چندر، منٽو، فيض، ساحر، اياز ۽ ٻين هن دؤر جي بي انداز عوام دوست اديبن طرفان ڏنيا جي سمورن ڪنڊن، سمورن ملڪن ۽ قومن جي ماڻهن جي دڪن دڪن جي جيڪا فنڪارانه انداز ۾، زبردست اثر رکندڙ عڪاسي ۽ ترجماني ڪئي وئي آهي، تنهن جي ڏوڙ کي به رسي سگهي ٿي؟ درحقيقت ان جي پيٽ ۾ هنن جون مايوسي ڏياريندڙ، سخت بور ۽ بيزار ڪندڙ بي مقصد ڪڳيون آفريل پيٽن جون ڪٽيون اوڳرايون ٿيون لڳن.

ته ڇا اڄ ۽ ڪالهه ۾ ڪوبه فرق ڪونهي؟ ڇا، نوان دؤر بنهه ٿيندا ٿي ڪونهن؟ انهن مان هر هڪ جون پنهنجون خصوصيتون ڪونه ٿينديون آهن؟ ڇا، اڄ جو دؤر نئون دؤر ڪونهي ۽ ان جو پنهنجو ڪو نئون ادب ڪونهي؟

انهن سڀني سوالن جو جواب ها ۾ آهي. ٿوري ۾ ڳالهه جو مطلب ته هيءُ دؤر برابر نئون دؤر آهي ۽ ان جو نئون ادب به آهي، پر هڪڙي پاسي اڄ جو دؤر اڳين دؤرن سان ڳنڍيل، انهن مان پيدا ٿيل، انهن سان تسلسل رکندڙ آهي ته ٻئي پاسي فطرت، انساني سماج ۽ سوچ جي بنيادي قانونن مطابق جيئن ته دنيا ۾ ڪابه شيءِ يڪي هڪ ساري ٿي ٿي سگهي ۽ جيئن ته هر شيءِ ايتڙ شين جو ميلاپ ۽ انهن جي پاڻ ۾ ويڙهه جو ميدان هوندي آهي، ان ڪري نئون دؤر ۽ نئون ادب به يڪا هڪ جهڙا ۽ هڪ سارا ۽ سڄي جا سڄا يڪا هڪڙا ناهن. منجهن ايتڙ شيون ۽ ڳالهيون سمائيل آهن، جيڪي هر وقت هڪٻئي سان ويڙهه ۾ مشغول آهن.

هڪ نه ٻه نوان ادبي دؤر

تاريخي حساب کان ويهين صديءَ جو نئون دؤر هنن ٻن ايتڙ دؤرن مان بنيل آهي:

(1) سرمايه داري نظام جي راڄ جو نئون زوالي دؤر ۽ (2) ان جي مخالف پورهيت عوام جي سامراج دشمن جدوجهد جو نئون دؤر.

سرمايه داري نظام جي هن دؤر ۾ سرمايه داري نظام جاگيردار دشمن، جمهوريت پسند ۽ ترقي پسند نظام مان ڦري، مردار جاگيرداريءَ سان سمجهوتو ڪندڙ رجعت پرست ۽ سامراجي نظام بڻجي چڪو آهي ۽ قسمن قسمن گهوٽالن ۾ ڦاسي، زوال ۽ تباهيءَ طرف وڃي رهيو آهي.

سرمایه داريء جي هن نئين رجعت پرست دؤر ۾ جڏهن سرمايه داري سامراج تاريخ جي سمورن رجعت پرست قوتن سان، خاص ڪري جاگيرداريءَ سان، عوام جي خلاف هڪ ناپاڪ اتحاد قائم ڪيو آهي، تڏهن ان عوام دشمن اتحاد جي نقطي نگاهه ۽ موقف کان هن دؤر جي زندگي ۽ سماج جي عڪاسي ۽ ترجماني ڪندڙ ادب ٻن قسمن جو آهي. (1) رجعت پرست جاگيردار ادب. هيءُ ادب جاگيرداريءَ جي گذريل صدين جي وحشي ۽ پيانڪ دؤر کي سونو پاڻي ڏيئي، چمڪائي، دلڪش بڻائي پيش ڪري ٿو ۽ بي شرميءَ سان دهل وڄائي ۽ جهمريون هڻي، ان جا گيت ڳائي ٿو. (2) مايوسيءَ ۽ موت جو پيغام ڏيندڙ، رجعت پرست، سامراج پرست، سرمايه دار ادب.

ان جي ابتڙ ڏنيا جي پورهيت عوام جي بهتر زندگيءَ ۽ روشن آئيندي لاءِ جدوجهد جو نئون دؤر اهو دؤر آهي، جنهن ۾ ڏنيا جي سمورين قومن ۽ ملڪن جي عوام جون طبقاتي ۽ قومي آزاديءَ، ملڪي خودمختياري، جمهوريت ۽ هڪ انصاف پريي سماجي نظام لاءِ ۽ هر قسم جي ناانصافيءَ، اڻ برابريءَ ۽ بالادستيءَ، دٻاءَ ۽ ظلم خلاف جدوجهدون، ڌار ڌار رستن تان هلندي هلندي، نيٺ ان مٿاهينءَ منزل کي رسي ويون آهن، جتي آهي سڀ آهستي آهستي پاڻ ۾ ملي، هڪ ٿيڻ شروع ٿي ويون آهن، ۽ پنهنجي گڏيل دشمن، عالمي سامراج ۽ سندس ملڪي ۽ مڪاني چاڙتن خلاف قومي توڙي بين الاقوامي سطح تي زبردست ويڙهه ۾ جُنبِي ويون آهن. ان لاڳيتيءَ عالمي ويڙهه جي ڪري، ڏنيا جا عوام روز بروز وڌيڪ سڃاڳ، وڌيڪ سمجھو، وڌيڪ متحد ۽ وڌيڪ سرگرم، وڌيڪ ويڙهو، وڌيڪ سوڀارا، وڌيڪ تخليقون ۽ تعميرون ڪندڙ بڻبا پيا وڃن. حقيقي نئون ترقي پسند ادب پنهنجي بهترين سيرت ۽ صورت ۾، ان شاندار سفر ۾، سندن سوجهرو، سندن سونهون، سندن آسرو ۽ آڌار آهي. کين ڏي، دلداريون ۽ همتون ڏياريندڙ آهي. سندن پُشت پناهي ڪندڙ ۽ سندن سورهِي ساٿي آهي. هيءُ ادب نئين دؤر جي انقلابي لشڪر جي مهڙ واري شاندار روحاني فوج آهي، جيڪا سڀ کان اڳ بجلي بڻجي دشمن تي ڪڙڪي ٿي ۽ ان وقت به وڙهندي رهي ٿي، جڏهن ٻين انقلابي دستن لاءِ وڙهڻ جي پيڻي نٿي رهي.

پورهيت عوام جي زندگي ۽ جدوجهد جي هن نئين دؤر جي عڪاسي ۽ ترجماني ڪندڙ نئين ادب کي طبقاتي نگاهه ۽ موقف جي خيال کان چئن قسمن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. (1)

زندگيءَ جي جمهوريت پسند، ترقي پسند، سرمايه دار نقطه نگاهه ۽ موقف کان ترجماني ڪندڙ سرمايه دار ترقي پسند ادب. (2) ننڍي وچولي سفيد پوش طبقي جي نقطي نگاهه ۽ موقف کان زندگيءَ جي ترجماني ڪندڙ (Petty Bourgeois) يا چوٽو سرمايه دار يا سفيد پوش ترقي پسند ادب. (3) صحيح پورهيت عالمي نقطه نظر، سماجي ڄاڻ ۽ سمجهه ڀنا، رڳو دل جي ڌوڙ تي تخليق ڪيل پورهيت ادب. (4) پورهيت طبقي جي صحيح سائنسي عالمي نقطي نظر، سماجي ڄاڻ ۽ سمجهه جي روشنيءَ ۾ پورهيت سماجي نقطي نگاهه ۽ موقف کان زندگيءَ جي عڪاسي ۽ ترجماني ڪندڙ پورهيت ترقي پسند ادب.

هتي اها ڳالهه سمجهڻ جهڙي آهي ته سرمايه داري لاڙا دنيا جي هر علائقي ۽ هر ملڪ ۾ مختلف نموني جا آهن. آمريڪا ۽ يورپ ۾ اهي زواليت ۽ پڄاڻيءَ ڏانهن مائل آهن، ڇو ته اتي سرمايه داريءَ جي عروج وارو دؤر گذري، ختم ٿي چڪو آهي، پر ٽينءَ دنيا ۾ هڪڙي پاسي نوان قومي عوامي جمهوري ۽ سوشلسٽ لاڙا ته ٻئي پاسي سرمايه داري لاڙا اڃا اُسري ۽ نسري رهيا آهن. اهڙيءَ ريت سرمايه داري لاڙن اندر به ايتڙ موجود آهي. ان ڪري اهي هڪ پاسي عالمي سامراج جا حامي آهن ته ٻئي پاسي سامراج دشمن عوام جا حامي به! ان ڪري ٽينءَ دنيا ۾ قومي، عوامي، جمهوري ۽ پورهيت ترقي پسند ادبي لاڙن سان گڏ هڪڙي پاسي اُسندڙ سرمايه داريءَ وارا جمهوريت پسند ۽ ترقي پسند ادبي لاڙا به آهن ته ٻئي پاسي زواليت پرست، رجعت پرست، سرمايه داري، سامراج پرست لاڙا به.

باب چوٿون

ڇا، ڏک رڳو تباها ڪندڙ آهن؟

ڏيڪاريس ڏڪن، گوندر گس
 پرينءَ جو! (لطيف)
 ”عرفي! دل آباد بيڪ جو نه خرد
 عشق،
 من هم دل ويران، بدو عالم نه
 فروشم!“
 (عرفي)

(عرفي! عشق ڪنهن آباد ۽ خوشحال دل کي هڪڙي جَوَ جي دائي عيوض به ڪين وٺندو! خوشيءَ پريل دل کي وٺي ڇا ڪيو؟ ان جي قيمت ئي ڪهڙي؟ آءُ به پنهنجي ويران ۽ تباھه دل بن جهانن عيوض به نه ڏيندس!)

وللي واويلائي ادب، هڪ طرفائيءَ ۽ وڌاءُ کان ڪم وٺي، انساني دل جي سمورن رنگ برنگي جذبن کي فقط ڏڪن تائين محدود رکي ٿو ۽ ڏڪ جو ردعمل فقط مايوسي ڏيکاري ٿو. مايوسيءَ کي وري هڪ نسبتي، جُزوي ۽ عارضي جذبي بدران قطعي، دائمي ۽ آخري جذبو ڪري پيش ڪري ٿو. اهڙيءَ ريت اهو دائمي ڏڪ ۽ مايوسيءَ جو پرچار ڪري، انسانن سان همدرديءَ جي آڙ ۾، کين ڏڪن ۽ مايوسين سان ويڙهه جي ۽ ڏڪ ۽ مايوسيون ڏيندڙ ماڻهن ۽ قوتن سان مقابلي جي خواهش ۽ سگهه کان محروم ڪري ڇڏي ٿو. اهڙيءَ ريت اهو دوستيءَ جي رُوپ ۾ ماڻهن سان دشمني ڪري ٿو ۽ انهن يزيدي قوتن جي خدمت ۽ دلالي ڪري ٿو، جيڪي چاهين ٿيون ته ماڻهو هڪڙي معمولي چوٽ کائڻ شرط ئي ڏڪن ۽ مايوسين ۾ اهڙا وڻجي وڃن جو وري يا عمر ڪنڌ مٿي کڻي، دشمن جي مُنهن ۾ نهارڻ جو سوچي به نه سگهن.

اهو ڏڪ جي مسئلي کي فقط ميڪ ميڪ ڪرڻ تائين محدود رکي ٿو. انساني ڏڪ جي بُنيادي عالمي تاريخي ڪارڻن بابت، ان جي عالمي تاريخي نوعيت ۽ ان جي بُنيادي علاج بابت، ڏڪ ڏيندڙ قوتن ۽ ڏڪ جو علاج ڪندڙ قوتن بابت، نه رڳو هو پاڻ چين کي چُٺو لايو ويٺو آهي ۽ پڙڪ به ٻاهر نٿو ڪڍي پر ٻين کي به نڙيءَ تي گهٽو ڏيو ويٺو آهي ته انهن ڳالهين بابت اکر به ڪڍيو اٿم ته اوهان کي نعرين باز ۽ پروپيگنڊا باز اديب ٺهرائي، ادب جي ملڪ مان ڏيهه نيڪالي ڏيئي ڇڏينداسين.

اهو ڏک سک جي توازن کي نظرانداز ڪري، ڏک ۽ مابوسيءَ کي مطلق (Absolute) ۽ قطعي، آخري ۽ دائمي ٺهرائي، ان کي سندس پس منظر، اڳ پٺ کان الڳ ڪري، ان بابت خيالي ۽ بي بنياد تصور کڙا ڪري، ان کي هڪڙو پوت بڻائي، انساني ڏک جي حقيقي ۽ تخليقي ترجماني ڪرڻ بدران ان کي بگاڙي، غلط ۽ گمراهه ڪندڙ نموني ۽ بيهودي ۽ واهيات انداز ۾ پيش ڪري، ان کي خوار ڪري ٿو. ڏک جي پوت جهڙن خيالن ۽ هٿرادن تصورن جي آڙ ۾، اهو انسانن جي حقيقي ڏک جي صحيح ۽ پرپور اظهار جو رستو روڪي ٿو. اهڙيءَ ريت هو پنهنجن سامراجي آفائن جي خدمت ڪري ٿو، جيڪي ڏيا جي اربين ڏکويل ماڻهن جي حقيقي ڏک کان ڊڄن ٿا. کين خبر آهي ته جيڪڏهن اهو سمنڊن جهڙو اٿاهه ڏک گڏ ٿيو، ان کي سندس صحيح ڪارڻن ۽ صحيح علاج سميت صحيح نموني سمجهيو ۽ پروڙيو ويو ته اهو ڏيا ۾ اهڙو انقلابي طوفان بڻجي اُٿندو، جنهن جي ست هماليه جبل به سهي ڪونه سگهندو.

اهو ادب جنهن بيهودي نموني ۾ هٿرادي ڏک جو واهيات اظهار ڪري ٿو، تنهن جي ڪري ماڻهو ڏک بابت ڳالهه پڙهڻ لاءِ تيار نٿا ٿين، بلڪه جيڪي پڙهندڙ هنن جي پروپيگنڊا طوفان جي اثر هيٺ اچي، هن ادب کي ئي ادب سمجهن ٿا ۽ ان ۾ پيش ڪيل ادب کي ئي ماڻهن جي اندر جي پيڙا جو اظهار ڪندڙ ادب سمجهن ٿا، سي سموري ادب کي ههڙو هوائي، بيهودو ۽ بور ڪندڙ سمجهي، ڪنهن به حقيقت پسند ادب ڏانهن منهن ڪري به نٿا نهارين ۽ وڃيو جادوئي، اسراري، جاسوسي ۽ نام نهاد تاريخي ڪهاڻين جي ڏيڻ ۾ ڦاسائن. اهڙيءَ ريت اهو ادب ان تڙ ڪرڻ واري وانگر آهي، جيڪو شڪار کي هڪليو وڃيو، شڪاريءَ جي بندوق جي سامهون آئي! هيءُ ادب ماڻهن کي حقيقي ادب کان ڊوڙايو، ڀڄايو، وڃيو آفيمي ادب جي حوالي ڪري.

اها ڳالهه هرڪو ڄاڻي ٿو ته ماڻهن جي وڏي ۾ وڏي گهڻائي اڄ سوڌي هميشه محرومين، مصيبتن، مونجهارن ۽ عذابن جو شڪار پئي رهي آهي. اڪثر حالتن ۾ وڻن چوٽڪاري جو ڪوبه رستو ڪونهي. منجهانئن گهڻا اڪثر ماڻ مٺيءَ ۾ يا ڪجهه مقابلي کان پوءِ، ان ڳالهه کي پنهنجي تقدير ۽ لکني جو ليک سمجهي، برداشت ڪن ٿا ۽ زندگيءَ جو زهر ڦڙو ڦڙو

ڪري ٻي، چڻي چڻي، حياتيءَ جي قيد جا ڏينهن پورا ڪن ٿا. سندن اندر هر دم روئندو، سڙندو پچندو ۽ ٻرندو رهي ٿو. ڪي ته ڏک وڃان پاڳل ٿيو پون ۽ جيئري ئي مٿن گڏ ٿيو وڃن. ڏک، پيڙائون، مايوسيون ۽ موت زندگيءَ جون ازلي ابدي حقيقتون آهن. اهي اڄوڪي انسان جي زندگيءَ ۾ به موجود آهن، پر ڇا زندگي ۽ انسان جي دل ۾ فقط ڏک ۽ پيڙائون ئي آهن؟ ڇا انهن ڏکن ۽ پيڙائن جي ڪري ماڻهو فقط دل ۾ رجھن پجن ٿا، رڳو رڳو مايوس ٿي ٿين ٿا، رڳو ماتم ئي ڪن ٿا ۽ ذهني، جذباتي ۽ روحاني طرح رڳو مرن ۽ ختم ٿي ٿين ٿا؟ نه. ماڻهن جي زندگيءَ ۾ رڳو ڏک، ناڪاميون ۽ مايوسيون ۽ موت جون تمنائون ڪونهن. زندگيءَ ۾، بدترين دؤرن ۽ حالتن ۾ به، ڪي سک، ڪي ڪاميابيون ۽ ڪي زندهه رهڻ جون اسون هجن ٿيون. لازم - ملزوم!

انساني زندگي به ايتڙن جو ميلاپ آهي. ان ۾ ڏک ۽ سک ٻئي آهن. ٻئي هڪٻئي جي ابتڙ به آهن ته لازم ملزوم به آهن. اهي زندگيءَ جون اهڙيون هڪٻئي سان لاڳاپو رکندڙ ۽ هڪٻئي تي دارومدار رکندڙ اُتڻيون آهن، جهڙا ڏينهن ۽ رات، ڄم ۽ موت ۽ سردِي ۽ گرمي، نه سک بنا ڏک جو تصور ڪري سگهجي ٿو، نه ڏک بنا سک جو. ٻنهي جو هڪٻئي تي دارومدار آهي ۽ هڪٻئي ۾ سمايل آهن. جيئن ٿڪ بنا آرام جو، اوجاڳي بنا ننڊ جو، رات بنا ڏينهن جو ۽ سرءُ بنا بهار جو احساس ٿي نٿو سگهي، تيئن جنهن کي ڏک جي خبر ڪانهي، تنهن کي سک جو ڪهڙو احساس، ڪهڙو قدر ٿي سگهي ٿو؟ اڄ نه هوندي ته شربت به ڪونه وٺندو. داؤل ماڻهو ست رچي طعامن ڏانهن به اک کڻي ڪونه نهاري ٿو. جنهن جي حرم ۾ هزارين سهڻيون زالون فالتون ويٺيون هونديون، ان کي ڪهڙي خبر ته پرديسي محبوب سان اوچتي ملاقات ڇا ٿيندي آهي؟

درحقيقت خوشيءَ جو ڪافي دارومدار ڏک تي آهي. سڄو سک پيدا ئي ڏک مان ٿئي ٿو. ماءُ ڏک ڏسي ٻار ڄڻي ٿي، تڏهن ان کي ٻار ايڏي خوشي ڏئي ٿو. محبوب جي هڪڙي جھلڪ ان عاشق لاءِ خوشيءَ جو خزانو آهي، جنهن ان لاءِ ڪانگ اڏايا ۽ فالون پاتيون آهن، تارا ڳڻيا ۽ راجن جون غلاميون ڪيون آهن.

ڏک سک جي سونهن، گهوريا سک ڏک ري. (لطيف)

رڳو لٺ ٻڌي سڪن پٺيان ڪاهجي پئبو ته اهي سڪ ڦريو وڌي ۾ وڏا ڏک ۽ مصيبتون ٿي پوندا. ماڻهو ڳڻ نه ڪاٽي ۽ سڄو ڏينهن ويٺو کائڻ جون لستون وٺي، جاڳي نه رڳو ستو پيو هجي ته جيڪر سندس ڪهڙو حال ٿئي؟ ڏک ئي سڪن جي راهه ڏيکارين ٿا ۽ انهن کي پيدا ڪن ٿا.

ڏيڪاريس ڏکن، گوندر گس پرين جو. (شاهه)

ڪي ڪي ڏک ته اهڙا به آهن، جو ماڻهو هزارين سڪ انهن تان قربان ڪري ڇڏي. ماءُ کي ته ڀلا چئجي ته تون هروڀرو پاڻ کي اوجاڳا نه ڏي، ڇڏ ته ٻار پلي پيو رڙيون ڪري، صبح جو آرام سان اٿي خبر وٺجانس! جي عاشق کي چئجي ته ”ميان! ڇو ٿو اجايو آزار ۾ پئين! ڇڏ ته پرائي ڏيءَ پلي پرڻجي وڃي، تون آرام سان گهر ۾ ويهي آرام ڪر!“ ته جيڪر ڪهڙو جواب ڏئي؟ ڪڏهن ماڻهو سؤ سڪ عيوض ۾ ڏيئي، زندگيءَ جي بازار مان هڪڙو وڏو ڏک به خريد ڪندو آهي. چاهي اهو ذاتي هجي يا طبقاتي ۽ قومي يا عدم انساني.

سو سڪ ڏيئي، ورهه وهايو هيڪڙو. (شاهه)

ضرورت ايجاد جي ماءُ آهي، ڏک ۽ درد ئي علاج پيدا ڪندا آهن. طبيب ۽ ڊاڪٽر تيار ڪندا آهن. ڏک ئي نه هجي ته علاج ڇا جو؟

جان جان ناهه ضرور، تان تان طبيب

ناهه ڪه ڪو،

جو سو سُرئو سور، ته ڪر ويڇ ور پيو.

(شاهه)

(جيسين ضرورت ڪانهي، تيسين طبيب ڪونهي. سُر حاصل ٿيو معنيٰ ڄڻ ان جو علاج ڪرڻ وارو ويڇ يا طبيب هٿ اچي ويو!) خوشي رڳو خوراڪ ڪانهي!

چوندا آهن ته ”خوشيءَ جهڙي خوراڪ ڪانهي. ڏک ۽ ڳٽيءَ جهڙو مرض ڪونهي.“ ٻين پهاڪن ۽ چوڻين وانگر هيءُ پهاڪو به فقط جزوي طرح صحيح آهي. هن ۾ به ٻين وانگر هڪ طرفائيءَ ۽ وڌاءُ کان ڪم ورتو ويو آهي. خوشي برابر ماڻهوءَ کي طاقت ڏئي ٿي ۽ ڏک ڪمزور ڪري ٿو، پر هر وقت نه ۽ سدائين لاءِ نه. محرومي ۽ ڏک ڪجهه عرصي کان پوءِ محروم ۽ ڏکوپل ماڻهن، قومن ۽ طبقن ۾ ڪيترين ڪمزورين سان گڏ سهپ، جفاڪشيءَ، دورانديشيءَ، بي خوفيءَ ۽ قربانيءَ جون قوتون به پيدا ڪري ٿو. سڪين ماڻهن، طبقن ۽ قومن کان اهي ڳالهيون آهستي آهستي ڪري نيٺ

موڪلايون وڃن. ان ڪري نيٺ ڪنهن ڏينهن محروم ۽ ڏکيا ماڻهو، قومون ۽ طبقات سڳين کان زور ٿيو وڃن، سندن ڏک سڳن ۾ بدلجي وڃي. ڏک تخليق ڪندڙ ۽ آڏيندڙ به آهي!

ڏک رڳو ڊاهيندڙ ۽ ناس ڪندڙ نه پر ڪيترين حالتن ۾ آڏيندڙ ۽ تخليق ڪندڙ به آهي. هر عظيم ۽ پياري شيءِ ۽ ڳالهه، مسئلن ۽ مونجهارن، ڏک ۽ پيڙائين سان مقابلي ۽ ويڙهه مان پيدا ٿي آهي. ڏک انسانيت جا گهڻا اعليٰ ترين گڻ پيدا ڪن ٿا. انسان ۽ انسان جي وچ ۾ ويجهي ۾ ويجهي نانا، گڏيل ڏک، گڏيل پيڙائون پيدا ڪن ٿيون. ماڻهوءَ جي آزمائش سڳن ۾ نه، ڏک ۾ ٿئي ٿي. ڏک ۽ پيڙائون ئي انسانن کي صحيح معنيٰ ۾ انسان بڻائين ٿا.

دنيا جا پياري ۾ پيارا، املهه ۾ املهه ماڻهو ڏک ۽ پيڙائين جي اوڙاهن جهاڳڻ وارا ماڻهو ٿيا آهن. الجزائر، ويٽنام، روس، چين، فلسطين جي آزاديءَ جي پروانن ۾ زمان، مڪان ۽ مرتبي جي هر فرق جي باوجود، هڪ ڳالهه ساڳي آهي. انهن سمورن سڳن سان سڱ چڙهي، ڏک سان پاند اڙايو هو ۽ انهن سان مقابلو ڪيو هو.

سورن ساندياس پورن پالي
 آهي ڪس آءُ هياس، ڪا گري
 گوندر ول جي.
 (شاهه)

مايوسي قطعي ۽ آخري جذبو ڪونهي!

ڏک جو ردعمل رڳو مايوسي ڪانهي. ڏک ڪاوڙ ۽ بدلي، جدوجهد ۽ ويڙهه جا جذبا، سورهياڻي ۽ قربانيءَ جا جذبا به پيدا ڪري ٿو. خود مايوسي به ڪو قطعي، آخري، تبديل نه ٿيندڙ ۽ دائمي احساس ڪونهي. مايوسي ڪجهه وقت کانپوءِ بدليجي اميد به ٿي سگهي ٿي. اها ڦري ڪاوڙ ۽ مقابلي جو جذبو به ٿي سگهي ٿو. احساس ۽ سمجهه جي سفر ۾ مايوسي هڪ قدرتي منزل آهي، پر اها آخري منزل ڪانهي. ماڻهن، طبقن ۽ قومن جي زندگيءَ ۾ مايوسين جون ڪئين پاٽ اونڊاهيون راتيون اچن ٿيون ۽ اميدن جي سپاڳن صبحن کي جنم ڏيئي گم ٿيو وڃن. ڪڏهن ڪڏهن اهي راتيون سڀ کان اونڊاهيون ان وقت نظر اينديون آهن، جڏهن پرهه جي ڦٽڻ ۾ باقي ڪي گهڙيون هونديون آهن!

انسان جي انفرادي توڙي گڏيل زندگيءَ جو سفر لاهين، ڇاڙهين ۽ ورن وڪڙن جي باوجود، بنيادي طرح ڏکڻ ۽ مايوسين کان سوپن ۽ خوشين ڏانهن سفر آهي.

ڄمڻ مهل ماءُ جي اذيت ڀريل دانهن ۽ ٻار جي رڙين کان ماءُ جي ڪڇ ۾ ٻار جي معصوم تهڪڙن ۽ ماءُ جي چهري تي مرڪن جي ست-رنگي انڊلڻن تڙي پوڻ تائين سفر، غلام انقلابي اسپارٽئڪس جي دليرانه بغاوت ۽ ان جي حيوانيت سان ڪچلڻي وڃڻ کان وٺي، آمريڪا ۾ غلام دارن جي بغاوت جي ڪچلڻي وڃڻ ۽ غلامن جي آزاد ٿيڻ جو سفر، بنو هاشم جي مڪي مان نيڪالي ۽ سندن قريش سرمايه دارن طرفان حُقي پاڻي بند ٿيڻ کان وٺي، مڪي جي فتح تائين جو سفر، روس ۾ 1905ع جي انقلاب جي ڪچلڻي وڃڻ کان عظيم آڪٽوبر انقلاب جي شاندار ڪاميابيءَ تائين جو سفر، شانگهائيءَ ۾ چيانگ ڪائي شيڪ طرفان 1927ع ۾ دغا سان انقلابين جي قتل ڪرائڻ کان 1949ع جي چيني انقلاب جي ڌرتي ڌوڏيندڙ فتح تائين جو سفر، ويٽنام ۾ 1933ع جي پورهيت بغاوت جي ڪچلڻي وڃڻ کان پوءِ دين بين ڦو جي عظيم فتح ۽ 1975ع واري سڄي ملڪ جي آزاديءَ جي جنگ ۾ زبردست سوڀ تائين جو سفر وغيره. ڏکڻ ۽ مايوسين کان سوپن ۽ خوشين ڏانهن عالمي تاريخي سفر جي راهه ۾ جيڪي لکين حد نشان آهن، انهن مان ڪي ٿورا حد نشان آهي آهن.

انسان ذات مجموعي طرح بدنصيب نه پر خوش نصيب آهي

نه رڳو انسان جي تاريخ بلڪه هن ڌرتيءَ جي ۽ هن پوريءَ ڪائنات جي تاريخ ان ڳالهه جو ثبوت آهي ته انسان ذات مجموعي طرح بدنصيب نه پر خوشنصيب آهي. سندس آئيندو اونداهو نه پر روشن آهي. انسان کي پنهنجي مجموعي ۽ گڏيل مقدر بابت مايوسي نه پر بيحد آسائتو ۽ يقين سان ڀرپور هجڻ گهرجي. هر ڳالهه جي باوجود، کيس پنهنجي انسان هجڻ تي فخر ڪرڻ جو حق آهي. مڪمل تباهيءَ جي خطرن جي باوجود، هيءُ دؤر انسان ذات جي زوال جو نه پر اُسر جو دؤر آهي. سندس جوڀن ختم نه ٿيو آهي. اهو اڃا هاڻ اچڻ وارو آهي. هيستائين انسان جي بالڪڻ جو دؤر هلي رهيو هو. ڀلا انسان جي وسهڻ ۽ تصور کان ٻاهر حيرت انگيز خوش نصيبيءَ تي ويچار ته ڪريو!

ڪائنات جا ڄاڻو سائنسدان، بي پناهه طاقت رکندڙ ريڊيائي رسدگاهن وسيلي ڪائنات ۾ اها تلاش ڪري رهيا

آهن ته ڌرتيءَ جهڙو ڪو ٻيو اهڙو گرهه به آهي، جتي ساهوارا هجن. ڪجهه سال اڳ تائين روس جي گورڪي شهر واري ريڊيائي رسدگاهه جي سربراهه پروفيسر وسيو ولود ٿرائٽسڪيءَ چيو هو ته، ”اسان ڌرتيءَ جي چوڌاري خلا ۾ 16 نوري سالن جي پنڌ تائين تپاس ڪئي آهي ته اتي ڪوبه ڌرتيءَ جهڙو اهڙو ٻيو خوش نصيب گرهه ڪونهي، جتي انسان ته ڇڏيو پر ڪوبه ساهوارو هجي. ڪائنات جي انهيءَ پٽ ۾ اسان جي سڄ جهڙا هزارين ٻيا سڄ آهن. انهن مان ڪيترن سڄن کي پنهنجا پنهنجا گرهه آهن، پر انهن هزارين ڌرتيءَ جهڙن گرهن مان ڪنهن جي به ڪُڪ سائي ڪانهي.“ اسان جو تارو جنهن جو نالو اسان سڄ رکيو آهي، سو ڪو اهڙو وڏو تارو به ڪونهي. اهو هڪڙو ٻئي ٿئي درجي جو نهايت معمولي تارو آهي ۽ اسان جي ڪهڪشان جي هڪڙيءَ ڪُنڊ ۾ پيل آهي، پر ڪائنات جي اسان واري اربين ضربان اربين ضربان اربين ميلن جي علائقي ۾ فقط اسان وارو تارو (سڄ) ئي هڪڙو اهڙو گرهه رکي ٿو، جنهن تي زندگي آهي! تنهن کان پوءِ سڄ جو گرهه رڳو ڌرتي ڪانهي، ٻيا به آهن. زحل آهي، مشتري آهي، مريخ آهي، وغيره. انهن مان ڪي تمام وڏا آهن ۽ ڪئين ڪئين چنڊ رکن ٿا. پر زندگي اسان جي ننڍڙي گهر يعني ڌرتيءَ تي ئي پيدا ٿي ۽ نه ڪنهن به ٻئي گرهه تي! اسين فقط هن ئي خاص ننڍڙي گرهه بدران ٻين هزارين سڄن جي لکين گرهن مان ڪنهن به ٻئي گرهه تي هجون ها ته يا ته بي جان پٿر هجن ها يا ڪنهن ٻئي ڌاتوءَ جا ٽڪرا!!

اسان واري تاري يعني سڄ جي به ڌرتيءَ کانسواءِ ڪنهن ٻئي گرهه تي هجون ها ته به اهي ئي پٿر يا ڪنهن ٻيا بي جان ٽڪرا هجون ها، اسان جو بخت ڏسبو جو ڪروڙين اربين گرهن مان هن اڻ لپ ۽ بي مثال اڪيلي گرهه ڌرتيءَ تي پيدا ٿيا آهيون ۽ سو به پٿر، لوهه جا ٽڪرا بنجي نه، پر ساهوار بنجي ۽ ساهوارن ۾ به مانگر مچ، ڏيڏر، لومڙ، ڪڇون يا جيت جڻيا بنجي نه، انسان بنجي!

حساب لڳايو اٿن ته ڪائنات اٽڪل 30 ارب سال يعني ٽي هزار ڪروڙ سال اڳ ڦهلجڻ شروع ڪيو. ان 30 ارب سالن جي عرصي جي پنجن حصن ۾ اسان جو تارو، سڄ، دنيا ۾ هو ئي ڪونه. اهو ڦهلجندڙ ڪائنات جي ڪُل عمر جي پوئين ڇهين

حصي ۾، اٽڪل 5 ارب سال اڳ پيدا ٿيو آهي. انهن پنج ارب سالن جي پهرين ٻن پتين ۾ يعني 2 ارب سالن تائين اسان جي ڌرتيءَ جو وجود ڪونه هو. اها اٽڪل 3 ارب سال يعني ٽي سئو ڪروڙ سال اڳ وجود ۾ آئي.

ڌرتيءَ جو سڀني کان بزرگ يا سينيئر ساهوارو انسان ناهي، ٻيا آهن. پٿر جي دؤر جو انسان 10 لک سال اڳ ڌرتيءَ تي موجود هو، پر هو چڻ نو وارد هو، ڇو ته کير ڏيندڙ جانور ڪائنس ڏيڍ ڪروڙ سال اڳ ۽ مڇيون ڪائنس 20 ڪروڙ سال اڳ ڌرتيءَ تي موجود هيون!

دنيا لازمي طرح ۽ آتل نموني ترقي ڪري رهي آهي. ”ڪين“ مان ”ڪجهه“ بلڪه تمام گهڻو ”ڪجهه“ پيو ٿئي. اسان ڏسون ٿا ته اربين سال سج جو اڻاهه پاڙو زندگيءَ کان خالي ۽ ويران هو. پوءِ ڌرتي پيدا ٿي. اتي به سوين ڪروڙ سال زندگيءَ جو ڪوبه آثار ڪونه هو. پوءِ نيٺ زندگي پيدا ٿي، پر وڻن ٿڻن جي صورت ۾. جڏهن جانور پيدا ٿيا، تڏهن به ڪروڙين سال ڌرتيءَ جون مالڪ اهڙيون اجگر بلائون هيون، جن کي پنهنجن ٻچن جي سنڀال ۽ پرڳهه جي به ساجاهه ڪانه هئي. ماڻهو پيدا ٿيو ته اهو به پهرين وحشي آدمخور قسم جو هو. انهن پيانڪ ۽ وحشي جانورن جهڙن ماڻهن مان ترقي ڪري ماڻهو ماڻهو ٿيو ۽ زندگيءَ جي مختلف شعبن ۾ اسپارٽڪس، قلوپطره، گوتم ٻڌ، موسيٰ، عيسيٰ عه، محمد صه، ارسطو، بو علي سينا، نيوٽن، گئليلو، لطيف، شيڪسپيئر، اينسٽائين، مارڪس، اينجلس، لينن، مائو، هوچي منجه، ميران ٻائي، قرت العين طاهره ۽ لٽا منگيشڪر جهڙا ماڻهو پيدا ٿيا.

تنهن کان پوءِ هيءَ ته اڃا مس شروعات آهي. انسان کي نئين دؤر جو انسان ٿئي 25 هزار سال مس ٿيا آهن. ان عرصي ۾ 20 هزارن سالن تائين جي سندس ڪابه تاريخ ڪانه ٿي ڏسجي. سندس تاريخ پنج هزار سالن کان شروع ٿئي ٿي. اهو پنج هزار سالن جو عرصو پورهيت عوام گهڻي ڀاڱي غلامدارن، جاگيردارن ۽ سرمايه دارن جا غلام رهيا آهن. دنيا جو پهريون پورهيت سماجي انقلاب فقط 24، 25 سال اڳ آيو آهي ۽ اڃا دنيا جي فقط ٽئين حصي ۾ پورهيت گهڻائيءَ جو اقتدار قائم ٿيو آهي. ڌرتيءَ تي صحيح انساني دؤر تڏهن شروع ٿيندو، جڏهن سڄيءَ دنيا تي پورهيت عوام يعني انساني اڪثريت جو راڄ قائم ٿي ويندو. اڃا ته قورو ۽ ظالم ٽولن جي اڳيان اربين عوام جي بي وسيءَ ۽ مجبوريءَ جو دؤر ختم نه ٿيو آهي. جڏهن اهو دؤر ختم ٿيندو، تڏهن ئي انسان ذات پنهنجي

جوانيءَ ۾ قدم رکندي ۽ صحيح معنيٰ ۾ پنهنجي ترقيءَ جي سفر جو آغاز ڪري سگهندي. ڏکڻ جي ماڻيءَ مان سڪن جي مڪڻ جو ڏڪو!

جدوجهد ختم ٿيڻي ناهي. جڏهن ظالم ۽ مظلوم جي وچ ۾ جدوجهد ڪامياب ٿي ويندي ۽ طبعا ختم ٿي ويندا، تڏهن به نئين ۽ پراڻي جي وچ ۾، صحيح ۽ وڌيڪ صحيح جي وچ ۾ جدوجهد جاري رهندي. ڏک ۽ سک ايندڙ دؤرن ۾ به هوندا، پر انهن جي نوعيت بدليل هوندي. جيئن جيئن وقت گذرندو ويندو، تيئن تيئن انهن جو توازن بدلبو ويندو. اڄ ڏکڻ جي سڄي ماڻي ولوڙڻ سان سڪن جي مڪڻ جو ڏڪو به مس نٿو نڪري ۽ اهو به ڦورو ۽ ظالم اڪثر چورايو ۽ ڦريو کڻيو وڃي. ايندڙ دؤر ۾ ڏک جيئن پوءِ تيئن وڌيڪ اعليٰ درجي جا هوندا. انهن مان سڪن جو مڪڻ جهجهو نڪرندو ۽ انهن کي ڪير به اڄ وانگر شاهه شاهوڪاريءَ چورائي يا ڦري ڪونه سگهندو. هر قسم جي محرومين، ڏکڻ ۽ تباهيءَ جي خطرن جي باوجود هيءُ دؤر انسان ذات جي زوال جي مایوس ڳالهين جو نه پر سندس اؤسر ۽ عروج جي اميدن ۽ امنگن ڀريل ڳالهين جو آهي.

من حرام تي حُجَتان ڏير!
(سرائيڪي چوڻي)

آڻيو آب اکين ۾ ڏيهه کي ڏيکارين...
(لطيف)

زال ذات سان ڏيکاءُ واري همدردي

رجعت پرست نظامن ۾ غلامداري، جاگيرداري توڙي
سرمایه داري نظامن انسانيت خلاف جيڪي زبردست تاريخي
جرم ڪيا آهن، تن ۾ هڪڙو وڏي ۾ وڏو جرم آهي عورت کي
غلام رکڻ ۽ جنسي معاملن بابت ظالماڻو، منافقيءَ ۽ مڪر
وارو پليٽ رويو ڦهلائڻ. انهن ڳالهين خلاف جدوجهد عوام جي
ادب ۽ ثقافت جو اهم ۽ مقدس فرض آهي. اهو مسئلو پڻ
مان هڪڙيءَ جنس جي يعني اڌ انسانيت جي غلاميءَ ۽ هڪ
ظالماڻي ۽ منافقيءَ واري رجعت پرست روش جو مسئلو به
آهي ته ان سان گڏ ۽ ان کان وڌيڪ ڦورو ۽ ظالم نظامن جي
بين گهڻن بنيادي مسئلن منجهان هڪ بنيادي مسئلو آهي. ان
جي حل لاءِ الڳ جدوجهد به ٿيڻي آهي ته هن سميت سڀني
مسئلن جي گڏيل بنيادي ۽ دائمي حل لاءِ گڏيل جدوجهد به
ڪرڻي آهي، الڳ جدوجهد محدود هوندي. ان جا نتيجا به
محدود هوندا. اها به ڪرڻي آهي ۽ ٻي به ڪرڻي آهي.
مسئلن جو بنيادي حل ڪرڻو آهي.
عورت جي ذلت، انسان ذات جي ذلت

عورت جي غلامي رڳو عورت جي غلامي، بدنصبي ۽ ذلت
ناهي، هڪ حد کان پوءِ اها عورت توڙي مرد ٻنهي جي غلامي،
بدنصبي ۽ ذلت آهي. اها هن غلام ماءُ جي پٽ، هر غلام پيڻ
جي پاءُ، هر غلام محبوبه جي عاشق، هر غلام زال جي مڙس ۽

هر غلام ڌيءَ جي پيءُ جي غلامي، بدنصبي ۽ ذلت آهي. ان غلاميءَ خلاف مقدس جدوجهد ۾ رڳو عورت جي نه پر مرد توڙي عورت، سموري عوام، سموري انسان ذات جي نجات آهي. سرمايه داري، خاص ڪري هن دؤر جي رجعت پرست بڻجي ويل زوال پذير سرمايه داري، انسان ذات جي ان ازلي غلاميءَ، بدنصبي ۽ ذلت کي ڪرڙي، ڏوئي، ڌرتيءَ کي ان کان پاڪ ڪرڻ جي جدوجهد ڪرڻ بدران ان جدوجهد کي روڪي ۽ ٽارپيڊو ڪري ٿي، ڇو ته اها ڌرتي ڏوڏيندڙ جدوجهد جيڪا اڌ انسانيت جي جدوجهد ٿيندي، جيڪا دنيا جي هر ڀٽ جي ماءُ، هر پيءُ جي ڌيءَ، هر ڀاءُ جي پيڻ، هر عاشق جي محبوبه ۽ هر مڙس جي زال جي جدوجهد ٿيندي، سا جيڪڏهن واقعي صحيح نموني هلي ته اها هن زمين کي، ان جي تاريخ کي، ان جي قورو، ظالم، جنگجو، ڌاڙيل، رهزن ۽ قاتل سماجن ۽ نظامن کي زير زبر ڪري ڇڏيندي. دنيا جون مائون، ڌيئون، پيٽون، محبوبائون ۽ زالون سجاڳ ٿي اتي ڪڙيون ٿين ۽ پاڻ ۾ توڙي ٻين انسان دوستن سان ٻڏي ڪري، منظم ٿي، هڪ عالمي طاقت بڻجي وڃن، ته ڇا هو موت جي سوداگرن کي عام تباهيءَ جا هٿيار تيار ڪرڻ ڏينديون؟ جنگيون ڪرڻ ڏينديون؟ پنهنجا پٽ، پيءُ، ڀائر، محبوب ۽ مڙس سرمايه دارن جي تجوڙين پرڻ لاءِ ڪهاڻن ڏينديون؟ موت ۽ تباهيءَ کي ڌرتيءَ جي تقدير بڻجڻ ڏينديون؟ هرگز نه!

ان ڪري عوام دشمن سازش اها آهي ته عورت، جا ڌرتيءَ وانگر هر نيڪيءَ، قوت ۽ خير جو سرچشمو آهي، جيڪا زندگيءَ جي خالق ۽ ان جي محافظ آهي، جيڪا هن ڌرتيءَ جي تقدير لاءِ مرد کان وڌيڪ ذميوار آهي، ان کي فقط جنس جو مجسمو بڻايو، ان جي فقط جنسي محرومي، مظلوميت جي ڳالهه ڪبي، سا به ڪوشش ڪري، گندي، بيهودي، بچان ڏياريندڙ نموني، سندس زندگيءَ ۽ سندس مقدر جي مسئلن کي فقط جنس تائين محدود رکيو، جنسي مسئلو زبردست ۽ بنيادي جمهوري مسئلو آهي. ان جي صحيح نموني ڳالهه به لازمي ٿيڻ کپي ۽ زبردست نموني ٿيڻ کپي، پر اهو عورت جو اڪيلو مسئلو ۽ فقط عورت جو مسئلو ته ڪونهي. اهو ٻين کان الڳ ته ڪونهي. ان کي اڪيلي سر ٻين کان ڌار حل ته نٿو ڪري سگهجي. جيستائين قبائلي، سرداري ۽ جاگيرداري نظام قائم آهي. سرمايه داري ۽ سامراجي نظام قائم آهي، جيستائين انهن جي سماجي، اقتصادي، ثقافتي، نظرياتي ۽

سياسي نوٽڻ قائم آهي ۽ جيستائين سمورا عوام سندن مها ڄار ۾ قيد ۽ بيوس آهن، تيستائين پئي عوام وانگر عورت به هڪڙي غلاميءَ جي ڄار يعني جاگيرداري رسمن رواجن جي ڄار مان نڪرندي ته سرمايه داري ۽ سو به زوال پرست سرمايه داريءَ جي ڄار ۾ ڦاسندي. هوءَ مجموعي طرح هر حال ۾ غلام رهندي.

جڏهن عورتن ۽ مردن جي ڪوشش ۽ ويڙهه سان اهڙو نظام قائم ڪيو ويندو، جنهن ۾ سڀ عورتون اقتصادي طرح پنهنجن پيرن تي بيٺل هونديون، ڪنهن جون محتاج نه هونديون، ڪنهن جي ڪيسن ڦلورڻ، ڪنهن جي خوشامد ڪرڻ لاءِ مجبور نه هونديون، اتي، لٽي، گهر ۽ ابروءَ لاءِ ڪنهن جون محتاج نه هونديون، جڏهن هو مردن سان ڪلهو ڪلهي ۾ ملائي ڌرتيءَ جون وارث ۽ مالڪ بڻبيون، تڏهن ئي غلامي ختم ٿيندي، نه رڳو عورت جي پر سموري عوام جي، سموري انسانيت جي.

جيڪو ادب عورت کي رڳو هڪ جنس طور پيش ڪري ٿو ۽ سندس مسئلو فقط جنسي مسئلي تائين محدود رکي ٿو، سو دوست جي ويس ۾ عورت جو دشمن ادب آهي. اهو جاگيردارن ۽ سرمائيدارن جو چاڙتو ادب آهي. ڳوٺن مان شهرن ۾ اچڻ وارن جي پيڙا

هزارين سالن کان ڳوٺن مان ماڻهو شهرن ۾ ايندا رهندا آهن. هاڻ به اچن پيا، سڀاڻي به ايندا ۽ پرينهن به. هر دؤر ۾ شروعات ۾ هو پاڻ کي نئين شهر ۾ اوڀرو اوڀرو، واٽرو واٽرو محسوس ڪن ٿا، پر پوءِ ٺهيو وڃن، نيٺ پراڻا شهري ٿيو وڃن. انهن جا مسئلا اهم آهن ۽ اهي حل ٿيڻ گهرجن. پر اهي اهڙا ڪي بنهه اچرج ۾ وجهندڙ مسئلا ناهن، جي نه ڪنهن سٺا نه ٻڌا ۽ جنهن لاءِ ڪو نئون برڙ باڪاس قسم جو ادب لازم ٿيو پوي. عالمي ادب صدين کان ڏڪارن، قتلامن، ٻوڏين، جنگين جي پيڙا جو اظهار پئي ڪيو آهي. اها ڪهڙي اهڙي انهن کي وڏي ازغيب پيڙا آهي، جنهن جو اظهار نه ڪري سگهندو ۽ ان لاءِ ڪنهن جو به روزگار جي خاص الخاص پيڙائي ادب جي ضرورت پئجي وڃي.

پراڻا قدر ۽ ناتا ٽٽن ٿا ته ٿيڻ ڏيو!

چوندا آهن ”ڪٿي، سهڪي ڏچائي! چو؟ چي، مون کي نپياج جو ساءُ!“ هيءُ قصو اڃا به اور آهي. هتي ته مورڳو، ”ڏچائي، سهڪي ڪٿي!“ وارو ڪم آهي!

پلا جيڪي اڳوڻا سماجي قديم ناتا ٽٽن پيا سي ڪهڙا آهن؟

اڳوڻا سماجي قدر ۽ ناتا ڪهڙا هئا؟ اهي سماجي طرح جاگيرداري، سرمايه داري، سامراجي قدر ۽ ناتا هئا. ڳچ وقت تائين اهي پنيادي طرح ساڳيا رهڻا آهن. فرض ڪريو ته اهي بدلجن پيا، تن پيا، پرن پيا، پر انهن تي ٽين دنيا جي عوام کي رنج ٿيڻ جو ۽ ماتم ڪرڻ جو ڪهڙو لاچار آهي؟ اهي عوام ڪهڙا يورپي ملڪيت وارا طبقا آهن، جن وٽ سرمايه داري نظام پهرين عروج تي هو ۽ جن ان جي وسيلي پنهنجي عوام ۽ سڄيءَ دنيا جي عوام کي ڦري ماري ۽ لٽي مڃون ماڻيون؟ اهي ڪهڙا جاگيردار، نواب، بادشاهه ۽ سلطان آهن، جن پراڻن جاگيرداري قدرن ۽ ناتن جي ذريعي خرمستيون ڪري عيش ٿي ڪيا؟ انهن کي سرمايه داري، جاگيرداري نظامن ڪهڙو پينگهن ۾ لوڏيو هو جو هو ويهي انهن جي زوال ۽ سندن قدرن ۽ ناتن جي ٽٽڻ تي پار ڪين؟ هنن جون ته انهن آدمخور نظامن ۽ سندن قدرن ۽ ناتن، پيڙهيون ڳاڙي ۽ سندن ڪلون لاهي ڇڏيون!

ڪا اٿي، ڪو ڏونڪو؟

خاص ڪري هندستان پاڪستان جي جديدن کان ته ڪو ماڻهو هجي جو پڇي ته، ”ميان اوهاڻ جو انهن مردار نظامن ۾ ڪا اٿي، ڪو ڏونڪو! اوهاڻ جاگيردار، سرمايه دار، سامراجي نظامن جا ماريل، ڪٽل ماڻهو، اوهاڻ کي انهن نظامن ڪهڙيون پڳون ٻڌايون آهن، جو انهن جي ڏک ۾ اوهاڻ جو هيءُ پار جو نڪاءُ پيو پوي ۽ اکين تان ڳوڙهو نٿو سڪيو؟“ اوهاڻ جي ته پاڻ خدا ٻڌي، جو اهي آدمخور نظام ۽ سندن قدر ۽ ناتا پنهنجي گنيءَ مرن پيا! اوهاڻ کي ته پاڻ گهرجي ته سڄي دنيا ۾ جيڪو نئون جاگيردار دشمن، سرمايه دار دشمن ۽ سامراج دشمن، قومي عوامي جمهوري انقلابي نظام ڏاڪي به ڏاڪي اڏجي پيو، ان ۾ پهچ اهر هٿ وجهايو. ان جي اسرڻ، نسرڻ، وڌڻ ويجهڻ جي اڃيان ڪريو، خوش ٿيو، سرهايون ڪريو. اوهاڻ کي وري محمد باقي يا محمد تغلق، تيمور يا نادر شاهه ۽ لارڊ هيٽنگس جي راڄ جو شوق ٿيو آهي، جو مٿي ۾ ڏوڙ وجهيو منهن مٿا پيا پٽيو!“

”ڇج ۾ ڄاڻي ڪونه، ڇي آئون گهوٽ جي پٽي!“

انگريزن جي واريءَ ۾ ڪيترا ڪارا هندستاني به گورن انگريزن جو نقل ڪندا هئا ۽ ماڻهن تي پنهنجي صاحبوڪيءَ جو رعب وجهندا هئا. ماڻهو انهن کي ڪارا انگريز ڪوٺيندا هئا، جيڪي ٽين دنيا جي اديب، يورپ ۽ آمريڪا جي سرمايه دار سامراج جي زوال تي ماتم ڪندڙ آمريڪي، يورپي زوالي

اديبن جو نقل ڪري، دنيا ۾ سرمايه دار سامراجي قدرن ۽ نائن جي نٿڻ جو ادبي ماتم پيا ڪن، سي به ادب جا جڻ ڪارا انگريز آهن.

انگريزن جي دؤر ۾ ويچارن ديسي ڪارن ڪرستانن کي، پاڻ بابت، ڏاڍيون رحم جوڳيون خوش فهميون هونديون هيون. ڳالهه ڪندا آهن ته لاهور ۾ انگريزن جي راڄ ۾ هڪڙي پيري انگريزن خلاف مظاهرا ٿيا. هڪڙي پنڳاڻيءَ پيءَ کان پڇيو، ”تي اي ڪي منڊگي هين؟“ پيءَ وراڻيو، ”اي ساڍي ڪولون آزادي پي منڊگي نين تي اسي نيهون ديڻ لڳي.“ (”اٽي! هي ڇا ٿا گهرن؟“) ”هي پاڻ کان آزاد ٿا گهرن ۽ پاڻ ڪونه ٿا ڏيون.“ مطلب ته بهارا هٿن ۾، پر پاڻ کي گورن انگريزن جو شريڪ ۽ ملڪ جو مالڪ پيو سمجهجي! تيئن تين دنيا ۾ ماڻهو موچڙن جي ويل ۾ ۽ هنن کي غم جاگيردارن ۽ سرمايه دارن ۽ سامراجي قدرن ۽ نائن جي نٿڻ جو! ٻوليءَ کي ڇا ٿيو آهي؟

چون ٿا ٻولي اسان جي احساسن جو پرپور اظهار نٿي ڪري سگهي. ڪيئن ڪندي؟ ٻولي ماڻهوءَ کي اچي ته ان کان ڪم به وٺي سگهي نه! انساني ٻوليءَ ڪروڙين ڪتاب لکيا آهن. هزارين شعر، ڊراما، ناول، ڪهاڻيون، قصا وغيره ان ٻوليءَ ۾ لکيا ويا آهن. انهيءَ ٻوليءَ ۾ هومر، ڪاليداس، ورجل، ڊانٽي، شيڪسپيئر، لطيف، گورڪيءَ ۽ ٻين پنهنجي ذات جو اظهار ڪيو آهي. ان ٻوليءَ ۾ ڪائنات جا ڪروڙين اسرار ڪاميابيءَ سان سمجهايا ويا آهن. سوين سائنسون ان ۾ نهايت چٽائيءَ ۽ صفائيءَ سان بيان ٿي چڪيون آهن. اينسٽائن انهيءَ انساني ٻوليءَ ذريعي پنهنجو تاريخ ساز اضافيت جو نظريو بيان ڪري ورتو.

هاڻ ٻوليءَ کي اوچتو ڇا ٿي ويو آهي جو هي جديدي حضرات ان ۾ پنهنجا خيال ظاهر ڪرڻ ۾ تڪليف محسوس ٿا ڪن؟ تنهن کان سواءِ هر ٻي شيءِ وانگر ٻولي به هر دؤر ۾ ارتقائي يا انقلابي ترقي ڪندي رهي ٿي، وڌندي ويجهندي رهي ٿي. هنن جديدي حضرات وٽ اهڙا ڪهڙا غيبي اسرار لڪل آهن، جن کي هو سدا وڌندڙ ويجهندڙ انساني ٻوليءَ جي مدد سان ظاهر ڪري نٿا سگهن؟

درحقيقت ٻوليءَ تي پورو عبور حاصل ڪرڻ محنت طلب ڪم آهي. ان لاءِ وڏيءَ ڄاڻ، وڏيءَ لياقت، وڏي ڪمال جي ضرورت آهي. جديدين جي هڪڙي سڃاڻپ اها آهي ته هنن کي پنهنجي ٻولي نٿي اچي. هر خوبصورت، اثرائتي ۽ جاندار

ٻولي ته نهيو، صحيح ٻولي به لکي نٿا سگهن. اڪثر ڪري ان ڳالهه ۾ هو بلڪل ڄٽ ۽ ڄاهل آهن. پراڻا ادبي ۽ فني قدر ۽ ٽيڪنيڪ نٿن پيا!

برابر نٿن پيا، پر رڳو نٿن ڪونه پيا، بدلجن، نهن ۽ جڙن به پيا. اهو سلسلو شروع کان وٺي هليو اچي ۽ هلندو رهندو. ان ۾ ڪابه اهڙي ڳالهه ڪانهي، جيڪا بلڪل اهڙيءَ بنهه نئين هجي، جو ان لاءِ آسمان مان ڪنهن بنهه هوائي ادب جي نازل ٿيڻ جي ضرورت پوي. ادب ۾ ان جي ٽيڪنيڪ ۾ نوان عنصر سدائين شامل ٿيندا رهيا آهن ۽ ٿيندا رهندا، پر هيئن نه ته اڳوڻي هر ڳالهه رد ۽ سماج جا سمورا رشتا غائب. ماڻهو اسان جي ڳالهه سمجهي نه سگهندا!

ماڻهو ڇو نه سمجهي سگهندا؟ آخر ماڻهو ڪجهه نه ڪجهه ارسطو، بو علي سينا، گنليلو، مارڪس، اينسٽائين، شيڪسپيئر، رومي ۽ لطيف کي به سمجهي ويا. ماڻهو ڪائنات جا ڪئين قانون ۽ راز به سمجهي ويا. مادي جا، ايٽم بم جا، ڪو ائٽم نظريي جا، خلا جا، خلا ۾ سمايل مقناطيسي برقي لهرن جا. اهڙو سمجهي ويا جو ڪائنات کي فتح ڪرڻ شروع ڪري ڇڏيو اٿن. ماڻهو ڇنڊ تي پهچي ويا آهن. سمنڊن جي پاتالن ۾ پهچي ويا آهن. هتان نشانو ٿا ڇڏين ته ٺڪ وڃيو مريخ کي لڳي! ماڻهو هزارين سال اڳ جون بابلي، ايسري ۽ مصري لکيتون پڙهي ويا آهن. موهن جي دڙي جي لکيتن کي لڳا پيا آهن.

اهي ماڻهو هنن جي لکيت ڇو نه سمجهندا؟ هي ڪي زحل ۽ مشتري يا ستاري الفاسينٽاري جي مخلوق ته ناهن جو هنن جون لکيتون ماڻهن کي سمجهه ۾ نه اچن؟ پر پريان ڪا سمجهڻ جهڙي ڳالهه به ته هجي! ڪا معنيٰ ڪو مطلب به ته هجي!

ڪنهن معنيٰ مطلب سان واسطو ڪونهي!

پر هنن جو ڪنهن به معنيٰ مطلب سان واسطو ڪونهي. هنن کي پنهنجون بي مثال صلاحيتون، معنيٰ ۽ مطلب جهڙي خسي ڳالهه تي زيان ڪرڻيون ڪونهن! هنن کي ”نئون“، ”جوان سال“، ”پنهجي ذات جي آگاهي رکندڙ“، ”پنهجي ذات سان سچو“، ”اندر جي پيڙا ۾ پچندڙ“، ”صليب ڪلهي تي ڪٽي، ٻاٻرن ڪنڊن تي هلندڙ“، ”پور پور ٿيندڙ“، ”ٿرندڙ پڪڙجندڙ ذات وارو“ جغاداري مها اديب ٿيڻو آهي. چرچي جي ڳالهه ته ڪانهي! مطلب ۽ معنيٰ جيترو گهٽ، اوترو چڱو! اوتري لکيت وڌيڪ علامتي ۽ خيالي ٿيندي. مطلب ته معنيٰ بنهه نه هجي

ته اهڙي ڳالهه ڪا ٻي! لکيت نسوري علامت، علامت جي به علامت هجي ۽ مٿان جي ان ۾ پڙهندڙ کي بنهه مت مان ڪڍي ڇڏو ڪري، کانئس ڪونه ڏقائي جو مصلحو به پيل هجي ته پوءِ ڇڻ ڪير ۾ ڪنڊ پئجي ويئي! ”ٽئين“ ادب جو ٻي مثال شاهڪار تيار ٿي ويو، اسپاس جا ڪئين نقاد ۽ ڀٽن پوٽن وارا ”جوان سال اديب“ نئين مها ادب جي چرچن ۾ سيس نوائڻ لاءِ اچي ڳاهت ٿيندا. سندس شاهڪار ۾ لڪل عظيم علامتي ڳجهارتن جون سوين پڇڻيون ۽ روحاني راز پيش ٿي ويندا. ڪو چوندو ”پڙهي وڃو ٿي ۽ علامت آهي.“ ڪو چوندو، ”نراس سچائيءَ جي علامت آهي،“ ته ڪو چوندو، ”نه، نراس سچائيءَ جي علامت نه، سچيءَ نراسائيءَ جي ڳجهارت آهي.“ مطلب ته جيترا ڏند ڏاڙهون وڃائي وينل، ڏاڏي آدم جي واريءَ جا ”نوان“ نقاد، اوتريون، منهن جي پڪائيءَ ۽ جاهل ۽ ڪوڪليءَ لفاظيءَ واريون تاويلون.

ننڍي هوندي ٻن ٺڳن جو قصو پڙهيو هئوسين، جن بادشاهه کي چيو هو ته اسان توکي سونيءَ تار مان اٿيل اهڙا حيرت انگيز ڪپڙا پارايا آهن، جن کي ڪوبه بيوقوف يا تنهنجو وير ڏسي ڪونه سگهندو. اهڙيءَ طرح بادشاهه کي اڳهاڙو ئي اڳهاڙو، گهوڙي تي چاڙهي ڪڍي سندس شهر ۾ جلوس ڪيرايائون. ڪنهن کي بادشاهه جي نظر ۾ بيوقوفي ۽ ويري ته ٿيڻو ڪونه هو! سو سڄو شهر واهه واهه ڪرڻ ۾ لڳي ويو. آخر هڪڙي ٻار وٺي رڙ ڪئي، ”اڙي بادشاهه اڳهاڙو!“ ”اڙي بادشاهه اڳهاڙو!“ تڏهن وڃي ٺڳي ظاهر ٿي.

سو هي به پنهنجيءَ ڀر ۾ سونيءَ تار مان اٿيل حيرت جهڙو ادبي لباس اوڍيو ويٺا آهن. ڪير چوي شينهن کي ته مون کي ڪاڏ! ڪير چوي ”بادشاهه اڳهاڙو!“ مائٽو سمجهن نه سمجهن، پسند ڪن نه ڪن، اسان جو واسطو ڪونهي، اسين پنهنجا نقاد پاڻ آهيون.

چالاڪيءَ جي به ڪا حد هجي! پنهنجا شاهڪار به لکڻا آهن، ڇپائڻا آهن، شهر شهر پهچائڻا به آهن، انهن جون تعريفون به ڪرائڻيون آهن، مها نئون اديب به سڏائڻو آهي، پر جي ڪو وات مان اکر ڪڍي ته، ”بيلي، ڏاها ٿيو! هن ۾ ادب جي پائي ڪهڙي ڳالهه آهي؟“ ته هڪدم اکيون ڦوٽاري ڇڻبو، ”اسان اوهان لاءِ نه لکيو آهي، اوهان کي سمجهه ۾ به ڪونه ايندو. اچي نه اچي، اسين ٻڌل ناهيون، اسين پنهنجا نقاد پاڻ آهيون.“ مطلب ته مائٽو داد ڏين ته سبحان الله! پر جي سوال جواب ڪن ته ”مائٽن جو اسان سان واسطو ئي ڪونهي!“

پلا جي ماڻهو اعليٰ ادب سمجھي به نٿا سگهن، انهن لاءِ آهي به ڪونه، انهن جي راءِ کي ڪوبه وزن ڪونهي ته پوءِ آخر پنهنجي خيالن کي لکڻ جي تڪليف ڪرڻ جو ضرور ڪهڙو؟

لکڻ ته آخر ڪنهن نه ڪنهن جي سمجھڻ يا ان کي سمجھائڻ لاءِ هوندو آهي! ڇو نه اهي اڻ لپ خيال دماغ ۾ ويچاري، دماغ ۾ ئي سانيدي رکي ڇڏجن؟ هيڏي تڪليف ڪري پئي تي لکڻ جو ڪهڙو ضرور؟ پر جي هروڀرو لکڻ بنا رهي نه سگھجي ته پاڻ پڙهي ڦاڙي ڇڏجي يا وڌ ۾ وڌ پاڻ وٽ سوگهو ڪري رکي ڇڏجي ۽ جڏهن وٺي تڏهن پيو پڙهجي. ان کي هروڀرو ڇپائڻ جو ڪهڙو ضرور؟ بازار ۾ اٿڻ ۽ عام ماڻهن ۾ وڪڻڻ جو ڪهڙو ضرور؟

هيءُ دؤر اسان جي تخليق جي عظمت جو فيصلو نٿو ڪري سگهي!

برابر کي ماڻهو، ڪي فنڪار اهڙا به آهن، جن جي تخليق جي سموريءَ عظمت کي ڪو هڪڙو نسل، ڪو هڪڙو دؤر يا ڪا هڪڙي اڌ صدي مڪمل طرح پروڙي نٿي سگهي. ڪيئي اهڙا به ٿي گذريا آهن، جن کي سندن زماني جي وڏن پڳڙن مرڳو ڌڪاري ڇڏيو. سندن ڳالهه مرڳو سمجھي ئي ڪانه، پر انهن مان اڪثر، انهيءَ جي باوجود، پنهنجي دؤر جي عوام جي عدالت ۾ پيش ٿيا. صحيح يا غلط، انهن جي راءِ ٻڌائون ۽ سنئون. ايئن ڪنهن به ڪونه چيو ته، ”ماڻهو مون کي سمجھي ڪونه سگهندا. ماڻهن جو مون ۾ ڪجهه به ڪونه وڃي. مون کان پڇي پري ٿيو!“ نه ڪاليداس ايئن چيو، نه هومر، نه سئفو، نه ميران، نه شيڪسپيئر، نه لطيف، نه ٽالسٽاءِ، نه گورڪي يا ڪنهن ٻئي اهڙي.

تنهن کان سواءِ عظيم فنڪارن، جي ناجائز ملامت سٽي آهي ته اڪثر ڦورو، ظالم طبقن ۽ سندن ادبي ۽ ثقافتي ڪمدارن هٿان، هيءُ ادب ته دنيا جي سرمايه دار سامراجي طبقي جي عين منشا ۽ مرضيءَ مطابق آهي. انهن جو ئي خادم آهي، انهن جو ئي ڪم ڪري ٿو، مڪاني حاڪم طبقي کي به هن ادب مان اڻ سڌو نفعو نقصان ڇا جو؟ ماڻهن کي ادب جي نالي ۾ نااميديءَ ۽ مايوسيءَ جو چرس ۽ گانجو پياري، بتال ڪرڻ واري ادب کان وڌيڪ حاڪم طبقن جو هيٺين نار ادب پيو اڃا ڪهڙو ٿيندو؟ اهڙي ادب کي زماني مان پيو ڪهڙو ڊپ ڊاءُ؟

پر حال اهو آهي، جو جنهن ڪڪڙ جي آني مان ڦٽي ”ڇيون!“ مس شروع ڪئي ته هن لاءِ هڪدم ماڻهو ٿيو وڃن ڄاڻل ۽ سڄي نسل جو نسل ۽ دؤر جو دؤر ٿيو پوي هن جي عظيم وولي ۽ واويلائي فن بابت ڪا راءِ ڏيڻ لاءِ نااهل! تنقيد جا دروازا بند! ادب کي پرکڻ جون سموريون ڪسوٽيون رد ۽ باطل! ”مين جو آڳا سو گابي ڪوين ٿيسي؟“ جي هي عوام لاءِ چون ٿا ته عوام جي اڪثريت کين ۽ سندن فن کي سمجهي نٿي سگهي ۽ سندن عوام سان ۽ انهن جي پسند ناپسند سان واسطو ئي ڪونهي ته ڇا عوام کي اهو حق ڪونهي ته هو به چون ته، ”اي ادب جي مسند جا عالمي مقامو! جيئن ته اوهين به اسان کي ۽ اسان جي ڏکڻ دردن کي سمجهي نٿا سگهو، تنهن ڪري اوهين به اسان جي ڪم جا ناهيو! اوهين به اسان کي ڪونه ڳڻيو! ڪٿي وڃو اسان جي اڳيان هي پنهنجا ڪوڙا ۽ جڙتو دفتر ۽ بند ڪريو اسان جي اڳيان هي اجايون وللون ۽ ڳڳيون؟“

”عوام کي نفعو ٿئي يا نقصان اسين ٻڌل ناهيون“

عام طرح هر ڪو ماڻهو بنيادي طرح پنهنجي فائدي لاءِ ڪم ڪري ٿو، پر ڪي جيري ڪارٽ ٻڪري ڳهن ٿا. ڪي نه، چرس ۽ گانجو وڪٽڙ، سمگل ڪندڙ، ڪوڙيون دوائون وڪٽڙ، ٻار اغوا ڪندڙ، بلٽڪ مارڪيٽر، ذخيره اندوز، رشوت خور ڪامورا ۽ ظالم حڪمران طبقا، ملاوت ڪندڙ، سڀ ايئن سوچين ٿا ته، ”اسان جو ڪم پنهنجي فائدي سان. ان مان ٻئي جو نفعو ٿئي يا نقصان، اسان جو واسطو ڪونهي.“ ادب جي ميدان ۾ به ڪن ماڻهن جي سوچ اها آهي. ادب جي ميدان ۾ عوام جي مفادن ڏانهن لاتعلقيءَ ۽ لاپرواهيءَ جو، جنسي پرستيءَ، ماراماري، دهشت انگيزيءَ، خودپرستيءَ، لالچ، عوام دشمنيءَ، مايوسيءَ ۽ بزدليءَ جو سڌو ۽ اڻ سڌو پرچار ڪندڙ اديبن يا فنڪارن لاءِ به عوام جو رويو اهو ئي رهڻ گهرجي، جهڙو ٻار اغوا ڪندڙن، بلٽڪ مارڪيٽرن، ذخيره اندوزن وغيره لاءِ. اهي سڀ عوام جا مجرم آهن، جن کي عوام جي پلي جو خيال ڪونهي، جيڪي عوام جي مفادن بابت لاتعلق ۽ لاپرواهه بڻجي ٿا وڃن، تن سان عوام جو سلوڪ به اهڙو ئي هئڻ گهرجي.

هي لاتعلق هرگز ڪونهن!

پر هي عوام ڏانهن لاتعلق ناهن. فقط اهڙو ڍونگ رچائين ٿا. هنن جو عوام جي مفادن ۽ نفعن ۽ نقصانن سان گهرو واسطو آهي. عوام جي دشمنن جو چاڙتو ادب پنهنجي شڪار يعني عوام تي هر دم ڪڙي نظر رکيو ويٺو آهي. سندس

ڊيوٽي ئي اها آهي ته عوام کي ڪيئن وڌ ۾ وڌ نقصان رسائي، پنهنجي آقائن يعني عوام دشمن حاڪم طبقن وٽ سرخرو ٿئي.

نام نهاد ”نئون“ ادب قسمن قسمن رنگن ۽ روپن ۾ طرحين طرحين نموني سان پنهنجن آقائن جي خدمت ۽ دنيا جي عوام سان دشمني پيو ڪري.

عوام جي حمايت ۽ عوام دشمنن جي مخالفت ڪندڙ ادب خلاف خونخوار جنگ

عوام جي خدمت ڪندڙ ادب عوام جي دشمنن خلاف سڄي دنيا جي ڪروڙين ڦريل ماريل انقلابي ماڻهن جي ذهنن ۾ چوٽڪاري ۽ آزاديءَ ۽ خوشحاليءَ جا جدوجهد ۽ ويڙهه جي پختن ارادن، سورهياڻيءَ ۽ قربانيءَ جي حوصلن جا بم بارود پيو رکي. هيءُ ”نئون“ ادب ڊوڙ ڪريو، انهن بمن جا فيوز آڏاڻو ڇڏي. هي ماڻهن کي جنس پرستيءَ، مايوسيءَ، بزدليءَ، خودلڏتيءَ، خودقياسيءَ ۽ خودپرستيءَ جا چريا ڏاڻورا پپاريو، کين مت مان ڪڍيو، سندن ڌيان مٿين ڳالهين تان هٽايو ڇڏي. اصل مسئلن تان ڌيان هٽائڻ

پيڙهي وڇوٽي، انسان جا ذاتي مونجهارا، جنسي مسئلا وغيره انساني مسئلا آهن، پر اهي بنيادي مسئلن جي پيداوار آهن، خود بنيادي کان بنيادي مسئلا ناهن. بنيادي کان بنيادي مسئلا هڪ ڦورو ۽ ظالم سماجي نظام ۾ عوام جي ڦرلٽ ۽ غلاميءَ جا پيدا ڪيل مسئلا آهن. جي سماجي نظام ٿو بدلجي ۽ اهي مسئلا حل ٿا ٿين ته پيڙهي وڇوٽي ماڻهن کي ڦان ڪانه ڪري ڇڏيندي.

ماڻهو سڃاڳ، متحد، منظم ۽ سرگرم هوندا ته فرد جي اڪيلائپ ۽ وائرڊ جو علاج به ٿي پوندو ته جنسي منافقيءَ ۽ مڪاريءَ جو به. اصل بيماري ٿي بي آهي، مٿي جو سُور نه. اهو ته ان جو اثر آهي. هي اصل مرضن کي جيئن جو تيئن قائم رکڻ لاءِ، انهن جي ڳالهه به نٿا ڪرڻ ڏين. رڳو مٿي جي سور تي اوچنگارون پيا ڏين ۽ انسپرو جو علاج پيا ڏسين. اهڙيءَ ريت تيليءَ مان ٽپ بڻائي، هٿرادن مسئلن ۽ اصل مسئلن مان پيدا ٿيل ٻئي ٽئين درجي جي مسئلن بابت ڦشري مچائي، هو اصل مسئلن تان عوام جو ڌيان هٽائي، انهن جي حل جي راهه روڪي، عوام دشمنن جي خدمت ڪن ٿا.

جعفر واريون ڪوڙيون دانهون

متان کي ماڻهو، سچن پچن مظلوم ماڻهن جي سچي
 پچي اجتماعي ۽ تاريخي مظلوميت بابت سچيون دانهون
 ڪري، عوام کي سجاڳ نه ڪري وجهن، ان ڪري ڪوڙي
 جعفر واريون ڪوڙيون دانهون ڪري ادب ۾ ”دانهن ڪوڪ“
 جي تصور کي اهڙو بور ڪندڙ، گندو ۽ بدنام ڪريو ڇڏين، جو
 ماڻهو ان کان ايئن ٿا وڻن ۽ وڃن جيئن ڪانءُ پچي ڪمان کان!
 ميسٽپائيءَ سان فتنن انگيزي

زواليت، مايوسيءَ ۽ موت جا پرچارڪ جديد ادب ڏسڻ ۾
 ڏاڍا بي ضرر قسم جا چرڙيا ۽ بتال قسم جا ماڻهو نظر اچن ٿا،
 پر اهو رڳو سندن ظاهري ڏيک ۽ ڀونگ آهي. ان بتالپڻي جي
 پهروپ هيٺ هو وڏي سازش لکايو ويٺا آهن. پاڻ تي ڪڪ
 به نه سهڻ وارا! وقت تي چانهه نه ملي ته هڪدم سٺ
 ڏيئي، قلم کڻي، ڪامائن، اڌ دمن ۽ سوالن جي نشانين جي اڌ
 اڪريءَ ۾ واويلا مچائي ڏيندا! جي ”پيڙهي وڇوٽيءَ ماري ڇڏيو!
 پڄان پيو! پُراڻ پيو! بس ويس!“ جي ڪو منجهائڻ بور ٿي، به
 ٿي ڏينهن کانئن پچي پنهنجي جان بچائي ته هڪدم
 ”اڪيلائيءَ جي صليب“ مٿي کڄي ويندي ۽ ”ٻاهرن ڪنڊن تي
 سفر“ شروع ٿي ويندو! مطلب ته شل نه مٿي ۾ سُر پوين!
 پوندو قلم جي نڪ ۾ هٿ ۽ اوچنگارو جو ٺڪاءُ شروع ٿي
 ويندو.

پر شل نه ڪا خبر پوين ته ڪنهن اديب يا فنڪار، ڪروڙين
 محروم ۽ مظلوم ماروئڙن جي ڏکڻ سورن، مقصدن ۽ آدرشن ۽
 جدوجهدن ۽ سوپن کي پنهنجي جيءَ ۾ محسوس ڪري، انهن کي
 سمجهي ۽ پروڙي، انهن جي روشنيءَ ۾ ڪا ادبي ۽ فني تخليق
 ڪئي آهي! اک چنپ ۾ هي ظاهري اتان چريا، جيڪي ڏسڻ ۾
 رڳو پنهنجي جَوَڙ ۾ پورا آهن ۽ ڪنهن جي به نه هنئي ۾ آهن نه
 ڪنئيءَ ۾، سي اڪيون ڦوٽاري رانپاڙ ۽ چچراٽ ڪري آيا ٿي ويندا!
 جي ”ادب ۾ سياست، هان؟ سنئين سڌي نعري بازي! فن جي
 توهين! نڪرو اسان جي ادبي گهر مان ٻاهر!“ واکا ڪندا ۽ ڍڍيٽ
 مچائيندا، سچي ملڪ ۾ پڪڙجي پوندا ته، ”نون!“ نه ڇڏيون، هي
 اٿو بي ادب، نعريباز! سياسي غنڊا.“

اهڙيءَ طرح هي هڪڙي طرح اديبن کي نعريبازيءَ جي
 ٺٽي لڳڻ ۽ ادبي ڀت پوت مان ڪڍڻ جو ڊپ ڏيئي، کين
 پنهنجي ذهن ۽ ضمير مطابق ادب تخليق ڪرڻ کان روڪي،
 عوام کي پنهنجي ڪم جي ادب کان محروم ڪن ٿا ته ٻئي
 طرف ادبي ميدان تي پنهنجي هڪ هٿي قائم ڪري، ماڻهن

تي سڄو پڇو نعرپياز ۽ پروپنگندا باز، رجعت پرست ۽ سامراج پرست ادب مڙهين ٿا.

رجعت پرست جاگيردار، سرمايه دار ۽ سامراجي ادب سان پٺڻ

دراصل هيءُ ميسٽو، ترقي پسنديءَ جو ٺپو لڳل ادب ڏئي وائڻي رجعت پرست، جاگيردار ۽ سرمايه دار ادب سان گڏ پٺڻ مڇايو ويٺو آهي. ظاهر ظهور رجعت پرست ۽ گُليو گُلايو عوام دشمن ادب، عوام ۽ سندن ادب تي گُليا گُلايا نظرياتي ۽ سياسي وار ڪن ٿا. ان ڪري اهي عوام وٽ ڄاتل سڃاتل ۽ اڳواٽ ٺي خوار خراب ٿيل آهن ۽ عوام انهن کي ڏسڻ شرط سڃاڻي، ڌڪار وڇان توڪاري ڇڏي ٿو، پر هي نواڻ ۽ روشن خياليءَ جو پوڻ ڇاڙهي گهمندڙ ادب، عوام جي وچ ۾ ڦِهي ٿيو ويٺو آهي ۽ سندن دوست جي لباس ۾ سندن خلاف ڪڏون پيو ڪوٽي. ان ڪري هيءُ ادب انهن ادبن کان وڌيڪ خطرناڪ عوام دشمن ادب آهي.

جن جي ملڪن ۾ عوام بنهه هيٺا آهن ۽ ڦورو طبقات مٿن ٻي دستوري ڦرلٽ ۽ ظلم سان گڏ، مٿن اڳهاڙيون آمريتون به مڙهيو ويٺا آهن، اتي ته هنن لاءِ چاندي آهي. آمريت اٿي، ڄڻ هنن جو لولو گيهه ۾ ڪري پيو! ڇو ته عوام جي گهنگهرن اديبن ۽ فنڪارن تي سرڪار جا ڪاٽ ڪهاڙا هوندا آهن ۽ اهي لڪڻ ۾ پورا هوندا آهن ۽ هي زهريلا ڪانڊيرا، آمريت سان هڪڙي اڻ لکيل سمجهوتي موجب، انهن جي اڻ لکيل اجازت سان، عوامي اديبن کي بي دخل ڪري، ادب ۽ فن جي ملڪ جا وڏا درخت ڀڄي ويهي رهندا آهن ۽ ملڪ جا مالڪ ٿي حڪم هلائيندا آهن.

باب ڇهون

طبقاتي مفادن ۽ نظرين کان بالاتر
خالص ادب جو يونگ

چئي "ڪُن فيڪون"، جڏهن خلقيا
 روح خـ
 گذرت گذران هو، جَر لڳي تنهن
 جـ
 مون توهين سين آءِ، اها ساڃاءُ
 سـ
 پرين!
 (لطيف)

زوالي چون ٿا ته اسان جو ادب خالص آهي. ان ۾ ڪابه
 ملاوت ڪانهي، ڪابه غيرادبي ڳالهه ڪانهي. ان ۾ نه ڪنهن
 طبقي جي ڳالهه آهي، نه ڪنهن نظريي جي، ڇو ته اهي
 ڳالهيون ادب کي خراب ٿيون ڪن. ادب کي ادب نٿيون رهڻ
 ڏين ۽ پروپيگنڊا بڻايو ڇڏين.

ڇا، اها ڳالهه سچي آهي؟ ڇا واقعي خالص ادب نالي ڪا
 شيءِ دنيا ۾ ٿي آهي؟ يا ٿي سگهي ٿي؟ ڇا، ڪنهن نه ڪنهن
 فرد، انساني گروهه، طبقي يا قوم جي فائدي يا نقصان جي
 سڌي يا اڻ سڌي، ڪنهن نه ڪنهن قسم جي، ڪنهن نه
 ڪنهن حد تائين، ترجماني يا وڪالت يا تبليغ (پروپيگنڊا) ڪرڻ
 کان سواءِ به ڪو ادب وجود ۾ اچي سگهيو آهي يا سگهي
 ٿو؟

دنيا ۾ ڪوڙيون ڳالهيون سچين ڳالهين کان لڪ ڪروڙ
 دفعا گهڻيون ٿيل ۽ ڦهليل آهن. اهي لکين ڪروڙين ڪوڙيون
 ڳالهيون ڪن ايامن کان لکين ڪروڙين دفعا ورجائينديون
 رهيون آهن ۽ روز پيون ورجائجن. سچي ڳالهه ڪا اڌ دفعو،
 ڪنهن ڪنڊ پاسي کان لڪي ٿي وئي ته ٿي وئي، نه ته ٻيو
 ٿيو خدا جو نالو. ان ڪري ضرورت آهر زندگيءَ جي سچاين کي
 جيترو گهڻو ورجائجي سو ٿورو.

اچو ته ذهني تڪليف کان وٺون ويندڙ، علمي ۽ سائنسي
 ڳالهين کان پري کان ٽهندڙ، پنهنجي قومي نازڪ مزاجيءَ جي
 گهوڙي کي، هڪ ڀل لاءِ لغام ڏيئي ۽ پنهنجي ڪڪ جيترو بار
 نه سهندڙ ۽ لحظي ۾ بور ٿي پوندڙ دماغ کي ٿورڙي تڪليف
 ڏيئي، انساني زندگيءَ ۽ سماج جي ڪن بنيادي حقيقتن ۽
 سچاين کي، بنهه ٿورڙن لفظن ۾، هڪ دفعو وري ورجائي
 وٺون.

انسان ۽ حيوان ۾ هڪ وڏو فرق اهو آهي ته انسان جون
 ضرورتون رڳو جسماني ناهن. دنيا ۾ انسان ٿي رهڻ لاءِ رڳو
 اٿو، لٿو ۽ آجهو ڪافي ناهن، اهي به کپن، پر ڪجهه ٻيو به

کٻي. ”او ڪو ٻيو فهم، جنهن سان پسجي پرينءَ کي.“ سندس ذهني، جذباتي ۽ روحاني ضرورتون ڳڻي پوريون ڪري ڪونه سگهيون. انهن ضرورتن جي پورتن کان سواءِ انسان ۽ حيوان ۾ ڪهڙو فرق؟

پر ماڻهوءَ جي جياپي لاءِ مرڳو هڪڙي حيوان جي جياپي جيترو به بندوبست به نه هوندو، ته اهو انسان ڇا مان ٿيندو؟
 ڄمندي ڄام ڪير به ڪونهي، ننڍڙي ٻار کي پهلوان مرد ليکي نٿو سگهجي. ٻار، ٻار آهي، پهلوان مرد ٻي ڳالهه آهي، پر جيڪو ماءُ پيٽان جاول انساني ٻڙو، ٻار جي درجي کي ئي رسي نه سگهندو ۽ اڳ ۾ ئي ختم ٿي ويندو، سو اڳتي وڌي پهلوان مڙس ڇا ٿي سگهندو؟ الف-ب ياد ڪرڻ ۽ ڪوڙا پڪا ڪرڻ سان ماڻهو پي. ايڇ. ڊي. ڊاڪٽر ۽ علم جو اڪابر ٿي ڪونه پوندو، پر الف-ب ياد ڪرڻ ۽ ڪوڙا پڪا ڪرڻ بنا به ڪو ماڻهو علم جو ڊاڪٽر ۽ اڪابر ڪونه ٿي سگهندو. انسان جيسين ٻيو ڪجهه نٿي، جيسين شاعر، مدبر، پهلوان، انجنيئر، عاشق، واپاري يا ولي الله جو بڻجي، تنهن کان اڳ سندس پيٽ ۾ ڪجهه ٽڪر مانيءَ جو پوندو رهڻ ضروري آهي. سڀءُ واءُ کان بچاءُ لاءِ بدن تي ڪپڙي جي ليڙ ۽ سسيءَ مٿان ڍنگر تارو هجڻ به لازم آهي، ڇو ته بکون، سرديون ۽ لڪون ندوريون آهن ۽ ڪنهن جي اڳتي هلي عالم يا انجنيئر وغيره ٿيڻ جي صلاحيت جو ڪو لحاظ نٿيون ڪن.

ٿورو ياد ڪريون ته ننڍڙي هوندي ڪيترا نه بيحد هوشيار، ذهين ۽ محنتي ٻار پاڻ سان گڏ پڙهندا هئا! انهن ۾ ڪهڙا ڪهڙا نه موتيءَ جا داڻا هئا ۽ اهي ڇا ڇا نه بڻجي ٿي سگهيا! پر مڙس يا ته بکن ۽ بيمارين هڻي فنا ڪري ڇڏيا يا اڻ هوندي وگهي مال چاريندي، ڪوڏريون هڻندي، يا چوريون ڪندي ۽ پوليس جون مارون کائيندي، جڻ جيئري ئي ختم ٿي ويا!
 حسرت ان غنچون په هي جو بن ڪلي مرجها گئي!
 (افسوس گلن جي انهن مڪڙين تي آهي، جيڪي ٿڙڻ بنا ئي ڪومائجي ويون.)

سڀ ڪهان ڪڇ لاله و گل مين نمايان
 هـ _____ وگئين!
 خاڪ مين ڪيا صورتين هونگين ڪي پنهان
 هـ _____ وگئين!

(خاڪ ۾ الائي ڪهڙيون سدا ملوڪ صورتون لڪل هونديون! سڀ جون سڀ ڪٿي پڌريون ٿيون! منجهانئن مس ڪي ٿوريون گلن جي روپ ۾ ظاهر ٿيون آهن.)

”غالب“ اها ڳالهه اچائي ڪانه ڪئي آهي. زمين توڙي سماج جي خاڪ ۾ الائي ڪهڙا ڪهڙا گل سمايل آهن، جن کي ظاهر ٿي ٿيڙڻ نصيب ئي نه ٿيو. ڌرتيءَ جي ڌين رڳو اهي ڳاڻ ڳڻيا لال ته ڪين ڄڻا، جن مان ڪي ارسطو ۽ سقراط، ارشميدس ۽ هرئڪليٽس، ابن رشد ۽ بو علي سينا، ڪاليداس، شيڪسپيئر، رومي، لطيف، گنڀيلو ۽ برونو، نيوٽن ۽ اينسٽائن، سهڻي، سسئي، مارئي ۽ جون آف آرڪ، دودو ۽ درياھ خان ۽ ٻيا اهڙا ڳچيءَ ۾ ڳهه ڪري پائڻ جهڙا ماڻهو بڻيا! انهن ڪُن ۾ ڪئين اهڙا لکن جا مٺ، مور مڙس، لڪل هئا، جيڪي اتي لٽي ۽ اجهي جي اڻ هوند جي پارن سرجندي ئي ساڙي ڇڏيا.

ڳالهه جو اکر ٿورو ته:

انسان کي سڀ کان پهرين گذر ڪپي، پوءِ ئي هو جيئرو رهي سگهندو. مذهب، فلسفي ۽ سائنس بابت سوچي سگهندو، ادب ۽ فن تخليق ڪري سگهندو ۽ ڳجهارتون ۽ ڏور ڏيئي سگهندو. ميلاپ جا گيت ۽ وچوڙي جون وايون ڳائي سگهندو. ڪو گراهه پور پيٽ ۾ هوندن، تڏهن ئي موملون ۽ مينڌرا، ڪاڪ ڪنڌين تي، هڪٻئي کي ماڻي سگهندا.

اياز بلڪل سچ چيو آهي:

”ڇو بنا ڍولا، ڪانهي ساڃهه سونهن جي!“

بدقسمتيءَ سان دنيا ۾ جيترا گهرجن اوترا گذر جا وسيلو ڪونهن. تنهن ڪري هزارين سالن کان وٺي گذران جي گهڻن ۾ گهڻن وسيلن تي قبضو ڪرڻ لاءِ لٽ لڳندي اچي. ”ڏاڍو سو گابو“ واريءَ ان ويڙهه ۾ هر هنڌ ۽ هر دؤر ۾ ٿورا بدمعاش ۽ غنڊا ماڻهو پنهنجي پٽيءَ کان تمام گهڻا وڌيڪ گذر جا وسيلو (چراگاهه، زمينون، ڪارخانا وغيره) ڦهائي ويهي رهندا آيا آهن. جنهن جو پيڙهه تي قبضو سو عمارت جو مالڪ، جنهن جو ٿر تي قبضو، سو ٿارين، پنن ۽ ميون سوڌو سڄي وڻ جو ڌڻي!

گذران جي وسيلن تي قابض ٿيڻ کان پوءِ اهي ڦورو ۽ ظالم ٿولا هر ٻي شيءِ، سياست، قانون، انصاف، علم، مذهب، فن، تعليم، فلسفي توڙي نظريي تي قابض ٿي ويندا رهيا آهن ۽ انهن کي هٿرادو بڻائي، بگاڙي ۽ خراب ڪري پنهنجي ڦورو ۽ ظالم مطلبين لاءِ ناجائز طرح استعمال ڪندا رهيا آهن. هڪڙي پاسي انهن شين جي مدد سان ته ٻئي پاسي اڳهاڙي جبر ۽ ڏنڊي جي زور تي، اهي ماڻهو ماڻهن جي وسيلن کان محروم بڻايل اڪثريت کي ڍورن وانگر وهائي، سندن

ڪمائيءَ مان مال ۽ دولتون گڏ ڪري، عيش ۽ بادشاهيون ڪندا رهيا آهن.

اهڙيءَ طرح هزارين سال اڳ انساني تاريخ جي هڪڙي ڏاڪي تي، انسان اهڙن مخالف وڏن ٽولن ۾ ورهائجي ويا، جن مان هڪڙا پيٽ ٽڪر تي پورهيا ڪري، دولتون ۽ ملڪيتون ٺاهيندا رهيا آهن ۽ ٻيا انهن دولتن ۽ ملڪيتن تي ناجائز قبضا ڪري، ملڪ جا مالڪ بڻجي، عيش ڪندا رهيا آهن. انهن ٽولن کي سماجي علم جي ٻوليءَ ۾ ”طبقا“ سڏجي ٿو. غلام ۽ غلامدار طبقا، هاري ۽ زميندار طبقا، مزدور ۽ سرمايه دار طبقا انساني تاريخ جا ڇهه وڏي ۾ وڏا طبقا ٿيا آهن.

انهن مخالف طبقن جا ٿورا مفاد پاڻ ۾ گڏيل ۽ گهڻا هڪٻئي جي سخت خلاف ۽ ايتڙ پئي رهيا آهن. هڪڙي جو فائدو ٻئي جي نقصان بنا ٿي نٿو سگهي. هڪڙي جي نقصان جو لازمي طرح ٻئي کي فائدو ٿو رسي. مخالف طبقن جي مخالف نفعن نقصانن کي ”طبقاتي مفاد“ چئجي ٿو. ايتڙ طبقاتي مفادن جي ويڙهه کي ”طبقاتي ويڙهه“ سڏجي ٿو. انساني تاريخ جي ذري پرزي ڇنڊ ڇاڻ ڪري ڏسبو ته پس پيش انساني تاريخ جو نچوڙ (تفصيل نه) اها طبقاتي ويڙهه آهي. انساني تاريخ جي هر شيءِ، سماج، تاريخ، مذهب، قانون، سياست، ادب، فن وغيره تي ايتڙ طبقاتي مفادن ۽ سندن ويڙهه جا اثر ڏسي گهجن ٿا، بشرطيڪه ماڻهو سماجي علم ۽ سائنس جي خوردبين ۽ دوربين سان انهن کي تپاسي.

خاص حالتون هر ڳالهه ۾ آهن، ان ڪري جڏهن به ڪا عام ڳالهه ڪبي تڏهن اها ڳالهه هر وقت ذهن ۾ رکبي ته خاص حالتن ۾ اوس ان عام ڳالهه جي ايتڙ به ٿيڻو آهي. خاص حالتن جي ڳالهه کي ذهن ۾ پاسيرو رکي، غور ڪبو ته معلوم ٿيندو ته انساني سماج جي تاريخ ۾ بنيادي اهميت ماڻهن جي گذر سفر جي ايتڙ مفادن يعني ايتڙ اقتصادي مفادن کي حاصل آهي. مفادن کي جيڪڏهن ڪنهن جاءِ سان پيٽ ڏجي ته پوءِ چئبو ته گذر سفر جا مفاد ان جاءِ جي پيڙهه آهن ۽ ٻيا مقصد انهن جي مٿين اڏاوت ۽ رنگ روغن.

پرائي دل پرديس

اسين سنڌيءَ ۾ چوندا آهيون، ”پرائي دل پرديس آهي.“ حقيقت ۾ ڏٺو وڃي ته پرائي ڇا، پنهنجي دل به پرديس آهي. اسان مان ڪنهن کي خبر آهي ته خود اسان جي دل ۾ ڪهڙيون ڪهڙيون ”سلڻ نه جهڙيون، ڪرڻ نه جهڙيون“

ڳالهيون ذهن جي ڪنڊن پاسن ۽ تهخانن ۾ لڪيون، دٻيون ۽ دفن ٿيون پيون آهن ۽ اهي ڪيڏي مهل، اوچتو، ست ڏيئي، پنهنجا ڪفن ڦاڙي، ٻاهر اچي، ڪهڙيون قيامتون ٻريا ڪنديون! سلطان باهوءَ سچ چيو آهي ته ”دل درياءَ سمندرون ڊونگهي، ڪون دٻان ديان ڄاڻي؟“ (دلين جا درياهه سمند کان به اونها آهن، انهن جا راز ڪير ٿو ڄاڻي سگهي؟)

ان حقيقت جي باوجود، ٿلهي ليکي ۽ عام طرح بنيادي حقيقت اها آهي ته ماڻهوءَ جا خيال ۽ سوچون بنيادي طرح مادي دنيا ۽ مادي زندگيءَ جو عڪس هوندا آهن. ماڻهو جهڙي نموني جيئي ٿو، اهڙي نموني جا خيال ۽ سوچون ڌاري ٿو.

مهاڻو اڪثر مڇين ۽ ٻيڙن بابت سوچيندو، سيٺ اڪثر بازار جي اگهن بابت، ڀاڳين کي چورن ۽ پوليس تي باهيون هونديون ۽ پوليس کي چورن، وڪيلن ۽ ڪورٽن تي. ساڳيءَ طرح گڏيل مفادن ۾ به ماڻهو انهن گڏيل مفادن کي بنيادي اهميت ڏئي ٿو، جيڪي سندس گذر سفر ۽ اقتصادي مفادن بابت آهن. گڏيل سوچون به اهي اهم آهن، جيڪي گذر سفر بابت آهن، جن ماڻهن جا گذر سفر جا وسيلو گهڻن ڳالهين ۾ هڪجهڙا آهن، تن جون بنيادي سوچون به ساڳيون. جي رپني جا سورهن انا نه ته به ڏهه ٻارهن انا ته بلاشڪ ساڳيون هونديون. زميندار لاڙ جو هجي يا اتر جو، سنڌ جو هجي يا پنجاب جو، ايران جو هجي يا ملایا ۽ اسپين جو، ايشيا جو هجي يا لاطيني آمريڪا جو، ڪارو هجي يا گورو يا پيلو، سندس سوچ، پاڻي، بچ، پاڻ، جيت مار دوائن، فصل جي اگهن ۽ هارين جي ”سسٽين ۽ ڪاهلين“ بابت هوندي. سڄي دنيا جي هارين جي سوچ به موسم، زميندارن جي زيادتين، فصل نه ٿيڻ، گذر ۾ تنگيءَ بابت ساڳي هوندي. سيڪاٽ جي پوليس واري جي سوچ پنهنجي ڳوٺ جي پوليس جي ستايل ڀاڳي جهڙي نه پر ڪوريا يا يونان جي ڪنهن ڳوٺاڻي ٿاڻي جي سپاهيءَ سان وڌيڪ ملندي. سڀني جي سوچ اها ئي هوندي ته، ”ڀاڳين ۽ ٻين ماڻهن جو دماغ خراب آهي. انهن کي ٺيڪ ڪرڻ گهرجي!“ ساڳيءَ طرح سکر، ڪوٽ ادو، مني پور (ڀارت)، ڪوالالمپور، پاناما ۽ اسپين جي چورن جا خيال ۽ سوچون به هڪٻئي سان ايترو ملندڙ جلندڙ هونديون، جو سڳن پائرن جون به اهڙيون نه هونديون. حالانڪه انهن کي هڪٻئي جي وجود به پتو نه هوندو! سندن رنگ، نسل، مذهب سڀ هڪٻئي جي ابتڙ هوندا.

مطلب ڳالهه جو ته جن ماڻهن جا گذر سفر جا وسيلا ۽ طريقا عام طرح ۽ لڳ ڀڳ هڪجهڙا آهن ۽ سماج جي اقتصادي نظام ۾ سندن پوزيشن هڪجهڙي آهي، يعني هو ساڳئي سماجي طبقي جا ماڻهو آهن، تن جون سماج بابت سوچون بنيادي طرح ۽ لڳ ڀڳ هڪجهڙيون ٿين ٿيون. چاهي هو ڪهڙن به ڌار ڌار علائقن، ملڪن يا زمانن ۾ رهندا هجن ۽ سندن قبيلو، قوم، رنگ، نسل، ٻولي، ثقافت ۽ مذهب ڪهڙا به مختلف بلڪه مخالف ڇو نه هجن، هو اڪثر هڪ خاص قسم جي گذر سفر رکندڙ انساني گروهن ۽ سندن سماجي سوچن جا مخالف هوندا آهن، چاهي اهي سندن هم وطن، هم مذهب، هم زبان ڇو نه هجن.

روءِ زمين جا مزدور ۽ سرمايه دار هڪٻئي جا آقي ويڙهي آهن، چاهي پاڻ ۾ هم وطن، هم مذهب ۽ هم زبان ڇو نه هجن، روءِ زمين جا زميندار، مذهبن، ٻولين ۽ تهذيبن جي اختلافن ۽ تضادن جي باوجود هارين خلاف ساڳي ٻولي ٻولين ٿا. ”چي سست! ڪم چورا! اتي تي چئي!“ اها ساڳي ٻولي، کائڻ سندن ساڳيا طبقاتي مفاد ٻولائين ٿا. ماڻهو پنهنجن دشمنن يعني حاڪم طبقن جي طبقاتي سوچ کان به متاثر ٿين ٿا.

عربيءَ ۾ چوندا آهن ”الناس علي دين ملوڪهم“ (ماڻهو پنهنجي بادشاهن جي دين تي هلندا آهن). صدين کان قورو ۽ ظالم حاڪم طبعا، فريب توڙي زبردستيءَ سان، ڪڏهن دين ڌرم جي آڙ ۾، ڪڏهن علم ۽ ڏاهپ جي نالي ۾، ڪڏهن قدرتي قانون جي نالي ۾، سڌيءَ يا اڻ سڌيءَ طرح پنهنجا طبقاتي خيال، سوچون ۽ نظريا عوام تي مڙهندا رهن ٿا. ان ڪري عوام جي سوچ جو هڪ وڏو حصو دشمن طبقن جي طبقاتي سوچ پٽاندڙ هوندو آهي. اها سوچ مٿن زباني توڙي لکت ۾، گهرن، ڪچهرين، اسڪولن، عبادتگاهن، ثقافتي گڏجاڻين، ڪتابن، اخبارن، رسالن، فلمن، ٽي وين وغيره ذريعي مڙهي ويندي آهي.

هونئن به طبقن جي وچ ۾ ڪابه چين جي شاهي ديوار ٺهيل ڪانهي، جنهن ۾ هڪڙا هر وقت هڪڙي پاسي هجن ۽ ٻيا سدائين ديوار جي ٻئي پاسي. مختلف طبقن جا ماڻهو ڏينهن ۾ هزار دفعا هڪٻئي سان ملن ٿا يا ٻيءَ ڪنهن طرح هڪٻئي جي طبقاتي سوچ جي سڌيءَ طرح يا اڻ سڌيءَ طرح اثر هيٺ اچن ٿا. ان ڪري هڪڙي طبقي جي ماڻهوءَ جي

ذهن ۾ رڳو سندس طبقي جا خيال نه پر ڪيترن ٻين طبقن، خاص ڪري حاڪم طبقن جي طبقاتي نفعي نقصان، وارا خيال به اڪثر گهر ڪري وينا هوندا آهن. اهڙيءَ ريت هڪڙي ماڻهوءَ جي ذهن ۾ غالباً خيال گهڻو ڪري سندس ڄاڻ ۽ سمجهه اهر سندس ئي (حقيقي يا فرضي) طبقاتي نفعي نقصان مطابق هوندا آهن، پر انهن سان گڏ بلڪه انهن سان مڪمل طرح گڏ وڇڙ ٿيل حالت ۾، ٻين طبقن، خاص ڪري ٻين حاڪم طبقن، کان پرايل انهن طبقن جي نفعي نقصان وارا خيال، به لاشعوري طرح موجود هوندا آهن. اهي گڏ وڇڙ خيال ڪڏهن کيس ڪهڙي طبقاتي سوچ جي گس ڏانهن وٺي ويندا آهن ته ڪڏهن ڪهڙي. انهيءَ ڳالهه کان اديب فنڪار به آڃا ناهن. سندن سوچ به ايئن گڏ وڇڙ هوندي آهي. ان ڪري شعوري يا لاشعوري طرح اڪثر هر تخليق ۾ مختلف طبقن ۽ گروهن جي گڏيل ۽ ابتڙ طبقاتي مفادن جي گڏ وڇڙ ادبي ۽ فني ترجماني ۽ عڪاسي ڪيل هوندي آهي. دنيا جي ثقافت مجموعي طرح ڦورو ۽ ظالم طبقن جي ترجماني ڪري ٿي

دنيا جي ثقافت ان ڪري بنيادي طرح ڦورو ۽ ظالم طبقن جي ترجماني ثقافت آهي. ان ۾ فقط ڪجهه جزا دنيا جي پورهيت طبقي جي گهڻائيءَ جي زندگين ۽ مفادن جي ترجماني ڪن ٿا.

ادب ۽ فن ثقافت جو حصو آهن، ان ڪري دنيا ۾ جيڪو ڪُل سٺو يا بُرو لکيو ويو آهي، اهو مجموعي طرح ڦورو ۽ ظالم طبقن جو ترجمان پئي رهيو آهي. ان جا فقط ڪجهه جزا، ڪجهه تخليقون، جزوي يا مجموعي طور عوام جي ترجماني ڪندڙ آهن. انهن کي به پوريءَ طرح ڇنڊي ڇاڻي ڏسڻو آهي ته اهي ڪيتريءَ حد تائين تائين عوام جون ترجماني آهن، ڪيتريءَ حد تائين نه.

طبقاتي ۽ ٻين مفادن ۽ نظرين کان بالاتر ۽ خالص ادب دنيا ۾ ڪڏهن به پيدا ڪونه ٿيو آهي

دنيا ۾ اڄ تائين اهڙو هڪڙو اکر به نه ڳالهايو ويو آهي نه لکيو ويو آهي، جيڪو ذاتي، طبقاتي ۽ ٻين سماجي مفادن ۽ نظرين کان خالي يا بالاتر هجي، ڇا لطيف جي ڪلام جي هڪ وڏي حصي جي سٺ سٺ، اکر، اکر، حڪمران طبقن جي ظلم ۽ زبردستي، سندن قدرن ۽ پسندن ۽ نظرين جي خلاف ۽ عوام جي فائدي ۾ ڪونهن؟ ڇا خود سندس مذهبي تشريح به،

مجموعي طور، ڦورو ۽ ظالم طبقن واري مذهبي تشريح جي ابتڙ ڪانهي؟ الف ليليٰ سڄو عورتن، غلامن، نوڪرن ۽ پورهيت طبقن خلاف پروپيگنڊا سان سٿيو ڪونه پيو آهي؟ عام طرح ڪلاسيڪي ادب ۾ حسن، وفاداري، بهادري، شان، سخاوت، مهرباني وغيره ڳڻن کي جنهن نموني پيش ڪيو ويو آهي، سو سراسر حاڪم طبقن جي رائج تصورن، نظرين ۽ مفادن وٽان ۽ باشعور عوام جي صحيح عالمي تصورن، نظرين ۽ مفادن جي خلاف ناهي ته ٻيو ڇا آهي؟ جيڪو ميسٽڊو ڪم چور، ڦورو ۽ ظالم حاڪمن طرفان، چوري ۽ گناهه، ڦرلٽ ۽ تباهيءَ ۾ شامل ٿئي ۽ ٻيءَ ڌر جا گهڻي ۾ گهڻا ماڻهو قتل ڪري، سو ٿيو بهادر، چاهي انهن هن جو ڪڪ به نه بگاڙيو هجي! چاهي هو پنهنجن گهرن ۾ پنهنجن ڪڪن، لجن ۽ نياڻين جو بچاءُ پيا ڪندا هجن! جيڪا مفت خورن ڪڪ چني به نه ڪري، ماڙين ۽ محلن ۾، سڄو ڏينهن غريب پورهيتن کان ويٺي پان مهڻائي ۽ ويلي تي سٺو گهرن جي گذران جي رقم جيٽرا کاڌا ۽ ميوا هضم ڪري ۽ سڄو ڏينهن ڪم هلائي، پاڻ جيڏين جون زندگيون زهر ڪري، سا ٽي محبت ۽ پوڄا جي لائق! ڇا، حقيقي انساني سونهن ۽ دلڪشي رڳو عضون جي ماپ، اچڙي ڳاڙهي رنگ، چميءَ، ناز نخري ۽ ڇنڊ ڦوڪ ۾ آهي؟ دنيا جو ڪلاسيڪي ادب گهڻي ڀاڱي رڳو مفت خور ۽ ظالم طبقن جي اهڙين مفت خور عورتن جي شان ۾ قصيدا ٿو پڙهي، جيڪي حقيقي سونهن سان ٽٽار، عوام جي پڪين نياڻين جي جُتيءَ جي برابر ڪونه هيون! انهن کي هڪڙو ڏينهن به عوام جي ڏين جهڙي سخت ۽ ڪٺور زندگي گذارڻي پوي ها ته ٻوٽ سُڪي پادر ٿي پون ها! لڪ غنڊا گڏ ڪري انهن جي زور تي، ماڻهن جا گهر ڦري بهاري، بي حياتيءَ سان ائڊ ٻڌي، شهر مان لنگهڻ ۽ پاڻ پڌرائڻ، اهو ٿي پيو شان! ڪروڙن اربن جا ٽيڙ مسڪين پڪين جي وات تان ڪسي، انهن مان ڪجهه ٽڪر خوشامدي ٽٽوڻ يا پاڙت قاتلن کي ڏيڻ، سا ٿي سخاوت! راڄن کي جلائي، ساڙي، باري، خاڪ ڪري پوءِ منجهائن ٻن چئن کي ڪٽي واري زندگي گهارڻ جي موڪل ڏيڻ، سا ٿي مهرباني، عنايت خسروانه، نوازشات سڪندرانه!

اهي سڀ ڳالهيون ڦورو ۽ ظالم حاڪم طبقن جي مفادن، قدرن ۽ نظرين مطابق پروپيگنڊا جون ڳالهيون ناهن؟ جنهن ادب ۾ اهي اڻ لکي فنائتي نموني سمايل آهن، سو بدترين معنيٰ ۾ نظرياتي، طبقاتي ۽ پروپيگنڊا ادب ناهي؟

دنيا جي پراڻي توڙي اڄوڪي ادب ۾ هڪڙي سبب ته ڪو ڏيکاري، جنهن ۾ توڙي ڪٿي ستن ڀرڊن ۾ ويڙهيل، پر ڪنهن نه

ڪنهن فرد، گروهه يا طبقي جي مفادن ۽ قدرن جي تبليغ نه ڪئي وئي هجي! ڏسڻ واريون اڪيون هجن ته ڏسي سگهيو ته سامراجي دنيا جا سائنسي ۽ خلائي افسانا ۽ خود ٻاراڻو ادب به عوام دشمن پروپيگنڊا جي جيوڙن سان ڀريا پيا آهن! چوٿين، پهاڪن، نقالن، توڻڪن تي ويچار ڪريو ته گهڻا غريب عوام جي ساراهه ۾ آهن، گهڻا مٿن ٽوڪ ۽ چٽر جا!

چرچي پوڳ، مزاح ۽ طنز واري ادب کي ٻيهر غور سان پڙهو ۽ ڏسو ته انهن جو نشانو اڪثر ڪهڙي طبقي جا ماڻهو آهن ۽ سڌي يا اڻ سڌي ساراهه ڪهڙي طبقي جي ٿيل آهي؟ هندستان پاڪستان جي شفيق الرحمان جهڙن مزاح نگارن جون مزاحيه لکڻيون ان خيال سان وري پڙهي ڏسو. جڳ مشهور انگريزي مزاح نگار پي جي ووڊ هائوس جي لکڻين ۾ لڪل لارڊن پاران معذرت پڙهو. سندن اڻ سڌي تعريف پڙهو. انگلينڊ جي پيانڪ ظالم ۽ مجرم جاگيردار نظام کي ڏنل سونو پاڻي ڏسو. اهڙي هر تخليق سڌي يا اڻ سڌي، نفيس ۽ نازڪ، بخملي ۽ اطلسي، فني، پوشن ۾ ويڙهيل طبقاتي پروپيگنڊا نظر ايندي.

طبقاتي مفادن کي سمجهڻ پيچيدو ۽ ڏکيو ڪم آهي

سماجي لاڳاپا، تضاد ۽ مفاد ڪٿين قسمن جا، گهڻ طرفا ۽ نهايت پيچيدا ٿين ٿا، ڪي مادي آهن ته ڪي روحاني ته ڪي سڌا آهن ته ڪي اڻ سڌا. ڪي ويجهي ۽ فوري آهن ته ڪي تمام ڏورانهان ۽ گهڻيءَ دير سان اثر ڏيکاريندڙ. وڏي ڳالهه ته هڪڙا عالمي تاريخي حساب سان نسبتاً دائمي ۽ بنيادي ٿين ٿا ته ڪي ان حساب سان عارضي ۽ ثانوي نوعيت جا.

انساني سماج جي هڪڙي بنيادي عالمي تاريخي حقيقت اها پئي رهي آهي ۽ اڄ تائين قائم آهي ته مفت خور، قورو ۽ ظالم طبقا پنهنجي بنيادي ۽ دائمي طبقاتي لاڳاپن، تضادن ۽ مقامن کي نسبتاً چڱيءَ طرح سمجهي، پروڙي، کين بنيادي اهميت ۽ اوليت ڏيندا رهيا آهن. هُو پنهنجي جڳ جهان جي طبقاتي دوستن جا جڳري دوست ۽ پنهنجي جڳ جهان جي دشمنن يعني پورهيت عوام جا جاني دشمن پئي رهيا آهن.

هُو پنهنجي طبقي جي ماڻهن سان پنهنجي سنگين ترين اختلافن ۽ تضادن کي، هر قسم جي ڪٽن واريءَ ويڙهه کان پوءِ جلد از جلد حل ڪندا يا گهڻائيندا ۽ حد ضابطي اندر رکندا رهيا آهن. ٻئي طرف هُو عوام جي اندر جيڪي ننڍا وڏا حل ٿيڻ جوڳا اختلاف ۽ تضاد آهن، انهن کي وڏي سازش، منصوبه

بندي ۽ جاکوڙ سان وڌائي وٺ ڪندا ۽ ڦرڙيءَ مان ڦٽ بڻائي، ناقابل حل بڻائيندا رهيا آهن. هُو عوام جي ذهنن ۽ ضميرن کي خاندان، پاڙي، ذات پات، راڄ، قوم، مُلڪ، مذهبن، رنگ ۽ نسل جي رفق جي آڙ ۾ تعصب ۽ نفرت جي هٿ کڻڻ ۽ ڪوراڙين هٿان ڏنگارائي، سندن نس نس ۾ هڪٻئي لاءِ زهر پرائي، کين هڪٻئي کان پري، چڙوچڙ ۽ اڪيلو اڪيلو ڪري، صدين جون صديون، ويڙ، دشمني ۽ ڪروڌ جي ڪال ڪوٺڙين ۾ بند ڪري، جنم قيدن جون سزائون ڪاتارائيندا رهيا آهن.

سندن جيڪي عوام جي بنيادي، دائمي ۽ ڪڏهن به حل نه ٿيڻ جوڳا دشمنيءَ وارا تضاد آهن، انهن جي سلسلي ۾ هُو هڪڙي طرف عوام سان آقي ويريءَ وارو ورتاءُ ڪري، کين پيڙهيندا ۽ چيپائيندا رهيا آهن ته ٻئي پاسي عوام کي ڏيکاءُ اهو ڏيندا رهيا آهن، جڻ انهن تضادن جو ڪو وجود ئي ڪونهي. کين اهڙي ڪا ڳالهه خيال ۾ ئي ڪانهي. عوام سندن بچا آهن. عوام اندر به ڌار طبقا ۽ پَرٽ هوندا آهن، جهڙوڪ هاري، مزدور، وچولي طبقي جو هيٺيون پَرٽ وغيره. انهن ۾ مفادن جي بنيادي ۽ دائمي هڪجهڙاين سان گڏ دوستائي نموني حل ٿيڻ جوڳا جزوي ۽ ثانوي تضاد به هوندا آهن ۽ انهن تضادن جي ڪري عوام جي مختلف گروهن جون ڦورو طبقن سان خاندان، ذات، مذهب وغيره ۽ گذر سفر جي بنياد تي جزوي ۽ ثانوي هڪ جهڙايون به هونديون آهن. ڦورو طبقا عوام کي هميشه اها پٽي پڙهائيندا رهندا آهن ته اسان جي توهان جي وچ ۾ طبقاتي، بنيادي ۽ دائمي تضاد ڪا شيءِ ناهن. توهان جون پاڻ ۾ مفادن جون بنيادي ۽ دائمي هڪجهڙايون به ڪا حقيقت ڪانه ٿيون رکن. اصل ڳالهيون آهن، اهي جن جي ڪري اوهان جا پاڻ ۾ تضاد آهن ۽ اسان سان هڪ جهڙايون آهن. هُو ماڻهو کي ٻڌائيندا رهيا آهن ته، ”دنيا ۾ اصل رشتو خاندان، پاڙي، قبيلي، مذهب، قوم، رنگ يا نسل وغيره جو آهي. ان ڪري ساڳئي خاندان يا پاڙي يا قوم يا مذهب يا رنگ يا نسل جي ڪري پاڻ، پاڻ ۾ هڪ آهيون. اسين ان رشتي جي ڪري اوهان جا ٿيو، پيءُ دنيا کي ترڪ ڪريو ويٺا آهيون.“ حالانڪه سموري تاريخ ڏيکاري ٿي ته هُو پنهنجي ذاتي ۽ طبقاتي مفاد خاطر پنهنجي خاندان، پاڙي، راڄ، مذهب، قوم، رنگ ۽ نسل جي غريب ماڻهن جا هميشه ترا ڪيندا رهيا آهن ۽ تاقيامت ڪيندا رهندا.

دنيا جي عوام لاءِ، عالمي تاريخي حساب سان، نسبتاً دائمي ۽ بُنيادي رشتو، محنت، محروميءَ، مظلوميءَ، محڪوميءَ جو، انهن کان نجات حاصل ڪرڻ ۽ هڪ نئين انصاف پري دنيا آڏڻ جي ازلي ضرورت ۽ ان لاءِ جدوجهد جو رشتو ئي آهي. ٻيا رشتا، عالمي تاريخي حساب سان، پنهنجي حصي جي اهميت رکندي به پَس پيش ثانوي سماجي رشتا آهن.

پر دنيا جا عوام سماج جي سَٽاءِ ۽ ارتقا جي رازن کان اڻ واقف آهن، ان ڪري هُو اڃا تائين گهڻي ڀاڱي پنهنجن بنيادي لاڳاپن، تضادن ۽ مفادن ۽ ٻئي درجي لاڳاپن وغيره جي وچ ۾، حقيقي ۽ نمائشي مفادن وغيره جي وچ ۾، اهم ۽ خسيس مفادن وغيره جي وچ ۾، فرق سمجهي نه سگهيا آهن. ان ڪري هو پنهنجي دائمي، بُنيادي، حقيقي ۽ اهم سماجي مفادن کي ڇڏي، فقط ٻئي ٿئي درجي جي، عارضي، خسيس، نقلي ۽ نمائشي مفادن کي اهميت ڏيئي، انهن پويان لڳي، هڪٻئي کان ٽٽي، چڙوچڙ ٿي، وڃي پنهنجي ازلي ۽ بُنيادي دشمن طبقن جا شڪاري ۽ هڪٻئي جا مارا بڻجي، صدين جون صديون ڏک کائيندا رهيا آهن.

مثال طور جڏهن هڪڙين قومن، ملڪن، نسلن وغيره جا پورهيت عوام ٻين قومن، ملڪن يا نسلن جي پورهيت عوام پنهنجي بنيادي طبقاتي دوستيءَ جي رشتن ۽ لاڳاپن ۽ پنهنجي قوم، ملڪ ۽ نسل جي قورن ۽ ظالمن سان سندن جيڪي نسبتاً دائمي ۽ بُنيادي تضاد ۽ وِڙ آهن، تن کي وساري نظرانداز ڪري، صدين جي اڻ ڄاڻائي ۽ گمراهيءَ جو شڪار ٿي، فوري فائدين جي انڌي لالچ ۾ اچي، ذات، راڄ، قبيلي، دين، ڌرم، قوم، رنگ، نسل وغيره جي نالي جي آڙ ۾ پنهنجي حقيقي سڄڻ يعني ٻين ذاتين، راڄن، قبيالن، مذهبن، قومن، رنگن ۽ نسلن جي پورهيتن سان وڙهن ٿا، تڏهن فطري دوست ڦريو هڪٻئي جي نسلن لاءِ ويري بڻيو ۽ پنهنجي فطري ويرين جا ٻانهن ٻڏا ٻانهن ٿيو، هڪٻئي جا ٻوٽ پٽيندا ۽ ويرين جا سهم سهندا رهن ٿا ۽ سندن دشمن الوليون ڪندا رهن ٿا.

عوام دشمنن طرفان صدين کان ڦهلائجندڙ گمراهيءَ کان سواءِ، عوام جي طبقاتي ۽ سماجي حقيقتن بابت اڻڄاڻائيءَ ۽ مونجهاري جا ٻيا به ڪيئن سبب آهن.

علمي طرح وڏو سبب اهو به آهي ته دنيا ۾ تضاد ۽ لاڳاپو، دوستي ۽ دشمني ٻئي آهن ۽ ٻنهي جو وري پاڻ ۾ لاڳاپو به آهي. هڪٻئي تي دارومدار به آهي، پاڻ ۾ سمائل به آهن!

اهڙي پيچيدي گورک ڌنڌي کي سمجهڻ ۾ ماڻهن کي، خاص ڪري ويچارن مسڪين ماڻهن کي، ڏکيائي ۽ مونجهارو ٿئي ته ڪا عجب جي ڳالهه ڪانه ٿي.

مونجهاري جو ٻيو مکيه سبب اها ڳالهه آهي ته انسانن جا رڳو پاڻ ۾ لاڳاپا ۽ تضاد ناهن. سندن هڪڙا ٻئياري کان ٻئياري ۽ دائمي کان دائمي تضاد فطرت سان آهن. فطري قوتن کان هُو ڪجهه حد تائين واقعي هڪ جهڙا متاثر ٿين ٿا. ظاهري طرح ته اها هڪجهڙائي مڪمل نظر اچي ٿي.

بنا ڪنهن امير غريب جي فرق ۽ لحاظ جي، فطري قوتون سڀني لاءِ هڪجهڙا لقاءَ ڏيکارينديون رهن ٿيون. موسمون بدلجن ٿيون، ٻوڏون ۽ طوفان ۽ زللا اچن ٿا، پارا پون ٿا، لڪون ۽ جهولا لڳن ٿا، گل ٽڙن ٿا، ساوڪون ۽ بهارون ٿين ٿيون، ٻاٻن توڙي ٻانهين کي وقت تي محبت جي پياس لڳي ٿي. امير توڙي فقير مائورن سور کائي ٻار ڄڻن ٿيون ۽ گهڙيءَ گهڙيءَ اولاد خاطر گهاٽو سهن ٿيون. هر طبقي ۾ هڪڙا چڱا آهن ٻيا بُرا. هڪڙا سهڻا آهن ٻيا ڪوجها. هڪڙا ڏاها آهن ٻيا سادا، بيماريون، ڏک، پيار، وچوڙا، يادگيريون ۽ پڇتاءُ امير غريب نٿا ڏسن. آخر ۾ موت هر ڪنهن جو مهمان آهي. ڪوڏيءَ جو محتاج ۽ ڪروڙپتي، ٻئي هڪڙي ڏينهن مريو وڃن، شهنشاهه ۽ پينو فقير ٻئي نيٺ خاڪ ٿيو وڃن.

عام ماڻهو انهن لقائن کي ڏسندي ڏسندي صدين کان ائين سمجهڻ تي مجبور آهن ته فطرت جي انهن شهزور قوتن جو سڀني انسانن تي هڪجهڙو اثر پوي ٿو. اها ڳالهه فقط هڪ حد تائين صحيح آهي.

مثلاً بيمار ته سڀ ڪو ٿئي ٿو ۽ مري به سڀ ڪو ٿو، پر پورهيت جي بيماريءَ جو ڦورو طبقن جي ماڻهن جي بيماريءَ سان ڪهڙو مقابلو؟ غريب جو ٻار سستيءَ ڦڪيءَ لاءِ تڙپي مري ويندو. امير هچا اسي سالن جي به ڊاڪٽرن ۽ دوائن جي زور تي بيمارين جي پاڙ پئي نين شادين جا پروگرام پئي بڻائيندي. امير مرندو ته راڄ ماري پوءِ، غريب جو پٽ ننڍڻ مان چڙهي جوانيءَ کي رسبو ته به وڏي ڳالهه. غريب عوام جي پٽ ڏينن جي جواني جهڙي ڪهنبي جو چٽڪو. امير پوڙهيون ٻانپون به چتو ته ڪر هينئر سڄ تان لهي آيون آهن. تنهن کان سواءِ فطرت جي قوتن جو انسان تي اثر هڪ طرفي آمدرفت One way Traffic ڪانهي. موت ۾ انسان به فطرت جي شهزور ارڏين قوتن کي سمجهي، کين پنهنجي وس ڪري، ڪتب آڻي، فطرت کي بدلائي رهيو آهي. فطري

قوتن، ڪنوٽين، ٻوڏن، زلزلن، طوفانن ۽ ظاهري فطري قوتن جهڙوڪ بيمارين، وبائڻ، ڏڪارن وغيره جي مڪمل بي لغامي به ڏاڪي به ڏاڪي گهٽجي رهي آهي.

سماجي - اقتصادي نظام ۽ ڊگهين طبقاتي ويڙهين کان پوءِ انهن جي تبديلي، انساني تقدير تي ڏينهن ڏينهن وڌيڪ اثر انداز ٿي رهيا آهن.

سماجي مفادن جي پيچيدگيءَ جي حد اها آهي جو ساڳئي ماڻهوءَ جا ساڳئي هڪڙي مسئلي ۾ به ابتڙ مفاد ٿي سگهن ٿا. سندس هڪڙي دل چوندي ته هيئن ئي ته چڱو، ته ٻي چوندي ته نه، ائين نه، هيئن ئي ٿئي ته چڱو! مثال طور جنهن زميندار جي زمين جبل توڙي ميدان ۾ هوندي، سو ڪنهن مهل چوندو ته مينهن ڀلي گهٽي ۾ گهڻو پوي ته جيئن باراني فصل کي فائدو رسي ته ڪنهن مهل چوندو ته هاڻ اصل نه پوي، متان ميدان وارو فصل نه تباهه ٿي وڃي! ساڳئي ماڻهوءَ جون هڪ کان وڌيڪ طبقاتي حيثيتون به ٿي سگهن ٿيون. جيڪو ماڻهو ڪجهه زمين جو ٽڪر پاڻ آباد ڪري ٿو ۽ ڪجهه هارين کان ڪرائي ٿو، سو هاري به آهي ته زميندار به. سندس سوچ تي ٻنهي قسمن جا اثر پوندا رهندا.

ماڻهو پنهنجا مفاد سٺا بيان نه ڪندا آهن

فرد، گروهه، طبقا ۽ قومون پنهنجا سياسي، سماجي، ثقافتي، اقتصادي توڙي ٻيا مفاد اڪثر ڪليا ڪليا بيان نه ڪندا آهن. پنهنجي نياڻيءَ لاءِ ور ڪپندو ته ايئن ڪير ڪونه چوندو ته، ”ڏيءَ لاءِ مڙس ڪپيم.“ پر هرڪو چوندو ته، ”بار لاهڻو اٿم.“ سڱ گهرندڙ به ٻيءَ ڪنهن ڳالهه بدران چوندو ته، ”ماءُ پوڙهي آهيس، گهر ۾ ڪو لولوي پڄاڻ وارو ڪونهيس. وڏو بار وهارڻ خدا، خدا جي رسول جو ڏوهه آهي. وڏو بنبال آهي.“ وغيره. پراون ملڪن جي مسڪين ماڻهن جا مال ملڪيتون، بار بچا، لڄون لٽڻ جو ارادو هوندو ته ملڪ وڌائڻ جي ڳالهه ڪبي، ڪشور ڪشائيءَ جي ڳالهه ڪبي، مذهب ڦهلائڻ ۽ غازي ٿيڻ جي ڳالهه ڪبي يا تهذيب جي روشني عام ڪرڻ جي ڳالهه ڪبي. ثقافتي ميدان ۾ ته خاص ڪري طبقاتي مفادن جي ڳالهه، هڪڙي نه، ستر پردن ۾ ڪئي ويندي آهي.

ڦورو طبقا پنهنجي مفادن جي وڪالت ٻين کان ڪرائيندا آهن

هرڪا ڌر پنهنجي مفادن جي وڪالت پاڻ نه ڪندي آهي. جاگيردار ۽ سرمايه دار مفادن جي وڪالت ۽ تبليغ ثقافتي ميدان ۾ اڪثر بڪين پانگن اديبن ۽ فنڪارن کان ڪرائي ويندي

رهي آهي. بادشاهن جا قصيدا بادشاهه ڪونه لکندا آهن، بکيا شاعر لکندا آهن. سندن پاران ناحق ماڻهو مارڻ جو شرعي جواز سندن پٽ پائتيا ڪونه ڳولي ڪيندا آهن، سندن پگهاردار بکيا لالچي قاضي ڳولي ڪيندا آهن. ساڳيءَ طرح ادب ۽ فن ۾ مختلف طبقن جي قدرن، لاڙن ۽ سندن ناپسندي، نفعن نقصانن جي وڪالت ۽ ترجماني اڪثر ٻين طبقن مان ڀرتي ٿيل، ماڻهو ڪندا آهن.

چوندا آهن ته، ”ڪن جو روئڻ به راحت ته ڪن جو ڪلڻ به خوار.“ هڪڙا سُني ڳالهه ڪندا ته به سندن ڳالهه ۾ رس ڪونه هوندو. ٻيا گهٽ ڳالهه ڪندا ته به ماڻهوءَ کي پيا وٺندا. اديب ۽ فنڪار پنهنجي ڳالهه هنر ۽ ڪاريگريءَ سان ڪن ٿا. ان ڪري سندن تخليقن ۾ طبقاتي مفادن جو چور ڳولي لهڻ هر ڪنهن جو ڪم ڪونهي، پر اها ڳالهه اٿڻ آهي ته ڪي گهٽ ڪي وڌ، پر هرڪو اديب ۽ فنڪار شعوري يا لاشعوري طرح ڪن نه ڪن سماجي مفادن جي ترجماني ضرور ڪري ٿو. چاهي پنهنجي ڀر ۾ سندس نيت کڻي ڪهڙي به هجي يا نه هجي.

اديب ۽ فنڪار ڪهڙن سماجي گروهن ۽ طبقن جي نمائندگي ٿو ڪري، تنهن جي خبر رڳو ان مواد مان ڪانه پوندي، جيڪو هو سماجي زندگيءَ مان کڻي، پنهنجي ادبي ۽ فني تخليق ۾ ڪم آڻي ٿو ۽ ان کي اهميت ڏيئي ٿو، پر ان ڳالهه مان به پوندي ته هو زندگيءَ جي ڪهڙين حقيقتن ۽ ڪهڙن لقائن کي نظرانداز ٿو ڪري ڇڏي يا اهميت ئي نٿو ڏئي. سندس مواد جي چونڊ ئي سندس اصلي طبقاتي لاڙن تي پهرين چڱلي هڻندي.

ادب ۽ فن جي طبقاتي چنڊڇاڻ به هڪ ڏکيو ۽ پيچيدو ڪم آهي ڪا تخليق ڪهڙي طبقي جي نقطي نظر جي ترجماني ڪري ٿي، سا ڳالهه سمجهڻ وڏي چنڊڇاڻ ۽ ڪاريگريءَ جو ڪم آهي. ان ۾ مشيني طريقو اختيار ڪري نٿو سگهجي. بهرحال ڄاڻو، سمجهو ۽ سڃاڻ ترقِي پسند ادبي پارکو اونهي ڇاڇ ۽ چنڊڇاڻ ڪرڻ سان نيٺ سمجهي سگهي ٿو ته ان تخليق جو مجموعي تاثر ڪهڙي طبقي جي سماجي لاڙن جي عڪاسي ڪري ٿو ۽ ڀس پيش ڪهڙي گروهه يا طبقي جي ٻولي ٻوليل آهي.

ادب تخليق ڪرڻ لاءِ رڳو احساس ۽
جذبا ڪافي آهن ڇا؟

اورياڻين آڻين، ميڙيو معلم خبرون!
سا تان سڌ نه ڏين، جتي وهه ويٺ
ڪري! _____
(لطيف)

چيو وڃي ٿو ته ادب رُوح جو ريلو آهي، احساس آهي، ان لاءِ ڪنهن به خاص سماجي ڄاڻ، سمجھه ۽ پروڙ جي ضرورت ڪانهي، جيڪي اک ڏسي ۽ رُوح محسوس ڪري اهو لکڻ ئي ادب آهي. ان کان وڌيڪَ نعرپياڙي آهي. ڇا، اها ڳالهه صحيح آهي؟ هرگز نه!

ادب سڌيءَ طرح دماغ سان مخاطب نٿو ٿئي. اهو اڻ سڌيءَ طرح، دل جي معرفت دماغ سان پنهنجي ڳالهه ڪري ٿو. سندس ٻولي علمي ڳالهين ۽ عقلي دليلن جي نه پر احساسن ۽ جذبن جي ٻولي آهي. سندس وسيلو رواجي لفظ نه پر لفظن وسيلي ٻين جي دلين ۽ تصورن تي چٽيل تصويرون آهن.

پر بامعنيٰ احساس يا جذبا به ڪنهن نه ڪنهن ڄاڻ، ڪنهن نه ڪنهن سمجھه تي ٻڌل هوندا آهن. ڄاڻ ۽ سمجھه کان خالي، بي معنيٰ احساس ۽ جذبا بي اثر ۽ فضول ٿين ٿا. اديب ۽ فنڪار جا احساس ۽ جذبا زندگي ۽ انساني سيماج بابت جيتري وڌيڪَ ڄاڻ ۽ سمجھه جي سرچشمن مان ڦٽي نڪتا هوندا، اوترا ئي اهي وڌيڪَ اثرائتا ٿيندا. اهي زندگيءَ جي بنيادي حقيقتن ۽ سچاين جي جيتري گهري ۽ وسيع پروڙ جي عڪاسي ۽ ترجماني ڪندا، اوترا ئي اهي وڌيڪَ قيمتي ۽ ڪارائتا بڻبا. زندگيءَ ۽ انساني سماج جي بنيادي حقيقتن ۽

سڄاين جي ڄاڻ، سمجھه ۽ پروڙ کان خالي ادب ۽ فن ۾ ڪٿي ڪيتري ڪاريگري ۽ هنر، سٺاءُ ۽ فن هجي پر اهو ڄڻ پاڻيءَ تي ڦوٽو آهي، جيڪو پل ۾ ڦسي پوندو.

اڄ جو انسانيت دوست ۽ عوام دوست مثالي ادب اهو ۽ فقط اهو ئي سگهي ٿو، جيڪو انساني سماج، انساني تاريخ ۽ اڄ جي دنيا جي مکيه ۽ بنيادي حقن ۽ سڄاين کي ڄاڻي، سمجھي، پروڙي، انهن جي پنهنجي ذات ۽ ڏانءُ وسيلي عڪاسي، ترجماني ۽ وڪالت ڪري.

پر پور سماجي ڄاڻ ۽ سمجھه کان سواءِ اعليٰ عوامي ادب تخليق نٿو ڪري سگھي

نه سڀ صحيح سماجي عالم ۽ سائنسدان ۽ نه وڏا اديب ۽ فنڪار هئا ۽ نه سڀ اديب، شاعر ۽ فنڪار ڪي وڏا سماجي عالم هئا، نه وري ڪو ايئن آهي ته ڪو هروڀرو سڀ گهڻي سماجي ڄاڻ ۽ سمجھه رکندڙ اديب، شاعر ۽ فنڪار گهٽ سماجي ڄاڻ ۽ سمجھه رکندڙ اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن کان لازمي طرح وڏا اديب، شاعر ۽ فنڪار هوندا. ممڪن آهي ته انهن ۾ صحيح سماجي ڄاڻ، سمجھه ۽ پروڙ هجي، پر ڏانءُ ۽ فن جي معاملي ۾ پوئتي پيل هجن.

استثنائون يعني نيارڻيون حالتون هر هنڌ آهن پر عام طرح ايئن آهي ته وڏي ۾ وڏا اديب، شاعر ۽ فنڪار اهي ماڻهو ٿيا آهن، جن ڪتابن توڙي ذاتي مشاهدي ۽ تجربي وسيلي هن جهان، انساني سماج ۽ انساني زندگيءَ جو پنهنجي دؤر جي سڀ کان اڳتي وڌيل علمن جي روشنيءَ ۾ ڳوڙهو ۽ تخليقي مطالعو ۽ استعمال ڪيو، اڄ جي دؤر جي سڄي اديب ۽ فنڪار لاءِ به انساني زندگي، انساني سماج ۽ انساني تاريخ بابت سماجي علمن ۽ سائنسن جي پوري واقفيت، سمجھه ۽ پروڙ بيحد ضروري آهي.

زندگيءَ جا ڪي بُنيادي ۽ وڏا سوال

هيءَ ڪائنات ڇا آهي؟ ان جي بناوٽ ۽ تاريخ ڇا آهي؟ ڌرتيءَ ۽ ان تي پيدا ٿيل زندگيءَ جي ڪهاڻي ڇا آهي؟ انسان ڪيئن پيدا ٿيو ۽ تاريخ جون ڪهڙيون منزلون ٽپي هتي پهتو آهي؟ انساني سماج ڇا آهي؟ هيءَ دنيا جيئن آهي تيئن ڇو آهي؟ ڇا، اها هميشه ايئن رهي آهي ۽ سدائين ايئن رهندي؟ يا ڇا اها بدلجي پئي؟ جي ها، ته ڪيئن ۽ ڪهڙين قوتن جي زور تي؟ ڇا ان تبديليءَ جي رفتار کي تيز ڪري سگھجي ٿو؟

جي ها، ته ڪيئن؟ ڇا اهڙا به ڪي قانون آهن، جي فطرت، انساني سماج، انساني سوچ سڀني سان هڪجهڙا لاڳو هجن؟ ڇا، ڪائنات جا اهڙا وڏي ۾ وڏا سوال به آهن، جن کان وڏو سوال ٻيو اڄ تائين پيدا ڪونه ٿيو آهي؟ انهن جا ڪهڙا جواب ڳولي لڏا ويا آهن؟ وغيره وغيره. اهي سوال جواب انسان جي علم ۽ سندس سمجهه پري عمل جي پيڙهه آهن. پيڙهه کان سواءِ اڏاوت ڪهڙي؟

روز ازل کان عظيم انساني ذهن، انهن ڳالهين بابت سوچيندا رهيا آهن. اڄ انهن بابت سوچڻ ۽ صحيح جواب معلوم ڪرڻ جي جيڏي ضرورت آهي، ان کان وڌيڪ اڳ ڪڏهن ڪانه هئي. اڄ جيتري انهن جوابن معلوم ڪرڻ جي سهوليت آهي اوتري اڳ ڪڏهن به ڪانه هئي.

جيڪو استاد، شاعر، اديب، خطيب ۽ عالم وغيره پنهنجي سبق، ڪلام، خطاب يا ٻيءَ تحرير ۽ تقرير وسيلي عوام کي مخاطب ٿئي ٿو، سو جيڪڏهن ان کان اڳ پنهنجيءَ وٽ آهر پنهنجون بهترين صلاحيتون ڪتب آڻي، ان علمي ۽ عملي پيڙهه بابت ٿين ٿي نسن جو زور لڳائي، هر ممڪن حد تائين صحيح معلومات حاصل ڪري، انهن جي روشنيءَ ۾ عوام سان نٿو ڳالهائي ۽ رڳو جيڪا ڳالهه هتان هتان ٻڌي اٿس، سا يا جيڪا خيال ۾ اچيس ٿي، سا پيو ڪري يا رڳو ڊڙ پيو هڻي ته ان کان وڌيڪ ”نيم حڪيم خطرہ جان، نيم مڙا خطرہ ايمان!“ پيو ڪونهي.

هن جهان ۽ ان ۾ وسندڙ انساني سماج جي سمورين پيچيدگين کان پوريءَ طرح واقف ٿيڻ جي پريور ايمانداريءَ واري ڪوشش ڪرڻ ۽ سدائين ڪندو رهڻ، هر سچي عوامي اديب ۽ فنڪار جو اولين فرض آهي. باخبر، باشعور ۽ باضمير ذات ڏٺي

باخبر، باشعور ۽ باضمير ذات ڏٺي اهو ٿيندو، جيڪو پاڻ کي هن دؤر جي سڀ کان اڳتي وڌيل فطري ۽ سماجي ڄاڻ، سمجهه ۽ سوچ سان هٿياربند ڪري، ان جي روشنيءَ ۾ ۽ ان جي مدد سان، ٻين ڳالهين سان گڏ، نه رڳو اهو ڏيکاري ته دنيا جي ۽ هن ملڪ جي عوام جي زندگي ڪيئن ٿي گذري؟ پر اهو به ڏيکاري ته اها ائين ڇو ٿي گذري ۽ ڇو نه ٻي بهتر طرح ٿي گذري؟ اهو ادب نه رڳو اهو ڏيکاري ته هن کان بهتر زندگي ڪهڙي ٿي سگهي ٿي ۽ ٿيڻ گهرجي، پر اهو به ڏيکاري ته اها ڪهڙي رستي، ڪهڙن طريقن سان ۽ ڪهڙن وسيلن سان بهتر

تي سگهي ٿي ۽ اهي ڪهڙا ماڻهو، ڪهڙيون سماجي قوتون آهن، جيڪي ان ڳالهه جي ٽيهن تسن سان مخالفت ڪن ٿيون ۽ ڪنديون رهنديون ۽ ڪهڙيون آهن، جيڪي ان بهتر زندگيءَ لاءِ عوام جي مدد ۽ رهبري ڪري سگهن ٿيون ۽ ڪن ٿيون. اهو باضمير ادب ۽ فن پنهنجو اهو فرض سمجهندو ته اهڙين قوتن سان موت ۽ حياتيءَ جي جنگ لڙي، جيڪي عوام جي بهتر زندگيءَ واسطي جدوجهد جي راهه جو پٿر آهن ۽ انهن قوتن سان دل جان سان ٻانهن ٻيلي ٿي، وڪ وڪ سان ۽ ڪلهو ڪلهي سان ملائي هلي، جيڪي ان جدوجهد جون مددگار ۽ سرواڻ آهن.

سماج جي خرابين ۽ ظلمن تي هر ايماندار اديب ۽ فنڪار کي ڏک ۽ ڪاوڙ ٿئي ٿي ۽ هو ادب ۽ فن وسيلي ان جو اظهار ڪري ٿو، پر سڄي ايماندار اديب جو فرض رڳو اتي ختم نٿو ٿئي، پر سڄي ۽ ايماندار اديب کي سوچڻو پوندو ته جن خرابين ۽ ظلمن کان هو نفرت ٿو ڪري، سو رڳو اتفاقي آهي يا موجوده نظام ۾ اهي لازمي آهن. اهي رڳو ڪنهن هڪڙي وقت تي، ڪنهن هڪڙي هنڌ ٿين ٿا يا سڄي سماج ۾ هر وقت ٿين ٿا؟ انهن جو ڪارڻ فقط ڪو هڪ اڌ خراب ۽ ظالم ماڻهو آهي يا اهڙا خراب ۽ ظالم ماڻهو سماج ۾ هر وقت ۽ هر هنڌ موجود آهن؟ جي اهڙا ماڻهو سماج ۾ هر دؤر ۾ هر هنڌ موجود ۽ غالب آهن ته ايئن چو آهي؟ ڇا اهو رڳو ڪو اتفاق جو سلسلو آهي يا اهڙا ڪي سماجي ڪارڻ آهن، جن جي ڪري اها صورتحال ايئن آهي ۽ هيتريون صديون ۽ هيترا زمانا قائم رهي آهي ۽ بدلائڻ جو نالو ئي نٿي وٺي؟ انهن ڪارڻن کي دور ڪرڻ ۽ انهن خرابين ۽ ظلمن جي پاڙ پٽڻ لاءِ عملي طرح به ڪجهه ٿي ۽ ڪري سگهجي ٿو يا رڳو انهن تي افسوس ئي ڪري سگهجي ٿو؟

ان لاءِ کيس هر قسم جي چاچ ڪرڻي پوندي، باخبر ۽ باشعور ٿيڻو پوندو. گهريل ڪتاب پڙهڻا پوندا. ضروري پڇا، ڳولا ۽ جاکوڙ ڪرڻي پوندي. اهو سڀ ڪجهه ڪرڻ کان پوءِ، جي کيس پڪ ٿي وڃي ته هن ڪلور کي ختم ڪرڻ جي ڪا واٽ آهي ۽ اها واٽ فلاڻي آهي ته پوءِ هڪڙي ايماندار ماڻهوءَ جي حيثيت ۾ ان اديب ۽ فنڪار جو اخلاقي، سماجي ۽ انساني فرض ٿي پوي ٿو ته ثقافتي، ادبي ۽ فني ميدان ۾ پنهنجن اعليٰ آدرشن کي حاصل ڪرڻ لاءِ، ان واٽ جي ڪاميابيءَ لاءِ، پنهنجي ادبي ۽ فني صلاحيتن وسيلي جيڪي

ڪجهه ڪري سگهي، سو ڪري. آدرش ڌارڻ ۽ انهن جي ڪاميابيءَ بابت لاتعلق ٿي وڃڻ منافقي ۽ مڪاريءَ کانسواءِ ٻيو ڪجهه به ڪونه ٿيندو.
برائين ۽ ظلمن جي صرف اوگهڙ؟

برائين ۽ ظلمن کي اُگهاڙو ڪرڻ ۽ انهن لاءِ ماڻهن جي دلين ۾ نفرت پيدا ڪرڻ ادب ۽ فن جو اهم فرض آهي. ساڳيءَ طرح ظالم لاءِ نفرت ۽ مظلوم لاءِ همدردِي ۽ قياس پيدا ڪرڻ به ضروري آهي، پر اهو سڀ ڪجهه ناهي.

بيماريءَ جو تفصيلي ذڪر ڪري ويهي رهڻ ۽ علاج جي ڳالهه ئي ڪائي وڃڻ، ڌاڙي جو اکين ڏٺو احوال ٻڌائڻ ۽ ڌاڙيلن کي ڪيئن پڪڙجي، سا ڳالهه ئي نه ڪرڻ، بلڪه مرض جي علاج ۽ ڏوهارين کي پڪڙڻ جي ڳالهه ٻڌي ڪاوڙجي پوڻ غيرفطري حرڪتون آهن.

ڪهڙو نه عجيب لڳندو جو پُٽ، جو ماءُ کي چوي، ”امان! اڃا توکي ڇا ڪپي؟ ادا وڌي جي قتل ٿيڻ جي سڄي اکين ڏٺي واردات توکي ٻڌايم، سندس واسطي تنهنجي دل ۾ قياس ۽ قاتلن لاءِ نفرت به پيدا ڪيم. توکي واقعي جي خبر به پيئي، توکي قياس ۽ افسوس به ٿيو. نفرت به ٿي. باقي بدمعاش ڪير آهن، انهن کي ڪيئن پڪڙجي؟ ڪنهن جي مدد سان پڪڙجي، ڪهڙو رستو وٺي پڪڙجي، وڙهن ته ڪيئن وڙهجي، انهن ڳالهين سان منهنجو ڪهڙو واسطو؟ اهي ڇو معلوم ڪري توکي ٻڌايان؟“

اهڙو ئي رويو آهي انهيءَ اديب جو جيڪو چوي ٿو ته، ”آءٌ رڳو پيڙا بيان ڪندس. ان جي ڪارڻن ۽ علاجن جي منهنجي اڳيان ڳالهه به نه ڪريو، نه ته آءٌ وٺي واکا ڪندس ته، ’ادب ۾ نعري بازي پئي ٿئي!‘“
مظلوم ۽ قياس جوڳا ڪردار به ڪافي ناهن!

ساڳيءَ طرح رڳو مظلوم ۽ قياس جوڳا ڪردار پيش ڪرڻ به ڪافي ناهي. اها ڳالهه نه رڳو عوامي ادب جي انقلابي مقصدن جي خلاف ٿيندي، پر خود سماجي حقيقتن جي به خلاف ٿيندي.

ڇا سماج ۾ عوام جا رڳو اهي ۽ اهڙا ئي ڪردار آهن؟ نيڪ آهي. هڪ حد تائين عوام هينئر برابر ”ڪارا، ڪوجها، ڪوڙا ۽ مَور نه موچارا“ آهن. برابر منجهن ڄاڻ ۽ سمجهه ڪانهي. منجهن عقل گهٽ آهي. هو ڪيترين ڳالهين ۾ ڪريل، بي حال، بي ٿمرا، بي وسيل، دوست، دشمن جي سڃاڻپ نه رکندي،

چڙوڇڙ، واٽڙا، بتال، جهنگ جا جناور آهن. هُو برابر ڊيڄو، هراسيل، موچڙن ڪُٽيل، ذليل ۽ خوار آهن. پر اها ڳالهه فقط هڪ حد تائين صحيح آهي. ان کان وڌيڪ نه.

مٿئين جزوي حقيقت جي باوجود به هر دؤر ۾ هن ڌرتيءَ تي گذران، مال، دولت، تهذيب تمدن ۽ انسانيت جا خالق ۽ قوت جا سرچشما عوام ئي هئا ۽ اهي ئي رهندا. ايئن نه هجي ها ته اسين اڃا تائين غارن ۾ ويٺا هجون ها.

تنهن کان سواءِ اها جزوي حقيقت ۾ تيزيءَ سان بدلجي رهي آهي. اڄ پورهيت عوام منجهان هزارين لکين ماڻهو مفت خور، ڦورو ۽ ظالم طبقن جي ماڻهن کان ڪئين دفعا وڌيڪ پڙهيل، قابل، دانا، سورما، سائنسدان، سپهه سالار، انقلابي سياسي اڳواڻ ۽ مُدبّر بڻجي چڪا آهن ۽ بڻجي رهيا آهن.

اڄ به اسان وٽ عوام ۾ هر وقت اهڙا مرد، عورتون ۽ ٻار پڻا موجود آهن، جي ڌڻا ۽ وحشانيت جي اونداھيءَ رات ۾ ٽانڊاڻا، ڏيئا ۽ روشنيءَ جا منارا بڻجي چمڪن پيا.

انهن ماڻهن جون ادب ۾ تصويرون ڇڻڻ لازمي آهن. جيڪڏهن....!

جيڪڏهن اڳوڻين صدين جي عالمي ۽ ملڪي ادب ۾ عوام جي سچن سچن مثالي ماڻهن جون وڏي وڏي اعليٰ تصويرون ڇڻيل هجن ها ۽ اسان وٽ اهڙن تمام گهڻن ماڻهن جا مثال اکين اڳيان هجن ها ته جيڪر اسان جي بهتر زندگيءَ لاءِ اڄوڪي جدوجهد ۾ اڄ کان ڏهوئي سُرَت، سمجھه، يقين، خوداعتمادِي، ٻڌي ۽ قوت هجي ها.

هنن جا ٻيا هيرا! عوام جا ٻيا!

اسان جي هيرن ۽ عوام جي دشمنن جي هيرن ۾ ڪهڙو فرق بلڪه تضاد آهي، تنهن جو اندازو رڳو ٻنهي ڌرين جي ”محبوبه“ بابت مختلف بلڪه ابتڙ تصورن مان ئي لڳائي سگهجي ٿو.

مثالي محبوبه ڪنهن کي چئجي؟

هڪڙي پورهيت جا عورت کي پسند ڪرڻ جا اصول، ماپا توراڙا ۽ ڪسوٽيون، مُفت خور طبقي جهڙا ساڳيا ٿي نٿا سگهن.

پورهيت جي دلپسند عورت اها ٿي نٿي سگهي، جيڪا سڄو ڏينهن رڳو هار سينگار ڪريو، اڇڙي چمڙيءَ واري گڏي ٿيو، ويٺي ناز نخرا ڪري، پاڻيءَ جو وٽو به پاڻ پري پيئڻ لاءِ تيار نه هجي، ڪڪ پڇي پيئو نه ڪري سگهي، وات مان ڪو

اگر ڪڍي ته ڏهه ڏينهن منهن سڄايو ويٺي هجي. پورهيتن جي تصورن جي محبوه اها سدا ملوڪ ”مڙس ماڻهو“، لڏڻ هوندي، جيڪا دل ڏيئي ته وري مار موچڙي جي ڊپ کان پير پوئتي نه موڙي وڃي. اونداهي سُهائيءَ جو خيال نه ڪري، پن جي کڙڪي يا ڪٽي جي پُونڪ تي ڏکي نه وڃي. ڪوهه اڏ پنڌ ڪرڻو هجي ته ڪري اچي، پڇاڙيءَ جو جي محبت جون ويڙهيون ڪهاڙيون آڀيون ٿي وڃن ته يا بسم الله! ڪري، پهرين پنهنجو سڙ اڏيءَ تي رکي!

جيڪا زال بڻجڻ کان پوءِ لولو به پچائي، مال به ڏهي، گاهه پٺو به ڪري، گهر جو ڪارخانو به هلائي، ٻار به پالي، ڪنهن مهل ڪاوڙ ۾ به سونڀيون لڳي وڃنس ته مهينو سڄو مٿو ٻڌيو به نه ويٺي هجي، لٽي پٽي مڙس سان لٽ ڏکي ۾ به سرويڊر لٽ وڃائي ڄاڻي، هروڀرو ڪنهن للوءَ پنجنونءَ جي حشمت تي نه ٿئي، جو ساڻس مُهاڏو اٽڪائي سگهي! حقيقت، حقيقت پسندي ۽ حقيقت نگاري ڇا آهن؟

جڳ مشهور دانا۽ اينجلس چيو آهي: ”Things are dead by destination“ (جن شين جي مقدر ۾ موت آهي، سي (ڪن ڳالهين ۾) جڻ هيٺئر ئي مئل آهن). ساڳيءَ طرح ڊگهي عرصي جي خيال کان سڀاڻي وجود ۾ اچڻ واري حقيقت کي اڄوڪي حقيقت ڪري شمار ڪري سگهجي ٿو ۽ ڪرڻ گهرجي.

ظاهر ۽ باطن ۾، صورت ۽ اصليت ۾ اڪثر تضاد هوندو آهي. ڪيتريون شيون ظاهري طرح حقيقت نظر اينديون آهن، پر اهي اڪثر پنهنجي حقيقت وڃائي چڪيون هونديون آهن. هو اهي زنده لاش هونديون آهن، جيڪي اڃا دفن نه ٿيا آهن. ساڳيءَ طرح ڪيتريون زبردست حقيقتون عام اکين کان اوجھل هونديون آهن. انهن کي ڏسڻ لاءِ دوربيني ۽ خوردبينيءَ جي لوڙ پوندي آهي.

سائنسي عالمي تاريخي نقطي نظر جي دوربيني ۽ صحيح سماجي ڄاڻ ۽ سمجهه جي خوردبينيءَ سان ڏسو ته اڄ سموريءَ دنيا ۾ ”وڃاءُ الحق، وزهق الباطل انالباطل کان زهوقا.“ (حق آيو، باطل تباهه ٿي ويو، بيشڪ باطل تباهه ٿيندڙ شيءِ آهي) وارو منظر نظر ايندو، پر عام ماڻهن جون اکيون انهن حقيقتن کي في الحال ڏسي نٿيون سگهن.

حقيقت نگاريءَ جو مقصد اهو ناهي ته ادب ۽ فن ئي ختم ڪري ڇڏجي، رڳو فوٽو گرافي ڪجي جا لازمي طرح بلڪل سطحي، هڪ طرفي ۽ بي جان هوندي. عوامي ادب ۽ فن جو

مقصد عوام کي سندن زندگيءَ جو صحيح، گهرو ۽ پرپور شعور ڏيڻ آهي. اها ڳالهه تڏهن ٿي سگهندي، جڏهن ادب ۽ فن کي سندس دستوري هٿيارن يعني بامقصد وڌاءَ، مفروضن ۽ سينگار سان هٿياربند رهڻ ڏنو وڃي. پورهيت ادب تي اجايو زور ڏيڻ جو ڪهڙو ضرور؟

سرمایه دار ترقي پسند اديب ۽ وڻي واويلائي اديب ٻئي ڌريون هن باري ۾ مختلف نمونن ۾ ساڳي ڳالهه چون ٿا. هي چون ٿا ته، ”پورهيت ادب تخليق ڪرڻ جي ڳالهه تي اجائي زور ڏيڻ جي ضرورت ڪانهي. سماج ۾ رڳو پورهيت ته ڪونهن! ڇو نه سڀني طبقن بابت لکجي؟“

پورهيت عوام بابت، پورهيت عوام لاءِ، سندن ئي باشعور عالمي نقطي نظر ۽ بيهڪ کان ادب ۽ فن تخليق ڪرڻ تي گهڻي ۾ گهڻو زور ڏيڻ ان ڪري ضروري آهي، جو دنيا جو اڄ تائين جو ادب نوانوي ڏهاڻي نوانوي سيڪڙو غيرپورهيت آهي ۽ ڪافي حد تائين پورهيت مخالف ادب آهي. ان ڪري باخبر ۽ باشعور پورهيت ۽ غيرپورهيت ادب جي وچ ۾ توازن سراسر پورهيت ادب جي خلاف بيٺل آهي. اهڙي بگڙيل توازن کي درست ڪرڻ عوام جي لاءِ اشد ضروري آهي.

پر اسين کڻي ڪهڙي به ڪوشش ڪريون ته به موجوده حالتن ۾ اسين ان توازن کي درست ڪري نٿا سگهون.

انهن حالتن ۾ باخبر ۽ باشعور اعليٰ پورهيت ادب جي تخليق تي جيترو گهڻو زور ڏجي، سو ٿورو ٿيندو. جيڪو به ماڻهو عوام جي خلاف ناهي، سو ان ڳالهه کي انصاف ڀريو بلڪه انتهائي لازمي سمجهندو.

اوڻيهه راتيون چور جون هڪڙي رات شاهه جي!

ٻين طبقن جي جذبن، امنگن ۽ سندن هيرن، هيروئنن جو ذڪر ته صدين کان ٿيندو اچي ۽ اڄ به ٿئي پيو. باشعور عوام جي هيرن ۽ هيروئنن ۽ ٻين مثالي ڪردارن ۽ ڪارنامن جو ذڪر ذري گهٽ ڄڻ ٿيو ئي ڪونهي. ان هڪ طرفائيءَ کي دور ڪرڻ لاءِ پورهيت عوام بابت ادب ۽ سو به باشعور انقلابي سمجهه ۽ نقطي نگاهه وارو ادب تخليق ٿيڻ ضروري آهي.

اڳي هر ڳالهه ۾ غيرملڪي عوامي طبقن جي هڪ هٿي هئي. هاڻ صدين بعد نيٺ عوام جو وارو آيو آهي ۽ اهي آهستي آهستي هن ڌرتيءَ تي زندگيءَ جي هر شعبي تي قبضو ڪري رهيا آهن. ”اوڻيهه راتيون چور جون هڪڙي رات

شاهه جي!“ هاڻ شاهه عوام جو زمانو اچي ويو آهي. ان کي وارو ڏيڻ ۾ ڪنهن کي اَرهو نه ٿيڻ گهرجي. ڇا پورهيت ادب جي معنيٰ سگهي نڪري يا آهي؟

عام طرح پورهيت ادب جو مطلب اهو ورتو ويو آهي ته پورهيت ادب کي فقط پيٽ جي مسئلن تائين محدود رکيو وڃي، سو به نهايت مشيني، يهودي، سطحي ۽ غير فني نموني، سونهن جي مقابلي ۾ رڳو ٻُڪ تي لکجي. مانيءَ کي سونهن جو مخالف ڏيکاري، سونهن کي رد ڪجي ۽ مانيءَ جا نعرا هڻجن.

اها ان مسئلي ڏانهن، نهايت بي سمجهي، بي علمي واري روش آهي. انسان کي ماني به ڪپي ته محبوب به. علم به ڪپي ته عمل به. لطيف ۽ حافظ جا شعر به ڪپن ته اينسٽائين ۽ مارڪس جا سائنسي نظريا ۽ ڪوجنائون به.

اقتصادي مسئلن سميت سمورا انساني مسئلا ادب جو جائز مواد آهن، پر رڳو ٻُڪي، ٻُسي ۽ غير فني نموني مسئلا بيان ڪرڻ ادب ناهي. سچو ادب سيرت سان گڏ صورت به آهي. صحيح سوچ ۽ مقصد سان گڏ صحيح ڏانءُ ۽ ذات به آهي. صحيح سوچ ۽ مقصد کان سواءِ ادب، ادب ته آهي پر ڪوڪلو ۽ ڪوڙو ادب آهي. ساڳيءَ طرح ذات ۽ ڏانءُ کان خالي ڳالهيون صحيح سوچ ۽ مقصد واريون ڳالهيون ته هونديون پر انهن کي ادب ۽ فن ڪونه ڪوٺي سگهيو.

مقصد ۽ فن ۾ توازن جو مسئلو ڏکيو مسئلو آهي، پر ان کي ڪوشش سان حل ڪري سگهجي ٿو. عالمي پورهيت ادب ۾ ان کي نهايت خوبصورتيءَ، نفاست ۽ ڪاريگريءَ سان حل ڪيو ويو آهي.

جاگيردار سرمايه دار ادب معنيٰ جاگيردارن يا سرمايه دارن جو جاگيردارن يا سرمايه دارن لاءِ لکيل ادب؟

نه. جاگيردار ادب اهو جيڪو لکيو ڪئي هڪڙي ٻُڪي پان هاريءَ هجي، پاڻ جهڙن ئي بکين پانگن لاءِ، سندن ئي باري ۾ ۽ سندن ئي ٻوليءَ ۾، پر مجموعي طرح ان جو تاثر جاگيردار طبقي جي سوچ، لاڙن ۽ مفادن مطابق هجي.

ساڳيءَ طرح سرمايه دار ادب اهو ادب آهي، جيڪو لکيو ٻلي سرمايه دار نظام توڙي سرمايه دارن کي گاريون ڏيندڙ ماڻهوءَ هجي، پر شعوري يا لاشعوري طرح ان ۾ ڳالهه اها ٿيل هجي جا سڌي يا اڻ سڌيءَ طرح سرمايه دار طبقي جي سوچ جي مطابق هجي ۽ ٽس و پيش انهن جي حڪمت عمليءَ کي هٿ ڏئي. مثال طور، عام ماڻهن ۽ سفيد پوشن جي رڳو انهن

سماجي اُمنگن ۽ جذبن جي ترجماني ڪري، جن جي پوري ڪرڻ لاءِ بظاهر پورهيت انقلاب يا پورهيت اقتدار جي ضرورت نه پوي ۽ اهي سرمايه دار اقتدار جي حدن اندر ئي پوريون ڪرڻ جي خواهش ڏيکاريل هجي.

ڇا پورهيت طبقي جو اديب جيڪو ادب تخليق ڪري، سو پورهيت ادب چئبو؟

اسين چئي چڪا آهيون ته حاڪم طبقن جا زندگيءَ جي مختلف شعبن ۾ نمائندا رڳو سندن طبقي جا نه هوندا آهن. هُو اڪثر گهڻو ڪم ڦريل ماريل طبقن مان ڀرتي ڪيل ڇاڙتن کان وٺندا آهن. ڦورو فوج جي اڪثريت غريب طبقن جي هارين جي هوندي آهي. ادب ۾ به ڪيترا بُڪيا ڀانگ اديب ۽ فنڪار پيٽ ڀريل طبقن جون ٻوليون ٻوليندا آهن. ان جي اُتار هينئن به ٿيو آهي ته سفيد پوش طبقن مان به ڪي ڪي اديب پورهيت ادب يا گهٽ ۾ گهٽ پورهيت دوست ادب تخليق ڪندا رهيا آهن. ان ڪري پورهيت ادب جي سڃاڻپ جي ڪسوٽي رڳو لکندڙ جو پورهيت هجڻ ناهي.

ڇا پورهيتن سان همدرديءَ وارو هر ادب پورهيت ادب سڏي سگهجي ٿو؟

ڏسڻو اهو آهي ته ادب، پورهيت طبقي جي علمي تاريخي نقطي نظر، مُفادن ۽ سندن جدوجهد جي ڀرپور ۽ اونهي سمجهه ۽ شعور جي روشنيءَ ۾ تخليق ڪيو ويو آهي يا ان بنا؟ پهرين حالت ۾ ان کي باشعور پورهيت ادب چئبو، ٻيءَ حالت ۾ ان کي پورهيت ادب ته چئبو پر باشعور نه بي شعور، دل جي ڌوڙ تي تخليق ڪيل پورهيت ادب.

پر مڪمل طرح باشعور پورهيت ادب لاءِ رڳو صحيح فطري ۽ سماجي سمجهه جي ضرورت ناهي. اها به ضرورت آهي ته لکندڙ پاڻ کي باخبر ۽ باشعور پورهيت عوام جي پوزيشن ۾ وجهي، ذهني ۽ جذباتي طرح انهن جو موقف ۽ بيهڪ اختيار ڪري، يعني خود ڌر- ڌڻي بڻجي لکي ۽ نه هڪ ڄاڻو ۽ سمجهو ٿياڪڙ ۽ خدا ڪارڻ جواب ڏيڻ وارو تماشائي بڻجي.

ڇا سفيد پوشن ۽ ٻين طبقن بابت ادب تخليق نه ڪجي؟

ڇو نه ڪجي؟ پر هيٺيون ڳالهيون ذهن ۾ رکي پوءِ: (1) لکندڙ اڪثر سفيد پوش طبقي جا آهن ۽ انهن گهڻي ڀاڱي رڳو پنهنجي طبقي بابت لکيو آهي. عوام بابت لکيو اٿن ته عوام جي باخبر،

باشعور نقطي نظر ۽ موقف کان نه پر سندن پنهنجي طبقي جي نقطي نظر ۽ موقف کان. ادب ته اڳيئي سفيد پوش طبقي بابت ۽ ان لاءِ لکيل ادب جو غلبو آهي. ادب جي گاڏي اڳيئي ان طبقي جي پاسي اولار ٿي بيٺي آهي.

(2) سفيد پوش طبقو ساڳئي وقت ٻن اُبتڙ قسم جي سماجي مُفادَن ۽ سماجي منزلن ڏانهن چڪ محسوس ڪري ٿو. اهو گهڻي ڀاڱي عوام مان پيدا ٿيل آهي، هينئر به سندس گهڻي ۾ گهڻا بُنيادي ۽ دائمي مُفاد عوام سان گڏيل آهن، پر سندس سماجي ڪعبو قبلو ڦورو طبقا آهن، جن سان گڏجي هڪ ٿيڻ لاءِ هُو تڙپندو رهي ٿو. اها ڳالهه ٻي آهي ته مجموعي طور هُو ڪڏهن به اها منزل حاصل ڪري سگهي ٿي نٿو. سفيد پوشن جي عوام سان گڏپ وارن سماجي مُفادَن بابت ادب به صحيح نُقطي نظر کان لکيل هجي ته پورهيت ادب جو حصو ٿي سگهي ٿو، ڇو ته سفيد پوش هڪ حيثيت ۾ پورهيت آهي. البت ٻيءَ ۾ هُو عوام کي ڦريندڙن ۾ شامل ۽ ساڻن به پتيدار آهي، سا ڳالهه به ڪڏهن وسارڻي ڪانهي.

بهرحال سڄو باخبر ۽ باشعور پورهيت اديب سفيد پوشن بابت ته ڇا خود جاگيردار ۽ سرمايه دار طبقن بابت لکندو ته به اهو پورهيت ادب ئي چئبو، ڇو ته پنهنجي پورهيت نقطي نظر يا موقف جي ڪري اهو ادب، پورهيت طبقي بابت نه هوندي به ۽ انهن جي دشمنن بابت هوندي به، پورهيت عوام جي ئي نقطي نظر ۽ موقف کي هڻي ڏيندو. مثال طور گورڪيءَ جا آمريڪي سرمايه دارن بابت تاثر جيڪي سنڌيءَ ۾ ”ڪروڙپتيءَ“ جي عنوان سان ڇپيل آهن.

البت بُنيادي طرح پورهيت ادب پورهيتن بابت ئي هوندو ۽ انهن لاءِ ئي تخليق ڪيل هوندو. اهو بُنيادي طرح پورهيت عوام جي انهن سماجي امنگن ۽ ادرشن جي ترجماني ڪندو، جيڪي فقط سماجي انقلاب ۽ پورهيت انقلابي اقتدار وسيلي ئي پورا ٿي سگهن ٿا.

ڇا وڌيڪ واولائي ترقي پسند آهن؟

ڪيترائي وڌيڪ واولائي پاڻ کي ترقي پسند سڏائين ٿا، ان لاءِ هُو ڪئين پراڻيون سندون ۽ انعامي بلا ڪڍيو ڏيکارين. ڇا هو واقعي ترقي پسند آهن؟

جيڪي شيون يڪيون ۽ سڄيون ساريون نظر اچن ٿيون، سي فقط پاهران ۽ پري کان ايئن نظر اچن ٿيون. حقيقت ۾ اهي گهڻن ايتڙن ۽ پاڻ ۾ وڙهندڙ جُزن جون ٺهيل هونديون آهن. هر ٻيءَ شيءِ وانگر ادبي ۽ فني تحريڪون به، ايتڙن جي ميلاپ ۽ پاڻ ۾ ويڙهه جي پيداوار آهي. اهي به ان ويڙهه جي نتيجي طور پنهنجون خاصيتون ۽ مقدار بدلائين ٿيون. جيڪي شيون شروعات ۾ ترقي پسند هيون، سي حالتن جي تبديليءَ سان گڏ آهستي آهستي پنهنجو روپ بدلايو پنهنجي ايتڙن ۾ بدلجي سگهن ٿيون. ترقي پسند ادب جي تحريڪ هڪ گهڻ-طبقاتي ادبي گڏيل محاذ هو، جنهن ۾ ٿورا سماجي سُرت ۽ سمجهه رکندڙ پورهيت اديب به هئا ۽ گهڻا سرمايه داري لاڙا رکندڙ توڙي موقعي پرست ۽ ابن الوقت ماڻهو به هئا.

جنهن دؤر ۾ عوام جي جدوجهد چاڙهه ۾ اچي ٿي ۽ ترقي پسنديءَ ۾ عزت آبرو ۽ فائدا آهن، تڏهن موقعي پرست اديب ترقي پسنديءَ جا سڀني کان وڏا پگڙ ٻڌيو، اسٽيج تي سڀني کان اڳ اچيو، براجمان ٿيو وڃن ۽ پاڻ کي ترقي پسنديءَ جا واحد نمائندا ۽ چوڌري ڪريو مشهور ڪرائين.

پر جڏهن اها لاٽ ۾ اچي ٿي، ته هي رات وڃ ۾ بدلجيو ماڻهو ئي ٻيا ٿيو پون، جڻ ترقي پسنديءَ نالي ڪنهن شيءِ جا واقف ئي ناهن!

سموري ملڪ جي ابن الوقت سابق ترقي پسندن جي اها حالت آهي، اڄ هُو ”ساڌن سان سن مڪ، پئڇن سان پورا“ ٿيا ويٺا آهن. ”ماسي ورائي، دم پنهنجي دم پرائي.“

سنڌ ۾ به اڄ ڪيترا سابق ترقي پسند موقعي پرست ادبي چوڌري، موقعي پرستن جي ازلي آئين ۽ دستور مطابق، پنهنجي ادبي دڪانن تي ترقي پسنديءَ جا پراڻا بورڊ ٽنگيو، انهن هيٺ پنهنجن دڪانن کي زندگيءَ کان مايوسيءَ جي مڪين جهنگيل زوالي مال سان سٿيو، مڇون وٺيو، مجمعا لڳايو ويٺا آهن ۽ ترقي پسند ۽ بامقصد عوامي ادب تي ٺٺوليون ڪندي ۽ مٿس نعرِ بيازيءَ جا الزام هڻندي، وات ئي بند نٿو ٿين. اهڙي قسم جا ماڻهو حقيقي طرح نه اڳ ترقي پسند هئا ۽ نه اڄ آهن.

ماضيءَ جو ادب

ماڻهو سڀ سڻا، پڪي سڀ نه
 هـ____نـج،
 ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه، اچي
 بـ____وـءِ بهـ____ار جـ____ي.
 (لطيف)

عوام دشمنن هميشه پنهنجي دؤر جي هر سچائيءَ ۽ ترقي پسنديءَ جي ڇٽي مخالفت پئي ڪئي آهي. اها مخالفت ”اڄ“ جي ڪوڙ، ناحق ۽ رجعت پرستيءَ جي وسيلي به ڪئي اٿن ۽ ”ڪالهه“ جي مڏي خارج سچائي ۽ سابق ترقي پسنديءَ سان به ڪندا رهيا آهن.

هُو هميشه ڪالھوڪي سچ، ڪالھوڪي حق ۽ ڪالھوڪي ترقي پسنديءَ تي زور ڏيندا ۽ ان کي اڄوڪي سچ، اڄوڪي حق ۽ اڄوڪي ترقي پسنديءَ ۽ انقلاب کي دٻائڻ لاءِ ڪڙو ڪندا رهيا آهن. بلڪل ايئن جيئن ڪالھوڪي ڏاڍي مڙس کان پوليس پڳيءَ، پيراڍي ۽ لال جو ڪم وٺندي آهي.

جڏهن ڪالهه ”اڄ“ هو ۽ جڏهن ڪالھوڪي ترقي پسندي، ان وقت جي ”اڄ“ جي ترقي پسندي هئي، تڏهن اهي ساڳيون سماجي قوتون، جيڪي اڄ انهن جي ساراهه مان نٿيون ڍاپن، سي کات ڪهاڙا کڻي، سندن پويان پيل هيون.

اڄ عوام دشمن چون ٿا، ”ڇا جو عوامي ادب، ڇا جو عوامي دشمن ادب؟ ڪهڙو پورهيتن جو ادب، ڪهڙو سرمايه دارن ۽ جاگيردارن جو ادب؟ ادب، ادب آهي. دنيا جو عظيم ادب ڏسو! هر قسم جي ماڻهن ان کي لکيو آهي. غريب کان غريب ۽ شاهوڪار کان شاهوڪار اديبن ان کي لکيو آهي، پر مجال آهي جو ان ڪري ڪو تر جو به فرق پوي؟ عظيم ادب عظيم

آهي، چاهي ان کي غريب لکيو هجي يا شاهوڪار. ادب ۾ اهو غريب شاهوڪار، سرمايه دار پورهيت جو ڏڦيڙ وجهڻ جهالت ۽ بيهودگي آهي.

عوام جو دشمن هڪڙو ٿولو نه، گهڻا ٿولا آهن. جيڪڏهن سُرَت نه ڪبي ته ماڻهو هڪڙي دشمن جي ڳالهين کي منهن ڏيڻ ۾ اهڙو محول ٿي ويندو ۽ اهڙيون ڳالهيون ڪري ويهندو، جو هڪڙي دشمن کان پاڻ بچائيندي ٻين دشمنن جو اسان شڪار ٿي پوندو. هڪڙي ٽولي جي وڇايل ڪوڙڪيءَ کان پاڻ بچائيندي، ازخود ٻين ٽولن جي وڇايل ڪوڙڪين ۾ ڦاسي پوندو!

جاگيردار رجعت پرست ادبي ٽولو سدائين فرمائيندو رهندو آهي ته فقط ”پنهنجو“ يعني جاگيردار رجعت پرست ”ادب“ پڙهو! ”پرائو“ يعني ترقي پسند سرمايه دار ادب يا پورهيت ادب نه پڙهو. اهو آمريڪا، يورپ، روس ۽ چين وارن ڪافرن جو ادب آهي. ان سان پنهنجو ڪهڙو واسطو؟ ان جي جواب ۾ ترقي پسند چوندا آهن ته، ”ادب نه ’پنهنجو‘ ٿيندو آهي نه ’پرائو‘. ادب سڄيءَ دنيا جي انسانن جي، سموري انسانيت جي گڏيل ميراث آهي.“

جاگيردار رجعت پرستن جي اُٿاريل دليلن جي جواب جي حد تائين اهو جواب صحيح آهي، پر مڪمل طرح ۽ غيرمشروط طرح صحيح ڪونهي. مثلاً ماضيءَ جي ادب ۽ فن کي وٺو.

ماضيءَ جو عظيم ادبي ورثو:

هنجن سي هيڪار، جي ڳڻ ڪري

نه، رائين،

ته لڳن سي بيهار، بيلهه نه پڌي

ڪ دهين.

(لطيف)

اسان جو ”هينئر“، ”اڳ“ جي پيڙهه تي بيٺل آهي. هن دؤر جو پورهيت توڙي ٻيو اعليٰ ادب، ماضيءَ جي اعليٰ ادب جي پيڙهه تي بيٺل آهي. ان پيڙهه کان سواءِ اهو هرگز تعمير ٿي نه سگهي ها.

ماضيءَ جي انسان دوست، روشن خيال ۽ ترقي پسند ادب انساني تاريخ ۾ نهايت اهم ڪردار ادا ڪيو آهي، جنهن جي ڪري انسان ذات ان جي جائز طرح ٿورائتي آهي ۽ سدائين رهندي.

ماضيءَ جي ادب کان تنقيدي نموني پر توجهه ۽ احترام سان سيڪڻ کان سواءِ ڪوبه اديب صحيح معنيٰ ۾ اعليٰ عوامي ادب تخليق ڪري نٿو سگهي.

ماضيءَ جي انسان دوست، روشن خيال ۽ ترقي پسند اديبن ۽ فنڪارن پنهنجين حديندين، نقصن ۽ اڻ پوراين جي باوجود، ادب ۽ فن تخليق ڪرڻ لاءِ ڏاڍا ڪشالا ڪيا ۽ ڏک ڏٺا آهن. ڪيترين حالتن ۾ هنن وڏيون قربانيون ڏنيون آهن. جيئرا جاڳندا معجزا

هنن مان ڪي اهڙا به هئا، جن جي تخليقي فتحن ۽ ڪارنامن اڳيان جولييس سيزر، سڪندراعظم، چنگيز، تيمور ۽ نيپولين جهڙن جون فتحون هيچ هيون. هنن پنهنجي وقت، پنهنجي طبقاتي، ملڪي ۽ قومي سوچ ۽ سمجهه جي حدن اندر، فن جا اهي تاج محل اڏي ڇڏيا آهن، جن جي سونهن ۽ عظمت، هر ڳالهه جي باوجود، ڪڏهن به ختم نه ٿيندي. هنن پنهنجي وقت جي هماليه جي چوٽين کي سر ڪري ڇڏيو آهي ۽ ستارن تي ڪمنڊ وڌا آهن. هنن اهڙا جيئرا جاڳندا معجزا ڏيکاريا آهن، جيڪي هر نسل کي اچرج ۾ وجهندا رهندا. هي ماڻهو انسانيت جو سينگار ۽ هن ڌرتيءَ جا مرڪ هئا. ڌرتيءَ جا پُٽ ۽ ڌيئرون هميشه سندن ياد کي احسانمنديءَ جي الال سان پريل اکين سان ۽ احترام ۽ شڪر گذاريءَ وچان جهڪيل ڪنڌن سان، نمي سلام ڪندا رهندا.

ماضيءَ جي اديبن ۽ فنڪارن زندگيءَ جون جيڪي لکين ڪروڙين، اڪثر اڻ پوريون، هڪ طرفيون، پر گوناگون جهلڪيون اسان کي ڏيکاريون آهن، انهن سمورين گڏجي، ڇنڊجي ڇاڻجي، ڄاڻ، سمجهه ۽ ڏاهپ جي داڻن ڪٽڻ جا ايڏا انبار گڏ ڪري ڇڏيا آهن، جو جيڪڏهن اسين انهن کي جانچي ڏسون، صاف ڪريون ۽ وري تنقيدي ۽ تخليقي نموني پرڪيون ته ”ڪٿن مان ڪيچ“ واري حساب سان اسان وٽ ڪيچ پڇي پون.

دنيا جو اعليٰ ادب اسان جو اهڙو بي بها ورثو آهي، جنهن جي تنقيدي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ، ان کي وڌائڻ ويجهائڻ ۽ انهن مان پورو پورو تخليقي نفعو حاصل ڪرڻ اسان جو مقدس عالمي تاريخي فرض ۽ اعزاز آهي.

انهن ڳالهين جي باوجود اها ڳالهه هرگز نظرانداز ڪرڻي ناهي ته ماضيءَ جو ادب عوام لاءِ تمام گهڻين غلط ۽ نقصانڪار ڳالهين سان به پريل آهي.

ماضيءَ جي ادب ۾، ڪافي حد تائين، خود ماضيءَ جي عظيم ادب ۾ به، انساني سماج جي سڀ کان وڏين ۽ بُنيادي حقيقتن کي نظرانداز ڪيو ويو آهي. سماجي تاريخ جي هڪڙي پاسي سڀ کان نيچ ۽ ظالم ۽ ٻئي پاسي سڀ کان عظيم ۽ نيڪ ڪارنامن تي ۽ سڀ کان اهم سماجي لاڙن ۽ تحريڪن تي پردو وڌو ويو آهي ۽ انهن بابت خاموشي اختيار ڪئي وئي آهي. انهن جي جاءِ تي عام طرح ڏهين درجي جي معمولي ڳالهين کي کنيو ويو آهي ۽ کين حد کان وڌيڪ اهميت ڏني وئي آهي.

ماضيءَ جي ادب مجموعي طرح عوام کي پنهنجي مدد کان محروم رکيو آهي ۽ سندن دشمنن جي خدمت ڪئي آهي. ان جا مکيه سبب هئا اڻڄاڻائي ۽ مجبوري. اڻڄاڻائي اها، جو ماضيءَ جو ادب عام طرح سماج بابت نهايت هڪ طرفي، مٿاڇري، سطحي، قياسي، گهڻي ڀاڱي غلط ۽ گمراهه ڪندڙ ڄاڻ ۽ سمجهه جي آڌار تي تخليق ڪيل هو.

ماضيءَ جو ترقي پسند ادب

خود اهو ادب جنهن کي اسين اڄ ماضيءَ جو ترقي پسند يا عظيم ادب چئون ٿا، اهو به ايتڙن جي ميلاپ ۽ ويڙهه جي پيداوار هو. اهو يڪو، سڄو سارو ترقي پسند ۽ عوام دوست ڪونه هو.

گذريل زمانن جا جيڪي عظيم اديب ۽ فنڪار پنهنجي دؤر ۽ پنهنجي نظام جي ترقي پسند لاڙن جا ترجمان ۽ وڪيل هئا، تن جون تخليقون ان وقت جي حالتن ۾ رجعت پرست تخليقن جي پيٽ ۾ ڪٿي ڪيتريون به اڳڀريون ۽ ترقي پسند هيون پر تڏهن به اهي پنهنجي دؤر ۽ پنهنجي سماجي نظام ۽ پنهنجي حاڪم طبقن جي سوچ، سمجهه، لاڙن ۽ آدرشن کان قطعي طرح آجپون هرگز ٿي نٿي سگهيون.

اهڙو ڪوبه اديب، فنڪار يا دانشور ڪونهي، جيڪو پنهنجي دؤر جي سوچن، لاڙن ۽ آدرشن کي صفا ڇڏي رڳو ايندڙ زمانن جي سوچ، لاڙن ۽ آدرشن کي اختيار ڪري سگهي. اديب ۽ فنڪار ڪهڙو به باڪمال هجي ۽ ڪيڏو به دوراندیش ۽ آئيندي جا خواب ڏسندڙ هجي، پر سندس تخليقن تي ڪنهن نه ڪنهن نموني، ڪنهن نه ڪنهن انداز ۾ پنهنجي دؤر، پنهنجي سماجي نظام ۽ پنهنجي دلپسند سماجي گروهن ۽ طبقن جي سوچن ۽ آدرشن جون مهرون ضرور لڳل هونديون.

اڪثر عالمي شاهڪار پنهنجي سموري عوامي مقبوليت،
 ڪمال ۽ عظمت جي باوجود، بُنيادي طرح هڪ خاص رنگ ۽
 ڍنگ ۾ ڪن خاص طبقن ۽ گروهن جي ادبي ۽ فني مفادن
 جي ترجماني ڪن ٿا.
 ڪنهن جي بازار پئي لُڄي؟

جيڪي واقعي وڏا فنڪار آهن، اهي پنهنجي ذاتي ۽
 پنهنجي دلپسند طبقاتي سوچن ۽ لاڙن سان گڏ سماج جي ٻين
 طبقن جي پسند جي ايتري وسيع ۽ قابليت واري ترجماني ڪن
 ٿا، جو سواءِ تمام قابليت ۽ باريڪ بينيءَ واري تپاس جي، اهو
 معلوم ئي ڪونه ٿي سگهندو ته هُو حقيقت ۾ بُنيادي طرح
 ڪهڙن طبقن جي سوچن، لاڙن ۽ قدرن جي ترجماني ۽ وڪالت
 ڪري رهيا آهن. اهي وڏا فنڪار بي پناهه فني ڏانءُ ۽ ذات
 کانسواءِ هن جهان ۽ زندگيءَ بابت هڪ وسيع ۽ گهرو عالمي
 نقطي نگاهه پڻ رکن ٿا. سندن پيٽ ۾ عام پڙهندڙ جو عالمي
 نقطي نظر تنگ ۽ محدود آهي. ان ڪري سندن ذات ۽ وسيع
 عالمي نقطي نظر جي ميلاپ مان جيڪي تخليقون ٺهن ٿيون،
 سي پڙهندڙن جي دل ۽ دماغ ۾ ڪاٺ هڻي کيس پاڻ تي فدا
 ڪريو ڇڏين.

هڪ ته ان لکي ڪاٺ ڪري ٻيو ته پڙهندڙن جي ان ڄاڻ ۽
 ان تربيت يافته هجڻ ڪري عام پڙهندڙن کي ورلي ڪو اهو
 سماءُ پئجي سگهي ٿو ته فلاڻيءَ عظيم تخليق ۾ ڪهڙي گروهه
 يا طبقي جي سماجي ۽ عالمي نقطي نظر جي ترجماني ۽
 وڪالت ڪئي وئي آهي ۽ ان ۾ ڪهڙا ڪهڙا جزا صحيح ۽ عوام
 دوست آهن ۽ ڪهڙا غلط ۽ عوام دشمن. جهڙيءَ ريت ڪنهن
 سٺي بورچيءَ جي رڌل طعام کي کائي، ماڻهو رڳو وات چٽيندو
 رهجي ويندو آهي ۽ اڪثر کيس اها خبر پئي ڪانه پوندي آهي
 ته هيءُ کاڌو ڪهڙين شين مان ٺهيل آهي ۽ اهي سندس
 صحت واسطي ڪيتري قدر فائديمند يا نقصانڪار آهن، تهڙيءَ
 طرح سواءِ ڪن ٿورڙن تمام ڄاڻو پڙهندڙن جي، ٻين کي اهو
 سماءُ ئي ڪونه پوندو آهي ته هن تخليق ۾ ڪهڙي سماجي
 سوچ جو مال مصالحو آهي ۽ هن ۾ ڪنهن جي بازار پئي
 لُڄي؟ هو رڳو ان جي ڳالهه ڪرڻ جي ڍنگ ۽ ٻين فني ۽
 فڪري چاشنين ۾ ئي گم ٿي ويندا آهن.

خود اهي ماڻهو جيڪي پنهنجي دؤر ۾ ته ڇا سڀني دؤرن جا
 عجائب بڻجي ويا آهن، انهن جي سوچ تي به غور ڪبو ته
 معلوم ٿيندو ته ڪيترين نهايت اهم ڳالهين ۾، اڄ جي حساب
 سان، اهي اڄ جي معمولي کان معمولي ماڻهوءَ جي پيٽ ۾ به

قدا مت پرست ۽ مڏي خارج ٿي چڪا آهن. سندن گچ خيال انسان ذات لاءِ نهايت نقصانڪار ٿي چڪا آهن بلڪه ان وقت به هئا پر ماڻهن کي ان وقت ان جو سماءُ ئي نٿي پيو!

مثلاً ارسطو، سقراط ۽ افلاطون ڪير سڏائي؟ الڪندي، فارابي، غزالي، بو علي سينا، ابن رشد، ابن خلدون ڪيئن ٿا پانئيو؟ خود فردوسي، حافظ، عمير خيام، ڪاليداس، شيڪسپيئر کان وڌيڪ سندن دؤر جو روشن خيال ۽ انسان دوست ڪو ٿيو؟

ارسطو، ولبر فورس ۽ اڄ جو ننڍو ٻار!

پر انهن سڀني جي عظيم ادبي ۽ فڪري شاهڪارن ۾ ڪا هڪڙي سيٽ به غلاميءَ جي نظام جي خلاف ته ڪڍي ڏيکاريو؟ اهي سڀ ويچارا پنهنجي دؤر ۽ پنهنجي وقت جي سماجي نظام جي سماجي فڪرن جي حدن کي اورانگهي، اهو تصور به نٿي ڪري سگهيا ته ماڻهو، ماڻهوءَ کي ذاتي طرح ۽ ٻارن بچن سميت غلام بڻائي ڇوڙن ڍڳن وانگر وٽيس ته وهائي، وٽيس ته سندن سودا ڪندو وڃي، اها ڳالهه ڪا ظلم جي ڳالهه آهي! هو غلاميءَ جي نظام کي ختم ڪرڻ لاءِ آواز اٿارڻ جو سوچي به نٿي سگهيا.

ولبر فورس ۽ ٻيا جن غلاميءَ جي نظام خلاف انگلينڊ، آمريڪا ۽ يورپ ۾ جهاد ڪئي، سي علمي، ادبي ۽ فڪري طرح مٿين عظيم هستين جي پيٽ ۾ ڄڻ ڪجهه به ڪونه هئا، پر ڳالهه دؤر ۽ نظام جي آهي. هنن کي سندن دؤر ۽ سماجي نظام هڪ خاص حد کان اڳتي سوچڻ ئي نه ڏنو. ولبر فورس وارا ان دؤر ۽ نظام ۾ آيا، جيڪو دؤر ۽ جيڪو نظام اڳين دؤرن ۽ نظامن جي پيٽ ۾ گهڻو اڳتي هو، جنهن جي ڪري غلاميءَ جو نظام مڏي خارج بڻجي چڪو هو.

اڄ جي هڪڙي ننڍڙي ٻار کي به خبر آهي ته ماڻهو طرفان ماڻهوءَ کي غلام بڻائڻ ڪندو ڏوهه آهي. ان حساب سان سماجي فڪر جي ڪسوٽيءَ تي اڄوڪو ٻار به غلاميءَ بابت سوچ ۾ مٿين سمورين يگانين هستين کان ڪي زماڻا اڳتي آهي!

ٿامس هارڊي، ٽالسٽاءِ ۽ ٽئگور وغيره ڪيئن ٿا پانئيو؟ پر سندن ادب مان جيڪو سبق ملي ٿو، سو آهي رضا تي راضي رهڻ ۽ تقدير تي پاڙڻ، ويڙهه کان پاڻ بچائڻ. اديب ته جبل جيڏا پر سندن ادب جو نت اڄ ڪهڙو ماڻهو قبول ڪندو؟ ڪير چوندو ته عوام لاءِ اهو سبق فائديمند آهي؟ اهو سبق ڪهڙن

طبقن کي فائدو ڏئي ٿو، سا ڳالهه اڄ هرڪو سمجهي سگهي ٿو!

ادبي بُت!

اڳ جي ادبي هستين جي تخليق جي عوام جي نقطي نگاهه کان ڇنڊڇاڻ نه ٿيڻ ڪري ڪيترن کي ڏٺو ويندو ته اهي سڱا بُت آهن. سندن انڌي پوڄا پيئي ٿئي. درحقيقت اها پوڄا حاڪم طبقن جا ادبي ۽ فني دلال ٿا ڪرائين.

انهن نام نهاد عظيم هستين مان ڳچ جيترا عوام جي نقطي نظر کان، خود سندن دؤر ۾ به، تمام قدامت پرست، پوئتي پيل ۽ عوام جا مخالف هئا.

ڪيترا ”وڏا“ بنايل اديب پنهنجي ڳالهه کي ٺاهڻ لاءِ اهم سماجي مسئلن بابت نهايت هڪ طرفيون، غير ذميواريءَ واريون، نقصانڪار ۽ گمراهه ڪندڙ ڳالهيون ڪري ويا آهن. پڙهندڙن جي ابوجهائي ۽ اڻڄاڻائيءَ جو ناجائز فائدو وٺي سهڻي، دلغريب ۽ چرڪائيندڙ ٻولي، نهايت فصاحت ۽ بلاغت سان، اهي نسورا زٽ ۽ ٻڙ هڻي ويا آهن. اهي جعلي ”دانائي“ ۽ ”تجربي“ جا نُڪتا هو اهڙي پيغمبري شان سان ڪري ويا آهن، جڏهن مٿن ڪا وڃي لٿي هئي.

اهو ڏندو اڄ تائين چالو آهي. سنڌي ادب جو جائزو وٺبو ته مختلف دؤرن جي ادب ۾ اهڙا موتي ڪيترن ئي هنڌن تي پکڙيل نظر ايندا!

سو فيصدي ترقي پسند تخليق

جيڪا ماضيءَ جي تخليق ڪالهه، ڪالھوڪي ماحول ۾، سو فيصدي ترقي پسند هئي سا به ضروري ناهي ته اڄ اسان جي ماحول، دؤر ۽ نظام جي حساب سان به، ترقي پسند هجي.

ان جي خوبين مان سيکبو، سندس اڳوڻي ترقي پسند سماجي سيرت ۽ ڪردار کي سڃاڻبو ۽ تسليم ڪبو ۽ اڳوڻي زماني جي سلسلي ۾ انهن کي ساراهيو، پر اڄوڪين حالتن ۾، نه رڳو انهن جي ساراهه نه ڪبي ۽ ماڻهن کي انهن کان متاثر ٿيڻ لاءِ آماده نه ڪبو، پر انهن جي ڇنڊڇاڻ ڪري سندن چڱايون ۽ مڊايون نروار ڪيون.

عوامي ٻولي ۽ عوامي انداز واريون تخليقون

جيڪي تخليقون عوامي انداز ۾ عوام لاءِ سندن ئي دل پسند ٻوليءَ ۾ لکيل هجن، سي به لازمي ناهي ته عوام-دوست ۽ ترقي پسند هجن. ڪيتريون بدترين عوام دشمن

تخليقون نهايت دلنشين نموني وڏي ڏات ۽ ڏانءُ سان لکيل آهن.

اهڙين عوام دشمن تخليقن ۾ جيترو ڏانءُ ۽ ڏات وڌيڪ هوندا، اهي جيتريون اثرائتيون ۽ مقبول ٿينديون، اوتريون ئي اهي وڌيڪ پنهنجو زهريلو عوام دشمن اثر ڦهلائي عوام کي نقصان پهچائينديون.

پيشو ته مون وارو! پر قدر ڪونهي!

اڪثر ماڻهو جنهن به ڳالهه ۾ پڙ هوندو آهي، تنهن بابت سمجهندو آهي ته دنيا ۾ اهي ئي اها ڳالهه، جي ڏات آهي ته به اها. جي ڄاڻ آهي ته به اها، جي نيڪي آهي ته به اها، مطلب ته سڄي ڪائنات جي تخليق جو مقصد ئي ڄڻ رڳو اها ڳالهه آهي. سينٽرل جيل حيدرآباد جو جلال خواص خان اڪثر چوندو هو ته، ”سائين! ڦاسي ڏيڻ ڪو هر ڪنهن لاءِ پنڄوءَ جو ڪم ناهي! ڪيترا ماڻهو اهڙا نالائق هوندا آهن جو اڌ ڪلاڪ کين تنگي وري کڻي لاهي ڏس ته اڃا به پيا چُرڻ پُرڻ! هاڻ وري ڇاڙهڻ تي ئي خواري! آءُ پنهنجي هٿ سان انهن جو ڳاڻو مروتي ڇڏيندو آهيان! جيل ۾ فساد ٿين، تڏهن به ايئن! جهيڙي مهل ڪو فسادِي قيدي هٿ چڙهي وڃي ته ماڻ مٺيءَ ۾ ان جو ڳاڻو مروتي ڇڏيندو آهيان! پر قدر ڪونهي!“

پنهنجي پيشي ۽ ڪرت بابت اهڙي قسم جا خيال هر ڪرت ۽ پيشي وارن ماڻهن کي هوندا آهن. هرڪو پائيندو ته، ”پيشو ته مون وارو، ٻيون نلهيون ڳالهيون! پر قدر ڪونهي!“ اڪثر اديب ۽ فنڪار به پائين ٿا ته، ”ڪائنات ۾ جيڪي آهي، سو رڳو ادب ۽ فن. اهي پاڻ مراديون پيدا ٿيل قدرتي چيزون آهن. اهي ئي نيڪيءَ، سونهن، سچائيءَ ۽ تخليق جا سرچشما آهن. اهي ڪنهن به ٻيءَ شيءِ جون پيداوار ناهن. ڪنهن ٻيءَ شيءِ کان متاثر نه ٿيون ٿين. ڪنهن به ٻيءَ شيءِ تي انهن جو دارومدار ڪونهي. ڪنهن به ٻيءَ شيءِ سان ڳنڍيل ناهن. بس يڪي سر پاڻ آهن. ازلي ۽ ابدي آهن. عالمي ۽ آفاقي آهن.“

ان باري ۾ اديبن ۽ غيراديبن جي وچ ۾ فرق رڳو اهو آهي ته اڪثر ٻين ڌنن ۽ هنرن وارا ماڻهو اهي وهم گهڻي ڀاڱي پاڻ تائين محدود رکڻ تي مجبور آهن، پر اديب ۽ فنڪار انهن وهمن کي عوام ۾ ڦهلائين ٿا. کين جيئن ته ڳالهه ڪرڻ جو ڏانءُ ۽ ڏات آهي ۽ هو ٻين کي هڪدم متاثر ڪرڻ جا بادشاهه ٿين ٿا، تنهن ڪري هو پنهنجي ان گمراهه ۽ هوائي سوچ کي عوام ۾ ڦهلائڻ ۾ ڪامياب ٿين ٿا. هڪڙي ڏاهي جو

قول آهي ته، ”پڙهيل احمق جاهل احمق کان وڏو احمق ٿئي ٿو.“ پڙهيلن جون ڦهلايل اهي گمراهيون ۽ وهڻا پڙهيلن جي ڦهلايل وهڻن ۽ گمراهين کان وڌيڪ جهالت ۽ گمراهي ڦهلين ٿيون.

ادب ۽ فن جا عالمي ۽ آفاقي قدر

چڱيءَ طرح ويچار ۽ چنڊچاڻ ڪري ڏسبو ته خبر پئجي ويندي ته ادب ۽ فن جا عالمي ۽ آفاقي قدر ۽ اصول به حقيقت ۾ اهڙا قطعي ۽ آخري طرح عالمي ۽ آفاقي ناهن. نه وري اهي ادبي ۽ فني ۽ فني ميدان ۾ هلندڙ طبقاتي ويڙهه ۾ اهڙا ڪي غير جانبدار قدر ۽ اصول ٿي آهن.

ادب ۽ ثقافت جي ميدان ۾ سڀني طبقن جي وچ ۾ مفاڻن جون ڪي هڪجهڙيون آهن ته ڪي تضاد به.

ادب ۽ فن جي عالمي ۽ آفاقي قدرن جا اصطلاح فقط محدود ۽ نسبتي معنيٰ ۾ صحيح ٿيندا. هونئن نه. انهن مان مراد مادي ۽ روحاني قدرن ۽ مفاڻن جون اهي هڪجهڙيون آهن، جيڪي تاريخ جي هر دور جي روشن خيال ادب جي وچ ۾ هميشه رهيون آهن، پر انهن هڪجهڙين کان سواءِ انهن جي وچ ۾ تضاد به سدائين موجود رهيا آهن. اهي هڪجهڙيون ۽ تضاد هر دور، هر سماجي نظام ۽ هر طبقي جي فني ۽ ادبي قدرن، لاڙن جي وچ ۾ آهن. اڳئين دور جي روشن خيال، ترقي پسند ۽ انقلابي ادب ۽ فن جي وچ ۾ ساڳيءَ طرح هڪجهڙيون ۽ تضاد آهن.

ادبي ۽ ٻين سماجي قدرن جي افاقيت انهن قدرن جي سماجي سيرت جو فقط هڪڙو پاسو، حقيقت جو فقط هڪڙو تهه ۽ پريان نظر ايندڙ ٻاهريون ڏيک آهي. اندرو اندر، حقيقت مختلف بلڪه ابتڙ آهي. ان حقيقت جو ٻيو ۽ وڌيڪ اهم پاسو انهن قدرن جو پاڻ ۾ ٽڪر ۽ مقابلو آهي.

افاقيت صدين جي ادب جي پاڻ ۾ عام هڪجهڙائيءَ ۽ ميلاپ واري پاسي جي ترجماني ٿي ڪري. هر دور ۽ هر طبقي جي ترجماني ڪندڙ ادب ۾ پنهنجون پنهنجون نراليون ۽ خاص وصفون ۽ خاصيتون به آهن. هي آفاقي قدرن جي پوش هيٺ لڪل آهن ۽ پنهنجي جاءِ تي موجود آهن. ان ڪري هر ادبي تخليق ساڳئي وقت آفاقي ادب ۽ قدرن جي ميلاپ ۽ پڻ انهن جي پاڻ ۾ ويڙهه جو روپ ۽ سندن عمومييت ۽ خصوصيت جي صورت آهي. انهن قدرن جي وچ ۾ هلندڙ ويڙهه جو پاسو اول ۽ حاوي آهي ۽ ميلاپ ۽ هڪجهڙائيءَ جو پاسو ثانوي ۽ ماتحت آهي.

انهن مان ڪنهن به هڪ پاسي کي (Absolutize) ڪيو ۽ قطعي ۽ آخري سمجهيو ته حقيقت جي پروڙ جو توازن بگڙي پوندو ۽ اسان جي ڄاڻ غلط ٿي پوندي.

ادبي قدرن جي آفاقيت به انساني سماجي قدرن جي آفاقيت (Universality) وانگر آهي. مثال طور انساني سماج جو اهو هڪڙو آفاقي قدر آهي ته، ”بني آدم اعضائي لکيريگرند“، ”انسان هڪٻئي جا عضوا آهن.“ هڪ معنيٰ ۾، هڪ سطح ۽ هڪ حد تائين اها ڳالهه صحيح آهي، پر اسين روزمره جي زندگيءَ خواه انساني تاريخ ۾ ڏسون ٿا ته اهو قدر نسبتي آهي ۽ ڪلي ناهي. اهو فقط مخصوص حالتن ۽ حدن اندر صحيح آهي ۽ پنهنجي اندر ۾ اها بنيادي حقيقت لڪايو ويٺو آهي ته هڪڙا انسان ٻين جا ماري آهن. مارين ۽ مرنڙن ۾ ڄڻ روز ازل کان وٺي جنگ هلي رهي آهي. جيستائين ان جنگ ۾ انسانن جي وڏي اڪثريت جي سوڀ نه ٿي آهي، تيستائين آدم جا ٻچا هڪٻئي جا عضوا ٿي ٿي ڪونه ٿيندا.

طبقاتي سماج ۾ هر قسم جا آفاقي قدرن جو تصور نسبتي تصور آهي، قطعي ناهي. تنهن ڪري انهن ۾ گهٽ-وڌائي ٿيندي رهندي آهي. سماج جا ڪيترا ”عالمي ۽ آفاقي“ قدر درحقيقت تنگ ۽ عارضي طبقاتي قدر ثابت ٿيا آهن. مثلاً اڳي اهو هڪڙو طئي ٿيل عالمي سماجي قدر سمجهيو هو ته گولو ۽ غلام ذليل آهي، بي وفا آهي، نيچ آهي ۽ ٻيا ڪئين پهڪا ۽ چوڻيون ان ”عالمي ۽ آفاقي“ ”سچائي“ جي تائيد ۾ چيل آهن. فردوسيءَ جهڙي ماڻهوءَ به چيو آهي:

”پرستار زاده نيابد بکار!“

(گولي جو پٽ ڪنهن به ڪم نه ايندو)

پنهنجيءَ ڀر ۾، هن جي نظر ۾، ان کان وڏي دليلن کان بي نياز سچائي ٻي ٿي نٿي سگهي، پر اڄ اسان کي خبر آهي ته ذليل، بي وفا ۽ نيچ دراصل ڪير هئا ۽ آهن... غلام دار يا غلام! جيئن جيئن انسان ترقي ڪندو هلي تيئن تيئن نوان عالمي ۽ آفاقي قدر ٺهندا رهن ٿا ۽ ٺهندا رهندا ۽ ڪي پراڻا رد ٿي ويندا رهن ٿا.

تنهن کانسواءِ انهن قدرن جي ظاهري شڪل صورت بظاهر ساڳي رهندي به انهن جي معنيٰ ۽ مفهوم ۽ حقيقي استعمال ۾ هميشه فرق بلڪه تضاد پئي رهيو آهي. هر طبقي، گروهه، هر ”آفاقي“ قدر کي پنهنجي خاص مفاد جي معنيٰ ۾ استعمال ڪيو آهي ۽ ان موجب انهن جون فوقيتون (Priorities) مقرر پئي ڪيون اٿس.

دنيا کي ليک!

ڪو ٿو ڪاگر ڪورين؟ وينو
وڃاين ميس!
(لطيف)

آمريڪا ۽ يورپ جا سماجي طور جاهل، ذهني مريض ۽ پاڻ پوڄيندڙ زوالي اديب ۽ فنڪار پنهنجي گندين ۽ سڙيل سوچن ۽ وهمن جي مٽ ۾ جيڪا مانڊاڻي وجهيو بيٺا آهن، تنهن آفريڪا، ايشيا ۽ لاطيني آمريڪا جي سرمايه دار طبقي ڏانهن مائل (بيٽ ڀريل توڙي بُڪين پان) اديبن کي به تمام گهڻو متاثر ڪيو آهي. انهن مان نپيال، سلمان رشدي (مصنف ”آڏيءَ رات جا ٻار“ وغيره) جهڙا ته بين الاقوامي زوالي ۽ اوچنگاري برادريءَ جي مٿي جا موڙ بڻجي ويا آهن. تازو سلمان رشدي جو انگريزي ناول ”آڏيءَ رات جا ٻار“ ڇپيو آهي. يورپ ۽ آمريڪا جو ورلي ڪو نامور اديب رسالو يا اخبار رهيل آهي، جنهن هن ناول جي شان ۾ باقاعدي قصيدا نه پڙهيا هجن. بس مڙس ڳالهه ڪريو مٿان ٿيو ڪريو پون! ڪاش اهو ”عالمي شاهڪار“ اردوءَ ۾ به ترجمو ٿئي ۽ ماڻهو ڏسن ته اهي آهن ڪهڙيون چيزون جن ههڙن حريفن کي حيران ڪيو آهي!

جاهل کان جاهل، سيڪڙاٽ کان سيڪڙاٽ ماڻهو به اهڙيون بيهوديون، اڻ ٿيڻيون، هندستان جي تهذيب ۽ ثقافت سان ڪوبه ميل نه کائيندڙ ڳالهيون نه لکي، جهڙيون هن ماڻهوءَ ويهي لکيون آهن! هڪڙو باب پڙهيو ته مٿو چڻ ٽڪاءُ ڏيئي ڦاٿڻ تي هوندو. ايڏيون بور ڳالهيون، ايڏي خشڪ، چچريل، غلط ۽ بيهودي زبان! پنهنجي ڏاڏيءَ بابت، ماءُ بابت، پيڻ بابت، پُٺي بابت، اهڙيون بور ۽ بيهوديون ڳالهيون لکيون اٿس، جو

هتي بابت ذرو ڄاڻ رکندڙ ماڻهو چوندو ته هن ماڻهوءَ کي هتي جي ثقافت ۽ تهذيب جي الف-ب جي به خبر ڪانهي. ڏاڏيءَ جو سڏائورو پوٽو!

مثلاً لکي ٿو ته، ”ڏاڏيءَ جي وڏي زميندار پيءُ جي مرضي تي ته منهنجو ڊاڪٽر ڏاڏو، جيڪو غريب هو، تنهن کي پنهنجي ڌيءَ جو سڱ ڏي. سو ڏاڏي کي ريجھائڻ لاءِ پنهنجي ڌيءَ کي هٿرادو بيمار ڪري، چادر مان ٽنگ ڪري، هڪڙي پاسي ڏاڏي کي بيهاريندو هو ۽ ٻئي پاسي ڏاڏيءَ کي. ڏاڏي کي چونڊ هو ته، ’ٽنگ مان هٿ وڌائي مريض کي تپاس،‘ اهڙيءَ ريت ڏاڏي کي سندس عضوا هٿ لاهرائي ڏيکاريندو هو ته هو ڏسي ته مال نيڪ آهي! ڏاڏو پهرين ڏينهن جي تپاس خاص ڪري ڇاتين جي تپاس مان ئي مرض کي سمجهي ويو ۽ ڏاڏيءَ تي عاشق ٿي پيو پر زميندار صاحب ڇهه مهينا روبرو بيهي ڌيءَ جي ڇاتين ۽ ٻين عضون جي اها تپاس جاري رکائي!“ هڪڙو مسلمان جاگيردار پاڙي جي هڪ ٻڪڙي گهر جي ڊاڪٽري پاس ڪيل سيڪڙا کي پنهنجي سدا ملوڪ ڌيءَ وٺڻ تي آماده ڪرڻ لاءِ ڇهه راتين جا پير پر بيهي پنهنجي ڌيءَ جون ڇاتيون مهٽرائيندو رهندو هو ۽ سو به هندستان ۾، اها ڳالهه فقط اهڙن ماڻهن جي دماغ ۾ اچي سگهي ٿي، جن کي ڪا فني تخليق پيدا ڪرڻي ڪانهي، رڳو دماغ ۾ گڏ ٿيل ڪرڻي خارج ڪرڻي هجي.

ايشيا، آفريڪا ۽ لاطيني آمريڪا جا ڪئين ٻيا اهڙا اديب به آمريڪا ۽ يورپ جي زوالي ڪرڻي جا ٽوڪرا مٿن تي رکيو، پنهنجن ملڪن ۾ انهن جا هوڪا ڏيو مها جديد آڊب ٿيا بيٺا آهن.

هندي ۽ اردو-ڏيريائون ويريائون – پر....!

هندي اردو هونئن ته پاڻ ۾ ڏيريائون ويريائون آهن پر زوالي اوچنگاري ادب جي پيدائش جي معاملي ۾ ٻئي ڄڻ سڳيون بلڪه جاريون پيئون! هڪڙيءَ جو ڪنجهندڙ ڪرڪندڙ سڱي ڍڍٽ وارو ادب پڙهي وري ٻيءَ جو پڙهي ڏسو. ڇڻو ته ڪر سڱي قلم مان نڪتل آهن! ساڳيو حال سنڌي ۽ پنجابيءَ جو آهي. بس ڳل ڳل سان لائي ڪٽو! ساڳي ڪنجهه ڪُڪ، ساڳيون ڪوڙيون ڍڪون، ساڳيا پار ۽ تار و گهار، ساڳيا اڪري ٽرڪ ٽال، ساڳي بي معنيٰ پاروئي لفاظي، ساڳيون اڌ اڪريون، سڀ پگهر مان شم، داد جا گهورا،

تيسمارخان، هوڏانهن به داد-طلب لوڻو، هوڏانهن به، ته ڪير ڏسي ٿو الائي نه، ته ههڙيون بلائون اسان ماريون آهن!

پنهنجي پاڻ پوچيندڙ، آدم بيزار، حسيست ذهنيٽ واري اندر جي گندگيءَ جي تعريف ڪرڻ ۽ ڪرائڻ لاءِ هنن باهمي امداد جي عالمي، ملڪي ۽ مڪاني ادارا ٺاهيا آهن. جڻ شهر جي هرڪا مائي پنهنجي گهر جو گند ڪچرو گڏ ڪري شهر جي چوواڻي تي رکي، سڄي شهر ۾ پڙها گهمرائي ۽ ماڻهو گڏ ڪري، ان گند جي پاڻ به ويهي تعريف ڪري ۽ شهر وارن کي به تعريف ڪرائي.

پاڪستان ۾ اردو، پنجابي ۽ سنڌيءَ ۾ جيڪو وولي واويلائي ادب ٿو لکجي، تنهن جي ڀيٽ ۾ اسان جي محترم بزرگ شاعر، غالب سنڌ حضرت فيض بخشاپوري صاحب جا غزل جڻ سادگيءَ، روانيءَ ۽ معنويت جا معراج ۽ سماجي شعور ۽ مقصديت جا سمند آهن.

پنجابي ادب جا حال

پاڪستان جي دؤر ۾ جوشوا فضل الدين جي ناولن کي ڇڏي، باقي پنجابي ۾ گذريل سالن تائين ڪل 18 ناول لکيا ويا، پنجابي تذڪره نگار عصمت الله زاهد جي چوڻ موجب انهن ۾ عبدالمجيد ڀٽي، سليم خان گمي ۽ احمد سليم جي ٽن ناولن کي ڇڏي، باقي 15 ناول ”نوان“ ۽ ”علامتي“ آهن، يعني سولي سنڌيءَ ۾ وولي واويلائي ادب جو چريو ڌاتورو آهن. فخر زمان جي ٻن ناولن ”ست گواهي لوگ“ ۽ ”اڪ مري بندي دي ڪهاني“ جون ملڪن ۾ پوڪارون آهن. چون ٿا ته هندستاني پنجاب جا پنجابي جديد زوالي ادب ۽ پڙهندڙ انهن ناولن پٺيان چريا آهن ۽ اهي يونيورسٽيءَ جي ڪورس ۾ رکيا اٿن! اسان جا پڙهندڙ به جي اهي پڙهي ڏسن ها ته خبر پئجي وڃين ها ته برابر، ڀلا ڀليءَ جو ڇيهه ڪونهي!

هند ۽ سنڌ جي وولي واويلائي زوالي برادري

هند ۽ سنڌ جي سنڌي زوالي اديبن جي تخليق کي پڙهي ماڻهو ته پائنئي ته سندن سچ تي سڀيت ڦوڪ ۽ اڪڙ تي ڪلان يا سنڌي ادب جو جيڪو حال ڪيو اٿن، تنهن تي ويهي روتان.

ڏسڻا وائسٽا اديب به وولي واويلائي ٿي پيا آهن

ڏسندي ڏسندي چڱا ڀلا ڏسڻا وائسٽا سنڌي اديب ”جيڏيان جهرمر لائي، ته ميڏا روح به نه رهيا!“ واريءَ ڳالهه وانگر شعوري توڙي لاشعوري طرح وولي واويلائي اديب بڻجي ويا.

منجهانئن هاڻ مس مس وڃي ڪن مڙسن پير جهليا آهن، پر بدن مان بيماري اڃا به صفا ڪانه ويئي اٿن. وڻي واولائي ادب جي ڦهلجڻ جا ڪارڻ

سرمایه داريءَ دنيا ۾ هر شيءِ کي واپار جي جنس بڻائي ڇڏيو آهي. انڊورٽائيزنگ سرمايه داريءَ جو اسم اعظم جو ڦيٽو آهي ۽ ان کي جڻ ”قم باذني“ جو اذن آهي. انڊورٽائيزمينٽ جا جديد مشهوريءَ ذريعي اها هڪ پيري زهر کي به امرت مشهور ڪري، ماڻهن کي ان جو شائق ۽ خريدار بڻائي سگهي ٿو.

ڪتاب سرمايه داري نظام ۾ هڪ وڏي واپاري جنس آهي. ڪتاب لکائڻ ۽ وڪڻڻ هن دؤر جو اربن ڪرڻ جو هڪ تمام وڏو بزنس ۽ ڪاروبار آهي. ان ۾ اربن جو نفعو آهي. ان جي پبلستي ۽ مشهوريءَ تي لک نه پر ڪروڙ خرچ ڪيا وڃن ٿا. پبلستيءَ بنا عظيم ترين شاهڪارن کي ڪير ٿڪي ٿي به نه ڀڃندو. پبلستيءَ سان گند جي دٻي ۾ اڇلائڻ جهڙا ڪتاب موتين جي ملهه وڪڻي سگهجن ٿا.

وڻي واولائي، جادوئي، ڪرامتي، جنس پرستي ۽ مار ڌاڙ وارو ادب، سرمايه دار سامراجين جو پنهنجو پيارو ادب آهي. هو جمهوري، عوامي، انقلابي ادب بدران ان ادب کي سڄيءَ دنيا جي عوام تي مڙهين ٿا.

هٿرادي جديد تنقيدنگاري ۽ جڙتو عظيم تنقيدنگار

”اچي پڳ مَ پس، اندر مڙئي اڳڙيون!“

هنن پنهنجي ادبي ڪاروبار جي ڪارخانن ۾ تنقيد جا جڙتو اصول ۽ قدر ۽ جڙتو عظيم تنقيدنگار پيدا ڪرائي ڇڏيا آهن ۽ سڄي جهان ۾ انهن کي مشهور به ڪري ڇڏيو اٿن. انهن جي مدد سان هنن جڙتو ”عظيم عالمي ادب“ ۽ بوگس ”عظيم عالمي ادب“ به تيار ڪرائي ڇڏيا آهن. انهن جي هٿرادين ادبي ڪرامتن کي ملڪن ۾ اهڙو مشهور ڪرائي ڇڏيو ويو آهي، جو اڻ ڄاڻ ماڻهو انهن جا نالا ٻڌيو غش ٿيو وڃن. حالانڪه سرمايه دار پبلستيءَ جي پيدا ڪيل انهن ادبي پيرن ۾ ايتري ڪرامت آهي، جيتري عام رواجي ٺوڳي پيرن ۾.

مخرج واريون تنقيدي عربيون فارسيون

اڄ اسان جي ملڪ ۾ جن يورپي ۽ آمريڪي عالمي ادبي پارڪن ۽ منصفن جون سڌون پيش ڪيون وڃن ٿيون، سي نه حقيقي عالمي معيار جا پارڪو آهن ۽ نه وري سڄي جهان ۾ عوام ۽ عوام دشمنن جي وچ ۾ هلندڙ سڀ-طرفي ويڙهه ۾

غيرجانبدار آهن. ڇاڇ ڪي ته خبر پئجي ويندي ته اهي ادبي ڪانيءَ ڪرامت وارا بزرگ جيڪي ادبي معتبريءَ جا پڳڙ ٻڌيو، وڏي مخرج سان تنقيدي عربيون، فارسيون پيا ڪن ۽ فتوائون پيا جاري فرمائين، سي خيرن سان عالمي سرمايه دار طبقي جي ڪنهن نه ڪنهن ”پارٽيءَ“ جي نقطي نظر جا ادبي ۽ فني ٻولڙيا ۽ دلال آهن. فن ۽ ادب جي ميدان ۾ عوام جي تاريخي عالمي مفادن جي ترجماني ڪرڻ جي پانءِ وٽن ڪاري رات آهي.

مفروضن جي پيڙهه تي ٻڌل فرضي سؤ-ماڙ

زوالي ادبي ”ماهر“ نظريه دان، پارکو ۽ فيلسوف جيڪڏهن ڪنهن ڳالهه ۾ سڀ کان ماهر آهن ته اها آهي منهن جي پڪائي ۽ نڪ جي ڏاڍائي.

هڪڙو علمي ۽ سائنسي طرح بلڪل بي بنياد مفروضو تيار ڪري ان کي بار بار دهرائيندا. اهڙيءَ ريت پيڙهه پڪي ڪري، وري ان مٿان ٻيو مفروضو، ان جي مٿان ٽيون، ان مٿان چوٿون... مفروضا در مفروضا، رت در رت... تان جو هڪڙو فرضي سؤ-ماڙ کڙو ڪري ڇڏيندا! ڪنڌ مٿي ڪري نهار ته مٿي ۾ ڦيري پئجي ويندي! علمي حياءُ ۽ شرم جو نالو به نه. ستر گز زبان، هٿرادي جناتي ٻوليءَ ۾ چير چر، منهن تي رُڪ چڙهيل، اکين مان ٿانڊا وسندڙ يا بي حياتي تيرا آسرا!

واويلائي ايڊيٽوريل پڙهيو ته پائڻو ته ڄڻ ڪو جبل ڦاٽي پيو آهي! حقيقتن ۽ دليلن بدران بي حقيقت لفاظي جي گرم لاوا پيئي وسي! سؤ رت في صفحي جي حساب سان آڱ وسائيندا هلندا.

يان پال سارتري به انهن منجهان

يان پال سارتري جي ادبي عظمت جون ملڪن ۾ پوڪارون آهن پر جيئن اسين اڳ چئي آيا آهيون، الجزائر جي جنگ آزاديءَ جي تائيد ڪرڻ جي باوجود سندس عالمي نقطي نظر زوالي، مايوسي ڦهلائيندڙ ۽ بنيادي طرح رجعت پرست آهي.

هو وجوديت (Existentialism) جو علمبردار ليکيو وڃي ٿو. وجوديت جو ٻن اکرن ۾ مطلب آهي ته زندگيءَ ۾ پنهنجي وجود جو حالتن اهر ڪونه ڪو اندو مندو ثبوت ڏيڻ. اها ڳالهه ظاهري طرح زندگيءَ بابت مايوسي ڦهلائڻ کان الڳ آهي، پر حقيقت ۾ ٻنهي ڳالهين ۾ بنيادي طرح ڪوبه فرق ڪونهي.

سارتر جي رينگت به ساڳيو ڪافڪا، البرٽو، موراويا، ڪامو، ايلياس ڪئنيتي پاران وارو آهي ته زندگي بي معنيٰ ۽ بي مقصد آهي. ان مان سواءِ مايوسيءَ، تباھيءَ ۽ برباديءَ جو ٻيو ڪجهه به ورتو سڙو ڪونهي.

هنن جو چوڻ رڳو ايترو آهي ته پنهنجي ذاتي ڀرم پريءَ لاءِ، زندگيءَ ۾ مڙئي ڪنهن نه ڪنهن سماجي برائيءَ کان انڪار ڪري يا ٻيءَ ڪنهن ريت اهو ثبوت ڇڏجي ته هن بي مقصد دنيا ۾ اسين به آيا هئاسين ۽ رهي ويا هئاسين. سارتر جي سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيل ۽ ٽماهي ”مهراڻ“ ۾ ڇپيل هڪڙي ڪهاڻي Wall (“ديوار” مترجم زرينه بلوچ) مان سندس وجودي فلسفي جي نچوڙ جو سنڌي پڙهندڙ پورو اندازو لڳائي سگهن ٿا.

ادب جو نوبل انعام — عالمي سرمايه داريءَ جو ثقافتي هٿيار

هيءُ اهو انعام آهي، جنهن جي وسيلي سرمايه داري دنيا اهڙن ماڻهن کي انعام ڏيئي مشهور ڪري ٿي، جي زندگيءَ جي مختلف شعبن ۾ وڏا ڪارناما سرانجام ڏين ٿا. سچ جي ملاوت بنا، ڪوڙ ڪهڙي ڪم جو؟ هن انعام جو هڪڙو حصو جائز نموني ڏيئي، ان جو دنيا ۾ ڏاڪو ڄمائي، ان تي عوام جو اعتماد پيدا ڪري، ان جي باقي حصي کي ناجائز سرمايه پرست ۽ عوام دشمن مقصدن لاءِ ڪتب آندو وڃي ٿو. ٿلهي ليکي، سائنسي ڪارنامن تي انعام اڪثر جائز نموني ۽ سماجي ڪارنامن تي انعامن سرمايه داري دنيا جي فائدي لاءِ حقيقي مستحقن بدران سرمايه داريءَ جي دل گهرين کي ڏنا ويندا آهن ۽ اهڙيءَ ريت عوام کي انهن ميدانن ۾ سندن اصل هيرا لڪائي، مٿن دشمنن جا جُڙتو هيرا مڙهيا ويندا آهن.

برابر ڪڏهن ڪڏهن عظيم روسي اديب ميخائيل شولوخوف کي به انعام ڏين ٿا. ٽنگور کي به انعام مليو، پر اهڙيءَ ريت ان انعام جي ساڪ قائم ڪئي وئي. تنهن کان سواءِ ٽنگور جو ادب سرمايه دارن لاءِ اهڙو خاص خطرناڪ ته ڪونهي! امن، شانتِي ۽ پيار جي ڳالهين ۾، تصوف ۾، ڀڳوان جي پڳڻيءَ ۾، سرمايه داريءَ لاءِ ڪهڙو خطرو؟ خطرو ته عوام ۾ سجاڳي اٿڻ جي ڳالهين ۾ آهي، جدوجهد ۾ آهي، ويڙهه ۾ آهي! انهن ڳالهين ڪرڻ واري عظيم عوامي ادب کي انعام نه ملندو. ها پئسٽرنڪ جهڙن عوام جي جدوجهد خلاف پينڊيون

۽ ڏچرپا ڪرڻ وارن کي، مايوسيءَ ۽ موت جا پيغام ڏيندڙ
اديبين⁽¹⁾ کي جام نوبل انعام!

چڙواڳ ۽ مايوس طبقي جو چڙواڳ ۽ مايوس ادب

چوٽو وچولو طبقو چڙوچڙ آهي. بنهه وڏين تباھين کان
بچيل ۽ وڏين ڪاميابين جي امڪانن کان محروم آهي. هن
طبقي جي ماڻهن جا طبقاتي مطلب هن سماج ۾ پورا ٿي
سگهن ٿا. نه وري اهي انهن قوتن جي صحيح ۽ ڪامياب
اڳواڻي ڪري سگهن ٿا، جيڪي هن سماج ۾ اهي بنيادي
تبديليون آڻي سگهن ٿيون، جن مان گهڻين تبديلين جي هن
طبقي کي به سخت گهرج آهي.

ان ڪري هن طبقي جي ماڻهن جا خيال خودپرستيءَ تي
ٻڌل، محدود ۽ سطحي آهن. ان طبقي جا ڪيترا اديب پنهنجي
ادب ۾ اڪثر رڳو پنهنجي ئي طبقي جي انفرادي مصيبتن تي
روچ راڙو ڪن ٿا.

اڄ ٽينءَ دنيا جي ملڪن ۾ هن طبقي جا ٽي ايتڙ مفاد تن
ڌار ڌار رستن وٺڻ سان پورا ٿي سگهن ٿا. وچان چوٿون رستو
ڪونهي. پهريون ته هو پورهيت عوام جي اڳواڻي ڪري،
جاگيرداري، سرمايه داري ۽ سامراج جي ڦرلٽ ۽ غلاميءَ جي ڳٽ
کان عوام کي آزاد ڪرائي. ٻيو ته هو جاگيردارن، سرمايه دارن ۽
سامراجين جو ڀڄ لٽڪائو ۽ شڪاري ڪٽو بڻجي، انهن پاران
عوام کي ڏاڙهي، ۽ ان جي عيوض مالڪن کان انعام طور ٽڪر
وٺي کائي. ٽيون ته هو پورهيت عوام جي پُٺ وٺي، سندن
جدوجهد ۾ شريڪ ٿي، وٽن عزت ڀريو مقام حاصل ڪري. هو
ٽئين رستي تي هلڻ ۾ پنهنجي بي عزتي ٿو سمجهي، پهرئين
رستي جي منجهس جرئت ۽ لياقت ڪانهي.

تنهن ڪري هو گهڻو ان ڪوشش ۾ آهي ته جاگيردار
سرمايه دار حاڪم طبقن ۾ شامل ٿيان يا انهن جي ويجهڙائي
۽ سرپرستي حاصل ڪريان، انهن جهڙو ٿيان ۽ انهن سان
گڏجي موجون ماڻيان.

دنيا جون حالتون ڪيتريون به بدلجن پر ٽين دنيا جي ملڪن
جي گهڻائيءَ ۾ ظاهري طرح چوٽي وچولي طبقي جي بالادستيءَ
جا في الحال ڪي به امڪان نظر نٿا اچن.

چوٿڙو وچولو طبقو جيتري سماجي ترقي ڪري ٿو، جيترو
عوام کان پري ان جي دشمن طبقن جي اوڏو رسي ٿو، اوترو

(1) ادب جو 1981ع جو نوبل انعام ايلياس ڪئنٽي کي مليو آهي. ان جي خصوصيت آهي پاڳاڻي ۽
خودڪشيءَ بابت ڪتاب لکڻ! (پڙهو ”پاڪستان ٽائيمز“ ۾ ايليس ڪئنٽي بابت سليم الرحمان جو
مقالو) (اداري طرفان)

اهو عوام دشمن طبقن جي تاريخي مقدر ۾ جيڪا شڪست زوال ۽ جيڪا تباهي ۽ ذلت لکيل آهي، تنهن کي لوڏو رسي ٿو. اڄ اهو ٽين دنيا جي اڪثر ملڪن ۾ سماجي طرح خصي آهي، نه نر نه مادي، يا ٻه ٽي ڏينهن نر ته گهڻا ڏينهن مادي. ان ڪري کيس پنهنجو ڪوبه گڏيل طبقاتي آئيندو نظر نٿو اچي ۽ انفراديت، اڪيلائي، چڙواڳيءَ ۽ مايوسيءَ جو شڪار ٿئي ٿو. ان جو هڪ ئي علاج آهي ته هو پورهيت عوام جي سمنڊ ۾ گڏجي انهن سان ملي هڪ ٿي وڃي ۽ انهن سان گڏجي انسان ذات جي گڏيل نجات لاءِ هلندڙ جدوجهد ۾ شريڪ ٿي، وڏي مائٽيءَ وارو ٿي وڃي.

پر ان لاءِ گهڻي ڀاڱي هُو تيار ڪونهي. ان طبقي جو ادب ان انفراديت، اڪيلائي، چڙواڳيءَ ۽ مايوسيءَ جو زهر پنهنجي ادب وسيلي سموري سماج ۾ ڦهلائي ٿو.

هوئنن به نقل ڪرڻ انساني فطرت آهي. حاڪم طبقا وللي وائلائي ادب جي همت افزائي ڪن ٿا. ان ڪري هيٺين طبقن جا عام اديب، فيشن سمجھي، غلامانه ذهنيٽ وڃان ان جو نقل ڪن ٿا. وللي وائلائي ادب لکڻ سولو آهي

ان لاءِ ڪنهن به وڏي مشاهدي، ڪنهن به وڏي ڄاڻ، فني ڪاريگريءَ ۽ تخليقي محنت جي درڪار ڪانهي. سڪڻي، مٽي ۾ سور وجهندڙ گهوڙا گهوڙا ۽ بيخي برائي بيخي ڪوبه ماڻهو جنهن کي چار اکر لکڻ اچن ٿا، سو به ڪري سگهي ٿو. نه ٻوليءَ جي ۽ نه گرامر جي گهڻي ڄاڻ هجڻ جو ايڏو لاچار آهي. پنهنجي خاص ٻولي ٺاهي ورتي اٿن

وللي وائلائي ادب پنهنجا خاص تصور، محاورا، علامتون ۽ ٻيا اظهار جا طريقا گهڙي، دنياڻي سطح تي پنهنجي بي پناهه پبلستيءَ جي وسيلن کي ڪم آڻي، ڦهلائي، عام ڪري ڇڏيا آهن. هاڻ جنهن کي ”جديد“ اديب ٿيڻو هجي، سو تمام آسانيءَ سان ”ٻاٻرا ڪندا“ صليب ڪلهي تي کڻي هلڻ، ”ڇيهون ڇيهون ٿيل ذات“ وغيره وغيره ٺهيل ٺڪيل فقرا ورجائي، ”جديد“ اديب ٿي سگهي ٿو. سستي شهرت جا فوري موقعا

هن ادب تي جيئن ته پابندي ڪانهي، ڦورو طبقن طرفان ان تي ڪوبه دٻاءُ ڪونهي، بلڪه اڻ سڌيءَ طرح ان جي همت افزائي ٿيندي آهي، تنهن ڪري هن قسم جي ادب ذريعي بنا

تڪليف ۽ خوف جي مُفت جي شهرت ملي ٿي. غريب ملڪن ۾
په هن ادب سان واسطو رکندڙ ماڻهو اڪثر مڻين وچولن طبقن جا
آهن. انهن جا هٿ وڏا آهن، انهن جي اخبارن، رسالن ۽ ٻين پبلسٽيءَ
جي ادارن تائين گهڻي رسائي آهي. سُڪيا ستابا منجهن گهڻا آهن،
ان ڪري ماڻهو انهن جي ٽولي ۾ شريڪ ٿي، هٿوهٽ ڪڍيو وڃي،
جيڪي بنهه تار خرابيءَ ۾ وڃيو پون، سي رات وچ ۾ ”عظيم جوان
سال اديب“ مشهور ٿيو وڃن.

اڳوڻو يورپي ترقي پسند ادب

جتي هنج هئا، اتي ڪانگن ڪانگيرا
ڪيا.

(وليداد)

ٻين به ڪيترين شين وانگر هيءُ جديد ادب به سرمايه دار
يورپ جي پيداوار آهي، اتي ئي سندس روايت جون پاڙون آهن
۽ اتان ئي اهو ٻيءَ دنيا ۾ پکڙيو آهي. هن يورپي سماج ۾ ارتقا
جي هڪ خاص ڏاڪي تي جنم ورتو آهي. ساڳئي وقت اهو
يورپ جي رجعت پرست ادب جي روايت جي سلسلي جي
هڪڙي ڪڙي به آهي.

يورپ جي ادب جي تاريخ کي ٽلهي ليکي پنجن وڏن دؤرن
۾ ورهائي سگهجي ٿو. انهن مان چوٿون پنجون دؤر گڏ هلي
رهيا آهن. چوٿون زوال طرف وڃي رهيو آهي ۽ پنجون آسري
نسري ڪمال طرف وڌي رهيو آهي.

پهريون ان جو دؤر قديم غلامدار، يونان ۽ روم جي علم ۽
عظمت جو دؤر آهي، جيڪو انساني تاريخ ۾ اڄ به بي مثال ۽
يگانو ليکجي ٿو. يوناني مدير پيريڪليس جي حضرت عيسيٰ
کان اٽڪل چار سئو سال اڳي کان اٿينس جي شهر ۾ ڪيل
جمهوريت ۽ ڊڪٽيٽرشپ جي ڀيٽ واري تقرير اڄ به پڙهندا ته
وات مان ”وايهه وايهه“ نڪري ويندي! معلوم ٿيندو ته عقل ۽
تدبر، فصاحت ۽ بلاغت جو هڪڙو درياهه ٻيو اچلون ڏئي!
ٿيوسپيڊائڊس جي پوليشيائي لڙاين جي تاريخ پڙهو. هومر جا
لافاني داستان ۽ سئفو شاعراڻي جي محبت جا گيت پڙهو.
اٽرسٽوفئنس جا ڊراما پڙهو. ان کي اڄ جي بهترين تخليق سان
ڀيٽي ڏسو ته خبر پوندي ته يوناني علم ۽ ادب پنهنجو مٽ پاڻ
هئا. پئٿاگوراس، اٿين ايگزاگورس، ڊما ڪرئٽس، هرئڪليٽس،
سقراط، بقراط، افلاطون جهڙا يگانا عالم، داناءُ فيلسوف ۽

سائنسدان يونان جي ئي دنيا کي ڏنل هئا. تنهن کانپوءِ انهن سمورن تارن ۽ چنڊن جو سچ، سکندر اعظم جو استاد ارسطو هو، جيڪو حضرت عيسيٰ کان 384 سال اڳ ڄميو، دنيا ۾ 62 سال رهي، لافاني بڻجي ويو. هن لاءِ سندس وفات کان چوڏهن صديون پوءِ عظيم مسلمان داناءُ ابن رشد چيو، ”ارسطو سمورين سائنسن جو اول ۽ آخر آهي. کانئس اڳ ڪوبه قابل ذڪر سائنسدان پيدا ڪونه ٿيو ۽ کانئس پوءِ جي چوڏهن صدين ۾ ڪنهن به سندس تعليم ۾ ڪو خاص واڌارو ڪونه ڪيو آهي... ارسطو عظيم ترين عالم آهي، خدا کيس بي مثال بڻايو هو.“ ساڳيو رنگ جلد ئي پوءِ روم ۾ ٿيو. اتي سائنسدان ۽ فيلسوف ته ايترا نه هئا پر ٻين شعبن ۾ بي مثال عالم ۽ اديب ۽ ٻيا يگانا داناءُ پيدا ٿيا. سيسرو، پلمي، جوليس سيزر وقت جي علم ۽ دانش جا ٻيا سوين جڳمڱائيندڙ چنڊ، تارا هئا.

تنهن کان پوءِ قرون وسطيٰ ۾ صدين جون صديون يورپ تي مذهبي جهالت، تنگ نظري ۽ تعصب ۽ وحشي جبر جي رات چاٽيل رهي. اهو يورپي ادب جو ٻيو ۽ اونڌاهو دؤر هو. پلن جي پيٽان ٺها ۽ ٺلهن جي پيٽان پلا!

پندرهن صديءَ ۾ اهو اونڌاهو دؤر اڃا ختم نه ٿيو هو ته ان دؤر جي پيٽ مان يورپي علم ۽ ادب جو ٽيون دؤر، جيڪو روشن دؤر هو، سو ڄائو ۽ سورهين صديءَ ۾ آسري نسري وهيءَ چڙهيو. پندرهن صديءَ واري يورپي جاگيرداري نظام جي پيٽ ۾ اهي اقتصادي، سياسي ۽ ثقافتي قوتون اُسڻ نيسڻ شروع ٿي ويون، جن اڳتي هلي، زبردست ويڙهيون ڪري، نيٺ کيس ختم ڪري سندس جاءِ تي سرمايه داري نظام کي قائم ڪيو، سورهين صديءَ کان ئي سرمايه داري نظام جا بڻياد پوڻ شروع ٿي ويا ۽ نيون اُسرنڌڙ ترقي پسند سرمايه دار قوتون سردار جاگيرداريءَ جي اقتصادي ۽ سياسي، ذهني ۽ روحاني بالادستيءَ، هڪ هٿيءَ ۽ آمريت جي قلعن کي ڊاهڻ ۾ جُٺي ويون. جاگيرداري پنهنجا اُڪڙيل پير وري ڄماڻڻ لاءِ بار بار جوابي حملا ڪندي رهي. تان جو اوڻويهين صديءَ جي اڌ تائين اهي سمورا حملا ناڪام ٿي ويا ۽ سرمايه داري پوري يورپ تي چانئجي وئي ۽ سڄي دنيا جي مٿان چانئجڻ لڳي. جيئن فوج جا ڪئين قسم هوندا آهن، بحري، بري ۽ هوائي وغيره، تيئن ٻن سماجي نظامن وچ ۾ ٿيندڙ جنگ ۾ وڙهندڙ

فوجون به طرحين طرحين جون هونديون آهن. مادي ۽ روحاني، اقتصادي ۽ سياسي، ثقافتي ۽ نظرياتي، فوجي ۽ سفارتي وغيره. جاگيردار ۽ سرمايه دار سماجي نظامن جي وچ ۾ صدين تائين هلندڙ، هن ڌرتي ڏوڏيندڙ، شاهي جنگ ۾ سرمايه داري لاڙا رکندڙ علم ۽ سائنس، ادب ۽ فن هڪ اهم قوت طور ڪم ڪيو. اهي نئين نظام جي لشڪر جي ثقافتي فوج هئا. اهو سڄو عرصو نين اسرندڙ ترقي پسند سرمايه دار قوتن جي عقل ۽ سمجهه کي وڌائيندا، سندن دلين ۽ روحن کي مضبوط ڪندا، ساڻن ٻانهن ٻيلي ٿيندا ۽ سندن سونهڻ ڪندا رهيا.

اڄ به جيڪو بوڪيشو جي ڪهاڻين جي مجموعي ”دي ڪئميران“ ۽ بالزاک جي ”شارت پيرل ڪهاڻيون“ (Droll Stories) يا ماپاسان جون ڪهاڻيون ۽ اهڙيون ٻيون شوخ ۽ مزيدار ڪهاڻيون پڙهندو، تنهن جڻ جاگيرداري فرعونيت ۽ سندس روحاني چاڙتن جي منافق ادمير کان مرعوب ٿيڻ جي مرض خلاف حفاظتي ٽڪا هڻائي ڇڏيا! ان تي ڪنهن به جاهل فرعون ۽ ڪنهن به مقدس منافق جي اڪڙ ۽ رعب تاب جو ۽ ڪنهن به ڪتابن سان لڏيل گڏهه جي پستين جو ڪوبه اثر ڪونه ٿيندو!

دنيا جي ادب جي تاريخ ۾ جاگيرداري فرعونيت ۽ خاص ڪري دين ڌرم جي نيڪيدارن جي روحاني هڪ هٿي ۽ آمريت خلاف هيءُ ڪو پهريون ادبي حملو ڪونه هو. هن کان صديون اڳ عرب، ايران ۽ هندستان وغيره ۾ تصوف ۽ پگڻي لهر جي شاعرن انهن خلاف پنهنجا آواز بلند ڪيا هئا، جن جا پڙاڏا اڄ تائين پيا گونجن.

هر سٺي نئين شيءِ يا ڳالهه جا خالق عوام ۽ عوام دوست ماڻهو هوندا آهن ۽ عوام دشمن رجعت پرست اڪثر انهن جي هر ممڪن مخالفت ڪندا رهيا آهن، پر اڳتي هلي جڏهن اهي شيون يا ڳالهيون مقبول ٿي وينديون آهن، تڏهن عوام دشمن انهن جا هٿرادو وارث بڻجي، انهن تي قبضو ڪري، انهن کي پنهنجو هٿيار بڻائيندا رهيا آهن. صوفي شاعريءَ تي ڪنهن زماني کان وٺي حاڪم طبقن جو قبضو ٿي چڪو آهي ۽ اهي ان کي پوئي (پاليل فرمانبردار وھت وانگر) ڪريو پيا هلائين، ان ڪري جيئن يورپ جي موجوده سامراج پرست پاليل ۽ پوئي ادب کي ڏسي ڪو مشڪل سان اندازو لڳائي سگهندو ته اڳي ڪنهن زماني ۾ يورپ جي ادب ۾ ڪهڙا انقلابي جوهر هئا، تيئن صوفي شاعريءَ جي پوءِ جي حالتن کي ڏسي عام ماڻهو اهو اندازو لڳائي ڪونه سگهندو ته پنهنجي شروعاتي اؤسر جي ترقي پسند دؤر ۾ ان ۾ ڪهڙيون

بجليون ڀريل هيون. ان ڪهڙن طوفانن جا مقابلا ڪيا آهن ۽ مڪر، منافقي، تنگ نظري ۽ تعصب جا ڪهڙا ڪوٽ ڪيرايا آهن.

مذهب جي آڙ ۾ هڪ هٿي ۽ روحاني آمريت

هر ٻي شيءِ وانگر صوفي شاعري به اُبتڙن جو ميلاپ هئي. ان ۾ ترقي پسند توڙي رجعت پرست عنصر پاڻ ۾ گڏ هئا ۽ پاڻ ۾ وڙهي رهيا هئا. ترقي پسند عنصر هيءُ هو ته ان وقت جي جاگيردار فرعونيت ۽ ان جي چاڙڻي مذهبي نيڪيداري، هڪ هٿي ۽ روحاني آمريت خلاف جيڪا عوام جي دلين ۾ بي پناهه نفرت هئي ۽ غصو هو، تنهن جي ترجماني ڪندي هن جاگيردارن کي اڻ سڌيءَ طرح ۽ سندس روحاني چاڙڻن کي سڌيءَ طرح اُگهاڙو ۽ ننگو ڪري ان تي ملامت جا تير وسايا.

”... ته پوءِ ڇا ڪجي؟“

هر ڪاروبار ۽ هر علم (Discipline) جي پنهنجي خاص، ڍڪيل ٻولي هوندي آهي، پنهنجو هڪ خاص علامتي ڪوڊ هوندو آهي. مثال طور واپاري اڳهن گهٽجڻ جي ڳالهه ڪرڻ بدران ”بازار جي ڪرڻ“ جي ڳالهه ڪندا آهن. حالانڪه بازار پنهنجي جاءِ تي بيٺي هوندي آهي. شاعر ۽ عاشق، ٻي ڪنهن ڳالهه بدران ڙڳو نرگسي نيئن ۽ چانڊوڪي رات جون ڳالهيون ڪندا آهن، تيئن تصوف جي شاعري ڦورو ۽ ظالم جاگيرداريءَ سماجي نظام لاءِ ”ڏنيا“ ۽ ”آسمان“ جون علامتون ڪم آنديون آهن. جيڪا لعنت ملامت، اميرن، خانن، نوابن، بادشاهن، سلطانن ۽ شهنشاهن ۽ سندن چاڙڻن تي ۽ جنهن نظام انهن کي ملڪ جو مالڪ ڪيو آهي، تنهن تي وسائڻي هوندي اٿن، اها ”فڪ ناهنجار“، ”فلڪ ڪج رفتار“، ”دنيائي ڏون“، ”چرخ گردون“، ”ستم پيشه آسمان“ کي منهن ۾ ڪري، مٿن وسائيندا رهيا آهن.

”هي آسمان خراب آهي ته پوءِ ڇا ڪجي؟“ ان جا جواب ٻن قسمن جا ڏنا ويا آهن. پهريون ته گهٽ گوھي ڏيئي، ڪنهن نموني، پاڻ کي هن نظام جي شڪن جي مان ڇڏائي، جيترو موقعو هٿ ڪري سگهو، اوتريون موڄون ماڻي ۽ عيش ڪري وٺو! ٻيو آهي ته ڏنيا کي ترڪ ڪري، پنهنجي اندر ۾ گهڙي وڃو ۽ ان کي اجاريو، هلڻ جي تياري ڪريو.

(اچو ته هن ڏٺيا جو نظام بدلايون - پراڻو جهان ڏاهي نئين جي پيڙهه رکون!)

اهي صدائون پنهنجي زماني ۾ ”بوند بوند لئي پٽڪي پٽڪي، وري ڊوڙي، ٽڪجي ٽڪجي، ڦان ٿي، پٽ تي چڙهيون هڻندڙ، ڪنهن واڍ وڙيل، هليلي هرڻ، جي پاڻيءَ لاءِ حسرت پري پڪار وانگر، هڪ ڀل لاءِ، وقت جي رڻ پٽ ۾ گونجي، تاريخ جي خلائن ۾ گم ٿي ويون.“ چئن صدين کان پوءِ هاڻ اهي صدائون ڌرتيءَ جي هڪڙي حصي ۾ تاريخ جو اٿل فرمان بڻجي، ارڙهين صديءَ جي انقلابي ادب جي باهه جهڙين لکڻين جي ٻرندڙ لفظن منجهان، وقت جي فرعوني نظام ۽ ان جي علمبردارن کي گهوري رهيون هيون!

پراڻو پاڻي نظام

هر نئون طبقاتي نظام پنهنجي اؤسر ۽ جوانيءَ وقت ترقي پسند ٿئي ٿو ۽ سماج کي اڳتي ڌڪي ٿو. اڳتي هلي اهو پنهنجون سموريون ترقي پسند قوتون خرچ ڪري سڄو ٿي پوڙهو ۽ رجعت پرست بڻجي، سماج لاءِ ”جيءَ جو جنجال“ بڻجيو وڃي. ان وچ ۾ سندس پيٽ ۾ سرچيل نئون ترقي پسند نظام جنم وٺي ٿو، جو به پنهنجي اؤسر ۽ جوانيءَ وقت، اڳئين جي پيٽ ۾، ان جي اؤسر ۽ جوانيءَ جي وقت کان به وڌيڪ، ترقي پسند ٿئي ٿو. نيٺ اهو به پوڙهو ٿي پوي ٿو ۽ سندس پيٽ مان نڪتل نئون نظام کيس ختم ڪري پاڻ ان جي جاءِ وٺي ٿو. غلام دار نظام به پنهنجي وقت آهر ترقي پسند هو. جڏهن اهو پوڙهو ۽ رجعت پرست ٿيو، تڏهن نئين ترقي پسند جاگيردار نظام سندس جاءِ ورتي. ان جي پوڙهي ۽ رجعت پرست ٿيڻ بعد سرمايه دار نظام سندس جاءِ ورتي، جيڪو پنهنجي اؤسر ۽ جوانيءَ جي وقت انهن ٻنهي کان ستوين دفعا وڌيڪ ترقي پسند هو.

پندرهنين عيسوي صديءَ کان اوڻويهين صديءَ تائين اهو يورپ ۾ جاگيرداري نظام کي ڏاهي، ان جي جاءِ وٺڻ جي لڙاين ۾ مشغول هو. نيٺ جاگيرداريءَ تي مڪمل سوڀ پائڻ کانپوءِ ان جي جڻ ڪنهن اسم اعظم جي ڦيٽي يا ڪنهن ”قم باذني!“ جي حڪم سان سماج جي پيداواري ۽ تخليقي قوتن جي پيرن ۾ پيل جاگيرداري زنجيرون ٽوڙي، انهن ۾ نئون ساهه وجهي، کين اٿاري ڪڙو ڪري، سموري سماج، سموري يورپ ۽ پوءِ آمريڪا ۾ اهو انقلاب آڻي ڇڏيو، جنهن جو مثال اڳين

سمورين صدين ۾ ڳولڻ اجايو آهي. ان جڻ هڪ جادوءَ جي لڪڙي گهمائي سڄي دنيا جو نقشو بدلائي ڇڏيو! تان جو اوڻويهين صديءَ تائين وڏي ويجهي اهو پنهنجون بنيادي ترقي پسند صلاحيتون خرچ ڪري سماج لاءِ هڪڙي چَوَڙَ پڻجڻ شروع ٿيو. ان ايشيا، آفريقا ۽ لاطيني آمريڪا کي ڦري لٽي ڪنگال بڻائي ڇڏيو. 1825ع ۾ سرمايه داري نظام ۾ پهريون ڀيرو اقتصادي بحران آيو. هاڻ ڏهين پندرهن سال نئون ۽ اڳي کان وڌيڪ پيچيدو ۽ اونھون بحران ٿو اچي. اهو ٻن عظيم جنگين ذريعي دنيا کي تباهيءَ جي ڪناري تي آڻي چڪو آهي ۽ ٽي لاءِ تياريون پيو ڪري. اڃان اهو جيئرو آهي، سندس نوان نوان سماجي معجزا ڏيکارڻ جي قوت به صفا ختم ڪانه ٿي آهي. سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جو نئون انقلاب کيس اڃان به نوان ڊوز ڏيندو تڳائيندو اچي. اڃان به وٽس زبردست پيداواري ۽ تخليقي قوتون ۽ دولت جا اڻ کٽ خزانا آهن. سماج جي مختلف ميدانن ۾ سندس قبضا، برتريون، بالادستيون ۽ هڪ هيٺيون ۽ بچت ۾ رکيل (رزرو) قوتون اڃان به موجود ۽ سلامت آهن.

رَٽَ پياڪ ڏاڻ!

پر تاريخي ۽ مجموعي طرح، اهو هاڻ انساني سماج لاءِ هڪ مُدي خارج ۽ مُفت خور، اتي تي چٽي، رَٽَ پياڪ پوڙهي ڏاڻ بڻجي پيو آهي. ڪنهن زماني ۾ دنيا جي پيداواري ۽ تخليقي قوتن جي پيرن مان زنجيرون ڪڍڻ وارو هيءُ نظام هاڻ خود انهن لاءِ هڪ ارڙ بلا جيڏي زنجير بڻجي چڪو آهي. اهو هيٺر دنيا ۾ فقط ڦرلٽ، بيروزگاريءَ، مهانگائيءَ، بڪ، ڏڪار ۽ جنگ ڦهلائڻ وسيلي ئي ڪجهه عرصو وڌيڪ جيئرو رهي سگهي ٿو. هونئن نه.

عالمي ڦرلٽ، هڪ هٽي ۽ عام تباهيءَ تي پاڙيندڙ، قبر جي ڪنڌيءَ تي پهتل، هن نظام وٽ زندگيءَ جي ڪنهن به ميدان ۾ سياست، اقتصاديات، علم، ادب ۽ فن وغيره جي ميدانن ۾، هيٺر ماڻهن کي اچڻ لاءِ ڪابه خوشي يا آئيندي جي خوشخبري ڪانهي. اهو دنيا کي فقط مايوسي، عام تباهيءَ ۽ موت جو پيغام ئي آڻي سگهي ٿو. جهڙي سماجي نظام جي حالت اهڙا سندس غالب سماجي لاڙن جي ترجماني ۽ وڪالت ڪندڙ ادب جا افعال، جهڙا ڪانگ تهڙا ٻچا، جهڙو زوال پذير سرمايه دار سامراجي نظام اهڙو سندس هيءُ پيارو ٻچڙو يعني جديدي زوالي ادب.

جڏهن اوڻويهين صديءَ ڌاري سرمايه داري نظام پنهنجي ترقي پسند فطرت بدلائي هڪ هتي رجعت پرست سامراج ۾ تبديل ٿيڻ شروع ٿيو، تڏهن به ڳالهون ٿيون.

پهرين ڳالهه ته سرمايه دار ادب ۾ رجعت پرست لاڙا زور وٺڻ لڳا ۽ حاوي ٿي ويا. ٻيو ته سرمايه داريءَ جي پيٽ اندر پورهيت انقلاب جون قوتون سرچڻ شروع ٿيون ۽ پورهيت ادب پيدا ٿيڻ شروع ٿيو. اهڙيءَ طرح يورپي ادب جا ٻه نوان دؤر يعني ان جو چوٽون ۽ پنجون تاريخي دؤر شروع ٿيا. هڪڙو زواليت پرست ۽ رجعت پرست سرمائيدار ادب جو دؤر، جيڪو سرمايه داريءَ جي زوال جو ماتم ڪري ٿو، ٻيو پورهيت ترقي پسند ۽ انقلابي ادب جو دؤر، جيڪو پورهيت طبقي ۽ پورهيت انقلاب جي آسرن، نيسرن ۽ وڏن ويجهڻ جي عڪاسي، ترجماني، مدد ۽ رهبري ڪري ٿو. هڪڙو مُردار ماضيءَ جو ماتم ڪندڙ آهي، ٻيو عوام جي روشن آئيندي جي آجيان ڪندڙ ۽ ان کي ڳائيندڙ وڃائيندڙ آهي.

هنن ٻنهي هڪٻئي جي ابتڙ ۽ مختلف ادبن جي سلسلي ۾، ويهين صديءَ جي پهرين چوٽائي هڪ تاريخي سنگ ميل جي حيثيت رکي ٿي. هن چوٽائيءَ ۾ اهي ٻه ادب تخليق ۾ سرگرم هئا، جيڪي انهن ٻنهي قسمن جي ادبن جا باني ۽ مکيه علمبردار هئا ۽ انهن جي سڀ کان وڏي علامت بنيا. اهي به هئا گورڪي ۽ كافڪا. كافڪا 1924ع ۾ وفات ڪئي ۽ گورڪيءَ ڪجهه سال پوءِ. كافڪا سرمايه دار زوال جو ترجمان ۽ ماتمي ادب هو ۽ گورڪي پورهيت انقلاب جي آجيان ڪندڙ، ان جا قصيدا ڳائيندڙ، ان جي مدد ۽ رهبري ڪندڙ ۽ ان پاران سڙ جون ستون ڏيندڙ مجاهد انقلابي ادب هو. ٻئي پنهنجي پنهنجي فن ۾ قابل هئا. هو ڳالهين کي منجهائڻ ۾ ۽ هي ان منجهيل سٽ کي سنوارڻ ۾! ٻنهي قسمن جا ادب هند، سنڌ ۽ دنيا جي هر ملڪ ۾ موجود آهن. جديدي ادب جي وبا جو باني كافڪا ليکيو ويندو آهي ۽ وجوديت جي فلسفي جي ملاوت جي باوجود سارتر، البرٽو موراويا ۽ کامو كافڪا جا ئي خليفه آهن.

هونئن رجعت پرست جديد ادب جون پاڙون عالمي ادب ۾ تاريخ ۾ گهڻو هيٺ به ڏسي سگهجن ٿيون. اهو ايترو پراڻو آهي جيتري رجعت پرستي.

نٺ نوان پهروپ

مغربي ادب جي تاريخ تي هڪڙي مٿاڇري نظر وجهڻ سان ئي معلوم ٿي ويندو ته نام نهاد ”نئون“ ۽ ”جديد“ ادب ڏاڏي آدم جي واري جي شيءِ آهي، ۽ نيٺ نوان ٻهڙوپ ڪندو ۽ پاڻ تي نوان ليبل چنبڙائيندو، هر دور ۾ پاڻ کي ”نئون“ ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو رهي آهي. Neoterikos (نئين کان نئون)، Baroque (نمودي)، Parnassianism (قدامت)، Metaphysical (مابعدالطبعياتي)، Impressionism (تاثرائيت)، Symbolism (علامتيت)، Hermetism (رهبانيت)، Futurism (مستقبلت)، Existentialism (وجوديت) وغيره وغيره ڪئين ٻهڙوپ، ڪئين ليبل، پر ڳالهه اها ئي ساڳي پراڻي پاروڻي. يعني عوام جي زندگي جي حقيقتن کان پاڇ، انهن کي ٽوڙڻ، مروڙڻ، ادب کي ڦورو طبقن ۽ سندن حوارين جي هٿ جو هٿيار ۽ ماڻهن کي بطل ڪرڻ لاءِ چرس ۽ پنگ جهڙو نشو بنائڻ.

Neoteric شاعري:

”نئين کان نئين“ جي رينگت کي ونون. اهو حضرت عيسيٰ جي ڄمڻ کان به گهڻو گهڻو اڳ شروع ٿيل رينگت آهي. قديم روم ۾ ”حضرت عيسيٰ جي ڄمڻ کان 146 سال اڳ (روم جي دشمن) ڪارٽيج ۽ ڪارنن جي (رومين هٿان) تباهي کانپوءِ رومي اميرن ۾ خشحالي ۽ ٻاهرين حملن کان سلامتي حاصل ڪرڻ ڪري Otium (واندڪائي) جي مزو ماڻڻ ۽ (فقط) پاڻ کي خوش ڪرڻ واري ادب لاءِ ماحول پيدا ٿيو. ان ماحول ۾ شاعرن جو Neoterics نالي هڪڙو نئون ٽولو پيدا ٿيو، جن ”نئين کان نئين“ جي تلاش ۾ ”ادب براءِ ادب“ جي ذهني ڦهلائي.“⁽¹⁾

17هين صديءَ ۾ جڏهن يورپ ۾ سڌاري Reformation جي تحريڪ هلي ته ان جي مخالفت ۾ رجعت پرست قوتن ”سڌاري جي مخالفت“ Counter Reformation جي تحريڪ هلائي. ان رجعت پرست تحريڪ سڌارن جي حامي ادب جي مقابلي ۾ Baroque (نمودي) ادب پيدا ڪيو. ”ان مکيه علمبردار اٽليءَ ۾ گيامبتيستامرينو Giambatista Marino، اسپين ۾ لوئي ڊي گونگورا Louis de Gongora ۽ جرمنيءَ ۾ مارٽن اوپز Martin Opitz هئا. ان ادب جون مکيه وصفون هيون، علامت نگاري، لفاظي ۽ (سڪڻي) صنعت گري.“⁽²⁾

(1) انسائيڪلو پيڊيا برٽينيڪا، ص: 1095
نوٽ: هن کان پوءِ انسائيڪلو پيڊيا برٽينيڪا لاءِ فقط ”ا“ جا اکر لکيا. مثلاً اب. ص: 1095.
(2) اب. ص: 1147.

انگلينڊ ۾ رجعت پرست تحريڪ پادري شاعر جان ڊان جي Metaphysical (مابعدالطبعياتي) شاعري جو رُوپ ورتو. ان شاعري ۽ Baroque ادب ۾ ڪيئي هڪجهڙايون هيون.⁽³⁾ اوڻويهين صديءَ ۾ فرانس ۾ رجعت پرست ادب کي Parnasianism واري ليبل هيٺ هلايو ويو. ان جو مشهور علمبردار چارلس بادليئر Charles Baudelaire هو، جنهن جي فتويٰ هئي ته، ”جيڪا شيءِ فن ناهي، سا بدصورت ۽ نڪمي آهي.“⁽⁴⁾

انهيءَ دؤر ۾ انهيءَ قسم جي ادب تي تاثيراتي (Impressionists)، علامتي (Symbolist) ۽ ماورائي (Transcendentalist) ليبل چنبڙايا ويا. تاثيراتي ليبل واري ادب جو باني پال ورلين Paul Verlaine ۽ علامتي ليبل واري ادب جو باني اسٽيفين ملارمي Stephane Mallarme هو. جرمن شاعر رلڪي Rilke علاميت جو وڏو علمبردار ليکيو ويو ٿي.

ماورائيت جو زور به حقيقي زندگيءَ جي ترجماني ڪرڻ بدران نام نهاد روحانيت ۽ اندر جي آدمڻ جي ذڪر تي هو.⁽⁵⁾ انهيءَ صديءَ جي آخر ۾ ئي اهي اديب حضرات پيدا ٿيا، جن جو نالو ئي هو Decadents (زواليت پرست)، سندن مکيه نمائندو فرينچ شاعر جولس لافاگو Jules Laforgue هو.⁽¹⁾

انهيءَ صديءَ ۾ جڏهن اٽليءَ کي فاشزم جو ڪوڙهه وڪوڙي ويو، تڏهن فاشي اديبن Futurist (مستقبلي) ۽ Emerlismo، Hermeric (مباني) ليبلن هيٺ اهي فاشي ادبي نظريا پيش ڪيا ته ادب جو ڪم حال سان نه مستقبل سان آهي. ٻيو ته ادب کي ظاهري دنيا جي جهڳڙن سان واسطو توڙي تارڪ الدنيا بڻجي پنهنجو اندر اُچارڻ گهرجي.⁽²⁾

اظهاريت Expressionism جي ليبل هيٺ اهڙو ادب پيش ڪيو ويو، جنهن ”زندگيءَ کي عمل ۾ سرگرم حالت ۾ نه پر خيالي پورن جي صورت ۾ پيش ڪيو.“⁽³⁾

هن ئي صديءَ جي پهرين ڏاڪي ۾ ڪافڪا جو پوائنٽن خوابن جهڙو ادب ماڻهن تي مڙهيو ويو.⁽⁴⁾

(3) ا.ب.ص: 1147.

(4) ا.ب.ص: 1181.

(5) ا.ب.ص: 1193.

(1) ا.ب.ص: 1195.

(2) ا.ب.ص: 1238.

(3) ا.ب.ص: 1243.

(4) ا.ب.ص: 1243.

سندس ناول "مقدمو"، "قلعو" جڻ ڪنهن پيانڪ خواب وانگر آهن، جن ۾ مايوسي ۽ خوف جو زهر ڦهلايو ويو آهي. يان پال سارترې پنهنجي وجوديت Existentialism جي نظريي جو نظرياتي اظهار پنهنجي ڪتاب "هڃڻ، نه هڃڻ" "Being and nothingness, Nousei" وغيره ۽ ناولن "مڪيون"، "گندا هٿ"، "هارائيندڙ ڪٿي ٿو" نيڪراسوو وغيره ۾ ڪيو آهي. ان نظريي جو مکيه نُڪتو اهو مايوس بڻائيندڙ خيال آهي ته، "انسان کي آزاديءَ جي سزا مليل آهي" ۽ "سندس زندگي هڪڙو بي اثر جذبو آهي."⁽⁵⁾

ساڳيو حال Neo-expreimentalism, Experimentalism, Dadaism, Surrealism, ۽ ٻين اهڙين قسمن قسمن ۽ روز بروز بدلائجندي لپيلن واري ادب جو آهي. اهو ادب به عوام لاءِ بي معنيٰ ۽ ڪنهن به ڪم جو نه هو.⁽⁶⁾

ناول جي دنيا ۾ رجعت پرست ادب، خالص ناول (Pure Novel)، نئين ناول (New Novel)، علامتي ناول (Allegorical Novel)، ويندي آڻي ناول (Anti Novel) جهڙا عوام جي زندگيءَ جي حقيقتن ۽ سندس سمجهه سان ڪوبه واسطو نه رکندڙ فضول ۽ بيهودا ابوبهر پيدا ڪيا.

اهڙن نام نهاد "نون" ناول نگارن، ناولن اندر، ڪنهن ڪهاڻي، پلاٽ، ڪردار، صورت، ڏانءُ، معنيٰ، زماني جي اڳ ڀڻ جي لحاظ، سوچ ۽ احساس جي تجزيي وغيره جي مذمت ڪئي. هنن حقيقتن کي سڙيل لاش وانگر بدبودار ڪري پيش ڪيو. (تاريخي) وقت جي حساب ڪتاب کي ٽڏي ڇڏيائون. منجهن جيڪي وڃي بچيو سي هئا سڪڻا انگ اکر، جنهن مان ڪن عالم فاضل اڪابر پڙهندڙن کي پنهنجو ناول پاڻ جوڙڻو هو. (ناول ۾) ناول نگار جو، سنئون سڌو، پڙهندڙن سان خطاب ڪري ڳالهه ڪرڻ، عيب ٺهرايو ويو.⁽¹⁾

ٻولي ناقص آهي. گرامر جي ضرورت ڪانهي. ان ڪري گرامر جي چيلهه ڀڄي، آڻي ٻولي لکجي، سا ڳالهه به پراڻي آهي. آسٽريا جي تاثيراتي جرمن شاعر هگُو وان هاف مئسنل Hugo von Hofmannsthal 1902ع ۾ پنهنجي مضمون "لارڊ چئنڊوس جو خط" ۾ اعلان ڪيو ته انساني ٻولي منهنجي جذبن جي اظهار ڪرڻ کان قاصر آهي."⁽²⁾

(5) ا.ب.ص: 1234

(6) ا.ب.ص: 1438

(1) ا.ب.ص: 1235

(2) ا.ب.ص: 1234

رجعت پرست فن ۽ ادب جا اهي نخرا رڳو ڪي مغرب تائين به محدود ڪونه هئا. اهو هڪڙو عالمي تاريخي لقاءُ آهي. مثال طور ”مان اديب آهيان، منهنجي ذميواري فقط پاڻ سان سڃاڻي آهي. عوام جاهل آهي. اهي منهنجي ڳالهه سمجهن نه سمجهن، تنهن سان منهنجو ڪوبه واسطو ڪونهي.“ اها ڳالهه جهڙي مغرب ۾ تهڙي مشرق ۾ ڪئي ويندي پئي رهي آهي.

اڄ کان ٽي سؤ سال اڳ جي منگ گهراڻي جي چيني اديب يونان هن تائو Yuan Hung tao اعلان ڪيو هو ته هو ”جهڙن تهڙن عام ماڻهن سان گڏ مڙڪي يا روئي نٿو سگهي... سٺي اديب جو مکيه فرض آهي... (فقط) پاڻ سان سچو رهڻ.“⁽³⁾

سورهين صديءَ جي چيني اديبن تان يونان چون Tian Yilan ۽ چنگ هسنگ Chung Hsing ”چيني گرامر جي قاعدن جي پورائي ڪرڻ کانسواءِ ادب تخليق ڪرڻ جون ڪوششون ڪيون.“⁽⁴⁾ پر قصو نه هليو.

(3) ا.ب.ص: 1956

(4) ا.ب.ص: 1056

باب يار هون

هَڻ ٿي فريدا! شاد ول
ڏکڙين کون نا ڪرياد
ول،
جهوڪان ٿيسن آباد ول،
ابها نئن نه وهسي هڪ -
مٺِي.
(خواجہ فرید)

(فريدا! هاڻ وري خوشي ٿي
ڏکڙن کي وري ياد نه ڪر،
پنهنجون وستيون وري آباد ٿي وينديون
زماني جي نئين هاڻ رڳو هڪڙي پاسي ڪانه وهندي!)

عالمي عوامي مقابلي جو نئون نرالو تاريخي دور
ڌرتيءَ جي ڏيئرن ۽ پٽن ڪڏهن به وس پڄندي ڦورو ۽ ظالم
ٿورائين جي ڦرلٽ ۽ ظلم کي قبول نه ڪيو آهي ۽ انهن کان
پنهنجي جان ڇڏائڻ لاءِ ساڻن ملهون ۽ مقابلا ڪرڻ بند نه ڪيا
آهن.

باغي رت جي جڳ مڳ جر ڪندڙ ليڪَ

حضرت عيسيٰ جي ڄمڻ کان اٽڪل ٻه سئو سال اڳ، چيني
غلامدارن جي ڦورو ۽ ظالم راڄ جي خلاف چين شينگ ۽
ووڪانگ جي اڳواڻيءَ هيٺ ڪامياب هاري بغاوت کان گهڻو اڳ
کان وٺي، حضرت عيسيٰ کان مٿي صدي اڳ رومي غلام
اسپارٽئڪس جي اڳواڻيءَ هيٺ ٻن لکن غلامن جي ناڪام
بغاوت تائين ۽ ان کان وٺي اڄ تائين جي هزارين سالن جي
عرصي ۾ هر ملڪ جا ڪئين حق پرست، انصاف پسند، ڦريل
ماريل ماڻهو اڪيلي سڙ توڙي ٻين سان گڏجي هر قسم جي
ڦورن ۽ ظالمن خلاف هر ميدان ۾، هر هٿيار، هر وسيلي ۽ هر

طريقي سان هزارين لکين ڪروڙين ننڍيون توڙي وڏيون بغاوتون ۽ مقابلا ڪندا، وڙهندا، مرددا، ماريندا رهيا آهن. فتح توڙي شڪست جي حالت ۾ هُو کين ڪمزور ڪندا، پوئتي هٽائيندا، اڪثر سندن اقتدار ۽ بالادستي، ڏاڍ ۽ جبر جي تختن کي ٽڪي ٽڪي، پاڙاڻ ڪائي ڪائي، اونڌا ڪندا ۽ مجموعي طور ڦرلٽ ۽ ظلم جي نظامن کي اندران ڪوڪلو ڪندا رهيا آهن. ابن مریم کان وٺي فاطمه جي لال تائين، سُقراط کان برونو تائين، منصور کان سِرمَد ۽ صوفي شهيد تائين، اسپارٽئڪس کان لومبا تائين، دودي ۽ درياهه خان، هوشو ۽ هيمنوڙ کان جُولس فيوچڪ ۽ وان تروئي تائين ۽ ان کان پوءِ اڄ جي انساني تاريخ جي ڪهاڻي درحقيقت انصاف پسند ۽ حق پرست انسانن طرفان ڦرلٽ ۽ ظلم جي راڄ آڏو اڻ مڃڻ کان انڪار ۽ ان سان سِرَ جون ستون ڏيڻ جي، سُورهيائيءَ جي سرهاڻين پري ڳاڙهي ريٽي ڪهاڻي آهي. بدر کان ڪربلا تائين، اروڙ ۽ وڳهه ڪوٽ کان مياڻيءَ ۽ ڏُهي تائين، استالن گراڊ کان دين بين ڦو ۽ بيروت تائين حق پرست باغي، رات جي هڪڙي روشن جڳ مڳ، جڳ مڳ جرڪندڙ ليک ڏنيا جي سمورن ملڪن ۽ سمورن ڪنڊن کي پاڻ ۾ ڳنڍيندي، سمورن زمانن، مڪانن کي لتاڙيندي اچي اسان تائين پهتي آهي. اها رت جي ليڪ اسان جو هڪڙو وڏي ۾ وڏو روحاني ۽ ثقافتي مقدس ورثو آهي. دنيا جو ڪوبه چنگيز يا هلاڪو، يزيد يا حجاج، تيمور يا نادر شاهه، هٽلر يا مسولينبي ان رت ۾ سمايل حق پرست بغاوت ۽ مقابلي جي شعلن کي وسائي نه سگهيو آهي. حق پرست بغاوتون ۽ مقابلا اڄ تائين جاري آهن ۽ توڙ تائين جاري رهندا.

عوام جي ڦرلٽ ۽ ظلم سان لڳاتار مقابلن ڪئين ڇٽ پٽن سان هڻي ڇڏيا، پر بنيادي سماجي سببن جي ڪري، هن کان اڳ هر هنڌ ۽ هر دؤر ۾ هڪڙي ڦورو ۽ ظالم ٿورائيءَ جي تختي اونڌي ڪرڻ کان پوءِ ان جي جاءِ تي اقتدار عوام جي اڪثريت جي هٿن ۾ نه، پر ڪنهن ٻي ڦورو ۽ ظالم ٿورائيءَ جي هٿن ۾ ئي اچي ٿي سگهيو. هڪڙي ڦورو ۽ ظالم نظام جي جڳهه فقط ٻيو ڦورو ۽ ظالم نظام ئي والاري ٿي سگهيو.

هزارين سالن جي لکين ڪروڙن ويڙهين جو نتيجو هميشه ساڳيو اهو نڪرندي نڪرندي، نيٺ اڄ اسان جي دؤر ۾ اها سپاڳي منزل اچي سهڙي آهي، جڏهن هڪڙي ڦورو ۽ ظالم ٿورائيءَ جي جاءِ تي خود مظلوم ۽ محڪوم پورهيت گهڻائي سماج ۽ ان جي هر شيءِ جي مالڪ ٿي سگهي ٿي. هيترن ڦورو ۽

ظالم نظامن جي جاءِ هڪ حق پرست ۽ انصاف پسند سماجي نظام والاري سگهي ٿو. ناانصافين ۽ ظلمن جي هڪڙي ڊگهي ۽ ظاهري طرح نه ڳٽندڙ پاٽ اونداهي رات کان پوءِ ڌرتيءَ جي حلالِي ۽ ڪرمي ڌڻين، پٽن کي پنهنجو ورثو ۽ پنهنجو حق نيٺ ملي سگهي ٿو ۽ آهستي آهستي، ڏاڪي به ڏاڪي ملي رهيو آهي. گذريل اڌ صديءَ کان ٿورڙي وڌيڪ عرصي ۾ ڌرتيءَ جي نئين حصي تان ڦورو ۽ ظالم ٿورايون ۽ سندن لٽ سردار آقا، ڏيئا جا سامراجي، بي عزت ٿي موچڙا کائي تڙجي چڪا آهن. اڄ اتي انهن ملڪن جي مالڪ اڳوڻن معتبرن جي جنس دوا لاءِ به ڪانه ٿي ملي سگهي. سندن شان شوڪت ۽ جاهد جلال جا نشان يا ته قبرن ۾ ساڻن گڏ پوريل آهن يا پوتخانن ۽ عجائب گهرن ۾ ماڻهن جي عبرت لاءِ رکيا ويا آهن.

اڄ هڪ طرف سڄي ڏيئا جا محنتي، محروم، مظلوم ۽ محڪوم ماڻهو ته ٻئي طرف سندن دشمن دنياڻي سامراج ۽ سندس ملڪ جا چاڙتا، ڦورو ۽ ظالم پنهنجي پنهنجي الڳ ڪئمپ قائم ڪريو، هڪٻئي سان اکيون اکين سان ملايو، مقابلي جي ميدان ۾ دوبرو ٿيا بيٺا آهن. هن کان اڳ تاريخ ۾ ايئن ڪڏهن به ڪونه ٿيو آهي. هيءُ اڄ تائين جي تاريخ جو وڏي ۾ وڏي سڀ کان وڌيڪ فيصلو ڪندڙ مقابلو آهي. انسان ذات جي روشن آئيندي جو سمورو دارومدار ان مقابلي ۾ سوڀ پائڻ تي آهي.

سمورين ڪوٽين ۽ ڪمزورين جي باوجود، ڏيئا جو عوام، ڪڏهن ان لکي نموني رڙ بند ته ڪڏهن ڊرامائي انداز ۾ زبردست چال ڏيندو، پنهنجي عظيم منزل مقصود ڏانهن وڌي رهيو آهي. تاريخ جي ان ٿر قلم، نه مڻجي سگهندڙ روشن اکرن ۾، سندن نرڙن تي ”سوڀ“ ۽ سندن دشمنن جي نرڙ تي ”شڪست“ جا لفظ اڪيري ڇڏيا آهن. ان لکڻي کي ڪوبه مٽائي نٿو سگهي.

ٿوڙي هلين تڪڙو، ٿوڙي هلين وڪ،

پر لکڻي منجهان لڪ، ذرو ضايع
ننه ٿئي.

(لطيف)

نوان ۽ اڻ ٻڌل فرض

هي نسبتاً نئون ۽ نرالو عالمي دؤر ڏيئا جي ادب ۽ فن کي اڳي جي ڀيٽ ۾ نوان ۽ اڻ ٻڌل فرض ٿو سونپي.

اڄ ڏنيا جي انقلابي عوام جي ادبي، فني ۽ ثقافتي فوج سندس سموري انقلابي عوامي فوج جو هڪ سُورهيہ ۽ سوڀارو لشڪر آهي، جنهن جي جهنڊن تي ”ڄاڻ، سمجھ، روشني، محبت، جدوجهد ۽ سُرھيائي“ جا لفظ سوني پاڻيءَ ۾ اڪريل آهن. هن لشڪر بنا، ڏنيا جا عوام هرگز جتادار سوڀ حاصل ڪري نٿا سگھن.

اڄ جو سڄو پڇو نئون عالمي ادب ۽ فن دنيا تي رڳو تنقيد نٿو ڪري، ان کي ڏاهپي نئين سر آڏڻ ۾ به ٻانهن ٻيلي ٿيو بيٺو آهي. اهو ڪنهن هڪڙي فرد يا ٽولي بدران ڌرتيءَ جي ڌيئَن ۽ پٽن جي زبردست اڪثريت جي ڏکڻ، سڪن، آميدَن ۽ انديشن، لڙڪن ۽ مُرڪن، سپنن ۽ ساڀيانن جي اهڙي باشعور ۽ بامقصد فنڪارانه ۽ اثرائتي ترجماني ٿو ڪري جو اهو سندن بهتر آئيندي واسطي جدوجهد جي واٽ جو سونهون، سندن ٻانهن جو ٻَل، دلين جو سهارو ۽ اکين جي روشني ثابت ٿي رهيو آهي. نئون اعليٰ عوامي ادب تخليق ڪرڻ لاءِ گهربل سائنسي سماجي ڄاڻ ۽ سمجھ هن دؤر ۾ ئي ميسر آهي

فطرت سان گڏ انساني سماج ۽ انساني سوچ بابت صحيح ڄاڻ، قوروي طبقي جي سخت مخالفت جي باوجود، گذريل صدين ۾ ”ڦڙيءَ ڦڙيءَ تلاءَ“ وانگر آهستي آهستي گڏ ٿي، وڌي ويجهي، نيٺ گذريل صديءَ ۾ هڪ باقاعدي علم ۽ سائنس جي ڙتبي کي اچي رسي آهي. اها هاڻ ئي ان پوزيشن ۾ آئي آهي جو سماج ۽ انساني سوچ (جنهن مان ادب، فن، علم ۽ سائنس وغيره پيدا ٿيا آهن) بابت اڻ ڄاڻائي، ڌوڪياڙي ۽ نسوري ڪوڙ، رت ۽ گمراهيءَ تي ٻڌل ڳالهين سان صحيح معنيٰ ۾ مقابلو ڪري سگهي.

انسانن جي اڪثريت اڃان تائين انهن ڳالهين بابت صحيح ڄاڻ ۽ سمجھ حاصل ڪري نه سگهي آهي، پر ان جو هڪ حصو ان ڏهڻ کان ٻاهر نڪري چڪو آهي. هاڻ اديبن، عالمن، دانشورن توڙي عام ماڻهن لاءِ اهو ممڪن ٿي پيو آهي ته جيڪڏهن هو چاهين ۽ پوري اورچائيءَ ۽ ثابت قدميءَ سان ڊگهي جدوجهد ڪن ته انساني سماج، انساني سوچ ۽ انهن جي پيداوار (ادب، فن ۽ علم وغيره) بابت صحيح ۽ پڪي پختي ڄاڻ حاصل ڪري سگھن ٿا.

زندگيءَ جي هيڪڙائي، نرالاڻي، پيچيدگي، سڀ-طرفائي، وسعت ۽ گھرائيءَ جو ترجمان ادب

عام طرح ادب ۾ زندگيءَ کي سماجي طرح هڪ هنڌ بيٺل، اڻ چُرندڙ، چڙوچڙ ۽ هڪٻئي کان ڌار سماجي لقائن،

روپن ۽ حالتن جي صورت ۾ ڏيکاريو ويو آهي ۽ نه پاڻ ۾ ڳنڍيل، هڪٻئي مان پيدا ٿيندڙ، هڪٻئي تي دارومدار رکندڙ، هڪٻئي کي متاثر ڪندڙ، هڪٻئي ۾ پيئل ۽ هر وقت چُرندڙ پرنڊڙ ۽ بدلجندڙ نظامن جي سلسلي جي روپ. ان ادب جو ڏوهه ڪونه هو. اهو گهڻي ڀاڱي سائنسي عالمي تاريخي نقطي نظر ۽ سائنسي سماجي ڄاڻ ۽ سمجهه جي روشنيءَ ۾ ڪيل زندگيءَ جي سڀ طرفي، اونهي ۽ وسيع مطالبي ۽ مشاهدي جي پيداوار نه هو.

هن دؤر جو عوامي ادب ان ڳالهه ۾ اڳين عوامي ادبن کان گهڻو اڳتي آهي.

اهو زندگي ۽ سماج کي صحيح عالمي تاريخي نقطي نگاهه کان، سائنسي، سماجي ڄاڻ ۽ سمجهه جي روشنيءَ ۾، سندن سموري زمان ۽ مڪان جي هيڪڙائي ۽ وحدت، لاڳاپي ۽ تسلسل، دارومدار ۽ باهمي اثراندازي، هڪٻئي ۾ سمايل هجڻ ۽ لڳاتار چرپر، تبديليءَ جي صورتن ۾ سندن سمورن رنگن ۽ روپن ۾، سطح، رفتار ۽ رُخ جي لڳاتار تبديليءَ سان، سندن پنهنجو پاڻ کي بظاهر دهرائيندو رهڻ، پر حقيقت ۾ ڏاڪي به ڏاڪي، هيٺان کان مٿي ويندڙ حالتن ۾، ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪري ٿو.

اڳ جي عوامي ادب ۽ هاڻوڪي عوامي ادب ۾ فرق

اڳ عوام دشمن نظامن جي مقابلي ۾ نئين نظام قائم ڪرڻ جو واضح تصور موجود ڪونه هو. ان نئين نظام کي قائم ڪرڻ واريون قوتون، انهن جون تنظيمون، سوچيل سمجهيل طئي ٿيل مقصد ۽ پروگرام موجود ۽ معلوم ڪونه هئا. ان ڪري ان دؤر جي عوام جي گهڻگهري ادب لاءِ اهو ئي ڪافي سمجهيو ويندو هو ته اهو رائج ڦورو ۽ ظالم سماجي نظام جي ڌار ڌار، چڙوچڙ ڳالهين ۽ سندس مشينريءَ جي ڌار ڌار پرزن جي، بنا واضح مقصدن جي، عام اوگهڙ ۽ مخالفت ڪري، مظلومن تي ٿيندڙ ظلمن ڏانهن ڌيان ڇڪائي ۽ وچولن ۽ مٿين طبقن جي دٻين ۾ مظلوم لاءِ قياس ۽ همدردي ۽ ظالمن لاءِ نفرت پيدا ڪري. ان ادب کي اڄوڪي سماجي بوليءَ ۾ سڌارڪ ادب سڏي سگهجي ٿو.

پر هيءَ صدي ٻي صدي آهي. هيءَ صدي پراڻن نظامن خلاف نه رڳو نفرت جاڳائڻ، مظلومن لاءِ همدردي پيدا ڪرڻ جي صدي آهي پر انهن سان مظلوم عوام طرفان منظم نموني ڊگهي ۽ اٽانگي، مرڻ جيئڻ جي ويڙهه ڪري کين ڏاهي نيست نابود ڪري سندن جاءِ تي هڪڙو انصاف ڀريو عاليشان

نئون نظام قائم ڪرڻ جي صدي پڻ آهي. ان ڪري هن دؤر ۾ عوام جي گهڻگهري ادب جا فرض اڳوڻي سڌارڪ ادب جي پيٽ ۾ انقلابي آهن. اهو پراڻي عوام دوست ادب جو نقل نٿو ڪري سگهي ۽ اوسنائين محدود رهي نٿو سگهي. هن ۽ هن ۾ زمين آسمان جو فرق آهي.

اڳوڻي دؤر ۾ اديبن ۽ فنڪارن جو دنيا کي بدلائڻ جي اڻ لکي جدوجهد ۾ ڪردار تمام گهٽ اثرائتو، جهڪو ۽ اڻ لکهو آهي. هن دؤر ۾ سندن ڪردار نهايت نمايان ۽ اثرائتو آهي. ان ڪري اڳوڻن دؤرن جي عوام جي گهڻگهرن اديبن ۽ فنڪارن جي سماجي ذميوارين ۽ فرضن ۽ اهميت ۽ هاڻوڪن عوام جي گهڻگهرن اديبن ۽ فنڪارن جي ذميوارين ۽ فرضن ۽ اهميت ۾ به زمين آسمان جو فرق آهي.

باب ٻار هون

نوان هيرا!

ننڍو ته ڪوهه، وڪين آهي وترو،
وڃيو ڪاڪ ڪنڌين ۾، پهس پڪي
جڏهن پڻ پوءِ،
ان ڪر سندو ڪو، ميو ماڻو نه ٿئي!
(لطيف)

موڪي متارن جا ننڍا ڪيم نهار،
ساماڻا سري ڏئي، اڃا اڳ ڌار،
ناٿو ڪمي نهار! هي سر پڻ ڏيندا
سڀئي
(لطيف)

ڪڏهن نه اهڙا، جهڙا
هي
مون وٽ باڪ - پنا رابيل!
(اڀان)

هر دور جو ادب ۽ فن رڳو حقيقتن جو نه پر خوابن ۽ خيالن جو به ترجمان رهيو آهي. حقيقت پسند ادب جو مطلب به مشيني ۽ لکير جي فقيريءَ وارو به وٺڻ گهرجي. جڏهن ادب ۾ پيش ڪيل خواب ۽ خيال حقيقتن مان پيدا ٿيل آهن ۽ سڀاڻي جي حقيقتن جي عڪاسي ڪن ٿا، تڏهن اهي ادب جي حقيقت پسنديءَ کي گهٽائين ٿا، وڌائين ٿا.

هر دور ۾ ادب ۽ فن ماڻهن جي زندگين جي حقيقتن توڙي خيالن ۽ خوابن جي ترجماني ڪندي سندن دل گهريا ۽ دل گهريون ڳالهيون پيش ڪيون آهن. زندگيءَ جي حقيقت مان ڪچو ان گهڙيو مواد وٺي، ان کي گهڙي سنواري، حقيقت کان

گهڻو گهڻو وڌيڪ خوبصورت ۽ اثرائتو بڻائي پيش ڪرڻ ادب ۽ فن جو بنيادي ڪم پئي رهيو آهي.

وڌاءُ، مفروضا ۽ سينگار ادب جي جان آهن. ماڻهن جي سونهن، سخاوت، بهادري، ڪرامت، طاقت ۽ چالاڪيءَ بابت هر قسم جون صفا فرضي ۽ بنهه گهڻي وڌاءُ واريون، ڪهاڻيون ۽ داستان، عالمي ادب جو حصو آهن. اهڙن زبردست واقعن جو ذڪر ڪيو ويو آهي، جي نه ڪڏهن ٿيا ۽ نه انهن حالتن ۾ ٿي سگهيا ٿي.

اهڙا وسيلا ۽ اهڙيون شيون ۽ قوتون فرضي طرح موجود ڪري ورتيون ويون آهن، جيڪي اڃان ڌرتيءَ تي تصور ۾ به مس اچي ٿي سگهيون.

مثلاً الف ليليٰ ۽ ٻين داستانن ۾ اسم اعظم، اُڏند ڪٽولي، سامونڊي گهوڙا ۽ اڄوڪين جاسوسي، سائنسي ۽ خلائي ڪهاڻين ۽ ناولن ۾ ذڪر ڪيل خيالي اوزار، هٿيار، مشينون، قوتون ۽ جڳهون وغيره. هاڻ هيرا نه کين

جڏهن سرمايه دار طبقو اُسري، وڌي ويجهي رهيو هو ۽ جڏهن اهو ترقي پسند هو ۽ وڏا ۽ شاندار ڪارناما سرانجام ڏيئي سگهيو ٿي، تڏهن ان ادب ۾ پنهنجي طبقي جي نقطي نظر کان زبردست هيرا ۽ هيروئنون پيش ڪيون. عوام وٽ انهن ڏينهن ۾ طبقاتي سمجهه ڪانه هئي. عالمي تاريخ ۾ سندن ڪردار درحقيقت ڪيڏو زبردست هو، سا کين خبر ڪانه هئي. تڏهن هنن جاگيردار ۽ سرمايه دار طبقي جي عالمي ۽ سماجي نقطي نظر ۽ موقف کان تخليق ڪيل هيروئن ۽ هيروئنن کي ئي پنهنجا هيرا ۽ هيروئنون تسليم ڪيو ٿي ۽ انهن جو مثال ورتو ٿي.

گناهه ٿيندو!

هاڻ جڏهن جاگيردار ته ٺهيو، خود سرمايه دار طبقي جي عالمي ڪردار ۽ اهميت ۾ زبردست زوال آيو آهي ۽ سندن سورهياڻي ۽ شان جا ڏينهن پورا ٿي ويا آهن ۽ عوام جي سورهياڻي ۽ شان جا ڏينهن شروع ٿي ويا آهن ۽ اهو وقت اچي ويو آهي جو ادب ۽ فن ۾ ڦورو طبقن جي سورمن بدران عوام مان سرچندڙ نون سچن ڀڄن سورمن ۽ سورمين جا ڳڻ ڳايا وڃن، تڏهن زوال پذير سرمايه دار ادب هڪدم پلٽو کاڌو آهي ته، ”ادب ۾ سورمن ۽ سورمين جي ڪابه ضرورت ڪانهي! اها پراڻي ڳالهه آهي. دراصل زندگيءَ ۾ ڪي ساراهه لائق ڪارناما هوندا ئي ڪونه. هن دؤر ۾ ڪهاڻيءَ بدران آ -

ڪهاڻي لکڻ ۽ ناول بدران آ- ناول (Anti-Novel) لکڻ گهرجي. مطلب ته جڏهن راند ۾ ٻين جي ڪٽڻ جو وارو اچي ته راند بند! ڇي، ”راند بدعت آهي. شريعت ۾ ناجائز آهي! گناهه ٿيندو!“ هيسٽائين عالمي ادب ۾ گهڻي قدر هيرا غلامدار، جاگيردار، سرمايه دار يا بنهه گهڻو ڇيهه ٿيو ته لاچار وچولي سفيد پوش طبقي جي سوچ ۽ سمجهه، خيالن ۽ خوابن مطابق تخليق ڪيا ويندا رهيا آهن. جان عالم، ممتاز دمساز، شهزادو اندري، تارزن، سپرمئن جهڙا هزارين لکين ڪردار ۽ هيرا انهن سوچن، خيالن ۽ خوابن مطابق پيدا ڪيا ويندا رهيا آهن. انهن جي جواب ۾ عوام منجهان هيرا به آهن. مثلاً ڪپرڙو چور، وٽايو فقير، مٿا نصيرالدين وغيره پر اهي استثنائون آهن. خود انهن جي سوچ به وقت جي حڪمران سوچ جي دائري اندر آهي، ٻاهر ڪانهي.

ٻئي طرف اڳوڻي ترقي پسند ادب جا هيرا آهن، اهي سماج جا ڌڪاريل، ڪنا، قابل نفرت ماڻهو، جن جي دل ۽ روح ۾ ڪا شيءِ آهي جا گندي ٿيڻ کان بچي وئي آهي.

پر اهي ڪردار به عوام منجهان مثالي ڪردار ناهن. اهي صرف عوام جي پستيءَ جا، جهالت جا، مظلوميت جا ۽ بيوسيءَ جا نمائندا آهن. جيئن اسان چئي چڪا آهيون، عوام رڳو پستي ۽ جهالت ناهن، مظلوميت ۽ بيوسي ناهن. عوام هر پستي، جهالت، مظلوميت ۽ بيوسيءَ جي باوجود لکن ڪروڙن خوبين، گڻن ۽ قوتن جون ڪاٿيون ۽ پندار آهن. ڪاٿيون ڪوٽي ۽ پندار ڪولي ڏسبو ته، ڪچي ۽ اڻ گهڙيل حالت ۾ ئي سهي، حقيقي سمجهه، عقل، همت، سونهن، سچائي، عظمت ۽ سورهياڻيءَ جا اصل خانا عوام وٽ ئي آهن ۽ نه سندن دشمنن وٽ.

عوامي ادب جا اڳوڻا هيرا ۽ هاڻوڪا هيرا

چيخوف، منٽو ۽ ڪرشن چندر وغيره ترقي پسند اديبن، جاگيردارن ۽ سرمايه دار نقطي نگاهه وارن جڙتو هيرن بدران عوام مان هيرا تخليق ڪري پيش ڪيا.

انهن هيرن مان گهڻا ظاهري صورت ۾ غريب بدمعاش هئا، ڀليل ۽ گمراهه، بيوقوف ۽ ظالم هئا. گندي زبان استعمال ڪندا هئا ۽ اڪثر گندا ڪم ڪندا هئا، پر فنڪارن ڏيکاريو ته انهن جي انسانيت مڪمل طرح مري ڪانه وئي هئي. سندن زندگين جي رڪ ۾ شرافت جون ڪئين چٽنگون لڪل هيون.

اهي ظاهري اچن اُجرن ۽ اندر جي ڪارن منافقن ۽ مڪارن کان دل جا وڌيڪ صاف ۽ سٺا اڃا آجرا انسان هئا.

پر زندگيءَ جي، خاص ڪري اڄ جي زندگيءَ جي، رڳو اها حقيقت ڪانهي ته ڪارين دلين ۾ اچن اُجرن ڪپڙن وارن ماڻهن سان گڏوگڏ ميرن ۽ ڦاٿل ڪپڙن وارا ۽ اچين صاف سٿرين دلين وارا ماڻهو به موجود آهن پر زندگيءَ جي غالب حقيقت اها آهي ته اڳ به هميشه اهڙا ماڻهو موجود رهيا آهن ۽ هن دؤر ۾ ته خاص ڪري اهڙا گهڻا ماڻهو موجود آهن، جيڪي نه رڳو ظاهري سٺن ۽ اندر جي خراب ماڻهن جي پيٽ ۾ گهٽ خراب بلڪه بهتر انسان هئا ۽ تن جي ظاهري سٺن ۽ اندر جي خراب ماڻهن جي بلڪل اُبتڙ هئا ۽ آهن. اهي خراب رُوپ ۾ چڱيرڙا ماڻهو نه پر سُني رُوپ ۾ سُنا انسان هئا ۽ آهن، جيڪي اندر به عظيم هئا ۽ آهن ۽ ٻاهر به شاندار هئا ۽ آهن. اڄوڪي دؤر ۾ زندگيءَ جي مختلف شعبن ۾ اهڙا ڪوڙ ماڻهو آهن، جيڪي پنهنجي زندگين کي پرپور نموني ماڻڻ لاءِ، انسانيت جي اعليٰ ترين آدرشن لاءِ، مظلوم ماڻهن جي تقدير لاءِ هڪ نئون جهان آڏڻ لاءِ پنهنجو پاڻ کي وقف ڪريو ويٺا آهن. هر ڪو پنهنجي جاءِ تي حق ۽ سچ جي هڪڙي مُٺي ٿيو بيٺو آهي. هو روز تلاش، جاکوڙ، سهپ، قرباني ۽ سورهياڻيءَ جا اهڙا بي انداز اڻ لکا توڙي ظاهر، ننڍڙا توڙي وڏا ڪارناما سرانجام پيا ڏين، جو جيڪڏهن هيءُ دؤر اڳين دؤر وانگر هجي ها ته ماڻهو کين رشي مٺي ۽ اولياءَ بلڪه ان کان به وڌيڪ درجو ڏيئي سندن پير چُمن ها.

پل پل هڪ ڪارنامو

تنهن کان سواءِ منجهان عام مرد ۽ عورتون، ٻار ۽ ٻڍا جيڪي پهڙ جهڙيون زندگيون گذاريندا رهيا آهن، تن جو هڪ هڪ پل سهپ جاکوڙ، تخليق ۽ سورهياڻيءَ جو ڪارنامو پئي رهيو آهي. هر زندگي هڪ معجزو آهي، هڪڙي رن زال، ولر يتيم ٻارن جو، هڪڙو مڙس، لشڪر وارين جو، هڪڙو پساهه ۽ محرومين، بيمارين، ڏکن، اڻ هوندين، خوفن جا ڪٽڪا! رستمن ۽ سهرابن جا داستان، حالتن آهر، هنن داستانن جي پيٽ ۾ ڦڪا ۽ خسيٽس آهن.

عوام ۾ حالتن آهر اهڙا اهڙا حرفتي، چالاڪ، قابل ۽ ڏاها ماڻهو پيا آهن، اهڙا اهڙا تخليقي ذهن رکندڙ ۽ ڪاريگر ماڻهو پيا آهن، اهڙا اهڙا وينجهار ۽ گچيءَ جا هار ماڻهو پيا آهن، اهڙا

اهڙا اڻ موٽ، مٿير ۽ قنڌار مرد، عورتون ۽ ٻار پيا آهن، جو انهن جي پيٽ ۾ ادبي پٽن ۽ مڱڻهارن طرفان ماڻهن تي ٿاڦيل ڦورو ۽ ظالم طبقن ۽ سندن حوارين ۽ ڀڄ لٽڪائون جا هيرا جڻ ته ڌوڙ ۽ ڦلهيار آهن.

جيئن اسين ڳالهه ڪري آيا آهيون ته ادب رڳو فوٽوگرافي ڪونهي. اهو خالق ۽ سينگاريندڙ به آهي. نئين عوامي ادب کي عوام جي سچن ۽ سچن سُنن اعليٰ ۽ سُورهيه ڪردارن جي ڪچي سون کي چمڪائي ۽ گهڙي ان مان ادبي ۽ فني ڪرشنا پيدا ڪري ڏيکارڻا آهن.

انقلابي ادب کي به اهو حق هئڻ گهرجي، بلڪه سندس ڪم هئڻ گهرجي ته عوام کي پنهنجو پاڻ ۾ وڌيڪ اعتماد ڏيڻ، کيس آئنده جون تصويرون اڳواٽ ڏيکارڻ ۽ سندن جدوجهد کي تيز تر ڪرڻ لاءِ اهو سُنن، روشن خيال ۽ انقلابي ماڻهن ۽ تحريڪن بابت دستوري ادبي وڌاءَ، مفروضن ۽ سينگار کان ڪم وٺي، کين اهڙو سڀيتو، سُنو، روشن خيال، سجاڳ، سمجهو، ڏاهو، متحد، متحرڪ، گهڻ-گهڻو، سڀ طرفو ويڙهو، سُورهيه ۽ شاندار ڪري پيش ڪرڻ جهڙا اڃا هو حقيقت ۾ نه ٿي سگهيا آهن.

اهڙو ماحول، اهڙيون حالتون، اهڙا فرد، اهڙا گروهه، اهڙيون تنظيمن، اهڙا ڪارناما، اهڙيون ڪاميابيون اڄ ئي ڇڻي پيش ڪرڻ گهرجن، جن اڃا وجود حاصل نه ڪيو آهي ۽ سڀاڻ وجود ۾ اينديون.

اهڙا روشن ۽ بلند خيال، ماڻ، اهڙا ڀائر ۽ پيڻيون، اهڙا دوست اهڙا ساٿي، اهڙا اعليٰ عاشق ۽ معشوق، اهڙا بلند پائي جا انساني نانا ادب ۽ فن وسيلي تخليق ڪري ڏيکاري جي عوام لاءِ مثالي بنجن ۽ کين به اهڙو ٿيڻ لاءِ هرڪائين.

عوام کي بنهه وڏيون نه ته ننڍيون ننڍيون ۽ وڇڙيون ڪاميابيون حاصل ڪندو ڏيکاريو وڃي. اسان جا هيرا محبت ۾، علم ۾، پورهئي ۾، جدوجهد ۾، انقلاب ۾، پاڻ کي بدلائڻ ۾، نئون مثالي انسان ٿيڻ ۾ ٻين هزارين ڳالهين ۾، ڪامياب ٿي سگهن ٿا ۽ ڪجهه ٿيا به آهن. گهربل حالتون تخيل جي مدد سان تخليق ڪري سگهجن ٿيون.

سونهاري صبح جون جهلڪيون اڄ ئي ماڻهن کي پسائي، کين مٿس موهت ڪري، انهن جي وڌيڪ ڪوشش سان، ان صبح کي وڌيڪ ويجهو اُٿڻ گهرجي. پيرَ حقيقتن جي زمين تان ڪڍي نه وڃن!

ان سموري عمل جي دوران اديب جا پيڙ پنهنجي دؤر ۽ سماج جي بُنيادي حقيقتن جي ڌرتيءَ تي مضبوطيءَ سان کُٽل هجن.

حقيقت ۽ فنڪاريءَ جو پاڻ ۾ لاڳاپو ۽ توازن اهڙو آهي جهڙو ٻوڙ ۽ مصالح جي، بنا مصالح جي ٻوڙ به ڪونه نهندو ۽ حد کان وڌيڪ لوڻ مرچ وارو ٻوڙ به ٻوڙ نه ٿبو! اهو ڪم وڏي قابليت، توازن ۽ ڪاريگريءَ جو آهي.

آهستي آهستي ۽ ڏاڪي به ڏاڪي اهي ڳالهيون محنت سان سيڪي وڃيون، غلطيون ٿينديون ۽ ضرور ٿينديون، ماڻهو به ڪلندا پر غلطيون درست ڪري سگهجن ٿيون ۽ ماڻهن جي ڪل کي تحسين ۾ بدلائي سگهجي ٿو. عوامي نقطي نگاهه، عوامي موقف يا بيهڪ

نئون عوامي ادب زندگيءَ جي هر حقيقت کي سرمايه دار يا جاگيردار يا سامراجي يا خود سفيد پوش ۽ وچولي طبقي جي نقطي نگاهه جي بدران باخبر ۽ باشعور پورهيت عوام جي نقطي نگاهه سان ڏسندو، سمجهندو ۽ پيش ڪندو. اهو ادب پاڻ کي انهيءَ عوام جي پوزيشن ۾ وجهي انهيءَ موقف کان ڏٺا ڪي ڏسندو.

اهڙيءَ ريت اهو رڳو پورهيت عوام بابت ادب نه هوندو پر ان سان گڏ پورهيت عوام جي نقطي نگاهه ۽ موقف وارو ادب به هوندو. پورهيت نقطي نگاهه ۽ بيهڪ يا موقف اهو جيڪو هن دؤر جي سڀ کان ترقي يافته انقلابي پورهيت نظريي جي روشنيءَ ۾ بنيو هجي ۽ نه اڻ ڄاڻ، بي سمجهه ۽ پرمتڙي پورهيت سوچ ۽ سمجهه جي اونداهه ۾. قومي عوامي جمهوري سامراج دشمن انقلابي ادب

اهو ادب قومي هوندو، ڇو ته اهو قومي برابريءَ جو علمبردار ۽ قومي ڦرلٽ ۽ جبر جو جاني دشمن هوندو. اهو عوام جي وڏي گهڻائيءَ لاءِ هوندو ۽ نه رڳو ٿورڙن پيرلن پيٽن لاءِ يا رڳو سفيد پوشن لاءِ. اهو عوام جي حقن ۽ جمهوريت جو حامي ۽ فسطائيت ۽ سامراج جو دشمن هوندو. اهو عوام جي زندگيءَ کي، هن دنيا کي بُنيادي ۽ مڪمل طرح بدلائڻ جو علمبردار هوندو ۽ نه رڳو ان تي افسوس ڪرڻ ۽ ان ۾ ڪجهه نيون چٽيون هڻڻ جو. سَوَلو، عام فهم جو ادب

اهو ادب ڪوشش ڪري سڌو، آسان ۽ ماڻهن کي سمجهه ۾ اچڻ جهڙو هوندو ته جيئن اهو عوام جي وڏي گهڻائيءَ کي سولائيءَ سان سمجهه ۾ اچي سگهي ۽ اهي ان مان پنهنجي زندگيءَ کي بهتر بنائڻ لاءِ نئين روشني ۽ سگهه حاصل ڪري سگهن.

رڳو ڪهاڻيون نه، ناول به لکڻ گهرجن

سنڌي ادب ۾ گهڻو ڪري رڳو ڪهاڻين جي پرمار آهي. ناول جي سخت اثاڻ آهي.

عام طرح ڪهاڻي گهڙيءَ جو چٽڪو آهي. اها زندگيءَ جي فقط ڪنهن هڪ اڌ ڪردار، واقعي، تاثر ۽ پل جي ڳالهه آهي. اها زندگيءَ جي گهڻ-پاسائيءَ کي نظرانداز ڪري ٿي. عام طرح ناول جو دائرو وسيع آهي. ان ۾ اڪثر ڊگهن عرصن، گهڻن واقعن ۽ گهڻن ڪردارن جي ڳالهه هوندي آهي. اهو ڪهاڻيءَ جي پيٽ ۾ زندگيءَ جي گوناگوني، گهرائي، پيچيدگي، ڏيکيهه ۽ ويڪر، بلنديءَ ۽ پستيءَ جي وڌيڪ ڪاميابيءَ سان ترجماني ڪري ٿو.

ڪهاڻيءَ جي پيٽ ۾ ناول لاءِ زندگي وسيع ۽ گهرو، تجربڪار ۽ بالغ فن ۽ سوچ گهرجي. ان لاءِ زندگيءَ جو ڪونه ڪو منظم فلسفو گهرجي ٿو.

چيو وڃي ٿو ته ماڻهن وٽ ناولن لاءِ وقت ڪونهي. ان ڪري ڪهاڻيون وڌيڪ ڪارگر ۽ مقبول آهن؟ ڪو پڇي ته اهي ڪهڙا ماڻهو آهن جن وٽ دلچسپي ۽ مٿن موهيندڙ ناولن لاءِ وقت ڪونهي؟ آمريڪا ۽ يورپ ۾ ڪي اهڙا ماڻهو هجن ته پلي باقي اسان وٽ ته هروڀرو اڃا اهڙي رات ڪانه پئي آهي! اسان وٽ ته ماڻهو اڃا به وڏي ذوق شوق سان گل بڪاولي، ممتاز دمساز، الف ليلِي جا نعال ۽ ليلِي مجني، شيرين فرهاد، سسئي پنهنون، مومل راڻي وغيره جا داستان پيا پڙهن. پڙهن ٿا ته رکڻ تي دل نٿي ٽٽي! اڄ بهراڙين ۾ گهر گهر پڙهيل ويٺا آهن. ماڻهن جي باشعور ۽ بامقصد پسند وٽان ناول هجن ته ماڻهو ٻئي پاسي لوڻو به ڪونه هڻندا.

جن اديبن کي ناول لکڻ جو ڪجهه نه ڪجهه ڏانءُ هجي ۽ وٽن عوام جي بامقصد ۽ باشعور پسند جي ڪا ڳالهه، ڪو پلاٽ هجي ته انهن کي گهڻي ۾ گهڻو ڌيان ان پاسي ڏيڻ گهرجي. بالغ نظر اديبن کي موجوده حالتن ۾ ناول لکڻ ئي چڱائي ٿو.

اهين جي مڙس، گل تون درس، گهڙ منجهه
تار، ڏي تار، ريون،

ڇاڪي ٿو چوڪرن جنن، ننڍڙي پاڻيءَ ۾
ڪـريـن چـڀـڀ چـڀـڀ!
(خليفو گل)

ماضيءَ جي ادب ڏانهن رويو

ماضيءَ جي ادب ڏانهن نئين ادب جو رويو ”خدا صفا دع
ماڪدر“ (جيڪي چڱو آهي سو هٿ ڪريو، جيڪو خراب آهي
تنهن کي ڇڏيو) وارو هئڻ گهرجي.

ان ادب کي تنقيدي نموني ڪتب آڻڻو آهي. هر تخليق جي
سٺين ڳالهين کي پرائڻو آهي، ٻرين عوام دشمن ڳالهين ۽ سوچن
کان بچڻو آهي ۽ انهن کي رد ڪرڻو آهي.

اٺويهين صديءَ جي مشهور جرمن اديب ۽ شاعر هينرڪ
هائين Heinrich Heine جي ڳالهه کي به ڌيان ۾ رکڻو آهي ته،
”هر دؤر جڏهن نوان خيال حاصل ڪري ٿو، تڏهن هو انهن نون
خيالن سان گڏ نيون اڪيون به حاصل ڪري ٿو. ان ڪري اڳين
زمانن جي ذهني تخليقن ۾ کيس گهڻيون ئي نيون ڳالهيون
نظر اچن ٿيون.“

ٻه ڪسوٽيون

ماضيءَ جي ادب کي اڄ ڪهڙي ڪسوٽيءَ تي پرکجي؟
ڪسوٽيون ٻه هئڻ گهرجن، نه رڳو اها هڪڙي جيڪا عام
طرح ٿيندي رهي آهي.

اها عام ڪسوٽي آهي ته اهو ادب جنهن دؤر ۽ ماحول ۾
خليقو ويو هو، انهن جي مجموعي حالتن ۾ ترقي پسند هو يا
رجعت پرست.

ٻي ڪسوٽي اها آهي ته اهو اڳوڻو ترقي پسند ادب اڄ
جي دؤر ۽ حالتن ۾ ڪيتريءَ حد تائين ترقي پسند رهجي ويو
آهي؟ اڄ جي ترقي پسند سوچن سان ڪيتري قدر هم آهنگ
آهي؟

هومر، هوريس، ورجل، ڪاليداس، شيڪسپيئر وغيره
پنهنجي دؤر ۾ ته سبحان الله هئا. اڄ تائين سندن ڏاڪون
آهن، پر انهن جون سوچون اڄ جي حساب سان ڪيتري قدر
ترقي پسند ۽ عوام دوست آهن، سو حساب اڄ نئين سر لڳائڻو
پوندو ۽ ايندڙ هر دؤر ۾ اهو سلسلو جاري رکڻو آهي.

انهن ٻنهي ڪسوٽين تي پرکڻ کان پوءِ، ماضيءَ جي اعليٰ
ادب جو باخير ۽ باشعور عوام جي نقطي نگاهه کان جيڪو رتبو
وڃي بيهي، سو مقرر ۽ قائم رکڻ گهرجي.

دنيا جي اڳوڻي توڙي اڄوڪي اعليٰ عوامي ادب جي ڳولا ڪريو!

عالمي ادبي پبلستي، خريد فروخت، ڇپائي ۽ ترجمي ۽ تنقيد تي سرمايه دار سامراجي طبقن جي قبضي هئڻ ڪري ۽ ٽين دنيا جي اڪثر ملڪن ۾ عوامي ادب خلاف ڪات ڪهاڙا ڪنيل هئڻ ڪري ٽين دنيا جي ملڪن ۾ جيڪو اڳوڻو توڙي اڄوڪو اعليٰ ادب اصلوڪي صورت ۾ يا ترجمن جي صورت ۾ اچي ٿو ۽ جيڪو پڙهايو وڃي ٿو، سو درحقيقت دنيا جو پراڻو ۽ نئون بهترين ادبي مال ڪونهي.

مرزا قليچ بيگ جو مثال وٺو. هن تي اسان کي جائز طرح فخر ۽ ناز آهي ۽ رهندو، پر هن جيڪي ترجما ڪيا، سي شيڪسپيئر کي ڇڏي ٻيا ڇا ان زماني جي عالمي ادب جا نمائندگي ڪندڙ ادب جا ترجما هئا؟ نه. ”گلن جي توڪري“ وغيره ناول ايسٽائين تخليق ٿيل اعليٰ ادب ۾ شامل ٿي نه هئا. رڳو ايترو ياد رکڻ ٿي ڪافي نه ٿيندو ته يورپ جو جڳ مشهور سرمايه دار جمهوري انقلاب ادب خاص ڪري عظيم فرينچ انقلاب کان اڳ جو انقلابي ادب، مرزا صاحب جي زماني کان اڌ صدي اڳ موجود ٿي چڪو هو! حقيقي اعليٰ ادب انگريز سنڌ ۾ اچڻ ٿي ڪونه ڏين ها. ترجمي ڪرائڻ جو ته سوال ئي پيدا نٿي ٿيو.

اڄ ڪلهه جيڪو آمريڪا، يورپ ۽ ٽين دنيا جي ملڪن جو ”چونڊ ادب“ ترجمو ٿي اسان اڳيان اچي ٿو، تنهن جو ڳچ حصو يا ته بنهه وڌيڪ واپلائي زوالي گند ڪچرو آهي يا غيرعوامي، غيرانقلابي خسيس قسم جو، بي مقصد ۽ گهٽ فني معيار جو ادب آهي. خود پورهيت اقتدار وارن ملڪن جي ٻولين مان جيڪو ادب ترجمو ڪري سنڌيءَ ۾ اچي ٿو، سو به گهڻا ڀيرا پراڻو سرمايه دار دؤر جو وڌيڪ واپلائي ادب هوندو آهي! حالانڪه اڄ عالمي ادب آسمان جي بلندين کي ڇهيو بيٺو آهي! ڏکيءَ توه ڏڪار توڻي وسن مينهڙا. (لطيف)

ان ڪري اسان کي گذريل توڙي هاڻوڪي ادب جو نئين سر مطالعو ڪري ان مان چونڊ ادب ترجمان ۽ تلخيصون ڪري سنڌيءَ ۾ اٿڻ گهرجي. دنيا جي اعليٰ عوامي ادب ۾ نه رڳو سرمايه دار دنيا جو اعليٰ عوامي ادب پر پورهيت نظام وارن ملڪن ۽ ٽين دنيا جي ملڪن جي اعليٰ عوامي ادب کي به شامل ڪرڻ گهرجي.

اڄوڪي ترقي پسند ادب ڏانهن رويو

اڄوڪو ترقي پسند ادب، نه سمورو پورهيت انقلابي ادب آهي ۽ نه صحيح ۽ ڀرپور معنيٰ ۾ ترقي پسند ادب آهي. ان ادب جي باخبر ۽ باشعور پورهيت عوام جي عالمي نقطي نظر،

نئين اسرندڙ عوامي ۽ پورهيت ادب ۽ فن جي همت افزائي ڪجي

عام طرح سرمايه دار ۽ ٽين دنيا جي ملڪن ۾ عوامي اديبن جي پيٽ ۾ جاگيردار، سرمايه دار، رجعت پرست ۽ سامراج پرست لاڙا رکندڙ اديب فني طرح وڌيڪ تجربڪار، قابل ۽ مقبول آهن.

ٻئي طرف عوام جو به فرض آهي ته عوام دشمن يا غير عوامي ادب جي پيٽ ۾ ڪڍي ڪي اسرندڙ نئين عوامي ۽ پورهيت ادب جي همت افزائي ڪن ته جيئن اهو سندن مدد ۽ همت افزائيءَ سان جلد از جلد پنهنجو معيار اوچي ۾ اوچو ڪري عوام دشمن ۽ غيرعوامي ادب کان ان ڳالهه ۾ گوءَ کڻي وڃي.

سنڌ ۾ اڄ به ٿورن وڏن اديبن ۽ شاعرن کي ڇڏي، ٻين گهڻن کي اسان جا نوان اسپرنڊڙ پورهيت اديب ۽ شاعر آهي ڪشي ملهون ماريو بيٺا آهن! اڃان ته ڪٿي ڳالهه پئي آهي! عام ٿورو پڙهيل غريب ماڻهو به اديب ٿي سگهن ٿا ۽ ضرور ٿين!

حقيقي عوامي ادب تڏهن تخليق ٿيندو، جڏهن خود
شهري توڙي بهراڙيءَ جا ڏکڻ ڏٺل، ماريل پيڙيل غريب ماڻهو
قلم هٿ ۾ کڻندا.

جتي باهه پري اها جاء
حلي،

ڪهڙا سيڪ پاڙي
واليان نون!

خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو سنڌ ۾ ڪئين پورهيت ماڻهو
ڄڳا شاعر ۽ اديب ٿي ويا آهن. ادبي رسالن وارن کي ڪپي ته
انهن جي همت ڪنهن نه، همت افزائي ڪن. خاص ڪري
آتم ڪهاڻيءَ جي ميدان ۾ پورهيت ماڻهن سان ڪو ٻيو مقابلو
ڪري ڪونه سگهندو. هر ٿوري گهڻي پڙهيل، غريب پورهيت
ماڻهوءَ کي، پنهنجي آتم ڪهاڻي لکي ٻين کي پڙهي ٻڌائڻ
گهرجي. جيڪي وڌيڪ سٺيون هجن، تن کي ڇپائڻ جي
ڪوشش ڪرڻ گهرجي.

فوري اشاعت نه ٿئي ته پرواهه ڪانهي

هوئنن ته ادب آهي ئي ڇپجڻ لاءِ پر ڪي حالتون اهڙيون
به ٿينديون آهن، جن ۾ جيڪي لکڻ ضروري آهي، سو في الحال
ڪن سببن جي ڪري ڇپجي نه سگهندو آهي. اهڙين حالتن ۾
لازم آهي ته صحيح عوامي ادب جي تخليق جيتري قدر ممڪن
ٿي سگهي، هر حالت ۾ جاري رهي، چاهي اهو هڪدم ڇپجي
سگهي يا نه.

دنيا جا ڪي تمام وڏا شاهڪار فوري طرح ڇپجي نه سگهيا،
اڳئين زماني ۾ پريسون ۽ اخبارون ڪونه هيون. قلمي نسخن تيار
ڪرڻ لاءِ هزارين روپيا خرچ ۽ ڪئين سال وقت لڳي ويندو هو.
ڪي ڪتاب ته ماڻهن لکي ٿيهه ٿيهه سال رکي ڇڏيا، پوءِ شايع
ڪيا. سائنسدان ڪاپرنيڪس پنهنجو جڳ مشهور سائنسي
شاهڪار ”انساني جسم جي حرڪت جا قاندا“ مرڻ کان ٿورو اڳ
۽ لکڻ کان 30 سال پوءِ شايع ڪرائڻ جي اجازت ڏني!
عوام دشمن ادب تي تنقيد ڪريو!

ادب بابت عام ماڻهن جو اهو رويو پئي رهيو آهي ته
ماڻهن کي جيڪو وڻي سو ادب تخليق ڪن. وڻندو ته
پڙهنداسين، نه ته نه پڙهنداسين. اهو رويو نقصانڪار آهي.
اڄ هر مسئلو عوام جو مسئلو آهي. اهي زمانا ويا جڏهن
عوام هن ڌرتيءَ کان لاوارث ۽ لاتعلق هو. هاڻ هر ڪم سان
سندس واسطو آهي. عوام ئي وارث ۽ مالڪ ٿيو آهي هر
ڳالهه جو.

سوچڻ گهرجي ته عوامي ادب تي عوام دشمن جا چاڙتا
ڪيڏا نه ڇتا چچاڙتا ڪن! ڪهڙن ڪهڙن بيهودن دليلن ۽
جتنن جا ڏنڊا ٿا الارين! ڪيڏيون نه اڪيون ٿا ڦوٽارين! ڪيڏو
نه مرڻ مارائڻ لاءِ تيار ٿي ٿا وڃن! ان جو سبب اهو آهي ته
ادب ۽ فن وانگر، ادبي ۽ فني تنقيد ۽ پرک به، طبقاتي مفادن،

لاڙن ۽ ذهني، فڪري، جذباتي، روين ۽ عادتن کان هرگز بالاتر
 ڪانهي. اها به ادبي ۽ فني ميدان ۾ هڪ طبقاتي هٿيار طور
 ڪتب ايندي رهي آهي.
 ”بادا بي ميار“ نه ٿيو!

اهڙي حالت ۾ ڇا اسين عوام دشمن ادب ڏسي ”بادا بي
 ميار“ ٿيا ويٺا هجون، جڻ الائي ڪنهن جي بازار پئي لٽجي؟
 نه! عوام اڳيان جيڪا هڪ هڪ سٽ بازار ۾ پيش ٿئي ٿي،
 تنهن جي اسان کي پوري پوري چڪاس وٺڻ گهرجي ته اسان
 جي دشمن سٽ آهي يا دوست سٽ.

ظاهر آهي ادبي پرڪ جا معيار پنهنجا آهن. ان لاءِ ڪجهه
 ڄاڻ، تجربو ۽ هنر گهرجي، پر هروڀرو تنقيد اهڙي ”ڄوڄ بلائي“
 به ڪانهي، جو ماڻهو ڊپ کان ويجهو به نه وڃيس! گهڻو
 ڪري ته ”سُر ڪنيو راڳ پروڙيو“ ۽ ”ڪرمي پٽ پينگهن ۾ پڌرا“
 واري ڳالهه وانگر ماڻهو گهڻين حالتن ۾، گهڻو ڪري، اٿندي ئي
 سمجهي ويندو ته ماڻهي آهي يا زهر. واقعي ادب آهي يا
 نلهي ولل ۽ يخي برائي يخي.

تنهن کان سواءِ اسان جي سڄاڻ ترقي پسند پارڪن کي به
 پنهنجو ڪم وڌيڪ وسيع، گهرو ۽ تيز ڪرڻ گهرجي. کين
 پنهنجي ادبي نظرياتي پيڙهه وڌيڪ پختي ڪرڻ گهرجي.
 خاص ڪري سائنسي فلسفي تي گهري دسترس ۽ مڪمل
 عبور حاصل ڪرڻ گهرجي ۽ ان جي روشنيءَ ۾ ادب ۽ ثقافت
 بابت جڙتو سامراجي نظرين جون پاڙون پٽڻ گهرجن.

جڙتو ”نئين ادب ۽ فن“ جي پاڙ پٽڻ ۽ سڄي نئين ادب ۽ فن
 کي زور وٺائڻ، ادب ۽ فن جي ميدان ۾ اڄ جي دؤر جو هڪڙو
 اهڙو اهم ترين ۽ مقدس ترين عوامي فرض آهي.

ڪنڊهر

(“ڪونج” مخزن، جو ڪهاڻين جو مجموعو)

ڀارت جي ’نئين‘ سنڌي ڪهاڻيءَ جي هاڪ گهڻي زماني کان سنڌ ۾ ٻڌبي اچي، پر ڪيترا ڀيرا ڪوشش ڪرڻ کان پوءِ به ان ڪهاڻيءَ ۾ ڪهاڻيڪار جو پورو اندازو نه لڳي سگهيو. سبب اهو هو جو نئين ڪهاڻين جي نه ٻولي سمجهه ۾ ٿي آئي، نه وري اسٽائيل ۽ نه مطلب. هر ڀيري پنهنجي اڻ ڄاڻائيءَ ۽ سستيءَ کي ڏوهه ڏيئي، ٻئي دفعي ضرور به ضرور ڳچ ڪهاڻيون پڙهڻ جو دل ئي دل ۾ وعدو ڪبو هو.

آخر هن پرچي جي ڪهاڻين کي اول يڪساھيءَ، پوءِ ور ور ڏيئي پڙهي، ڪلاڪن جا ڪلاڪ اڪرن جي معنيٰ، لکڻ جي ڍنگ جون رمزون ۽ مقصدن جون مامون پروڙڻ کان پوءِ ڪجهه ڪجهه اندازو ٿيو آهي ته ڳالهه ڇا آهي.

ڪونج رسالو هن ’نئين‘ سنڌي ڪهاڻيءَ جو سڀ کان وڏو سرچشمو ۽ علمبردار آهي. ان جي هن چونڊ ڪهاڻي پرچي جي ڪهاڻين پڙهڻ مان پتو پوي ٿو، ته ڀارت جي ’نئين‘ ڪهاڻيءَ جا پار پتا ڪهڙا آهن.

هن مجموعي ۾ سڀ کان اول ڪهاڻيڪارن جو مختصر ادبي تعارف ڏنل آهي. ان بعد شيام جئسنگهاڻيءَ جي لکيل 17 صفحن جي سمپادڪيه (ايڊيٽوريل مضمون) سان گڏو سامتاڻي، ٿميره زرڻ، هريش واسواڻي، وشنو ڀاٽيا، ايشور چندر، انند ڪيماڻي، شيام جئسنگهاڻي، جون ست ڪهاڻيون ڏنل آهن. تعارف مان ڏسي سگهجي ٿو ته جن پارتي سنڌي ڪهاڻيڪارن جون ڪهاڻيون مجموعي ۾ شامل آهن، سي ڀارت جا ناليرا ’نوان‘ ڪهاڻيڪار آهن. منجهانئن جنهن گهٽ ۾ گهٽ ڪهاڻيون لکيون آهن، يعني شيام جئسنگهاڻي، سو به چوڏهن جي انگ کان چڙهيل آهي. چئن چئن ويهن کان مٿي ڪهاڻيون

لکيون آهن. منجهانئن هڪڙو (وشنو ڀاتيا) ته ڏيڍ سئو کان به گهڻيون ڪهاڻيون لکي چڪو آهي ۽ سندس ڪهاڻين جا سڃا سارا چار مجموعا ڇپجي چڪا آهن. گني ۽ شيام جو هڪڙو هڪڙو ۽ ايشور چندر جا ٻه ڪهاڻين جا مجموعا ڇپجي چڪا آهن. اهي سمورا ڪهاڻيڪار ناول نويس به آهن.

گني سامتاڻيءَ جي ڪهاڻي 'ڪنڊهر' ۾ هڪڙي عورت هڪڙي مرد جي دل ۾ 20 سالن جو پراڻو پيار جاڳائي نئون ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿي، مگر هو سڀ ڪجهه وساري ويٺو آهي ۽ ياد ڪرڻ نٿو چاهي.

تميره زرین جي ڪهاڻي 'هي گيت اُڃايل مورن جا' ۾ هڪڙي خوبصورت جوڙي کي هڪ ٻئي لاءِ تڙپندو ڏيکاريو ويو آهي. آخر ۾ انڪشاف ڪيو ويو آهي ته هو وڇڙيل ڌيءَ ۽ پيءُ آهن.

هریش واسواڻيءَ جي ڪهاڻيءَ ۾ هڪ پُٽ کي پنهنجي پيءُ جي موت بعد پُٽس جي زندگيءَ تي ويچار ڪندو ۽ قياس کائيندو ڏيکاريو ويو آهي.

وشنو ڀاتيا جي 'لمبي چوڙي' عنوان واري ڪهاڻي 'هيمنگوئي تلوار، ڍڳي جا سڱ ۽ شينهن جا سڀنا' هڪ اهڙي مرد جي ڳالهه آهي، جو گهڻيءَ آواره گردي ڪرڻ ڪري مرداني طاقت وڃائي زال اڳيان پشيمان ٿيو ويٺو آهي.

ايشور چندر جي ڪهاڻي 'انٽي روٽن' ۾ وري هڪڙي مرد کي ٻارن جي واڌ جي ڊپ ۽ ڄم-روڪ جي وسيلن بوقت موجود نه هئڻ ڪري لاچار زال سان هم بستر ٿيڻ جي چوٽ چڙهيل جذبي کي دٻائيندو ڏيکاريو ويو آهي.

شيام جنسنگهاڻيءَ جي ڪهاڻي 'ڪوئي جو موت' هڪ فلمي اسڪرپٽ لکندڙ مرد ۽ فلمن ۾ ڪم ڪندڙ هڪڙيءَ چوڪريءَ جي وچ ۾ وقتي ميلاپ ۽ وچوڙي جي ڳالهه آهي.

آنند ڪيماڻي جي هڪ 'نئين شروعات' ۾ زال جي معاملي ۾ ظاهري طرح آزاد خيال ۽ دل ٿي دل ۾ جلندڙ مرد جي ڳالهه آهي، جو پنهنجي زال کي نوڪري ڪندو ۽ ٻين مردن سان ملندو ڏسي پنهنجو حسد نٿو لڪائي سگهي.

ڪهاڻيڪارن جي لکڻيءَ جي نموني جو ٿلهي ليکي ۽ مٿاڇرو اندازو شايد هتان هتان ڪنيل هنن ٽڪرن سان لڳائي سگهجي:

گني جي ڪهاڻيءَ جي شروعات اجهو هيئن آهي: ".... رستو هن جو سڃاتل ته هو، پر گهڻي عرصي بعد اتان لنگهندي

هن پاڻ کي سڃاڻل رستي تي اجنبي محسوس ڪيو. هيءُ موڙ هو؟ ڪٿي هو؟ ها، هو، يا شايد هن موڙ تي جڳهه نئين ٺهي آهي، يا شايد جڳهه به هئي، پر دڪانن جي آڏاوت نئين ۽ رستي جي ساڄي پاسي ٽئين نمبر گهٽيءَ ۾ اندر مڪان نمبر چوٿون (چوٿون؟) هن سوچيو. هن ڪجهه ياد ڪيو. ها، چوٿون، شڪر جو گهر...."

ٽميره جي ڪهاڻيءَ ۾ پارٽيءَ اندر فريال جو پنهنجي پيءُ ڏانهن ڌيان اجهو هيئن چڪايو وڃي ٿو:
"او....!!" حيرت مان هن جا چپ گول ٿي ويا. هن فريال کي آهستي چيو: "اڙي فريال.... هو ڏس بازيد! اسان جي پر واري ٽيبل تي...."

فريال کان ذري گهٽ چرڪ پرچي ويو، "هان سچ!؟..." هن ڏٺو- پُروڦار صورت، ڪشاده پيشاني ۽ ذهانت ڀريون اکيون، جن مان اداسي صاف بکي رهي هئي- هو جهڪي سگريٽ کي لائٽر جي شعلي جي قريب آڻي رهيو هو. پوءِ نه ڄاڻ گهڻا دفعا فريال جون نگاهون سندس چهري جو طوائف ڪري موٽي آيون ۽ هڪ دفعو به بازيد جي نگاهه هن جي نگاهه سان نه ٽڪرائي....

هريش جي ڪهاڻيءَ جو پُٽ وهنجي پيو. ".... سندس سڄي شرير مان پاڻي ڳڙي رهيو هو... هن جي پرش انگ تي به وار حاوي پئجي ويا هئا. ڄڻ ان جي مٿان ڪا ڪاراڻ ڪونٽر سان چنبڙي پيئي هجي... کيس لڳو سندس چال بدلجي ويئي آهي ۽ جيئن ئي هو ڪليءَ مان نوال چڪيندو، تيئن ئي باٽ روم جو دروازو ڳلندو ۽ هڪ ننڍو ٻار ڏانهن پل لاءِ گهوري نهاريندو، سندس وات مان نڪرندو "هش" ۽ ڦٽاڪ سان دروازو بند ٿي ويندو...."

وشنو پاڻيا جي ڪهاڻيءَ وارو ذري گهٽ نامرد مڙس سوچي پيو.

"مون کي ڪجهه به نٿو سڄهي، سوراخ تي سوراخ پر نانگ بدران جيڪڏهن شينهن ان ۾ گهڙي وڃي ته ڇا ٿيندو؟ بونيءَ جو سوراخ!

ڪئناس تي ڇپيل مردانه عضوا.

مئڊليس + مئڊليس = جينيس.

جوش! ڍڳي جو! شينهن سڀنن ۾ قيد. هيمنگويي سوڳواسي ٿي ويو. ان سان گڏ سوڳواس ٿي ويا همت ۽ طاقت."

ايشور چندر جي ڪهاڻيءَ وارو مرد زال سان گڏ سٽل آهي:
”هن جوءَ کي ٿورو ڌونڌاڙيو. هن جي آڱرين کي زور ڏيئي
جوڻس چيو: ’ڇا آهي؟‘

- اهو ئي روتن...!

- نه، اڄ نه!

- اون هون! نه ته ننڊ ئي نه ايندي... توکي شايد خبر نه
هوندي ته پرشن اڄڪلهه استرين کي ’سليپنگ پلس‘ چوڻ
شروع ڪيو آهي...!

جوڻس چُپ رهي.

هو ڪپٽ مان ڪجهه ڪٽڻ لاءِ اُٿيو- ’ڊبل چيڪ واري جيلي
ٽيوب جو آئپليڪيٽر ڪٿي آهي؟‘

- اتي ئي هوندو...

هو وري هيڏانهن هوڏانهن ڳولھڻ لڳو- ’هتي ته
ڪونهي...‘

شيام جئسنگهاڻيءَ جي ڪهاڻي ’ڪوئي جو موت‘ جي
شروعات:

”کيس سامهون ڏٺو اٿم. هوءَ آهي. منهنجا چپ پاڻمرادو
لڏي وڃن ٿا. عجيب آهي، وقت جو هيءُ خال... خه... آ... آ...
ڪهڙو ذريعو آهي ماپڻ لاءِ؟ لمبائي، ويڪرائي، ايراضي، گهير،
دائرو، تور، ڪهڙو ماپو؟ جڻ پراڻي دائريءَ جي ڪنهن پني مان
’بڪ مارڪ‘ اڇانڪ اچي ٻاهر ڪري آهي، نڪمي.“

”هي، هن طرح جا ڳنڍ (؟) مسمريزم جي ’زبردستيءَ جي
ننڊ‘ جيان. مان شايد ڪجهه به نڪ سمجهڻ جي اسٽئيءَ ۾
ناهيان. پڪ ئي پڪ ناهيان. اهو ’شايد‘ جو ’پڪ‘ بڻجڻ ڪيترو
نه شارٽ آهي. ڪيڏو نه شارٽ آهي ان پڪ جو وجود! ڦٽ!...“

آند ڪيماڻيءَ جي ڪهاڻي ’نئين شروعات‘ جي پڇاڙيءَ ۾
نوڪري ڪندڙ زال استعيفا ڏيئي ٿي ۽ ڪهاڻي هيئن ختم ٿئي
ٿي!

”... روما پڇيو- نڪ آهي نه؟ راجيندر ڪجهه ڪڇي نه
سگهيو. البت کيس هڪ نئون احساس ٿيو. روما جڻ سندس لاءِ
ئي اڀيسار ڪيو هو. چند منٽ اڳ روما جي وارن سنوارڻ کي
هو من ۾ وري ڏسي رهيو هو. ۽ من ئي من ۾ هن روما جي
وارن جي هڪ لٽ کي الجهايو. جڻ روما چيو هو- ’ڇٽ!‘ هن
کي لڳو اٺڪ صدين کان پوءِ، هن روما سان گڏ شام جي چانهه
پيئي هئي. هن جي تمنائن جي باغ ۾ هڪ خوبصورت ڪلي
ڪلي هئي، جنهن کي هن ٿوڙي پنهنجي شخصيت جو انگ بڻايو

هو، ۽ هن پاڻ کي ايندڙ هر ڏينهن اهڙي ئي هڪ خوبصورت احساس کي پائيندي ڏٺو، ليڪن هو روما جي، 'نيڪ آهي نه؟' جو ڪوبه جواب نه ڏيئي سگهيو. ظاهر آهي مسڪرائي نه سگهيو. ڏکي ٿي نه سگهيو. ڏيري ڏيري صرف چانهه پيئندو رهيو...

شيام پنهنجي 'سنڌي ڪهاڻيڪار-موجوده صف-پس منظر' جي عنوان واري راءِ زنيءَ ۾ ڀارت جي 'نئين' سنڌي ڪهاڻيءَ، ان جي خصوصيتن، ان جي ارتقا، ان جي لکندڙ پراڻن ڪهاڻيڪارن، سندن خامين ۽ خوين، فن ۽ ڪلا جي فلسفي تي راءِ زني ڪئي آهي.

سندس لمبي سمپادڪيه جو نچوڙ ڏسبو ته هيءُ آهي! "سنڌي ڪهاڻيءَ... (۾) سنڌي جيوٽ (زندگي) الڳ ورلي ٿي چٽجي... (اها) آس پاس طرف ايماندار آهي 'ڪميٽي' (ڪنهن سان ٻول ۾ ٻڌل) ڪونهي... آزاد طبع آهي... مارڪسواد جي بيٺل پاڻيءَ کان دور فاصلا طئي ڪندي اڳيان نڪري ويئي آهي. ڪهاڻيءَ کي پرچار جو هٿيو پٽائڻ جي ڪوشش ۾، پرچار وادين صرف پنهنجي ڇاتي ڳٽي آهي...

(شروعاتي) هڪ دؤر (ڪهاڻيءَ جي حوالي ۾) شور، هنگامو. ڪشمڪش، ختما، دور، قبرون ۽ کنڊر. هڪ انداز ختم ٿيل، ڍلا ٿيل، ڇڪجي ويل، وڪريل، ڇڻ ٿيل، سماڏيون ۽ مورتيون. ڪجهه هلندڙ چلندڙ مورتيون به، ڪوڪليون، لڙڪائي هلندڙ ته-تنگا ريس جا گهوڙا. ڪجهه ڳوڙها ڳاڙي هلندڙ ۽ ڪجهه سُرخ روسي پلا لڳائي منڊڪائيندڙ... اڄ جو ڪهاڻيڪار ڪاميابيءَ، ناڪاميءَ جي چٽتا بجاءِ پاڻ سان وفادار رهڻ ٿو چاهي... رچناڪار کي الڳ (نقاد) جي پرواهه ڪرڻ بجاءِ مٿس رحم ڪائڻ وڌيڪ پسند ڪرڻ ڪپي. ان طرح پرواهه ڪندي ختم ٿيڻ جو مثال برنارڊشاه جو جينيس به آهي... اسان وٽ ڪهاڻيڪارن جو وڏو حصو ڊرپوڪ هو، پاڻڪن جي پسندگيءَ جو ڊر، الڳڪن جي حملن جي تر تر، بزرگ اوليائن جي درشن جو لحاظ، ڪاميابيءَ جي ڪسوٽيءَ تي پار اُڪرڻ جو فڪر، بدناميءَ جي پرواهه. ان ڪري ڀڳ-چٽتا ڏانهن وفاداري نه هئي... (نوان) ڪهاڻيڪارن پاڻ سان يگ ۽ سان لنگو ۽ سڌو رستو جوڙيندي اچي رهيا آهن... اڄ ادرشن وٽان ڪابه پل، زندگيءَ جي پٿار ۽ ان جي پيچيدگين کان پار پوڻ لاءِ ڪونهي. جديد پٿليون آهن. ڪاهي آهي. ڪهاڻيءَ جو جنم هڪ مجبوري آهي. مونجهه پريل تڻل ادرش، رک ٿيندڙ ان جون جڙون ۽ ڦهلاءَ ۽ مٿان جيون جو ڪڙو پٿار- مبهم ۽ پيچيده. مڏا لفظ ۽

زندگيءَ ۾ موت جي ملاوٽ... اڄ جي فرد، اڄ جي بوجهه سِرُ مٿان کڻندي (اڄ ڇا ڇا سان گهيريل ڪونهي!) سڀاڻي جي بييقائيت (Uncertainty) ۾ رڳيل، ايندڙ وقت لاءِ آسائتو رهڻ جي فلسفي ۾ پريل بڪواس تي ٺڳڻ کان سچيت ڌرم ۽ سماج وغيره جي دقيانوسي تنگ خيالن کي، مانسڪ سطح تي گهٽيءَ جي اونداهي موڙ وٽ رکيل ڪچري جو دٻو سمجهندي- غير سلامتي، مالي لوڏن ۽ راجنيتي دٻاون کي ڇهنيدار شيخن جيان پاڻ طرف سڀني طرفن کان وڌندي محسوس ڪري ٿو- يا- ان طرح جي حالت جي الڳ الڳ تصورن مان گذري ٿو. تصور ڍوئي ٿو. پڇي نٿو سگهي. جيسين مري تيسين جيئي ٿو. سماج، نظام، ڪٽنب (ڪٽنب جي مڃيل معنيٰ پر رشتن ۽ رشتن جي هڪٻئي طرف موٽ واري توجهه ۽ ان ۾ آيل فرق ۽ تبديلين) ۾ گهيريل، پنهنجي سماجڪ ۽ مالي رتبي جي انفرادي سطح تي معنيٰ پائڻ لاءِ ڪنهن حد تائين منجهيل، بي واهه ۽ پنهنجو پاڻ کان اڻ چٽو رهي ٿو... اسين بنجارا سنڌي... ٻيءَ پوميءَ تي، ٻين جاتين سان ملي، پنهنجين ريتن رواجن ۽ جيئڻ جي ڍنگ کي حالتن موافق بدلائي جيئڻ جي ڪشمڪش ۾ مصروف آهيون..."

هن مجموعي جي لاءِ ڪهاڻين جي چونڊ، ڏسجي ٿو ته انهن اصولن جي روشنيءَ ۾ ڪٿي وئي آهي، جن جو مجموعي جي ايڊيٽر ذڪر ڪيو آهي. ان ڪري ايڊيٽر جي خيال ۽ نظرين کي سمجهڻ خود مجموعي ۾ آيل ڪهاڻين کي سمجهڻ ۾ وڏي مدد ڏيندو.

شيام جي 'لمبي' سمپادڪيه جي چنڊڇاڻ ڪجي ته هيٺيان مکيه ٽڪتا نظر ايندا:

(1) 'نئين ڪهاڻي' آزاد طبع آهي. زندگيءَ جي ڪنهن نظريي سان وفادار ڪانهي، (2) 'نئين ڪهاڻيءَ' ۾ زندگيءَ جي ڪنهن نظريي جو اظهار نه هئڻ ڪپي، (3) 'نئين ڪهاڻيءَ' کي (الف) ڪهاڻيءَ جي ڪامياب ٿيڻ جو فڪر نه هئڻ ڪپي. (ب) تنقيد کي نظرانداز ڪرڻ ڪپي. (ت) ڪهاڻي پڙهندڙن کي پسند اچي ٿي يا نه، سو لحاظ نه رکڻ ڪپي. (ث) ادبي روايتن جو خيال نه رکڻ ڪپي. (4) آئنده بابت ڪابه سهڻي اميد رکڻ بڪواس آهي. (5) اڄ جو انسان زندگيءَ کان پڇي نٿو، ان جا تصور ڍوئي ٿو. جيسين مري، تيسين جيئي ٿو. (6) انهيءَ مان ظاهر آهي ته اڄ جو انسان زندگيءَ کي فقط برداشت ڪري ٿو. ان کي بدلائڻ جي جدوجهد

ٿٿو ڪري. (7) اڄ جو انسان فقط اڪيلو سهي، جيئي مري ٿو. گڏيل ڪوشش، جدوجهد ۽ واڌاري جي ڪا ڳالهه ڪانهي. شيام پنهنجي سمپادڪيه جي بيان ڪيل اصولن جي انهيءَ سمپادڪيه ۾ ئي گهڻي ڀاڱي عملي ترديد ڪري ڇڏي آهي.

هو اُلڙڪن (نقادن) تي ڪفر جي فتوا ڏئي هڪدم اڳين، پوين ۽ نين ڪهاڻين تي، فن ۽ ڪلا تي، تاريخ تي بلڪه زندگيءَ تي لمبي چوڙي الڙڪا (تنقيد) شروع ڪريو ڏي. هو نئين ڪهاڻيءَ کي آزاد طبع ٺهرائي وري ويهي اتلاءِ ڀڳ سان سڄائي، ڀڳ-ڇيتنا، من-چيد وغيره جا انيڪ شرط لڳائي ٿو.

هو نظرين کان آجو هجڻ جي گهر ۽ دعويٰ ڪرڻ کان پوءِ هڪدم پنهنجا خاص نظريا پڙهندڙن ۽ ڪهاڻيڪارن تي مڙهڻ لڳي ٿو.

هو بزرگ اوليائن جي آدرشن جو لحاظ نه ڪرڻ جو حڪم ڪرڻ کانپوءِ، خود ئي بزرگ اولياءَ بڻجي زور شور سان پنهنجا آدرش بيان ڪرڻ لڳي ٿو.

فن ۽ ڪلا بابت ڏنيا ۾ ٻه نظريا، ٻه فلسفا، ٻه آدرش موجود آهن. هڪڙو هيءُ ته ڪلا ۽ فن زندگيءَ جي تقدير به آهي ته ان جي پرک به. زماني بلڪه زمانن جي برائين جي تنقيد به آهي ته ان جي سونهن ۽ چڱاين جو قصيدو ۽ انسان جي روشن مستقبل ۾ ايمان جو ثبوت به. ڪلا ان روشن مستقبل کي ويجهو آڻڻ ۽ حاصل ڪرڻ جي جدوجهد ۽ سنگهرش ۾ سڀني جي اڳيان جهنڊو کڻي هلي ٿي، پهرين باغي للڪار ڪري ٿي، پهريون زخم کائي ٿي، پهريون وار ڪري ٿي ۽ پهرين چيٽ حاصل ڪري ٿي. ڪلا اها طاقت ۽ شڪتي آهي، جا گني سامتاڻي جي چوڻ موجب:

”ڀڳ (زمانو) بدلائي سگهي ٿي، نئين ڀڳ کي جنم ڏيئي سگهي ٿي. اها شڪتي جا اياز جي گيتن جي مٺڙي گونج کي پنهنجي وطن ۽ پنهنجي دؤر جو سڀ کان طاقتور ۽ شڪتيوان آواز بڻائي ٿي، جا لفظن کي اڻڻن کان وڌيڪ پسم ڪندڙ ۽ آوازن ۽ رنگن کي جادوءَ کان وڌيڪ طلسمي قوت بخشي ڇڏي ٿي، جا مها ڪوي ٽنگور جي چوڻ موجب: سچ ۽ سونهن، عدل ۽ انصاف جو اڪيلو دل گهريو ڏيس آهي.“

فن ۽ ڪلا بابت ٻيو نظريو، ٻيو فلسفو، ٻيو آدرش هيءُ آهي، ته ان کي حاڪم ۽ قورو طبقن جي نظرياتي حرم سراءِ جي سُریت ۽ چٽا ورودي عوام-دشمن آدرشي ڪوٺي کي

سينگاريندڙ وئشيا ٿي رهڻ ڪپي. کيس سچ ۽ سُونهن، انصاف ۽ نيڪيءَ خلاف تڪي تلوار طور استعمال ٿيڻ ڪپي. جي ائين نه ٿي سگهي، ته پوءِ ڪلا جي شڪتيءَ کي ٽوڙي ڇڏجي. ان جي تيز ڌار کي مڏو ڪري ڇڏجي، ان جو قدرتي طور جيڏانهن رُخ هئڻ ڪپي، کيس اتان ڦيرائي ڇڏجي، کيس بتال ڪجي، گمراهه ڪجي، وائڙو ۽ بي اثر ڪجي، جيئن اها خصي ٿي پوي، منجهانئس ڪي به نه سرجي، نه آسري، ۽ نه نِسري.

فن ۽ ڪلا بابت جيترا به ’نظريا‘ بيان ڪيا وڃن، انهن کي ڪهڙا به لفظي ريشم پهرايا ۽ اڪري اطللس اوڍايا وڃن، اهي سڀ ڦري گهري وڃي انهن ٻن نظرين مان هڪ سان ملندا.

سوال آهي ته شيام جو بيان ڪيل فني فلسفو ۽ ڪلاٽمڪ آدرش انهن ٻن نظرين مان ڪنهن سان ملي ٿو؟

شيام آزاد طبع، ڪنهن سان ٻول ۾ نه ٻڌل ۽ ايماندار ڪهاڻيءَ جي پرچار جي اوٽ ۾ ڪلا جي پهرين عوام- دوست، جنتاواڌي نظريي ۽ آدرش جو زبردست پرچار ٿو ڪري.

غيرجانبدار اديب جي پردي ۾ هو بيحد ڪتر قسم جو طرفدار اديب آهي. البت هو انهن نظرين، انهيءَ سوچ جو حامي آهي، جيڪا جنتا ۽ عوام کي پنهنجي ادب جي سهاري، رهبريءَ ۽ ٻل کان محروم رکڻ گهري ٿي.

لکندڙ جي ضمير جي آزاديءَ جي نعرن جي اوٽ ۾ هو سماجي هوش رکندڙ لکندڙن کي سنڀن ضمير موجب لکڻ جي آزاديءَ کان محروم ڪرڻ گهري ٿو ۽ آلوچڪن جي گلا جي اوٽ ۾ هو پڙهندڙ کي چنتا-وروڌي سامراجواڌي لکندڙن بابت آزاد راءِ قائم ڪرڻ کان اڻ سڌيءَ طرح منع ٿو ڪري ۽ ڊيڄاري ٿو. ٻين آلوچڪن تي چوهه چنڊي هو حقيقت ۾ آلوچنا جو ميدان فقط پاڻ لاءِ ۽ سندس هم خيال ليکڪن لاءِ محفوظ رکڻ گهري ٿو. ڪهاڻيءَ ۾ مارڪسواڌي پرچار کي ننڍڻ جي بهاني هو انهن ڳالهين جو پرچار ٿو ڪري، جي سامراج کي بچائين ۽ هٿي ٿيون ڏين.

اڄ جيڪڏهن ڪو ماڻهو صفا نابين ناهي يا بي ايمانيءَ وچان زوريءَ اکيون بند ڪري نٿو هلي، ته هو اهو ڏسڻ بنا رهي نٿو سگهي، ته اڄ هيءَ سموري ڌرتي هزارن لکن ميلن ۾ پکڙيل هڪ شاهي ميدان جنگ بڻجي چڪي آهي، جنهن جي چپي چپي تي هر قسم جي هٿيارن سان هر قسم جي ويڙهه چالو آهي.

هڪ طرف ڏکويل ماڻهو، پيڙهيل طبقا، ستايل قومون آهن، ته ٻئي پاسي ڏکونيندڙ ماڻهو، پيڙهيندڙ طبقا ۽ ستائيندڙ قومون آهن.

ان جنگ ۾ هرڪو ڄاڻي ٻجهي يا اڻ ڄاڻيءَ وچان ڪنهن نه ڪنهن پاسي ضرور آهي. ڪوبه غيرجانبدار ڪونهي. گهٽ ۾ گهٽ سڄو فن ۽ سچي ڪلا هرگز غيرجانبدار ناهن. سندن روح جو ريلو، اندر جو آواز ۽ ٻانهن جو ٻل هميشه جيان ڏکويلن، پيڙهيلن ۽ ستايلن سان آهي.

ڏکونيندڙن، پيڙهيندڙن ۽ ستائيندڙن کي اها خبر آهي، تنهن ڪري هو ڪلا جي ماريءَ جو ست ٽوڙڻ ۽ کانئس مظلوم ماروڙڻ جي تانگهه ۽ تات ڇڏائڻ لاءِ هزارين حيل هلائي کيس گمراهه ڪرڻ گهرن ٿا.

’آزاد فن‘، ’ان-ڪميٽي ڪهاڻي‘، ’آلوچا سان دشمني‘، ’مارڪسواڊي پرچار‘ جي مخالف انهن سڀني دلفريب دليلن ۾ هڪڙي ئي گهر لڪل آهي ته فن حق جو پاسو نه وٺي.

هو فن جو ڌيان ان مقدس ۽ پاڪ تاريخي سنگهرش ۽ جدوجهد تان هٽائي کيس جنس، من چيد، خودقياسيءَ جي ڌٻڻن ڏانهن منهن ڏيڻ گهرن ٿا.

’سڀائي بي بقاءيءَ سان رڳيل آهي. ايندڙ وقت لاءِ آسائتو رهڻ جو فلسفو بڪواس آهي. ان تي ٺڳڻ کان سچيت رهو! ان نعري جو مطلب صاف آهي. ان جو مطلب ماڻهن کي اهو چوڻ آهي ته ’توهان جي تقدير اصل کان خراب آهي. کڻي ڇا به ڪريو. اها نڪا اڄ بدلي، نڪا سڀيان. اجايو پاڻ کي هلاڪ ڪندا. پنهنجي تقدير سان لڙڻ ڇڏي ڏيو.’

”ڏکونيندڙن، پيڙهيندڙن ۽ ستائيندڙن سان تڪرار نه ڪريو. رڳو ويٺا سهو! جيستائين جيئرا آهيو، تيستائين اها سزا پوڳي اٿو.“

واشنگٽن کان وٺي توڪيو تائين، ڪيپ ٽائون کان وٺي ڪئناڊا تائين، سامراجي ۽ سندن ايجنٽ اهي پوائنٽا نعرا هڻي، ماڻهن کي هيسائي، ديڄاري ۽ ذهني اپاهج پٺائي، هٿيار ڦٽا ڪرائڻ ۽ ڏاڍي جي ڪوٽن کي ڪيرائڻ کان بچائڻ گهرن ٿا.

نئين يگ (زمانو) جا نوان ملان ۽ پنڊت، نوان پوپا ۽ نوان جادوگر لکين ورهين جي پراڻي رينگت کي کڻيو اچن:

’گوڙ نه ڪريو! گوڙ نه ڪريو! ڪجهه نه ٿيندو! سڀ اوهان جي اعمالن جي شامت آهي. توهان جي قتل نصيب

جي خرابي آهي. ٻئي ڪنهن جو ڏوهه ناهي! پراڻي پچار نه ڪريو! وڃي پنهنجو اندر صاف ڪريو (من-چيد ڪريو!) نه ته دين ڌرم کان تڙجي ويندا. ڪافر ٿي پوندا! (ڪلا-وروڌي، مارڪسوادي، پچار وادي، آلوچڪ ٿي پوندا!)

اهڙيءَ ريت هو ماڻهن جو انسان ذات جي اعليٰ آدرشن، آئيندي جي اميدن مان ايمان ڪڍي کين پنهنجي گڏيل ڪوشش، ٻانهن جي بل، سنگهرش ۽ جدوجهد کان نااميد ۽ مايوس ڪري، گيدي ۽ ڊريوڪ بڻائي، کين پاڻ تي قياس ڪائيندڙن، ميڪ ميڪ ڪندڙن، روئي هٿيار ڦٽا ڪري، پيش پوندڙن ۽ ڪوئن وانگر ذهني ڀرن ۾ لڪل ڀاڄوڪڙن جو چڙوڇڙ هجوم بڻائي، کين سامراج جو آسان شڪار بڻائڻ گهرن ٿا.

انهيءَ پچار ذريعي هو هر هنڌ ذهني طور گندي پاڻيءَ جا اهڙا ڏها ٺاهين ٿا، جن ۾ خودمطلبيءَ، بي ايمانيءَ، جنتا-دشمنيءَ ۽ فرقي پرستيءَ جا زهريلو جيوڙا پلجن ۽ نيچن ٿا. هن قسم جو ڀاڄوڪڙ ۽ خصي ادب اهو سکيا گهر آهي، جنهن مان اڳتي هلي وطن جا غدار، سامراجي ايجنٽ ۽ فاشسٽ حيوان ڀرتي ٿين ٿا.

شيام بار بار 'نئين' ڪهاڻيءَ جو ذڪر ڪيو آهي. هن 'نئين' ڪهاڻيءَ ۽ ان جي لکندڙ جون ڪي خاص نشانيون ڏسجن. مثال طور هن 'نئين' ڪهاڻيءَ جي لاءِ سڀ کان پهريون ۽ لازمي شرط آهي ته لکندڙ پنهنجي ٻولي اصل نه ڄاڻي. ڪهاڻيءَ جي ٻولي غلط ۽ چڙريل هجي. جيئن ڌاريا سيڪڙا ڳالهائيندا آهن، ان غلط ۽ چڙريل ٻوليءَ کي دادلن ۽ ريزالن ٻارن وانگر ڪوشش ڪري وڌيڪ بگاڙجي ۽ آبتو سبتو ڪجي. پوءِ وري اهو ٻڌائڻ لاءِ ته اسين اها ٻولي لاچار ٿا ڳالهيون، نه ته اسان جون اصل ٻوليون ڪي ٻيون، اڃا به اوچيون ۽ شاهي ٻوليون آهن، سهڻن سولن سنڌي اکرن جي بدران، اهڙا لفظ ٺاهجن، جن جو ڌڙ ريڊو ۽ سيڙ ٻاڪرو هجي. يعني اڌ سنڌي ته اڌ هندي. ڳالهه چاهي مرد واتان هجي پر انداز هلڪڙو زنانو ۽ نخريلو هجي، جنهن ۾ قديم زماني جي هندي ناٽڪي شاعريءَ جو رنگ شامل هجي.

هن 'نئين ڪهاڻي' جي ٻي خاصيت آهي نئون اسٽائل، ڪهاڻيءَ ۾ خوامخواه دم، پورا دم، عجب ۽ سوال جون نشانيون، ڏنگيون، ٻڙيون ۽ خال هجن.

ٽئين خاصيت اها ٿي ڏسجي، ته پڙهندڙ کي جيترو گهٽ مطلب سمجھه ۾ اچي، جيتري وڌيڪ بوريت ڏيئي سگھجي، جيترو وڌيڪ ڪڪ، جيترو وڌيڪ بيزار ڪري سگھجي، اوترو چڱو، متان ڪو مچڏو پڙهڻيداس انهيءَ غلط، چچريل، بگڙيل، بگاڙيل، ملاوٽ ڪيل، منجهاليل، اڻ وٽندڙ ۽ خصي ٻوليءَ جو رڻ جهاڳي ۽ غلط صورتخطيءَ، دمن، فل اسٽاپن، ڏنگين، سوالن، عجب جي نشانين ۽ خالن جا اٿانگا پيچرا لتاڙي ڪنهن مطلب جي منزل تي رسي وڃي، انهيءَ لاءِ ڪوشش ڪري ٻوليءَ جي ڪرنگهي جو هڏو يعني گرامر توڙي ڇڏجي ۽ جملن جون سسيون ۽ پُڇڙيون، هڏيون ڌار ڌار ڪري ڇڏيون ته جيئن خبر نه پوي ته ڪهڙي شيءِ ڪٿي ۽ ڪنهن سان ڳنڍيل هئي.

انهيءَ مڪمل پروليءَ کي سلڻ ۾ جيتري ڏکيائي ٿئي، اوتري ئي اها ڪهاڻي وڌيڪ نئين ۽ وڌيڪ ڪامياب سمجهبي. ڪنهن ڪهاڻيءَ جو مطلب سمجھه ۾ نه اچڻ، اعليٰ فن جو ثبوت ليکبو آهي ۽ لکندڙ وڏي فخر سان لکندو آهي ته ڳالهه ٻين کي سمجھه ۾ اچي يا نه اچي، تنهن سان منهنجو واسطو ڪونهي. پنهنجي انهيءَ خوبيءَ جي انتر راشٽري رتبي کي اڻ ڄاڻن اڳيان وڌيڪ ظاهر ڪرڻ لاءِ انگريزي سند به پيش ڪبي - Incommunicability.

جنهن ڪهاڻيءَ جو ڪوبه مطلب نه هجي يا اهڙو هجي جو ’ٽڪريءَ کي سور ٿيا ڄاڻي ڪٿي‘ وارو مثال ياد ڏياري، پوءِ چئبو ته اها نئين ڪهاڻي فن جي ستين آسمان کي چُهي چڪي. ان کانپوءِ ان جو لکندڙ قلم کي پٽ تي اڇلائي ڇڏي. وري ان قلم سان ٻيو ڪجهه لکي ان ڪهاڻيءَ جي شان کي گهٽ نه ڪري.

ٽئين ڪهاڻي لکڻ ڪنهن جهڙي تهڙي جو ڪم ڪونهي. ان لاءِ خاص ’ٽئين‘ لکندڙ، ’ٽئين‘ ماڻهو بلڪه چٽڪي سنڌيءَ ۾ ’ٽئين چيز‘ جي ضرورت آهي.

نئون ڪهاڻيڪار سڏائڻ لاءِ سڀ کان پهريائين اهو ضروري آهي ته کيس پنهنجي اهميت جو پورو احساس هجي، کيس يقين هجي ته ڏيئا جي سموري ڄاڻ ۽ ڏاهپ مٿس ختم آهي. سڄي ڌرتي سندس فن (ڪلا) جي سڱن جي آڌار تي بيٺل آهي. جو جيتري ڦونڊ ۾ پرچي سگھي، سو اوترو وڏو ڪلاڪار.

ٻيو ته سندس منهن تي رُڪ چڙهيل هجي، سندس تانءِ پريل سامبر وارو پوز ڏسي ٻين کي ڪيتري به ڪل يا بُچان اچي، پر همراهه جي منهن تي سڙ به نه هجي. ٽيون ته سندس نئين ڪهاڻيءَ جو اُٺ اُٺي نه اُٿي، همراهه جو زور هجي پاڙي تي. اهڙو 'ڪلاڪار' شل نه ڪا 'نئين' ڪهاڻي لکڻ جي ڪٿي ماري وجهي، بس پوءِ اسان جو تيسمار خان ڏسندا ته پگهر ۾ شم، منهن ۾ شور، سڄي جهان تي اڌ انگريزي، اڌ هندي ٻوليءَ ۾ گارين جو ڌوڙيو، هٿ ۾ ڪاميو ۽ سارترِي جي چوٽين جا سونتا، نرا ڪٿيو وڙهڻ لاءِ تيار ٿيو بيٺو هوندو، ڇي- "خبردار جي ڪنهن منهنجي ڪلا تي اعتراض ڪيو آهي."

اسان جو نئون ڪهاڻيڪار پڙهندڙن جي مُرلي بند ڪرڻ لاءِ ڪهاڻيءَ جي مُنڍ ۾ ئي نوٽ لکي اعلان ڪندو آهي، ته جيڪو به پڙهندڙ سندس ڪهاڻيءَ کي سمجهڻ يا پروڙڻ جي ڪوشش ڪندو، تنهن کي نقاد يا اُلوچڪ ٺهرائي، نقادن ۽ اُلوچڪن لاءِ 'نئين ڪلا' جي قانون ۾ مقرر ڪيل تعدي ڪئي ويندي. تنهن کان سواءِ نئين ڪهاڻيءَ کي سورن، جوکن کان سلامت رکڻ لاءِ ان جو ويڻو ڪرائبو آهي. ان جي آسپاس 'نئين ڪلا' جي وڏن گرن جا منتر چپيا آهن، جن کي پڙهي ڪنهن کي به همت نه ٿيندي جو ڪٿي اها جاچ ڪري ته مطلب ڳالهه جو ڇا آهي.

شپام چوي ٿو ته سندس چونڊيل ڪلاڪار نوان آهن- کين پڙهي ڏسو ته سواءِ هڪ اڌ جي (گنو، انند) ٻيا سڀ پراڻا، پوڙها، مڏي خارج آهن. هُو ايترا پراڻا آهن جيترا 'قال قولو!' جو ورد ڪري ويساهه وسوڙيل ماڻهن تي ڪوڙو رُعبُ وجهندڙ مڪريل مُلا ۽ جنتر منتر جو ڳنڍ ڪپيندڙ ٺڳي پنڊت ۽ 'فعلولن فاعلن' جو بي مقصد رينگت مچائيندڙ اردو ۽ سنڌي ٽڪيند 'شاعر'.

وڏ ۾ وڏ سندن فائدي ۾ اهو چئي سگهجي ٿو، ته هو شايد ادبي ڪٺپ-ڪرڻ ۽ رپ وان وٺڪل آهن. جي صديون اڳ واري ماحول ۾ سٿا هئا ۽ اڃا اڪ ڪانه ڪُلي اٿن.

هنن سٿل ساهتڪارن کي اڃا تائين اهو سماءُ ڪونه پيو آهي، ته ڪو ڏنيا ۾ ايشيا نالي ڪنڊ به آهي، ڪي ايشيائي، آفريڪي ۽ لٽن آمريڪي ماڻهو به آهن، جي يورپي ۽ آمريڪي سامراجين کي تاريخ جي اسٽيج تان ڌڪي پاڻ ان تي قبضو ڪري رهيا آهن. سندن ڪنن تي عوامي جنگ جي مجاهدن جي مارچ ڪندڙ قدمن جو پڙاڏو به نه پهتو آهي. کين

اڄوڪي دؤر ۾ ادب جي اعليٰ پد، ان جي انقلابي حيثيت ۽ کارنامن جي خبر نه پئي آهي. کين خبر ناهي ته اڄڪلهه جو قلم واقعي تلوار کان وڌيڪ طاقتور آهي. اڄ قلم جا ڌڻي انقلابي مورچن جو مُهڙ وارو دستو بڻيا بيٺا آهن. کين خبر ناهي ته اڄ اوڀر جي هوا اولهه جي هوائن کان زور آهي.

اڄ اوڀر جا ٻُڪيا، هيٺا، ڏکيا، بي حال ۽ بي وسيلو ماڻهو ٻُڪن، ڏکن، هيٺائين ۽ ڪمزورين جي تندورن ۾ تپي، رُڪ ٿي سامراج ۽ سندس دلالن جي سياسي، سماجي ۽ تهذيبي مورچن تي طوفاني هلائون ڪري رهيا آهن.

اڄ رجعت پرستيءَ جي اوندهه تي ساجهه ۽ سمجهه جون کنوڻيون وارو وار لڳايو پيڻيون آهن.

هُو آزاديءَ ۽ سجاڳيءَ جي شاهراهه تي فاتحانه مارچ ڪري اڳتي وڌندڙ جنتا جي مجاهد قافلي مان گوهي ڏيئي پڇي وڃي ستر مرغ جيان سسيون مٽيءَ ۾ لڪائي، پاڻ تي قياس کائڻ، ڪنجهڙ ڪُرڪڻ ۽ ميڪ ميڪ ڪرڻ ويٺا آهن. انهن پاڇوڪڙن مان ڪي موڙڳو پنهنجن ٻرن مان ان قافلي تي پنهنجا پتڪڙا تير اچائي قافلي ۾ ڦڙڦوٽ وجهڻ يا منجهائڻ ڪن ڪي برغلائي پنهنجن ٻرن ڏانهن اٿڻ جون ڪوششون پيا ڪن.

اسان جي هنن نون ڪهاڻيڪارن مختلف نمونن سان ساڳئي ئي موضوع تي لکيو آهي- جنسن تي، جنسي لاڳاپن تي. ائين ٿو لڳي، جڻ کين ٻيو ڪوبه موضوع، خاص ڪري اجتماعي دلچسپيءَ وارو موضوع يا ڪردار ڪونه ٿو سڃهي، يا موزون لڳي.

هُو جڻ ته ٻيلي جي وچ ۾ بيٺا آهن ۽ چون ٿا 'هتي ته رڳو وڻ آهن! ٻيلو ڪٿي آهي؟' هو ڀارت جي ڪروڙين انسانن جي سنگهرش ۽ جدوجهد جي وچ ۾ بيهي چون ٿا- 'هي ته رڳو ماڻهو آهن! هيرا ڪٿي آهن؟ هي ته رڳو فرد آهن، جنتا ۽ عوام ڪٿي آهن؟'

من-چيد سندن دلچسپ اسٽائيل آهي. ڪاش کين نامردن، آگاهڙو ٿي پيءُ کي ياد ڪندڙ پٽن، پيءُ سان عشق جهڙو انداز اختيار ڪندڙ ڌيئڻ وغيره کان ڪنهن ڪنهن وقت فرصت ملي ها ۽ هُو ڪن ٻين ڪردارن جو به من-چيد ڪري سگهن ها! ڪاش هُو ڪنهن پروفيسر ملڪاڻيءَ جهڙي سنڌي بزرگ جو من-چيد ڪري ڏيکارين ها، ته هُو ڇو ۽ ڪيئن هن عمر ۾ هند، سنڌ جي ادب جو ذرو پرزو پڙهي، پروڙي، هٽ، هٽ ننڍي وڏي

جي رهبري پيو ڪري- ڪنهن کي شاباس، ڪنهن کي نصيحت، ڪنهن کي صلاح- سڀني جي مٿي تي بزرگي ۽ شفقت جو هٿ رکيو ويٺو آهي.

ڪاش هُو هري دلگير جهڙن جو من-چيد ڪري سگهن ها، ته ڪيئن ۽ ڪهڙن جذبن سان هن ادي عيسيٰ جي خط جو جواب لکيو هو. ڪاش هو ڪلا پرڪاش جو من-چيد ڪري سگهن ها، جنهن جنگ جي زماني ۾، جڏهن سڀ پاگل ٿي پيا هئا، تڏهن اهو عظيم ڪلا جو ٽڪرو خالقو هو، جنهن ۾ جنگي جنون ۾ ورتل ٻار آخر بندوق ڦٽي ڪري چوي ٿو، ”امان! مان اڳتي بندوق سان راند نه ڪندس!“

۽ ڪاش ڪو اياز جي من جي مام پروڙي ها، ته هن ڪيئن ۽ ڇو پنهنجو سڙ واڳهه جي وات ۾ وجهي ’نارائڻ شيام‘ نظم لکي، پاڻ کي ’ڏم ڏيهائي ڏي‘ سندس ميهڙا واري ويل ۾ وجهي، ڪلا ۽ فن جون ست پريون آجيون ۽ پنهنجون ست پريون مهڻي هاب ڪري ڇڏيون!

هڪڙي ’نئين‘ ڪهاڻيڪار اعلان ڪيو آهي ته سنڌي ٻولي سندس ڪلا جي پرپور اظهار جي طاقت نٿي رکي، تنهن ڪري کيس ٻوليءَ کي چيري ان مان نئين ٻولي ٺاهڻي پوندي. ڪاش انهن ڪهاڻيڪارن کي عام سنڌين جيتري ۽ جهڙي سنڌي ايندي هجي ها!

سمپادڪيه مان معلوم ٿئي ٿو ته هي شريمان اڳوڻن سنڌي لکندڙن کي ليکڪن ٿي نٿا، هي نوان ڄامڙا قليچ، ديوان ڪوڙيمل، پرمانند ميوارام، لعل چند امر ڏني، جيئمل پرسرام، پروفيسر ملڪاڻي ۽ ٻين انيڪ جبل جيڏين ادبي هستين جي ڏنل ورثي کي حقارت جي نظر سان ڏسن ٿا.

سنڌ جي سنڌي لکندڙن ڏانهن سندن رَوِيو به بلڪل ساڳيو آهي. مطلب ته مورن جو هيءُ اولاد، ڪانُون جي چال تي موهت ٿي، اهڙي چال هلڻ لڳو آهي، جنهن کي ڏسي ڪانُو به ڦڪا ٿيندا هوندا.

’ڪنڊهر‘ جون اڪثر لکڻيون آڦريل پيٽن ۽ سندن قلم هلائيندڙ گماشتن جون ڪٿيون اوڳرايون ۽ اڀڙڪا ڏياريندڙ الٽيون آهن، جن کي سنڌي ڪهاڻيون سڏڻ هند ۽ سنڌ جي ڪهاڻيءَ جي شاندار ۽ روشن نالي ۽ ناموس سان سخت زيادتي ٿيندي.

ڪوڙي ڪلا ۽ نقلي اسٽائيل جي قيدخاني ۾ ازخود سزا پوڳيندڙ انهن قيدين مان اڪيلي، اهم ۽ سنجيدي لکندڙ گني سامتاڻيءَ

جي لفظن ۾ هٺن لاءِ فقط اها دعا گهري سگهجي ٿي ته: ”او
پريو! هٺن کي معاف ڪر! هو نٿا ڄاڻن ته ڇا ڪري رهيا آهن!“

لطيف جي شاعريءَ جو انقلابي ڪردار...

ڪوڙين ڪاٺائون، تنهنجون لکن لڪ
هزار،
جيءُ سڀ ڪنهن جيءُ سين، درسَن
ڌارو ڌار،
پريم تنهنجا پار، ڪهڙا چئي ڪهڙا
چوان.

انساني تاريخ جا اصلي خالق پورهيت عوام آهن ۽ نه
شهنشاهه، فوجي جنرل وغيره. پر ته به انساني واڌاري ۾
اڪيلن عظيم انسانن جي اهم ڪردار کان انڪار نٿو ڪري
سگهجي.

ڪنهن ڪنهن انساني ذهن ۽ اندر جي اک، عام جسماني
اکين کان هزارين ڪوهه ۽ هزارين سال پري ڏسي سگهندي
آهي. سندس پٽلين ۾ هزارن، لکن ۽ ڪروڙن اکين جا نظارا
سمائجي، هڪ نئون ۽ نرالو رُوپ وٺندا آهن. ڪي نگاهون اهڙا
به رُوپ ۽ نظارا پسي وٺنديون آهن، جن جو جسماني وجود
ستوين هزارين سال پوءِ پيدا ٿيڻو هوندو آهي. ڪي اڪيلا
ماڻهو ستوين هزارين انساني نسلن جو ذهني ۽ روحاني نچوڙ
هوندا آهن. سندن سوچ ۽ عمل، قومن ۽ تهذيبن جي صدين
جي تجربي، سوچ ۽ ڏاهپ جو چڪايل غَطر هوندو آهي.

ڪلهوڙن جي دؤر ۾ سنڌ ۾ اهو ڪڏهن به نه لهندڙ سج اُڀريو
۽ چمڪيو، جنهن سنڌ جي صدين جي گڏ ٿيل ذهني، جذباتي،
نظرياتي ۽ روحاني اونداهه جو سينو چيري ڇڏيو ۽ سنڌ، هند
بلڪه دُنيا جي ذهني ۽ روحاني اڻيندي کي روشن ڪري ڇڏيو.
ماڻڪ مٽ سندوم، اونداهيءَ ۾ سوجهرو!

(شاهه)

لطيف جنهن دُنيا ۾ اک کولي سا ڏاڍن ماڻهن، ڦورو طبقن
۽ ظالم قومن جي هٿان هيٺن ماڻهن، اشراف ۽ محنتي طبقن
۽ مظلوم قومن سان ارهه زورائيءَ جي دُنيا هئي. ان دُنيا جا
خيال، نظريا ۽ فلسفا ارهه زورائيءَ جا حامي هئا.

لطيف جو وطن صدين کان جاگيرداري، قبائلي سردارن، ڌارين حاڪمن ۽ فوجي سردارن جو شڪار گاهه هو. اهو شڪار هميشه اسلامي حڪومتن جي ويس ۾ ڪيو ويندو هو. اموي، عباسي، افغان، مغل، ايراني، ارغون ۽ ترخان حملو ڪندڙن انهيءَ ويس ۾ هڪٻئي پويان لطيف جي وطن تي ڌاڙا هنيا ۽ ان کي غلام بڻايو.

اسلامي تحريڪ جا شروعات ۾، عرب جي غلامن، مسڪينن بدوين ۽ ٻين هيٺين قومن جي حامي هئي ۽ ڌارين قومن جي ستايل عرب قومن جي آزاديءَ ۽ خودمختياريءَ جي علمبردار هئي، تنهن تي جڏهن اڳتي هلي عرب جي جاگيردارن، سڀني، اميرن ۽ فوجي سردارن جوابي حملو ڪيو ۽ ان کي پنهنجي قبضي ۾ ڪري ان کي مسڪينن عربن ۽ عرب قوم مٿان فوجي ڊڪٽيٽرشپ ۾ تبديل ڪري ڇڏيو. تڏهن ان تحريڪ جو نالو، لباس ۽ نعرا ظالم طبقي جي هٿ جو هٿيار بڻجي پيا. جيڪا تحريڪ ڏنيا لاءِ سماجي، اقتصادي ۽ روحاني سجاڳيءَ، ترقيءَ ۽ بلنديءَ جي نئين انقلابي لهر بڻجي اُڀري، تنهن کي قورو ۽ ظالم ٽولن پهريائين عرب عوام ۽ عرب قوم کي غلام بڻائڻ ۽ پوءِ ٻين وارن ملڪن کي غلام بڻائڻ لاءِ هٿيار طور استعمال ڪرڻ شروع ڪيو. ان ڪم کي آسان بڻائڻ لاءِ اسلام جي نالي ۾ ڪوڙو ۽ جعلي فلسفو ٺاهيو ويو، جنهن موجب عرب قوم تي قبضو ڄمائيندڙ هر ڏاڍي کي خليفو تسليم ڪري، ان جي هر فعل کي اسلامي فعل ۽ خداوند ڪريم جو حڪم ٺهرايو ويو. پروارين مسڪين قومن جا پونگا پينگ ڪرڻ ۽ کانئن سندن گذر جا وسيلا ڪسي، کين ٻارن ٻچن سوڌو غلام بڻائي، ڍورن وانگر وڪڻڻ ۽ وهائڻ کي اسلامي جهاد ۽ اسلامي فتح ڪوٺيو ويو. اڳتي هلي نوبت اتي وڃي پهتي جو خود ڪلمي پاڻي، مسلمان قومن کي ڦرڻ، لٽڻ ۽ غلام بڻائڻ وارا بين الاقوامي رهن ڌاڙيل به اسلامي مجاهد ۽ غازي سڏائڻ ۽ سڏجڻ لڳا.

اموي، عباسي، مغل ۽ ٻين سامراجين جي ايجاد ڪيل انهيءَ رجعت پرست، مظلوم-دشمن فلسفي جو هر دؤر ۾ حق پرست عالمن، دانائن ۽ فنڪارن مقابلو ڪيو. ابن العربيءَ کان شمس تبريز، منصور، خيام، حافظ، رومي ۽ بو علي سينا تائين هر ڪنهن ڄاڻو پنهنجي ڄاڻ ۽ پهچ اهر هن قهر جي ڪوٽ تي وار ڪيا، پر ڪنهن به عالم، داناءَ ۽ فنڪار ان تي اهڙا سنڌاڻا ۽ پرپور وار ڪري، ان جي پيڙهه کي اهڙو پاڙن کان نه ڌنڌاڙيو، جهڙو لطيف.

سند جي هن عظيم داناءَ، يگاني انقلابي مفڪر، بي مثل روحاني پيشوا ۽ لافاني شاعر ظلم، ڏاڍ ۽ مڪر جي سامراجي فلسفي جا سمورا ٽٽپ ۽ ٽوٽيون اُکوڙي ڇڏيا. پڇڻ گهڻا پڄاڻيا، تون پڇڻ کي پڄاءَ. (شاهه)

سهسين سائر پوڙيون، منڌ پوڙيو مهراڻ:

سند جي شاهه کان اڳ عرب، ايراني ۽ ٻين ملڪن جي حق پرستن پنهنجي سوچ کي ان سامراجي فلسفي جي ڪن باريڪ نڪتن ۽ ظاهري خيالي ڙوپن تائين محدود رکيو. هنن مان ڪنهن به هن سامراجي فلسفي جي ڪن باريڪ نڪتن ۽ ظاهري خيالن تائين هن پٺيان لڪندي بڻيادي حقن جي مڪمل ۽ اصلي صورت نه پرکي. هو جهالت، تعصب، بي انصافيءَ ۽ ظلم بابت پائيندا هئا ته، اهي ڙڳو ڪن نالائق ۽ بچڙن ماڻهن جا ڪڏا ڪرتوت آهن. هو اها ڳالهه سمجهي نٿي سگهيا ته اهي نالائق ۽ بچڙا ماڻهو اهڙا نالائق ۽ بچڙا ڇو ٿيا آهن؟ ڪيئن ٿيا آهن؟ ڪهڙي سبب ڪين ڪو روڪڻ ۾ ڪامياب نٿو ٿئي؟ ڪين خبر نه هئي ته ان جو اصل ڪارڻ اهو آهي ته دنيا جا ماڻهو ۽ قومون ٻن ٽولن ۾ ورهايل آهن. هڪڙن ماڻهن جي ٽولي يا طبقي جو گذر ئي انهيءَ ڳالهه تي آهي ته ”پراڻي مال تي ٽوپي نراڙ تي“ رڪي هلجي ۽ ٻين جي پورهئي جو ڦل ڳڙڪائجي. ڪن قومن جو به اهو ئي ڌنڌو ٿي پوندو آهي. اهڙن ڦورو طبقن ۽ قومن جو ڌنڌو هلائڻ وارا ماڻهو پاڻ به جاوا ڪندا آهن ۽ پنهنجي طبقي ۽ قوم کي به جاوا ڪرائيندا آهن. پاڻ به هيئن طبقن ۽ قومن کي پيڙهيندا ۽ ستائيندا آهن ته سندن طبقي وارن کي به ڦرلٽ ۽ ظلم ڪرڻ جو موقعو پيدا ڪري ڏيندا آهن. لطيف کان اڳيان شاعر ۽ اديب، ظاهري ۽ اڪيلا يزيد، حجاج، چنگيز ۽ نادرن جا طبقا ۽ قومون ڏسي نه سگهيا. ان ڪري هو سڀ ميم ۾ ماري ڳائيندا ۽ آپ ۾ تراريون هڻندا رهجي ويا. هنن مرض جي اصل نس نه پڪڙي، تنهن ڪري سندن خيال ماڻهن جي مغز ۾ ويهي نه سگهيا ۽ سندن ڪارائتا هٿيار بڻجي نه سگهيا، پر داناءُ لطيف تاريخ جي نبض پروڙي ورتي ۽ ان کي لڳل مرض جا اصلي سبب معلوم ڪري ورتا. کيس خبر پئجي وئي ته منهنجي مظلوم مارن ۽ مظلوم وطن سان هي هاڃا ڪهڙي زور تي پيا ٿين ۽ ڪهڙي مڪر جي آڙ ۾ پيا ٿين، هن انهيءَ مڪر جا ٿيئي ڙوپ پروڙي ورتا. اهي هئا:

(1) قومن جي وجود تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪرڻ. ماڻهن کي پنهنجي وطن ۽ پنهنجي قوم سان پيار ۽ وفاداري ڪرڻ کان منع ڪرڻ ۽ روڪڻ.

(2) ظالم ماڻهو، ظالم طبقا ۽ ظالم قومون مظلوم ماڻهن، مظلوم طبقن ۽ مظلوم قومن سان جيڪو ظلم ڪن ٿا، تنهن تي چشم پوشي ڪرڻ، ان کي جائز ٺهرائڻ، ان جي حمايت ڪرڻ ۽ ان جي مخالفت ڪرڻ کي نندڻ ۽ ڪڇلڻ.

(3) مذهب جو اصلي، نيڪي ۽ انصاف ڀريو مطلب ڦيرائي ان کي ظالم حاڪمن، ظالم قومن جي ظلم جو هٿيار بڻائڻ.

وطن دوست ۽ مظلومن جي يار لطيف ان سامراجي ۽ ظالم فلسفي کي سمجهي، ان کي مڪمل طور رد ڪري ڇڏيو ۽ پنهنجي مظلوم قوم، توڙي دنيا جي سمورن مظلوم انسانن، مظلوم طبقن ۽ مظلوم قومن کي هڪ ڀرپور ۽ مڪمل وطن دوست، انصاف پسند، جمهوري، قومي ۽ عوام دوست فلسفي ۽ سڄي اعليٰ روحانيت سان هٿياربند ڪري ڇڏيو.

لطيف پنهنجو فلسفو اهڙي ته پياري، آسان، صاف، اثرائتي ۽ هر ڪنهن جي دل ۾ گهر ڪندڙ نموني سمجهايو، جو هر ڪنهن سمجهيو ته منهنجي دل جي ڳالهه ڪئي آهي، پر هيستائين ڪنهن به لطيف جي فلسفي جي عالمي تاريخ ۾ نظرياتي حيثيت ۽ بين الاقوامي انقلابي اهميت جو پورو انت نه ٿيو آهي. ڪنهن کي به سماءُ نه پيو آهي ته هو پنهنجن پيارن مڙن بيتن ۽ واين ۾ ڪهڙي وهه مان ماڻهي ٺاهي، ڪهڙا ڪاڪ محل ۽ قهري ڪوٽ ڪيرائي، ڪهڙي روح کي رتيون ڪري، ڪهڙي خوفناڪ مهراڻ کي ٻوڙي، ڪيڏي اڃگر مڇ کي ماري، ڪهڙي جهونا ڳڙهه کي جلائي ويو آهي. مظلوم طبقن ۽ مظلوم قومن کي غلام بنائيندڙ، اُموي، عباسي، مغل، افغان، ايراني، ارغون ۽ ترخان سامراجين ۽ سندن عوام دشمن ڊڪٽيٽرشپن جي غلام ڍنڍورچين فتويٰ ڏني ته:

سڄي مذهب جا ڪي به اعليٰ انساني، روحاني ۽ عوام دوست قدر ناهن. مذهب معنيٰ جسماني عبادت ۽ خيرات جي هدايتن جي رسمي پورائي. سهڻي لطيف چيو ته نه، مذهب ۽ سڄي روحانيت فقط رڪارڊ جي پورائي ناهي ۽ رڳو جسماني اُت ويهه ۽ رسمن جي بجا آوري ناهي، پر ان جو

اصلي جوهر، اصلي رُوح، اصلي مقصد انهيءَ کان گهڻو وڌيڪ بلڪه ٻيو آهي.

روزا ۽ نمازون، ايءُ پڻ چڱو ڪم،
او ڪو ٻيو فهم، جنهن سان پسين
پـرـينءَ ڪـيـ.

اُن دؤر جي سامراجين، بادشاهن، جاگيردارن ۽ قبائلي سردارن جي فوجي ڊڪٽيٽرشپ جي ڀنڊورچين چيو ۽ سيڪاريو ته ٻرن، ٿرن ۾ رهندڙ مارو پورهيت عوام جاهل، بزدل ۽ ذليل آهن. انهن کي ڏڪاريو ۽ جانورن وانگر وهايو. سلطان، بادشاهه، امير، جاگيردار، قبائلي، فوجي سردار، وڏيرا ۽ سندن ڊڪٽيٽري حڪومت شاندار ۽ اعليٰ آهي. انهن جي پوڄا ڪريو، سندن قصيدا ڳايو.

داناڻ لطيف چيو ته نه! مسڪين ۽ اشراف ماروئڙا کڻي ڪهڙا به ميرا، ٻُڪيا ۽ ڏکيا آهن، ته به اهي اوهان جا پنهنجا ۽ پيارا آهن. هو ئي حقيقت ۾ اعليٰ ۽ عظيم آهن. ظالم ماڻهو ۽ ظالم طبقات ڏسڻ ۾ ڪهڙا به شاندار اچن پر حقيقت ۾ هو نيچ، ڪميٽا، ڦورو ۽ پرمار آهن:

کانڌ نه ڪنڊيس ڪو ٻيو، کڻيرو ئي
خـوبـ،
ميرو ئي محبوب، اسان مارو من ۾.

جيها جي تيهه، مون سي مارو مڃيا،
اٿم آس اهه، ڪڏهن ڪيرائيندين
ڪـوٽ ڪـيـ.

ٿورا نه ٿورا، مون تي ماروئڙن جا،
پلايون پيرا، ڳڻي ڳڻيان ڪيترا.

هڏ نه پڙان هيڪڙي، ٿوري ٿر جاين،
مون کي ماروئڙن، ميري ڪري نه
مٽيـ.

اُن زماني جي نظرياتي ماحول جو فرمان ۽ دستور هو ته ستايل طبقن ۽ غلام قومن جا، عزت جي لائق، قابل، ڪامياب ۽ بختاور ماڻهو اهي آهن، جي ٿورو وڌيڪ سمجهو ۽ سڪيرڙا ٿين ته هڪدم پنهنجي مظلوم ڀائرن ۽ ستايل قوم کي پٺ ڏئي، ڊوڙي وڃي ان جي دشمنن سان ملن ۽ انهن جا شڪاري ڪٽا ٿي پنهنجن ڀائرن ۽ قوم کي ڏاڙهين ۽ پٿين.

لطيف ان ڪمپني فلسفي ۽ نظريي کي رد ڪري، پنهنجي مظلوم طبقي ۽ ستايل قوم سان ساٿ ڏيڻ ۽ مرڻ گهڙيءَ تائين وفادار ٿي رهڻ جو حڪم ڏنو.

ايء نه ماڙن ريت، جو سيڻ مٽائين
سئون ٿي،
اچي عمرڪوٽ ۾، ڪنڊيس ڪانه
گريست،
پڪن جي پريت، ماڙئين مور نه مٽيا.

مَ سڀني مارئي، مئي مَ ڄائي،
جنهن اچي عمرڪوٽ ۾، لوئي لڄائي،
جا سانگين سيڏائي، سا کيئن مَرڪي
مَ ڙٽين.

جاگيرداري ۽ شهنشاهي سرشتي عام ماڻهن ۾ تنگ نظريءَ، بزدلي، ڏاڍن جي پوڄا، نفسانفسيءَ ظاهر پرستيءَ، لڪير جي فقيري، ۽ انڌي عقيدت جا جيڪي زهريلا مرض پيدا ڪيا، تن جون پاڙون پٽڻ لاءِ لطيف عوام کي هڪ مڪمل عوام دوست، انسانيت پرور انقلابي ۽ عوامي فلسفو ۽ نظريو ڏنو.

هن ماڻهن کي وقت جي چالو نيچ خيالن کي رد ڪرڻ ۽ ان کان مڪمل بغاوت ڪرڻ جو سبق ڏنو ۽ حڪم ڏنو ته رين جي ڌڻ وانگر اڪيون پوري گهڻن جي پويان نه هلو. پنهنجو ذهن، طاقت ۽ گهڻائيءَ جي جاهل دٻاءُ کان آزاد ڪريو. آزاديءَ ۽ خودمختياريءَ سان سوچڻ جي جُرئت ڌاريو. غلط خيالن، ماڻهن ۽ قوتن جي مخالفت ڪريو:

اڪاڻي ڌار، وٺڻ آيتو عام ڪان،
جي لھوارو لوڪ وھي، تون اوچو
وھهه اوڀار.

جيڪو سُڃاڻ انسان تاريخ جو ڳوڙهو ۽ سائنسي مطالعو ڪندو، انسان جي روحاني ۽ مادي جدوجهد، ارتقا ۽ واڌاري جون منزلون ۽ انهيءَ جا قانون معلوم ڪندو، مذهبن، فلسفن، علمن، نظرين، سماجي سائنسن ۽ دُنيا جي ادب جو ڳوڙهو اڀياس ڪندو، تنهن کان لطيف جو سڀ طرفو، گهرو ۽ مڪمل مطالعو ڪري يقينن چرڪ نڪري ويندو. کيس اهو معلوم ڪري حيرت وٺي ويندي ته ادب جي دُنيا ۾ هيءُ ئي اڪيلو سمنڊ آهي، جنهن ۾ اعليٰ انسانيت، سڄي روحانيت،

حقيقي عوامي انقلابي فلسفي، نظريي ۽ اڻ لپ ڏات جا ڌار ڌار هنڌن کان نڪرندڙ ۽ ڌار ڌار رستن تان وهندڙ درياهه اچي پاڻ ۾ سمائجن ٿا ۽ موجون مارين ٿا.

دنيا ۾ ڀلا ڀليءَ جو ڪو ڇيهه ئي ڪونهي. ڏات ۽ ڏاهپ جي ڪوٽ ڪانهي. سئفو، ورجل، دانت، ڪاليداس، ٿلسيداس، خسرو، خيام، حافظ، رومي، گوڻٽي، شيڪسپيئر، مايا، ڪافسڪي، والٽ وئٽمن ۽ ٻيا دنيا جا سوين هزارين قديم ۽ جديد شاعر پنهنجي پنهنجي نموني انسان جي ازلي ۽ ابدي، جذباتي ۽ روحاني تمنائن توڙي پنهنجي زماني جي ماحول جي ترجماني ڪن ٿا. سڀني وٽ ڏات آهي. سڀني وٽ ڪانه ڪا سچائي ۽ سونهن آهي. سڀني وٽ ڪنهن نه ڪنهن روشنيءَ جا ڏيا ۽ لائون آهن. سڀ انسان جي دل جي ڳالهه ڪن ٿا، پر انسان ذات جي مجموعي، بڻيادي ۽ تاريخي حقيقتن، مسئلن ۽ ضرورتن کي ڪوبه ڏات-ڏٺي اهڙي ڇٽي، صاف ۽ مڪمل نموني نٿو پروڙي سگهي، جهڙو لطيف. ڪوبه انسان ذات جي اهڙي وڪ تي، هر موڙ تي، سڀ طرفي، پڪي پختي، جذباتي، روحاني ۽ نظرياتي رهبري نٿو ڪري، جهڙي لطيف. ڪوبه فنڪار ۽ داناءُ انسان سندن عظيم مقصدن حاصل ڪرڻ جي جدوجهد لاءِ روحاني ۽ جذباتي طور اهڙو تيار ۽ هٿيار بند نٿو ڪري جهڙو لطيف. ڪنهن به شاعر ۽ اديب لطيف کان وڌيڪ پاڻ کي انسان ذات جي انفرادي ۽ اجتماعي، ننڍڙن خواهه وڏن نيڪ ۽ اعليٰ مقصدن کي حاصل ڪرڻ جي راهه روشن ڪرڻ جو ذميوار نه سمجهيو آهي.

لطيف ڪانئس اڳ جي اديبن ۽ شاعرن توڙي پنهنجي ايشيائي خواهه يورپي هم عمر فنڪارن کان سماجي ۽ تاريخي شعور، عوامي احساس، انقلابي ۽ جذلي سوچ جي طريقي ۾ صديون اڳتي هو.

حقيقت ۾ سموري دنيا ۾ جيڪڏهن ڪو اهڙو شاعر آهي، جو سنڌ کان وٺي فلسطين تائين ۽ ويٽنام کان وٺي وينزويلا تائين اڄوڪي طوفاني ۽ مجاهدانه دؤر جي سرڪش انسانن، انقلابي عوام ۽ مجاهد قومن جي حيرت انگيز ۽ شاندار باغي ۽ فاتح جدوجهد جي ترجماني ڪري سگهي ٿو ته اهو فقط لطيف آهي.

تاريخ جي سائنس جي جڳ مشهور ماهر فريڊرڪ اينگلس سورھين ۽ سترھين صديءَ جي يورپ جو ذڪر ڪندي چيو

آهي ته ان تاريخي دؤر غير معمولي انسانن جي تقاضا ڪئي. هر فن مولا، مڪمل بلڪه ديون جيڏا وڏا ماڻهو ان دؤر کي ملي ويا. هن اهڙن ماڻهن ۾ ليوناردو ڊاونسي، ميڪاولي، مارٽن ليودر، ڊيڪارٽس ۽ نيوٽن وغيره کي شمار ڪيو آهي. اينگلس جيڪي گهڻيون زبانون ڄاڻندو هو، تن ۾ جيڪڏهن عجيب اتفاق سان سنڌي به شامل هجي ها ته جيڪر هو ان دؤر جي سڄي پڇي هر فن مولا، مڪمل ۽ ديو جيڏي انسان، اڪابر، داناءُ ۽ ڏاٽ-ڌڻيءَ لطيف جو نالو هرگز نه وساري سگهي ها، جنهن ارڙهين صديءَ جي رجعت پرست جاگيرداري ايشيائي ماحول ۾ رهي ان تاريخي سماجي شعور جو جوهر پروڙي ۽ پنهنجي فن ۾ جذب ڪري ورتو، جيڪو سماجي شعور ترقي يافته سائنسي يورپ ۾ به ان کان هڪ سئو سال پوءِ وڃي خود پاڻ ۽ سندس عظيم سائيءَ ڪارل مارڪس دريافت ڪيو ۽ مڪمل صورت ۾ آندو.

اڄوڪي دؤر جي حق پرست انقلابي نظريي جا ٻه مکيه اصول آهي آهن ته دنيا جي مظلوم عوام ۽ دنيا جي مظلوم قومن سان پيار ڪجي ۽ انهن جي دشمنن سان مرڻ گهڙيءَ تائين جبرو مقابلو ڪجي. سائنسي ٻوليءَ ۾ انهن اصولن کي طبقاتي جدوجهد ۽ قومي جدوجهد سڏيو ويندو آهي. انقلابي استادن سيڪاريو آهي ته انهن ٻنهي حق پرست جدوجهدن کي ملائي هڪ ڪيو وڃي. تڏهن ئي دنيا جي ڦورن ۽ سندن ڍنڍورچين جو تڏو پٽبو. فني ۽ روحاني ميدان ۾ دنيا جي ڪنهن به ٻئي شخص لطيف کان وڌيڪ انسان ذات کي انهن ٻنهي جدوجهدن لاءِ تيار ۽ هٿياربند نه ڪيو آهي. ڪنهن به انهن کي گڏيل رُوپ ۾ پيش نه ڪيو آهي.

اچو ته حقيقت بياني ڪرڻ سکون

اڪثر ڪري حقيقتن کي ڄاڻڻ ڏکيو هوندو آهي ۽ ان کان به وڌيڪ انهن کي صحيح نموني سمجهڻ ڏکيو هوندو، پر سڀ کان ڏکيو هوندو آهي، انهن جو صحيح نموني اظهار ڪرڻ. اڪثر ڪري ماڻهو حقيقتن کي ائين بيان ڪندا آهن، جيئن سندن دل چوندي آهي، نه ائين جيئن اهي حقيقت ۾ هونديون آهن.

دنيا جون حقيقتون جن ۾ انسان ۽ انساني ڪردار به شامل آهن. ساديون گهٽ ۽ پيچيدون وڌيڪ هونديون آهن. اهي وري يڪيون هڪجهڙيون به نه هونديون آهن. اڪثر انهن جا هڪڙا حصا هڪڙي قسم جا ٻيا ٻئي قسم جا هوندا آهن. حقيقتون سدائين هڪ جهڙيون به نه هونديون آهن. انهن ۾ اڪثر لاڳيتيون تبديليون به اينديون رهنديون آهن، مثلاً، جيڪڏهن ڪنهن غريب ماڻهوءَ جي ڳالهه ڪندي چئجي ته، ”هن جا ٻچا سدائين لنگهڻ هوندا هئا.“

حقيقت بيانيءَ لاءِ ضروري آهي ته ڳالهه جي صحيح تحقيقات ڪرڻ ۽ صحيح معلومات حاصل ڪرڻ کانپوءِ ڪجي ۽ ان ۾ نه رڳو ڳالهه ٺاهڻ لاءِ ڄاڻي ٻجهي گهٽتائي يا وڌاءُ نه ڪجي پر ڪوشش اها هجي ته بي احتياطيءَ، غلطيءَ يا اڻ ڄاڻائيءَ وچان به ڪا گهٽتائي يا ڪو وڌاءُ رهجي نه وڃي. حقيقت بيانيءَ لاءِ ضروري آهي ته ماڻهو اها ڪوشش هرگز نه ڪري ته ٻڌندڙ يا پڙهندڙ تي ڪيئن به ڪري فلاڻو يا فلاڻو تائين ويهاريان ۽ کين فلاڻي ڳالهه يا فلاڻي ماڻهوءَ جي فائدي ۾ يا برخلاف ڪريان.

حقيقت بيانيءَ جي تقاضا آهي ته ماڻهو ڳالهه جهڙي ۽ جيتري هجي اهڙيءَ اوتري ڪري پوءِ. چاهي ان جو اثر ڪهڙو به وڻندڙ يا اڻ وڻندڙ پوي. ٻين لفظن ۾ ڳالهه ڪرڻ جو بنيادي مقصد دل گهريو تائين پيدا ڪرڻ نه پر صحيح حقيقت جو

صحيح اظهار ڪرڻ هئڻ گهرجي. حقيقت بيانيءَ جي وفاداري سچ سان آهي ۽ نه ڪنهن جي دل کي خوش يا رنج ڪرڻ سان.

ڏنيا ۾ حقيقت بيانيءَ جو رواج تمام گهڻو دير سان پيو. انسان ذات هن ڪائنات، انساني سماج ۽ پاڻ کي سمجهڻ جا ڪشالا ڪندي لکين سال ڏونگر ڏوريا آهن. جڏهن پهريائين هُن اڃا شين، لقائن ۽ حقيقتن کي سمجهڻ نه سگهيو هو، تڏهن هُو اڪثر ڪري رڳو عجب ڪائيندو هو ۽ ڏکا هڻندو هو. هن هڪڙا ڏکا اهي به هنيا ته تارا چنڊ، سج وڻ، پاڻي، انهن سڀني ۾ ڳجهيون قوتون آهن. ان ڪري هن انهن کان ڊڄڻ ۽ انهن جي ڪاوڙ کان بچڻ لاءِ انهن ڏنل ڳالهين ۾ ڪا ڪرامت ڪانهي، تڏهن انهن وري اڻ ڏنل شين کان ڊڄڻ ۽ انهن جي پوڄا شروع ڪئي. ان ڪري شين، ماڻهن يا حقيقتن کي صحيح نموني سمجهڻ بدران انهن کي خوفناڪ ۽ پوڄا لائق سمجهڻ انسان جي نس نس ۾ سمايل پئي رهيو آهي. ڪئين صدين کان پوءِ ڪن ٿورڙن انسانن ڪائنات، ڌرتي ۽ انساني سماج جو حقيقتن جي پوري ڪوشش سان تپاس ڪرڻ، انهن بابت وڏي جاکوڙ سان صحيح معلومات گڏ ڪرڻ ۽ ان کي صحيح نموني بيان ڪرڻ جي شروعات ڪئي. اهڙيءَ طرح ڏنيا ۾ سڪڻ ڏڪڻ هئڻ يا ڳالهه گهٽائڻ يا ان ۾ اجايو وڌاءُ ڪرڻ جي ريت سان گڏوگڏ حقيقت کي جيئن جو تيئن بيان ڪرڻ يعني حقيقت بياني ڪرڻ جي ريت به پئي.

حقيقت بيانيءَ جي ريت ئي علم ۽ سائنس جو بنياد وڌو. حقيقت بيانيءَ جي فيض ڪري اڄ اسان کي صحيح معلوم آهي ته حيدرآباد ۽ ڪراچيءَ جي وچ ۾ ”الاهي پنڌ“، ”ٿورڙو پنڌ“، ”ڳچ پنڌ“، ”الاهي ڪوهه“، ”سڌ پنڌ جي“ جيترو فاصلو نه پر هيٿرا يا هيٿرا مقرر ميل پنڌ آهن. نه گهٽ نه وڌ. ماڻهن جي ڏندن جو تعداد 32 آهي، نه گهٽ نه وڌ. انساني بدن جي گرميءَ جو دستوري درجو 98.4 آهي، نه گهٽ نه وڌ. ائين ٻيون بي حساب ڪروڙين ڳالهيون، اسان کي پڪي پختي نموني، بنا ڪنهن شڪ شڪي جي معلوم ٿي ويون.

جن ڳالهين جي باري ۾ اهڙي انگن اکرن واري پڪي پختي ڳالهه ڪرڻ ممڪن ناهي، تن جي باري ۾ به هڪڙي طرف حقيقت بياني ۽ ٻئي طرف اجائي وڌاءُ يا سڪڻ ڏڪڻ هئڻ ۾ زمين آسمان جو فرق ٿئي ٿو. قابل ذڪر ماڻهن جي سوانح

عمرين تي هن دؤر ۾ لکيل معياري ڪتاب پڙهي ڏسبا ته معلوم ٿيندو ته لکڻ وارن حقيقت بيانيءَ جي ڪهڙين بلندين کي وڃي ڇهيو آهي! هزارين ڇڱايون هجن ته هزارين ئي بيان ٿينديون، پر مجال آهي جو قابل ذڪر اوڻائي بيان ٿيڻ کان رهجي وڃي، اصل جيئن اثناثاميءَ جي درسي ڪتابن ۾ هر هڏي، هر مُشڪَ جو الڳ الڳ بيان ٿيل هوندو آهي، تيئن هر ڇڱائي اوڻائيءَ جو حساب ڪتاب ٿيل هوندو، جتي به علم ۽ سائنس جو راڄ آهي اتي ائين حقيقت بيانيءَ سان ڪير جو ڪير ۽ پاڻيءَ جو پاڻي الڳ ٿيل هوندو آهي ۽ تڙ پيا توربا آهن.

ادب ۽ فن ۾ تنقيد جي صحيح معنيٰ رڳو اوڻايون بيان ڪرڻ ناهي. تنقيد معنيٰ خوبين توڙي اوڻاين ٻنهي جي پرک ڪرڻ ۽ ان پرک جو نتيجو صحيح ڄاڻ ايمانداري، سمجهه ۽ قابليت سان صحيح نموني بيان ڪرڻ، ڪن شين، ڳالهين ۽ ماڻهن جي عام حد کان وڌيڪ تعريف يا گلا ٿيڻ کپي، پر پوءِ به فقط ايتري عام حد کان وڌيڪ تعريف يا گلا جيتريءَ جو حقيقت ۾ لائق هجن. ان کان گهٽ يا وڌ ڳالهه ڪبي ته حقيقت بيانيءَ جي خلاف ورزي ٿي پوندي! ادب ۽ فن، جن جو ڌنڌو ئي وڌاءُ تي هلي سگهي ٿو، تن ۾ ڪن حد کان وڌيڪ سُنڻ يا بُڻڻ ماڻهن جي لامحدود تعريف يا گلا جي چوٽ به جائز سمجهي ويندي آهي. اها ان ڪري جائز سمجهي ويندي آهي جو هر ڪو سمجهندو آهي ۽ اها تاريخي حقيقت بياني نه پر صرف ادبي تعريف يا قصيدو يا هجو يا تبرا آهن. ان کي اکر به اکر صحيح ڪري وٺڻو ناهي پر ڪنهن ادبي ۽ فني تجزيي، تنقيد ۽ پرک جن ۾ تڙ تورڻا هوندا آهن، تن ۾ اهڙي قسم جي واڌيءَ گهٽتائيءَ قطعاً اجازت ڪانهي.

ان ڪري جيڪو به اديب يا شاعر ڀانئڻي ته سندس ڪنهن ڳالهه کي دستوري ادبي ۽ فني وڌاءُ ۽ مبالغو نه پر هڪڙي سنجيده ۽ ذميوارانہ علمي راءِ سمجهيو وڃي، تنهن کي دستوري مبالغه آرائيءَ بدران تڙ تورڻا پوندا ۽ حقيقت بيانيءَ جي سمورين علمي تقاضائن کي پورو ڪرڻو پوندو. صحيح ۽ ايمانداريءَ واري علمي ۽ فني تنقيد جي نه ڪنهن سان دوستي آهي نه دشمني، هن جي ماڻڻي ۽ دوستيءَ جي ڪنهن سان ٿي سگهي ٿي ته فقط حقيقت بيانيءَ سان ئي ٿي سگهي ٿي.

حقيقت بياني ۽ صحيح علمي، ادبي ۽ سائنسي تجزيه نگاري پرک ۽ تنقيد جو حقيقي امتحان تڏهن ٿو اچي، جڏهن ڪنهن دل گهري ماڻهوءَ يا انتهائي مقبول عام شخصيت جي زبردست ڪمزورين جي پوري پوري اپٽار ڪرڻ يا ڪنهن انتهائي مخالف يا نامقبول يا قابل نفرت سمجهيو ويندڙ ماڻهوءَ جي زبردست خوبين جي نشاندهي ڪرڻ سندن فرض بڻجي پوي. حد اها آهي جڏهن اهو اعلان ڪرڻ سندس فرض ٿي پوي ته هنن سببن ۽ فلاڻين فلاڻين ڳالهين جي ڪري فلاڻو مجموعي طور عظيم ماڻهو هاڻ مجموعي طرح پنهنجي ايتڙ ۾ تبديل ٿي هاڻي هڪڙو پست ماڻهو بڻجي ويو آهي ۽ فلاڻو مجموعي طور پست ماڻهو فلاڻن فلاڻن سببن ۽ فلاڻين فلاڻين ڳالهين جي ڪري هاڻ عظيم بڻجي ويو آهي. حقيقت بياني ۽ صحيح تجزيي، پرک ۽ تنقيد جي امتحان جي آخري حد شايد تڏهن اچي ٿي، جڏهن ماڻهوءَ جو پنهنجي عمر جي آخر ۾ اهو اعلان ڪرڻ فرض ٿي پوي ته مون پنهنجي مقبول ۽ مشهور زندگيءَ ۾ جيڪي صحيح سمجهيو ۽ ڪيو، سو حقيقت ۾ سراسر غلط هو. منهنجي سموري زندگي هڪڙي رڃ ۽ هڪڙي گندي ڏيڻ هئي!

ادب ۾ قصيده گوئيءَ جو بازاري پٽو نيٺ اهڙو خوار خراب ٿي ويو، جو چار صديون اڳ عرفيءَ جهڙي خوددار شاعر هڪڙي ڏينهن چئي ٿو:

”قصيده ڪار هوس پشيان
 —————
 بود عرفـيـ
 تو از قبيلئه عشقي وظيفه ات
 —————
 غزل اسـت.“

(اي عرفي! قصيده چوڻ لالچي ماڻهن جو ڏنڌو هوندو هو. تون عاشقن جي قبيلي جو ماڻهو آهين، توکي غزل چوڻ ئي سونهي ٿو.)

يورپ جي تهذيب يوناني رومي تهذيب جي علمي، سائنسي ۽ قانون جي بالادستيءَ جي سماجي ريت جي بنياد تي ٻڌل آهي. ان ڪري عام طرح اتي مبالغه آرائيءَ کي به هڪ حد تائين عقليت ۽ حقيقت بيانيءَ جي دائري اندر رهڻ تي مجبور ڪرڻ جي روايت آهي. اها ثقافت غيرحقيقت، غيرعقلي ۽ حساب ڪتاب ۽ وزن کان ٻاهر رڳي ساراهه يا رڳي مذمت کي ڌڪار جوڳي معيار کان ڪريل ڳالهه سمجهندي.

ڳالهين کي اوتري اهميت ڏيندي رهي آهي، جيتري قدر انهن ۾
ڪا حقيقت بياني هوندي آهي.

انگلينڊ جي بادشاهه چارلس ته پهرئين جنهن گهرو لڙائيءَ
کان پوءِ وطن ۽ قوم خلاف غداريءَ جو ڪيس هلائي 1649ع ۾
موت جي سزا ڏني وئي. ان لڙائيءَ جي فاتح ڪرامويل جي
جڏهن تصوير ٿي ناهي وئي تڏهن مصور کي چيائين، ”ڏس!
تصوير صحيح هجي....! منهنجي منهن تي جيڪي بدصورت
آسا ۽ موهيڙا آهن، اهي تصوير ۾ ضرور اچن.....!“ ان کان پوءِ
انگريزي ٻوليءَ ۾ هڪ نئين چوڻي ٺهي وئي ته ڪنهن حقيقت
جي صحيح رپورٽ لاءِ ضروري آهي ته ان ۾ ”آسا“ ۽ ”موهيڙا“
ضرور نظر اچن. يعني ڳالهه جا چڱا توڙي بُرا سڀ پاسا پيش
ڪيا وڃن ۽ نه رڳو هڪڙو ساراهه يا ڳلا وارو پاسو.

مون انگريزي ناول تڏهن پڙهڻ شروع ڪيا جڏهن آءٌ سنڌ
مدرسي جي ڇهين درجي ۾ داخل ٿيس ۽ سنڌ مدرسي جي
لائبريريءَ جو انچارج ٿيس. منهنجي عمر ان وقت 15 سال
هئي. مون ان کان اڳ فقط ڪجهه اردو، هندي ۽ بنگالي ناولن
جا ترجما پڙهيا هئا. انگريزي ادب جي جنهن ڳالهه مون کي
سخت حيرت ۾ وڌو ۽ بيحد متاثر ڪيو، سا ڳالهه هئي انگريزي
ناولن جي گهڻ-طرفي حقيقت بياني. هيرو ۽ هيروئن جي
ڪردار ۾ به ڪئين کوٽون ڏيکاريل هونديون هيون. هر ڪردار
گهڻ پاسائون ڏيکاريل هوندو هو. ادب کي زور وٺائڻ لاءِ
سنڌي ادبي بورڊ جي ٽماهي رسالي مهراڻ ۾ جڏهن ادبي
خط، مضمون ۽ تنقيدي مقالا لکڻ شروع ڪيم. تڏهن مون
سعيو ڪري سنڌي ادب ۾ به يورپ واري گهڻ پاسائين ۽
توازن واري حقيقت بيانيءَ تي ٻڌل ڳالهه ڪرڻ ۽ تنقيد ۽
”آسن ۽ موهيڙن“ کي به نروار ڪرڻ جي ريت وجهڻ جي
ڪوشش ڪئي. سنڌي ادبي سنگت ان ريت کي خاص طرح
زور وٺايو ۽ ڪجهه سالن کان پوءِ سڀ طرفي حقيقت بيانيءَ
تي ٻڌل متوازن ۽ انصافي انصاف تنقيد سنڌي ادبي سنگت
جي سڃاڻپ بڻجي وئي.

اڄڪلهه حالتن ۾ 180 ڊگري جو ڦيرو نظر اچي ٿو.
ڪيترين لکڻين ۾ ”ڌرتي گول آهي.“ چوڻ کان اڳ خلا جي
اٿاهه وسعتن ڪائنات جي بي ڪران گهرائيت ۽ انڊلٽ جي
سمورن رنگن جو ذڪر ضروري ڄاتو وڃي ٿو، ڪيترا دفعا ڏٺو
ويو آهي ته ڪن رسالن ۾ ڪهاڻيءَ جي شروعات کان اڳ
ايڊيٽر طرفان ڪهاڻي ڪار جي ادبي شجري، سندس

شخصيت جي عظمت، سندس لکڻين جي نرالائي ۽ ادب ۾ سندس عظيم مرتبت تي ۽ پوءِ خود ان ڪهاڻيءَ تي ڪهاڻيءَ کان ٿيڻو قصيدو ڇاپڻ ضروري ڄاتو وڃي ٿو، ”آئي“، ”انت“، ”وشال“ قسم جي هندي، سنسڪرت ڦورائڻ کان سواءِ ته ڄڻ ڪا سنڌي لکڻي ادب ۾ شامل ئي نٿي ليکي سگهجي. ڏسجي ٿو ته ڪيترن ماڻهن جي نظر ۾ ادبي لکڻين جي اصل اهميت اها ناهي ته خود اها لکڻي ڪيتري پاڻيءَ ۾ آهي، پر اها آهي ته ان جي شان ۾ ڪهڙي وڏي قصيده گو ڪهڙو عمدو قصيدو لکيو آهي.

ڳالهه جو بنيادي دارومدار حقيقتن جي پيٽ ۾ اڪثر شخصي لڳ لاڳاپن تي وڌيڪ نظر اچي ٿو. ائين ٿو لڳي ڄڻ جيڪو هڪ ڳالهه ۾ نٿو وڻي، تنهن کي ڪنهن به ڳالهه ۾ هڪڙي مارڪ به نه ڏيئي آهي. جيڪو ڪن هڪ ٻن ڳالهين ۾ سٺو آهي، سو ٻين ڳالهين ۾ ڪڻي ڪهڙو به ڪنو هجي ته به سٺو آهي، سڄو سٺو آهي ۽ سٺي کان سواءِ ٻيو ڪجهه ناهي. جيڪو ڪالهه ڪنهن خاص ادا جي ڪري سٺو هو، سو اڄ پلي ڪڻي گند جو ڍير ٿي وڃي پر اڄ به ان کي سدا ملوڪ، سدا سٺو، اصل گلاب جو سدا بهار گل ئي سمجهڻو ۽ سڏڻو آهي. سورمي مان ڦري پاڙي ٿي ويل ماڻهوءَ جي رڳو ڪلهوڪين سورهيائين جو ذڪر ڪري سندس هٿ ڀير ڄميا. جن سورهيائين کي هو پٺ ڏيئي ڇڪو آهي، انهن جو کٽيو اڄ به ڪارائي کيس پاڙيائي تي وڌيڪ چڪي سندرو ٻڌرائڻو آهي. ٿورڙي دير لاءِ پئسي جي مڙسي ڏيکاري باقي سڄي عمر پاڙين جي همراهيءَ ۽ سرپرستي ڪرڻ ۽ پاڙيائيءَ کي زور وٺائي چوٽ چاڙهڻ واري کي، ان پئسي جي پراڻي مڙسيءَ جي ڪري سدائين مڙس ليکڻو ۽ سندس پاڙيائيءَ کي همٿائڻ واري ڪاروبار ۾ سندس هٿ وٺائڻو آهي. اهڙيءَ ريت پئسي جي مڙسيءَ جي آڙ ۾ رپئي جي پاڙيائي پيدا ڪرڻ جي ريت عام ڪرڻي ۽ وڌائڻي ويجهائڻي آهي. تنهن ڏينهن اسلام آباد ۾ نبي بخش کوسي هڪڙي ڳالهه ڪري دل خوش ڪري ڇڏي، گهڻن زمانن کانپوءِ ڪنهن کي پنهنجي حساب سان اهڙي بي ريا انصافي انصاف ادبي ڳالهه ڪندي ٻڌم، سو به بي ساخته بنا ڇڏڻ جي چيائين:

”سند فقط چار عظيم ماڻهو پيدا ڪيا آهن. لطيف، قليچ، اياز ۽ نبي بخش بلوچ.“ مون نوٽ ڪيو ته سچ ڇڏي ويو، پر اهو به نوٽ ڪيم ته قليچ جي حيثيت جي گهڻن ماڻهن کي

خبر نه هوندي به، اياز جي نئين جُڙي بدلائڻ کان پوءِ اختيار ڪيل موقفن مان انت بيزار هوندي به ۽ ڊاڪٽر بلوچ کان نظرياتي طرح ڪوهين پري هوندي به تنهي جا نالا وڌي ڇاهه سان کنيائين. چوڻ جو مطلب آهي ته هُن پنهنجي حساب سان انصافي ڳالهه جو اعلان ڪرڻ ضروري سمجهيو ۽ ڪيائين ۽ سو به سواءِ ڪنهن جي پڇڻ جي. تازو ”ڪاوش“ ۾ اعجاز منگيءَ هڪڙي پلي ڳالهه ڪئي. چيائين ته پلن ماڻهن جون مرڻ کان پوءِ تعريفون ڪرڻ بدران سندن جيئري ڪجي. ائين چئي شيخ اياز جي انڊريس ماڻهن کي ڏنائين ته ان تي کيس خط لکو. ڪسي ڳالهه رڳو اها ٿي جو ڳالهه جو انداز اهڙو اختيار ڪيل نظر آيو جڏهن ماڻهن کي اياز بابت حقيقت بيانيءَ ڪرڻ بدران رڳو کيس خراج تحسين ڏيڻ جي تلقين پئي ڪئي وئي.

حقيقت بيانيءَ جي تقاضا اها هئي ته اياز جي سوچن ۽ شاعريءَ ۾ گذريل ڪيترن سالن کان جيڪو زبردست موڙ آيو آهي، جنهن جو پاڻ وڏي شرم سان ذڪر بلڪه پرچار پئي ڪيو اٿس، ان جو به گهريل نوٽيس ورتو وڃي ها.

جيستائين اياز جي اڳوڻي ۽ هاڻوڪي فڪري موقف ۽ اڳوڻي ۽ هاڻوڪي شاعريءَ جو ڪو پرپور ۽ تفصيلي علمي ۽ تنقيدي جائزو ورتو وڃي تيستائين گهٽ ۾ گهٽ اياز جي نئين فڪري ۽ فني رُوپ بابت ڪجهه نه ڪجهه ڄاڻ پڙهندڙن کي ڏيڻ ضروري آهي. مثلاً هيٺين نقطن طرف سندن ڌيان ڇڪائڻ شايد حقيقت بيانيءَ جي تقاضائن جي ابتدائي قسم جي پورٽ ڪري ها. اياز جي شاعريءَ جو اڳوڻو ۽ وڏو حصو ايترو دلڪش، من موهندڙ ۽ زبردست آهي جو ان جي صحيح پرک لاءِ ايترا ڪتاب لکڻ ضروري ٿيندا جو لائبريريءَ جا ڪپٽ پرڃي وڃن ته به شڪ ڪونهي، پر اياز رڳو عظيم شاعري ڪانه ڪئي آهي. ڪيترن سالن کان هن جي شاعري هڪڙي وڏي فڪري زوال جو ابتڙ ۽ پوئتي موٽي شڪار به ٿي آهي. اياز اڄ اهو انهن ساڳين انقلابي سوچن وارو ماڻهو ڪونهي جن سوچن سندس عظيم روشن خيال، ترقي پسند ۽ انقلابي شاعريءَ کي جنم ڏئي، پنهنجي سماج ۽ قوم جي تقدير بدلائڻ جي جدوجهد ۾ شاهه وانگر اسان جي روحاني رهبري ڪئي هئي ۽ اسان کي ڏي ۽ سهارو ڏنو هو. اڄوڪو اياز انهن سوچن تي ملامت ۽ تبرا ڪرڻ وارو اياز آهي، جن سوچن ۽ ان

مان ڦٽي نڪتل شاعريءَ جي ڪري سنڌ جي اسان سڀني سندن مداحن ۽ ساٿين کي ”سنڌ جو آواز“ جو لقب ڏنو هو. اڄوڪو اياز نفي آهي ان اياز جي، جيڪو چوند هو:

”اڄ ته ڀنڀرڪي تائين پڙڪي شعلا شعلا ڀل ڀل“

اڄوڪو اياز قومي ۽ سماجي تقدير بدلائڻ جي جدوجهد جو جهنڊو بلند ڪرڻ وارو نه پر ان کي ڦٽو ڪري مٺ ڪري گهر جي ڪنڊ ۾ ويهي سندس نوان ”اڀري“ شعر پڙهي سندس دعا سان تقدير جي ازخود بدلجڻ جو انتظار ڪرڻ جو درس ڏيڻ وارو اياز ۽ سماجي سڌاري، تبديليءَ ۽ واڌاري جي ڪوششن ۽ انهن ڪوششن جي حمايت ڪندڙ ادب، شاعري ۽ فڪر تي تبرا ڪرڻ ۽ انهن خلاف جنسي زهر اوڳارڻ ۽ جماعت اسلامي ۽ سرمائيدار ملڪن جي انقلاب دشمن مبلغن ۽ پيشه ور پروپيگنڊا بازن کي به ڪن ڳالهين ۾ مات ڏيڻ وارو اياز آهي.

ان جوش ۽ جنون ۾ اهڙيون ٻاراڻيون ڳالهيون به ڪرڻ لڳو آهي، جهڙيون ”سَر لوهيڙا ڳڀيا“ جي بي ربط ۽ سطحي مڙهاڳ ۾ ڪانئس لکجي ويون آهن.

مثلاً: ”انگلينڊ ۽ جرمنيءَ جي بئرجوا سوسائٽي فرانس کان مختلف هئي، ڇو ته اتي صنعتي انقلاب فرانس کان اڳ اچي چڪو هو.“ (ص 19، سڻون 13-14). يورپ جي سماجي تاريخ جي شاگرد اسڪولي ٻارن کي به خبر آهي ته جرمنيءَ ۾ صنعتي انقلاب فرانس کان اڳ نه ان کان ڪافي پوءِ آيو ۽ ان وقت جرمنيءَ جي سوسائٽي بئرجوا (وچين طبقي جي) نه پر انتهائي رجعت پرست فوجي جاگيردار سوسائٽي هئي. هو ٻئي هنڌ لکي ٿو:

”اهو چوڻ ته شاهه عبداللطيف جي شاعري عوامي آهي؛ بالڪل غلط آهي. جي اها عوامي هجي ها ته رسالي جون ايتريون شرحون لکڻيون نه پون ها.“ (ص: 20، سڻون 10-12). ”عوامي“ شاعريءَ جي معنيٰ آهي اها شاعري جيڪا عوام جي باري ۾ به هجي، پر ان سان گڏوگڏ انهن جي سمجهه ۾ به اچي. شاهه وڏو شاعر هو. وڏي شاعري ڙڳو شاندار ٻوليءَ جو نه پر شاندار ۽ اعليٰ سوچ جو به مسئلو آهي. اعليٰ سوچ جي اظهار لاءِ جيڪا ٻولي گهربل هوندي آهي، سا لازمي ڪٿي ڪٿي ڏکي به ٿيندي آهي، پر مجموعي طرح شاهه جي شاعريءَ ۾ جيترا سادا ۽ عام فهم شعر آهن اوترا ٻين ٿورن

وڏن شاعرن جي شاعريءَ ۾ لپندا. هن جي ڳالهه جيتري سنڌي عوام جي دل کي لڳي ٿي اوتري خواص ۽ پڙهيلن جي دل کي مشڪل لڳندي هوندي. خود اياز پنهنجي مٿين ڳالهه جي ترديد هنن جملن ۾ ڪري ٿو: ”ان (شاهه جي شاعري) ۾ ڏيا ۾ هومر کان وٺي غالب تائين اهڙي شاعري مشڪل سان ملندي، جنهن جون تشبيهون ۽ استعارا ائين روز مره جي زندگيءَ مان کنيل هجن ۽ ان کي پنهنجي عوام لاءِ ان جي رهڻي ڪهڻي ايترو اتساهيو هجي.“ جيڪڏهن شاهه جي شاعريءَ جون تشبيهون ۽ استعارا عوام جي روزمره جي زندگيءَ مان کنيل آهن ۽ ان شاعريءَ جا اتساهه پنهنجي عوام ۽ ان جي رهڻي ڪهڻيءَ مان حاصل ڪيل آهن ته پوءِ عوامي شاعريءَ کي ٻيا ڪهڙا سڱ ٿيندا آهن، جيڪي شاهه جي شاعريءَ کي ڪونهن. اياز چوي ٿو:

”آخر پٽائيءَ جي دؤر ۾ ئي قاضي قاضن پيدا ٿيو هو، مغلن جي حڪومت جو زوال آيو هو. نادر شاهه جو حملو ٿيو هو، جو نور محمد ڪلهوڙي جا پٽ يرغمال طور وٺي ويو هو ۽ پورچوگيزن ٺٽي کي باهه ڏني هئي ۽ تباهه ڪيو هو.“ (ص: 27، سڀون 19-21). مٿي ذڪر ڪيل ٻيا سڀ ڪم شاهه جي دؤر ۾ ئي ٿيا هئا، پر قاضي قاضن پٽائيءَ جي دؤر ۾ ڪونه پيدا ٿيو هو. قاضي قاضن کي سندس سورهيڻ صديءَ واري موت کان ذري گهٽ ٻه صديون پوءِ وري به شاهه جي ارڙهين صديءَ ۾ جيئاري اياز پنهنجي اواگون يعني وري وري جيئڻ ۽ مرڻ واري عقيدو کي ته ورجايو آهي، پر تاريخ سان بي رحميءَ جو ورتاءُ ڪيو آهي. دراصل اياز کي خبر ئي ڪانه ٿي پوي ته هو اڄڪلهه انقلاب دشمني ۽ رجعت پرستيءَ جي نئين عشق ۾ گرفتار ٿيڻ کان پوءِ چوي ڇا پيو.

نئون نينهن لڳوس، ڳري ۽ ڳالهيون ڪري (شاهه)

پنج ڏهه سال اڳ ڪير وسهي ها ته هي جملا اياز جي قلم مان نڪتا آهن:

”هيٺيان جاپاني شعر ادب براءِ زندگيءَ جي ملاڪڙي ۾ نٿا اچن... ڪنهن اخلاق جو پرچار به نه آهن... سياسي نعرو به نه آهن.“

اهو اياز ته ڪونهي جنهن لکيو هو:

”گونگا ماڻهو، ٻوڙا ماڻهو، ماڻهو ٻوڙ
ٻـ_____ـڌل،

للڪارون للڪارون ٿي ويا، ٿڌي ويا
اڀرڻ وان.

”پنهنجي رت سان ريتو جهندو آپ تائين
جهولين ڏينهن به ايندو ساٿي، اهڙو ڏينهن
بهرين ڏينهن به ايندو.“

هيءُ اُهو اياز ته ڪونهي جيڪو نعرا هو، للڪارون هو، سنڌي قوم جو آسمان ۾ جهوليندڙ سوپارو جهنڊو هو. باغي ۽ بيخوف گيٽن جو سرجُ ٺاهار هو. ضرورت آهي ته ٻنهي ايازن تي لکيو وڃي ۽ اياز کي جيڪي خط لکيا وڃن تن ۾ ٻنهي جو ذڪر هجي. باغي ۽ انقلابي اياز جو به ۽ پڻ بغاوت ۽ انقلاب تان ٽوڪون، چترن ڪندڙ اياز جو، اڳتي وڌندڙ سماج جي علمبردار اياز جو ۽ پڻ ڳوڙها ڳاڙهي پوئتي هٽندڙ ۽ ٻين کي پوئتي ورائيندڙ اياز جو.

شاعريءَ ۾ پنهنجي اهميت پاڻ ڄاڻائڻ عيب نه سمجهيو ويندو آهي. ان کي شاعرانه تعليٰ پاشا ڪرائڻ، پاڻ پڌائڻ چئي جائز ۽ دستوري ڳالهه ٺهرايو ويو آهي. اياز شاعرانه تعليٰ ۾ اچائي ٺهائي ۽ شرم کان ڪم نه ورتو آهي. هن جو چوڻ آهي ته هندستان پنهنجي هزارين سالن جي تاريخ ۾ فقط ڪي به چار شاعر پيدا ڪيا آهن، بلڪه سڄي دنيا هيترين سمورين صدين ۾ لاچار ڪي ڏهاڪو کن وڏا شاعر پيدا ڪيا آهن. هو پاڻ کي انهن چونڊ شاعرن جي صف کان پوئتي نٿو ليکي، سا ڳالهه چوڻ جي نه پر سمجهڻ جي آهي، حالانڪه هن گهڻي شڪ شڪيهي جي گنجائش تمام گهٽ ڇڏي آهي.

هو پاڻ کي پڻائيءَ جيڏو وڏو شاعر نه پر ان کان وڏو شاعر ليکي ٿو، ان ڳالهه تي وسهڻ لاءِ به سبب موجود آهن. مثلاً هو لکي ٿو:

”تون سنڌ ۾ پٺاڻيءَ کان وڏو شاعر ڏسڻ چاهين ٿو؟ توکي اڪيون آهن“، (ص 124 سٽ 11)

سمجھڻ وارن لاءِ شايد هن ست جو مطلب سمجھڻ مشڪل نه ٿئي، هُو چوي ٿو:

”هن ننڍي کنڊ جي تاريخ ۾ شاعر ٿيا گهڻا آهن؟ ڇو تو
وات ڪولائين؟“
(431 سٽ 11)

”ساريءَ ڏنيا ۾ ڏهاڪو شاعر مس ٿيا آهن، شايد مون انگ وڌايو آهي!“

قابل ذڪر ڳالهه اها ناهي ته هن اهي دعوائون ڪيون آهن. شاعر وڏيون دعوائون ته هميشه ڪندا آهن، وڏن شاعرن جي دعوائن جي وڌائيءَ تي ڪابه حيرت نه ٿيڻ گهرجي. دراصل اياز جون اهي دعوائون موڙڳو سچيون هجن ته به عجب ڪونهي، اياز به ڪو معمولي شاعر ڪونهي! قابل ذڪر سوال هيءُ آهي ته اياز جي عظمت جو بنيادي دارومدار جنهن شاعريءَ تي آهي، جيڪا روشن خيال، ترقي پسند ۽ انقلابي سوچ ان شاعريءَ جو جاتل سڃاتو سرچشمو آهي، ان تان ته هو مڙسان مڙسيءَ ڦري پٺيرو ٿي ويو آهي، بلڪه ان تي ته هو رات ڏينهن تبرا ڪرڻ ۾ مشغول آهي. ان حالت ۾ ڇا کيس اهو حق رسي ٿو ته هو پاڻ کي اڃا به اچ به هيڏو وڏو شاعر سڏي؛ محض ان شاعريءَ ۽ ان فڪر جي بنياد تي، جنهن کي هو هاڻ ترڪ ڪري چڪو آهي؟

ڇا هو نه ٿو سوچي ته هو جيڪو ڪالهه جي حوالي سان عظيم شاعر هو، سو اڄ جي سندس نئين سوچ ۽ شاعريءَ جي حوالي سان اڃا ڪابه مڃتا حاصل ڪري نه سگهيو آهي، بلڪه گهڻا ان کي بلڪل رد ٿا ڪن ۽ ان حالت ۾ هو اڄ جي حساب سان وڏو شاعر نه پر هڪ رواجي انقلاب مخالف شاعر به سڏيو وڃي ته کيس عام مقبوليت جي حساب سان توڙي ٻيءَ طرح اعتراض ڪرڻ جو ڪو حقيقي جواز نٿو حاصل ٿئي. سنڌ جا روشن خيال ماڻهو ته اياز جي اڳوڻي شوخ، باغي، ’ڪافر‘ شاعريءَ پويان چريا ٿي پيا آهن، پر ”ديندار ۽ مومن“ شاعر ته اياز کان وڏا ٻيا پيا آهن!

هتي پاڻ جيڪو ٺڪتو پيش ڪرڻ چاهيون ٿا، تنهن کي اياز هڪڙي ٻئي حوالي سان ڏاڍي اثرائتي نموني پيش ڪيو آهي، هو لکي ٿو:

”هڪ پيري اليا اهرنبرگ نيويارڪ جي هڪ رستي تان ٿي ويو. هن اوچتو ڪوئي آمريڪي اديب ڏٺو، جو هن کي ڏسي، منهن ڦيري وڃڻ لڳو. ان تي اليا اهرنبرگ هن کي ٻانهن کان جهلي چيو: ’ڇا تون مون کي نٿو سڃاڻين؟‘ جنهن تي هن جواب ڏنو: ’ها مان سڃاڻان ٿو، تون اهرنبرگ آهين، جو ڪنهن وقت اديب هو.‘ نه ڄاڻان اسان جا گهڻا پراڻا اديب اهو جواب برداشت ڪري سگهندا؟“

سوال آهي ته ڇا خود اياز ان قسم جو جواب برداشت ڪري سگهي ٿو؟! اياز جو اڳوڻو مثبت، روشن خيال، ترقي پسند ۽ انقلابي پاسو بي مثال، عظيم ۽ لافاني آهي ۽ ان پاسي جي عظمت کي خود هاڻوڪو ڦريل، منحرف ۽ توبهه تائب انقلاب مخالف اياز به ماري نٿو سگهي. انگريز چوندا آهن: ”بادشاهه مري ويو. بادشاهه سلامت زنده باد.“ اسين سنڌي روشن خيال ۽ ترقي پسند ماڻهو، سجاڳ پورهيت ۽ عوام به چئي سگهون ٿا:

”شيخ اياز ڦري ويو، شيخ اياز زنده باد.....!!“

روزاني ”ڪاوش“ 1 آگسٽ 1993ع

مھراڻ تي تبصرو

”سائين“ ڏسندو آهيان ته لکندڙ اڪثر پڙهندڙ کي ليکي ۾ ئي نه آڻيندا آهن. چي: ”عام ماڻهن کي فن جي اسرارن ۽ نزاکتن جي ڪهڙي خبر؟“ تنهن ڪري پڙهندڙن جي وجود کي پنهنجي ادبين وٽ تسليم ڪرائڻ لاءِ ”مھراڻ“ جي سرءُ واري پرچي تي هڪ سرسري نظر وجهي، هڪ پڙهندڙ جا تاثرات پيش ڪريان ٿو. آخر پڙهندڙن جي وات ۾ به ته زبان آهي!

مون کي الائي ڇو، اخبار يا رسالي ۾ ايڊيٽوريل نوٽ پڙهڻ تي دل نه ٿيندي آهي— شايد ان ڪري، جو ڪڏهن آءٌ به اهي نوٽ لکندو هئس. هونئن به آءٌ ايڊيٽرن کي نجی ادبي خيال کان ڪجهه مڙيئي ”ايئن“ سمجهندو آهيان. سو هن دفعي جو اتفاق سان ”مھراڻ“ جي ”گذارش“ نظر مان ڪيم ته وڻندڙ حيرت لڳيم. لکندڙ جو تنقيد ڏانهن هڪ پاسي، ۽ ٻوليءَ ۽ فن ڏانهن ٻئي طرف ڪهڙو رويو هئڻ ڪري، تنهن تي ڪهڙي نه سهڻي ۽ ذهن نشين نموني روشني وڌي آتو!

شيخ ”اياز“ جا من موهيندڙ ۽ دل ڌاريندڙ پيارا پيارا بيت پڙهي، روح کي راحت آئي. اياز جي شاعري سنڌي ادب جي هن دؤر جي هڪ مکيه خصوصيت آهي. هو بنيادي طرح هڪ رومانوي شاعر آهي. سندس شعر جا موضوع به گهڻو ڪري روايتي آهن: محبوب جي فراق ۾ لڄڻ، سندس حسن جا گيت ڳائڻ، پنهنجي محبت جون ساڪون ڏيڻ، کيس پنهنجي زندگيءَ جو مقصد ٺهرائڻ، وغيره. هن جو محبوب جيڪڏهن ايراني ۽ اردو شاعريءَ کان اڌارو ورتل ڪونهي، ته سنڌي به ڪونه ٿو لڳي. هن جي شاعريءَ ۾ محبت جو جيڪو ماحول ملي ٿو، سو سنڌ ۾ ان لپ آهي. هن جي شاعريءَ جي ڏيڻا گهڻو ٿو هڪ خيالي، تصور جي ڏيڻا آهي.

پر اها اسان جي آسپاس واري ڏيڻا نه هوندي به، اسان کي پاڻ ڏانهن ڇڪي وٺي ٿي. ان ۾ اسان کي پنهنجي ڊيبل ۽ ان لکن اُمنگن ۽ جذبن جو تعبير ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ان جو ماحول جيڪڏهن پنهنجو ڪونهي، ته صفا اوڀرو به ڪونهي.

موچار يون آهن. ”برده“ جي ڪافيءَ ۾ ”مخفف“، ”مشرف“، ”قلزم“ ۽ ”حزن“ جهڙا دير هضم لفظ گڻڪن ٿا.

گيتن ۽ نظمن جو حصو رسالي کي کڻيو بيٺو آهي. ”برده“ جي ”توڪي ساهه سنپاري“ ۾ واهه جو سوز ۽ شوقي ۽ اٿاهه رواني ۽ نغمگي آهي. منظر نگاريءَ سان ته حد ڪري ڇڏي اٿس - شيخ ”اياز“ جو ”تنهنجي تات تنوار“، ”خليل“ جو ”ڪيئن گذري هيءَ رات“، ”عارف الموليٰ“ جو ”اجهتي ڄاڻ مسافر آيا“ ۽ ”صائب“ جو ”موٽ مسافر سپرين“، سڪ، اداسيءَ ۽ پياس جا دل ۾ ڇپندڙ ورلاپ آهن. ”تنوير“ جو ”پيار جو سمنڊ آجهاڳ“ پيار جي بيخوديءَ ۽ سپردگيءَ جي تصوير آهي. گورڊن جي ”اوسيڙو“ جو اونهو درد ۽ سوز ۽ بي انت اداسي بيان ڪرڻ لاءِ لفظ ئي نه ٿا ملن.

پومول ”پياسي“ ۽ ”فائق“ جا سنڌيءَ جي شان ۾ قصيدا عمدا آهن. ٽيئي نظم شاندار آهن. غزلن ۾ شيخ ”اياز“ جو غزل لاجواب آهي. مهچنڊاڻي ”مهر“ ۽ نعيم صديقيءَ جا غزل ۽ بين غزلن جا ڪي بند وٽندڙ آهن. ٻئي آزاد نظم سهڻا آهن، خاص ڪري ”برده“ جو ”هڪلي ڪڪري“.

شيخ ”اياز“ جا خط نثر ۾ شاعري آهن. ادب لطيف واقعي انهيءَ کي چئجي.

مضمونن مان هر هڪ اسان جي ادبي خزاني جي سوني ڪنجي آهي. منهنجي خيال ۾ انهن مضمونن کي جيتري جاءِ ملي ٿي، سا بلڪل سچائي آهي ۽ مضمون نگارن جو جيترو احسان مڃجي، سو ٿورو. البت فارسي شعرن مان ڪي ڳاڻ ڳڻيا خوش نصيب لطف وٺي سگهن ٿا. انهيءَ ڪري نموني طور ٿورا شعر ڏيئي، انهن جو ترجمو پيش ڪرڻ ڪپي، ته جيئن اسان جهڙا فارسيءَ کان ڪورا به ڪجهه پلئه پائين.

پڙهندڙن جي پيغامن ۾ بشير مورياڻيءَ جو پنهنجي باري ۾ لکيل مضمون انهيءَ هنڌ مناسب نه ٿو لڳي. شيخ حفيظ جو خط آءُ پانپان ٿو، ته شيخ اياز جي خطن سان وڃي ٿو ڪلهو هڻي. ههڙا خط اسان جي ادب ۾ هڪ خسين اضافو آهي. عمدين تجويزن جي خيال کان مينڌري سعادتيءَ جو پيغام گوءِ کنيو بيٺو آهي.

آخر ۾ ۽ سڀ کان وڌيڪ افسانن بابت به ٽي ڳالهيون چوڻ جي اجازت ڏيوم.

ربانيءَ جو ”ڀڙي هن پنيور ۾ ههڙا هاڃا ٿين“ هن اشاعت جو بهترين افسانو آهي. گذريل ٻوڏن جي ڊرامائي پس منظر ۾ ڏاڍن پاڻ وهين جي هيئن سان هلت جي هڪ ڪڏهن به نه وسرندڙ جهلڪ ڏيکاري وئي آهي. قدرتي آفتون، جن ۾ خود

شيطان جي دل به ويچاري انسان جي دردناڪ حالت ڏسي پگهرجي ويندي هوندي، جڏهن هڪ جهڙي مصيبت بظاهر ڏاڍي ۽ هيٺي، وڏي ۽ ننڍي، امير ۽ غريب جا فرق ۽ ويڇا ڪن مٿ وانگر اڏايو ڇڏي، تڏهن به انسان ڪيئن ۽ ڪهڙي نموني پنهنجي هم جنس کي ستائڻ جي وندر جاري رکڻ جا رستا ڳوليو وٺي. اهو ڏسڻو هجي ته هيءَ ڪهاڻي پڙهجي. افسانن ۾ ٻوڏ جي راڳن جون تصويرون دل ڌاريندڙ آهن.

”... اٿل به اٿلن جهڙي! ميربحرن چيو، اچيون ڏاڙهيون انهن ڊونڊين ڊوڙائيندي ڪيون سين، پر ههڙو پاڻي اسان جي اکين نه ڏٺو! مالڪ مهر ڪري باقي هيل خير ڪونهي!“

”...رات ٿي، ته پاڻيءَ اچي ٺهڪو ڪيو نولڪيءَ کي تي... ورهين جا ڪاٻلي ٻٻر پاڙتون ڪڍي ڇڏيائين. چوڌاري گوڱا پيو ٿو ٿئي، ڇٽ ڪو جهاز (جهاڙ) ٿو هوا ۾ گهوگهٽ ڪندو اچي!“

”چو طرف فضا ۾ پاڻيءَ جو ڪڙڪو لڳو پيو هو. چولين جو سٽڪو، مرن جون بهڪارون ۽ هڏڪارون! سندس اکين ۾ خوف پرچي ويو! سامهون نولڪيءَ جي ڪپر جو ڪو نالو نشان به ڪونه هو! پاڻيءَ الاجي ڪڍيءَ مهل ڪپر ڪڍي ڇڏيو!“ گفتگو به بلڪل قدرتي، سادي ۽ موادي آهي.

”پوءِ عيسيٰ تون ڪيئن ڪندين؟ نولڪيءَ جو ڪپر ڪندو ڪو جهالو، ڪي ست ئي ڪونه جهليندو؟ ڊپ ڊاءُ هجيئي ته زوراور هلي آءُ پڪي تي. ٻه چار ڏهاڙا اچي هتي رهه- جيسين پاڻي موٽي ڪري ۽ سوکھڙو ٿئي.“

”وڏيرو آهي مڙئي ارڏو ماڻهو. هيئن تي ڪهل ڪبي آهي سائين...! غريب تي مڙئي سدائين ڪٽڪي هوندي اٿس. بشڪ به ڪجانءِ سائين، توسان اٿس گهڻي گهڻائي... اُميد هيم ته حاڪم جو در آهي... ڇهين ڏهاڙي تي وڃي ٻڌايومانس ته ڪم پورو ٿيو. تڏهن چيائين ته، ”ڇڳو ٿيو، خوش هوندي هاڻي پلي وڃ، توکي موڪل آهي.“ منهنجا ته ڏند چين سان لڳي ويا... مسڪين ماڻهو!... ڪٽنب پاتين جو... هنن جي مفت ۾ مزوري ڪندا وٺون ته ٻچن ٻارن جو واهي الله!“

افسانن جي شروعات توڙي پڇاڙيءَ جا جملا دل ۾ ڳهي وڃن ٿا.

شروعات - ”بروهين واري بيلي جي چور پهتي ۾، پراڻي نولڪي واهه جي ڪڙ تي سندس چونرو هو...“

پڄاڻي: ”... ۽ پوءِ پاڻيءَ جي وڌندڙ چولين ۾، مٿان ڪرندڙ مينهن جي ڦڙن سان گڏ، عيسيٰ جي اکين مان ڳوڙها وسڻ لڳا.“

ابن الياس جو ”اختيار“ هڪ بدنصيب چوڪريءَ جي ڪهاڻي آهي، جنهن کي دولتمند پيءُ جي غرور ۽ گهمند جي قربانگاهه تي پنهنجي عصمت ۽ زندگيءَ جي قرباني ڪرڻي پئي ٿي. ڪهاڻيءَ جو پلاٽ فطري ۽ اعتبار ۾ ايندڙ آهي. بيان ۾ هلڪي، اڻ لکي طنز ڪهاڻيءَ جي نتيجي کي وڌيڪ دردناڪ بڻائي ٿي. دولتمند ٿيڻ تي صوبيدار صاحب کي اڳيان سمورا ناتا وسريو وڃن - ڌيءَ جي سڱ جو به!

”زندگيءَ جي شروعاتي دؤر ۾ اڃا پاڻ اهڙو چڙهيل ڪين هو..... ڪڪيءَ کي ڪڇ ۾ کڻي اچي وڏي پاءُ کي هنج ۾ ڏنو هئائين، ڇي، ادا، پائرن جون ونڊيون پائر کائيندا! مگر هاڻ، هڪ سڄ به پاڇا آهي، “جيڪو جڏهن چڙهي سو تڏهن سوار“، وڏو پاءُ مقاطعن ۾ ترين ڀر وڃي ڪريو، پر صوبيدار صاحب پاڻ بالائي اپت مان سڻيو ٿي پيو هو، ۽ هاڻي اڳين ڳالهه رڳو ٻڌڻ لاءِ به تيار ڪونه هو.“

”پيا به ڪئين، سکر سڱ گهرڻ لڳا، پر صوبيدار صاحب کي منجهن ڪوبه پنهنجو ثاني شريڪ نظر نه آيو، هر ڪنهن ۾ ڪونه ڪو نقص ڳولي ورتائين. سندس انهيءَ هوڏ ۾ خوبي ڏسڻ وارن جي کوٽ ڪانه هئي.“

”هائو امان، ڏهن هزارن حق مهر کي ڇا ڪبو؟... وڏي ڳالهه آهي انسان جي عزت“ - تان جو نيٺ سندس وفات کان پوءِ اها ”انسان جي عزت“ جنازي جي صورت ۾ وڃي قبر داخل ٿي-

”غلام فاطمه.... کي ايئن معلوم ٿي رهيو هو، جڻ ڪو ڀيٽ ۾ ڊوڙون پائي رهيو هو.... (ڪيس) رکي رکي اهو ئي خيال پئي آيو ته جيڪر ڪيڏانهن هلي وڃان ۽ اچي ٿي اڃان!..... اٿي ماڻ ماڻ ڪري شيشي ڪڍيائين..... (۽) يڪ ساهيءَ پي ويئي.“ ولو، جنهن جي ڪرتوتن، صوبيدار صاحب جي عزت جو جنازو ڪڍيو، سو چو غلام فاطمه جهڙي سڻي گراهڪ کي ڇڏي هلي ويو- سو ڪهاڻيءَ ۾ صاف ڪونهي. نه وري غلام فاطمه جي ڪردار کي سڌيءَ طرح اڀاريو ويو آهي، پر انهيءَ هوندي به ”اختيار“ هڪ بهترين معياري افسانو لڳي ٿو. ابن حيات پنهور جو ”واهه وڏيرا“ انساني نفسيات جي هڪڙي اهم ۽ دلچسپ پهلوءَ تي روشني وجهي ٿو. ڪڏهن

ڪڏهن انسان ٿورڙي خوشامد ۽ ڪوڙي همدرديءَ جي اثر هيٺ اچي، اهو ڪجهه ڪري وجهندو آهي، جيڪو هو جيڪر لکها روپين جي لالچ تي به هرگز نه ڪري ها. شمن خان ماڇي پاڙي جي وڏيري جي ڌيءَ پڄائي ويو. وڏيري کيس ختم ڪرائڻ جو پڪو پهاه ڪيو، پر پنهنجي سر ڏيڻ لاءِ به تيار ڪونه هو. تنهن ڪري پنهنجي هڪ اُبوجهه ۽ ايماندار هاريءَ کي استعمال ڪرڻ جو خيال ڪيائين - وڏيري ۽ سندس ڪمدار جي چتر زبانيءَ ۾ اچي، گلڻ وسهڻ لڳو ته هو کيس پنهنجو دل گهريو دوست ۽ مڙس ماڻهو ڪري ٿا سمجهن. انهيءَ خوش فهميءَ جي نشي ۾ هو آخر شمن کي خون ڪري وجهي ٿو، ۽ وڏيرو گهر ويٺي پنهنجو ڪڏو مطلب حاصل ڪري ويو. ”واهه وڏيرا“ جي پلاٽ جي رٿا قابليت واري ۽ ان جي تڪميل عمدي آهي. بيان ۾ اڃا ترائي ۽ ٺهر پڙهندڙ تي اثر ڪري ٿي. گلڻ کي ڦاسائڻ لاءِ وڏيري ۽ ڪمدار جي چالين کي بيحد نفاست ۽ نرالي هنرمنديءَ سان پيش ڪيو ويو آهي.

اياز قادريءَ جو ”فرشتو“ هڪ ماءُ لاءِ سندس پُٽ جي محبت جي دردناڪ آکاڻي آهي. ماءُ ۽ اولاد جو رشتو سڀني رشتن کان وڌيڪ گهرو، پيارو ۽ لافاني آهي. جيگل جنهن جي پيرن هيٺ جنت چئي وڃي ٿي، جنهن جي خوشيءَ لاءِ لائق اولاد پنهنجي جان قربان ڪرڻ ۾ فخر سمجهندي آهي، سا جڏهن موت جي بستري تي آخري پساهه کڻي رهي هجي، تڏهن ڪهڙو پُٽر دل پُٽ هوندو، جو سندس خواهش کي پورو ڪرڻ ۾ ڪوتاهي ڪري - ۽ سو به تڏهن جڏهن اها خواهش رڳو پُٽن اُن جي دوا لاءِ هجي؟ ليڪن هڪ اهڙو به مصيبت جو ماريل بدنصيب پُٽ آهي، جو مٺڙي ماءُ کي دوا جي ڍڪ وٺي ڏيڻ جي سر ٽوڙ ڪوشش ۾ ناڪام ٿي، آخر دوا بدران کيس هڪ پيءُ شيءِ جو ڍڪ اُٿي پياري ٿو، زهر جو ڍڪ! ويچاري بي خبر ماءُ دعائون ڏيڻ لڳي ٿي، ڇي: ”ابا تون ته ڪو فرشتو آهين!“ ”فرشتو“ اسان جي سماجي نظام جي ٻاهرئين ڏيکاءَ جي ملمعي هيٺ لڪل هيبتناڪ ۽ تلخ حقيقتن جو پردو ڇاڪ ڪري ڏيکاري ٿو، ته بُڪ ۽ بيروزگاريءَ جون وبائون ڪيئن نه انسان جي گهرن، نازڪ ۽ نفيس جذبن، ۽ خون جي لاڳاپن کي بي رحميءَ سان ٽوڙي ڇڏڻ جي پويان پيل آهي. مرزا مراد عليءَ جو ”سوال“ به ساڳئي موضوع تي هڪ اثرائتي ڪهاڻي آهي.

ڪنهن ڪهاڻيءَ پويان زبردستيءَ ڪنهن خاص نتيجي ڳنڍڻ جو حرص ڪيئن هڪ بهترين ڪهاڻيءَ جو اثر ڪمزور ڪريو ڇڏي - سو ڏسڻو هجي ته شيخ حفيظ جو افسانو ”مبارڪون“

پڙهجي. هن نوجوان افسانه نگار جي ڪهاڻين ۾ سنڌي عوام جي روزمره جي ٻول چال ۽ رهڻي ڪهڻي ۽ انساني سڀاءَ جي تاجي پيڻي جي جيتري ڄاڻ ۽ انساني جذبن جو جيترو گهرو ۽ نازڪ احساس ملندو، سو ٻين ٿورن وٽ ملي ٿو. مثلاً ”مبارڪون“ جا هي فقرا افسانه نگار جي گهري مشاهدي، حساس طبعي ۽ رنگين بيانيءَ جا ڪيڏا نه لاجواب ثبوت آهن- نئينءَ ڪنوار کي ماءُ جي نصيحت: ”امڙ، لڄ رکجانءِ! مڙس جيئن پڪو تنن سڄو! عمر ۾ چڙهيل آ ته ڇا ٿيو؟.... گهر ۾ گهوڻن کان سواءِ پهر ئي ڪانهي. راڻي ٿي راڄ ڪندينءَ.... دل نه لوڙهه.“

ڇچ جو گهوڻن ۾ اچڻ: ”گاڏين جو رونگت، شرنائين ۽ دهل جي آواز ۾ دٻجي ويو... زالن لهڻ شروع ڪيو. ننڍڙا ٻار... جاڳي پيا ۽ شرنائين جي آواز ۾ سر ملائي روئڻ لڳي ويا... اڙي اڏي، منهنجو رڻو ڪاڏي ويو؟.... اڙي هي گلوءَ جو چولو ڪاڏي ويو؟ هت جو رڪيم... ”آمان! او آمان! اچي هي جُتيءَ جو پادر لڌم...“

مائي شڪر ٿيو جو لڌو، منهنجو ته هانءُ ڪاڄي ويو!“

پوڙهو گهوٽ ۽ نوجوان ڪنوار، شاديءَ جي رات: ”هن جو گهوٽ ڄاڃين کي روانو ڪري اندر پيهي آيو. سمهين پٺيءَ ڇا؟ ٽڪجي پيئي هوندينءَ، ٺهيو ننڊ ڪرا!“ بيءَ رات: ”.... هن پنهنجي گهوٽ جي شڪل چڱيءَ طرح ڏني ۽ هن جي خوابن جو محل قلابازيون کائيندو اچي پٽ تي پيو. سن ورهين جو پوڙهو، هن جي پيءُ کان به وڏو، موت ۽ حيات جي جنگ جو نقشو سندس گهوٽ هو. هن جي دماغ ۾ سندس ماءُ جا لفظ وڃي رهيا هئا. ”اسان توکي سڱ سڃاڻي ڏنو آهي!“

شاديءَ کان پوءِ: ”رتيون بدلين - اونھاري پٺيان سرءُ آئي، ڪڍ سيارو ۽ نيٺ بهار آيو. ڳوٺ جي چوڌاري ٻنين ۾ پوکيل سرنهن گل ڪيا ۽ سڄي فضا ڀنل ڀنل خوشبوءِ سان رڇي وئي..... سهاڳيون پنهنجي گهوٽن سان خوشيءَ جا گيت جهونگارڻ لڳي ويون ۽ ڳوٺ جي پوري فضا هڪ مڙي ۾ مٽجي پئي. ها البت هوءَ، هن جو وجود، انهيءَ مرڪ تي هڪ ٽهڪ هو. هن جي جوان مُکڙي تي سدائين هڪ آداسي چانيل هوندي هئي.... ڳائينديون، ڪلنديون، الهڙ نينگريون هن کي ڏسي خاموش ٿي وينديون هيون.“

ڳوٺاڻي محبت: ”ڳوٺ جي ننڍڙيءَ ڏنيا ۾ پيار محبت جي ڪمي ڪانه هئي.... شام جو ڪوهن تي، واٽر جي تڙن تي ۽ راهه راند اينن ٻنين ۾ محبت پنهنجا گس ڳولي لهندي هئي مگر.... هوءَ ڳوٺ جي چڱي مڙس جي زال هئي ۽ بس.“

پرڻيل عورت جي پهرين محبت: ”ڏينهن گذريا، هوءَ تڙپندي رهي.... پوءِ نيٺ لاپارن پئي، هن جي به دعا قبول پيئي. هن جي منهن تي هلڪي هلڪي، ڊنل ڊنل مُرڪ تري آئي. هن جي ڏيئا ۾ به ڪنهن پير پاتو.“

زال هٿان زهر: ”هڪ رات جو جابل جي مڙس کي پيٽ ۾ اچي سُور پيو، صبح جو نه تو ڏٺو نه مون ڏٺو. جابل رنڙ تي پيئي. ڳوٺ جو چڱو مڙس مري ويو. ختما درود ٿيا. ڪنهن چئي ڪڍيو ته مڙس کي زهر مليل آهي!“

”مبارڪون“ ڇپندڙ سڃاڻي، گهري سوز ۽ بي انت خلوص سان دولت جي لالچ ۾ نوجوان چوڪرين کي پوڙهن پچرن جي حوالي ڪرڻ جي نتيجي جو هڪ دل ڌاريندڙ نظارو پيش ڪري ٿو. ليڪن افساني جي آخر ۾ جابل ۽ گلڻ کي وڏيري جي خون ۾ آيل ڦاسيءَ خلاف ڪيل اپيل جي فتويٰ ٻڌڻ لاءِ چيف ڪورٽ ويندي، واٽ تي ويٺنگ روم ۾ ويهارڻ ۽ آخر ۾ ڦاسيءَ جي تختي تي گلڻ کي جابل ڏانهن پوليس وارو موڪلي، سندس حمل سان ٿيڻ جي خوشخبري ٻڌي خوشيءَ ۾ جهومندو ۽ فتحياب ٿيندو ڏيکاري، هڪ دردناڪ ۽ همدردي پيدا ڪندڙ داستان کي جذبات جي وهڪري ۾ وهي، زبردستيءَ ڪامياب ۽ پسنديءَ جهڙيءَ پڄاڻيءَ تي اٿڻ جي افسوسناڪ ۽ ناڪام ڪوشش ڪري، افساني جي مجموعي تاثير کي ضربو ويو آهي. مزي جي ڳالهه آهي ته اهو پويون واقعو هڪ غلط واقفيت تي ٻڌل آهي. حقيقت ۾ اپيل جي فيصلي وقت جوابدارن کي ڪورٽ ۾ گهرائڻو ئي ڪونهي. قانوني دستور کان انهيءَ ناواقفيت ۾ ڪابه ايڏي اربع خطا ڪانهي، پر جنهن نموني افساني جي پڄاڻي ڪئي ويئي آهي، تنهن جو اثر اهو ٿو وهي، جڻ ته نوجوان چوڪرين کي جيڪڏهن پوڙهن سان پلئه اٽڪي پوي، ته ان جو فڪر ڪونهي، جو سولو علاج ٻيو اهو آهي ته مڙسن کي زهر ڏيئي، پاڻ مزي سان وڃي، يارن سان گڏ ڦاهيءَ چڙهن، رڳو ايتري پڪائي سا ڪري ڇڏين، جو پويان ڪا نشاني ضرور ڇڏي وڃن، جيئن سندن ڪارناما هميشه ياد رهن! بهرحال پڇاڙيءَ ۾ به ٻري ٺوڪر کائڻ جي باوجود ”مبارڪون“ هڪ بيحد دلچسپ ۽ اوچي تخليق آهي.

ناٽڪ ”نجومِي“ اڳ ڇپيل ۽ پڙهيل هجڻ جي باوجود ڪافي سوادِي ۽ مزيدار ٿو لڳي، ٻين ٻولين جي شاهڪارن بابت ڪجهه چوڻ سچ کي ڏيئو ڏيکارڻو آهي. البت انتخاب ۽ ترجمي جو داد ڏيڻ کان سواءِ رهي نه ٿو سگهي. اوهان جو...

لات کي تات

جڳ جڳ جيئو!
جوڳي جي مهاراج!

عرضي ته توهان جي روح رهاڻ جي آگسٽ 1964ع واري پرچي ۾ ڏنل واکاڻ پڙهيم، جنهن ۾ اوهان مون کي سندري ۽ اتم جي آجيان ڪندي چيل لفظن لاءِ مغل دربار جي قصيده گو سان پيڻيو آهي. اوهان جهڙي ودياوان ۽ مهاگيانيءَ جي مک مان نڪتل، پول ٻڏي ڪهڙو مورڪ ست وڃن نه چوندو؟ ڳالهه هيئن آهي ڳرو جي! ته توهان جو هي داس ننڍي هوندي کان وٺي پستڪن توڙي انهن جي لڪندڙن تي راءِ ڏيڻ جي مرض ۾ ورتل آهي. جيستائين ائين نه ڪندو آهيان تيستائين ڪتاب نڙيءَ ۾ اٽڪي پوندو اٿم، ٻئي ٻئي ڏينهن ماني ڪا نه وٺندي اٿم، چوندا آهن ته ماڻهوءَ ڪرڻي جي مند ئي ڪانهي. پراءِ اصل کان ئي ڪريل آهيان.

تنهن ڏينهن ٽريننگ ڪاليج ۾ اتم ۽ سندريءَ سان ملڻ ويس، کين ڏسندي ئي راءِ ظاهر ڪرڻ جي بيماريءَ جو دورو پئجي ويو ۽ جيڪي چوڻو هوم سو چيم تڏهن وڃي آرام آيم. ٻڌو اتم ته پراشچت ڪرڻ سان مهاتمانن جي دل پگهرجي پوندي آهي ۽ هو ديا ڪري، پاپين جو پاپ معاف ڪري ڇڏيندا آهن. تنهن ڪري توهان جا ڪروڙ وارا وڃن پڙهي، چيم ته توهان جي چرڻن ۾ سيس نوائي پراشچت ڪندس ۽ چونڊس ته، ”جوڳي مهاراج“ هي دفعو شمار ڪريو، اڳتي نه ڪجهه پڙهندس ۽ نه ئي وري ڪا راءِ ڏيندس.

پر توهان مهارش جيڪي پنهنجو من ماري، اندريون جيتي، نرواڻ حاصل ڪري چڪا آهيو، تن کي ڪيئن سمجهايان ته اسان جو پاپي من ڪهڙين ڪهڙين اپڏائن جو شڪار آهي. مثال طور، ڪو به سٺو فني شهپارو پڙهندي يا سٺو شعر ٻڌندي، آءُ پاڻ کي ڪڏهن ڪڏهن ائين محسوس

ڪندو آهيان جيئن اهي ننڍڙا ٻار ڪندا آهن، جيڪي لڪ چوريءَ پراڻن بيرين مان پير پئي کائيندا آهن. سوچيندو آهيان ته هن قيمتي شيءَ لاءِ مون ڪا به قيمت ڪا نه ڏني آهي. هن جي خالق جي خلق ۾ الائي ڪيترا ئي ڏينهن، مهينا، سال بلڪ زندگيءَ جو ڪيڏو ۽ ڪهڙو حصو صرف ڪيو هوندو، ڪهڙين ڪهڙين منزلن مان لنگهيو هوندو، ڪهڙيءَ حالت ۾ هيءَ تخليق خلقي هوندائين، الائي لکڻ مهل پيٽ ۾ ماني به هيس يا نه، تن تي ڪپڙو به هئس يا نه، الائي در تي لهڻيڊار بيٺا هئس يا وقت جي حاڪمن جا جاسوس پٺيان لڳل هئس، هن تخليق جي عيوض ڪيس انعام مليو يا مورڳو گلا، چٽر، حقارت ۽ سماج ۽ حڪومت جو عتاب نازل ٿيس؟

تصور ۾ مون پاڻ کي اڄ کان پنج هزار ورهيه اڳي، اٿينس جي هڪڙي چوڪ ۾ ڏٺو آهي. سوين ماڻهن جي وچ ۾ هڪڙي پيرن اڳهڙي، پير مرد پئي چيو، ”اي اٿينس جا رهواسيو، آءُ اوهان کي رحم جي درخواست ڪري جان بچائي سگهان ٿو، پر آءُ ائين نه ڪندس. ڇو ته ائين ڪرڻ ڪري يونان جي ناموس تي داغ لڳندو ته يونان ۾ هڪڙو به اهڙو ماڻهو ڪو نه هو جو سچ ڪي پنهنجي جان کان زياده قيمتي سمجهي. آءُ جلاوطن ٿي زندگي بچائڻ به نه ٿو گهران، ڇو ته مون جتي سچ چيو آهي، ان جي قيمت به اتي ڏيئي ويندس.“ مون پوڙهي جي روح ۾ ٽپي هڻي، سندس روح جي سموري عظمت، سندس دل جي اڻاهه اداسي هن وسيع جهان ۾ لکها انسانن جي وچ ۾ رهندي سندس اڪيلائيءَ جو عذاب پنهنجي دل ۾ جذب ڪري ورتو. ڪاش! آءُ ڪيس چئي سگهان ها:

”پير مرد متان سمجهين ته تون اڪيلو آهين. آءُ توکي سڃاڻان ٿو، توکي سمجهان ٿو، تنهنجي وسيع ۽ گهري روح جي عظمت کان واقف آهيان. تون انسانيت جو ضمير آهين. انساني وقار ۽ ناموس جو امين آهين. لکها انساني دليون توکي جهڪي سلام ڪن ٿيون، ڏاها سقراط، منهنجا بابا، توتي لکين سلام آهن.“

جوڳي بابا، توهان ته انتر يامي آهيو، دلين جا حال ڄاڻندا آهيو، توهان کي ته خبر هوندي ته جڏهن فردوسيءَ چيو پئي ته:

تيهه سال جگر جو خون ڏيئي،
ايران کي زنده جاويد بنائي ڇڏيم،
پر ظالم منهنجو خزانو لٽي ويا،
مون کي ڪجهه به حاصل نه ٿيو.

تڏهن سندس دل جي حالت ڪهڙي هوندي. توهان ويچار
 ڪيو آهي ته جڏهن ان بي قدر بادشاهه مٿس چيو هو ته، ”هن
 ڪافر کي ڏسو ته ڪهڙو ٿو سبق سيکاريان.“ تڏهن فردوسي باغ
 ۾ ڊوڙي، سندس پيرن تي ڪري جنهن مهل چيو پئي ته:
 ”اي بادشاهه! جيئن ڏينم!

چوڻ ٿو ته فردوسي ڪافر آهي، مسلمان ئي ناهي!
 ائين ئي سهي، تنهنجي ملڪ ۾
 ڪافر به ته رهيا پيا آهن،

سمجهه ته آءُ به انهن مان هڪڙو آهيان.“

تڏهن هن پنهنجي دل تي ڪيڏو نه جبر ڪيو هوندو!
 انسانيت ۾ سندس ويساهه ڪي ڪيڏو ڌڪ لڳو هوندو!
 پنهنجي عظيم ۽ لافاني فن کي انڌي طاقت اڳيان ڪيڏو نه
 هيڇ ۽ حقير محسوس ڪيو هوندو! اهي شعر پڙهي مونکي
 اکين ۾ پاڻي اچي ويندو آهي. چاهيندو آهيان ته ڪاش کيس
 چئي سگهان ها، ”فردوسي آءُ تنهنجي مجبوري سمجهان ٿو،
 تون پنهنجي دؤر جي جابرانه نظام ۽ ان جي پست قدرن جو
 شهيد هوندي به، قصيده گو ۽ انعام جو طالب بنجڻ تي
 مجبور ٿيندي به، عظيم آهين. تون سچو محب وطن آهين.
 عظيم شاعر ۽ فنڪار آهين. توکي تنهنجي وطن ۾ جيئري ته
 آرام نه مليو، پر تنهنجي لاش کي به شهر جي مٿان قبرستان ۾
 دفن ٿيڻ نه ڏنو، پر منهنجا ڀاءُ، تون روڙ زمين جي وطن دوستن
 ۽ فن جي پرستارن جي دلين ۾ زنده آهين ۽ ابد تائين رهندين!“
 جوڳي بابا، اعتبار ڪر، ته مون کي سچي زندگي اهو
 ارمان رهندو ته آءُ کيس اهي اکر چئي ڪين سگهيس، مون
 کي افسوس آهي ته آءُ شيڪسپيئر، ٽالسٽاءِ، ٽنگور، لطيف،
 ڊڪنس، ڪاليداس، حافظ، خيام، سعدي، ابسين، والٽ وٽمن،
 چيخوف، گوگول، گورڪي، غالب، مير، تلسي داس، لوهسون،
 خليل جبران، روسو ۽ ٻين هزارن اديبن ۽ شاعرن کي چئي ڪين
 سگهيس! ”دوستو، ڀائرو ۽ عظيم انسانو، ٻڌايو ته سهي
 اوهين ڪهڙي خمير مان ٺهيل آهيو؟ اهي ميناڇ، قرب، ڏاهپ
 ۽ ذات جا خزانو اوهان ڪهڙين عجب ڪاڻين مان آندا؟ اوهان
 کي آدم جي ٻچن لاءِ ايڏو پيار ڪنهن ڏنو؟ اوهان اهڙن ويري
 واپوڙن ۾ اهي فن ۽ انسانيت جون لاتون ڪيئن پئي ٻاريون؟
 سلام اهي اوهان تي اي، اسان جا بزرگو ۽ محسنو! سموري
 انسان ذات احترام ۽ عقيدت وڃان ڪنڌ جهڪائي اوهان جا
 ٿورا مڃي ٿي.“

سوامي، ويچار ته ڪريو جڏهن هيترن سارن عظيم ۽ قابل
 احترام هستين جا ٿورا مڃڻ جو موقعو نه ملي سگهيم، تڏهن

انهيءَ قبيلي جو ڪو دل گهريو ماڻهو اتفاق سان گهر ويٺي
ملي وڃي ته ان سان ڳالهائڻ لاءِ دل ڪهڙيون نه اڇلون ڏيندي
هوندي؟

جوڳي مهاراج، مون کي نقاد بدران قصيده گو ٿيندو ڏسي
توهان کي ارمان ٿيو آهي. پر سچ پچو ته مون کي ارمان آهي
جو آءٌ قصيده گو نه آهيان ڪاش! مون کي عرفي، انوري ۽
غالب جهڙي زبان هجي ها ته آءٌ اوهان کي ٻڌائي سگهان ها
ته سندريءَ ۽ اتم جهڙن اديبن جو خالص ادبي مرتبو ڇا آهي،
هنن ڪهڙا مُعرڪا ماري آهن، ڪهڙا ڪهڙا نه سوم ناٿ فتح
ڪيا آهن.

پوءِ جيڪر آءٌ توهان کي اياز، جمال ابڙي، امداد، نارائڻ،
هري دلگير ۽ نئين دؤر جي ٻين اديبن ۽ شاعرن جي تخليقي
فتحن ۽ ڪارنامن جا داستان ڳائي ٻڌايان ها. دنيا جي ادبي
تاريخ ۾ جتي انساني ڪوپڙين جا انبار لڳائيندڙ قاتلن جا قصيدا
چوڻ لاءِ هزارين شاعر موجود هئا، ڪاش! اتي انساني ذهن ۽
روح جي معمارن، اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن جي عظمت جي
ترانن ڳائڻ وارو به ڪو هڪ اڌ قصيده گو پيدا ٿئي ها! اوهان
جو وڃڻ سڄو ٿئي ها ۽ آءٌ سچ پچ شاعرن، اديبن، فنڪارن ۽
دانشورن جو قصيده گو ٿي سگهان ها!

رسول بخش بلوچو
شير سنگهه گهٽي
گاڏي کاتو، حيدرآباد

سڏڪائي صحافت

پراڻي زماني جا عربي ۽ فارسي دان عالم ۽ شاعر قسم جا بزرگ جيڪي مختلف شهرن ۾ رهي چڪا هوندا هئا، تن جو ذڪر هن نموني ڪندا هئا، ”احقرالعباد محمد عثمان درپيلائي، حيدرآبادي ثم (يعني تنهن کان پوءِ) شڪارپوري،“ تيئن سڏڪائي صحافت به ”دهلوي، لکنوي ثم سنڌي“ قسم جي آهي.

سڏڪائي صحافت نوس حقيقتن ۽ دليلن کان ائين ڀڄندي آهي، جيئن، ”کانو ڀڄي ڪمان کان.“ ان جا هٿيار آهن پنهنجي پاران ڪوڙيون ۽ بوگس دوائون، ٻين تي گول مول الزام تراشي، جاهلانه ڊپون (Sweeping Statement) ”سوال ازاسمان جواب از ريسمان“ ”ڪيڏانهن مٿن مريم جو ڪيڏانهن تنڊوالهيار“ اڄوڪي صحبت ۾ سڏڪائي صحافت جي واردات جي ڪن طريقن سان دعا سلام جي شروعات ڪري ٿا ڇڏيون. تفصيلي حال احوال ۽ ڪچهريون پوءِ هڪڙي سنڌي رسالي ”ساجاهه“ جي نومبر ڊسمبر 1992ع جي پرچي ۾ سڏڪائي صحافت جو هڪڙو مزيدار قسم جو نمونو چڙيو آهي. في الحال ان جي بنهه شروعات تي نظر وجهون، تفصيلي جائزو جي وقت مليو، ته ڪنهن ٻي صحبت ۾. مضمون جو مرڪزي نڪتو، اها ئي ايجنسين طرفان ڪئين سالن کان وڏي زور شور سان ڦهليل پراڻي پاروڻي ڦشري آهي ته، ”قومي سياست خراب شيءِ آهي، ان مان ڪجهه نه ٿيندو، جيڪي جدوجهد ۾ آهن، اهي ڇمچا آهن، جيڪي ڀڄي ويا سي ارڏا ۽ سورهيه آهن. سياستدانن ملڪ تباهه ڪري ڇڏيو آهي. وغيره وغيره.“

ڪجهه سياست صحيح ناهي، ڪيترن ئي سياستدانن ڳڙپڙ ڪئي آهي، ان ڪجهه سچ ۾ گهڻو ڪوڙ وجهي، ان کي بنياد بنائي، هڪڙي زبردست قوم دشمن، وطن دشمن ۽ عوام دشمن لائين ٺاهي ويئي آهي.

جنهن جو مقصد سموري سياست، هر قسم جي سياست کي سورهن جا سورهن انا خراب ۽ تباهه ڪندڙ ثابت ڪري،

ماڻهن کي سياست کان بدظن ڪري، سياسي ميدان مان ڊوڙائي ڪڍي، آڦاڻن کي سڄو ملڪ مٽائي ڪري ڏيڻ آهي. اها وطن دشمن واٽ ايجنسين جا اڌ پڙهيل، ”اڪابر“ ۽ جڙتو ”فلسفي“ گذريل ڪيترن سالن کان اکين ۾ واڳونءَ وارا ڳوڙها آڻي، روئي، پڇڪي، سڌڪا پري، سنڌي ماڻهن کي ڏيکارينداهيا آهن. هي بوگس ”تجزيو“ به ان ”قومي همدرديءَ“ واري سلسلي جي هڪڙي ڪڙي آهي. پر اهڙي واهيات ڳالهه ڦهي ڪيئن؟ جواب آهي: ”ثابت“ ڪريو ته:

(1) توهان علم، سائنس ۽ فلسفي جي هڪڙي ارڙيلا آهيو، ان لاءِ اهڙن عالمن ۽ اڪابرن جا نالا کڻو ۽ حوالا ڏيو جو ماڻهو ٻڌي بيهوش ٿي وڃي. ظاهر آهي توهان کي انهن جي اصل تعليم بابت ڪلمي جي خبر هوندي، پر اصل ڳالهه آهي، منهن جي پڪائيءَ جي. اها آهي ته پوءِ خير آهي. (2) ”ثابت“ ڪريو ته، توهان ماءُ پيٽان چمڻ شرط سنڌي قوم جي غم ۾ دانهون ڪندا، پاڪاريندا رهيا آهيو. (3) جڻن کي اهڙا دردناڪ شعر ٻڌايو، جن مان اوهان جو هڪڙو اهڙو تصور اڀري جو جڻ اوهان جا ڪپڙا قوم لاءِ ڪشالا ڪندي، قيد ڪٽيندي، جبل جهاڳيندي ڦاٽي ويا آهن. جڻ توهان هن شعر:

ڪپڙا ڦاٽل، تن تي پاتل، ليڙون ليڙون پوتي ڙي!
 ڏکيا منهنجا ڏوٽي ڙي!
 جي مجسم تصوير آهيو، توهان جي اکين ۾ ڳوڙها آهن، توهان جا چپ سڪل آهن. گلو ڀريل آهي، توهان جي پيرن ۾ لقون پيل آهن.

(4) هاڻي توهان سندرو ٻڌي پنهنجي فتنن ۽ ڪوڙ جي ڪٿا شروع ڪري سگهو ٿا. اميد ته جڻن کي ڪو سماءُ ڪو نه پوندو ته، توهان اصل ڇا آهيو؟ ڪنهن جا آهيو؟ ڪهڙي واٽ ويندڙ آهيو؟ ڪم ڪنهن جو پيا ڪريو ۽ توهان جي ڳالهين جي منهن مٿاڙ ڪهڙي پاسي آهي؟ هاڻ ڏسو ته ان نسخي تي عمل ڪيئن ٿو شروع ٿئي. پهرين اچڻ کين هوائي حوالا جيڪي، ”ثابت“ ڪن ته پاڻ جاهل مطلق ۽ ٻٽاڪي ناهيون، وڏا اڪابر ۽ علمن جا سمنڊ آهيون. اجهو فاضل تجزيه نگار جا هي حوالا:

”جرمن فيلسوف آرٿ شوپنهار جو هي جملو: هڪ علم دوست شخص ڀلي ته ڪيڏو به ايماندار، ٻاجهارو ۽ شرميلو ڇو نه هجي، پر ماڻهو کيس سندس انهي ڏوهه ڪري ڪڏهن معاف نه ڪندا ته هو کائڻ ذهني طرح تي اتم ڇو آهي؟ منهنجي ڊائريءَ ۾ نوٽ ٿيل آهي“

هاڻي پاڻ اڻ سڌيءَ طرح ”ثابت“ ڪيو يا گهٽ ۾ گهٽ پڙهندڙن جي ذهن ۾ اهو پختو خيال وڌو ته پاڻ وڏا علم جا اڪابر آهيون. ٻيا علم ته ٺهيو پر فلسفي ڪي به پاڻيءَ وانگر پيئو ويٺا آهيون! فلسفو به ڪهڙو؟ ڪٿ مست جرمن وارو، ڪٿ مست فلسفو!

ٻيو خيال پاڻ جتن جي دماغ ۾ اهو وجهي وياسين ته، پاڻ علم دوست هجڻ جي ڪري ايماندار، ٻاجهارا، ۽ شرميلا آهيون ۽ ٻين کان ذهني طور اتم آهيون، ان ڪري ماڻهو پنهنجي برخلاف آهن.

مطلب ته اڪابر به ٿياسين، ايماندار ۽ ٻاجهارا به ٿي وياسين ۽ مظلوم به بنجي وياسين! ان ڪم لاهڻ کان پوءِ، هاڻ پاڻ ڪي ”ثابت“ ڪرڻو آهي ته، پاڻ سنڌ تي اصل ساڻهه پساهه ٿا ڏيون! تڏهن ته ماڻهو پنهنجي ڪوڙن جي ڳوٺرن کي ماڻڪن جو مٽ سمجهندا. تنهن ڪري فرمائجي ٿو: ”اٿون انهي جملي جي روشنيءَ ۾ سنڌ جي سوڇيان ٿو جيڪا مون لاءِ هميشه خدا کان پوءِ سڀ کان وڌيڪ محترم رهي آهي. ... هي ڏلتن ۽ ويساهه گهاٽين جي گهايل ۽ لاچار زمين اسان جي دل کي مڙني مظلوم علائقن کان وڌيڪ ويجهو آهي.“

ڪم ٿي ويو نه! پاڻ سنڌ تي صفا سر گهوريندڙ ”ثابت“ ٿي وياسين نه!

پوءِ آهن سڌڪائي صحافت جا جاتل سڃاتل ڪرتب يعني مٿي ۾ ادبي واري وجهي، اوچنگارون ڏيئي، نڪ مان هر هر سنگهه اگهي، هاءِ هاءِ ڪرڻ ۽ ڇاتي پٽڻ: ”جڏهن به سوچيم ته ڇو لکان ۽ ڇا لکان، جي قوم ٿي آ بي وفا، ته مان به ڇو وفا ڪيان، غريب ڪنڊ ۾، ويهي خدا خدا ڪيان.“

هاڻ پاڻ قوم جا محسن بنجي وياسون، قوم بي وفائي ڪئي، پر پاڻ وري پنهنجي وفاداريءَ جو ثبوت ڏيندي، تجزيا پيا لکون ۽ قوم تي احسان پيا ڪريون.

اهي حوالا ڏيئي، ڳوڙها ڳاڙي، سڌڪا پري، ٿلهه ٻڌي، هاڻ پاڻ ”هلائينداسون“ مٿين استادن طرفان ڏنل سياسي لائين، جيڪا ”ثابت“ ڪندي ته سنڌ ۾ سڄي سياسي وڻ پڪڙ اجائي

آهي. سڄا فقط آقائن جي واٽ ڏسندڙ اسان جا پنهنجا ۽ پيارا اولياءَ صفت تجزيه نگار آهن، ٻيا سڀ نڳ ۽ ڪوڙا آهن.

ان کان پوءِ لکيل سڄي پٽاڙ ۾ ڇتي ڪوريءَ واري لانڍ ۾ جيڪي ڪوڙن ۽ بهتانن جا انبار ۽ گاريون گند ڏنل آهن، تن جو معيار ڇا آهي؟ ۽ استدلالِي وزن ڪيترو آهي؟ تنهن ڳالهه جو پتو فقط هڪڙو به بهتان نظر مان ڪڍڻ سان ئي پئجي ويندو. مثلاً: ”فرمايل آهي: ”هر باضمير ۽ پڇ لٽڪائڻ کان انڪاري سياسي ڪارڪن اڄ به بهادر ۽ ارڏو هوندو، پيشه ور سياستدانن جي چمچي ٿيڻ بدران ماٺ ڪري ويهڻ کي ترجيح ڏي ٿو ڇو؟“

هن جاهلاڻي ڳوڙي ۾ هيٺيان شرارتي ڪوڙ ۽ بهتان سمايل آهن:

1. باضمير سياسي ڪارڪن سڀ سياست ڇڏي گهر هليا ويا آهن.

2. جيڪي پڇي ويا سي ارڏا آهن. اهو به ڏٺو وائون ڪوڙ آهي، ارڏو ماڻهو ميدان ڇڏيندو آهي ڇا؟ ارڏي جي معنيٰ ئي آهي پنهنجي فرض وارو ڪم جاري رکڻ، جيڪو پڇي گهر ۾ ويهي رهيو سو ارڏو ڪيئن ٿيو؟ هاڻي ٻيو ڪوڙ ۽ بهتان ٿا وٺون:

”سڄاڻ سياسي ورڪر ٿي ويلا مانيءَ لاءِ پريشان آهن، پر سياستدانن جا ڪٿا ڪباب ٿا کائڻ، مٿان اهو فضل ڪيئن ٿيو آهي؟“

اهو نسورو ڪوڙ ۽ بهتان آهي ۽ ٺلهي هٿ جي گزي آهي. هڪڙا امير آهن، ٻيا وچولي يا هيٺين طبقي جا آهن. جيڪي امير آهن، انهن جي گهر جيڪڏهن ڪباب به رڌل هوندا ۽ پڇي پيا هوندا ته اوڀر برابر ڪٿي ٻاهر اچلي هوندائون. پوءِ ڪٿي ڪنهن ڪٿي کاڌي هجي ته ٿي سگهي ٿو. پر ائين ته روءِ زمين تي روز پيو ٿئي. امير ماڻهو روز پيا ڪباب کائين. انهي ۾ ”نئين فضل“ جي ڪهڙي ضرورت پوندين؟ البت اهو معلوم ڪجي ته ڪهڙي سرماييدار ۽ جاگيردار سياستدانن جي ڪهڙن ”سڄاڻ سياسي ورڪرن“ کي تجزيه نگار ٿي ويلا ماني لاءِ پريشان ڏسي ماني ڪارائي آهي. جي سڄاڻ سياسي ورڪر ٿي ويلا ماني ملڻ کان سواءِ به سرماييدار ۽ جاگيردار سياستدانن جي پٺيان پيو هلي ته ان کي اتان وڃڻ ۽ وڃي ڪو ٻيو ڌنڌو ڪرڻ کان ڪير روڪي؟

اهڙا عقل جا وير ۽ گامو سڄاڙ ”سڄاڙ ورڪر“ ڪير آهن؟ ڪيترا آهن؟ ڪٿي آهن؟ ٻيو هڪ اڌ سياستدان وچولي طبقي جو آهي ڪو وڪيل، ڊاڪٽر، يا آبادگار آهي. ته اهو به ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن ڏينهن ڪباب کائيندو هجي. پر ان طبقي جي سنڌي سياستدانن مان ڪٿا گهڻن وٽ آهن؟ تجزيه نگار انهن ڪتن کي ڪڏهن ۽ ڪٿي ڪباب کائيندي ڏٺو آهي ۽ ساڳئي وقت ڪهڙن ”سڄاڙ ورڪرن“ کي ڪٿي ۽ ڪڏهن ٿي ويلا ماني لاءِ پريشان ٿيندو ڏٺو آهي؟ ظاهر آهي ته ٺلهي هٿ جي گزي هڻيل آهي. ٺلهي ڦشري مچائڻ لاءِ ڪنهن به عقل ۽ دليل ۽ ثبوت جي ضرورت ئي ناهي. ڦشري باز سڌڪائي صحافت، سنڌي عوام جي سمجهه ۾ شعور کي مڏو ڪري، کيس گمراهه بنائي، جدوجهد جي صحيح واٽ تان ٽيڙي، رندن ۾ رلاڻ جو هڪڙو خطرناڪ ۽ قاتل هٿيار آهي. ان کي بي نقاب ڪري، ڀڄي پور ڪرڻ، سنڌ جي قومي ۽ عوامي جدوجهد جي بنيادي ضرورتن مان هڪ آهي.

سڌڪائي صحافت جي هن تازي شهپاري جو نالو ٻڌائڻ وسري ويو. اهو آهي: ”سنڌي سماج جواليميو.“

ڪتابن تي تبصرو

جادو ۽ سائنس

(جلد پهريون ۽ ٻيو)

مصنف: سر جيمس جارج فريزر

سنڌيڪار: سومار علي سومرو

ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ

اڄوڪو دؤر انساني هنر ۽ سائنس جي معراج جو دؤر آهي. انساني عقل جي جادوءَ ٻرن، بحرن ۽ پهاڙن ۽ بيابانن، فضاڻن ۽ خلاڻن کي مطيع ڪري ڇڏيو آهي. انسان بي انت ۽ هيبتناڪ خلاڻن جي ڇانئڻ ٿي چڪو آهي. سندس فرمانبردار

قاصد چنڊ کي سندس سلام پهچائي آيا آهن ۽ ان جي
ڪناري ۽ اڻجهيل جسم کي ڇهي آيا آهن.

سندس لمند ڪمند مريخ، زهره ۽ مشتري کي آسپر ڪرڻ
لاءِ فضائن ۾ لهرائي رهيا آهن، سندن شوخ نگاهون فطرت
جي سيني ۾ لکها سالن کان لڪل رازن کي تيزيءَ سان بي
نقاب ڪري رهيون آهن. اڄ هي ڌرتيءَ ۽ هيءَ محدود فضا،
حضرت انسان جي عقل ۽ دماغ جي شوخ ۽ تند گهوڙي ٿي
جولائين جي تاب جهلڻ کان عاجز آهن. ليڪن انسان جي
سمجھه هميشه اهڙي اعليٰ نه هئي. سندس نگاهون سدائين
اهڙيون بيخوف ۽ بيباڪ نه هيون. سندس عقل اصل کان
اهڙو فاتح ۽ ڪامران نه هو. انساني نسل پالپڻ جي بي
سمجھئي، هيٺائيءَ ۽ بيوسيءَ جي هڪ اهڙي هزارها سال
لمبي، اونداهي ۽ پوائتي دور مان لنگهيو آهي، جڏهن فطرت
جي هر ڳالهه هن جي ڪمزور سمجھه لاءِ هڪ زبردست ۽
ڊيڄاريندڙ اسرار هئي، ٻوٽن جو آسرو ۽ مرجھائجڻ، ڏينهن ۽
راتين جا ڦيرا، موسمن جا گول چڪر، ويرن جو لهڻ ۽ چڙهڻ،
سج چنڊ تارا، اونداهيون ۽ روشنيون، جهنگل ۽ بيا بيان، هر
شيءَ، هر واقعو، هر منظر، هن لاءِ نامعلوم، پراسرار ۽
هيبتناڪ هو. رات ختم ٿيندي يا نه؟ سج وري اڀرندو يا نه؟
ڪومايل ٻوٽو وري سائو ٿيندو يا نه؟ سُڪل ندي وري وهندي
يا نه؟ سج گرھڻ پوءِ سج بلڪل مري ويو يا وري جيئرو ٿيندو؟
اهي ۽ ٻيا هزارين سوال انديشا، فڪر ۽ گهڻيون، هن جي
ڪمزور دماغ کي حيران ۽ پريشان ڪندا رهندا هئا. نفسيات
جي عالمن جو چوڻ آهي ته وڏن جي فطرت ۽ هلت چلت جو
راز معلوم ڪرڻو هجي ته سندن پالپڻ جي دؤر جو احوال
معلوم ڪجي. ساڳيءَ طرح، جيڪڏهن انسانن جي اصل
حقيقت معلوم ڪرڻي آهي ته سندن اوائلي، پالپڻ واري دؤر
جي زندگيءَ، سندن ننڍپڻ جي آزمائش، تجربن، وهمن ۽
وسوسن، عقيدن ۽ رسمن جو مطالعو ڪرڻ لازمي آهي.
سنڌي ادبي بورڊ جو شايع ڪيل ڪتاب ”جادو ۽ سائنس“
انسان جي ان دؤر جي زندگيءَ جو آئينو آهي، جڏهن هو
ذهني ۽ عقلي طرح اڃا هڪ ابهم ٻار مٿل هو.

هيءُ ڪتاب مشهور انگريز عالم سر جيمس فريزر جي جڳ
مشهور علمي شاهڪار ”Golden Bough“ جو سنڌي ترجمو
آهي. ”جادو ۽ سائنس“ انهن عجيب ۽ غريب وهمن ۽ خونريز
رسمن جو لڳ ڀڳ ڪانڊاريندڙ داستان آهي، جن ۾ صدين تائين

انسان جا ستوين نسل، اڳ جا ابا ڏاڏا، مبتلا ۽ گرفتار هئا. هن ڪتاب جي پڙهڻ مان اسان کي اوائلي انسانن جي قابل رحم اڻڄاڻين ۽ دردناڪ بيوسين جو حيرت انگيز احوال ملي ٿو، مثال طور معلوم ٿو ٿئي ته اوائلي دور ۾ ماڻهن کي ايتري به خاطري ڪا نه هئي ته سڄ هڪ دفعي الهڻ کان پوءِ وري به اڀرندو يا مرڳو گم ٿي ويندو ۽ سدائين رات ئي رات هلندي! انهيءَ لاءِ سندن ڏاها، دانا، جن کي قدرت جي اسرارن جو واقف سمجهيو ويندو هو، سي ڏاڍيءَ صدق دليءَ ۽ عقيدت مان، ساز وڄائي، دعائون پڙهي، سڄ کي ريجهائيندا هئا ۽ کيس ايلاز ڪندا هئا ته تون اڄ وري به اڀري پئه، جڏهن سڄ اڀرندو هو ته ماڻهو ائين سمجهندا هئا ته هو، انهن ڏاهن جي ڦٽڻ جي برڪت ڪري اڀريو آهي، نه ته جيڪر هميشه لاءِ گم ٿي وڃي ها. جڏهن سڄ گرهڻ ٿيندي هئي ته سڀ ماڻهو، پنهنجن انهن روحانيءَ مرشدن ۽ ولين جي هدايت موجب، آسمان تي نيزن ۽ پالن جا وسڪارا لائي ڏيندا هئا ۽ سندن مُرشد ولي وري زور شور سان دعائون پڙهندا هئا ۽ ذڪر ڪندا هئا ته جيئن انهن نيزن ۽ پالن جي ڊپ ۽ انهن دعائن ۽ ڏروڊن جي برڪت سان سڄ تي حملو ڪندڙ آسماني راکاس دفع ٿي وڃن ۽ ويڇاري سڄ جي جان بچي پوي! جڏهن بهار جي موسم ختم ٿيندي هئي ۽ ٻوٽن ۽ وڻن جا پن چڻي پوندا هئا. سرسبز ميدان ۽ جهنگل سُٺسڻ ۽ اداس ٿي ويندا هئا. تڏهن اسان جاقديم ابا ڏاڏا سمجهندا هئا ته ڌرتيءَ تي موت نازل ٿيو آهي. کين ڳڻتيون ۽ فڪر وڪوڙي ويندا هئا ۽ هاڻي گاهه ۽ ٻوٽا هميشه لاءِ ختم ٿي ويندا، جانور ۽ ماڻهو ٻُڪڻ وگهي مري ويندا، پوءِ سندن اوليا ۽ ڪرامت جا ڌڻي، کين گڏ ڪري، ”موت“ کي مارڻ لاءِ ڦيٽا وغيره پڙهندا هئا، ۽ ”مئل ڌرتيءَ“ کي وري جيئارڻ لاءِ ساٿ سوڻ ڪندا هئا، انهيءَ مان ڪي ساٿ سوڻ ته ڏيڻا جي مختلف ملڪن ۾ اڃا تائين هلندا اچن. اهڙيءَ طرح، جڏهن سياري جون سرد هوائون لڳنديون هيون، پارو ۽ ڳڙا وسندا هئا، تڏهن پراڻي زماني جا انسان سمجهندا هئا ته جيڪڏهن ان سياري کي ختم ڪرڻ لاءِ ڪو ڀلو نه ٿيو ته اهو مُردار هميشه لاءِ ملڪ تي ديرو ڄمايو وينو هوندو. بس، پوءِ سندن اڳواڻ سياري تي پنهنجي جادوءَ جا حملا شروع ڪري ڇڏيندا هئا. خاص رسمون ادا ڪيون وينديون هيون، دهلن ۽ باجن جي تيز نال تي ناچ ڪري، ماڻهو

سياري تي لعنت ۽ ملامت ڪندا هئا، ۽ سندن جنازا ڪڍي، سندس موت جو سانگ رچائيندا هئا، سندس دشمنن يعني بهار ۽ اونهار جي ساراهه جا گيت ڳائي، کين اچڻ جون دعوتون ڏيندا هئا. هو اونهار ۽ سياري جي ويڙهه جو سانگ رچائيندا هئا. پاڻ اونهار جو پاسو وٺندا هئا ۽ کيس همت ڏياري، سندس هٿان سياري کي شڪست ڏياري مارائيندا هئا. بهار جي ختم ٿيڻ تي، ان جي موت جو ايڏي سوز ۽ درد سان ماتم ملهايو ويندو هو جو سندن مرثيا پڙهي، پٿر کان پٿر دل انسان جي دل به پاڻي ٿي پوندي هئي. بابل جي قديم مذهبي دعائن جو حوالو ڏئي، سرجيمس فريزر لکي ٿو ته بهار جي موت تي مرد ۽ زالون بنسرين جي سنهي ۽ تيز آواز تي ماتم ڪندا هئا. سندس مجسمي کي پاڪ پاڻيءَ سان غسل ڏيئي، سندس جسم کي سُرخ رنگ جي خوبصورت جُبي ۾ ڍڪيو ويندو هو. هر طرف کان تيز ۽ خوشبودار ڌوپ جو واس، هوا ۾ ملي، مٿل وليءَ جي ستل حواسن کي بيدار ڪرڻ ۽ کيس موت جي اگهور ننڊ مان جاڳائڻ جو ڪم ڪندو هو. سندن مرثين ۾ اسان کي انهن ڳائيندڙن جو سريلو آواز ۽ بنسرين جو ماتمي سُر ٻڌڻ ۾ اچن ٿا. هڪڙي مرثيي جو نالو آهي ”بنسرين جا بهار لاءِ وِراڻ“ جو هن ريت آهي:

”بهار جي غائب ٿيڻ تي، هوءَ وڏي واڪي پار ڪڍي ٿي: منهنجا پٽڙا!

هن جي غائب ٿيڻ تي هوءَ پار ڪڍي ٿي: منهنجا دلبر! منهنجا ولي!

سندس پار انهيءَ ٽولي لاءِ آهن، جيڪو پنهنجيءَ ٻاريءَ ۾ نٿو وڌي...

هڪ ماندي عورت، هڪ ماندو ٽڪل ٻار، ان نديءَ لاءِ پار ٿا ڪين، جنهن جي ڪناري تي ڪو به سلو نٿو اُڀري. هو ان ڍنڍ لاءِ پار ٿا ڪين جنهن ۾ مڇيون نٿيون اچن، هو ڪانن جي انهيءَ ٻي لاءِ پار ٿا ڪين، جنهن ۾ سنگ نٿا اُڀرن...”

ٻئي هڪ مرثيي جا دردناڪ لفظ ٻڌو:

”اي بهار! تون ائين وئينءَ، جڻ تون اهو ٻوٽو هئينءَ، جنهن کي باغ ۾ پاڻي نه مليو، اهو بيد هئينءَ، جو ڪسيءَ جي ڪنڌي تي ملول بيٺو هو. اها گلاب جي ڀل هئينءَ، جنهن جون پاڙون پٽيون ويون. اها ٻوٽي هئينءَ، جنهن چشمي جو پاڻي ڪو نه پيٽو.“

هي ورلاپ انهن بيوس ۽ مجبور انسانن جا هئا، جن لاءِ فطرت سراسر راز ۽ اسرار هئي، جن کي خبر نه هئي ته بهار ۽ اونهارو هڪ ٻئي پٺيان ايندا رهندا آهن ۽ ايندا رهندا، هنن کي فطرت جي انهن اٽل قانونن جي خبر ڪا نه هئي.

جي کانئن پوءِ ايندڙ انسان کي هزارها سالن جي تجربي کان پوءِ خاطريءَ سان معلوم ٿيا، جنهن ڪري هو سياري جي خوف ۽ بهار کي منٿون ڪري اٿڻ جي ضرورت کان بي نياز ٿي ويا. هو پنهنجن سردارن ۽ بادشاهن کي مذهبي اڳواڻ ۽ قدرتي قوتن جو مالڪ ڪري ليکيندا هئا، سندن عقيدو هو ته اهي بادشاهه ئي کين ڀلا فصل، کير، پٽ، وڻندڙ موسمون ۽ ٻيون ڪيتريون برڪتون ۽ نعمتون ڏيئي سگهن ٿا، هو سمجهندا هئا ته هڪڙي سردار جي مرڻ کانپوءِ ان جو روح ۽ ان جون روحاني قوتون وري ان جي جاءِ وٺڻ واري بادشاهه ۾ اچي ٿيون واسو ڪن، تنهن ڪري اهي شاهي اولياءَ سندن جانين ۽ مالن جا مالڪ هئا. هو سندن اشاري تي زندگيون قربان ڪري ڇڏيندا هئا. اوهين پائيندا ته پوءِ انهن ديوتا-بادشاهن کي ڏاڍيون مڃون هونديون! اوهان جو خيال بلڪل صحيح آهي، پر ٿورو ترسو! اسان جا قديم وڏا سوچيندا هئا ته جيڪڏهن ڪو ديوتا-بادشاهه بيمار ٿي مئو ته پٺيان جيڪو روح پنهنجي گاديءَ نشين کي ورثي ۾ ڏيئي ويندو، سو هوندو ئي بيمار ۽ مرڻينگ، ته پوءِ ڀلا هيڏا قدرتي ڪارخانا ڪير هلائيندو: مينهن وسائڻ، فصل ڀلا ڪرڻ، مال ۾ برڪت وجهڻ، سياري کي ماري، بهار کي جيئارڻ جهڙا زبردست ۽ نازڪ ڪم ڪيئن ڪري سگهندو؟ تنهن ڪري ڇو نه اهو روح چڱيلائيءَ ۾ تندرستي جي حالت ۾ ئي هڪڙي ديوتا مان ڪڍي ٻئي ۾ وجهي ڇڏجي! انهيءَ ڪري، جڏهين ڪو سندن سردار ۽ بادشاهه ٿورو عمر ۾ چڙهڻ جا آثار ڏيکاريندو يا تپ تاءُ ۾ ڪرندو هو ته هڪدم کيس ماري ڇڏيندا هئا ته ڀلي سندس روح مضبوط حال ۾ ئي نئين گادي نشين ۾ پئجي وڃي. سر جيمس لڪي ٿو ته: ڪمڊيا ۾ ”باهه“ ۽ ”پاڻيءَ“ جي بادشاهن مان ڪو بيمار ٿي پوندو هو ته کيس خنجر هڻي ماري ڇڏيندا هئا. کانگو جي ماڻهن جو اعتقاد هوندو هو ته جيڪڏهن سندن سردار ”چتومي“ قدرتي قوت مري ويو ته سڄي ڏييا فنا ٿي ويندي، ۽ هيءَ ڌرتي، جنهن کي هو ئي پنهنجيءَ طاقت ۽ زور سان جهليو بيٺو آهي، سا پرزا پرزا ٿي ويندي. ان ڪري، جڏهن هو بيمار ٿيندو هو، تڏهن سندن جاءِ

نشين کيس ڏنڊا هڻي يا گهڻا ڏيئي ماري ڇڏيو ٿي. شلڪ قبيلي وارا پنهنجي بادشاهه کي قدرتي طرح مرڻ نه ڏيندا آهن ته مٿان سندس مرڻ ڪري فصل سڪي سڙي وڃن، ۽ ماڻهو ڇٽ ٿي وڃن، تنهن ڪري بادشاهه کي ٿورو به بيماريءَ جو واءُ لڳو، ته سندس قبيلي وارا، وڏي ڌوم ڌام سان مذهبي مجلس ڪوٺائي، کيس ڪهي ڇڏيندا هئا، ڊانڪا قبيلي وارن وٽ پنهنجا مينهن وسائڻ وارا ديوتا آهن، جيڪي غيبي طاقت سان مينهن وسائيندڙ سمجهيا ويندا آهن، قبيلي وارا چوندا آهن ته جي اهو ديوتا پاڻهي مري ويندو ته ماڻهو ڏڪار ۽ بيمارين سبب مڪين وانگر مري ويندا. چوپايو مال ڦر ڏيڻ بند ڪندو ۽ اناج ٻنين ۾ بيٺي بيٺي سڙي ويندا. ان ڪري جڏهن به ڪو مينهن وسائيندڙ اولياءَ پاڻ ۾ ٻڌايي ۽ ڪمزوريءَ جون علامتون محسوس ڪندو آهي، تڏهن هو پاڻهي پنهنجي اولاد کي چوندا آهي ته آءُ مرڻ ٿو چاهيان، پوءِ هڪ وڏي قبر کوٽي ويندي آهي، جنهن ۾ مينهن وسائيندڙ ديوتا لپتي پوندو آهي، وعظ ختم ٿيڻ کان پوءِ هو پاڻ کي جيئري دفن ڪرائي ڇڏيندو آهي. جهاڳا قوم وارا پنهنجي بيمار بادشاهن کي ڦاهو ڏيندا هئا، ته جوڪو قوم وارا پنهنجي بيمار بادشاهه کي پالن سان ماريندا هئا، سر جيمس يورپ، عربستان، روس ۽ ٻين ملڪن ۾ انهن رسمن جا ڪيترائي مثال ڏنا آهن.

ديوتائن جي روح کي مضبوط رکڻ لاءِ انهيءَ هيبتناڪ بين الاقوامي چٽا پيٽيءَ ۾ گوءِ وري هندستان کڻي ٿي ويو، هڪ قديم پورچوگيز سياح لکي ٿو ته ”آءُ جنهن شهر ۾ آيو آهيان، تنهن ۾ بادشاهي ٻارنهن سال هلندي آهي، جڏهن اهي ٻارنهن سال پورا ٿيندا آهن، بادشاهه پنهنجي لاءِ ڪاٺيءَ جو هڪ اوچو صندل ٺاهرائيندو آهي، جنهن جي چٽي طرفن کان ريشمي ۽ رنگ برنگي پڙدا لٽڪايا ويندا آهن. ان ڏينهن هو مندر جي پاڪ حوض ۾ وڏن سائن سوئڻ ۽ دهلن باجن سان غسل ڪري، وڏي بت جي پوڄا ڪندو آهي. پوءِ هو انهيءَ صندل تي چڙهي، سڀني جي روبرو، تيز چاقن سان پهريائين پنهنجو نڪ، پوءِ ڪن، پوءِ چپ ۽ پوءِ ٻيا عضوا وڍي، تيزيءَ سان اڇلائيندو ويندو آهي، ان کانپوءِ بدن تان گوشت جا ٽڪر وڍي اڇلائيندو آهي. آخر پنهنجو گلو ڪٽي ڇڏيندو آهي. ان بعد ماڻهو سندس جانشين کي ڪلهن تي کڻي، شان مان سان بادشاهي جي تختي تي ويهاري ڏيندا آهن.“

”جادو ۽ سائنس“ انسان جي اوائلي دور جي زندگيءَ جي هڪ دردناڪ تاريخ آهي، جا اسان کي سوچڻ تي مجبور ٿي

ڪري ته ڇا، اڄ هن سڌريل زماني ۾ به اسين انهن خطرناڪ
 وهمن جي پنڄوڙ مان پوريءَ طرح چوٽڪارو پائي سگهيا
 آهيون؟ ائين ته ناهي ته هزارها سالن ۾ انسان انهن وهمن ۽
 وسوسن جي اونداهن غارن ۾ جيڪي دردناڪ عذاب سٺا آهن،
 سي سڀ رانگان ويا ۽ اسين اتي جو اتي بيٺا آهيون!
 سنڌي ادبي بورڊ ههڙو علمي ۽ فڪري شاهڪار سنڌي ۽
 ۾ پيش ڪري، سنڌي ادب جي وڏي خدمت ڪئي آهي، مسٽر
 سومار علي سومري ترجمي تي ڪافي محنت ڪئي آهي، پر
 جملن جون بندشون ۽ ترڪيبون اڃا به اوڀريون پيون لڳن.
 اميد ته ٻئي ڇاپي ۾ نظر ثانيءَ تي توجهه ڪيو ويندو.
 ڪتاب جي ڇپائي ۽ گيٽ اپ عمدو آهي. رکيل قيمت، هن
 ڀاڱي جي علمي ڪتاب واسطي گهڻي ڪانهي.

گرمس جون آکاڻيون
 (جلد پهريون)

سنڌيڪار مرحوم خان صاحب مريد علي خان،
 وائيس پرنسپال: سنڌ مدرسو، ڪراچي
 ڇپائيندڙ: سنڌي ادبي بورڊ

چوندا آهن ته ”ننڍڙو ٻار، مڇ جو وار.“ ڏيئا جي ترقيءَ يافته
 ملڪن ۾ ٻارن جي دلچسپيءَ ۽ اخلاقي تربيت واسطي، سندن
 سمجھه آهر، آکاڻين جا ڪتاب ۽ رسالا ڇاپيا وڃن ٿا، سنڌ ۾ به
 ڪجهه وقت کان ٻارن جي ادب تي ڪافي توجهه ڏنو پيو
 وڃي. تازو سنڌي ادبي بورڊ ”گرمس جون مشهور آکاڻيون“
 سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪرائي ڇاپيون آهن. هي آکاڻيون مختصر،
 دلچسپ ۽ ٻارن جي طبيعت وٽان آهن. انهن جي ٻولي ڏاڍي
 مزيدار ۽ سواڊي آهي، جڻ ته اصلوڪيون سنڌي آکاڻيون آهن.
 مثال طور، هڪڙي آکاڻي آهي پهلوان درزيءَ جي. هن
 اتفاق سان ڪي ست مکيون ماري وڌيون، پوءِ ته مڙس کي
 پنهنجي پهلوانيءَ جي پڪ ٿي وئي. ڏيئا کي پنهنجي بهادريءَ
 ڏيکارڻ لاءِ روانو ٿيو، واٽ تي هڪ ديو گڏيس، جنهن کي

نڳي، اهڙو منجهائي وڌائين، جو هن ڀانيو ته هي مون کان به ڪا وڏي آفت آهي، هاڻي آکاڻيءَ جا ڪي ٽڪرا ٻڌو:

”پنهنجو هي ڪارنامو ڏسي، درزي ڦونڊ ۾ پرڃي ويو، ۽ وڏي واڪي پاڻ کي چيائين، تون ته ڪو اچرج جهڙو بهادر مڙس آهين! تنهنجي هن بهادريءَ جي هاڪ ته ملڪان ملڪ مشهور ٿيڻ گهرجي.“

”هاڻي هي همراھه هڪ بانڪي نوجوان وانگر، آسمان سان چوڻي گسائيندو، اڳتي وڌيو، جڏهن جبل جي چوٽيءَ وٽ پهتو، تڏهن ڏٺائين ته سامهون هڪ ٿلهو پيانڪ ديو ويٺو مڙي سان هيڏانهن هوڏانهن نھاري. درزي دل جهلي، وڏي ديو وٽ ويو، ۽ گهڻيءَ چستائيءَ سان سلام ڪري چيائينس: ”اڙي يار، تون اتي ويٺو هيڏيءَ ساريءَ دنيا کي ڏسڻ لاءِ سڪين! خبر اٿئي. آءُ اوڏانهن پيو وڃان. هلين ته صلاح اٿئي“ ديو هڪ پٿر کڻي، وٺي زور سان مٿي اچلايو، سو ايترو ته مٿي اچلايو، جو ذري گهٽ نظر کان غائب ٿي ويو، پوءِ درزي کي چيائين، ”ڪٿل ڄامڙا، هيئن ته ڪري ڏيکارا!“ درزيءَ چيو ته ”تو برابر گهڻو مٿي ڦٽو ڪيو، پر آخر وري به اچي زمين تي ڪريو نه! آءُ اهڙي زور سان اچلائي ٿو ڏيکاريانءَ، جو وري زمين تي موٽندو ئي ڪو نه.“ ائين چئي، هن کيسي مان پڪي ڪڍي، زور سان مٿي هوا ۾ کڻي ڦٽو ڪيو، پڪيءَ جي جو جند چٽي، سو اهڙو اک چنپ ۾ وٺي اڏاڻو جو وري موٽيو ئي ڪون. تنهن تي ديو کي چيائين: ”هاڻي ڇا ٿو ڀانيئن، اسين به ڪجهه آهيون يا نه.“ ”گرمس جون آکاڻيون“ ٻاراڻي ادب ۾ هڪ سهڻو اضافو آهي ۽ ترجمي ڪندڙ ترجمي جو پورو حق ادا ڪيو آهي. باڪون

ٻارن جو هيءُ رسالو ”باڪون“ حيدرآباد جي ”اداره آواز ادب“ شايع ڪيو آهي، نوجوان اديب، جمال رند، هن سهڻي رسالي جو ايڊيٽر آهي. منهنجي اڳيان جيڪو پرڇو آهي، تنهن ۾ تنوير عباسي، نياز همايوني، ابن حيات پنهور ۽ ٻين وڏن ۽ ننڍن اديبن جون وڻندڙ آکاڻيون، نقل ۽ معلوماتي مضمون آهن. اميد ته ”باڪون“ پڙهي، ٻارن جي دماغن ۾ سمجھه ۽ ڄاڻ جون نيون باڪون ڦٽنديون.

”اداره آواز ادب“ هن قسم جو دلچسپ رسالو ڇاپي، اسان جي اسرندڙ نسل جي وڏي ضرورت پوري ڪئي آهي.

شيخ اياز کان انٽرويو

هيءَ انهيءَ زماني جي ڳالهه آهي، جڏهن مون کي
ڪافرن ۽ شاعرن لاءِ سخت نفرت هوندي هئي.

ڪافرن لاءِ نفرت ڏيپلائيءَ جي اسلامي ڪتابن سيڪاري ۽
شاعرن لاءِ اسڪولن جي ڪتابن، پئسي جا ٽڪر ٽوپي تي
کڻيو، ”ان کي تون ٽوپين ٿي، هن ۽ هن کي چو لوئين ٿو، بچيو
هٿ سان ڪريو ٿب ٿب.“ انهيءَ قسم جا چونڊي چونڊي گڏ
ڪيل اٿانگا ۽ نڙيءَ ۾ ڦاسي پوندڙ شعر اسڪولي چوڪرن کي
سڄي عمر شاعرن سان دشمن بنائڻ لاءِ ڪافي هوندا هئا.
اسڪولي ڪتاب لکندڙن نوڪريءَ تي چڙهڻ وقت شايد
سرڪار وٽ قسم کنيو هو ته ٻارن کي سمجهه ۾ ايندڙ ۽ پسند
ايندڙ ڪوبه سنڌي شعر ڪتابن ۾ شامل نه ڪنداسون. رهيل
ڪسر ماسٽر پوري ڪندا هئا، جن کي اهي ڏکيا شعر چورن
تي هٿن نارڻ جو سهڻو موقعو ڏيندا هئا. شعر جو نالو وٺندي
ئي اسان جي اکين اڳيان ماسٽر جو جلاڌ جهرو ۽ نانگ واريون
ڦوڪون هڻندڙ ”مولا بخش“ ڦري ويندو هو.

انگريزي ڇهين درجي ۾ پهريون دفعو شاعريءَ سان وڻندڙ
تعارف ٿيو. اسان جو انگريزيءَ جو استاد مسٽر محمد ابراهيم
جويو، جنهن من موهيندڙ ۽ وجد ڏياريندڙ نموني ”اڪيلي
لاهياري“ ۽ ٻيا نظم پڙهائيندو هو، تنهن سڄي عمر لاءِ مون
کي شاعريءَ جو عاشق بڻائي ڇڏيو. جويو صاحب جي شوق
ڏيارڻ تي مون شيلي، ڪيٽس، بائرن، لانگ فيلو ۽ ورڊس ورٿ
پڙهيو (شيڪسپيئر، ملٽن ۽ پوپ پارا شاعر انهن ڏينهن ۾ مون
کان زور هئا) ان وقت سنڌيءَ ۾ چالو ٺلهي ٽڪندي ۽ لفظي
ڪرتب بازيءَ تي شرم ايندو هو ۽ دل چوندي هئي، ”ڪاش!
اسان جي وطن ۾ به ههڙا ذات ڏئي پيدا ٿين!“

سال گذري ويا. 1950ع جي هڪڙي دلفريب شام هئي.
ڪاليج ۾ وئڪيشن هئي - اسين سڀ پنهنجي ڳوٺ، گهر جي
ڪشادي ۽ وانگي اڳڻ ۾ ويٺا هئاسون. آسمان ۽ ستارا پئي
تمڪيا، تڙڙي هير پئي لڳي - اهڙي هير جا شايد فقط اسان

جي ڳوٺ جُنگشاهيءَ ۾ لڳندي آهي. مون پنهنجي سوٽ محمد خان کي چيو ته ڪجهه ٻڌاءِ. هن نهايت ڀُرسوز آواز ۾ ناقص جو ڪلام ٻڌايو. ياد ناهي ته ڪهڙو هو، پوءِ منهنجي ننڍي ڀاءُ عبدالرحمان (ايڊيٽر بادل) جو وارو آيو. هن نئون نئون ڳائڻ شروع ڪيو هو. سندس آواز مون کي بيحد وڻندو هو. مون لاءِ چوندي چوندي نيون نيون شيون ياد ڪري ايندو هو. ان ڏينهن هن هڪ بلڪل نرالي نموني جو ڪلام ٻڌايو. مون کي ٻول ۽ ڏن اڄ به ياد آهي:

رات انڌيري واءُ ٿڌيري،

آپ تي تارا ڇايا هاءِ پرين ياد آيا!

گيت جا ٻول سادا، مٺڙا ۽ موقعي آهر هئا. مون ان وقت تائين ڪوبه اهڙو پيارو ۽ اثرائتو گيت نه ٻڌو هو. ٻُڌندڙن تي عجيب ڪيفيت طاري ٿي وئي. ”شاعر ڪير آهي؟“ مون عبدالرحمان کان پڇيو.

”ڪو نئون شاعر آهي، شيخ مبارڪ اياز نالو اٿس.“

پوءِ مون هن شاعر جا ڪيترا گيت پڙهيا:

”ڳاءِ انقلاب ڳاءِ انقلاب ڳاءِ“، ”آءُ سرنهن ڳل ڪيا، آءُ پرين آءُ“، ”آهه پريان ته نه گهاٽ، هوريان هوريان ونجهه هلاءُ.“

هر دفعي مون کي ايئن محسوس ٿيندو هو، جيئن ڪنهن ويران رڻ پٽ مان هلندي هلندي ماڻهو اوچتو ڪنهن اکين ۽ دل کي ٺاريندڙ سرسبز سدا بهار باغ ۾ اچي نڪري!

هي اهو دؤر هو جڏهن اياز جي شاعريءَ ۾ قدرتي چشمن جي مٽر موسيقي ۽ نرم رفتاري هوندي هئي. پوءِ ان ۾ جابلو نين جو اجهل چوهه، اڇل ۽ مستي آئي ۽ ”آءُ پل هان، آءُ پل هان-مان ئي مٺي هان، مان ئي مستي، مان ئي ڄام“ ۽ ”سرمٽ هان! سرمٽ هان!“ جهڙا آتشين نظم وجود ۾ آيا. اڄ اياز جي شاعري هڪ بي انت سمنڊ آهي، جنهن ۾ لفظن ۽ معنائن جا بي انداز ماڻڪ موتي، هڪٻئي مٿان، هڪٻئي سان گڏ خواهه هڪ ٻئي جي مخالف وهندڙ ڪئين احساسن جا وهڪرا، جذبن جون لهندڙ، چڙهندڙ لهرون ۽ مختلف شعوري سطحن تي ڌار ڌار رنگن روپن ۽ ڪيفيتن وارا سوين رنگ برنگي ۽ حيرت انگيز پيٽ آهن.

اياز ذاتي طرح ايتڙ ڳالھين جو مجموعو آهي. ڪامياب وڪالت ۽ عظيم شاعري، ٻه ويراڻيون، ٻه پهاڇون وٽس هڪ گهر ۾ گڏ رهن ٿيون ۽ وڏي نُٺ سان رهن ٿيون.

هيءُ سڄي سنسار سان نه سرچندڙ هٺيلو، سرڪش ۽ آتش بيان شاعر ذاتي طرح ماڻهو، نهڻو بلڪه لڄارو آهي.

سندس اپتوديت انگريزي لباس ۾ ملبوس نهايت دلڪش ۽ باوقار شخصيت ڏسي ڪوبه اندازو لڳائي نه سگهندو ته هيءُ ڪو شاعر آهي. هو مغربي توڙي مشرقي ثقافتن ۽ ادبن جو زبردست ڄاڻو ۽ وڏو مداح آهي، پر سندس لافاني فن جو ازلي پيچ سنڌيءَ جي تهذيب تمدن ۽ ماڻهن سان پاتل آهي. هو سورنهن آنا شهري آهي پر سندس شاعريءَ ۾ هڪ عام سنڌي جهوپڙين ۾ رهندڙ جهانگيءَ جي دل ڌڙڪي ٿي.

اياز ادب جو صحيح معنيٰ ۾ هر فن مولا آهي. هو ساڳئي وقت شاعر، افسانه نويس، مضمون نگار، انشاءِ پرداز ۽ نقاد آهي. شعر جي ڪابه مغربي توڙي مشرقي، قديم توڙي جديد صنف ناهي، جنهن ۾ هن کي ڪمال حاصل نه هجي. ان کانسواءِ هو فلسفي، تاريخ، نفسيات، علم سياست ۽ ٻين ڪيترن علمن جي ڪافي دسترس رکي ٿو. سندس دماغ هڪ عالم ۽ مفڪر جو ۽ دل هڪ عاشق ۽ شاعر جي آهي.

هو اردوءَ جو به مڃيل شاعر آهي. سندس شاهه جي رسالي جي منظوم اردو ترجمي کي اردو ادب جي ڏنيا ۾ شاندار ڪارنامو تسليم ڪيو ويو آهي.

اياز هڪ جيئرو جاڳندو ادبي ڪرشمو آهي. هن عجيب غريب ۽ سمجهه ۾ نه ايندڙ ڌرتيءَ جو، جا پنهنجي، خاموش، مائيٽي ۽ لتاڙيل مٿاڇري مٿان الائي ڪيترا ٻرندڙ جبل لڪايو ويئي آهي! صدين جون صديون گونگ ٻوڙ ڪري صبر سان سهڻ ڪاٺيو ۽ اوچتو ئي اوچتو وٺيو ڦاٽ ڪاٺي ۽ ڪڏهن ڪو دودو، ڪو درياھ خان، ڪو هوشو ته ڪڏهن ڪو شاهه، ڪو سچل، ڪو اياز نڪريو نروار ٿئي!

”هيءَ ڌرتي آهي عجب ڌرتي!“

اياز هن ڌرتيءَ جي سيني ۾ لڪل ڪن اهڙين نامعلوم قديم ذهني ۽ جذباتي، فني ۽ فڪري قوتن جي پيدائش آهي. جي فقط صدين کان پوءِ تحرڪ ۾ اينديون آهن. سندس شعرن ۾ اسان کي دودي، درياھ خان، شاهه بلاول ۽ هوشوءَ جي اڻ موٽ ۽ ارڏن، آزادي پسند جذبن جي گونج ۽ نادر شاهه ۽ مدد خان جي وحشي، فاتحانه للڪارن جو جواب ملي ٿو.

اياز جو سڄو نالو مبارڪ ولد غلام حسين شيخ آهي. هو 23 مارچ 1923ع تي شڪارپور جي شيخن جي محلي ۾ ڄائو هو. مئٽرڪ تائين تعليم شڪارپور ۾ وٺي ڏي. جي سنڌ ڪاليج، ڪراچيءَ مان فلسفي ۾ بي.اي ڪيائين ۽ 1950ع ۾ سنڌ يونيورسٽيءَ مان قانون جو امتحان پاس ڪيائين. هن وقت سکر ۾ نامور وڪيل آهي. سندس ٻه نظمن جا مجموعا

”پونئر پري آکاس“، ”گلهي پاتم کينرو“ ڇپيل آهن، جن مان پهرين تي بندش پيل آهي. ”ڪاڪ ڪڪوريا ڪاڙي“ نثر جو مجموعو اٿس. سندس اردو شعر جو مجموعو ”بوئي گل“، ”نالھ دل“ ڇپيل آهي، ٻيو مجموعو ”ڪف – گلروش“ ڇپجي رهيو آهي. شاهه جي رسالي جو منظوم اردو ترجمو ڇپيل آهي. سندس سنڌي ڪلام جو ٽيون مجموعو به تيار آهي. کيس سڙ جو شوق آهي. هن سڄي پاڪستان ۽ هندستان جو دورو ڪيو آهي.

هو تازو جيل جو به سڙ ڪري آيو آهي. مون کانئس ماهوار ”بادل“ لاءِ هيءُ انٽرويو گذريل مهيني ورتو، جڏهن هو ٿر جي سڙ تان موٽندي حيدرآباد آيو هو. ”توهان کي ياد آهي ته پهريائين پهريائين شعر ڇوڻ جو خيال اوهان جي دل ۾ ڪيئن ۽ ڪڏهن پيدا ٿيو؟ پنهنجو پهريون پهريون شعر ياد آڻو؟“

”منهنجو پيءُ پڻيرڪي جو ننڍ مان اُٿي وهنجي، ديوان حافظ ترنم سان پڙهندو هو. اها هن جي روزاني عادت هوندي هئي. مون کي فارسي ته ڪانه ايندي هئي پر بابي جي ترنم ريز آواز مون ۾ بحر وزن جو هڪ مبهم تصور پيدا ڪيو هو. ان ڪري مان ڇهن ستن ورهين جي عمر ۾ ڪجهه ٽڪندي ڪندو هوس. مون کي جيتري قدر ياد آهي ته منهنجو پهريون غزل سال 1934ع ۾ ”سدرشن“ رسالي ۾ ڇپيو هو، جو منهنجي ڪلاس فيلو بهاري ڇاڙيا ڪيو هو. ان وقت منهنجي عمر اٽڪل ڏهه سال هئي.“

”توهان جي شاعريءَ جي بنهه اوائلِي دؤر ۾ ڪنهن توهان جي همت افزائي ڪئي هئي ڇا؟“

”ڪيئل داس فاني، شڪارپور جي نيو ايرا اسڪول ۾ ماستر هوندو هو، جتي مان پڙهندو هوس. هو ان دؤر جو نهايت چڱو شاعر ليکيو ويندو هو. مان ۽ منهنجو دوست سترام ڪلياڻي هن وٽ گهڻو ڪري شام جو ويندا هئاسين. هو شاهه لطيف کان ’بيوس‘ تائين شاعريءَ تي پنهنجن خيالن جو اظهار ڪندو هو. هن کي ڪيئي بيت، وايون ڪافيون، غزل ۽ نظم ياد هوندا هئا، جي هو اسان کي گفتگوءَ جي وچ ۾ ٻڌائيندو هو- هو اسان جي شعر ۾ درستيون به ڪندو هو ۽ فارسي بحر وزن ۽ بيت ۽ ڪافيءَ جي ٽيڪنيڪ به سمجهائيندو هو.“

”توهان ڪهڙين زبانن جو شعر پڙهيو آهي؟ انهن مختلف زبانن جي شاعريءَ جي ڪن خصوصيتن جو ذڪر ڪرڻ چاهيو ٿا؟“

”مون مشرق ۽ مغرب جي گهڻو ڪري سڀني مهذب زبانن جو ڪجهه نه ڪجهه شعر پڙهيو آهي. اصلي شعر مون سنڌيءَ کان سواءِ پنجابيءَ، ملٽانيءَ، اردوءَ، هنديءَ، فارسيءَ ۽ انگريزيءَ ۾ پڙهيو آهي ۽ باقي زبانن جي شعر جو ترجمو انگريزيءَ ۽ اردوءَ ۾ پڙهيو اٿم. مغربي زبانن مان زياده تر فرينچ، جرمن، روسي، يوناني ۽ اطالوي زبانن جي ڪلاسيڪل ۽ جديد شاعريءَ جا ترجما انگريزيءَ ۾ پڙهيا اٿم. مشرقي زبانن مان سنسڪرت، چيني، جاپاني، عربي، هند و پاڪ جي زبانن جا ترجما انگريزيءَ ۾ پڙهيا اٿم. عربي ۽ هندستاني شعر جا ڪيترائي ترجما اردوءَ ۾ به پڙهيا اٿم، ٿورا ترجما پولينڊ، يوگوسلاويا، رومانيا، البانيا، ڪوريا ۽ فارموسا جي شعر جا به پڙهيا اٿم، پر انهن ترجمن مان انهن ملڪن جي شاعريءَ جي خصوصيتن جي ذڪر ڪرڻ لاءِ پورا ڪتاب لکڻا پوندا. مون فقط جاپاني نظم ’هڪوڪو‘ جو مختصر جائزو پيش ڪيو هو، سو به ڪيترائي صفحا والاري ويو هو.“

”توهان کي انهن زبانن جي ڪهڙن ڪهڙن شاعرن جي شعر خاص طرح متاثر ڪيو؟“

سنڌيءَ ۾ شاهه لطيف، سچل، بيوس- پنجابيءَ ۾ وارث شاهه، امرتا پريتم- ملٽانيءَ ۾ فريد- اردوءَ ۾ غالب ۽ فيض- هنديءَ ۾ بهاري لال، ميران بائي، ڪبير (مون جديد هندي شاعري زياده تر اردو ترجمي ۾ پڙهي آهي. هنديءَ جي ڇاپاواڌ ۽ ترقي پسند شاعريءَ مون کي ايترو متاثر نه ڪيو آهي، جيترو ڪلاسيڪي اسڪول، نرگس واڌ، پريم مارگ ۽ ڪرشن ڀڳتيءَ جي شاعريءَ)، انگريزيءَ ۾ وليم بليڪ، شيلي، بيٽس ٽي. ايس. ايليٽ، ازرا پاؤنڊ، والٽ وٽ مٿن، رابرٽ فراسٽ ۽ ڪجهه جديد شاعر. ٻين مغربي زبانن ۾ ٽشڪن، ميا ڪووسڪي، يوتوشينڪو (روسي)، بود ليئر، رامبو، لوئي آراگون (فرينچ)، گوئٽي، رلڪي، هائي (جرمن)، ليو پارڊي (اطالوي)، وغيره.

هندستاني زبانن مان، ڪاليداس، ودياڀتي ۽ ٽنگور- ۽ عربي زبان جي خليل جبران کان خاص متاثر آهيان. انهن شاعرن مان ڪيترن سان نظرياتي اختلاف جي باوجود مان انهن جي فني ڪمال جو ڦاٽل رهيو آهيان ۽ انهن جي شعر منهنجي لاشعور تي دائمي اثر ڇڏيو آهي.“

”ڏنيا جي عظيم شاعرن مان ڪو اهڙو آهي، جنهن توهان کي سڀ کان وڌيڪ متاثر ڪيو آهي؟ جي ها ته ان جا ڪي مکيه سبب ٻڌائيندا؟“

”شاهه لطيف – اسان ٻنهي جي وچ ۾ سنڌ جي سرزمين اُها آئوٽ پَٽي پير-ڪڙي آهي، جنهن مان منهنجا سوين چلانگ مون کي ڇڏائي نه سگهيا آهن. منهنجا ۽ شاهه لطيف جا پير انهيءَ ڪڙيءَ ۾ گڏ گرفتار آهن ۽ هڪٻئي کان جدا ٿي نه ٿا سگهن.“

”شاهه لطيف لاءِ توهان کي جيتري عزت ۽ احترام آهي، سو رڳو هن ڪري جو هو سنڌ جو عظيم شاعر آهي، يا ان جا ڪي ٻيا سبب به آهن؟“

”لطيف نه رڳو سنڌ جو عظيم شاعر آهي پر اڃا تائين سنڌ جي تاريخ به هو آهي، تهذيب به هو آهي، لسانيات به هو آهي ۽ سياست به پاڻ آهي، لطيف جو پيغام دؤر جديد لاءِ عالمي امن ۽ انسانيت جو پيغام آهي.“

لطيف ۾ فني ڪامل به ايترو ئي آهي جيترو ڏنيا جي ٻئي ڪنهن عظيم ترين شاعر ۾. جي لطيف ڏنيا جو عظيم ترين شاعر نه آهي ته عظيم ترين شاعرن مان هڪ ضرور آهي.“

”شاهه کان سواءِ توهان سنڌ جي ٻين ڪهڙن شاعرن کي پسند ڪريو ٿا؟“

”مون ان جو سويل ئي جواب ڏنو آهي ته شاهه کان پوءِ مون کي ’سچل‘ ۽ ’بيوس‘ وڻن ٿا. سچل پنهنجي دؤر جي رجعت پرستيءَ خلاف بغاوت جو امام هو. ’ديس سچل دا شهر درازا‘ جو نعرو اسان جي روح ۾ اڄ به ولولا پيدا ڪري رهيو آهي، ۽ گويا اسان جي ثقافتي تحريڪ جو پڌرنامو آهي. ’بيوس‘ پنهنجي دؤر جو عظيم شاعر آهي- هو اسان جي ڪلاسيڪل شاعريءَ ۽ جديد شاعريءَ جي وچ ۾ هڪ اهم ڪڙي آهي.“

”بيت، ڪافيون، وايون، سنڌي شعر جون تمام جهونيون صنفون آهن، جي ٿورڙو وقت اڳ متروڪ ليکيون وينديون هيون. توهان انهن کي وري رائج ڪيو آهي، ڇو؟ ان جي توهان جي نظر ۾ ڪهڙي اهميت آهي؟“

”منهنجي هڪ سٺ آهي:
’رڪ ۾ چٽنگ چٽائي ڳوليان باهه نئين پڙڪايان وو‘
۽ هن ساڳيءَ وائيءَ ۾ ٻي سٺ آهي:
’تنهنجي پل پل جي پيڙا کي وائيءَ ۾ ورنايان وو‘

توهان جي سوال جي ٻنهي حصن جو ڪي قدر جواب مٿين ستن ۾ آهي. بيت، ڪافي، وائي سنڌي ادب جو لازوال حصو آهن. هر غلام قوم پنهنجي تاريخ، ثقافت ۽ ڏيهي روايتن کي پنهنجي احساس ڪمٽريءَ سبب نظرانداز ڪندي آهي، پر جڏهن ان ۾ آزاديءَ جي باهه پڙڪي اُٿندي آهي تڏهن ان جي پوري تاريخ، ثقافت ۽ روايتون نئون رنگ روپ ڌاري اڳي کان به اڳيون ٿي ورنديون آهن. مون کي يقين آهي ته ڪنهن به سنڌيءَ جي روح کي بيت، وائي، ڪافيءَ ۽ دوهي کان وڌيڪ ٻي ڪاٺي صنف سخن زياده گرفت ۾ نه ٿي اُٿي سگهي.

”توهان ڪڏهن سوچيو آهي ته توهان شعر ڇو ٿا چئو؟“

”ڪوبه شاعر شعر ڇو ٿو چوي، ان جو جواب هڪ نفسيات ۽ جماليات جو ماهر ئي ڏيئي سگهي ٿو. ان موضوع تي مون تازو آرٿر ڪئسلر (Arther Koestler) جو ڪتاب ‘The Act of Creation’ پڙهيو. ڪئسلر جهڙي جامع شخصيت انهيءَ موضوع تي پنج ڇهه سؤ صفحا لکي به انهيءَ سوال جو تسلي بخش جواب نه ڏيئي سگهي آهي. فنڪار جو وجود هڪ ڳجهاندڙ ڳالهڙي آهي، جا اڃا تائين ڪنهن چڱيءَ طرح نه سمجهي آهي. Aldous Huxley پنهنجي ڪتاب ‘Doors of Perception’ ۾ لکيو آهي ته، ‘L.S.D. ڪاٺڻ کان پوءِ ئي مون محسوس ڪيو ته مشهور مصور وان گوگ (Van Gogh) تصويرڪشيءَ وقت ڇا محسوس ڪندو هو.’ بهرصورتح منهنجي شعور ۾ نون لفظن، ترڪيبن، محاورن، تشبيهن، استعارن، مطلب ته ٻوليءَ جي رنگينين سان تجربا پيدائين هلندا رهندا آهن، ۽ پوري وچوٽيءَ واريءَ ليڪ وانگر ان جي آمهون سامهون منهنجا نوان احساس، جذبا ۽ زندگيءَ جا تجربا هوندا آهن، ڪاٺي اهڙي گهڙي ايندي آهي، جڏهن ٻئي ليڪون مڙي ملي وينديون ۽ نئين شعر جي تخليق ٿيندي آهي. ڪنهن ڪنهن انسان جي جيءُ جو جوالا ڀرجي ڀرجي ائين ڇو ڦاٽ ڪاٺي ٿو ۽ رنگ برنگي شعلا اوچتو ڇو پڙڪي اٿن ٿا، ان سوال جي جواب ۾ مون عمر گذاري آهي، پر اڃا تائين جواب لهي نه سگهيو آهيان. شاعريءَ کي هڪ روحاني ڪيفيت آهي پر مون ائين ڪڏهن به نه سوچيو آهي ته ان جو مادي تجزيو ناممڪن آهي.“

”توهان پنهنجي شاعريءَ کان ڪيتري قدر مطمئن آهيو؟ توهان جي خيال ۾ جيڪي ڪجهه توهان چوڻ چاهيو ٿا، سو چئي سگهيا آهيو؟“

”مان پنهنجي شاعريءَ کان ڪڏهن به مطمئن نه ٿيو آهيان. مون هر نئين شعر لکڻ وقت ايئن سوچيو آهي ته اڄ منهنجي شاعريءَ جي ابتدا آهي. پٺاڻيءَ واري اها كيفيت ته: ’آءُ نه گڏي پرينءَ کي، تون ٿو لهين سڄ‘

مون ۾ موت تائين رهندي. مان ته اڃا ڪوڏ به نه ڪٽا ڪري سگهيو آهيان، هيءُ ته اٿاهه ساگر آهي ۽ ساهه کي سڀون سڏي رهيون آهن. نه پيارا، مون کي جيڪي ڪجهه چوڻو آهي، ان جو هڪ حصو به چئي نه سگهيو آهيان.“

”اهڙو ڪو فني ڪارنامو آهي، جنهن جي ڪرڻ جي توهان کي پراڻي حسرت هجي پر اڃا پوري نه ٿي سگهي هجي؟“

”ها، ڪيتري وقت کان حسرت آهي ته سنڌ جي منظوم تاريخ لکان.“

”توهان شاعر، افسانه نگار ۽ انشا پرداز آهيو؛ ڪڏهن ناول لکڻ جو خيال ٿيو اٿو؟“

”مان ناول جا منتشر حصا ته لکي چڪو آهيان، پر شل منهنجي ضمير کي ايتري جرئت ملي جو جيڪي چاهيان ٿو، اُن ۾ لکي سگهان. منهنجي نظر ۾ سٺي ناول جي تخليق سڀ کان ڏکيو فن آهي. هن وقت تائين برصغير ۾ ڪنهن به اهڙو ناول نه لکيو آهي، جنهن کي دنيا جي ادب ۾ لازوال جاءِ ملي سگهي. مان ناول لکڻ ۾ ڪاٺي جلدبازي ڪرڻ نٿو چاهيان.“

”توهان پنهنجي سڄي زندگيءَ جي مطالعي ۾ جن عظيم ناولن يا ڪتابن کان سڀ کان وڌيڪ متاثر ٿيا آهيو، تن مان ڪن جا نالا ٻڌائيندا؟ انهن جي اثر جا ڪي سبب ٻڌائيندا؟“

”ناول ۽ ڪتاب ته ايترا آهن جو انهن جي ذڪر ۾ ڏينهن لڳي ويندا. بهر صورت مون کي انقلاب کان اڳ جا روسي ناول نهايت مرغوب آهن. ٽالسٽاءِ، دوستو وِسڪي، ترگنيف مون کي نهايت پسند آهن. هيمنگ وي، سمرسٽ ما هم ۽ هستي واد جا ناول، ۽ سارتر، سنمون وغيره به مون کي وڻندا آهن. ايئن ته مون ٻيا به سوين معروف ۽ غيرمعروف ناول پڙهيا آهن.“

زندگي هڪ گوناگون حقيقت آهي ۽ اُن کي هڪ نظريه سان پرکڻ عبث آهي. مون ڪنهن به فن پاري کي ڇاڻڻ لاءِ هيءُ معيار رکيو آهي ته اُن ۾ فنڪار، سچ جو ساٿ ڪيستائين ڏنو آهي. فن جي ٽيڪنيڪ مون لاءِ ثانوي حيثيت رکي ٿي.

ناول ۾ حقيقت نگاري (Realism) کي مان اهم درجو ڏيندو آهيان، پر پوءِ به دوستو وسڪيءَ جا Abnormal ڪردار مون کي وڻندا آهن، ۽ كافڪا (Kafka) جي گهري اشاريت تي ڌيان سان سوچيندو آهيان.

ناول کانسواءِ مون هزارين ڪتاب، ادب، فلسفي، سياست، سوشالاجي، بين الاقوامي معاملات، تاريخ، نفسيات، آرٽ، مذهب، ديومالا وغيره تي پڙهيا آهن، جن مان ڪيترن ئي ڪتابن مون تي تاثر ڇڏيو آهي، پر سڀني ڪتابن کان وڌيڪ اهم زندگيءَ جو ڪتاب آهي، جنهن جي مطالعي کان سواءِ ٻيو مطالعو ڪنهن به شخصيت جي پوري رڇا لاءِ ڪافي نه آهي."

"توهان جي شعر سنڌ ۾ جيڪا زبردست مقبوليت حاصل ڪئي آهي، تنهن جو توهان تي ڪهڙو ردعمل ٿيو آهي؟"

"اڃا تائين 'يُونر پري اڪاس' تان بندش نه هڻي آهي، منهنجو ڪلام ريڊيي تي ڳائڻ ممنوع آهي. اخبارن ۾ گاريون ۽ خون جا ڊڙڪا ڏنا ويا، هزارين ڪالم منهنجي خلاف لکيا ويا، منهنجا ٻوٽا جلایا ويا، مون کي شهر نيڪاليون مليون، جيل ۾ 'سي' ڪلاس ۾ رکيو ويو، آخر اهو سڀ انهيءَ شاعريءَ جي عنايت ئي ته آهي. سوچان ٿو ته اڃا انهيءَ مقبوليت جي ڪيتري قيمت ادا ڪرڻي آهي."

"ڪن حلقن طرفان توهان جي جيڪا سخت مخالفت ڪئي وئي آهي، ان ڪري اوهان دلشڪسته ٿيا آهيو؟ جي نه، ته اهو ڪهڙو خيال يا جذبو آهي جو توهان کي مايوس ۽ دلشڪسته ٿيڻ نٿو ڏئي؟"

"دلشڪسته؟ شايد دل وارا دلشڪسته به ٿيندا هوندا! پنهنجي حالت اڃا ته اها آهي:

'ساوڻ گهري سڀڪا، هيءَ سَڙهي سياري' (شاهه)

خيال ۽ جذبو؟- سنڌ، منهنجي تخيل جي سنڌ ڪينجهر کان ڪارونجهر تائين، سنڌ، مومل جي ماڻي واري، سنڌ ڀيٽ ٻُڪي، انگ اگهاڙي سنڌ، عظيم، عظيم ترين سنڌ، موهن جي دڙي کان سن جي سائينءَ تائين سنڌ، جنهن جي پيغام ۾ اڃا تائين برصغير جي نجات آهي. سنڌ، پيارا، سنڌ ئي منهنجو جذبو آهي، منهنجو خيال آهي، منهنجو خدا آهي."

"تاريخ ۾ مشهور شاعرن جي محبوبائن جو ڪيترو ذڪر آيل آهي. توهان جي به ڪا محبوبه؟"

"هن وقت ته فقط هڪ ئي آهي... سنڌ."

”اڄوڪي سنڌي شاعرن مان ڪي توهان کي اهڙا نظر اچن ٿا، جن ۾ ذات جا اهڃاڻ هجن؟“
 ”هاڻي ته ملڪ مڙيو ئي منصور لڳو پيو آهي، ڪهڙا نالا کڻي ڪهڙا ڪٿان!“
 ”۽ افسانه نگار؟“

”اهي جن جو افسانو فقط افسانو نه آهي.“
 ”توهان جي خيال ۾ اسان وٽ اصولي ۽ فني تنقيد جو بنياد پيل آهي يا نه؟ تنقيد جي اڄوڪي معيار کان توهان ڪيتري قدر مطمئن آهيو؟“
 ”تنقيد؟ ڪهڙي تنقيد؟“

”مجموعي طور سنڌي ادب جي موجوده معيار بابت توهان جي چا راءِ آهي؟“

”هن وقت پوري برصغير جي ادب ۾ سنڌي ادب زياده ترقي پسند ۽ ترقي پذير آهي ۽ ان کي هڪ شاندار مستقبل آهي. جديد سنڌي ادب کي قومي ۽ بين الاقوامي آدرش آهن ۽ هر جبر و ستم جي باوجود، سنڌي ادبين انسانيت، انصاف ۽ امن جو جهنڊو بلند رکيو آهي. سنڌي ادب کي فني ۽ اخلاقي عظمت آهي ۽ اهو هڪ صحتمند سماج لاءِ سماجي ۽ سياسي قدر طئي ڪري رهيو آهي.“

”سنڌي ادب جي معيار کي بلند ڪرڻ ۽ تخليق جي رفتار کي تيز ڪرڻ لاءِ توهان کي ڪي عملي رٿون سڃهن ٿيون؟“
 ”مطالعو، وڌيڪ مطالعو، ڏيڻا جي گوناگون ادب جو مطالعو ۽ ان جا سنڌيءَ ۾ ترجما. پبلڪ لائبريريون، ادبي ڪلاس، ثقافتي ميڙ ۽ سنڌي ادبي سنگت جي نئين سر تنظيم.“

”سنڌي ادب ۾ اڄ ڪلهه جيڪا گروهه بندي آهي، ان بابت توهان جو ڪهڙو ردعمل آهي، توهان جي خيال ۾ اها ختم ٿي سگهي ٿي؟ جي ها ته ڪيئن؟“
 ”ڇڳي نه آهي. سنڌ ۽ سنڌي زبان جي محبت ان کي ختم ڪري سگهي ٿي؟“

”ڪن جو خيال آهي ته سنڌي ٻوليءَ جو ڪوبه مستقبل ڪونهي. پس پيش اردو ئي وڃي رهندي، انهيءَ ڪري ضروري آهي ته هيئر ئي ٻارن کي سنڌيءَ بدران اردو پڙهائجي، توهان جي ڪهڙي راءِ آهي؟“

”منهنجيءَ نظر ۾ اردوءَ جو ڪوبه مستقبل ڪونهي. اردوءَ کي عوام ۾ جڙون نه آهن ۽ جنهن به ٻوليءَ کي عوام ۾ جڙون نه هونديون آهن، اها جلد ئي مڙجھائجي ويندي آهي.“

اردوءَ کي ٻارن لاءِ ذريعه تعليم ڪرڻ اسان جي لساني نفسيات جي خلاف آهي ۽ ٻارن جي ذهني اوسر ۾ وڏي رڪاوٽ آهي.

سنڌي برصغير جي بهترين زبانن مان آهي. ان ۾ صدين جو رچاءُ آهي. اردوءَ جي عمر ٻه سؤ سال به نه آهي. اسان کي گهرجي ته سنڌيءَ کي به قومي زبان تسليم ڪرائڻ لاءِ آئيني جدوجهد ڪريون. ڪوبه سبب نه آهي، جو سنڌيءَ کي بنگاليءَ ۽ اردوءَ جي برابر درجو نه ڏنو وڃي. ڏيئا جا ڪيترائي مهذب ملڪ آهن، جن ۾ چئن کان وڌيڪ زبانن کي قومي زبان جو درجو ڏنو ويو آهي.

”توهان جي ڪن مخالفن مشهور ڪيو آهي ته توهان لطيف ثاني هجڻ جي دعويٰ ٿا ڪريو، جيتوڻيڪ توهان جي شعرن ۽ لکڻين مان صاف ظاهر آهي ته توهان کي لطيف جي فني فلسفي لاءِ ڪيترو احترام آهي، ته به توهان ان باري ۾ ڪجهه چوڻ چاهيندا؟“

”ڀٽائي منهنجو ادبي مرشد آهي، مون هميشه پنهنجو باغي پير هن جي اڳيان جهڪايو آهي. باقي نه مان ڪنهن جو ثاني آهيان، نه ڪوئي منهنجو ثاني آهي.“

هو چون ٿا هيئن چئو!

هن ملڪ ۾ ماڻهن جي ڳالهه ڪندڙ ۽ خاص ڪري سنڌي ماڻهن جي ڳالهه ڪندڙ رسالا سدائين ڪاٺ ۾ رهيا آهن. جوڻيجي سرڪار جي هڪڙي چڱائي اها هئي ته ان پريس کي ڪجهه نه ڪجهه آزادي ڏني ۽ سنڌي رسالن ۾ وري وڃي ڪجهه ساهه پيو. چونڊن کان پوءِ ڪجهه وڌيڪ ڀر ملي آهي. ڏسجي ته اها جڏاڻا ٿي ڪري يا جڙ تي ڦوٽو ثابت ٿئي. سنڌي رسالي ”پروڙ“ جي تازي پرچي ۾ عبدالواحد آريسر صاحب جو شيخ اياز خلاف مضمون ڇاپيو ويو آهي، عنوان اٿس ”واويلا وٽڪار“.

هن قسم جي مضمون ڇاپڻ لاءِ رسالي جي اداري هيءَ وضاحت ڪئي آهي:

”شيخ اياز جي فڪري گهراڻي ۽ شاعرانه عظمتن جو اعتراف نه ڪرڻ سنئين سڌي بي حياتي ٿيندي پر پوءِ به هڪ پيڙهيل ۽ ڌٽڙيل قوم جي حيثيت ۾ ڪنهن به فرد واحد تي اعتبار ڪري کيس ڪُل سمجهڻ به ڪا گهٽ بي انصافي ڪونهي. جيئن ته پروڙ جي پاليسي اها آهي ته هي ادارو سنڌ جي گڏيل مفادن کي اهميت ڏيندو رهندو. تنهن ڪري هي ادارو ڪنهن به هڪ يا خاص جو ترجمان ڪونهي، اها ڳالهه پختگيءَ سان ذهن ۾ رکڻ کپي. هن مضمون جي ڇاپڻ جو مقصد اهو آهي ته شيخ اياز جي موجوده رول متعلق قومپرست حلقن ۾ جيڪي اعتراض ٿيا آهن ان کي منظر عام تي آندو وڃي، وڌيڪ فيصلو پڙهندڙن کي ڪرڻو آهي، پر اداري طرفان اها گذارش ضرور ڪبي ته هن مضمون جي موقف خلاف به جيڪڏهن معياري تحرير اسان تائين پهتي ته ان کي به لازمي طور تي ايتري ئي اهميت ڏئي ڇاپيو ويندو.“ (ادارو پروڙ)

شاعر ماڻهو هونئن ئي سهي جي ڪل، سڪڻا سڙ. نه راڄ نه ڳوٺ نه غنڊن جو ڪٽڪ نه ڌاڙيلن جو ٽولو، نه پوليس جي پٺ نه فوجين جو فضل، نه ڪهاڙا نه ڪلاشنڪوف. ”ميراڻي

مڏي ڏندن ۽ ڦٽي! اهو ئي پراڻو قلم، اهائي ري پيالي مستي
۽ اهي ئي شاعراڻا پور ۽ سور!

”سورن ساندياس، پورن پالي آهيان!“
(شاهه)

”هڪ سسئي پيا سور، ويا پتيندا پاڻ
م.“ (شاهه)

چوندا آهن ”اڀري کان جهليانس ته جهل ئي نه ڏي، سپري
تي اٿاريانس ته اٿي ئي نه!“ اياز جهڙي شيخ ۽ شاعر ماڻهوءَ
خلاف مضمون لاءِ هروڀرو ايڏي اجائي گهڻي جرئت جي
ضرورت ئي ڪانهي، ڪڪڙ جو خون ٽڪو!

البت رسالي جي فاضل اداري کي ڪنهن ڏاڍي لٽ ڪنهن
گري ڪاٺ، ڪنهن سنڌ دشمن سازش ۽ فتنن جي پراڻي ۽
پاپي پاڙ ۽ ڪنهن دودي جي روپ ۾ چنيسر صفت ست سسين
راڪاس جي خلاف اهڙي حق جي ڳالهه چيڻ جي توفيق ٿي
سگهندي يا نه سو ڏسڻو پوندو ۽ پوءِ ئي اها خبر پئي
سگهندي ته هڪ ”پيڙهيل ۽ ڌڙيل قوم جي حيثيت ۾ ڪنهن
به فرد واحد تي اعتبار ڪري کيس ڪل سمجهڻ“ واري ”بي
انصافي“ نه ڪرڻ، ”سنڌ جي گڏيل مفادن کي اهميت ڏيندو
رهڻ“ جي پاليسيءَ تي هلڻ، ”ڪنهن به هڪ يا خاص ڌر جي
ترجمان“ نه هئڻ ۽ قومي شخصيتن جي ”موجوده رول“ بابت
جيڪي اعتراض هجن تن کي ”منظرعام“ تي آڻڻ جو فرض
نپاڻ جي نيڪ ارادن ۾ عملي ۽ حقيقي جان ڪيتري آهي ۽
قوم دشمن ڪهاڙن ۽ ڪلاشنڪوفن جي حضور ۾ سهو جي
سجدن ڪرڻ جي سعادت ۽ ثواب حاصل ڪرڻ جي بي چيني
۽ تڙپ ڪيتري. فاضل مضمون نگارن اياز جي ريڊيو پاڪستان
تان ڪيل هڪڙي تقرير تي تنقيد ڪئي آهي.

هن صاحب کي شڪايت آهي ته اياز ان تقرير ۾ ذوالفقار
علي ڀٽي جي اجائي تعريف ڪئي آهي ۽ ائين ڪندي مخدوم
بلاول ۽ شاهه عنايت جي توهين ڪئي اٿس، مضمون ۾ اياز
جي تقرير جا جيڪي ٽڪرا اعتراض جوڳا ڄاڻايا ويا آهن سي
هي آهن:

”وڙهندي مرڻ ڪا وڏي ڳالهه ڪونه آهي. ڀٽو بيوس هو
بنديوان ۽ بيمار هو، هو ٻن سالن کان وڌيڪ ضياءَ جي آمريت
جو مقابلو ڪندو رهيو. ان لاءِ نفرت جو اظهار ڪندو رهيو ۽
اڻ نه مڃيائين ۽ نيٺ شهيد ٿيو. مخدوم بلاول به اڌ ڪلاڪ
گهاٽي ۾ پيڙاهيو ويو هو، هو ٻن سالن لاءِ وڌيڪ پنهنجي پيچ
و تاب ۾ رهيو. اضطراب ۾ رهيو. شاهه عنايت کي گهڙيءَ جو

گهڙيءَ ۾ تلوار هيٺان سڙ رکي شهيد ڪيو ويو هو. پتي وانگر سڄو سال مڇيل مهاڙن جو عذاب نه پوڳيو هئائين.“
فاضل مضمون نگار جو چوڻ آهي ته اياز انهن لفظن جي چوڻ سان شاه حسن ارغون ۽ اعظم خان مغل پنجني شاهه عنايت ۽ مخدوم بلاول جي قبرن کي ٿڌا هنيا آهن ۽ اهڙي ريت اهڙو ڏوهه ڪيو آهي، جو ان تي ماڻ ڪرڻ اهڙو ڏوهه ٿيندو جڻ مارئيءَ جي لوئيءَ کي رنڊيءَ جي ڪوئي جو پردو بنائڻ.

اياز چيو وڃي ٿو ته وڌيڪ چيو آهي ته:
”چلي ۾ فوجي ڪوڊيٽا کان پوءِ الينڊي به بندوق کڻي ڪجهه ڪلاڪ مقابلو ڪيو هو ۽ ماريو ويو هو، وڙهندي مرڻ ڪا وڏي ڳالهه نه آهي“

اڀيسر صاحب جو وڌيڪ چوڻ آهي ته اياز خيرپور ۾ ”جشن جمهوريت“ کي خطاب ڪندي اهو تاثر ڏنو ته ”1973ع جو آئين قومي ۽ طبقاتي حقن جي مڪمل ضمانت آهي.“ هن بيان جي تائيد ۾ اياز جا چيل اصل لفظ ڏنل نه آهن.

اڳتي هلي اياز ڏانهن قول به منسوب ڪيل آهن. هڪڙي قول لاءِ اڀيسر صاحب جو چوڻ آهي ته اهي لفظ کيس روبرو چيا ويا هئا ۽ ٻئي لاءِ چوڻ اٿس ته اهي ڪن ٻين بن صاحبن اياز کان ٻڌي پوءِ کيس ٻڌايا هئا. اهي قول هي آهن:

”هو (پتو) پنهنجن ڪڏن ڪرڻوتن جي ڪري ڪوٽ لکپت ۾ ويٺو آهي ۽ پٺيان اسان ڏچي ۾ پئجي ويا آهيون.“

”هالي ووڊ جو ايڪٽر اڳهاڙين فلمن ۾ گندگي چٽيندڙ مسخرو ريگن جيڪڏهن آمريڪا جو صدر ٿي سگهي ٿو، وحشي سوئا هڻي ماڻهن جون اکيون ڪيندڙ، خسيس جاسوس پوليس وارو، ڪي. جي. بي جو سربراهه بوري اندو پوف جيڪڏهن روس جو صدر رهي سگهي ٿو ته ضياءَ پاڪستان جو صدر ڇو نه ٿو رهي سگهي.“

قيد ۾ پتي صاحب جي حالت بابت اياز مٿي ڏنل بيان تي تبصرو ڪندي اڀيسر صاحب دعوا ڪئي آهي ته اها ڳالهه ڪرڻ سان اياز ”ماحول ۽ حالتن جو پورو پورو فائدو وٺڻ خاطر سنڌ جي عظيم محب وطن شهيد مخدوم بلاول ۽ شاهه عنايت کان پتي صاحب کي وڌيڪ عظيم ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.“ ان دعويٰ کي دليل بنائي هن صاحب هيٺين دليل باري ڪئي آهي:

هتي مسئلو سزا جي ’ڪميٽي‘ جو نه پر ’ڪيفيت‘ جو آهي، ڪڏهن ڪڏهن گهڙيءَ جو عذاب صدين جو عذاب ۽ پيڙا کان

ڳورو هوندو آهي ۽ گهڙيءَ جي عظمت ۽ اهميت جي باري ۾
 اپاز خود هڪ هنڌ لکيو آهي ته 'مون تي ڪنهن وقت گهڙي
 ڪن لاءِ ڪائي ڪيفيت طاري ٿيندي آهي ۽ ان گهڙيءَ ۾ آءٌ پوري
 ڪائنات لاءِ صدين واري ڪيفيت ۾ گذريو آهيان. آءٌ سمجھان
 ٿو ته پوري انساني تاريخ ۾ سون هزارن سالن جا عذاب ۽
 اذيتون گڏ ڪيون وڃن، تڏهن به ان اڌ ڪلاڪ واري ڪيفيت
 جو پڙ ڳرو رهندو.' ۽ شاهه عنايت جو ڏسندي وائسندي جلاڌ
 جي سامهون هليو وڃڻ ۽ تلوار جي هيٺيان مرڪي ڪنڌ
 ڪپائڻ ۽ جلاڌ کي هيئن مخاطب ٿيڻ ته:

ببا ببا، قربانت شوم... الخ

اڄ اڄ آءٌ توتان قربان ٿيان، مون کي تنهنجو ئي انتظار
 هئو! يا

سر در قدم يار فدا شد، چه بجا شد،
 اين بار گران بود، ادا شد چه بجا شد.
 (سر يار جي قدمن تان گهوريو سٺو ٿيو!)
 هي ڳرو بار هئو، ادا ٿيو، سٺو ٿيو!

هي اهو انساني ذهن ۽ ضمير جو تصور آهي، جيڪو
 اهڙي ئي ماڻهوءَ جي دل ۾ پيدا ٿي سگهي ٿو، جيڪو جزا ۽
 سزا، اميد ۽ خوف، زندگي ۽ موت جي سطحي قدرن کان مٿي
 ٿي، ڪائنات جي وحدت ۾ پنهنجو پاڻ گم ڪري چڪو هجي،
 جنهن وٽ فتح ۽ شڪست، زندگي جي رنگا رنگي ۽ گوناگونيءَ
 جا معمولي ڀرتوا هوندا آهن، جڏهن ته ڀٽو صاحب زندگيءَ
 جا اهي ٻئي سال زندگيءَ جي عارضي سهارن ڏانهن
 واجهائيندو رهيو، ڪڏهن هن حسرت وڃان چيو ته، جيڪڏهن
 اڄ شاهه فيصل ۽ مائوزينگ جيئرا هجن ها ته مونسان اها
 حالت نه ٿئي ها. ڪڏهن هن فرانس جي صدر کي لکيو ته:
 توهان منهنجي زندگي کان لاپرواهه ٿي آمريت جو ساٿ ڏئي
 رهيا آهيو، جڏهن ته توهان کي معلوم هئڻ گهرجي ته
 ڪميونزم هميشه آمريت جي ڪڪ مان جنم وٺندو آهي."
 فرانس جي صدر ڏانهن مبينه طور لکيل (مبينه طور هن
 ڪري جو حوالو ڏنل ڪونهي) ان خط تي تبصرو ڪندي اريسر
 صاحب چوي ٿو:

"انهيءَ بيان مان زندگي جي سھاري جي تلاش سان گڏ
 اها به خبر پوي ٿي ته ڏييا جي بهتر نظام ترقي پسند نظام
 جي مخالفت ان ڪري ئي ڪئي ٿي ته اتان ڪميونزم جنم
 ورتو آهي."

اڳتي هلي هُو صاحب چوي ٿو:

”باقي جيسين تائين پتي جو به سال جيل ۾ رهي، ڦاسيءَ تي چڙهڻ جو سوال آهي ته ان معاملي ۾ سنڌ جا عظيم شهيد صبغت الله شاهه ۽ هيومن ڪالائي ڪائونسل هر حالت ۾ گوڙ ڪئي وڃن ٿا ڇو ته ٻن سالن ۾ پتي صاحب صرف اضطراب ۽ پريشان هاليءَ ۾ رهيو پر هن کي جنهن آمريت سان نفرت هئي ان جي ختم ڪرڻ لاءِ وٽس ڪا به پلاننگ نه هئي. جڏهن ته صبغت الله شاهه ۽ هيومن ڪالائي کي ڌارئي سامراج لاءِ اٿاهه نفرت هئي ۽ زندگي جي آخرين پساهن تائين پنهنجي مقصد جي سچائي واري لازوال مرڪ سندن چپن تي موجود هئي. ظلم جي خلاف صرف ڪنهن اضطراب جو اظهار ڪرڻ ۽ پنهنجي زندگي جي باري ۾ ۽ عوامي حقن جي باري ۾ فيصلو قضا و قدر جي حوالي ڪري ڇڏڻ گهٽ ۾ گهٽ انساني انقلاب جي عظمت جي تاريخ ۾ اها حيثيت نه ٿو رکي جيڪا جيولس فوچڪ، پگت سنگهه ۽ ٻين جي شهادت کي حاصل آهي.“

ساڳئي انٽرويو ۾ اياز چليءَ جي عظيم ليڊر الينڊي لاءِ چيو آهي ته:

”چلي ۾ فوجي ڪوڊيٽا کان پوءِ الينڊي به بندوق ڪئي ڪجهه ڪلاڪ مقابلو ڪيو هو ۽ ماريو ويو هو. وڙهندي مرڻ ڪا وڏي ڳالهه نه آهي.“

سڀ کان پهريون ان فقري جي خلاف اياز جي تمام گهڻي شاعري شهادت ڏئي ٿي، يعني اياز جي اها شاعري جنهن ۾ هو هر هنڌ چوي ٿو ته:

”ڪانهي ڪا تاريخ ۾ ويڙهه سوا
 ٻي واهه“

ويڙهه ئي زندگي جو جوهر ۽ قومن جي تقدير جو نڪار آهي. اها سڄي شاعري انهيءَ خيال جي ترديد ڪري ٿي ته ”وڙهندي ماريو وڃڻ ڪا وڏي ڳالهه نه آهي“ پر اياز جي ان جملي ۾ منهنجي معلومات ۾ اضافو ٿيو آهي ته الينڊي عوام جي اقتدار جي دشمن سان آخري گهڙي تائين بندوق ڪئي وڙهندو رهيو جيئن شيخ اياز چيو آهي ته:

وجهه نه واجهه تون وڃي ڏي، رت وهي
 ته به رڙهه“

پوئين وير به وڙهه، ويريءَ ساڻ وجود.

”ويهين صدي ۾ فوجي ڪوڊيٽائين ۾ جيڪي به ملڪي سربراهه لاٿا ويا، نڪروما کان وٺي ذوالفقار علي پتي تائين،

ان ۾ اليندي واحد سربراھه هو جنھن بندوق کڻي ديس دروهين جو مقابلو ڪيو ۽ جڏھن ته (شهيد) ذوالفقار علي ڀٽو، جنرل چشتي جي گڻ ڏسي پنهنجي ٻارن بچڻ جي زندگي جي ضمانت وٺي، عوامي اقتدار غاصبن جي حوالي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويو.

ڀٽي صاحب جي قيد واري ڪردار بابت قياس آرائي ڪندي فاضل مضمون نگار چوي ٿو:

”منهنجو هي به خيال آهي ته جنرل ضياءَ صرف چيف مارشل لا ايڊمنسٽريٽر ٿيڻ تي اڪتفا ڪري ها ۽ ڀٽي صاحب کي وزيراعظم طور رکي ها ته اهو سودو ڀٽو صاحب مهانگو نه سمجهي قبول ڪري ها، ڇو ته سندس ماضي جي تاريخ اهڙي ئي شاهدي ڏئي ٿي. ۽ منهنجو تاريخ جي متحرڪ قوتن ۾ پڪو ويساهه آهي ته شاهه حسن ارغون ۽ نواب اعظم خان مخدوم بلاول ۽ شاهه شهيد کي اهڙي اڇ ڪرڻ جو تصور به نه ٿي ڪري سگهيا.“

اُريسر صاحب جي واريل بن شاهدن جي چواڻي اياز جو جنرل ضياءَ کي ريگن ۽ اندروپوف جهڙو ئي صدارت جو حقدار سڏيو، ان تي تبصرو ڪندي اُريسر صاحب چوي ٿو:

”اهي لفظ هن انهيءَ وقت چيا هئا، جڏهن سنڌ جي سدا سهاڳڻ ڌرتي، بارود ۽ باهه ۾ سڙي رهي هئي ۽ هن ديس جا ستوين نوجوان پٽ ۽ ڌيئرون، جيل جي اونداهين ڪولين ۾ سڙيا پئي، ۽ سنڌ جي ميدانن ۾ اڇ جي درياخانن ۽ هوشونن جون پڳون، فوجي ٻوٽن جي هيٺيان لتاڙجي رهيون هيون. انهيءَ مان خبر پوي ٿي ته اسان جي شاعر جون رڳون جيئن جيئن ڪمزور ٿينديون وڃن ٿيون، تيئن تيئن مٿس خوف، موت ۽ لالچ جو غلبو ٿيندو وڃي ٿو.“

فاضل مضمون نگار غالباً اهو ثابت ڪرڻ لاءِ اياز کي ڀٽي صاحب لاءِ واقعي همدردي ڪانه هئي ۽ هاڻ رڳو موقعي پرستي ڪري هُو اها ڪوڙي دعويٰ ٿو ڪري، چوي ته:

”ڀٽي جي ڦاسي کان پوءِ هن جي گهڻي کان گهڻي شاعري ڇپي آهي، پر ڪٿي به هن ڀٽي جو نالو ظاهرظهور يا اشاري طور ڪتب نه آندو آهي، معلوم ٿئي ٿو ته فنڪار اياز لاءِ ڀٽي جي نالي يا ڪردار ۾ ڪا ئي ڪشش نه آهي، نه ته هو ضرور ان کي بهادريءَ جي علامت طور استعمال ڪري ها، ۽ ائين نه چوي ها ته:

‘گاڙها ڳيرو آڻيا، دولهه منهنجي ديس
ج’

پر چوي ها ته:

‘گاڙها ڳيرو آڻيا، پٽا منهنجي پونءِ جا!’

آريس صاحب جي مضمون جا ڪي وڌيڪ نڪتا هي آهن:

”اياز اڄڪلهه پنهنجي سموري فني ۽ تخليقي سگهه، هڪ شخص ذوالفقار علي ڀٽي، هڪ اقتداري ڌر ۽ هڪ پارٽي (پيپلز پارٽي) جي ثنا خواني واري راهه تي لڳائي ڇڏي آهي. پنهنجي پوري فني ۽ تخليقي سگهه کي ڀٽي خاندان ڏانهن منسوب ڪندي پاڻ کي جمهوري آزادي جو نه رڳو علمبردار ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، پر نوجوانن کي قومي حقن تان هٿ ڪٽڻ ۽ جهڙوڪر، ’پيپلز واڙي‘ ۾ داخل ٿيڻ جي نصيحت ڪئي آهي.“

”شاعر واري حيثيت ۾ شيخ اياز کي شخصي پسند ۽ ناپسند جو حق توڙي ان حق جي اظهار جو به حق آهي، پر اهي نازڪ ۽ قومن جي زندگيءَ ۽ موت سان لاڳاپيل ’اڻيني مسئلا‘ اهڙا نه آهن، جيڪي ڪنهن شاعراڻي خواب ذريعي حل ٿي سگهن. اياز کي پڪ سان معلوم ٿيو هوندو ته 1973ع جو آئين، مجبوري ۽ مصيبت جي حالت ۾ نافذ ڪيو ويو هو، ۽ ان آئين نه رڳو سنڌين جي مادي وسيلن ڌارين جي جهولي ۾ اڇلائي ڇڏيا، پر ٻاهرين لوڏن جي ڦرلٽ لاءِ سنڌ کي چراگاهه به بنائي ڇڏيو.“

”اڄ اسان ڏسون ٿا ته پاڪستان ۾ آمريڪي مداخلت ايترو وڌي وئي آهي، جو وفاقي ڪابينا جي گڏجاڻي ۾ آمريڪي سفير رابرٽ اوڪلي ويٺل نظر اچي ٿو.“

”اظهار جو به کيس پورو پورو اختيار آهي، پر آءٌ سمجهان ٿو ته هو اڄڪلهه جيڪو ڪجهه چئي رهيو آهي ان ۾ سچائي کان وڌيڪ ڪا ’طمع جي تنوار‘ ڪنهن مٿي کي مٿ ۾ ڪرڻ جي تمنا ۽ هُو هار تي هرڪجي پيو آهي.“

فاضل مضمون نگار پنهنجي مضمون جي ابتدا هنن لفظن سان ڪئي آهي:

”زندگي جيڪا سچ ۽ سونهن جي مادي رُوپ جو اظهار آهي. عظيم فن ۽ فڪر، سموري ڪائنات لاءِ پنهنجي اندر ۾ ڪو عظيم ادرش ’سڀاڻي جو سهڻو خواب‘ ۽ روشن آئيندي جي روشن اميد رکندو آهي. اهو ئي سبب آهي جو اهڙو ادب،

فن ۽ فڪر، ڪنهن هڪ فرد، هڪ گروهه ۽ هڪ پارٽي لاءِ نه هوندو آهي پر ان جو دامن خدا جي دل کان به وسيع هوندو آهي. اهو فن جڏهن پنهنجي وسعت ڇڏي، ڪنهن هڪ شخص، گروهه ۽ پارٽيءَ واري راهه اختيار ڪندو آهي، تڏهن اهو عظمت جي مناري تان ڪري، خوشامد، لالچ ۽ لوپ جي گندگي ۽ غلاظت جو ڍير بنجي ويندو آهي، ۽ پوءِ اهڙي فنڪار کي ان غلاظت ۽ ليٿرين پاڻڙ واري پنهنجي عمل کي صحيح ثابت ڪرڻ لاءِ انتهائي ڪين جهڙيون ۽ خسيس حرڪتون ڪرڻيون پونديون آهن، ڪوڙ ٺاهڻا پوندا آهن، تاريخ جون هٿرادو تاويلون ڪرڻيون پونديون آهن ۽ هٿ ٺوڪيا فلسفا گهڙڻا پوندا آهن.

آخر ۾ آريسر صاحب هن مضمون لکڻ لاءِ جواز هنن لفظن ۾ پيش ڪري ٿو:

”آخر ۾ گذارش ته آءُ اڄ به اياز کي هن دؤر جو ڏنيا جو وڏي ۾ وڏو شاعر سمجهان ٿو ۽ سندس خلاف لکڻ مون جهڙي ماڻهو لاءِ ايترو ئي اڌيتناڪ آهي، جيترو پنهنجي پيءُ جي ڪنڌ تي چڙي وهائڻ، پر مخدوم بلاول ۽ شاهه عنايت شهيد جي قبرن کي اياز شاهه حسن ارغون ۽ نواب اعظم خان بنجي ٿڌا هنيا آهن. اهڙي وقت ۾ ماڻ رهڻ اهڙو ئي جرم آهي، جهڙو مارئي جي لوڻي کي رنڊيءَ جي ڪوئي جو پردو بنائڻ“

شيخ اياز سنڌ جو بلڪ سڄي ملڪ جو وڏي ۾ وڏو زنده شاعر آهي، ڪهڙو عجب ته سنڌي جهڙي غير مشهور ٻوليءَ ۾ شاعري ڪرڻ جي باوجود ۽ محمود درويش ۽ بين ڄاتل توڙي اڻڄاتل عظيم شاعرن جي موجودگيءَ جي باوجود پاڪستان، هندوستان بلڪ سموري ايشيا ۾ هن جو ڪو به جواب نه هجي!

شيخ اياز جديد سنڌي قوم جي اڏيندڙن مان آهي، سنڌي ٻولي، سنڌي شاعري ۽ سنڌي جاڳرتا جو شيخ اياز کانسواءِ تصور به نٿو ڪري سگهجي. شيخ اياز پاڻ انسان آهي ۽ انسان خطا جو پتلو آهي. پر شيخ اياز جي شاعري فن توڙي مقصد جي خيال کان بدترين دؤر ۾ به بنيادي طرح سدائين بي عيب، بي خطا، باوقار ۽ بي بها ۽ بي مثال رهي آهي.

شيخ اياز، رڳو شاعر ڪونهي بلڪ ڪنهن حد تائين وڏو شاعر ئي ان ڪري آهي جو هو هڪڙو تمام وڏو پڙهيل لکيل ماڻهو، عالم، دانشور، ۽ مفڪر آهي. تاريخ، ادب، معاشيات، سياست، فلسفي، قانونن ۽ ٻين جديد سماجي علمن مان

ڪي ٿورڙا هوندا جن بابت شيخ اياز بُنيادي واقفيت نه رکندو هجي. ڪيترن علمن ۾ هُو گهڻو گهڻو اڳتي آهي. عالم، مفڪر ۽ فلسفي هئڻ جي ڪري هُو رڳو ڪتابي علم ۽ ٻڌل سڌل ڳالهين جو محتاج ڪونهي. هُو انهن ماڻهن مان آهي جيڪي صاحب علم، صاحب راءِ ۽ صاحب فڪر هئڻ ڪري دُنيا جي علمي مسئلن ۽ انساني وهنوارن بابت پنهنجي منفرد ۽ خودمختيار راءِ قائم ڪرڻ جي صلاحيت رکن ٿا. هن جي رايُن سان زبردست اختلاف ڪري سگهجي ٿو ۽ هن لڪندڙ کي سندس ڪيترن رايُن سان زبردست اختلاف آهي. پر هن جا رايَا پنهنجي جاءِ هڪڙو وڏو وزن ۽ وڏو استدلال رکندڙ هوندا آهن. سنڌ جي سياسي بازارين ۾ چالو هوائي توائي نعرن، جعلي عملي ڳالهين ۽ لٻاڙن ۽ اياز جي سوچيل سمجھيل رايُن ۽ ٿوريل تڪيل ويچارن ۾ ڳجهه ۽ شهباز جي وچ ۾ وڏو فرق هوندو آهي.

شيخ اياز سياست بابت غيرمعمولي ۽ گهري معلومات رکڻ جي باوجود بُنيادي طرح سياستدان ڪونهي. هُو بُنيادي طرح اعليٰ احساس، جذبن ۽ ذهني تخليقن جي ميدانن جو مانجهو مرد آهي. روزمره جو عملي جسماني ويڙهه سان سندس واسطو فقط شعور، فڪر ۽ فن جي حد تائين آهي. خيالن، خوابن ۽ ويچارن جي ٻين تخليق ڪارن وانگر اياز به روزمره جي سياسي جدوجهد مان پيدا ٿيل جسماني ۽ ذهني صلاحيتن کان محروم آهي. هن دُنيا ۾ تهذيب جي واڌاري جي هڪڙي نشاني ڪم وٺڻ وڃي آهي. ”جسڪا ڪام اسڪو سانجهي“ ”ڌر تي گدڙ به شينهن“ ڪو ڪهڙي ڪم ۾ پڙ ڪو ڪهڙي ڪم ۾- سڀ ماڻهو سڀني ڪمن ۾ پڙ هجن ها ته هتي انسانن بدران فرشتا رهندا هجن ها.

اياز ڪجهه وقت لاءِ سنڌ يونيورسٽيءَ جو وائيس چانسلر بڻيو. وڏي شاعري ۽ انتظامي صلاحيتون ظاهري طرح به هڪ ٻئي جي ابتڙ آهن. اياز جو وائيس چانسلري قبول ڪرڻ جو فيصلو سندس بهترين فيصلن مان نه هو. اياز نه مثالي ۽ آدرشي وائيس چانسلر ثابت ٿيو نه ٿي سگهيو ٿي. ان دور ۾ سندس فطرت جي ڪيترن ڪمزور پاسن کي به پنهنجي اظهار ڪرڻ جو وڌيڪ موقعو مليو.

پر اياز جي وائيس چانسلري جي ناڪاميءَ جا سبب سندس انتظامي صلاحيتن جي اثاٺ، ناتجربڪاري ۽ ذاتي ڪچاڻ ۽ ڪمزورين تائين محدود نه هئا.

ان دؤر ۾ هڪڙي عالمي سطح جي سامراجي منصوبي تحت انڌي منڊي جمهوريت جو خاتمو آڻڻ، ڀٽي کي صدر ناصر، سوئيڪارنو، پرست فوجي راڄ قائم ڪرائڻ لاءِ سٽيل منصوبي تي عمل جاري هو. ان منصوبي جا پيل پايا اهڙا ماڻهو هئا جيڪي سازش ۽ فتنن، رهزني ۽ ٻين سازشي هنرن ۾ پنهنجي وقت جا مير جعفر، مير صادق، ميڪياولي ۽ راسپوٽن هئا ۽ مڪر، منافقيءَ ۽ اداڪاريءَ ۾ اهڙا ماهر هئا جو ابوجهه ماڻهن مٿن ڪلما پئي پڙهيا ۽ هنن پاڻ تان نر پکي پئي هڪلايا. ان منصوبي جي راهه ۾ وڏي ۾ وڏي رڪاوٽ هئا، سنڌي ماڻهو ۽ سندن سمجھه، سڃاڻ ۽ سرهيه حقيقي محب وطن ماڻهو ۽ سندن علمي، ثقافتي ۽ سياسي قيادت، سنڌي مزاحمت جا وڏي ۾ وڏا مرڪز هئا. اعليٰ تعليمي ادارا ۽ ان جي مھڙ واري قوت هئا، انهن ادارن ۾ علم حاصل ڪندڙ سرويچ ۽ سنڌ سان سڄي محبت رکندڙ سنڌي شاگرد، ان ڪري سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن کي ختم ڪرڻ لاءِ گھڻ طرفي سازش جو هڪ اهم نقطو هو سنڌي تعليم، سنڌي تعليمي ادارن ۽ محب وطن سنڌي شاگردن کي ختم ڪرڻ.

ان مقصد لاءِ هڪ خاص وطن فروش فاشسٽ تنظيم ڪڙي ڪري ان جي بدصورتيءَ ۽ بدبوءِ کي هڪڙي سدا ملوڪ نالي جي سُونهن ۽ خوشبوءِ ۾ لکائي ان کي ڪم سان لڳايو ويو.

اياز سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ جيڪي اميدون، ارادا ۽ پروگرام کڻي آيو هو، اهي هي هئا ته سنڌ يونيورسٽي کي حقيقي يونيورسٽي بڻائجي.

غلام مصطفيٰ شاهه جيڪا اڏاوت ڪري ويو هو ان ۾ واڌارا ڪجن، سنڌ يونيورسٽي جيڪڏهن قرطبه، اڪسفورڊ، برڪلي ۽ ساريون نه ٿي سگهي ته به گھٽ ۾ گھٽ اهڙي ته ٿئي جيڪا پاڪستان ۽ هندستان ۾ ته ڪا يونيورسٽي ليڪچر ۾ اچي ۽ بمبئي يونيورسٽي جون سڪون ته لاهي! هن اتي سنڌ جو بهترين جوهر پيدا ٿيندو ۽ وڌندو ويجهندو ڏسڻ چاهيو ٿي. هن شاگردن کي هر قسم جي سهوليت ڏيڻ چاهي ٿي ته جيئن هو پڙهڻ جو حق ادا ڪن. ذهن ۽ فڪر جا مائونٽ ايورسٽ فتح ڪن، بين الاقوامي علم ۽ سائنس جي دنيا ۾ پنهنجي جڳهه پيدا ڪن. چٽا پيٽي ۽ مقابلي جي دنيا ۾ ٻين صوبن بلڪ ملڪن کان گوءِ کڻن. اهي باشعور ۽ باعمل سورما پيدا ٿين جن جا لطيف، اياز ۽ ٻين نغما ڳايا آهن.

واٽرلوءَ جي ميدان جنگ ۾ نيپولين کي شڪست ڏيندڙ انگريز سپهه سالار ڊيوڪ آف ويلنگٽن چيو هو ته ”واٽرلو واري جنگ انگلينڊ جي تعليمي ادارن جي راند جي ميدان تي کٽي ويئي هئي.“ مطلب ته انگلينڊ جا تعليمي ادارا اهي يگانا ذهن ۽ دماغ پيدا نه ڪن ها جيڪي اڳتي هلي ڊيوڪ آف ويلنگٽن، نيپون، برڪس ۽ چرچل بنيا ته پوءِ جيڪر انگلينڊ جي محدود ۽ مختصر فوج لاءِ اهو هرگز ممڪن نه هجي ها ته نيپولين جهڙي عالمي، تاريخي، سوپاري ڪمانڊر کي شڪست ڏيئي سگهن ها. ائين نه آهي ته علم ۽ عرفان، تهذيب ۽ سائنس کان سواءِ ڏنيا ۾ سوپون حاصل نه ٿيون ڪري سگهجن. ڪري سگهجن ٿيون پر اهي سوپون ظلم جون، سڪڙي ظلم جون، تباهي ۽ بربادي جون ٿينديون، جيئن منگولن جون سوپون جن صدين جي انساني تهذيب جي خزاني کي ڇڻ اڪڇپ ۾ ختم ڪري مهذب ڏنيا کي رڻ پٽ بنائي ڇڏيو. يونان، روم ۽ بغداد اڄ ڇڻ ختم آهن. پر انهن جون علمي، ثقافتي، سائنسي تهذيبي فتحون ڪير ٿو ميساري سگهي؟

سڪندر اعظم جون فتحون تلوار، تير ۽ پالي جون فتحون نه هيون. پر يونان جي علم، عرفان ۽ سائنس جون، پئٿاگورس، هيراڪليٽس، افلاطون ۽ ارسطو جي ڏنل تعليم ۽ سندن ڪيل علمي ۽ سائنسي کوجنائن جون فتحون به هيون. سڪڙي سونٽي، ڪهاڙي ۽ تلوارن جون فتحون ڇڻ جڙ تي ڦوٽو آهن. وقت جي بهترين علم، سائنس ۽ ثقافت جي ساٿ کان سواءِ سونٽي جي سوپ ۽ ڪهاڙي جو راڄ انسانذات جي توهين آهي.

سي آئي اي ۽ آئي ايس آئي ۽ انهن جي چاڙتن کي اها خبر هئي ته ڪنهن قوم جي تعليمي نظام، تعليمي ادارن ۽ شاگردن کي تباهه ڪرڻ کان سواءِ ان کي هميشه لاءِ ختم نٿو ڪري سگهجي. ڪنهن قوم کي صحيح علم ۽ سائنس سان هٿياربند ڪرڻ لاءِ ان جي تعليمي ادارن ۽ تعليمي نظام کي سڌارڻ ۽ سينگارڻ کان وڌيڪ قوم دوستي ۽ وطن دوستي ٻي نه ٿي سگهي ۽ ڪنهن قوم جي تعليمي ۽ تعليمي نظام کي تباهه ڪرڻ کان وڌيڪ وطن فروشي، غداري ۽ دشمن جي دلالي ٻي نٿي ٿي سگهي. هنن تنهن ڪري سنڌي تعليمي ادارن ۽ تعليمي نظام کي سنڌيت ۽ سنڌ دوستيءَ جي آڙ ۾ تباهه ۽ برباد ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. ان جو انت اتي پهتل آهي جو اڄ سنڌي شاگردن کي ڪاپي ڪرڻ به نه ٿي اچي ۽

پئسن تي هيلپر رکڻ ۽ پنهنجي شاگردن کي ڪاپي ڪرائي پاس ٿيڻ جهڙو رواج عام ٿي چڪو آهي. ڪتابن بدران ڪلاشنڪوف هٿن ۾ آهي. ڊگريون ڪوڙا ڪاغذ بڻجي چڪيون آهن. ايم. اي پاس کي پنج جملا انگريزيءَ جا نٿا اچن. تعليمي ادارا سالن جا سال بهانا ڪري بند ڪيا ويندا رهيا. پنجن سالن جا ڪورس ڏهن ۾ پورا ڪو نه ٿي ٿيا. استادن کي ڪُن سان گڏ ڪارايو ويندو رهيو. سندن نه عزت سلامت هئي ۽ نه جان ۽ نه آبرو، هُو پاڻ کي ائين محسوس ڪندا رهيا جڻ ”بچه سقه“ جي ڪابل ۾ گهرييل هجن يا نادر شاهه جي قبضي هيٺ آيل دهلي جي ٻي امن بازارين ۾ لڪندا وڃن. تان جو تعليمي ادارن کي لوڙها ڏياريا ويا. به ٿي ڏينهن ٺاپر هئي هاڻ وري به اڳيون ”رونقون“ بحال ڪرڻ جا پروگرام شروع ٿي ويا آهن، سي آءِ اي ۽ آئي ايس آئي جي ڪجهه اجهائيل بازار وري شروع ٿي رهي آهي. مثل ماريل ادارن ۾ اڃان ساڻهه پوڻ ئي مس شروع ٿيو ته وري غنڊه گادي ۽ دهشت گادي جي پيانڪ رات مٿان لامارا ڏيڻ شروع ڪري ڏنا آهن. ضياءَ مٿو آهي پر ضياءَ شاهي نه مٿي آهي، ضياءَ شاهي جون قاتل ريتون رسمون جاري آهن.

سنڌي قوم جا گهڻگهرا، سنڌي شاگرد، استاد، تعليمي ماهر، اديب، شاعر، اهل قلم، اهل دل، اهل علم، سمورا سنڌي تماشي ڏسڻ ۾ مشغول آهن. سنڌي صحافت ڪهاڙي ۽ ڪلاشنڪوف اڳيان سجده زير ٿي پئي آهي ۽ سنڌي تعليمي ادارن کي وري به بغداد بنائڻ لاءِ تاتارين جي ڪاهه جي آڇيان ڪرڻ لاءِ منتظر پئي ڏسجي.

سي آئي اي ۽ آئي ايس آئي ۽ انهن جي چاڙتن تعليمي ادارن تي غنڊه گادي ۽ دهشت گاديءَ جو راڄ مڙهي سنڌي تعليم کي ختم ڪرڻ جي سازش ۾ اياز کي به ڀرتي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. پهريائين کيس اڃياڻا ڏنا ويا پر جڏهن ڏٺو ويو ته هو سي آئي اي ۽ فوجي انٽيليجنس جي چاڙتن جي خوشامد جي وڪڙ ۾ نه ٿو اچي، تڏهن ڪات ۽ ڪهاڙا کنيا ويا، سنڌ جي هن لافاني ۽ عظيم شاعر جنهن جا شعر ڏاهر، دودي ۽ دريا خان جون تلوارون بڻجي، ايوب، يحييٰ ۽ ضياءَ ۽ ان جي چاڙتن سان گهٽين ۽ گلين، ڳوٺن ۽ شهرن، ٿاڻن ۽ بند وارڊن، ڪولين ۽ قاسي گهاٽن ۾ وڙهيا، جنهن جو ڪلام هڪڙي سرڪش ۽ دلير قوم جي بغاوت جو سويارو جهنڊو بڻجي ڦڙڪندو رهيو، جنهن جي قرباڻتن محبتي لفظن زخمي قوم جي روح تي مرهم رکيا ۽ کين ڏي ۽ دلاسا ڏنا، جنهن جبر، ڏاڍ ۽

تعصب جي اونداهي رات ۾ سمجھه، شعور ۽ اميد جون شمعون روشن ڪيون، جنهن لکين انسانن جي دلين ۾ هڪ نئين ايمان ۽ اعتقاد جون جوتيون جاڳايون، جنهن سنڌين کي پنهنجي وجود جو احساس ۽ پنهنجي شخصيت جي سڃاڻ ڏني. جنهن کين پنهنجي تاريخ تي فخر ۽ پنهنجي مستقبل تي ويساهه جون سوغاتون عطا ڪيون، جنهن پنهنجن ماڻهن کي سوچڻ ۽ سمجھڻ، پوڳڻ ۽ وڙهڻ، جيئڻ ۽ مړڻ جا نوان ڍنگ ۽ نيون ريتون سيکاريون، جنهن سنڌي قوم کي دنياجي جديد ويڙهو ۽ باوقار قومن جي جاگرافيءَ جي نقشي تي عزت ۽ وقار وارو مقام ڏيارڻ ۾ بنيادي ڪردار ادا ڪيو، جنهن سنڌين کي واقعي سنڌي ۽ سنڌ کي سچ پچ سنڌ بنائڻ ۾ تاريخي فرض ادا ڪيو تنهن تي ائين هلائون ڪرايون ويون جيئن سوئر تي بچون ڪرائيون آهن. گارين ۾ سندس نه ماءُ ڇڏي نه پيڻ. شون، غنڊن، ۽ لوفرن هٿان کيس وڪ وڪ تي بيعزت ۽ ذلتن جا ڏنگ هٿايا ويا. جيئن اسپين جي جڳ مشهور فيلسوف ابن رشد کي وقت جي ظالمن، دنيا جو يگانو فلسفي ۽ دانشور هئڻ جي ڏوهه ۾ سياري جي موسم ۾ مسجد جي ٻاهران پهرن جا پهر بيهاري نمازي سڳورن کان ٽڪون هٽائي اهڙي حالت ۾ ڪيو ويو جو هو وري نه چڙهيو تيئن اياز کي به سي آءِ اي ۽ فوجي انٽيليجنس جي چاڙتن ۽ غنڊن هٿان بي عزتي، ذلت ۽ ڪردار ڪشيءَ جي عذابن وسيلي جيئري موت جي حوالي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي ته جيئن هو سنڌ دشمن منصوبن ۾ ٻين وانگر سندن چاڙتو بڻجي ۽ سندن اشارن تي هلي. ۽ سنڌيت جي آڙ ۾ چنيسرن، مير علي مرادن ۽ ٻين جو پارٽ ادا ڪري. يا رڙيون ۽ دانهون ڪري پڇي وڃي. جيتوڻيڪ اياز نه هنن جي اڳيان جھڪيو نه ڪي سندن سنڌ دشمن خوني ”قومي“ ناٽڪ جو اداڪار بڻيو. نه ڪو ڀڳو ڍٽو نه ڪو چريو ٿيو پر ته به ان پيانڪ ۽ وحشي عذاب جي دؤر سندس نفسياتي ذهني توڙي جسماني زندگي کي جيڪي خوبيون پهچايون تن مان هو اڃا تائين چڙهي نه سگهيو آهي.

دستوري شاگرد جدوجهد جي آڙ ۾ بدتميزي، غنڊه گردي ۽ دهشت گردي جو جيڪو منظم بلڪ مسلح طوفان ڪڙو ڪيو ويو اياز ان طوفان جي ست جهلي نه سگهيو. پتي صاحب جي تختي اونڌي ٿيڻ کان پوءِ به هن استعيفا نه ڏني. سندس خيال غالباً اهو هو ته اڳي ئي جنرلن جي اکين جو ڪنڊو آهيان. فوراً استعيفا ڏيندس ته متان ڪو وڏو خنام نه باري

وجهن. ان ڪري سندس وائيس چانسلي ڪجهه وقت مارشلا جي اوائل دور ۾ به تڳندي رهي. ان ڳالهه تي دوستن کي ڏک ۽ دشمنن کي سرهائي ٿيڻي هئي ۽ ٿي. اهڙي ريت وائيس چانسلي اياز کي راس نه آئي. اها سندس بهترين ڪارنامن منجهان نه هئي.

اياز خلاف باهوڙ دراصل وائيس چانسلي کان گهڻو اڳ ۾ ئي شروع ٿي چڪي هئي. انگريزيءَ ۾ چوندا آهن ته "Give a dog a bad name and hang him" (پهرين بدنام ڪريو پوءِ ختم ڪريو).

سنڌين کي تباهه ڪري نيڇو نوائڻ جي منصوبي ۾ جيڪو به سنڌي ماڻهو رڪاوٽون وجهي سگهيو ٿي پوءِ چاهي اهو پتو هجي يا پليجو، اياز هجي يا ڪو ٻيو ان جي پويان سنڌ جي نالي ۾ باهوڙ سالن کان شروع ٿي چڪي هئي.

ڏک ڇا آهي؟ ڪهڙو ڏک يا سک وڏو ۽ ڪهڙو ننڍو؟ ڏک ۽ سک کي الڳ شيون آهن يا ساڳيءَ ڳالهه جا ٻه پاسا آهن ۽ هڪ ٻئي تي دارومدار رکن ٿا ۽ هڪڙي کان سواءِ ٻيو ڪونهي؟ مورڳو ائين ته ناهي ڪنهن خيال کان سک کان ڏک وڌيڪ قيمتي آهي ۽ مورڳو سورن بدران ڳولا ڪجي ئي ڏک جي؟ يا وري مورڳو ڏک سک بڻي ڙڳو وهم ۽ خيال ته ناهن! ائين ته ناهي ته ڏک ۽ سک ڪجهه ناهن، سڀڪجهه مايا آهي، احساسن جو مهاڄار آهي! اهي ازلي ۽ ابدي سوال تڏهن کان وٺي انساني ذهن کي جهنگهڙيندا رهن ٿا جڏهن کان انسان لکين سال اڳ پنهنجي غارن مان ڪائنات ۾ ليئا پائڻ شروع ڪيا هئا.

ڏک سڪن جي سونهن گهوريا سڪ ڏکن ري.
(شاهه)

سؤ سڪن ڏيئي سورهم وهائيم هڪڙو. (شاهه)

سؤ سڪن ڏيئي ساڻو ڪجي سور جو. (شاهه)

مڏ پيتو، مسرور ٿياسِي،

ڏک سڪ سڀ کان ڏور ٿياسِي. (اياز)

يا جيئن شيليءَ چيو آهي:

We look before and after,

And pine for what not

Our Sincerest laughter with same pain is fraught,

Our sweetest songs are those which tell about saddest thought.

”اسين پويان (ماضي ۾) ۽ اڳيان (مستقبل ۾) ڏسون ٿا ۽ جيڪي ناهي تنهن کي ڳولهيون ٿا. اسان جي بي اختيار ۽

قدرتي ڪل ۾ به ڪو نه ڪو درد سمايل آهي. اسان جا سڀ کان مٿڙا ۽ پيارا گيت ۽ نغما اهي هوندا آهن جيڪي سڀ کان غمگين سوچن جو داستان ٻڌائيندا آهن.

مڙس ڪال ڪونڙيءَ ۾ ڦاسي جو انتظار پيو ڪري، زال بڪي اڳهاڙي جڳ جي طعنن ۽ مهڻن جي وچ ۾ زندگيءَ جو زهر ڦڙو ڦڙو ڪر پئي پيئي، ولر ايهه ٻچن جو، قرض، مرض، وڇوڙا، ڪيسن جا خرچ، اپيلون، وڪيل وڙا، پوليسون، قيد ۾ ملاقاتون، بي عزتيون، ڏلتون، ٻنهي مان ڏک ڪنهن جو وڏو - زال جو يا مڙس جو؟

هڪڙي ڀاءُ کي اوچتو ئي اوچتو گردن توڙ بخار ٿي پيو، اڃان به ڏينهن ئي ڪو نه گذريا ته مڙس ڦٽڪي ڦٽڪي پورو ٿي ويو. پٺيان سندس سڄو عيال ٻئي غريب ڀاءُ جي گچي ۾ پنججي ويو. وڌيڪ همدرد ڪنهن سان ڪجي؟ مٿل ڀاءُ يا جيئري سان؟ پاڻي جي واري تان جهيڙو ٿي پيو. هن هن کي ڪهاڙي هنئي. هن هن کي، هڪڙو ٿڌي تي مري ويو - ٻيو ڦاسي گهاٽ پهچي ويو. ٻنهي مان ڏک ڪنهن جو وڌيڪ؟

ٻن چوڪرين ساڳئي محبوب سان محبت ڪئي، هن هڪڙيءَ کي ڇڏي ٻيءَ سان شادي ڪئي. ڄڻ ڏينهن جو چشڪو پورو ٿي ويو. هاڻي مڙس جو اهو چاهه ڪونهي ۽ پاڻ به سندس بدليل رخ ڏسي، روئي رڙي، هاڻي منجهانئس نااميد ۽ کٽي ٿي پئي آهي. هاڻي سس سُهي ۽ نٿان جا طعنا مهڻا سهيو، مارون ڪايو. مڙئي حياتيءَ جو گهنگهر پئي گهاري. ٻيءَ جي شادي ٻئي ماڻهوءَ سان ٿي پر دل ۾ اهو ئي اڳيون محبوب ان ئي رنگ ۾ پيو وسيس ۽ نيٺ نئين ورنهن ۾ ورتي پيئي آهي.

نئين سڄ نئون، ورهه ويڙهيچن جو!
(شاهه)

ٻنهي مان ڏک ڪنهن جو ڳرو؟

ساڳي ڳالهه ۾ ڏک به چوٽڪارو به. ڪير چوي ته ڏک وڌيڪ يا چوٽڪارو وڌيڪ؟ ماءُ جو پٽ سوريءَ تي تنگيو اذيت پيو کائي، اطلاع مليس ته مري ويو. ماءُ سندس سُور کان ڇڻڻ تي چوٽڪارو محسوس ڪري يا مرڻ تي ماتم؟

هن جهان ۾ اڃان ڪي ساهميون، توراڙا ۽ ماپا نهيا ئي ڪونهن جو جن سان انسان جي ڏکڻ ۽ سورن جو وزن ۽ قد بت ڪجي سگهجي. ساڳي تڪليف، ساڳيو سُور، هڪڙن لاءِ معمولي ڳالهه، ٻين لاءِ ناقابل برداشت.

ڏکڻ سکن جو دارومدار حقيقتن سان گڏوگڏ ڏک سک محسوس ڪندڙ ماڻهوءَ تي، سندس ماضي ۽ حال تي، سندس جذباتي روين ۽ لاڙن ۽ احساس ۽ سمجهه جي جهل پل کان آزاد اڪيچار ڳالهين تي آهي. انهن ۾ هر وقت هر لحطي بجليءَ جي تيزيءَ سان تبديلي ايندي رهي ٿي جنهن ڪري ساڳي جاءِ تي ويٺل ماڻهو انهيءَ ساڳي پل ۾ ”گهڙي ماسو گهڙي تولو“

ڪڏهن من ماکوڙي، ڪڏهن ڪيهر
شينهن. (شاهه)

ساڳي ڳالهه، ساڳيو ماڻهو، ڪڏهن روح جي راحت ڪڏهن
عين عذاب

سائي راحت روح جي، سوئي عين عذاب.
(شاهه)

ڏک سک جا حساب ڪتاب ڪري سگهڻ وارو قاضي اڃان ماءُ جي پيٽان ڄائو ئي ڪونهي. هيءُ اها جتي فرشتن جا پر به جلن ٿا.

انت بحر دي خبر نه ڪائي رنگي رنگ بڻ آيا. (سچل)

ڏک سک جي ماپ تور ڪرڻ جي ڪوشش آهي جڻ
ڪوهه ۾ پيل منڊي ماکوڙيءَ جو آپ پهچڻ!

ڪنز قدوري قافيا، جي پڙهي پروڙين

سپ،

ته منڊي ماکوڙي ڪوهه ۾ پئي

ڪچي آپ.

(قاضي قادن)

باقي ماڻهو پنهنجي من جي مرضيءَ مطابق ماپا تورا ٺاهي اندازا پيو ٺاهيندو ۽ ڏکا پيو هڻندو تنهن کي ڪير روڪيندو؟ ۽ تنهن ۾ اربعا خطا به ڪهڙي ٿيندي؟ هر ڪو پنهنجي دل جو بادشاهه آهي.

ماڻهوءَ جي پسند يا ترجيح جو به ڪو مقرر ٿيل معيار ڪونهي. جيڪا راءِ کي وڻي سا راڻي. زنده يا گذري ويل ماڻهن بابت به هر ڪنهن جي راءِ پنهنجي پنهنجي. هرڪو پاڻ سان پنهنجون ساهميون ۽ گز ڪنيو پيو هلي، جنهن کي جيڪي پسند اچي. جيئن توڙي مرڻ جي به ڪا هڪڙي ادا ته ڪانهي!

خوبي همين ڪرشمه و ناز خرام نيت،

بيار شيو هاست بنارا ڪه نام نيت.

(محبوب جون ادائون، محبت جون ادائون بي حساب آهن،
ڙڳو هلڻ جي لوڏ ۽ ناز ادا ته ڪونهي. ڪيئي اهڙيون ادائون
آهن جن تي اڃا ڪو نالو ئي ڪو نه رکيو ويو آهي)

جيڪڏهن ڪنهن ماڻهوءَ جي ڪنهن ماڻهو، ماجرا يا لقاءَ
بابت ڪا اهڙي راءِ آهي جيڪا ڪو به ماڻهن جهڙو ماڻهو رکي
سگهي ٿو ته پوءِ اها راءِ چاهي اسان جي راءِ جي برخلاف ئي
چو نه هجي ۽ اسان کي ڪيڏي غلط چو نه لڳي پر پوءِ به ان
کي اها راءِ رکڻ جو اهڙو ئي حق آهي جهڙو اسان کي، اسان
جي دلپسند راءِ رکڻ جو حق آهي. اهو ئي رايي جو اختلاف ۽
ڀاڻ ۾ ٽڪراءَ تي ته تهذيبن جي واڌاري جو اصل راز ۽ ثبوت
آهي! هندستان ۽ يونان جي فطرت جي سائنسدانن (Natural
Scientists) مان ڪن چيو آهي ته ”ڌرتي پاڻي جي ٺهيل آهي“
ڪن چيو ته ”نه! هوا جي!“ ٽين وچان چيو ته ”نه پاڻيءَ جي نه
هوا جي! وچان باهه جي ٺهيل آهي!“ وغيره وغيره. هڪڙن
چيو ته ”ڌرتي مستطيل آهي.“ ٻين چيو ”نه، گول آهي.“
هڪڙن چيو ”ڌرتي بيٺل آهي. سج چنڊ ۽ تارا چُرڻ پُرڻ پيا.“ ٻين
چيو ته ”نه ڌرتي ڦري ٿي. سج چنڊ ۽ تارا بيٺل آهن.“ ٽين چيو
ته ”اهي سڀ پنهنجي پنهنجي محور تي ڦرن ٿا“ ڪو زمانو
هو ته اهڙين ڳالهين کي ڪُفر جو ڪلمو سمجهيو ويندو هو.
اهڙي ڪفر جي ڪلمي ڪينڊڙن کي دين ۽ نيائ مان ڪڍي
ذليل ۽ رُسوا ڪيو ويندو هو. کين توبهه تائب ٿيڻ جا حڪم
ڏيئي، کانئن معافيون وٺرايون وينديون هيون. تان جو نيٺ اها
منزل آئي جو هڪڙي ڏينهن فرانس بلڪ سڄي يورپ جي
آزادي پسند مفڪر والٽير چيو ”مون کي تنهنجي راءِ جي لفظ
لفظ سان اختلاف آهي پر توکي ان غلط راءِ رکڻ جو حق
آهي، تنهنجي ان انساني حق جي بچاءَ خاطر اءُ پنهنجي ساڄي
ٻانهن ويدائڻ لاءِ تيار آهيان!“

جيئن ڪنهن هڪڙي عالم فيلسوف يا اداڪار بدران ٻئي
کي پسند ڪرڻ يا هڪڙي سهڻي بدران ٻئي کي چاهڻ يا
ڪنهن هڪڙي شاعر جي شعر بدران ٻئي جي شعر کي پسند
ڪرڻ ۾ ڪو عيب يا بدعت يا ڪو ڏوهه جهڙو ڪو ڪم ناهي،
تيئن ڪنهن هڪڙي قومي سورمي يا شهيد جي ڏک جي ٻئي
جي ڏک سان پيٽ ڪرڻ يا هڪڙي جي اذيت کي ٻئي جي
اذيت کان گهٽ يا وڌ سمجهڻ ۽ پنهنجي اهڙي راءِ جو اظهار
ڪرڻ ۾ به ڪهڙو ڏوهه ٿي پيو! اها راءِ هڪڙي جي نظر ۾

بلڪل صحيح به ٿي سگهي ٿي ۽ ٻئي جي نظر ۾ سراسر غلط به ٿي سگهي ٿي. پر غلط راءِ جو اظهار ڪرڻ ۾ به ڪهڙو ڏوهه ته ڪونهي! ماڻهو پنهنجي دل ۾ الائي ڪهڙيون ڳالهيون پيو سوچيندو آهي ۽ اندر ئي اندر ۾ الائي ڪهڙيون ڪهڙيون پيٽون پيو ڪندو آهي.

دل درياه سمندرون ڏونگي ڪوڙي دلاڻ دياڻ جڙي (سلطان بابو)

ائين ٿو لڳي جڻ اسين موٽي آزاد انساني راءِ، فڪر، سوچ ۽ ضمير کي ڪاٺ ۾ وهندڙ انهن پيانڪ اونداھين صدين ڏانهن موٽي رهيا آھيون جن ۾ سوچن تي ٻهرا هئا. در در تي خواري ۽ ذلت جا تياس تنگيا پيا هئا، ملان، پوپ ۽ پنڊت راکاس بنيا، آدم بوءِ، آدم بوءِ ڪندا خدا جي مخلوق کي ڪاتن سان ڪهندا، تانڊن ۾ ساڙيندا ۽ سوريڻ تي تنگيندا رهندا هئا. فرق شايد ڙڳو اهو آهي ته اڳي وحشانيت کي دين ۽ ڌرم جا چوڻا پيل هئا ۽ هاڻي ساڳي وحشانيت قوم جي حُداڙيءَ جي چولي ۾ لڪي صدين بعد انساني سوچ ۽ فڪر جي آزادي جي سيني تي خنجر جا وار پئي ڪري. اڳي رام، ڪرشن، عيسيٰ ۽ محمد صلعم جي ناموس جي بچاءَ جا بهانا هئا ۽ هاڻي وقت جي ارغون ۽ ترخان ۽ آمريڪي سامراجين جي خوشنودي لاءِ مخدوم بلاول، شاهه عنايت، صبغت الله شاه، ڀڳت سنگهه، آئيندي ۽ ٻين قومي سورمن ۽ شهيدن ۾ ڪردار ڪشيءَ لاءِ ڊيوٽي سان لڳايو ويو آهي!

اچو ته ڏسون ته اياز قوم جي ڪهڙي ٻلي ماري ڪهڙو مهاڀاپ ڪيو آهي، جو فاضل مضمون نگار کيس شاه حسن ارغون ۽ نواب اعظم خان بڻائي اسان جن پيارن شهيدن مخدوم بلاول ۽ شاه عنايت شهيد جي قبرن کي ٿڌا هٿندي پيش ڪيو آهي. ۽ ان جي جرم کي ڏسي ماڻ رهڻ کي اهڙو ڳڻاهه قرار ڏنو آهي جهڙو مارئي جي لوئي کي رنڊيءَ جي ڪوئي جو پردو بنائڻ! اياز ڏانهن منسوب ڪيل بيان جو مکيه نقطو اهو آهي ته فوري مرڻ کان تڙپي تڙپي مرڻ وڌيڪ اذيتناڪ آهي، شاهه بلاول بابت سندس چوڻ آهي ته شاهه بلاول اڌ ڪلاڪ پيڙهايو ويو هو ۽ شاهه عنايت جو ڪنڌ تلوار تي رکي گهڙيءَ جو گهڙيءَ ۾ شهيد ڪرايو ويو هو. ڀٽي بابت ڏانهنس منسوب ڪيل قول هي آهي ته ”پتو بيوس هو، بنديوان ۽ بيمار هو. هو ٻن سالن کان وٺي ضياءَ جي آمريت جو مقابلو ڪندو رهيو ۽ ان لاءِ نفرت جو اظهار ڪندو رهيو ۽ اڻ نه مڃيائين ۽ نيٺ شهيد ٿيو.“.... ”مڇيل مهاڙن جو عذاب پوڳيو هئائين.“

اها اياز جي پنهنجي راءِ هي ۽ ڳالهه ڪرڻ جو سندس پنهنجو ڍنگ آهي ۽ ٿي سگهي ٿو ته ٻيا ان سان اختلاف ڪن ۽ خود هنن ستن جو لڪندڙ به ممڪن آهي ته ان ڳالهه کي ڪنهن ٻئي نموني پيش ڪري ها. اياز ڪنهن ٻئي ماڻهوءَ جي ڳالهه ڦرائي آيت ڪانهي جو ان سان اختلاف نه ڪري سگهجي. اياز کي پنهنجي ڳالهه ۽ ٻين کي پنهنجي ڳالهه ڪرڻ جو پورو پورو حق آهي. شاهه بلاول لاءِ اياز جو چوڻ آهي ته اهو اڌ ڪلاڪ گهاٽي ۾ پيڙهيو ويو. ان وقت وڃڻ ۽ گهڙيال ڪو نه هئا. کيس ڪيترو وقت گهاٽي ۾ پيڙهيو ويو ان جو ڪو به پڪو پختو رڪارڊ ڪونهي. ممڪن آهي ته ڪو چوي ته سندس گهاٽي ۾ پيل هجڻ جو وقت اڌ ڪلاڪ کان گهڻو وڌيڪ هو ۽ ممڪن آ ته ٻيو ڪو ڊاڪٽر قسم جو ماڻهو چوي ته گهاٽي ۾ اڌ ڪلاڪ هجڻ يا وڌو وقت هجڻ سندس اذيت ۾ ڪا به گهٽ وڌائي نٿي ٿي.

پر اياز ڪٿي به ڪو نه چيو آهي ته مخدوم بلاول ۽ شاهه عنايت اسان جا سورما شهيد نه هئا! انهن جي شان ۾ غلط بياني يا ڪو گهڻو لفظ نه چيو اٿس؟ انهن کي شهيدن بدران ڪجهه ٻيو نه چيو اٿس. هن ته فقط پنهنجي ان راءِ جو اظهار ڪيو آهي ته پٽي کي چيچلائي، چيچلائي ماريو ويو. تنهن ڪري ان کي ٻين کان گهڻي اذيت پهتي هوندي بس. تنهن کان سواءِ هن ته صرف اذيت جي گهٽ وڌائيءَ جي ڳالهه ڪئي آهي، هنن مان ڪنهن جي به قومي عظمت جي گهٽ وڌائيءَ جي ته ڳالهه ئي ڪا نه ڪئي آهي. فرض ڪريو ته ٻن ماڻهن کي ساڳئي وقت ماريو وڃي، هڪ کي سخت اذيتون ڏيئي ۽ ٻي کي تمام آزار سان، ٻيا ايڏا ڪري. ڪنهن اڳچنپ ۾ ساڻهه ڪڍندڙ مٺي زهر وسيلي جنهن جو هن کي سماءُ به نه پوي. ته ان مان اهو ثابت ٿي پيو ڇا ته جنهن کي گهڻا ايڏا مليا اهو وڏو ماڻهو ۽ جنهن کي گهٽ ايڏا مليا اهو گهٽ درجي جو ماڻهو؟ ماڻهو جي عظمت جو معيار رڳو اهو ته ناهي ته ان کي ڪيتري اذيت سان ماريو ويو، لڙائيءَ ۾ اڪثر سپاهين کي بيدريءَ سان ماريو ويندو آهي، سپهه سالارن کي عزت سان ماريو ويندو آهي. ان جي معنيٰ اها ٿي پئي ڇا ته جنهن کي ايڏا گهٽ مليو اهو گهٽ ماڻهو ۽ جنهن کي وڌيڪ ايڏا مليو اهو وڏو ماڻهو؟ ڇا ان حساب سان سپاهيءَ جو رتبو سپهه سالار کان مٿي چڙهي ويو ڇو ته کيس ايڏا وڌيڪ مليو؟ جيڪڏهن فرض ڪجي ته پٽي کي اياز جي انداز کان گهٽ اذيت ملي ۽ ٻين شهيدن کي وڌيڪ ملي به سندس غلط

اندازو ڪهڙو ايڏو وڏو گناهه ٿي پيو، جنهن اياز کي هڪدم اڪڇپي ۾ سنڌ جي عظيم ۽ شاندار قومي شاعر مان ڦيرائي شاهه حسن ارغون ۽ نواب اعظم خان مغل بڻائي وڌو، هو مخدوم بلاول ۽ شاهه عنايت جي قبر کي ٿڌا هٿائيندڙ وحشي درندو ٿي پيو ۽ مارئيءَ جي لوڻي رنڊيءَ جي ڪوٺي جو پردو بڻجڻ جي خطري ۾ پئجي ويئي! رب منهنجا خير!

هن سڄي لمبي چوڙي مضمون وسيلي اياز کي نام نهاد قومپرست شريعت موجب ڪافر، مُلحد ۽ واجب القتل ٺهرائڻ جو سمورو بُنياد ان هڪڙي اکر تي آهي ته اياز جو خيال آهي ته جنهن جيترو وقت وڌيڪ لوڙيو ان جو ايڏا اوترو وڌيڪ. ان نهايت فطري راءِ کي هڪڙي خوفناڪ ۽ پيانڪ شڪل ڏيئي لفاظي جا طومار ٻڌي، تيليءَ مان ٽٽي ۽ ڳالهه مان ڳالهوڙو بنائڻ مان ثابت آهي ته اسان جا نام نهاد قومي پوليس، به ڪوڙ اڪيس ٺاهڻ جي شريفائي فن ۾ عام پوليس کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ ناهي. هونئن ڪوڙو ڪيس ٺاهڻ هڪڙو وڏو هٿر آهي. جيئن گهڻا ڪوڙا قلم لڳائبا تيئن ماڻهو وڌيڪ ماهر ليکبو. جيئن پوليس جنهن کي وڻيس تنهن کي راهه ويندي رنبو ۽ چاڀين جو چڱو پٺيان لڳائي، چيلهه ۾ رسو وجهي قلم 109 ڪيڪ ۾ يا ڪاٺ ۾ چالان ڪري سگهي ٿي، تيئن هتي به اياز جهڙي مڙس کي به هڪڙي ان اکر ۾ جهلي، چور ڪري، شاهه حسن ارغون ۽ اعظم خان جهڙن پهرنن جا ڪپڙا پارائي، قومي سورمن جي قبرن کي ٿڌا هٿندي ڏيکاري قومي خُون جي ڪيس ۾ چالان ڪرڻ ۽ واجب القتل ٺهرائڻ لاءِ به محنت ڪئي، پورهيو ڪئي ۽ دليلبازيءَ جي ڪرتب بازي ڪئي. ظاهر آهي ته جيترو عقل الله سائين ڏنو هوندو اوترو ئي هوندو. ان کان وڌيڪ ڪو نه ٿيندو پر خدا جو ڏينهن رکيو آهي ته حال سارو چالاڪيءَ ۽ محنت ۾ گهٽتائي بلڪل ڪيل ناهي.

هاڻي هي ڊرامائي منظر ڏسو: جڻ اسان جو فاضل مضمون نگار سامهون بيٺو آهي ۽ سمورو لقاءَ بيٺو ڏسي، ۽ شاهه عنايت جو ڏسندي وائسندي جلاد جي سامهون هليو وڃڻ ۽ تلوارن جي هيٺيان مرڪي ڪنڌ ڪپائڻ ۽ جلاد کي هيئن مخاطب ٿيڻ-

”بيا بيا قربانت شوم... الخ“

(اڇ اڇ آءُ توتان قربان ٿيان مون کي تنهنجو ئي انتظار هو.)

يا

سر به قدم يار فدا شد، چه بجا شد،
اين بار گران بود، ادا شد چه بجا شد.

(سر يار جي قدم تان گهوريو
 سٺو ٿيو!
 هي گرو بار هئو، ادا ٿيو، سٺو
 ٿيو!)

منظرنگاريءَ جا جلوا ڏسو!
 يعني جلاد ڏانهن ڪو نه آيو پر پنهنجي جاءِ تي بيٺو
 رهيو! ڄڻ سندس شاهه عنايت سان يا کيس قتل ڪرڻ سان
 ڪو به واسطو ڪو نه هو ۽ جيڪڏهن شاهه عنايت ”ڏسندي
 ڏسندي“ ڏانهن نه هليو وڃي ها ته جلاد جيڪر اتي ئي بيٺو
 هجي ها! پر شاهه عنايت کي جو شهادت جو شوق کڻيو بيٺو
 هو سو ”ڏسندي وائيندي“ يعني سعيو ڪري سڌو اوڏانهن
 هليو ويو ۽ وڃي تلوار جي هيٺان ڪنڌ ڏنائين پوءِ ۽ مُرڪيو ۽
 پوءِ ڪنڌ ڪپايائين ۽ (چئبو ته ڪنڌ ڪپائڻ کان پوءِ) جلاد کي
 هيئن مخاطب ٿيو ”بيا بيا قربانت شوم... الخ“
 جيڪي معجزا تاريخ ۾ ان دؤر جا لکندڙ نه لکي سگهيا،
 اهي اسان جي فاضل لکندڙ لکي ڏيکاريا! يعني پهريائين ڪنڌ
 ڪپائي پوءِ تقرير ڪرڻ جو معجزو.
 هاڻي هي ڀلٽا، اکر بازيون، قلابازيون ۽ اڏامون ملاحظه
 فرمائي ڏسجن:

”هي اهو انساني ذهن ۽ ضمير جي عظمت جو تصور
 آهي جيڪو اهڙي ئي ماڻهوءَ جي دل ۾ پيدا ٿي سگهي ٿو،
 جيڪو جزا ۽ سزا، اميد ۽ خوف، زندگي ۽ موت جي سطحي
 قدرن کان مٿي ٿي، ڪائنات جي وحدت ۾ پنهنجو پاڻ گم
 ڪري چڪو هجي، جنهن وٽ فتح ۽ شڪست، زندگي جي
 رنگارنگي ۽ گوناگونيءَ جا معمولي ڀرتو هوندا آهن...“
 غور فرمايو؟

”هي اهو انساني ذهن ۽ ضمير جي عظمت جو تصور...“
 هي ڪهڙو؟

هن کان اڳ ڪو به تصور پيش ٿي نه ٿيو آهي. هن کان
 اڳ ته هڪڙي عملي واردات بيان ڪيل آهي، ڪنهن به تصور
 جو ذڪر ئي ناهي. تصور ڪٿان آيو؟ ”جزا ۽ سزا، اميد ۽ خوف،
 زندگي ۽ موت جي سطحي قدرن کان مٿي...“
 سطحي قدر ڪهڙا؟ جزا ۽ سزا، اميد ۽ خوف، زندگي ۽
 موت! ڇا جزا ۽ سزا جا قدر سطحي آهن؟ نيڪي کي جزا ملي
 ۽ بديءَ کي سزا ملي اهو قدر سطحي آهي؟ اميد جي آجيان
 ڪجي، خوف سان مقابلو ڪجي، بهتري جي اميد رکجي ۽

برترتي جو انديشو رکي ان سان مقابلي لاءِ تياري ڪجي. زندگي
سان محبت ڪجي. اهي عظيم انساني قدر سطحي آهن؟

قصیدو هڪ ڪتاب جي شان ۾ (سن زوءِ جو ڪتاب “جنگ جو فن”)

سنڌ ۾ حقيقي طرح اعليٰ سطح جو علم ڪڏهن به ڪو
اجايو گهڻو ڪو نه رهيو آهي. لطيف کي ڇڏي ڪو ايڏو وڏو
ذهن ۽ فڪر جو مالڪ سنڌ ۾ پيدا ڪو نه ٿيو آهي. ان ڪري
ڏنيا جي وڏن ڪتابن مان ڪو هڪڙو به سنڌيءَ ۾ ڪو نه
لکيو ويو آهي. اسان وٽ عالمي يا علائقائي سطح جا تاريخ
نويس، سائنسدان يا جنگي ماهر پيدا نه ٿي سگهيا آهن. سنڌ
۾ ڪابه اهڙي لڙائي ڪا نه ٿيل آهي، جنهن کي تاريخ ۾ ڏنيا
جي مکيه لڙائي ڪري ليکيو وڃي. نه وري اسان وٽ ڪي
سڄا پڇا جنرل پيدا ٿيا آهن. جن کي جنرل سڏيو وڃي ٿو. سي
وڏ ۾ وڏ وڏا دلير ۽ سرويچ سپاهي هئا، اهي جنگ جي فن جا
ماهر نه هئا. اسان شهيد گهڻا ۽ سوڀارا سپهه سالار نه هئڻ
جي برابر پيدا ڪيا آهن. منهنجي نظر ۾ اڄوڪين حالتن ۾
سنڌي ماڻهن لاءِ علمي ۽ سائنسي ميدان ۾ مطالعي جا
هيٺيان اٺ موضوع ٻين جي ڀيٽ ۾ سڀ کان اهم آهن:

1. فلسفو
 2. عالمي تاريخ
 3. جاسوسي ۽ جوابي جاسوسي
 4. سفارتڪاري
 5. شاعري ۽ ادب
 6. جنگ جو فن ۽ تاريخ
 7. سائنس ۽ ٽيڪنالاجي جي تاريخ
 8. ڏنيا جي مشهور انقلابين جي تاريخ، جن ۾ ستين صديءَ ۾
ايل اسلامي انقلاب، آمريڪي انقلاب، فرينچ انقلاب، روسي
انقلاب، چيني انقلاب، ويٽنامي انقلاب وڌيڪ اهم آهن.
- جنگ جي فن بابت روءِ زمين تي جيڪو پهريون وڏو
ڪتاب لکيو ويو ۽ جيڪو اڄ تائين ڪلاسيڪي اهميت رکي
ٿو، سو آهي چين جي جنگي داناءُ سن زوءِ SUN TSU جو لکيل
”جنگ جو فن“ ’The Art of War‘.

هي ڏنيا جي آمڙ ڪتابن مان هڪڙو آهي، آمريڪا جي
جڳ مشهور آمريڪي ناول نويس جيمس ڪليول James

Clavell هن ڪتاب جو تازو ترجمو ڪيو آهي. جيمس ڪليول اڄوڪي دور جي چوٽيءَ جي ناول نويسن مان هڪ آهي. سندس هڪڙي ناول مان مشهور ۽ مقبول ٿي-وي فلم ”شو گن“ ٺاهي وئي آهي. جنهن سڄي دُنيا ۾ ڏاڪو ڄمايو هو. ان کان پوءِ هن ٻيا به ڪيترا ناول لکيا آهن، هن کي مشرق جي ملڪن جي ثقافت ۽ تاريخ جي تمام گهڻي خبر آهي. خاص ڪري دور اوڀر بابت سندس مطالعو اڻاهه آهي. جيمس ڪليول کي هي ڪتاب ڪيترو وڻيو، ان جو اندازو سندس مهاڳ مان لڳائي سگهجي ٿو. هيٺ ان مهاڳ جو سنڌي ترجمو ڏجي ٿو. ان کان پوءِ جيڪڏهن پڙهندڙن چاهيو ۽ گهر ڪيائون ته پوءِ دُنيا جي هن عظيم ۽ امر ننڍي ڪتاب کي سنڌيءَ ۾ سندن خدمت ۾ پيش ڪيو ويندو. جيمس ڪليول لکي ٿو:

”سن زوءَ چين ۾ هي غير معمولي ڪتاب اڍائي هزار ورهيه اڳ لکيو هو.“ ان جي شروعات هيئن ٿئي ٿي:

”جنگ جو فن مملڪت جي لاءِ بُنيادي اهميت وارو آهي، اهو زندگي ۽ موت جو سوال آهي ۽ هڪڙو اهڙو رستو آهي، جيڪو يا ته سلامتيءَ ڏانهن وٺي هلندو يا تباهيءَ طرف. تنهن ڪري ڪنهن به حالت ۾ ان کي نظرانداز نٿو ڪري سگهجي.“

ڪتاب جي پڄاڻي هيئن ٿئي ٿي:

”ان ڪري روشن خيال حاڪم ۽ ڪامياب جنرل ئي پنهنجي فوج جي اعليٰ ترين ذهانت جاسوسيءَ واسطي ڪتب آڻيندا ۽ ان جي وسيلي وڏا نتيجا حاصل ڪندا، جاسوس جنگ ۾ تمام وڏي اهميت وارا عنصر آهن، ڇاڪاڻ ته فوج جي چرپر جو دارمدرار انهن تي آهي.“

”اُءُ سچ پچ ائين وسهان ٿو ته جيڪڏهن اسان جا فوجي ۽ سياسي اڳواڻ ههڙي جينيس جي تخليق ڪيل هن ڪتاب جو مطالعو ڪري چڪا هجن ها ته جيئن ويٽنام ۾ ٿيو تيئن ڪو نه ٿئي ها. اسان ڪوريا ۾ جيڪا جنگ هارائي سا ڪا نه هاريون ها. (جنگ هارائي سون’ انهيءَ ڪري ٿو چوان جو ان ۾ فتح حاصل ڪري نه سگهياسون) ۽ ڪيوبا جي بي آف پگس ۾ جيڪي ٿيو (آمريڪي حملو بري طرح ناڪام ٿيو، ر.ب.پ) سو نه ٿئي ها، ايران ۾ جيڪا يرغمال ٿيل، آمريڪين واري خواري ٿي، اها ڪا نه ٿئي ها، برطانيه جي سلطنت ٽڪرا ٽڪرا ڪا نه ٿئي ها ۽ گهڻو امڪان ان ڳالهه جو آهي ته پهرين جنگ عظيم ۽ ٻي جنگ عظيم جي لڳڻ کان بچي وڃي

ها. بهرحال ان ڳالهه جي ته پڪ آهي ته اهي جنگيون ائين ڪونه لڙجن ها. جيئن لڙيون ويون ۽ جيڪي راڪاس پاڻ کي جنگ جا سپهه سالار ۽ جنرل سڏائين ٿا، تن جن ڪروڙين نوجوانن جون زندگيون احمقپڻائيءَ سان اجايون برباد ڪري ڇڏيون، اهي نوجوان پنهنجي سموري حياتي مڪمل طرح سان گذاري سگهن ها.

”اعليٰ ترين جنگي ڪمال اهو آهي، ته دشمن جي مقابلي جي قوت ۽ بندوبست کان سواءِ لڙائي ڪرڻ جي تباهه ڪري ڇڏجي.“

مون کي ان ڳالهه تي حيرت آهي ته سن زوءِ 25 صديون اڳ ايترا گهڻا سچ لکيا، جيڪي اڄ به پنهنجي جاءِ تي قائم آهن ۽ اڄ به ڪتب آڻي سگهجن ٿا، خاص ڪري جيڪي ڪجهه جاسوسن بابت لکيو اٿس ۽ جنهن کي آءٌ اڄ به غير معمولي سمجهان ٿو. آءٌ سمجهان ٿو ته هي ننڍڙو ڪتاب صاف صاف ڏيکاري ٿو ته اسان وٽ ڪهڙا ڪم غلط ڪيا ٿا وڃن ۽ ڪهڙي سبب جي ڪري اسان جا موجوده مخالف ڪيترن ميدانن ۾ ايترا ڪامياب پيا ٿين. (سوويت يونين جي سياسي فوجي نظام ۾ سن زوءِ کي پڙهڻ لازمي ٺهرايو ويو ۽ اهو ڪتاب صدين کان روسي ٻوليءَ ۾ ميسر آهي ۽ اهو ڪتاب اکر به اکر مائوزي تنگ جي جنگي حڪمت عملي بابت نظريي جي ننڍڙي سُرخ ڪتاب جو سرچشمو آهي.) ان کان به وڏي ڳالهه اها آهي ته آءٌ وسهان ٿو ته ”جنگ جو فن“ ڪتاب صاف صاف ڏيکاري ٿو ته پهرين پيش قدمي ڪيئن ڪجي ۽ دشمن سان ڪيئن وڙهجي چاهي دشمن ڪير به هجي.

سن زوءِ لکيو ”جيڪڏهن توهان دشمن کي ڄاڻو ۽ سمجهو ٿا ۽ پاڻ کي به ڄاڻو ۽ سمجهو ٿا ته پوءِ توهان جي ڪٿي هڪ سؤ لڙايون ڪريو ته به توهان کي انهن جي نتيجن بابت ڪو به فڪر نه ڪرڻ کپي.“ (مطلب ته توهان سڀ لڙايون کٽي ويندا. ر-ب-پ)

میکاولي جو ڪتاب ”بادشاهه“ ۽ چياني مصنف ميا موتو موسا شي جي ڪتاب ”پنجن مُندين“ وانگر سن زوءِ جا جيڪي سچ هن ڪتاب ۾ ڄاڻايل آهن، سي هر قسم جي مقابلن ۾ جهڙوڪ رواجي ڪاروباري مقابلن، سڀڻگن جي تڪرارن ۽ اسين روزانو جيڪا چيپي لاءِ جنگ ڪريون ٿا، تنهن ۾ به فتح جو رستو ڏيکاري سگهن ٿا. ٻيو ته ٺهيو پر خود مخالف جنس (مرد ۽ عورتن ر-ب-پ) جي جيڪا پاڻ ۾ لڙائي پئي ٿيندي آهي، تنهن ۾ به جيڪا ڏر هي ڪتاب پڙهندي، سا وڌيڪ فتح

مند ٿيندي. ڇو ته اهي سڀ لڙائي جا مختلف رُوپ آهن ۽ سڀئي ساڳين قانونن مطابق لڙيا وڃن ٿا، يعني سن زوءَ جي ڏسيل قانونن مطابق.

”مون ذاتي طرح زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو 1977ع ۾ سن زوءَ جو ذڪر ٻڌو. اها ڳالهه 1977ع ۾ هانگ ڪانگ ۾ هپي ويلي Happy Valley نالي جڳهه تي ٿي. هڪڙو دوست بي جي وليمس جيڪو گهوڙن جي شرطن جي ڪلب ۾ اسٽيورڊ هو، تنهن مون کان پڇيو ”تو اهو ڪتاب پڙهيو آهي؟“ مون چيو، ”نه“، هن چيو، ”اُءُ توکي ان جي ڪاپي سڀاڻي ئي ڏياري ٿو موڪليان.“

”جڏهن ڪتاب آيو تڏهن مون ان کي پڙهيو ڪو نه، پوءِ ڪيترن هفتن کان پوءِ هڪڙي ڏينهن مون اهو ڪيو. مون کي ان ڳالهه تي وڏو صدمو رسيو ته ايشيا، جاپان ۽ خاص ڪري چين بابت مون جيڪي گهڻا ڪتاب پڙهيا هئا تن ۾ مون هي نئون ڪتاب ڪڏهن به ڪو نه ڏٺو هو، ان ڏينهن کان وٺي هي ڪتاب هميشه منهنجو ساٿي رهيو آهي. ايتريقدر جو جڏهن مون پنهنجو ناول ”نوبل هاؤس“ لکيو ته ان ۾ به ڪيترا ڪردار سن زوءَ جو ادب ۽ احترام سان ذڪر ڪن ٿا. اُءُ سمجهان ٿو ته هي ڪتاب لاجواب آهي، ان ڪري هن ڪتاب جو مون هي نئون ترجمو ڪيو آهي. بدقسمتيءَ سان خود سن زوءَ بابت ماڻهن کي تمام گهٽ ڄاڻ آهي ۽ اها خبر به گهٽ آهي ته هن ڪتاب جا اهي تيرهن باب ڪڏهن لکيا. ڪي چون ٿا ته اهي اڄ کان 25 صديون اڳ وڻ جي بادشاهه جي دؤر ۾ لکيا ويا ته ڪي چون ٿا ته 23 صديون اڳ. اڄ کان 21 صديون اڳ جو تذڪرو ڪندڙ مصنف سوماجين سندس زندگيءَ جو هيٺيون احوال ڏئي ٿو:

”سن زوءَ جنهن جو خانداني نالو وڻ هو، (چين جي) چي رياست جو رهاڪو هو. هن جيڪو ڪتاب جنگ جو فن لکيو تنهن جي ڏاک وڻ رياست جي بادشاهه هولو کيس گهرائي چيو، مون تنهنجا اهي تيرهن ئي باب وڏي غور سان پڙهيا آهن. تو فوج جي سپاهين کي تربيت ڏيڻ ۽ کين ضابطي سان هلائڻ بابت جيڪي نظريا پيش ڪيا آهن، انهن بابت جي اُءُ تنهنجو امتحان وٺان ته جيڪر ڪيئن ٿئي؟ سن زوءَ جواب ڏنو ’پلي‘. بادشاهه پڇيو، جي اها آزمائش عورتن جي ڪجي ته هن وري به چيو ته ’پلي‘. تان جو اهو انتظام ڪيو ويو ته شاهي محل جون 180 دوشيزائون انديون ويون. سن زوءَ کين ٻن ڪمپنين ۾ ورهايو ۽ هر هڪ جو ڪمانڊر بادشاهه جي ٻن

رائين مان هڪڙيءَ هڪڙيءَ کي ڪيائين، تنهن کان پوءِ هن کين هٿن ۾ ڀالا کڻايا ۽ کين هيئن خطاب ڪيائين: ”هاڻي آءُ اهو فرض ٿو ڪري وٺان ته توهان کي اڳ ۽ پٺ جي اکرن جي وچ ۾ جيڪو فرق آهي تنهن جي خبر آهي ۽ ساڄي ۽ کاٻي هٿ جي وچ ۾ جيڪو فرق آهي ان جي به خبر آهي.“ چوڪرين جواب ڏنو ”ها“ سن زوءِ ڳالهه جاري رکندي چيو، ”هاڻ جڏهن آءُ توهان کي چوان ته ”اڪيون اڳيان ڪريو“ ته توهان کي سڌو اڳيان ڏسڻ ڪپي، جڏهن آءُ توهان کي چوان ”کاٻي مڙو!“ ته توهان کي پنهنجو مٿن کاٻي پاسي ڏانهن ڪرڻ گهرجي. جڏهن آءُ توهان کي چوان ”سڌي هٿ طرف ڦرو!“ ته توهان کي پنهنجو مٿن سڌي طرف ڪرڻ ڪپي. جڏهن آءُ توهان کي چوان ته ”پوئتي مڙو“ ته توهان کي پنهنجو مٿن پنهنجي پٺ طرف ڪرڻ ڪپي.“

چوڪرين وري به هائوڪار ڪئي. اهڙي طرح جيڪي فوجي حڪم ڏيڻا هئا، انهن لفظن جي معنيٰ سمجهاڻ کان پوءِ هن هٿيار ۽ جنگي ڪهاڙا کڙا ڪيا، پوءِ جنگي تربيت شروع ڪيائين. تنهن کان پوءِ جنگي نغارن جي گونج ۾ هن حڪم ڏنو، ”ساڄي مڙو!“ پر چوڪريون اچي ڪلڻ ۾ ڇٽيون. سن زوءِ صبر سان چيو ”جيڪڏهن فوجي حڪم جا لفظ صاف ۽ چٽا ناهن ۽ ڏنل حڪم مڪمل طرح سمجهه ۾ نه ٿا اچن ته پوءِ اهو ڏوهه جنرل جو آهي.“ هن وري به کين مشق ڪرائڻ شروع ڪئي ۽ هن ڀيري حڪم ڏنائين ”کاٻي مڙو“ جنهن تي چوڪريون وري به اچي ڪلڻ ۾ ڇٽيون.

تنهن کان پوءِ هن چيو، ”جيڪڏهن حڪم جا لفظ چٽا ناهن. جيڪڏهن ڪو حڪم چڱيءَ طرح سمجهه ۾ نه اچي ته پوءِ ڏوهه جنرل جو آهي، پر جيڪڏهن حڪم صاف آهن ۽ انهيءَ باوجود سپاهي حڪم مڃڻ کان انڪار ٿا ڪن، ته پوءِ ڪمانڊرن جو ڏوهه آهي.“ ائين چئي هن حڪم ڏنو ته، ”ٻنهي ڪمپنين جي ڪمانڊرن جو سسيون لائين وڃن.“ ووءِ جي بادشاهه هڪڙي چبوتر تي تان اهو نظارو بيٺي ڏٺو ۽ جڏهن ڏٺائين ته سندس پيارين راڻين جون سسيون وڃڻ واريون آهن، تڏهن سن زوءِ کي هي پيغام ڏياري موڪليائين:

”اسان کي هاڻي خاطري ٿي آهي ته اسان جو جنرل سپاهين تي پورو پورو ضابطو رکي سگهي ٿو. جيڪڏهن اسين هنن ٻن راڻين کان محروم رهجي وياسين ته اسان لاءِ گوشت ۽ شراب ۾ به ڪا لذت باقي نه بچندي. اسان جي خواهش آهي ته ڪمانڊر راڻين جون سسيون نه لائين وڃن.“

سن زوء اڳي کان به وڌيڪ صبر سان جواب ڏنو، ”مونکي بادشاهه سلامت فرمان ڏنو آهي ته اءٌ سندس فوجن جو جنرل ٿيان. جيڪو سپهه سالار ميدان جنگ ۾ لڙي رهيو هجي، تنهن لاءِ پنهنجا اقا جا سمورا حڪم مڃڻ ممڪن نه هوندا آهن. بادشاهه سلامت جو هي حڪم اهڙو حڪم آهي، جنهن جي اءٌ سندس طرفان مقرر ڪيل سپهه سالار جي حيثيت ۾ تعميل ڪرڻ کان قاصر آهيان.“ ائين چئي، هن فورن ٻنهي راڻين جون سسيون لهرائي ڇڏيون ۽ سندن پويان جيڪي چوڪريون بيٺيون هيون، تن کي فورن سندن جاءِ تي ڪمانڊر مقرر ڪيائين. ان کان پوءِ هڪدم جنگي نغارا وڄايا ويا ۽ وري نئين فوجي مشق شروع ڪئي ويئي. هاڻ چوڪرين کي جيڪي به ڦرڻ گهرڻ جا حڪم ٿي مليا، تن جي انهن تعميل ڪئي. جي کين حڪم ٿي ڏنو ويو، ”ساڄي پاسي مڙو!“ ته ساڄي پاسي ٿي ڦريون. جي کين کاٻي پاسي ڦرڻ لاءِ چيو ٿي ويو ته کاٻي پاسي ٿي ڦريون. جي کين چڪر ڪاٽڻ لاءِ چيو ٿي ويو ته ائين ڪيائون ٿي، جي کين جهڪڻ لاءِ چيو ٿي ته جهڪيون ٿي، جي بيهڻ جي لاءِ چيو ٿي ته بيٺيون ٿي ۽ ان ۾ ڪنهن طرح جو قصور نٿي ڪيائون. سڀ ڳالهيون جيئن کين چيو ٿي ويو تيئن ٿي ڪيائون ۽ هڪڙو اکر به وات مان نٿي ڪڍيائون. سن زوءِ پوءِ بادشاهه کي پيغام ڏياري موڪليو، ”جناب اعليٰ! توهان جا سپاهي هاڻي چڱي طرح فوجي مشق ڪري ضابطي هيٺ اچي ويا آهن ۽ بادشاهه سلامت جي معائني جي واسطي تيار آهن. هاڻي بادشاهه سلامت هنن سپاهين کي جنهن به ڪم ۾ استعمال ڪرڻ چاهيندا، تنهن لاءِ هي تيار آهن. جيڪڏهن حضور جن کين حڪم ڏيندا ته باهه ۽ پاڻيءَ ۾ ٽپي پئو ته اهي حڪم جي انحرافي نه ڪندا.“

بادشاهه جواب ڏنو، ”پلي اسان جو جنرل مشقون پوريون ڪري ڪئمپ ڏانهن موٽي اچي، اسان جي ايڏانهن اچي سپاهين جو معائنو ڪرڻ جي مرضي ڪانهي.“ اهو ٻڌي سن زوءِ پرسڪون لهجي ۾ چيو ”بادشاهه سلامت لفظن جو شوقين آهي پر لفظن کي عمل ۾ تبديل نٿو ڪري سگهي.“

تنهن کانپوءِ ووءِ جي سلطنت جي بادشاهه سهي ڪري ورتو ته سن زوءِ انهن ماڻهن مان آهي، جن کي خبر آهي ته فوج جي قيادت ڪيئن ڪجي ۽ هن کي پنهنجي فوج جو سپهه سالار مقرر ڪيائين. پوءِ سن زوءِ چو رياست جي فوج کي شڪست ڏئي ۽ ان جي تخت گاهه تي وڃي قبضو ڪيائين. اتر طرف هن چين جي رياستن کي ڊيڄاري وڌو،

سندس شهرت چؤطرف پڪڙجي ويئي ۽ جيتري هن رياست جي بادشاهت جي شهرت ٿي، اوتري ئي سن زوءَ جي ٿي. اهڙي ريت سن زوءَ اٽڪل ويهارو سالن تائين. وؤ جي سلطنت جي خانداني دشمن يعني يوئي جي بادشاهت ۽ چوءَ جي بادشاهتن جي مٿان سوڀارو رهيو. آخر ۾ سن زوءَ مري ويو ۽ سندس سرپرست ووءَ جو بادشاهه هڪڙي جنگ ۾ قتل ٿي ويو. ڪجهه سالن تائين سندس پويان سندس ڏيڪاريل رستي تي هلندا رهيا ۽ سوڀارا ٿيندا رهيا. تنهن کان پوءِ هنن هر ڳالهه وساري ڇڏي. پوئين پنجويهه صديون اڳ ڌاري سن زوءَ جي پوئلڳن شڪست کاڌي ۽ ووءَ جي بادشاهت جو بڻ بنياد ناس ٿي ويو.

1852ع ۾ هن ڪتاب ”جنگ جو فن“ جو پهريون دفعو هڪڙي جيزورٿ فرقي جي پادريءَ امپوٽ Father Amiot فرينچ ٻولي ۾ ترجمو ڪيو. هن ڪتاب جي باري ۾ اها ڪهاڻي مشهور آهي ته هي ڪتاب نيپولين جي ڪاميابيءَ جي ڪنجي هو ۽ اهو ڪتاب ئي سندس ڳجهو هٿيار هو. بهرحال اها ڳالهه ته يقيني آهي ته نيپولين جي فتح جو دارومدار سندس تيز حرڪتن تي هو ۽ تيز حرڪت اها ڳالهه آهي، جنهن تي سن زوءَ گهڻو زور ڀريو آهي. يقيناً نيپولين سن زوءَ جي جنگي تعليم جو پورو پورو استعمال ڪيو ۽ اهڙي ريت يورپ فتح ڪري ورتائين. جڏهن هن سن زوءَ جي قانونن تي عمل ڪرڻ بند ڪيو، تڏهن ئي کيس شڪست آئي ”جنگ جو فن“ ڪتاب 1905ع تائين انگريزي ۾ ترجمو ڪو نه ٿيو هو. پهريون انگريزي ترجمو پي-ايل ڪئلٿراپ Calthrop ڪيو هو. ٻيو ترجمو لايونيل گائيلس Lionel Giles ڪيو هو، جيڪو پهريائين شانگهائي ۾ شايع ٿيو ۽ پوءِ اهو 1910ع ۾ لنڊن ۾ شايع ٿيو، مون کي اميد آهي هي ڪتاب توهان کي مزو ڏيندو. سن زوءَ ان جو حقدار آهي ته توهان کيس پڙهو، اُڻ چاهيندس ته ”جنگ جو فن“ ڪتاب جي پڙهائي اسان جي سمورن فوجي ڪمانڊرن ۽ سپاهين لاءِ لازمي نهرائي وڃي ۽ پڻ سياستدانن ۽ سرڪاري عملدارن لاءِ ۽ سڄي آزاد دنيا جي هاءِ اسڪولن، ڪاليجن ۽ يونيورسٽين جي شاگردن جي لاءِ اهو ڪتاب لازمي ڪورس ۾ رکيو وڃي. جيڪڏهن اُڻ ڪمانڊر ان چيف يا صدر يا وزيراعظم هجان ها ته اڃا هڪ وڪ اڳتي وڌايان ها، اُڻ هڪڙو قانون پاس ڪرايان ها ته سمورا آفيسر خاص ڪري سمورا جنرل هر سال هن ڪتاب جي تيرهن بابن بابت زباني توڙي لکيل امتحان ڏين ۽ جڏهن اهو ان ۾ پنجانوي

سيڪڙو مارڪون کڻن تڏهن ئي کين پاس ڪيو وڃي. جيڪو به جنرل ايترو مارڪون کڻي پاس نه ٿئي تنهن کي اپيل جي حق ڏيڻ کان سواءِ از خود بيٺي پير عهدي تان برطرف ڪيو وڃي. مون کي ان ڳالهه تي تمام وڏو پروسو آهي ته سن زوءِ جو علم اسان جي وجود جي بچاءُ جي لاءِ لازمي آهي. هن ڪتاب ذريعي اسان کي اها حفاظت ملندي، جيڪا انهيءَ لاءِ ضروري آهي ته اسان جا ٻار امن سان دنيا ۾ هلن ۽ خوشحال ٿين. اها ڳالهه هر وقت ياد رکڻ گهرجي ته قديم زمانن کان وٺي اڄ سڀني کي خبر آهي ته ”جنگ جو صحيح مقصد آهي امن.“

امر جليل جي ڪهاڻين تي رايو

اٿين ٿو لڳيم، جڻ امر جليل جي هٿن مان سندس احساسن ۽ جذبن جي مُنهن-زور گهوڙي جي واڳ هر هر ڇڏائجيو وڃي ۽ ڪنهن فني شهپاري جي پيشڪش جي لاءِ جنهن نُهر، تحمل ۽ غير جانبداريءَ جي ضرورت آهي، سا قائم رکي نٿو سگهي. هو وڪ وڪ تي نعرا هڻندو پڙهندڙن کي هڪ اڳواٽ ٻڌايل منزل ڏانهن هڪليندو هلي ٿو. هڪ اعليٰ فنڪار ۽ هڪ تبليغ ڪندڙ جو مقصد گهڻو ڪري ساڳيو آهي، ٻئي ڪا ڳالهه شدت سان محسوس ڪن ٿا. ٻئي ڪنهن ڳالهه جا حامي ۽ ڪنهن جا مخالف آهن، ٻئي اهي احساسن ٻين جي دلين تائين پهچائڻ گهرن ٿا. ٻين تائين پهچائڻ جي ڍنگ تي اچيو، ٻنهي جا رستا ڌار ٿين ٿا.

مبلغ سنئين سڌي ڳالهه، وڏي جوش خروش سان ٻڌائي، ٻُڌندڙن کي اعليٰ الاعلان چوي ٿو ته، ”فلاڻي ڳالهه کي صحيح يا سٺو چئجي. فلاڻي کي غلط يا بُرو، پر فنڪار ٻُڌندڙن کي پنهنجي طرفان ڪجهه به نٿو چوي، کين ڪابه نصيحت يا صلاح نٿو ڏئي. هو رنگ ڪري ڏيکاري ٿو.“ ڪنهن واقعي يا ڪنهن حالت جو نقشو چٽي ٿو. هڪڙي ٻي طرفدار وانهڙو وانگر، جنهن گس هلندي جيڪي ڏٺو آهي، سو بيان ڪري ٿو، پنهنجي طرفان ڪابه ٽيڪا ٽپئي نٿو ڪري. ڪنهن جو پاسو نٿو وٺي. هاڻ اهو سندس گهري مشاهدي، ايمانداري ۽ احساس جي شدت ۽ وڏي ڳالهه ته سندس فن تي مدار آهي ته اهو نقشو اهڙي ويساهيندڙ نموني چٽي، جنهن ۾ ٻُڌندڙ ازخود پنهنجو پاڻ اهو اثر پرائين، جيڪو فنڪار چاهي ٿو. اڻ سڌيءَ طرح، ٻيا زور ٻار جي ’ازخود‘ ڪنهن پڙهندڙ ۽ ڏسندڙ ۾ ڪو تاثر پيدا ڪرڻ، اها آهي فن جي آزمائش ۽ امتحان. امر ۾ اها وڏي ڪمزوري آهي، جو هو اڪثر مبلغ ۽ فنڪار جي فرق تي قائم نٿو رهي سگهي. نه ته ”اروڙ جو مست“ ۽ ”هن چار ۾“ جهڙيون ڪهاڻيون شاهد آهن ته هو چوٽيءَ جون ڪهاڻيون

لکي سگهي ٿو. سندس تازي ڪهاڻي ”رُڄ“ (سهڻي جون-66) جي نڀڻي ماسترن جو هڪٻئي جي گلي ۾ ٻانهون وجهي ڳاڻڻ:

”مالڪ تون درد ڪٽيندين ڪين
چڏيندڙين ڪين،

هر حال ۾ هر هنڌ رهبر ٿيندين.“

اهو نظارو اڃا تائين منهنجين اکين اڳيان پئي ڦريو، ڪير آهي، جنهن کي هنن جي ٻٽاڪ شٽاڪ، شيخي ۽ ڪج-بڻهيءَ جي چوٽيءَ هيٺان سندن زخمي دلين تي محرومين ۽ مايوسين جا گهاٽ نظر نه ايندا. سندس تازي ڪهاڻي ”محبت، آرزو ۽ دل جي ڏيڻا“ (نئين زندگي آگسٽ 1966ع) به نهايت اثرائتي، نهايت پياري ڪهاڻي آهي. سڄي ۽ اصلي سنڌ ڳوٺن ۾ رهي ٿي. سنڌ جا سڄا ڀڄا ۽ وڏا موضوع ۽ مسئلا، سندس جيئرا جاڳندا ۽ نمائندا ڪردار ۽ حقيقي ڪهاڻيون ٻهراڙيءَ ۾ ئي آهن، نه شهرن ۾. ان سنڌ ۾، ٻهراڙين جي سنڌ جي ٻولي، اصلي سڄي پڇي، جيئري جاڳندي سنڌ اڃا ڪتابن ۾ نه لکي وئي آهي ۽ اسان شهرن جي پڙهيل ڄڻ وٽان قبوليت جي سنڌ حاصل ڪري نه سگهي آهي. اسان جو عوامي شعر خالص سنڌي، خالص سون آهي، پر نثر ويچارو بکيو پانگ ڪوئي وانگر به هيڊ جون ڳڙيون دڪان تي رکيو ڀساري بڻيو ويٺو آهي. کيس سنڌيءَ جي اکٽ، اڻ لکيل خزانن مان ماسي جيترو مال به هٿ ڪونه آيو آهي. ضرورت آهي ته سري، وچولي، ڪاڇي ۽ لاڙ جا لکندڙ اها ٻولي جيڪا سندن پٽ ۾ راجن ڳوٺن جا ننڍا وڏا، زالون مرد، جهيڙن جهٽن، رسڻ، پرڇڻ، شادين غمين ۽ روزمره جي ڪاروهنوار مهل ڳالهائين ٿا، سا اصلي حالت ۾ ڪم آڻي، پنهنجي صدين جي گڏ ڪيل ڏاهپ ۽ سدا وهڻي ۽ سدا شاهڪار ٻوليءَ مان پنهنجا شاهڪار تخليق ڪن. جيئن سنڌي نثر جي موجوده اڀاهج حالت ختم ٿئي ۽ اسين سنڌ ۽ سندس ماڻهن کي صحيح معنيٰ ۾ سڃاڻي پيش ڪري سگهون. جيڪڏهن اسڪاٽلنڊ جي جابلو قبيلن جي ٻوليءَ جي ضمير مان سر والٽر اسڪاٽ جا لائاني شاهڪار پيدا ٿي سگهن ٿا، جيڪڏهن چٽائي ”ڪاڪني“ انگريزي، ڊڪنسي جي شاهڪارن کي جنم ڏيئي سگهي ٿي، جيڪڏهن مارڪ ٽيون، هيمنگ وي، گورڪي، ڪالڊويل، ٽينيسي وليمس جهڙا جڳ مشهور اديب پنهنجي وطن جي عام ماڻهن جي روزمره جي ٻوليءَ مان شاندار ۽ لافاني ادبي شهپارا خلقي سگهن ٿا، ته پوءِ سنڌو ماڻھو جي عوام جي ٻوليءَ، لطيف ۽ سچل جي ٻوليءَ ۾ ڪهڙي گهٽتائي آهي جو اسان جا لائق

لڪندڙ ان کي استعمال ڪرڻ ۾ عار محسوس ڪن يا ان کان اڻ ڄاڻ رهي به پاڻ کي لڪندڙ تصور ڪن. البت جيڪي لڪندڙ فقط شهرن ۾ ڄاوا نپئا آهن ۽ پهراڙيءَ سان ڪوبه واسطو نه اٿن انهن تي ميار ڪانه رکي سگهبي، اهي ڀلي شهري زندگيءَ بابت لکن.

”ساڪ سان ٿو چوان:

باڪ ڦٽندي ضرور رات ڳٽندي ضرور.“

(امداد حسينيءَ جي شاعريءَ جي تازي ڪتاب ”هوا جي سامهون“ تي تبصرو)

عالمي انسان دوست، انقلابي عوامي شاعريءَ جي ڪائنات جي روشن سڄ شاهه لطيف جيڪڏهن ڪنهن اعليٰ انساني گڻ کي سڀ کان وڌيڪ اوليت ڏني آهي ته اهو هيءُ گڻ آهي، وڏي ويچار ۽ سمجهه سان زندگيءَ جي عظيم ترين مقصدن جو انتخاب ڪري انهن جي حاصلات لاءِ زبردست جاکوڙ ڪرڻ، ثابت قدم رهڻ ۽ توڙ نپائڻ جو گڻ. هن جي نظر ۾ زندگيءَ جي ڪابه عظيم منزل آخري منزل ناهي. هر منزل وري ٻي منزل جو پهريون ٿاڪ ۽ پڙاءُ بڻبي آهي. ڪابه منزل زندگيءَ جي جدوجهد جي پڄاڻيءَ جو دنگ نه پر زندگيءَ جي عظيم مقصدن جي حاصلات جي اڻ ڳٽ سلسلي جي هڪڙي نئين ڪڙي هوندي آهي. اهو سلسلو اڪثر ڪنهن اڪيلي فرد يا تحريڪ جي مڪمل وس ۾ نه هوندو آهي. ان ڪري فردن ۽ تحريڪن بلڪه نسلن کي زور انهن ڳالهين تي ڏيڻ کپي، جيڪي گهڻي ڀاڱي سندن وس ۾ هجن. اوليت ڪنهن هڪڙي مقرر وقت ڪنهن خاص منزل تي رسڻ يا ان کي ماڻي سگهڻ کي نه ڏيڻ گهرجي. اوليت اعليٰ منزلن

ڏانهن وٺي ويندڙ واٽ تي ثابت قدميءَ سان وڌندي رهڻ کي
 ڏيئي آهي. پهچ هجي ته تمام تيزيءَ ۽ جولان سان اڳتي
 وڌجي، پر جي اهو وس نه هجي ته وڪ وڪ ڪري به اڳتي
 رڙهڻ گهرجي. اعليٰ مقصدن طرف وٺي ويندڙ ان واٽ تان
 آخري دم تائين هٽڻو ناهي. مظلوم انقلابي انسانيت جي
 روحاني سپهه سالار جو حڪم آهي:

وٺيو وڃ وائ، ڪنڌ م ڦيرج
 ڪي ڏهين،
 لوڻي ڦير لپاٽ، لڳندي لطيف
 چئي.
 جان جان هئي جيئري ورچي نه
 وين،
 وڃي پون پيئي، سڪندي ڪي
 سڄي.

منجهان منهنجي روح جي وڃي
 ساڄن وساري،
 ته لڳي مر لوهه! ٻاٻيهو ٿي مرن.
 مر ته موچاري ٿين، ويهي وجهه
 ۾ وي،
 دل ۾ آڻ نه دور تون، ڦرڻ سندنو
 ڦي،
 توڻي لهين نه پير، توڻي راحت
 آهي رڙهي ٿي.

عمر سڀ عشق سين پنهنون جي
 پڇن،
 ريس ريزاليون تن سين ڪڙاڙي
 لئنه ڪن؟
 مارڳ جي مرن، وڏا طالع تن جا.

ته پڻ ٿي ويون، جي پنهنون پاڻ
 لڪائون... (شاهه)

پنهنجي عظيم مقصد کي پنهنجي ڪشان ۽ قربانين جي
 پيٽ ۾ هزارين دفعا اُتم ۽ اعليٰ سمجهڻو آهي.
 ڪڙي ۽ ڪڙهي پر ۾ پير پنهنون جو،
 سڪ ٻڌائين سندرو، جانب لاءِ جڙي،

لَانچي لڪ لطيف چئي، منڌ
 جهيڙي ۽ جهيڙي،
 پٽيءَ تان نه پڙي، جي عمر سڀ
 ايتن ڪري.

امداد حسيني سنڌ جي اديبن، شاعرن ۽ دانشورن جي ان
 سڀاڳي ساٿ جو ماڻهو آهي، جيڪي عوامي فن ۽ ادب جي
 وطن دوست، عوام دوست ۽ روشن خيال واٽ تان ”ماسي
 ورائي، دم پنهنجي دم پرائي“ واري ڳالهه وانگر هيڏانهن
 هوڏانهن ڪونه ٿيا. پراڻو چئن ڏينهن جو چڱو ماضي ڪٺڻ
 ڪرائي، نالي جو کٽيو ڪاٺ، مرڻ ڪنڌيءَ تي به جي حضوري
 ڪري ڪرسيءَ کي جهڻو رهڻ ۽ اکيون پوري مال ميڙڻ جي
 پويان ڪاهي ڪونه پيا. بقول انقلابي مرشد سائين جي:

رچي جي ريتو ٿيا، ڪونه اباڻجن
 او،

ڪنڀ نه ڪاري تن ڪي، جي هالاري
 هـ

توڻي ڏوڀي ڏو، ته به لالي انهن
 جـ جي نه لهـي.

(شاهه)

ان ڪري امداد جي شاعريءَ ۾ اهو ئي اصلوڪو رَس ۽
 چَس، جذبو ۽ جُولان، سمجھه ۽ سُرَت، جُرَت ۽ سرمستي،
 اُتساهه ۽ وَلولو آهي، جيڪو اسان جي اعليٰ درجي جي
 انقلابي عوامي وطن دوست ادب، فن ۽ شعر جي سڃاڻپ
 آهي.

هُو غزل توڙي نظم ٻنهي جو ماڻهو آهي. وٽس شاعريءَ
 جو سمورو وڪر آهي: اڌما، اُمنگون، سڀنا، پيار، ظلم ۽ دهشت
 لاءِ اڻاهه نفرت، پڇتاءُ، خود قياسيُون، للڪارون، ... سندس انداز
 قدرتي طرح پنهنجو ۽ نرالو آهي. سندس ڀانت ڀانت جي
 احساسن ۽ جذبن سان رچيل غزلن جا ڪي ڪي بند ائين
 هوندا آهن، جيئن مُنڊين تي جڙيل رنگ برنگي ٿڪون.

ڪنهن جا ڏينهن

اُڪيل اُڪيل سڀ راتيون
 سُڌڪيل سُڌڪيل منهنجا
 ڏيـنـهنـ.

ڏسندي ڏسندي راتين جان،
 ڪئن آهي ويا پنهنجا ڏينهن.

چڏڙي يار امداد ڪڙي،
ڪهڙا ڏينهن ۽ ڪنهن جا ڏينهن!

يارو!

ڪجهه نه ڪجهه، ڪجهه نه ڪجهه،
ڪريون ڪريون يارو،
هڪ ٿو ساڻه ئي پريون يارو.

ڪئن ته ”امداد“ سنڌ جي نالي،
کوٽيون ٿي ويون ڪريون يارو.

سون ميڙيو ۽ ڪنهن ڪنئي
چاندي،
مون ڪنيون برهه جون پريون
يارو.

پل ته واڌي هجي منافق ڪي،
پاڻ ئي ڏير ٿا ڏريون يارو.

هن سنئين لوڪ کان سپاڳيون
سڀئي،
چاهه جيڪي ڪيون چريون
يارو.

چوٽ ڪاڌل آهيان

گل هيو، پٿر هيو، گولي هئي، طعنو
هي،
ڪجهه نه ٿو ڄاڻان سوا ان جي ته
گهاپيل آهيان.

ڪالهه تائين ست سڱ جنهن سان
هئا ”امداد“ يار،
اڄ انهيءَ جي لاءِ بس جاتل سڃاتل
آهيان.

تون ملڻ چاهين ته

هونءَ ته وڪ وڪ چپ هنيو ويٺا اٿئي
گڏ سڀئي،
تون ملڻ چاهين ته آهن رات جا رستا
سڀئي،
پيار ئي هڪ لفظ آهي پهريون ۽

مرڪ ۾ لڙڪ لڪا پيا آهن.

ٻن وهائڻ جيان

زهر لڙڪن جو پي ويا آهيون،
تنهنجي خاطر کلي پيا آهيون.
پوءِ تنهنجا ۽ پهريان رُسوا،
جو به ٿيڻ هيو ٿيا آهيون.
حال احوال بس اهو آهي،
تو بنان جاڙ ٿي جيان آهيون.
صرف هڪ ليڪ آهيون ليڪن،
تنهنجي هٿ تي لکيا پيا آهيون.
پاڻ پنهنجا ڪڏهن ٿيا سين ڪونه،
سي به تنهنجا ٿيا پيا آهيون.

عشق اسلام

پيو سڀ خام آهي ٿي آهي،
عشق اسلام آهي ٿي آهي.
پنهنجي حصي ۾ ڪا تهمت،
ڪو الزام آهي ٿي آهي.
ناهيون شقراط مگر هٿ ۾،
وهه جو جام آهي ٿي آهي.

حمد

.... زاهد توکان...
منهنجا مولیٰ،
جنت طلبي.
خُور مڱي،
غلماڻ گهريو...
مون ته رڳو هڪ گيت گهريو،
من ميت گهريو...

ڪورو پٺو

”ڪورو پٺو چوي ٿو،
مون تي به ڪجهه لکي

چا چونڊ آسڪين ۾،
جنهن کي ڏٺي ڪنيو تو،
چوڻيءَ ۾ گل هنيو تو،
ان جو به ڪو ته نالو،
هوندو آهي ڪٿي ڇڏ،
ها مهر اڃ هڻي ڇڏا!

اڳئين درسي ڪتابن ۾ هڪڙي نظم جو عنوان هو ”وقت چوي ائون بادشاهه“، پر تصور بادشاهين جي بادشاهه جو شهنشاهه ٿئي ٿو. ان تصور جي شهنشاهيت ڏسڻي هجي ته امداد جي نرالن شاهڪار نظمن ”مون توکي ڪٿي ڏٺو آهي“ ۽ ”رشتو“ ۾ ڏسي سگهجي ٿو. ان قسم جي من موهيندڙ بنهه نرالي تصور جو اهڃاڻ پاڪستاني ٻولين جي ڪنهن سڃاتل شاعر جي تخليق ۾ مون کي نه ٿو سڃهي. شاعر ”ڪنهن کي ڏسي تصور ئي تصور ۾ هن کي مخاطب ٿي چوي ٿو“:

”ڪاش!“

تو سان اڳ ملي چڪو هجان ها،
تون منهنجي ٿي چڪي هجين ها،
نه نه ڪاش ڇا جي؟ اصل آهي به ائين!
آئون توسان واقعي ملي توکي ماڻي چڪو آهيان...
تون ته آهين اصل کان منهنجي...
”هڪ ئي ڪٽ تان چوٽ چڙهيل چوڏهينءَ جو چنڊ
پسيو آهي

پورايل رُت ۾ پَٽ جي پينگهه لڏي آهي
تو مون سانوڻ رُت ۾ رُٺو ڪليو آهي.
هن کان اڳ به

لوڪ سڄي ۾ تنهنجو منهنجو نانءُ هليو آهي...
هن کان اڳ به تنهنجي ڳل تي لڙڪ ڏسي،
منهنجو هانءُ پٺو آهي.
هن کان اڳ به،

لاباري ۾ مون ڏي ڏسندي تنهنجو هٿ وڍيو آهي.“
نظم ”رشتي“ ۾ به تصور جي ڪارروائيءَ جو تصور ڏسڻ وٽان آهي.

رشتو

مون به توسان لائون لڏيون آهن،
 جاڳ ۾ نه سهي،
 خواب ۾ سهي.
 مون به ته تنهنجو مينديءَ رتو هٿ ڇُميو آهي،
 چپن سان نه سهي،
 نظر سان ئي سهي.
 محبت جي خالص سرشاريءَ ۽ بي نياز سرمستيءَ جي شاعري
 داستانن ۾ جلوا ڏيکاريندي آهي ته نظمن جي ننڍڙن ٽڪرن مان به
 چلڪندي ۽ بهڪندي نظر ايندي آهي:

ايترو ئي ڪوڙ آهي،
 اڄ رڳو ايترو ئي ڪوڙ آهي،
 ته سڄڻ جوڙ ۽ سڄوڙ
 آهي،
 چوڏهين چنڊ چوٽ تي
 آهي،
 ۽ سندس ڪنڌ جوٽ تي
 آهي.

هوءَ چوي ٿي

هوءَ چي ٿي ته ٿا چون
 مٿاهو،
 ”آءُ هن تي مرڻ لڳو آهيان.“
 آءُ مُرڪي چوانس ٿو ”پياري:
 سچ پچين ته ڪوڙ ٿا بکن
 مٿاهو،
 آءُ توتي مرڻ لڳو ناهيان،
 آءُ تو تي جيئڻ لڳو آهيان!“

وصل ۽ وچوڙي جي ازلي ابدي ڪيفيتن کي امداد جيڪي
 پنهنجا انوکا ۽ هڪٻئي جي بنهه ابتڙ انڊلٽ جا رنگ ڏنا آهن،
 سي سندس چئن بي مثال ۽ خوبصورت نظمن جي ٻن جوڙن
 ۾ ڏسڻ وٽان آهن.

انهن نظمن جي هڪڙي جوڙي ۾ ملڻ ۽ وڃڻ جي
 سرحدن کي مٽائي ۽ پاڻ ۾ ملائي هڪ ڪري ڇڏيو اٿس:

ملڻ، وڃڻ، ملڻ

ملياسين، وڃڙياسين،
 وڃڙياسين ۽ ملي وياسين.
 ڪلياسين ۽ ڙناسين،

رتُ ژناسين ۽ گلن وانگي ڪلي پياسين.
 ڪلباسين ٻار وانگي،
 ۽ ژناسين وڏڙي وانگي.
 ملڻ، وڇڙڻ، ملڻ پنهنجو لڳو رهندو،
 رڻڻ پنهنجو لڳو رهندو،
 ڪلڻ پنهنجو لڳو رهندو،
 پلا وڇڙڻ ٻيا آهي ملڻ ڪهڙو؟
 رڻڻ ري ا ڪل ڪهڙو!
 ملنداسين
 ڪڏهن نه ڪڏهن،
 ڪٿي نه ڪٿي،
 ملنداسين - ملنداسين
 مُکڙين وانگي،
 گل بڻجڻ لئه،
 ڪلنداسين - ڪلنداسين
 رستي تي يا ڪنهن محفل ۾، آمهون سامهون ٿي
 وينداسين،
 هڪڙي لمحي لاءِ سهي پر مرندي مرندي جي
 وينداسين.
 ڪڏهن نه ڪڏهن،
 ڪٿي نه ڪٿي،
 ملنداسين - ملنداسين.
 مُکڙين وانگي،
 گل بڻجڻ لئه،
 ڪلنداسين - ڪلنداسين.
 چاندوڪيءَ ۾ سنڌو تي يا، سمنڊ ڪناري سانجهيءَ
 ٿاڻي،
 ڪينجهر تي يا منڇر تي پڪ، ڪارونجهر تي اڃ نه
 سڀاڻي.
 نظمن جي ٻئي، بنهه اُبتڙ ڪيفيت واري جوڙي ۾ بقول
 تنوير جي ”گهڙي گهڙي هڪ گهاءُ“ واري بنهه اُبتڙ ڪيفيت
 آهي.

هُن ٻن
 هوءَ سڀاڻي وڃي رهي
 آهي

خوف تنهائي هاڻي کان
 ٺهي آهي،
 ۽ سپان رات ٺيڪ هن ٺي
 پيل،
 آءُ ڇا ڪري رهيو هوندس،
 شعر شايد لکي رهيو
 هوندس،
 ساڻ سگريٽ پي رهيو
 هوندس!

جيئن نه مرڻ

... تنهائيءَ جو زهر پيئڻ،
 پين ڇپ تي رکي ڇڏڻ،
 وار ڪلهن تي کولي ڇڏڻ،
 اچي پاسي منجهه وهڻ،
 گوڏو گوڏي ساڻ گڏڻ،
 اڄ ناھي، ڪلهه ته هو
 سڄڻ
 تنهنجو منهنجو اهڙو ملڻ!
 مُرڪي سرڪ سرڪ
 سُرڪڻ،
 سُرڪي مرڪ مرڪ
 مُرڪڻ.
 مَرڪڻ مُرڪڻ، مُرڪڻ
 مَرڪڻ،
 ۽ پوءِ ڪنڌ ڪلهي تي
 لڙڻ،
 ۽ ڪن ۾ اهڙي ڳالهه چوڻ
 جهڙي ماڪيءَ لار ڳرڻ
 اڄ ناھي، ڪلهه ته هو
 سڄڻ
 تنهنجو منهنجو اهڙو ملڻ!

ڏاهن چيو آهي ته محبت اها جيڪا ٻن مان وڌي سموري
 انسان ذات کي پاڪر ۾ پري ڇڏي.
 ٻن جڻن، کيت ۽ مارئيءَ جي پاڻ ۾ محبت جيڪڏهن
 ڦهلجي وسيع ۽ اٿاهه بڻجي، آسمان سان لڳي سمورن مارن

جي ۽ سڄي ملڪ ملير جي، سموري انسان ذات جي محبت ۽
 انهن جي زندگيءَ جي محرومين جو درد نٿا بڻجن، محبت نٿي
 بڻجي، جيڪڏهن عمر جي ڪوٽ سان نفرت سمورن مليرن
 جي سمورن دؤرن جي وڃڻ سان نفرت ۽ انهن خلاف ازلي
 ابدي ويڙهه نٿا بڻجن ته پوءِ چئبو ته ان محبت، ان درد ۽ ان
 نفرت ۾ اڃا گهڻو گهڻو ڪجهه گهرجي.

هر ٻئي سڄي انقلابي عوام دوست فنڪار وانگر امداد
 جي محبت سندس دل جو درد ۽ سندس نفرت اڻاهه ۽ اڻ کٽ
 آهن ۽ سندن ڪئين سدا ملوڪ رنگ ۽ رُوپ آهن.

بڻئي

هيءُ جستي وٽو ڦري توکان،
 آرزوءَ جا نوان گلاب ڏئي،
 جي ڪڏهن ڪونه ٿي
 سڱهن پورا،
 تنهنجي اکڙين کي اهڙا
 خواب ڏئي
 دل چئي ٿي ماڻ ماڻ ڪري
 تنهنجي هٿ ۾ ٿلهي ڪتاب
 ڏئي
 توکي ڪاليج موڪلي
 چي ڏيان!

لڙڪ ستارو

مڙس هن جو جيل ۾ هو
 خون جي الزام ۾
 پُٽ هو روپوش، ڌيءَ
 تي چُڪي ڪاري ڪڏهوڪي
 بي خطا ۽ بي گناهه
 مڙس پنهنجي جي هٿان...
 سُر سيرانديءَ ڪري
 پور پيرانديءَ ڪري
 هوءَ تڏي تي جئن سَتي
 اک وڃي هن جي ستاري تي گُتي
 سارن ستارن کان هيو روشن اهو
 پل پل تارو اهو

کيس پنهنجي ڌيءَ جي چهري جيان پيارو لڳو
۽ لهي آيو اکين ۾!

ستوين صدين کان هر دؤر جي فن ۽ ادب تي پنهنجي
وقت ۽ دؤر جون اندروني ۽ بيروني پابنديون ۽ حدبنديون
مڙهيل آهن. ان ڪري اهي نيار سچ ڳالهائي نه ٿي سگهيا،
ويهين صدي انهن مان گهڻن زنجيرن کي ٽوري ڇڏيو آهي، ۽
انسان دوستي ۽ انسان دشمنن جون گڏ وڇڙ صفون الڳ الڳ
ڪري ڇڏيون آهن. اڄ جو انقلابي عوامي فن ۽ ادب به
پنهنجي ذات جي درد جو زبردست اظهار ۽ انهن خلاف ويڙهه
جو سڃاڻپ ۽ للڪار بڻجي سگهي ٿو. امداد جي شاعري اڄوڪي
دؤر جي عوام جي جمهوري جدوجهد جي ترجمان ۽ علمبردار
آهي.

ٻنڌڻ

جيڪڏهن آهه بس اهو ئي ٻنڌڻ
سنڌ جي لاءِ مرڻ
سنڌ جي لاءِ جيئڻ
ٻيا ته سمورا ٻنڌڻ
مون ڪڏهن ڪونه قبوليا آهن
سڀ فرمان ٽٽي تي چاڙهي
مون وڏي واک سڀني حڪم عدوليا آهن!

مرڻي ناهي سنڌ

ســوچون اُڏمــا، اون،
ڳهريل هي جي ڳوٺڙا،
جاڳندا به يا ڪونه!

ڪيترو سفاڪ آهين

ڪيترو سفاڪ آهين،

ڪيترو چالاڪ آهين.

هن مرڻ،

جيئڻ،

مرڻ کي زندگي ٿو چئين!

هيءَ جا

بندوق جي ناليءَ جيان،

اوندھه سان آھي ڏٽيل.
 بارود جي پوءِ سان ڀريل،
 تنگ
 لاشن سان سٿيل آھي.
 انهيءَ کي،
 منهنجي گھر واري ڳلي ٿو چئين!
 گھر ڦرڻ،
 ساڙڻ،
 اُجاڙڻ،
 ريپ
 رتوڇاڻ کي تون امن ٿو چئين!
 آشتي ٿو چئين!

لفظ نه آهن ڪيڏوڻا

لفظ نه آهن ڪيڏوڻا،
 جن سان ويٺو ڪيڏين راند،
 لفظ ته آهن تيز ڪهاڙا،
 جن سان ويٺو آهه پلاند.
 انهن بي ڏوهه شهيدن جو،
 جن جو ڏوهه هيو بي ڏوهي.
 جن کي لاکپ ۾ جيلن ۾،
 پهرين ماري پوءِ ڪُٺو ويو!

حيدرآباد

گهٽين ۾ لاش گهوٽن جا پيا ها حيدرآباد!
 اُجهائيل ها، جي ڏيهن جا ڏيا ها حيدرآباد!
 اهي تنهنجي مٿان صدقي ٿيا ها
 حيدرآباد!
 تڏهن توکي به ڪجهه آيو ته هو ياد!
 اسان جي مائرن ۽ پيئرن جا ڪپل ها
 حيدرآباد!
 ڊرل، چاقن، چڪن جا گهاو چاتين ها
 حيدرآباد!
 ۽ وطن جا ٻارڙا معصوم، نيزن تي جهپيل
 هئا حيدرآباد!

تڏهن توکي به ڪجهه آيو ته هو ياد!

پنهنجون صفون ٽوڙي ڇڄي ويلن، منافقن ۽ دهمان بازن
جون ڏگريون لاهڻ سڄي عوام دوست فن ۽ ادب جو ازلي
فرض ۽ حق پئي رهيو آهي.

اسان وٽ هڪڙن پاڻ کي عظيم ماڻهن جا روحاني فرزند ۽
سند جا سپوت مڻي مڻي سڏائي ڪونڌر پئي ڪهايا، ۽ ٻيا
نلها تماشائي بڻيا بيٺا هئا. ٻين وري ماڻهن کي ائين چئي
سندن حوصلا پست پئي ڪيا ته هر ڪوشش اجائي آهي.
ڪي به نه ورنڊو سرنڊو. انهن ٻنهي ڌرين کي امداد ننگو
ڪيو آهي.

هي نظريي ضرورت،
جا پوئلڳ منافق،
هٿ ٺوڪيا مفڪر،
هر دؤر جا چنيسر،
ايجنٽ دشمنن جا،
غدار هي وطن جا،
اهڙا عظيم پيءُ جا،
پٽ ڪيئن ٿي سگهن ٿا!

تو ته چيو هو

”مون جو پوڪيو آ مٽيءَ ۾، ڀڄ نڪرندو
ڪونه،
باڪ به ٻڪندي، لاک نه لڳندي، ٿور
نيس رندو ڪونه،“
تو ته چيو هو ”ڏينهن نه ٿيندو، سڄ
اُڀرندو ڪونه!“
”پلجي سلجي آڪيري ڏي، پنڇي ورنڊو
ڪونه،
ماچس منهنجي مٺ ۾ آهي، ٻارڻ
ٻرندو ڪونه،“
تو ته چيو هو ”پهڻ نه ٻڌندو، ڪڪُ به
ترندو ڪونه!“
”مارڳ تي بارودي سُرنگون، ماڳ به
رسندو ڪونه،
چٽي چلهي چيپاڻي ويندو، ڦيٽو

گســـــــندو کونـــــــه،
 تو ته چيو هو ”هاڻي ڪوئي بادل
 وســـــــندو کونـــــــه!“
 تو ته چيو هو....
 تو ته چيو هو....

ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن ماڻهو لاءِ خاص ڪري عظيم
 قومي جدوجهد جي ميدان جي ماڻهن لاءِ محبوب جي بي
 وفائيءَ کان ساڻين جي بي وفائي وڏو حادثو هوندي آهي.
 امداد سان به اهو حادثو ٿيو آهي ۽ هن پنهنجي اندر جي خون
 سان ان جو منظر چٽيو آهي.
 ڄام شوري جون هوائون!

يار جيڪي ها هيئن جون ٿوڻيون،
 ڏينهن جو سِرَ تي چمر جي چانوَ ها،
 رات جو مڌ جي پيالي منجهه تڙگيا چنڊ جان.
 پن جي ٻيڙي به هڪ هڪ ڦوڪ او پيئندا هئا،
 هي هڪ ٻئي لاءِ او مرندا هئا جيئندا هئا.
 هڪ پيالي مان به هڪ هڪ سُڪ سرڪيندا هئا،
 پور مانيءَ مان به هڪ هڪ چڪ اوکيندا هئا.
 سڏ ساڻ سڏ ڏيندا هئا،
 هڪڙو نه ڪيئي نانوَ ها.
 روبرو، ڀرپُٺ حوالي طور جيڪي فخر سان کڻبا هئا،
 تسبيه جي داڻن جيان ڳڻبا هئا.
 ننگ مولا تي رکي،
 ٻول تن جا ٻڌا،
 جيڪي ڪيائون واعدا،
 ”سند جي لئه هئن ڪنداسن.
 سند لئه هونئن ڪنداسون،
 سو نشي ۾ چڻ ته او وڦليا هئا،
 ٻول سي ۽ قول سي،
 سگريٽ جي دونهين جيان وڪري ويا!“

چڏي ڏي انهن کي
 انهن کي نه چؤ،
 اهي ڪجهه نه ڪُچندا،
 نه لُچندا نه پُچندا،

401

آءُ اُجهامُڻ ڄاڻان ڪونه،
 سارو ڏيهه ڏياري آهي،
 منهنجي رات انڌاري آهي،
 ڏينهن ٿيڻ جي دير آهي.
 ڏيهه ڏيا ته اُجهامي ويندا،
 پنهنجي وٽ ۾ ڪامي
 ويندا،
 ڏينهن جو ڌاتار جڏهن
 سُورج اُپ تان اُپري
 ڏسندو،
 آءُ اُجهامُڻ ڄاڻان ڪونه،
 وٽ وانگي ڪامُ ڄاڻان
 ڪونه.

اُماس کانپوءِ

اُماس آهي ته پوءِ چاهي،
اُماس کانپوءِ صبح آهي.
انهن انڌيرن پٺيان سويرا،
کنيو اچن پرهه جا ته پيرا،
سپن هٿن ۾ ڪتاب هوندا،
تمام چهره گلاب هوندا،
سڀاڻ اُساڀيان جنين جي،
اهي اکين منجهه خواب
هوندا.

باک جي ساک
ساک سان ٿو چوان باک ڦٽندي ضرور،
رات گڏندي ضرور،
ختم ٿيندو اوس ڏک ۽ ڏوجھرو،
سند جي سيند مان صبح جو سوجھرو،
سا به ٿي پئي ڪٽي آھه ڦٽيو ضرور.
آپتون پير جو پنڌ گڏو ضرور.
رات گڏندي ضرور،
ساک سان ٿو چوان باک ڦٽندي ضرور.
روشنيءَ جي اُجھايو مٿان پياس کي،
اکڙين جي وسايو مٿان اس کي.
دوستو،
ساٿيو،
پاڻرو پيڻرو
پڪ پرھه جا پکي لات لنوندا ضرور،
سوجھري کي پليڪار چوندا ضرور.
رات گڏندي ضرور،
ساک سان ٿو چوان باک ڦٽندي ضرور.

پشو پاشا جو جائزو

سائين، ”مهراڻ“ جي هلندڙ سال جي پهرينءَ اشاعت ۾ شايع ٿيل جمال اڙي جي افساني ”پشو پاشا“ پڙهڻ جو موقعو، مون کي ڇپجڻ کان اڳ لاڙڪاڻي ۾ مسودي جي صورت ۾ نصيب ٿيو هو ۽ افساني جو بيباڪ روح، انوکو ۽ دل لپائيندڙ عبارت ۽ ٻولي بيحد پسند آيا هئم. ساڳيءَ اشاعت ۾ جمال ۽ اوهان جا دلچسپ خط به شايع ٿيا هئا، انهيءَ ڪري ايندڙ اشاعت جو منتظر هئس ته من دوست افساني يا خطن تي تبصرو ڪن، پر ڏنم ته ڪنهن به ايڏانهن پورو توجهه ڪونه ڏنو. آءٌ شايد جمال جي فن جي پهرين پرستارن مان آهيان ۽ شايد آءٌ ئي پهريون پڙهندڙ هئس، جنهن سندس پهرئين افساني کي پڙهي، هن اڳتي هلي مشهور ٿيندڙ سنڌي افساني نگار کي خط لکي خراج تحسین ڏنو هو. ان بعد هن صاحب، منهنجي درخواست تي، مون کي پنهنجا بهترين افسانا ”پيراڻي“، ”خميسي جو ڪوٽ“ ۽ ”صداقت“ پڙهڻ لاءِ عنايت ڪيا. مون کي ٻن سنڌي فنڪارن جي فن تي تفصيلي طور لکڻ جي زبردست تمنا رهندي آهي- اياز ۽ جمال. مون کي آرزو آهي ته ڪنهن ڏينهن پنهنجي وطن وارن کي سندن گودڙيءَ ۾ هنن لالن جي صحيح قدر ۽ قيمت ڪٿي ٻڌائي سگهان- خير، اڄ ڪيترن ڏينهن بعد جمال جي هڪ تخليق تي ڪجهه چوڻ جو موقعو مليو آهي، ستم هيءُ آهي، جو سوچيان ويٺو ته هن دفعي جيڪي مون کي لکڻو پوي ٿو، سو ڪو ٻيو لکي ها ته چڱو!

”پشو پاشا“ جو مقصد هڪ اهڙو مثالي ڪردار پيش ڪرڻ آهي، جو نه فقط اسان منجهان ۽ اسان جو هجي، پر ساڳئي وقت اسان جي اڳواڻي ۽ رهبري به ڪري، اسان کي موجوده پستيءَ ۽ ذلت جي حالت مان چوٽڪارو ڏياري ۽ ان جي آسن ۽ اميدن کي حقيقت ۾ بدلائي ڏيکاري. ان جو مقصد، سماج جي غيرانساني ماحول ڏانهن اشارو ڪرڻ جي بدران، ان کي عمل ۽ جدوجهد جي وسيلي بدلائڻ ۽ ختم ڪرڻ جي راهه ڏيکارڻ آهي. ”پشو پاشا“ عوام جي ڪامياب ڪهاڻي آهي. اچو ته ڏسون ته ”پشو پاشا“ جو هيرو ڪهڙين مثالي وصفن جو مالڪ آهي ۽ هو ڪهڙن وسيلن سان پنهنجي

مقصد کي پهچي ٿو. اچو ته ڏسون ته افساني ۾ اسان کي ڪهڙي قسم جي عملي جدوجهد جي دعوت ڏنل آهي. ”پشو“ قدرت جي اڻ-گهڙيل تخليق هو.... ڏسندي ڏسندي جوان ٿي ويو، ته به جهڙو ٻار! ڪنهن کي چڪ، ڪنهن کي رهڙ- پيو اچلون ڏيندو ۽ چلڪندو! رحمدل به هڪڙو ئي هو.“ ويندي توڙي تائين، سندس ڪردار ۾ اها جذباتي چلولائي ۽ هلڪائي نظر اچي ٿي. سندس سياسي فهم ۽ تدبر جو ثبوت سندس لنبين ناٽڪي تقريرن کان سواءِ ٻيو ڪونه ٿو ملي. سندس موجوده دؤر جي حقيقتن جي ڄاڻ جو عالم اهو آهي، جو نه پڇا نه ڳاڇا، سڌو وڃي هڪ اڻ-ڏنل وائيل سپٽ کان قرض گهريو اٿس ۽ هن جي نه ڏيڻ تي مچرجي پيو آهي، ۽ بنا پئسن جي وڪيل ٻڌڻ ويو آهي! سياسي تنظيم جو ذڪر ئي فضول آهي.

سندس انقلابي بڻجڻ جو سبب به دلچسپ آهي، ڳوٺ جي وڏيري کي سندس چلولايون پسند نٿي آيون، باقي جو کيس پنهنجي ڌيءَ سان عشق ڪندو ڏٺائين، سو ڪاوڙجي پيو، تنهن تي ائيٽ پيدا ٿي پيئي ۽ وڏيري هن کي ڇڏي، وٺي ٻين اوڙي پاڙي جي ماڻهن تي ظلم ڪرڻ شروع ڪيا. تنهن تي سمورن ماڻهن پشوءَ سان ملي جدوجهد ڪئي ۽ نيٺ فتح پاتائون- يعني وڏيرو پنهنجي ڌيءَ سان عشق ڪرڻ جي اجازت ڏي ها، ته انقلاب جي نوبت نه اچي ها.

بهرحال، فقط وڏيري جي ختم ٿيڻ جي دير هئي، اڪ-چنپ ۾ خوشين ۽ راحتن جي بارش ٿي ويئي. سواءِ نئين قسم جي تنظيم جي، سواءِ رنڊڪن ۽ تڪليفن جي، سواءِ غلطين ۽ ناڪامين جي، جڻ ڪنهن قسم اعظم جي ڦٽي سان راتو واهه صدين جون لعنتون، قديم عادتون، رسم و رواج جون پيڙهيون ۽ اقتصادي پستيون الائي ڪيڏانهن غائب ٿي ويون.

مطلب ته ”پشو پاشا“ مان پڙهندڙن تي اهو تاثر ٿو ويهي ته ملڪ جي نظام بدلائڻ لاءِ صرف هڪ ڇيڪڙي، جهنگلي، الز ۽ ضدي پهلو ان جي ضرورت آهي، جو ڪنهن من-موهڻيءَ نازنين جي عشق ۾ ٽوڪر کائي، بغاوت تي آماده ٿي وڃي ۽ پوءِ زوردار تقريرن سان قوم کي ميدان جنگ ۾ آڻي بيهاري! سياسي تنظيم، اقتصادي ۽ سياسي نظرين ۽ تحريڪن جي پڪيڙ ۾ پوڻ جي ڪا ضرورت ڪانهي.

ظاهر آهي ته هن قسم جي ماڻهوءَ کي پنج سئو سال اڳ ڪيڏي به عزت سان چو نه ڏنو وڃي ها، پر ڪم از ڪم اڄوڪي دؤر جي پيچدار مسئلن ۽ تاريخي مقصدن لاءِ هيءُ

ماڻهو ڪنهن به صورت ۾ هڪ فلم ائڪٽر کان وڌيڪ ڪارآمد ٿي نٿو سگهي. درحقيقت اڄوڪي دؤر کي ههڙن، 'ممتاز دمساز'، 'جانعالمين' ۽ 'حاتم طائين' جي نه، پر آزمائيل سائنسي ۽ اقتصادي نظرين سان هٿيار-بند جاندار تحريڪن ۽ زندگيءَ جي ڪوري ۾ ٽپي ڪُنڊن ٿيل دانشور ۽ داناءُ مجاهد رهنمائن جي ضرورت آهي، جي تاريخ جي نبض کي سڃاڻندا هجن ۽ ان جي هر هيٺاهين ۽ مٿاهين کان واقف هجن. مطلب ته "پشو پاشا" ۾، موجوده دؤر جي حقيقتن ۽ پيچدار تقاضائن کان پڇي، خيال پرستيءَ ۽ افراد پرستيءَ جي قديم غارن ۾ پناهه ورتل آهي.

افسانن جي عبارت ۽ ٻولي نهايت حسين ۽ لطف ڀري آهي ۽ واقعات نگاري بيحد ڇپندڙ آهي. مجموعي طور، افسانو هڪ دليريءَ واري ڪوشش آهي، جا ناڪام ثابت ٿيڻ جي باوجود يقيناً نين ۽ اڳي کان وڌيڪ ڪاميابين جو به پيش خيمو ثابت ٿيندي.

"پشو پاشا" هڪ خاص ادبي ۽ ذهني لاڙي جي چغلي هئي ٿو، جنهن لاءِ ڪو نالو به رکيو اٿن، پر متان "ڪٿر ملهڻي" جي الزام هيٺ اچان، تنهن ڪري رڳو ان جي حقيقت ۽ جنهن پس منظر جي اهو پيدائش آهي، تنهن بابت به اکر لکڻ تي صبر ڪريان ٿو.

وچولي جاگيرداريءَ جي زماني ۾ جڏهن عام انسان سلطانن، خليفن، بادشاهن ۽ شهنشاهن جا ٽڪن ورتل ٻانهن لکيا ويندا هئا ۽ سندن بهتر ندگيءَ جي خوابن جي سچي ٿيڻ جي ڪا صورت ڪانه هئي، تڏهن ادب پنهنجي آميدن ۽ آرزوئن جو اظهار ڪرڻ لاءِ، "حاتم طائي" ۽ "امير حمزي" جهڙن ڪردارن وسيلي، "بوقلمون" جهڙن جادوگرن جي جادوءَ جي ڪوٽن کي ڪرائي، سچ چنڊ کي شرمائيندڙ مجبور محبوبائن کي آزاد ڪرائي، جذباتي تسڪين حاصل ڪندا هئا. ان بعد، ڄڻ ۽ پرين کي ڇڏي مٿئين طبقي جي اميرزادن ۽ اميرزادين جي عشق جي داستانن لکڻ جو رواج پيو، اهڙيءَ طرح اديب پنهنجي روزمره جي زندگيءَ کان پڇي، خيالن جي ڪاڪ آڏيندا رهيا.

17هين صديءَ جي آخر ڌاري، نيٺ اديبن پنهنجي ماحول تي نظر ڊوڙائي، ان مان پنهنجا موضوع وٺڻ شروع ڪيا- تان جو انگلينڊ ۾ چارلس ڊکنس، فرانس ۾ ايمل زولا، ناروي ۾ ڊسن، جرمنيءَ ۾ ٿامس مئن، روس ۾ ترگنيف ۽ چيخوف،

وغيره جهڙن اديبن عوام جي زندگيءَ کي حقيقت پسنديءَ مان فن جي قالب ۾ اٿڻ جي هنر کي معراج تي پهچايو.

ادب جو نئون دؤر انقلابي حقيقت نگاريءَ سان شروع ٿيو، جنهن نه رڳو ماحول جي پيانڪ پهلون کي پيش ڪيو، پر ان جي روشن امڪانن کي پڻ آجاريو ۽ ڏيکاريو ته انسانيت ڪيئن گندين نالين، ڪراهن جهڙين واٽن، خطرناڪ پيچرن ۽ اٿانگين لاهين چاڙهين مان لنگهندي، تڙندي ٽاپڙندي، ڪڏهن منهن ڀري ڪڏهن پيرن ڀري، ڪڏهن ٽڪي ته ڪڏهن ڀري، اٿڻ يقين سان، روشن مستقبل ڏانهن وڌي رهي آهي.

جيئن ته هن دُنيا جي اديبن کي زندگيءَ تي مڪمل ڀروسو آهي. تنهن ڪري هنن ان جي اونداهين گهٽين ۽ تهخانن توڙي روشن شاهراهن کي بي خطر پيش ڪيو. انهيءَ ۾ کين سندن اٽل ڀروسو سان گڏ سندن حياتيءَ جي حيرت انگيز ۽ ڳوڙهيءَ ڄاڻ به زبردست مدد ڏني.

جڏهن اڌ-پڪن ۽ تجربو ڪندڙ قلمن انقلابي حقيقت نگاريءَ جي پيرويءَ جي ڪوشش ڪئي، تڏهن زندگيءَ جي گهري پروڙ جي گوشت يا فن جا سڻپ جي گهٽتائيءَ ڪري، سندن تخليقات جو کاڌو يا ته پٽڙي مٺي رب ٿي پئي يا وري مرچن جو ڪاڙهو! رڳو اميد جي مٺاڻ يا غم جي مصالحي تي پاڙيندڙ اديب، اهڙيءَ طرح، پنهنجي تجربن ۾ ڀريءَ طرح ناڪام ٿي ويا يا ”نظرين“ تي ڪاوڙ ڇنڊڻ يا پڙهندڙن جي رجعت-پسنديءَ جو ماتم ڪرڻ لڳا.

اسان جي سنڌ جا اڪثر اديب وچولي طبقي جا ملازم آهن، جن کي عام زندگيءَ جي سچين پچين، ڪڙين توڙي مٺين حقيقتن جي خير ڪا خبر آهي. هنن جي ڄاڻ جو دارومدار گهڻو ڪري ڪتابن ۾ پڙهيل ادبي ”فارمولائن“ تي آهي، جيڪي مڪاني حالتن سان هرو ڀرو ٺهڪي نٿيون اچن. اسان جا دوست، لائبررين جي زور تي، ”هاورڊ فاسٽ“ ۽ ”گورڪي“ ٿيڻ جي ڪوشش مان آخر ڪَڪَ ٿي، زندگيءَ ڏانهن مڙيا: مگر هتي جي زندگيءَ ۾ ڪامياب انقلاب ۽ بيداريءَ جا چين ۽ يورپ جهڙا نمونا نه ڏسي، هنن ڪاوڙ مان سنڌ جي حقيقي ”هيروئن“ کي ڏيهه نيڪالي ڏيئي، پنهنجا خيالي هيرو بڻائڻ شروع ڪيا آهن. وچولو طبقو، جو هميشه مٿئين ۽ هيٺئين طبقن، جي وچ ۾ تنگيل رهندو آهي، سو ته هونئن به اڪثر انتها پسند ٿيندو آهي.

ظاهر آهي ته اسان جي خاص تاريخي حالتن سبب، اسان جو هيرو هن دؤر ۾ مڪمل ۽ چٽيءَ طرح ڪامياب ٿي سگهي

ئي نٿو، ڇو ته جڏهن عوام ئي فاتح ڪونهي، تڏهن ان جا نمائندا ڪيئن فاتح ٿيندا! پر ان جو مطلب اهو ڪونهي ته اسان جو هيرو اخلاقي طور به ڪامياب نه ٿئي، هر هنڌ شڪست کائي، هر منزل تي ٺوڪر کائي، يا اڳتي قدم اصل نه وڌائي يا ٻئي پاسي مردار طاقتون وقار نه وڃائين ۽ ناڪام نه ٿين، پر شرط هيءُ آهي ته انهن کي پيش ڪندي، ترٽ-ڪاميابيءَ جي حرص ۾ حقيقتن جي زمين تان پير نه کڻي ڇڏجي.

(مهراڻ - 1956ع)

سوچن جي دائري

پرديسيئڙا!
 من آڳر تي سار، پڪيئڙا،
 ٻوليون ٿا ٻولين....
 هاءِ! نيڻ، املهه موٽيئڙا،
 رويو ٿا رولين....
 منهنجون سڀ ساهيڙيون، اهڙيون جهڙيون ويريائون!
 هر هر منهنجي سامهون، تنهنجون ڪُن ۾ ڪُن ڳالهيون!
 يادن هڙ جي، او جانيئڙا!
 ڳنڍ پيون ڪولين.
 مون کي منهنجون جيڏيون سرتيون مهڻ سان مارين
 آئت عيوض، هاءِ الازي! ساڙوليون ساڙين!
 موٽي آءُ، سڄڻ ساٿيئڙا!
 چوريون چاچولين،
 پرديسيئڙا!
 من، آڳر تي سار، پڪيئڙا،
 ٻوليون ٿا ٻولين.
 (آسي زميني)

جذبا رنگ رتول!
 رات به منهنجا ڍول!
 توڏي اڏري آيا.
 چوري تنهنجي شهر جا،
 گيئي چورا رول!
 توڏي اڏري آيا.
 بيڪ ڪپي ٿي سُونهن
 جِي
 آڪڙين جا ڪشڪول!
 توڏي اڏري آيا.
 شاعر جا احساس ٿي،
 ٻرندڙ ٻرندڙ ٻول،
 توڏي اڏري آيا.
 توکي ماڻيان، آس آ،
 جهليل منهنجا جهول!
 توڏي اڏري آيا.
(معشوق ڌاريجو)

تو سوا سانورا، ننڊ آهي ڦٽل،
 رات پوئين پهر، مون لکيو آ
 غزل.
 ياد ايندي رهي، لڙڪ وهندا
 رهي،
 صبح تائين هئا، نيٺ منهنجا
 پنل.
(خليل عارف سومرو)

مان وڃان ٿو پيو، مون کي ڇڏ شاعري،
 مون کي پڙهڻو به
 آهي.

لفظن جون حرمتون، آئون ڄاڻان ٿو پر،
 زندگي آ ڳري، مون کي پڙهڻو به آ.

پنهجا ڪاڱلَ جي تو، مون لاءِ چوڙي
چُڙيا،
مان وڃان پوپري! مون کي پڙهڻو به آ.

پيار ۽ دل لڳي، پوءِ به ٿيندا پيا،
او چري چوڪري، مون کي پڙهڻو به آ.
(علي اظهار)

سُندر سُندر جيڪي
سُـڀـڻا،
ڪالهه ڏٺا هئا، تو ۽
مـوـن.

سمند ڪناري واريءَ جا
ڪـي،
گهر آڏيا هئا، تو ۽ مون.

ياد اٿئي ڪي شاهه
جـا دوهـا،
گذ پڙهيا هئا تو ۽ مون،

سي ويا "امر" اڌورا
رهـجـي،
گيت لکيا هئا، تو ۽
مـوـن.

("امر" سومرو)

منهنجي اڳيان حيدرآباد جو "صبح ٿيندو" پبليڪيشن رکيو
آهي. شعرن جي حصي ۾ مٿيان شعر ٽڪ مارڪ ٿيا پيا آهن ۽
انهن کي وري پڙهيو اٿم.

ڪهاڻين جي حصي ۾ به ننڍڙيون ڪهاڻيون وڻيون اٿم.
يوسف سنڌيءَ جي ڪهاڻي "مارڪو" ۾ "سائنٽ" ۽ سندس
ڪم واري "خطو" جي ڳلا خور جوڙي "حليما جي چوري ڦاپان"
جي "داخريائي" ٿيڻ تي ڏاڍي پريشان آهي. "اٽي خطل!...
تون به گهرن جا گيس مارا ڪري، اچي اچن ۾ پيئي آهين..."

منهنجو پيڙ ته هُئين قبر ۾ آهي.... بس ڪاري قيام آئي ٻيو
 ڇا...؟
 ”آئي سائنٽ! رڳو پئي ڳجهارتون ڏيندين يا ڪي ٻڌائيندين؟“
 به....

”ڏيجان! ٻڌايان ته پئي.“
 ”آئي لتي! ڳالهه ڪه مشڪري! حليمان جي اها چوري
 ڦاپان! جيڪا داخترپاڻي ڪ الائجي منڊم ٿي آهي، سا سالگرا
 پئي ملهائي.... ڪالهه ماڻس آئي هئي مون کي ڪانڊ ڏيڻ....
 آئي خطل! اهڙو ڪو ويل ڏئي!؟..... اڃان ڪالهه اسان جا
 ٽڪر تانبا کائي وڌي ٿي آهي، سالگراڻون ملهائين ته اسان
 شاهن ۽ رئيسن جا پُٽ ۽ ڌيئرون... ڪه هيءَ چوڪ چنڊي اچي
 ڪري آهي....“ ”تينجو ڪو اهڙو نڪرو نهي ٿو ڇا؟“ آئي! مون به
 حليمان جي اهڙي ڪر ڪئي جو منهن ڦڙو ڪري آئي رواني
 ٿي. سائنٽ پڪ ساڀي چئي ويئي.

”آئي سائنٽ! نياڳي چوريءَ جا ڪم ڏنا آهيني.... سڄو
 ڏينهن اچو ڪڦڻ پايو پئي اسپتال ۾ مائين کي تپاسي.... جيگل
 امان! کُٽيءَ جو ڪنيم، سو تنهن ڏينهان چيلهه جي سور ڪنا
 هلاڪ ٿي جا وڃان اسپتال ته ڇا رنگ ڏسان.... تيل ڦليل ڪري
 موٽي ڌارين ڏاخترن جي سامهون ويئي آهي. مون کي جو
 ڏنائين ته اتان اتي اچي در وٽ ڪيڪاري هٿ ڏنائين.... ۽
 ”ماسي خطو! ماسي خطو!“ چئي خبرون وٺڻ لڳي.... ائي آئون
 به زماني ۾ آئي ويئي آهيان، سمجهي ته ويس، ڪو ڪُنام
 ضرور آهي، پر سور ڪنا هيس هلاڪ، سو ٻنهي ٻانهن ۾ به
 پالا ٽٻائي موٽي آيس.... باقي سائنٽ.... آئون سينڌ جهلي ٿي
 ڏياني ته اهو قصو اڄ ٻڌين يا سڀان.....!“

ڳوٺ ۾ سالگرهه ٿئي ۽ سائنٽ جو نمائندو ”خطو“ پويان
 رهجي وڃي؟ ”۽ سائنٽ هئا به رنگ، ذات ڏانڻان هئي... اوڙي
 پاڙي واريون گهڻيون هيون.... ڏاخرپاڻين جو ته سڄو ملڪ اچي
 مڙيو هو.... پهريون ڦاپان ڪاتيءَ سان ڪيڪ وڍيو.... ميڻ بتين
 کي ڦوڪون ڏيئي اجهائين.... ۽ پوءِ چورين جي تازين جو
 ڦهڪو.... کيس ڳراڙي پائي انگريچيءَ ۾ الائجي ڪُڇاڙو چوڻ
 لڳيون... پوءِ ٽپ تي پئي چاڙهي، اچي جو جهمريون وڌائون....
 ائي امڙ! لنڱهين کي به مٽي ڇڏيائون...؟“

چوندا آهن ته لٺ ڪڍجي پاءُ بدران، جواب ڏجي خدا ڪارڻ،
 جي هرڪو خدا ڪارڻ جواب ڏئي ته پوءِ سچ ڪٿي ٿو لکيو

سگهي ۽ جڏهن سچ پڌرو ٿي پوي تڏهن وير وچ ڪٿي ٿا جٽاءُ ڪري سگهن؟

”چئون پي ته شهر جي ڪا وڏي داخترياڻي به هئي.... هن ماڻن کي ڏسي ٿي لائقو ته ٻين وري پالا ٿي هينن.... دوائون به مفت ۾ پئي ڏنائون.... مون کي به آيو ريچڪ سو سُري وڃي پر ورتي مانس.... به پالا هنيائين، ڪجهه ٽڪيون ۽ هڪ شربت جي شيشي ڏنائين...“

”اٺي ڪو فرق به ٿيو آني يا ائين ئي پئي زهر جون ٽڪيون ڦڪينءَ...“

”ڳالهه ڪنديس الله لڳ.... اڄ تيون ڏينهن آهيم... حرام ڪو سور سنڀران....“

”هونهه!..“

”امان جيگل منهنجي مڃينءَ ته تنهنجو سندن جو سُور به انهيءَ تيل مالش سان ڪونه لهندئي... هلي ڦاپان کي ڏيکار...“

”چئين سچ ٿي خطل...“

ٻي بامقصد خوبصورت ۽ پختي ننڍڙي ڪهاڻي آهي. گلشير لوجيءَ جي ”مار“ ڪهاڻيءَ جو مرڪزي ڪردار هڪڙو دلبر آهي. پنهنجن ڏڪن ۽ اڏيٽن کي اهڙو گهٽائي، معمولي ڳالهه، بلڪه مزيدار ڳالهه ڪري ٿو پيش ڪري جو پڙهندڙ جي دل موھيو وڃي. ٻيو ڪو ولولائي، واويلائي ڊانلاڳ باز ليکڪ هجي ها ته همراهه جي مظلوميت کي اهڙو وٺي ٽيليءَ مان ٽپ بڻائي، چٽي ڪوريءَ واري ڊيگهه ڪري ها جو مرڪزي ڪردار لاءِ همدردي پيدا ڪرڻ بدران ان لاني واري قصي مان پڙهندڙ کي بيزار ڪري وڃي ها.

همراهه جو سڄي عمر جو مکيه ڪم بلڪه ڪارنامو ڄڻ ته مارون کائيندو رهڻ پئي رهيو آهي.

”خرچيءَ تي مار ملندي هئي، اسڪول ۾ استاد ماريندا هئا ۽ شام جو ڪنهن نه ڪنهن هاريءَ هٿان مار کائيندو هوس، ڇاڪاڻ ته ٻڪريون ڀڄي ڪنهن نه ڪنهن پوک ۾ وڃي پونديون هيون. انگريزيءَ جي پهرين سال ۾ داخل ٿيس ته رستي واري توڙين، باجن، رانديڪن ۽ گڏين واري دڪان تي جڏهن ’بس‘ کي هٿ تي هلائي ڏسي رهيو هوس، ته دڪان واري مار ڪڍي هئي. ائين مار ترقي ڪندي وڃي ’سچ پٿري‘ تائين پهتي. ’سچ پٿرو‘ جنهن تي ’اڄ منهنجا بالما تنهنجو انتظار

آ لکيل هو، منهنجي اُگهاڙي پئي ٿي وسيا هئا ۽ بُت تي پنهنجا نشان ڇڏيا هئائين.

هاڻ ته اڳي کان به وڏي مار کائڻ وارو آهي، پر ڳالهه ايئن پيو ڪري ڄڻ مار بس هن کي ايئن ئي کائڻي پئي ٿي، ڄڻ ته اها ڪا قدرتي چٽي آهي. جا ماڻ مٺيءَ ۾ ڀرڻ جي لاءِ هو تيار ٿي ويٺو هو. حالانڪه ڳالهه اهڙي معولي ڪانهي. انهيءَ مار جو خطرو هن ڄاڻي ٻجهي سوچي سمجهي شعوري طرح کنيو آهي، هن وڏيري خلاف ۽ پنهنجي ڪُڙم جي وڏيري پرست ڪيرل ذهني خلاف سوچي سمجهي زبردست بغاوت ڪئي آهي. ان ڪري مائٽ ناراض آهن. سڌري سڱ کان جواب ڏيئي ڇڏيو آهي، پوليس کيس غير ملڪي ايجنٽ ٺهرايو آهي ۽ کيس اڳي کان به وڌيڪ بيرحمانه مار ڏيڻ لاءِ سهي سنڀري ويئي آهي. پر هن سواءِ شوبازيءَ ڊائلاگ بازيءَ جي ٿڌي دماغ ۽ هوش حواس جي سلامتيءَ سان ڳوٺ مٿان وڏيرڪي تسلط ۽ ظلم خلاف بغاوت جو فيصلو ڪيو آهي ۽ ان بغاوت تي هن پنهنجي آزاديءَ جي سلامتيءَ جي بازي لڳائي ڇڏي آهي.

ڳوٺ جو عذاب خودساخته مائي باپ وڏيرو اوچتو مٺو ۽ قربانو ٿي پيو آهي، ”تڪليف ان لاءِ ڏني اٿمانو جو توهان کي ته خبر آهي ته اليڪشنون ويجهيون اچي پهتيون آهن.... مان پاڻ ته بيهان ڪونه... رئيس علي مراد خان جي مدد ڪندو آهيان.... توهان کي ته خبر آهي ته ووٽ ڏيڻ ته اسان جو فرض آهي. جنهن جو کائون ٿا ان ملڪ جو حق ادا ڪبو نه ادا! هن چيو.“

”هائو وڏيرا! اسان تنهنجا هئاسين ۽ تنهنجا رهنداسين. تون ووٽ پٽ کي چئين ته پٽ کي ڏينداسين، هيڏانهن ته پوءِ به رئيس علي مراد خان آهي.“ مون واري سهرڙي وات مان پن جي پيڙي ڪڍي ڳالهائو. مون کي ته ڏاڍو ٻرو لڳو. مون کي ائين لڳو ڄڻ وڏيرو اسان کان زبانون چنڊو هجي. وڏيري جي شفقت وڃي وڌندي.

”بابا ٻچو آهين.... اهڙيون غلطيون ناهن ڪيون.“ ماڻهن جا منهن گلي ويا... وڏيري مڇ کي مهڻي ماڻهن ۾ ٺهاريو. ماڻهن جا مَرڪيل منهن ڏسي مطمئن ٿي ويو. ”ووٽ پڪا آهن.“ ”بابا! اوهان ڀل وڃو.... ڪم ڪار هجيو ته ٻڌائجو.“

مان واپس گهر آيس. من ۽ ذهن ۾ سوچ جا وڏا وهڪرا
ٿي وهيا ۽ ائون شام جو نڪري پيس. اڄ وري پوليس مون کي
هڪ ڊگهي مار ڏيڻ لاءِ ٻڌي آئي آهي.

مون واري سهري مون کي مڱڻي جي منڍي به موٽائي
ڏني آهي، ۽ پوليس مون کي غيرملڪي ايجنٽ قرار ڏئي
ڇڏيو آهي. ڏوهه صرف ايترو هو جو مون پنهنجي گهر جي
لوڙهي تي هڪ ٻي پارٽيءَ جو جهنڊو ڦڙڪايو آهي.

ڪنهن ادبي ۽ فني فنڪشن جي واقعي دلچسپ ادبي
رپورٽنگ ڪرڻ هڪڙو ادبي فن آهي. اڄ ڪلهه فٽاز ۾
ملهاڻجندڙ سرڪ جي راڳ رهاڻ جي شامن بابت سليم چنا
نهايت خوبصورت ۽ نرالي رپورٽنگ ڪئي آهي.

جڏهن سنڌ ۾ باهه جا آلا اڇلائي، باغي گيت جوش جذبي ۽
لولي سان ڳائيندڙ ابراهيم منشي، هوٽل جي ٿڌي هال ۾
ويهي دل جي درد جي ڳالهه ڳائي ٻڌائي ”منڍ آهي چري، رات
آهي نري، مهڪ موتي سندي واهوندي ۾ وري“، ته ڇا ٿا پانيو
ڇا ڪيفيت وڃي بيهندي، هن قلب بيقرار جي؟ ڀلا جڏهن ڳاڙها
چولا پائيندڙ پاڻ ئي اها فرمائش ڪري وجهن ته وحيد علي
ڳائي ”ڳاڙهو چولو پاڻل هوندو“ هڪ پاسي وحيد علي جو انداز
۽ آواز ٻئي پاسي سازندن جو گڏيل ساز، ٽئين پاسي روح جو راز
جڏهن ٽئي گڏجن ته محفل مڇي ۽ دل چوي ٿي ته ايئن روح
رچي، نينهن نچي، اتساهه اچي، پيار پچي، پرين پرچي، سپرين
سرچي، موسيقي به عشق جيان، جنهن به ٻوليءَ ۾ هجي،
جنهن به ڌرتيءَ تي هجي، هن جو اثر سحر انگيز آهي. حُسن
فقير وٽ هجي يا بادشاهه وٽ، حُسن، حُسن آهي. منو الاڀ
جنهن وٽ هجي، اهو سر جو ساگر آهي.

وحيد علي مشڪندو، مرڪندو ڳائيندو رهيو، ”باهه جو
شعلو هو گلدستو هو.“ هال ۾ ويٺلن واهه واهه ڪئي ۽
تارڙين جي زوردار آوازن ۾ پهريون ڪلام ئي چوٽ چڙهي
ويس، بلهي شاهه ۽ غلام فريد جي عشقيه ڏوهيڙا ڏيئي،
وري ساري ڳا... ما... پا جا پلٽا هنيائين وري داد جا دروازا کلي
ويس.

”تنهنجي واٽ تڪيندو آهيان.“

”اڀيسر صاحب انهيءَ ڪلام تي سگريٽ ڏکايو ۽ دونهن
جو گولو ٺاهي وحيد عليءَ ڏانهن ڦوڪيندو کيس داد جو
انوکو انداز اڀيو. آواز ڪنن ۾ رس اوتيندو رهيو. ”پورا پورا
ٿيندو آهيان. بين جو مخصوص ساز، تبلي جي وڄت، وحيد
عليءَ جي آواز هال ۾ موجود معزز مهمانن کي ٻولن جي

ادانگيءَ ۾ گم ڪري ڇڏيو. ليڊيز ڪارنر کان چوٿين ڪلام جي فرمائش تي ڳاڙهي چولي لاءِ. وحيد عليءَ ڪلندي ڪلندي ڳايو، ”ڳاڙهو چولو پاڻل هوندو.“ دليون ڌڙڪي ويون، منظور سولنگي انتهائي خوشيءَ ۾ هٿ مٿي ڪنيو ۽ موٽ ۾ انعام شيخ جو جوش مان هٿ مٿي ڪنيو ۽ ٻنهي ڪلندي هڪٻئي سان هٿ جي زوردار تازي ملائي.....“

۽ ھال مان نڪرڻ وقت خواجه غلام فرید جا ٻول، اياز لطيف ياران ڇيل، ڪنن ۾ گونجندا رهيا.

عشق لڳا گهر وسريا، زور وسري در وسريا،
ديرك نشت دوارا مندر مسجد منبر وسريا،
هڪ دي سانگي هڪ دي سونهن هر خيل
بهلبي، شـر وسـريا،
ويسان ڪيچ، فريد نه مڙسان، سچ بردا ڏر
وسـريا.

"صبح ٹینڈو" پبلیکیشن مئی 1994ع

سنڌ کي اعليٰ درجي جو ترجمو ڪندڙن جي ضرورت آهي

تنهن ڏينهن عبدالقادر جوڻيجي ”ڪاوش“ جي ڪالم ۾ نهايت اهم ڳالهه ڪئي، چيائين ته ترجمو ڪريو ته واقعي صحيح ۽ معياري ترجمو ڪريو، نه ته مهرباني ڪري نه ڪريو. ڪنهن ٻوليءَ کي جلد از جلد شاهوڪار ڪرڻو هجي ته ان ۾ تيزيءَ سان وڏي پئماني تي ڏيا جو اعليٰ علم و ادب ترجمو ڪجي. آمريڪا، يورپ، هندستان، چين، روس ۽ ٻين علائقن جي ماڻهن جي ترقيءَ جو اصل راز اهو آهي، ته اهي ماڻهو نه رڳو پنهنجي پنهنجي ملڪ جي علمي، ادبي، سائنسي ميڙي چونڊي تي پاڙڻ بدران هر وقت ڏيا جو اعليٰ ادب ۽ سائنس جي اڻاهه خزانن کي لاڳيتو پنهنجي ٻولين ۾ ترجمو ڪندا پاڻ کي ادبي، ذهني، فڪري ۽ سائنسي طور مالا مال ڪندا رهن ٿا.

مون پنهنجي زندگي جو جيڪو شايد پهريون ادبي مضمون لکيو (۽ ٽماهي مهراڻ جو ڇاپو) تنهن جو عنوان هو، ”سنڌي ادب ۾ ترجمي جي اهميت“ ائون اڄ به سنڌي ۾ اعليٰ عالمي ادب، علم ۽ سائنس جي معياري ترجمي کي گهڻين اصل لکڻين کان وڌيڪ اهم قومي ڪم ۽ ڪارنامو ليکيان ٿو، ڇو ته اسان جون جيڪي حالتون ۽ حال آهن تنهن ۾ اصل لکڻيون جيتريون لکي سگهجن سي ٿورڙيون پر اهي لکي لکي به آخر ڪيتريون ۽ ڪهڙي معيار جون لکي سگهبيون؟ پر اعليٰ عالمي ادب، علم ۽ سائنس جي اعليٰ معيار ۽ اڻاهه مقدار جو ڇيهه ئي ڪونهي. کڻي هڪ لک ڪتاب ترجما ڪريو ته به اعليٰ ڪتاب ڪو نه ڪندا. اهڙا هزار چونڊ ڪتاب ڪنهن قومي ٻولي ۾ سهڻي ترجمي جي صورت ۾ موجود ٿي پون ته ان جي ترقيءَ کي ڇڻڻ ڀڄڻ لڳي ويندا!

ڏيا ۾ ڪو به اهڙو ملڪ ڪونهي جيڪو فقط پنهنجي ملڪ ۾ پڻا ٿيل يا تيار ٿيل شين ۽ پيداوارن تي بهتر زندگي

گذاري سگهي. هر ملڪ قديم زمانن کان وٺي پنهنجون ضرورتون پوريون ڪرڻ لاءِ دنيا جي ويجهن توڙي ڏورانهن ملڪن مان شيون، وڻج يا پٽداوار جون شيون گهرائي پنهنجي پورتن ڪندو رهي ٿو، ۽ ان عمل کي واپار چيو وڃي ٿو. ساڳي طرح ڪا به قوم فقط پنهنجي ملڪ جي سمجھه، عقل ۽ علم، سائنسي يا ٽيڪنالاجيءَ جي آڌار تي زندگي جو سفر طئي ڪري ۽ ترقي ڪري نه ٿي سگهي. ان ڪري هر دور ۾ دنيا جي ويجهن توڙي پراڻن ملڪن ۽ قومن جي وچ ۾ خيالن، سوچن، ڏاهپن، دانائين ۽ سائنسي معلومات جي ڏي وٺ ٿيندي رهي ٿي، جهڙو شين ۽ سامان جي مٽاسٽا يا ڏي وٺ وارو ڪم سوداگر ڪن ٿا. اهڙو علم ۽ ادب، سائنسي ۽ ٽيڪنالاجي جي ڏي وٺ وارو ڪم ترجمو ڪندڙن ڪن ٿا. جيئن سوداگرن کان سواءِ دنيا جي ملڪن جون شيون هڪ ٻئي ڏانهن اچي ڪو نه ٿيون سگهن تيئن ترجمو ڪندڙن کان سواءِ دنيا جا ماڻهو هڪٻئي جي خيالن، سوچن، عقلن، ڏاهپن ۽ سائنس کان واقف ٿي ۽ ان مان فيض پرائي نه ٿا سگهن.

دنيا جي وڏي انقلابي ڏاهي، عالم ۽ ثقافتي ۽ سياسي اڳواڻ لينن چيو آهي ته دنيا جي سمورين قومن جي ثقافت جنهن ۾ علم، ادب ۽ سائنس به اچي وڃن ٿا ته پنهنجي پنهنجي ملڪ جي ثقافت جو وڏو حصو عوام مخالف ٿئي ٿو. ان جا فقط ڪي جزا روشن خيال ۽ عوام دوست ٿين ٿا. ان ڪري دنيا جي سمورن ملڪن جي ثقافتن جي روشن خيال جُزن کي گڏي عالمي ثقافت ٺهي ٿي ۽ ان جنهن ملڪ جي ثقافت جنهن حد تائين ان روشن خيال عالمي ثقافت جي ويجهو هوندي اوتري قدر اها روشن خيال هوندي. تنهن جي ڪري ڪنهن ملڪ ۽ قوم جي ثقافت کي روشن خيال ۽ اڳتي وڌندڙ بنائڻ لاءِ ان ۾ ساري دنيا جي عالمي ثقافت جي روشن خيال جُزن، سوچن، ويچارن ۽ نظرين کي شامل ڪرڻو پوندو.

ويهاريو سال اڳي چيڪوسلواڪيه جي گادي پراڳ ۾ ترجمي بابت عالمي ڪانفرنس ٿي هئي، جنهن جي ڪارروائيءَ ۾ مونکي ياد آيو آهي ته لکيل هو ته ترجمو نه رڳو هڪڙي ٻوليءَ مان ٻي ٻوليءَ ۾ ترجمو آهي، پر هڪڙي ثقافت مان ٻئي ثقافت ۾ ترجمو آهي، ائون ان ۾ اهو وڌاريو ڪرڻ ٿو چاهيان ته تخليقي ترجمو ڪنهن ڳالهه کي اصل ٻوليءَ جي دستوري گرامر، اصطلاحن ۽ ڳالهه ڪرڻ جي ڍنگ مان ڦيرائي ٻي ٻوليءَ جي دستوري گرامر، اصطلاحن ۽ ڳالهه ڪرڻ جي ڍنگ سان بيان ڪرڻ جو عمل آهي. تنهن ڪري

ترجمو جيڪڏهن فقط لفظي ڪبو ته اهو صحيح ترجمو نه ٿيو. ڪو ماڻهو ڪيڏو به عالم فاضل هجي، پر منجهس ترجمي جي ذات، ڏانو ۽ فن ناهي ته سندس ترجمو ٻُسو ۽ بي چسو ٿي پوندو. هر پڙهيل عالم ۽ اڪابر ماڻهو لازمي ناهي ته سٺو ترجمو ڪندڙ به ٿي سگهي. هر وڏو فن ۽ هر ڪاريگري هڪڙي قسم جي جوڳ پڄاڻ ۽ رياضتون ڪرڻ جي ڳالهه آهي. تنهن ڪري هر ٻي ڪاريگري ۽ فن وانگر ترجمو به رڳو ڄاڻ جو ڪم ناهي. شروعاتي منزل ٿيڻ کان پوءِ اهڙي هڪڙي اعليٰ ذات، ڏانو ۽ فن جو معاملو ٿي وڃي ٿو جيڪو هر ڪنهن جي وس جي ڳالهه ناهي. مطلب ته صحيح ٿڙ ۽ وڻندڙ ترجمو ڪرڻ هڪڙو وڏو اڻانگو ۽ پيچيدو ۽ وڏي جاکوڙ جو تخليقي فن آهي. اهو ئي سبب آهي جو عظيم ڪتابن جي اعليٰ معيار جي ترجمن ٿيڻ کي انساني ثقافتي تاريخ جو هڪڙو وڏو واقعو ۽ بلند ڪارنامو لکيو ويندو رهيو آهي.

ضروري ناهي ته جيڪا شئي جتي ۽ جڏهن پيدا ٿئي، اتي ئي ۽ ان وقت ئي ان جو وڏي ۾ وڏو اگهه ٿئي. ڪيترين حالتن ۾ نه رڳو شين ۽ جنسن جو پر خود ماڻهن ۽ سندن ڪارنامن جو سڀ کان گهڻو قدر سندن پيدائش جي جڳهه، وقت يا دؤر ۾ نه ٿيندو آهي، ڪيترا اعليٰ ڪتاب پنهنجن علائقن، ماڻهن ۽ لکڻ جي زمانن ۾ ايترا گهڻا مقبول نه ٿيندا آهن، تر جا ماڻهو ٻئي ڏينهن اڀري سڀري ”واهه! واهه!“ ڪري پوءِ انهن کي وساري ڇڏيندا آهن يا تاريخي اٿلن پٿلن سبب انهن جو ڄڻ وجود ئي مٽجي ويندو آهي. يوناني ۽ رومي علم، ادب ۽ سائنس کي عيسائي ملڪن جي غلبي ڄڻ زمين ۾ دفن ڪري ڇڏيو. يوناني ۽ لاطيني مان عربيءَ ۽ عربيءَ مان اسپينيءَ ٻوليءَ جي ترجمن انهن صدين جي علمي خزانن کي بچائي انسان ذات کي سندس اها امانت هڪ حد تائين صحيح سلامت موٽائي ڏني. ساڳي طرح جيڪڏهن مغربي عالم، مشرقي علمي، ادبي ۽ سائنسي شاهڪارن کي ترجمي جي صورت ۾ نئين سر نه جيارين ها ته سرمائيدار سامراجي يلغار اڄ انهن جو نالو نشان ميساري چڪي هجي ها ۽ دنيا جي ثقافت اڄ ڪروڙين انسانن جي سوين صدين ۾ تخليق ڪيل بي بها مشرقي ثقافت کان گهڻي حد تائين تائين محروم هجي ها.

اعليٰ تخليق جو اعليٰ ترجمو ڄڻ ته مسيحيائي ۽ ”قم باذني“ جو حڪم رکي ٿو ۽ ڄڻ مثل ڪتابن کي وري زنده ڪري انهن کي لکين ڪروڙين ماڻهن جي ذهن ۽ دماغن جو حاڪم بنائي ڇڏي ٿو. ان حساب سان ٻين ڏاتين سان گڏ

ترجمي جي اعليٰ ڏاڻو ۽ ڏات لاءِ به لطيف جي ٻوليءَ ۾ چئي سگهجي ٿو:

”اديون عبداللطيف چئي، هيءَ مٺا جياريندڙ“

اڄ ڪلهه يورپ جنهن بائيبل يا انجيل مان روشني حاصل ڪري ٿو اهو يورپ جي ڪنهن به ملڪ جو ڪتاب ڪونهي، اهو هڪڙي ايشيائي ملڪ اندر اول عبراني ٻوليءَ ۾ لکيو ويو، پوءِ يوناني ۾ ترجمو ٿيو جنهن مان وري لاطيني ۾ ترجمو ٿي يورپ ۾ ڦهليو ۽ اڄ يورپ جي ملڪي ٻولين ۾ ترجمو ٿي پڙهيو وڃي ٿو.

هينري اٽين يورپ سان وڙهي بائيبل جو جيڪو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪرايو. اهو ترجمو اڄ انگريزيءَ ادب جو وڏو شاهڪار ڪارنامو ليکيو وڃي ٿو. عمر خيام جا جيڪي پهريان ترجما ٿيا تن کي ڪنهن به ڪو نه پڇيو پر 1889ع ڌاري ايڊورڊ فئٽر جبرالڊ جيڪو انگريزي ترجمو ڪيو، تنهن سڄي يورپ کي عمر خيام جي پويان مست بنائي ڇڏيو. هي ترجمو، ترجمي جي فن جي اعليٰ ترين عالمي شاهڪارن مان هڪ آهي. ان ترجمي جي ڪري خيام ڏنيا ۾ عمر خيام ٿيو. برطانيه جي ”انسائيڪلوپيڊيا برطانيه“ ۾ لکيل آهي ته ”(ڪيئن صدين تائين) ماڻهن عمر (خيام) جي شاعريءَ ڏانهن ڪو خاص ڌيان نه ڏنو، تان جو (1889ع ڌاري) ايڊورڊ فئٽر جبرالڊ ان شاعري کان متاثر ٿي ان جو اهو مشهور ترجمو ڪيو، جيڪو عمر خيام جون رباعيون جي نالي سان مشهور آهي، ان ترجمي ۾ هيٺيان مشهور فقرا آهن.

”A Jug of wine, a load of Bread and thou“

(شراب جو هڪڙو جڳ، هڪڙي ماني ۽ تون)

”Take the cash and left the credit go“

(روڪڙ [هن ڏنيا جا هڪيا تڪيا مزا] کڻو ۽ اوڌر [بي ڏنيا جا امڪاني مزا] ڇڏي ڏيو.)

And “the flower that once has blown for ever dies”

(جيڪو گل هڪڙي دفعي لاءِ ٽڙڪي ٿو اهو هميشه لاءِ مري وڃي)

اهي مشهور فقرا اڄ انگريزيءَ ٻوليءَ جو حصو بڻجي ويا آهن. اهي رباعيون ڏنيا جي ذري گهٽ سمورين وڏين ٻولين ۾ ترجمو ٿي چڪيون آهن ۽ فارسي شاعري بابت يورپي خيالن تي انهن رباعين جو رنگ چڙهيل آهي.

(”انسائيڪلوپيڊيا برطانيه“ 1991ع وارو ڇاپو جلد-8 ص: 946)

هن ترجمي جا ڪيئي ڇاپا شايع ٿيا، جن مان ڪي سوني پاڻي چڙهيل پني تي شايع ڪيا ويا.

تازو فلم آئي آهي "ٽائيٽينڪ" ان فلم جو ذڪر ڪيل ٽائيٽينڪ جهاز ۾ عمر خيام جي فٽر جيرالڊ واري ترجمي جو هڪڙو مسودو به هو جيڪو تمام سنهن اکرن ۾ لکيل هو ۽ ان تي هيرا موتي جڙيل هئا. جن جي قيمت ان زماني ۾ به هزارين لکين پائونڊ چئي وڃي ٿي. اهو نسخو ٽائيٽينڪ جهاز سان ٻڏي ويو.

ڏنيا جو پهريون وڏو شاعر يوناني شاعر هومر آهي، جيڪو اڄ کان 26 صديون اڳ ٿي گذريو آهي، جڏهن جيب مين نالي انگريزي شاعر هومر جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو ته اهو علم ۽ ادب جي ڏنيا جو هڪڙو وڏو واقعو ۽ ڪارنامو ٿيو. انگلينڊ جو مشهور حسن پرست شاعر ڪيٽس چيو آهي، "حسن شئي ابدي خوشي آهي" سو هن ترجمي واري واقعي ۽ ڪارنامي تي منظوم تبصرو ڪندي چئي ٿو: "ته پوءِ مون پنهنجي دل ۾ آسمانن تي نظر رکندڙ ان ستاري شناس جهڙو احساس محسوس ڪيو، جنهن خلا کي چڪاسيندي اوچتو ڪو آسماني گرهه ترندو نظر چڙهي وڃي يا ان مضبوط دل واري (اسپيني) جهاز ران ڪورٽيز وانگر محسوس ڪيو، جنهن ڊئرين جي چوٽيءَ تي بيهي چوڌاري نگاهه ڊوڙائي ته سندس شهباز جهڙيون اکيون وڃي پئسفڪ سمنڊ تي پيون ۽ ماٺ وٺي ويس. سندس سمورا وحشي ماڻهو حيراني ۽ تجسس ڀريل نگاهن سان ڪڏهن هن اڳ نه ڏٺل اٿاهه سمنڊ کي ته ڪڏهن هڪٻئي کي تڪڙ لڳا

اڄ کان 25 صديون اڳي چين جي جنگي ماهر هڪڙو مشهور ڪتاب لکيو جنهن جو نالو هو "جنگ جو فن" ان جا الاهي ترجما ٿيا آهن پر تازو آمريڪا جي هڪڙي جڳ مشهور اديب ۽ ناول نگار جيمس ڪلٽول جنهن جا چين ۽ جاپان بابت گهڻا مشهور ناول لکيل آهن (جن مان هڪڙي ناول "سامورائي" کي ٿي ويءَ تي سيريل ڊرامي طور پيش ڪيو ويو). تنهن سن زوءَ جي ان ڪتاب جو نئون ترجمو ڪيو آهي ۽ لکيو اٿائين ته "جي ائون آمريڪا جو صدر هجان هاڻ هي ڪتاب سڀني هاءِ اسڪولن، ڪاليجن ۽ جنگي اڪيڊمين ۾ لازمي نصاب طور رکان ها ۽ حڪم جاري ڪريان ها ته جيڪڏهن ڪو آمريڪي جنرل ان ڪتاب مان 100 مان 10 کان گهٽ مارڪون کڻي ها ته ائون جيڪر ان کي برطرف ڪري ڇڏيان" هن ترجمي ۽ تبصري کان اڳ ۾ "سن زو" جي تخليق کي ڏيا ۾ اها اهميت نه هئي جيڪا اڄ ان کي حاصل آهي.

جيتوڻيڪ اهو ڪتاب ڳجهه ڳوهه ۾ ڪيترين مغربي جنگي اڪيڊمين ۾ پڙهايو ويندو رهيو آهي.

صحيح ۽ تيز ترجمي جي فيض سبب هندستان جون جڳ مشهور ڪهاڻيون (جيڪي عالمي سطح جا عالم چون ٿا ته سڄي دنيا جي ڪهاڻين جو سرچشمو آهن) پنج تنتر، هتو پادشا وغيره سڄي دنيا ۾ ڦهلجي ويون آهن. عربي جي مشهور ڪتاب الف ليليٰ جا تمام گهڻا ترجما ٿيا آهن پر جيڪو ترجمو رچرڊ برٽن ڪيو (جيڪو هتي سنڌ ۾ آيو هو) تنهن کان اڳ جيڪي ترجما هئا تن کي خاص توجهه ڪو نه ڏنو ويو پر برٽن کان پوءِ زائپس نالي هڪڙي جرمن پروفيسر برٽن جي ترجمي تان جيڪو ترجمو ڪيو آهي تنهن کي معياري سمجهيو وڃي ٿو. پر جنهن ماڻهو کي اها خواهش هجي ته کيس اها خبر پوي ته الف ليليٰ جو اصل اسٽائيل ڇا آهي؟ ۽ ان جي اصل خوبصورتي ۽ دلڪشي ڇا آهي؟ تنهن کي گهرجي ته الف ليليٰ جو اهو فرينچ ترجمو پڙهي جيڪو ڊاڪٽر جي سي مار ڊروس ڪيو آهي ۽ جي فرينچ نه ٿي اچي ته ان فرينچ ترجمي جو جيڪو انگريزي ترجمو پاونس ميٽرز ڪيو آهي اهو پڙهي ڏسي.

عوام دوست ۽ عوام دشمن، ظالم ۽ مظلوم، غلام ۽ غلام بڻائيندڙ قوتن جي خيالن، سوچن، فڪرين ۽ نظرين جي وچ ۾ عملي ميدان ۽ روپن پهروپين ۾ هلندڙ جنگ جڻ روز ازل کان جاري آهي. انساني تاريخ جي ڪنهن به دور ۾ ان جنگ ۾ مظلوم ۽ محڪوم عوام جي طرفدار خيالن ۽ سوچن، فڪرن ۽ نظرين کي اهڙي منظم ۽ گهڻ طرفي عملي ۽ سائنسي انداز ۾ اهڙي وڏي عالمي سطح تي ائين پيش نه ڪيو ويو جيئن اوڻويهن صدي جي پنجين ڏهاڪي (1840ع کان پوءِ) کان وٺي ويهين صديءَ جي نائين ڏهاڪي جي پڇاڙيءَ (1990ع) تائين واري عوامي جمهوري انقلابي عروج جي ڏيڍ صديءَ ۾ ڪيو ويو. 1989ع ۾ روس ۾ سوشلزم جي زوال ۽ سموري دنيا تي وري عالمي غلام داري، قبائليت، جاگيرداري، سرمايه داري ۽ سامراج جي ياجوجن جي هڪ هٿيءَ جي نئين عوام دشمن ۽ غلام بڻائيندڙ دور شروع ٿيڻ کان پوءِ عوام دشمن خيالن، سوچن، فڪرن ۽ نظرين جا ماڻهو مار ست-سسيا راڪاس زهريلن ۽ خونخوار خيالن جا سونٽا کڻي اخبارن، رسالن، ڪتابن، ٽي وين، انٽرنيٽن ۽ سٽلائيٽن تي سوار ٿي سڄي دنيا جي ماڻهن جي ذهنن جي مٿان ڪڙڪي پيا آهن ۽ اُن ئي پهر وارو ٻڌيو بيٺا آهن. ننڍڙا معصوم ٻار جيڪي اڃا ڳالهائڻ مس سڪيا آهن تن کي به ڪمپيوٽر تي مارا ماري ڪرڻ کانسواءِ سڪ نه

تو اچي ۽ ٻاٽڙي ٻوليءَ ۾ اعلان پيا ڪن ته آئون به ”ترميمتر“
(قتلام ڪندڙ) ٿيندس!

سڄي جهان ۾ علم، ادب ۽ فن کي عوام لاءِ بيڪار بلڪ
نقصانڪار بنائڻ لاءِ وڻ وٺان لڳي پئي آهي. سامراجي
علمي، ادبي، فني ۽ فڪري نظرين جو اجگر جيڏيون
فيڪٽريون رات ڏينهن عوام کان هوش حواس ۽ علم شعور
کسي کين توائي ۽ پرمٽڙيو بنائڻ لاءِ فڪري چرس ۽ هيروئن جا
انبار تيار ڪرڻ ۾ رڌل آهن.

ان عالمي چڙهائي جا سنڌ ۾ به اثر پوڻا هئا ۽ ضياءُ الحق
جي دؤر ۾ ٿيل رٿابندي ۽ بندوبست ۽ گهربل ماڻهن جي
ڊيوٽيءَ سان لڳڻ کانپوءِ باقاعدي پيا آهن. اسان جو علم ادب
چڻ ڪنهن اشاري ملڻ سان ڏسندي ڏسندي ويهي رهيا
آهن. خاص ڪري تنقيد ۽ پرک جا صحيح معيار ڳئون جي مٿين
ڏندن وانگر غائب آهن، چڻ نانگ نڪري ويو ۽ ليڪو پيو
ڪٽجي. گهر جي چوڪيدار پو پيءَ جي پيبي (بهائي) کي سٽل
۽ ننڊ ۾ گهوگهرا هڻندي ڏسي گهر جي مالڪ پڇيس ”پين
(بهائي) ڪيا ڪرتا هي؟ ته هڪدم ٽپ ڏيئي اٿي ڪڙو ٿي
جواب ڏنائين“ سيٺ لگا پڙا هي.“ (لڳو پيو آهيان)، اسان وارو
ادب فن ذري گهٽ موڪلائي ويو آهي. باقي اسين ”لڳا پيا
آهيون“ ڪتابن جا مهورت ٿين پيا. ادبي عملدارن جون
ڌماڪي خيز استعيفائون، بيان ۽ جوابي بيان ڇپجن پيا، باقي
رهيو ادب ۽ فن جي شهڪارن ۽ تنقيد جو ڏڪار، تنهن جو
اسان جي خيال ۾ خير آهي. جتي هيترا سارا پيا ”اهم ادبي
مسئلا حل پيا ٿين اتي اهي سنها ٿلها مسئلا به ڪنهن ڏينهن
حل ٿي ويندا.“

جيئن مينهن ٿري ويئي آهي تيئن پڻج به ٿري پوندو!

اسان جي سرمايه دار سامراجي مهربانن ۽ قدر دانن
ڪنهن زماني کان ادب ۾ جيڪي رجعت پرست ۽ علم دشمن
تصور رائج ڪرايا آهن، تن مان هڪڙو آهي ”تخليقي ادب“
جو تصور چي، بيت، ڏوهيڙا، ڪهاڻيون، افسانا، ناول، شاعري
ٿيا تخليقي ادب. ترجمو، تحقيق، تنقيد ۽ علم جون ٻيون
صورتون ٿيون غيرتخليقي ادب. ان حساب سان جناب مومن
مليرائي ۽ ٻين صاحبن جو ڪلام ته برابر ٿيو تخليقي ادب، پر
رچرڊ برٽن جو الف ليلِي وارو ترجمو، ڊاڪٽر گربخشاڻي جو
شاهه جي رسالي جو مقدمو، ابن خلدون جو تاريخ جو مقدمو،
ايڊورڊ فئرن جيراڊ جو عمر خيام وارو ترجمو، ڇپ مڻ جو
هاڪاري يوناني شاعر هومر جو ترجمو ۽ شيخ اياز جي رسالي

وارو ترجمو آهي سڀ ٿيون غير تخليقي لکڻيون، يعني ٻاراڻا کيل!

اسان وٽ مرزا قليچ بيگ ۽ ٻين ڪافي ڪارائتا ترجما ڪيا آهن. سنڌي مان انگريزي ۾ سورلي، شاهه جو رسالو ترجمو ڪيو آهي، پر ان ۾ شاهه وارو روح ڪونهي. شاهه کي اڃا ڪوٽرالڊ ته ڇا ڪو گذاري جهڙو انگريزي ترجمو ڪندڙ به نه مليو آهي.

اياز، شاهه کي اردوءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. اهو ترجمو ڪافي چڱو آهي. تازو مون آصف فرخي ۽ شاهه محمد پيرزادي جو عطيه دائود جي نظمن جو انگريزي ترجمو ڏٺو آهي. سندن ڪيل اياز جي ڪلام جو ترجمو اڃان ڪو نه ڏٺو اٿم.

جيئن ته دُنيا جي عوام جي دشمن مغربي سرمايه دار سامراجين جي ثقافتي ڪمدارن ۽ سندن جاهل ۽ نقال مڪاني چيلن ۽ لائڙين ترجمي جي اعليٰ فن کي گهٽ ذات وارو بلڪ سُودر قسم جو غير تخليقي ادبي پورهيو ٺهرائي ڇڏيو آهي. تنهن ڪري اسان وٽ عام طرح معياري ترجمو گهٽ ۽ ترجمي جي اڙ ۾ علم ۽ ادب جو جهڻڪو وڌيڪ ٿئي ٿو جيڪو اڪثر اصل لکندڙن ۽ سندن علم ۽ فن جي شاهڪارن کي بي عزت ۽ بدنام ٿو ڪري.

ڊاڪٽر حميده ڪهڙو پنهنجي والد جي سوانح لکي آهي. نهايت ڪم جو ڪتاب آهي. پر پڙهي اهو سگهندو جيڪو ترجمي واري سنڌي جي سٺ جهلي سگهي. روس جي وزير خارجہ اندري گروميڪو هڪڙو تاريخ ساز ڪتاب لکيو آهي جيڪو سنڌي ۾ ترجمو ٿيو آهي، پر ترجمي جا حال هيٺ آهن تنهن ڪري اهو مزو نه ٿو اچي. مڙئي گذر ڪرڻو ٿو پوي. اسان جي اخبارن ۾ ترجما ڇپائيندڙ ڪيترائي صاحب ترجمي جي نالي ۾ هڪڙي باقاعدي مشڪري بلڪه فشري مڇايو ويٺا آهن. انگريزي صحيح سمجهڻ ته پري جي ڳالهه آهي. سنڌي جا پنج جملا صحيح لکڻ جي تڪليف به برداشت ناهي. ”دب درڪاشت دينو تي“ واري ڳالهه وانگر قلم جو گهوڙو پڙ پڇاڻو آهي. گرامر، مذڪر، مونث، اصطلاح جيڪو سامهون اچي ان جي مٿان ٽپي ميدان مارڻو آهي.

اڄ جي سنڌ کي ترقي ڪرڻي آهي ته ان لاءِ مختلف ٻولين مان سنڌي ۾ ۽ سنڌيءَ مان ٻين ٻولين ۾ سنڌ يافته پروفيشنل ترجمو ڪندڙن جو ڪافي تعداد تربيت ڏيئي تيار ڪرڻو پوندو. جن کي پڳهارون ڊاڪٽرن ۽ ليڪچرارن جيتريون ملڻ گهرجن. ان لاءِ سنڌ جي يونيورسٽين ۽ ڪاليجن ۽ ٻين علمي

ادارن کي علمي ادبي ۽ ٽيڪنڪي ترجمو ڪندڙن لاءِ ڊپلوما ۽ ڊگري ڪورس جاري ڪرڻ گهرجن ۽ پيرن تي بيٺل اخبارن ۽ رسالن کي فقط صحيح ترتيب ورتل معياري ترجمو ڪندڙن کي ملازم رکڻ گهرجي.

جي کي اهڙا ڪلاس شروع ٿيا ته آئون انهن ۾ هر مهيني ڪجهه ڪلاس وٺڻ لاءِ تيار هوندس.

ڊسمبر 1998ع

قومي بقا جي جدوجهد ۾ علم ۽ ادب جو ڪردار

(27 مارچ 1991ع تي سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو جي آرٽز فيڪلٽيءَ جي آڊيٽوريم هال ۾ سنڌي شاگرد تحريڪ جي طرفان منعقد ڪيل ليڪچر جي مجلس ۾ ڏنل ليڪچر)
صدر محترم! پياريون پيڻون! دوستو، ساٿيو!
جيئي سنڌ! جيئي سنڌين جي سنڌ! جيئي سنڌين جي حق پرست جدوجهد!

مون کي انتهائي خوشي ٿي آهي جو اڄ اسين سنڌي ماڻهن جي طرفان جدوجهد جي هن اهڙي دؤر ۾ پهتا آهيون جڏهن ته اهڙي محفل ۾ موجود آهيون، جتي، اسين ماڻهو، جيڪي پنهنجي وطن سان ۽ پنهنجي قوم سان پيار ڪريون ٿا ۽ جيڪي انهن جي ڏکڻ ۽ تڪليفن جي ڪري غمگين ۽ اداس آهيون. جيڪي انهن ڏکڻ ۽ تڪليفن کي تبديل ڪرڻ چاهيون ٿا، جيڪي ان تبديليءَ لاءِ ويڙهه ڪرڻ چاهيون ٿا ۽ ان لاءِ علم، ادب ۽ سائنس جي مدد وٺڻ چاهيون ٿا، سي سمورين رڪاوٽن جي باوجود هڪ ڀيرو وري گڏ ٿي ويهي ادب جي اب حيات بخشيندڙ سرچشمن مان سرڪيون پي سگهون ٿا ۽ اهڙي ريت پنهنجي قوم ۽ پنهنجي وطن جي خدمت اڃا به بهتر نموني ڪرڻ جي ڪوشش ڪري سگهون ٿا.
هي سرچشما آهي آهن جن مان پيار وانگر جيئن وڌيڪ پيئبو ٿيئن اڄ وڌندي، گهٽبي ڪانه.

ڪامان، پڇان، پڇران، لڇان ۽ لوڇان،
تن ۾ تئونس پرينءَ جي پيان نه ڀاپان،
جي سمونڊ منهن ڪريان، ته
سـرڪيائي نـه تـئي.

ساڳيءَ طرح سان:

”ان تڙ منجهان ٽڪ، ڏني پاڻ اڃ تئي“

اڄ اسين هن موضوع تي پنهنجي ڳالهه ٻولهه ڪنداسون
ته ”قومي بقا جي جدوجهد ۾ علم ادب جو ڪردار“ ڪهڙو
هئڻ ڪپي؟

پهريون سوال اهو آهي ته علم ۽ ادب مان اسان جي مراد
ڇا آهي؟ ڪهڙو علم؟ ڪهڙو ادب؟ ڇا اسان جي مراد فقط
اهو علم ۽ ادب آهي جيڪو هتي حيدرآباد ۽ سنڌ يونيورسٽي
۾ پيدا ٿئي ٿو يا اهو علم ۽ ادب آهي، جيڪو سنڌ ۾
پيدا ٿئي ٿو يا وري اهو علم ۽ ادب آهي، جيڪو سڄي
پاڪستان ۾ يا سڄي ايشيا ۾ يا سڄي دنيا ۾ پيدا ٿئي ٿو؟
ٻيو سوال آهي ته ڇا اسان جي مراد فقط اهو علم ۽ ادب
آهي، جيڪو اڄ پيدا ٿئي ٿو يا اهو به آهي، جيڪو ڪالهه،
ٽيون ڏينهن يا پنج سال پنج هزار سال اڳ پيدا ٿيو يا موجود
هو.

علم ۽ ادب مان اسان جي ڪهڙي مراد هئڻ ڪپي. ان جو
دارومدار ان ڳالهه تي به آهي ته قومي جدوجهد جيڪا اسين
ڪريون ٿا، تنهن ۾ جيڪي اسان جي قومي جدوجهد جا
مخالف آهن، اهي ڪهڙي قسم ۽ سطح جي علم ۽ ادب کي
اسان جي خلاف ڪتب آڻين ٿا؟

بين اڪرن ۾ ان سلسلي ۾ اهو به ڏسڻو آهي ته قومي
جدوجهد جي سلسلي ۾ جيڪي رڪاوٽون آهن، اهي
رڪاوٽون ڪهڙي قسم، ڪهڙي سطح ۽ ڪهڙي دور جي علم ۽
ادب تي ٻڌل آهن. هتي هڪڙي ڳالهه هيءَ به واضح ٿيڻ
ڪپي، ته جڏهن اسين علم جي ڳالهه ڪريون ٿا، تڏهن اسان
جي مراد سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ سميت علم جا سمورا شعبا
آهن.

توهان کي خبر آهي ته اهو علم جنهن جي تصديق ڪري
سگهجي، جنهن جي سچائي آزمائي سگهجي ۽ گهڻين آزمائشن
کان پوءِ جيڪو علم آزمائش جي ڪسوٽيءَ تي صحيح ۽ سچو
ثابت ٿئي ٿو برابر به غلط نه ثابت ٿئي، انهي کي سائنسي ۽
ان سائنس جي روشنيءَ ۾ جيڪي اوزار ۽ جيڪا مشينري ٺهي
ٿي تنهن کي اسين جديد علم ۾ ٽيڪنالاجي چئون ٿا. ته علم

مان هتي مراد ٿيندي علم، سائنسي ۽ ٽيڪنالاجي. سوال آهي ته پنهنجي قومي جدوجهد ۾ سرخرو ٿيڻ لاءِ ان علم، ادب ۽ سائنس مان اسين ڪيترو علم حاصل ڪرڻ چاهيون ٿا ۽ اهي ماڻهو جيڪي اسان جي جدوجهد جي مخالفت ٿا ڪن، سي ڪيترو حاصل ڪري چڪا آهن. ڪيتري دؤر جي ڪيتري علم ۽ ڪيتري علمي علائقي کي والاريون وينا آهن ۽ ان کي اسان جي خلاف استعمال ڪري رهيا آهن. انهن ڳالهين تي دارومدار هوندو هن ڳالهه جو ته اسين جنهن علم ادب جو ذڪر ڪريون ٿا اهو علم پنهنجي دائري ۾ ڪيترو هجي، پنهنجي گهرائيءَ ۾ ڪيترو هجي، وقت، زمان ۽ مڪان جي ڪيتري پکيڙ وارو هجي. اسين ڏسون ٿا ته اسان جا مخالف زندگيءَ جي مختلف شعبن ۾ اسان جي خلاف وڙهي رهيا آهن. هن وٽ الٽر ماڊرن علم، ادب ۽ ٽيڪنالاجي آهن؟ هو الٽر ماڊرن، يورپ ۽ آمريڪا جي علم ۽ ادب جا واقف آهن؟ ڪاش اسان وٽ سنڌ ۾ اهڙا ڄاڻو ماڻهو هجن، جي هندن جا اسان خلاف نفسياتي جنگ جي نوعيت، گهرائي، پکيڙ ۽ پيچيدگي کي سمجهي ان سان مقابلو ڪرڻ جي سمجهه ۾ اهليت ۽ عزم رکندڙ هجن ها. اها نفسياتي جنگ حصو آهي ان وڏي نفسياتي جنگ جو جيڪا سڄي پاڪستان جي مٿان انهن ماڻهن مڙهي آهي، جيڪي هن ملڪ جو اصل ۽ بنيادي اقتدار ڦهليون وينا آهن ۽ ڪيڏانهن به منتقل ڪرڻ نٿا چاهين، جيڪي جمهوري حق ۽ انساني حق نٿا ڏيڻ چاهين، جيڪي ٽوٽل طاقت، اصل طاقت، طاقت جوڳو، طاقت جو مڪڻ، طاقت جي ڪريم سدائين پنهنجي هٿ ۾ رکڻ چاهين ٿا، جيڪي وزيرن، اميرن، دربارين کي فقط اسٽيج تي هڪڙو مقرر ٿيل ايڪٽ ڪرڻ، سڄي ڊرامي جو هڪ محدود پارٽ ادا ڪري ڏيڻ لاءِ تيار آهن، پر سمورا طاقت جا وسيلو انهن جي حوالي ڪرڻ جي لاءِ تيار ناهن، اهي اعليٰ ترين ٽيڪنالاجيءَ سان هٿيار بند آهن ۽ انهن جا رشتا بين الاقوامي آهن، آمريڪا ۽ يورپ جا جيڪي به جديد ترين علم آهن هو انهن سڀني سان مسلح آهن. ڏنيا ۾ ويڙهه جي علم ۽ هنر جي ڪا به شاخ ڪانهي- جنگ، ڊپلوميسي، پروپيگنڊا، نفسياتي جنگ، تجربڪاري ماڻهن کي ويڙهائڻ، پارٽيون ٽوڙڻ وغيره جنهن جا هو يگانا ماهر نه هجن.

توهان جي اڳيان هڪڙو زبردست ڊرامو پيو ٿئي. سنڌ ۾ ڪي اکيون هجن، ڪا ڄاڻ هجي، ڪا سمجهه هجي، جو خبر پوي ته ڪيئن هندن پور پور ڪري ڇڏيو آهي. هن سماج جي

سياسي، نفسياتي علم ۽ ادبي جسم ۽ روح کي. ڏک دشمن جو به نه وڃائجي. جن هي سڀ ڪجهه تهس تهس ڪري ڇڏيو آهي، جيڪي دماغ پويان ويٺا آهن ۽ جن رٿابندي ڪئي آهي تن کي نه چاهيندي به سندن تخريڪاريءَ جي ڪمال جو داد ملڻ گهرجي. مثلاً توهين تعليمي ادارن کي ڏسو. انهن کي عالمن، مفڪرن، اديبن کان ڪاٽي اڪيلو ڪيو ويو آهي. توهان جي اکين اڳيان ماڻهن کي الڳ الڳ ڪولين ۾ بند ڪيو ويو، جيئن قيدن ۾ هوندو آهي، قيد ۾ جيڪي توهان مان ويا هوندا، انهن ڏٺو هوندو ته ڪوليءَ کان ٻاهر وارن سان ڳالهائڻ جي اجازت ڪانهي. ٻهراڙي ۾ ڌاڙيل آهن. شهر ۾ دهشتگرد آهن. توهان ڏسو ٿا ته هيڏي ڪروڙن جي قوم بي وس ۽ يتيم-پاڻ سڀ چئون پيا ته سنڌ تان سر ٿا صدقي ڪريون. پاڻ سڀ انقلابي، سڀ قرباني ڪندڙ ۽ سنڌ وڃي ٿي روز غرق ٿيندي! جيترو اسان انقلابي ماڻهو وڌون ٿا تعداد ۾، جيترو اسان انقلابي دعوائون ٿا ڪريون تيئن سنڌ جي ڳچيءَ ۾ زنجير وڌيڪ مضبوط ٿيندا ٿا وڃن. هي ڇا آهي؟ هي اتفاق آهي؟ قطعي نه! هيءَ پلاننگ آهي- هيءَ سازش آهي. پردي جي پويان ويٺل وڏا استاد آهن جن باقاعدي هي سڀ ڪجهه رڻيو آهي، پنجاڻيءَ ۾ چوندا آهن:

”بئير نئين لڙدي، استادان دي هٿ
لڙدي نئين“

(بئير ڪو نه وڙهندا آهن، استادان جا هٿ وڙهندا آهن.) سياست به هڪڙو ڊسپلين، هڪڙو علم آهي. قومي جدوجهد به هڪڙو ڊسپلين آهي. هڪڙو علم آهي. جيئن ميڊيسن يا ڊاڪٽري، ميڊيسن ۾ ڪو ماڻهو چوي ته آئون رڳو اهي ڪتاب پڙهندس جيڪي ٽنڊي الهيار ۾ لکيا ويا ۽ اهي دوائون ۽ گشتا مريضن کي ڏيندس جيڪي ٽنڊي الهيار ۾ حڪيم ٺاهين ٿا ته ان کي ماڻهو جيڪر ڇا چوي؟

جيڪڏهن ڀت نيون ايجادون نه ٿين. نيون دوائون نه اچن. ڊاڪٽري ڪتاب نه هجن، ماڊرن، الٽرا ماڊرن ڪتاب، هيپوڪريٽس کان وٺي، بو علي سينا، ذڪريا رازيءَ کان وٺي جيڪو تازو ۽ نئون علم آهي، جيڪو هفتي هفتي وڌي ٿو، اهو جيڪڏهن ڊاڪٽر نه پڙهي پوءِ اهو ڪهڙي ڪم جو ڊاڪٽر آهي؟ هيئنر جيڪڏهن بچائيندڙ دوائون آهن خاص ۽ نرالين حالتن ۾ استعمال ڪرڻ کپن، سي ننڍڙو ٻار ڄمي ٿو ته ٻئي ڏينهن ان کي اهي ڏيو ڇڏين! اهڙا نر ويٺا آهن! رستو ٺهي ٿو ته ٻئي ڏينهن هيڏا گهٽاڇا! ڀل ٺهي ٿي، زوردار پاڻي اچي ٿو

ته پل اُڏيو وڃي. صحيح ۽ مڪمل علم نه هوندو ته تيسيتائين ائين ٿيندو.

جڏهن انسان ذات علم تخليق ڪرڻ شروع ڪيو آهي، تڏهن کان وٺي جيڪو علم پيدا ٿيو آهي، ان سڄي علم مان، جيڪي به هيرا ۽ موتي اسان کي هٿ چڙهي سگهن، اهي هٿ ڪري اسان کي هتي هن قومي جدوجهد ۾ استعمال ڪرڻ کپن. تڏهن ئي اسين چئي سگهنداسون ته اسين معياري ڪم ڪريون ٿا. معيار جو سوال آهي. ماڻهو چوي، ”هلو ته شهر ڏسون!“ شهرن جا معيار آهن. علم جو معيار ڪهڙو آهي؟ جيڪڏهن ڪو ماڻهو روشني اسڪول ۾ پڙهي ٿو ته ڇا هو علم حاصل نٿو ڪري! روشني اسڪول جو شاگرد به پڙهي ٿو اهو به علم حاصل ٿو ڪري ۽ ڪپري ۽ چاچري جي پرائمري اسڪول ۾ جيڪو ٻار پڙهي ٿو اهو به علم حاصل ڪري ٿو ۽ جيڪو ميرپورخاص هاءِ اسڪول ۾ پڙهي ٿو اهو به علم حاصل ٿو ڪري. آمريڪا جي ڪيليفورنيا رياست جي برڪلي يونيورسٽي-جنهن کي سندن جمهوري ماحول جي ڪري لاءِ وچان، ”عوامي جمهوريه برڪلي“ چوندا آهن. ان جا شاگرد يا ساڳي رياست جي اسٽينفورڊ يونيورسٽيءَ جا شاگرد جيڪي پڙهن ٿا اهو به علم آهي.

روشني اسڪول کان وٺي برڪلي، اسٽينفورڊ يا انگلينڊ جي آڪسفورڊ يا برمنگهام يونيورسٽين جا شاگرد، سڀ شاگرد آهن، سڀ علم پرائن ٿا. البت سندن پڙهائيءَ جي معيارن ۽ سطحن ۾ فرق آهي. هر شيءِ جا وزن ۽ قسمن ٿين ٿا. سطحن ۽ معيار ٿين ٿا. اسين جيڪا قومي جدوجهد ڪريون ٿا سا ڪهڙي سطح تي، ۽ اسين ان لاءِ جيڪو علم ڪتب آڻڻ گهرون ٿا سو ڪهڙي ليول جو هجڻ گهرجي؟ مقامي سطح جو، قومي سطح جو، ايشيائي سطح جو يا عالمي سطح جو؟ فقط هاڻوڪو علم يا اڳوڻو به؟ علم مان اسان جي مراد هجڻ گهرجي ان سطح ۽ پڪيڙ جو علم، جيڪو سڄي عالم، سڄي جهان جي علم تي ڇانيل هجي ۽ سڄي تاريخ کي پنهنجي پاڪر ۾ وٺي. ان کي چئبو عالمي تاريخ علم، عالمي تاريخي ادب، عالمي تاريخي سائنس ۽ عالمي تاريخي ٽيڪنالاجي اسان جي هن قومي جدوجهد سان ادب جو ڪهڙو واسطو آهي؟ ان تي غور ڪرڻ کپي. سنڌيءَ ۾ چوندا آهن: ”ڪيڏانهن منهن مريم جو، ڪيڏانهن تڏوالهيار!“ جي ڪالاباغ ڊئم ٿا ٺاهين، پاڻي ٿا بند ڪن ته ان سان منهن ڏيڻ لاءِ ڊئم اڳيان بيهي بيت پڙهبا:

”جي تون بيت ڀائين، سي آيتون آهين،
نيو من لائين، پريان سندي پار ڏي.“

ته ڇا ٿيندو؟ بيت ڪالاباغ ڊئم کي ڇاڪندو؟ واسطو
ڪهڙو؟ پنجاهه بيت پڙهي ڇڏيو يا سڄو رسالو پڙهي ڇڏيو،
ڪالاباغ ڊئم ته بيٺو هوندو، ان کي رسالو ڇا ڪندو؟ يا ملٽريءَ
وارو بيٺو آهي چوي پيو: ”اسٽاپ! ڪڙي هو ڄاڻو“ بيٺو بدران
اسين وٺي بيت پڙهون يا شاعريون ڪريون ته ڇا ٿيندو؟ تنهن
ڪري ادب واري ڳالهه بظاهر ته بيوقوفيءَ واري ڳالهه نظر
ايندي، چوندا: ”چريا ٿيا آهيون! ادب ڇا ڪندو هن مصيبت
۾؟“ ان جو صحيح جواب حاصل ڪرڻ ضروري آهي.

پهريون ڏسون ته اسان سان لڙائي ميدانن ڪهڙن ۾ آهي.
لڙائي سياسي ميدان ۾ ته آهي ئي پر لڙائي جا ميدان ٻيا به
آهن. لڙائي هڪ طرفي نه آهي. سڀ طرفي آهي. اسان
خلاف لڙائيءَ ۾ ”جنگ“ اخبار ڪتب اچي ٿي. لڙائيءَ ۾ سياسي
ويڙهه به ڪتب اچي ٿي. نفسياتي ويڙهه به اچي ٿي. پوليس
وارا به اچن ٿا رينجرز به اچي ٿي. اديب ۽ مفڪر به اچن ٿا،
نظريا به اچن ٿا. اسان جا بزرگ جيڪي ميمبر صاحبان آهن
جيڪي وزير صاحبان آهن، اهي به اچن ٿا اسان جا جُبا آهن،
اسان جون دستارون آهن، اسان جا علم جا صاحب آهن. اسان
جا شاعر آهن. جنگ جو ميدان هڪڙو ناهي ۽ هر ميدان گهڻو
طرفو آهي. ڪو ڪتاب ڪونهي، ڪا سليٽ ڪانهي، ڪو
شعر ڪونهي، ڪا اخبار ڪونهي، جيڪا درحقيقت ميدان
جنگ نه هجي، جنهن ۾ اسان جي خلاف ڪا نه ڪا ڪارروائي
ٿيل نه هجي. جيڪڏهن اکيون آهن ڏسڻ واريون ته هر هنڌ
جنگ آهي. تقرير ۾، تحرير ۾، واپار ۾، ملڪ جي اقتصادي
وسيلن جي ورڇ ۾، بجيٽ ۾، نوڪرين ۾، پراڻن ڪنن ٻڌجي ٿو
ته ايڪٽيڻه جنرل آهن، اسان جا پائر اردو ڳالهائڻ وارا- اٽڪل
سو پنجٽيڻه پنجاب جا مهربان آهن. اسان جا پشتون پائر هاڻ
ڪجهه گهٽ آهن. مرڪز جا وڏا عهدا سڀ پائرن وٽ آهن. پوءِ
توهان هاءِ ڪورٽون ڏسو ۽ سپريم ڪورٽ ڏسو، طاقت جي
سمورن سرچشمن تي ڄاڻ، ٽيڪنالاجي، ڪمپيوٽريڪيشن،
طاقت، انتظامي مشينري، سياسي قوت، سڀني هنڌ توهان
ڏسندؤ ته ٽوٽل اسان جي مهربانن قدردانن جو قبضو آهي.
بارڊر ڪلي پيا آهن، پاسپورٽن بنا ماڻهن جا لشڪر اچن ٿا.
هڪڙي ٽوٽل، مڪمل رٿابنديءَ ۽ پروگرام سان هڪڙي ڦڙت ۽
تيز رفتار مشين Well-oiled machine آهي جيڪا اسان جي خلاف
ڏينهن رات ”نڪ! نڪ!“ ڪم پيئي ڪري- رڳو اسان جي خلاف

ڏينهن رات مشين ڪيئن ٿي ڪم Operate ڪري ۽ روز ڇا ٿي ڪري ته به اهڙا ڪلور ڪو نه ٿين ها. هنن وٽ اها چُستائي ۽ قُرتائي اها American Efficiency آهي، جنهن جي خود لينن به هيئن چئي تعريف ڪندو هو ته، روسين جو اعليٰ ارادن ۽ تصورن جو جابه جلال ۽ عزم، همئون ۽ جرئتون، چُستائي، قُرتائي، (Efficiency) آمريڪين جي ۽ پروگرام ۽ نظريو انقلاب جو- جي انهن تنهي کي گڏيو ته انقلابي ماڻهو بنجي پوندو!

گاليهون سدا ملوڪ، خوشگفتار-سندن تقريرون ٻڌو ۽ تحريرون پڙهو. جيڪڏهن اوهان مان ڪو سائنسي پروپئنگنڊا جو ماهر هجي، ان جي ٽيڪنالاجي ڄاڻي ته انهن تقريرن ۽ تحريرن کي غور سان تپاسي. پنهنجي شڪار کي ڪاپاري ڌڪ به هڻو ۽ ”ادا! چئبو، اها اوهين سمجهو ٿا اتفاقي ڳالهه آهي؟ نه! اها سائنس آهي.“ وڙهڻ جي سائنس سڀڪاري ٿي:

Carry a big stick speak softly

”گفتگو نرم هجي، هٿ ۾ ڏنڊو هجي!“

شيو جيءَ جي هٿ مٿان بخل چڙهيل هئي، هيٺيان واڳهه ٽڪ يعني چيٽي جو چنبو هو، افضل خان سان هٿ ملائي جيئن زور ڏنائين ته همراهه بي هوش ٿي ويو.

”ڳالهه مني ڏنڊو وڏو“ ”پاڻي صاحب، ڪيسي هين؟ طبيعت ڪيسي هي. تڪليف تو نهين پوئي. تشریف رکيئي“

ائين چئي وڏو ڏنڊو هٿس ته مٽڪو ٽٽي پوندو. ”سڀ پاڻي هين، سڀ پاڻر آهيون. عزيز آهيون، قريب آهيون، جگر آهيون، غلط فهمي نه ٿيڻ گهرجي سڀ پنهنجا آهيون. پاڻي هين“ هي آهي پيارا دوست ۽ پاڻر آهن جن بابت حافظ شيرازيءَ چيو آهي: ”جيڪڏهن هي دوست توکي تلوار هڻي ڪين ته به شڪايت مٿان ڪرين! ڇو ته هي قبيلي جا ماڻهو جنهن کي ماريندا آهن تنهن جي وارثن کان سندس موت جو عيوضو به پرائي وٺندا آهن ته توهان عيوضو پري ڏيو، جو هي مري ويو آهي، اسان جو ماڻهو هو سو ڇو مري ويو؟“

هڪڙو وڏو مسئلو، تمام وڏو مسئلو تصور جو آهي، جنهن کي اسين Concept چئون ٿا، جنهن مان Conceptual Frame Work ”تصور جو خاڪو“ وارو لفظ ٺهيو آهي. توهان اهو سبق پڙهيو هوندو، ننڍي هوندي، الائي نه، ته هڪڙو ننڍڙو ڏيڏر ويو سو وڃي ڊڳو ڏنائين ۽ ماءُ کي چيائين: ”اماڻ ائون اڄ هڪڙي تمام وڏي، وڏي ۾ وڏي شيءِ ڏسي آيو آهيان.“ ماءُ چيس، ”ابا! اها ڪيڏي وڏي آهي؟“ ائين چئي مائي ڏيڏريءَ ڇا ڪيو جو وٺي پاڻ کي ڦوڪي وڏو ڪيائين ۽ چيائين، ”ابا اها

شيء پلا هيڏي وڏي آهي؟" چيائين، "نه امان! اها ان کان به وڏي آهي!"

ماڻس چيو، "اڃا!" پوءِ وري پاڻ کي اڃا وڏو ڦوڪيائين ۽ چيائين ته، "ابا! هيڏي وڏي؟" ننڍڙي ڏيڏريءَ چيو، "امان نه!" ان کان به وڏي. "ماڻيءَ کي سمجهه ۾ ئي نه اچي ته اهڙي وري ڪهڙي شيءِ ٿي سگهي ٿي، جيڪا سندس جهڙي هيڏي وڏي ڦوڪيل پيٽ واريءَ ڏيڏريءَ کان به وڏي هجي! سو ڪاوڙجي وئي کڻي جو اڃا به وڌيڪ پيٽ ڦوڪيائين ته ويچارِيءَ جو پيٽ ڦاٽي پيو. هن ويچارِيءَ جي تصور ۾ نٿي اچي سگهيو ته ڊگهي جهڙو جانور به ڪو هوندو آهي، جيڪو ايڏو وڏو به ٿيندو آهي. اسان وٽ صحيح تصورن جي خوفناڪ اثاٺ آهي، تڏهن ڪو پئرس شهر جي ڳالهه ڪري، "ابا! پئرس ڪيڏو هوندو؟ پلا احمد جي تڙ جيڏو هوندو؟" نه! ان کان وڏو!"

"پلا چاچري کان به وڏو!"
"نه! چاچري کان به وڏو!"

"پلا مٺيءَ جيڏو هوندو يا ان کان به وڏو هوندو." نه! اڃا وڏو!"

"پلا عمرڪوٽ جيڏو؟" نه! ان کان به وڏو!"
"پال ميرپورخاص کان ته وڏو ڪو نه هوندو نه؟"
"نه ان کان به وڏو!"

هاڻ! اسان جو ٿريو پاءُ جنهن اتفاق سان ڏٺو چاچرو به ڪونهي سو ميرپورخاص جهڙي گجگاهه شهر جنهن جي وڏائي ۽ دولت جا هيڏا رنگين داستان ابن ڏاڏن جي زماني کان وٺي ٻڌندو اچي تنهن کان به وڏي ڪنهن شهر جو تصور دماغ ۾ پيدا ڪري ته ڪٿان ڪيئن ڪري؟

دنيا ۾ قومي جدوجهد ۾ ويڙهه ۽ قربانيءَ جو معيار ڪهڙو هوندو آهي؟ تنهن جو تصور اسين ڪٿان آڻيون؟ "پلا مون ههڙو خوفناڪ نعرو هنيو، احتجاج ۽ مظاهرو به ڪيم، بڪ هڙتال به ڪيم. ڪلاشنڪوف جا برست هلائي چار بي هٿيار مسڪين به ماري وڌم. موت ۾ چار سؤ پنهنجي طرف جا به مارايم. اعلان جنگ به ڪيم، ٽي ڌماڪا به ڪيم، اخبارن ۾ روز منهنجا مخالفن کي ڌمڪين ڏيڻ جا بيان به پيا ڇپجن. انقلابي فلاڻو خان، سورهيهه! زهر پياڪ! لڄن جو محافظ! به پيو پاڻ سڏايان. اڃا پلا پيو ڇا گهرجي قومي جدوجهد ۾؟"
"فلاڻو ماڻهو پڙهيل آهي" "ابا ڪيڏو پڙهيل آهي؟"

آئون پڙهندو هوس، پوءِ مون فائينل پاس ڪئي، پڙهندا هئاسون مدرسي ۾. منهنجو هڪ سَوَٽُ آهي سليمان. چيائين گهڻا درجا پڙهيو آهين؟“ چيم: ”ست درجا!“ چيائين: ”وڃ! سنڌي درجا پڙهي وئين!“

مون چيو، ”هائو“ چيائين، ”پوءِ نوڪري ڪهڙي ٿو وئين؟“ مون چيو، ”اڃان پڙهان پيو“ حيران ٿي چيائين، ”اڃا پڙهين پيو؟“ وري پڙهي ڪئي سون مئٽرڪ پاس.

سليمان پڇيو، ”يلا نوڪري ڪهڙي ورتئي؟“ مون چيو، ”پڙهان پيو.“ اعتبار ئي نه اچيس ڇا اڃا پڙهين پيو؟ يلا ڳڻي ته ٻڌاءِ گهڻا درجا سنڌي ۽ گهڻا درجا انگريزي ٿيا؟ مون چيو، ”ست سنڌي، ست انگريزي.“

ويو امان وٽ چيائين ”هي تنهنجو پُٽُ چريو ٿي پيو آهي. چوڏهن درجا پڙهيا اٿس اڃا به ويٺو پڙهي“ وري ٽيس انٽر ۾ پاس. اڃا به اڳتي پڙهڻ جي ڳالهه ٻڌي چيائين، ”هن مان ڪجهه ڪو نه ٿيندو سڀ خرچ ويا پاڻيءَ ۾“ منهنجي سَوَٽُ جناب محمد سليمان کي اها ڳالهه تصور ۾ ڪيئن اچي ته پڙهائيءَ ۾ ڪا ايم اي به ٿيندي- ڪا پي ايڇ ڊي به ٿيندي آهي؟

يورپ ۽ آمريڪا ۽ ڪئناڊا ۾ وياسون. يونيورسٽين ۾ ليڪچر ڏناسون. جتي ڏسون اتي ماڻهن جون ذري گهٽ ڏاڙهيون اڌ اڇيون، اڌ ڪاريون. جنهن کان پڇون، ”ڇا ٿو ڪرين؟“ چي، ”پڙهان ويٺو“

اسان جي حساب سان پُٽن پوٽن جڻڻ جي عمر ۾ هي چوڪرو اڃا پڙهي پيو. ٻچڙو اڃا پڙهندو. امتحان ۾ پاس ٿيندو پوءِ نوڪري ڪندو. اسان جا ماڻهو ان عمر ۾ رٽائرڊ ٿي وڃي دور ڍڳي سان لڳندا آهن.

ماڻهو پيا پڙهن، پيا پڙهن، پيا پڙهن. ڪتابن جا جبلن جيڏا ڍير پڙهيو ڇٽ پيا ڪن. الائي ڪهڙا ڪهڙا علم آهن. پاڻ تصور ئي نٿا ڪري سگهون ته ڪيڏي ليول جو علم آهي ۽ ڪيترو اڻاهه علم آهي. اڄڪلهه ڏيئا ۾ ان سموري علم بابت رڳو سوچي سگهڻ به پنهنجي تصور جي لاءِ هڪڙو چئلينج آهي. بلڪل چئلينج آهي. پنهنجو تصور ڪم نه ڪندو. بلڪل نه ڪندو. پنهنجي تصور کي ڇڪي وڌو ۽ ڪشادو ڪرڻو آهي. ان جي سائيز وڌي ڪرائڻي آهي. توهان کي خبر آهي ته جيڪي پهريان انسانن جهڙا جانور (Hominids) هئا، جهڙوڪ، هومر روسٽس، هومو هيبلس، هوم ريڪٽس- انهن جو دماغ

پهريائين پنج سو سينٽي ميٽرن جيترو وڏو هو. هاڻ وڏي شايد
 نوَ سَوَ سينٽي ميٽرن ڌاري پهتو آهي. پاڻ سنڌي ماڻهن کي
 کپي ته پنهنجي دماغ کي انهن ماڻهوءَ جهڙن جانورن جي دماغ
 کي ڪنهن مستريءَ هٿان ايڏو وڏو ڪرايون جو موجوده علم
 جي صورتحال کي پاڻ رڳو تصور ۾ آڻي Conceptualize ڪري
 سگهون. رڳو پنهنجي خواب ۽ خيال ۾ اها ڳالهه اچي وڃي ته
 هيئن به ٿيندو آهي ته به وڏي ڳالهه چئي. اهو وڏو چئلينج
 آهي. وڏو تمام وڏو ۽ بنيادي کان بنيادي مسئلو آهي. ائون
 ڪڏهن ڪڏهن سوچيندو آهيان سنڌ جي باري ۾- ته اسين
 چريون بلائون وات ڦاڙيو ويٺا آهيون. هي هيترو علم ميسر
 آهي ڏيا ۾. ڏيا وڃي ڪٿي پهتي آهي. اسين ان کي حاصل
 ڪرڻ ته نهيو رڳو تصور ۾ آڻي به نٿا سگهون. اسان وارو
 قصو هلندو ته آخر ڪيئن هلندو؟

هاڻي ٿورو موضوع کان هٽي نه پر ٿورو ان جي گهرائي ۾
 لهون، مثلاً، ماڻهو جيڪو هن صورت ۾ اچي ٿيو آهي، جيئن
 پاڻ هاڻي آهيون، جيڪا پنهنجي هاڻي شڪل آهي، لڳ ڀڳ ان
 جهڙو ٿئي کيس (توهان کي خبر آهي ته) اٽڪل چار لک سال
 ٿيا آهن. ٽي لک پنجهتر هزار سال اڳ ڌاري هو پٿر مان اوزار
 ٺاهڻ سکيو، اول تمام سادا ۽ ڪهرا ۽ پوءِ لسا ۽ تيز- اٽڪل ڏهه
 هزار سال اڳ تائين ڏيا ۾ ڪو به پڙهيل ماڻهو ڪو نه هو،
 يعني چئن لکن سالن منجهان ٽي لک نوي هزار سال جيڪي
 گذري ويا، تنهن عرصي ۾ ڌرتيءَ تي هڪڙو به- جنهن کي
 پڙهيل ماڻهو چئجي سو ڪو نه هو. هڪڙو پٺو ڪو نه هو.
 هڪڙو قلم ڪو نه هو- جنهن کي اکر چئجي سو هڪڙو به
 لکيل ڪو نه هو. اٽڪل ڏهه هزار سال اڳ ڌاري ماڻهو ڏاڪي
 به ڏاڪي اکر لکڻ سکيا. ڪتاب ٺهيا- ڪتاب ڪيئن لکندا هئا؟
 توهان کي خبر هوندي. مٽيءَ جي تختي ٺاهيو، ان مٿان لکيو،
 پوءِ تختيءَ کي چُلهه ۾ وجهيو سِرَن وانگر پچائيندا هئا. اهو ٿيو
 ڪتاب جو هڪ پٺو، وري ٻي سِرَ. اهو ٿيو ٻيو پٺو. الاهي سرون
 گڏ ٿي ويون. اهو ٿيو ڪتاب. اهڙا گهڻا سرن جا ڪتاب گڏ
 ڪيائون. اها ٿي لائبريري. عراق اندر سميريا ۾ ست هزار
 ورهيه اڳ جون اهي لائبريريون ميوزيم ۾ موجود آهن. لنڊن
 ۾ توهان ويندو آهي لائبريريون رکيون آهن.

پوءِ تهذيبون ٺهيون، سميريا، بابل، نينوا، موهن جي دڙي جون
 قديم تهذيبون، تان جو ڪتاب ڦهليا. انسان رڳو عقلمند انسان
 کان وڌي مهذب انسان ٿي، علم رکندڙ انسان ٿيو، تهذيب رکندڙ
 انسان ٿيو. سو چار لک سالن مان ٽي لک نوي هزار سالن تائين

ماڻهو مهذب انسان نه هو. ماڻهو الڳ الڳ جانورن وانگر زندگي گذاريندا هئا. جيئن ڳئون جو ڌڻ هتي بيٺو هجي، هتي ريون هتي بکر بيٺا هجن. ائين غير مهذب ماڻهو رهندو هو. هڪڙي دؤر جي ڄاڻ ٻئي دؤر تائين منتقل نه ٿي هئي. هڪڙو نسل آيو، مري ويو، وري ٻيو آيو، مري ويو. ڪروڙين ماڻهو ڄاوا ۽ مري ويا. انهن کي ڪا خبر ڪا نه هئي ته ڏهه سال اڳ ڇا ٿيو. ڏاڏا جي ڏينهن ۾ ڇا ٿيو؟ ڪو رڪارڊ ڪو نه هو. ڪا خبر چار نه هئي. جانورن وانگر ماڻهو ڄمندا هئا ۽ مري ويندا هئا.

گذريل چئن لکن سالن مان ٽي لک نوي هزار سال ماڻهو ائين ڄمندا هئا، مرندا هئا. مهذب انسان جون الاهي تهذيبون آهن. پر چار تهذيبون چار علم جا مرڪز ڏنيا ۾ نشانبر ۽ سڀني کان اڳڻا ٿيا. انون اهو چوڻ چاهيندس ته سنڌي ماڻهو ڳهٽ ۾ ڳهٽ انهن گذريل چئن تهذيبن جي سرچشمن مان ڪجهه نه ڪجهه واقف ٿيڻ کپي. جي اسين چاهيون ٿا ته، جديد معنيٰ ۾ جديد انسان شمار ٿيون ته انهن قديم ترين تهذيبي سرچشمن مان ضرور فيض حاصل ڪريون.

اسان جي جدوجهد جا علمي ۽ ادبي بنياد تڏهن پوندا جڏهن اسان کي انسان جي تهذيبي بڻ بنياد بابت ڪجهه نه ڪجهه خبر چار هجي. ڪوهه ڪاف جبل بابت ڳهٽي خبر ڪڍي نه هجي پر اهو ته اندازو هجي ته ”او فلاڻي پاسي ڪوهه ڪاف جبل آهي.“ ڀلي ڏنل نه هجي پر ڪجهه سڌ سماءُ ته هجي- تصور ته هجي.

ڏنيا جون جيڪي چار سڀ کان اهم قديم تهذيبون آهن، تن مان ٻه اوڀر ۾ يعني چين ۽ هندستان جون تهذيبون ۽ ٻه اولهه ۾ يعني يونان ۽ روم جون تهذيبون آهن. اهو ڌيان ۾ هجي ته سموري مغربي تهذيب ۽ ان جي علم جا سمورا سرچشما سندن سموريون مرده برتريون انهن ٻن تهذيبن مان ڦٽي نڪرن ٿيون. يونان ۽ روم واري پيڙهه ڪڍي وٺو ته مغربي تهذيب بي پاڙي ول وانگر لٽڪندي رهجي ويندي. جڏهن روم روم هو تڏهن ماڻهو چوندا هئا ته:

”All roads lead to rome“ ”ڏنيا جا سمورا رستا روم ڏانهن وڃن ٿا“

رومي رستن ٺاهڻ جا بادشاهه هئا. رومي پنهنجي دور جا زبردست انجنيئر هئا. انهن ناممڪن پهاڙن مان رستا ڪڍيا. روم جو فرمودو ڄاتل ڏنيا لاءِ ذري ڳهٽ خدائي فرمودو هو. ان ڳالهه کي لاطيني ٻولي ۾ هيئن بيان ڪندا هئا:

”Rom locuta, causa Finita“

”روم ڳالهائي ڇڏيو. معاملو ختم ٿي ويو“ روم جو قائدو هو جيڪو ماڻهو فصاحت، بلاغت ۽ لکڻ جو ماهر ناهي، جنهن عدالتن ۾ وڪيل بنجي پنهنجي علم، فصاحت ۽ بلاغت سان مقدا نه کٽيا آهن، ان کي فوجي ڪمانڊ نه ملندي. فوجي ڪمانڊر ٿيڻ لاءِ لازم هو ته هو ڪيس کٽي ۽ لکڻ جو بادشاهه هجي. روم جا وڏي ۾ وڏا جنرل لڪنڊڙ هئا ۽ قهر جا لڪنڊڙ هئا. وڏا فصيح بيان مقرر هئا. تقريرن جا شهنشاهه هئا. روم ۾ نصاب جو هڪڙو سبجيڪٽ هو، جيڪو پاڻ وٽ ڪونهي ۽ جيڪو يونان مان آيو هو، سو هو فصاحت ۽ بلاغت. اڄ کان پنجويهه سؤ صديون اڳي يونان جي شهر اٿينس جي مشهور سياستدان پيريڪلس اٿينس ۽ اسپارٽا جي وچ ۾ ٿيل لڙائيءَ ۾ اٿينس جا جيڪي ماڻهو مري ويا تن جي قبر تي جيڪا تقرير ڪئي آهي، سا توهان اڄ به پڙهندؤ ته توهان کي حيرت وٺي ويندي. پيريڪلس پنهنجي ان جڳ مشهور تقرير ۾ جمهوريت جي فائدي ۾ ۽ ڊڪٽيٽرشپ جي خلاف ڳالهايو آهي. هن ٻڌايو آهي ته اسين اٿينس جا ماڻهو جو ههڙا روشن خيال ۽ مهذب آهيون ان جو سبب جمهوريت آهي. اسپارٽا ثقافتي ۽ روحاني طور پسمانده آهي ان جو سبب اتي جو ڊڪٽيٽرشپ وارو نظام آهي.

هن شهيدن کي زبردست خراج تحسين ڏنو آهي. اڄ به جي تقرير جي مٿان لکيل پيريڪلس جو نالو ڏاهي ڇڏيل هجي ۽ اها خبر نه پوي ته هيءُ پنجويهه سؤ سال اڳ جي ڪيل تقرير آهي ته توهان ان کي پڙهي چوندؤ ته، هيءُ يورپ جي ڪنهن جمهوريت پسند عالم ۽ سياستدان جي اڃا ڪالھوڪي ڪيل تقرير آهي. اڄ به ان تقرير جو مثال ناهي. ”Peloponnesian wars“ جيڪڏهن ان مان سن وغيره ۽ ٻيا سڃاڻپ جا نشان ڪڍي ڇڏجن رڳو سندن لکڻ جو انداز خيال ۾ رکجي ته ڪو ماڻهو چئي نه سگهندو ته هيءُ ڪا پنجويهه سؤ سال اڳ جي لکيل آهي، پيريڪلس جي تقرير به ان تاريخ ۾ رڪارڊ ڪئي اٿس. مون تنهن ڏينهن هڪڙي رومي سياستدان جو خط پڙهيو. خط ۾ ماڻس کي چيو اٿس ته، ”جوليس سيزر ڦلويطره کي وٺي پهرين ايندو روم ۾، تون روم ۾ ويٺي آهين، منهنجو خيال آهي ته روم ڇڏي بهراڙيءَ اچ. ڇو ته جوليس سيزر ڏنگو ماڻهو آهي. پاڻ سان ٺهيل ڪونهي، مٿان پاڻ کان انتقام وٺي ۽ توکي تنگ ڪري؟“ ماڻس جواب ڏنو، ”مڙئي خير ٿيندو، تون فڪر نه ڪر.“

توهان خط پڙهندؤ ته ان جي جديد اسٽائيل ۽ تيز لکڻيءَ مان سمجهندؤ ته ڪنهن ڪالهه لکيو آهي، حالانڪه هو ساڍيون ويهه صديون اڳ انهن ڏينهن جو آ جڏهن سال ڇائيتاليهه قبل مسيح ۾ قلوپطره زنده هئي. جڏهن جوليس سيزر زنده هو ۽ جڏهن جوليس سيزر، قلوپطره ۽ ان مان ڄاول پنهنجي پُٽ سميت فاتحانه شان سان روم ۾ داخل پئي ٿيو، تقريباً ان ئي زماني يعني ٽيويهه صديون اڳ جا رومي شهنشاهه ٽراڄان جا پنهنجي آفيسر ننڍي پلنيءَ کي لکيل خط آهن. انهن مان ڪيترا خط هن قسم جا آهن ته، ”فلاڻي شهر کي آباد ڪيئن ڪريون؟“ ٽئڪس تي بحث ڪيو اٿس ته هي ٽئڪس لڳائڻ ڪيي يا نه. صفائي جو بندوبست ڪيئن ٿئي ۽ مارڪيٽ ڪٿي هجڻ ڪيي ۽ مارڪيٽ جو لنگهه ڪٿي هجڻ ڪيي؟“

اسان جي ميونسپالٽين ۽ ڪارپوريشن جا چيئرمين صاحب ويٺا آهن، انهن کي جيڪا شهر جي ڳڻتي آهي اها به ذهن ۾ رکڻو ۽ هڪڙو رومي شهنشاهه هڪڙي عام شهري جي باري ۾ ڪهڙيون تفصيلي هدايتون ٿو ڏئي، سو به ويچار هيٺ آڻيو ته توهان کي مس مس ڪو اڻ لکو اندازو ٿيندو ته روم ڇا هو. هتي ائون علم جي ڳالهه نٿو ڪريان، رڳو تصور هجي ته اهڙيون شيون به ٿينديون آهن. اهڙا ماڻهو به هئا، اهڙيون تهذيبون به هيون ته به وڏي ڳالهه ٿي پوي. رومي شهنشاهيت ڇا هئي؟ رومي شهنشاهيت جي معنيٰ هئي ته، انگلينڊ روم جو صوبو هو، فرانس روم جو صوبو هو، ترڪي صوبو هو، جرمني، آسٽريا وغيره اهي سڀ صوبا هئا، سڄو يورپ عام آفريڪا، اولهه ايشيا سڀ رومي سلطنت جا تابع، ڏيڍ هزار سال، 1453ع تائين جو عرصو قائم رهي رومي سلطنت! جوليس سيزر جڏهن انگلينڊ تي قبضو ڪيو، تڏهن روم ڏانهن جيڪا ان بابت رپورٽ موڪليائين، سا ٽن لفظن جي هئي:

”Veni, Vidi, Vice“ - ”يوني، وڌي، وڪي.“ جنهن جي معنيٰ آهي، ”آئون آيس، مون ڏٺو، مون قبضو ڪيو.“ ختم! پاڻ جهڙو ماڻهو رڳو حيدرآباد کان ڪوٽڙي پهچي ته داستان بيان ٿي ويندا. ”سائين آيا سين، ڪوٽڙي، پوءِ هيئن ٿيو، هونئن ٿيو“ مطلب ته پٽاڙ ٿيندي ٺاهوڪي. (تارڙيون)

ٿورن اڪرن ۾ گهڻي ڳالهه ڪرڻ جو دستور اڳ عربن ۾ به هو. هاڻ ته اهي به اچي پٽاڙ ۾ پيا آهن. مامون الرشيد جو سپهه سالار جڏهن بغداد ۾ پاڻس امين الرشيد تي حملو ڪري آيو ته رپورٽ موڪليائين بغداد مان مامون الرشيد ڏانهن جيڪو خراسان ۾ هو جنهن ۾ لکيائين: ”آئون بغداد ۾ آهيان ۽ امين جو سڙ منهنجي پيرن هيٺيان آهي.“ اکر ئي ٿورا ائين ڪو نه لکيائين ته هيئن وڙهيس، هيترا ماڻهو ماريم، فتحون ڪيم، تراڙيون هنيم، ڪجهه نه، ”بغداد ۾ آهيان ۽ امين جو سڙ منهنجي پيرن ۾ آهي.“ بس ختم.

قومي جدوجهد ۾ پنهنجا دماغ وڏا هئڻ گهرجن. ڇا اسان جي ذهن ۾ جدوجهد جو، لڙائي جو، جنگ جو صحيح تصور آهي؟ مثلاً: ڇا اسان تصور به ڪري سگهون ٿا ته، قومن جي حقيقي ويڙهه چئبو ڇا ڪي آهي؟

قومن جي هڪڙي قديم ويڙهه ڪي وٺون، ڪارٽيج ۽ روم جي وچ ۾ ويڙهه ڪي ٻن قومن وچ ۾ اها ويڙهه 264 ق. م کان 146 ق. م تائين پورا سوا سؤ سال هلي، ٽي ننڍيون جنگيون ٿيون.

هيني بال ڏيا جي شهر آفاق سپهه سالارن مان آهي، هيني بال ٻي لڙائيءَ جو سپهه سالار هو، جنگي چالن جو شهنشاهه هو.

جنگي چالون ڇا ٿينديون آهن؟ پاڻ ڪي ڪهڙي خبر ته جنگي چالون ڇا ٿينديون آهن؟ پاڻ ته لڳا پيا آهيون: ”بابا لڳا پيا آهيون!“ چريون بلائون، ”هلا پيٽان نه ويندو!“ ”اي نه ويندين ري جا پٽ!“ هڻ گهوٻاڻو مڙس ڪري پيو. يا هلاءِ برست. ٻه ٽي پراوا مسڪين مارجي ويا جواب ۾ ٻه ٽي سؤ پنهنجا ٻين ماري ڇڏيا. ”قومي جدوجهد زنده آباد“ بابا ههڙو شير ٿيو ئي ڪو نه!“ مان انقلابي، مان سورمو!“ مان جنرل، مان سپهه سالار“

هيني بال ڇا ڪيو؟ عظيم ڪارٽيج جي اڳواڻ هسڊور بال جو پٽ هو. اسپين ۽ فرانس کان ٿيندو پٺيان ڦري آيو روم ڪي. خبر ئي ڪا نه پيئي رومين ڪي ته همراھه ان ابتي پاسي کان به ڪو اچي ٿو. آفريڪا مان هاڻي آئي ڇاڙهيائين جبلن تي. ڏنيا جو رڪارڊ آ، هاڻي پهاڙن تي ڇاڙهي روم تي پٺيان حملو ڪيائين، جيڪا طاقتور رومي فوج ڏسي تنهن کان پڇيو وڃي. جيڪا ڪمزور فوج ڏسي تنهن تي وڃيو چڙهي. سالن جا سال هو روم ۾ رومين سان وڙهندو رهيو. هميشه جڏهن دشمن جي ڪا اڙي تڙي فوج ور چڙهي، تنهن تي حملو ڪري پاڻ کان ڏاڍي فوج کان پهاڙن تي چڙهي پڇي وڃي. ڏلائي ڏلائي،

ڳڻائي، رُومين جو ساڻه ڪڍي ڇڏيائين. نيٺ هڪڙي وڏي قوت کي ڪيئن تباهه ڪجي؟ تنهن جنگي فن جو وڏي ۾ وڏو امام ڏنيا ۾ هو، پر رُومي به گهٽ ڪو نه هئا. روم جي هڪڙي جنرل اينگهائيندڙ جنگ ۾ هٿي کيس ڦاسائي وڌو. تان جو جڏهن جنگ جو ڪو فيصلو نه ٿي سگهيو تڏهن رُومين سمنڊ ٽپي وڃي سندس وطن ڪارٽيج تي حملو ڪيو. کيس لاچار وطن جي بچاءَ لاءِ واپس موٽي پنهنجون دلپسند گوريلا چالون ترڪ ڪري هڪ هنڌ بيهي وڙهڻو پيو، جنهن جا رُومي استاد هئا. رُومي جنرل سڀيو شڪست ڏنس ۽ جوان کي زهر کائڻو پيو. سوا سئو سالن جي جنگ کان پوءِ ڪارٽيج هارايو ۽ کيس تباهه ڪيو ويو. روم ڪٽي ويو.

جنگ هڪڙو علم آهي، هڪڙي سائنس آهي، هڪڙو سڃيڪٽ آهي. پڙهيل لکيل ماڻهن جي حيثيت ۾ اسان کي به جنگ جو علم ۽ سائنس ڪجهه نه ڪجهه معلوم هئڻ گهرجي. جنگ جا ڪئين هاڪارا ماهر ٿي گذريا آهن، سڪندر اعظم، هيني بال، جوليس سيزر، خالد بن وليد، محمود غزنوي، چنگيز خان، تيمور لنگ، نپولين، ڊيوڪ آف وپلنگٽ، هٽلر، اسٽالن ۽ ڪئين ٻيا. جوليس سيزر ۽ تيمور لنگ، بابر، نپولين ۽ ڪن ٻين پنهنجن جنگين جو احوال به رڪارڊ ڪيو آهي. جنگ جي علم ۽ نظريي جا پنج ڇهه ڪتاب سڄي ڏنيا ۾ ڪلاسيڪي حيثيت رکن ٿا: (1) چيني جنگي نظريه دان سن زو۽ جو اڍائي هزار سال اڳ لکيل ڪتاب ”جنگي حڪمت عملي۽ جو فن“ (2) گذريل صديءَ ۾ جرمن ماهر جنرل ڪلازيوز جو لکيل ڪتاب ”حڪمت عملي“ (3) جرمن جنرل وان مولٽڪي جو ”جنگ جو فن“ (4) انگريز جنگي ماهر ڪئپٽن لڊل هارٽ جو لکيل ڪتاب ”Grand Strategy“ ”اعليٰ جنگي حڪمت عملي“ (5) مائوزيٽنگ جا ”گوريلا جنگ تي پنج مقالا“ ۽ (6) ويٽنامي جنرل جياپ جو ڪتاب ”عوامي جنگ“.

هٽلر جڏهن روس تي اوچتو حملو ڪيو، تڏهن ميسولينيءَ کي لکيائين ته، روس تي جيڪو حملو ڪرڻ وارو آهيان، ان لاءِ مون اهڙي فوج تيارڪئي آهي جيڪا آسمان مٿان چڙهائي ڪرڻ جي قوت رکي ٿي.

”I have prepared an army storm-which is capable if the very heversing“ ۽ اها فوج واقعي اهڙي هئي جيڪا ڄڻ ته آسمان تي چڙهي سگهي ٿي. انسانذات جي اک ڪڏهن به اهڙي طاقتور فوج نه ڏٺي هئي. روس ۽ جرمن جنگ ان وقت تائين ڏنيا جي وڏي جنگ هئي. سڄو رڪارڊ موجود آهي، ذري پرزي، ڄڻ رنگ

ڪمپنٽري لکي پيئي آهي. اٺ ڏهه ڪتاب ته روسي مارشلن جا آهن، مارشل زوكوف، مارشل بيرمينڪو، مارشل راکو سو وسڪي، مارشل چئڪوف، مارشل مالينڪو وسڪي ۽ ٻيا به ڪتاب خود روسي جنرل اسٽاف وارن جا آهن. هڪڙو مارشل شتيمينڪو جو ”سوويت جنرل اسٽاف ميدان جنگ ۾“ ٻيو مارشل ويسليوسڪي جو ”The cause we serve“ ٻي جنگ عظيم جي رڪارڊ جهڙو رڪارڊ انساني تاريخ ۾ اڳ ڪڏهن به ميسر نه ٿي سگهيو آهي. مئڪ آرٽر، آئرن هاور، مانگو مري، روميل، خود هٽلر جو رڪارڊ موجود آهي. ”هٽلر جا فوجي هدايت ناما“ ”هٽلر ڊائري“ جرمن جنرل اسٽاف جي ڊائري ”هٽلر ڊائري“ آهي. جرمن جنرلن جنگ بابت نقطهء نظر ڪيپٽن لڊل هارٽ پنهنجي ڪتاب ”پهاڙ جي ٻئي طرف“ ۾ رڪارڊ ڪيو آهي. مطلب ته ذري پرزي جو رڪارڊ موجود آهي، پر پڙهي ڪير؟ ضرورت ڪنهن کي؟ انگريزيءَ جي تڪليف ڪير ڪري؟ ”گنڌئين ڪير ڏي ته مينهن ڌاري ڇا ڪجي؟“ جي جٽن اڳيان ڌاڙ ٺڪاءُ هئي سورمو ٿي سگهجي ته پوءِ وڌيڪ تڪليف ڪرڻ جو ڪهڙو ضرور؟ ڇي ”فلاڻو وڏو بهادر آهي“ بهادري چئجي ڇا ڪي يا ان جو معيار ڪهڙو؟ لينن گراڊ جو گهيرو ٿيو، نازين ڪيو، سالن جا سال هليو.

”ادا سنڌ لاءِ فلاڻي ڏاڍي قرباني ڏني، بلي! ست سال جيل ۾ پيو هو“ ”فلاڻو سڙ ڏئي هليو، ههڙو ٿيو ئي ڪو نه!“
 لينن گراڊ جو گهيرو، پاڻي بند، کاڌو ختم، بجلي بند، سڀ بند، اسپتال ۾ آپريشن ڪجي ته سرجن آپريشن ڪندي پٽ تي ڪري پون، ڇو ته لينن گراڊ ۾ ماني ڪا نه هئي فاقا هئا، خوفناڪ ڏڪار، گهٽين ۾ بکن جي ماريلن جا لاش پيا هوندا هئا. يوٽ وارا وري، واٽ تي ڪريو پوندا هئا. مشهور آمريڪي صحافي هيريسن سئلسبريءَ لينن گراڊ جي گهيري بابت ڪتاب لکيو آهي، ان ۾ لکيو اٿس ته، ”لينن گراڊ جي هڪڙيءَ ماءُ کي ٻيءَ ماءُ چيو ته منهنجو پٽ تون ڪاءُ تنهنجو مثل پٽ آئون ٿي ڪاوان.“ (ٽائون)

مٿان چوويهه ڪلاڪ نازين جي بمباري ۽ گهيرو ڪندڙ توپن جي توپزني، چؤطرف دونهون، آگ ۽ موت، ائين سال لنگهي ويا، پر پيش نه پئيو. اهو شهر وڙهيو، توڙ تائين وڙهيو، فتح تائين وڙهيو، ان بابت هڪڙي فلم ملي ٿي ”The Hero City“ ”سورمو شهر“ اها فلم توهان ڏسو روءِ زمين جي جفاڪشي، بهادري، جرئت، سهڻ ۽ ثابت قدميءَ جا رڪارڊ ٿوڙيا آهن. هن سورمي شهر.

1943ع اسٽالن گراڊ جي لڙائي آهي. هڪڙي بلڊنگ ۾ جرمن ويٺا آهن. ٻئي ۾ روسي ويٺا آهن. پاڻ چونڊاسين، ”ادا پوءِ وڙهياسين، وڙهياسين ۽ ادا وڙهي وڙهي ٿڪجي پياسين، پوءِ ائون ته يار مايوس ٿي هليو ويس.“ (ٽارٽيون)

اسٽالن گراڊ کي مڪمل گهيرو جرمن فوج شهر ۾ داخل گهٽيءَ گهٽيءَ ۾ دويدو جنگ، ساڳي بلڊنگ جي اندر جنگ، هڪڙي ۾ نازي، ٻئي ۾ روسي ويٺا آهن. جنگ جاري هئي، آخري پساهن تائين جاري هئي. هڪڙيءَ بلڊنگ ۾ ٻاويهه ڏينهن جنگ هلي هئي. رڪارڊ رکيو اٿن، بلڊنگ تي جرمن قبضو نه ڪري سگهيا. روسي وڙهندا رهيا، ساڳيءَ طرح مارشل زوكوف، مارشل راڪوسوفسڪيءَ، مارشل وئلبوسڪيءَ، مارشل چوٽيڪوف جي ڪتابن ۾ پرلن جي لڙائي بابت احوال پڙهي ڏسو. 12 سال جرمن ٻار به بگهڙن وانگر توڙ تائين وڙهيا ته قومي جدوجهد جيڪا پاڻ ٿا ڪريون، سا به پنهنجي حساب سان ته الاهي وڏي آهي. وڏيون زبردست، وڏيون شاندار قربانيون ۽ سورهيائون آهن، پاڻ ماڻهن جون. پنهنجي حساب سان پاڻ جهڙو ٿيو نه ڪو ٿيندو. ڏاهر، دودو، دريا خان، هوشو، هيومن ڪير سڏائي! پر سورهيه، سوڍا، سپهه سالار ڪهڙي معيار جا؟ جڏهن ته هيٺي بال به هو، نيپولين به هو، غزنوي به هو، تيمور به هو، ٻيا سوين هئا. انهن جي پيٽ ۾ پاڻ کي ڪهڙي لسٽ ۾ رکون؟ هڪڙي حساب سان پاڻ کي ٻاراڻي ڪلاس ۾ داخلا ملي ته به وڏي ڳالهه ٿي. تيرهين صدي جي علاءُ الدين خلجي بدمعاش کي وٺو. توهان ڏسو سا ڇهه سؤ سال ٿيا جو منگولن جڏهن هندستان تي حملو ڪيو جڏهن هندستاني فوج دهلي پهتي ان کي بچائڻ جون راهون بند ٿي ويون. علاءُ الدين خلجي دهلي خالي ڪري ڪاهيون ڪوٽي، انهن جي اندر هاڻي بيهاري پاڻ خندق ۾ ويهي منگولن سان مهاڏو اٽڪائي ويٺو. بظاهر بلڪل ڪا به بيهڻ جي اميد ڪا نه هئي، پر علاءُ الدين خلجي منگولن جي سامهون پيش نه پيو، نه هٿيو، ويڙهه جاري رکيو آيو، مهينن جا مهينا ائين گذري ويا. تان جو آهستي آهستي هندستاني فوجون لڪي ڇپي گڏ ٿيڻ لڳيون. منگول، علاءُ الدين جي پيچيدگين کي اينگهائيندڙ جهنگلي چالن سان وڙهي وڙهي ڪٽ ٿي پيا ۽ نيٺ ماڻ مٺيءَ ۾ پڇي ويا.

ان کان به ٽي صديون اڳ هن محمود غزنويءَ، سومنات فتح ڪرڻ کان پوءِ ذري گهٽ سخت شڪست ٿي کاڌي. تاريخ جا ”Original Sources“ اصلي سرچشما پڙهي ڏسو! محمود

غزنويءَ سومنات ۾ داخل ٿيو، ان کان پوءِ جلدي راجپوتن جي سخت گهيري ۾ اچي ويو. صاف ظاهر هو ته هتان بچڻ مشڪل هو. پرهو ڀڳو ڪو نه. شڪست اڪين اڳيان هوندي به بيٺو رهيو. تان جو اوچتو طوفان اٿيو، واچوڙو لڳو، ڄمي بيهڻ جي ڪري ان اتفاق جو فائدو وٺڻ جو موقعو ملي ويس. طوفان لڙائيءَ جو نقشو ائين بدلائي ڇڏيو، جيئن طوفان اسپيني آرماءُ کي تباهه ڪري ڇڏيو ۽ انگلينڊ جي راڻي ايلزبيٿ يونيءَ جي ڪيل سُسٽي اسپين کي جيئندان ڏياري ڇڏيو. محمود ان حادثي جو فائدو ورتو، جوابي حملو ڪري مخالفن کي شڪست ڏنائين.

هي جيڪي وڏا وڏا جنرل ڏسو ٿا، سي سورهيائي، همت، ثابت قدمي، تيزيءَ، قابليت، کان سواءِ دشمن کي گمراهه ڪرڻ جا به وڏا ماهر هوندا آهن. دشمن جي دوکي ڏيڻ جي چال ۽ فريبن جي چار ۾ نه ڦاسڻ ۽ اُلٽو کيس دوکو ڏيئي گمراهه ڪرڻ اهو هوندو آهي فتح يا شڪست جو هڪڙو وڏو ڪارڻ.

حضور ﷺ جن چيو آهي، ”ويڙهه معنيٰ فريب ۽ دوکو.“ هڪڙو ڪتاب آ جيڪو بازار ۾ ملي ٿو. ان جو نالو ”Deception“ ”دوکو“. مقابلي ۾ ويڙهه ۾ فريب قدرتي ڳالهه آهي. جيئن مياڻيءَ ۾ پاڻ سان فريب ٿي. جنرل نيپئر دوکو ڪري پوئتي هٽيو ۽ هيڏانهن پاڻ واروين فوجون خندي مان نڪري ٻاهر آيون ۽ دشمن جي تويخاني هٿي کين لٽي ڇڏيو. توهان مياڻيءَ جي لڙائي پڙهي آهي ته ڪيئن ٿي؟ دٻي جي لڙائي پڙهي اٿو؟ جيئن ٻارڙن کي ڪو گهڻو ڏيئي ماري ڇڏي، تيئن ڪم ٿيو پاڻ سان. پر پنهنجي حساب سان پاڻ وڏي ڳالهه آهيون. مياڻيءَ جهڙي لڙائي ٿي ڪا نه. پاڻي پٽ کان به وڏي ٿي. ڇو ته پاڻ ٻار آهيون. ”بابا آءُ وڏو آهيان نه سڀني کان؟“ جواب ڏيو، ”ها بابا! تون مون کان به وڏو آهين، بلڪل وڏو، سڀني کان وڏو.“ دشمن جي جاسوسي ڪرڻ، سندس گهر ۾ پنهنجا ايجنٽ ڦٽ ڪرڻ، انهن مٿان توڙ ڦوڙ تخريڪاري ڪرائي اڳلي جي گهر ۾ مانڌاڻ مچائڻ به ويڙهه ۾ لازمي آهي ۽ دشمن جي طرفان ڪيل اهڙين ڪوششن کي ناڪام بنائڻ به ضروري آهي.

1944ع ۾ 20 جولاءِ تي هٽلر تي حملو ٿيو. جنگي ڪانفرنس پئي هلي. هٽلر ٽيبل وٽ بيٺو هو. ڪرنل اسٽافن برگ آيو. ٽيلهو هٿ ۾ هئس. اهو رکيائين ٽيبل هيٺ. ٽيلهو هيٺ رکي، پنج منٽ ويهي وري ٻاهر هليو ويو. ڪانفرنس هلي پئي. فيلڊ

مارشل ڪيٽل سڀ هئا. وڏا وڏا جرمن جنرل هئا. توهان ٻي جنگ عظيم جي تاريخ پڙهي آهي؟ سٺو ڪتاب هڪڙو ملي ٿو. ”Rise and fall of the third Reich“ اردو ترجمو ٿيل اٿس ۽ به سٺو رپيا يا ڏيڍ سؤ رپين ۾ ملي ٿو. وليم شايرر ”William Shirer“ جو لکيل آهي. اهڙا تصور ڪشادا ڪندڙ ڪتاب پڙهجن ته ڪجهه ته سمجهه ۾ اچي ته دنيا ڇا آهي؟ ان ڪتاب ۾ نازي جرمنيءَ جون سڀ خبرون آهن. سو ڪرنل اسٽافن برگ هيٺيان رکيو ٿيلهو، اهو ٿيلهو ڦاٽو. هو ته نڪري ويو هو، هٿلر زخمي ٿيندي بچيو. ٿيلل بچاءُ ڪري ورتس. ڇاڄ ٿي معلوم ٿيو ته ان ۾ راڄ مڙسن جا ملوث هئا. خود جرمنيءَ جو ان وقت جو هاڪاري ۾ هاڪارو جنرل جنهن تي هٿلر کي فخر هوندو هو، تنهن جو به نالو آيو.

جرمنيءَ جي ٻي جنگ عظيم جي سڀ کان وڌيڪ مشهور جنرل جو نالو ڪير ٻڌائيندو؟

(ٻڌندڙن مان جواب: ”فيلڊ مارشل روميل“)

معلوم ٿيو ته فخر نازي جرمني هٿلر جو شهباز، فاتح آفريڪا فيلڊ مارشل به پنهنجي آقا ۽ عظيم هٿلر کي مائٽ جي معاملي ۾ ملوث هو! وڌيڪ خبر پيئي ته اولهندي فرانس ۾ جيڪا جرمنيءَ جي ڪئين ڊويزن فوج هئي، تنهن جو ڪمانڊر انچيف سو به خيرن سان ملوث هو. پر سڀ کان وڏي سڀ کان سنسني خيز اڃا ٻي خبر پيئي بلڪ ڏاڍي دير سان پيئي. اها خبر پيئي ان ماڻهوءَ جي باري ۾ جنهن جو نالو ٻڌي هٿلر جا هٿ پير ٽڏا ٿي ويا. پوءِ حڪم ڪيائين ته ان ماڻهوءَ کي گچيءَ ۾ ٿيليفون جون تارون وجهي، ڦاها ڏيئي، چيچلائي چيچلائي ماريو ۽ ان سڄي ڪارروائيءَ جون تصويرون تيار ڪري مون کي موڪليو ته منهنجو هيٺڙو جيڪو هيٺلر سڙي ٿو، هن ماڻهوءَ جي غداريءَ جي ڪري ان تي چنڊو پوي.

حڪم جي تعميل ٿي ويئي. هٿلر بار بار ان کي ڏنل عذابن جون تصويرون ڏسي اندر ناريندو هو. هن جهڙي سخت دل ماڻهوءَ جي اندر کي ايڏي باهه ڇو لڳي؟ ڇو ته اهو ماڻهو هٿلر جو اهو خاص الخاص اعتماد وارو اعليٰ ترين آفيسر هو، جنهن جو ڪم ئي هو دشمنن جي جاسوسيءَ جون پاڙون پٽڻ معلوم ٿيو ته جنهن ماڻهوءَ ڏهه سال جرمنيءَ جي خلاف دشمنن جي جاسوسيءَ جون پاڙون پٽڻ جو ڪم پئي ڪيو. اهو دراصل دشمن جو جاسوس هو! ايڊمرل ڪينريس. ڪينريس جيڪو محافظ هو هٿلر جو، جنهن جو ڪم هو دشمن جي

جاسوسن کي پڪڙي ناس ڪرڻ، اهو خود دشمن جو جاسوس نڪتو!

ههڙن مثالن مان سمجهي سگهجي ٿو ته ويڙهه ۾ ڪيڏو نه خبردار رهڻو ٿو پوي. ڪيترائي به اعليٰ درجي جي خبرداري ڪجي پوءِ به ڪهڙا نه خوفناڪ فريب ۽ ڊوڪا ٿي سگهن ٿا ۽ ڪهڙا ڪهڙا قومن جا ”محافظ“ اصل ۾ ڇا هوندا آهن؟

قومي جدوجهد ڪرڻ وارن جي سمجهه جا، عقل جا، دماغ جا معيار ڪهڙا نه خوفناڪ فريب ۽ ڊوڪا وارا ٿي سگهن ٿا ۽ ڪهڙا ڪهڙا قومن جا ”محافظ“ اصل ۾ ڇا هوندا آهن!

قومي جدوجهد ڪرڻ وارن جي سمجهه جا، عقل جا، دماغ جا معيار ڪهڙا هئڻ گهرجن؟ پاڻ وٽ هر مسئلي جو حل آهي، نعرو، نعرو لازمي آهي. اهو ضرور لڳي. ”جيئي سنڌ!“ سڌا جيئي. ڇو نه جيئي“ پر ”روزا ۽ نمازون ايءُ پڻ چڱو ڪم“ نعري کان سواءِ به ڪجهه هٿ پير هڻڻو آهي. به اکر پيٽ ۾ وجهڻا آهن. ڪجهه ڄاڻڻو آهي، ڪجهه معلوم ڪرڻو، ڪجهه سگهڻو آهي، ڪجهه سيکارڻو آهي.

روزا ۽ نمازون، ايءُ پڻ چڱو ڪم،

پر او ڪو ٻيو فهم، جنهن سان پسجي

پـريـنءَ کـي.

ٻيو هر بيماريءَ جو علاج آهي وڏو لقب، گڏي گڏيءَ جي راند، ”هي گڏو گهوٽ ٿيندو ۽ هيءَ گڏي ڪنوار.“ ”آئون ڪرنل آهيان.“ ”آئون جنرل آهيان.“ ۽ ”آئون فيلڊ مارشل آهيان.“ ”آئون فيلڊ مارشل منتگمري“ ”آئون فيلڊ مارشل روميل.“ جي فيلڊ مارشل پاڻ اچي وڃن ميدان ۾ ڪري ڏين جنگ جا اعلان ته پوءِ باقي ٻين جو ڪم ڪهڙو؟ اڳي هڪڙي انگريزي فلم هلي هئي: ”The man who never was“ اهو ماڻهو جنهن جو وجود ئي ڪو نه هو“ اها حقيقت تي ٻڌل فلم هئي، ٻي جنگ عظيم ۾ دشمن کي ڊوڪو ڏيڻ جا جيڪي وڏي ۾ وڏا ڪارناما ڪيا ويا، تن ۾ اهو ڊوڪو جو ڪارنامو به ٽاپ تي آهي. مسئلو هو هٿلر کي ڪهڙو ڊوڪو ڏجي، جو هو سمجهي ته مٿس جلد ٿيڻ وارو وڏو حملو جتي حقيقت ۾ ٿيڻو هو اتي ڪو نه ٿيندو پر ڪنهن ٻئي هنڌ ٿيندو، جيئن هو پنهنجون فوجون اصلي حملي واري جڳهه تي گڏ ڪري نه بيهاري.

سو لنڊن ۾ هڪڙو تازو مئل لاوارٽ لاش اسپتال مان هٿ ڪري ان کي فوجي وردي پهراڻي، هٿرادو سڃاڻپ ڪارڊ، ٽڪيٽون، پئسا وغيره سندس کيسي ۾ وجهي، هڪڙو هٿرادو خفيه سپهه سالار لارڊ الگزينڊر کان ٻئي سپهه سالار ڏانهن لکائي ٻئي اندرين

کيسي ۾ وجهي. لاش کي اهڙو ڪري ڇڏيائون جڻ اهو ماڻهو ڪو خاص الخاص هو، جيڪو اتفاق سان حادثي جو شڪار ٿي ويو هجي. پوءِ لاش کي اسپين جي ڀرسان اهڙي هنڌ سمنڊ ۾ اڇلايائون جتان اهو اسپين وارن کي جيڪي هٿلر سان ٺهيل هئا، تن کي هٿ ڇڙهي.

منصوبي مطابق لاش لڙهي آيو اسپين پوءِ لاش لڌو، ان مان حيرت جهڙا ڪاغذ نڪتا، اهي ڪاغذ ويا هٿلر وٽ. هٿلر اندازو لڳايو ته جيڪو هاڻي حملو ٿيڻ وارو آهي سو هتي ڪو نه ٿيندو، هتي ٿيندو، هن پنهنجي ڪٽنب ڊويزن فوج، حملي جي اصل جڳهه بدران اوڏانهن بيهاري ڇڏي ۽ پٺيان حملو ٿيو بئي پاسي! ڪٽنب ڊويزن فوج ضايع ٿي ويئي. نيٺ جرمني هارائي ويئي.

جاسوسي جو ٻيو مثال مشهور آهي جاپان جو. جاپان ۾ هڪڙو روسي جاسوس هو. ۽ اخبار جي پارن نمائندو ٿي ويو توکيو ۾. جاپان کي آمريڪا سان وڙهڻو ۽ روس کي جرمن سان وڙهڻو هو. ”بابا پاڻ ۾ ڪو نه وڙهنداسين“ ”بيلي! تون خوف نه ڪجانءِ ته ڪو ائون توسان وڙهندس.“ هو چئي، ”تون منهنجو کٽڪو نه ڪجانءِ“ هو چئي ”بابا دشمن جي چوٽ تي متان لڳين“ ”ائون ڪو نه لڳندس، ڀلا تون ته ڪو نه لڳندين نه.“

هڪ بئي سان انجام اقرار ٿيا، پر جنگ جهڙي ڳالهه ۾ ماڻهو پنهنجي پاڇي کان به ڊڄندو آهي. روس ڪافي ڊويزن فوج احتياط طور چپاني سرحد ويجهو رکي، جاپان جي چُست ۽ تيز فوج جنهن کي تاريخ ۾ ڪو ان تونگ فوج سڏيو وڃي ٿو، سا روسي سرحد ويجهو منچوريا ۾ رکي ڇڏي. جنگ جو فن ۽ ان جي تاريخ توهان جو دلپسند سبجيڪٽ هئڻ گهرجي، ايترو پڙهو جيتري ڊاڪٽري پڙهو ٿا يا انجنيئري وغيره. جنگ بابت نه پڙهندا، پوءِ اهي ٻاراڻيون هوائي تواڻي ڳالهيون ۽ گڏي ۽ گڏيءَ واريون خبرون ٿينديون جيڪي اڄڪلهه پاڻ ڪندا رهندا آهيون.

”آهين جي مڙس، گل تون درس،
گهڙ منجهه تار، وڏي تاريون،
ڇا ڪي ٿو ڇوڪرن جيئن،
ننڍڙي پاڻيءَ ۾ ڪرين چپ چپ؟“

(تارڙيون)

سهڻي لطيف چيو آهي:

"محروم ئي مري ويا، ماهر ٿي نه مئا،
 حباب ئي هئا، انهيءَ واديءَ وچ ۾،
 اوريائين آئين، ميڙيو معلم خبرون."
 هي جيڪي معلم موڪليون ٿا ته وڃي ڏسي اچو ته
 سمنڊ ڪيڏو اونهون آهي؟ سمنڊ ٺيڪ آهي، لنگهڻ جهڙو
 آهي يا ڪونهي؟ اهي پويان وڃڻ پدران اوريان ئي رپورٽ
 کڻيو اچن ته، "ابا! سڀ خير آهي! خير آهي!"
 اوريان ئي آئين، ميڙيو معلم خبرون،
 ساتان سڏ نه ڏين، جت وه ويٺ ڪري.
 هتي پاڻي اونهون آهي، جت خوفناڪ چوليون لڳن ٿيون،
 جتي آخري سرحدون آهن، انهن جي ته خبر ئي ڪو نه ٿا ڏين
 رڳو ڪنارن تان ٿيو وريو چون، "سڀ خير آهي، سڀ خير آهي.
 سڀ خير آهي. سڀ خير آهي." روس کي اسٽالن گراڊ وٽ
 جرمنن تي جوابي حملو ڪرڻ لاءِ فوجن جي ضرورت هئي،
 سو چيائين ته ڇا ڪجي ته جي جاپان بابت دلچسپي ٿئي ته
 معاهدو نه ٿوڙيندا ته پوءِ جاپان جي سرحد تي رکيل فوجون
 لڪچوريءَ ڪسڪائي وڃي، جرمنن خلاف استعمال ڪجن،
 جاسوس کان پڇا ڪيائين. ان اطلاع ڏيو روس کي ته جاپان
 خفيه طرح قطعي فيصلو ڪري ڇڏيو آهي، ته معاهدو ٽوڙي
 روس تي حملو نه ڪندا، هن چيو آءُ گارنٽي ٿو ڏيان ته جاپان
 حملو ڪو نه ڪندو، گهٽ ۾ گهٽ سڄو سال حملو نه ڪندو.
 اسٽالن ان اطلاع تي عمل ڪيو. ڳجهه ڳوهه ۾ ڪئين ڊويزن
 فوج واپس گهرائي، اها جرمنيءَ خلاف محاذ تي ڪتب
 آندائين. ڪيترن مبصرن جو خيال آهي ته جي اهو جاسوس
 اها پڪي پختي معلومات نه موڪلي ها ته روس طرفان ان
 وقت جوابي حملو ڪري هٽلر کي شڪست ڏيڻ ذري گهٽ
 ناممڪن هو.

اهڙيءَ ريت تاريخي اطلاع جيڪو صحيح هو، پڪو پختو
 هو تنهن جي آڌار تي هڪڙي جاسوس جنگ عظيم جي
 هڪڙي نازڪ ترين ۽ اهم ترين محاذ تي هٽلر جا ڪم لاهي
 ڇڏيا. ٻي جنگ عظيم دوران روز ويلٽ آمريڪا جو صدر هو.
 ٻئي پاسي چرچل برطانيا جو وزيراعظم هو. چرچل ۽ روز ويلٽ
 اڪثر هڪڙي خاص ٽيليفون تي پاڻ ۾ خفيه صلاح مصلحت
 ڪندا هئا. جنگ جي باري ۾ متان جرمن ٻڌي نه وڻن، ان ڪري
 فون ۾ بندوبست آهو رکيائون ته جڏهن پاڻ ۾ ڳالهائيندا هئا
 تڏهن ٽيليفون سان لڳايل خاص اوزار سندن گفتگو کي الٽو
 سلٽو ڪري اهڙو ڪري ڇڏيندا هئا جو پوءِ اهو جيئن اصل هو

تيئن نه رهندو هو. ان کي چئبو آهي گاربلنگ. واٽ ۾ ڪو
 ٻڌندو هو ته ان کي رڳو ”گڙا! گڙا!“ ٻڌڻ ۾ ايندي هئي. هڪڙو
 اکر به سمجهه ۾ نه ايندو هو، پر جڏهن آواز کي اصلي حالت
 ۾ اٿي ڇڏيندا هئا، هنن جون جيڪي سڀ کان خفيه ڳالهيون
 هيون سي انهيءَ ٽيليفون رستي پئي هڪ پئي سان ڪيون،
 ان ڳالهه کي سال لنگهي ويا، پڇاڙيءَ جو جڏهن جرمنيءَ تي
 قبضو ڪيائون ۽ انهن جا ريكارڊ هٿ آيا، تڏهن معلوم ٿيو ته
 جرمن انجنيئرڻ سندن ڳجهو ڪوڊ ٽوڙي ڇڏيو هو ۽ هڪ هڪ
 لفظ جيڪو هنن ڳالهايو هو سو روز ٽيپ تي صبح جو هٽلر
 جي ٽيبل تي پهچي ويندو هو!

هڪڙي ڪتاب جو نالو آهي: ”Double Cross“ ”ڊبل ڪراس“
 اهو انگريزن جي جنگ دوران مقرر ڪيل جوابي جاسوسي جي
 اداري جي سربراهه لکيو آهي. چوي ٿو ته، ”جرمنن جا جاسوس
 جيڪي انگلينڊ ۾ جاسوسي ڪرڻ لاءِ موڪليا ويندا هئا، تن کي
 اسين پڪڙيو جيل ۾ ويهاريو پوءِ جيڪو ٽرانسميٽر هو پاڻ سان
 آڻيندا هئا، ان تي اڌ ڪوڙيون اڌ سچيون خبرون
 موڪليندا هئاسون، واپس جرمنيءَ، مثلاً ڪلهه ائون برمنگهام
 ويس. اتي فلاڻيون نمبر واريون ٽينڪون بيٺيون آهن.“ اڌ سچ،
 اڌ ڪوڙ هو خوش ته اسان جو جاسوس ڏاڍو سرگرم آهي، وڏو
 ڪم پيو ڪري، اها خبر ئي ڪانهي ته همراھه جيل ۾ پيو آهي،
 ۽ خبرون مٿي رلاڻ واريون پيون اچن.

روس جوابي حملو ڪري نيٺ جرمن کي روس مان
 ڊوڙائي اٿي سرحد کان ٻاهر اڇلايو. هاڻي جرمنيءَ تي حملو
 شروع ٿي ڪيائون، مکيه حملي جي جڳهه بابت جرمنن کي
 دوکو ڏيڻ لاءِ اهڙو بندوبست ڪيائون جو جنهن هنڌ حملو
 ڪرڻو هون تنهن تان ترينون سڄي رات لڪ ۾ ان طرف پيو
 اينديون هيون، جنهن طرف کان جرمنيءَ تي حملو ٿي سگھيو
 پئي، پر روسين جي رٿ اتان حملي ڪرڻ جي نه هئي، جرمنن
 پنهنجي ليکي جڳهه ڳوهه ۾ سڌ سماءُ ورتو، معلوم ٿين ته
 فلاڻي محاذ جون ٽينڪون رات وڃ ۾ چپ چاپ فلاڻي محاذ
 طرف پيون وڃن، جتان حملو ٿي سگھي ٿو. جڏهن ترينون ڏڙا
 ڏڙا الٽي طرف هلنديون رهيون، تڏهن چالاڪ ۽ عيار جرمن هاءِ
 ڪمان به دوکي ۾ اچي ويئي ۽ هنن حملي جي اصل جڳهه
 بدران اها جڳهه مضبوط ڪئي، جتي حملو ٿيو ئي ڪو نه هو،
 جرمن فوجن کي حملي جي اصل جڳهه وٽ تباهه ڪري
 روسي فوجون اڳتي ڌوڪي ويون.

هينئر هي ڪتاب آيو آهي: ”The Spy Catcher“ ”جاسوس
 پڪڙيندڙ“ جنهن تي وڏو بحث ٿيو ته، انگلينڊ ۾ ان کي ڇپجڻ

ڏجي يا نه! سرڪار عدالت کان منع نامو به ورتو. پر آخَر ڪتاب ڇپجي ويو. پڙهي عقل چرخ ٿيو وڃي. ڇو ته ان ۾ راز ظاهر ڪيل آهن ته ڪيتري وڏي ۾ وڏي سطح تي اعليٰ کان اعليٰ ذهنن کي چڪر ۾ وجهي سندن مٿيون منجهائي پنهنجو ڪم ڪيو ويو. ڏک دشمن جو به نه وڃائجي، مڃڻ مراد آهي. اعليٰ کان اعليٰ سطح جو ڊگهي عرصي جو مرحليوار منصوبو سٺي سنڌ کي جيئن تباهه ڪيو ويو آهي، دودن کي چنيسر ۽ چنيسرن کي دودا ڪري پيش ڪيو ويو آهي. سنڌي ماڻهن کي ويڙهائي ٽڪرا ٽڪرا ڪيو ويو آهي. ڪيئن تنظيم ۾ ماڻهو ڦٽ ڪيا ويا آهن، ڪيئن پارٽيون توڙيون ويون آهن، ڪيئن هٿرادو هوائي نعرين پيا ڪرائي ۽ بوگس جدوجهدون هلارائي حقيقي جدوجهد جي امڪانن کي تباهه ڪيو ويو آهي، ڪيئن هڪڙي تاريخي قوم کي ظاهري معصوميت ۽ پولائيٽيڪ سان چٽ ڪلندي ڪلندي نيست ۽ نابود ڪيو ويو آهي، تنهن تي استادن جي استاديءَ کي داد نه ڏيڻ ناانصافي ٿيندي.

ٻيو اهم ترين هُنر آهي پلاننگ جو. آمريڪي جنرل آئزن هاور جي اڳواڻي هيٺ آمريڪا ۽ ٻين ملڪن گڏجي ٻي جنگ عظيم ۾ جرمني تي جيڪو حملو ڪيو هو، تنهن جي هُنن جيڪا حيرت انگيز طرح تفصيلي ۽ ذري پرزي پلاننگ ڪئي هئي اها پلاننگ جيڪڏهن توهان پڙهو ۽ ان تي ويچار ڪريو ته توهان جي ذهن کي چٽ ته ست بوتلون رت جون ملي وڃن. سالن جا سال پئي پلاننگ ڪيائون. اچيءَ پچيءَ جو اڳواٽ اندازو لڳايائون: مثلاً، رٿيل حملي واري رٿيل ڏينهن حملي جي رٿيل علائقي ۾ ايهو ڪهڙي هوندي؟ مينهن پوندو؟ ڪوهيڙو هوندو؟ هوا جي رفتار ڇا هوندي؟ هوا جي ڪري حملي آورن فوجون کڻي ويندڙ جهاز ڪناري سان لڳي سگهندا ڪو نه لڳي سگهندا؟ پاڻي جي وير چڙهندي ڪا نه چڙهندي؟ جهاز ڪناري سان نه لڳي سگهيا ته دشمن وڌ ۾ وڌ گهڻا ماڻهو ماري سگهندو؟ وير هيٺ هوندي ته پوءِ گهڻا ماڻهو مرندا؟ حملو ڪندڙ مان فلائين حالت ۾ گهڻا مرندا، فلائين ۾ گهڻا ۽ فلائين ۾ گهڻا؟ ڪوهيڙو هوندو ته ڪيترا جهاز رستي تان ٽڙي ويندا؟ پلاننگ! پلاننگ! پلاننگ! ويٽنام ۾ سڻ واري ڏهاڪي ۾ دين بين فوجي پهاڙن تي فرينچن ۽ ويٽنامين جي وچ ۾ جيڪا زبردست لڙائي لڳي، تنهن بابت ويٽنامين جيڪا پلاننگ ڪئي، تنهن جو ذڪر ڪتاب ”دين بين قو“ ۾ سربرستو ڏنل آهي. اها پلاننگ پنهنجن حالتن ۾ هڪڙو شاهڪار آهي. فرينچين جي بمباري هلندي پهاڙن تي توبون ڪيئن پهچايون

ويون، سڀلاءَ لائين ڪيئن کليل رکي ويئي سو پڙهڻ وٽان آهي.

قومي جدوجهد ۾ هڪڙو بُنيادي مسئلو اهو آهي ته جدوجهد جي مسئلن، مشڪلاتن ۽ گهريل ڪشالن قربانيون ۽ ان جي امڪاني عرصي بابت رڳو ڪهڙو هجڻ گهرجي؟ لڙائي هلندي ڪيستائين؟ ڪڏهن، ڪيئن ۽ ڪهڙيون قربانيون ڏيڻيون پونديون؟ اها سمجهه جي ڳالهه آهي. مثلاً، ويٽنام جي لڙائي پورا هڪ سئو سال هلي هئي، چين جي اڃا به وڌيڪ عرصو.

جن کي مٿين جا پاور آهن، جن کي خبر آهي ته اسين ڪيڏيون به ٽاپيون ڪريون، ڪيترا به پوز ماريون، ڪهڙا به ڏوهه ڪريون، اسان کي مٿيان ڪو به وڏو، ڪو به حقيقي نقصان ٿيڻ نه ڏيندا. اٽو اسان کي نمائشي تڪليفون ۽ نمائشي قيد و بند ڏيئي، وڏا ڊراما رچائي، اسان جي مسلسل هٿرادي زبردست پبلسٽي ڪرائي اسان جي قوم خلاف سنگين غداريءَ وارن موتمار جرمن ۽ ڏوهن جي آڌار تي اسان کي قومي هيرو ڪري پيش ڪيو ويندو. تن کي ڇڏي اسين عام سنڌي ماڻهو سڀ اڪثر ڦنڊڪ وهيٽا آهيون. ”نوت لڳي ساهيڙي پڳي.“ قومي معاملن ۾ اسان جي نارمل حالت مايوسي واري آهي. 90 سيڪڙو ماڻهن کان پڇيو ته جواب اهو ملندو، ”ادا آئون ته مايوس ٿي ويو آهيان“ اتي علم ۽ خاص ڪري ادب ڪم ٿو اچي. انسان دوست، عوام دوست، قوم پرست ادب ماڻهوءَ کي ذهني طور بي همٿي، مايوسي ۽ پاڙيائيءَ خلاف ذهني ۽ روحاني طرح هٿياربند ٿو ڪري. مستقل مزاجي، ثابت قدمي ٿو سڀڪاري.

جان جان هئي جيئري، ورچي نه ويئي،

وڃي پون پيئي، سڪندي ڪي سڄڻين.

(شاهه)

۽ هر صورتحال جي باوجود پنهنجي حق پرست ڳالهه تان نه لهڻ، آخري حدن تائين وڙهڻ ٿو سڀڪاري، جنهن کي انگريزي ۾ چئبو آهي ”Sky is the limit“ اسان جي حد آسمان کان اوريان ڪانهي.

جي لوڻ لڳين لائين، چيري چيري ڇم،

مون ڪُر اڳي نه ڪيو، اهڙو ڪوجهو

ڪ_____م،

جان جان دعويٰ دم، تان تان پرت

پنه_____وار س_____ين.

قومي جدوجهد لاءِ حقيقي ويڙهه ڪرڻ، زندگيءَ ۾ هر ڀل، هر حالت ۾ وڙهڻ ۽ آخري حد تائين، پوئين پساھه تائين وڙهڻ اهو تصور ڪنهن ڪتاب ۾ لکيل ڪونهي. اهو ادب ۾ ۽ شاعري ۾ آهي. قومي جدوجهد ۾ ڪنهن ماڻهوءَ جي واسطيداري ۽ Commitment جي سطح حد ۽ دائرو ڪهڙو هئڻ گهرجي، اهو بنيادي مسئلو آهي. ”ٻيو سڀ خير هو رڳو يار نوڪريءَ جو سوال هو. پوءِ مون يار مجبور ٿي فلاڻي کي سزا ڏيئي ڇڏي.“ حد ڪهڙي آهي؟ نوڪري بچائڻ تائين.

”بس ادا! مون کي وزير پئي ڪيائون پوءِ مون لاچار ٿي هئي درياھه وڪڻي ڇڏيو.“ چوندا، ”ها ادا! ويچاري جو ڪهڙو ڏوهه؟“ هونئن وزير پئي مليس، پوءِ ڪيڏانهن وڃي، ويچارو؟ ”معنيٰ ته وزير نه ملي ته ان لاءِ پلي ماءُ پيءُ کي به ڪهي ڇڏجي، قوم وڪڻي ڇڏجي. ادب اسان کي سيکاري ٿو ته واسطيداري ۽ وفاداريءَ جي ليول عاشق واري ليول هجي.

گهڙي گهڙو هٿ ڪري، چيلهه ٻڌي

چوٽي _____،

منهنجو من ميهار کي پار وڃي پهتو.

(شاهه)

ڪيڏي نه قرباني ڏيئي ڇڏجي پر دل ۾ هڪڙي لحظي لاءِ به اهو خيال نه اچڻ ۾ ڏجي ته ڪا مون مقصد کان مٿاهين قرباني ڏيئي ڇڏي آهي.

مسئلو رڳو جاکوڙ، جذباتي، جسماني ۽ ذهني اذيت برداشت ڪرڻ جو ناهي، مسئلو ناڪامين کي برداشت ڪرڻ جو به آهي.

گهڙي گهڙو هٿ ڪري، بهون نهاري بنگ،

سردر قدم يار فدا شد چه بجا شد، وصل اهو

نئي _____ گ،

رات جنين جو رنگ، الله سي اڪارين.

*

آئون ڪو نه ڄاڻان اِيءُ، ته جر گهڙي جو ڪو

تئي _____ ي،

قضا جا ڪريم جي، تنهن کان ڪنڌ ڪڍيو

ڪي _____ ن،

هڪ لکئي ٻيو نينهن، مون کي آڻي اچليو

آب _____ ۾

(شاهه)

مثال طور، هي توهان جي اڳيان فلسطيني آهن، فلسطيني روز پيا هارائين. 1948ع کان شروع ٿيا آهن، بلڪ تنهن کان اڳ هر دفعي ناڪام ٿا ٿين. توهان ڪو ٻڌو ته ياسر عرفات يا ڪنهن ٻئي فلسطيني اڳواڻ چيو ته، ”يار! وڙهي وڙهي ٽڪجي ۽ مايوس ٿي پيا آهيون، هاڻي وڃي گڏ جي تري ۾ پوي، هاڻي پاڻ هلون ٿا گهر!“ نه! هر شڪست جي باوجود وڙهيو. کڻي ڇا به ٿي پوي يا کڻي ڪجهه به نه ٿئي. بنا شرط مشروط جي آخري دم تائين وڙهيو.

تائين مٿي توڙ، اوري ڪن نه
آسرو. (شاهه)

فقط اعليٰ عشق ۾ ائين ٿيندو آهي، قرباني جي حد ڇا سمجهڻ گهرجي؟ شهادت؟ قومي جدوجهد ۾ اصل مسئلو آهي ته ڪٿڻ جو. اصل ضرورت آهي شهيد نه ٿيڻ ۽ دشمن کي جهل نه ڏيڻ، پڪڙائي نه ڏيڻ، وري وري قوتون گڏ ڪرڻ، وري وري دشمن تي حملو ڪرڻ، فتح پائڻ، اصل مسئلو سوڀ حاصل ڪرڻ جو آهي. صرف مرڻ مسئلي جو حل ناهي، جيتوڻيڪ پاڙيو ماڻهو به سوڀ ڪو نه کڻي سگهندو.

سسي سي گهرن، جي واٽيندڙ وچ ۾،
او ڪي ٻيون پڇن، سـرو جنـين
سـنـيـا هـيـو.

جيڪي مٽخاني جا مير آهن، اهي ته ڪا ٻي قيمت ٿا وٺن سا ته هر ڪو ڏيئي ويندو آهي. ويٽنام ۾ جنرل جياپ کي چيائون، ”تنهنجي فوج ڏاڍي بهادر آهي.“ چيائين، ”اسان جي ته قوم اصل کان وٺي بهادر آهي، اها پراڻي ڳالهه اسان وٽ ته سڀ ڪو بهادر آهي.“ اسان جو مير صاحب مير علي مراد خان ويو لنڊن اپيل ڪرڻ. ان سفر بابت ڪتاب ۾ مير صاحب چيو ته اٺون لنڊن ۾ ٽن ڳالهين تي سخت حيران ٿيس:

”هڪڙو ته زالن کي مٿي تي پوتي هئي ڪا نه! ٻيو ته اتي قيدي به پڪين جاين ۾ رهن ٿا. ٽيون ته اتي هرڪو گرو گنجو ٻار ٻچو انگريزي پيو ڳالهائي!“ مير صاحب ويچاري جي تصور ۾ به نه نٿي اچي سگهيو ته، صاحب بهادرن جي ٻولي سڀ ڪو غريب غريبو ڪيئن ڳالهائي سگهندو! سو جنرل جياپ چيو ته، ”بهادر ٿيڻ ته عام ڳالهه آهي.“ يا جيئن ڪو ماڻهو چوي ته، ”هي ماڻهو خط به لکيو وڃي“ ايا خط ته پڙهيل ماڻهو سڀ ڪو لکندو آهي اها ڪهڙي ڳالهه آهي؟

سو قومي جدوجهد ۾ پهريون شرط اهو آهي ته ماڻهو بهادر هجي، پر ڇا صرف بهادر هجڻ ئي ڪافي آهي بلڪل نه، هرگز نه! اصل ڳالهه آهي ته ڇا واقعي سڄار آهي، داناڻ آهي؟ قابل آهي؟ ڇيڙهو ملهه آهي؟ ڳرو ملهه آهي؟ ڇڙوڇڙ ماڻهو گڏ ڪري سگهي ٿو؟ تنظيم سازي ڄاڻي ٿو؟ نهڻو آهي؟ بارگير آهي؟ اروڙي آهي؟ تخليقي ذهن اٿس؟ ڪين مان ڪجهه بنائي سگهي ٿو؟ پڇاڙيءَ تائين بيٺو آهي؟ شڪست جي باوجود وڙهي پيو؟ جتي ڪو گس ڪونهي اتان لوڳهو ڪڍي لنگهي سگهي ٿو؟ سازش کي منهن ڏيئي ناڪام بنائي سگهي ٿو؟ اڳواڻي ڪري سگهي ٿو؟ آڳ ۽ طوفان کي منهن ڏيئي سگهي ٿو؟ خطرن جو اڳواڻ اندازو لڳائي سگهي ۽ بچاءُ جون تدبيرون ڪري سگهي ٿو؟ مٿلن ۾ ساهه وجهي سگهي ٿو؟ رڍن کي بگهاڙ بنائي سگهي ٿو؟ ٻيون ڪئين ڳالهيون بقول حافظ شيرازي چيو آهي:

هزار نڪته درين کاروبار دلدار يسن،

نه هرڪه سر بتراشد، قلندري داند.

(دلين کي موھڻ جي هن کاروبار ۾ هزاري نڪتا آهن،

جنهن به مٿو ڪوڙايو سو قلندر ڪو نه بنجي پوندو)

شهر خاليست زعشاق بود نجر طرفي،

مردي ازغيب بروي ابدوڪاري بڪند.

(حافظ)

(آتش پرستن جا پاڪ آستانن جا ڀلارا بزرگ مدن سان ان

ڪري محبت ٿا ڪن جو منهنجي دل ۾ هڪڙي اهڙي آڳ آهي

جا ڪڏهن به نه ٿي وسامي).

لطيف سائين چيو آهي:

اندر جنين آڳ، سڌ سپڪا تن کي.

جڏهن زمانن جوڻي هوائون ڦرن، جڏهن چؤطرف نفسانفسي

۽ جو عالم هجي، جڏهن هر پاسي نااميدي هجي، زندگي جي

آسمان تي ڪارا ڪڪر ڇانيل هجن، ماڻهو چوي ته هتان

چڙهندس ئي ڪو نه، اُميد جا سڀ دروازا بند ٿي وڃن، چوٽڪاري

جو ڪو به رستو نظر نه اچي، تڏهن ڇا ڪجي؟ سچو ادب،

عوامي ۽ قومي ادب، انسان دوست ادب سيکاري ٿو ته ڇا به

ٿي پوي پنهنجي واٽ تي ثابت قدم رهو.

سهسين سهسين سائر گجن،

تو سـهـج نـه مـٽـي سـهـڻي!

(شاهه)

گر باد فتنه هر دو جهان را بهم زند،
ما و چراغ چشم وره انتظار دوست

(حافظ)

”جڏهن فتنن جو اهڙو طوفان اٿي جيڪو ٻنهي جهانن کي پاڻ ۾ هڻي ٽڪرائي ڇڏي ۽ زمين ۽ آسمان زير زير ٿي وڃن، تڏهن به اهي ئي اسان جي اکين جا ٻرندڙ ڏيئا هوندا. اها ئي يار جي انتظار جي واٽ هوندي ۽ اهي ئي اسين يار جي انتظار ۾ بيٺا هونداسين.“

سچو ادب سڀڪاري ٿو ته، پنهنجي وڌ ۾ وڌ قربانين کي به عظيم مقصد جي پيٽ ۾ هيچ سمجهجي.

ڪڙهي ۽ ڪڙي، ڀر ۾ پير پنهنون جي،
سڪ ٻڌائين سندرو، جانب لاءِ جڙي،
لنچي لڪ لطيف چئي، منڌ جهيڙه ۽
جه_____ڙي،
پڻيءَ تان نه پڙي جي عمر سڀ ائين
ڪ_____ري.

(شاهه)

سسئي ڪيتريون به قربانيون ڪري پر سندس مقصد ايڏو عظيم آهي، جو سڄي زندگي به جيڪڏهن ائين پهاڙن تي چڙهندي، لڪ لتاڙيندي، روئندي، رڙهندي هلي ته به اها قرباني ان مقصد جي برابر ناهي. مقصد هر ڪارنامي کان عظيم تر آهي. ڪيڏي به قرباني ڏيئي ڇڏجي پر دل ۾ هڪڙي لحظي لاءِ به اهو خيال نه اچڻ ڏجي ته ڪا مون مقصد کان مٿانهين قرباني ڏيئي ڇڏي آهي.

ڪڏهن به نه ڪنجهجي ڪُڪجي، ڪڏهن به نه سوچجي ته منهنجو قدر ڪو نه ٿيو! حافظ شيرازي چوي ٿو:

”وفا ڪينم“ ”وفائون ڪندا آهيون“، ”و ملامت ڪيشم“ ۽ ملامتون سهندا آهيون ۽ پوءِ نڪي روئندا، نڪي رڙندا آهيون، نڪي ميارون ڏيندا آهيون.

ڪه در طريقت ما ڪافريست رنجيدن.

(چو ته اسان جي مذهب ۽ دين ۾ محبوب جي راهه تي رسيل ڏکڻ تي رنج ٿيڻ ڪفر آهي.) (تاڙيون)
سچو ادب فقيري سڀڪاري ٿو.

تنهن ڪري اچو ته علم، ادب ۽ سائنس سان مُسلح ٿيون،
پنهنجن ذهنن کي اهڙا فولادي قلعا بنايون جن ۾ انسانيت سان،
وطن سان، قوم سان وفاداري محفوظ هجي، جن ۾ فقيري هجي،
جن ۾ عاشقي هجي.

اچو ته پنهنجو پاڻ کي سڄي عمر لاءِ، زندگيءَ جي آخري
پساهن تائين پنهنجي قوم ۽ عوام واسطي، سموري انسانيت
واسطي، انساني حقن جي سريلنديءَ واسطي اڀريون.
اچو ته انقلابي قومي علم، ادب ۽ سائنس سان هٿياربند ٿي
هڪڙي اهڙي دُنيا اڏڻ لاءِ جدوجهد ڪريون جنهن ۾ هر انسان هر
مرد توڙي عورت توڙي ٻار عوام جو هر گروهه، هر طبقو، هر قوم
هڪڙي آزادي، خوشحال عزت آبرو ۽ سک واري زندگي ماڻي
سگهي.

جيئي سنڌ

جيئي سنڌين جي سنڌ

پنهنجي ادب کي زور وٺايو

سنڌي ادب ۾ اڳي ڪيترا لاڙا هئا ۽ هيٺئر به آهن، پر اڄ
وطن دوستيءَ جو لاڙو ٻين سڀني لاڙن کان اڳرو آهي.
اڄ پڙهندڙن وٽ آهي لکندڙ ۽ اهو ادب وڌيڪ مقبول
آهي، جنهن ۾ وطن لاءِ حب جو جذبو ڀريل آهي. امر جليل،
منير سنڌي، عبدالقادر جوڻيجو، علي بابا، ابن حيات پنهور،
عبدالحق عالمڻي، پٿر سنڌي ۽ ٻين مقبول افسانه نگارن جي
مقبوليت جو مکيه سبب به اهو آهي.
پروپئگنڊا؟

ڪن جو چوڻ آهي ته وطن دوستيءَ جي جذبي غالب هجڻ ڪري فن جو معيار ڪري پيو آهي ۽ ادب پروڀنگندا بڻجي پيو آهي. پر غور سان ڏسبو ته معلوم ٿيندو ته اهو خيال سطحي ۽ هڪ طرفو آهي.

ادب هميشه زندگيءَ جو ترجمان پئي رهيو آهي. ڏنيا ۾ اڄ تائين هڪڙي به اهڙي سٺ نه لکي ويئي آهي جنهن کي سڌي يا اڻ سڌي پروڀنگندا يا تبليغ ثابت ڪري نه سگهجي. اديب آسمان مان نٿا ورسن، اهي ماڻهو آهن ۽ انهن جا پنهنجا رايو، نظريا ۽ عقيدا ٿين ٿا، پوءِ چاهي اهي عشق ۽ محبت بابت هجن چاهي قدرتي نظارن بابت، چاهي سچ ۽ سونهن لاءِ پيا، جا هجن، چاهي حاڪمن لاءِ عقيدت جا، وطن جي حب جي واکاڻ ڪرڻ اهڙوئي قدرتي ادبي موضوع آهي جهڙو عشق ۽ محبت جي تبليغ جو.

جيڪڏهن فرضي روسياهه جي ڳالهه جا دفتر ڀرڻ ادب آهي ته وطن جي ويرن جا پاندا ڦوڙڻ ۾ ڪهڙي بي ادبي ٿي پيئي؟ جيڪڏهن محبوب جي خيال حسن جون جنتون ٺاهڻ جائز آهي ته وطن جي وينجهارن ۽ سروپڇن جي تعريف ڪرڻ ۾ ڪهڙي اربع خطا ٿي پئي؟

جڏهن نيڪمن حاڪمن، ظالم ۽ قاتل بادشاهن ۽ انساني ڪوپڙين جا انبار لڳائيندڙ قهري ڪانٽرن جا قصيدا لکڻ کان پوءِ به فردوسي، انوري، فيضي، غالب جهڙا شاعر عظمت جي مسند ماڻي سگهن ٿا، تڏهن اسان جي اديبن کي ايترو به حق ناهي ڇا، جو هو ڪٿي پنهنجي بهادر شاگردن ۽ نوجوانن، هارين ۽ مزدورن، قومي شهيدن ۽ هيرن ۽ اڄوڪي دلير نسل جي ڪارنامن لاءِ پنهنجي عقيدت جا ادبي گل پيش ڪري سگهن؟

هر نئين ڳالهه جي شروعات ڪمزور ٿيڻي آهي. شاهه بلوط جهڙي ديو جهڙي وڻ جو اوائلي ڪڇڙو سٺو ڪنهن پوڙهي ڪرڙ جي وڻ کان ڪمزور ۽ ڪڇڙو سٺو اڳتي هلي سون ڪرڙن کان وڌيڪ اوچو وڌيڪ طاقتور شاندار ٿي وڃي ٿو.

اسان جا نوان افساني نگار ۽ اڀرندڙ شاعر وطن جي حُب بابت جيڪي لکن ٿا انهن ۾ روز به روز نئين پختگي ايندي پئي وڃي، اهو وقت پري ناهي جڏهن اسان جا نوان افسانا وطن جي حُب سان ٽنٽار هجڻ سان گڏوگڏ فني ڏانوَ ۽ ڏات سان به ڀرپور نظر ايندا.

اسان جو نئون وطن دوست ادب اڃان به وڌيڪ اثرائتو ۽ مقبول ٿئي تنهن لاءِ ڪي ڳالهون خيال ۾ رکڻ ضروري آهن. نوان موضوع:

اڄ سنڌي ادب ۽ شاعر ڪي صحيح معنيٰ ۾ قومي طبيب ۽ روحاني رازي جو ڪم ڪرڻو آهي. اسان کي اڄ اهو ادب ڪپي جو اسان جي قوم جي دلين جي جذبن ۽ احساسن جي ترجماني ڪري؟ سندن همت بلند ڪري کين پنهنجي ئي ڪمزورين کان خبردار ڪرائجي ۽ انهن کي دور ڪرڻ لاءِ تيار ڪري، کين ويساهه ڏياري ته اسان جو آئيندو ضرور روشن ٿيندو، اسان ۾ ٻڏي، همدردي، خود قرباني، عوام دوستي، جوانمردي، اورچائي ۽ قدرشناسيءَ جهڙا قومي گڻ پيدا ڪري ۽ نفاق، بي حسي، خود مطلبي، خود پرستي، بزدلي، غفلت، احسان فراموشي جهڙي پراڻن موڏي مرضن جو احساس ڏياري انهن لاءِ ڌڪار ۽ نفرت جا ڳاڻي سندن پاڙون پٽڻ ۾ مدد ڏئي. نوان هيرا ڳولي لهو:

اسان جي وطن ۾ اسان جي اکين اڳيان اهڙا بي مثال ماڻهو موجود آهن، جن جون زندگيون ۽ ڪارناما اسان جي ادبين جي قلم کي للڪاري رهيا آهن. هنن پنهنجون قيمتي حياتيون وطن جي سرخروئي لاءِ وقف ڪري ڇڏيون آهن، ۽ ان راهه ۾ سوين هزارين سختيون سٺيون آهن. جي. ايم. سيد، عبدالمجيد شيخ، شيخ اياز، حيدر بخش جتوئي، غلام محمد لغاري، محمد ابراهيم جويو، محمد حفيظ قريشي ۽ ٻيا ڪيترائي سنڌ جا فرزند اهڙا پيا آهن جن جا ڪردار مضمونن، مقالن بلڪ افسانن جا ڪارائتا ۽ دلچسپ موضوع بنجي سگهن ٿا، تنهن کان سواءِ اسان مان هرڪو اهڙن عورتن ۽ مردن، ٻارن، ڀينرن، پڙهيلن خواهه اڻ پڙهيلن کي سڃاڻي جيڪي پنهنجي پنهنجي وٽ آهر اهم ۽ ڪارائتا ڪارناما سرانجام پيا ڏين. مثال طور هڪ دفعي ڪارائتي قومي ڪتاب جي ڇپائي لاءِ پئسا ڪو نه هئا. هڪڙي مسڪين نياڻين جي پيءُ ماستر کي جڏهن اها خبر پئي تڏهن هن پنهنجي پراويڊنٽ فنڊ جا پئسا ڪڍرائي انهن مان اهو قومي پلائي جو ڪتاب ڇپائي ڇڏيو. اهو مثال ڏسڻ ۾ معمولي آهي پر ان جي تهه ۾ جيڪو قومي جذبو آهي سو هرگز معمولي ناهي. انهيءَ جهڙا مثال افسانن ۾ پيش ڪرڻ ۽ هيئنن سان هنڊائڻ لائق آهن.

ڪي دوست شايد سوچين ته اهي موضوع خشڪ ٿيندا ۽ عام مقبول نه ٿيندا. پر انهن کي ”اهي ڏينهن اهي شينهن“ ۽ ”مسڪين جهان خان“ جهڙن ڪتابن جي شاندار مقبوليت ۽ فني بلنديءَ کي نه وسارڻ کپي. انهن ڪتابن ۾ عام رواجي ماڻهن جون رواجي ڳالهيون آهن پر ڏسڻ وارن کي جنهن نظر سان ڏٺو آهي، جنهن قلم سان سندن تصويرون چٽيون آهن تنهنجو جواب مشڪل لپي!

پنهنجو ڍنگ پيدا ڪريو:

ادب ماڻهن لاءِ آهي. ماڻهو ادب لاءِ نه آهي، ادب جا ڪي نمونا هڪڙن ملڪن ۽ ماحولن لاءِ ڪارائتا آهن پر ٻين لاءِ نه آهن. افساني جو يورپي ۽ آمريڪي نمونو جنهن جو اڄڪلهه هر هنڌ نقل پيو ڪيو وڃي سو اسان جي ڏاتو وٽان ناهي. اتي جي ماڻهن جو علمي، سماجي ۽ ذهني ماحول اسان کان ٻيو آهي. هو تاريخ جي هڪڙي ڏاڪي تي آهن ۽ اسان ٻئي تي. اسان کي افسانو نئين سنڌي نموني لکڻ کپي. بهتر آهي ته افسانو سنئون سڌو ”ڳالهه“ وانگر هجي جنهن ۾ خيالي پور پچائڻ بدران سلسليوار واقعا بيان ڪرڻ کپن. اها ڳالهه اهڙي هجي جيڪا اڻ پڙهيل به پڙهيل کان ٻڌي سمجهي سگهن، جيڪا ياد ٿي وڃي ۽ جيڪا ڪچهريءَ ۾ ٻڌائجي ته ٻڌندڙن تي اثر ڪري.

پنهنجي تاريخ پڙهو:

ڪهڙو نه چڱو ٿئي جو اسان جا لائق اديب سنڌ جي تاريخ جو مطالعو ڪن، چچ نامو، تاريخ طاهري، تحفته الڪرام، تاريخ معصومي، بينگلارنامو، نوائي معارڪ، ڪلهوڙن جي تاريخ وغيره تاريخون پڙهي اسان جي تاريخ جي ساراهن جوڳن دورن مان مواد وٺي افسانا، ڳالهيون، داستان ۽ ناول لکن.

دولھه دريا خان، شاهه بلاول، صوفي شهيد، هوشو، هيمو ڀارن سروڇڻ جا احوال فني نموني پيش ڪن. چنيسر، ڄام فيروز، مير علي مراد جهڙن قومي غدارن جي ڪردارن تان پردو لاهن. اڄوڪن چنيسرن ۽ علي مرادن کي بي نقاب ڪن ۽ انهن کي پنهنجو حشر تاريخ جي آئيني ۾ ڏيکارين. اسان جي وطن دوست اديبن کي لطيف سائين، سچل، خليفي نبي بخش ۽ ٻين نامور وطن دوست اهل ڪمال جو مطالعو ڪرڻ کپي، کين پنهنجي اڄوڪي دور جي قومي مفڪرن خاص

ڪري جي ايم سيد ۽ اياز جي لکڻين جو غور سان مطالعو ڪرڻ ڪپي. پير علي محمد راشديءَ جي ادبي ۽ تاريخي شاهڪار ”اهي ڏينهن اهي شينهن“ ۾ اسان جي ويجهڙائيءَ واري ماضيءَ جون حيرت انگيز تصويرون ڏسي سگهجن ٿيون. ساڳيءَ طرح ادبي بورڊ جي لوڪ ادب سلسلي جي ڪتابن ۾ اسان جي اڳوڻي ثقافتي ورثي بابت اڻ لڀ مواد گڏ ٿيل آهي.

پنهنجي قومي شعور کي وسيع ۽ پختو ڪرڻ لاءِ اسان جي اديبن کي ٻين ٻولين ۽ قومن جي وطن دوست ادب ۽ وطني هيرن جا احوال پڙهڻ کپن.

آمريڪا، اٽلي، آئرلينڊ، پولينڊ، زيڪوسلواڪيه، چين، ڪيوبا، ويٽنام جي قوم پنهنجي وطني آزاديءَ جي جدوجهد ۾ مائوڙي تنگ، هوڇي منجه، فيڊرل ڪاسٽرو ۽ چي گويرا جي زندگين جا احوال ۽ سندن لکڻيون روءِ زمين جي محب وطنن لاءِ مشعل راهه آهن. اسان جي اديبن کي انهن جو ڳوڙهو مطالعو ڪرڻ کپي.

ناول جو هيرو ڪڏهن هڪڙو فرد هوندو آهي ته ڪڏهن سموري قوم. اسان جا جيڪي اديب قومي ناول لکڻ چاهين تن کي روس جي جنگ آزاديءَ بابت لکيل ناولن جو مطالعو وڏي مدد ڏيندو. انهن مان گورڪيءَ جو ناول ”ماءُ“ آسٽرووسڪيءَ جي ”دارورسن ڪي آزمائش“ ۽ بورس پالي واءِ جو ”چراغ جلتا رها“ ۽ صدرالدين عينيءَ جي سرگذشت اردو ۾ ترجمو ٿيل آهن ۽ حيدرآباد ۾ ملي سگهن ٿا. پڙهندڙن جا فرض:

جيئن ڏيڻا جي هر مذهب پنهنجي پوئلڳن لاءِ ڪي فرض مقرر ڪيا آهن، تيئن ڪا به قوم تيستائين قوم سڏائڻ جي لائق نٿي ٿئي جيستائين ان ماڻهو پاڻ تي ڪي فرض نه لاڳو ڪن.

سنڌي ادب کي پڙهڻ، ان کي ڦهلائڻ، سنڌي وطن دوست اديبن کي همٿائڻ، سندن قدر ڪرڻ ۽ سندن مدد ڪرڻ اسان جو قومي فرض آهي. اسان کي ياد رکڻ کپي ته اسان جي قومي جدوجهد جو مهڙ وارو مجاهد دستو وطن دوست اديب آهن. اسان جو ڪم آهي ته اسين سنڌي ڪتاب، رسالا خريد ڪيون ۽ ٻين کي به خريد ڪرڻ لاءِ همٿايون. پنهنجي گهرن عزيزن، قريبن، يارن دوستن ۽ واقفن ۾ سنڌي ڪتابن رسالن ۽ اديبن جو ذڪر ڪريون ڪا سٺي شيءِ پڙهون ته اها ڪوشش

ڪري ٻين کي پڙهي ٻڌايون. ان جي تعريف ڪريون تڪليف وٺي پنهنجي راءِ لکي اخبار يا رسالي کي موڪليون. اهو ضروري ناهي ته اسان جي راءِ هروڀر عالمانه فاضلانه هجي. ڀلي چيڪي دل ۾ اچي سو لکي موڪليون. اها ڳالهه تمام اهم وڏي آهي. هر لکندڙ اهو معلوم ڪرڻ لاءِ مشتاق آهي ته پڙهندڙ سندس محنت جو ڪهڙو قدر ڪن ٿا. اڳين زماني ۾ اديب نوابن ۽ بادشاهن لاءِ لکندا هئا، ۽ هاڻي گهوڙا ۽ سونيون مهرون انعام ملندو هو. اڄ اديب سڄي قوم لاءِ لکن ٿا. ڇا اهي ايتري جا به مستحق ناهن ته اسان کي سندن ڪا ڳالهه پسند اچي وڃي ته کين به اکر ٺلهي شاباس جا لکي موڪليون. سنڌي ادب کي ڦهلايو:

سنڌي اخبارن رسالن ۽ ڪتابن سان هر هنڌ ماتي جي ماءُ وارو سلوڪ ڪيو ٿو وڃي. پبلڪ لائبريرين ۾ سرڪاري خرچ تي ٻين ٻولين جون اخبارون، رسالا ۽ ڪتاب گهرائجن ٿا، پر سنڌي اخبارون، رسالن ۽ ڪتابن کي نظرانداز ڪيو وڃي ٿو. سنڌ جي شاگردن ۽ ٻين واسطيدارن کي هر ممڪن ڪوشش وٺي اها به اڪيائي بند ڪرڻ کپي ۽ متحد ٿي جدوجهد هلائي سنڌي اخبارون، رسالا ۽ ڪتاب گهرائڻ کپن.

سنڌيءَ وارن سنڌي جهڙوڪ واپارين، زميندارن ۽ عملدارن جو فرض آهي ته پنهنجي ڳوٺ يا شهر ۾ لائبريريون قائم ڪن يا جتي اڳيئي لائبريريون آهن انهن کي مالي امداد ڪن، کين سٺا قومي رسالا ۽ ڪتاب وٺي ڏين. ڳوٺ جي باشعور نوجوانن ۽ پڙهيلن جو فرض آهي ته سنڌيءَ وارن وطن دوستن سنڌين وٽ وڃي کين لائبريرين کي مدد ڏيڻ لاءِ آماده ڪن.

ڪيترا سنڌيءَ وارا سنڌي رڳو انهيءَ ڪري اخبارون يا رسالا نٿا گهرائڻ جو هو چون ٿا ته اسان کي پڙهڻ لاءِ وقت نٿو ملي. انهن صاحبن کي ڪپي ته هو سنڌي اخبارون، رسالا ۽ ڪتاب وٺڻ فرض سمجهي گهرائين. جي اتفاق سان کين پڙهڻ جو وقت نه ملي. اهي پنهنجي ٻارن کي يا عزيزن کي يا لائبريريءَ کي تنقيد ڪرڻ کپي ۽ کين محسوس ڪرائجي ته هو قومي فرض ادا نه ڪرڻ ڪري ناقابل معافي ڪوتاهي ٿا ڪن. پنهنجا اخبارون وڪٽندڙ گهرجن:

سنڌي ادب جي ڦهلجڻ ۾ هڪ مکيه رڪاوٽ اها آهي جو اڪثر اخبارون ۽ رسالا وڪٽندڙ سنڌي ناهن. تنهن ڪري هُو

سنڌي رسالن ۽ ڪتابن جي وڪري ۽ ڦهلائڻ ۾ ڪا به دلچسپي نٿا وٺن.

اسان جي باشعور ۽ سمجھه دار محب وطن کي اها ڄاڻ ڪرڻ ڪپي ته ڳوٺ يا شهر ۾ سنڌي اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن پهچائڻ جو موزون ۽ مناسب بندوبست آهي يا نه. کين انگ اکر گڏ ڪرڻ ڪپن ته سندن ڳوٺ يا شهر ۾ سنڌي اخبارون، رسالا ڳوٺ يا شهر ۾ ڪپن ٿا. جي مناسب انتظام نه هجي ته ڪوشش وٺي ڪنهن هڏڙوڪي ماڻهوءَ کي اهو ڪم ڪرڻ لاءِ آماده ڪجي ۽ سندس باقاعده وقت به وقت مدد ڪندو رهجي.

ڪجهه وقت ٿيو ته منهنجي ڀاءُ ۽ ٻين اسان جي ڳوٺ جي ڪاليجي شاگردن اسان جي ڳوٺ جنگ شاهي جي ڄاڻ ورتي ته معلوم ٿين ته ڳوٺ وارا روزانو ٻه درجن کن اخبارون ۽ ڪيترا رسالا وٺن ٿا پر سنڌي اخبار يا رسالا نالي کي نه ٿا اچن! اخبارون وڪٽڊر سنڌي نه هو. کيس سنڌي اخبارن ۽ رسالا گهرائڻ لاءِ چيو ويو ته جواب ڏنائين ته ”ماڻهو وٺن ٿا، سنڌي اخبارن ۽ رسالن ۾ ڪا به دلچسپ ڳالهه ڪانهي.“ شاگردن تنهن تي پاڻ ۾ صلاح ڪري هڪڙي باشعور ماڻهوءَ کي اخبارون وڪٽڻ لاءِ تيار ڪيو. ان بعد هو وفد ٺاهي ڳوٺ جي سموري سنڌي واپارين ۽ سرنديءَ وارن ماڻهن سان مليا ۽ ڪيتري بحث مباحثي ۽ زور بار بعد کين محسوس ڪرايائون ته سنڌي اخبارن، رسالن جي سرپرستي ڪرڻ سندن قومي فرض آهي. ان بعد سنڌي اخبارون ۽ رسالا گهرايا ويا. اڄ اسان جي ڳوٺ ۾ 20 کن سنڌي اخبارون روز ۽ هر مهيني ڪافي رسالا خريد ٿين ٿا.

سنڌ جي ٻين ڳوٺن جا محب وطن ماڻهن خاص ڪري شاگرد ۽ نوجوان به جيڪڏهن ائين ڪن ته سنڌي اخبارن ۽ رسالن جو وڪرو چوٽون پنچوڻو ڪري سنڌي ادب جي قسمت بدلائي سگهجي ٿي.

سنڌي ادب کي گهر گهر پهچائڻ اخبارن ۽ رسالن جي اشاعت کي ٻيڻو ٿيڻو بلڪ چوڻو ڪرڻ اڄوڪي دور جي سڀ کان اهم ۽ تاريخي ضرورت آهي. انهيءَ کان سواءِ سنڌي اخبارون ۽ رسالا پنهنجي پير تي هرگز بيهي نه سگهندا. ڪاليجن ۾ اسڪولن ۾ بندوبست:

سنڌ ۾ ڪيترائي وڏا وڏا ڪاليج ۽ اسڪول آهن جن ۾ هزارين وطن دوست سنڌي شاگرد تعليم وٺن ٿا. ڪيترن ۾

هاستلون آهن جن ۾ سوين هزارين شاگرد رهن ٿا. ڙڳو حيدرآباد ۾ ئي انجنيئرنگ ڪاليج، سنڌ يونيورسٽي، زنانو ۽ مردانو ٽريننگ ڪاليج، گورنمينٽ گرلز ڪاليج، زرعي ڪاليج ٽنڊوڄام ۽ ٻيا ڪيترائي ڪاليج ۽ هاسٽلون اهڙيون آهن جن ۾ ڪيترائي سجاڳ ۽ هوش رکندڙ سنڌي آهن. پر انهن ڪاليجن ۾ هاسٽلن جي ويجهو سنڌي اخبارن ۽ رسالن جي ملڻ جو انتظام ڪونهي، جيڪڏهن اهڙو اسان بندوبست هجي ها ته جيڪر سوين هزارين سنڌي شاگرد ۽ شاگردڀاڻيون ”روح رهاڻ“ جهڙي هر دلچيز قومي رسالي ۽ ٻين سنڌي رسالن ۽ اخبارن کي ضرور خريد ڪري انهن کي زور وٺائن ها، ۽ پنهنجي قومي شعور جو معيار بلند ڪن ها. انهن ادارن جي شاگردن جو فرض آهي ته پاڻ مان اهڙا قومي شعور رکندڙ شاگرد پيدا ڪن، جي اهو ذمو پاڻ کڻن يا اهو ڪنهن ٻئي جي هٿان پنهنجي اداري اندر يا ان جي ويجهو گهربل اخبارن ۽ رسالن ملڻ جو انتظام ڪن. اسان جي نوجوانن کي انهيءَ آزاديءَ جي متوالن هندو سنڌي شاگردن جو مثال تازو ڪرڻ کپي جي گهڻيءَ گهڻيءَ ۽ ڳوٺ ڳوٺ ۾ پنهنجون قومي اخبارون وڪڻڻ ۾ شرم بدران عزت ۽ فخر محسوس ڪندا هئا. اهو سندن ئي ڪارنامو هو، جو سندن قومي اخبارون ۽ رسالا ترقي ڪري مضبوط ٿي ويا ۽ اهڙيءَ ريت سندن قومي آواز زوردار نموني هر هنڌ گونجڻ ۽ پڙاڏا پيدا ڪرڻ لڳو. پنهنجن اخبارن ۽ رسالن پنا اسان ڄڻ ته گونگن جي قوم آهيون. جنهن جو مطلب ٻيا ته نهيو پر اسين پنهنجا پاڻ ۾ به سمجهي نه ٿا سگهون.

نئين شعر کي عام ڪريو:

نئين سنڌي شاعري هينئر ڦوهه جوپن تي آهي. هن آب حيات جي درياهه ۾ ماضي ۽ حال جي بي انداز مٺڙن ۽ حيات بخش چشمن جو املهه آب سمائل آهي. اياز ته ايڪ رانجهو- لکان دا مٽ آهي پر گهٽ پين ۾ به ناهي. اڄوڪي اردو شاعري جو حال ڏسي وري وطن ڏانهن نهار ٿي ڪجي ته ڪنڌ فخر وچان اوچو ٿيو وڃي. شعر ڳائڻ جي شيءِ آهي. ريڊيو تان اسان جي نئين شعر کي اسانجن ئي يارن ڏيهه نيڪالي ڏني آهي. ان ڪري سنڌي شعر کي ڳائڻ ۽ عوام ۾ عام ڪرڻ جو فرض اسان مان هر هڪ کي ادا ڪرڻو آهي. سڀ کان پهرين ڳالهه اها آهي ته اسان مان جيڪي پڙهيل آهن سي نون وطن دوست شاعرن جو شعر بر زبان ياد ڪن ۽ يارن دوستن ۽

محلن ۾ اهو پڙهي لطف پيدا ڪن ۽ ساڳي وقت قومي شعور ڦهلائڻ. پرائمري اسڪولن جا سوين هزارين سنڌي ماستر نئون سنڌي شعر ياد ڪرڻ ۽ ڪرائڻ جو ڪم نهايت آسانيءَ سان ڪري سگهن ٿا.

ٻارن جو حافظو سٺو ٿئي ٿو. ٻارن کي ڇو نه نئون شعر ياد ڪرائجي ۽ سٺي نموني وڏي واڪي وڏن اڳيان چوائجي. اهڙيءَ ريت هڪ طرف سندن زبان ڳنڍي، منجهان ڊپ نڪرندو ۽ اسڪولن ۾ هوشيار ٿيندا، ٻئي طرف منجهن ننڍي هوندي کان وٺي اعليٰ ادبي ذوق ۽ وطني شعور پيدا ٿيندو. ٻارن جا مائٽ اسڪولن جا ماستر اهو ڪم سهڻي نموني ڪري سگهن ٿا.

تنهن کان سواءِ شاگردن، نوجوانن، شوقين ڳائڻ وارن ۽ مقبول ڳائيندڙن کي سٺا چونڊ وطني ڪلام ياد ڪرائي کائڻ ڪچهرين، خانگي، محفلن، ميلن ۾ اهو ڳرائجي.

جيڪي دوست گذريل ”جشن روح رهاڻ“ ۾ موجود هئا تن کي معلوم آهي ته نئون سنڌي ڪلام ڪيڏي بي پناهه مقبوليت حاصل ڪري چڪو آهي.

نئين شعر کي مقبول بنائڻ جو ڪم ڪاميابيءَ سان سرانجام ڏيئي اسان قومي شعور جي پيڙهه پيڙهين تائين پڪي ڪري سگهون ٿا.

قومي مهم هلايو:

سنڌي ادب کي پڙهڻ، وطن دوست سنڌي ادب پيدا ڪرڻ، وطن دوست سنڌي ادبين جي همت افزائي ڪرڻ، وطن دوست سنڌي اخبارن، رسالن ۽ ڪتابن جو وڪرو وڌائڻ، انهن کي هر هنڌ موجود رکڻ، سنڌي لائبريريون قائم ڪرڻ، اڳين لائبريرين کي زور وٺائڻ، وطن دوست ڪلام کي ياد ڪرائڻ، ڳرائڻ ۽ مقبول بنائڻ جي هڪ قومي مهم سنڌ ۾ هلائڻ کپي. سنڌي ادبي سنگتن، شاگردن، نوجوانن، باشعور ۽ فرض شناس سنڌين کي قومي فرض سمجهي ان ۾ زور شور سان بهرو وٺڻ گهرجي.

ان مهم بابت احوال اخبارن ۽ رسالن ۾ موڪلڻ کپي. ”روح رهاڻ“ کي هڪ خاص خبرنامي جو صفحو اهڙين سرگرمين جي اطلاع لاءِ وقف ڪرڻ کپي جن مان ٻين خبرن سان گڏ اهو به معلوم ٿئي ٿو ته ”روح رهاڻ“ جهڙي قومي رسالي کي گهر گهر پهچائڻ لاءِ ڪهڙا ڪهڙا قدم کنيا وڃن؟

پڙهندڙ دوستن کي صلاح آهي ته هو به پنهنجا رايو پيش
ڪن.

ادب ۾ ترجمن جي اهميت

تنهن ڏينهن ڏنيا جي مشهور مخزن "ريڊرز ڊائجيسٽ" ۾ هڪ نرالو سوال پڇيل هو: "توهان کي خبر آهي ته يورپ جو مقبول ترين ڪتاب ڪنهن لکيو آهي؟" سوال جي سامهون امڪاني جواب لکيل هئا- شيڪسپيئر، گوٽي، افلاطون وغيره. مون کي ڏاڍو شوق ٿيو ته ڏسان ته يورپ جي ڪهڙي عظيم اديب ۽ دانشور جو ڪتاب سڀ کان زياده مقبول آهي. سوچڻ لڳس ته "پلا ڪيئن چئي سگهيو ته "جنگ ۽ امن" (ٽالسٽاءِ)، "هئملٽ" ۽ "وينس جو واپاري" (شيڪسپيئر)، "مئڊو بوواري" (فلائيئر) وغيره شاهڪارن مان يورپ وارن ڪهڙو وڌيڪ پسند ڪيو هوندو؟ ڪهڙو يورپي اديب کين زياده پسند آهي؟" جواب هو، "ڪو به نه! يورپ ۾ مقبول ترين شاهڪار انهن مان ڪنهن به عظيم هستيءَ جو لکيل ڪونهي، ان بيمثل ڪتاب جو مصنف ڪو به يورپي ڪونهي!"

وري ٻيو سوال پڇيل هو: "پاڻيو ٿا ته اهو مقبول ترين ڪتاب ڪهڙيءَ يورپي ٻوليءَ ۾ لکيل آهي؟" سامهون ڪي مکيه ٻوليون ڄاڻايل هيون- جهڙوڪ انگريزي، فرينچ، جرمن، اسپيني وغيره. مون انهن سڀني ٻولين جي ادب جي ماکيءَ جهڙن مٺن ۽ شفاف چشمن مان، ترجمن جون منتخب ڪيل چُڪيون پيتيون آهن، تنهن ڪري اُتڻ ٿيم ته يورپ وارن جو منتخب ڪيل اهو گوهر ڪهڙيءَ ٻوليءَ جي دامن ۾ لڪل آهي. وري به جواب لکيل هو، "ڪنهن به نه!" يورپ جو مقبول ترين ڪتاب ڪنهن به يورپي ٻوليءَ ۾ لکيل ڪونهي، اهو هڪ ڌاري ٻوليءَ تان ترجمو ڪري يورپي ٻوليءَ ۾ آندو هو، ۽ سڄي يورپ ۾ مقبول آهي. پاڻيو ٿا ته ڪهڙيءَ ٻوليءَ تان، عربيءَ تان! ۽ ڪتاب اوهان ۽ اسان به پڙهيو آهي، نالو اٿس "الف ليليٰ!"

انهيءَ ڳالهه مان ته "الف ليليٰ" جي بيمثال مقبوليت ۽ يورپ جي وسيع نظريءَ جو ثبوت ملي ٿو، پر ساڳئي وقت

اها ڳالهه به واضح ٿئي ٿي ته ڌارين ٻولين مان ترجمو ٿيل ڪتاب پڙهندڙن تي ڪيترو اثر ڪري سگهن ٿا.

دنيا جي ادب جي تاريخ اهڙن مثالن سان ڀريل آهي، جو ماڻهن نائن جون خريڙيون خرچ ڪري ڌارين ٻولين جا ڪتاب ترجمو ڪرائي پڙهيا آهن. ايران جي شاهن ۽ بغداد جي خليفن، لکين رپيا خرچ ڪري، سنسڪرت تان ”نل-دمينتيءَ“ جهڙو اڪتاب فارسيءَ ۽ عربيءَ ۾ ترجمو ڪرايا، ۽ اهي ڪتاب اڄ تائين ”انوار سهيلي“، ”گلزار چنبيلي“ ۽ ٻين نالن سان دنيا جي پڙهندڙن کان داد وصول ڪري رهيا آهن.

انگلينڊ توڙي آمريڪا ۾ جيڪا مقبوليت اڄ عمر خيام کي حاصل آهي، ان سان شيڪسپيئر جهڙي شيرين ڪلام جادوگر جي به جاءِ نه آهي. اهو انگريزي ترجمان ’فئنرجيرالڊ‘ جي ترجمي جو ڪرشمو آهي جنهن خيام جي شعر جو گوناگون رنگ برنگي بهشتن کي انگريزيءَ جي قالب ۾ اهڙيءَ ته خوبصورتيءَ ۽ ڪمال سان آندو آهي جو پڙهندڙ مست ٿيون پون.

اها ڳالهه مشهور آهي ته فرينچ انقلاب جو ٻج اديبن ڇڏيو. رؤسو، ڊيڪارٽ، والتير ۽ ٻين پيپاڪ اديبن پنهنجي لکڻين سان فرينچ عوام جي دماغن ۾ اها باهه لڳائي ڇڏي، جنهن جي شعلن آخر فرانس جي جاگيرداري سماج کي ڀسم ڪري ڇڏيو. ساڳيءَ ريت ٿامس پين، جيفرسن ۽ ٻين آمريڪي اديبن کي آمريڪي انقلاب، ۽ چيخوف، ٽالسٽاءِ ۽ گوگول کي روسي انقلاب جو نقب تسليم ڪيو ويندو آهي.

مگر، اها ڳالهه ٿورن کي معلوم آهي ته دنيا جا ڪيترائي سماجي ۽ ذهني انقلاب ترجمو ڪندڙن جي ڪاوش جو نتيجو هئا. عباسي دور ۾ مترجمن، يوناني اڪابرن جا فلسفي ۽ سياست بابت شاهڪار يونانيءَ مان عربيءَ جو ترجمو ڪري، اُموي ۽ عباسي دور جي زواليت پذير ۽ تنگ نظر خيالن ۾ ٽرٽلو پيدا ڪيو، ۽ اڳتي هلي کوجنا، ڳولا ۽ سوچ جو اهو نئون دور پيدا ڪيو، جنهن اسلامي دنيا کي غزالي، ابن رشد، رومي ۽ ابو علي سينا جهڙا يگانا دانشور عطا ڪيا.

اڄڪلهه ايشيا ۽ آفريڪا ۾ قوميت ۽ سجاڳيءَ جي جيڪا زبردست هلچل هلي رهي آهي، تنهن جو علمي بنياد رڳو اتي جي اصولوڪين لکڻن ۽ اخبارن تي ئي نه آهي، پر اتي جا اڳواڻ ۽ ڪارڪن سڌريل ٻولين جي ادبي ۽ ذهني دريائن مان اڄ لاهين ٿا. ظاهر آهي ته اهو سهرو ترجمو ڪندڙن جي سڙ تي آهي، جي لاثاني شاهڪارن کي محنت ۽ ڪاوش سان

ترجمو ڪري، عوام کي انهن مان فائدي پرائڻ جو موقعو ڏين ٿا.

ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته عوام ڌارين ٻولين جي ترجمي کي ايترو چاهه سان نه پڙهندا، جيترو انهن جي ڪتابن کي. درحقيقت اها ڀل آهي، سنڌ جهڙي پوئتي پيل علائقي ۾ به سڀ کان زياده پسند پيل داستان ڌارين ٻولين جا آهن. جهڙوڪ امير حمزو، سيف الملوڪ، ليليٰ مجنون، ممتاز-دمساز، الف ليليٰ وغيره. منجهائن ڪي ته ماشاء الله مهينن ۾ مس پورا ٿيندا، ته به پڙهڻ وارا چاهه سان پيا پڙهن.

سنڌي نوجوانن تي ڏيپلائيءَ جيڪو گهرو اثر وڌو ۽ هو جيترو مقبول ٿيو، سو ڪنهن کان لڪل ڪونهي. منهنجي راءِ آهي ته ڏيپلائيءَ جا ڪيترائي اوائلي ڪتاب عبدالحليم شرر، صادق حسين ۽ راشد الخيريءَ جا آزاد ترجما هئا. ڏيپلائيءَ ترجمي جو جيڪو حق ادا ڪيو، تنهن جو نتيجو نه رڳو اهو نڪتو جو ماڻهن کي آهي ترجما اصولن سنڌي ناولن کان هزارن ڀاڱا پر هُو خود به هڪ ڪامياب اصولوڪو ليکڪ بنجي ويو. اڄ چهريءَ ۽ وسيليءَ لکڻيءَ ۾ ڏيپلائيءَ سان ڪير ڪلهو هڻي؟

ڏنيا جون شاهڪار ٻوليون پنهنجيون ڏيڍ ڇانورن جون جدا ڊيگريون چاڙهي ان مان ٿلهيون ڪونه ٿيون آهن. پر انهن ٻين ٻولين جا خزانا ميڙي پنهنجون جهوليون ڀريون آهن. رڳو انگريزيءَ جو ئي مثال وٺو: ڏنيا جي ڪهڙيءَ ٻوليءَ جو ڪو چڱيو ڪتاب آهي، جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيل ڪونهي؟ رڳو مون ئي جرمن، چيني، فرينچ، روسي، نارويجن، پوليش، عربي، پارسي، سنسڪرت، آيس لينڊڪ، لٿويائي، اسپيني ۽ هنگرين ٻولين جا سوين ڪتاب انگريزي ترجمي جي صورت ۾ پڙهيا ۽ ڏنا آهن. سنڌيءَ مان به 'شاهه پٺاڻيءَ جو احوال' (سورلي) ۽ ڪجهه ٻيون چيزون انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيون آهن. اهڙيءَ ريت، هڪ عام انگريز گهر ويٺي، ست سمنڊ ڀري جي اوڀرن ۽ اڻڄاتل ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي، تمدن، تهذيب، تاريخ ڏندڪٿائن، ڪهاڻين، هُنرن، مذهبن ۽ رسمن جو اهڙو ته پڪو پختو احوال معلوم ڪري ويٺو آهي، جنهن جي خود اتي جي ماڻهن کي به خبر نه آهي.

اڙدوءَ جي آسرو جو سبب به ترجما آهن، ڏنيا جا هزارين شاهڪار اڙدوءَ جي ويس ۾ اچي چڪا آهن. اڙدوءَ جا "نفسيات"، "جنسيا"، "سراغ رسان" ۽ "آداب عرض" جهڙا

ارسالا پڻ هر مهيني ڌارين ٻولين جا سوين مضمون ۽ لکڻون
 اڙدو ۽ ائين ٿا، ۽ اڙدو جي ذهنن کي وسيع ڪن ٿا.
 ورهاڱي کان اڳ سنڌ ۾ ترجمي جا من موهيندڙ سرچشما
 موجود هئا. ”ڪهاڻي“، ”مالها“، وغيره هر مهيني ڪو نه ڪو
 بنگالي، هندي، اڙڏو يا ٻيو ڪو سهڻو ناول يا ڪهاڻين جو
 مجموعو پيش ڪندا هئا. شرت چندر چئترجي، پريمچند ۽ تنگور
 جهڙن عظيم ناول نويسن سان اسان جو تعارف انهن رسالن
 ڪرايو.

جيڪڏهن اهڙا ادارا اڄ تائين قائم هجن ها، ته سنڌ جي
 واهڻن ۽ ڳوٺن ۾ رهندڙ ماستر ۽ سنڌي خواندا نوجوان به اڄ
 ضرور ڊڪنس (مصنف: ”ٻن شهرن جي ڪهاڻي“، ”ويران گهر“،
 ”ڊيوڊ ڪا پرفيلڊ“، وغيره) اسٽيونسن (مصنف: ”گڏهه تي
 سفر“، ”خزاني جو ٻيٽ“، ”رڃ چڱو مڙس“)، هارڊي (مصنف:
 ”پاڪ عورت“، ”ڪيسٽر برج جو ميئر“، وغيره) ۽ جين آسٽن
 (مصنف: ”ٽڪير ۽ بدگمانِي“، ”سمجھه ۽ احساس“) جهڙن
 انگريز اديبن، گستاؤ فلائيئر (مصنف: ”مادام بواري“، بالزاک
 (مصنف: ”ڊيو گوريو“، وغيره) اناطول فرانس (مصنف: ”ٻُگهن
 جو ٻيٽ“)، ايميل زولا (مصنف: ”نٿنا“ وغيره) جهڙن فرينچ اديبن
 ٿامس مين (مصنف: ”بيدلزوک ڪٽنب“) ٿامس
 ڊريسر (مصنف: ”ادي ڪٽري“، جهڙن جرمن اديبن، ليو ٽالسٽاءِ
 (مصنف: ”جنگ ۽ صلح“ ائناڪرينيا) دوستووسڪي (مصنف:
 ”احمق“، ”ڏوهه ۽ سزا“، ”مئل روح“)، ايليا اهرنبرگ (مصنف:
 ”طوفان“، ”پئرس جي شڪست“)، جهڙن روسي اديبن ۽
 لوهسون، (مصنف: ”عجيب آکاڻيون“)، ۽ مائوٽون (مصنف:
 ”ماڪي ۽ ڪير“) جهڙن چيني اديبن، ۽ ٻين بيشمار دانشورن،
 اديبن، افسانه نگارن ۽ مضمون نگارن جي جڳ-مشهور، رنگ
 برنگي، بي بها ۽ بيمثل شاهڪارن جو سواد حاصل ڪري،
 پنهنجي قلب کي فرحت ۽ ذهن کي اسودگي ڏين ها.

اڄ عام سنڌي خواندن کي ڪهڙي خبر ته ڊڪنس، ٽالسٽاءِ،
 هارڊي ۽ زولا ڏنيا کي ڪهڙيون من مهڻيون مورتون بخشي ويا
 آهن؟ ڪير آهي، جو ”ٽيس“ (انگريز) ”ائنا ڪرينيا“ (روسي)،
 ”مادام بواري“، (فرينچ) ۽ ”نٿنا“ (فرينچ) جهڙين حيرت انگيز ۽
 بيمثل هيروئنن جو تعارف سنڌ جي پڙهندڙن سان ڪرائي؟
 ڪير آهي جو کين ”باب سائر“ ۽ ”ڊيوڊ ڪاپر فيلڊ“ جي
 ڪلائيندڙ ۽ پڻ روناڻيندڙ ڪارنامن کان واقف ڪري؟ ڏيا جا
 نادر شاهڪار اسانجين اکين اڳيان موجود آهن. ڪو هجي جو
 ٻوليءَ جو ڀل پار ڪرائي، ذهن ۽ فڪر جي بهشتن جو سير

ڪرائي! آءُ ته چوندس ته اسان کي اصولڪن لکندڙن کان به ترجمو ڪندڙ جي وڌيڪ ضرورت آهي، جي اسان کي اول اهڙا ڪتاب ڏين، جن کي پڙهي، خود اسان جا لکندڙ لکڻ، ۽ پڙهندڙ پڙهڻ سگهن.

سنڌي ادب جي هن دور جو هيرو، ترجمو ڪندڙ ٿيڻ ڪپي. سنڌيءَ کي ترجمي جي ضرورت آهي. سٺن ۽ معياري ترجمن جي، جفاڪش ۽ روشن دماغ ترجمانن جي، جي مرزا قليچ بيگ وانگر دُنيا جي ترقي يافته ٻولين جي ادبي ۽ علمي خزانن جا دروازا سنڌين لاءِ کولي ڇڏين. سڀني کي خبر آهي ته مرزا صاحب سنڌي زبان جو محسن اعظم هو، جو هن سنڌيءَ جو سٺو شعر ۽ ادب لکيو، پر آءُ چوندس ته مرزا صاحب جو سنڌيءَ تي انهيءَ کان به وڏو احسان اهو آهي جو هن شيڪسپيئر، بيڪن، سمائيل، ۽ ٻين عظيم يورپي مصنفن جا شاهڪار سنڌيءَ جي جهوليءَ ۾ وڌا. اڄ اهي ترجما پڙهي دل خوش ٿئي ٿي. ڪهڙي نه مٺي ٻولي، ڪهڙيون نه نچ سنڌي ترڪيبون! ڪير چوندو ته ’نيڪي ۽ بدِي‘ ۽ ’شاهه ايليا‘ ترجما آهن؟ انهن کي پڙهي، آخوند لطيف الله جو مشهور ترجمو ’جانعالم‘ ياد اچيو وڃي. اهڙا ترجما پنهنجيءَ جاءِ تي عظيم ادبي ڪارناما آهن. ۽ عام اصولڪين لکتن کان گهڻو مٿانهين درجي جا آهن.

”سنڌي ادبي بورڊ“ انهيءَ سلسليءَ ۾ نمايان ڪم ڪري رهيو آهي. دُنيا جون ڪيتريون ئي سٺيون تصنيفون هيستائين سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿي چڄي چڪيون آهن، ۽ اڃا ڪيترائي ڪتاب، جيتريقدر مون کي معلوم آهي، بورڊ طرفان ترجمو ڪرايا پيا وڃن، يا پريس ۾ ڇپائيءَ هيٺ آهن. رڳو ”چونڊ آمريڪي مختصر افسانا“ ئي اهڙو ڪتاب آهي، جيڪو اسان جي نون لکندڙن جي تمام گهڻي رهنمائي ڪندو. ايمانداريءَ سان چئجي ته ”جونيس مائٽييءَ“ جي هڪڙي ڪهاڻيءَ جي ترجمي پڙهڻ سان جيڪو لطف اچي ٿو، سو ٻين سٺن ڪتابن پڙهڻ مان شايد ئي اچي. يا، ’ڪافر‘ کي وٺو. ڀلا آهي ڪو جواب، ڪهاڻيءَ جي زبردست ۽ بي پناهه قوت جو؟ پڙهندي پڙهندي هڪ گهر ۽ نشو چڙهيو وڃي. انسان پنهنجو پاڻ کي نيڪيءَ ۽ انسان دوستيءَ جي آسمان تي اڏامندو پيو محسوس ڪري. آءُ ته جيڪر هر سنڌي افسانه نگار کان پڇان ته ”آمريڪي مختصر افسانا“ پڙهيا اٿئي؟ جي چوي ته ”نه“ ته جيڪر چوانس ته ”مهرياني ڪري پهريائين اهي پڙهي پوءِ ٻلي افسانه لک!“ جڳ-مشهور تصنيف ”نالسٽائ“ جو ڪتاب ”ٽيٺ ڇا ڪجي؟“ ۽ ”جيمس فريزر“ جو

ڪتاب ”جادو ۽ سائنس“ اهي انمول شاهڪار آهن، جن کي انسان جي فڪري تاريخ ۾ بين الاقوامي شهرت ملي چڪي آهي. بورڊ جا ٻيا به ترجمو ڪرايل ڪتاب، سنڌي ادب ۾ سٺو اضافو ڇڻي سگهجن ٿا. اڃا به ڪيترائي بي بها ترجمان بورڊ طرفان اشاعت لاءِ تيار ٿي رهيا آهن، جن مان ڪن ڪتابن جا نالا مون کي معلوم ٿي سگهيا آهن. جهڙوڪ ”زردشت جو خطبو“، ”گرنس جون آکاڻيون“، ”ڊان ڪنگزات“ (از يوڪيشيو) ”ڏنيا جا سٽو مشهور افسانا“، ”اقتصادي انصاف“ (جان رسڪن)، ”ڊان آف فريڊم“ وغيره.

رسالو ”مهرڻ“ پڻ ترجمن جي باب ۾، ڏنيا جي مختلف ٻولين جي بهترين اديبن جون منتخب ڪهاڻيون ۽ مقالا پيش ڪري، سنڌي ادب جي جهوليءَ کي مالامال پئي ڪيو آهي، جنهن کان انڪار ڪرڻ ادبي ڪفر آهي. ”هندورجن بم کان پوءِ“ (ڪهاڻي، ڪرشن چندر-سرءِ 1955ع)، ”دروازو“ (ڪهاڻي، ٽنگور-سرءِ، 1955ع)، ”آخري پڻ“ (ڪهاڻي، او هينري - سرءِ 1955ع)، ”آڪڙيون“ (ملايالم ٻوليءَ جي ڪهاڻي، ڪ.ٽ. محمد اونهارو، 1955ع)، ”ڏنيا جا رنگ“ (ڪهاڻي، والتير - 1، 1956ع)، ”طوفان“ (هندي ڪهاڻي، پ. پدماراءِ 56-1) ”انسان ۽ سندس ڏنيا“ (مضمون، جان وئن ڊون ساوٿ ورٿ 56-1) ”اوورڪوٽ“ (ڪهاڻي، گوگول 56-3) ”اڪبر جي حياتيءَ جو هڪ ڏينهن“ (ناٽڪ، نورا رچرڊس - 3، 56ع)، ”انساني غير برابريءَ جي ابتدا“ (مضمون، جي. جي. رٽسو-56،4)، ”پيٽ“ (ڪهاڻي، موپسان)، ”پاشا“ (ڪهاڻي، گورڪي)، ”ٻاهرين ڏنيا بابت اسان کي ڪهڙي خبر آهي؟“ (مضمون، سي. اي. ايم. جوڊ-56،3،4) ”موٽي نه اڃانءُ“ (ڪهاڻي، رضيه سجاد ظهير-56،1،2ع)، ”ليلان مجنون“ (ڏنيا جي بهترين چونڊ ڪهاڻين مان هڪ پارسي، نظام-59،1)، ”انصاف“ شيڪسپيئر جي مشهور ناٽڪ ”مرچنٽ آف وينس“ جي عدالت وارو سين-59،1ع)، ”پونڊرچ“ (عالمي مقابلي جي ٻيو نمبر اڙڏو ڪهاڻي، اختر معين الدين-59،2) ”سريلن گيٽن جو مهاڳ“ (مضمون، وليم ورڊس ورٿ-59،2) ”ڇا اهو خواب هو؟“ (ڪهاڻي، موپسان 59،4ع) ”فن جي اهميت“ (مضمون، سي. اي. ايم. جوڊ-59،4ع)، ”آخري حل“ (مضمون، سيد امجد علي-59،4ع)، انهن سڀني ڇپڙن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿي وڃڻ هڪ اهڙي اهم ڪوشش آهي، جيڪا هڪ طرف اسان جي ادب ۽ زبان کي وسعت ٿي بخشي، ته ٻئي طرف خود اسان جهڙن اديبن ۽ پڙهندڙن جي ذهن جي بلنديءَ جو باعث پڻ آهي.

جيڪڏهن سنڌي ٻولي کي مالا مال ڪرڻو آهي، سنڌي پڙهندڙن کي دنيا جي ادب جي رنگينگي ميون جو سواد وٺائڻو آهي، ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه ته جيڪڏهن سنڌي اديبن ۽ ادب جي معيار کي بلند ڪرڻو آهي، ته سٺن ۽ معياري ترجمن جو باقاعدي سلسلو جاري ڪرڻ کپي.

ذهني ۽ فكري ”مڙسي“ ڇا ٿيندي آهي؟

اعليٰ سماجي آدرشن انساني سماجي ارتقا ۾ اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. پاڪستان جي موجوده ايتري سماجي صورتحال جو هڪ وڏو سبب اسان وٽ هتي اعليٰ سماجي آدرشن جو ڌڪار آهي. آدرشن جي معنيٰ آهي ڪنهن به خوبيءَ جي اها بلندي جنهن تائين پهچڻ ناممڪن هجي، پر ان جي ويجهي ۾ ويجهو پهچڻ وڏي ڪمال جي ڳالهه هجي. آدرشن جو تصور غيرمتحرڪ ساڪت ۽ جامد تصور آهي. آدرشن جا تصور سماجي ارتقا ۽ تبديليءَ جي تاريخي عمل مان گذرندا رهندا آهن. سماجي آدرشن ۾ هڪ آدرش آهي هڪڙي اعليٰ ترين يا مثالي ماڻهن جو، هندستان ۾ اهڙن انسانن کي ديوتا سمان ماڻهو چيو ويندو رهيو آهي. جرمن شاعر گوٽي اهڙن ماڻهن کي سپرمين ۽ سڀني کان برتر ماڻهو چيو آهي. انگريز ان کي شريف ماڻهو (جيتلمين) يا سچو ماڻهو A Real Man چوندا آهن. اقبال پنهنجي مثالي ماڻهوءَ کي مرد مومن چيو آهي:

مومن هي تو بي تيغ بهي لڙتا هي سپاهي.
هونئن ايراني هندي مسلم ثقافت ۾ اهڙي مثالي ماڻهوءَ کي عام طور تي مرد چوندا آهن.

آدمي در عالم خاڪي نمي آيد
بدست،
عالم ديگر ببايد ساخت و زنوآدمي.
(حافظ)

(هن خاڪي جهان ۾ ماڻهو نه ٿو لپي، هڪڙو ٻيو جهان هڪڙو نئون ماڻهو ٺاهڻ لاءِ گهرجي.)

در هر گامي هزار گامست اي دل،
نامردان را عشق حرام مست اي دل.
(عين القضا همداني)

(اي دل! عشق جي راهه جي هر قدم تي هزار دام وڇايل آهن. اي دل! نامردن لاءِ عشق حرام آهي.)

ڪشتي هراڪ فقير کي بهردي شـراب

'y_____w

اس دور میں کلال عجب مرد ہو گیا۔

(میر تقی میر)

دھمکی میں مر گیا جو نہ باب نبرد

عشق نبرد پیشه طلبگار مرد تا.

یہ لاش بی کفن اسدِ خستہ جان

کے لیے

حق مغفرت کړي عجب آزاد مرد ټا.

(غالب)

وَتَمَّسَ مَائِطُهُۥٓ حَهٗ تَصَوَّرَ بِهٖ مِنْ تَهٗ

اسان وٽ مڙس ماڻهوءَ جو تصور پهرين ته مردائي رجعت پرستي (Male Chauvinism) جي عڪاسي ڪري ٿو. ظاهر آهي ته هتي مڙسيءَ مان اسان جو مطلب مرد ۽ عورت ٻنهي جو مثالي ڪردار آهي. ٻيو هيءُ تصور انتهائي سادو ۽ سطحي آهي. جسماني طور تي طاقتور ۽ دلير ماڻهوءَ کان سواءِ جيڪڏهن ڪو سخي، ڪو درگذر ڪرڻ وارو ۽ ڪو وقت تي ڪم اچڻ وارو آهي ته انهيءَ کي مڙس ماڻهو چئجي ٿو. اسان جي دؤر جي مهذب ۽ ترقي ڪيل ملڪن ۾ هڪ سڄي انسان جو تصور اسان جي تصور کان تمام گهڻو وسيع، وڌيڪ نفيس ۽ اعليٰ سطح جو آهي، جنهن ۾ انفرادي مڙسيءَ بدران سماجي مڙسي خاص طور ذهني ۽ فڪري مڙسيءَ کي وڏي اهميت ڏني وڃي ٿي. اسين سنڌي ڳالهائيندڙ هجون يا پنجابي، اردو، سرائيڪي، پشتو، بلوچي وغيره، مسلمان هجون يا عيسائي، يهودي هجون يا هندو، ڪارا هجون يا گورا يا ريڊ انڊين، پاڪستان جا باشندا هجون يا وچ آفريڪا يا ڏکڻ آمريڪا جا، اسان کي پنهنجي ماءُ جي هنج، پنهنجي پنهنجي گهر، ڳوٺ، قبيلي، شهر، صوبي، ملڪ ۾ پنهنجي پنهنجي قوم، ثقافت ۽ پنهنجي پنهنجي عقيدن جي نالي تي پنهنجي پيدا ٿيڻ جي ڏينهن جي جيڪا سوچ ۽ سمجهه، جيڪي رويي، جيڪي صحيح غلط، سٺي خراب، پسنديدہ ناپسنديدہ شين ۽

ڳالهين جا معيار ڏنا وڃن ٿا، اهي لازمي طور تي پنهنجي هڪ
 رُخا، نهايت محدود سطحي ۽ گهڻن قسمن جي ناسمجھين،
 گمراهين ۽ تعصبن تي ٻڌل هوندا آهن. ان ۾ ڪنهن هڪ فرد
 يا سبب جو تصور ناهي هوندو. هيءَ تاريخي مجبوري آهي.
 انسان هن ڌرتيءَ تي هڪ جڳهه تي ناهن رهيا. انسان لکين
 سال تمام ننڍين ننڍين ٽولين ۾ هڪ ٻئي کان پري پري، هڪ
 ٻئي جي، زندگين جي حالتن جي مشاهدي ۽ مطالعي کان
 محروم، هڪ ٻئي جي ٻوليءَ، تجربي، سمجھه ۽ عقل کان بي
 خبر، هڪٻئي جي لاءِ اجنبي ٿي زندگيون گذاريندا رهيا آهن.
 تنهن ڪري انسان هزارين سالن کان پنهنجي شهر، علائقي،
 ملڪ وغيره جي ماڻهن کانسواءِ ٻين ماڻهن کي ڌاريو
 سمجهندو رهيو آهي ۽ پنهنجن ماڻهن جي دستورن ۽ روايتن
 کان مختلف دستورن ۽ روايتن متعلق اڪثر ڳالهين کي
 ناپسنديده، مڪروه، واقيات ۽ ناقابل برداشت سمجهڻ جو
 عادي رهيو آهي. صدين تائين لکين انسان جن لاءِ جهنگ جا
 درندا ايترا اجنبي ۽ خطرناڪ ناهن رهيا، جيترو هن تمام ننڍي
 ڪائناتي گهر ڌرتيءَ تي رهڻ وارا هن جا هم جنس جن کي
 ”ڌاريو“ ماڻهو سمجهندو رهيو آهي.

انساني تهذيب جو سفر انسان جو انسان خلاف ڌاريائپ،
 اجنبيت، خوف، تعصب، نفرت ۽ ڪراهت جي احساسن تي
 آهستي آهستي فتح پائيندو رهڻ جو سفر آهي. ان سفر ۾
 جيڪو سڀ کان گهڻو اڳيان وڌندو ويندو، اهو مڙس ماڻهو
 چورائڻ جو مستحق هوندو.

ظاهر آهي ته هن مشڪل سفر ۾ غلطيون اٿڻ آهن، حال
 سارو غلطيءَ کان بچڻ جي بهترين ڪوشش ڪرڻ کانپوءِ به
 غلطي ٿي وڃڻ ۾ ڪو عيب ناهي. اهڙيون غلطيون حقيقت
 جي ادراڪ جي منزل ڏانهن سفر ۾ مثبت ۽ تخليقي عمل
 ثابت ٿينديون آهن. عيب آهي پنهنجي پهرين تمام صحيح
 ڳالهين، غلطين نه ڪرڻ جي حساس ۽ ان جي ڪري پنهنجي
 غلط هجڻ جي امڪان جي نشاندهي ڪرڻ وارين حالتن جي
 ايماندارائي تحقيق ۽ حقيقت تي جرئتمندائي غور ڪرڻ کان
 انڪار ڪرڻ، ذهن کي اڻ ٿي پَهڙ پنهنجي غلط هجڻ جي
 امڪان ۽ ثبوتن جي سلسلي ۾ گليو نه رکڻ يا پنهنجون
 غلطيون محسوس ڪرڻ کانپوءِ انهن کي نه مڃڻ، انهن مان
 جان نه ڇڏائڻ، انهن کي چنبڙيو رهڻ، ذهني ۽ فڪري پاڙيائي

آهي. ان لاءِ ذهني، فكري ۽ روحاني طور تي مڙس ماڻهوءَ جي هڪ عام وڏي سڃاڻپ اها هوندي آهي ته جن ڳالهين کي صحيح ۽ درست سمجهندو رهيو هو، انهن لاءِ جيڪڏهن هن جو ڪو بدترين دشمن به ثبوتن سان عقلي طور تي هن کي ڦاٿل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ته اهي ڳالهيون بلڪل غلط آهن ته هو پنهنجي دل ۾ اهو نه چوندو ته دشمن آهي، هن جي ڳالهه به مڃي سگهجي ٿي ڇا؟ بيهودي بڪواس! اهو اڳي جي دشمني ۽ امڪاني بدني تي ڪي چڱيءَ طرح سمجهندي هن جي پيش ڪيل حقيقتن ۽ دليلن تي ٿڌي دل ۽ پوري سنجيدگيءَ ۽ توجهه سان غور ڪندو. جيڪڏهن ان کان پوءِ هو ايمانداريءَ سان ان نتيجي تي پهچندو آهي ته سامهون وارو صحيح ڳالهه چئي رهيو آهي ته پوءِ ٻيا ڪنهن ”اگر مگر“ ۽ ”چونڪه چنانچه“ جي هُو صاف واضح اعلان ڪندو ته ”يا منهنجي ڳالهه صحيح آهي يا منهنجي ڳالهه غلط آهي.“

ڪڏهن ڪڏهن ٻئي جي نشاندهيءَ کان سواءِ ئي زندگيءَ جي ڪنهن موڙ تي انسان کي اوچتو محسوس ٿيندو آهي ته ائون غلط رستي تي هلندو رهيو آهيان. اهو احساس ڪنهن وقت به ٿي سگهي ٿو. مڙس ماڻهوءَ کي مرڻ کان هڪڙي گهڙي پهرين جيڪڏهن اها ڳالهه سمجهه ۾ اچي وڃي ته مون سڄي عمر جن ڳالهين کي صحيح سمجهيو هو اهي سڀ غلط هيون ۽ جن شين ۽ ڪمن لاءِ مون پنهنجي سڄي زندگي به وقف ڪري ڇڏي آهي، بلڪل بيڪار، بي معنيٰ ۽ نقصانڪار هيون ته انهيءَ آخري گهڙيءَ وقت به سڀني جي سامهون هن کي اهو چوڻ ۾ هچڪچاهت محسوس نه ٿيندي ته ”مون جيڪا سڄي عمر گذاري، اها ’الف‘ کان ’ي‘ تائين سڄي جي سڄي غلط هئي.“

سچ ۽ ڪوڙ پنهنجي اصلي صورت يا حالت ۾ تمام گهٽ نظر اچن ٿا. انهن جا بي انداز رُوپ ۽ پهروپ هوندا آهن. اڪثر هڪ خوار ۽ خراب ڪوڙي ڳالهه جي جاءِ تي ان جي برعڪس ڪوڙي ڳالهه وٺي ٿي، ۽ اها سورنهن سينگار ڪيو، ديوين ۽ ديوتائن جيان پوڄي وڃي ٿي. ان جي برعڪس گهڻن ئي سچن تي ڪوڙ جي ڪارنهن مليل هوندي آهي ۽ انهن جي شڪل اهڙي ڊيڄاريندڙ ٺاهيل هوندي آهي جو انهن جي ويجهو ويندي به ماڻهوءَ کي ڊپ لڳندو آهي. مڙس ماڻهو

وڏي همت ۽ جدوجهد سان هر حالت ۾ هر رُوپ ۾ سچ ۽ ڪوڙ
کي مڃائي ويندو آهي:

پهر رنگي ڪه خواهي جامه مي
پ_____وش،
ڪه من آب قد موزون مي
شناس_____م.

(تشبيهي ڪاشاني)

(جنهن رنگ ۾ چاهين لباس پائين، ائون (تنهنجي) هن موزون
قد کي سڃاڻان ٿو.)

مڙس ماڻهو ڪنهن به منزل تي مڙسيءَ واري پيش قدمي
روڪي جدوجهد ۽ خطرن کان مٿن موڙي پنهنجي مڙسيءَ
جي پراڻي ڪمائيءَ جي پونجيءَ جي گهر ويٺي وياڄ نه
کائيندو. هو پنهنجي مڙسيءَ جي ناموس کي بخيلن
(ڪنجوس) وانگيان زمين ۾ دفن ڪري ان تي نانگ بڻجي پهرو
نه ڏيندو. هو شوق، تجسس، جستجو، آزمائش، خطرن ۽
جدوجهدن جي راهه ۾ غلطين، بدنامين ۽ تجربن مان سکڻ ۽
حاصل ڪرڻ، ٻيهر ڪوشش ۽ تجربا ڪرڻ، وري غلطيون
ڪرڻ، وري انهن مان سبق ۽ فتحن حاصل ڪرڻ جي روايت
هميشه قائم رکندو ۽ ڪڏهن به ڪنهن به حالت ۾ مڙي پٺيان
نه ڏسندو:

گر باد فتنه هر دو جهان را بهم

زن_____د،

ما و چراغ چشم و رهه انتظار

دوس_____ت.

(حافظ)

(جيڪڏهن فتنن جو اهڙو طوفان برپا ٿي وڃي جو ٻنهي
جهانن کي پاڻ ۾ ٽڪرائي ڇڏي ته اهڙيءَ حالت ۾ اسان يار
جي اچڻ جي راهه ۾ پنهنجين اکين جا ڏيا ٻاريو هن جي انتظار
۾ بيٺا هوندا سين.)

مڙس ماڻهو اهڙي طعني جي پرواهه ناهن ڪندا ته ”هي
آدرش پادشاهي جون ڳالهيون سڀ رڳو چوڻ جون ڳالهيون، رڳو
فضول قصا ڪهاڻيون آهن. عمل جي ڏيا ۾ انهن جي ڪابه
اهميت ڪانهي.“ صحيح سوچ ۽ صحيح عمل لازم ملزوم آهن.
انسان جي تاريخ ۾ بظاهر قصن ڪهاڻين جهڙيون آدرشي

(حافظ)

(هنن چيو ”جنهن جي تلاش اٿئي حاصل ڪونه ٿي سگهندو.“ جواباً چيم، ”جيڪو (بظاهر) حاصل ٿي نه سگهندو، مون کي انهيءَ جي ئي تلاش آهي!“)

عاقبت منزل ما وادي خاموشا
نسبت،
حاليه غلغله در گنبد افلاک
انداز.

(حافظ)

(عافيت ڪار پنهنجي آخري قبرستان آهي. جيستائين زندگي آهي (اهڙا ڪارناما ڪر جن سان) آسمانن جي گنبدن ۾ گوڙ شور ٻڙيا رهي.)

17 مئي 1997ع

تنگ نظري، تعصب ۽ انسان دوستي

چمن ميں تلخ نوائي ميري گوارا ڪر،
ڪه زهر بهي ڪرنا هه ڪبهه تريافي.
(اقبال)

خدا ڪه بنده تو پيں هزارون، بنون ميں پهتره پيں مارے مارے،
ميں اس ڪا بنده بنون گا، جس ڪو خدا ڪه بندون سه پيار هوگا.
(اقبال)

خدا خوان تا خدا دان فرق دارد،
كه حيوان تا به انسان فرق دارد.
(فروغي بسطامي)

(زيان سان خدا خدا ڪرڻ وارن ۽ واقعي خدا ڪي سڃاڻڻ
وارن جي وچ ۾ ايترو فرق آهي، جيترو حيوان ۽ انسان وچ ۾
آهي.)

پاڪستان ۾ مٽعين ڇهن ايراني فوجي سپاهين ڪي قتل
ڪيو ويو آهي. سنڌ ۽ پنجاب ۾ غيرت، قوميت، دينداريءَ جي
نعرن جي گونج ۾ بربريت جو اُگهاڙو ناچ هلندڙ آهي ۽ انسانيت
تڙپي رهي آهي. عوام پريشان آهي ته خوبصورت نعرن جي آڙ
۾ غارتگري ڪڏهن ختم ٿيندي، زندگي ۽ انسانيت جو احترام
ڪڏهن بحال ٿيندو؟

سڄي انساني تاريخ ۾، سڄي دنيا ۾ ڪنهن به قسم جي
ڪابه اهڙي سڻي ۾ سڻي ڳالهه يا شيءِ ڪانهي، جنهن ڪي
انتهاڻي خراب نموني استعمال نه ڪري سگهجي يا نه ڪيو
ويو هجي. جرئت، بهادري ۽ فتح جي خوبصورت نالن جي آڙ ۾
ڪيل جنگين ۾ اڄ تائين هن ڌرتيءَ جا اربين اربين انسان ۽
ڪروڙين وسنديون ۽ شهر تباهه ۽ برباد ڪيا ويا آهن. دين ۽

ڌرم جي نالي تي همورابي ۽ منوشاستر جي هيبتناڪ قانونن کان وٺي ڪربلا جي واقعي، شيعه، سني، خارجي، وهابي، جنگين کان ٿيندي، ڇهن صليبي جنگين، پندرهن صديءَ جي (عيسائي) ڪيٿولڪ ۽ پراڻيسٽن جنگين، آزاد واپار ۽ جمهوريت جي نالي تي يورپ ۽ آمريڪا جي پنج سئو سالن تائين، ڌرتيءَ تي هلندڙ حملن ۽ لٽ مار، بن خوفناڪ جنگين ۾ هن ڌرتيءَ کي خاڪ ۾ ملائڻ، علم، سائنس ۽ ٽيڪنالاجيءَ جي ترقيءَ جي نالي هيروشيما ۽ ناگاساڪيءَ تي ايٽمي، ڪيميائي ۽ حياتياتي هٿيارن جي ايجادن ۽ تيارين هيءُ سڀ ڪم خود غرض، منافق ۽ انسان دشمن ماڻهن هٿان انتهائي بهترين ڳالهين جي انتهائي خراب ڪمن لاءِ استعمال ڪرڻ جا مثال آهن.

اسان جي سامهون گذريل پنجاهه سالن ۾ امن امان جي نالي تي، ملڪي استحڪام ۽ سلامتيءَ جي نالي تي، آزادي، جمهوريت، مذهب ۽ سوشلزم جي نالي تي رجعت پرست، عوام دشمن، سامراج پرست، انسانيت دشمن حڪمران ٽولن جيڪو ڪجهه اسان ڪروڙين انسانن ۽ اسان جي وطن ۽ ملڪ سان ڪيو آهي، اهو سڀني جي سامهون آهي. تنهن ڪري اصل ڳالهه لفظن، دعوائن، نعرن ۽ ليبلن جي ناهي.

اڪران دي وچ جوئي اڙيا،
سو عشق دي چاڙهي
مول نه چڙهيا.
(بيدل)

(لفظن جي هيرا ڦيريءَ ۾ جيڪو ڦاسي پيو، اهو عشق جي ڏاڪڻ تي چڙهي نٿو سگهي.)

اصل ڳالهه آهي انسانيت جي. انسان دوستيءَ جون تاريخي پاڙون اهڙيون ڪمزور به ناهن، صرف انهن کي نئين سر ڳولي لهڻ ۽ انهن کي نئين سر سرسبز ۽ طاقتور ڪرڻ جي ضرورت آهي.

جڏهن تقريباً ست هزار ورهيه اڳ سميريا (عراق) ۾ لکڻ جو فن ايجاد ٿيو، تڏهن کان وٺي انساني سوچ ۽ ان جي پيدا ڪيل ثقافت جو رڪارڊ موجود ٿيڻ شروع ٿيو آهي. هن رڪارڊ مان خبر پئي ٿي ته قديم ڏيا پنج وڏيون ۽ زنده غلامدار ثقافتون پيدا ڪيون، جن مان ٻه اولهه ۽ ٽي مشرق ۾ پيدا

ٽيون. اولهه واري قديم ۽ ڪنهن صورت ۾ زندهه ثقافتون يونان ۽ روم جون آهن ۽ اوڀر ۾ چين، هندستان ۽ ايران جون آهن.

يوناني ثقافت جو بنيادي زور فڪري، سائنسي ۽ فلسفياتي بلنديءَ تي هو ۽ رومي ثقافت جو زور يوناني ثقافت مان لاڀ حاصل ڪرڻ، علمي ٽيڪنالاجي، قانون سازي، قانون جي حڪمراني، سلطنت سازي ۽ اعليٰ انتظام تي هو. ٻنهي ثقافتن ۾ بنيادي گڏيل سماجي قدر هي هئا ته حڪمراني ماڻهن ۽ صدين پراڻن طريقن بدران سماجي ادارن ۽ حالتن سان گڏ بدلجندڙ ۽ بهتر ٿيندڙ انساني قانونن جي هجڻ گهرجي ۽ انساني سوچ جو محور مافوق الانسان هستين ۽ آسمان گهٽ ۽ انسان ۽ هيءَ ڌرتي هجڻ گهرجي.

يوناني ۽ رومي ثقافتن ۽ انهن جي املهه انسان دوست لاڀ کانپوءِ ايندڙ هڪ هزار ساله مذهبي اقتدار، تقريباً تباهه ۽ برباد ڪري ڇڏيو. هن متعصب، تنگ نظر ۽ جاهلاڻي بالادستيءَ جي دؤر کي تاريخ ۾ يورپ جو اونداهو دؤر چيو وڃي ٿو، تنهن ڪري هڪڙي يورپي تاريخدان لکيو آهي:

“Arabs kept the lamp of learning burning in the darkest centuries of European History.”

(عرب يورپ جي اونداهين صدين ۾ علم جا ڏيئا روشن رکيا.)

ٽيو هيءُ ته اوڀر روم (قسطنطينيه) جي مذهبي (عيسائي) اقتدار ڏٺين ستين صدي عيسويءَ ۾ علم ڏٺين ۽ اهل فڪر ماڻهن کي رومي سلطنت مان جلاوطن ڪري ڇڏيو ۽ ان مان گهڻا اچي ايران ۾ آباد ٿيا، جتي انهن کي پناهه ۽ پنهنجو ڪم جاري رکڻ جو موقعو ڏنو ويو. ڪجهه وقت کانپوءِ ايران تي عرب قابض ٿي ويا، عباسين جي دؤر جي شروعات ۾ منصور عباسي پنهنجي نئين شهر بغداد ۾ انهن مان گهڻن کي نوڪريءَ ۾ رکيو ۽ اهڙيءَ طرح يونان جي فڪر جو هڪ حصو ترجمي جي شڪل ۾ اوڀر ڏانهن منتقل ٿيڻ شروع ٿيو. مسلم دنيا جي مذهبي اقتدار ڏٺين هن تحريڪ جي زبردست مخالفت ڪئي ۽ اها مخالفت صدين تائين ائين هلندي رهي جو نيٺ ان هن انسان دوستيءَ، عقل دوستيءَ ۽ علم دوستيءَ جي تحريڪ کي ڏاڍ جي زنجيرن ۾ جڪڙي تڙپائي تڙپائي ختم ڪري ڇڏيو.

هن تحريڪ ڏنيا کي ٻين کان سواءِ ٻو علي سينا، ذڪريا الرازي ۽ ابن رشد جهڙن انسان ذات لاءِ فخر لائق عالمي دانشور ۽ فلسفي ڏنا. ٻو علي سينا تي جڏهن علماءِ ڪفر جي فتويٰ جاري ڪئي ته هو تڙپي پيو:

(سڄي ڏنيا ۾ مون جهڙو (يگانو) هڪڙو، جي اهو به ڪافر، ته ڄڻ اڄ ڏنيا ۾ هڪڙو به مسلمان موجود ڪونهي!)

ذڪريا الرازي جي مٿي تي ان جا لکيل ڪتاب ايترا دفعا زور سان هنيا ويا، جو ان جي مٿي ۾ گھٻ پئجي ويو. ابن رشد جنهن کي ڏنيا يورپ جي احيائي انسانيت جي تحريڪ جو باني تسليم ڪري ٿي، هن کي يهودي قرار ڏيئي مسلمانن جي وسنديءَ مان ڪڍي يهودين جي وسندين ۾ رکيو ويو ۽ نيٺ هڪ رات شاهي شهر جي مسجد جي سامهون بيهاري نمازين کي حڪم ڏنو ويو ته ”هن ڪافر کي ٽڪيو!“ ۽ عالمي انساني تهذيب ۽ ثقافت جو هيءُ پي تاج بادشاهه ڪنڌ هيٺ ڪريو بيٺو رهيو ۽ نمازي هن تي ٽڪيندا رهيا. هن جا ڪتاب جيڪي پوءِ لاطيني ۽ يوناني ٻولين ۾ ترجمو ٿيا، سي ساڙيا ويا ۽ ملڪ ۾ پڙهو ڏنو ويو ته اهڙا ڪتاب جنهن وٽ هوندا، تنهن کي عبرتناڪ سزا ڏني ويندي.

انسانيت دشمن فڪري تنگ نظري ۽ تعصب خلاف زبردست احتجاجي ردعمل، مسلمان ڏنيا ۾ فلسفي، تصوف ۽ عظيم الشان انسانيت دوست شاعريءَ جي شڪل اختيار ڪئي. شاعريءَ واعظن، زاهدن، محتسبن جي منافقي، مڪر، رياءُ ۽ فخري غرور جي خدمت ڪئي آهي، محبت، خلوص، سچائي، قناعت، خودداري ۽ دردمنديءَ جي تعريف ڪئي آهي ۽ انسان دوستيءَ کي خدا دوستيءَ جو پهريون شرط قرار ڏنو آهي:

”جيئن ڪافر لاءِ ڪُفر ۽ ديندار لاءِ دين ضروري آهي، ائين عَظُر وڪُندڙ (عطار) جي لاءِ ٿورو درد دل ضروري آهي.“

”مذهب جا دروازا اوچا آهن، رب ڏانهن وٺي ويندڙ راهه ننڍڙي نالي واري آهي (ان تي) پنڊتن ۽ مٿائن کان لڪي لڪي هلون ٿا (اهي ماڻهو) تنگ چڪين ٿا، گوڙ ڪن ٿا، دردمند ان راهه تي پنهنجي جان قربان ڪن ٿا.“ (سلطان باهو)

علم نقصانڪار به ٿي سگهي ٿو، ڇو ته علم جو استعمال انسان دوست به ٿي سگهي ٿو، انسان دشمن به، تنهن ڪري صرف علم تي غرور ۽ تڪبر ڪندڙ نه خدا دوست آهن نه انسان دوست.

”علم کي صرف پيٽ لاءِ حاصل ڪندين ته انسانن مار (نانگ) ٿي ويندو، جيڪڏهن دل صاف ڪرڻ لاءِ حاصل ڪندين ته يار ٿي ويندو.“ (رومي)

”سوئين ڪتاب ۽ سوئين پٺا باهه ۾ وجهي ڇڏيو ۽ دل جي چهري جو رُخ دلدار ڏانهن ڪري ڇڏيو.“ (رومي)

”الله کي علم کان سواءِ به خوش ڪر سگهجي ٿو، يار هاڻ پنهنجي هن تنگ نظر ۽ متعصب علم کي به ختم ڪريو!“ (بلي شاهه)

هيءُ ماڻهو جيڪي پنهنجو پاڻ کي وڏو عالم، فاضل ۽ دين ڏنيا جي هر ڳالهه کان واقف ٻڌائين ٿا، انهن کي اصل ۾ ڪنهن به شيءِ جي صحيح خبر ناهي.

”ڪعبي جي ڳولا ڪندڙ ان جا دروازا پوڄين ٿا، مفتي ۽ قاضي دفترن کي پڄين ٿا، جڏهن پردو ڪڍندو ته خبر پئجي ويندي ته يار ماڻهو (خدا کي نه) ڪنهن ٻئي کي پوڄين ٿا.“ (خيام)

”سڀ مذهب ۽ دين بابت پريشان آهن، سڀ شڪ ۽ يقين جي واديءَ ۾ حيران بيٺا آهن، اوچتو لڪل جڳهه تان اعلان ٿيندو.“ ”اي اڻ ڄاڻو! رستو نه هُو آهي نه هي!“ (خيام)

جيڪي ماڻهو خدا جي ڳولا جون ڳالهيون ڪن ٿا، انهن کي دراصل خود پنهنجي پاڻ جي به خبر ناهي، دراصل خدا خود انسان جي ڳولا ۾ آهي.

”خدا (جو) جلوو ڏسڻ لاءِ گداگر جيان طور تي ويو آهين، ڇو ته تون خود پنهنجي پاڻ کي نٿو سڃاڻين، انسان جي ڳولا ۾ قدم وڌاءِ، ڇو ته خدا خود انسان جي ڳولا ۾ آهي.“ (اقبال)

اسان کي خوددار ٿيڻ گهرجي ۽ ڪوبه ڪم انعام جي لالچ يا سزا جي خوف کان نه پر سچيءَ دل سان ڪرڻ گهرجي.

”منهنجو ڪنڌ نه هن ڏنيا جي اڳيان جهڪي ٿو، نه ٻئي جهان جي اڳيان، پنهنجي دماغ ۾ جيڪي ڦٽتا آهن، تن لاءِ آءُ خدا جا ٿورا مڃيان ٿو، اهي گهٽ آهن.“ (حافظ)

سڀ کان وڏو گناهه خدا جي مخلوق کي تنگ ڪرڻ آهي.

”ڪنهن کي تنگ ڪرڻ لاءِ ان جي پٺيان نه پئو ۽ چيڪو ڇاهين سو ڪر، ڇو ته اسان جي شريعت ۾ هن کان وڏو ٻيو گناهه آهي ئي ڪونه.“ (حافظ)

”نيٺ فخر جي احساس سان اسان ڏنيا تي لت رکي ڇڏي، ماڻهن جا هه ۽ جلال جو سهارو ورتو ۽ اسان ان تي لت رکي ڇڏي.“ (عبدالقادر بیدل)

انسان کي صاف دل ۽ پُرخلوص هجڻ گهرجي.

”شراب وڪٽندڙ! گهٽيءَ ۾ وڃي اها خوشخبري ٻڌاءِ ته حافظ ڏيکاءَ جي عبادتن کان توبه ڪري ڇڏي آهي.“ (حافظ)
 ”حافظ عبادتگاهه مان مٽخاني ڏانهن وڃي رهيو آهي، شايد ڏيکاءَ جي عبادتن جي نشي مان هوش ۾ اچي ويو آهي.“ (حافظ)

”آءُ غلام آهيان، ظاهر ۽ باطن هڪڙي ٻئي تلچت پيئڻ وارن صاف دل انسانن جي همت جو ۽ نه انهن منافقن جي گروهه جو، جن جا لباس دلڪش ۽ دليون ڪاريون آهن.“ (حافظ)

”واعظ جيڪو ڪجهه محرابن ۽ ميمرن تي چون ٿا، اهي صرف مڪر ۽ منافقيءَ جون ڳالهيون آهن. هو خدا ۽ رسول کي فريب ڏيڻ جي ڪوشش ڪن ٿا ۽ خدا جي بدن تي رعب ڪن ٿا.“

”هي واعظ جيڪي محراب ۽ ممبر تي اهڙا اهڙا جلاو ڏيکارين ٿا، اهي جڏهن اڪيلائيءَ ۾ وڃن ٿا ته اهي بلڪل ابتڙ ڪم ڪن ٿا.“ (حافظ)

”منهنجي تقويٰ ۽ پرهيز گاري ڪافي آهي ته آءُ شهر جي واعظن جيان ممبر تي ناز ۽ انداز نٿو ڏيگاريان.“ (حافظ)

”توڪي جيڪڏهن فرصت ملي ته موقعي کي غنيمت ڄاڻي ساقي، شراب، مفتي ۽ سرور سان دل لپائي، پر خبردار هن گروهه ۾ شامل نه ٿجان، جيڪي خدا کي سجدن سان ۽ نبيءَ کي درودن سان فريب ڏين ٿا ۽ خدا جي مخلوق سان ڪوڙ ڳالهائين ٿا.“ (حافظ)

غرور زبد نه سڪهلا ديا به زاهد

کو،

که بندگان خدا هر زبان دراز کو.

(اقبال)

”وقت جي عالمن، دين جون اهڙيون اهڙيون تشريحون ڪيون آهن، جو خود خدا، جبرائيل ۽ خدا جو رسول به انهن کي ٻڌي حيران ٿي ويندا هوندا.“

”اسان جا صوفي ۽ مٿا کي سلام ڏي، جو انهن محمد ۽ خدا جو پيغام اسان کي ڏنو ۽ ان پيغام جي اهڙي تشريح ڪئي جو خدا، جبرائيل ۽ مصطفيٰ کي حيرت ۾ وجهي ڇڏيو.“ (اقبال)

اصل ڳالهه انسانيت جي آهي، ان کان سواءِ ڪُفر ۽ اسلام جي لبلل جي ڪابه معنيٰ نه آهي:

کفر و اسلام کی کچھ قید نہیں ہے آتش،

شیخ ہو یا کہ برہمن ہو، پر انسان ہوئی۔

(آتش)

زبان سے کہہ بھی دیا، لالہ تو کیا
حاصل،
دل و نظر جو مسلمان نہیں تو کچھ بھی
نہیں،
اگر بے عشق تو بے کفر بھی مسلمانی،
نہ ہو تو مرد مسلمان بھی کافر و زنديق-
(اقبال)

نه صرف پاڪستان جي عوام جو پر سڄيءَ دُنيا جي عوام
جو سڀ کان وڏو مسئلو انسانيت ۽ انسانيت دوستيءَ جي
کوٽ جو آهي. جيڪڏهن هيءُ مسئلو حل ٿيڻ شروع ٿي وڃي
ته انساني تاريخ هڪ زبردست چلانگ لڳائي سگهي ٿي.
(شايع ٿيو: 25 سيپٽمبر 1997ع)

“لکڻ سون آهي!”

چوندا آهن “Speech is Silver, Silence is Golden” “ڳالهائڻ چاندي آهي، ماڻ سون آهي.”
آئون چوندو آهيان، “ڳالهائڻ چاندي آهي، لکڻ سون آهي.”
جيڪو يار ڪا سُني ڳالهه ٻڌائيندو آهي، تنهن کي چوندو آهيان، بلڪه اڪثر کيس سمجهائيندو آهيان: “انسان لکين سالن کان ڳالهائيندو اچي، پر تهذيب تڏهن شروع ٿي، هڪڙي قوم ۽ نسل جو تجربو ٻين قومن ۽ نسلن تائين پهچڻ تڏهن شروع ٿيو ۽ انساني ڄاڻ ۽ سمجهه وڌا وڏا تاريخي ڄال ڏيڻ تڏهن شروع ڪيا، جڏهن اٽڪل ست هزار ورهيه اڳ، اول عراق (سميريا) ۽ پوءِ مصر جي ماڻهن لکڻ ايجاد ڪيو، پڪين سِرڻ تي لکيل ڪتاب لکيا ۽ انهن جون لائبريريون بڻايون.”
سڄي عمر اها تبليغ ڪندو اچان. نه رڳو ٻين تي پر پاڻ تي به. لکيو گهٽ اٿم پر ان مان شايع اڃا به گهٽ ٿيو آهي.
اخبارن ۾ لکڻ جو شوق مون کي گهڻي زماني کان آهي. جنهن ڏينهن بلڪه جنهن رات پهريون ڀيرو ڪنهن ’اخبار‘ ۾ منهنجو مضمون ڇپيو، سا رات اڃ به مون کي ياد آهي. تن ڏينهن سنڌ مدرسي ۾ مئٽرڪ پڙهندو هوس. اسلامي ۽ پاڪستاني جوش عروج تي هو. ٻه ٽي هفتا محنتون ڪري هڪڙو مضمون لکيم. عنوان ڏنومانس: “ڪشمير اسان جو آهي.” الوحيد اخبار ۾ ڪٿي ويس. چيائون: “هينئر وڃ، ايڊيٽر اچي ته ان کي ڏيکاريون ٿا.” ٻئي ڏينهن چيائون، “اڃ ايڊيٽر موڪل تي آهي.” ٽئين چوٿين ڏينهن چيائون، “سڀاڻي ڇپبو.” پنجين ڏينهن آسڙ جو وڃي اُٺو خرچ ڪري بولٽن مارڪيٽ مان الوحيد اخبار ورتيم. ٻه ٽي دفعا الف کان ي تائين پڙهي ويس. مون وارو مضمون هو ئي ڪونه. وري الوحيد ويس. چيائون، “توڪي ڇيو سون ڪونه ته اڃ ڇپبو.” آئون وري پنهنجي سنڌ مدرسي جي هاسٽل ڪونه ويس. الوحيد پريس جي مٿان ڄڻ

چڙهيو بيٺو هوس. 12 وڳي رات جو مون واري مضمون جا پرچا ڇپيا ته هڪڙو پرچو آلو ئي آلو کڻي وٺي مدرسي جي هاسٽل ڏانهن ڀڳس ۽ هاسٽل جي حسن علي هال ۾ جيڪي به يار دوست ۽ واقف هئا، تن کي ننڊ مان اُٿاري انهن کي ڪلاڪن جا ڪلاڪ اهو پڙهي ٻُڌائيندو رهيس. صبح تائين اهو پرچو سڄو ڦاٽي ليڙون ليڙون ٿي چڪو هو!

مون کي اهي ڏينهن ياد آهن، جڏهن دلبر ماڻهو سليم هالائي، مون کي ڪيڪ سلائيس ڪارائي، چانهه جو هڪ ڪوپ پياري ۽ منهنجي ترجمي ڪرڻ جي لياقت جون خوبصورت ۽ فنڪارانه تعريفون ڪري، ابراهيم منزل ميڪليڊ روڊ ڪراچيءَ تي ”نئين سنڌ“ اخبار ۾ مون کان خبرون ترجمو ڪرائيندو هو ۽ پاڻ ويٺو يارن سان ڪچهريون ڪندو هو.

اها خوشي مون کي اڄ ڏينهن تائين نٿي وسري، جيڪا مون کي ان ڏينهن ٿي جڏهن ترقي پسند هفتي وار اخبار ”صداقت“ ڪراچيءَ ۾ پنهنجي زندگيءَ جو پهريون دفعو ڇپيل سب ايڊيٽوريل پڙهيم. ان سب ايڊيٽوريل ۾ پنهنجو سمورو انقلابي جوش ۽ جذبو ۽ سموري ادبي فصاحت ۽ بلاغت صرف ڪئي هيم. شروعاتي جملو هن قسم جو هو، ”نئين چين جون انقلابي فوجون سماجي امن ۽ انصاف جا ڳاڙها جهنڊا ۽ نئين روشنيءَ جون جڳمڳائيندڙ لائون کڻي ٻيٽ جي تاريخي اونداهي تهخاني ۾ داخل ٿي چڪيون آهن.“ ان وقت آئون صحافي ٿي چڪو هوس ۽ ”صداقت“ ۾ 60 روپيا ماهوار تي ڀارت ٽائيم سب ايڊيٽر هئس.

مستقل ڪالم مون ”نواءِ سنڌ“ ڪراچيءَ ۾ لکڻ شروع ڪيا: ”ڇاچا چنيسر“، ”تعارف“ ۽ ”پسمنظر“، پر رپورٽنگ جا مزا ئي اور هئا. وزير صاحبان جا پُرمغز بيان، وزيراعظم جون پريس ڪانفرنسون، ڪيڪ پيسٽريون، شوخ سوال جواب، پنهنجي اهميت جو احساس، فوٽا، ٻئي ڏينهن اخبار ۾ ڇپيل پنهنجي قلم جون جولانيون، مطلب ته مزا ئي مزا!

جڏهن نيٺ روزاني ”نئين سنڌ“ جو ايڊيٽر ٿيس تڏهن ائين لڳو جڻ رات وڃ ۾ ڪا آسماني مخلوق بڻجي ويا آهيون. پير ئي پٽ تي نٿي لڳو! ”عبرت“ سان منهنجو ناتو تمام پراڻو آهي. ڪنهن زماني ۾ آئون ”عبرت“ لاءِ ڪورٽن جون ڪهاڻيون لکندو هئس. ڪورٽن جي سچن ڪيسن کي سچين حقيقتن سان افسانوي انداز ۾ پيش ڪرڻ جي ادبي صنف مون انهن

ڏينهن ايجاد ڪئي هئي. منهنجون سڄيون قانوني ڪهاڻيون ”ڪيٿرائين ڏنيا جو سير ڪيو“، ”ڪرشن نگر جي ڪنوار“، ”شهربانو شهر گهمڻ ويئي“ ۽ ”سون جا واپاري“ وغيره انهن ڏينهن ۾ ”عبرت“ ۾ شايع ٿيون هيون. ان سلسلي ۾ هڪڙي نئين ڪهاڻي تازو ”عبرت“ ۾ شايع ٿي هئي. عنوان هوس ”حلائي پٽ“. منهنجو پهريون ڪتاب ”انڌا اونڌا ويڄ“ به پهريائين هڪڙي اخبار ۾ قسطوار ڇپيو هو. صحافت ۽ خاص ڪري ڪالم نويسيءَ جي ميدان ۾ مون کي جيڪي ماڻهو تمام گهڻو پسند آيا، تن ۾ ديوان سنگهه مفتون (هندستاني)، خواجه حسن نظامي (هندستاني)، مجيد لاهوري (پاڪستاني)، والٽ وٽمن (آمريڪي)، آرٿ بخوالڊ (آمريڪي)، ايليا اهنبرگ (روسي) ۽ ارشاد احمد حقاني (پاڪستاني) شامل آهن. سنڌي صحافت کي وڌيڪ دلچسپ بڻائڻ ۽ ان جو معيار بلند ڪرڻ لاءِ اهڙن اعليٰ درجي جي فنڪار ماڻهن کان گهڻو ڪجهه سڪي سگهجي ٿو.

ماڻهوءَ جي شوق جو به هڪڙو چڪر (Cycle) هوندو آهي. اڄڪلهه منهنجي گهڻ طرفي مطالعي جو شوق عروج تي آهي. منهنجي عادت آهي ته اڄ پنهجي بستري جي ڀر واري ٽيبل تي مختلف موضوعن جا پنج اٺ ڪتاب چونڊي رکندو آهيان ۽ روز انهن مان ڪڏهن چار ڪڏهن پنج ڪتاب پڙهندو آهيان. مثلاً هيٺن مون وٽ ٽيبل تي ۽ مطالعي هيٺ جيڪي ڪتاب آهن، تن جا نالا آهن: ”سول پروسچر ڪوڊ“ (سول قانون)، ”عدالتي حڪمنامن جو قانون“ ”Law of Writs“، ”ڏيا جو ٻيو نمبر جهونو ڏندو“ ”The second oldest profession“ (ڏيا جي جاسوسي ۽ انٽيليجنس جي تاريخ)، سترهين صديءَ جي ڪلاسيڪل هندي شاعر بهادريءَ جو ڪلام ”سسٽيءَ، لاطيني شاعر هوريس جو ڪلام“ ”The Complete Odes of Ovades“، مشهور چيني ڪلاسيڪي ناول ”The out laws of the Marsh“، مولانا محمد حسين آزاد جو ”دربار اڪبري“، شاهد احمد دهلويءَ جو دهلي شهر جي ريتن بابت ڪتاب ”اڃڙا ديار“ ۽ هاڪاري رومي جنرل جوليس سيزر (قلوڀطره وارو) جي فوجي آتم ڪهاڻي ”The Civil War“ قسمين قسمين سنڌي رسالا به وٺي آيو آهيان ۽ پڙهان پيو. مثلاً، ”ڪوهسار“، ”جاکوڙ“، ”پروڙ“، ”مهراڻ“، ”جياپو“، ”ايگريڪلچر“، ”ساجاهه“، ”ڪاڪ“ ۽ ”سارس“. هڪڙو ڪهاڻين جو سڄو مجموعو جنهن

جي ڪٿي تعريف پڙهي هئم، اهو به وٺي آيو آهيان. يعني صنوبر سيد جي ڪهاڻين جو مجموعو ”مشعل ٻرندي رهي.“ ان مان به ٿي ڪهاڻيون پڙهي به ورتيون اٿم. دراصل سنڌي رسالن ۽ ڪتابن جو جائزو وٺڻ وري شروع ڪرڻ جو خيال اٿم. منهنجو اصل کان دستور آهي ته جنهن به شيءِ تي تبصرو ڪرڻو هوندو اٿم، ان کي گهٽ ۾ گهٽ پنج دفعا پڙهندو آهيان ۽ اڪثر ضروري نوٽ به وٺندو آهيان. سوچيو اٿم ته فقط اهڙن ڪتابن ۽ رسالن ۾ ڇپيل فقط اهڙين تخليقن تي تبصرو ڪبو، جن ۾ ڪو ڪڙتيل هوندو، چاهي اهي ڪهڙن به مشهور يا گمنام ماڻهن جون هجن ۽ چالو قسم جي يا سڪڻي ڀرتيءَ جي ڪنهن به شيءِ تي مغز نه ڪپائو. چاهي اها ڪنهن جي به قلم سان نڪتي هجي. اصول هيءُ آهي ته ضروري ناهي ته ڪنهن به نئين يا گمنام ماڻهوءَ جي ڪابه لکڻي سٺي يا تمام سٺي نه هجي ۽ ڪنهن به سٺي يا وڏي لکندڙ جي ڪابه لکڻي چالو يا سڪڻي ڀرتيءَ جي نه هجي. وڏا اڳيئي ڳالهه چئي ڪري ويا آهن ته ”ڀلن پيڻان ڀلا، ڍلن پيڻان ڀلا.“

جيڪڏهن ڪي دوست چاهين ته آءٌ ڪو خاص ڪتاب يا رسالو پڙهان ۽ جي چاهيان ته ان تي تبصرو ڪري سگهان ته اهي مون کي ڊي - 10، پرنس ٽائون قاسم آباد، حيدرآباد تي موڪلي سگهن ٿا. خط به لکي سگهجن ٿا. صلاحون ڏيئي سگهجن ٿيون. حال احوال ڪر سگهجن ٿا.

گهڻي زماني کان پوءِ هيءُ منهنجو پهريون اخباري ڪالم آهي. پاڻ ۾ ڪئين دلچسپ ڪارائتيون ۽ ضروري ڪچهريون ڪرڻيون آهن.

الله جي آس ڪري، هليو
 هٿائين،
 چارڻ ٻڌا چنگ ڪي، جهوڙا ۽
 جهٽائين،
 ڏولي راءِ ڏياچ جي، ڏوران
 ڏٺائين،
 ويتيون واحد در، تنهن وير
 ڪيائين،
 سباجها سائين، راءِ ريجهائين
 راڳ سائين.
 (شاهه)

ڪائنات ابتڻ مان ٺهيل آهي

هڪڙي پاسي ڪائنات جون سڀ ڳالهيون ۽ شيون پاڻ ۾ ڳنڍيل آهن. ٻئي پاسي ان جي هر شيءِ ۽ ڳالهه ۾ تضاد آهي. هر شيءِ ۽ ڳالهه پاڻ ۾ جهيڙو ڪندڙ ابتڙن جو ميلاپ آهي. اهو ابتڻ ۽ هيڪڙائيءَ جو رشتو هڪڙي ئي زماني ۾ موجود شين ۽ ڳالهين جي وچ ۾ به آهي ته مختلف زمانن جي شين ۽ ڳالهين جي وچ ۾ به آهي.

ڳالهين مان ڳالهيون نڪرن ٿيون ۽ ڏين مان ڏيا ٻرن ٿا. اڄ اسين ايترا قابل ان ڪري آهيون جو اسان کان اڳيان اسان کي عقل ۽ ڏاهپ جو، صدين جو خزانو ڏئي ويا.

دنيا جي ديو جيڏي رياضيدان، فلسفي، سائنسدان سر آئزڪ نيوٽن ان ڪري ئي چيو هو، ”جيڪڏهن منهنجي نظر ٻين کان پري پهتي آهي ته اهو تڏهن ٿيو آهي جڏهن آئون ديو جيڏن ماڻهن جي ڪلهن تي چڙهيو بيٺو آهيان.“

شين ۽ ڳالهين جا ڪئين پاسا آهن، هڪڙو ڪونهي. بدقسمت آهن اهي ماڻهو ۽ قومون جيڪي ڳالهين جي فقط هڪڙي اڌ پاسي تي ڳنڍ ٻڌيو ويهيو رهن ۽ جيڪي حقيقت جي باطن بدران رڳو ان جي ظاهري ڏيک ۾ گم ٿي وڃن ٿا.

”مٿي هاڻي سڀن مامرو، اچي پيو انڌن“ واري ڳالهه وانگر ڪنهن انڌي جو هاڻيءَ جي ڪن تي هٿ لڳو ته ان چيو ته، ”هاڻي سڀ جهڙو آهي.“ جنهن جو هاڻيءَ جي تنگ تي هٿ لڳو تنهن چيو ته، ”هاڻي ٿنڀي جهڙو آهي.“ جنهن جو هاڻيءَ جي پُچ تي هٿ لڳو، تنهن چيو ته، ”هاڻي نور جهڙو آهي.“ منجهانئن ڪنهن کي به سماءُ ڪونه پيو ته هاڻي اهو سڀ ڪجهه به آهي ۽ ان کان سواءِ انهن سڀني کان هڪڙي نرالي شيءِ به آهي. زندگيءَ جا ڪئين ذاتي ۽ قومي مامرا اهڙا آهن جن تي ڳوڙهي سوچ ۽ ويچار جي ضرورت آهي ۽ وڏي سوچ ۽ غور سان انهن جا حل ڳولهجي رهيا آهن. اهو تڏهن ٿي سگهندو

جڏهن اسان پنهنجن وهمن، جذبن، ذاتي مُفادَن ۽ دوستي ۽ دشمنيءَ جي خيالن کان بالاتر ٿي نيڪ نيتي، ڏاهپ ۽ خالص عقل تجربي سائنسي ڄاڻ سان مسئلن جي تپاس ۽ اختلافي ڳالهين جو نبيرو ڪنداسين. رومي جولييس سيزر چيو آهي ته، ”جيڪي ماڻهو اختلافي مسئلن تي غور ڪندا هجن، تن کي نفرت، سنگت، ڪاوڙ ۽ رحم کان بالاتر هجڻ گهرجي.“ اها ڳالهه هن اڄ کان 20 صديون اڳ ڪئي هئي.

اسين جنهن زماني ۾ رهون ٿا، سو اڄ يعني 6 نومبر 1992ع به آهي ۽ 1992ع جو سڄو سال به اسان جو زمانو آهي. دراصل اسين جڏهن کان ڄاوا هئاسين، تڏهن کان وٺي دنيا ۾ جيڪو به ٿيو اسين ان کي پاڻ سان واسطيدار سمجهي سگهون ٿا ۽ پڻ اهو زمانو جنهن ۾ اسان جي ابن ڏاڏن ۽ انهن جي ابن ڏاڏن هن دنيا ۾ زندگي گذاري، محبتون ۽ نفرتون ڪيون، گڻيو، ڪمايو، وڃايو، سٺو ۽ لوڙيو، جوڙيو ۽ ماڻيو ۽ پنهنجو سڀ ڪجهه اسان لاءِ ڇڏي ائين هليا ويا، جيئن سڀاڻي اسان پنهنجو سڀ ڪجهه پنهنجن پوين لاءِ ڇڏي هليا وينداسين. جيڪڏهن اسان جا پويان اهڙا عقل جا ويري ٿين جو اسان جي دؤر بابت چون ته ان سان اسان جو واسطو ڪونهي، اسان جو دؤر الڳ آهي ۽ اسان جي دؤر جي هر ڳالهه ان ڪري رديءَ جي ٽوڪريءَ ۾ اڇلائي ڇڏين، ڇاڪاڻ جو اهي ڳالهيون سندن چيل ناهن ته پوءِ اهي اهڙا بي عقل ٿيندا، جهڙا اسين ٿينداسين، جيڪڏهن اسين پنهنجن وڏن جي ڳالهين کي ائين چئي رديءَ جي ٽوڪريءَ ۾ اڇلائي ڇڏيون ته، ”اهي اسان جون ناهن، اسان جو انهن سان ڪهڙو واسطو؟ ۽ تنهن کان پوءِ اسان جا وڏا ڪير آهن؟ اسين ڪنهن کي پنهنجو وڏو ليکي سگهون ٿا؟ ڇا اسان جا وڏا فقط اهي آهن، جيڪي نسلي طرح اسان جي ذات يا قبيلي جا آهن؟ پر ذاتيون ۽ قبيلا ته ڪلهه شروع ٿيا! ان کان اڳ اسان جا وڏا ڪير هئا؟ ڪي ته هوندا؟ توڙي جو اسان کي انهن جو نالو نشان به معلوم نه هجي. انهن جي ڇاڇ ڪرڻ سان به جي سندن ڪو ڏس نه ملي ته پوءِ؟ اهي ته ٿيا اسان جا نسلي وڏا، پر اسان جا عقلي وڏا، روحاني وڏا ۽ ذهني وڏا به ته ڪي آهن! اهي ڪير؟ فقط اهي جيڪي اسان جي قبيلي يا قوم جا يا اسان جي صوبي يا ملڪ جا هجن؟

اڄ کان 22 صديون اڳ رومي ناٽڪ نويس ٿيرنيس لکيو هو ته، ”اٿون انسان آهيان، ان ڪري ڪوبه انسان مون لاءِ ڌاريو ڪونهي ۽ ڪابه انساني ڳالهه مون لاءِ پراڻي ڪانهي.“ اها ڳالهه ٻين به ڪيترن ڏاهن پنهنجي پنهنجي نموني ڪئي آهي ۽ صحيح ڳالهه آهي به اها.

سڀني انسانن جون سڀ ڳالهيون اسان سان واسطو رکن ٿيون، شيخ سعديءَ چيو هو، ”بني آدم اعضائي يڪ ديگرنڊ.“ ”آدم جو اولاد هڪٻئي جا بازو آهن.“ اها ڳالهه صحيح آهي، نه رڳو جسماني طرح پر ان کان به وڌيڪ ذهني ۽ روحاني طرح به. جڏهن کان انسان سوچڻ ۽ پنهنجين سوچن کي رڪارڊ ڪرڻ شروع ڪيو آهي، تڏهن کان وٺي دنيا جي نيڪ ڏاهن ۽ همت وارن ماڻهن جيڪي سوچيو، لوچيو ۽ ڪيو آهي، سو سڀ اسان جي ۽ اسان جي پوين جي ۽ انهن جي پوين جي گڏيل ميراث آهي. تنهن ڪري اسان جي ڄاڻ، سمجهه ۽ شعور جو دائرو ڌرتيءَ جي ڇهن ئي کنڊن ۾ رهندڙ ۽ سموري انساني تاريخ جي سمورين اڻ ڳڻين صدين دوران رهندڙ سمورن نيڪ، ڏاهن ۽ مڙس ماڻهن جي سوچن ۽ عملن تائين پکڙيل هئڻ ڪري. تڏهن ئي اسين ذهني ۽ فڪري طرح گهر جا گلو ٿيڻ بند ڪنداسين ۽ صحيح معنيٰ ۾ دنيا جا اهڙا شهري بڻباسين، جهڙا ارسطو، بو علي سينا، نيوٽن، گليلو، لطيف ۽ ٻيا سوين هزارين ماڻهو هئا.

ڌرتيءَ جي جنهن ٽڪري تي زماني جي ڪنهن به دؤر ۾ ڪهڙي به رنگ، نسل، قوميت ۽ مذهب جي ماڻهن ڪابه دانائيتي جي ڳالهه ۽ ڪابه انساني پلائيٽي جي سوچ ۽ عمل ڪيو آهي، سا اسان جي ميراث آهي. ائين سمجهڻ ۽ ڪرڻ سان اسان وٽ گهڻ پاسائين ڄاڻ ۽ گهري سمجهه پيدا ٿيندي ۽ اسين لڪير جا فقير ٿيڻ کان بچي پونداسين.

خوشقسمتيءَ سان جتي دنيا جي علم ۽ سمجهه جا اڻاهه خزانو تاريخ جي ستم ظريفيءَ سبب گم يا ضايع ٿي ويا آهن، اتي انهن مان گهڻو ڪجهه بچي به ويو آهي ۽ اسين جي خفتي ۽ جاکوڙي ٿي انهن جي پويان پئون ته اسين انهن خزانن جا مالڪ به ٿي سگهون ٿا. اهي خزانو مختصر قولن جي مجموعن جي صورتن ۾ به آهن ۽ تفصيلي تحريري مضمونن جي صورت ۾ به آهن. ڪنهن به موضوع کي ڪٿو ۽ مختلف قومن ۽ دؤرن جي ڏاهن جا ان موضوع بابت خيال معلوم

ڪبا ته ڳالهه جا ايترا پاسا ۽ ڪُنڊون معلوم ٿينديون، جو ماڻهو ڄڻ ته ڪن پل ۾ ان موضوع بابت سڄي جهان جي ڏاهپ جو ڌڻي ٿي ويندو.

ايندڙ ڳالهين ٻولين ۾ اسين وقت بوقت مختلف موضوعن جي ڪئين مختلف پاسن بابت دنيا جي مختلف قومن، ملڪن ۽ تاريخ جي مختلف زمانن ۾ رهندڙ ڏاهن جا ويچار پنهنجي وطن جي ماڻهن اڳيان سندن لطف، ڄاڻ، سوچ ۽ ويچار ۽ سمجهه پرائڻ، پنهنجن عملن ۽ سوچن جي رهبري ڪرڻ لاءِ پيش ڪندا رهنداسين.

ڪجهه صحافت، شاعري ۽ انقلاب بابت

اخبار وارن جي موجودگيءَ ۾ توهان ڇا ٿا ڳالهايو ۽ تقرير ڪريو ۽ ٻئي ڏينهن اخبار ۾ توهان کي ڇا ڇا چوندي ڏيکاريو وڃي ٿو، سي ٻئي جدا ڳالهيون آهن، بلڪه ڪڏهن ڪڏهن ته بنهه اُبتڙ ڳالهيون هونديون آهن. ڪراچي، لاهور ۽ پنڊيءَ جون اردو اخبارون توهان جي اصل ڳالهه مان ڪهڙيون ڪهڙيون نيون اُٿيون ڳالهيون ٿيون ٺاهين، تنهن جو عام ماڻهوءَ لاءِ رڳو اندازو لڳائڻ به مشڪل آهي. 5-6 سال اڳ لاهور جي اخبارن اهڙو هڪڙو مشهور ڪارنامو منهنجي سلسلي ۾ ڪيو هو. آئون ٻن ٽن وقفن کي ڇڏي ڪُل ملائي اٽڪل 9-10 سالن جي قيد ڪاٽڻ کانپوءِ تازو آزاد ٿيو هوس. مون کي هڪڙو ليڪچر ڏيڻ لاءِ لاهور جي سڄاڻ دوستن دعوت ڏني. منهنجي ليڪچر جو موضوع هو ”پاڪستان ۾ جمهوريت جون پاڙون ڇو نه ٿيون ڳهن؟“ ٻڌڻ لاءِ گڏ ٿيلن ۾ ملڪ قاسم، اعزاز احسن، مشاهد حسين، نوابزاده نصرالله خان، ايثرمارشل ظفر، رٿائڊ جنرل عبدالحميد ۽ پروفيسر عزيزالدين ۽ ٻي سڄي لاهور جي علمي، ادبي ۽ ثقافتي ڪريم موجود هئي.

مون اسان جي سرڪاري طرح منتخب ۽ تسليم ٿيل قومي اڳواڻن ۽ اڪابرن قائداعظم محمد علي جناح جي قولن ۽ علامه اقبال جي شعرن جون سندون پيش ڪندي گذارش ڪئي هئي ته ڪنهن ذاتي، گروهه ۽ طبقاتي مفادن خاطر مذهب کي آڙ بڻائي پاڪستان جي ماڻهن جا قومي، جمهوري ۽ انساني حق ۽ جمهوري آزاديون ختم ڪري منظم نموني جمهوريت جون پاڙون پٽيون ويون هيون. ٻئي ڏينهن لاهور جي هڪڙي اخبار ڏسي دنگ رهجي ويس. لکيل هو ته، رسول بخش پليجي اسلام، قائداعظم ۽ علامه اقبال خلاف زهر اوڳاريو ۽ محمد بن قاسم کي گاريون ڏنيون. لاهور جي ميئر پريس بيان ۾ گهر ڪئي ته مون تي غداريءَ جو مقدمو هلايو

وڃي. هڪڙي پنجاب جي وزير محترم لاهور شهر ۾ باقائدي منهنجي خلاف خواتين جو شاهي جلوس ڪري مطالبو ڪيو ته مون کي شاهه عالم گيت تي ڦاسي ڏني وڃي. جماعت اسلامي جي شاگرد تنظيم جماعت طلباء پريس ۾ اعلان ڪيو ته جيڪڏهن پليجو تڻ ڏينهن اندر پنجاب خالي نه ڪندو ته اسين سندس زندگيءَ جا ذميوار نه رهنداسين. مون کي ٻئي ڏينهن لاهور بار ۾ تقرير ڪرڻي هئي. اتي پهتس ته پوليس ائمبولينسون وٺي جنگ لاءِ تيار ٿيو بيٺي هئي، پنجابي وڪيلن جا ٻه ڌڙا ٿي بيٺا هئا. هڪڙا منهنجي خلاف، ٻيا منهنجا طرفدار، باقاعدي دويدو جسماني ويڙهه ٿي، همراهِه ڪي ڪريا، ڪي ڦٽيا، مطلب ته هڪڙي اخبار جي رپورٽر پنهنجي قلم جي ٻن ٽن رهڙن سان سڄو پنجاب ٽرٽلي ۾ وجهي ڇڏيو ۽ مون کي ذري گهٽ قتل ٿي ڪرايو. امن جا رپورٽر ۽ منهنجو حيدرآباد وارو يار علي حسن هيرالڊ ۾ اڪثر مون بابت رپورٽنگ جا اهڙا جوهر ڏيکاريندا آهن ۽ هن قسم جون سرخيون ڇپيون رهنديون آهن:

”پليجو ڪا مهاڃرون پر لاني چارج“، ”مهاڃرون ڪو سمندر ۾ غرق ڪردينگي“ وغيره. پنهنجي پهچ اهر ڪن سنڌي رپورٽرن پائرن به گهڻايو ڪونهي ۽ وقت به وقت پنهنجي رپورٽنگ جا جلوا پئي ڏيکاريا آهن. هڪڙي لکيو هو: ”قوم بزدل آهي: پليجو“. گڳ وقت کان پوءِ ٽيون ڏينهن ڪاوش جي رپورٽر ساڻيءَ اهڙو جلوو ڏيکاري لاهور ۽ ڪراچي پريس جون سيڪون لاهي ڇڏيون. سنڌالاجيءَ ۾ سوز هالائيءَ جي ڪتاب جي مهورت جي موقعي تي منهنجي ڪيل صدارتي تقرير جي رپورٽنگ ڪندي، سواءِ منهنجي هڪڙي ان ڳالهه جي ته سنڌيءَ ۾ اجائي هندي، عربي، فارسي ۽ انگريزي ٽنڊن بدران پنهنجي قابليت ڏيکاري رعب ويهارڻ جا ڪي ٻيا طريقا اختيار ڪري سگهجن ته بهتر، ٻيون ڳالهيون ڇڏي رپورٽ اها ڪئي وئي ته آءُ شاعريءَ جي هائيڪو ۽ ٽيڙوءَ جي صورت ۾ اظهار ڪرڻ جي خلاف آهيان. مون کي هائيڪوئن، ٽيڙوئن ۽ چؤسٽن جو مخالف ڏيکارڻ معنيٰ مون کي ري گناهه شعر جي انهن مقبول صنفن جي شاعرن، انهن جي مداحن، ادبي ڄاڻن ۽ پارڪن جي نظر ۾ ڪل-ٽريل ثابت ڪرڻ.

مون ائين نه چيو ۽ نه ڪو چئي سگهيس ٿي. مون چيو هو ته، انهن صنفن ۾ تڪبدي گهڻي پئي ٿئي، شاعري نالي ماتر.

مون تقرير ۾ ٻئي ڳالهون چيون، جن جي باري ۾ اختلاف جي وڏي گنجائش آهي ۽ اهي سٺي ۽ ڪارائتي علمي ادبي بحث جو موضوع ٿي سگهن ٿيون ۽ ٿيڻ گهرجن. مون اختلاف جو باعث ٿي سگهندڙ پهرين ڳالهه اها چئي ته گهڻي زماني کان پوءِ ادب جو سنجيدو مطالعو شروع ڪرڻ کان پوءِ مون کي لڳي ٿو ته سنڌي شاعريءَ ۾ تڪبديءَ جو لاڙو اڳي جي پيٽ ۾ وڌيل آهي ۽ گهڻي سٺي شعر سان گڏ گهڻو ڀرتيءَ جو شعر ڇپجڻ لڳو آهي. اهڙا خبردار ۽ باڪمال شاعر جن جي ڪلام تان نر پڪي پيو هڪلبو هو ۽ سندس شعر فني توڙي مطلب جي خيال کان ستن پاڻين ۾ ڌوٽل هوندو هو ۽ سندن ڪا ورلي سٺ خطا ٿيندي هئي ته تن جا بدن جا بند پڙهڻ کانپوءِ ماڻهوءَ کان اها ڳالهه وسريو وڃي ته هيءُ ڪنهن جو ڪلام پيو پڙهجي. مطلب ته لڳي ٿو ته زور هاڻ سڪڙيءَ گهڻ ۽ شهرت جو کٽيو ڪاڻ تي وڌيڪ ۽ ڳالهه جي سواد ۽ سونهن، فن ۽ مقصد تي گهٽ ٿو ڏسجي.

ٻي ڳالهه مون اها چئي هئي ته، جيئن عام طرح ڊاڪٽر ڊاڪٽر آهن، انجنيئر انجنيئر آهن، ماسٽر ماسٽر آهن ۽ بس ٿيئن ئي عام طرح شاعر صرف شاعر آهن ۽ بس. جيئن ڊاڪٽر انجنيئري معاملن لاءِ ۽ انجنيئر ڊاڪٽري معاملن لاءِ سند ناهن، تيئن شاعر به انجنيئري ۽ ڊاڪٽري ۽ ٻين اهڙن علمي، سائنسي ۽ سياسي معاملن بابت بااختيار سند نه ٿا ٿي سگهن ۽ نه انهن کي سند ڪري وٺڻ گهرجي ۽ نه ڪنهن ذميوار ماڻهوءَ کي اهڙي نيم حڪيميءَ ۽ نيم مُلائيٽ واري دعويٰ ڪرڻ جڳائي ٿي. اسان جي ملڪ ۾ جيڪو ڪنهن هڪڙي ڳالهه ۾ قابل اعتماد سند بڻجي ٿو يا سمجهيو وڃي ٿو، سو پاڻ کي سَوَ ٻين مامرن ۾ سند سمجهڻ بلڪه چوڻ شروع ڪريو ڇڏي. اسين ماڻهو به اهڙا آهيون، هڪدم مڃي ويندا آهيون. ”اسان جو مرشد به تون ۽ ڪ... به تون“ واري نقل واري ڳالهه آهي. مون چيو هو ته ڪو هڪڙي ڳالهه جو ماهر جيستائين ٻي ڳالهه جو به باقائدي ۽ مستند ڄاڻو ۽ ماهر ناهي، سو نازڪ ۽ تڪراري معاملن ۾ رڳو پنهنجي ان هڪڙي مخصوص ڄاڻ جي آڌار تي ٻئي ڪنهن نازڪ ۽ تڪراري مسئلي بابت مهارت جي دعويٰ نه ڪري سگهي ٿو ۽ نه ڪرڻ گهرجيس، پر جي هُو ڪري ٿو ته هن جي ڳالهه کي رڳو ان ڪري ته کيس فلاڻي ڳالهه ۾ ههڙو ڪمال حاصل آهي، تنهن ڪري هن جي فلاڻي مسئلي

بابت ڳالهه به اهڙي ئي مستند هوندي ۽ ڄڻ قرآني هوندي،
 اڪيون پوري قبول ڪرڻ نامناسب ۽ نقصانڪار ٿيندو.
 شاعرن بابت سنڌي ماڻهن ۾ عجيب غريب قسم جا
 وهمي خيال آهن. ڪن حالتن ۾ کين ذري گهٽ پيرن، فقيرن ۽
 ڦلين جي لسٽ ۾ شمار ڪيو ويندو آهي. ان ڪري شاعرن
 جي اهڙين ڳالهين کي به قرآني ڳالهيون ڪري ورتو ويندو
 آهي. جن جي هنن کي ڪلمي جي خبر هوندي ۽ ويچارا رڳو
 دل جي ڌوڙ تي ڏکا پيا هڻندا هوندا ۽ پنهنجي دل پيا خوش
 ڪندا هوندا. تنهن ڏينهن هڪڙو پاڙهو ۽ سمجهو قسم جو
 سنجيدو نوجوان مون سان جهيڙو ڪرڻ لاءِ اچي نڪتو ۽
 ڪلاڪن تائين مون کان آڏي پڇا ڪندو رهيو. منهنجي عادت
 آهي ته جڏهن آءٌ سمجهندو آهيان ته اڳلو مخلص ۽ سنجيدو
 آهي ۽ واقعي مونجهارا دور ڪرڻ ۽ سمجهڻ گهري ٿو ته پوءِ
 اٺون سڀ ڪم ڇڏي گوڏو پڇي ساڻس دوستاڻو سوال جواب
 ڪندو آهيان، چاهي اهي سوال هو ڪهڙي به جارحانه بلڪه
 مخالفانه انداز ۾ ڇو نه ڪري. جيستائين هو پاڻ بس نه ڪندو
 آهي، تيستائين سندس سوالن جو جواب ڏيڻ بند نه ڪندو
 آهيان. هر ڳالهه جو جواب گهڻي صبر ۽ خبرداريءَ سان
 تفصيلي طرح ڏيڻ جي ڪوشش ڪرڻ پنهنجو فرض
 سمجهندو آهيان. گهڻا سوال جواب ڪرڻ کانپوءِ اوچتو ڪا
 ڳالهه ياد پيس. چيائين:

”اوهان پنهنجي ڪالم ’هرڻ هنيلا بيٺا سوچين‘ ۾ جرمنيءَ
 بابت لکيو آهي ته جرمنيءَ جي تاريخي پس منظر سبب
 جرمنيءَ ۾ نازي ازم جا لاڙا وري اُڀرن پيا، پر شيخ اياز ته چيو
 هو ته، ڪي مقرر قوميتي خصوصيتون ٿينديون ئي ناهن.
 جيڪا قوم ڪالهه هيگل ۽ مارڪس پيدا ڪري سگهي ٿي، سا
 ٻئي ڏينهن هٿلر به پيدا ڪري سگهي ٿي.“ مون ڏٺو ته هنن
 سادن سندن مخلص سچا جذباتي نوجوانن جي خيال ۾
 جيڪو هڪڙي يا ٻن يا ٽن ڳالهين ۾ ڪمال جو صاحب آهي،
 سو ضرور سڀني علمن ۽ سائنسن جو ماهر هوندو. اياز هيڏو
 وڏو شاعر آهي، تنهن ڪري هو سڀني علمن جو ماهر هجڻ
 کپي ۽ هوندو ۽ سندس هر ڳالهه سندس شعر جهڙي ماهرانه
 هوندي. مون چيومانس، ”تنهنجو خيال ڇا آهي؟ آءٌ قابل ماڻهو
 آهيان يا ڄڻ؟“ چيائين: ”سائين توهان وڏا عالم ۽ دانشور آهيو
 ۽ توهان...“

مون چيومانس، ”تنهنجي خيال ۾ آءُ علم فلڪيات، فزڪس، ڪيمسٽري، راڳ، علم حيوانات، فوٽوگرافي، مئٿميٽڪس، علم حيات، علم الانسان، لسانيات، ڪمپيوٽر سائنس ۽ ٻين ڳالهين ۾ به عالم ۽ دانشور هوندس؟“

منجهي پيو، چيائين، ”الائي؟“
 مون چيو، ”اياز چوي ٿو ته، ماڻهو مرڻ کان پوءِ وري جوڻ مٽائي ڏنيا تي جيئرو رهندو، تون مڃين ٿو؟“
 چيائين، ”نه!“

مون چيو، ”اياز چوي ٿو، اسان جي ڏنيا کي سامراجي شير جارج بش ۽ جان ميجر نجات ڏياري سگهن ٿا، تون ائين سمجهين ٿو؟“

ٿورو سوچي ڪنڌ ڌوڻي چيائين، ”نه!“
 چيومانس، ”اڄوڪا مسلمان ههڙا منافق، مڪار ۽ پلستر آهن. تنهنجي خيال ۾ اڳئين زمانن جا سمورا مسلمان سڏائيندڙ ماڻهو سڀ ههڙائي منافق، مڪار ۽ پلستر ئي هوندا. ڇا گهٽ ۾ گهٽ ان جي اوائلي دؤر جا ڪافي يا گهٽ ۾ گهٽ ڪجهه ماڻهو عظيم، اعليٰ اصول پرست، شريف ۽ قابل فخر نه هوندا؟“

چيائين، ”ڇو نه!“
 چيومانس، ”ڇا اها ڳالهه صحيح آهي ته جيڪا به ڳالهه يا ڏر ڏاڍي هجي، وقتي طرح زور ٿي وڃي، اها صحيح، سٺي ۽ قابل تعريف ۽ پويان لڳڻ لائق آهي ۽ جيڪا به ڳالهه يا ڏر وقتي طرح هيڻي هجي يا ناڪام ٿي پوي سا غلط، ڪمڀڻي ۽ ڌڪار جوڳي ۽ ان کان پڇي پري ٿيڻ کپي؟“ مون چيو، ”مثلاً، حضور (صه) جن جولاءِ 622ع کان مديني ۾ اسلامي عوامي جمهوري ديني اقتدار قائم ڪيو ۽ 661ع ۾ خلفاء راشدين جو آخري خليفو حضرت علي عليه السلام شهيد ٿيو ۽ امير معاويه رضه خلافت جي اصولي جمهوري نظام جي جاءِ تي ملوڪيت يعني بادشاهت جو نظام قائم ڪيو، جنهن نظام کي اڄ جو ڪوبه عالم حق اسلامي راڄ ڪري نه ٿو مڃي. پوءِ يزيد گڻيو، حسن هارايو. ڇا گڻيندڙ صحيح ۽ حق تي هو ۽ هارائيندڙ غلط ۽ ناحق تي هو؟“ چيائين: ”نه!“

مون چيو، ”اسلامي حڪومت جي 34 سالن کان پوءِ جي سال کان وٺي اڄ تائين سواءِ خليفن عمر بن عبدالعزيز جي ٻيو ڪوبه صحيح خليفو ڪونه سمجهيو وڃي ٿو، اهي

سموريون صديون بادشاهت جو غير اسلامي نظام اسلام جي نالي ۾ مڙهيو رهيو آهي. ڇا ان جي معنيٰ اها ٿي ته اسلامي تحريڪ جا بنياد ئي ترقي پسند، حق پرست ۽ تاريخ کي اڳتي وڌي ويندڙ نه هئا؟ سڀ ڪجهه غلط ۽ بي بنياد هو؟ ”چيائين، نه!“ مون چيو، ”منصور ناڪام ٿيو ۽ سوريءَ چڙهيو، سمرند، شاهه عنايت ۽ پڳت سنگهه ناڪام ٿيا ۽ ماريا ويا، فرينچ انقلاب ناڪام ٿيو، هندستان جي 1857ع واري جنگ آزادي ناڪام ٿي، 1848ع وارا يورپ جا انقلاب لکين ڀلايون ۽ سونهاريون ڪوششون، جاکوڙون، همتون، محنتون ۽ قربانيون ۽ شخصيتون ڀيون ناڪام ٿين. ڇا اهي سڀ ان ڪري شاندار، قابل تعريف ۽ پوئواري ڪرڻ لائق نه هيون، ڇاڪاڻ ته ان وقت ڪامياب نه ٿيون؟ ڇا هر عظيم ڪاميابيءَ جي بلندي سوين ناڪامين جي ڏاڪڻ تي چڙهڻ کانپوءِ ڪانه حاصل ٿي آهي؟“ ناڪامين پٺيان ڪاميابيون، ڏيڻا جو دستور اهو ڪونهي؟ ڪالهه جرمنيءَ ۽ جاپان هارايو ۽ اڄ آسمان تي آهين؟“

چيائين، ”بلاشڪ!“

مون چيو مانس، ”اياز چوي ٿو لينن ڪجهه ڪونه هو، ڇو ته ان جو مجسمو پڇي وڌائون. انقلاب ڪجهه ڪونه هو ۽ ڪجهه ڪونهي، ڇو ته اهو ناڪام ٿي ويو. انقلابي نظريو ڪجهه ڪونه هو ۽ ڪجهه ڪونهي، پورهيت عوام ڪجهه ڪونه هئا ۽ ڪجهه ڪونهن ۽ ترقي پسندي ڪجهه ڪونه هئي ۽ ڪجهه ڪونهي. هو انهن سڀني ڳالهين بابت اهي ساڳيون ڳالهيون پيو ڪري، جيڪي سڄي دنيا جي رجعت پرست، عوام دشمن، سامراجي، سي آءِ اي ۽ سندس سڄي دنيا اندر پکڙيل اڄنٽ نسلن ۽ زمانن کان ڪندا اچن. سندس حوالا گهڻو ٿو آهن ئي انقلاب دشمن پروپيگنڊا. بي مثال سنڌي شاعر ۽ محبوب صفت ماڻهو آهي، ان ڪري سي آءِ اي واريون عوام جي اکين ۾ ڌوڙ وجهندڙ واهيات هوائي ڳالهيون به قرآن جي آيتن وانگر اکين تي رکڻيون آهن ڇا؟“

چيائين، ”پر اياز رنج ٿيندو!“

مون چيو، ”ڇو ٿيندو؟ تون اياز کي غير جمهوري ۽ ناانصافي پسند ڪندڙ ڇو ٿو سمجهين ته هو ڳڻو پنهنجي ڳالهه ٻڌائڻ چاهيندو ۽ ٻئي جي ڳالهه ڪرڻ تي ناراض ٿيندو؟“ اسين ڪو اياز سان سندس ههڙين اسان جي نظر ۾

سائنسي انقلابي نظرين، قابل فخر انساني ڪارنامن ۽ هماليا جيئن عظيم ماڻهن بابت انتهائي جذباتي قسم جي انڌي ڌڪار ۽ حقارت وارين ”نيم مڻا-خطره ايمان“ قسم جي غيرعلمي ۽ سطحي ڳالهين تي ڪاوڙجون ٿا؟ اسين چئون ٿا ته، جيئن ٻئي هر ماڻهوءَ کي پنهنجي ڪهڙي به سوچ جو اظهار ڪرڻ جو حق آهي، تيئن اياز کي به آهي ۽ اسان کي به آهي. هو لکي ٿو ته، اسان کي به لکڻ کان ڪير ڪونه ٿو روڪي؟ پاڻ سٺو خيال ٽڪرائجندا ته ڳالهيون وڌيڪ صاف ۽ چٽيون ٿينديون.

قرآن به چوي ٿو ته، ”قَهَاتُو بُرْهَانَكُمْ.“ ”پنهنجا دليل کڻي اچو!“ ڀلي جيڪي هن کي سندس مطالعي، ڄاڻ سمجهه موجب صحيح ۽ مناسب سمجهه ۾ اچي، سو لکي وٺي، پوءِ اسان به جيڪو پڙهيو، ڄاتو، سمجهيو اٿئون، سو لکون. معاملو صاف ٿي ويندا.

تئين ڳالهه مون ڪئي شاعرن کي رعايت ڏيڻ (Poetic License) بابت. مون چيو مڙيئي معمولي ۽ جهڙي تهڙي آئي ويئي ڳالهه بابت شاعر کي رعايت ڏيڻ ته مناسب آهي، پر جتي سوال سائنسي صداقتن، انقلابي علم، ۽ نظريي جو هجي، ڪروڙين انسانن جي پگهر، رت، ذهن ۽ ضمير سان ڪيل جاکوڙن، قربانين، حاصلاتن ۽ انسان دوست جي نجات جي صحيح واٽ ۽ منزل جو هجي، اتي ”شاعرانه اجازت“ جي ڪڏهن به گنجائش جو سوال ئي نه ٿو پيدا ٿئي. اهڙين ڳالهين ۾ شاعرانه دشمن ڪڍڻو ڪم ٿيندو ۽ ها مون سنڌي ٻوليءَ جي ڳالهه ڪندي چيو هو ته، ڪيترائي ماڻهو لاشعوري طور وساري ٿا ويهن ته انگريزي، عربيءَ، فارسيءَ ۽ هنديءَ وانگر سنڌي به هڪڙي پنهنجي سر پاڻ پري ٻولي آهي ۽ ان وٽ پنهنجن لفظن جو هڪڙو تمام وڏو ذخيرو آهي. ان ذخيри مان جيڪو اکر نه ملي ان لاءِ ڪو ٻيو موزون اکر آڏارو وٺڻ ۾ عيب ڪونهي، پر سنڌي ٻولي لکندي اڻ ڄاڻائيءَ وڃان يا پنهنجي علميت جو رُعبُ وجهڻ لاءِ سنڌيءَ جي پنهنجي صاف ۽ نيار لفظن کي ڇڏي ڌاريا لفظ ڪم آڻڻ علميت جو ڪم نه پر جهالت جو ڪم آهي. اخباري رپورٽنگ جي ڪرت به ٻين ڪرتين ۽ ڏانڻن وانگر هڪڙي ڪرت ۽ هڪڙو ڏانوَ ۽ ٻين فنن وانگر هڪڙو فن آهي. سنڌيءَ ۾ ان جو معيار تمام گهڻو بهتر بڻائڻ جي ضرورت آهي. ڪي ٿورا رپورٽر، ڪنهن سٺي ۽

بامقصد ڳالهه جو مغز ڪيڻ ۾ هوشيار نظر ايندا آهن. عام طرح صحيح رپورٽنگ ڪرڻ جي سمجھه ۽ ڏانوَ جي ڪافي ڪوٽ ٿي ڏسجي. ڳالهه ڪندڙن ۽ ايڊيٽرن طرفان صحيح ڳالهه بابت پڇا ڳاڇا ۽ چڪاس ايتري گهٽ آهي ۽ روايتون ايتريون ڪمزور ۽ بنهه نه هئڻ برابر آهن جو عام تاثر هيءُ آهي ته رپورٽر کي جيڪي وڻيس سو لکي ڇڏي. اهو سندس ڪم آهي، ٻئي کي پڇا ڳاڇا جو ڪوبه حق يا ضرور ڪونهي. اڪثر ڪري آءُ پنهنجي تقرير يا ليڪچر جي ٻئي ڏينهن ڪيل رپورٽنگ دل تي پٿر رکي ڏسندو آهيان. مون کي ڊپ هوندو آهي ته مکيه ۽ بنيادي ڳالهيون دوستن نه سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي هوندي ۽ نه وري اهڙي ضرورت ئي سمجهي هوندائون. جيڪي منهن سامهون آيو هوندا، سو ڊي ڇڏيو هوندائون. اهڙين حالتن ۾ ماڻهوءَ کي ڳالهيون سمجهڻ، انهن جو نت ۽ مغز ڪيڻ ۽ ان کي مختصر ۾ اٿرائتي نموني بيان ڪرڻ جي جيڪا صلاحيت پيدا ٿي سگهندي يا سمجهي سگهجي ٿي. بهتر ٿئي جيڪڏهن سنجيده ۽ علمي سطح جي تقريرن جي رپورٽنگ ۽ مسئلن جي ڄاڇ جي ڏانوَ ۽ طريقن بابت نوجوان صحافي دوستن جي تربيت لاءِ ڪلاس هلايا وڃن، امتحان ورتا وڃن ۽ ڪامياب دوستن کي مناسب انعام ڏنا وڃن. ائين آهستي آهستي ۽ ڏاڪي به ڏاڪي سنڌي صحافت جي معيار کي بهتر بڻائي سگهيو. سنڌي ماڻهن جي بهتر خدمت ڪري سگهبي.

روزاني ”ڪاوش“ نومبر 1993ع

خوشيء جهڙي خوراڪ

چوندا آهن ته، ”خوشيءَ جهڙي خوراڪ ڪانهي، ڳڻتيءَ جهڙو مرض ڪونهي.“

خوش طبعي ۽ چرچو زنده دليءَ جون نشانيون آهن، جيئن لوڻ پٺاڻ ڪاڏي جو سواد ڪونهي، تيئن موقعي مهل آهر، نيڪ دليءَ واري خوش طبعي ۽ ڪل پوڳ پٺاڻ زندگيءَ جي صحيح لذت حاصل نٿي ٿئي. خوش طبعي روح جي قوت آهي ۽ پيشانيءَ ۾ گهنج آهي ته اها شادي به ان ماڻهو لاءِ غمي ٿي. ڦاسي گهاٽ ۾ به ماڻهو ڪل پوڳ ڪن ٿا ته، هڪڙي پل لاءِ اهو وسريو وڃي ته ماڻهو موت جي ڇانئ وٽ بيٺل آهي. سنڌائتو چرچو وڏن وڏن جابرن ۽ قهارن جي جبر ۽ قهر جي هيبتناڪ ديوارن ۾ ڌار وجهيو ڇڏي. قربانتو چرچو سالن جا رڙل پرچايو ڇڏي. جيڪا ڳالهه هونئن ڪجي ته لٺ لڳي پوي سا جي ڪل پوڳ ۾ چئي ٿي ڇڏجي ته ڦيرو وڃي.

اسڪاٽ لينڊ جي مشهور اديب ٿامس ڪارلائل (1841ع) چيو آهي، ”ڪو پوڳ چرچو اهڙو به هوندو آهي، جيڪو سنجيدگيءَ ۽ غمگينيءَ مان ائين آسرنڊو آهي، جيئن اونڊاهي طوفان مان انڊلٺ جا ست رنگ اڀرندا آهن. فقط هڪڙي سڄي پڇي همت واري دل ئي اهڙو چرچو پيدا ڪري سگهندي آهي.“

اڌ صدي پوءِ جڳ مشهور آمريڪي ترقي پسند پوڳاڻي اديب مارڪ ٽوين (1897ع) ساڳي ڳالهه هنن لفظن ۾ چئي، ”چرچي پوڳ جو مخفي ذريعو خوشي نه پر غم هوندو آهي.“ آمريڪي صحافي، اديب، نقاد ۽ ناول نويس لوئي ڪروٽسبرگ (1954ع) چرچي پوڳ جي گهڻ طرفي ۽ تخليقي سماجي ڪارج جو ذڪر ڪندي چيو آهي، ”پوڳ چرچو ساڳئي وقت زخمي به ڪري ٿو ۽ زخم چٽائي به ٿو. اهو تهمت به هڻي ٿو ۽ معاف به ڪري ٿو. سڀائڻي به ٿو ۽ وڌو به ڪري ٿو. اهو ماڻهوءَ جو ٻاهريون نفعو گهٽائي سندس اندريون واڌارو ڪري ٿو، جن کي پوڳ چرچو ڪرڻ جو ڏانءُ ايندو آهي ۽ اهي

ڏاٽو کي ايمانداريءَ سان استعمال ڪندا آهن، سي پاڻ کي گهٽ ڪرڻ لاءِ تيار ٿي، درحقيقت پاڻ کي وڌيڪ ڪندا آهن. فرينچ ناول نويس ۽ سفارتڪار رومن گئري (1961ع) پوڳ چرچي جي اهميت جو هڪڙو انوکو پاسو هنن لفظن ۾ بيان ڪيو آهي، ”پوڳ چرچو اظهار آهي انساني وقار جو ۽ اعلان آهي ان ڳالهه جو ته انسان سان ڀل ته ڪهڙي به ڪٿي هلت ٿئي، پر هو ان حالت کان برتر ۽ اعليٰ آهي.“

پوڳ چرچو زباني به ٿئي ٿو ۽ لکت ۾ به. مزاحيه ادب، صحافت جو ادب ۽ صحافت جي ڏيا ۾ وڏو مرتبو آهي. پي-جي-وڊ هائوس، عصمت چغتائي جو ڀاءُ عظيم بيگ چغتائي، شفيق الرحمان، مجيد لاهوري، مشتاق يوسف، ڪرنل محمد خان، آرٽ بخوالد جهڙا سوين هزارين ملڪي، علائقائي ۽ صحافت جي ڏيا جا هيرا ليکجن ٿا، هزارين لکين ماڻهو سندن لکڻين ۽ ڪارٽونن پٺيان چريا هوندا آهن.

اسان وٽ سنڌيءَ ۾ ڪيترن ماڻهن ادبي ۽ صحافتي مزاح ۽ ڪل پوڳ ذريعي ماڻهن جو روح راضي پئي ڪيو آهي، علي احمد بروهي، رشيد پٽي، قمر شهباز ۽ ٻين جا شائق هزارن جي تعداد ۾ آهن.

مون کي ياد آهي ته هڪڙي دفعي مون اديب جي ذميوارين بابت ڪو مضمون لکيو يا ڪا تقرير ڪئي، ان تي اخبار ۾ قمر شهباز جو ڪالم آيو، جنهن ۾ هن منهنجي مؤقف تان هڪڙو مزيدار چرچو ٺاهيو ۽ ائين ظاهر ڪيائين جڻ منهنجي نظر ۾ ترقي پسند اديب اهو آهي، جيڪو 24 ڪلاڪ هٿيارن پنهورن سان مسلح ٿيو، جنگ لڙڻ لاءِ تيار ٿيو ويٺو هجي.

ان ڪالم واري اديب جي فرضي ڄڻي ۽ ڊائلاگ کي ياد ڪري مون کان اڄ به ڪل نڪري ويندي آهي. ٻين ڳالهين وانگر خوش طبعي، ڪل پوڳ ۽ چرچي جون به هڪڙيون فضيلتون ۽ هڪڙيون پرهيزون هونديون آهن. ڪل پوڳ جو اصل مزو ۽ اصل لطف تڏهن هوندو آهي، جڏهن اهي زنده دلي، من جي موج ۽ اعليٰ طرف جي پيداوار هجن ۽ نه حسد، ساز، ڪيني ۽ بغض جي.

جيئن ٻي هر شيءِ ۽ هر ڳالهه جو غلط ۽ ناجائز استعمال ٿي سگهي ٿو ۽ ٿئي پيو، تيئن پوڳ، چرچي، مزاح ۽ طنز جو به ٿي سگهي ٿو. مثلاً ڪڏهن ڪڏهن قلمي ڦشري بازي، غنڊاگردي ۽

داداگيريءَ تي پوش وجهڻ لاءِ مزاح ۽ طنز جي ليل استعمال ٿيندي نظر ايندي آهي، جتي ادب جي مختلف صنفن گهريل حد تائين ترقي نه ڪئي هجي ۽ عام ماڻهن ۾ ادبي ذوق ۽ سمجھه شروعاتي ڏاڪن تي هجي، اتي ڪيترين حالتن ۾ هڪ طرف ڪريل قسم جي ڏچرپي، ڄمستيءَ ۽ ٻئي طرف مهذب ڪل پوڳ ۽ چرچي ۾ جيڪو زمين آسمان جو فرق آهي، سو سمجھڻ ڏکيو ٿي پوندو آهي.

ڪڏهن ڪڏهن ڪيتريون اهڙيون لکڻيون سامهون اچي سگهن ٿيون، جيڪي حقيقت ۾ بدذوق ڏچرپي، ٿرڊڪلاس، ڄمستيءَ ۽ واهيات ڦشري بازيءَ جي خانن ۾ داخل ٿيڻ جوڳيون، پر پڙهندڙن جي مخصوص درجي جي ذهني سطح جي ڪري، ناجائز طرح، چرچي ۽ مزاح جي خاني ۾ داخل ٿي ويل هجن، نڪما ذهن ۽ اڀاهج روح جيڪڏهن رڳو نڪما ۽ اڀاهج نه هجن، پر منجهن نڪمائي ۽ اڀاهج پڻي سان گڏ فطرتي ڪميٽپائي، ساڙ ۽ بغض به شامل ٿي وڃي ۽ انهن جو اظهار لاءِ ڪم ٿيائڻ جيتري ٻولي لکڻ به ايندي هجي ۽ چرچي پوڳ جو ليل به مسير هجي ته پوءِ گهٽ ۾ گهٽ ڇو ڪجي؟ اڪثر گهٽ ٿيندي به ڪانهي. نفسيات جي سموري ڄاڻ، سوچ جي سموري غلاظت ۽ روح جي سموري ڪوڙهه جيستائين پني تي نٿي اوتجي پوري نٿي، تيستائين مخصوص قسم جو قلم بس نٿو ڪري سگهي.

ان قسم جي صورتحال کي بهتر بنائڻ لاءِ ڪئين طريقا ٿي سگهن ٿا. پهريون ته اهي اهو ته، مزاح ۽ ظرافت جي ملڪي، علائقائي ۽ عالمي شهپارن جا گهڻي ۾ گهڻا ٽڪرا ترجما ڪري سنڌيءَ ۾ آندا وڃن ته جيئن ماڻهو معياري ادبي مزاح ۽ بيهودي ڦشري بازيءَ ۾ فرق سمجھڻ شروع ڪري سگهن. پڙهندڙن جي رهنمائي ڪن، ان رهنمائيءَ جون به ٽي صورتون ٿي سگهن ٿيون: هڪڙو ته، مضمون لکي سمجهايو وڃي ته صحيح مزاح ٿيندو ڇا آهي ۽ ڇاڪي چئي سگهجي ٿو. ٻيو ته سٺي مزاحيه لکڻين جي نشاندهي ۽ ساراهه ڪئي وڃي. آخر ۾ سڱي ڏچرپي ۽ بيهودي ڦشري بازي جي به نشاندهي ۽ اپٽار ڪئي وڃي.

پوڳ چرچي ۽ صاف سٽري طنز وارو ادب علمي ادب جي هڪڙي انتهائي مزيدار، ڪارائتي ۽ قميتي صنف آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ ان صنف جي حفاظت ڪرڻ، ان کي وڌائڻ ۽ عالمي

سطح جي ويجهو آڻڻ هڪڙي اهم ادبي، ثقافتي ۽ قومي
فرض جي بجا آوري ٿيندي.

وهڻ مون نه وڙءُ

وهي منجهين وڳ، ڪٿوريءَ ڌار چڙه،
ماءُ! منهنجي ڪرهي، پڌري پڳ نه
لڳ!

جڳ سين جهڙو جڳ، هيئين سي هن
چري!

(شاهه)

اسان کي پنهنجي نئين سوچ، نئين ادب ۽ نئين تاريخ سان
هر وقت لاڳاپو ۽ ڳانڍاپو قائم رکڻ ۾ ڪئين رڪاوٽون آهن،
اسان کي گهريل گهڻو مواد انگريزيءَ ۾ آهي، تمام ٿورڙو
اردوءَ ۾ ۽ ڪو قليل سنڌيءَ ۾. اسان وٽ انگريزي پڙهڻ وارا
اڳرين تي ڳڻڻ جيترا، سمجهڻ وارا تهاڻين گهٽ. اردو ڪتاب
گهٽ، انهن کي سمجهڻ وارا اسان ۾ ان کان به گهڻا گهٽ،
سنڌي ڪتاب اتي ۾ لوڻ ۽ سي به گهڻو ڪري سڀني جا پڙهي
چڏيل. وڃي ڪيڏانهن؟

ان جو جواب آهي ته انگريزي پڙهجي، جي بيا نه ته
جيڪي انگريزي پڙهيل آهن ۽ هيٺئر لکي لکانو پڙهي الله نو،
ٿي ويٺا آهن تن کي محنت ڪري ان ۾ قابل ڪار ٿيڻ گهرجي
۽ سمورا ڪتاب پڙهڻ چڱيءَ طرح سمجهي سگهڻ ۽
سمجهائي سگهڻ جي لائق ٿيڻ گهرجن. اردوءَ کي ته نه
چڏجي، ان تي به پورو پورو قبضو ڪجي. اردوءَ ۾ ڪيترائي
اهڙا ڪارائتا ڪتاب پيا آهن جي اسان مان گهڻن نه پڙهيا آهن،
جيڪي به چار درجا سنڌي پڙهيا آهن ۽ ان سان گڏ ڪجهه
ٿورو ڪڙهيا به آهن، سي جي اجايا ڦڪا نه ٿين، همت ڪن،
سخت پورهئي کان نه ڊڄن ۽ لهرائين نه ته بيا ته ٺهيو پر اردوءَ
جا ”موسيٰ سي مارڪس ٽڪ“ جهڙا وزندار ڪتاب به پڙهي
سگهن ٿا. جيڪي سمجهه ۾ نه اچي سو ٻين کان پڇجي،
پڇندڙ نه منجهندڙ، پڇڻ ۾ شرم ڪهڙو؟ سڄي ڳالهه ذري پري
سمجهه ۾ نه اچي ته قربان ٿي! جيڪو ڪن پڇ سمجهه ۾

اچي ويو سو سون ٿيو! وري ٻي ملهه ڪبي. ٻيءَ پٺيان ٿيڻ،
 ٽئين پٺيان چوٿين. ڇڏيون ڪي پرن؟ ڪتاب جا ڪن آهن جو
 پاڻ هڻي هڻي نيٺ ان کي سمجهي وڃون! هونئن به پاڻ
 ڪهڙا ٽڪا خرچ ڪيا آهن؟ ٿورڙو نه ٿورو ئي سهي! ”جي
 ماسو مليئي مال ته پوڄارا پر ٿئين!“ جن کي چڱي اردو اچي
 ٿي سي مٿو هڻندا، لاهي پاهي لڳندا ته فلسفي، اقتصاديات
 ۽ سياست بابت اردوءَ ۾ موجود ڪجهه اعليٰ درجي جا ڪتاب
 سٺي نموني سان پڙهي ۽ سمجهي ويندا. هونئن به ٿورو
 ٿڪو ڪم جو ادب، اردوءَ ۾ ٻيو به ڳوليو ته ڳچ لپي پوندو.
 خود جيڪي سٺا اردو سنڌي ڪتاب يا ناول وغيره اسان اڳ ۾
 پڙهي ڇڏيا آهن، تن مان جيڪا سمجهه ملڻي هئي، جيڪو
 مزو ۽ فائدا حاصل ٿيا هئا سي وڻجي ختم ٿي ويا ڇا؟ نه! سٺا
 ڪتاب دائمي ۽ ڪڏهن به نه ڪٽندڙ مزي ۽ فائدي جا سرچشما
 آهن.

ان تر منجهان ٽڪ، ڏني پاڻان اڄ ٿئي!

جيترو انهن کي وڌيڪ پڙهيو اوترو انهن جا نوان لڪل
 نقطا ۽ اثر، معنائون ۽ مزا پڌرا ٿيندا. ٻيا اهڙا ڪتاب ته پري
 رهيا، ماڻهوءَ کي خود پنهنجون سٺيون لکڻيون وري وري پڙهي
 به هميشه نئين سمجهه ۽ نئون مزو حاصل ٿئي ٿو، تازو
 ويٽنامي ڪهاڻيون پڙهي ائين لڳم ڄڻ رت جون ڏهه بوتلون
 چڙهي ويون. حالانڪه اهي ڪهاڻيون اڳ ڏهه ڀيرا پڙهيل
 هونديون! ان ڪري ٻيا ڪتاب نه ملن ته اڳ پڙهيل سنڌي
 توڙي اردو وغيره جا ڪتاب وقفي وقفي کان پوءِ وري وري
 هميشه لاءِ پڙهندا رهڻ کپن. ڀلي ياد ٿي وڃن. آخر ماڻهو وڏا
 وڏا ادبي ۽ مذهبي ڪتاب به ته ياد ڪريو وينا آهن.

مطلب ته پنهنجي نئين سوچ، نئين نظريي، تاريخ ۽ ادب
 سان ڪنيڪشن هر وقت ۽ هر حال ۾ قائم رهي، نه ته پراڻي
 سوچ ۽ نظريي جا واڳون ڏسندي ڏسندي ماڻهوءَ کي ڪرتي
 کائي ويندا. پڇاڙيءَ جو هڏا به ڪو نه لپنداسون.

مارئي به ٻي هر مصيبت سهڻ لاءِ تيار هئي پر مارن سان
 ڪنيڪشن قائم رکڻ ڀنا، سندن نياپن ۽ ڪتابن ڀنا، جيئن
 جنجال ٿي سمجهيائين.

نڪو اير نه پير، نڪو اوئي آيو،
 مون وٽ آيو ڪو نه ڪو پائراڻ پري
 پير،
 ڪتابتون ڪير، آئي ڏيندم ان جيون؟

(لطيف)

اسان وٽ به اسان جي پائرن جا ٻيا اوڻي اچي اير پير ڪري نٿا سگهن ته به مارن جون اهي ڪتابتون ته آهن، اهي اٺ ئي پهر اکين اڳيان هونديون ته ماڻهو جهڙوڪر ملير ۾ ويٺو هوندو. پراڻي سوچ عمل جي قهر جا ڪوٽ جڪ ماريندا رهجي ويندا. اهي ڪتابتون ۽ ڪتاب جن ۾ پنهنجي سچڻ جي سوچن ۽ ڪارنامن جو بيان آهي تن کان اسين پنهنجي لاءِ آئيني جو ڪم به وٺي سگهون ٿا.

اسان جو پراڻو يار ۽ اسان جي زندگيءَ جو ساٿي يعني اسان جي انا جو شيطان جيڪو ويچارو ڪوشش ڪري ڪڏهن به اسان کان ڌار نه ٿيندو آهي ۽ جنهن کي تڙي ڇڏيندا آهيون ته به پيرو نه پچيندو آهي ۽ اسان کي هر وقت مفت ۾ قيمتي قيمتي مشورا ڏيندو رهندو آهي، سو جڏهن به حسب دستور اچي اسان جي ڪن ۾ ڦوڪ ڏئي، ته ”ميان فلاڻا خان! دنيا ۾ پلا پليءَ جو برابر چيهه ڪونهي پر توکي به يار ماءُ کير پي ڄاڻو آهي! ٻيلي! ههڙيون مڙسيون، ههڙا ڪارناما ۽ هيڏيون قربانيون! شاباس آهي توکي جو ههڙي ڪين جهڙي بي قدري گهر ۽ قوم لاءِ پاڻ تي تانڊن جا مچ ٻاريو ويٺو آهين! آفرين! ٻيلي صد آفرين!“ تڏهن اسين انهن ڪتابتن جي آرسِيءَ ۾ پنهنجو منهن ڏسي، پاڻ کي انهن ۾ بيان ڪيل ڳالهين جي ڪسوٽيءَ تي پرکي، پنهنجو هوش ڄاڻ تي رکي سگهون ٿا ۽ قونڊ ۾ پرڇي پوريءَ کان ٻاهر نڪرڻ کان بچي سگهون ٿا.

جي عمل بنا علم آهي سگهون ڦلهيار ڦوڪون ڏيڻ ته علم بنا عمل به ويچارو اندو نابين آهي. پورهيت دانشورن جي اٿاڻ ۽ ان جي ڪري علمي ۽ نظرياتي ڪم جي گهٽتائيءَ جي ڪري اسان جو ڪم گهربل رفتار سان اڳتي وڌي نٿو سگهي.

گهر ۾ اسان کي اهڙا ماڻهو ڪن جي ٻيو گهر پورهيو ڪرڻ سان گڏ اعليٰ پائي جا استاد، شاعر، عالم، تاريخ دان، دانشور، محقق ۽ مصنف ٿين، سبق پڙهائين. اخبارن ۽ رسالن ۾ گهربل علمي، ادبي، تاريخي، نظرياتي مضمون ۽ مقالا لکن. ڪتاب تصنيف ۽ مرتب ڪن. اعليٰ معيار جا ترجما ڪن. سنڌيءَ مان اردو ۽ انگريزيءَ ۾، انگريزي ۽ اردوءَ مان سنڌيءَ ۾ سنڌ جي علمي، ادبي، نظرياتي اسٽيج تي نالو ڪڍي، وڏو اثر پيدا ڪري، ان اسٽيج کي عوام جي دسترس ۾ آڻين، ادب ۽ ثقافت جي اڳواڻي ڪن.

ڄمندي ڄام ڪير به ڪونهي، ماءُ پيٽان ڪير به پڙهي ڪو نه اچي. سڀڪا ڳالهه ڪرڻ سان آهي، جن ۾ گهربل صلاحيت

آهي تن کي جي هينئر اهي ڪم نٿا اچن ته فڪر ڪونهي. هو
 ڏاڪي به ڏاڪي اهي ڪم سڪي سگهن ٿا. ڪٿان نه ڪٿان
 شروعات ڪبي، مشقون ڪبيون، غلطيون ڪبيون، غلطين
 مان سبق سکبو، سخت ۾ سخت محنت ڪبي ته ماڻهو نيٺ
 پڙ ٿي ويندو. جيڪي اهي ڪم ڪن پيا سي به ڪي الله جا
 پُٽ ڪونهن، پاڻ وانگر ئي ماڻهن جا پُٽ آهن، جيڪي ٻيا ڪري
 سگهن ٿا سو اسين ڇو نه ٿا ڪري سگهون؟

اسان جا اهي پڙهيل باصلاحيت ڀاتي، جن کي في الحال ڪو
 ٻيو اهڙو خاص ڪم ڏنل ڪونهي، تن کي اهي ويٺي جا ڪم
 ڪرڻ گهرجن، کين ان لاءِ پنهنجي تربيت ۽ تياري شروع ڪرڻ
 ڪپي. بيحد خوشيءَ جي ڳالهه آهي جو اسان جي ڪن يارن
 پنهنجي دليان لکت پڙهت جا ڪي پلا ڪم ڪيا آهن ۽ انهن مان
 ڪي شيون شايع به ٿي ويون آهن. آئون انهن سڀني کي سلام
 ڪريان ٿو ۽ کين ان پاڻ مرادي پيش قدميءَ لاءِ دلي مبارڪباد
 ڏيان ٿو. ٻين گهر جي ڀاتين کي انهن جي مثال مان سبق سڪي
 اڳتي وڌڻ گهرجي ۽ گهر جي اها زبردست ڪوٽ پوري ڪرڻ
 گهرجي.

ايمان جي پاڙ عشق آهي، محبوب سان محبت ۽ سندس
 دشمن سان نفرت پاڻ ۾ لازم ملزوم آهن ۽ هڪڙي ئي حقيقت
 جا ٻه پاسا آهن، عشق ۽ نفرت گڏي ويا ته ايمان جي ٻولي به
 هلي هلي گڏي ويندي. ٻيا هيڃ ۽ شوق جي، ٻيا عشق جي، ڏيڻا
 جون واقعي وڏيون منزلون سر ڪرڻ ناممڪن آهن. سهڻي
 لطيف تڏهن ئي چيو آهي:

هيڃ نه هوندو جن، سي ڪئن وندر
 ويندو ————— ديون؟

سلطان باهو۽ ايمان جي سلامتيءَ جي جاءِ تي عشق جي
 دعا گهرڻ جي هدايت ڪئي آهي چئي:

ايمان سلامت هر ڪو ئي منگ، عشق سلامت
 ڪوئي

هرڪو ايمان جي دعا ٿو گهري. (حالانڪه دعا ته) عشق
 جي سلامتيءَ لاءِ (گهرڻ ڪپي جيڪا) ڪي ڪي گهرن ٿا.

ڪوشش ڪري، ڏک سک ۾، مارن جي وچ ۾ رهيو،
 سدائين ساڻن واڳو رهيو، لطيف پڙهيو، ٻيا پلا شاعر پڙهيا،
 سٺيون سٺيون ڪچهريون ڪبيون، عشق کي جدوجهد ۽
 قربانيءَ جي سراڻ تي چڙهيل رکيو ته عشق کي ڪڏهن به
 ڪٽ نه لڳندو، سدائين سلامت ۽ سدا بهار رهندو.

ڏينھون ڏينھن نئون، مون کي ورهه
 ويڙهيڇن ڇو!
 منهنجو من ميان! واڳيون ويڙهيڇن
 سان!

پڇاڙيءَ جي ڳالهه آهي مڙسيءَ جي.
 چوندا آهن ته مڙسيءَ کي پڪ آهي! پاڙين مٿان پٽ،
 کانگن ڪيرائي وڌي! سورهيائي ۽ قربانيءَ کان سواءِ رڳو
 نلھي چالاڪيءَ ۽ سڪڙي پاڙيائي عقل جي زور تي ميدان
 مارڻ جي آس اچي آهي.
 مڙس گهڻو ئي عقل جو وير! ڳالھين جو ڳھير ۽ ڪچهريءَ
 جو مور هوندو پر جي پاڙيائيءَ جو حساب هوندس ته سندس
 ڪل ٽڪو به ٺلهه ڪا نه ڪندي.
 ”آپ نڳاوڻ، ٻڙا سڪ پاوڻ“ واري ڳالهه اچي ڪانهي،
 پهريائين پنهنجو ڏٺو وائڻو نقصان ڪرائيو تڏهن ئي ڪي وڏا
 فائدا حاصل ٿيندا، پهرين ٻچ زمين ۾ ڦٽو ڪري، حال هٿان
 وڃائڻو تڏهن وڃي ڪنهن فصل جي حاصلات جي اميد
 ٿيندي. قربانيءَ ۽ سورهيائيءَ جي ڳالهه ۾ اسان کي پنهنجي
 ڳوٺ ۾ ٻين کان اڳڀرو ٿيڻ کپي، پر اسين اڃا انهن کان
 جهڙوڪر پٺتي پيل آهيون، اها ڪوٽ پوري ٿيڻ کپي.
 سگهي اڳيان ڊوڙ ڪا نه وجهي آهي. اوهين پاڻ سمجهو
 آهيو. اميد ته هنن ڳالھين تي غور ڪندا ۽ جي ڪندا ۽ جي
 نيڪ لڳن ته انهن تي ڌيان ڏيڻ ۽ عمل ڪرڻ جي پوري پوري
 ڪوشش ڪندا.

موڪلاڻي ڪانهي، سدائين گڏ.
 هميشه اوهان جو.

اچو وري انگريزي سکون

پنهنجي صوبي يا علائقي جي ٻولي وڏي اهميت رکي ٿي.
 ان سان ماڻهوءَ کي جذباتي پيار ٿئي ٿو ۽ هئڻ گهرجي. اسان
 جي سنڌي ٻولي اسان کي سڄي جهان جي ٻولين کان وڌيڪ

مٺي آهي ۽ هئڻ گهرجي. سنڌيءَ ۾ هزارين ڪتاب آهن پر سنڌي ماڻهو اهي پڙهن ٿي نه ٿا. سنڌ جي شاعري کان ماڻهو واقف ٿي ڪونهن، ان ڳالهه جو تدارڪ ٿيڻ کپي. ٻئي پاسي اها ڳالهه سمجهڻ کپي ته هڪڙي اڀرندڙ قوم جيڪا چاهي ته آءُ دنيا جي ٻين قومن جهڙي اڳتي وڌيل ۽ سڌريل ٿيان، تنهن جون سڀ قومي واڌاري جون ضرورتون فقط ڪا هڪڙي صوبائي يا علائقائي ٻولي پوريون ڪري ٿي نه ٿي سگهي. اڄ ڪلهه دنيا ۾ ايترا علم آهن، ۽ اهي علم ايترن لکين ڪتابن ۾ سمايل آهن جو انهن سڀني کي ڪنهن به هڪڙي مقامي يا صوبائي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرڻ جو سوال ئي پيدا نه ٿو ٿئي. جيڪڏهن سنڌيءَ ۾ جيڪي ڪتاب لکيل آهن. اهي سڀ به کڻي، پڙهي ڇڏجن ته پوءِ به ماڻهوءَ کي دنيا جهان جي هڪ هزارين پتيءَ جي به خبر ڪانه پوندي. ۽ سڀ سنڌي ڪتاب پڙهيل سنڌي ماڻهو به پنهنجي دؤر کان سَوَ سال پوئتي رهجي ويندو. دراصل دنيا جون هزارين ٻوليون اهڙيون آهن جن ۾ دنيا جا بهترين ۽ لازمي علم نه اچي سگهيا آهن. ۽ نه اچي سگهن ٿا.

دنيا ۾ اڄڪلهه فقط ڪي ٿورڙيون ٻوليون آهن، جهڙوڪ: انگريزي، جرمن، فرينچ، روسي ۽ هاڻ شايد جاپاني به، جن ۾ دنيا جي گڏيل علمي ۽ تهذيبي ميراث جي خزانن جو ڪافي حصو ميسر ٿي سگهيو آهي. انهن عالمي ٻولين مان جيڪا عالمي ٻولي اسان کي سڀ کان ويجهي آهي، سا نه روسي آهي، نه جرمن، نه فرينچ، نه جپاني، پر انگريزي. اتفاق سان انگريزي آمريڪا، انگلينڊ ۽ ٻين ڪيترن ملڪن جي ٻولي هجڻ جي ڪري ۽ انهن ملڪن ۾ رائج هئڻ ڪري، هن وقت دنيا جي پهريون نمبر شاھڪار ۽ عالمي ٻولي آهي. اها دنيا جي گهڻن ۾ گهڻن علمن کي پاڻ ۾ سمايو ويئي آهي. سڀ کان وڌيڪ تيز ترقي ڪري رهي آهي ۽ دنيا جي سڀني کان وڌيڪ ملڪن ۾ سمجهي وڃي ٿي.

اسين خوش نصيب آهيون جو اها ٻولي اسان جي پڙهيلن ٿوري گهڻي پڙهي آهي ۽ اسين جيڪڏهن چاهيون ٿا ته ان ۾ گهريل قابليت حاصل ڪري سگهون ٿا. دنيا ۾ اڳيئي به ائين رهيو آهي ته عام ٻوليون ته هزارين علائقن ۾ ملڪن جون ڌار ڌار هونديون آهن. پر علمي ٻوليون مختلف فارمن ۾ ڪي خاص خاص رهيون آهن ۽ عام طرح ڪا نه ڪا هڪڙي ٻولي ٻين سڀني تي حاوي پئي رهي آهي. ان دؤر ۾ انهيءَ علائقي جي اها ئي علمي ٻولي سمجهي ويندي آهي، اهڙين سڀني

ٻولين ڳالهائڻ وارا ماڻهو جيستائين ان خاص ٻولي ۾ دسترس نه رکندا آهن، تيستائين هو ان دور ۾ علائقي جي سطح تي پڙهيل ماڻهو ليڪڻ ۾ نه ايندا آهن. مثال طور: قديم هندستان ۾ علمي ٻولي سنسڪرت هئي، سنڌ جا وڌيڪ پڙهيل ماڻهو به ان ۾ لکندا هئا، دکن جا به، يوپيءَ جا به، ان ۾ لکندا هئا ته بنگال جا به. ڪيتريون ئي صديون سڄي هندستان جي سطح جو ادب سنسڪرت ۾ لکيو ويو آهي. حالانڪه لکندڙن جون مادري ٻوليون ٻيون هيون. ساڳيءَ طرح مسلمان دنيا ۾ ماڻهو ڪيتريون ٻوليون ڳالهائيندا هئا. پر علمي ٻولي جنهن ۾ اعليٰ درجي جي خيالن جي ڏي وٺ ٿيندي هئي، اها پهرئين عربي هئي، پوءِ ان سان گڏ فارسي به ٿي. يورپ ۾ علمي ٻولي پهرين يوناني هئي. پوءِ لاطيني بنجي وئي ۽ صدين جون صديون سڄي يورپ جي علمي ٻولي اها لاطيني هلي ايندي هئي. هاڻي ان جي جاءِ انگريزي ورتي آهي ته سدائين جڏهن ته رهجي وڃون ۽ رڳو سانوڻ فقير جا ڏوهيڙا هڻندا، اياز جا شعر ڳائيندا ۽ رڳو لطيف جو رسالو پڙهندا نه رهجي وڃون، پر دنيا ۾ شيڪسپيئر به پڙهون، هومر به پڙهون ۽ رومي ۽ ٻيا روءِ زمين جا شاعر به پڙهون. روءِ زمين جي ادب جو لطف وٺون ۽ سو به هڪڙي ٻئي ٻوليءَ ۾ ته پوءِ انگريزي پڙهجي. ڇو ته سڄي دنيا جي علم ۽ ادب، سائنس جا ترجما انگريزي ۾ موجود آهن. جيڪو انگريزي ڄاڻي ٿو، اهو انگريزي ترجمي ذريعي عربي علم ادب به ڄاڻي سگهي ٿو. سنسڪرت به، يوناني به، لاطيني به. مطلب ته انگريزي جي ذريعي ڄڻ ته روءِ زمين جي علمن، ادبن ۽ سائنسن جي چاڀي اسان جي هٿ اچي وڃي ٿي. اها چاڀي جيڪي اسان جا ماڻهو ڪتب آڻي سگهن، اهي ضرور بلڪ ان لاءِ وڏي مهم هڻڻ کپي ته اسان مان هر هڪ پڙهيل ماڻهوءَ وٽ اها چاڀي هجي.

جيتري قدر انگريزي سکڻ جو سوال آهي ته ان لاءِ شروعات ڪرڻ لاءِ ايترو ضروري آهي ته ماڻهو کي انگريزي الف ب ته اچي، جنهن ماڻهو کي انگريزي اي بي سي ڏي اچي ٿي ته اهو دل جان سان ڪوشش ڪري ته مناسب وقت اندر انگريزي آساني سان سکي سگهي ٿو. انسان هيستائين جيڪا ڄاڻ ۽ جيڪو علم سکيو آهي، تنهن جو مشاهدي کان پوءِ ٻيو وڏي ۾ وڏو سرچشمو ۽ اولين طريقو آهي ڳالهيون ورجائڻ ۽ دهرائڻ. ڳالهه پوري سمجهه ۾ اچي نه اچي، پر ان کي ورجائڻ، ورجائيندو رهڻ- ڄاڻ دهرائڻ ۽ ورجائڻ سان وڌي ٿي. ننڍڙو ٻار جنهن مادري ٻوليءَ ۾ سکي ٿو ته پهرين گرامر ڪو

نه ٿو سگهي، هو اول ڪي لفظ جهڙوڪ امان امان، بابا بابا ۽
 ٻيا ٻين کان ٻڌل لفظ سواءِ سمجھڻ جي رڳو دهرائي ٿو.
 دراصل سکڻ جو عمل، پهريائين پهريائين ظاهري سمجھه تي
 ايترو دارومدار نه ٿو رکي، جيترو ان اندروني سمجھه تي جنهن
 کي لاشعور ۽ تحت الشعور چيو ويو آهي. ظاهري بي
 سمجھيءَ جي حالت ۾ به ڳالهيون نوٽ ڪري ٿو ۽ اهي ان
 جي حافظي ۾ ائين داخل ٿين ٿيون، جو کيس پتو به نه ٿو پوي
 ته ڪا شئي سڪان يا سمجھان پيو. جيڪو ٻار ”امان امان“ پيو
 ڪري، ان کي ڪهڙي خبر ته ڪو آءُ ڪا فلاڻي ٻولي پيو
 سڪان؟ نه وري ماڻهو جنهن وقت جيڪو اثر قبول ڪري ٿو، ان
 وقت پوريءَ طرح، اهو سمجھي ٿو ته ڪو ائون هيئنر فلاڻو
 اثر قبول ڪريان. ڪڏهن ڪڏهن ماڻهو ڪاوڙ ۽ چڙ وڃان ٻئي
 مان نڪري ويندو آهي. پر کيس خبر ئي نه پوندي آهي ته
 ڪو آءُ هيئنر هيتري قدر چڙ ۽ ڪاوڙ جي وس ٿي ويو آهيان.
 سمجھه جي پهرين داخلا ماڻهوءَ جي عام سمجھه بدران
 لاشعور ۾ ٿيندي آهي. لاشعور معنيٰ سڪت جي اونهي سمنڊ
 يا سطح. شعور معنيٰ آهي احساس، جذبا يا اها ڄاڻ اها
 سمجھه، جنهن جي ماڻهوءَ کي خبر آهي ته هن وقت منهنجي
 ذهن ۾ هي احساس، هي جذبا، هي ڄاڻ، هيءَ سمجھه
 موجود آهي. ماڻهوءَ کي اڪثر خبر ڪا نه پوندي آهي پر هو
 لاشعوري طرح متاثر پيو ٿيندو آهي. سندس ذهن جي تري ۾
 سوچون پيون اينديون وينديون آهن. احساس پيدا ٿيندا آهن
 پر جي هُو پاڻ کان پڇي، ته آءُ هيئنر ڇا ڪريان، ته اڪثر
 حالتن ۾ هُو ان سوال جو صحيح جواب ڏيئي نه سگهندو.
 لاشعور کي سڀ کان وڌيڪ متاثر ڪري ٿو. ورجاءُ. يعني
 شين جو بار بار دهرائجڻ. تنهن جي ڪري جيڪي ماڻهو چون
 ٿا ته ”رتو هڻڻ“ يا ”ٻيا پوري طرح سمجھڻ ورجائڻ جي ذريعي
 ماڻهوءَ جو لاشعور هڪ ڪافي اهم حد تائين“ هڻي هڻي
 هڪڙي ڏاڪي تي اها ڳالهه سمجھه ۾ داخل ٿيڻ شروع ٿي
 وڃي ٿي. تنهن ڪري سمجھڻ جي ڪوشش سان گڏ ورجاءُ ۽
 ياد ڪرڻ به ضروري آهي. جي ممڪن نه هجي ته ڳالهين کي
 سمجھڻ ۽ دهرائڻ جي ته في الحال پوري طرح سمجھڻ
 کانسواءِ ئي دهرائڻ اهي ٻئي سکڻ جا مفيد طريقا آهن.
 هروڀرو ان تي ڳنڍ ٻڌي بيهي رهڻ نه گهرجي ته اسان کي هر
 ڳالهه پهرئين ڌڪ سان سمجھه ۾ اچي ويئي ته واهه، نه ته
 ان کي ڇڏي ڏجي. ورجاءُ اها ڏاڪڻ آهي، جيڪا ان پوري
 سمجھه کي سهارو ڏئي، پس و پيش منزل تي رسائي

چڏيندي. دهرائڻ جو طريقو هي آهي. ڪتاب ڏسي زبان سان لفظن کي ضرورت آهر، پنج، ڏهه، پندرهن دفعا دل ۾ پڙهي پوءِ، ڏاڍيان ورجائڻ، پوءِ پني تي لکڻ جي ڪوشش ڪرڻ. غلطيون چيڪ ڪرڻ، وري دهرائڻ وري غور ڪري وري ورجائڻ ۽ ياد ڪرڻ اهو عمل بار بار ڪبو ته ماڻهو ڪجهه وقت کان پوءِ ان ۾ پڙ ٿي ويندو. ۽ ياد ڪرڻ جي هنر ۽ ٽيڪنڪ جو ماهر ٿي ويندو. سندس حافظو ڄڻ ته سراڻ تي چڙهي تڪو ٿي ويندو. ٻيو ڏاڪو آهي سڪيل لفظن ۽ جملن کي وڌ ۾ وڌ ڳالهائڻ ۽ لکڻ وسيلي. وڌ ۾ وڌ ڪتب آڻڻ ۽ گهڻي ۾ گهڻا نوان لفظ ۽ جملا سکڻ. هڪڙي لفظ کي سَو دفعا مختلف طريقن سان ڪم آڻي پوءِ هڪڙي جملي مان ويهه بلڪ 20 سَو جملا ٺاهڻ کپن، مثال طور: ائون اڃان، وارو هڪڙو انگريزي جملو ”آءِ ايم ڪمنگ“ جيڪڏهن ماڻهوءَ کي اچي وڃي ته ان مان سوين جملا ٻيا ٺهي سگهن ٿا. ”ائون اڃان ٿو، ائون سانجهيءَ جو اڃان ٿو، ائون پنڌ اڃان ٿو، ائون سائيڪل تي اڃان ٿو، ائون هوائي جهاز ۾ اڃان ٿو، ائون ٻيڙيءَ ۾ اڃان ٿو، ائون بحري جهاز ۾ اڃان ٿو، وغيره وغيره.“

اهڙا سَو بلڪ هزار جملا ٺاهي سگهجن ٿا. مطلب ته هڪڙو جملو اچي وڃي ته پوءِ انهيءَ جي جند نه ڇڏڻ کپي. جيڪڏهن اهو عمل، اهو طريقو ماڻهو لکڻ ۽ ڳالهائڻ ۾ ڪتب آڻيندو رهندو ته ماڻهوءَ کي جلدي انگريزي ڳالهائڻ ۽ لکڻ اچي ويندي. ڳالهائڻ جي ڳالهه نڪتي آهي ته ماڻهوءَ جيڪي انگريز جملا به پڙهي ياد ڪري، انهن مان اهڙا ٻيا جملا ٺاهي، جيڪي پنهنجي گهر جي ڀاتين، دوستن، پارٽيسرين، هم ڪلاسيءَ سان، انگريزي ڳالهائيندي ڪم اچي سگهن. مثال طور: رات جو سڄي رات اهڙا جملا ٺاهي دل ۾ چوي ته سپاڻي فلاڻي فلاڻي سان آءُ جڏهن ڳالهائيندس، تنهن وقت هي انگريزي جملا ڪتب آڻيندس. پوءِ اهي لفظ ۽ جملا ٺاهي، لکي، درست ڪري، ياد ڪري ڇڏجن، ٻئي ڏينهن همراهه ملڻ تي شروع ٿي وڃجي ۽ گهٽ نه ڪجي. ڀل ڇڪ ٿئي ته اصل پرواهه نه ڪجي. پاڻ ۾ هو جنهن ڪم ۾ ڦڪو ٿيو، اهو ڪم به ڇڻبو ٿيو. علم سکڻ ۾ منهن جي پڪائي، ارادي جي فولادي مضبوطي ۽ وڏي جرئت کپي، جيڪڏهن رڳو غلطين تي کلي ٿو ته ڀلي سَو دفعا پيو کلي، ڏنيا ۾ جاهل ۽ بيوقوف ماڻهن جي کوٽ ڪانهي. جيڪڏهن اهڙو ڪو بدتميز آهي جو سکڻ جي ڳالهه تي به کلي ٿو ته اهڙي بدتميزي کان مرعوب نه ٿيڻ کپي، بلڪل خوداعتماديءَ ثابت قدمي ۽ منهن جي پڪائي

سان جاھلن جي ڪلڻ کي نظرانداز ڪري، پنهنجي انگريزي ڳالهائيندو، لکندو، سڪندو رهي، چاهي اها انگريزي ڪيتري به غلط ڇو نه هجي. ياد رکڻ ڪپي ته ”صحيح“، ”غلط“ مان پيدا ٿيندو آهي. ڏنيا جي ڪا به ”صحيح“ ڳالهه اهڙي نه آهي، جيڪا رڳو ”صحيح“ مان پيدا ٿي هجي. شين ۽ ڳالهين جون وڏيون گهڻايون غلط شين ۽ ڳالهين مان پيدا ٿينديون آهن. بلڪل ائين جيئن ننڍڙو ٻار ٻائيون ٻوليون ڪري ڪري پوءِ نيٺ صحيح ٻولي ڳالهائڻ سکي ٿو، تنهن ڪري رڳو ظاهري ”صحيح“ جي پوڄا نه ڪرڻ ڪپي ۽ ”غلط“ کي بي معنيٰ ۽ ”فضول“ نه سمجهڻ ڪپي. ”صحيح“ اڪثر ”غلط“ کي بي معنيٰ ۽ ”فضول“ نه سمجهڻ ڪپي. ”صحيح“ اڪثر ”غلط“ جي پٽي ۾ سمائل هوندو آهي ۽ ان مان ئي سرچندو آهي ۽ نيٺ وقت اچڻ تي پنهنجو صحيح رُوپ وٺندو آهي. جيڪڏهن ”غلط“ کي دهرائڻ سان گڏ درست نه ڪبو رهيو ته جلدي ماڻهو ”صحيح“ کي پهچي ويندو مطلب ته صحيح ۽ غلط جو پاڻ ۾ اٽل رشتو آهي.

علم آهي ”غلط“ کان شروعات ڪري ”صحيح“ جي منزل کي رسڻ جو سفر.

ٽيون ڏاڪو آهي، انگريزي ڪنن سان ٻڌڻ ۽ هنيئن سان هنڊائڻ. ان ڳالهه ۾ وڏي ۾ وڏي رڪاوٽ آهي ماڻهوءَ جي اها سوچ ته مون کي انگريزي سمجهه ۾ اچي ته پوءِ انگريزي ٻڌان يا پڙهان. اهو اول سمجهڻ ۽ پوءِ ٻڌڻ يا پڙهڻ جو جيڪو شرط آهي. اهو جنهن رکيو اهو ڪڏهن به انگريزي ڳالهائي ڪو نه سگهندو. انگريزي يا ٻي ڪا به ٻولي بنا سمجهڻ جي به ٻڌڻ ڪپي. ماڻهو سمجهي ٿو ته اءُ ڪجهه ڪو نه پيا سمجهان. دراصل سمجهڻ جو عمل شروع ٿي چڪو هوندو آهي. پر اڳلي کي پتو نه پوندو آهي. ڌارين ٻولي جي اچارن جا آواز آهستي آهستي هن جي لاشعور تي چانئجڻ لڳندا آهن. ان حالت ۾ سندس لاشعور سکي پيو. ڳالهيون نوٽ ڪري پيو، پنهنجي حافظي جو رڪارڊ هڪڙو وڏو يادگيري جو خزانو پيو ٺاهي. اهو خزانو هُو بعد ۾ ڪنهن ڏاڪي تي چيڪ ڪندو ۽ ڪمپيوٽر وانگي استعمال ڪندو، ٽي وي تي يا ريڊيو تي يا فلمن ۾ جيڪا انگريزي ٻڌي سگهجي، اها ٻڌجي. پوري طرح ”سمجهڻ“ جو پوڄاري ٿيڻ کان سواءِ جيتري گهڻي دير انگريزي ٻولي ٻڌي سگهجي اوتري دير ٻڌي سمجهڻ گهرجي ته ”سمجهڻ“ هڪڙو اهڙو گهڻ طرفو اڻ لکو ۽ پيچيده عمل آهي، جنهن کي اسان مان هر ڪو سمجهي نه سگهندو.

جيڪڏهن ماڻهوءَ کي اها ڳالهه سمجهه ۾ نه اچي ۽ هو ڪا ڳالهه ٻڌڻ مهل سمجهي ته آءُ هينئر بلڪل ڪا به ڳالهه ڪو نه پيو سمجهان، ته اهو ان احساس کي پنهنجي ڀل سمجهي، کيس سمجهڻ گهرجي ته هو سمجهي پيو. ڇا تڻو سمجهي، اهو وڏو سائنس جو مسئلو آهي. تنهن ڪري ٻڌبو رهجي ۽ اهو سمجهيو رهجي ته سمجهه پيدا ٿئي ٿئي. سمجهه وڌي ٿئي. ڌارين لفظن ۽ اچارن کان اجنبيت دور ٿئي ٿئي. ڪراچي ۽ حيدرآباد جي وڏن دوڪانن تي ڳولا ڪبي ته اهڙا ننڍڙا ڪتاب ملي ويندا، جن ۾ سادن لفظن ۾ انگريزي ناولن جون ڪهاڻيون سيڪڙاٽ ماڻهن لاءِ بيان ٿيل آهن. اهي ناول تمام وڏن لکندڙن جا لکيل آهن. ته جيئن سڄي ڪهاڻي، جو مزو به اچي، ڳالهه به سمجهجي ۽ انگريزي به سکجي. اهڙا ڪتاب ڪراچيءَ جي زيب النساءِ اسٽريٽ جي ڪتابن جي وڏن دڪانن جهڙوڪ: پاڪ آمريڪن ۾ رکيا آهن ۽ حيدرآباد ۾ ملي ويندا، انهن ڪتابن کي پڙهجي ۽ بار بار پڙهجي. اتي مسئلو اهو نه پيدا ڪجي ته آءُ لفظ لفظ سمجهان ٿو يا نه ٿو سمجهان. انگريزي جا ڳچ جيترا لفظ ۽ جملا سکي وٺڻ کان پوءِ اهڙن ڪتابن کي الف کان وٺي ي تائين پڙهي پورو ڪجي، ڊڪشنري جي مدد سان وري پيو دفعو پڙهجي. ٽيون دفعو پڙهجي. سنڌي ڊڪشنري اڄڪلهه شايد پراڻي پرمانند ميوارام واري اڃا هلي پئي. ڪتابن جي پبلشرن کي هاڻ سنيون ۽ وڏيون ڊڪشنريون شايع ڪرڻ ڪهن. پر في الحال جيڪي ڊڪشنريون آهن، انهن مان ڪم وٺڻ ڪپي. نون لکندڙن کي انگريزي سيڪارڻ لاءِ مارڪيٽ ۾ ”سٺ ڏينهن ۾ انگريزي“ يا ”ٽيهن ڏينهن ۾ انگريزي“ نالي ڪتاب ملن ٿا. انهن ڪتابن ۾ ڪجهه غلطيون آهن، اهي چڱون ڪنهن هوشيار ماڻهوءَ کان درست ڪرائجن، جي نه ته به في الحال ڪم هلائي. پنهنجي انگريزي لفظن ۽ جملن جو دائرو ڪشادو ڪرڻ لاءِ هيٺيون ڪارگر طريقو اٿڻ گهرجي.

هڪڙي پنجن، ڏهن روپين جي پڪي جلد سان ڪاپي وٺي، ان جي مختلف صفحن جي مٿان، هيٺيان سوال لکجن.

واٽ ڊڊ يو ڊو ٿوڊي؟

(تو اڄ ڇا ڪيو)

واٽ ڊڊ يو ڊو يِسٽرڊي؟

(تو ڪالهه ڇا ڪيو)

واٽ ول يو ڊو ٿو ڊي؟

(تون اڄ ڇا ڪندين)

وات ول ڀو ڀو تو مارو؟
(تون سڀاڻي ڇا ڪندين؟)

پوءِ انهن مان هر هڪ سوال جا جواب هيٺيان لکڻ ڪيائين.
مٿان سوال لکيو پيو هجي، هيٺ جواب لکجن، روز پنهنجي
خيالن جو گهوڙو ڊوڙائي، روز نوان نوان عجيب و غريب خيال
ڪاپيءَ ۾ لکي سگهجن ٿا. مثال طور: ”ڪالهه تو ڇا ڪيو؟“
ان جو جواب هن قسم جو لکي سگهجي ٿو:
(آئون ڪلهه ڪراچي کان لنڊن آيس)

وات جي پلاءَ کي گيهه جي شرف جو ضرور ڪونهي. مزي
خاطر ڪهڙا به مزيدار سوال جواب لکي سگهجن ٿا. ”سڀاڻي
تون ڇا ڪندين؟“ ”سڀاڻي آءُ انگلينڊ جي مهاراڻي ايلزبيت سان
ملندس“ اهڙا ٻيا ويهه هزار مزيدار خيالي جواب ڏئي
سگهجن ٿا. سڄو مدار ماڻهو جي عقل، دماغ ۽ ذهانت تي
آهي. هڪڙي ماڻهو کي انگريزيءَ جا رڳو پنج، ڏهه يا ويهه
پنجويهه صحيح جملا اچي وڃن ته انهن ٿورن لفظن ۽ جملن
مان هو انگريزي سوالن جوابن جي هڪڙي سڄي ڏيٺا ٺاهي
ويندو.

جڏهن ڳچ انگريزي اچي وڃي ۽ ڪجهه ڪتاب پڙهي وٺجن
ته پوءِ ڪتابن ۾ جيڪي سٺا جملا دل کي وٺن اهي هڪڙي
جدا ڪاپيءَ تي لکجن ۽ ياد ڪجن ۽ ڳالهائڻ ۾ سعيو ڪري
ڪتب آڻجن. ڏيٺا جي ڏاهن ماڻهن جي ڏاهپ ۽ هوشيارِي وارن
قولن جا ڪتاب انگريزيءَ ۾ بازار ۾ ملن ٿا، انهن مان چونڊجن
جيڪي چونڊيل دل کي وٺن انهن جون ڊڪشنريءَ مان
معنائون ڏسي اهي وري ڪاپي تي لکجن ۽ ياد ڪري لکڻ يا
ڳالهائڻ ۾ ڪتب آڻجن. انگريزي شاعريءَ جا ڪتاب به بازار ۾
ملن ٿا. انهن مان سادا ۽ سمجهه ۾ ايندڙ شعر چونڊي هر
موقعي تي، زور سان ۽ استائيل سان پڙهيا رهجن، ننڍڙا ننڍڙا
۽ سٺا بيت ياد ڪجن. انگريزي ٻولي ۽ گرامر سيکارڻ جي
اڪثر ڪتابن ۾ سٺا بيت ياد ڪجن. انگريزي ٻولي ۽ گرامر جي
ڪتابن ۾ انگريزيءَ ۾ خط پٽ لکڻ سيکارڻ جا طريقا ڄاڻايل
هوندا آهن. تنهن کان سواءِ انگلش ليٽر رائيٽنگ نالي ڪتاب به
ملندا آهن. انهن مان سکي، مشقون ڪرڻ گهرجن. ڀاتين
دوستن ۽ واقفن کي انگريزي ۾ سچا پچا يا خيالي خط لکڻ
گهرجن. خطن جا ڪي نمونا برزبان ياد ڪري ڇڏڻ گهرجن.
مناسب ڦير گهير سان انهن خطن جي نمونن کي بار بار
استعمال ڪرڻ گهرجي. جڏهن ٿوري گهڻي انگريزي اچي وڃي
ته انگريزي اخبارن مان خبرون پڙهڻ جو ڏاڻو سکڻ ڪپي. ان جو

طريقو هي آهي ته اول ته سنڌي يا اردو اخبارون پڙهي، انهن جي جيڪا خبر انگريزي اخبارن ۾ به هجي، اها چڱي طرح پڙهجي ۽ سمجهجي، مثال طور: خبر آهي ته نواز شريف يا بينظير فلاڻو بيان ڏنو آهي. اول اها اردو يا سنڌيءَ ۾ چڱي طرح پڙهجي ۽ سمجهجي پوءِ وري ساڳي خبر انگريزي اخبار ۾ پڙهجي، اول دل ۾ پوءِ زور سان روزانو ڪلاڪ ٻن لاءِ انگريزي زور سان پڙهڻ گهرجي ته جيئن زبان هري ۽ جي اچار غلط هجن ته ٻڌڻ وارن سمجهو ماڻهن جي صلاح سان اهي درست ٿين.

اسڪولن ۽ ڪاليجن جا ڪاپي ۽ سروس سان پڙهيل ۽ ڪوڙين ڊگرين ۽ وڏيرڪن ڪوٺائين جي زوري نوڪريءَ تي چڙهيل استاد انگريزي کان ڪٽيندا آهن. سندس سيڪاري اچار اڪثر ڪوڙا ۽ غلط هوندا آهن. مثال: لفظ بيد جو اچار ڪندا ٻڌ. ان ڪري انگريزي جي صحيح اچارن تي گهڻو ۽ خاص ڌيان ڏيڻ گهرجي. انگريزي سکڻ جي ڪم کي هڪڙي طرف هڪڙو ذاتي شوق، هڪڙو شغل، هڪڙي وندر، هڪڙي شخصيت جي تڪميل، مستقبل سنوارڻ جو وسيلو ڪري هٿ ۾ کڻڻ کپي. ٻئي طرف ان کي پنهنجي قومي جهاد ڪرڻ کپي. چڱيءَ طرح سمجهڻ گهرجي ته اسان جي نجات لاءِ انگريزي لازم آهي. اهو پنهنجي زندگيءَ جو اصول بنائي ڇڏڻ گهرجي. ته انگريزي ڳالهائجي. انگريزي لکجي، انگريزي پڙهجي ۽ انگريزي گهرجي، ته انگريزي پڙهائجي. پنهنجي گهر جي ڀاتين، دوستن، پيڙن پائرن ۽ واقفن کي ان ڳالهه جي تلقين ڪجي ته هو انگريزي ۾ قابل ٿين.

ضياع ۽ ان جي چاڙتن سياست بازن سنڌي ماڻهن کان انتقام وٺڻ لاءِ هڪڙي باقاعدي پلان ۽ رٿا مطابق سنڌ جي تعليم کي آزادي جي نعرن جي هوڪرن ۾ تباهه ۽ برباد ڪري، ڪلاشنڪوف ڪلچر جو شڪار بنايو آهي. جيستائين ان آفت جي تلافي نه ٿيندي، تيستائين سنڌ کي جيڪو هي ڪرنگهي جي هڏي وارو مفلوج ڪندڙ ڌڪ لڳو آهي، سو کيس چڙهڻ نه ڏيندو، حڪومت جو بنيادي فرض آهي ته ٻين ڳالهين سان گڏ سنڌي ماڻهن کي انگريزي سيکارڻ لاءِ خصوصي اپاءُ وٺي. پهرئين قدم طور هي فيصلو ڪيو وڃي ته جيڪو شاگرد انگريزي جي سبجيڪٽ ۾ فيل ٿيندو يا هڪ خاص تعداد ۾ مارڪون نه کڻندو، ان کي مٿي ڪلاس ۾ پروموشن نه ڏني ويندي. ٻيو ته عام سنڌي پڙهيل ماڻهن لاءِ هر شهر ۾ انگريزي جي سکيا جا سينٽر سرڪاري خرچ تي کوليا وڃن ۽ انگريزي

سيڪارڻ جو هڪ وسيع نظام قائم ڪيو وڃي. تعليم کاتي
اندر جدا انگريزي سيڪارجي. تنهن کان سواءِ باشعور سنڌ
دوست فرد، تعليمي ماهر، عوامي ڪارڪن، تنظيمون ۽ اين
جي اوز به پنهنجي پنهنجي وس آهر مختلف شهرن ۽ ڳوٺن ۾
صحيح انگريزي سيڪارڻ جا سينٽرڪولي انگريزي تعليم کي عام
ڪن ۽ سنڌ جي تعليمي چاڙهي جو رستو نئين سر کولين.

عالمي ادب تي هڪ مختصر نظر

يوناني ادب:

پيدائش: ٽي هزار ورهيه اڳ
يوناني 27 صديون اڳ لکڻ سکيا.
پهريون لکڻيون: قانوني.
پهريون عظيم يوناني ۽ عالمي شاعر: هومر.
وڏا عاشق شاعر: آرڪي لوڪس، الڪيس، سئفو (عورت).
ٻيا شاعر: هيشياد (700 ق-م)، اناڪرين، سمونائيڊس،
زينوفينز، سولون، پندار.
وڏا ڊراما نويس (مزاحيه): ايرسٽوفينس ۽ ميناندر.
(المياڻي): ايڪسائلس، صوفوڪلس ۽ يورپائيڊس.
عظيم فلاسافر: افلاطون (427 ق.م- 341 ق.م)، ارسطو (-322
384 ق.م)، پلاٽينس (205-ص 270/260 ص).
فصيح بيان مقرر: ائنتي فون (پهريون پيشه ور فصيح تقريرون
لکندڙ).
وڏا ناول نگار: چيريٽون (2 ص.ع)، هيليدورس (3 ص.ع)،
زينوفون (3/2 ص.ع)، اچيلس ٿيٽيس (2 ص.ع).
وڏا تاريخ نويس: هيروڊوٽ، ٽوڪائيڊائٽس (ص 460-ص 400)،
زينوفون.
ٻيا تاريخ نويس: پوليبس، ايرين، پليو ٽرچ.
لاطيني ادب
چار دؤر:

- (1) اوائلې دۇر: 24 صديون اځ – 24 ق.م کان 70 ق.م تائين.
 - (2) سونھري دۇر: 70 ق.م کان 18 ق.م.
 - (3) روپو دۇر: سن 18ع کان 133ع تائين.
 - (4) پويون دۇر: 133ع کان پوءِ جو دۇر.
- پھريون لاطيني اديب: انډرونيكس (غلام).
- اوائلې دۇر جا اديب: جوليس سيزر، سسيرو، ليوكريٽيس،
ورجل، هوريس، اووڊ، جوويل، ٽئسيٽس، ڪنٽيلين.
روپي دۇر جا اديب: سينيكا (وڏو ۽ ننڍو)، مارسل.
فصيح بيان مقرر: سسيرو، ڪنٽيلين.
تاريخ نويس: ڪننو، جوليس سيزر، لوي، ٽئسيٽس،
سنيٽونيوس.
- خطوط نويس: ميسرو، ڪنٽولس، هوريس، پلني (ننڍو).
سوانح حيات: سئيٽس، ٽئسيٽس.
آتم ڪھاڻي: هوريس، اووڊ.
ادبي تنقيد: هوريس، سسيرو، ڪنٽيلين.
قصا ڪھاڻيون: پيٽرونيوس، اپوليوس.

سنسڪرت ادب

- پهرين نيم ادبي لکڻي: رگ ويد (1400 ق.م).
سپ کان ڊگهو نظم: مها ڀارت.
ٻيا وڏا نظم: پڳوت گيتا، رامائڻ، گيتا گوندا.
وڏي ۾ وڏو ڪلاسيڪي شاعر: ڪاليداس.
ٻيا وڏا ڪلاسيڪي شاعر: وال ميڪي، داندن، اشوگهوش،
بانا، ماگها، ڀاواپوٽي، ڀاروي، هرشا، هالا، بلهانا، ڀرتري هري،
جنه ديو.
- ناٽڪ نويس: ڪاليداس، ڀاسا، سدارڪا، وساڪا دات، سيا
ملاڪا، ڀاوا پوٽي ۽ ٻيا.
- ڪلاسيڪي ادب جو وڏي ۾ وڏو مرڪز: اجيني (بهار).
وڏا اديب: سرما ديوا، ٻڏها سوامن.
مشهور آکاڻين جا مجموعا: پنج تنتر، هتوپادشا.
مشهور قصا: برهت ڪٿا، ڪٿا سرت ساگر، ڪاد ميري.
- چيني ادب
- شروعات: 34 صديون اځ.
- شاعريءَ جو پهريون مجموعو: 25 صديون اځ تيار ٿيو.
پهريون ڄاتل شاعر: چويوٿان (24 صديون اځ)

وڌي ۾ وڌو شاعر: ٿوفو.
بيا برک شاعر: تائو چين (شاعره)، لوچي، لي پو، لوفر، لي
 جنگ چالو، مائوزي تونگ.
چيني ادب جو سونهري دؤر: تانگ گهراڻي جو دؤر (618-907).
پهرين نثري تخليق: ”بهار ۽ سرءُ جا داستان“ (لو) (240 ق.م).
تاريخ نويس: سوما چين (85 ق.م).
جنگي فن: سن زو (ڪتاب: جنگ جو فن)، مائوزي تونگ
 (گوريلا جنگ، عوامي جنگ)
وڌي ۾ وڌو ناول نويس: ڪلاسيڪي: سائوچان (سرخ
 خوابگاهه جو خواب).
جديد: يانگ مو (عورت) (نوجوانن جو گيت).
بيا برک ناول نويس: لوڪٿان جنگ، ووچينگ اين، مائوتون،
 ووچنگ تزو، ينگ لنگ، هرچنگ چيهه.
ادبي تنقيد: ليو شيهه، يوئا هنگ تائو، لوهسون، مائوزي
 تونگ.
مترجم: بين فو، لن شو ۽ بيا.
برک ڊراما نويس: ڪوئان هان جنگ، ونگ شي فو، ماچي يوئا،
 گوئر مورو.

مشرقي ادب ۽ مغربي عالم

”هن جو خطاب دُنيا جي سمورين قومن سان آهي، ۽ (مغرب جي عظيم شاعرن ۽ اديبن) شيڪسپيئر، هومر (يوناني)، سروينٽيز (اسپيني) ۽ مانٽين (فرينچ) وانگر سندس ڪلام نت – نئون ۽ زنده جاويد آهي.“ هاڪاري آمريڪي اڪابر ۽ دانا ”ايمرسن“ اهو خراج تحسين نه ڪنهن روسيءَ کي ڏنو آهي نه والٽير، ڊيڪارٽ، بيڪن، ملٽن، شيلي ۽ گوٽي ڪي، يا مغربي دانشمنديءَ، شعر ۽ علم جي آسمانن جي هزارين بهڪندڙ ستارن مان ڪنهن به ٻئي کي. مغرب جي ڏاهي اهي عقيدت پريا لفظ شيخ سعدي عليه الرحمت لاءِ چيا آهن. شيخ سعديءَ جي ”گلستان“ لاءِ هيءُ عيسائي مفڪر چوي ٿو ته: ”هيءُ ڪتاب دُنيا جي انجيلن (مقدس ڪتابن) مان هڪ آهي“

شيخ سعديءَ واسطي مغربي دُنيا ۾ ايڏيءَ مقبوليت پيدا ڪرڻ جو سهرو اٽليءَ جي هڪ مترجم تي آهي، جنهن 1651ع ۾ ”گلستان“ جو لاطيني ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪيو، جنهن کي فرانس جي مشهور دانشورن-والٽير، روسو ۽ ٻين بيحد پسند ڪيو، هڪ انگريز پادريءَ ”جيريمي ٽيلر“ جڏهن لاطيني ٻوليءَ مان ”بوستان“ جو ترجمو انگريزيءَ ۾ ڪيو، تڏهن آمريڪا جي نامڪٺي مدبر، دانشور ۽ آمريڪي حڪومت جي باني، ”بنجامن فرينڪلن“ هڪ مزيدار چرچو ڪيو: هن کي هڪڙي حڪايت ڏاڍي وڻي، جنهن ۾ رواداريءَ ۽ ٻين سڀني سان مروت ڪرڻ جي نصيحت ڪيل آهي، سو هن وٺي اعلان ڪيو ته مون کي انجيل جي هڪ اصول کي گم ٿيل آيت ملي آهي! ان زماني جي آزاد خيال ماڻهن کي اها حڪايت اهڙي پسند آئي، جو سڀ وسهي ويا ته برابر هيءَ ڪا انجيل جي سوره مبارڪ آهي. سالن کان پوءِ مس وڃي اها ڳالهه ڪلي ته اصل ۾ هيءَ فارسيءَ جي حڪايت آهي. ”ايدون ارنالڊ“، ”گلستان“ کي ”عقلي پلاءُ، ادبي ٻوڙ، ۽ هڪ گوناگون اڪابر جو تيارڪيل ڪباب“ ڪري ويٺو آهي. ان کان

پوءِ ته سڄي يورپ ۾ ”سعديءَ“ جي ڏوم مڇي ويئي. ”سر رچرڊ برٽن“ ۽ جرمن عالم ”رهائيسڪ“ جا ترجما اڄڪلهه گهڻو مقبول آهن. جديد آمريڪي عالم ”يوحنا“ (يهودي) لکي ٿو ته ”جيترو هئا سعديءَ جي وقت جا مغربي عالم تنگ خيال ۽ ڪوتاهه نظر، اوتروئي هو فراخدل ۽ روشن خيال هو.“

اهڙيءَ ريت مغربي پادري، عالم ۽ اڪابر، نهايت محنت ۽ جانفشانيءَ سان مشرقي ٻوليون سکي، انهن جا قيمتي شاهڪار ترجمو ڪري پنهنجي وطن وارن اڳيان پيش ڪندا رهيا آهن. وري مغرب جا پڙهڻ وارا به اهي ترجما پڙهي، انهن جو پورو پورو قدر ڪن ٿا، چوٽيءَ جا مغربي دانشور، ڪمال فراخدليءَ سان انهن کي خراج تحسین پيش ڏيندا رهيا آهن. ڪي مغربي مفڪر ته هن چوڻ کان به نٿا هٻڪن ته مشرق جي فقط هڪڙي ڪتاب ئي پوريءَ هڪ صديءَ جي مغربي تهذيب کي مشرقي رنگ ۾ رنگي ڇڏيو. ڇناجه ”ايشيائي ادب جو خزانو“ نالي ڪتاب جو مؤلف لکي ٿو ته اوڻيهن صديءَ جي يورپي تهذيب تي جيڪو مشرقي رنگ چڙهيل هو، تنهن جو سڀ کان وڏو ڪارڻ اهو ڪتاب هو. ”الف ليليٰ“! جيڪڏهن الف ليليٰ جو پس منظر نه هجي ها، ته ”ڊيلاڪرو“ جي مصوري، ”رمسڪي ڪورساڪو“ جي موسيقي ۽ ”لارڊ بائزن“ جون ترڪي آکاڻيون جيڪر وجود ۾ ئي نه اچن ها. انگلينڊ توڙي آمريڪي بينڪن جي ارڙهين صديءَ جا سمورا اوائلي رسالا ۽ مخزنون الف ليليٰ جي نموني تي لکيل آکاڻين سان ٽٽار هوندا هئا. اڄڪلهه هاليوڊ جي فلمي صنعت جنهن نموني الف ليليٰ جي ڪهاڻين جون فلمون ڌڙا ڌڙ ٺاهي رهي آهي، تنهن مان ڏسجي ٿو ته الف ليليٰ جو فيشن مغرب ۾ هميشه مقبول رهندو.

عمر خيام جي رباعين مغربي ڏنيا تي جيڪو جادو ڪيو، تنهن جو ذڪر هتي دلچسپيءَ کان خالي نه ٿيندو. انگريز اديب ”فئنرجيرالڊ“ جڏهن اوڻيهين صديءَ ۾ خيام جي رباعين کي انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪري مغربي ڏنيا اڳيان پيش ڪيو تنهن کان وٺي هڪ صديءَ اندر عمر خيام جي مغرب ۾ ايڏو ڌاڪو مڇي ويو، جو خود سندس وطن ايران ۾ اڻ سؤ سالن اندر به کيس ايتري مشهوري ڪا نه ملي. انگلينڊ ۽ آمريڪا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ خيام نالي جون ڪليون قائم ٿي ويون. رباعين جا هزارين رنگبرنگي ايڊيشن شايع ٿي ويا. هڪ ايڊيشن، جنهن تي مشهور آمريڪي مصور ”ايلهوويڊر“ مصوري ڪئي هئي، تنهن جو وزن اڻ سیر هو! ”رباعيات“ جو

ٻيو ايڊيشن، ڏيئا جو ننڍڙي ۾ ننڍڙو ڪتاب آهي. ان جي ڊيگهه هڪ ڀاڱي چار انچ، ۽ ويڪر ٽي ڀاڱي چوڏهن انچ آهي! اڃا هڪ ٻئي ايڊيشن جي هڪ نسخي تي هيرن جواهرن سان جڙت ٿيل هئي، تنهن جي قيمت هڪ لک رپيا هئي! بدقسمتيءَ سان اهو ڪتاب 1912ع ۾ ٽائينڪ جهاز سان گڏ ٻڏي ويو. 1920ع ۾ جڏهن آمريڪا ۾ شراب تي بندش وجهڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي، تڏهن ان جي مخالفن زور شور سان عمر خيام جون شراب جي ساراهه ۾ ڇپيل رباعيون پڙهي دليل طور پيش ڪيون، ۽ اخبارن ۾ مضمون لکيا. خود ”ڪلئونس ڊئرو“ ۽ ”ٿيوڊور ڊريسر“ جهڙا هاڪارا اديب پڻ پنهنجي تقدير پرست فلسفي جي حمايت ۾ عمر خيام جي رباعين جا حوالا پيش ڪرڻ لڳا. خيام جي هڪ مغربي پرستار جو چوڻ آهي ته ”عمر خيام جون رباعيون ثابت ٿيون ڪن ته انساني پڪار قوميت جي ٻنڌڻ کان بالاتر آهي.“ اڄ به ڪيترن انگريزن ۽ آمريڪا جي ماڻهن جا نالا عمر خيام پويان آهن: چناچهه آمريڪا جي چيف آف اسٽاف، جنرل ”عمر برنڊلي“، ۽ مشهور آمريڪي تعليمي ماهر، ”عمر خيام مور“ جا نالا انهيءَ جا زندهه مثال آهن.

ارڙهين صديءَ جي اوائل ۾ ”ميٿيوارنالڊ“ ۽ ”ايٽڪنس“، ”فردوسيءَ“ جو ”شاهنامو“ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو. هڪ صدي پوءِ مسٽر ”ٽڪلسن“، عرب جي مشهور نابينا شاعر ۽ فيلسوف ’السعريءَ‘ جا شعر، ۽ ’مولانا روم‘ جي جڳ مشهور ”مثنوي“، ۽ ”ديوان شمس تبريز“ انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيا. ارڙهين صديءَ جي آخر ۾، ليڊي ”اٽن والفرڊ بلنٽ“، اسلام کان اڳ جي عرب شاعرن جي شهزادي، البيلي شاعر ”امر القيس“ جا قصيدا ترجمو ڪيا، ۽ اڳتي هلي، اوڻيهين صديءَ ۾ ”شاهه جو رسالو“ ”ٽرمپ“ صاحب جرمنيءَ مان شايع ڪيو. ڊاڪٽر ”سورلي“ ”شاهه“ جي ڪمال کي دل کولي داد ڏنو آهي، ۽ سندس ڀيٽ مغرب جي عظيم شاعرن سان ڪئي اٿس.

”ديوان حافظ“ عمر خيام جي رباعين کان ٻه صديون اڳ انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيو. اهو ترجمو انگريز مشرق دانن جي ابي، ”سروليم جونس“ ڪيو. يورپي نقادن جو چوڻ آهي ته ”حافظ“ شيرازيءَ مغربي اديبن تي زبردست اثر وڌو. ”لارڊ بائرن“، ”ٿامس مور“ ۽ ٻين رومانوي شاعرن تي حافظ جو اثر هڪ تسليم شده حقيقت آهي. ”گوٽي“ ”ديوان حافظ“ جي نموني تي، مغربي مشرقي ديوان لکيو، بلبل شيراز جا

مٺڙا نغما يورپ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ ڦهلجي ويا. ڪيترن يورپي شاعرن پنهنجو تخلص ”حافظ“ رکيو سندس يورپ ۾ مقبوليت جو هڪ دلچسپ مثال هي آهي ته ”سر آرٿر ڪانن ڊائل“ پنهنجي جاسوسي ناولن جي مشهور ڪردار ”شرلاڪ هومز“ وٽان حافظ جي شعرن کي سند طور پيش ڪرايو آهي. انگريز نقاد ”جان پين“، حافظ کي دنيا جي ٽن عظيم ترين شاعرن ۾ شمار ڪيو آهي. يعني شيڪسپيئر، بيو حافظ، فارسي شاعرن جي هن شهزادي جي شهپارن کي هر پنجين-ڏهين سال ڪو نه ڪو نئون يورپي پرستار ترجمو ڪندو رهندو آهي، تان جو ساڳيو غزل سوين شائق ترجمو ڪري ۽ چپائي چڪا آهن.

ايشيا جي ٻين عظيم ٻولين-جهڙوڪ سنسڪرت، هندي، چيني ۽ جپاني جي ادبي خزانن کي به يورپ وارن هرگز نظر انداز نه ڪيو آهي، انهن ٻولين جو سڀ کان قابل ذڪر شاهڪار هندستان جي ”ڪاليداس“ جو ناٽڪ ”شڪنتلا“ آهي، جو هن اڄ کان اٽڪل ڏيڍ هزار سال اڳ لکيو. ڪن مغربي نقادن کي شڪايت آهي ته ”ڪاليداس“ وٽ ”بلند سنجيدگي“ ڪانهي، ۽ ٻين هندستاني ناٽڪ نويسن وانگر هو به انساني دل جي اونداھن تنهن کي ڦولھڻ جي ڪا ڪوشش نٿو ڪري، جڻڪ هماليه جبل جي چوٽيءَ تي ويهي تمام پري کان انساني ڪمن ڪارين جو نظارو مزي سان ويٺو ٿي. هو قديم يوناني ناٽڪ نويس ۽ راڻي ايلزبيت پهرينءَ جي زماني جي انگريز ناٽڪ نويسن (جهڙوڪ شيڪسپيئر) جي رتبي کي رسي نه سگهيو آهي، جن انساني زندگيءَ ۾ ٽپيون هڻي ان جي فطرت، عادت، اخلاق ۽ ڪردار جا پيد ڪوليا آهن. پر، انهيءَ هوندي به، مغرب جي نظر ۾ رڳو هندستاني پر سموري ايشيائي ادب جو اوچي ۾ اوچو پرواز ”شڪنتلا“ ليکيو وڃي ٿو. ارڙهين صديءَ ۾ ”سر وليم جونز“ ان جو سنسڪرت مان انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو، ۽ يورپي پڙهندڙن سان ان تعارف ڪرايو، تڏهن کان انهيءَ ناٽڪ پي انداز مغربي پڙهندڙن ۽ ناٽڪ ڏسندڙن کي مزو پئي ڏنو آهي. مشهور معروف جرمن ناٽڪ نويس ”گوٽي“، ”ڪاليداس“ جون ڪيتريون طرزون اختيار ڪيون آهن. مثلاً ناٽڪ جي شروع واري اعلان جو ڍنگ، ”جان يوحنا“ اهو نسل، ثقافت ۽ زبان جا ويڇا ميساري، پڙهندڙن جي دل ۾ هڪدم گهر ڪيو وڃي. اها خوبي ٻين ترجمي ٿيل ادبپارن ۾ ورلي نظر ايندي.

ٻارهين صديءَ جي شيرين بيان هندي شاعر ”جئي ڏيو“ جي شاعريءَ ۾ مغرب ۾ گهڻي مقبوليت حاصل ڪئي آهي. سندس نظم ”گيتاگونڊ“، جنهن ۾ هن ڪرشن ڀڳوان جي گوپين سان رنگ رلين مٺائي ۽ ”راڌا“ سان عشق ڪرڻ جو رنگين داستان بيان ڪيو آهي، تنهن کي سنسڪرت جي انگريز عالم مسٽر ”ڪيٽ“ هڪ اهڙو شاهڪار سڏيو آهي، جو پرپور تاثر جو نقطه نگاهه کان سمورن هندستاني نظمن کان بلند آهي. هن کيس يوناني شاعرن ”ايسڪلس“، ”سافوڪلس“، ۽ ”يورپيڊس“ سان پيٽيو آهي. ”سرايدون آرنالڊ“ ان کي ”هندستاني نغمن جو سرتاج“ ڪري سڏيو آهي. بظاهر ته هيءُ هڪ مذهبي نظم آهي، پر منجهس وصال ۽ فراق جي جذبات ۽ جنسي لذتيت جي جهڙي مڪمل ۽ رنگين تصوير چٽي ويئي آهي، تنهن جو مثال خود ”امر القيس“ جهڙي بيباڪ شاعر وٽ به نه ملندو. هن صديءَ ۾ ”جارج ڪيٽ“ جيڪو ان جو ترجمو ڪيو آهي، سو عمر خيام جي ترجمان، ”فٽنرجيرالڊ“ جي ترجمي سان ڪلهو هڻي ٿو.

چيني ٻوليءَ جي قديم قصن جهڙوڪ ”سوئي ننگ جو قانوني قتل“، ۽ ان جي خوش نوا شاعرن جهڙوڪ ”وئنگ وي“، ”لي پو“، ”توفو“ جي شعرن مغرب ۾ ڪافي دلچسپي پيدا ڪئي. ”رابرٽ پين“ ۽ ٻين يورپي عالمن کين ترجمو ڪري مشهور ڪيو. ساڳيءَ طرح چان جي هر دلغيز ناٽڪ (جهڙوڪ ”اتسوموري“) ۽ انهن جي باڪمال شاعر ”تابيتو“، بيگم ”ساڪالوئي“، ”ياڪاموچي“، ”اڪي ميني“، بيگم ”ايگوچي“ ۽ ”باشو“ جا رباعين جهڙا ننڍڙا ننڍڙا مگر بيحد دلچسپ ۽ بامعنيٰ شعر پڻ يورپ ۾ ترجمو ٿي شايع ٿي چڪا آهن، يورپي نقادن دل کولي انهن تي بحث ڪيو آهي. ان کانسواءِ، سمورن ايشيائي مذهبن جهڙوڪ اسلام، ٻڌمت، هندو ڌرم، شنتو ازم، ڪنفيوشس جو مذهب، تائو مذهب جا مذهبي ڪتاب زبردست محنت سان ترجمو ڪري، شاندار نموني شايع ڪرايا ويا آهن.

منهنجي خيال ۾ يورپي اديبن ۽ عالمن جي انهيءَ حيرت انگيز فراخدليءَ بيمناهه ڳولا ۽ اٽڪ محنت مان خاص ڪري اسان جا اهي نوجوان سبق پرائي سگهن ٿا، جيڪي انگريزي ۽ ٻيون ٻوليون ڄاڻڻ جي باوجود پنهنجيءَ مادري ٻوليءَ ۽ پنهنجن هم وطنن جي خدمت لاءِ ڪجهه به نٿا ڪن. ڇا، سندن اهو فرض نه آهي ته هو به دنيا جي سڌريل ٻولين جا شاهڪار سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري ان کي مالا مال ڪن؟

تحريڪ جو مهاڳ

ڪي اخبارن ۽ رسالن وارا ڪهڙا موقعي پرست ٿيندا آهن. تنهن بابت هڪڙو تاريخي مثال تمام مشهور آهي. چون ٿا ته جڏهن نيپولين بونا پارٽ دشمن جي قيد مان جند ڇڏائي پڇي نڪتو ۽ پئرس ڏانهن روانو ٿيو، تڏهن پئرس جي هڪڙي اخبار جيڪا اڳي سندس تعريف ۾ زمين آسمان هڪ ڪريو ويئي هوندي هئي، تنهن اها خبر ڪجهه هن نموني ڏني:

”سوئر زنجيرون ڇنائي نڪتا!“

ٻئي ڏينهن به جڏهن نيپولين ڪونه پڪڙيو ۽ هو پئرس ڏانهن وڌندو آيو، تڏهن هيڊنگ ڏنائين، ”بونا پارٽ فرار.“ نيپولين جي واڌ قائم رهي ۽ اخبار پنهنجون روزانيون هيڊنگون ڪجهه هن نموني بدلائيندي ويئي، ”نيپولين بونا پارٽ جي پئرس ڏانهن روانگي.“ ”جنرل نيپولين پئرس پيو اچي.“ تان جو جڏهن هو شهر کي بنهه ويجهو اچي پيو، تڏهن لکيائين:

”شهناشاهه اعظم نيپولين بونا پارٽ جي پئرس ۾ شاندار تشریف آوري!“

اسان جي ملڪ ۾ ڪن اخبارن ۽ رسالن جي مالڪن انهيءَ کان به وڌيڪ بي حياتيءَ سان قلابازيون پئي کاڌيون آهن. گذريل ٽيهن سالن ۾ هيئن جنهن جنهن تيزيءَ سان اڃا بدلايا آهن، اوتري تيزيءَ ۽ ڦڙتيءَ سان شايد هيرامنڊيءَ جون دوشيزائون به مشڪل سان پنهنجا سرپرست بدلائي سگهنديون هجن. اهڙن ماڻهن پنهنجن قلمن توڙي پين زرخرید قلمن کان بڙيءَ طرح پيشو پئي ڪرايو آهي. ڪيڏو نه چڱو ٿئي ها جيڪڏهن ملڪ جي اهڙين سمورين ”آزاد“ اخبارن ۽ ”بيباڪ“ رسالن جي پيو نه ته به ايڊيٽوريلن جا ٽيهه ساله مجموعا شايع ٿيل هجن ها. پوءِ خبر پوي ها ته انهن هڪڙي ڏينهن ڪنهن جي ڪهڙن لفظن ۾ حمد ۽ ثنا ڪئي آهي ۽ ٻئي ڏينهن ان جي ڪهڙن اکرن ۾ مٽي پليت ڪئي آهي. اهم قومي معاملن بابت سندن هڪ وقت ڪهڙو موقف پئي رهيو آهي ۽ ٻئي وقت ٻئي اڃا جي درباري ٿيڻ کان پوءِ سندن

موقف ڪيئن بدلجي بنهه اور ٿي پيو آهي. اها به خبر پئي ها ته وقت گذرڻ کانپوءِ سندن مختلف موقف تاريخ جي روشنيءَ ۾ ڪيتريءَ حد تائين صحيح يا غلط ثابت ٿيا آهن؛ ۽ هي جو هو دعوائون پيا ڪن ته، ”اسان کي قومي معاملن بابت ٿئي ٿيندي جي سڀ خبر آهي - اسان وٽ هر ملڪي مرض جو ڪو ڪو علاج آهي“ سي دعوائون ڪيتري قدر پروسڀي جوڳيون آهن.

مثال طور جيڪڏهن اخبارون ۽ رسالا سالن جا سال وڌي مخرج سان ون يونٽ جا روحاني راز سمجھائڻ فرمائيندا هئا، جيڪي ايوب، يحيٰ ۽ ڀٽي صاحب جي مارشل لائن مان قوم کي جيڪي فيض مليا، تن جا ڳڻ ڳائيندا هئا، جن بنگال ۽ بلوچستان ۾ ڪيل قتلآمن جا ديني ثواب ۽ ڏيياوي فائدا کولي بيان ڪرڻ پئي فرمايا، جيڪي ڀٽي صاحب بابت ارشاد فرمائيندا هئا ته ههڙو نڪو ٿيو نڪو ٿيندو، تن کي جيڪر سندن اهي موتين جهڙيون لکڻيون پڙهي ٻڌائجن ۽ کائڻ پيچي ته قبلأ هاڻ به اهي ساڳيا خيال آهن يا ڪي ٻيا؟ جي ٻيا ته ان جي سببن جي ڪجهه تشريح ٿي وڃي ته ڏاڍو چڱو. ساڳئي وقت اهو به معلوم ڪري سگهجي ها ته ڪلهه سندن نظر ۾ پڻو ڪيئن قوم جو نجات ڏياريندڙ ۽ ولي خان ۽ ٻيا غدار هئا ۽ اڄ اوچتو وري پڻو غدار ۽ ولي خان ۽ ٻيا قوم جا نجات ڏياريندڙ ٿي پيا آهن.

ساڳيءَ طرح جيڪڏهن گذريل ٽيهن سالن ۾ پاڪستان جي ۽ خاص ڪري سنڌ جي وڏيرن ۽ سرمائيدار سياستدانن جيڪي سياسي بيان ڏنا آهن، تن جو ڪو مجموعو ڇپجي سگهي ها ته به جيڪر ڏاڍو سٺو ٿئي ها. سنڌ ۾ ته ڪڏهن اينن به ٿيو آهي ته ساڳئي ڏينهن تي ٻن مخالف وڏيرن سياستباز اڳواڻن جي حمايتين جا بيان ساڳين اخبارن ۾ شايع ٿيا آهن ۽ ڏٺو ويو آهي ته ڪن وڏيرن ساڳئي ڏينهن ۽ ساڳي اخبار ۾ هڪڙي بيان ۾ هڪڙي وڏيري سياستباز اڳواڻ جي حمايت ۽ سندس مخالفت سياستباز جي مخالفت ڪئي آهي، ته وري ان بيان جي ڀرسان ڇپيل ٻئي بيان ۾ سندس مخالف وڏيري سياستباز اڳواڻ جي حمايت ۽ پهرئين سياستباز اڳواڻ جي مذمت ڪئي آهي.

هي ”تحريڪ“ رسالي جي ايڊيٽوريلن جو مجموعو آهي. ان کي پڙهڻ سان خبر پوندي ته سنڌ جي انقلابي وطن دوست ماڻهن جي نقطه نظر کان مختلف بين الاقوامي،

ملڪي ۽ وطني مسئلا ڪهڙي روپ ۾ نظر اچن ٿا، ۽ انهن کي حل ڪرڻ جي راهه ڪهڙي ڏسڻ ۾ اچي ٿي.

ٻين ننڍين قومن وانگر سنڌين جي حالت به هر ڳالهه ۾ جڻ پوڇڻ وارن آبادگارن واري آهي. ملڪ ۾ ڀلي ڪٿي ڪهڙيون به چڱيون ڳالهيون ڇو نه پيدا ٿين پر اسان کي انهن مان ڪو فائدو حاصل ٿئي، تنهن جي ڪابه خاطري ڪانهي. ”ڏکيءَ توءَ ڏڪار توڻي وسن مينهڙا.“ ڇو ته واٽ تي اهڙيون بلائون گهٽ جهليو وينيون آهن، جو انهن وٽان ڪا اسان جي چڱائيءَ جي ڳالهه صحيح سلامت بچي اچي اسان تائين پهچي، سا ڏاڍي ڏکي ڳالهه آهي. ان ڪري اسان کي هر معاملي جي عام پاسي کي به ڏسڻو ٿو پوي ته ساڳئي وقت اسان جي خاص حالتن ۾ ان جو اثر اسان جي سنڌي عوام تي ڪهڙو ٿو وڃي پوي، اهو پاسو به ڄاڻڻو ٿو پوي.

مثال طور: ملڪ ۾ ڪارخانا جام ٿي پون، جمهوريت لاءِ جدوجهد زور وٺي وڃي يا ٻوڏ جي ستايلن لاءِ گهڻي امداد منظور ٿي وڃي، اهي سڀ ڀليون ڳالهيون، پر انهن مان سنڌي ماڻهن کي ڪو فائدو پهچي ٿو يا نه، تنهن جي پڪ هرگز ڪانهي. گهڻو امڪان اهو آهي ته اهي سڀ فائدا جيڪي ظاهري طور جڻ سڀني لاءِ آهن، سي درحقيقت مٿان ئي مٿان اندريان ۽ ٻاهريان سنڌ دشمن اڏائي وڃن ۽ سنڌي ماڻهن کي رڳو ڪاريءَ وارا ڪڪ هٿ لڳن. اهو به امڪان آهي ته جيڪا ڳالهه عام طرح فائديمند آهي سا اسان لاءِ مورڳو نقصانڪار بڻائي وڃي، ان ڪري اسان ماڻهن کي هر ڳالهه کي خاص پنهنجي نفعي نقصان جي عينڪ سان ڏسڻو ۽ پرکڻو ٿو پوي.

هر سڄي انقلابيءَ جو فرض آهي ته هو سڄو وطن دوست بڻجي ۽ پنهنجي وطن جي اندرين توڙي ٻاهرين ويرين جو سِر ڌڙ جو مقابلو ڪرڻ ۾ پنهنجي مظلوم قوم جو سِر سوڌو ساٿ ڏي، پر هن ڏيڻا ۾ فقط ڪا هڪڙي قوم ڪانه ٿي رهي. سوين هزارين ڀيون قومون به رهن ٿيون. اڄ ڏييا جا ماڻهو ٿلهي ليکي ٻن ڌرين ۾ ورهايل آهن، جي هڪٻئي جون جاني دشمن ۽ سدائين پاڻ ۾ ويڙهه پيون ڪن - هڪڙا انقلاب، آزادي، عوامي جمهوريت ۽ سوشلزم جا علمبردار آهن، ٻيا رجعت پرستيءَ، غلاميءَ، ڊڪٽيٽرشپ ۽ سامراج جا؛ جيڪي به ماڻهو، طبقا ۽ قومون پنهنجي قسمت بدلائڻ چاهيندا، تن کي وڪ وڪ تي رجعت پرستي، غلامي، ڊڪٽيٽرشپ ۽ سامراج جي عالمي ڪئمپ جا مڪاني ۽ ٻاهريان ڪٽڪ ڦري ايندا.

انهن ڪٽڪن کي اڪيلي سر منهن ڏيڻ ڪنهن جي به وس جي ڳالهه ڪانهي. ننڍو ٻار به پنهنجي مخالف سان وڙهڻ لاءِ ٻڌيون ڪرڻ، دوست ٺاهڻ سڀئي وٺي ٿو. قومن کي به ايئن ڪرڻو پوي ٿو ۽ ٻين قومن مان پار يون دوستيون رکڻيون پون ٿيون. پنهنجي قوم جا دشمن گهٽائڻ ۽ دوست وڌائڻ هر سڄي وطن دوست جو بنيادي فرض ٿي پوي ٿو. اڄوڪي دؤر ۾ سڄيءَ دنيا جي قومن جي وچ ۾ دوستي وڌائڻ کان سواءِ سڄيءَ دنيا جي ظالم قوتن کي منهن ڏيڻ ناممڪن آهي.

”تحريڪ“ سڄي وطن دوست ۽ سنڌ دوست آهي. ان ڪري اها سنڌ جا دشمن گهٽائڻ ۽ دوست وڌائڻ پنهنجو فرض ليکي ٿي، اها قومن جي وچ ۾ دوستي وڌائڻ جي طلبگار آهي.

وطن دوستيءَ ۽ قومن جي دوستيءَ جا فرض نپاڻ ڪا سولي ڳالهه ڪانهي. ڇو ته هڪڙين قومن جا ڪي ماڻهو دوستيءَ جي آڙ ۾ ٻين قومن جا ٽپڙ کائين ٿا ۽ قومن جي دوستيءَ ۾ زهر وجهن ٿا. ٻين قومن سان دوستي به رکڻي آهي ۽ پنهنجن بدمعاشن سان گڏ ڌارين بدمعاشن کي به تڙو آهي. اهڙو منو ٿيڻو ناهي جو ماڻهو ڳيهي وڃن. ’ڳلن ڪونئرن ڳل پٽائي‘ وارو ڪم ڪرڻو ناهي. نڪو اهڙو ڪڙو ٿيڻو آهي جو پنهنجي قوم کي اڪيلو ڪانگ تڙو ڪري ٻر ۾ ويهاري ڇڏجي. جتي دشمن پلي اچي رهيل ٽپڙ به ڦري ڪٽي وڃينس. مطلب ته ٻئي گدرا مُٺ ۾ ڪرڻا آهن. رڳو قومن جي دوستيءَ پاسي نهاربو ۽ گهر جا ٽپڙ نه سنڀالبا ته به پينگ ٿي ويندي ۽ جي اهڙي لت ڪٽي جو ڦورو ۽ ظالم ٽولا ته اڳيئي دشمن، اٽلو ٻئي سڄي جهان کي به دشمن بڻائي وجهو ته به گهر ڪونه هلندو. ڳالهه اهڙي ڪرڻي آهي جنهن مان لال به لپي ۽ پريت به رهجي اچي. پنهنجو به خير ٿئي ۽ سڄي جڳ جهان جو به خير ٿئي.

تنهن کان سواءِ پريس قانونن جي ڀل صراط تان به لنگهڻو آهي.

”تحريڪ“ پنهنجي سمجهه ۽ عقل آهر انهن ڏکين ۽ پيچيدن فرضن کي نپاڻ جي ڪوشش ڪندي رهندي آهي. انهن ڪوششن جو مطالعو ڪرڻ سان محب وطن سنڌين جي سمجهه ۾ واڌارو ايندو.

وڳ ڪه وسرياءَ

محترم رسول بخش پليجي صاحب جو سندس پٽ اياز لطيف پليجي
کي جيل مان لکيل خط پڙهندڙن لاءِ پيش ڪجي ٿو

ڪنهن ڪامڻ ڪيائ؟ ڪيئن پڻپولئين
ڪرھ ڪرھ؟
اڪين مٿي اڪيا، پڙ ۾ پير گڏاءِ!
وڳ ڪ وسرياءَ، ٻڌو جيئن گھاڻي
وه ڪرھ؟

منهنجا پيارا پٽ،
ڪيترن مهينن کان سنبرندي سنبرندي نيٺ اڄ توکي هي
خط پيو لکان. خط پٽ ۾ اڄ وڃ جي تڪليف کي خيال ۾ رکندي
مون هي خط ائين لکيو آهي جو جيڪڏهن ٻيو خط موڪلڻ
جو موقعو به ملي ته جيڪا ڳالهه چوڻي اٿم تنهن جا مکيه
نقطا هن ۾ اچي وڃن. هن ۾ مون ”بهترين جي اميد رکڻ ۽
بدترين لاءِ تيار ٿيو“ جي اصول هيٺ بهترين جي اميد رکندي
بدترين کي فرض ڪري ورتو آهي.

ان ڪري بلڪل ٿي سگهي ٿو ته توکي ائين لڳي ته هي
خط گهڻي ڀاڱي غلط، هڪ طرفن وڌاءَ وارن اطلاعن ۽ انهيءَ
جي رد عمل جي بنياد تي لکيل آهي ۽ ان ۾ توسان يا ڪن ٻين
سان بي انصافي ٿيل آهي، ان حالت ۾ تنهنجي باشعور ضمير
کي اختيار آهي ته پوري تپاس، ويچار ۽ تڪرور کان پوءِ
جيڪي ڳالهيون توکي پوري ايمانداريءَ سان وڌاءَ، هڪ
طرفائي يا سراسر غلط ۽ بي انصافيءَ واريون معلوم ٿين تن
کي ذهني طرح ائين ليک ڏيئي ڇڏڻ جڻ آهي لکيون ئي ڪو
نه ويو هيون، انهن بابت توکي يا ڪنهن به ٻئي کي ڪجهه به
دل ۾ نه ڪرڻ گهرجي.

گذريل ٻن سالن ۾ آءٌ عزيزن، قريبن ۽ يارن دوستن سان
گڏ تنهنجي باري ۾ به مختلف ماڻهن کان حال احوال وٺندو

رھيو آھيان. سڀني وٽان مون کي هميشه ساڳي ڳالهه معلوم ٿيندي رھي آھي. هر ڪو چوي ٿو ته تون پڙھائيءَ تي ڪجهه ڌيان ڏين ٿو باقي ٻيو سمورو وقت ائين فضول وڃائيندو رھين ٿو. ڪو عزيز قريب يا پاڙي اوڙي جو غريب غريو يا سنگتي ساٿي ڏک سک ۾ توکي به پير پرڻ لاءِ چوي ٿو ته تون پڙھائي يا گھر جي ڪم جي نالي ۾ ٺپ جواب ڏيو ڇڏين. اخبارن ۾ ڪڏهن ڪڏهن ايندو آھي ته فلاڻي سياستدان عملي سياست تان رٽائر ٿيڻ جو اعلان ڪيو آھي. ائين ٿو لڳي ته تون به 14 - 15 سالن جي عمر ۾ رٽائر ٿيو وينو آھين.

ٻن سالن جي انهن اطلاعن مان تو بابت ڏهن ۾ مجموعي طور ھڪڙي اھڙي ذهين ۽ باصلاحيت خوشحال ۽ لاپرواھه انفراديت پسند ۽ خود پرست، سابق روشن خيال ۽ ترقي پسند نوجوان جي تصوير اُڀري ٿي. جيڪو ھاڻ فقط پنهنجي ذات ۾ اعليٰ احساسن ۽ جذبن جي ڪا به چٽنگ ۽ بلند آدرشن جي روشنيءَ جو ڪو به ترورو سلامت نظر نٿو اچي ۽ جيڪو في الحال وقتي طور ئي سھي ذهني ۽ روحاني طرح ختم ٿي چڪو آھي.

”نڪو ليڪو ئي ٿيو، نڪو تتو ڏينهن،

تھان اڳي نينھن، چنو آڻڻ واريئين!“

جيڪڏهن واقعي ائين آھي ته اھو ھڪڙو نہایت دردناڪ الميو ٿيندو، نہ فقط تو ۽ مون لاءِ، پنهنجي خاندان ۽ سنگت ساٿ لاءِ، پر پنهنجي ڏيھ جي ڏوٿين ۽ جھانگين لاءِ پڻ.

ھڪڙو اھڙو ماڻھو جيڪو پنهنجي گھر جھڙي گھر ۾ خاص توجھه ۽ ڪوشش سان اعليٰ ترين آدرشن جي روشني ۾ پلجي وڏو ٿيو ھجي، جنھن جي ڪنن تي علم جا پھريان پڙلاءُ ”مان“ ناول جي آب حيات جھڙن لفظن جا پيا ھجن، جيڪو سڄي عمر حق جي حمايت جي جدوجھد جي ماحول جي وچ ۾ ۽ ان ۾ حصيدار رھيو ھجي جنھن ۾ ڄاڻي ڄم کان ھڙا گڻ ۽ لياقتون ھجن ۽ جنھن اڳتي وڌي ھڙيون صلاحيتون ۽ جوھر ڏيکاريا ھجن، سو اوسر ۽ جوانيءَ جي مند ۾ جيڪا انساني دلين ۾ عام طرح حق ۽ سچ جي تمنا ۽ تڙپ، تلاش ۽ جاکوڙ، ان جي حاصلات لاءِ سورھيائي ۽ قربانيءَ جھڙن جذبن ۽ آدرشن جي مڪڙي ڦٽڻ ۽ تڙي گل ٿيڻ جي موسم ھوندي آھي، ھيئن اکين اڳيان ڏسندي ڏسندي اوچتو ترين پر ويھي رھي، سا ڳالھه ڪا رواجي شيءِ نٿي ليکي سگھجي.

اھا ڳالھه پنهنجي جدوجھد ڪرڻ جي ھمت ۽ حوصلي جي فولادي قلعي جي ڪنگرن تي فخر ۽ دليريءَ سان جھولندڙ

اهڙين شاندار ننڍڙين جهندين مان هڪڙي شاندار ننڍڙيءَ جهنڊيءَ جي ڪري پوڻ جي ڳالهه آهي. جيڪي شاندار جهنڊيون پنهنجي ڏيهه جي ماڻهن جي پنهنجي زندگي ۽ دنيا کي بهتر بنائڻ جي اٽل ارادي ۽ پختي ثابت قدميءَ جون خوبصورت نشانيون پنهنجي واڌاري ۽ ڪاميابيءَ جون مضبوط ضمانتون ۽ پنهنجي روشن سپان جون من موهيندڙ خوشخبريون آهن.

مون کي تنهنجي ذهن ۽ روحاني ترقيءَ بابت هميشه فڪر رهندو پئي آيو آهي، ڇو ته مون کي تنهنجي راهه ۾ ڪيترين سازگار ڳالهين سان گڏ ڪيتريون سنگين رڪاوٽون به نظر اينديون آهن. ان ڪري مون بار بار توکي هوشيار، خبردار ۽ مڙس ماڻهو ٿيڻ لاءِ تاڪيد پئي ڪيو آهي.

پهرين ڳالهه اها ته تو اڃا تنهنجي پنهنجي زندگيءَ ۾ پنهنجي عمر سارو جهڙو چئجي تهڙو ڌڪ ڪو نه ڏنو آهي.

تاريخ جي هن ڏاڪي تائين، ماڻهن جي وڏي اڪثريت جي دنيا، ڏکڻ جي دنيا آهي. ان ڪري دنيا ۾ سڀ کان وڏو انساني رشتو سک جو نه، ڏک جو آهي. اڄ تائين ڏک ئي انساني سماجي زندگيءَ بابت ڄاڻ ۽ سمجهه جو وڏي ۾ وڏو وسيلو بڻيو آهي، جنهن سڌي يا اڻ سڌيءَ طرح ڏک نه ڏنو آهي، تنهن کي ڏکويل ماڻهن جي هن دنيا جي ڪهڙي خبر پئجي سگهندي. روشن خيالي، ترقي پسندي ۽ انقلابيت معنيٰ ماڻهن جي اڪثريت لاءِ ڏکڻ جي دنيا بدلائي سکن جي دنيا بنائڻ. جن ڏکڻ جي دنيا جو عذاب ئي برداشت نه ڪيو هوندو، سو ان کي بدلائڻ جي ڪهڙي ضرورت محسوس ڪري سگهندو، ۽ ان تبديليءَ جو ڪهڙو قدر ڄاڻندو؟ اهڙو ماڻهو پلا روشن خيال، ترقي پسند ۽ انقلابي ڇا جي لاءِ ٿيندو؟ ۽ جي ڪنهن سبب ۽ ڪنهن وقت وقتي طرح ٿي به پوي ته به هميشه لاءِ ڇو ٿئي؟ ڪو به فائدو نه ڏسي ۽ ڏنو وائو نقصان سمجهي به ڇو سدائين ترقي پسند ۽ انقلابي رهي؟

مطلب اهو ناهي ته جنهن گهڻي ۾ گهڻا ڏک ڏنا سو پاڻمرادو وڏي ۾ وڏو انقلابي ٿيندو يا جنهن ذري جيترو به سک ڏنو سو روشن خيال ۽ انقلابي ٿيندو ئي ڪونه، حد کان وڌيڪ ڏک تيز باهه وانگر آهي. جيڪي سامهون ايندس تنهن کي ساڙي خاڪ ڪري ڇڏيندو. ان ڪري ٻي هر ڳالهه وانگر، ڏک به فقط هڪ حد تائين فائديمند آهن ۽ سو به تڏهن، جڏهن سندس ڪوڙاڻ پڇڻ لاءِ ساڻس ڪي گهڻيون نه ته ٿورڙيون سنهيون ٿلهيون خوشيون به شامل هجن، يعني ڪجهه ڏک ته ڪجهه سک. خوشيءَ جي ملاوٽ کان بلڪل خالي بنهه حد کان وڌيڪ

ڏک نقصانڪار ٿيندو، حد ڪيتري هجي؟ اهو هر ماڻهوءَ جي جسماني، ذهني، روحاني قوت ۽ سهڻي تي مدار رکي ٿو. ۽ خوشيءَ جي معنيٰ ڇا؟ ٻين لکين قسمن جي خوشين کان سواءِ، پيارن پيارن ماڻهن سان روبرو يا ڪتابن ۾ ملاقات به خوشي آهي. ماڻهن جي سچي ۽ باشعور عزت به خوشي آهي. ضمير جو اطمينان به خوشي آهي. بري کي سيڪت ملڻ جو تصور به خوشي آهي. سپان جي ڪاميابي جي پڪ به خوشي آهي. ۽ ڏک؟ اهو به ماڻهوءَ ماڻهوءَ تي ۽ ماحول تي مدار رکي ٿو. ٻين هزارين لکين ڳالهين کان سواءِ ڪنهن ناول ۾ ڏکويل مظلوم ماڻهوءَ جي ڳالهه پڙهڻ به ڏک آهي، هزارين سال اڳ جي ڏکويلن جي ڳالهه ٻڌڻ به ڏک آهي. سمورين انسانذات جي سمورين پيڙائن جو تصور به ڏک آهي ۽ انهن سڀني ڏکن جو هڪدم ڪو نه ڪو تدارڪ نه ڪري سگهڻ سڀني کان وڏو ڏک آهي.

ماڻهوءَ جي ڏکن ۽ خوشين ۾، خاص ڪري ڏکن ۾ ڀاڱي ڀاڻيوار هجڻ کان سواءِ هن دور تائين جو انسان، انسان دوستيءَ جو گس لهي سگهي ٿي نٿو. سوين سال اڳ لطيف انساني زندگي ۾ ڏک جي احساس ۽ شعور جي ۽ ٻين جي سورن ۾ شريڪ ٿيڻ جي اهميت جو ذڪر هيئن ڪيو آهي:

ڏيڪاري ڏکن، گوندر گيس پرين جو،
 پسو پرائن سورن آڏو سسئي،
 ساجن مليس سور، سک نه ميريس
 سورن ۽ پرين.

*

سڪن مون سين ڪين ڪيو، سورن
 لڏيم سارون،
 سو سڪن ڏيئي، ورهه وهائيم هڪڙو،
 ٻڏي گوڏ گرت، ساڻو ڪجي سور جو.

ظاهر آهي ته هي شعر شاعراڻي وڌاءَ کان خالي ناهن. پر انهن ۾ اها بنيادي عظيم عالمي تاريخي سچائي سمايل آهي، ته انسانيت جي زبردست اڪثريت جو ساڻ ڏکن جو ساڻ آهي، جيڪو ماڻهو انسانيت جي زبردست اڪثريت جو ساڻ ڏکن کان به وڌيڪ نوان ڏک سوي ٿو. اهو دنيا جو وڏي ۾ وڏو سودي جو ڪاروبار آهي. گوتم ۽ عيسيٰ ۽ انهن کان گهڻو اڳ کان وٺي اڄ تائين ڪيترائي ماڻهو اهو ئي ڪاروبار ڪندا، جڳ جڳ ڪرائيندا ۽ جڳ جڳ جيئندا رهيا آهن.

سڄي جهان جي انهن ڏکڻ جي زهر کي چڪائي هو ان مان اعليٰ انسان دوست سرت ۽ سمجھه جون روشنيون، تعليمي عمل جون ماڳيون مصريون خوشي جون خوراڪون ۽ عزت ۽ شان جون سرهاڻيون بنائيندا رهيا آهن.

قاتل ڪمائي ڪري، وه ماڳي جي ڪن،

وٽان ويهي تن، پيچ ڪي پيالئون.

سڪن عيوض سور سورڻ وارا اهي سوداگرڻي هن ڌرتي جي سوين صدين جو بهترين فصل آهن. اهي سرواڻ انهيءَ وکر جا سونهارا ساٿ ڀري، ٻرن، ٿرن، جبلن ۽ جهنگلن ۾ روشنيون ۽ سرهاڻيون پکيڙين ٿا ۽ ٻرن پنيورن کي اجاري، لوڪ جي دلين تان هور ۽ خوف لاهي، ڏکين کي ڏک وهارين ٿا.

بر مڙيوئي بوءِ، ڇڏو ڇاٽيون مڪيون،
ڪيائين سرهين، واساڻين وٽڪار،
اچي آريءَ ڄام جو، وڻ وڻ منجهان
واس،

برو هو پنيور، آرياڻيءَ اجاريو.

حد اندر ڏکڻ سان گڏ حد اندر ڪي نه ڪي سنهڻا ٿلها، وڏا ننڍا سک ۽ سهوليتون به ماڻهوءَ جي شخصيت ۾ انقلابي واڌاري لاءِ فائديمند آهن پر جيئن ته اڄ تائين جي انسان جي زندگيءَ ۾ ڏک گهڻا سک ٿورا، ڏک ٻڌيڻي ۽ سک ٿانوي آهي. انڪري زندگيءَ جي صحيح سرت ۽ سمجھه عام طرح فقط ان کي پوندي جنهن وٽ ڏکڻ ۾ سڪن جو صحيح توازن هوندو، يعني جنهن وٽ ڏک جو احساس ۽ شعور وڌيڪ ۽ عام سک جي حاصلات ان جي ڀيٽ ۾ ٿوري هوندي. جنهن وٽ ڏک ٿورا ۽ سک گهڻا هوندا، ان جي زندگي بابت ڪرت ۽ سمجھه ۽ ان ڏانهن رويو عام طرح صحيح نه ٿي سگهندو.

تنهنجي اڃا عمر ننڍي آهي. پر تو ان عمر سارو به ڏک ڪو نه ڏٺا آهن. (گورڪيءَ جي ٻالڻ ڪيئن ٿو پائين) تو پنهنجي عمر سارو پنهنجي عمر جي ٻين ڪيترن ٻارن وانگر بکون، ڏک، ڏکا، ڏومان، رولڙا، تنگيون، مجبوريون، بي وسيون، محروميون، ڏلتون، خواريون، وير ۽ دشمنيون ڪو نه ڏٺيون آهن. تو تان اوچتيون ڇپون ڪو نه ڪريون آهن. تون اڃا پراون ڪلهن تان لهي پنهنجي پيرن تي بيٺو ٿي مجبور ڪو نه ٿيو آهين. تون هن ڀرئي جهان ۾ ڪڏهن به اڪيلو ۽ بي يارو مددگار ڪو نه ٿيو آهين ۽ تو تان ڪڏهن به ”آءُ اڪيلو سامهون سٿ“ وارو وقت نه آيو آهي تون جسماني يا ذهني

يا روحاني طرح ڪڏهن به زندگي ۽ موت جي ڪشمڪش ۾ مبتلا ڪو نه ٿيو آهين. تو مري جيءَ ڪو نه ڏٺو آهي. ائين ڪڏهن به ڪو نه ٿيو آهي، جو تون هڪڙو ڀيرو جسماني يا ذهني يا روحاني طرح ڄڻ مارجي چڪو هجين ۽ پوءِ وري تو ۾ ڄڻ ڄڻي ڄڻي سس ساهاهه پيو هجي، نه وري تون اهڙي ماحول ۾ رهيو آهين جتي تنهنجي آسپاس ۽ زندگيءَ جون قاتل حقيقتون روز تنهنجي جسم، ذهن ۽ ضمير تي مٽرڪا هڻي توکي پل پل سندن وجود جو عذاب برپا ڪرڻ تي مجبور ڪنديون رهن.

ٻئي طرف توکي تنهنجي پنهنجي طبقي جي تنهنجي هم عمر ٻارن جي پيٽ ۾ وڌيڪ سک ۽ سهولتون ميسر آهن. در حقيقت تون هڪڙو تمام ننڍڙو ئي سهي، پر هڪڙو هوند وارو ماڻهو ٿي پيو آهي. تو وٽ موٽر سائيڪل آهي. تو وٽ پنهنجو خلاصو ڪمرو آهي، ڪئين ٻيون شيون آهن، اهڙي ريت تون هن ننڍي عمر ۾ اڻ هوند وارن جي برادريءَ مان نڪري ٿورڙي گهڻي هوند وارن جي برادريءَ ۾ شامل ٿي چڪو آهين. لطيف سائين چوي ٿو ته هوند بوجو آهي. بوجي وارو ماڻهو بنا بوجي واري ماڻهوءَ جي پيٽ ۾ هلڻ ڏکيو ٿيندو. هوند وارا ڳورا آهن وڏيون منزلون ڪري نه سگهندا، اڻ هوند وارا هلڪا يا (لطيف جي ٻوليءَ ۾) هورا آهن. ڳورن ۽ هورن ۾ زمين آسمان جو فرق آهي. هوند واريون، بوجي واريون، گوريون پانڊٿيون سٺيندي سٺيندي ڳوٺ رهجي وينديون ۽ اڻ هوند واريون هلڪيون يا هوريون تيسين وڃن هاڙي جي هنن پار پهچنديون؟

هورين هاڙهو لنگهيو، ڳوريون پاسي
ڳوٺ!

ڪيچ تنين کي ڪوٽ، 'ڪين' جنين
جڙي ڪڇ.

*

ڪهي جا "ڪين" ڪٿي، پرينءَ پهتي
سس

هوندئا هوت پري، اوڏو آڻ هوند ڪي.

*

هوند جنين سين هوءَ، هوت نه هوندو
تن سس
نڪا هت نه هت ڳوري سندي ڳالهه،
ڪين پهتي سال، حال پهتي هوت

ڪي.

ظاهر آهي ته هي ڳالهيون قطعي ۽ تنگ معنيٰ ۾ اکر به اکر نه ٿيون ٿي سگهن. پر اهي بنيادي نسبت ۽ وسيع معنيٰ ۾ بلڪل صحيح آهن.

چوندا آهن ته ڀڄڻ جهلي هڪڙو واڻيو ٻيو مينهن! پاڻ جهڙن ماڻهن لاءِ موٽر سائيڪل ۽ هڪڙو مسواڙ تي ڏيڻ جهڙو ڪمرو به جبل جيڏا مسئلا پيدا ڪري سگهن ٿا ۽ چاهي ڏوهه ڪنهن جو به هجي پر ليلا جي هار وانگر دوستن ۾ دوريون پيدا ڪري سگهن ٿا.

ان گهوڙن هنئي گهڻيون، دوستن سان ڏو ڪيم! تون پورهيت عوام جي زندگيءَ کان گهڻو پري رهيو آهين ۽ سندن رهڻي ڪهڻي جو اثر تمام وڏي ڳالهه آهي چوڻي آهي ته ”سڳا سي جن جا پڪا اوڏڙا“ لطيف به چيو آهي:

گذرت گذران هو، جڙ لڳي تنهن جاءِ.

ماڻهو جهڙي ماحول ۾ رهي ٿو، جهڙي قسم جي ماڻهن سان گڏجي گذران، اٺ ويهه، واقفيت ۽ دوستي ڪري ٿو انهن جا خيال، چڱائي برائي جا ماپا ۽ معيار، پسندون ۽ ناپسندون، امنگون ۽ ادرش شعوري ۽ لاشعوري طرح سندن لونءَ لهرن ۾ سمائجي وڃن ٿا ۽ سندن قلب ۾ روح کي اڻ لکين زنجيرن ۾ جڪڙيو ڇڏيو ڇڏين!

من، اڪيون، تن تن، جتي جنب جيڏين.

مڙس ۽ نامڙس، رجعت پرست ۽ ترقي پسند وغيره ماڻهن جي وچ ۾ فرق جي بنيادي ڪارڻن مان هڪڙو بنيادي ڪارڻ رهڻي ڪهڻي جو فرق ۽ تضاد به آهي، ڪو ماڻهو عوام سان پيار ۽ سندس خدمت ڪرڻ جون ڪيڏيون به ڳالهيون پڙهي، ٻڌي ۽ ڪري، پر جي سندس رهڻي ڪهڻي سراسر عوام جي ابتڙ هوندي خواهش ۽ نيت کڻي ڪهڙي به سٺي هوندي ته به عام طرح، هو عوام دوستي ۽ عوام جي خدمت جي ڳالهين تي مضبوطي ۽ ثابت قدميءَ سان ۽ توڙ تائين هرگز قائم رهي نه سگهندو. ان ڪري ڪهڻيءَ سان گڏ رهڻيءَ جي به بنيادي اهميت آهي شاهه تڏهن هيئن چيو آهي:

تنهن ڪهڻيءَ ڪيو ڪو به؟ جي رهڻي نه

رهين ۽ سڀرين ۽ سڀرين ۽ سڀرين.

جي رهڻي سڀرين کي رهائڻ جي لائق نه هوندي ته سڳئي وات جي ڪهڻي کيس ڪهڙو پاڻ ڏانهن ڇڪي پاڻ وٽ رهائي سگهندي؟

هي جي هيترا ماڻهو زندگي جي وڏي عرصي تائين بي مثال جاکوڙن، قربانين ۽ سورهيائين جي باوجود توڙ تائين سڄا عوام دوست ۽ انقلابي نٿا رهي سگهن ۽ هڪڙي ڏينهن اوچتو ئي اوچتو ڪنهن ٽڪاءُ جي مرض ۾ ورتل ٻڪري وانگر ٺڪاءُ ڏيو پورا ٿيو رهن يا آهستي آهستي پوئتي هٽي ختم ٿيو وڃن سو ڇو؟ يا ته ماڻهوءَ تي اصلوڪي غلطي رهڻي ڪهڻي جي ناناڻڪي نڪ جي اوچتي چڪ پوندي آهي يا هو آهستي آهستي پنهنجي اصلوڪي صحيح رهڻي ڪهڻي بدلائي دشمن طبقن جي غلط رهڻي ڪهڻي جي ڌٻڻ ۾ ڦاسي پوندو آهي.

جڏهن اسين انقلابي ماڻهو عوام دشمن جي طرفان، سندن پنهنجي ناجائز مفادن خاطر، عوام واسطي مقرر ڪيل ۽ مٿين گمراهيءَ ۽ زبردستيءَ وسيلي مڙهيل رهڻي ڪهڻي، معيار زندگي ۽ فيشن جي ڪسوٽين کي رد ڪري، پنهنجي عظيم مقصدن جي روشني ۾ پنهنجي حقيقي ضرورتن، سڪن ۽ آسائشن جي شين ۽ ڳالهين لاءِ ڪوشش ڪنداسين ته اسين ڏسنداسين ته اسين زندگي جي هڪڙي زبردست جنجال ۽ پيڙا مان ڇٽا آهيون. هڪڙي ڳولپ ۽ غلامي مان آزاد ٿيا آهيون. جڻ هڪڙو جنڊ اسان جي ڳچي مان نڪتو.

اسين گهٽ پورهئي سان گهڻيون وڌيڪ بهتر ۽ ڪارائتيون ۽ دل گهريون شيون ۽ ڳالهيون حاصل ڪري سگهنداسين. اسان کي پاڳلن وانگر اجائي هن هٿان ۽ چٽي وٺ وٺان ڪانه ڪرڻي پوندي ۽ اسان کي سک ۽ آرام وندر ۽ ورونهن ۽ پنهنجي بهتر ۽ واسطي سوچ ويچار لاءِ ڪجهه وقت به بچي پوندو.

هڪ سمجهو ۽ باشعور انقلابي مزدور ۽ مارو ماڻهن جي رهڻي ڪهڻي اختيار ڪرڻ سان جڻ ڪنهن اسم اعظم جي ڦٽي سان اسين ڪنن جي کير کان پڇندڙ، ڊنل، هراسيل ۽ هوش خطا ٿيل ڏڪندڙ سهي مان ڦري شينهن جا ٻچا ٿي پونداسين. ان رهڻي ڪهڻي ۾ ڪو اهڙو عجب اسرار سمايل نٿي ٿو جو ماڻهوءَ جي ڪاڀا پلٽيو وڃي.

ڪو ڪٽ آهي ڪو، پسي پنهورن ۾!

ان باري ۾ لطيف سائين اسان جي صاف ۽ روشن رهبري ڪري ٿو.

هر ڳالهه ۾ چالو نظام جي غلط شين، ڳالهين، ڪسوٽين ۽ معيارن جي نه رڳو مخالفت ڪريو پر ان جي جاءِ تي، انهن جي عين ابتڙ صحيح شيون ۽ ڳالهيون ۽ ڪسوٽيون ۽ معيار قائم ۽ رائج ڪريو، اهي ڏسڻ ۾ پل ڪيڏيون ننڍڙيون، خسيس، ڪنهن جي نظر ۾ نه ايندڙ ڪنيون، ڪوجهيون ۽

اونديون ايتيون هجن انهن تي شرمسار هرگز نه ٿيو، انهن
 بابت معذرت به نه ڪريو. انهن جو حقيقي ۽ اڻ لکو قدر
 قيمت سڃاڻو، سمجهو، مشهور ڪريو، ساراهيو ڳايو ۽ وڃايو!
 اک الٽي ڌارون ۽، ابتو عوام کان،
 جي لهوارو لوڪ وهڻ، تون اونچو
 وهه اوڀر.

ههڙن هنڌن تي لوڪ جي معنيٰ آهي غلط نظام جي
 غلط ڪسوٽين ۽ معيار جي انڌي پوڄا ڪندڙ گمراه ماڻهو.
 عوام دشمن جي نظر ۾ جيڪي آهي سو نام نهاد قيمتي
 شيون، سون، رپيو ۽ انهن جا ملڪ! اهي ئي ساراهه جا، پيروي
 جا، دوستي جا ۽ عزت ۽ احترام جا لائق آهن. اوهين انهن شين
 ۽ سندن مالڪن کي رد ڪري ڇڏيو، جي مالڪن کي سڀ
 ڪجهه سمجهو انهن کي ئي ساراهه، دوستي ۽ عزت ۽ احترام
 جي لائق سمجهو.

پنهنجن سان ڪاڻو، پنهنجن جهڙو ڪاڻو، انهن جهڙو پهريو،
 انهن وٽ ويهو، انهن جي ٻوڏ کي جيءُ سمجهو، دشمن جي
 آڌرپاءُ کي ٽوڪاري ڇڏيو. محلن ۾ ماڙين کي گندو ۽ غليظ
 سمجهو ۽ انهن ۾ ويهڻ جي غلاظت پڪن ۾ اچي ڌوئي صاف
 ڪريو. پنهنجي ملڪيت نه هجڻ تي شرم نه، فخر ڪريو.
 ملڪيت جا نه، مڙس جا پٽ ٿيو، شين جا پوڄاري نه پر ماڻهن
 جا پٽ ٿيو، پوءِ نيٺ ڪنهن منزل تي اوهين سڄي ملير جا
 مالڪ ٿي ويندا ۽ هيءَ ڏيا اوهان جي قدمن ۾ سر
 جهڪائيندي:

لنگا آهيون نڪڻا، اسين سارو لوڪ،
 مارن ري نه مڃ! سيهو پائنج سون
 ڪي.

دوستي ڪنهن سان ڪجي؟
 جن ڪراين ڪڇ جا، ور ساهيڙيون
 سي.

*

ڪراين ڪروڙ جا، چوڙا ڪوڙا جن،
 سو مرڪ ماروئڙن، جتان لوڪ لڄ ٿئي.

*

ڪارا ڪراين ۾، سون اسان کي سوء،
 جنين سنڌي ٻوڏ ۾، ڀتيون ڀتين جيءُ،
 ٿن! تنين سان پيءُ، اوڏا اڏ پڪڙا،

بنجڻ کان بچائجي، تون اجائي سڪ، پيار، شهرت، شين، پئسن ۽ آرام جي مٺي زهر کان بچين، پنهنجي عمر جي ٻين غريب ٻارن وانگر ڏک سڪ ڏسين، گهر جي ڪنڊ مان ٻاهر نڪري، ڌڪا ڏوما کائي، مڇي محنتي، جفاڪش ۽ جانلو انقلابي مڙس ماڻهو بنجين.

انسان جا وڏي ۾ وڏا مسئلا ۽ مقصد اهي آهن جيڪي رڳو ڪنهن اڪيلي ماڻهو يا گهر جي نفعي نقصان جا ناهن، نڪي ڪي ڪنهن اڪيلي ماڻهو يا گهر جي ڊگهي عرصي جي ڪوشش سان حل يا حاصل ٿي سگهن ٿا، پر اهي اهي آهن، جيڪي گهر جا گڏيل آهن ۽ گڏپ وارين ڪوششن سان ئي حل ٿي سگهن ٿا، انهن سان گڏ بلڪ اڪثر انهن مان ئي ڦٽي نڪتل ٻيا انفرادي ننڍڙا روزمره جا مسئلا ۽ مقصد به آهن جيڪي هڪڙي ماڻهو يا هڪڙي گهر جي فوري يا ٿوري وقت جي ڪوشش سان فوري يا جلد حل ڪرڻ جا آهن. اهي ٻنهي قسمن جا نفعو ۽ نقصان پاڻ ۾ لازم ملزوم آهن، هڪٻئي تي دارومدار رکن ٿا، هڪ ٻئي کي متاثر ڪن ٿا، هڪ ٻئي ۾ سمايل آهن، پر انهن ۾ بنيادي اهميت گڏپ وارن مقصدن کي آهي. مثلاً جي گهڻن جي گڏيل فائدي وارو گڏپ جي ملڪيت وارو گهڻي ۽ ڪافي عرصي جي محنت ۽ خرچ سان تيار ٿيل ڪوهه ئي نه هوندو ته ڪا پاڻي ڀرڻ سويل وڃي يا جي دير سان وڃي ته ڇا؟ گهڙو ننڍڙو کٽو ته ڇا ۽ جي وڏو کٽو ته ڇا؟ گڏپ وارو ۽ گڏيل فائدي وارو اسڪول ئي قائم نه ڪرائبو ته پڙهائي تي انفرادي محنت ڇا جي ڪبي ۽ هوشيار ۽ ڄٽ شاگرد جي وچ ۾ فرق جو ڪهڙو فائدو؟ گڏيل فائدي جو واهه ئي نه هوندو ته ڀلي فصل لاءِ هر ڪنهن جي پنهنجي پنهنجي الڳ الڳ محنت اهر ڪيترو فائدو ڏيئي ڪيترو ڏيندي؟ جي قومون يا طبقا آزاد ٿي نه هوندا ته سندن سڌاري ۽ واڌاري جون عظيم اسڪيمون ۽ شاندار پروگرام ڪهڙي ذاتي ڪم ايندا؟ ڦورو ۽ ظالم نظام جي والي ۽ وارثن لاءِ ماڻهن جي بنيادي، وڏن ۽ گڏپ وارن مسئلن ڏانهن ڌيان ڏيڻ به سندن واسطي موت جو پيغام آهي، هو هميشه چاهيندا ته هر ڪو ماڻهو اڪيلي سر پنهنجي گر ڪنهن ۾ ئي پورو هجي، گڏپ جي بنيادي ۽ وڏن فائدين وارين ڳالهين کان بي خبر رڳو پٽڪڙن ۽ خسييس روزمره جي نفعن نقصانن لاءِ چاڪيءَ جي ڏاند وانگر سڄو ڏينهن ڦيرا ڏيندي، حياتي جا ڏينهن ڪاٽي وڃي قبر ڀيڙو ٿئي، وڏن بنيادي گڏپ وارن نفعن، نقصانن جو ماڻهن کي احساس ٿيندو ته کين پاڻ ۾ ٻڌي ۽ گڏ جو

احساس ٿيندو. سندن دماغ، ذهن ۽ دليون ڪشاديون ٿينديون، سندن نظرون پري تائين ڏسڻ لڳنديون. سندن سوچ مٿي اڏامندي، سندن خواب وڌيڪ شاندار ٿيندا، ان حالت ۾ ڦورن جو ڪهڙو حشر ٿيندو؟

جهڙا ۽ جيڏا زندگي جا مقصد، اهڙا ۽ اوڏا خيال، اهڙي ۽ اوتري نظر ۽ اهڙو ۽ اوڏو ماڻهو، جيڪو ماڻهو پنهنجي خوشي يا بي سمجهي يا مجبوري سبب روزمره جي انفرادي نسبتاً ننڍڙن مقصدن سان گڏ ڊگهي عرصي جي گڏپ وارن وڏن مقصدن کي ڌيان ۾ نه رکندو ۽ انهيءَ لاءِ به حصي رسيءَ اهر پاڻ نه پتوڙيندو ۽ پنهنجي نظر ۽ پنهنجا خيال فقط روزمره جي نسبتاً خسيس ۽ پتڪڙي ۽ پاڻ ۾ ئي پوري ماڻهو کي ڏيا جو ٻيو هر غريب ماڻهو فقط پنهنجو رقيب ۽ ويري نظر ايندو، ٻيو ڪجهه به نه. جنهن جي ذهن ۾ گڏيل مقصدن جو وهڻ گمان به نه هوندو، اهو گڏپ کي ڇا ڪندو؟ اهو ٻين پاڻ جهڙن سان ٻڌي، قرب رکڻ، ساڻن منظم ٿيڻ، ڪلهو ڪلهي ۾ ڏيئي هلڻ مان ڇا ڄاڻي؟ ان ويچاري جي زندگي فقط پاڻ جهڙن سان ڳرندي، ڏند ڏيندي، ڏاڙهيڻدي، ساڻن وير، ساڙ، حسد ۽ ڪينو رکندي سڙندي ۽ پچندي، ٻين تي خسيس برتريون حاصل ڪري خوشيءَ وچان کڳيون هڻندي، پنهنجن هيٺن کي لتون هڻي ڪيرائيندي ۽ پنهنجن دشمنن اڳيان پڇ لوڏيندي ۽ سندن هٿ پير چٽيندي گذري ويندي، ڦورو ۽ ظالم نظام جي ڪم لاءِ اهڙا جوان ڪي بيا؟

ان ڪري هر ڦورو ۽ ظالم ماڻهن کي گڏپ بدران اڪيلائيءَ، انفراديت پرستي ۽ پنهنجو منهن وٺي هلڻ جو سبق ۽ حڪم ڏئي ٿو. هر قيدي پنهنجي پنهنجي ڪولي ۾ بند هجي! ڪو به پاڻ ۾ نه ڳالهائي! قيدين پاڻ ۾ ڳالهائي وڌو ۽ گڏجي پيا ته پوءِ قيد جي ديوارن جو ڇا ٿيندو؟ هر اهڙو نظام ماڻهن کي گڏپ، گڏيل مقصدن، گڏيل سوچن، گڏيل ڪوششن کان پل پل سختين سان روڪي ٿو. ڦورو ۽ ظالم نظام جي وسيع قيد خاني يعني سندن غلام سماج جي قيد جي قانون يا جيل مٿوئل ۾ وسيع نظري، فراخدي، بي لالچي، دور انديشي، همدردي، ساٿ، گڏپ، پائيچاري، دوستي، محبت، خود قرباني، همت، سورهياڻي ۽ ثابت قدمي وغيره، ڳالهيون سنگين کان سنگين ڏوهه آهي. هنن جو قانون پاڻ ۾ وير، ڪيني، بغض، اڪيلاپ، خود پرستي، خود غرضي، شين جي پوڄا ۽ ماڻهن لاءِ ڌڪار جو سبق ۽ حڪم ڏئي ٿو، جيڪو ان قانون جي خلاف ورزي ڪري ٿو، تنهن کي هڪڙي پاسي

گڏيل مقصدن، گڏيل ڪوششن ۽ گڏيل حاصلاتن جو عام طرح ڪو به رستو هٿ نٿو اچي ۽ جي اچي ٿو ته اهو جلدي وڃيو ڪنهن اوجھڙ ۾ پوي يا اهڙو ڏکيو، اٿانگو نڪريو پوي جو کڻڻ جو ۽ منزل تي رسائڻ جو نالو ئي نٿو وٺي. ٻئي پاسي کيس نظام جي نافرماني ڪرڻ جي ڪري اڻ هوند، محرومي، بي عزتي، سماجي ناپسندي ۽ ڏڪار ۽ جسماني تڪليفن ۽ اذيتن جي سزا ملي ٿي.

ان ڪري عام طرح هر ذهن، هر گهر، هر گروهه شعوري توڙي لاشعوري طرح گڏپ جي شاندار شاهي سڙڪ کي سماجي خودڪشي ۽ تباهيءَ جو رستو سمجهي ان کان ونءُ وڃي ٿو، هو اڪيلائپ، انفراديت پرستي، جنسي پٽي، خود پرستي، خود مطلبي، خود غرضيءَ جا ۽ ماڻهپيءَ بدران شين جي پوڄا جا سوڙها پيچرا وٺي ٿو.

جن گهرن يا گروهن ۾ ڪي مٿي ڦريل ماڻهو ان جي ابتڙ، گڏيل مقصدن، ڪوششن ۽ حاصلاتن جي سوچ ڦهلائڻ ۽ واٽ وٺڻ جي ڪوشش ڪن ٿا، اتي هر وقت ذهني ۽ جذباتي گهرو لڙائي جاري رهي ٿي، جن گهرن ۽ گروهن ۾ ڪي فرد ترقي پسند سوچ وارا آهن ۽ ڪي مٿاڇري ترقي پسند ۽ بُنيادي طرح رجعت پرست يا زمانه ساز سوچ وارا آهن، تن ۾ ته سوچن جي اها جنگ اڃا به وڌيڪ اٿانگي ۽ پيچيده ٿيو پوي، ڇو ته صفا ۽ سنئين سڌي رجعت پرست سوچ سان ويڙهه اهڙي ڏکي ناهي جهڙي مٿاڇري ترقي پسند ۽ بُنيادي طرح رجعت پرست يا زمانه ساز سوچ سان.

پنهنجي پٽ ۾ پنهنجي ترقي پسند سوچ جي هڪڙي مکيه علامت اتفاق سان آءُ به ٿي پيو آهيان، ان ڪري جيڪي ماڻهو مون سان گڏ بُنيادي طرح پنهنجي سوچ جي سار سنڀال لهڻ به نٿا وسارين، هر قسم جي مخالفن ۽ سندن داخل ڪيل ڪيسن جي ڪمي ڪانهي. آءُ هُجان نه هُجان، ڪيس جي شوائبي چوويهه ڪلاڪ چالو آهي. نهايت ”غيرجانبداري“ ”همدردي“ ۽ فضيلت وارن لفظن ۾، مثالن، ثابتن ۽ دليلن سان پنهنجي سوچ کي هڪڙي غير عملي ۽ هوائي سوچ، هڪڙي برپٽ ڏانهن منهن ڏيڻ واري حرڪت، هڪڙي معاف نه ڪرڻ جهڙي حماقت ثابت ڪري ڪيس عملي طرح هڪڙي گار، هڪڙي لعنت هڪڙو ڏوهه بنائي، ڪيس مون سان گڏ اڻ ٿي پهر يار بار سنگسار ڪري بار يار سوريءَ تي چاڙهيو ٿو وڃي.

ڦڙيءَ ڦڙيءَ تلاءُ، بلڪ ڦڙيءَ ڦڙيءَ ماڻهوءَ کي پاڳل به بنائي سگهي ٿي. تو پڙهيو هوندو ته چين ۾ جيڪي ماڻهو هر

قسم جي عذاب جي باوجود حاڪمن کي سنوت نه ڏيندا هئا، تن کي ٻڌي سوگهو ڪري انهن جي سسيءَ مٿان پاڻي ڦڙو ڦڙو ڪري ڪريندا رهندا هئا تان جو هو پاڳل ٿي پوندا هئا. اڏوهي جا ڌڙي جيترا جيوڙا زبردست درخت ڪپرايو رکن. ڪٽ جا ڌڙا لوهه کي به اندران کايو ڇٽ ڪريون ڇڏين. اٺن پهرن جي اڻ ڪٽ مقدمي بازيءَ، دانهن، فريادن، ڪن حالتن ۾ طعنن، مهڻن ۽ ڳوڙهن جي وضاحت جي ٻوڏ اڳيان عقل ۽ سمجهه ۽ واجبي ۽ بي واجبي جو ڪهڙو بندوبست جهلي سگهي ٿو ۽ سو به هڪڙي اهڙي ٿورڙي عمر، ڄاڻ ۽ تجربي واري ماڻهوءَ جو عقل ۽ سمجهه جيڪو ڪن جي احسانن جي بار هيٺ ڊپيل هجي ته ڪن ڏکين ۽ پيچيدن ۽ ظاهري طرح لاعلاج ڪيسن ۾ بچاءَ جي بار هيٺ وڪيل جي حيثيت ۾ احساس ڪمٽيءَ ۽ احساس جرم جو شڪار ٿيل هجي ۽ جنهن کي هڪڙي سوچ ۽ هڪڙي واٽ وٽان جيڪي طلب جي سو هڪ تريءَ تي تيار ٿي ملي سگهي ته ٻي وٽان رڳو نصيحتون، واعظه، فرمائشون ۽ حڪم ناما سرن!

تنهن کان پوءِ تون اهڙي گهر ۾ پيدا ٿيو آهين، جنهن جا اڪثر ڀاتي پنهنجي ننڍڙي پٽڪڙي ڏيا ۾ ٿورڙا اهم ۽ مشهور آهن ۽ انهن جي ٿورڙي اهميت ۽ مشهوريءَ جا اولڙا توتي به پون ٿا. تنهن سان گڏ تنهنجي پنهنجي ننڍڙي ڏيا ۾ توکي به ڪافي اهميت ۽ مشهوري آهي، بلڪ تنهنجي عمر جي حساب سان اها حد کان وڌيڪ ٿي چڪي آهي. جڏهن ڪو مال ڪنهن گاهه يا ٻي قوت گهڻي ڪاڻ کان پوءِ ان مان بيزار ٿي پوندو آهي ته پاڳيا چوندا آهن ته ڪچرجي پيو آهي. تون به حد کان وڌيڪ اهميت، شهرت ۽ مقبوليت سان ڪچرجي پيو آهين. تو وٽ انهن شين جو ايترو ضرورت کان وڌيڪ ذخيره گڏ ڪيل آهي جو توکي نه رڳو ان ۾ واڌاري جي به ڪا ضرورت ڪانهي پر ان ۾ ڪافي ڪجهه گهٽائيءَ جي به توکي گهڻي پرواهه ڪانهي. تنهنجي سوچ اها ٿي ڏسجي ته اهي شيون ڪنهن به سبب جي ڪري گهٽجي گهٽجي جتي وڃي بيهنديون اتي به آهي تنهنجي باقي زندگيءَ کي باوقار رکڻ لاءِ ڪافي رهنديون.

درحقيقت ڪيترن ٻين ٻارن وانگر تولا به ذاتي ۽ خانداني اهميت ۽ شهرت هڪڙو ڪاروبار بنجي پئي آهي. هر ڪو ماڻهو تو مان هر ڳالهه ۾ غير معمولي توقعات رکندو رهيو آهي ۽ تون پنهنجي عزت بچائڻ خاطر پاڻ تي جبر ڪري انهن کي اڪثر پورو ڪرڻ تي مجبور رهندو آيو آهين، تان جو ائين

ڪندي ڪندي اهي توقعات تو لاءِ هڪڙو وبال ۽ چٽي بنجي پيون آهن ۽ تون محسوس ٿو ڪرين ته تون انهن جو قيدي بنجي پيو آهين. هر وقت پنهنجي عمر، سمجھه ۽ معيار کان مٿڀري عمر، سمجھه ۽ معيار جي ماڻهن جو ڀارت ادا ڪندي ڪندي تنهنجو ذهن ۽ روح رهڙجي ۽ چچري بغاوت ڪرڻ لڳا آهن.

ٽئين طرف ان سڄي ذهني ۽ روحاني خرچ جي پورت ڪرڻ لاءِ توکي جيڪا خوراڪ ڪپي سو توکي ميسر ڪونهي. جيڪي ٿورا گهڻا سنڌي، اڙدو ڪتاب تون هيٺ پڙهڻ جهڙو آهين ۽ پڙهڻ لاءِ تيار آهين سي تو اڌو پڙهي ڇڏيا آهن. انهن مان تون پنهنجي موجوده ٿورڙي سمجھه مطابق جيڪي پرائي سگهيو آهين، سو پرايو اٿئي تنهنجي جهڙي قسم جي محفوظ، سڪي سفيد پوش زندگي آهي سا توکي انهن مان ان کان وڌيڪ وسيع ۽ گهرو مطالعو تون ان ڪري نٿو ڪري سگهين جو اول ته توکي تنهنجي قسم جي زندگي ان جي ضرورت مهيا نٿي ڪري ٻيو ته ڏيا جو برو توڙي سٺو چوٽيءَ جو علم، ڄاڻ، وندر علم ۽ سائنس بين الاقوامي ٻولين ۾ آهي، جهڙوڪ انگريزي، فرينچ، جرمن، روسي وغيره انهن مان توکي هڪڙي به نٿي اچي. اهڙي طرح تنهنجي ذهن ۽ روح جا موجوده سرچشما سڪي خشڪ ٿي ويا آهن، ٻين تائين تنهنجي بي علميءَ جي ڪري تنهنجي پهچ ڪانهي.

جيتري قدر تنهنجي پڙهائيءَ جو سوال آهي ته تون برابر پڙهين پيو، جهڙيون تنهنجون سازگار حالتون آهن تهڙو توکي زبردست ۽ مثالي ڪاميابيون حاصل ڪرڻ ڪنڊيون هيون. پر بهرحال توکي شابس آهي جو تون پنهنجي ٻين ڀائرن جي پيٽ ۾ چڱو پڙهين پيو. اميد ته تون همت ڪري پڙهندين ۽ پنهنجي دل گهري منزل تي پهچڻ ۾ ڪامياب ٿيندين. پر سوال آهي ته جيڪو اياز ان منزل تي پهچندو سو ڪهڙو ماڻهو، ڪهڙو اياز هوندو؟ ان ڳالهه جو دارومدار ان ڳالهه تي آهي ته اياز ڪهڙي سوچ سوچيندي ۽ ڪهڙي زندگي گهاريندي ان منزل تي رسي ٿو. عام طرح اعليٰ تعليمي ڪاميابي حاصل ڪري ۽ اعليٰ ملازمت حاصل ڪري ماڻهو فقط سڌي يا اڻ سڌيءَ طرح ماڻهن جو رت چوسيندو هزارين لکين جڙن ۾ هڪڙي وڌيڪ جڙ جو بلڪ جڙن جي هڪڙي وڌيڪ ڪٽنب جو اضافو ۽ انهن جي پالنا ڪندا رهيا آهن. هڪڙو خودغرض ۽ خود پرست

حقيقي طرح احمق ۽ جاهل صاحب، هڪڙي اندر جي ڪاري،
 ٻاهران پينٽ ٿيل گڏي ٿاڻيپ ميم صاحب ۽ چار پنج ننڍڙا حرام
 خور رت چوس صاحبزادا ۽ صاحبزاديون ۽ شين ۽ سامان جا
 ڪجهه انبار، الا-الا خير صلاح، ماڻهن جي نقطه نظر کان انڌيءَ
 رڌيو، ڪٿيءَ چٽيو!

توئي دين تعليم بابت ڇا چيو هو سو توکي چڱي طرح ياد
 هوندو ”هي تعليم تو وٽ قوم ۽ وطن جي امانت آهي. ان
 کي ڪرسي ماڻڻ لاءِ نه، پر قوم ۽ وطن جي خدمت ڪرڻ لاءِ
 ڪتب آڻڻي آهي.“

جيڪڏهن ڪو ماڻهو واقعي تمام گهڻو چاهي ۽ تمام گهڻيءَ
 ۽ لڳاتار ڪوشش ڪري ته زندگيءَ جي گهري مشاهدي ۽ وسيع
 ۽ اونهي مطالعي وسيلي جيڪي رڪاوٽون دور ڪري ماڻهپي
 جي واٽ تي قائم رهي تمام گهڻو اڳتي وڌي سگهي ٿو.

مثال طور عام طرح برابر مشهور ماڻهن جو اولاد ٻوٽو
 ڪو نه ٻاريندو آهي، پر ان جي ابتڙ خاص مثال به آهن، موتي
 لعل نهر پوڻ به سرماييدار سياستدان هو، پُٽس جواهر لعل
 نهر پوڻس وڌيڪ مشهور ٿيو ۽ پوٽس اندرا به گهٽ ڪانهي.
 ڪم ال سين جو ڏاڏو ۽ پيءُ، پاڻ ته مشهور وطن دوست ۽
 انقلابي هئا پر سندس پٽ به پنهنجو مٽ پاڻ آهي. هوجي
 منهن جي خاندان جي سڄي توکي خبر آهي، ناديا جي مڙس
 جو سڄو گهر ساڳئي رنگ ۾ رڳيل هو. ساڳئي طرح ڪيترا
 اهڙا ماڻهو آهن جن جي زندگيءَ ۾ ظاهري طور ڪو وڏو ڏڪ
 يا محرومي ڪانه هئي، مارڪس، اينجلس، لينن ۽ چو اين لائي
 ڏکين بکين گهرن جا اولاد ڪو نه هئا اهي ذاتي ڏڪ جو نه پر
 زندگيءَ جي وسيع مشاهدي ۽ مطالعي جي واٽ وٺي
 پنهنجي اعليٰ آدرشن ۽ تاريخ ساز ڪارنامن جي منزل تي
 رسيا، ٻي طرف بي انداز ماڻهن جي زندگي ڏکڻ سان ٽيماڙ
 آهي پر هو پنهنجي ڌر جي پاسي نه دشمن جو پاسو جهلائي
 زندگي گذارين ٿا. رهڻي ڪهڻي جي معاملي ۾ به ڪيئن
 خاص حالتون آهن. اينجلس هڪڙي ڪارخاني جي پائيوار جو
 پُٽ هو ۽ پُٽس پاران ان ڪارخاني ۾ ڪم ڪندو هو ۽ تونگرڻ
 جي زندگي گذارڻ تي مجبور هو. پر اها فضول ۽ واهيات
 زواليت ڏانهن ويندڙ زندگي کيس دوستن کان، پنهنجي عظيم
 آدرشي منزلن کان دور ڪري نه سگهي. هو فقط ڪنهن حد

تائين جسماني طور ان ماحول ۾ رهندي، ذهني، روحاني ۽ عملي طور پنهنجي دل گهرڻي ڏيا ۾ رهندو هو.
 وهي منجهين وڳ، ڪٽوريءَ ڌار چري،
 ماءُ منهنجي ڪرهي، پڌر پڳ ۾ لڳ،
 جڳ، سين جهڙو جڳ، هيٺين سين هٿ
 چري

توڪي خبر هوندي ته سفيد پوش مارڪس سان نوابزادي شادي ڪئي ۽ توڙ نياهي ۽ تونگر اينجلس وري پنهنجي اڻ پڙهيل نوڪريائيءَ سان شادي ڪئي ۽ توڙ نياهي. ان جي مرڻ کان پوءِ وري ان جي اهڙي ئي اڻ پڙهيل ڀيڻ سان شادي ڪيائين! اهڙي ريت هنن ڏنيا کي ڏيکاريو ته سرمايه دار نظام جا زنجير هنن کي ذهني طرح ڇڪڙي نٿي سگهيا.

نو نيئر، ڏهه ڏانويون، پندرهنه پٽه
 پي
 بگهاڙيون بغلن ۾، لکين لوهه لڳاس،
 جو سڄڻ يار پياس ته چرڪ چلائين
 هيڪ
 رڙي.

(شاهه)

سوچون هميشه ساڳيون نٿيون رهي سگهن ۽ نه رهڻ گهرجن. انهن ۾ هر وقت واڌارو ۽ سڌارو ايندو رهڻ گهرجي، پوئتي موٽ، واڌاري جو اهڙو لازمي جزو آهي جهڙيون لاهيون چاڙهيون ۽ ور وڪڙ، سوچون رڳو اڳتي نه پوئتي هڻديون. صحيح ايمان، انڌي عقيدتي تي نه پر شڪ، گمان ۽ مخالفن سان ڪامياب مقابلن جي ٿيڻ تي ئي قائم ۽ دائم رهي سگهندو آهي. ان ڪري شڪ ايمان جي راهه ۾ هڪ لازمي ۽ بيحد مفيد منزل آهي. پر شڪن ۽ پوئتي موٽڻ جا به قسم هوندا آهن. هڪڙا شڪ ان لاءِ هوندا آهن ته صحيح حقيقت جي صحيح صحيح خبر پوي ته جيئن ان صحيح تي اٿل يقين سان عمل ڪجي. ساڳيءَ طرح ڪي پوئتي موٽن به ان لاءِ هونديون آهن ته ٿڪ پڇي، ساهيون کڻي، قوتون گڏ ڪري، بهتر تياري ڪري اڳئين کان به وڌيڪ چوهه ۽ قوت سان واڌارو نئين سر جاري رکجي. پر ڪي شڪ رڳو سچ جي عائد ڪيل فرضن مان جان ڇڏائڻ لاءِ پهانا هوندا آهن ۽ ”رڍ اڳئين مرڻي، بد پيئي بگهاڙ تي“ وانگر هوندا آهن. ساڳي طرح ڪي موٽن به دائمي ثابت ٿينديون آهن. ڪي ماڻهو ٿورو پوئتي هٽي، وري گهڻو اڳتي وڌندا آهن، ڪي ماڻهو ٿورو اڳتي وڌي وري يڪو پوئتي موٽي ويندا آهن.

جيڪڏهن ماڻهوءَ جي زندگيءَ جو بنيادي مقصد صحيح ۽ ان کي حاصل ڪرڻ جو فيصلو اٿل آهي ته پوءِ شڪ خراب نه، ڀلي ۽ اڻ ٿر شيءِ آهي انڌي عقيدت نه رڳو بي معنيٰ پر نقصانڪار آهي. انڪري مون سالن جا سال ٻيو ڇڏي رڳو ماڻهن جي مڪاني خواهه بين الاقوامي ويرين جون لکڻيون پڙهيون هونديون ۽ اڄ تائين وچ وچ ۾ ائين ڪندو اڃان. اءُ سندن هر دليل، هر ثبوت تي بلڪل کلي دماغ ۽ صاف دل سان ڳوڙهو ويچار ڪندو رهيو آهيان ۽ توڙ تائين ڪندو رهندس. تڏهن ئي اءُ موجوده سوچ، مقصدن ۽ آدرشن تي ٿوري گهڻي پئسي ٽڪي ڇيٽري مضبوطيءَ سان قائم رهي سگهيو آهيان پر ان سان گڏ ٻيو بنيادي سبب اهو به هو جو پنهنجي زندگيءَ جي هر ڀل جي تجربن ۽ سوچ جي ڪري منهنجو پنهنجي ويڙهه واسين سان وفاداريءَ ۽ انهن جي ويرين خلاف ويڙهي جو وڃڻ اٿل هو. منهنجي سدائين اها ئي ڪوشش رهي آهي ته حالتون ڪهڙيون به هجن، چاڙهه هجي چاهي لاٽ، چاهي سُڪار هجي، چاهي ڏڪار. اهو وڃڻ ڪنهن به صورت ۾ وسارڻو ناهي.

زندگيءَ جي ابتڙ واٽن مان صحيح واٽ ڳولي هٿ ڪرڻ ۽ هر قسم جي حالتن جي باوجود انهن تي ثابت قدم رهي اڳتي وڌندو رهڻ توڙ ناهڻ زندگي جو سڀ کان مکيه ۽ بنيادي سوال آهي.

زندگيءَ لاءِ چونڊيل واٽ ڪهڙي به صحيح ۽ عاليشان هجي پر جي ان تي ثابت قدميءَ سان قائم نه رهيو، اڳتي نه وڌيو، واٽ ۾ ئي گهٽ ڪري ويهي رهيو يا گوهي ڏيئي پوئتي پڇي اچيو ته به ماڻهو منزل تي ڪين رسندو. لطيف صحيح راهه ڳولي لهڻ، سمجهڻ، ان تي ثابت قدميءَ سان هر حال ۾ توڙ تائين وڌندي رهڻ تي سڀ کان وڌيڪ زور ڏنو آهي. سندس چوڻ آهي ته صحيح راهه سڃاڻڻ کان پوءِ، سواءِ اڳتي وڌڻ جي ٻي ڪنهن حُجّت جيلا جي گنجائش ئي ڪانهي، صحيح راهه لڏي معنيٰ ان تي اڳتي هلڻ شروع ”جنين ڏئي جوئ ٽئين ڪڇيو ڪو نه ڪين“ ”ڄاڻي سڃاڻي، وهان ڪيئن ماڻ ڪري“ ”هوت هلن، اءُ ويهان، ته ڪا اٿن جڳاءُ؟“ پوءِ ڪنهن به صورت ۾ ڪنڌ ڪڍڻو يا موڙڻو ڪونهي. ”ڪين ڪيو ڪنڌ، منجهان سڱ سيد چئي.“ ”هلندي حبيب ڏي ڪرها موڙ ۾ ڪنڌ“ ڪهڙيون به تڪليفون اچن ورڇي پڇڻو ڪونهي، ثابت قدم رهڻو آهي. ”ڪين هلي ڪين هٿ ڪئي، ڪين رڙهي ڪين روئ“ ”ڪندي پنڌ پهاڙ ڏي ٿيڙم روح رڙيون!“ ”موتي مران ۾ ماءُ موٽڻ کان اڳي مران!“ ”سوريءَ جي سزاوار ڏيهائي چنگ چڙهين، جيم ورڇي ڇڏين

سڪڻ جي پچار...“ هر هر منٽ يا سڌوسڌ جو انتظام به ڪرڻو
 ڪونهي، سمجهو مڙس کي هڪڙو اکر ڪافي آهي. ”اڪر ڇڻي
 هڪڙي پهون جي نه ٻجهن، ڪوهه ڪبو تن کي سڄي سٿان
 ڳالهڙي؟“

اڪثر اها منزل به ايندي آهي جڏهن سموريون
 ڪوششون في الحال ناڪام ٿي وينديون آهن ۽ ائين لڳندو
 آهي جو ڄڻ ته جو ڪجهه ڪيو ويو سو اجايو هو ان مان
 اصل ڪجهه ورڻو سرڻو ڪو نه هو؟ لطيف چوي ٿو ته صحيح
 ڳالهه سان وفاداري توڙ تائين قائم رهڻ گهرجي، ڀلي اها ختم
 ٿي وڃي، ڀلي ان جو نالو نشان به ظاهري طرح ختم ٿي وڃي
 ته به مڙس اهو جو ان وفاداريءَ تي قائم رهي. ان کي
 ڪڏهن، ڪهڙين به حالتن ۾ پٺ نه ڏي ۽ ان کان لا دعوا نه
 ٿئي.

سر سڪي سال ٿيا، هنج هويو ئي

پير،

ڪنگ ويچارو ڪير، جو رسي انهيءَ

رمرز ڪري.

ٻئي طرف غلط واٽ تي انسان جيتري محنت، ايمانداريءَ،
 همت ۽ ثابت قدميءَ سان وڌندو ۽ جيترو تيز هلندو، جيترو
 ”ڪامياب“ ٿيندو اوترو ئي صحيح مقصدن ۽ منزلن کان پري
 ٿيندو ويندو.

جيڪڏهن تون صحيح واٽ ڇڏي انفراديت پرستي، زمانه
 سازي ۽ ڏنياداريءَ واري واٽ وٺيندي ته ان تي جيترو تيز هليندين،
 جيترو اڳتي وڌيندين ۽ جيترو ڪامياب ٿيندي اوترو ڏٺا جي هر پيار
 ڪرڻ جهڙي ڳالهه ۽ مقصد ۽ هستي کان پري هٽندو ويندين. اها
 واٽ توکي ٻين سان گڏ مون کان به ۽ ٻي سڄي ساٿ کان پري
 وٺي ويندي. بدر جي جنگ ۾ پيءُ هڪڙي پاسي هو ته پٽ ٻئي
 پاسي. ”ڊان بهتا رها“ ناول ۾ به ائين آهي. هڪ ڀاءُ ماڻهن سان،
 ٻيو وري انهن جي ڦيرين سان ته ٽيون نڪمو تماشائي ۽ ٽياڪڙ.

ظاهر آهي ته اءُ پنهنجي وس آهر توکي ماڻهن جي مخالف
 راهه تي تماشائي ٿي رهجي وڃڻ يا تاريخ جي شهزور گهوڙن جي
 سڀن هيٺ لتاڙجڻ ۽ ماڻهن جي حقارت يا نفرت جو شڪار هرگز
 ٿيڻ نه ڏيندس. ان لاءِ مون کي جيڪي به ڪرڻ ضروري ٿيو تنهن
 جي ڪرڻ ۾ ڪا به هٻڪ محسوس ڪو نه ڪندس ۽ ڪا به
 ڪوتاهي ڪو نه ڪندس.

تيرے آزار کا چاره نہیں نشتر کے سوا،

اور یہ سفاک مسیحا میرے قبضے میں نہیں،

اس جہاں کے کسی ذی روح کے قبضے میں

نہیں،

هاں مگر تيرے سوا، تيرے سوا، تيرے سوا.

تون پنهنجي ذهن جي كمزورين، پسماندگين، غلط سوچن، عملن ۽ لاڙن سان مڙسي سان ويڙهه ڪري پاڻ کي انفراديت پرستيءَ جي گندي ڏيڻ مان ڪڍي سگهين ٿو. تون نوجوان آهين، ذهين ۽ باصلاحيت آهين. توکي سٺا دوست آهن تون انگريزي سکي وڌيڪ مطالعو ڪري سگهين ٿو ۽ پنهنجي ذهن ۽ روح جي سکي ويل پاڙن کي وري سرسبز ڪري سگهين ٿو.

باشعور ۽ باضمير ماڻهن لاءِ ذهن، ضمير ۽ روح جا رشتا رت جي رشتن کان به وڌيڪ اهم آهن. اولاد، مائٽ ۽ عزيز قريب نهايت پيارا آهن. پر جن سان ذهن، ضمير ۽ روح جا رشتا آهن انهن لاءِ پيار سان گڏ لازمي طرح عزت به هوندي آهي، انهن تي فخر به هوندو آهي. اها ڳالهه رت جي رشتن ۾ هر حالت ۾ لازمي ناهي. مون کي تو لاءِ نه صرف پنهنجي پٽ هئڻ ڪري بيحد پيار آهي پر توکي هڪڙو باصلاحيت، باشعور ۽ باضمير ماڻهو سمجهندي مون کي تولاءِ عزت به آهي ۽ توتي فخر به آهي، پاڻ، پاڻ، ۾ پيءُ پٽ هجڻ سان گڏ دوست ۽ ساٿي به آهيون.

آءُ پيءُ جي حيثيت ۾ توکي سخت تاڪيد ٿو ڪريان ۽ دوست ۽ سينئر ساٿي جي حيثيت ۾ توکي زوردار هدايت ٿو ڪريان ته پنهنجي زندگيءَ جو، عام زندگيءَ جو ۽ زندگيءَ بابت عام جو نئين سير ۽ اونهو مطالعو ڪر، زندگيءَ بابت پنهنجي فلسفي، عالمي نقطه نظر ۽ سوچ جو نئين سير تنقيدي جائزو وٺ ۽ ان کي درست ڪر. فولادي قوت اراديءَ کان ڪم وٺي، نهنن چوٽيءَ جو زور لڳائي انفراديت پرستي، خود پرستي، آرام طلبي ۽ زماني سازيءَ جي گندي ۽ غليظ ڏيڻ مان ٻاهر نڪر ۽ وري به خدا جي خلق جي پلي واري روشن ۽ ترقي پسند سوچ ۽ عمل جو ساٿ ۾ هڪڙي باشعور ۽ باعمل مزدور، بهادر سپاهي ۽ دانا عالم جي حيثيت ۾ پنهنجي قطار ۾ شامل ٿي پنهنجي عزت ۽ شان واري جڳهه وري به حاصل ڪري اڳتي واڌارو جاري ڪر.

چچ مَ قطار، سات چڙهندو لڪين،

مچڻ ٿئين پٺاءِ، وڳ واٽ ئي نه لهين!

هنن حالتن ۾ آءُ فقط ٿورڙو وقت ڪجهه لکي پڙهي سگهان ٿو، ان ڪري اهو ٿورڙو وقت مون لاءِ نهايت اڻ لڀ آهي. ٻيو ته مون لاءِ پنهنجو لکيو پڙهڻ ۽ وري فيئر ڪرڻ

هڪڙو عذاب آهي، اهڙين حالتن ۾ منهنجو توکي هن ڊگهي خط لکڻ ۽ تو تائين پهچائڻ جي اڻانگي مهم هلائڻ مان تون ڪجهه اندازو لڳائي سگهندين ته هي مسئلو مون لاءِ ڪيترو اهم ۽ نازڪ آهي ۽ مون کي اميد آهي ته ان حقيقت جي روشني ۾ توکي هن ڳالهه تي جيئرو ڌيان ڏيڻ گهرجي اوترو ڏيندين.

ڪسر چڏ ڪنواٽ! وڪون وجهه
وڌنـــديون،
سئين سپرين جي، ونگي پانءِ مَ وات،
چڏي جهوري ڏي جهات، ته هوندي
رات هـــت مـــڙون!

بابا سائين، پنهنجا روحاني ۽ ذهني وڏا، جن تان پنهنجي جسماني وڌڻ جون سؤ پشتون قربان ٿين، تن جي ڳالهه ته خير پري رهي پر پنهنجا جسماني وڏا به گهٽ ڪو نه هئا. غريب ۽ بي سمجهه هئا پر خدا پناهه ڏي، زماني ساز ۽ پاڙيا ڪو نه هئا. پنهنجي وقت سمجهه ۽ ماحول آهر ڪنڌار مڙس هئا. ڪڏهن به مهل تي ڪنڌ هيٺ ڪري گهر جي ڪنڊ ۾ ڪو نه لڪا. سدائين هڪل سان هڪل ڏنائون.

پاڻ کي به مڙسن جي اڳين صفن ۾ بيهڻو آهي، پوين ۾ نه. رڳو نالو ڪرڻو ڪونهي. ٽيهن نسن جو زور لڳائڻو آهي. تياڪي ٿيڻو ڪونهي. توڙ ڪرڻو آهي.

اهڙين ڳالهين ۾ ميار جو گهاءُ مڙسن لاءِ تلوار جي گهاءُ کان به وڌيڪ ڏکيو آهي، پاڻ کي اهڙين ڳالهين ۾ ڪڏهن به هرگز هرگز ميار ڪرڻو ناهي. خود روزمره جي ڪم ڪار ۾ به شڪايت جو جائز سبب ڏيڻو ڪونهي. شڪايت مڙس لاءِ بانئو آهي، پلا ۽ بٽيڻا تازي وهٽ وانگي پاڻ کي بانئا ڪو نه هٽائيندا آهن، رڳو اشاري سان منزلون ماڻيندا آهن: وڌيڪ تون پاڻ سمجهو آهين.

لڪ لاکيڻو ڪرهو، ڪوڙين ڏيئي
گـــڙوم،
اگر سونهن ٿيوم، ملهه مهانگو م
چـــڻو!

لڪ لاکيڻو ڪرهو، ڪوڙين ڏيئي
ڪـــاه...
ڪٽ نه ڪند ڪاءِ، جي پلاٿيو، ته
پـــرينءَ مـــڙي!

تنهنجو بابا

پهريون پٿر

طارق اهو عذر اڳ ۾ ئي (ڪجهه جائز ڪجهه ناجائز) استعمال ڪري چڪو آهي، نه ته جيڪر آئون ٻڌايان ها ته هي ٻه ٽي سٽون ڪهڙين حالتن، ڪهڙين مجبورين هيٺ لکجن ٿيون. طارق ۽ نسيم جو ضد آهي ته ڪجهه نه ڪجهه ضرور لکجي، مون کي ان باري ۾ پوري سوچ ويچار لاءِ في الحال وقت ڪونهي ۽ ذهن به چيو نٿو ڪري، پر ادب ۾ به زور اڳيان زاري نٿي هلي. هڪ سو ٽيليفونن ۽ بائڪاٽ جي ذمڪين کان پوءِ هٿيار ڦٽا ڪرڻ شايد گهڻن ئي مذهبن ۾ جائز هجي.

نسيم ڪرل جهڙي برڪ سنڌي افساني نگار جي افسانن جي مڪمل ۽ گهري ڇنڊڇاڻ جي ڪوشش ڪرڻ ٻين لفظن ۾ ٿيندو هاڻوڪي دؤر جي سنڌي افساني بلڪه سنڌي ادب جي ڇنڊڇاڻ ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ، ڇو ته سواءِ انهيءَ پس منظر جي ڳالهه ئي سمجهه ۾ نه ايندي. بدقسمتيءَ سان جنهن زماني ۾ هيءُ نمبر پيو نڪري، تنهن ۾ آئون ٻين ڳالهين ۽ ڪمن ۾ ايترو ته مصروف آهيان جو پاڻ تي سخت جبر ڪرڻ جي باوجود به نسيم جي فن جي باري ۾ پنهنجو نقطهءِ نظر پوريءَ طرح پيش نٿو ڪري سگهان. ان لاءِ ايترو ته نئين سر وسيع مطالعو ڪرڻو پوندو، جيڪي چوڻ چاهيان ٿو ان جي تائيد ۾ ايترا ته گهڻا دليل ڏيڻا پوندا ۽ ايترن ته گهڻن ڪڪرن ۾ کڙا هڻڻا پوندا جو انهن کي منهن ڏيڻ اڄ ڪلهه مون لاءِ ممڪن ئي ڪونهي. ان ڪري هن دفعي پنهنجي نقطهءِ نظر جو فقط ٻن آڏن اُٻڻن اڪرن ۾ نت ڏيئي سگهان ٿو. اُميد ته ڪجهه وقت کان پوءِ هن موضوع تي تفصيلي ڳالهه ٻولهه ڪرڻ جو موقعو ملندو. ڳالهه جي ڪچائي ڦڪائيءَ جي ذميواري رڳو مون تي نه، پر اداري ’سهڻي‘ تي به سمجهڻ گهرجي، جنهن هروڀرو ڪٿي ضد ٻڌو آهي ته ڪجهه لک.

منهنجي حساب ۾ نسيم هڪ سٺو فنڪار آهي. کيس بردباري ۽ قابليت سان ڳالهه ڪرڻ اچي ٿي. پلاٽ جي وٺ

ڪو ڪانس سيڪي. جيڪا ڳالهه ڪٽندو سا واهه جي نپائيندو. جيڪو اها ٻڌندو سو وسهي ويندو ته 'هاڻو ٻيلي! بنهه ايئن ٿيو هوندو!' 'ڪافر'، 'گذريل واردات'، 'چوٽيهون در'، 'پهرين مراد' وغيره افسانا صحيح رٿابنديءَ ۽ پوري وٺ جا بهترين مثال آهن. سندس فن مان سنڌي ٻوليءَ ۽ سنڌي افساني کي هٿي ملي ٿي. نوان لکندڙ ڪانس ٿيڪنڪ سيڪي سگهن ٿا. ان معنيٰ ۾ هو سنڌي ادب جو هڪڙو برڪ فنڪار آهي. ان هوندي به هو اڄوڪي دؤر جي سنڌي عوام جو فنڪار ڪونهي.

اڄوڪي دؤر جي سنڌي فنڪار مان منهنجي مراد آهي اهو سنڌي فنڪار، جو هن دؤر جي سنڌي عوام جي سجاڳ ۽ اڳتي وڌندڙ دستن جي دٻين ۽ ذهن ۾ اڄ جيڪي امنگون ۽ آسون، جوش ۽ جذبا، محبتون ۽ نفرتون، مقصد ۽ منزلون آهن، تن جي پرپور ۽ زوردار ترجماني ڪري، سندن پانهن ٻيلي ٿئي، سندن فتنن ۽ شڪستن ۾ ساڻن شريڪ ۽ پاڳي پائيوار ٿئي، سندن همتون وڌائي، سندن دٻيل گونگن ۽ اڻ اچاريل جذبن کي آواز، رنگ ۽ روپ ڏي. ٿوري ۾ سندن جدوجهد ۾ قلم جي مورچي تي، وطن، قوم ۽ عوام جي هڪ پُر جوش سپاهيءَ جون خدمتون بجا اٿي.

نسليم مذهبي تعصب خلاف لکيو آهي، ڪاري ڪاريءَ جي ظالماڻي رسم جو ذڪر ڪيو آهي، پوليس جي بي حسيءَ، ڪامورا شاهيءَ جي پهروپ ۽ منافقيءَ، ون يونٽي ڪامورا شاهيءَ جي سنڌ دشمنيءَ ڏانهن اشارا ڪيا آهن، مٿين طبقي جي گهراڻن جي ڪوڪلي زندگيءَ، غريب چوڪيدار جي دل جي شاهوڪاريءَ، پدصورت غريب شاگرد جي اندر جي سونهن جو نقشو چٽيو آهي، سنڌي نوجوان چورائين مڙسن جي همت ۽ مڙسيءَ جون ڳالهيون ڪيون آهن، اهي سڀ ڀليون ڳالهيون آهن ۽ سنڌين جي دٻين تي پوکجن ٿيون، پر نسليم اهي مسئلا اهڙي بنياد تان، اهڙي سطح تي، اهڙي انداز سان کڻي ٿو، جڏهن ڪو ٽياڪر ماڻهو ڪو تماشو پيو ڏسي. هو ايئن جلي پجي نٿو، جيئن ڪو گهر جو ڌڻي جلي پجي. وٽس اونهون سماجي فڪر، سوچ ۽ تڙپ ڪانهي. وٽس عظيم بنيادي مقصد ۽ منزل ڪانهي. وٽس اڻاهه جذبا ۽ احساس ڪونهن، بي انت پيار، نفرتون يا غصا ڪونهن. سندس هر ڳالهه ۾ وچٿرائي ۽ مٿاڇرائي آهي. هو اڄوڪي سنڌ جي ٻرندڙ مسئلن ڏانهن اک کڻي ناهاري به نٿو. جن کي کڻي ٿو تن کي به فقط پري کان، احتياط سان چهي ٿو. هو ٽانڊن ۾ پنهنجا

هت نٿو ساڙي. هو ڏٺي نه پر پاڙي وارو ٿي مٿاڇريون ڳالهيون ڪئي ۽ ٻڌائي ٿو. هو پنهنجن ڪردارن سان گڏ مري جيئي نٿو. هو ٻيا آهن، هي ٻيو آهي. ان ڪري هو جمال ۽ امر جليل جهڙن مجذوبن مستن وانگر دل ۽ دماغ جي دنياڻن ۾ زلزلن جو وجهي. آغا سليم وانگر ماڪ پٺل گلزارن جا سير نٿو ڪرائي. عبدالقادر جوڻيجي وانگر اندر ۾ وڃي نٿو وجهي، علي بابا وانگر عجيب غريب دنيا ۽ زمانن ڏانهن وٺي نٿو هلي. سواءِ 'ڪافر' جي سندس ٻيو ڪوبه افسانو اهڙو ڪونهي جو ماڻهوءَ کي هن سماج بابت ڪنهن گهري ۽ آگاهه سوچ ۾ وجهي ڇڏي. سندس هڪڙو به اهڙو افسانو ڪونهي جو ماڻهوءَ کي پنهنجي سموري زندگيءَ تي ٻيهر نظر وجهڻ ۽ ان کي بدلائڻ لاءِ مجبور ڪري. سندس افسانا فن جو ڪرشمو ۽ گهڙيءَ جو تماشو آهن. ڪيل ختم پئسا هضم. ان جو هڪڙو بنيادي سبب اهو آهي ته مجموعي طور سندس نگاهن تي سندس طبقي يعني وڏي زميندار طبقي جي عينڪ چڙهيل آهي. روشن خياليءَ جي سونهري فريم ۾ اها ڏاڍي خوبصورت ٿي لڳي، پر آهي طبقاتي عينڪ.

مثال طور سنڌي سماج جو بنيادي ٽڪر، سنڌي هارين تي زمينداري ڦرلٽ، ڏاڍ ۽ ڏهڪاءُ آهي. نسيم جي افسانوي دنيا ۾ ان ٽڪر ۽ ان مان پيدا ٿيندڙ مسئلن جو نالو نشان به ڪونهي. ون يونٽ ۾ سڀ کان وڌيڪ سنڌي غريب عوام سٺو، نسيم جو ان باري ۾ هيرو به سنڌي وڏيرو آهي. 'چوٽيهون در' ۾ پوليس جي روش کي قابل نفرت، ظالم ۽ ٻيا نه، پر رڳو اجائي مصيبت کان لهرائيندڙ ڏيکاري ٿو. سندس نهايت اثرائتن افسانن جا مظلوم هيرا وڏا زميندار (گردش زماني جي) ۽ پوليس آفيسر (گذريل واردات) آهن. غريب سنڌي هاري کيس وٺي ٿو ته اهو به فقط چور جي روپ ۾! ظاهر آهي ته زميندارن لاءِ مڙساتيا چور تمام ڪارائتو شڪاري جانور آهن. مطلب ته نسيم جا افسانا بنيادي طرح سنڌ جي روشن خيال زمينداري سوچ ۽ نظر جا بهترين اولڙا آهن. ڳالهه ڊگهي آهي پر اتي ڪٽائبي.

عوام روزمره جي گفتگو ۾ جيڪا ٻولي ڪتب آڻي ٿو، اها ئي ٻولي اصل هوندي آهي، اهو ئي ڪنهن قوم جو سڀ کان قيمتي ورثو آهي. خاص ڪري انهن قومن جو، جن جي اڪثريت اڻ پڙهيل آهي، ۽ جن جي ڳالهائيل ٻولي اڃا لکڻ مس شروع ٿي هجي، سنڌي ٻوليءَ جا 90 سيڪڙو محاورا اڃا اڻ لکيل آهن. اهي محاورا هزارين سالن جي قومي تخليق آهن ۽ صدين کان پوءِ

گهڙجي، سنوارجي معنيٰ ۽ مطلب سان سينگارجي چڪا آهن. اسان اديبن جي وڏي اڪثريت انهن کان قطعي ناواقف آهي. بنهه ايڪڙ بيڪڙ سنڌي پڙهيل سنڌي عوام جي خوبصورت محاورن مان ڪي ڄاڻن ۽ انهن جو صحيح نموني استعمال به ڪري سگهن ٿا. هر ٻوليءَ جو پنهنجو مزاج ۽ طبيعت آهي. اردو، شهر ۽ بزار جي ڪلهوڪي بي پاڙي ڪتابي ٻولي آهي. سنڌي هزارين سالن کان ميدانن، جهنگن ۽ وڻان ۾ پليل، ساماڻ ۽ پختيون پاڙون هڻيل شاندار درخت جهڙي ٻولي آهي. اردو، فطرتن زوال پذير جاگيردار طبقي جي ٻولي آهي. سنڌي، پورهيت عوام جي ٻولي آهي. اردو صحيح ڪهڙي آهي تنهن جي ڪسوٽي دهليءَ جي شاهي قلعي معنيٰ جي ٻولي آهي. سنڌيءَ جي صحيح هجڻ جي سند سنڌ جون لانيون، اوطاقون، ڪوهه، وڻاڻ ۽ ڪچهرين جو محاورو آهي. اردو، بازار ۽ ڪتاب جي ٻولي آهي. سنڌي ٻوليءَ جو اڻاهه ساگر سنڌيءَ ۾ لکيل تمام ٿورڙن ۽ معمولي ڪتابن جي ننڍڙي ڪونري ۾ سمائجي نٿو سگهي. لکيل سنڌي، ڳالهائيندڙ سنڌيءَ جي سوچ، فڪر ۽ قدرن جي نمائندگي نه ٿي ڪري. اهي اڃا بنيادي طرح هڪٻئي جي آبتڙ آهن. هوءَ هڪڙي شيءِ آهي، ته هيءَ ٻي. اتحاد به آهي ته ٽڪر به، پر حال في الحال ٽڪر اتحاد تي حاوي آهي.

سنڌي ادب ۾ اهڙا ماڻهو اڳرين تي مس ڳڻي سگهبا، جيڪي سنڌي عوام جي محوري جا ڪجهه نه ڪجهه واقف آهن ۽ ان کي ادب ۾ استعمال ڪري ڄاڻن ٿا. انهن ۾ عبدالقادر جوڻيجو (جيڪو هاڻ اهو ترڪ ڪري ماڊرن پيو ٿئي)، ماهتاب محبوب ۽ ٻه چار ٻيا اديب هوندا. نسيم به انهن مان هڪ آهي. هو نه رڳو ڪافي سنڌي محاورا ڄاڻي ۽ استعمال ڪري ٿو، پر پنهنجين ڪهاڻين جي پيش ڪش ۾ انهن کي بنيادي حيثيت ڏئي ٿو، ثانوي نه، جيئن ٻيا ڪن ٿا. هونئن ته امر جليل ۽ ٻين جي ڪن افسانن ۾ به گفتگو بنيادي آهي ۽ بيان ثانوي يعني پلاٽ جا نشان گفتگوءَ مان ظاهر ٿين ٿا ۽ نه بيانن مان، پر امر جي ٻولي سنڌي عوام جي محوري واري ٻولي نه آهي. ان جو هڪڙو سبب هيءُ آهي ته امر اڪثر هن دور جا نوان سماجي جذبا، خيال ۽ لاڙا پيش ڪري ٿو. اهي نوان خيال اڃا عوام جي گفتگوءَ جو موضوع نه ٿيا آهن ۽ لکين ماڻهن جي روزمره جي استعمال ۾ رچي راس نه ٿيا آهن. ان جي آبتڙ نسيم اهي خيال اهي ڳالهيون پيش ڪري ٿو، جي عوام ۾ اڳ ئي مروج آهن ۽ صدين کان گهڙجي سنوارجي سدا ملوڪ ٿي چڪا آهن.

جيڪي اديب احساس ڪمٽريءَ وچان سمجهن ٿا ته سنڌي ٻولي عربي، فارسي يا هندي ٻوليءَ کان گهٽ آهي ۽ ان خيال کان ڪسر پوري ڪرڻ لاءِ غيرسنڌي لفظ استعمال ڪرڻ کي قابليت سمجهن ٿا، تن لاءِ نسيم جي خوبصورت يا بامحاورِي ٻولي جڻ هڪ ادبي چماٽ آهي. آغا سليم واهه جي ٻولي ٿو لڳي، پر اها گهڻي قدر سنواريل سينگاريل ڪتابي ٻولي آهي. ان ۾ عوام جي محاورِي واري اصليت، چشڪو ۽ ميناڄ ڪونهي.

منهنجي خيال ۾ نسيم سنڌي افساني کي اهي ٻه مکيه ڳالهيون ڏنيون آهن. ڳالهه جي ڪاريگريءَ واري وڍ ويٺ ۽ سلائي ۽ سنڌي محاورا. باقي سندس سماجي مقصد، همدرديون ۽ جذبا زمينداري سوچ جي حدبندين کي اورانگهي ٿا سگهن. ان ڪري اهي اڪثر جڻ چانهه جي پيالي ۾ اٿاريل طوفان ٿا لڳن. نسيم ڪاريگر آهي، ان کان عوام ۽ سنڌي فنڪار فن سڳي سگهن ٿا، پر سندس ڪاريگري عوام لاءِ وقف ناهي. ان معنيٰ ۾ نسيم کي اڄوڪي سنڌ جي عظيم سچن ۽ عظيم مقصدن جي نمائندگي ڪندڙ افساني نگارن ۾ شمار نٿو ڪري سگهجي. ذات وڏي شيءِ ناهي، سچ وڏي شيءِ آهي.

ڪجهه وقت ٿيو ته امداد حسيني صلاح ڏني هئي ته پاڪستان کان پوءِ جي سنڌي شعبي ۽ ادب جي مڪمل ڇنڊڇاڻ ٿيڻ کپي. مون کي اميد آهي ته ائون به ان ڇنڊڇاڻ ۾ حصو وٺي سگهندس. نسيم جي افسانن بابت مفصل راءِ زني ان وسيع پس منظر ۾ بهتر ڪري سگهي. هيءُ فقط تلاءُ ۾ پهريون پٿر ڪري سمجهڻ گهرجي.

پاڻگو ٽيون
(تخليقي ادب)

پسي ڳاڙها گل (ڪهاڻين جو مجموعو)

اڄ اڳڙيا آيا...

ساجن مھاڻي سان منهنجي دوستيءَ کي ويهه سال ٿيا آهن. ان وچ ۾ ڪئين لاهيون ڇاڙهيون ۽ ٿڌيون ڪوسيون آهن، پر ڪڏهن به سنڌو ڪونه پيو آهي. نپايو اچون. اٽڪل ويهارو سال اڳ، هڪڙي ڏينهن سب جج جي ڪورٽ ۾ بيٺو هوس ته ساجن کي پوليس ڏنڊا پيڙيون هڻي وٺي آئي. ساڻس ٻه سنڌي ڀائر کي سٽ ماساٽ ۽ ڪي ٻيا هئا. ڪل 9 مڙس هئا. ڪورٽ جي ورندي ۾ چؤپڇو ٿي ويئي! ڪو ”ساجن مهاڻو او اهو اٿئي او!“ ڪو چوي ”زبردست ڏاڙيل آهي، ٽي خون ڪيا اٿس!“ ڪو چئي، ”هينئر به خون ۾ آهي.“ هرڪو نئون فوجداري وڪيل خواب لهندو آهي ته منهنجا اهڙا مشهور ۽ ناليرا اصيل هجن ۽ آءُ به اهڙا اهڙا وڏا ۽ ڏکيا ڪيس هلائي سگهان. جيڪي وڪيل اهڙا وڏا ۽ ڏکيا ڪيس هلائيندا آهن، تن کي ننڍا ۽ نوان وڪيل طلسمي ديؤ ڪري سمجهندا آهن ۽ کين پير ڪري پوڄيندا آهن. آءُ به تن ڏينهن ۾ ننڍو ۽ نئون وڪيل هوس. مون به اتي بيٺل ننڍن وڪيلن وانگر دل ۾ سوچيو ته، ”اهو ڏينهن ڪڏهن ايندو، جڏهن ماڻهو چوندا ته انهن مڙسن جو وڪيل او اهو پيو اچي!“

ڪجهه دير کان پوءِ منهنجو مٺشي مرڪندو مون ڏانهن آيو. چيائين ته، ”جي دل جهلين ته اڄ ڪم هڪڙو زبردست ٿي سگهي ٿو!“ پُڇيم، ”ڪهڙو؟“ چيائين، ”ساجن مهاڻي جو ڪيس پاڻ کي ملي ته ڪيئن؟!“ مون چيس، ”اهي هوائي خبرون ڇڏ! ڪم جي ڳالهه ڪر!“ خير، خبر پئي ته همراهه جو

ڪراچيءَ وارو وڪيل پئسن نه ملڻ ڪري ڪاوڙجي ويو آهي. اڄ ڪونه آيو آهي. جڳ ڪيس ڪونه ٿو رکي. هلائي ٿو. منهنجي مَنشيءَ الائي ڪهڙا گُشاپتا هُئي، ان مجبوريءَ جي حالت ۾ ساجن وارن کي مڃايو آهي ته جيسين وڏي وڪيل جي پئسن جو بندوبست ٿئي ۽ هو اچي تيسين جڳ جي ضد کي مُنهن ڏيڻ لاءِ جيڪو هڪڙو اڌ شاهد حاضر آهي، ان کي آءُ منهن ڏيان. مون وڪالت نامو وڌو. فيءَ جو ته خير مون سوچيو به ڪونه. رڳو اهي پئي دعائون گهريم ته، ”شل پَتِ رهجي اچي! مون واري مَنشي جيڪي پَٽاڪ هنيا آهن، تن جي پَتِ رهي!“

پر جڳ صاحب الائي صبح جو گهران وڙهي آيو هو، الائي ڇا، مون واري پَتِ مان ڦڪو به ڪونه ڇڏيائين! منهنجو خيال هو ته مڙئيءَ به چار اهڙا سوال پڇي ڇڏيان، جن مان گهڻو فائدو کڻي نه به ٿئي، پر نقصان به نه ٿئي ۽ ٿي سگهي ته ڪجهه لٽي به ٿئي، پر جڳ صاحب چئي، تون ٿيندو ڪير آهين جو اڄ مون وٽان سگهين لڳين وڃين! جيڪو کڻو سوال پڇان، تنهن لاءِ گوڙ ڪريو بيهو رهي. چي: ”فضول آهي، ٻيو سوال پڇ!“ قصو ڪوتاهه، مون کي هڪڙي ٽڪي جهڙو ڪري ڇڏيائين! مون دل ۾ چيو ته، ”زمين جاءِ ڏي ته ان ۾ گهڙي وڃان!“ پوءِ اهو ئي ٿيو جيڪو ٿيڻو هو. مون لاچار ٿي لحاظ ڇڏي، جڳ صاحب سان خالص قانون جي ڳالهه ڪئي. سوال لکت ۾ نوٽ ڪرايم. جوابن جو لفظ به لفظ لکايو. ڳالهه نيٺ وڌي وئي.

جڳ صاحب بنهه پُر ٿي ويو ۽ مون قلم 526 ڪپڪ هيٺ ڪارروائي فوراً بند ڪرڻ جي درخواست ڏني. هاڻ ڪيس لازمي طرح رکجڻو هو، سو رکيو. آءُ ٻُڌندڙ دل سان ٻاهر نڪتس. جوابدار ججن کي ناراض ڪرڻ کان وَٽئون ويندا آهن، خاص ڪري وڏن ڪيسن ۾. وڏا ۽ پراڻا وڪيل مس مس جوابدارن کي جڳ سان قانوني ويڙهه لاءِ تيار ڪري سگهندا آهن. ڪو مون جهڙو ان وقت جو اڀرو سپرو رنگروٽ وڪيل، ڪنهن ساجن مُهاڻي جهڙي وڏي جوابدار کي، جنهن جو وڏو وڪيل ڪراچيءَ ۾ ويٺو هجي، تنهن کي جڳ سان قانوني طرح وڙهڻ لاءِ تيار ڪري سگهي، اها ڳالهه سوچڻ ئي فضول هُئي.

اهي ڳالهيون ڳئي، آءُ وڃي ٻار روم ۾ ويٺس. ايتري ۾ ساجن سڏايو. مون کي چيائين: ”مڙس پاڻيءَ وارو ٿو ڏسجين!“

دل متان لاهين! کيس جيئن وڻيئي تيئن هلاءِ! اسان هُن پاڙئي وڪيل تان هٿ کنيو. اسان جو وڪيل تون آهين. الائي وڪالت ڄاڻين ٿو ڪ نه ٿو ڄاڻين، اسان کي تون پسند آهين. فيءَ لاءِ دل متان لاهين. اسين پاڙيا ڪونه ٿينداسين!" آءُ رڳو ايترو چئي سگهيس، فيءَ جي ڳالهه ڇڏي ڏي. خدا ڪندو سولي ٿي پوندي." اهڙيءَ ريت مون هُن جا ويهن کان مٿي کيس هلايا. مون به محنت ڪئي، هُن به ڪئي، کيس آهستي آهستي ڪري، هڪڙو هڪڙو ٿي چڻي ويا. تان جو پوليس مون تي پُڪارون ڪيون ته، "ان ٽولي هٿان ڌاڙا هڻائي ئي فلاڻو وڪيل ٿو!" حد جي ڪليڪٽر مون کي چيو ته، "انهن جا کيس ڇڏ. توکي نقصان نه پوڻ ڏبو! تنهنجون ٻيون ڪيتريون ئي اڀيلون وغيره پيل آهن. انهن ۾ ڪسر پوري ٿي ويندي." مون معذرت ڪئي، جنهن تان ڪليڪٽر صاحب گرم ٿي ويو. ان سان منهنجي ويڙهه به لاڳيتو ٽي سال هلي. پوليس اڳي ئي خاري هئي. باقي ڏي-ايم صاحب پٺيان پئجي ويو. سو معاملو ڪجهه گرم ٿي ويو، پر خدا پَت رهائي. پاڙيو اسان مان ڪوبه ڪونه ٿيو.

7-8 سال ٿيا آهن ته آءُ اچي حيدرآباد ۾ رهڻ لڳو آهيان. ساجن جا جيڪي کيس رهيل هئا، سي حيدرآباد مان وڃي هلائيندو هوس. تان جو وڏا کيس سڀ ختم ٿي ويا. باقي سنه ٿلها کيس، اتي اڳ منهنجو جيڪو پارٽنر هو، ان کي ڏيئي ڇڏيم. همراهِه حيدرآباد ايندو آهي ته جيسين مون سان ملي ۽ ڪچهري نه ڪري، تيسين مٿس حيدرآباد ڇڻ حرام. هڪٻئي کي پراڻيون ڏک سک جون ڳالهيون ياد ڏياريندا آهيون ۽ شڪر ڪندا آهيون جو هاڻ اهي لڙ لهريون لنگهي ويا آهن، پر سال کن ٿيو آهي جو همراهِه جو حيدرآباد اچڻ ئي ڪونه ٿيو آهي. سو پئي دل ۾ چيم ته، يا ته نياپو ڪريانس يا ڪي ڏينهن به واندڪائي ڪري سگهان ته وٽانس ٿي، هوا به بدلائي اچان. اڃا اهي پور پئي پچايم ته تنهن ڏينهن وڏيرو امام علي خان مليم. امام علي ڪنهن زماني ۾ مون سان ساڳئي اسڪول ۾ پڙهيو هو. ان حساب سان اسين پاڻ کي هم ڪلاسي سمجهندا آهيون. ڳالهين تان ڳالهيون ڪندي، ساجن جو ذڪر نڪتو. چيومانس: "گڏجيئي ته چئجائن ته مون وٽان ٿيو وڃ." اها ڳالهه ٻڌي، منهن ۾ گھنڊ کڻي وڌائين. پچيومانس ته چيائين: "توهان به ڪهڙن ماڻهن کي کڻي مٿي

تي ٿا چاڙهيو. ”آءُ حيران ٿي ويس. ڇو ته امام علي تر جي وڏيرن ۾ اهو اڪيلو ماڻهو هو جو ساجن جو ظامن وغيره پوندو هو ۽ ڇوڻيءَ لميءَ مٿس هٿ رکندو هو. هو به سندس واکاڻون ڪندو هو ۽ وجهه پيو ڳوليندو هو ته وڏيري امام علي خان جو ٿورو ڪيئن لاهيان. تنهن جي واٽان هن جي ڳلا ٻڏي، مون کي حيرت لڳي. چيائين: ”فقير محمد خان رنج متان ٿين، پر ساجن جهڙو پال جو پڪل پاڙيو ٻيو ڏنيا ۾ ڪونه لپندو.“

مون کي ڪاوڙ ته گهڻي آئي، پر چيم ته اول انت ته وٺانسي. سو چيومانس: ”ڪر خبر، آخر ساجن تي هيءَ اوچتي ناراضگي خير مان ٿي؟“ چيائين، ”توڪي ته خبر آهي ته پاڻ هنن ماڻهن لاءِ ڇا ڇا ڪيو. تون پاءُ ويٺو آهين ته ٻي دنيا ته ٺهيو پر خود ڪليڪٽر ۽ ڪمانيءَ جهڙا مڙس به مون کي ٻانهن ۾ جهلي چوندا هئا ته، ’وڏيرا، سرت ڪرا! گندن ماڻهن ۾ هٿ وجهي پنهنجي عزت گهٽ نه ڪجي.‘ سوت مون وارو يعقوب سڃاڻين، سڄو ڏينهن مون کي گهٽ ڪرڻ لاءِ وجهه پيو ڳولي. تنهن انهيءَ ساجن جو بهانو ڪري، سڄي ڏنيا جا ڪن منهنجي برخلاف پرڻ مان وسئون ڪانه گهٽائي، پر پاڻ به تو وانگر ڪنهن ڳالهه تي بيٺاسين ته پوءِ ڀلي مٿان ريلون مٽي وڃن، ٻي وائي ڪانه ورندي. تنهنجي ڳالهه پي آهي، باقي ٻئي ڪنهن مائيءَ جي لال ۾ آءُ اهڙي مٿيا ڏسان ئي ڪانه ٿو، جو انهن خسييس ماڻهن لاءِ ڪري هنيئڻ ٻرندڙ باهه ۾ ٽپا ڏي. خير، پوءِ جهڙو حال هو، تهڙو توڪي خبر آهي ته ڪونه گهٽايوسون.“ مون چيس: ”مون کي سڀ خبر آهي، توڪي شاباس هجي، پر آخر ٿيو ڇا؟“ چيائين: ”اسان يا عمر مٿس هيڏا ٿورا ڪيا ۽ پاڻ به وسئون ڪونه گهٽايائين، پر هيٺر هڪڙن پڙون ماڻهن اسان تي اختيار ڪونه آندو. تن کي اڏي ڪاٺي ڏيڻ لاءِ مٿس هڪڙو خسييس ڪم رکيوسين ته بيهي راڳ ٻڌائڻ لڳو. اول گسائي گسائي، نٽائي نٽائي، آخر ٽيون ڏينهن نڙو پڙو جواب ڏيئي ڇڏيائين! چوندا آهن ته مڙس ڪرڻ جي مند ئي ڪانهي. هي صفا ويو ڇٽ ٿي. ٻڌو اٿئون ته هاڻ ڪنانس ٻيا مڙساڻا اکر ويا هليا. هاڻ به ماڻهو ويڙهائي، لائي لڳائيءَ مان پيو پيٽ پاري!“

آءُ ساجن بابت اهڙي گهٽتائيءَ جهڙي ڳالهه ٻڌي، سهي ڪونه سگهيس. ٻئي ارتوار تي ڪماڪمي ڪري، ماڻهو موڪلي، ڳوٺان گهرائي ورتومانس. سڄي خبر سڻائي،

پڇيومانس ته: ”ڪر خبر! اهو نڪ تي مَر ڪيئن لڳڻ ڏنو اٿئي؟ وڏيري امام علي خان جهڙي ماڻهوءَ جو ٿورو توکان نه لهي سگهي ها ته مون کي چوين ها. ڪو ڀلو ڪري وجهونس ها.“ اها ڳالهه ٻڌي. ان مهل ڪا ورندي ڪانه ڏنائين. رات جي ماني کاڌپسين. ٻين ايلن سان ڪچهري ڪري، جڏهن خلاصا ٿياسين، تڏهن چيومانس، ”ها ادا! هاڻ ٻڌاءِ ڪي خدا جي ڏني مان.“ جواب ۾ ڪلي چيائين: ”ملڪ ۾ ڪي ڪاميٽي ٿا ٻڌجن، تو کي ٻڌا آهن؟“ مون چيس: ”گجھارتون ڇڏ! سنئين ڳالهه ڪر!“ چيائين: ”الله جو سنهن، چرچو ڪونه ٿو ڪريان! تون پهريائين ٻڌاءِ ته ڪاميٽي ٻڌا اٿئي يا نه!“ مون چيس: ”ڪاميٽي ڪهڙا؟“ چيائين: ”هي ڪونه جيڪي ’سنڌ-سنڌا‘، ’غريب غريب‘ ۽ ’هاري هاري‘ ڪندا، وڏيرن، ڪوڙن ڪليمن ۽ چوڏرين پٺيان لٽ کڻيو پيا گهمڻ ۽ جيلن ۾ پيا پون!“ سمجهيم ته شايد انقلابي وطن دوست ۽ هاري ڪارڪنن جي ڳالهه ٿو ڪري. پر پڇيومانس ته: ”خير، ڪي هوندا ڪٿي، پر تون پنهنجي ڳالهه ڪر.“ چيائين: ”توڪي خبر ڪانهي، اچي ڏاڙهي اٿو خراب، هن عمر ۾ اڃا به ڪاميٽي ٿي ويو آهيان؟!“ ائين چئي، ننڍڙي ٻار وانگر شرارتي نموني مون ۾ نھاري، منهنجو ردعمل ڏسڻ لڳو.

آخر هن سريستي ڳالهه ٻڌائڻ شروع ڪئي، ”توڪي خبر آهي ته اسين اصل اشراف مارو ماڻهو هئاسون، نه ڪنهن جي هٽي ۾ نه ڪنهن ۾ پنهنجي گِر ڪنهن ۾ پورا هئاسون، پر اسان جي وڏيرن جي گهر اسان کي سڱن تي اچي کنيو. ڪٽڻن جي چوڻ تي لڳي هرو ڀرو بهانا ڪري، اسان کي ڇيڻ لڳا، اسان کان به جيسين، جيڪي سٺو ٿيو تيسين آهو سٺوسين. راجا رشم موجب راج ميڙي، سندن واجبي بي واجبي ڏک ڏمر لاٿاسين، پر هنن بدن مان غير نه ڪڍيو. هنن کي وڏي ڪاوڙ انهيءَ ڳالهه تي هئي ته اسان هروڀرو ڪنهن جي اڳيان لٿو چڻو نٿي ڪئي. سو اسان کي ليزم ڪرڻ لاءِ ڪنهن کي اک پڇي ٿي ڇڏيائون ته وارو ڪريو. اچي ڪيس ٿيا، اچي ڪيس ٿيا، اسان جو هلڻ چلڻ بند ٿي ويو. بنهه جيڪو ٽولرن کاڌل ماڻهو هو، سو به اسان تي چڙهندو ٿي آيو. پوءِ ڏٺوسين ته بنهه ٿا ڍونڍ ٿيو مرون، سو ماشاءِ الله ڪري وڏوسين ڏنڊي ۾ هٿ. پوءِ جي سڄي خبر اٿئي برڪ به ڪري ويهه پنجويهه ڪيس ٿيا، قسمت سان پاڻ به پاڻ ۾ ملي وياسون. تون ماڻهو هئين، جنهن آ انهن سڀني ڪيسن کي مٿن ڏنو. نه ته ٻئي ڪنهن جي جاءِ ڪانه هئي. مس مس ڪري ڏهه پندرهن

ويھه سال راتين جا ڳپتون ڏيئي ڏيئي، پلاند ڪجهه آجا ڪيا اٿئون. ڪجهه اميد الله ۾ آهي ته ٿي ويندا. ان ۾ جن به مدارتون ڪيون، سي اسان جي دل ۾ لکيا پيا آهن.

وڏيري امام علي اسان سان وڪون ڀريون، مڃڻ مراد آهي، نه مڃڻ واري کي حيف آهي. اسين به حلالِي مائٽن جا پٽ آهيون، ڪنهن جو ٿورو ڪونه رهايون. هيترا ڏينهن اسان کي به جڏهن به هڪل ڪئي هوندائين ته پوءِ اسان ڪنڌ ڪونه ڪڍايو هوندو. دوداڻي وارو خون به ائين. دوداڻي، امام علي خان کي ليکيو ئي نٿي. هن اسان کي چيو ته، سندس مال به ٽي ڏينهن تاري ڇڏيو ته من اک گلين. اتفاق سان ڀاڳيا جاڳي پيا. مقابلو ٿي پيو. چوري مون واري جو اتفاق ڏک لڳي پيو. 5 سال پئي خون جو ڪيس هليو. وڏيري امام علي خان هٿن جي شاباس گهڻي ڪئي، پر خرچ جو اسان ٿڪو به ڪونه ورتس. تو فيءَ جهڙي ڪر ڪانه ورتي ته به ڪيس ۾ ويهه هزارن کان ڳالهه چڙهي وئي. گهر تي ٽانڊو رکي، الاڻي ڪيئن به ڪري، پري وڃي چڙهياسين، پر وڏيري کي منهن ۾ ڳالهه ڪانه ڏنيسين ته، ”ادا، تولا ڪري اسين خونن ۾ اڙجي وياسين.“ قسمت هئي ۽ تو هٿان سائين شفا ڏني جو چورو ڇڏي ويو. پر جي خدا خير ڪري، هيڏانهن يا هوڏانهن، ته به اسين وڏيري کي اکر به ڪونه ڇڻون ها ته، ”هي اسان تولا ڪري سور سٺو يا قرباني ڪئي.“ خير، دوداڻي، وڏيري امام علي خان سان ته اوئين ڪونه ٺهيا، پر هاڻ اسان جي سر جا وير ٿي پيا. چيائون پئي ته: ”جي وڪيل ڪيس مان ڇڏايو، ته به وير پراڻو ڪونه ٿئي، پلاند ڪنداسون.“ سو مون چوري کي چيو ته، ”سچيت رهج.“

قصو ڪوتاهه، مهينو کن راتين جو ٿيو آهي ته به ٽي ڏينهن ٻاهر نڪري ويس. واپس اچان ته رن مون واري اونڌو منهن ڪريو پئي آهي. پتو پيو ته چورو مون وارو يعقوب ڪيڏانهن جهٽ تي سنگتين سان گڏجي ويو هو. ڀاڳيا جاڳي پيا ۽ پويان پئجي وين. بيا موٽي آيا، مونجو چورو وريو ڪونه. خبر ناهي ٻڌو يا حال پئجي ويو ۽ هٿو مٿو تاري پوءِ ايندو. خير، مون سنگتين کان وڃي خبر ورتي. هيڏانهن هوڏانهن ٺوٺ واٽ ورتم، پتو پيو ته چورو واڳن جي وات ۾ پئجي ويو. الاڻي جيئرو به هو ڪه مورڱو ڪڍي ويو.

پوءِ خبر پئي ته اتفاق سان جتي هي جهٽ هڻڻ ويا هئا، انهن جو ڪو دوداڻين سان مائٽاڻو رستو هو. اهي وس جا ڏينهن هئا، سو دوداڻي به لڏي اچي انهن جي ڳوٺ رهيا هئا.

رات جو پاڳيا جاڳي پيا، تن گهوڙا گهوڙا ڪري سڄو ڳوٺ اُٿاري وڌو. چورو مون وارو اتفاق سان ڪو وڃي ڪنهن وٽ سان ٽڪريو. سو جهڙو هو تهڙو وڃي هيٺ ڏنو. مٿان پاڳيا رسي ويا. مڙس کي هڻي رنڊي وڌائون. يارو دودائي، جنهن جو پٽ ڪنانس مري پيو هو، سو به پاڳين سان گڏ هو. ان مڙس سڃاڻي ورتو. ان ته هن کي آسمان ۾ پئي ڳولهيو، سو زمين تي ملي ويس، سو ان کڻي بلاتو ڪيس.

”مون وڃي تائڻ جو سماءُ ورتو، پر ڪٿي به ڪو فرياد داخل ڪونه هو. ’چور جي ماءُ روئي گهڙي ۾، ثابتي ٺهي ڪانه.‘ چور جن سان گڏ ٻڌو هو، سي به ڊپ ۾ لائي ڪيڏانهن مٿو کڻي پڇي ويا. اهي هجن ها ته به ٿورو ئي هلي پوليس وٽ قبولدار ٿين ها ته ڪو ’اسين چوري ڪندي ڏسجي پياسين ۽ اسان مان هڪڙو بروقت واردات تي پڪڙجي پيو!‘ مٿان وري اهو انديشو ته جي ٿي پوي مون وارن دشمنن وڏيرن کي به خبر ته انهن جو ته مڪو مڇي ويندو. تنهنجي خبر هيم ته تون مهيني کن لاءِ لاهور پاسي ويل هئين. هاڻ وڃان ته ڪيڏانهن وڃان؟ چار ڏينهن چار راتيون گذري ويون، سوچي سوچي اکين اڳيان انڌ اچي ويو. چيم ته هاڻ ڪجهه نه ڪيم ته چريو ٿي پوندس. چوٿين ڏينهن نڪا ڪيم هم نه تم، سڌو وڃي خود يارو دودائيءَ جي گهر جي ٻاهران سڏ ڪيم! ٻاهر نڪري آيو. چيومانس، ”مون کي ٻيو ڪجهه ڪونه ڪڍي. توکي ٻيو نه ته تنهنجي جوان جو لاش ته مليو. مون کي به پيو نه ته رڳو ايترو ٻڌائي ڇڏ ته چوري جو لاش به ملندو يا...“

منهن ۾ گھنڊ وجهي چيائين: ”چورو ڪنهن جو؟“ مون چيس، ”گھڻين ڳالهين لڌجن اٿ، ڳالهه جو اکر هيڪڙو. آءُ توکي مڙس ماڻهو سمجهي، تو وٽ رڳو ايتري لاءِ لنگهي آيو آهيان ته مون کي رڳو سنئين ڳالهه ٻڌاء. نه ته ڏي جواب ته آءُ جنهن گس کان آيو آهيان، تنهن تان موٽي وڃان.“ اها ڳالهه ٻڌي باهه ٿي ويو. چيائين: ”بي شرما، بي غيرت! ڪو شرم آئي ٿي جو مون ڏانهن آيو آهيان! وڏيرن جو دلال ٿي، منهنجو دين ڏنيا ۾ هڪڙو بچو ڪهائي، پوءِ وري ڏاڙهه ٿورو ڪري آيو آهيان، مون کان پنهنجي چوري جون خبرون پڇڻ...“

وڏيرن جي دلاليءَ واري توک مون کان ان حالت ۾ به سٽي نه ٿي. چيومانس: ”آءُ سڄي عمر وڏيرن ۽ سندن دلالن ۽

پڙون، ڪچرن ۽ ڪٽڻن هٿان تباھه ٿيو آهيان ۽ ساڻن مقابلا ڪندي ڏاڙهي اچي ڪئي آھيم. تون مون کي ٿو وڏيرن جو دلال چئين!" تنهن تي چيائين: "جيڪي تنهنجي مخالف وڏيرن جي بچ تي توسان وڙهن ٿا، تن کي تون دلال، پڙوو، ڪٽڻ ۽ ڪچر سڏين ٿو. جن جي برخلاف تون ساڳيا ڏندا ڪرين ۽ سندن دشمن وڏيرن جي بچ تي سندن بچا ڪهائين، سي به توکي اهو نه سڏين ته ٻيو ڇا سڏين؟"

اُءُ پوئتي موٽيس ته منهنجي ٻانهن ۾ هٿ وڌائين، چيائين: "هاڻ جي اچي سهڙيو آهين ته هاڻ وري وڃين ڪيڏانهن ٿو؟" ائين چئي مون کي ٻانهن کان گهلي گهر مهندان پڙچ تي وڃي ويهاريائين. مون سوچيو ئي ڪونه ته ڇا ٿيندو؟ ڇا نه ٿيندو؟ اُءُ جهڙو موڳو هوس، تهڙو ماڻ ڪري پڙچ تي ڪري پيس. هو مون کي پڙچ تي ويهاري، گهر هليو ويو. پهرين چيم ته اُتي هليو وڃان، پر وڃڻ تي واک نه ٿئي، گچ دير کانپوءِ هو موٽي آيو ۽ مون کي چيائين ته: "اُتي!" مون دل ۾ چيو، "هن جيئڻ کان جيڪي ٿئي سو ڀلو ٿئي." سو اُتي پٺيان ويومانس. هيءُ مون کي وٺي هڪڙي پونگيءَ ۾ ويو ۽ وڃي پڙچ تي ويهاريائين. اتي هڪڙي وڏي عمر جي مائي ۽ هڪ ننڍي نيتي چوڪري ۽ ٻه ٽي ننڍا ٻار ويٺا هئا. وڏي مائي پنجاهي سالن جي عمر جي هئي. کيس ڪارا ڪپڙا پيل هئا، اکين جي چوڌاري ڪارا پٽا ٿي ويا هئس. ننڍي مائي اڃا ٻار هئي. ٻار به سندس ٿي ڏٺا، مائيءَ کي خدا سونهن صورت جا مٿ پري ڏٺا هئا. ڪنهن ڏک ڪري بيحال هئي. اکيون ڏرا ڏئي ويون هيئس. ٻنهي مون کي ڪيڪاريو. يارو۽ ٻنهي ڏانهن منهن ڪري چيو: "هيءُ منهنجو ڀائرن جهڙو ڀار آهي، حيدرآباد پاسي ٿو رهي. محرم جي ڦاٽا (فاتح) ڪرڻ آيو آهي."

اُءُ شرم ۾ ٻڏي ويس. پٽ جو نالو ٻڌڻ سان وڏي مائي "الله!" ڪري ٻپيءَ ۾ پئجي وئي، جوان چوڪريءَ جي اندر مان به رڙ نڪري وئي، پر جيئن ڪنڌ هيٺ ڪريو ويئي هئي، تيئن ڪنڌ مٿي ڪونه ڪنيائين. ويئي پٽ ڪنڊيائين تان جو ڳوڙهن جون لارون سندس منهن تان وهي وڃي پٽ تي ڪريون. تڏهن منهن اُگهي، پٽ ڏيئي وڃي ٽانڊو ٻارڻ ويئي. يارو۽ مون ڏانهن منهن ڪري چيو: "ادا، پٽ پيٽسان ڏاڍا مٺا ٿا ٿين. جي وڃن ٿا ته مائتن جون چيلهون جهوريو وڃن...." مون کان دانهن نڪري ويئي، اُءُ پٽ ڏيئي ٻاهر ڀڳس.

در وٽ چيومانس: ”وڃان ٿو.“ هن ٻڌو اڻ ٻڌو ڪري مون کي
 ٻانهن مان جهلي چيو: ”اها نينگري ڏنئي نه! اها پٽ کي لاڏ
 ڪوڏ سان پرڻائي اڃا به مهينا ئي ڪونه ٿيا ته اهو تو وارو
 وڏيرو امام علي خان اچي چٽو ٿيو. روز ڪونه ڪو بهانو
 ڪريو، گهوڙو ٻوڙايو، پونگيءَ اڳيان ٿورو ٿيو بيٺو هوندو هو.
 هيڪڙي ڏينهن آخر چيومانس: ’وڏيرا، جهڙو تون سمجهين ٿو
 اهڙا ماڻهو اسين ڪونه آهيون. اهو خيال لاهي ڇڏ. اڳتي وري
 هيڏانهن تڪليف نه ڪج.‘ بس پوءِ اچي اسان جي پٺيان پيو.
 چوريون، ڦريون، ڪيس، ڦڏا، تان جو مون انڌي جي اڳيان
 هڪڙي ٻچي جي لٺ هئي، سا به کڻي ڀڄي ڏنائون. اڪين مان
 ڳوڙهن جون لارون اُگهندي، وري چيائين: ’منهنجي قسمت
 خراب هئي. منهنجو ته ڪو واهرو به ڪونه ٿيو. تو جي
 قسمت زور آهي. توکي ته ازغيبِي واهرو به ملي ويا آهن.‘ آءُ
 حيران ٿي ويس. ڪنن تي اعتبار ئي ڪين آيم ته ڪو سچي
 ٻچي اهي اکر ٻڌا هوندم. چيم: ’ڪهڙا ازغيبِي واهرو...‘ چيائين:
 ’اها فيصلِي مان ئي خبر پوندي.‘ مون پڇيس: ’ڪهڙو فيصلو!
 ڪير ڪندو فيصلو؟‘ چيائين: ’سچي ڳالهه جو فيصلو ٿيندو.
 ڪاميٽي فيصلو ڪندي، پاڻهي توکي اطلاع ملندو.‘ مون گهڻو
 پڇيس ته، ’ڪاميٽي ڪهڙي، ڪير اطلاع ڏيندو؟‘ پر ڪو جواب
 ڪونه ڏنائين. رڳو ايترو چيائين: ’هاڻ پلي آئين، وڌيڪ مون
 کان نه پڇ. پاڻهي توکي اطلاع ملندو.‘ آءُ پيرن تي ڪري
 پيومانس، هٿ ٻڌامانس، آزيون ڪيون مانس ته: ’مون کي
 رڳو ايتري خبر سٿاءِ ته منهنجو چورو هن جهان ۾ آهي يا
 ڪونهي؟‘ پر رڳو ايترو چيائين ته: ’مون کي خبر ڪانهي، جيئن
 رب کي منظور هوندو، تيئن ٿيندو. توکي پاڻهي اطلاع ملندو.‘
 آءُ موٽي آيس، ڪريان سو ڇا ڪريان؟ فرياد به ڪري
 ڪونه ٿي سگهيس. چيم ته جي فرياد ٿو ڪريان ته چوندا ته
 شاهد ڪير؟ شاهد ڪٿان اچن؟ چور ته ڪونه پاڻ کي ٻڌائيندا.
 ٻيو شاهد ڪٿان اچي؟ تنهن کان سواءِ چؤطرف دشمن.
 سوچيم ته فرياد ڪندس ۽ شاهد نه هوندم ته اٿلو فرياد
 ڪوڙو ڪري مون کي ئي چالان ڪري ڇڏيندا، پوءِ چوري جو
 سماءُ ڪير وٺندو؟ چار ڏينهن چار راتيون چٽو ته ڪر ڪنهن
 سمونڊ ۾ پئي گگڻيون کاڌم، رن مون واريءَ ته جيئن فرش
 ورتو، تيئن روئي روئي، مت مان نڪري وئي. سڪڻو مڙهو هو
 سو پئي گريو. ٿيو آءُ به ختم پيو هوس، پر پاڻ کي چيم:
 ’ساجن يار، هن عمر ۾ متان پاڙيو ٿيو آهين! متان پاڻ تان

دشمن ڪلائين! جيڪي ٿيڻو هوندو، سو هيستائين ٿي ويو هوندو. خدا ڪيو هوندو خير، پر جي هيڏانهن يا هوڏانهن ته به پيٽسان جهڙو زهر جو وڻو آهي، تهڙو پي وڃي، گونهن نه ٿڄ! داڦ مٿان ڪرين! نه ته چورو ته ويو، الائجي بچيو، پر يا عمر ڏيا ۾ ڪنڌ کڻي ڪونه هلي سگهنداسين.

آخر چوٿين ڏينهن فجر جو همراهه ڪنهن اچي سڏ ڪيو. نڪري ويس، ڀرپاسي جي ڳوٺ جو هڪڙو ماڻهو هو، تنهن چيو ته: 'سڀاڻي رات فلاڻي هنڌ هارين جو جلسو آهي، اتي ڪي فيصلا ٿيندا. توکي به سڏ آهي، پنهنجي سنگت ساڻ ڪي وٺي اتي اچ!'

جلسي ۾ ويس، اتي ڪي خلقون اچي گڏ ٿيون. تر جي سڀني راجن جا ماڻهو هئا. تقريرون شروع ٿيون. تقريرون ڪونه هيون، ڇڻو ڪر ڪتاب پيا پڙهن! برڪ به ڪري وڌين جا سڀ ظلم ٻڌايائون، تر ۾ جيڪي بيداديون ٿيون هيون، تن جو سڄو پوتاميل ڪڍي رکيائون، ٻئي پاسي جي ملڪن جا مثال ڏنائون ته اتي جا مزور، هاري ۽ غريب ماڻهو ڪيئن وڏين ۽ سڀني ڪي دسي، پنهنجون بادشاهيون بڻايو وينا آهن. مڙس هئا بکيا ۽ غريب پر ڳالهين ائين پئي ڪيائون جڻ ڪو هاڻي ڪورٽ جو جج پيو ججملٽ (ججمنٽ) ڏي. اصل تنگ توري ڇڏيائون. ماڻهوءَ جو وار وار اڀو ٿي ٿي ويو. پوءِ هڪڙي پاسيري جاءِ ۾ ويهه پنجويهه مڙس گڏ ٿيا. مون ڪي ۽ يارو دودائيءَ ڪي به سڏيائون. هڪڙي همراهه خبرون ٻڌايون ته: "يارو دودائي جيڪو سنڌي هاري ڪميٽيءَ جو ميمبر آهي، تنهن پنهنجي ڪميٽيءَ کي اطلاع ڏنو آهي ته: 'ساجن مهاڻو تنهن ڏينهن مون وٽ آيو ۽ مون ڪي اچي چيائين ته، منهنجو پٽ گم آهي. تو پاسي ڏس آهيس. مون ڪي احوال ڏي!' هوڏانهن ياروءَ جو پُٽ چون ٿا ته تنهنجي پُٽ خون ڪيو هو. هن تعلقي جي سنڌي هاري ڪميٽي، اسان هنن ويهن مڙسن تي بار رکيو آهي ته اسين اوهان جون ڳالهيون ٻڌي، اوهان جو فيصلو ڪريون. اسان جدا جدا ذاتين ۽ ڳوٺن جا ماڻهو آهيون. اسان جو پاڻ ۾ وڏو واسطو آهي جو اسين غريب عوام جي چوڻڪاري لاءِ پاڻ ۾ گڏ آهيون ۽ پنهنجي هڪڙي جماعت 'سنڌي هاري ڪميٽي' ٺاهي اٿئون. ان جو ڪم آهي غريبن کي سجاڳ ڪري، کين چرپر ۾ آڻي، سندن ٻڌي ڪرائي، سندن هٿان مڙسيءَ واري ڊگهي ۽ ڏکي هلچل هلائي، ملڪ کي وڏين، سرمائيدارن جي انڌيرنگيءَ مان آزاد ڪرائي. اسين ڪوشش ڪنداسين ته پنهنجي عقل ۽ سمجهه آهر اوهان جو

صحيح ۽ واجبي فيصلو ڪريون. جنهن مان اوهان مان ڪنهن سان به ناحق نه ٿئي ۽ ٻي سڄي غريب خلق جو فائدو به ٿئي ۽ نقصان نه ٿئي. پاڻ سڀني غريبن جا سڄڻ سرها ٿين ۽ دشمن ڦڪا ٿين.

پوءِ اسان کان پڇيائون ته: ”ٻئي ڌريون فيصلو لاءِ راضي آهيو ۽ اسان کي ڳالهون ٻڌڻ؛ فيصلو ڪرڻ جي موڪل ۽ اختياري ڏيو ٿا؟“ اسان ٻنهي هاڪار ڪئي ۽ ٻنهي پنهنجون پنهنجون ڳالهون پيش ڪيون. همراهه ڪن ڏيئي، پوري ڌيان سان اسان ٻنهي جون ڳالهون ٻڌيون. ڪنهن ڪنهن مهل، ڪنهن همراهه صفائيءَ وچان ڪو سوال پڇيو ٿي ته، واه! نه ته چپ چاپ لڳي پئي هئي. ڪنهن جي وات مان اتفاق سان هلڪو يا گڻو اکر نڪتو ٿي ته ان کي نرمائي، فضيلت پر مضبوطيءَ سان هدايت ٿي ڪيائون. ڪو ڳالهون ڪندي، هڪڙيءَ مان ٻيءَ ۾ پئجي ٿي ويو ته ان کي آهستي آهستي ڪري وري رند ٿي چاڙهيائون ٿي. مون کين پنهنجون سموريون خبرون ڪري ٻڌايون ته ڪيئن مون کي وڏيرن تباهه ڪيو ۽ ڪيئن مون سان امام علي خان پير پريا ۽ ڪيئن ان جو ٿورو لاهڻ جي خيال کان منهنجي چوڪري کان خطا ٿي پئي. تازو جيڪو وهيو واپريو، سو به بيان ڪيم.

ياروءَ به امام علي خان جي دشمنيءَ ۽ ڪيسن جو سربستو احوال ٻڌايو. پوءِ چيائين ته: ”پٽ مارجڻ کان پوءِ به امام علي خان منهنجي جند نه ڇڏي ۽ مون کي ڪوڙن ڪيسن ۾ پورائي ڇڏيائين. جيل ۾ اتفاق سان هڪڙو سنڌي هاري ڪميٽيءَ وارو يار ملي ويو، ان منهنجا دماغ جا پردا ٽي کولي ڇڏيا. هن مون کي سمجهايو ته، ’پاڻ اڪيلي سر وڏيرن سان ڪونه پڄي سگهنداسين. وڏيرن سان پوليس آهي، ڪامورا آهن. ڪورٽن ۾ هُئن جي هلندي آهي. جيل به انهن جا آهن. مطلب ته سڄو ڪارخانو انهن جو آهي. پاڻ اڪيلا اڪيلا ٿي ساڻن وڙهنداسين ته رڳو سِرَ وڃائينداسون. سرنڊاسون پائيءَ جا ڦلا به ڪونه. سو پهريائين آهي پاڻ ۾ ٻڌي ڪرڻي. سنڌي، ڄاموٽ، پروچ، سيد، پيڙ جو فرق مٽائي، سڀني ستايل سنڌين کي هڪڙي ابي، هڪڙي امان جو اولاد ڪري سمجهڻو آهي، دشمن جي هٿ جو باز ٿيڻو ناهي، سَوَ سور هجن ته پاڻ ۾ ڇيهه ڪري دشمن جو ڪاڄ ٿيڻو ناهي.

اهڙيون ڳالهون ٻڌائي ٻڌائي، مون کي آهستي آهستي ڪري هارين جو همدرد بڻائي وڌائين. جڏهن ٻاهر نڪتس ته

پڇاڻي وڃي سنڌي هاري ڪاميٽيءَ وارن کي هٿ ڪيم. همراهن به هٿن جون چاٿون ڪري ڇڏيون. منهنجا اهڙا ٻانهن بيلي ۽ سڄا همدرد ٿي بيٺا، جهڙو ڪو ابي امان جو ڄاڻو به ورلي ٿئي. آءُ اڳي هيتري عمر جهڙوڪر مائٽن عزيزن هوندي به نڌڻڪو ۽ بي واهو هوس. هاڻ هڪڙو سر وڃي بچيو هوس ته به ڄڻ ڌڻيڪو ۽ وڏي وڳر وارو ٿي پيس. ڪيڏانهن ويون ريسون ۽ حسد، ڪيڏانهن ويا پاڙن ۽ ذاتين جا فرق ۽ ويڇا، ڪيڏانهن ويئي بدخواهي ۽ دشمني! تر جي آسپاس جو سڀ سمجهو ۽ سڄاڳ غريب پاڻ ۾ ائين ڪير ڪند ٿي وياسين، ڄڻ هڪڙي ابي، هڪڙي امان جو اولاد آهيون. اسان جا پراڻا خيال به بدلجي ويا. هاڻ اڳوڻيون ڳالهيون ياد اينديون آهن ته، سمجهبو آهي ته اونداهيءَ ۾ حياتي گذاري آيا آهيون. سو جڏهن ساجن پٽ ڳولهندو، مون وٽ اچي نڪتو، تڏهن پهرين ته هن کي ڏسي اکين ۾ رت اچي ويو، پر پوءِ دل ئي دل ۾ پاڻ کي ساڌي، قبضي ۾ ڪري ورتم. مون کي پنهنجي هاري ڪاميٽيءَ وارن همراهن جون هر هر سمجهايل سڀ ڳالهيون دل تي تري آيون ۽ مون رت جي گرڙي پري، هن جون ڳالهيون ٻڌيون ۽ کيس صحيح سلامت واپس موٽايم. هاڻ اوهان راڄن جي غريب ڀائرن ۽ ساٿين جي هٿ ۾ فيصلو آهي. جيڪي اوهان کي اچي سو ڪريو."

همراهن اسان جون ڳالهيون ٻڌيون، مڙس سڀ داناءُ هئا. هڪڙو ٻئي کان وڌيڪ. واري واري سان هر ڪنهن پنهنجو رايو ڏنو. آخر سڀني مون کي ڏوهاري ڪيو ته: "تو هڪڙي غريبان مار ظالم وڏيري جي موچڙن کان بچڻ لاءِ، ٻئي ظالم ۽ غريبان مار وڏيري کي خوش ڪرڻ لاءِ، پاڻ جهڙي غريب ۽ ماريل ڀاءُ تي حملو ڪرايو. جنهن ۾ هن جي بچي جي زندگي ختم ٿي وئي. تو سوچيو ته ان وڏيري جا مون تي ٿورا آهن، سي لاهي، مڙس ماڻهو ٿو ٿيان، پر تو ائين نه سوچيو ته توتي ٿورا ڪرڻ وارو اهو ڪير آهي؟ جن ظالم وڏيرن توتي ظلم ڪيو، انهن کان هيءُ ظالم وڏيرو ڪهڙي ڳالهه ۾ ٻيو آهي؟ هو تو غريب تي ظلم ٿا ڪن، هيءُ ٻين غريبن تي ظلم ٿو ڪري. ڏندو ٻنهي ظالم وڏيرن جو ساڳيو آهي. ٻنهي ظالمن ۾ فرق ڪهڙو ٿيو؟ تون هڪڙن ظالم وڏيرن جي ظلم کان بچڻ لاءِ ٻين ظالم وڏيرن جي هٿ جو باز ٿي، پاڻ جهڙن ٻين مسڪينن ۽ ماريلن جو مارو ٿيو بيٺو هئين."

يارو۽ جي گهر واري اڳوڻي ڳالهه ياد ڪري ۽ هن سڄي جلسي ۽ ڪچهريءَ جون ڳالهيون ٻڌي، مون پنهنجي دل ۾ چيو ته، ههڙن مڙسن اڳيان گهٽ وڌ ڳالهه ڪري، بچت وٺڻ مڙس جو شان نه آهي. منهنجي دل پرڄي آئي. اڪيون اُگهي، پٽڪو لاهي کڻي يارو۽ جي پيرن تي رکيم ۽ چيومانس: ”ادا، آءُ بلاشڪ تنهنجو ڏوهاري آهيان. منهنجي چوري جي ڪٿي قسمت! جي ڇڏيو آهيئي (اٿيئي) ته قلبان ٿيو! جي جيئرو هجي ته مون کي خدا ڪارڻ ڏوهه بخش ڪر. سڄي عمر ٻئي پيءُ پٽ توجا، توجي ڪاميٽيءَ جا ۽ سڀني پائرن جا گولا ٿي گذارينداسين...“ ائين چوندي، گلو جڻ بند ٿي ويم ۽ کانئن وڌيڪ ڳالهه نه ڪري سگهيو.

همراهن مان هڪڙي چيو، ”ادا! وڏو نالو الله جو، پر الله سائين کي تنهنجي منهنجي معافي ڏيڻ جو لوڙ ڪونهي. بخشش جي گهرج آهي توکي، مون کي، پنهنجي سنڌ جي غريب پائرن کي. ڇو ته ذاتي سُور پيئنداسين، ذاتي ڏوهه بخشينداسين، تڏهن هڪٻئي جي دلين مان ڪدورتون وينديون ۽ پاڻ ۾ سڀني جي گڏيل دشمنن جي چنبي مان نڪري پيرن پيڙا ٿينداسون.“

سڀني جون دليون پرڄي آيون. يارو۽ جي اکين مان لڙڪ وهي اٿي هليا. هن منهنجو پٽڪو کڻي مون کي مٿي ۾ وڌو ۽ روئي چيائين: ”ادا! مون مسڪين ۽ اڀرن سنڌي مارو ماڻهن جي پائيچاري جي صدقي پنهنجي ٻچي جو خون توکي بخش ڪيو.“ سڀني کيس وڏي سڌ گهڻي دير مپارڪون ۽ شاباسون ڏنيون. منهنجي اکين مان ڳوڙهن جو بند ٽٽي پيو. ڪجهه دير ترسي، يارو۽ چيو: ”جڏهن ساجن جو پٽ منهنجي اڳيان ڏڪجي ڪري پيو ۽ ٻڌجي پيو، تڏهن دل ۾ چيم ’واه مولا، تون حق وڪيل آهين! ڪورٽ کان ڇٽي ويو، پر قضا کان ڪونه ڇٽو. هاڻ نڪو ڪو شاهد، نڪو گواهه! جن جهليو آهي، سي به ابي امان جي اولاد جهڙا پائر ۽ يار آهن. ڪُسي ويندا پر گوال ڪونه ٿيندا. هاڻ هن کي ڪٿي وڃي ڪٿي جبل ۾ خفا خون ڪري، پنهنجو اندر ٿو ٺاريان.“ پر پوءِ پنهنجي هنن، همراهن جو خيال ايم ته متان چون ته، ’صلاح کان سواءِ ههڙو ڪم ڇو ڪئي؟‘ سو چوڪري کي هٿيڪو ڪري سڄي خبر ٻڌائي مان. هنن منهنجا ترا ڪڍي ڇڏيا! سڄي ڳالهه سمجهائي چيائون:

”خبردار جو ان ماڻهوءَ کي هٿ لائو اٿئي! ان جو تنهنجي پُٽ سان ڪوبه وير ڪونه هو. اهو خود مظلوم آهي. ڀليل ۽ گمراهه آهي. اصل قاتل آهي آهن، جن هنن مجبورن کي

اهڙي مجبوريءَ ۾ وجهي، کائن ههڙا ڀڏا ڪم ڪرايا. هن سالن جا سال جيل ۾ لوڙيو آهي. اڃا تازو ڦاسي گهاٽ مان نڪتو آهي. اصل جنگ انهن سان آهي، جيڪي هڪڙن مسڪينن کي ڦرڻ، لٽڻ ۽ ڇيڻ لاءِ ٻين کي شڪاري جانور ڪري استعمال ڪن ٿا. اهو ماڻهو تو وٽ ۽ پاڻ سڀني غريب ڀائرن ۽ پاڻ هارين جي ڪميٽيءَ وٽ سام آهي. ان جو وار به ونگو نه ٿيڻ ڪپي.

اها ڳالهه ٻڌي مون کي به خدا ساڃاهه ڏني ۽ مون همراهِه وٺي آئي، هنن همراهن جي حوالي ڪيو ۽ چيو مان ته، ”هاڻي هيءُ ڄاڻي توهان ڄاڻو!“ هنن چيو ته، ”رڳو هن کي ڇڏي ڏيڻ سان سڄو فائدو ڪونه ٿيندو. اوهان جا خيال نه بدليا ۽ اوهان جي دل مان ڪدورتون نه نڪتيون ته اوهين وري ڪنهن نه ڪنهن جي بچ تي هڪٻئي جي سر جا ويري ٿيا، هڪٻئي تي آيا ٿيا بيٺا هوندا. چڱو ائين آهي ته فيصلو ڪري دشمنيءَ جي پاڙ ٽي هميشه لاءِ وڌي ڇڏجي. ۽ خود هنن ٿيلين کي به گس تي ڇاڙهي ڇڏجي!“

چوري جي بچڻ جي اها ڳالهه ٻڌي، خوشيءَ وچان منهنجا هٿ پير ٽري ويا. ڪنهن مهل کان پوءِ ڪنهن اچي منهنجي پيرن تي هٿ رکيا. مون اکيون کوليون ته مٿان چورو مون وارو بيٺو هو! بس پوءِ ته منهنجي جيڪا حالت ٿي سا ته پڇ ئي نه! ايتري ۾ هڪڙي جواڻ مڙس يارو ڏانهن منهن ڪري چيو: ”ڇاڇا، سڄي مڙسي اها آهي! سڄي غيرت اها آهي! پُٽ جو وير بيشڪ تو ورايو آهي!“ سڄي مڙسي اها ناهي ته پنهنجا پاڻ جهڙا اڀرا ڀائر ڇيڄن يا انهن کي ڪير لالچائي يا برغلائي کائن ڪڏو ڪم ڪرائي، ته انهن کي تباهه ڪجي. سڄي مڙسي، سڄي غيرت، اها آهي ته ڪيڏو به سور اچي ته پي وڃي، پر دشمن کي خوش ٿيڻ نه ڏجي. اها آهي سڄي دليري. تو پُٽ جو خون درگزر ڪري، دشمن جي زبردست ۽ قاتل سازش کي ناڪام ڪيو آهي!“

ٻئي جوان چيو: ”هيترو سڄو دنيا جو دؤر ظالمن جي بادشاهي هلي آهي. هاڻ مظلومن جي بادشاهي قائم ڪرڻي آهي ۽ ظلم جو بڻ بنياد ختم ڪرڻو آهي. ان لاءِ ٻڌي ڪپي، ضابطو ڪپي، اورچائي ڪپي، مڙسي ڪپي، ڏاهپ ڪپي.“ ٻيون به الاهي ڳالهيون سمجهاڻيندا رهيا. ان گهڙيءَ مون به پنهنجي دل ۾ قسم ڪيو ته ”وري ڇا به ٿي پوي، پنهنجن غريب ڀائرن جو مارو نه ٿيندس ۽ سنگت رکندس ته پنهنجن

غريب پائرن سان ۽ نه دشمن ظالم وڏيرن سان. پلي ڪٿي سڄا سون ٿي پون.

ان ڳالهه کي اڃا ٿورا ڏينهن ئي مس گذريا ته تنهن ڏينهن امام عليءَ خان گهراڻي چيم ته: ”دوداڻي وٽ مال جام ٿي ويو آهي، وڃي هلڪائي ڪري اچين!“ پهرين چيم ته، سڄي ڳالهه ڪري ٻڌايانس ۽ چوانس، ”وڏيرا! اهي ڏينهن کائي ويا، جڏهن اسان کي پاڙيو ڪري استعمال ڪندا هئا.“ پر همراهن هدايت ڪئي آهي ته، ’راز جي ڳالهه ڪنهن سان به ڪرڻي نه آهي. ضابطي ۾ هلڻو آهي.‘ سو نٿائي ويس. پر وڏيرو جند ئي ته ڇڏي. هٿان هٿان واريو بيٺو آهي. لاچار کيس صاف جواب ڏيڻو پيم. هاڻ ٻڌاءِ ته مون ڪهڙي پڇڙي ڪئي؟

مون کلي چيس: ”پلا جي آءُ چوان ته تو بي واجبي ڪئي آهي. امام عليءَ جهڙي مڙس کي جواب ڏيڻ تو جهڙي مڙس جو شان نه آهي ته تون منهنجي ڳالهه مڃيندي؟“ چيائين، ”دل واري ڳالهه؟“ چيم، ”هائو!“ چيائين، ”ڪونه مڃيندس! مون کي هاري همراهن جي ڳالهه تي سورهن آنا ويساهه اچي ويو آهي! مرڻ مري ويندس پر ان ڳالهه تان ڪونه لهندس. تون رنج ٿيندين ته توکي پرچائي وجهندس، پر غريبن جي طرف وار ڳالهه ڪونه ڇڏيندس!“ مون چيس ته، ”پوءِ جيڪي وڻيئي سو ڪر!“ پڇيائين، ”تو؟“ مون چيس، ”آءُ تنهنجي پٺيان!“ چيائين، ”چرچا ڇڏ! اسين جاهل اوهان جي پٺيان سونهون ڪه توهان اسان جي پٺيان سونهندا؟“

چيومانس: ”جاهلن جا به قسم آهن، هڪڙا اڻ پڙهيل جاهل ٿيندا آهن، ٻيا پڙهيل جاهل ٿيندا آهن. پڙهيل جاهل، جهڙو ڪنو ۽ گندو جاهل، دنيا ۾ ٻيو ڪونه ٿيندو آهي. غريب جو ٻار پلي ڪهڙو به امير ٿي وڃي، پر جي پنهنجي غريباڻي لڏي جو طرف ڇڏي، ڪانو وانگر مور جي چال هلڻ جي ڪوشش ڪندو ۽ دشمن جو دلال ٿيندو ته ان جهڙو مورڪ ۽ جاهل ٻيو ڪهڙو ٿيندو؟ آءُ ڪٿي اتفاق سان وڪيل ٿي ويو آهيان، پر اولاد ته انهن مسڪينن جو آهيان، جن جون ست ڇا ست سؤ پيڙهيون به پورو ڍو ڪونه سنڀرن. منهنجا مائٽ اوهين غريب آهيو. هي وڏيرا ۽ سينيون جيڪي پنهنجي مطلب ۽ غرض لاءِ پاڻ کي ڳرائڻيون پيا وجهن، سي مون ۽ تو جهڙن جا مائٽ ڪڏهن به ڪونه ٿيندا. مون کي به پنهنجي پارٽيءَ جو ماڻهو سمجهه!“

هن جي اکين ۾ ڳوڙها تري آيا. مون کي پاڪر پائي چيائين:
”جوان جا پُٽ، ته پوءِ پنهنجي آهي به فتح!“
(ماھوار ”تحريڪ“، جنوري 1978ع ۾ ڇپيل)

ويديو هئين ته ويهه

صبح جو سڄو شهر جڻ ڏينپن جو مانارو بڻجي ويو. فضا ۾ هزارين سوال، اطلاع، تصديقون، ترديدون ۽ افواهه گجهن وانگر لامارا ڏئي رهيا هئا. ماڻهن جا آواز ۽ سندن چهرن جا رنگ بدليل هئا.

بيا ته نهيو، پر خود ”گولي چل گئي!“ به اڄ صفا بدلجي ويو. هو هر روز صبح جو ڇهين بجي باقاعدي سان اخبارن جو ٿهو سائيڪل تي کڻي، سهڪندو سهڪندو اچي ساڳي جاتل سڃاتل، هيبتناڪ وحشي رڙ ڪندو آهي: ”گولي چل گئي!“ ايتري قدر جو جڏهن منهنجي واچ، خراب ٿي ويندي آهي، تڏهن آءٌ ”گولي چل گئي!“ جي اچڻ يا نه اچڻ مان اندازو لڳائيندو آهيان ته ڇهه لڳا آهن يا نه.

اڄ صبح جو جڏهن هن پنهنجي دستوري وحشي واکي بدران ڪجهه دٻيل انساني آواز ۾ دانهن ڪئي، لائي چل گئي!“ تڏهن منهنجا ڪن ڪڙا ٿي ويا هئا.

”اڄ ضرور ڪجهه ٿيو آهي.“ مون سوچيو.

بار روم ۾ گهڙيس، ته ائين لڳم جڻ ته ڪنهن جو پٿر وڇايل آهي. آهستي آهستي غصو غم تي غالب پوڻ لڳو. آواز اوچا ٿيڻ لڳا. هڪڙو بزرگ اوچتو ٽپ ڏئي اُٿي پيو ۽ واکو ڪري چيائين، ”اڄو ته هلون.“ اسين ٽي جڻا پيا به اُٿي ڪڙا ٿياسون.

ڪار پرڳڙي روڊ وٽان ٿيندي، جڏهن سينٽرل جيل جي احاطي ۾ گهڙي، تڏهن پريان لائوڊ اسپيڪر تان آواز ٻڌڻ ۾ آيا: ”هٿ جاتو“ ”هٿ جاتو“ ”پيچي هٿ جاتو!“ شاهي دروازي اڳيان هيسيل ۽ پريشان ماڻهن جا ٽولا بيٺل هئا ۽ اسان جا وڪيل وارا ڪارا ڪوٽ ڏسي اسان کي ورائي ويا. ”ڇا ٿيندو.“ اسان سلپون اندر ڏياري موڪليون. اڌ ڪلاڪ کان پوءِ وڏي در جي چوٿين پتي کلي. اندر گهڙياسون، سپرنٽينڊنٽ جو ڪمرو پريل هو. اسان سندس ڪيڪار ورائي کيس پنهنجو مطلب

ٻڌايو. چيائين: "ليٽر لکي ڏيو." ليٽر لکي ڏنوسين. "ملاقات به ڪندؤ؟" ها هدايتون وٺيون آهن. اسان مان ڪنهن چيو. سپرنٽينڊنٽ تمام فضيلت وارو ماڻهو هو، پر ڪير به ڳالهائڻ جي موڊ ۾ ڪونه هو. "معاف ڪجو، سرڪٽ هائوس مان ٿو ٿي اچان. پنج منٽ!" ائين چئي سپرنٽينڊنٽ هليو ويو. اسان معنيٰ ڀريل نظر سان هڪٻئي کي ڏٺو. هڪڙي جي نگاهه چيو: "مٿان هدايتون وٺڻ ويو آهي!" ٻئي جي نگاهه چيو، "ڪا نئين چال ڪڍندا!" ٽئين جي نگاهه واچ تان موٽندي چيو، "اڄوڪو ڏينهن لنوائيندا!" چوٿين نگاهه هڻندي چيو، "مورڳو پاڻ کي ڦاسائڻ...."

اسين ٺهي نڪي مرڳو اهڙي انداز سان ڪرسي تي ٿي ويٺاسين، جڻ ڇا به ٿي پوي ته به ٿڪي بيزار نه ٿينداسين ۽ نڪي ڪنهن بهاني ۾ اچي واپس موٽنداسين.

جیلر ۽ قيدي آيا ويا پئي. جيل جو ڊاڪٽر اچي ويٺو. ڪجهه دير بعد هڪ برف جهڙين اڇين ٻانهن، باهه جهڙن ڌڳندڙ ڳلن، نيرين، مرڪندڙ ۽ نچندڙ اکين واري 25 سالن جي عورت اچي ويئي. سڀني جون اکيون بي اختيار منجهس ڳپي ويون، پر هڪ دفعو ڏسي وري ڪنهن به ڏاهنس نه نهاريو. اڄ ڪنهن به قسم جو لطف حاصل ڪرڻ ڄڻ انهن جذبن سان غداري هئي، جيڪي اسان جي سينن ۾ پئي پڙڪيا. "ههڙي وقت تي..." اسان سوچيو.

ڪلاڪ گذري ويو. اسين ڪاغذ پٽ تيار ڪرڻ ۾ لڳي وياسين. هڪڙو قيدي گهڙي آيو، اسان کان پاسيرو ٿي اچي بيٺو، اسان ڏانهن ڏسڻ بنا جيلر سان ڳالهائڻ لڳو. مون بي خياليءَ سان ڏانهس ڏٺو، ٺاهوڪو سنهڙو هلڪڙو نوجوان، ڦاٽل ڪپڙا، کنڊريل وار، وڌيل ڏاڙهي، اڳهاڙا پير، نرم پرياقار آواز، هن جهڙي جيلر کي ڪجهه چيو پئي. اوچتو هن اسان ڏانهن لوڻو هنيو ۽ منهنجي دل جي ڌڙڪ بند ٿي وئي.

مون کان بي اختيار نڪري ويو، "يوسف لغاري" هن جي چهر تي هڪدم سندس جڳ موهيندڙ، معصوم، پياري ۽ پنهنجائپ واري مرڪ چانئجي وئي.

"يوسف لغاري.... يونين جو صدر؟" هڪ ساٿيءَ پڇيو.

مون يوسف کي پاڪر پائيندي ڪنڌ ڏوٽي هاڪار ڪئي.

"ڪل گهٽا؟" مون پڇيس.

"207" هن وراڻيو.

”زخمي گهڻا؟“

”سڀ.“

”سخت؟“

”گهڻي ڀاڱي.“

يوسف هليو ويو. اڃا به راتيون اڳ هو منهنجي آفيس ۾ پئس جي جاءِ جي اپيل جا ڪاغذ کڻي آيو هو. چڱو ڀلو ۽ آزاد هو. سندس نس نس مان زندگي پئي چلڪي. سپرنٽينڊنٽ نيٺ موٽيو. ”ٻيا به ملاقاتي آيا آهن. اڳو پوءِ اوهان به گڏ هلو ته يڪي ملاقات ٿي وڃي.“ ته چئبو ته ملاقات واقعي ٿي پئي. ٻيا ملاقاتي ۽ اسين سڀ گڏ جيل جا چُن سان لنبيل صاف سٿرا گس ڏيئي اندر وياسين. واٽ تي تعارف ٿيندا هليا.

”محب پيرزادو، انجنيئرنگ ڪاليج!“

”ڪامل راجپر، ميڊيڪل ڪاليج!“

هڪ دروازو کليو ۽ اسين به سَوَ ڪن سي ڪلايس قيدين سان ڀريل هڪڙي شاهي اڱڻ ۾ داخل ٿياسون. اڱڻ اندران هڪ گليل جيل بلڪه گليل اسپتال ٿي لڳو. قيدي ننڍين، آداس، ماتمي ٽولين ۾ ورچيا، اُگهاڙي پٽ تي ويٺا هئا. اسان کي ڏسي سڀ دروازي ڏانهن وڌي آيا.

فضا ۾ آيوڊين جي بوءِ ڇانيل هئي. پهريائين مون پنهنجي پراڻي دوست علي احمد قريشيءَ جي پٽ اعجاز کي سڃاتو. هو پيرين اُگهاڙو پنهنجي منهن ڪجهه سوچيندو پريان پئي ويو. گوڙ تي ڪنڌ ورايائين ته اسان جون اڪيون مليون. مون اڳ ۾ پاڻ کي سمجهائي ڇڏيو هو ته ڪهڙو به نظارو ڏسندس ته به جذبن جو اظهار نه ڪندس. مون کيس پاڪر پاتو ۽ هٿ دٻائي فقط ايترو چيو مانس: ”خوش رهه.“ پر پنهنجي جذبن کي وس ۾ رکڻ ايڏو سولو نه هو. قيدين جنهن وقت پنهنجن ڏکويل ۽ غصي ڀريل آوازن ۾ پنهنجي رونداد بيان ڪئي، جڏهن اسان جون نظرون سندن ڦاٿل مٿن، سُجي بند ٿيل تنگن، چچريل منهن ۽ بدن، ليڙون ليڙون ۽ مٽيءَ ۾ پيوت ٿيل ڪپڙن ۽ اُگهاڙن پيرن تي پيون، جڏهن لئين ۽ ڳوڙها اُٿيندڙ گئس جي دونهن، لانگ بوٽن، رائيفلن جي ڪنداڪن، گپ ۽ پاڻيءَ ۾ لٽريل چيپاٽيل ۽ چچريل نوخير انساني جسمن جي تصويرن ذهن تي حملو ڪيو، تڏهن پنهنجي جذبن تي قبضو رکڻ مشڪل ٿي پيو.

جڏهن هڪڙي زخميءَ منهنجي هٿ کي لوڏي چيو، ”ادا! آءُ توهان جي ضلعي جو آهيان.“ جڏهن هڪڙي عرب چوڪري ٿيل قتل انگريزيءَ ۾ دانهن ڏيڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي، جڏهن هڪڙي نوجوان منهنجي ڪرسيءَ جي ڀرسان پٺ تي ويهي چيو، ”ادا! اسان کي چيائون مرغا ٿيا!“ جڏهن ٻئي چيو، ”آءُ هٿ آيا ڪري پاڻيءَ مان نڪتس ته مون کي ٻاهر نڪرڻ شرط رائيفل جو ڪنداڪ هڻي ڪيرائي وڌائون، هيءُ ڏسو منهنجو مٿو!“ جڏهن هنن ڳوڙهن کي پي، سينا ٽائي، چيو ٿي، ”پرواهه ناهي، هيءُ پهريون امتحان هو، اسين هر امتحان لاءِ تيار آهيون!“ تڏهن نڙيءَ ۾ ڪا شيءِ ڦاسي پئي. ماڻهو ڊڄيو ٿي ويو ته اجهو ٿيون اڪيون پرڄيو اچن. هاڻ ٿا ڳوڙها وهن.

مون پاڻ کي پٿر بڻائي ڇڏيو، ٻه ڪلاڪ پٿر بڻيو سخت زخمين جون لسٽون ۽ سندن ويل سامان جون لسٽون لڪندو رهيس. مون کي خبر هئي ته، ويل سامان ڪونه ملندو، اندريان زخم ڪونه مٽجندا، نه هنن جا ۽ نه اسان جا، پر اسان لڪندا رهياسين. ماڻهو ڪنهن نموني رڌل هجي ته سوچڻ کان بچيو پئي. پاسي ۾ ويٺل زخمي، مٿي واري کي چيم، ”تون لپٽي پئه، آرام ڪر!“ هن پڇيو، ”ڪٿي؟“ مون لوڻو هنيو، اُگهاڙي پٺ تي وهائو به ڪونه هو. مون لڇي ٿي اڪيون ڦيرائي ڇڏيون. وري ساڻس ڪونه ڳالهايم. ايتري ۾ ايل ملاقاتين پنهنجي قيدي ساٿين کي گڏ ٿيڻ لاءِ چيو. قيدي منڊڪائيندا، پنهنجا زخمي بدن گهليندا، هڪ هنڌ گڏ ٿيا. تقرير ڪندڙ جو آواز بلند ٿيو: ”ساٿيو! اڄ اسين پهرين آزمائش مان لنگهيا آهيون. اڃا به ڏکيون گهڙيون اچڻيون آهن، پر اسين حق لاءِ سڀ ڪجهه سهڻ لاءِ تيار آهيون.“

آءُ ميڙ مان هليو آيس. مون کي هنن سان گڏ بيهڻ جو ڪو حق ڪونه هو. هو زخمي هئا ۽ آءُ سڄن لڳن سان، هو بند هئا ۽ آءُ آزاد، هو آزمائش ۾ مبتلا هئا ۽ آءُ پنهنجي ڌنڌي ۾. هو بي جنس هئا ۽ آءُ بي جنس. مون کي بي اختيار فارسيءَ جو شعر ياد آيو. ”ڪسي ڪه ڪشته نه شد از قبيلئه مان نيست.“ (جيڪو ڪٺل ناهي، اهو اسان جي ساٿ مان ناهي.)

سهڻي لطيف به ته چيو آهي، ”ڏيو هئين ته ويهه نه ته وٺيو وڃ وٽ تون.“ مون پنهنجي واٽ ورتي ۽ وري وڃي ڪرسيءَ تي ويٺس.

اسان جو بزرگ اڳواڻ ۽ ٻيا ساٿي به رڌل هئا. ڪو لکڻ ۾، ته ڪو ٻڌڻ ۾، سندن چهرن تي سمنڊ جهڙا اونها تاثر هئا. رواني ٿيڻ وقت اسان کي چيائون، ”اڄ پلا ضامن ٿي ويندو؟“ مون کين ڪوڙو دلاسو ڏيڻ مناسب نه سمجهيو. مون چيڻ: ”شايد به يا اڃا به وڌيڪ ڏينهن لڳن. اها تڪليف برداشت ڪرڻي آهي. ڇا ڪجي مجبوري آهي.“ تڏهن چيائون، ”توهان ڪوبه خيال نه ڪريو. ضامن ٿئي نه ٿئي، پرواهه ڪانهي، اسين سڀ ڪجهه سهنداسين.“ موٽندي آفيس ۾ سپرنٽينڊنٽ چانهه گهرائي. ايتري ۾ هڪڙو قدامت، جانئو، چست ۽ ڦڙت، سهڻو انگريزي لباس پهريل ماڻهو لنگهي آيو. سندس بيحد دلڪش مرداڻي حُسن کي ڏسي، مون پنجن ندين جي پاڻيءَ کي داد ڏنو. سڀ اٿي بيٺا. هن سپرنٽينڊنٽ جي ڪرسي والاري. سپرنٽينڊنٽ بيٺو رهيو. نئين آيل اسان جن قيدين بابت ڳالهه ٻولهه شروع ڪئي. سندس گفتگو هڪڙي سٽ في صدي حاڪم جي گفتگو هئي. هن ٻار ٻار ”تخريب پسند“، ”انتظام“، ”حڪومت“، ”ذميوارين“ جا لفظ پئي دهرايا. اسان کي ائين پئي خطاب ڪيائين، ڄڻ ته اسين به ڪي چڱي چال وارا قيدي هئاسين. مون کي ائين لڳو ڄڻ مون هي يا ههڙو ماڻهو ڪٿي ڪو ڏٺو آهي. اوچتو مون کي فلم ”گنس آف يوران“ وارو جرمن گستاڀو آفيسر ياد آيو. هيءُ به ان ساڳيءَ جنس مان هو. پيدائشي حاڪم، سموري انساني مخلوق کان مٿي، افضل ۽ سمورن انسانن کي قيدي ۽ ڏوهاري سمجهندڙ.

اسين جڏهن سندس تقرير کي اڌ ۾ ڇڏي اُٿياسين، تڏهن ڏٺوسين ته هُو ناراض ٿي پيو، پر اسان کي وڃڻ جي اجازت ڏنائين. قيدين بابت ضروري ڪم لاهي، آءُ شام جو گهر موٽيس. عادت موجب ماني کائڻ سان گڏ اخبار پڙهيم. منهنجي نظر پوئين صفحي تي ڄمي بيهي رهي. مون ان جا پويان اکر وري وري پڙهيا.

لکيل هو، ”ڪوبه خاص زخمي ڪونه ٿيو آهي. ڪجهه گرفتاريون ٿيون آهن، حالتون نيڪ ناک آهن.“

منهنجي اڳيان 207 قيدي، سوين چچريل ۽ سُجڀل مٿا، منهن، تنگن، جاڙيون، ٻانهون ۽ پٺا ڦري ويا. ”ڪوبه خاص زخمي ڪونه ٿيو آهي، ڪجهه گرفتاريون ٿيون آهن. حالتون نيڪ آهن.“ مون وري تلخيءَ سان دهرايو ۽ اخبار اڇلائي ڇڏيم.

ٻئي ڏينهن ساڳي اخبار ۾ وڌين سُرخين سان 207 قيدين جي ضمانت تي آزاد ٿيڻ جي خبر پڙهيم، پر جيڪي ويهه پنجويهه جڻا نوان قيد ٿيا هئا، تن کي گرفتاريءَ جي خبر ڳولي ڳولي ٽڪجي پيس، پر ڪٿي به نظر ڪانه آئي. مون اخباري ڦاڙي، پرزا پرزا ڪري ڇڏي.

(ماهوار ”تحريڪ“ مارچ 1973ع ۾ ڇپيل)

بختاور

جنهن مهل تار آئي، تنهن مهل مون شيو پئي ڪئي. ڪريم لڳل منهن سان تار واري کان تار وٺي، کيس صحيح ڏئي، کاپي هٿ ۾ جهليل سڀڻي (جيڪا بي خيالي ۾ ساڻ ڪٽي ويو هئس) واپس اٿي ميز تي رکيم ۽ لفافو کولي، تار پڙهيم. پنهنجن هٿن ۾ نهاريم، اهي ڏکيا ڪونه پئي. آرسِيءَ ۾ منهن ڏنم: ڪريم لڳل هوندي به سمجهيم ته ان تي ڪوبه تاثر ڪونه هو. هاڻ سمورو ڌيان شيو ۾ لڳايم. واچ ڏنم ته به لڳي 14 منٽ ٿيا هئا، تنهن جي معنيٰ ته سنڌ ايڪسپريس ۾ اڃا منو ڪلاڪ هو.

”ڪريما!“

”جي، بابا.“

”پٽ! منهنجي بنگ تيار ڪر، مون کي ٻاهر وڃڻو آهي.“

ڪريما اهڙين ڳالهين تي هريل هئي.

اڌ ڪلاڪ کان پوءِ آءٌ اسٽيشن تي پهچي ويس، بلڪه اسين پهچي وياسين، ڇو ته ڪريما وارا به مون سان گڏ هئا. ريل ۾ چڙهي ويٺاسين. ڏيڍ ٻن ڪلاڪن جي سفر کان پوءِ اسان جي اسٽيشن اچي وئي.

سول اسپتال جي گيٽ تي پهچي، ڪريما کي چيم: ”مون توکي بنهه نٿي آندو، پر تون ڦڏو ڪري زبردستي آئي آهين، ٺيڪ؟“

”ها بابا.“

”توڪي پنهنجو واعدو ياد آهي؟“

”ها بابا!“

هوءَ در کان ٽئين نمبر بستري تي پئي هئي. بهراڙيءَ جا پنج، ڇهه زالون، مرد سندس ڀرسان ويٺل ۽ بيٺل هئا. ويٺل به اسان کي ڏسي اٿي بيٺا: ”ڪنهن ڪنهن مهل هوش اچيس ٿو،

نه ته ائين ٻڌل آهي. ٻه گوليون ڪڍيون اٿنس. هڪڙي ستر مان، ٻي ڪلهي مان.“
 ”ڊاڪٽر ويچارا رات ڏينهن پيرن ۾ بيٺا آهن. شاباس هجين.... ٻن ڪلاڪن جي آپريشن کان پوءِ وڃي گوليون نڪتيون...“

پاسيرا ٿياسين ته ڊاڪٽر الهه رکئي چيو: ”اسان سڀني وسئون ڪونه گهٽايو آهي. وڌيڪ ته رب جي اختيار آهي... خوش قسمت آهي جو بروقت فرسٽ ايڊ ملي ويس ۽ رت حد کان وڌيڪ ڪونه وهيو. نه ته تڏي تي ئي ختم ٿي وڃي ها. ستر واري گولي به خوشقسمتيءَ سان ٻاهرئين پاسي گوشت ۾ لڳي اٿس. ڪلهي وٽ به هڏيءَ ۾ فرئڪچر ٿيو آهي. هڏو ٻن حصن ۾ ٽٽي پيو آهي. جوڙيو اٿئون. خدا ڪندو ته لڳي ويندو. اها گولي ٿورو هيڏانهن هوڏانهن لڳي ها ته اڃا به گهڻو نقصان ڪري ها ۽ شايد ٻانهن وڍڻي پوي ها... وري به ڏسجي. خدا ڪري ڪٿي Complications نه ٿين. هونءَ صحتمند ۽ جوان آهي. جي ڪا ٻي پيچدگي نه پيدا ٿي ته وڏي اميد آهي.“

تيسين ڪريما سڏ ڪيو. سندس اکيون سُڪل هيون: ”چون ٿا ته او گروپ جو رت ڪپيس. منهنجو رت به او گروپ جو آهي. جڏهن امان اسپتال ۾ داخل هئي ۽ رت کڻو ٿي، تڏهن ٿيسٽ ڪيو هئائون.“

ڪريما جڏهن رت ڏئي واندِي ٿي ته اسين سائين بخش جي گهر وياسين، جيڪو اتان گهڻو پري ڪونه هو. شام جو وري اسپتال پهتاسين. هوءَ هوش ۾ نه آئي هئي. مون کيسي ڇاڇي ڏسڻ لاءِ پنهنجي سموري جذباتي ۽ ذهني همت گڏ ڪئي. سندس گلاب جي گل جهڙي بهڪندڙ چهري تي ڪاراڻ ڇانيل هئي. اکيون ڏرا ڏئي ويون هيون. سندس سدائين چهڪندڙ چپ ڪارائجي ويا هئا. جن زندگي ۽ موت جي وچ ۾ مهاپاري لڙائي جاري هئي. مون ڪريما ۾ نهاريو. هوءَ بلڪل ماڻ هئي. باقي ڳوڙها هئا، سي اکين مان لارون ڪري پئي وهيس. مون سوچيو، اها واعدي جي پڪڙي ڪانهي. پنهنجي پياري ڪي موت ۽ حياتيءَ جي ههڙي چڪتاڻ ۾ تڙپندو ڏسي، جيڪڏهن لڙڪ لڙي اچن ته ڪنهن جو ڪهڙو ڏوهه؟ بنيادي شرط اهو هو ته ڪنهن به حالت ۾ روچ رازو نه ڪرڻو آهي. سو هن ڪونه ٿي ڪيو. باقي ڳونگن ڳوڙهن تي ڪهڙي ميار!

ڪريما آهستي آهستي ڪري ماٺ ميٺ ۾ هن جي سس ۽ ٻين مائٽياڻين کي به اڳڀري ٿي، هن تي قبضو ڪري ورتو. ٻيءَ رات جو هوءَ اسپتال ۾ ئي ترسي پئي. صبح جو ويس ته اوجاڳي سبب سندس اکيون سڄي ڳاڙهيون ٿي پيون هيون. رات جو سائين بخش جي گهر جي اڱڻ ۾ ليٽيو پيو هوس. سرءُ جي پن چڻ شروع ٿي وئي هئي. هوا جي جهوٽن تي سُڪل پنن کڙ کڙ پئي ڪئي. چانڊوڪي رات هئي. آسمان صاف هو. رڳو ڪنهن ڪنهن مهل ڪا اڪيلي رولاڪ ڪڪري لائي ڪٿان رلندي اچي ٿي نڪتي ۽ ڀل لاءِ اک ٻوٽ ڪري وري گم ٿي ٿي وئي. اُءُ ننڊ بدران سوچن ۽ يادن جي دنيا ۾ گم هئس.

مون کي اهو ڏينهن ياد آيو، جڏهن هوءَ پهريون پهريون دفعو اسان جي گهر آئي هئي. رضيه، صفيه توڙي سندن ماءُ جو هونئن ئي مون تي الزام آهي ته آءُ ڪريما کي گهڻو ٿو پانيان ۽ مون کيس لاڏلي ڪري سندس دماغ خراب ڪري ڇڏيو آهي، پر سچ اهو آهي ته مون کي ٽيئي ڏيئون هڪ جهڙيون پياريون آهن. ڪريما کڻي زوريءَ پاڻ کي سڀني کان معتبر بڻائي ڇڏيو آهي، تنهن کي ڇا ٿو ڪري سگهجي؟ بي-اي فائنل ۾ آهي. پڙهائيءَ ۾ سڀني کان پڙ، سدائين فرسٽ ڪلاس ۾ اچي. پئي پاسي پنهنجي عورتن جي انقلابي دوست تنظيم ۾ به سرگرميءَ سان حصو وٺي ۽ ان سلسلي ۾ سڄي سنڌ جي ڳوٺن ۽ شهرن جي دؤرن تي به وڃي. اخبارون ۽ رسالا پڙهي، بحث مباحثا به ڪري. سڄو ڏينهن ڀڄ ڀڄ به لايو ويئي هوندي آهي. سڀني کي نصيحتون به پئي ڏيندي. وڇڻ هوندي به سڀني جي وڏي امان ٿيو ويئي هوندي. منهنجي سڏ تي به ڊوڙندي اچي، چرچا ۽ اهلون ڪري، وڏا وڏا تهڪ ڏيئي، کلي ۽ ڪلائي به. وطن، عوام، ٽين دنيا، سامراج ۽ بدلجندڙ عالمي صورتحال جي ڳڻتي به سڀني کان وڌيڪ کيس ئي هوندي آهي. گهر ۾ به تنقيد ۽ خودتنقيد جون گڏجاڻيون پئي ڪرائيندي. جيڪڏهن منهنجي ڪا ڳالهه نه وڻندي ته ڪاوڙجڻ بدران چوندي، ”بابا منهنجي توهان تي تنقيد آهي. جڏهن واندا ٿيو تڏهن تنقيد گڏجائي ڪنداسين.“ سندس ڪاپين تي قسمن قسمن قول لکيا پيا هوندا، مثال طور، ”مطالعو، تنظيم، جدوجهد“، ”عمل نظريي بنا اندو آهي“، ”نظريو عمل بنا لولو لنگڙو آهي“، ”تنظيم

جدوجهد لاءِ، جدوجهد تنظيم لاءِ، "سادي رهڻي ڪهڻي ۽ اڻانگي جدوجهد"، "وقت جي پابندي ۽ رازداري"، "چڙواڳيءَ خلاف جدوجهد ڪريو" وغيره وغيره.

هڪڙي ڏينهن پڇڻ لڳي، "بابا، ڀلا ٻڌائي وڃ ته جوينل ڪير هو؟"

مون ورائيو: "جوينل يا جوينال (Juvenal) رومي شاعر هو. اڄ کان 19 صديون اڳ جو، ڇو؟ جوينل کي ڇا ٿيو آهي؟"

چيائين: "مون پڙهيو آهي ته هو ان وقت جي ظالمن جي مڪر، منافقي ۽ ظلم خلاف شعر چونڊو هو؟"

مون ورائيو: "بلڪل! اهو سندس ئي قول آهي ته، "ڪاوڙ شعر لکائي ٿي!"

تنهن ڏينهن شيو پئي ڪيم ته ٻاهران چوندي آئي: "بابا!"

مون چيو: "جي بابا!"

"بابا! ڪنهن سان پيو وڙهين؟"

"ڪنهن سان به نه!"

"هي جي چيئي پئي 'انسان ٿي' انسان. اهو ڪنهن کي پئي چيئي؟"

"اهو... اهو ته ماکوڙي کي پئي چيم... هر هر اچيو هٿ تي چڙهي ۽ شيو ۾ رنڊڪ وجهي."

پويان ننڍو پاڻس اصغر ڊوڙندو آيو ۽ اچڻ شرط چيائين:

"بابا! بابا توکي ٻڌايان! ڪريما اڄ ڇو ايڏي خوش آهي؟"

ڇو ته سندس پياري ساهيڙي بختاور اچڻي آهي پنهنجي گهر!"

بختاور جو نالو مون ڪريما توڙي بين واران گهڻو ٻڌو هو.

هوءَ عورتن جي تنظيم جي برڪ ڪارڪنن منجهان ٿي ٻڌڻ ۾ آئي. سندس همت، اورچائي، جاکوڙ، جفاڪشيءَ سان گڏ

سندس شعور، قابليت ۽ تقرير توڙي تحرير جي ڏاڍي ساراهه

ٻڌي هيم. ڪريما سندس ڪي خط مون کي پڙهايا هئا. انهن

مان سندس جوش، جذبي، سادگي، خلوص، نهائي ۽ اعليٰ

اصولن ۽ آدرشن جو پتو پيو ٿي. چيائون ٿي ته ڪيتي بندر

کان ڪشمور تائين، ڪراچيءَ کان ڪارونجهر تائين، زالن کي

سجاڳ ۽ منظم ڪرڻ لاءِ پنڌ جهاڳيا اٿس. ايتري ۾ پريان

ڪريما جي ماءُ اچي ڪڙڪي:

"ڏيڻن کي سمجهائين نٿو؟ نه پڇڻ نه آڇڻ، ماڻهن جون

دعوتون ڪندي وڃي. مهمان گهرايا اٿس. گهر ۾ نه آبروءَ جهڙو

هنڌ کٽولو ۽ نه فضيلت وارو گهر، زال مڙس ايندا ته رهندا

ڪٿي؟"

”بابا آءُ ٻڌايان؟“ اصغر چوڻ لڳو، ”زال گهر ۾ رهي ۽ مڙس اوطاق ۾.“
ماڻس ڪاوڙجي چيس: ”تون ته ٽونڪار بند ڪر وڃان.“

(2)

بهار جي رُت اچي چڪي هئي. اڱڻ ۾ گلاب ۽ موتئي جي ٻوٽن جي جوڙين ۾ گل ٿڙيا بيٺا هئا. آسمان ۾ پري پري سرئين شيل پئي ڪيا. آءُ ڪنهن سوچ ۾ گم هئس ته ايتري ۾ ڪريما چيو، ”بابا! هڪڙو اخباري نمائندو توهان جو انٽرويو وٺڻ آيو آهي.“

سائس گڏ ٽڪڙن جي ٽوپي پاتل هڪ چئن سالن جو سهڻو ٻار سندس چيچ ۾ هٿ وجهي اچي منهنجي اڳيان بيٺو هو.

ڪريما چيو: ”هاڻ اوھين پاڻ ۾ هڪٻئي سان پنهنجي واقفيت ڪرايو.“

مون هڪدم چوڪر ڪي چيو: آءُ تنهنجي ماسيءَ ڪريما جو، پيءُ نور محمد وڪيل آهيان ۽ تون مائي بختاور جو پٽ آھين. ها نه؟“

چوڪر مرڪي هائو ڪئي.

ڪريما گوڙ ڪندي چيو: ”بابا! اها گڏي آهي... اها گڏي آهي! توکي هن بي ايمان اصغر اڳواٽ ئي ٻڌائي ڇڏيو هوندو.“

اصغر چيو: ”آءُ ٻڌايان؟ هنن کي گهر ۾ گهرندي شرط بابا ڏسي ورتو هوندو.“

مون چيو: ”آءُ ٻڌايان؟ مون اوھان سڀني جي اتاولائيءَ مان سمجهي ورتو ته هي مهمان آهي ئي هوندا، جن جي ميزبانيءَ جي شرف لاءِ توهان جي مهربان ماءُ اهڙيءَ خوشدليءَ مان اوسيئڙو پئي ڪري.“ ٻنهي ڀاءُ پيٽ مرڪي ڏنو. ايتري ۾ هڪڙي زائفان لوهه ڏئي اندر گهڙي آئي ۽ سڌو اچي مون کي پيرين پئي هٿ ڏنائين. مون سندس مٿي تي هٿ رکي قرب مان چيومانس: ”آمان بختاور، پلي ڪري آئينءَ!“

سندس جواب ٻڌي مون کان چرڪ نڪري ويو، چيائين: ”بابا! تون ته چڱو پلو خوش آھين؟“ هوءَ پنهنجي سموري اٿاهه سونهن، بيباڪيءَ ۽ ڏيا سان، بي پناهه پنهنجائپ ۽ قرب سان ٽٽار، منهنجي اڳيان بيٺي هئي. آءُ کيس وائڙن وانگر

ڏسڻ لڳس. بي اختيار کانئس پڇيم، ”پر تون هتي ڪيئن؟
ڪريما کي ڪيئن سڃاڻين؟“

ڪريما وڃ ۾ ڳالهائيندي چيو، ”پر جناب پيارا بابا صاحب!
معاف ڪجانءِ! پهرين تون ٻڌاءِ ته تون بختاور کي ڪيئن
سڃاڻين ۽ ڪڏهن کان سڃاڻين؟ آءُ ٻن سالن کان ’بختاور-
بختاور‘ ڪندي اچان. هيترا خط پٽ پيا لکون ۽ توکي پڙهايون
پر تو ته مون کي ڪڏهن چيو ئي ڪونهي ته آءُ ڪو بختاور
کي سڃاڻان؟“

چيم: ”پر بختاور کي سڃاڻي به ڪير ٿو؟ اها آهي ڪٿي؟
اچڻي ته اها هئي نه!“

ايتري ۾ جوڻم آئي ۽ چوڻ لڳي، ”هلو ڏيئريون! ماني تيار
آهي. اصغرا! تون هيڏانهن اچ! وڃي اوطاق ۾ ماني ڏئي اچ.“
ائين چئي، هوءَ سڀني کي پاسي واري ڪمري ۾ کڻي وئي
وئي هلي. منت کان پوءِ ايل مهمان تڪڙي مون ڏانهن موٽي
آئي. چيائين: ”چريا بابا وڪيل صاحب! ماڻهن جا تنظيمي نالا
به ته ٿيندا آهن يا نه؟ تنظيم جي ساڻيائين وٽ آءُ بختاور
آهيان. ٻنهي نالن جي معنيٰ ته ساڳي آهي نه؟ پر هو نالو
ماڻهن رکيو هو، جڏهن مون ۾ ڪو شعور ڪونه هو. هيءُ نالو
مون سمجهه ۽ شعور حاصل ڪرڻ کانپوءِ پاڻي پاڻ تي رکيو
آهي. آيو خيال شريف ۾؟“ اهو چئي، هوءَ تڪڙي تڪڙي هلي
وئي.

منهنجو ذهن ان ڏينهن کان پنج ڇهه سال اڳ جي واقعن
ڏانهن موٽي ويو.

.....

تن ڏينهن آءُ سينٽرل جيل.... ۾ بند هئس.
هڪڙو اڳيئي ملڪ جي مالڪن کي نٿي وڻياسين. باقي
مٿان وري جو قيد ۾ هڙتال ڪئي سون، تنهن تان ڏمرجي،
اسان کي انهيءَ جيل مان سزا طور هڪ هڪ، ٻه ٻه، ٽي ٽي
ڪري مختلف جيلن ڏانهن موڪلي ڇڏيو هئائون. مون کي ۽
ڪرم علي شاهه کي سينٽرل جيل.... موڪليائون. جيل ته اڳي
ئي جيل، پر هيءُ جيل رب جي قدرت آهي: ڪلر جون ڍبون
ڳولهي هٿ ڪري، انهن مٿان آڏيو هئائون. جيئن ڏينهن ٿي
تتو تئين ٿي ڪلر مان ٻاقون نڪرڻ شروع ٿيون. ڌرتي تپيو
ٿامڙي ٿيو ويندي هئي. ماڻهن جا بدن پڇي ڦٽا ٿي ٿي پيا.
جيڪي انهيءَ پٽ جا هئا، سي ته وري به جيئن تئين، باقي

جيڪي اُن پَتَ جي گرميءَ تي هريل نه هئا، تن سان ويڌن هئي! آءُ هڪ سال اڳ به هتي رهي ويو هئس، پر ان سال گرمي ڪجهه اور هئي. هڪڙي ڏينهن ڏنم ته منهنجي وارڊ جي انچارج جوابدار رحيم جي ڪنڌ تي هيڏا شاهي ڦٽا ٿيا بيٺا آهن! ڊڄي ويس ته جي هن مان وڇڙي مون کي به ڦٽا ٿي پيا ته مارجي وينداسون. ڊپٽيءَ کي نياپو اماڻيم. تنهن چوائي موڪليو ته، ”شام جو ٻيو ماڻهو موڪلينداسون.“

برابر، شام جو ٻيو ماڻهو اچي ويو: قيدي-ڪپڙا صفا ميرا، قد جو چوٽو، بدن ۾ وڇڙو، منهن تي ماتا جا نشان، رنگ جو ڪارڙو، ڪن وڏا، الائي ڇو مون کي ائين لڳو جڻ منهنجي اڳيان هڪڙو وڏو شاهي ڪوٺو بيٺو هو! چمڙيءَ جي بيماري لڳل نٿي نظر ايس. تنهن ڪري مون سوچيو ته، پلي مون وٽ رکن. نالو عبدالجبار ٻڌايائين. ڳالهائين آهستي ٿي. ٻولي ۽ لهجو مٺو، پر منجهس بيساختگي بنهه ڪانه هئي. اکر ڇڀي ڇڀي، پڪائيءَ سان ٿي ڳالهائين. ڏسڻ ۾ غريٻڙو، مسڪين، ڦاٿل ڪپڙا، پر جڏهن ڳالهائين ٿي ته ڪجهه ٻيو پئي لڳو.

جیل به ماڻهن لاءِ ٺهيا آهن. پنهنجي حال سارو اسين به ڪنهن زماني کان وٺي ان سان جوڳون ڏيندا اچون ۽ اتي جيڪا وڻ وڻ جي ڪاٺي اچي گڏ ٿئي ٿي، تنهن کان واقف ٿيندا پيا اچون، پر مون کي هن نئين جوابدار ۾ ڪا اهڙي ڳالهه نظر آئي، جا مون ڪنهن به ٻئي قيديءَ ۾ ڪانه ڏٺي هئي. اها ڳالهه ڪهڙي هئي، ڇا هئي، سو سمجهه ۾ نٿي آيو، پر ڪا ڳالهه هئي ضرور. نرالي، سڀني کان نرالي، گهٽ ۾ گهٽ منهنجي ذات لاءِ! ميسٽپائي؟ چالاڪي؟ مڪاري؟ شايد اهي به... پر ڪجهه ٻي به..... اڃا به ڪجهه ٻيو!

جيئن هر ڪنهن قيديءَ کان پڇيو آهي، تيئن هن کان پڇيم:
 ”ڇا ۾ آيو آهين؟“

”گيرت ۾.“

”ڪنهن کي ماريته!“

”زال کي.“

”ٻئي ڪنهن کي به؟“
 ”نه.“

”سزا گهڻي اٿئي؟“

”بس سائين ڇڻڻ وارا آهيون! آءٌ جي اچڻو آهي. ان به مهينا معافي ڏني ۽ ٻي ڪا ٻوڏ سوڌ جي به چار مهينا معافي ملي ته پاڻ ٻاهر آهيون.“

”گل سزا گهڻي مليه ۽؟“

”اڍائي سال- تنهن مان سال سوا ڪاٿيو اٿم. ٻي معافي آهي. بس اوهان جي دعا سان ٻاهر وينا آهيون!“

”تمام ٿوري سزا ملي اٿئي. ماڻهو مارڻ جي عيوض جنم ٽيپون ملنديون آهن.... گهڻا ته ڦاهيءَ چڙهيو وڃن اهڙن ڏوهن ۾.“

”سائين، اسين گريب ماڻهو وڪيلن بڪلين مان ڇا ڄاڻون؟ بس ڪورٽ ۾ گهڙڻ شرط هٿ ٻڌي ڇڄ ڪي چيم، ”سائين، مسلمان آهين، تخت سليمانيءَ تي ويٺو آهين، سونو قلم هٿ ۾ اٿئي. ڪجهه مڙئي گيرتڙي آهي، توسان ڪوڙ ڪونهي. گيرت ۾ ڏوهه جو ڏوهاري آهيان. بي گيرتي برداشت نه ٿي سگهي. خطا ٿي پئي. توکي جيڪا انصافي انصاف سزا ڏيئي آهي، سا پلي ڏينم.“ هو به مڙس هو گيرتي ۽ انصافي، تنهن چيو، ”هل پٽ! اڍائي سال!“

هن اها ڳالهه ائين ٿي ڪئي ڄڻ ڪنهن ماڻهوءَ جي خون جي سزا جي ڳالهه ڪانه هئي، جوئر ۽ سارين جي اگهن جي ڳالهه هئي.

ڪجهه ڏينهن لنگهي ويا. هڪ ڏينهن گرميءَ حد ڪري ڇڏي! شام ڌاري مون کي بخار ٿي پيو. جيل واري اسپتال جي ڪمپائونڊر گوريون ڏنيون ۽ سُئي هنئي پر بخار رهيو. وڃينءَ مهل ڪوٽ ڪڙا بند ٿيڻ کانپوءِ نئون جوابدار عبدالجبار منهنجي پرسان اچي ويٺو ۽ مون کي زور ڏيڻ لڳو. ٿوري دير هيڏانهن هوڏانهن جون خبرون ڪري پوءِ پنهنجو قصو ٻڌايائين (هونئن به عام قيدي پنهنجي واردات جو قصو ضرور ٻڌائيندو آهي):

”ڪچي ۾ وينا آهيون. مسڪين مارو ماڻهو آهيون. پر در تي به ٿي ڍڳيون آهن. ٻه ٻارا زمين جا به آهن. تنهن کان سواءِ بابا پڙهيل آهي. مسيت ۾ امامتون ڪري، شڪر آهي. بڪ ڪانهي. بابا جي آسپاس گهڻي عزت آهي. بي گيرت جو دشمن آهي. ’چي زال ذات جو سڳي سوت ڪي به منهن پوڻ جو ضرور ڪونهي.‘ هوڏانهن چاچا مون وارا بي گيرت، چاچا ڇا، سڄو ڳوٺ بي گيرت! رنون مرد گڏيو ڪل جو نڪاءُ لڳايو

ويٺا آهن. ڳوٺ ۾ رانديون پيون ٿين. ڪافيون پيون ڳائجن. چوريون چورا گڏ پيا پڙهن پاسي واري اسڪول ۾. مطلب ته ٺٽري مٽي پئي هئي. بابا گهڻو ئي سمجهاين، پر هو هڪڙو ماڻهو ۽ هوڏانهن بيگيرتن جو سڄو راڄ.... بابا ڪاوڙجي ڳوٺ ڇڏي هليو ويو. وڃي پئي پاسي جي مسيت ۾ امام ٿيو. به ٽي سال اتي رهياسين. منهنجي چاچي کي ٽي ڏينهن ۽ هڪڙو ننڍڙو پٽ هو. سڀني کي وڏائين اسڪول ۾. ڏينهن به ته پٽ به. ٻن ٽن سالن ۾ وڏي اچي ساماڻي ۽ اچي مئنگ (مئٽرڪ) کي هٿ وڌائين. ننڍي به اچي ائين درجي کي رسي. بابا چيو ته، جي اها مئنگ پاس ڪيائين ته ڪم ويو هٿان. سو هڪڙي ڏينهن وري لڏي اچي ڳوٺ سهڙياسين ۽ اچڻ شرط وڏيءَ ٻانهن جي گهر ڪئي سون. پر هو چون ته، 'اسين ڪو هن شڪاريءَ کي ڏينداسين ڇا؟ اسان جي ڌيءَ لکن جي مٽ. هيءُ سڄو ڏينهن رڳو توڙهو هٿ ۾ کڻيو، وڙهه وڙهان ڪندو وٽي، تنهن کي ڪو اسين پنهنجي مومل ڌيءَ ڏينداسين ڇا؟' "ماڻهن ۾ اڄڪلهه شرم ڏسو ٿا ڪهڙو وڃي رهيو آهي! ڏهه گهوٽ سنڀريا بيٺا هئا. ڀلا ٻانهن به هئي ٻين ڳوٺ وارين کي آرڪاڻن ۽ منهن مهاندي ۾ ڪجهه سرس، ٻيو هجي پڙهيل، سو سڀ ڪو رن لاءِ ٿورو ٿيو بيهيو رهي. هوءَ به مون لاءِ چوي ته، "آءُ هن جي ڄم مان جتي به نه گهڙايان." "اسان به چيو ته، مرندي مري وينداسون، پر پنهنجو حق ڪونه ڇڏينداسون. مون چيو ته، 'جيڪو ماڻهيءَ جو لال سر تان آسرو کڻي، سو اچي ٻانهن جو دعويدار ٿئي.' هوڏانهن بابا راڄ گڏ ڪري وڌا. هيڏانهن ڪهاڙي منهنجي هٿ ۾. هو بکيا ماڻهو، جيڪي گهر ۾ هئن، سو چوريون، چورو پڙهائڻ تي دق ڪري ڇڏيائون. اتي لاءِ به لاچار هئا. اسان وٽ چار داڻا هئا. قصو ڪوتاهه، اسان وڏيرا ننڍيرا مولوي مڙا سڀ ٺاهي ورتا. ڏنڊي جو به ٽيڪڙو هو. مون کي سڀني سڃاتو ٿي ته ڪونه مڙندو. سڀني جي حشمت وڻجي وئي. سڱ جا گهورا هڪڙو هڪڙو ٿي وڃي ڪڪ پڻ ٿيا. ڪُسندي ڪُسندي نيٺ سڱ ڏنائون. مون شادي ڪرڻ شرط زال کي نئين سريل ڪهاڙي ڏيکاري چيو، "هيءَ خاص تو لاءِ آهي، سڀ اڳيان پويان حساب ٿيندا! هڪڙي ڏينهن توکي هن هٿان مرڻو آهي، تيار ٿي ويٺي هُج! ٻي ڳالهه ته منهنجي پيءُ جو چيو متان تاريو اٿئي. جي بابا چونئي ته سڄو ڏينهن ڪاڙهي ۾ بيٺل هُج ته توکي بيهڻو

آهي. بي گيرت گهر پٺيان ڇڏي آئي آهين. هاڻ توکي هتان
ٻاهر نڪرڻو ئي ناهي!"

"پهرين به ٽي عيدون مائٽن جي گهر ڇڏيومانس، پر پوءِ
يڪو بند ڪري ڇڏيومانس. ڪهڙو فائدو؟ پئس ڏاڙهي کڻي
آيو عيد تي وٺي وڃڻ لاءِ، پر مون بي عزتو ڪري ڪڍي
ڇڏيومانس.

"ڏنم ته هتي هي بي گيرت روز بروز ٿورا ٽي بيٺا هوندا.
سو مورڳو لڏي وڃي ٻئي طرف کان نڪتاسين ۽ شهر ۾ وڃي
رهياسين. بابا شهر جي مسيت ۾ پيش امام ٿيو. وقت خير جو
پئي گذريو. اڀرو سپرو گذر پئي ٿيو. پاڙي جي هڪڙي ماڻهوءَ
سان منهنجو ڪجهه عشقڙو به ٿي ويو. به ٽي مهينا ته وقت
خير جو مزي سان گذريو، پر پوءِ هڪڙي ڏينهن اهو ماڻهو مون
وٽان موٽندي پڪڙجي پيو. مڙس مٿو ڪوڙي، طلاق ڏئي، گهر
مان ڪڍي ڇڏيس. روئندي مائٽن هلي وئي. چيوسين ته مولا
وري ڪا ٻي ڌياريندو. ڇا ڪجي سائين؟ توهان ته داناءُ آهيو!
زال پلي کڻي سون جي هجي، ته به مرد جي دل چوندي ته
ڪجهه سواد مٽائجي ته چڱو آهي. زال مون واريءَ جي
منهنجي اڳيان مرلي بند هئي. اکين پئي ڏسندي هئي ته به
ڪُڇڻ جي جرئت ڪانه ٿيندي هيس. اصل ميس مٿل هيس.
هڪڙي هڪل ڪندو هوسانس ته بدن ۾ رڦڻي وٺي ويندي
هيس. ڇا جو حُسن، ڇا جو علم؟ پنهنجي اڳيان سڀ ڦلهيار
هئا. خدا جي حڪم سان ان وچ ۾ چوڪرو ڄائو هو. سو به
اچي چئن پنجن سالن جو ٿيو. نياڻي ڄائي سا به ٻن سالن جي
ٿي.

" رمضان جي پڇاڙي هجي. هڪ ڏينهن اوچتو وٺي سُر
کنيائين ته: "مون کي مائٽ ڏاڍا ياد ٿا پون. مون کي هن عيد
تي ڳوٺ وٺي هل." آخر گهر آهي. مار موچڙو پيو ٿيندو آهي.
اڳي حسييس ڳالهه تان سٽي ڀير ڪري ڇڏيندو هومانس ته
اهڙو ڪُڇي جهڙي پٽ. پر هن دفعي هڪڙي لٺ هنئي مانس
ته وٺي گهوڙا گهوڙا ڪيائين. ڪهاڙي ڪنڌ تي رکي مانس، ته
به ماڻ نه ڪري. شهر جهڙي ڳالهه! سڄو پاڙو اچي گڏ ٿيو. ابا
خبر ٻڌي ته ڏاڍو ڪاوڙيو. چي: "توکان هڪڙي رن سڌي نٿي
ٿئي. هن خواريءَ کان چڱو آهي ته ڇڏي اچينس مائٽن ۾!" آخر
چيم ته ڪجهه هيٺاهينءَ کان ڪم وٺي ڏسجي. چيومانس:
"رحمت! ڳالهه ٻڌ! (نالو رحمت هئس) چڱو هيٺر ٺهيو! ايندڙ
حج جي عيد تي توکي مائٽن ۾ وٺي هلندس. تولا ۽ ٻارن لاءِ

ڪپڙا به سبائون. ڪنهن حال ۾ ته ٿي هليون. ماڻهو ڇا چوندا؟ ”پر هوءَ ڪا مڃي ڇا؟ چيائين: ”ڇا به ٿي پوي، مون کي مائٽ ياد ٿا پون. مون کان هڪ گهڙي به هٿ گهارڻ ڪونه ٿيندو. ڀلي ڌڪ هڻي ماري وجهينم ته ماري وجهه.“

”دل ۾ خيال ڪيم ته هيءُ قصو هاڻ نه هلندو. گيرت جي ڳالهه آهي. رن هيئن چڙواڳ ٿي ۽ جيڪر هيئن ڊپ ڇڏيائين ته پوءِ گهر نه ڪندي. کڻي هزار حملا ڪبا ته به هن جو هيٺر هيٺر سالن کان پوءِ ڊپ ڇڏي وات کوليو آهي، سا مٺي مارائي بنا ماڻ ڪانه ڪندي ۽ بي گيرت ٿي مري وڃبو.“

”سو نيٺ ڇوڪري ڪنيم ڪڇ ٿي. چيومانس: ”تيار ٿي ته هلون! تو کڻيو مون هارايو!“ ستاويهينءَ جو روزو هجي شب قدر جو. ابا ۽ پٽ کي گهر ڇڏي، ٻئي روانا ٿياسون.

”لاريءَ رستي پنڌ پندرهن سورهن ميل هو، پر وچان ڪڇي مان ڇهه ست ميل هو. چيومانس، ’گريپ ماڻهو، پاڙو به بچندو، پهچنداسين به تڪڙا. وچان ٿا پنڌ هلون.“

”هوءَ ته ويهه ڪوهه ڪرڻ لاءِ به تيار بيٺي هئي. ٿڙي گل ٿي پئي. منٽ ڪرائي ورتائين. ڪپڙن جي هڙ ٻڌي کڻي کنڀائين. گس مون کي ساريل هو. واٽ تي اڌ پنڌ گهاٽو جهنگ هو. اتي پهتاسون ته ڏينهن گهڻو ٿي ويو هو. چيومانس: ”ڪجهه وقت ترسي ڏينهن ٺاري، پوءِ نڪرنداسين.“

ڇوٽرڙي سڄ لڳي پئي هئي. ٻئي لپتي پياسين. ننڍڙي ڌيءَ به جلدي سمهي رهي. اڌ ڪلاڪ کانپوءِ جڏهن ڏنم ته جوڻم جي اک لڳي وئي آهي، تڏهن وڃي مٿان ڪڙڪيومانس. اڪيون ڦوٽارجي پيس، گهڻو ئي زور ڏنائين پر مڙس جي اڳيان زال جي ڇا هلندي. مون ٻي ڪار ڪانه ڪئي. نڙگهٽ مان کڻي ورتومانس. ٿڙي ڦٽڙي پر وات مان اکر به ڪونه ڪڍي سگهي. آخر لڇندي ڦٽڪندي، نستي ۽ بي جان ٿي وئي. جڏهن پڪ ٿيم ته هاڻ پوري ٿي وئي آهي، تڏهن وڃي نڙيءَ مان هٿ ڪڍيامانس.

ڌيءَ کي کڻي واپس شهر ورڻ لڳس. اڃا ٿورو اڳتي هليس ته ويچار آيم ته، ’جي منجهس ڪو ساهه رهجي ويو هجي ته پوءِ؟ سنئين سڌي ڦاسي ڪارائي ڇڏيندي! سو خاطري ڪرڻ لاءِ موٽي ويس. ڏسان ته کڻي سڄ پڇ اڪيون کوليو پئي آهي! اڪين مان ڳوڙها پيا وهنس. مون کي ڏسي، دهلجي سڻي وئي.“

ڳالهائڻ جي ڪوشش ڪيائين پر وات مان اکر به ڪونه اُڪلي سگهيس. آهستي آهستي پانهون مٿي ڪري، مون کي ڪٿي پانهون ٻڌائين ۽ معافيون گهرڻ لڳي، پر هاڻي آءُ ڪٿي ٿو ڇڏيانس! ڇاتيءَ تي چڙهي ويٺومانس. اڌ ڪلاڪ سڄو گهٽا ڏيندو رهيو مانس. پوءِ ڪيتريءَ دير تائين سندس نبض جاچي، جڏهن پڪ ڪيم ته صفا ختم ٿي وئي آهي، تڏهن کيس ڇڏيم ۽ ڏيءَ ڪٿي، گهر ڇڏي، وڃي ٿاڻي تي پاڻهي پيش ٿيس.

”هڪ پوليس واري ٿوري ٽرٽر ڪئي، پر صوبيدار چيس، ”بس ڪر! گيرت وارو آهي. گيرت ۾ آيو آهي. اکر به نه ڄڻيس.“

”پوءِ ڏاڍيءَ عزت سان مون کي لاکپ ۾ رکيائون. ان وچ ۾ ڏاڍا مينهن پئجي ويا. چوٿين پنجين ڏينهن واردات واري هنڌ تي وٺي هليا. سڄو جهنگ پاڻي ٿيو پيو هو. لاش ۾ هٿ وڌائون ته پٽ ٿيو پيو هو. چڪي ڪٽڻ سان عضوا ڇڪجي ڌار ٿي پيا.

”بيا ماڻهو ڪيسن ۾ سالن جا سال ڪڇا پيا سور چرندا آهن. مون پهرئين ڏينهن درخواست لکائي ڏني ته آءُ جڏهن قبولدار آهيان ته پوءِ منهنجو ڪيس هڪدم هلائي مون کي جيڪا انصافي انصاف سزا هجي، سا ڏني وڃي. ائين يڪدم منهنجو ڪيس ڪڇي ويو ۽ پهرينءَ شنوائيءَ تي فيصلو ٿي ويو.

”هاڻ پٽڙو جيل جي ڊاڪٽر جي گهر ڇڏيو اٿم ڪم ڪار لاءِ، ان جا چاليهه روپيا مهينو ملين. توپيون ٺاهيان، سو ڪن انهن مان به نڪري. باقي ڇهه مهينا سال آهي. ويندو وقت خير جو گذري.“

مون پڇيس ته، ”ٻاهر نڪري ڇا ڪندين؟“

”ٻاهر ضرور ڪو ڌنڌو ڌاڙي ڪبو، پر اول گهر جو خيال ڪبو. گهر ۾ زال هجڻ ضروري آهي، زال بنا گهر برباد آهي.“

مون چيس، ”تو کي هاڻ هن ڳالهه کان پوءِ ماڻهو سڱ ڏيندا؟“

چيائين: ”ڇو نه ڏيندا؟ هونئن به مون کي ٻين ماڻهن جي ڪاڻ ڪيڻ جي ڪهڙي لوڙهه آهي؟ منهنجي سوٽ ويٺي آهي. اڳينءَ زال جي پيڻ پڙهي پئي. مئنگ پاس ڪئي اٿس. مون اڳتي نياپا ڏياري موڪليا آهن ته ان کي جيڪو ويجهو ويندو، سو پنهنجي سر جو خير نه سمجهي. ويچارا اڳ ۾ ئي مئل ماڻهو آهن. منهنجي هڪل ٻڌندا ته مٿ نڪري ايندن.

مجال آهي جو انڪار ڪن. ائين سائين تڪبر ڪونهي، پر پنهنجون پريٽ رڙيون آهن!

جيومانس: ”هڪڙي ڳالهه مون کي سمجهه ۾ نه آئي. جيڪا حقيقت ٿي گذري، جي اها تو پوليس يا ڪورٽ کي جيئن جو ٿيڻ ٻڌائي هوندي ته پوءِ ڏيئا جا ڪابه ڪورٽ توکي ايتري ٿورڙي سزا ڏيئي، ڇڏي ڪانه سگهندي. هوءَ چوندي هي سنئون سڌو قتل آهي. غيرت بيرت ڪابه ڪانهي. پوءِ توکي ڪورٽ ڪيئن ههڙيءَ آسانيءَ سان ڇڏيو؟“

هو عجيب نموني ڪليو ۽ پوءِ چيائين: ”سائين، اوهين هاڻ پاليسٽر وڪيل آهيو، اسان اوهان جي اڳيان بي سمجهه ٻار آهيون، پر ايترو عقل اسان بي عقلن ۾ به آهي ته ان ڳالهه ۾ ڦاسي کائي وڃي. مڙيئي ڳالهه کي وٽ ست ڏيئي جان ڇڏائي ٿي پوي....“

آخر اهو وٽ ست به ٻڌايائين، ”ڪورٽ کي ٻڌايم ته واردات واري ڏينهن زال ۽ ڌيءَ کي اٿي ويهاري، پاسي واري ڳوٺ مان پاڻي ڪڍڻ ويس ته مٿان واٽ ۾ سڄ لهي وڃي ته پوءِ حال روزو ته ڪوليون جو پوءِ اڳيان ڪا وسندي ڪانه هئي، نڪو پاڻي هو. چڱو اڳتي نڪري ويس ته واٽ تي خيال آيم ته، ’زال ڀروسو جهڙي ڪانهي. اڳ هڪڙي ماڻهوءَ بابت مون کي مٿس شڪ هو. سوچيم ته مٿان ان کي تڻم ڏيئي گهرايو هجيس ۽ ڪا خرابي ٿي پئي. تنهن ڪري. ڪٿي سويل پرو ٿا نڪرون ته تڪڙو وڃي ڳوٺ پهچون.‘ واپس اچي ڏسان ته اهو ماڻهو واقعي وٽس اعتراض جوڳيءَ حالت ۾ ويٺو آهي. مون کي ڏسي اهو وٺي پڳو. مون کان پڪڙيو نه ٿيو. باقي زال کي گيرت وڃان ڪاوڙ مان وٺي گهوگها ڏنم ته اتفاق سان ڳچ زور اچي ويس ۽ اتفاقي نموني مري پئي.“

”هاڻ سمجهيم.“ مون کيس ورندي ڏني. دل ۾ اها ڳالهه به سمجهي ويس، جيڪا اڳ مون کي منجهس نظر نه آئي ٿي، پر سمجهه ۾ نٿي آئي.

وڏن جيلن ۾ قتل جي ڏوهه جا مجرم الاهي هوندا آهن. گهڻا پاڻ باسيندا آهن ته اسان برابر قتل ڪيا، هنن هنن حالتن ۾، پر اهي ڌر گهٽ سموري جا سمورا اتفاقي قاتل هوندا آهن، جيڪي هيڪاندي جوش ۽ حالتن جي مجبورين وڃان قتل ڪري وجهندا آهن. هونئن هو بلڪل تو مون جهڙا عام رواجي ماڻهو هوندا آهن. منجهانئن ڪيترا اڻوڄهه، سادا سودا، وفادار، نرم دل ۽ غريب طبيعت جا هوندا آهن. ڪي ڪي ته

نهایت اعليٰ ۽ لاجواب انسان به هوندا آهن، پر رڳو مجبوريءَ جو شڪار ٿي ويندا آهن.

هاڻ مون سمجهي ورتو ته نئون جوابدار هڪ سنئون سڌو قاتل صفت انسان آهي، جيڪو ڏاڍي آرام ۽ وڏيءَ قابليت سان ڪنهن جي به نڙي وڍي سگهي ٿو.

ان ڏينهن پهريون ڀيرو مون پنهنجي هڪ قيدي ساٿيءَ بابت سوچيو ته، هن کي پوري سزا ملڻ ڪپي ها. ان ڏينهن ئي پهريون دفعو مون کي هڪڙي قيدي ساٿيءَ کان سچ پچ ڊپ لڳو هو. سوچيم ته، ”ههڙو ماڻهو ڪنهن کي به گهڻو ڏئي، ماري، معصوم بڻجي، چالاڪيءَ سان ڪونه ڪو بهانو ڏئي، سڀني جي اکين ۾ سَرمو پائي، ڏيڍ سال جي ٽيپ ڪاٽي پاڻ کي صاف بچائي سگهي ٿو.“

انهن ئي ڏينهن ۾ هڪ سنڌي رسالي تي هڪ ويڻامي چوڪريءَ جي تصوير ڇپي هئي. انهيءَ جواڻ ڄماڻ ۽ ٺاهوڪيءَ چوڪريءَ جي مٿي تي ڪڪن مان ٺهيل ٽوپلو هو. هنج ۾ ٻار هئس ۽ هٿ ۾ رائفل. هوءَ ڪنهن گوريلا دستي جي ڪمانڊر هئي.

(3)

رات پئجي وئي. ٻاهر طوفاني هوا پئي لڳي. دروازن جا ڪلف پئي لڏيا ۽ ڪڙن ڪڙن پئي ڪٽي. ان رات گهڻي عرصي کان پوءِ مون هڪ خواب ڏٺو. ڏٺم ته ان تصوير ۾ ڏنل ٽوپلي واري ويڻامي چوڪريءَ جهڙي سنهڙي ۽ سهڻي چوڪري ٻن ٽن گوريلا جهڙن هٿياربندن سان گڏ دروازي تي اچي بيٺي. در کي اشارو ڪيائين ته دروازو پاڻهي کلي پيو. سندس لباس ويڻامي هو. ٽوپلو ۽ رائفل به ساڳي هيس. فقط منهن مهاندي مان سنڌياڻي پئي لڳي. مون هڪدم کيس سڃاتو! هوءَ سامهون پٽ تي ستل بچڙيءَ شڪل واري خونيءَ جي سدا ملوڪ زال رحمت هئي. هن وڏي اچي ڪڇ تان ڏيءَ کي لاهي، پٽ تي ويهاريو ۽ رائفل ٻيءَ گوريلا کي جهلڻ لاءِ ڏنائين. پوءِ پٽ تي ستل جوابدار جي ڇاتيءَ تي چڙهي کيس گهڻا ڏيڻ لڳي. هن پاڻ ڇڏائڻ لاءِ گهڻائي زور ڏنا، پر ڇڏائي ڪونه سگهيو. آخر ڦٽڪي ڦٽڪي ٽڌو ٿي ويو.

گوريلا ڪمانڊرياڻي ڏيءَ کڻي، رائفل ڪلهي تي لٽڪائي، ٻين گوريلا سميت واپس هلي وئي. در دروازا ۽ ڪلف ڪڙا ازخود بند ٿي ويا. ايتري ۾ گهڻا ڏنل ماڻهوءَ

آهستي آهستي اڪيون ڪوليون. سندس اکين مان ڳوڙها پٺي وهيا! اوچتو دروازو وري به بنان آواز جي ڪلي پيو. گوريلا ڪمانڊريائي وري پنهنجي دستي سميت ڪمري ۾ داخل ٿي ۽ هن کي جيئرو ڏسي ڏانهس وڌي. هن روئي، هٿ ٻڌي، کانئس جان جي بخشش گهري. هوءَ ٻه منٽ کيس قهر وڃان گهوريندي رهي. پوءِ هڪڙي اڻاهه نفرت ۽ حقارت ڀريل نظر مٿس اچلائي، اڳتي وڌي، ڏيءَ کي ڪنڀائين ۽ رائيفل ڪلهي تي رکي، پنهنجي دستي سميت واپس رواني ٿي وئي. در دروازا چپ چاپ وري پاڻهي بند ٿي ويا.

سجاڳ ٿيس ته ڏنم ته منهنجو بدن سڄو پگهريل هو. هيٺ نمي ڏنم ته جوابدار سٽو پيو هو.

ڪجهه ڏينهن تمام نهڻو، اشرف ۽ غريٻڙو ٿي هليو. هڪڙي ڏينهن ماني پچائڻ واري برداشتيءَ کي ٻڌايم ته، ”جوابدار چئي ٿو مون لاءِ فلاڻي (منهنجي نالي) جي ٻوڙ مان الڳ ٻوڙ ڪڍي رکندو ڪر. مان اوهان سان گڏ نه کائيندس.“ برداشتي حد درجي جو اشرف ۽ مڙس ماڻهو هو. پنهنجي وات تان لاهي ٻئي گهرجائوءَ کي ڏيڻ وارو. مون کيس چيو ته ڇڏي ڏينس!“

اڃا به ٽي ڏينهن مس گذريا ته برداشتي وري آيو. چي، ”سائين! هاڻ مون کي هتان بدلي ڪرايو!“

”خير!“

”سائين! آءٌ ويٺو اخبار پڙهان ته هي ٻوڙ ڪري قرآن شريف کڻيو، اچيو منهنجي مٿان بيهي ۽ اهو ڪچو پڪو زور زور سان پڙهي. آءٌ ڇا ڪريان؟ روڪيانس ته قرآن شريف جي تلاوت نه ڪر، يا ٿورو هٽي ڪنڊ ۾ ويهي ڪر! هن جو مطلب ئي اهو ٿو ڏسجي ته مان اتفاق سان وات مان اهڙو ڳڻو اکر ڪڍي وجهان، جو هو سڄي جيل ۾ وٺي هلائي ته، ”مون کي فلاڻو قرآن شريف جي تلاوت ئي نٿو ڪرڻ ڏئي! پوءِ ته آءٌ تباها ٿي ويس نه!“

مس مس ڪري اهو جوابدار بدلي ڪرايم. دل ۾ چيم ته ”ٽي ٽي بيمار ٿينداسون، سر جو خطرو ته نه رهندو!“ ان ڳالهه کي سال کن ٿي ويو. آءٌ تنهن وچ ۾ بدلي ٿي سينٽرل جي.... ايل هئس. پهريائين پاڻ ۾ ولر مڙسن جو هئاسون. هاڻ گهٽجي گهٽجي باقي ڇهه جڻا رهياسون. به

وکیل هئاسون، ٽي شاگرد هئا، هڪ غيرسياسي پي ڪلاسي
قيدي هو.

....

جیل ۾ یا آهي ڪم ۽ موچڙو، یا آهن افواهه، اونڌيون
سڌيون ڳالهيون پوڳ نڪاءُ، راڳ روپ جون محفلون وغيره.
هن جیل ۾ عبدالجبار بابت ايتڙ افواهه پئي هليا. هڪ
افواهه هليو ته عبدالجبار قيد مان ڇڏي ويو ۽ ويندي شرط
شادي ڪئي هئائين ۽ ٻيءَ زال کي به غيرت ۾ قتل ڪري هاڻ
وري جیل ۾ پيو آهي. ٻين چيو ته، ”نه، زال نه، ڪو ٻيو ماڻهو
ماريو اٿس.“ ٽئين چيو ته، ”مورڳو ٻيءَ زال کيس ئي ماري
ڇڏيو.“ تصديق ڪانه ٿي سگهي ته ڪهڙو افواهه سچو هو.
اسپيشل وارڊ جهڙن وارڊن ۾ بنيادي ڳالهيون ته هونديون آهن
سياسي. رات ڏينهن بحث مباحثي جي دم لڳل هوندي آهي.
ٿوري ٿوريءَ ڳالهه تي ماڻهو هڪ ٻئي سان وڙهڻ لاءِ تيار ٿي
ويندا. هر ڳالهه جڻ حياتيءَ موت جو سوال لڳندي آهي، پر
آهستي آهستي ڪي ماڻهو پاڻ ۾ ڳالهين وسيلي ٺهي ويندا
آهن. پوءِ ذاتي ڳالهين جا سلسلا به نڪري پوندا آهن. ساڳيا
ماڻهو سياسي ڳالهه ٻولهه مهل هڪٻئي جا سخت مخالف
ڏسبا ۽ وري جڏهن اها ڳالهه پوري ٿي ته پاڻ ۾ قرب واريون
ڪچهريون پيا ڪندا ۽ گهر گهاٽ توڙي هوند اڻ هوند جا ڏک
سور پيا اوريندا. مطلب ته ٻئي ڪم گڏ پيا هلندا آهن. آهستي
آهستي ماڻهو هڪٻئي جي حال احوال کان سڌي يا اڻ سڌيءَ
طرح ڳچ جيترو واقف ٿي ويندا آهن.

اسين باقي رهيل ڇهه ئي جڻ آهستي آهستي پاڻ ۾ ٺهي
ويا هئاسون. خيال هر ڪنهن جا پنهنجا پنهنجا پر ڪيترين ڳالهين
۾ هڪٻئي جا هڏوڪي ٿي ويا هئاسون.

محمد علي خون جي ڪيس ۾ هو، ضامن نه ٿي ٿيس. پيو
انور هو. بي.اي فائنل پڙهندڙ سهڻو جوان، جنهن جي ڳوٺ ۾
سگاوڻيءَ تان ماڻن ۾ تفرقو هو. سندس شادي جتان ٿيڻي هئي
اتان نه ٿي. خانداني جهيڙن سبب راڄ ۾ پيو ڪٿان به اسرو ڪونه
هئس. ايڏي پهچ ۽ آمدني ڪانه هيس، جو ٻاهران سڱ مليس.
سندس خيال تمام سٺا هئا. پڙهائيءَ جو به گهڻو شوق هوندو
هئس. مون وٽ جيڪي چاليهارو کن چڱڙا ڪتاب هئا، تن مان
ورلي ڇڏيو هئائين. مطلب ته انور ڏاڍو پلو ۽ ڪارائتو جوان هو.

ٻئي شاگرد جمال جي ماءُ سخت بيمار هئي، معافي وٺي کان سواءِ نٿي نڪري سگهيو. معافيءَ لاءِ هو تيار نه هو. هيڏانهن منهنجا ڪيس ڏلي دربردار ٿي ويا هئا ۽ وڪالت ختم ٿي وئي هئي. مطلب ته هرڪو هڪٻئي جي مسئلن ۽ عادتن کان واقف هو.

هڪڙيءَ بهار جي مند ۾ شام جي مهل هئي. دروازا ۽ ڪلف ڪڙا بند ٿيڻ ۾ اڃا به ٽي ڪلاڪ هئا. ڏاڍي وڻندڙ ۽ خمار ڏيندڙ هوا پئي لڳي. اڳ ۾ موتي ۽ گلاب جي گلن جي هٻڪار من ڪي آزاد فضائن لاءِ آتو پئي ڪيو. سرور جيلر به اچي ڪچهريءَ ۾ شامل ٿيو. بحث هلي هلي وڃي فلسفيائين ڳالهين، تقدير ۽ تدبير، ٿيڻي اڻ ٿيڻي، اتفاق يا قسمت جي لکني جهڙن موضوعن تي پهتو. سرور تمام سريلو جوان هو ۽ قيدين کي به انسان سمجهڻ وارن اٽل جيلرن منجهان هڪ هو. وڏي جوش خروش سان بحث ۾ حصو وٺندي چيائين: ”سائين، توهان چيو ته ڪيتريون اڻ ٿيڻيون ڳالهيون رڳو ظاهري طرح اڻ ٿيڻيون هونديون آهن، ٿورين وڌيڪ سازگار حالتن ملڻ سان اهي ٿيڻيون ۽ ممڪن ڳالهيون ٿي سگهن ٿيون، مثال ڏيو؟“

چيم: ”مثال طور پاڻ هتي ست جڻا ويٺا آهيو. پاڻ ست ئي جڻا جيڪڏهن هن نيڪ نيتيءَ ۽ انسان دوستيءَ جي اعليٰ آدرشن جي ڪري پاڻ ۾ ٻڌي ڪري پنهنجا سمورا وسيلو اورچائيءَ ۽ ثابت قدميءَ سان ڪتب آڻڻ جو پڪو پهره ڪريون، ته پاڻ هتي جيل اندر بند هوندي به، ڪئين انساني زندگيون بچائي سگهون ٿا. فرض ڪريو ته هتي ڪو لاوارث قيدي آهي. هو بيگناهه آهي پر ڪيس مٿس سورهن انا بيهي ويو آهي ۽ گهڻو ڪري سزا کائيندو. هاڻ پاڻ هتي ويٺل ماڻهو هن جيل سارو ۽ پنهنجي پنهنجي حال سارو ويهن ئي ننهن جو زور لڳايون ته گهڻو ڪري پاڻ کيس بچائي وٺنداسين. جي اهو قبولدار هجي ته پوءِ؟“ سرور پڇيو.

چيم، ”زوريءَ ورتل قبولداريءَ تان ڦري به سگهي ٿو. ڪيترين ئي حالتن ۾ ڪورٽون به اهڙيءَ قبولداريءَ کي رد ڪري ڇڏينديون آهن.“

سرور هڪ مٿان ٻيو سوال ڪندو رهيو، ”پر جي جوابدار قبوليت تان نه ڦري، تڏهن؟ جي ڦرڻ لاءِ تيار ٿي نه هجي ۽ چوي ته مون بدلو ورتو آهي، ته پوءِ ڇا ڪري سگهيو؟“

مون چيو، ”گهڻا گهڻا سال اڳ وڪالت جي شروعاتي دؤر ۾ هڪڙو اهڙو همراهه مون کي به گڏيو هو. غريب هو، پاڻ وڪيل ڪونه ٿي ڪري سگهيو. سو آءٌ سرڪار طرفان مقرر ٿيل Pauper's Advocate يعني مفلس جوابدار جو نالي ماتر سرڪاري فيءَ تي مقرر ٿيل خيراتي وڪيل ٿيو هئس.

”چيومانس ته چئو ته ’مون زال وٽان هڪڙو شڪي ماڻهو ڀڄندي ڏٺو هو، تنهن ڪري اوچتي ڪاوڙ وڃان پٽ تي پيل بصر وڍڻ جي چري ڪئي هئي ڪيومانس.‘ ته چئي ته، ’نه سائين، نه! مون کي شڪ هو، ان ڪري آءٌ ڪماڪمي ڪري بازار مان نئون چرو وٺي آيس ڪيس مارڻ لاءِ. گهر آيس ته سٽي پئي هئي... اڪيلي اڪيلي. چرو نڙيءَ تي رکي، نڙي وڌي رکيومانس. ماڻهو ٻاڻهو ان مهل نه ڪو هو نه ئي ڪو پڳو! اها ڳالهه ٻڌي مون ڪيس ڊيجاريو، ڊڙڪا ڏنامانس، پوليس وارن کي منٿ ڪري گهوگها ڏياري، ڪيس ٻڌايم ته ڦاسيءَ مهل هنن کان به سخت گهوگها ملنديءَ، پر سهي جون تنگيون ٿي، چوٿين ٺهي ئي ڪانه! چئي، ’سائين! مون ڏوهه ڪيو آهي، ڀل ته مون کي سزا ملي! آءٌ مٽيءَ زال تي ڪوڙ ڪيئن وجهان ته مون وٽانئس ماڻهو ڀڄندي ڏٺو ۽ بصر وڍڻ جي چريءَ سان ڪيس اوچتو ماري ڇڏيم؟“

”ڪورٽ ۾ بيان مهل مون اُتي سندس پاران سندس فائدي ۾ بيان ڏنو پر هو به اُتي بيٺو ۽ ڳالهائڻ جي موڪل گهريائين. سيشن جج ڪيس ڳالهائڻ جي موڪل ڏني. چيائين: ’سائين، وڪيل صاحب کي شاباس هجي! منهنجي پلي لاءِ تو ڪري، پر مون خون ڪيو آهي. نڪو ماڻهو نڪو ڇيڻو، نڪو بصر نڪا ٿوم، ڪما ڪمپيءَ ڪٺو اٿمانس. تون انصاف ڪر.“

مون درخواست ڏني ته منهنجو جوابدار اصيل چريو آهي. سيشن ڪورٽ سول سرجن ڏانهن موڪليس. ان ليکي موڪليو ته سورنهن آنا سنئون آهي. سيشن جج کي هن جي ايمانداريءَ سان گهڻي ئي همدردي پر سندس هٿ ٻڌل. سزا ڏنائين- ڦاسي. هاءِ ڪورٽ جو به سزا بحال لاءِ هٿ چيو نه ڪري. اسپيشل طبي بورڊ ويهاريائون پر انهن به چيو، ’سنئون آهي.‘ لاچار انهن به ڦاسي بحال رکي ۽ همراهه ايمانداريءَ جا ڪلما پريندو ڦاسي چڙهي ويو... اهڙا ماڻهو پيا آهن، پر بنهه خاص حالتن کي ڇڏي عام حالتن ۾ قبولداريءَ تي محڪم بيٺل

۽ 'سزا! سزا!' ڪندڙ بي گناهه ماڻهن کي به بچائي سگهجي ٿو. بشرطيڪ ڪجهه هڏڙوڪي ماڻهو گڏجي سندس پُرخلوص ۽ پرپور مدد ڪن...."

ايتري ۾ سرور کي سڏ ٿيو. هو هليو ويو. بحث سندس پريٽ هلندو رهيو.

(4)

هڪڙي ڏينهن ڪنهن ڪم سان ڊپٽي سپرنٽينڊنٽ جي آفيس ۾ ويٺو هئس. سرور جيلر به پاسي ۾ ويٺو هو. ڊپٽيءَ کي وڏي سپرنٽينڊنٽ گهرايو. سو مٿي هليو ويو. اسين وينا رهياسين. ڪنهن مهل سرور ٿورڙو نمي، مون کي ڪن ۾ چيو، "سائين، پلا ههڙي ماڻهوءَ کي مرڻ گهرجي يا جيئرو رهڻ گهرجي؟" مون اوڏانهن لوڻو هنيو، جيڏانهن نهاريندي هن اها ڳالهه چئي هئي. هڪ سنٽريائيءَ سان گڏ هوءَ بيٺي هئي. ڪي گهڙيون منهنجون اکيون حيرانيءَ سان تڪينديون رهيون. اڄ ڏينهن تائين ڪوبه اهو فيصلو ڪري ڪونه سگهيو آهي ته اصل ۾ حُسن ڇا مان بڻجي ٿو؟ حُسن ڇا آهي؟ حُسن ڇا ڪُل گهڻا قسم آهن؟ گهڻيون جنسون آهن؟ حُسن ڇا ۾ آهي؟ اکين ۾؟ نڪ ۾؟ هٿن پيرن ۾، يا چپن ۾؟ ٻيو ڪٿي ڪٿي؟ شخصيت جي مجموعي تاثر ۾؟ ڪنهن فارسي شاعر سچ چيو آهي ته: "سهڻن جون ڪئين ادائون اهڙيون آهن، جن تي ڪو نالو رکيل ڪونهي."

منهنجون اکيون جتي هيون اتي اٽڪي بيهي رهيون. واڳڻائي چيٽ جي چولي، سٿڻ، ڪاري پوتيءَ ۾ سادي سودي ڇمپل ۾ هوءَ سورهن سترهن ورهين جي هڪڙي اهڙي چوڪري هئي، جنهن جا هٿ، پير، نڪ، اکيون عام چوڪرين جهڙا يا انهن کان ڪجهه چڱڙا هئا، پر سندس بيهڻ ۽ نهارڻ جو انداز، سندس سموري جسم ۽ چهري مان بڪندڙ سندس ذهني ۽ جذباتي شخصيت جو اثر، جادوءَ جو حڪم رکندڙ هو. الاڻي نئين قيد ٿي آئي هئي يا شنوائيءَ تان موٽي هئي يا الاڻي پيشي هيس. (جيل ۾ ڪو ڏوهه ڪيو آهي ته وڏي صاحب اڳيان سزا لاءِ وٺي ايندا آهن. اها ٿي پيشي.)

سرور پڇيو، "سائين! ڪهڙي ڏنيا ۾ آهيو؟ سوال جو جواب ڪونه ڏنو؟"

مون چيو: ”ڪهڙو سوال؟... ها... نه، هن کي جيئرو رهڻ گهرجي!“

سرور چيو، ”مون انهيءَ جي ڳالهه تي ڪئي تنهن ڏينهن. مڙس ماريو اٿس. چئي ٿي مون برابر ماريو آهي. پنهنجي پيٽ جو بدلو ورتو اٿم. وري جيئرو ٿي اچي ته وري به ماريندي سانس، مون کي ڦاسي ڪڍي، ٻيو ڪجهه به نه ڪڍي. منهنجو مقصد پورو ٿيو. مون پنهنجي مظلوم پيٽ جو بدلو ورتو. هاڻ مون کي جيئري رهڻ جي ڪابه ضرورت ڪانهي... ڏسو ٿا چريءَ جا ڪم!“

هن شوخيءَ سان ورائيو: ”Mister! Mind your own business.“ (مسٽر! توهان پنهنجي ڪم جي ڪريو!) هن جو اهو انگريزي جملو ٻڌي، مون کي اوچتو هڪڙو چريائيءَ جو خيال آيو. سوچيم ته ڏکو هٿان ۽ چوڪريءَ کي حيرت ۾ وجهي، سندس لاپرواهيءَ جي زرهه کي هيڪر ٽوڙي رکان. ڏکو وري ڇا جو...؟ ... آءٌ سمجهي ويس ته پڪ ائين هوندو، ٻي ڳالهه ته ٿي نٿي سهي.

هڪدم کانئس پڇيم، ”تون مئٽرڪ پاس آهين؟“ چيائين: ”ٽڪڙ ڪانهي! ان ۾ توهان جو ڇا؟ توهان پنهنجو ڪم ڪريو.“

مون وري چيو، ”تون ڳوٺ وسندڙ جي رهندڙ آهين؟“ هوءَ ٿوري هٻڪي، ”جي آهيان ته ان ۾ ڏوهه ٿي پيو ڇا؟“ چيم: ”تون رحمت جي ننڍي پيٽ ڀاڳيري آهين؟“ هاڻ هوءَ واقعي حيران ٿي وئي! مون سواءِ ترسڻ جي کيس چيو، ”تون عبدالجبار جي ٻي زال آهين؟“ چيائين، ”ها، ها، مون ان کي قتل ڪيو! ڪيو! ڪيو! توهان کي جيڪي ڪرڻو آهي سو ڪريو!“

چيم، ”تنهنجي پيٽ رحمت کي عبدالجبار، ڳوٺ عبدالله خان جي پٺيان ڪنڊ جي جهنگ ۾ قتل ڪيو هو؟“ مون عبدالجبار جي کيس جو سڄو فائيل پڙهيو هو ۽ جاءِ واردات جو مشيرنامو ذهن ۾ هوم. چيائين: ”مون به ان ساڳئي هنڌ پورو ڪيومانس. پر... توهان کي ڪيئن خبر پئي؟ توهان پوليس وارا آهيو ڇا؟“

”آءٌ جادوگر آهيان.“ ورنديءَ ۾ چيم، ”مون کي سڀ خبر آهي ته عبدالجبار ڇا هو ۽ جي تو کيس سچ پچ ماري وڌو آهي ته ان

۾ ڏوهه تنهنجو ڪونه هوندو. هن رحمت کي به ري گناهه قتل ڪيو هو... هن کي ته گهٽ ۾ گهٽ ڦاسي ملڻ گهرجي هئي.

پهريون ڀيرو هن جي چهري جو تاثر بدليو. سندس منهن تي بيباڪي، چٽلينج ۽ ويڙهه جي جذبن منجهان اداسيءَ ۽ درد جا پاڇولا اُڀري آيا ۽ پوءِ سندس نيٽن جي ڪنڊن مان به ڳوڙها آهستي آهستي ڳڙيا ۽ هيٺ سُري آيا. هن کين اُگهڻ يا لڪائڻ جي ڪابه ضرورت نه سمجهي. فقط ڪنڌ هيٺ ڪري ڇڏيائين. اُٺ ڇنهن ڪم لاءِ ڊپٽيءَ وٽ آيو هئس، اهو ڇڏي مائٽري ڪري اُٺي پنهنجي وارڊ ڏانهن موٽي آيس.

ٻن چئن ڏينهن کان پوءِ سرور هڪڙو فائيل کڻي آيو. چيائين، ”هي ڀاڳپريءَ جي ڪيس جا نقل آهن. باقي سندس قبولداريءَ جو نقل انهن ۾ ڪونهي. اهو به اُٺ جيئن تيئن ڪري، پنهنجي خرچ تي هٿو هٿ ليٽر موڪلي يا پاڻ وڃي وٺي ايندس. توهان جي ليڪچر جو ڪجهه اسان تي به اثر پوڻ شروع ٿيو آهي ته هڪٻئي جي جائز مدد ڪجي. خاص ڪري مظلوم انسانن جي بنان لالچ جي مدد ڪجي. هاڻ اوهين ڇهه ڀاڙ جيڏا مڙس آهيو. اُٺ اوهان جي ذاتي قانوني قابليت کي ۽ اوهان ڇهن ئي جي خلوص پريل انساني همدرديءَ جي جذبي کي تڏهن سلام ڪندس، جڏهن توهان هن چوڪريءَ جي زندگيءَ کي موت جي منهن مان بچائي ڏيکاريندا!“

ٻئي هفتي قبوليت جو نقل به اچي مليو، جيڪو انور پڙهيو ۽ اسان سڀني ٻُڌو:

”ائون ڀاڳپري زال عبدالجبار، مسلمان، بالغ، عمر اٽڪل 16 سال، ذات... چوان ٿي ته مون کي ڪنهن به ڪونه برغلايو آهي. نڪي ڪو آسرو ڏنو آهي يا لالچايو آهي. هوش حواس جي سلامتي ۽ پنهنجي رضا خوشيءَ سان هيٺيون بيان ڏيان ٿي:

”منهنجو نالو ڀاڳپري ڌيءَ الهڏنو، زال فوتي عبدالجبار، ذات... ويٺل وسندڙ تعلقو... ضلع... آهي. اُٺ الهڏني جي ٻي نمبر ڌيءَ آهيان. پهريون نمبر ڌيءَ رحمت هئي، جيڪا نائين درجي پڙهندي هئي. فوتي عبدالجبار پهرين منهنجي مائٽن کي ڌمڪائي، ڊيڄاري، منهنجي وڏي پيٽ سان شادي ڪئي. پوءِ ان کي بند ڪري ويهاري ڇڏيائين. اسان وٽ اچڻ ڪونه ڇڏيندو هئس. پوءِ مورڱو ڪيس شهر وٺي هليو ويو. آخر هڪڙي ڏينهن اچڻ جي بهاني، واٽ تي گهٽا ڏئي، خون

ڪري ڇڏيائين ۽ منهنجي پيٽ تي ڪوڙو الزام هڻي، غيرت جو بهانو ٺاهي، پاڻ کي ٺڳي ڪري بچائي ورتائين. ڏيڍ سال کان پوءِ هو آزاد ٿي موٽي آيو. مون مئٽرڪ پاس ڪئي هئي. فوتي وري به منهنجي پيءُ ماءُ کي خون جا دڙڪا ڏئي ۽ راجوڻي دٻاءُ وجهي، مون سان زوريءَ شادي ڪئي. مون نڪاح ۾ وارث به ڪونه ڪنيو ۽ صاف انڪار ڪري ڇڏيو، پر مون کي مائٽن ڊپ وچان زبردستي عبدالجبار کي ڏئي ڇڏيو. رڳو اها راجوڻي ضمانت ڏنائين ته عيدن برادن تي مائٽن کان ڪونه جهليندس. پوءِ هو مون کي به ان شهر ۾ ئي وٺي وڃي رهيو، جتي منهنجي پيٽ ساڻس رهندي هئي. هو مون کي اجائي مارڪٽ ڪندو هو. سدائين چوندو هو ته، 'پڙهڻ ڪري تنهنجو دماغ خراب ٿي ويو آهي. آءُ توکي به پورو ڪري ڇڏيندس. وري ٽين شادي به ڪري سگهان ٿو.' مون کي منجهانئس هر وقت سر جو خطرو رهندو هو. مون دل ئي دل ۾ پاڻ سان وڃڻ ڪري ڇڏيو ته جي ڪو اهڙو وقت آيو ته آءُ پاڻ کي ري پڪريءَ وانگر بنا مقابلي جي چپ چاپ ڪُـسـجـڻ ڪانه ڏينديس."

"واقعي واري ڏينهن اسين عيد تي شهر کان منهنجي پيءُ جي ڳوٺ پئي آياسين. جڏهن ڳوٺ عبدالله جي ڀرسان جيڪو ڪنڊ جو جهنگ آهي، اتي پهتاسين ته هن مون کي چيو ته، ٿورو آرام ڪنداسين. اسين ويهي رهياسين. آءُ ڪنڊي جي هڪ ٿلهي وٽ کي ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيس. هن وري اهي دستوري ڳالهيون ڪرڻ شروع ڪيون ته عيد تي هلڻ جو ڪوبه ضرور ڪونهي. تون ضد ۽ نافرمان ڪري پئي هلين. آءُ غيرت وارو ماڻهو آهيان ۽ دلير آهيان. مون کي ڪير به هٿ لائي نٿو سگهي. تون پيڻين کان به وڌيڪ هٽيلي آهين. مئٽرڪ پاس ڪيو اٿئي ته پاڻ کي وڏي شيءِ سمجهڻ لڳي آهين. آءُ توکي اهڙو ٺيڪ ڪندس جو جڳ ڏسندو. هي سامهون جيڪو وٺ ڏسين پئي نه..... ان ساڳئي وٺ هيٺ پيڻين کي به سندس هٿ جي سزا ڏني هيم.

"فوتيءَ جون اهي ڳالهيون ٻڌي منهنجي من ۾ پنهنجي بيگناهه پيٽ جي مظلوميت جي ڏک وچان آڱ ڀرڻ لڳي. مون به چئي ڏنومانس ته، "جبار! تون ايڏو ٽڪر نه ڪر! قدرت جي

قهر کان ڊڄ! قدرت چاهي ته تون به ڪنهن ڏينهن منهنجي پيٽ وانگر گريل لاش ٿي سگهين ٿو!" اها ڳالهه ٻڌي کيس جر وٺي وئي ۽ ائين چوندي ته "تنهنجي ايڏي مجال!" ڪهاڙي کڻي مون تي حملو ڪرڻ لاءِ ڊوڙيو.

"مون کي پڪ ٿي ته اڄ هي مون کي ماري پورو ڪندو. موت کي اکين آڏو ڏسي مون ۾ جڻ ازغيب قوت ۽ قوت اچي وئي. مون سوچي ورتو ته جي هن حملو ڪيو ته ڇا ڪرڻ گهرجي. جڏهن هن ڊوڙي مون کي ڪهاڙي هنئي ته آءُ يڪدم هيٺ جهڪي ويس ۽ ڪهاڙي وڻ ۾ ڪپي وئي. لٺ جهڙي هڪ ٿلهي سڪل ٿاري منهنجي پاسي ۾ پئي هئي. جيسين هو ڪهاڙيءَ کي وڻ جي ٿڙ مان ڇڏائي، تيسين مون وچ جهڙي تيزيءَ سان سٺ ڏئي اها ٿاري کڻي ورتي ۽ سر جو آسرو پلي تمام زور سان کيس وهائي ڪڍيم. پهريون ئي ڌڪ وڃي لوندڙيءَ ۾ لڳس. مون ڊپ ۾ وارو وار ٻڌي ڏني. نيٺ هو ڪري پيو، پر وري اٿڻ جي ڪيائين. مون ڊپ وچان کيس تيستائين ڌڪ پئي هنيا، جيسين پڪ ٿيم ته هو ساڻو ٿي ڊهي پيو آهي. پوءِ جڏهن ڏسي پڪ ڪيم ته هو مري ويو آهي، تڏهن اها لٺ جهڙي ٿلهي ٿاري کڻي، پاسي واري عبدالله خان جي ڳوٺ ويس. اتي ماڻهن کي ٻڌايم ته مون مڙس ماريو آهي. انهن مون کي پوليس ۾ پيش ڪيو.

مون پنهنجي پيٽ جي ناحق خون جو پلاند ورتو آهي ۽ سندس قاتل کي قتل ڪيو آهي. ڪورٽ سڳوري انصاف ڪري."

جڏهن بيان جو نقل پڙهجي پورو ٿيو ته سڀ کان اڳ محمد علي خان وڏي هڪل سان تبصرو ڪيو: "لخنالت هجنئي! بي غيرت رن! مڙس ماري هاڻي ويٺي آهين تال ڪرڻ! ٿڪ اٿئي پڙوي!"

انور تبلي ڳاڙهو ٿي ويو. چيائين: "واها جو انصاف ڪيو اٿئي محمد علي خان! آخر وئين نه پنهنجي رجعت پسند لائين تي!"

مون همراهن کي چيو: "نور محمد چارليءَ جي هڪڙي فلم هئي، جنهن ۾ پاڻ ۾ ٽي يار آهن. چارليءَ جي هٿ ۾ هڪ نيڙي گهنڊڻي آهي، ڪيڏانهن گهمڻ وڃن ٿا ته هڪٻئي جي

ڪنڌن ۾ ٻانهون وجهيو هلن. وچ ۾ چارلي، پاسي ۾ ٻيا به. جتي به چارليءَ کي ڪو خيال اچي ٿو ته فلاڻيءَ ڳالهه تي پاڻ ۾ صلاح ڪريون ته هٿ سان ويٺو گھنڊ وڃائي ۽ زبان سان واکو ڪريو چوي ”ميٽنگ!“ اهي آواز ٻڌيو سڀ بيهو رهن ۽ ائين بيٺي بيٺي پاڻ ۾ صلاح مصلحت ڪرڻ لڳن ٿا. پاڻ وٽ گھنڊڻي ته ڪانهي پر پاڻ به هاڻ هن مسئلي تي پاڻ ۾ چارلي ۽ سندس يارن وانگر ميٽنگ ڪنداسين.“

عبدالجبار جيڪا مون سان حقيقت ڪئي هئي، سا مون سربستي ”ميٽنگ“ کي ٻڌائي ۽ کين چيو، ”هاڻ سموريون معلوم ٿي سگھڻ جهڙيون حقيقتون اوهان جي اڳيان آهن. هاڻ آءٌ سوال ٿو پڇان ته، ”ڇا هن چوڪريءَ بي واجبي قتل ڪيو آهي؟“

پهريائين محمد علي خان چيو: ”بلڪل بي واجبي! لعنت هجي!“

پوءِ انور چيو: ”قتل ته ڪيو ئي ڪونه اٿس. پنهنجو سر بچايو اٿس، پر جي واقعي قتل ڪري ها ته به جائز هو. ڀيڻ جو بدلو وٺڻ سندس فرض هو.“

جمال چيو: ”حق تي آهي! اسان جو ڪيس سلام آهي!“
 ٻئي شاگرد ڪمال الدين رڳو ايترو چيو: ”بي ڏوهي آهي، مٿس سلام آهي.“

وڪيل محمد اسماعيل چيو: ”Self Defence يعني پاڻ بچاءُ جو ڪيس ٿو ڏسجي. بظاهر چوڪري سچ ٿي ڳالهائي.“
 مون چيو: ”آءٌ گھڻائيءَ جي راءِ سان ٻڌل آهيان، چوڪريءَ کي پاڻ بچائڻ توڙي بدلي وٺڻ ٻنهي قسمن جا حق هئا. هوءَ بي ڏوهي آهي.“

سڀ اٿڻ لڳا. مون چيو، ”اڃا ميٽنگ جاري آهي. منهنجي رٿ آهي ته جي پاڻ متفق هجن ته هن بيگناهه چوڪريءَ جي بچاءُ لاءِ پنهنجي حال آهر ڀرپور ڪوشش ڪريون.“
 محمد عليءَ چيو: ”آءٌ رٿ جو مخالف آهيان. باقي سنگت جيڪو گھڻائيءَ جو فيصلو ڪندي، سو مون کي منظور آهي.“

ٻين رٿ سان اتفاق ڪيو. آخر فيصلو بيٺو ته هرڪو پنهنجي وٽ آهر ڪجهه پئسا ڏئي.

محمد اسماعيل ڪيس جي حقيقت واري پاسي Factual Aspect جي قانوني ياداشت Brief ٺاهي. آءٌ قانوني پاسي Legal

Aspect جي Brief ٺاهيان ۽ محمد اسماعيل سان گڏجي پنهنجي دوست مسٽر فيض محمد وڪيل کي خط لکان ته هيءُ ڪيس کڻي ۽، جوابدارڻ آزاد ڪرائي. خط کڻي وڃڻ لاءِ ماڻهو محمد علي خان جو وڃي.

محمد علي خان پنج سَوَ ڏنا، مون ۽ محمد اسماعيل به ٻه سَوَ ڏنا. شاگردن پنجاهه پنجاهه رپيا ڏنا. ڪُل ٿيا 1050 رپيا. ان مان پنجاهه رپيا محمد علي خان جي ماڻهوءَ کي پاڙي جا ڏني هزار رپين ۽ خط سان ڪيس مسٽر فيض محمد وڪيل ڏانهن موڪليوسون. ڪيس لکيوسون:

پيارا مسٽر فيض محمد،

انسان دوستيءَ جي جذبي وچان اسان هن ڪيس ۾ هٿ وڌا آهن، توهان جي آسري. اوهان هيءُ اسان جو چڻ ذاتي ڪم ڪري سمجهندا ۽ ان ۾ ايتريقدر دلچسپي وٺندا. في اسين ڏئي نٿا سگهون. هيءَ ٿورڙي رقم فقط پاڙي پُٽي لاءِ موڪليون ٿا. ڪيس هلڻ وارو هوندو. وڪالت نامو جلد ڏياري موڪليو. پاڻ کي خبر آهي ته عدالت قانون موجب رڳو شاهديءَ جي ٻاهرين روپ Form کي ڪانه ڏسندي آهي، پر تهه ۾ وڃي ان جي اصليت Content کي ڏسندي. ٻنهي ۾ ٽڪر جي حالت ۾ حقيقي اصليت کي، ٻاهرئين ڏيک تي فوقيت ڏيندي.

هن ڪيس ۾ قبوليت کان سواءِ ٻي ڪابه اڪين ڏني شاهدي Occular Evidence ڪانهي. قبوليت ۾ به تضاد آهي. جيئن واقعو بيان ڪيل آهي، تنهن موجب سر بچايو ويو آهي ۽ اهڙيءَ ريت ذاتي بچاءُ جو قانوني حق استعمال ڪيو ويو آهي، جيڪو ڏوهه ناهي. رڳو پڇاڙيءَ ۾ بدلي وٺڻ جو ذڪر ڪيل آهي. ان جملي جو اصل واقعي سان ڪوبه واسطو ڪونهي. اهو فقط پاڻ ۾ هڪڙي نفسياتي آٽت ۽ جواز ڏيڻ لاءِ چيو ويو آهي. ڇو ته جوابدارڻ ذاتي بچاءُ جي قانوني حق جي موجودگي ۽ سو به ڪنهن عورت کي اهڙي قانوني حق ميسر هجڻ ۽ اهو به خود پنهنجي مڙس خلاف، تنهن حقيقت کان اڻ ڄاڻ آهي. ٻئي طرف پلانڊ جي ڳالهه هرڪو پيو ڪندو آهي. ان ڪري هن پنهنجي قانوني طرح جائز (پر سندس اڻ ڄاڻائيءَ ڪري خود سندس نظر ۾ ناجائز) ڪم کي بدلو سڏي، ان لاءِ هڪڙو اخلاقي ۽ جذباتي جواز پيدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اهو واقعي کان بعد جو Post Facto جذباتي ۽

نفسياتي ويچار آهي! بس، واقعي جي حد تائين ۾ پلاند جو ڪوبه عنصر Factually موجود ڪونهي. پلاند وارو جملو پاڻ چوڪريءَ جي معصوميت، اڻ ڄاڻائي ۽ ايمانداريءَ جو ثبوت آهي، ته هو پاڻ کي هاسيڪار بچائڻ نٿي گهري ۽ جيڪي دل ۾ آيو اٿس، سو سواءِ سوچڻ جي چئي ڏنو اٿس. هن ڳالهه سان گڏ اسان هن ڪيس بابت توهان جي مدد لاءِ حقيقت توڙي قانون جي سلسلي ۾ ياداشتون شامل ڪيون آهن. مناسب سمجهو ته انهن کي به نظر مان ڪيندا. قانوني ستندون ۽ حوالا ٽي سال اڳ تائين جا آهن. انهن جي چڪاس ڪري باقي ٽن سالن ۾ قانون اندر ٿيل واڌارن کي نظر مان ڪڍي وٺندا، حالات جي شاهدي Circumstantial Evidence پڻ جوابدارڻ جي فائدي ۾ آهي. ڪهاڙيءَ ۽ ان جي وڻ تي نشان جو واردات جي مشيرنامي ۾ ذڪر ٿيل آهي. اميد ته توهان کي ڪا خاص ڏکيائي ڪانه ٿيندي.

ڪاميابيءَ جا دعاگو

اسان وٽ وڏن وڪيلن جي في ڪانه هئي. فيض محمد ڪو وڏو يا نالي وارو وڪيل ڪونه هو، پر حيات وارو ۽ يار ويس ماڻهو هو. سوچيوسون ته گهڻو بنيادي ڪم اسان ڪيس ڪري ڏنو آهي. ڪيس سٺو آهي. همت ڪندو ته وڃي پار پوندو.

سرور جيلر وڏن حيلن ۽ اٽڪلن سان ڀاڳپريءَ کان وڪالت نامي تي صحيح ورتي. ڀاڳپريءَ جون به رسمي شنوايون پئي هليون، اسان مان به هڪ نه بڻي جو پنهنجين شنواين تي وڃڻ پيو ٿيندو هو. ائين گسان پنڌان ماڙيءَ يعني جيل جي گيت واري آفيس وٽ ڪڏهن ڪڏهن ڀاڳپريءَ سان آڏي اُٺي عليڪ سليڪ ٿي ويندي هئي.

هڪڙي ڀيري منهنجي انور جي گڏ تاريخ رکيل هئي، اسين ٻاهر وڃڻ لاءِ ماڙيءَ تي پهتاسون ته هوءَ به شنوائيءَ تان موٽي. مون کي ڏسڻ شرط چيائين: ”سڀ خبر اٿم... پر ايترو ٻڌائي ڇڏيانو ته پنهنجي بيان تان تر جيترو به ڪانه ڦرنديس.“ مون چيس: ”توڪي الائي ڪهڙي خبر آهي؟ اسان کي ته ڪابه خبر ڪانهي. توڪي بيان تان ڦرڻ لاءِ چوي ڪير ٿو؟“

ٻئي ڀيري به انور ۽ آءٌ گڏ هجون ۽ ساڻس اهڙي اتفاقي گڏجاڻي ٿي. چيائين: ”توهان مون کي ڇڏائڻ لاءِ پلي زور لڳايو

پر ورنڊو ڪجهه به ڪونه. آءُ جا ڇاٽيءَ تي هٿ رکيو ويٺي آهيان.

”تون سدا ڇاٽيءَ تي هٿ هنيو ويٺي هج.“ مون وجهه ڏسي انور ڏانهن نھاري چيو: ”اسان سگاوتيون به ڪري ڇڏيون آهن. جيڪي وڻيئي سي خبرون ڪر.“

بئي جڻا ڳاڙها ٿي ويا. انور ڪنڌ هيٺ ڪري ڇڏيو ۽ ڀاڳيري ڙڪائيءَ سان چيو: ”توهان ڪي ماڻهن جا وارث آهيو ڇا؟“

ورائيم: ”ماڻهو زبردستي مڙس به پيا ٿيندا آهن. اسين رڳو کڻي زبردست وارث ٿياسين ته ڪو ڏوهه ٿي پيو ڇا؟“

”تڪڙ ڪانهي.“ چوندي، هوءَ زور زور سان وڪون کڻدي هلي وئي، پر مون ڏسي ورتو ته ويندي مهل آڏيءَ اک سان انور ڏانهن ڏسي ڪجهه سوچ ۾ پئجي وئي. اسان جو يار انور به ته گهٽ ڪونه هو.

مون اها ڳالهه اچي همراهن سان ڪئي. پوءِ ته انور کي ”سرڪاري“ طرح کڻي گهوٽ بڻائون ۽ کانئس رونشي ۾ طرح طرح جون سنهيون رشوتون اوڳاڙڻ لڳا. ”گهوٽ! پاڻي پيار!“ ”گهوٽ! ٿورو زور ڏي!“ ڪڏهن ته چون ”گهوٽ! ٿورو بوت ته پالش ڪري ڇڏ. لاڏلو ٿيندين سڀاڻي. اڄ ڪجهه سروس-ڙي ته ڪري ڇڏ!“

ڪي وري ڪوڙي همدردي ڪري چون: ”نه، يار نه! اسان کي پنهنجو يار مارائڻو ڪونهي. چوڪري اڳيئي مڙس مارڻي، همراهه اسان جي کان ٿي وڃي ڪنهن نه ڪنهن ڪم ۾ ڪا ٿوري گهڻي مشنيڪ! ته هڻي لاهه نه ڪڍي رکيس!“ انور به چرچن ۾ گهوٽ ٿيو، رونشي ۾ سڀني جون سروسون پيو ڪندو هو.

هڪڙي دفعي ڀاڳيريءَ کي پرسان لنگهندي، تڪڙو تڪڙو صاف چئي ڏنم: ”اسان سڀني گڏجي تو ۽ انور جي سگاوتي ڪري ڇڏي آهي. هاڻ وڻيئي ته اسان جي ڳالهه کي پاڻي ڏجان ۽ وڻيئي ته رد ڪجانءِ.“ اهي اکر چئي، آءُ کيس ڪو جواب ڏيڻ جو موقعو نه ڏئي، تڪڙ ۾ اڳيرو ٿي ويس. باقي ڪم ٻنهي جي سمجهه، همت ۽ قسمت تي ۽ ٻئي طرف سرور جي هوشياريءَ تي ڇڏي ڏنم.

آخر کيس هليو، ڀاڳيريءَ اهو ئي ساڳيو بيان ڏنو، جيڪو پهرين ڏينهن ڏنو هئائين. ساڳيو جملو چيائين ته، ”مون پنهنجي پيڻ جو بدلو ورتو آهي.“

ٽين يا چوٿين شنوائيءَ تي سرور بن پهرن مهل تڪڙو تڪڙو وارڊ اندر گهڙي آيو، ”مبارڪ! مبارڪ! آرڊر اچي ويا!“
 ”ڇا جا آرڊر؟“ اسان سڀني حيران ٿي پڇيو.
 ”ڀاڳيڙيءَ کي ڇڏڻ لاءِ کيس دارالامان موڪلڻ جا آرڊر. جيئن پاڻ فيصلو ڪيو تيئن ٿيو. لک لک مبارڪون.“
 اسان فيصلو ڪيو هو ته متان ڪو ڦڏو ٿئي، تنهن کان جي چوڪري آزاد ٿئي ته مائٽن بدران في الحال دارالامان وڃي ۽ پوءِ انور آزاد ٿي وڃي ساڻس ملي پنهنجي قسمت آزمائي.

جیل جو دستور آهي ته عام طرح جيڪو ماڻهو ٻاهر نڪرندو آهي، سو وري وسئون پويان لڳو ڪونه هڻندو آهي. جن جي جيل اندر هڪٻئي کان سواءِ ساعت ڪانه سرندي آهي، تن مان ڪو ٻاهر ويو ته وري ڏس به مشڪل لپندس. جيل ۽ ٻاهرين دنيا ۾ فرق بلڪه تضاد ئي اهڙو آهي، جو ٻاهر جي ماڻهوءَ کي اندر واري سان ڳالهائڻ لاءِ مناسب لفظ ئي ڪونه ملندا: هڪٻئي کي ڇا چون؟ هُنن جا مسئلا هڪڙا، هنن جا ٻيا. جيل وارن جو ڏينهن ئي مشڪل سان گذري ۽ جيڪي ٻاهر آهن، تن کي مٿو کنهڻ جي به واندڪائي ڪانهي. ”آنان ميهان دا ڪيها ميلا، او چرن جهنگ اور چرن ٻيلا“ واري ڪار آهي.

ٻن ٽن مهينن کان پوءِ اسان واري لڏي مان ماڻهو نڪرڻ شروع ٿيا: پهرين محمد علي خان جو ضامن ٿيو. پوءِ انور آزاد ٿيو. پوءِ محمد اسماعيل وڪيل. پڇاڙيءَ جو وڃي اصلوڪن مان آءُ ۽ ڪمال الدين رهياسين. تيسين وري نوان همراهه اچي ويا: ولي محمد، نور علي، احمد خان ۽ ٻيا ڪئين اچي ڪٺا ٿيا. جيل ۽ مسافرخانو خالي ٿيڻا ناهن. هڪڙا پيا ويندا ٻيا پيا ايندا.

ڪئين مهينا لنگهي ويا. هڪڙي ڏينهن ملاقات جو سڏ ٿيو! وڃي ڏسان ته ملاقات جي ڪمري ۾ منهنجي دستوري ملاقاتين مان ڪير به ڪونهي. پوءِ انور تي نظر پيم. سندس پاسي ۾ مائي ويٺي هئي، اجرڪ ۾، اها به ست ڏئي، اُٿي، ”بابا!“ ڪري مون کي پيرين پئي، هٿ ڏيئي گڏي. جي ڪٿي ڏسان ته ڀاڳيڙي! سندس مٿي تي هٿ رکي چيم: ”يڪين ٿن ڏينن جون سڙائون اڳي ئي پيو لوڙيان! هيءَ چوٿين سڙا ڪهڙي ڏوهه ۾ ملي آهي؟“

مون لاء جيڪي ڪتاب ۽ رسالا وٺي آيا هئا، اهي منهنجي هٿ ۾ ڏيندي ۽ مرڪ دٻائيندي، حجت ڀري شوخيءَ ۽ رعب سان چيائين: ”اهو انهيءَ ڏوهه ۾ جو بنان پڇا ڳاڇا جي پرائين ڏيئن جون پرڻ سگاوتيون ڪريو ڇڏيو، پوءِ ماڻهو ماڻهن مان ڦاسيو پون ۽ جند ئي ڇڏائي ڪونه سگهن!“

انور مرڪي چيو، ”سائين ٻڌي ڇڏيو ڳالهيون!“

ڏٺم ته هوءَ خوش آهي. اڳي بي باڪ ويڙهاڪ ۽ مرڻ مارڻ لاءِ تيار هئي. هيئنر انهن صفتن جي مٿان اڻاهه خوشي، سرشاري، خوداعتمادِي ۽ انساني رشتن ناتن تي اعتبار ۽ ناز جا احساس ڇانيل ٿي لڳا. پڇيومانس: ”انور ڪيئن ٺيڪ ٺاڪ ٿو هلي يا ڪريونس ڪن مهٽ؟“

ڀاڳيري مظلوميت جو ڍونگ ڪري چيو: ”بس بابا! اوهان جنهن اڙاهه ۾ اڇليو آهي، تنهن ۾ وينا پڇون... ڪڇون پڇون ڪونه ٿا.“

انور چيو: ”سائين، اسان جي مرلي بند اٿو! يارن اڳيئي سمجھائي ڇڏيو آهي ته ڪا ”مشٽيڪ“ ڪيئي ته پنهنجو به خير نه سمجھجانءِ. تنهن کان سواءِ هاڻي بندوق بندوق به هلائڻ سڪي وئي آهي. مون کان به سٺي نشاني باز ٿي وئي آهي. هاڻ پنهنجي چلتي ناهي!“

ڀاڳيري رڳو مرڪندي رهي.

ان کان پوءِ آءٌ به نيٺ آزاد ٿي ويس، وري ملڻ ڪونه ٿيو.

(5)

ٽن چئن سالن کان تنهن ڏينهن کيس اوچتو حيدرآباد ۾ پنهنجي گهر ڏسي بي انتها خوشي ٿي هيم. ٻيئي خوشي ان ڪري ٿي هيم جو بختاور جنهن جي هيتري هاڪ ٻڌي هيم، سا خود اسان واري ڀاڳيري هئي. جڏهن مانيءَ تي وينا هٽاسين، تڏهن ياد اٿم ته پڇيو هومانس: ”ڇري! يڪا سال خط پٽ ڪونه لکيئي؟ حال احوال ڪونه ڏئي؟“

چوڻ لڳي: ”سوچيم ته ٻه اکر پيٽ ۾ وجهي، ڪجهه اڀري سپري سمجھه پرائي، ڪجهه ٽڪي پيسي جو انڌو منڊو قومي ڪم ڪار ڪري، منهن ڏيکارڻ جهڙي ته ٿي اڃان!“

مانيءَ کان پوءِ انور سان به خوب ڪچهريون ٿيون هيون، جيل جي گذريل ڏينهن جون، سندن تڏهوڪي زندگيءَ جون. پتو پيو ته ڀاڳيري ڳوٺ ۾ ماسترياڻي هئي. بي-اي پرائيويت پاس ڪئي هئائين. ايم-اي جي تياري پئي ڪيائين. انسانيت، سمجھه، جدوجهد ۽ قربانيءَ جو سبق ڏيندڙ سوين ڪهاڻيون،

ناول، شعرن جا ڪتاب، ٻيا علمي ڪتاب چڱي طرح پڙهيا هئائين. پاڻ کي دل جان سان هڪ بهتر ڏنيا اڏڻ جي جدوجهد لاءِ اڀري چڏيو هئائين. موڪلن جي ڏينهن تي ۽ خاص ڪري وئڪيشن ۾ گهر ڪانه ويهندي هئي.

خود انور به پوئتي پيل ڪونه هو؛ ٻه ڀائر هئس. اهي ٻئي ٻارو سنڀاليندا هئا. پاڻ نوڪري اهڙي ڳولهي هت ڪئي هئائين، جنهن ۾ پگهار ڪا ايڏي گهڻي ڪانه هئي، پر ٻئي زال مڙس گڏيل ڪمائيءَ مان رڳو سڳو کائي پنهنجي ڪم کي لڳا پيا هئا. تنهن کان پوءِ وري ٻه سال به ٿي ويا. هرڪو پنهنجي پنهنجي پٽ ڪوهه ۾ لڳو پيو هو، تان جو اهو ڦرڪو ڦريو. ڌرتي ته ٿانڀا ٿي پئي. هو جت ڪٿ بهانا ڪري ڳوٺن ۾ ڪاهي پيا. انور جي پرپاسي جي ڳوٺن ۾ ته ٻارڻ ٻاري ڏنا هئائون.

تار ملڻ کانپوءِ آءٌ جڏهن ڪريما کي ساڻ ڪري اسپتال پهتس ته ڀاڳپريءَ جي سس ٻڌايو هو، ”ڏينهن ڏٺي جو وڃين وڃين مهل اوچتو ڪٿي ڏسان ته الله ماريا ڳوٺ کي گهرو ڪري ويا ۽ فير شروع ڪري ڏنائون. اسان جن مان به جنهن وٽ جيڪو هٿيار هو، تنهن ان سان مقابلو شروع ڪري ڏنو. ڪلاڪن جا ڪلاڪ فائرنگ هلندي رهي. ٻنهي طرفن ماڻهو ڦٽيا ۽ مئا.

پُٽ اڳيئي ڪاٺ ۾. باقي نهن کي به الله مارين واپوڙي وڌو. آخر بي هٿيار ماڻهو ڪيترو وڙهي ڪيترو وڙهندو. دشمن ڌوڪي پيا ڳوٺ ۾. ماري ڪٽي، راڄ مڙسن جو سلهاڙي ڪٽي ويا. الله مٿن جي ٻچن ۾ رڙ وجهي. راڄن جي ٻچن کي رلائي ڇڏيائون. ”مائيءَ توڙي سندس پرسان بيٺل مٿن مائٽن جي اکين مان ڳوڙها زاروزار وهي رهيا هئا.

.....
الاهي بخش جي گهر جي اڱڻ ۾ انهن ڳالهين کي ياد ڪندي، ڀاڳپريءَ جي زندگيءَ تي سوچيندي، الانجي ڪيڏي مهل اڪيون پورجي ويم.

تئين ڏينهن صبح جو سڌو ڊاڪٽر الهه رکئي وٽ ويس. سندس منهن تي سرهائي ڏسي سمجهيم ته هوءَ اڃا جيئري آهي ۽ سندس حالت خطري کان ٻاهر ٿي چڪي آهي. حقيقت ان کان به بهتر هئي. سندس صحت، جسم ۽ روح، موت کي پهرين ملهه دسي ڇڏي هئي. هوءَ هوش ۾ اچي چڪي هئي.

پنهنجي پياري ساهيڙيءَ کي هوش حواس ۾ ڏسي، ڪريما جو ڪومايل چهرو، خوشيءَ وچان گلاب جيان ٽڙي پيو هو.

مون پاڻ کي پوريءَ طرح قبضي ۾ ڪري، منهن تي رُڪ ڇاڙهي سندس مٿي تي پاڻوهه وچان هٿ ڦيريندي مُرڪي چيو: ”سمجهيو هئم ته تون بنا موڪلائڻ جي بنان ٽڪيٽ رواني ٿي وئينءَ، پر تون ته شينهن لڳي ويئي آهين.“
سندس چپ چُريا. مون ڪنڌ نوائي جيڪي ٿل ڦٽل اکر چيائين، سي ٻڌا. اهو ئي سندس پراڻو تڪيه ڪلام: ”تڪڙ ڪانهي!“

ايتري ۾ چپ وري چُريا. ڪريما نوڙي سندس ڳالهه ٻڌي تهڪ ڏئي چيو: ”بابا خبر اٿئي ڇا پئي چوي؟ هينئن چماٽ هٿانئين! چري چئي ته ايڏي تڪليف ڇو ڪيو؟“

اسين ان ڏينهن موٽي گهر آياسين ۽ ٻئي هفتي موٽي وياسين ۽ هر هفتي ايندا رهياسين. ان وچ ۾ سندس ٻار، سندس ماءُ پيءُ، ڀاءُ، ڀيڻ به اچي ويا هئا. سندس تنظيم جون ڪئين ساٿياڻيون به ڀائرن يا مڙسن يا لٽي پٽي وڏين مائين سان گڏجي اسپتال ۾ پئي آيون ويون. هر ڪنهن وس آهر سندس هٿ تي ڪجهه نه ڪجهه رکيو. ڪي بيدا، ڪي گيهه مڪڙ ڪڍي آيون. اسپتال ۾ سڀ کيس ڀاڳپريءَ جي نالي سان سڏڻ لڳيون. ڪريما کين سمجهايو هو ته اهو نالو مٿس ساهرڻ رکيو هو.

ٻن مهينن کان پوءِ هوءَ ٺيڪ ٺاڪ ٿي وئي. ڏينهن ٻن ۾ سندس اسپتال مان موڪل ٿيڻي هئي. ڪانئس موڪلائڻ مهل مون کيس آهستي چيو: ”ڀاڳپري! چئبو هن پيري ماڻهو پاڻ کي ملهه ماري ويا!“ کيس جڻ ڪنهن وچونءَ ڏنگ هڻي ڪڍيو.
”ڇو بابا؟“

سسٽس چيو: ”ادا تڻ الله مارين کي ڏيئڙيءَ جي بندوق جي ڦيرن سان ڪرندي ته مون پنهنجين هنن گنهگار اکين سان ڏٺو، وڌيڪ جي پاڻ کي خبر ڪانهي.“
مون چيو: ”ڀاڳپري! تون واقعي بختاور آهين! هن نئين دؤر جي بختاور.“

جتي باهه پري

ڪتي جي باٺ ٿي. سونا چرڪ پري، رلي منهن تان لائي.
آهستي ڪري ننڍڙي موسي جي تنگ پنهنجي تنگ تان لاهي،
ان تي رلي وجهي، اونهاڻيءَ ۾ سنڀالي سنڀالي پير رکندي، در
وٽ اچي نهار ڪيائين. ٻاهر ماڻهن جو ڏنڀ بيٺو هو. ماسي
رحمت واري ڳالهه سچي هئي. سندس دل ٻڏي وئي.
”خميسا! خميسا!- ابا آهي ڪو مڙس ماڻهو؟“
هن آواز سڃاتو. حاجي جمعي جو ڳرو، دهشت ڀريو آواز
ڪير نه سڃاڻي!

”ابا، ابا.“ هن پڻڪو ڪري پڻس کي سڏ ڪيو. هلندي
ديڳڙيءَ تان ٿاڀو اچي ويس، ”آئي الله.“
”چوري ڪڇاڙو؟“ خميسو ننڍ مان باهوڙو ڪري اُٿيو.
جوڻس آمي چرڪ پري اُٿي ويئي، ”هان، ڪنهن سڏ ڪيو؟“
”ٻاهر ماڙهو بيٺا آهن.“ سونا هنڌ تي ويهي رلي مٿان
ڪندي چيو. سندس لڱ ساهه ڇڏيندا ويا. دل تي هٿ رکي
ڏٺائين، ڌڙ، ڌڙ! جهڙي ريل گاڏي.
”ڪير ان؟“

”حاجي جمعو آ، ٻيا ته لائجي ڪير ان!“
”ڪڇاڙو ويو آهين؟ آڏين جو ڙلي مٺا آهن!“
خميسي بڙ بڙ ڪري قميص وجهندي چيو ۽ پڙچ هيٺان
هٿوراڙيون ڏئي بيڙيون ماچيس نهارڻ لڳو. ”پاڻين ڪر ڳل
چاڙهيو آهي، ٻيو ڪڇاڙو!“ آميءَ چيو.
”پاڻم جو ڪهڙو ڌاڙو هيوام؟“
”ڌاڙو هيو آئي تڏهن ته قوج چاڙهي آيو آ.“
”ته ويندو به قوج سوڌو گس وٺيو پيو.“
”تون هير پتري پوندين. هير ٿا ڦلي ٻڌيو گڏهه تي
چاڙهين.“

”گڏهه تي ٿا چاڙهينم جو آهيان پاڳل!“

"پاڳل ناهينءَ ته ڪهڙو جونٽ ۾ آهينءَ؟ هير ڌاڏر ٻڌندي ته نچي بيهي رهندين. نالي الله جي، اسين ڪونه ٿا پاڻين لا ڪريو، پاڻ کي ڪوري ڪاري ناحق ۾ وجهون. اسان کي چريا گهڻ پئس ٻولي ڪونه ڪنيا آهن. تنهن کان ماڳي ڌڪ هڻي ماري وجهينس ته هيڪڙو سور ته ٿينون. باقي پاڻ مان ڏئي وائڻي دوزڪ ۾ ڪونه ويندو."

"ڙي هاڻ تون وات ته جهل!"

"ڙي لڏي ويا، ڪ آهيو؟" حاجي جمعي واکو ڪري چيو.

"آيو! آيو!" خميسي باڪس جي تيلي هڻندي چيو.

"ڪميس پيو وجهي پانپان!" عارب چيو.

"پيڻيان جا پٽ کاڌاسين!" جانوءَ وٺي ٽپ ڏنو. ڪتي سٺ

ڏيئي سٺ جو ٻُهل ڪڍي ورتس.

"ڪتو، ڪتو!" خميسي ڊوڙي ڪتي کي لت ٽڪاءُ ڪرائي.

ڪتو 'ڪئون، ڪئون' ڪندو وٺي پڳو.

"راڄ، پلي ڪري آيا، ڙي، ڪو پڙچ پڙچ ته ڪٿي آ."

"ها، نهاريان پئي." اونداهي گهر منجهان آميءَ جو آواز

آيو.

"اڃا پيئي آئينءَ؟ هي ته بيهي بيهي سُڪي ويا."

"اي، هاڻ اتي ئي ٿا ويهون. اچو پٽ لڳو پيو آهي."

"نه ڙي نه،... پڙچ نه آئينءَ؟" هن جوڻس کي سڏ ڪيو.

"چورا ته ڪٿان." جوڻس پڙچ گهليندي چيو. هٿ گنديءَ جي

پلاند سان ڍڪي، سڀني کي ڏٺائين.

"ماما وريام آهينءَ ڪ؟"

"نظر نٿو پوني ڪ؟ پيڻيان آهين ته جڙد مڙد!" عارب ڪلي

چيو.

"بس هاڻ اچي اجهيا آهيون، جڙديون مڙديون ويون." هوءَ

گهر موٽي ويئي.

"خميسا، راڄ کان خبرون وٺ." حاجي جمعي ڪانڊ ڪڍي،

وهاڻي کي ٽيڪ ڏئي چيو.

"ادا ٻڌايو؟"

"عارب ٻڌاءِ خبرون." حاجي جمعي دستور موجب اول ٻين

کي آڇ ڪئي.

"نه، تون ٻڌاءِ!"

"هارون ملان ٻڌاءِ خبرون!"

"ٻڌاءِ، ٻڌاءِ."

”وريام، موسا، جانو؟“
”ٻڌاءِ، ٻڌاءِ. پاڻيءَ هوندي تيمم ڪونه ٿيندو.“
”ادا! اسان جو مڙيئي خير، ڄاڻين سڃاڻين ٿو...“
”هٽو!“

”پارن جا غلام...“
”مائٽ، چڱا مڙس!“
”اها پهر، الله ۽ الله جي رسول جي پاڙي ۾، آن پارن جي
پاڙي ۾ پيا ساٿ گذاريون. اڄ ويو هوس ٻنيءَ تي ور ڪرڻ.
ٻني به ماڻهن جي مالن کائي چٽ ڪري ڇڏي آهي، ڪو ٿم،
ٿم وڃي ڇڏئون آهي...“

”مون ڏٺي هئي تڏهن ته پلي هئي...“
”ويئي چٽ ٿي! صفا هٿ جي تري...“
”ها، هي سمن جو مال ڪنهن کي سگهو ساڃاهه ڪٽڻ
ڪونه ڏيندو. چوڻ وارو ماڙهو ڪونهي...“ سومار ملين چيو.
”ابا وڃ ڪڏي ڪيري تي. انين جو تڙ ڏاڍو آهي. چوڌري
زبردست ماڻهو آهي. ڪنهن جي ڪانه ٿي هلي.“ حاجي
سڪئي چيو.

”اڙي ڇڏيو انين خبرن کي، وٺو ڪم جي ڳالهه ڪي. سڄي
رات ويٺا ڪونه هونداسين.“ عارب چيو.
”سو ڳالهه ٿي ڪيم ته رات جو ڙلي آيس گهر. هير گهر
سٽو پيو هوس ته پاڻي ياقب آيو ته مون سان ميڙ ٿي هلو
پاڻم خميسو مون سان ڪاوڙيل آهي، تنهن کي هلي پرچائي
ڏيو. اسان چوس ادا حاضر. اهڙي سٺي مت شل خدا سڀني
کي ڏي. تنهن لاءِ ڪاهي اچي تو جا پير ورتاسون، ٻيو مڙيئي
خير...“

”گهرجي خير. حاجي خوش آهيو؟“

”شڪر آ.“

”جوڙ پڙ؟“

”الحمدالله!“

”دين ايمان؟“

”رب جو فضل!“

”شال خوش هجو!“

”پانجي مهرباني.“

”اسان جو سارو خير، سڃاڻو ٿا، پارن جا غلام، اها پهر، ڪير
لپ وڪڻيو، آن پارن جي آجهي ۾ پيا ساٿ گذاريون...“

”الله جو اجهو آ.“
 ”اتي ويٺا الله الله ڪريون. بازار ۾ ڪير لپ ڏيئي، ٽڪي
 ٿئي، اچي ڪريس ته مٿان سڏ ٿيو. ان کي الله آندو، گڏياسين،
 پير ورتاسين، ٻيو مڙوئي خير.“
 ”گهرجي به خير. خميسا خوش آهين؟“
 ”شڪر آ.“

وري ساڳي خوش-جوڙ نئين سر شروع ٿي وئي.
 اُمي ٿوئي دکائي ٻنپ وٽ، سونا ۽ موسي جي پڙج جي
 ڪنڊ تي ويهي رهي. ميڙ گهر کان گچ پنڌ تي ويئي هئي.
 فقط ڪنهن ڪنهن مهل ڪو آواز چٽو ٿي ٻڌڻ ۾ آيو. هوءَ
 سوچڻ لڳي. ’خميسي جو سائو منهن ٿيو! ويٺو پانجن بابن
 سان رهاڻيون ڪري. اٿڻ شرط ڪڙو منهن نٿو ڏين، ته جيڏانهن
 جا آهن تيڏانهن هليا وڃن. پاڻس منهن ڪاري ڪي وڌيڪ ۾
 اچي عشق لڳو آهي. هڪڙي رن ڪي ڏئي ڇڏيئين جا يا عمر جا
 لينگها لوڏي، ڳوٺن جا گيسمارا ڪري مري وئي. هاڻ اُمي
 پانجي ڏيءَ بدو ڏئي سقوران قنجيءَ جي ٻوٽ- ٿوري نرم
 سان شادي ڪرائيس. سقوران جي چرئي گهچ پٽ ڪي ڪير
 ڪٽيءَ جو ٻچو به نٿو ڏي، تنهن ڪي وري اُمي ڏيءَ بدو ڏي ته
 ياقب خان سڀ چڙهي! ٻيو سڄو راج چُڪي ويو، باقي اُمي
 نڌڪي سڀني ڪي سولي ٿي هٿ آئي آ. سڀ ڪو ڏاڙهه
 ڏڪائيندو اچي. حاجي جملي پانجي ڏيءَ لا تپيداريءَ جو کٽيو
 هٿ ڪيو. عارب ڌڪر جون ڪار-مُنهنيون ڏيون تخت ڏيڄاڻيون
 ٿين؛ باقي اُميءَ جي ڏيءَ ڪي چريون بلائون مٿي ۾ هڻڻ لاءِ
 ٿورا ٿي اچي بيٺا آهن. خدا ڪا مٿن جي ٻچن ۾ رڙ وجهي، پانجي
 جاين ۾ لهن. مون غريب بي واهيءَ جي پٺيان اچي پيا آهن.
 سندس اکين ۾ پاڻي اچي ويو.

’سڄي عمر درد ڏئم. امان مرهياتي تنجڻ ۾ ڇڏي ويئي.
 ابا سدائين مهاڻن جي پٺيان مياڻين تي پيو هوندو هو. سڄي
 عمر مامن جي درن تي ڌڪا جهليم، چڙبون سٽيم، گوليا ڪيم.
 زال ئي ڪانه ٿيس ته خميسي ڪي ڏئي ڇڏئونم. گهوٽ ٻيا به
 هئا، پر زعيم لاءِ ڪنهن ڪي ڪسڪاٽ ويندو؟ هجي ماءُ پيڻ
 جنهن ڪي قياس پوئي. نه ته سومار به ته ابا جي سوٽ جو
 پٽ هو. ان ڪي ڪين ڏئون.‘ سومار جو خيال ايندي سندس
 گهنج گهنج ٿيل منهن تي هڪ شرميلي لڄاڙي مرڪ تري آئي.
 ’ڳورو ڳورو جهڙو پٺاڻ، ماڻهو پائين ته بيٺو ڏسانس. دهشت

جهلڻ جي ڪانه هوندي هيس. ڏاڍو نياڳو هو. پاسي مان مٽيندو هو ته ڊگهو شوڪارو پري چوندو هو: ”الله! توجي آهيان.“ ٻيا پائيندا هئا ته وڏو ڪو ملئون آ، الله ڪي پيو ياد ڪري! تنهن ڏينهن وچين مهل ڦڙ ڦڙ پي پئي. تن ڏينهن جمعي جي پنيءَ تي ڪالڪان ۾ ويٺا هئاسين. سسٽم وٺي متواڻي ۾ ڦاتا ڪرڻ. خميسو مال سان هو. گهر ۾ پڪي به ڪونه هو. مون ويٺي گهر مانڊان گچ پريو. ڪنهن مهل ڏسان ته سومار پيو اچي. آءُ ڪٿس ڏسي آئي وڃي گهر جي ڪنڊ ۾ ويٺيس، ته منهن جي پڪائي ڪري، منجهه گهڙي اچي هٿ ڏنڻيم. چي، ’سوٽ خوش ته آهين.‘ هاڻ آءُ ڇا ڪريان! ڪٿي هٿ ڏنومينس. مٿي اهڙو وٺي زور ڏنو جو مون کان ڪيهه نڪري وئي. اکين ۾ پاڻي اچي ويو. مونجي رڙ ٻڌي منهن جو پنو لهي ويس. ننڍڙي ٻار وانگر منهن پلڪڙو ڪري چيائين، ’سوٽ، بشڪ ڪرينم، مون ڪي پينسان خبر ئي ڪانه پئي. برانچ تي لابياري لا ٿي ويس. چوم ته مومل سوٽ کان موڪلائي وڃان. حياتيءَ تي پروسو ڪونهي. وري يا نصيب، ملئون يا نه ملئون.‘ مونجا لڳ ڪانڊارجي ويا. پر رڳو ايترو چوم ادا، وائي ته سولي ڪر. پوءِ ڪي ڪيترا ڏينهن پانجي منهن پئي رنم، الاجي ڪو؟ لکئي جا ليک آن. ڪنهن جو ڏوهه ڪونهي. انگ لکيل ڪونه هو. جنهن سان لکيل هو، تنهن سان ٿيو.

’خدا جو ڏينهن رکيو آ، خميسي به مون سان وڃائي ڪونه، غربت شاهوڪاري ته آهي الله جي وس. بندي جي وس ڪانهي. باقي مون ڪي ڏک ڪونه ڏنڻين. تڪر آهي. اچي ويس ڙچڪڙي ته هڻي ڊڙي رکندم. وري ذري ساٿ کان پوءِ اهڙي جو اهڙو. سو به ماند. هاڻ گاريون ڍيءَ تي ڏيندو، ڍاڍ اهڙي ڪندو جو ماڻهو پائيندو ته بس هاڻ ٿو پورو ڪريم، پر ڏک پڪ ڪونه هڻندو.‘ مڙس جي پل پر جي ڪاوڙ جو تصور ايندي سندس دل ۾ پيار جي لهر اچي وئي. ’سونا تي ته ساڙهه ٿو ڇڏي. مٿس ماڻس جو نالو رکئين آ، سو اما کان سواءِ سڏ ئي ڪونه ڪريس- اما جي ڳئون، اما جو گابو، اما جا چوڙا، اما جي هيءَ ڳالهه، اما جي هوءَ ڳالهه، گهورجان گهورجان پيو ٿيندو. تينيان سونا ڳري تان پلاند لاهيو، مست ٿيو، بي افعالي نموني ٻانهون هڻندي گهڙا ڪنيو پئي آئي. تنهن تي اچيم جا بخيلي ته بجن ۾ جهلي اچيو ٿي ڏونگري ڪٿيو

ونانس، ته مڙس اچيو ٿو ڪاوڙجي. ڦٽ ماريم، ٻي ڳالهه ڪانهي. ڇي-‘ههڙي تهڙي نڪر مونجي گهر مان. امان سونا کي روز ٿي مارينءُ.‘ ماڻس سونا به وڏي رقم آهي. هن مرڪي، لوڻو هڻي، پيار وڃان سونا ڏانهن ڏٺو، جا چپ چاپ سٽي پئي هئي. ‘ماڻ ڪريو پئي آهي. حرام جو کڻي ڇري. ڇو ته ڪر ستن نندن ۾ ستي پيئي آهي. ناتر ڪنهن جاءِ جي. مون کي ڪر خبر ئي ڪانهي. اسان به ماڻهو چاريا آن. رڳو ڀور ڪونه چاريا آئون. ڪڇان ڪانه ٿي ته پئي ڪانهي. سمجهان سڀ ويٺي. سڦوران جي پٽ جو نالو ٻڌي، چوريءَ جو اندر سڙي ويو آهي. اڄ رحمت سڻس ڪنيس ته.... ‘سانجهيءَ چاچيهن ميڙ ڪريو ٿو اچي. توکي چاچيهن جي بدي ۾ سڦوران جي پٽ کي ٿا ڏين.‘ ته جهڙي هئي تهڙي هارجي ويئي. مٿي تان جهڙو گهڙو لائين تهڙو هڻن مان ڪري پيس. نئون نڪورو گهڙو ڦڦڦ ٿي ويو. اڃا ٿيو ڏينهن وٺي آئي آهيان. مٿي تي هٿ رکي پٽ تي ويهي رهي. دل کي چوم ته ‘گهڙو ته قلابان ٿيو پر چوريءَ کي ڇا ٿيو؟‘ ڊوڙي وڃي اُتاريو مينس. چومينس- ‘ڏينڙي تو جون ڪو اچي مٿيون منجهيون آن؟ دشمنين ماڻهين ته ڪانه مٿي آهي جو مٿي کي هٿ ڏيو ويٺي آهيئن؟‘ تون ويٺي رنگ ڏس! آئون آهيان مٿي جو سڦوران جو اهو مٿو چريو چرپٽ مونجي لڏڻ ڏيءَ سان لائون لهندو!‘ دلداري ڏني امينس تڏهن مس مس وڃي منهن ۾ پاڻي پيس. “هيڪڙي ڏينهن ۾ چوري سڄي لڙهي وئي آ!” ڪانئس ٿڌو شوڪارو نڪري ويو. ست پنج ڪينهم، هڪڙي ڏيءَ اهيڻ. ٻه تنجڻ ۾ موٽي ويون. پوئينڙيءَ جو پٽ ٻن سالن جو وري ويو. سسٽم چوئي- ‘هن نياڳيءَ جو اولاد بچندو ئي ڪونه. خميسا ٻي شادي ڪر. سڄي ڄمار نانگو نپنو ته ڪونه ويٺو هوندين.‘ خميسي کي به جهڙوڪر ماڻهس جي ڳالهه وڻي، سو مون کي منهن ئي نه ڏئي. سڄو ڏينهن پيو ماڻهس سان ڪچهريون ڪري. نيٺ الله ڀلو ڪريس، رحمت وڃي بيبي آمنت گاديءَ ڌڄائيءَ کان سڳو وٺائي آئي ڏنم، ستين تي پڙ جدا باسارائيم، تڏهن مس مس وڃي سونا پيٽ ۾ ٿيم. سڀ چون ته ‘ڪانه بچندي.‘ آءُ به لهرين وڃ ۾ هيس. پر رحمت کي آفرين آهي. چوٿين- ‘چري! بيبي آمنت جو سڳو نه لڳو ته مونجي سڀڻ ڪوڙي ڇڏج، مون چٿين اکين آزمودا ڏنا آهن. تون الله، الله جي رسول تي، مرشيد تي رکيو ويٺي هج. ڏس

ته ڪيئن ٿا دشمنن جا ڪارا منهن ٿين. ٿيو به ائين. سونا ڪي ڪوسو واءُ به ڪونه لڳو. اڄ سونا، سونا آهي. ڇڪو ٿو ڏسي سو چوي ته- 'پيڻيان آمي، هيءَ ڌيءَ ڪٿان ڄائي اني؟' آءُ ڪليو چٽان 'جهنگ مان ڪٿي آئي آهيان.' چون- 'پيڻيان، تون ۽ خميسي جو منجهس ارڪاڻو ئي ڪونهي. چوري جهڙي منڊم آ، بي ڳالهه ڪانهي!' هن سڦوران قنجيءَ جو ته مڪو مچي ويو. سڄي ڳوٺ ۾ خواري اٿارئين، آميءَ، سونا سومار مان ڄائي آ. قٽج ڳالهه ڪئي ته چوئي ٿي ته رٿون. انڌيون ته ڪونه ٿيون آهيون؟ چوريءَ جون اکيون، نڪ، مهانڊو نٿيون ڏسو؟ سومار مان ڪو تر گهٽائين آهي؟ چوري اچي اچي جهڙي ڪپاهه. نڙيءَ مان پاڻي پيو بکيس. جهڙي يورپين جي ڌيءَ! اهو اما سومار جو ٻچ آهي. ٻئي جي جاءِ ڪانهي. ڪوڙي ڪار- منهن! پانجو ته سومار ڏينهن محشر جي ڀاءُ ٿئي. پانلاءِ اهڙو هوندو جهڙو ابا ڏٺو! ٻين تان ڪئين آهي تيتري اجري ويئي آهي. ڏيڻس ڪار- منهنءَ جو ٻوٽ سوئل ته پئس چريو گهڄ. سڃاڻي سڱ مليا اٿس.

اٽي حافظي جي سمنڊ تي ٻي لهر تري آيس. "سونا پنجن سالن جي هئي. رحمت جن سان گڏ شيخ جيئي جي ڪنهيءَ تي وئي ويئي هيس. سرهي صابڻ سان وهنجاري سهنجاري ڳاڙهي سٺيءَ جو ڀرت سان ڀريل چولو ۽ سائي مونڙي جي سٿڻ وڌا مڻس. اچي وائي جي زريءَ ڀريل ڀوتي مٿان ڪرائي مڻس. ڪنن ۾ اڌ توري جا ڌڙ، نڪ ۾ بولو، ڪنڌ ۾ رحمت جي ڌيءَ واري ڪنمال، پيرن ۾ چير ۽ اکين ۾ سوئيري جي ڪاني وجهي، جهڙائي جهالمڙائي جڏهن چوري در مان ٻاهر ڪڍيم تڏهن رنن جا وات ڦاٽي ويا. ماسي رحيمان مرهاتيءَ ڏسندي شرط پويان هڪل ڪري چوم- "گڏهه، گڏهه! هي ڇا ٿي ڪرين؟ مٿان چوري ٻاهر ڪڍين! هڻي ڪا دشمنين نظري وجهنديس...." مرهاتيءَ ٿڪون مڪيس ته چوري اُگهيو ڇڏي ته هڻيس ٿي آهستي ڪري مٿ. چي- "مٺي، هيءَ ماڻهين دشمني هڻي نظر ائي ماري وجهندي." آءُ پيئي ڪلان ته ٿي چوئي- "ٿورو ڏند ڪڍ. ڪنوار ڌيءَ به ڄائي آ ملوڪ، جو ڏند ڪڍيو پئي ڪلي. چوري جهڙي شيدڀن جو منگرمانو." مون چوس: "هل مائي هل. مونجي ڌيءَ آ ڪونج. اهڙي ڄڻي ته ڏيکارا!" ته اکين ۾ ڳوڙها تري آيس- "اڄ جي ڏيڻم مرهاتي هجي ها ته خبر پوني ها. سونا سڄي مونجي مريان تي وئي

آ. ڪلي ٿي ته جيڪا ڳل ۾ ڪڍ ٿي پوئيس سا به ساڳي ان مرهاتيءَ واري.

”ڪُنِيءَ تي ڪن دسين جا زالون مڙد مڙي اچي گڏ ٿيا. خليفا خاڪ ڏيئي ڏيئي ٽڪي پيا. پر خلق پوري نه ٿئي. آءُ چوري وٺي سائينءَ وڏي وٽ ويس. هٿ ٻڏي ڳچيءَ ۾ ڦاهو وجهي چومينس- ”مرشيد! ستن پُرين ڪنان توجي در جي گولي آهيان. بي اولادي آهيان، ڏيو وريو وٺيو لاهي. ڏاڏهين کان پني مون کي هي هڪڙو ڦنگ چوريءَ جو مڱيو وٺي ڏي. عمر سڄي ماءُ ڌيءَ مرشد جي در جي بهاري ڏينديونسين ۽ پاڻي پرينديونسين.“ سائين مرهاتي وٺي وظيفو پڙهيو. سڄو ڪچيو ڪين. آءُ به بيٺي هيس. گهڻي دير پڙهي پڙهي نيٺ اگر سان اشارو ڏنائين ته ڏيئڙي اورتِي ڪر. مون سونا کڻي ماندان بهاريس. سندس منهن ۾ نهاري چوڪارو هڻين. چئين- ”ابا الله ۽ مرشد کان پني اسان توکي هيءَ بشڪ ڪرائي ڏني. سَو ورهين جي ٿيندي. درگاهه جو در جهليو اچجان. پولو ڪونه ٿيندس.“ مونجي اکين ۾ پاڻي اچي ويو. به رپيا پلاند مان چوڙي پيرن تي رکمينس ته ان مان به اٺ آنا ڪڍي کڻي سونا کي ڏنائين. چوري وٺي ئي نه. مون هنيس ڌڪ ته مٿي ٿي نصيب کي پٺ ڏي. سائين مشڪي چيو- ”ابا! ميشومن تي ڪهڙي ميار! هٺين کي ڪهڙي خبر.“

هن ماچيس جي تيلي هڻي اُجهائڻ بيڙي وري ڏکائي ۽ هڻي پٽ کي ٽيڪ ڏيئي سولي ٿي وئي.

”هن مٿي الله ماري ياقب جي مون سان عمر ڪانه پيئي. ڪوڙهه نڪريس، سڄي جمار جوڻس جي چور تي مون کي لٿيون هنيون. جوڻس دادلي سڄو ڏينهن جهنگ پيئي ڦريندي، تنهن کي الفان بي به ڪونه چوندو هو. اها پل پيئي مونجون اچيو بچيون، مٿيون جيئريون ڪڍي. باقي مون ٿورو ڇپ چوريو ته نا لٺ مغز ۾- ’ههڙي تهڙي وات ٿي هڻين! ڪتا به رت ڪونه ڇٽيندا هئا. اهو رت-ٿيو مڙسم ويٺو هوندو هو ته رڳو هٿ وجهي به ڪونه ڇڏائيندو هو- ’اڙي شل ڪا باهه لڳين، تون هٿ وجهي ڇڏائي ته سهي.‘ چي- ’آءُ ڪو هن پڙوي سان لڳي پڙو ٿيندس ڪ! چوندا رن جو بدلو ٿو کڻي. هن کي ته هونئين شرم ڪونهي، آءُ به ان جهڙو ٿي جهڙ- به- جهڙ ڏاڙهيءَ ڏٺيءَ پاءُ جي ڏاڙهي پٺيان؟ بس ڪري ويهه، بس ڪري! ڪانه

ڦٽجي پيئي آهين. جوڻس کي اڄ سپان اهڙي ڪريز ڏيئي
 ڇڏيندس جو پلي ويٺو پها رکيس.“
 ”هاڻ مٿو بي نڪو ڪهڙو نڪ ڪڍي آيو آ. سڱ مليس! ٻن
 جهانن نه مليس. مون جي آڱوٺي سور. مون سان ڪئين آ
 چڱايون، جو هن لاکري پانجي ڏيءَ جنجل ۾ وجهان. هن
 دشمن تي اڪيون ٿيون پونم ته رت ٿي ٿيون پونم.“
 ”پر هي سڀ رنگ سڦوران جا ان، جنهن ڏيرم کي ڏيرو
 ڏيئي پاڙهي سيڪاريو آ. سندس ٻوٽ سوئل ڪير ڪونه ٿو
 قبولي، تنهن کي به ٿي سيڇ ڇاڙهي، پٽس به ٿو لاڏو ٿئي ۽
 آميءَ جا وار به ٿي پيرن هيٺان ڪري. هيڪڙي ڌڪ سان سڀ
 مطلب ٿي پورا ڪري. الله، الله جو رسول مطلب پورا ڪونه
 ڪندس. اٿس سندس پٽ جي ڄم مان جتي به ڪونه گهڙايان!
 ٻوٽ به ٿو ٺهيس جو مونجي پريءَ جهڙي ڏيءَ ٿي ڏيانس.“
 اوچتو خيال آيس: ”جي ائين ٿي پوي ته!“ سندس لڱ ٺي
 ڪانڊارجي ويا. ”پوءِ مونجي ڏيءَ سڦوران جي ننهن ٿيندي.
 سڦوران جي موچڙي هيٺ ٿيندي. سڄو ڏينهن ميهڻا ڏينديس.
 توڪون هڻنديس. پيٽ جي لولي لاءِ سيڪائي مارينديس.
 سڄو ڏينهن گلائينديس. اچو ڦلن جهڙو منهن ڪڙهي ڪارو
 ٿي ويندس، هيءَ آ مائٽن جي دادلي، سڄي ساٿ جي ڌڄائي،
 جنهن کي مون کان سواءِ ڪو هٿ جو پونڊو به ڪونه ڏئي،
 سا هن رن جي رڪ-رڪاڻي ڪندي ڪانه. هڻي پاڻ کي مارائي
 وجهندي. نه مڙس جو سڪ، نه گهر جو. جيئري قبر ۾ پورجي
 ويندي. دشمنيون رنن مڙي چونديون- ’آميءَ وڏيون ڪيون
 هيون سي منهن ۾ پيون انس. ڏيڻس جا حال هلي ڏسو! اک
 جي پوچڙ مان پئي نهاري. سڦوران ٿڪ مان ور ڪري ڇڏيو
 آس. جيڪي ويڇاريون سوکياڻيون هونديون سي چونديون:
 ’ان رن کان ته مٺي هئي ته هيڪڙو سور ٿئي ها. آمي ٺپتي،
 الله ماري، تنهن کان نڙيءَ تي گهڻو نٿي ڏنيس ڪو؟ نه نه،
 اندو ته ڪونهي. پانجو ٻچو آهيس. انڊن تان پيئي آهيس. مري
 ويندو، ائين ڪونه ڪندو.... پر مڙد جي ذات آ، جهجهن جو
 منهن جهلڻ ڏکيو آ. الله ڏاڍو، راڄ ڏاڍو. خدا خير ڪري.“
 سندس روح تي خوف جو جبل ڪڙڪي پيو. دل مروڙجي
 وپس. بي اختيار سندس چپ چُرڻ لڳا، ”درس وريا لاکاڻي.
 الله، الله جا رسول، مرشد سڄا، خميسي کي سنئين من ۾
 وجهه، دشمن دفع ڪر، سڄڻ سامهون ڪر، مونجي ٻچڙيءَ

کي هن آفت کان بچاء. باتشاهه پير، تون پڏن جا ٻيڙا اُڪارين، هيئن جو حامي ٿئين، هن سير مان اُڪارينم. سونا کي سوليءَ ڪنديءَ ڪر، هن ڪُن ۾ مٿان ڪرڻ ڇڏينس. گرم گرم لڙڪ سندس ڳلن تان وهندا، نارو ڪري، ٽمي اچي سندس وات ۾ پيا. هن ٿڪ اچلائي، گنديءَ جي پلانڊ سان منهن ۽ نڪ اُگهيو.

انساني دماغ جي مشينري به ڪيڏي نه عجيب آهي. ڌار ڌار وقتن، وقفن ۽ حالتن ۾ ٿيل، گذريل ۽ وسريل واقعا، ڪنهن اڻ لکي بٽڻ دٻجڻ سان بجليءَ جي تيزيءَ سان حافظي جي پردي تي ائين ڦرڻ لڳن ٿا، جڻ ته ڪنهن ڪاريگر فلمي ڊئريڪٽر لکن تصويرن مان چونڊي چونڊي ڪم جون تصويرون گڏ ڪري، ڪا فلم ٺاهي آهي. جن واقعن جي ٿيڻ ۾ ڪي سال لڳا هوندا، سي سيڪنڊن ۾ اکين اڳيان ڦريو وڃن. جن خيالن کي زبان سان ظاهر ڪرڻ ۾ ڏينهن لڳي وڃن، سي دماغ منهن ۾ سوچيو وٺي. هيءَ اها آڏند ڪٽولي آهي، جا نه رڳو لمبن فاصلن کي لحظي ۾ اورانگهيو وڃي پر وقت جي ميرانجهڙين، ڌنڌ ۽ ڪوهيڙي ۾ لڪل واٽن، ختم نه ٿيندڙ سڙڪن، ماضي، حال ۽ مستقبل جي منزلن تان وڃ جي تيزيءَ سان پيئي اچ وڃ ڪري. دماغ سچ پچ ته اها ننڍڙي Time Machine (زماني جو سفر ڪندڙ مشين) آهي، جنهن جا اچ-جي-ويلس خواب لهندو هو.

خميبي جي گهر ۾ ان وقت هڪ ٻيو به ننڍڙو پر تيز دماغ، هڪ ٻي به ذهني ڪَل ماضي، حال ۽ مستقبل جي سير ۾ محو هئي. ماڻس جو انومان صحيح هو. سونا سٽل ڪانه هئي. ان وقت سڄي ڳوٺ ۾ سچ پچ ڪو سجاڳ هو ته سونا. هوءَ گندي مٿان ڪريو، هڪڙي ٻانهن موسي جي سسيءَ هيٺان ڏيو، ٻي مٿان رکيو، چپ چاپ گنگ ٻوڙ ڪريو، پاسيري لپتي ته برابر پئي هئي پر سندس خيالن جي دنيا ۾ هلچل متل هئي. هن سوچيو پئي:

”هيءَ ميڙ مون لاءِ آئي آهي. هيڏو سڄو راڄ مونجي سڱ وٺڻ لاءِ گڏ ٿيو آ. سومار ملئون به آيو آ. هونئن سندس گهر ڪٿي وڃ ته منهن ۾ شور وجهيو ويٺو هوندو. رن تي، چوري تي ڳهي پيئي پونديس، ’اڙي اڃا ڳوين مان ڦڙي ڪانه نڪتي آ! فلاڻي ڪيڏانهن ويئي؟ هي ته پنج وٺ! ڪوهر تي ويٺيون مارڪا ڪريو. پٺيان چورا روئي روئي ساڻا ٿي پيا آهن. تنهن ڏينهن نوهڻس جليءَ کان لڪائي ٻوڙ ڦري ورتيم ته ڏسي

ورتائين. رڙ ڪري، جوڻس کي ڳار ڏيئي، چيائين - 'تون ايڏهين ويئي شيل ڪر، پٺيان نهڻين سبيل ڪوليو ويئي آهي. نهار ڪر ته مڇيءَ جي هيڪڙي ڊيندي رڌي آ، تنهن تي سڄو ڳوٺ اچي مڙيو آ. هيڏو عيال ويٺو آ، هيءَ ڪنوار ويئي شڪاوتون ڪري. رنن کي موچڙي هڻڻ وارو ڪونهي، مغز خراب ٿي ويو آ.' منهن ئي ڦري ويس. آءُ ڦڪي ٿي، ٻوڙ جي وٽي اتي ڇڏي، روئڻهارڪي ٿي وري آيس. اڄ وڏو معتبر ٿي آيو آ سگاوتيون ڪرڻ.

سڱ به سڦوران جي پٽ لاءِ ڪرڻ آيو آ! تينيان سڦوران جو پٽ ڪاوڙ کڻي آيو پاڻي ڀرڻ، ته رنن کي مشڪري اچي لڳي. جليءَ چوس - چورا رمون! ماڻهين مري ويئي آ ڪَ جو تون پيو پاڻي ڀرينءَ. مٺا، پاڻي ته ماديون ڀرين! تنهن تي عارب جي ڌيءَ حرمت آهي وڏي حرامزادي چرچاڻڻ. تنهن پانجي منهن آهستي چيو - 'اهي به ماديانو پيو وري ڪهڙو مڙس آ، ويل ئي ڦري پيئي آس!' رمونءَ ڪو ٻڌي ورتو، سو ڪاوڙجي ويو. منهن بچڙو ڪري، ڪنواڻي الاري چئيس - 'وات بند ڪل نه ته هڻين تو موٽڙو.' رنون نه هجن ها ته حرمت کي ماري وجهي. حرمت چيس - 'موٽڙو وڃي ماڻهين ڦڏيءَ جي ٻوٽ تي هڻ، جيڪا پاڻي ٿي پرائيني. مڪي ڪو هڻدين!' سڀني رنن اچي ورايس، سو ڦٽ ڦٽ ڪندو ڪاوڙ ڪلهي تي رکي، ڦڏڪ ڦڏڪ ڪندو هليو ويو. ڄنان مٺئينءَ چيو - 'سڦوران هي املهه ماڻڪ الاجي ڪٿان آندو! ڪارو دانگيءَ جهڙو ٻوٽ ٿو سَنهيس. اڪيون ئي ڦريون پيون آنس وري وات جو جهڙو ڪَٽو. سڄو ڏينهن ٿو ماڻس کي ڳاريون ڏئي، ٿوري گهڻي تي موچڙو کڻيو بيٺو آ. هن مروءَ کي الاجي ڪير ڏيندا؟' ماسيءَ هاجر وڌڙيءَ چيو - 'اما، سڀ الله جي جوڙ آهي. چريا ڪريا به ڪڍي ته ڪين ڇڏبا؟ ان چرئي کي به قسمت ۾ لکيل هوندو ته ڪٿان نه ڪٿان ملي پونديس. سڄو راڄ پيو آ. سڦوران به ڏکي پڪي ڪانهي. ڏڻ مال جو آهيس. ڪن سڄا سون مان ڳاڙها آهينس. الله جي وات ڪانهي. جنهن کي ڏيندي تنهن کان وٺندي. اتي تي اٿو، ڪارو نڪي ڪٽو.' اما چيو - 'اٿي ماسي، نالي الله جي هن چرئي گهڄ کي ڏيڻ کان ماڻهو ڌيءَ کي ڪپ جي ٿوئي ۾ وجهي باهه ڏيئي نه ڇڏي؟ اهڙي سون کي باهه ڏجي، ڪنهن جي ڦٽي آ جيڪا هن چريءَ بلا کي ڌيءَ ڏيندي!' هاجر وڌڙيءَ نڪ کي موڙو

ڏيندي چيو- 'مائي توپان توپان ڪرا! جيڪي وڏيون ڪن، تن کي وڏيون ڪندڙ ۾ پون. تون به هيءَ ڏيئي بجڪو وهاريو ويئي آهينءَ، سا رڌي ڪيندينءَ ڪ؟ هڏ هڏ جهڙو، ڇم ڇم جهڙو، ڪا سيراڙ مان ڪانه آئي آهين. ضرور ڪنهن نه ڪنهن کي ڏيندينءَ، تڏهن پٿين موسو پڙائيندينءَ. اما، ست ڏيئي، گهڙو مٽي تي کڻي، چيو- 'ها ماسي ڏيئم لاءِ ٻيو سڄو راڄ چُڪي ويو آ، باقي وڃي رمون خان بچيو آ. ماسي هاجر توکي به شاباس هجي! وڏي آهينءَ، وائي ته سولي ڪيندي وڃ.' هاجر وڏڙي پٺيان نڪاءَ ڪري چيو- 'مائيءَ کي مگروڙي ته ڪيڏي آهي!'

ها، سڄي! وري مٿو گڏيو ڪين هوم گس ۾! آءُ ابا کي ڪيٽ تي ماني ڏيو پيئي اڃان ته وڏي نم وٽ ڏسان ته پريان ڪا شيءِ پيئي اچي. نه پانئي مال نه پانئي ماڻهو. ويجهو آيو ته ڏکي ويس. اهو رمون جنڊا آڏويل، نڪ جا چونڌا ڦاٿل، ور ڪنيل، سڄو بدن گپ سان پيوٽ، منهن بچڙو، پٺاوارئون، سهڪندو ماندو ٿيندو اچي ويجهو پيم. ڊپ ۾ سڪڙ پئجي ويم. پيرن ۾ چو ته ڪنهن نيهر وجهي ڇڏم! سڄي پيئي رڦان! چوم ته هاڻ الاجي ڇا ٿو ٿئي. پر هو بيهي رهيو. وڏو وات پئي، وري بند ڪري ڇڏيائين. اڪيون مون ڏانهن ڪري وري هيٺ ڪري ڇڏيائين. هڪڙي به گيت ڏيئي نيٺ ڇيائين- 'ٿونا..... ٿونا..... موندي ڪنوار ٿيندينءَ؟' چوندي چوندي پگهر اچي ويس. پوءِ ور مان هڪڙي پُڙي ڪري، هٿ وڌائي ڇيائين- 'پان ڪيندينءَ؟' مون کي به ڪا اچي ويئي مت، وٺيو ٿي ڊوڙ وجهان. پڪو پڙ! پٺيان هن جي سڌوسڌ- 'ٿونا، ٿونا پان وٺيو وڃ!' پر آءُ ڪٿي ٿي بيهان؟ اگهي سگهي اُٿي پگهيس. ڪنهن مهل وڃيم ٿو پير ڏسڻ ۾ ترڪيو، نا وڃي هيٺ ڪريس. پريان ڪمون، عوڻو ۽ حيات چورا حرامي بيٺا هئا، سي اچي ڪل ۾ چٽا. چڱو ٿيو جو رمون پويان ڪونه ڊوڙيو. نه ته ڪر خوار ٿي مران. عوڻو مستي ڪري، کنگهار ڪري چيو، 'ڪمون، بربل!' ڪمونءَ وري البيلو ٿي پڇيو- 'ڪٿي؟'... 'انڌا، ڏسين ڪونه ٿو؟ هوءَ ڪانه وايوڙ جي ڪري پيئي آ؟'..... 'اڙي ها، اها ڦلپٽائين، ملوڪڙي بربل ٿو چئين؟ پڪي لاجواب آهي. لائي ڪيئن ڪريو؟'..... 'بس قسمت!' عوڻو ڏاڍيءَ حرامڙائيءَ سان چيو.

مون کي هڪڙي ڦڪائي، ٻيو ڌڪ جو سور ۽ مٿان هنن حرامين جون ڪلون. ڪپڙا ڇنڊي، ڪٽڻ ڳارين جا دس ڏيئي وڃي گهر نڪتيس. وڏا حرامزادا آهن. ٿيئي جٽا پاڻ ۾ صلحي آهن. سڄو ڏينهن وانجهڻ لڻيون هڻن ۾، چيچاڻي بوت چرچر ڪرائيندا مڃون وٽيندا، اڏيون پٽڪيون ٻڌيو، سينڊيون هڻندا پوئڻ. تينيان ڪوهر تان پاڻي ڀريو پيئي اڃان ته ٿيئي منهن ۾ گڏجي ويم. آءُ ڳري تان پلاند وجهي، ڪنڌ هيٺ ڪري، وات ۾ گنديءَ پلاند وجهي، پاسي تان مٽيس ته انهيءَ ساڳي عوڻو وٺي دانهن ڪئي- 'نانگ!' آءُ سڄي ڌڪي ويس. گهڙا بنهه ڪرڻ تي هئا. حيات پڇيو- 'اڙي ڇا ٿيئي؟'.... 'نانگ کائي ويم!' ڪمون ڊوڙي آيو. ٻئي جٽا پيا نانگ نهارين. ته ٿو عوڻو رڙ ڪري چئي- 'ڙي هو ڪونه ٿا واسينگ نانگ ڏسو؟' اتي وڃي خبر پيم ته مٿي مون تان ٿي رونشو ڪيو. آءُ منهن ۾ سونڊ وجهي ويس هلي. گهر اچي کلي کلي پيٽ ۾ سور پئجي ويم. حرام ڪو مٿن کي منهن تي سر هو. آءُ سڄي پڇي وسهي ويس ته ويچارڻ کي نانگ کاڌو آهي. ڪيندو ڪنهن ڏينهن مٿن کي نانگ، جي اهڙا افعال هوندن ته، پر آهين نياڳا ٿيئي ملوڪ. عوڻو جي اکين ۾ ته الائي ڇا آهي، جو نھاري ٿو ته ماڻهوءَ جي دل کي الاجي ڇا ٿيو وڃي. وري ڪلندو ته سنهڙا موتين جهڙا ڏند اهڙا ٺهندس، جو ڳالهه ڪانهي.

امان چئي ٿي ته ڪاڪا ياقب واري ڍڳي جو به انهن ٽنهي ۾ شڪ آهي. هوندا آهي، ٻيو ڪير هوندو؟ چون ٿا ته آڏيءَ تائين مسيت ۾ ويٺا مولود پڙهن. پوئينءَ رات جنهن جو ڍڳو ڍور ڏسن، سو کٽيو ٿين پٺيرا. بچار کوسو ڪو سڄي ٿو تنهن کي ڏيو اچن. مٿن کي ڊپ ئي ڪونهي. راتين جو پيا ڌڪا جهلين. بر پٽن ۾ بگهاڙ پيا هلن. هڻي ڪنهن ڏينهن ڪو بگهاڙ ڦاڙي رکين ته!"

سندس تصور جي اکين اڳيان سڄ ۾ پيل ٿي لاشا اچي ويا، جن کي ڪارن، بجر بگهاڙن پئي رانپوٽا هڻيو چيريو ڦاڙيو. سندس بدن ۾ سياڙا پئجي ويا. يڪدم چين ۾ ڪلمو پڙهيائين ۽ دل ئي دل ۾، اهڙن موقعن تي ٻين وٽان ٻڌل اکر اچارڻ لڳي- "خدا شل جڳ جهان جو خير ڪري."

ايتري ۾ ٻاهران ميڙ مان وڏي ڳالهائڻ جو آواز سندس ڪنن تي پيا. ڪو ڪهري، ڪاوڙيل ۽ ڌمڪائيندڙ آواز ۾ چئي رهيو هو، "ڙي خميسا خان هيٺ ٿي ويهه، هيٺ! گهڻو گهڻو

ڪندين ته به ڪٿي راڄ کي مان ڪونه ڏيندين. گس ته ڪونه
جهليندين؟ ايڏو تڪو ڪو پيو ٿئين!

سونا سڄاتو ته آواز عارب جو هو. کيسي ياد آيو ته پٽس
چوندو هو ته، ”عارب ڳالهائڻ ۾ جهڙو بگهاڙ. ماڻهوءَ کي
ڳالهائڻ ۾ ٻڌي چوڙ ڪري ڇڏيندو. چُرڻ ئي ڪونه ڏيندو. عارب
جنهن جو پاسو ورتو، تنهن سمجهه ته ان پڇيو ميل ماريو. جو
عارب سان اٽڪيو، تنهن سمجهه ته ٻه منهن بلا تي پير رکيو.
پينسان آهي بکيو پانگ، پر راڄ ڳوٺ جي ڳالهين ۾ ڇو ته ڪر
شينهن پيو گجي.“

”تڪو تون ٿو ٿئين ڪ آءُ ٿو ٿيان.“ خميسي هيٺ پرو ٿي
چيو.

”تو کي چڱائيءَ جو ٿو چئجي ته شيڪ ٿيو وڃين! ميان،
ويهي سمهندين، بيهي ڪونه سمهندين. الله ڏاڍا راڄ ڏاڍو ا،
هيڪڙو جڻو مور ٿي ڪونه ٿلندين.“

”ٻي جوڻس جا آهي!“ اهو ياقب جو آواز هو. عارب هڪل
ڪري چيس، ”ڙي ياقب، وات بند نٿو ڪرين!“

”پڙوا، پڙوا ڪرين ٿو موچڙن لاءِ.“ خميسي تبلي ڳاڙهو ٿي
چيو ۽ ٽپ ڏيئي پاڻس تي آيو. جانوءَ چڪي ٻانهن کان جهلي
وهاريس، ”ميان فقير ماڙهو ٿيو ماڙهو! خوارِي ڪٿي ٻڌي آ نا!
ملڪ نه پاڻ تان ڪلايو. دنيا ۾ ٻيا به پار آهن ڪَ رڳو آئين
آهيو؟“

”اي پر هن کي به ڪو چوئڻ وارو آهي؟ سڄي راڄ کي
گهٽ ڪري جوڻس جي پٺيان پيو نجي.“

”جوڻس ماڙهو ڪانهي ڪَ؟ اها به اسان جي پلي پيٽ آ. لڄ
پولڙي کي به مٺي آهي. ضرور گهر جو پاتي آهي. ان جي
ڳالهه به ٻڌي ته ڪو ڏوهه ٿي پيو ڪَ؟“
”پر ميان فقير ڏسين ٿو ته...“

”ياقب خان، اسين کي توجا ٽڪن ورتل ڪين آهيون. جي
پاڻين سان پڙتو وجهڻو هوءَ ته اسان کي ڪو ٿي اندئي؟ اسين
هلون ٿا! هاڻ تون ڄاڻين، پاڻين ڄاڻي. وڃي جنڊ ڳچيءَ ۾
وجهي ٻڌي مرو!“ عارب ڪاوڙجي، پٽڪو ڪٿي، ٽپ ڏيئي اٿڻ
لڳو. حاجي جمعو جو هيستائين ماڻ ۾ هو، تنهن ٻانهن ۾
جهلي چيس، ”قسم آئي جو اٿيو آهين!“ عارب گهڻيون سئون
ڏنيون پر حاجي جمعو کانئس زورائڻو هو، سو لوهه ڪري
ڇڏيائينس. عارب لاچار ٿي، وري وهندي چيو، ”پٺيان ڏچريو
ڪٿي ٻڌئون آ! هن کي پٽڪو لاهيو، هن کي لاهيون، هن کي
لاهيو، هن کي لاهيون. هڪڙو وڏو ماڻهو ٿيئي ته پيو ڪٿي

گهٽ ٿئي. هي ٻئي زمين کان مٿي! اسان به عمر فيصلن ۾
اندي پر ههڙو رنگ ڪٿي ڪونه ڏنوسين."

حاجي جمعي ڪلي چيو، "عارب، هيءَ پچري ڳري آهي. ابا
مرهياتو ڳالهه ڪندو هو ته سومرا ۽ سانڌ وڙهيا پاڻ ۾.
شاديءَ ۾ لٺ لڳي، ٻنهي پاسي مڙس ڦٽجي پيا. تڏهن راڄ هئا،
مڙس به هئا، ههڙي سڄ ڪانه هئي. فرياد ۽ ڦڏي جي ڳالهه
به ڪانه هئي، فيصلو رکيئون. وڏيرا ۽ ننڍيرا آيا. ڳالهيون ٿيون.
ٻنهي ڌرين تي رکيئون ڏنڊ. پنج پنج سو رپيا. جيڪي پاڻ ۾
وڙهيا هئا، تن کي اچي ٿي پوتاري، سي لٺيون ڪٽي وڌين تي
بيهي ويا. چي 'ان جي هتان گهڙي هتان اڪتي. مٿاسين به
اسين، ڏنڊ به ڏيون اسين.' ڦٽ مارئون ٿي. راڄ آيا، تن وڌين
کي ڇڏايو!"

حاجي جمعي جي گهاٽي، ڊگهي، اچي سونهاريءَ تي هڪ
ڪشادي مرڪ ڦهلجي ويئي ۽ سڀ ڪلڻ لڳا. "سو پاڻ به جي
گهڻي گهڻي ڪنداسين ته مٿان اهو حال نه ٿينون!" هن
هڪو خوشطبعيءَ وارو تهڪڙو ڏيئي چيو. هو ڪلڻ مهل
ڏاڍو وڻندڙ لڳندو هو. هڪڙو ڏنڊ اچو هوس پر اهو ان مهل
پاڻ کيس وڌيڪ دلڪش بڻائيندو هو. ڪن کان پوءِ سندس
چهر تي پُرخلوص ۽ بزرگانه ڳنڍپرتا چانچي ويئي. هو ڪاٺپ
چڪي ٻڏي، سڌو ٿي ويٺو: "ابا خميسا، ياقب، اسين آجا
دشمن ڪونه آهيون. هي جي هيترا پار مڙي گڏ ٿيا آهن. سي
اوهان جي ٺاهڻ لاءِ آيا آهن، ڦٽائڻ لاءِ ڪونه آيا آهن. راڄ جي
مرضي آهي ته انجي گهر مان گذر ڪري، انکي کير ڪنڊ
ڪري ڇڏيون. هيڪڙي ابي جا پٽ آهيو. لٺ هڻي پاڻي جدا
ڪونه ٿيندو. صبح جو ان مان ڪنهن کي ڪنڊو لڳندو ته
جهڙو انکي سور ٿيندو تهڙو ٻئي ڪنهن کي ڪونه ٿيندو. رت
دانگيءَ تي به وري پوندو. اسان جو ان ۾ نڪي اچي نڪي
وڃي. سڀڪو پانچي گر پيو ڪنهي، پر ڏسون ٿا ته هو هيڏانهن
ٻوٽ ويڙهيو پيو هلي، هو هوڏانهن پٺ ڏيو هلي. هي هن
جي گلا پيو ڪري، هو هن جي. اها ڳالهه اسان کي نٿي وڻي.
ڦٽائڻ وارا گهڻيئي آهن، ٺاهڻ وارو ڪو هيڪڙو هوندو... اسان
تي جو چڱمڙسيءَ جو بار راڄن رکيو آ، تنهن جو ٿو خيال ٿيون.
سڀڪو اسان کي چوندو ته، 'ڙي فلاڻا، تون ويٺو هوئين، توکان
ايتري به ڪانه پني، جو رڳو هي ابي امان جا پٽ ٺاهي ڇڏين!'
تڏهن هلي ان وٽ آيا آهيون. نه ته گهر کان واندو ڪير
ڪونهي!"

سڄي ميڙ تي سنجيده خاموشي ڇانئجي ويئي. سڀني جون تحسين ڀريل ۽ تائيد ڪندڙ نگاهون وڏيري ۾ هيون. عارب جي چالاڪيءَ جي هاڪ هئي، پر وڏيري جمعي جي ڳالهه ۾ جو تاثير هو، جيڪو خلوص، پنهنجائي، همدردي ۽ ڊگهي نظر هئي، سو ويٺلن جون دليون پگهرائي ڇڏيندو هو.

”خميسا، ادا تون وڏو آهين، سرهاڻ آهين. سڀڪو توکي چوندو. توجي جيئري ياقب کي ڪير به ڪونه چوندو. اڄ ٻنهي جون ڳالهيون ٻڌيون سين. ياقب توجون چوريون ڪرايون، توکي ڇڏي وڃي ڪانڊيري جو ڪاڇ ڪاڏائين، اها چڱي ڪانه ڪيئن، ڪير ڪٿس شاباس ڪانه ڏيندو. بچڙي کي سڀڪو بچڙو چوندو، چڱو ڪير ڪونه چوندو!“

”ها، ياقب ته ڏاڙيل آهي!“ ياقب پڻ پڻ ڪري، پنهنجي منهن چيو.

موسي نونٺ هڻي آهستي چيس، ”هاڻ جهل وات.“

”اي ڪنهن وڃ ۾ ڳالهائ ڪيو؟“ عارب ڪرڙي نظر سان ياقب ڏانهن بهاري پڇيو.

”ڪير ڪونهي. ها، حاجي تون ڳالهه ڪر!“ موسي چيو.

”مون ٿي چيو ته، ياقب کي چڱ مڙسيون ڪونه ڪيون آهن. سڀڪو پيو ڏسي، اندو ڪير ڪونهي، پر او به ابا خميسا تونجو، مونجو ڪونهي. بچڙو آ ڪ چڱو. جهڙو آهي تهڙو، اڄ به تونجو، سڀان به تونجو. صبح جو شل هيتري ڇهنڙي نه پويس، سڀني کان اڳ تون لٽ ڪڍي بيهي رهندين. اسان کي چوندين، ’پيٽ..... پڇي پري ٿيو. مونجي ابي جي پٽ جو چو ٿا نالو وٺو.“ هن هلڪو ٽهڪ ڏنو. سڄي ميڙ ۾ پٺپرائيءَ جي پڻ پڻ ٿي ويئي.

”ها سڄي ٿو ڪري.“ عارب ٿيڪو ڏنو.

وڏيرو وري ڳنڀير ٿي ويو: ”هيڏو ملڪ خدا جو آهي. سڀ چڱا مڙس به ڪونه هوندا. سڀ بچڙا به ڪونه هوندا. پنج چڱا ته پنج بچڙا به هوندا. بچڙا به ڪڍي ڪنهن ڪونه ڇڏيا ان. انين کي به سڌاريو، سيڪت ڏبي، ماري مڃائي وري به پانجو ڪبو، تڏهن تڻم پاس ٿيندو. ياقب به گهڻو تڙيو ڦٽڙيو، بچڙايون ڪئين. توسان وڙهيو، پر راڄ مان ڪنهن به پاسو ڪونه ورتس. سڀني چيو، ’بچڙي ٿو ڪري، نيٺ هاڻ نڪ پٽ سان لڳو آس. ڏٺئين ته ابي جي پٽ کان سواءِ نيٺ ڪين سرندي. تڏهن پار وٺي پالو گري، تو وٽ اچي پيش پيو آهي.

هاڻ وٽئين ته مٿي ۾ مٿي وجهينس، موچڙن جي ڪنڍي ڪنڌ ۾ وجهينس، گڏهه تي چاڙهينس، وٽئين ته ڀارن جو آيو سڃاڻي، معافي ڏئينس. جيئن وٽئي تيئن ڪر. اسان کان يار ايتري پٽي، ڀريان توجي آ خوشي. ”عارب ٺهه ٺهه هڪل ڪري چيو، ”اڙي ياقب، اڃا معتبر ٿيو ويٺو آهينءَ؟ اُتي پاڻي کي پٽڪو لاهي ڳراڙي وجهه.“ ياقب ڪجهه ڍر ڪئي، ته جانوءَ پٺيان ڌڪو ڏيئي آهستي چيس، ”ڙي اُتي.“ ياقب ڦڪو ڦڪو ٿي اٿيو: ”ادا مونجو پيءُ آهي. هونئين اچي ماڻهن جي چوڻ تي لڳي ائين ٿيو آهي.“ ائين چئي پٽڪو لاهي کڻي خميسي جي پيرن تي رکيائين.

”ماڻهن جي چوڻ تي آءُ لڳو آهيان جان تون حيا ڇڏي آ؟“ خميسي پٽڪو پيرن تان کڻي مٿي ۾ وجهندي چيو، هڪ لحظي لاءِ ٻنهي جون ٻانهون هڪٻئي جي گلي ۾ هيون. خميسي کاٻي هٿ جي تريءَ سان پنهنجي آئين اکين کي مهتيو. ٻنهي ائين ڏيکارڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي جڻ سندن دلين ۾ هڪٻئي لاءِ اجهل چڪ ڪانه پيدا ٿي آهي، جڻ هڪ لحظي لاءِ هو وري ننڍڙي هوندي وارا سدائين وڙهندڙ، سدائين پرچندڙ، ڪمون ۽ ياقو ڪونه بڻجي ويا هئا. جڻ کين پنهنجي انهيءَ احساس تي ڦڪائي ڪانه پئي ٿي، جڻ پنهنجي آوازن جي سختيءَ، ڪهرائيءَ ۽ بي پرواهيءَ ذريعي درحقيقت هُنن پنهنجي دلين جي نرمائي ۽ ڪمزوريءَ تي پردو ڪونه پئي وڌو. جڻ ڪجهه به نه ٿيو هو. ٻنهي هڪ ٻئي جي دل جي ڳالهه سمجهي ۽ ٻئي جسماني توڙي ذهني طور جدا ٿي هڪدم پنهنجي پنهنجي مقرر ڪيل جاءِ تي وڃي ويٺا.

خميسو سوچڻ لڳو: ”هن بي شرمي، بي حيا، يا عمر سنئين اوڙ ڪانه ڏني. مون کي ڀاءُ ڪري ڪونه سمجهيائين. دشمن ڪري سمجهيائين. ابا مري ويو ته مون اولاد ڪري سانڍيس. ابا مرهاتو مرڻ وقت چئي ويو- ’ڪمون، پاڻي ياقو ڀرتو آئي. اونرو، ارڏو آهي، تنهن ڏانهن متان نهاريءَ. پاڻ ڏانهن نهارج، مون ڏانهن ۽ ماڻهين جي مڙهه ڏانهن نهارج، هن نياڳي جو هيڏو سارو سور آ، ابا، مائٽ کي آهي لعنت، اولاد جيئن ڪريل، تيئن مائٽ کي مٺو. بي-مٽيو سدائين جڏا ڪم ڪري. الله ساڃاءِ ڏيندس. ابا، وڏا، توکي ان مون عيبدار جون دعائون. الله الله جو رسول ڪندو ڪنهن جو موٽاج ڪونه ٿيندين، بيا موٽاج ٿيندي. دنيا جي چوڻ تي متان لڳين. ٻيو ڪٿي

ستر سون ٿي پوئي پر پاءُ ڪونه ٿيندو. ابا، پار، پار آهن. اهڙو بي-ڪمون ٿو ڏسجنس، پر جتي اهو ڪم ايندي آئي ٻيو ڪونه ايندي. هن جو وار وار ڀرتو آئي. 'ويچارو ابا!' کيس پٿس جو سانورو، گهنج گهنج پيل پر ڏيادار چهرو اکين اڳيان تري آيو. کيس ياد آيو ته مرڻ وقت جڏهن هن چيو هو- 'ابا هاڻ ڀرتا ڏئيءَ ڪي.' تڏهن سندس ڏرا ڏنل اکين ۾ پاڻي ائين ڏکيائيءَ سان تري، آهستي آهستي اڻ-لڪي نموني سنجري آيو هو، جيئن ڪنهن قتل ڪوهه ۾ پاڻي ڏک ڏک ٿي، آهستي آهستي گڏ ٿيندو آهي. کيس اڄ به چٽيءَ طرح ياد هو ته انهن ڳنڀير، سمجھو ۽ باوقار اکين کي لڙڪن ڳاڙڻ کان به محروم ڏسي، کيس زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو پٿس تي، جنهن کان هو سڄي عمر ڪو ڪاٺيندو هو، قياس آيو هو. اهڙو قياس، جنهن ۾ شرم گڏيل هو. پٿس جهڙو مڙس جنهن حياتيءَ ڪنهن کي ڪنڌ ڪونه ڏنو، سو هيئن ننڍن ٻارن وانگر بي حال، سڪل ٺوٺ ۽ لاچار ڏسي، کيس ائين لڳو جڻ هو ڪا اڳهاڙي، نه ڏسڻ جهڙي شيءِ ڏسي رهيو هو. کيس ياد آيو ته پٿس جڏهن سندس ڪمن تي گهڻو خوش ٿيندو هو، تڏهن سونهاريءَ تي هٿ ڦيري چوند هو- 'سونا، شيشا پاشا آهن، ڪير مرن، ڪير جيئن؟ پر ڏسج ويئي، جڏهن تڏهن هيءُ خميسو پينسان مڙس ٿيندو. باقي اهو چوٿير ياقو، جنهن کي سڄو ڏينهن پئي پڏائينءَ، سو ڏلو رڳو پرايون دانگيون چٽيندو. گندي ڪلهي تي ماني راڄن تي، الوڙي واهي. هن کي رڳي گهوم ڪپي، ڪرچي ڪپي، بازار جي چانهه ڪپي. باقي ڪم جو چونديس ته چو ته ڪر ٿيڙ تپ وٺي وينديس.' ماڻس بناوتي ناراضگيءَ سان چوندي هئي- 'نالي الله جي، هاڻ خميسو خميسو ڪري، چوري جو آپاري مٿو نه ڪڍ. خميسو به پرهيو پيو آئي. ٿيو ڏينهن چو امس- ابا، مال اٿائو آ، وڃي ڍنڍ مان چڪ هڻائي اچين، ته لٽ ڪٿيو ٿي بنهه ڪٽينم. ڏاڍو ننگ ڀريو آ.' ائين چوندي هوءَ گهڻو سنجده ٿيڻ جي ڪوشش ڪندي هئي. پر پٽ جي هن واجبي تعريف تي هوءَ پنهنجي خوشي لڪائي ٿي ڪانه سگهندي هئي. کيس ياد آيو ته ننڍي هوندي پاڻ مال چاريندو هو. شام جو موٽندي ڪاٺين جي ڀري ڪريو، کٿيو ايندو هو. رات جو مال جي دونهين وجهي، ڏهاڻي ڪري، ڪير وڪڻڻ ويندو هو. ياقو رڳو گابا چارڻ ويندو هو، پر اتي گابا چڙي ملهون پيو وڙهندو هو ۽ اتيءَ راند پيو ڪندو هو.

گابا موقعو ڏسي پڇيو اچيو ڳڻن ۾ پوندا هئا ۽ هو جيسين ڊوڙايو ڊوڙايو هڪڙي کي جهليندو هو تيسين ٻيا ڏائي ويندا هئا. شام جو پئس جي ڊپ کان تڙ تڪڙ ۾ لڪائي ڳئون ڏهي، کٽل کير جيترو پاڻي بخاريءَ جي مٽيءَ مان وجهي، پتري پري گوپال جي هوٽل تي ڏيندو هو. گوپال کير چڪي چوندو هو- 'پروا، پرهين جي بادشاهي ڏني اٿئي، جو روز روز هي پانريءَ جو گهرو پريو اچين. وڃي رستي تي هاري ڇڏ. ڪڏهن چوندو هو- "ڙي شرڪاري ڊگلي کڻي اچو ته کير تپاسيون. پلي پروو جيل کائي؟" اهڙي ڏينهن تي گوپال هميشه کيس پئسا ڪونه ڏيندو هو ۽ چوندو هو، - 'پڇ پڇ! وڃي پرهين کي موڪل. پوءِ پئس کيس پونڊا، لعنتون ڏيندو هو، موچڙا آلائيندو هو. ماڻس وڃ ۾ پوندي هئي ته اها گاريون ۽ ڪڏهن لتون کائيندي هئي. هوءَ ياقوءَ کي الائي ڪٿي لڪائي ڇڏيندي هئي. هو پاڻ آڏين تائين منهن تاري ڳوٺ ۾ پيو ڦرندو هو. ان رات ڪوبه پت جي پڇا ڪانه ڪندو هو. ماڻس، ماسي قتح وٽان وٺي ان جي آڌاري آئي لڪائي ڇاڙهيندي هئي ۽ سڀني کي ماڻ-مٺيءَ ۾ اڏا پات ڙڪي پت جي ڏيندي هئي.

پئس هر هر چوندو هو، 'هي ماءُ..... ياقو ڪيڏانهن لڪي ويو؟ ڪڍينس ٻاهر ته اوجھه ڪڍانس. وڏو ٿيو ته ڪنهن جي گابي جو مائينڊ ڪولڻ، ته ڪنهن جي ڳئون جو چڙو ڪولڻ، رات جو ٻين چورن سان گڏجيو ڪڪڙيون چورايو، بچي ڪاڻي جي گهر ۾ رڌيو پيو کائيندو هو. پوءِ اچي بڪرين ۽ رڍن جي ڦرن کٽڻ تي پيو. پئس پرتيون پري پري ٿڪو، سو هڪڙي ڏينهن گهر ۾ در بند ڪريو اچيو ٿو وٺيس. اهو ڏينهن، اهو شينهن، وري ياقوءَ ڪنهن جو سڳو به ڪونه ڪنيو. خميسي کي اڃ به چٽيءَ طرح ياد هو ته ان ڏينهن ياقوءَ جون دل ڌاريندڙ رڙيون ٻڌي هن جو رت ڦري ويو هو ۽ مارڻ وارو جي پئس کان سواءِ ڪو ٻيو هجي ها ته خميسو آفت ماري ڇڏيس ها.

پوءِ خميسي شادي ڪئي. ياقوءَ شادي ڪئي. پوءِ ڪيئن ياقو پائس کان ڌار ٿيو، راڄ ۽ مولوي ميڙي، کائڻس اباڻي مڏي ورهائي ورتائين، ساهرن جو پاسو وٺي خميسي کي ڇڏي وڃي پت کاڌائين، سندس چوريون ڪرايائين. اهي سڀ ڳالهيون خميسي جي دل تي لکيون پيون هيون. جڏهن به ياقوءَ جي ڳالهه نڪرندي هئي، تڏهن هو چوندو هو، 'ان خنزير جي مون وٽ ڳالهه نه ڪر!'

پر اڄ جنهن مهل ياقوۂ لاجار، ڦڪائيءَ سان، هٻڪندي ، پٽڪو لاهي سندس پيرن تي رکيو هو ۽ چيو هو، 'مونجو ته پي آهي...' ان وقت حافظي جي اسٽيج تي هڪ ٻيو، نرالو، پنهنجو، پيارو، اصلي ياقو نمودار ٿيو هو. هيءُ اهو ياقو هو، جيڪو ننڍي هوندي چورن سان وڙهندي جڏهن نه ڦهندو هو تڏهن روئندي چوندو هو، 'آءُ وڃيو ٿو ادا کي چئان- ادا، ادا! مون کي عارب پٿر هنيا ان.' جيڪو چورن کي چوندو هو- 'چورا پڇو ته ڪيئن ۾ هلي ڪڏون. هتي ادا ڏسندو ته ماريٺو.' کيس گهڻو زمانو اڳ جي هڪ شام ياد آئي. اکين اڳيان هڪ مڇن جي ساوڪ وارو، پريل، مضبوط ۽ آڪٽراز نوجوان آيس، جنهن کي ان شام جو ڪوهر تي ڪاوڙجي، سڀني جي اڳيان منهن تي مڪ هڻي ڪڍي هئائين، نوجوان جو منهن ڪاوڙ وڃان ٽامڻيءَ جهڙو ٿي ويو هو. سندس اکين مان چيپون پڙڪي اٿيون، منهن وڌجي سٽجي پيانڪ ٿي پيو. ائين ٿي لڳو ته اجهو ٿو چيتي وارو چال هڻي پاڻ کان ڪمزور خميسي کي ڳچيءَ ۾ جهلي زمين تي ڦهڪو ڪرائي. هن جا هٿ، ٻانهون ۽ بدن ٽانڊجي، سيٽجي، چال مارڻ لاءِ تيار ٿيا. خميسو پاڻ بچائڻ لاءِ هٿ تي هو. اوچتو، اک چنپ ۾، الائي ڪيئن، الائي چو، نوجوان جا هٿ، ٻانهون، سڄو جسم ساڙهه ڇڏڻ لڳو. سندس اکيون هيٺ ٿي ويون. چپ ٽرڪڻ لڳا ۽ اکين تي آهستي آهستي الڻ جي چادر پئجي ويئي. هو پٺ تي ڦهڪو ڪري ويٺو ۽ ڪنڌ مونن ۾ هڻي سڌڪا ڀرڻ لڳو. پٺ تي گرڙي هاريائين، رڳو رت. ڌڪ مهارن ۾ لڳو هوس. جڏهن خميسي وڃي پاڪر پائي اٿاڙيس ته روئي چيو هئائين، 'چڏ مون کي.' ٻئي ڏينهن خميسي کيس هڪ جيڏن کي چوندي ٻڌي ورتو- 'ادا هو، جي ٻيو ڪير هجي ها ته....' ادا- ادا- ادا! ڪيڏو نه پيارو لڳندو هو اهو لفظ خميسي کي! هي اکر اهي ماکيءَ ڦڙا هئا، جي سندس خشڪ زندگيءَ جي ڪڙاڻ کي دور ڪندا هئا. پٽس پلي کيس دٻائي، گوپال پلي کيس ڊگليءَ جا ڌڙڪا ڏئي، وڏيرو جمعو پلي کيس 'ڙي چورا خميسا' ڪري سڏ ڪري، پر هو به ڪنهن جو ادا هو، وڏو هو، ادب جي جاءِ هو. ڪنهن کي مٿس فخر هو، سندس واسطي عزت هئي، ادب هو، احترام هو. کيس به ڪي خاص حق هئا. هو هڪڙي ڏاڙهيءَ-ڌڻي جوان کي، جنهن کان دنيا ڪن هڻندي هئي، بي پرواهيءَ سان 'چورا' چئي سڏي سگهيو ٿي. 'ادا- ادا- ادا-'

ماڪيءَ کان به مٿا لفظ. هيترن سالن ۾ ياقوءَ ٻيون سڀ نالائقيون ڪيون هيون، کيس نقصان رسايا هئا، سندس راڄ ۾ گهٽتائي ڪرائي هئي، پر کيس سامهون ڪونه ٿيو هو. هيئر وڏڻ ۾ به جڏهن خميسو ڪاوڙجي چوٽ ۾ ڳار ڏيئي، مٿس اُڻ ڪري ايندو هو، تڏهن ياقو رڳو ايترو چوندو هو، 'اي، هاڻ ٺهيو، ٺهيو. منجهين آهي ڪڇاڙو؟' ٻين کي رونشو ٿي ايندو هو. ڪي خميسي کي جهليندا هئا، ڪي ياقوءَ کي اک هڻي مٿس ڪوڙو رعب رکندا هئا. ڪي پريان ئي پيا چوندا هئا، "وٺ پيڻيان جا پٽ! چاچا خميسو ڪاوڙيو آهي. اڄ ماما ياقب جو خير ڪونهي." وڏا هڪ جيڏا چوندا، 'پلي پيڻ... ڪي سڌاري. رڏي سڀ ياقب ۾ آهي.' پوءِ سڀ ڪلي وجهندا هئا، سواءِ خميسي جي. هو ڪلي، ياقب تي پنهنجو رعب گهٽ ڪيئن ڪري؟

اڄ، هيڏيءَ دشمنيءَ هوندي به خميسي کيس پريءَ ڪچهريءَ ۾ ڳار ڏني هئي، 'پڙوا'. ڪيڏيءَ نه حجت سان، ڪيڏي نه لڪل پيار سان، ڪيڏي نه فخر سان هن اها ڳار ڏني هئي ۽ جڻ ته ياقوءَ به ان جو مطلب سمجهيو هو ۽ ائين سهي ويو هو جڻ ته کيس ڪو انعام مليو هو! هيئر جڏهن سندس دل ۾ هڪ گهرو روح تي چانئجي ويندڙ سڪون ۽ اطمينان هو ۽ جڏهن هن ڪلڻ چاهيو ٿي تڏهن به ڳنڀير هو... هو وڏو ڀاءُ هو... ۽ پوءِ راڄ اٿي ويو ۽ هو گهر آيو.

هن باڪس جي تيلي هڻي ڏٺو. آمي هنڌ ۾ سٽي پيئي هئي. هن کي خبر هئي ته هو جاڳي پيئي ۽ ان انتظار ۾ آهي ته خميسو کيس جاڳائي خبرون ٻڌائي ۽ اڃا هو يعقوب سان پرچاءَ جي ڳالهه ڪري مس ته هوءَ ڏاڪا پڌي مٿس چڙهي وڃي. کيس اها به خبر هئي ته جي نه اُتاريندوسانس ته پاڻهي ڪونه ڪو بهانو ڪري اُٿندي ۽ سوالن جو وسڪارو لائي ڏيندي. هو آهستي آهستي سنڀاليندو، آميءَ کي اورانگهي، پنهنجي پاسي اچي ليٽيو. هن ٻي ٻيڙي ڪڍي ڏکائي، هتي پهچي کيس محسوس ٿيو ته هو هميشه جيان ڪمزور ٿي ويو هو. کيس شايد نه پرچڻ گهريو هو. هن ويچارايو- 'ياقوءَ کي هيئر معافي وٺڻ جي ڪابه ضرورت ڪانه هئي. کيس سقوران جي ڏيءَ جو سڱ ڪپي، تنهن لاءِ منهنجي ڏيءَ جو بدو ڪپيس. وڏيرو جمعو ۽ عارب کيس

پڙهائي وٺي آيا آهن ته هيئر سنئين سڌي سڳاوتيءَ جي ڳالهه ڪبي ته ڪم ڪونه ٺهندو. تنهن ڪري پهرين هلي پيش پئو ته پوءِ خميسو راڄ کان ٻاهر وڃي ڪونه سگهندو. 'وڏا ٽپتائي آهن!' هن ٿڪ اڇليندي دل ۾ چيو، 'ڇڳو، ڏسان ته ڪيئن ٿا مون کان سڱ وٺن.' هن پاڻ کي تسلي ڏيڻ ۽ پنهنجي نظر ۾ پنهنجي عزت برقرار رکڻ لاءِ چيو، پر اهو احساس دل تان لاهي ڪين سگهيو ته کيس بيوقوف بڻائي ويا آهن.

تي مهينا ماٺ ٿي ويئي. پوءِ نيٺ هڪڙي ڏينهن ياقب پاءُ تي ميڙ ڪئي، "ڪاڪا جوسب ڳالهه ڪندو هو." عارب ختاب ۾ گڏيل راڄ جي وچ ۾ ڳالهائيندي چيو، "هڪڙو شخص هو، سو قسمت سانگي پنهنجو پٽ ۽ ننڍو پاءُ وٺيو بيڙيءَ ۾ چڙهيو پئي ويو، واٽ ۾ قضا الاهيءَ سان اچيو ٿو طوفان لڳي. بيڙي اچي ٻڏڻ لڳي. ناڪئي چيس- 'پنهنجي ڀاتين مان هڪڙو سمند ۾ اڇلائي ته بيڙي هلڪي ٿئي، نه ته سڀ ٻڏي مري وينداسون.' اها ڳالهه ٻڌي هو ٽپيءَ ۾ پئجي ويو ته ڪنهن کي سمند ۾ اڇلايان، انڊن ڄاڻي پٽ کي يا ابي جي پٽ کي؟ پهرين چيئن ته پاءُ ٿو اڇلايان، پر پوءِ دل ۾ ويچار ڪيئن ته جي اهو پٽ ويو ته مڙس آهيان، زال ٻيو پٽ ڄڻي وجهندي، پر امان ابا ته ڪونه ويٺا آهن، جو ٻيو پاءُ ڄڻي ڏيندم. سو هنيون ڪارو ڪري، اڪيون ٻوٽي، انڊن-ڄاڻو اڇلائي وڌئين سمونڊ ۾ ۽ پاءُ کي وٺي وڃي ڪناري پيڙو ڪيئن." هن اٿاهه داد جي جذبي ۾ ٻڌل آواز ۾ چيو، "هلا پيٽان مڙس." جانوءَ ساڳيءَ عقيدت ۽ ساراهه ۾ ٻڌل آواز ۾ چيو، "ٻيو ڪير اسان جهڙو هجي ته چوئي پانجو پٽ بچايون، پاءُ وڃي ڪڏ جي تري ۾ پوئي." ڪامل پوڙهي چيو: "اڄ مڙس آهن ڪٿي؟ مڙس ويچارا ويا مري. اڄ سڀ وڃي رهيا آهيون نالي جا مڙس. اڄ جتي ڪٿي بادشاهي آهي رنن جي. مڙس ويچارا پيا اک جي پوڇڙ مان نهارين ته زال نه متان ڪاوڙجي پئي. ابا ڳالهه ڪندو هو ته، موسي متواڻي جي ڏاڏي سليمٽ ڪا ننڍي هوندي حد سوھڻي هوندي هئي. ڇو ته ڪر ڪو پريءَ جو ٻچو آهي، ٻي ڳالهه ڪانهي. نڙيءَ مان پاڻي پيو بکنڊو هوس'...."

"ان مائيءَ جون چوڻ ٿا ته، ملڪ ۾ پوڪارون هيون." جانوءَ چيو، "مون وڏ پڻ ۾ ڏٺي هئي. تڏهن به مائيءَ جي حشمت جهلڻ جي ڪانه هئي." حاجي جمعي اقرار ڪيو.

”ننڊي هوندي چُون ٿا، اهڙي هئي جهڙو هي ماندان گولو رکيو آهنان. جڏهن مائي لائق ٿي تڏهن وڏا وڏا امير خاندان سندس سڱ لاءِ ميڙيون ڪري آيا. سائين عليءَ ڏنو شاهه، هن سائينءَ جو ڏاڏو ته ماڳهين چُون ٿا ته چريو ٿي بيٺو ۽ سڄو ڏينهن سليمت، سلميت، پيو ڪندو هو. سليمت جي پي ياقب کي دين دنيا ۾ اولاد ئي اها هيڪڙي ڌيءَ هئي، تنهن تي ساهه ڇڏيندو هو. ياقب جي وڏي ڀاءُ سلوءَ کي به هيڪڙو پٽ هو.“

”سيلو نه پُلو. سلو ته ننڍي هوندي چُون ٿا ته مري ويو.“ حاجي جمعي چيو، ”ها، پلو، سڄي پلو. پلوءَ جو پٽ هو پريو. قدرت خدا جي ويچاري کي ننڍي هوندي ڪا لڳت هئي، سو ٻنهي تنگن کان صفا ڇٽ ٿي ويو. بديءَ جي بدي. رڳو ويٺو نهاريندو هو. مغز ۾ به پورو ڪونه هوندو هو. ڪڏهين ڪڏهين ويٺي پوتاري ايندي هيس ته جيڪا شيءِ پاسي ۾ ڏسندو هو، سا ٺاڻ ڪري هڻندو هو، ڪنهن نه ڪنهن جي مٿي ۾“ آن مان ڪن ڏٺو به هوندو.“ مون ڏٺو هو.“ ڪنهن چيو. ”ها، سو پلو مري ويو. باقي وڃي پريو رهيو. سو چئي، ’اڻ شادي ڪريان.‘ ماڻهن چيو ته، ’تون ههڙي حال جڏو، تون زال کي ڇا ڪندين؟ توکي ڪير ڏيندو؟‘ ته چوئين، ’مون جي ڪنوار جا ويٺي آهي.‘ پڇئون ته ’ڪهڙي؟‘ ته سليمت ڏانهن اشارو ڪري چيئين، ’اها جا ويٺي آهي.‘ ماڻهن دل ۾ چيو ته، ياقب ٿو هن جڏي مڙس کي ههڙي ڪونج جهڙي ڌيءَ ڏئي. ياقب جي زال جو ٻڌو، تنهن مڙس کي چيو ته، ’ڀائتين جا ننگ ڏس. چئي ٿو ته سليمت سان پرڻيس. تنگن به ٿيون ٺهنس، جو ٿو مونجي ڌيءَ جو نالو وٺي.‘ ابا، هن جو ايترو چوڻ ۽ ياقب جو لٽ کڻي کيس وٺڻ! چوئينس، ’بس ڪر پڙوي! مون جي موٽي ڀاءُ جي نشانيءَ تان ٿي چٿرون ڪرين. اڻ ڏيندس ئي ان کي.‘ پوءِ ابا، نيٺ اها شادي ٿي. راڄ گڏ ٿيا، پٽ ڪاڇ ٿيا. جڏهن نڪاح ٿي پڙهيو تڏهن ياقب کان اڇنگار نڪري ويئي. ڪرڙيءَ وانگر پئي لڇيو. نيٺ پلا مائٽ...“ ها سائين مائٽ پينسان نيٺ مائٽ! ڪنهن چيو، ”روئي ڏيڻس کي چوئين، ’ابا اڄ نڙي وڏي ڇڏي آمين. مون جي ڀائي اڄ مري وئين. جي حلالڀائي هوندين ته مرڻ مري ويندين پر وات مان ٻڙڪ ٻاهر ڪانه ڪيندين...“ پوءِ پريو هڻيو مٿا ڦاڙيو رکندو هوس. ڪٿا به رت ڪونه ڇڻيندا هئا. ياقب اکين ويٺي

ڏسندو هو پر ڪڏهن به ڀانڻي کي ڪونه چيئين ته ’توڃي منهن ۾ ڪڇاڙو آهي.‘ روئي چوندو هو، ’مونجي ڌيءَ مون گهڻا ڏينهن گهڻي ڇڏي، جيئري هجي ها ته آءُ به ڪڇان.‘ هوءَ به اشراف جي ڌيءَ مرندي مري ويئي، پر اُتو پير ڪونه کنيئن. اهڙيون به ماڻهن جون ڌيون هيون ۽ اهڙا به يار مڙس پيا هئا. ”ها ادا، ويچارا مڙس!“ سو ادا، سقوران جو چورو نڪو آهي مندو نڪو آ ٿنڊو. مڙسن جهڙو مڙس آهي. باقي هاڻ ڪٿي اهڙو اجايو چالاڪ ۽ هشار ڪونهي ته تنهن ۾ ڪا وڏي ڳالهه ڪانه ٿي پيئي. پانجيءَ ڳالهه وارو آهي. مال رزق آهيس. ڪم ڪار جو مڙس ماڻهو آهي. چور بدمعاش ڪونهي. ٻيو هاڻ ڇا ڪپي؟“ ”نه سائين ڪم جو اهڙو مڙس ماڻهو آهي، جو ڳالهيون ڇڏي ڏي. تينيان مون سان آبت وهيو ته اسين سڀ پوتتي، هي سڀني کان اڳتي. ڇو ته ڪري جهڙي مشين!“ هارون ملين چيو، ”ها، هي پاڻ وارا چورا جيڪي سڄو ڏينهن آڏيون پٽڪيون ٻڌيو، سينڊون هڻندا، بازاريون پيا گهمڻ، سي هن جي جُتيءَ برابر به ڪونهن. هو پيئسان آهي ست دفعا مڙس!“

”ادا هاڻ خبرون خير، رات گهڻي ٿي ويئي آهي. هاڻ وٺو خميسي کان جواب.“ ”ادا خميسو ويچارو هاڻ جواب وري ڪهڙو ڏيندو، اڪ کاڌيءَ ڌيءَ لا ڪري ان هيترن ڀارن ۽ ابي جي پٽ کي بي مانو ڪونه ڪندو. اڃا به پڇوس، مٿان آءُ ڀليل هجان.“ هارون ملين چيو. خميسي کي جيڪي ڳالهائو هو، سو اڳيئي ڳالهايو هئائين. جيڪي جوڻس چيو هوس، سو چيائين ۽ جيڪي کيس چوڻو هو، سو به چيائين، پر هاڻ خود کيس به پنهنجا دليل ان لوڻ جي چپٽيءَ جهڙا لڳا، جيڪا پاڻيءَ سان ڀريل وڻي ۾ پوڻ شرط ڳري ويندي آهي. راڄوڻي رسم ۽ ريت جي کيس خبر هئي. سندس دل ئي شاهدي ڏئي ٿي ته سندس جحتون ۽ اعتراض ڪيڏا نه ڪمزور، بي معنيٰ بلڪل ڪل جهڙا هئا.

’راڄ کي چوان ته مونجي ڌيءَ ۽ زال اهو گهوت ڪونه ٿيون قبولين! ڳالهه خوارِي! ڏاڙهي ڪوڙجي وڃيم! ٻئي ڪنهن جي ڌيءَ گهوت ڏئي ڪنيو آهي جو مونجي ڌيءَ کي ڏٺڪ گهوت ملندو! آءُ به آهيان وڏو بيوقوف! رنن جي چوڻ تي لڳي راڄ کي منهن ڏيو بيٺو آهيان. سڀ دل ۾ مون تي ڪلندا هوندا. ماڻهو اڳيئي پيا خاريون ڪن ته خميسو زال جي

چوڻ تي آهي. پر پوءِ به ڄڻ جواب سندس نڙيءَ ۾ ڦاسي پيو. سندس اکين اڳيان زال جو ليلائيندڙ، روئڻهارڪو چهرو، ڏيءَ جو هيٺ ٿيل ميار ڏيندڙ ڪنڌ تري آيو. پر اڏ ۾ ڏهن ڪي ڪهڙو جواب ڏيان؟ مون جي به ته وس ڪونهي. آخر هن گلو صاف ڪندي چيو، ”ادا، مون پانجي ڏيءَ وڌي ان راڄ جي جهوليءَ ۾. جيئن وٽنا تيئن وڃي ڪُهوَس.“ سندس اکيون آليون ٿي ويون. پاڻس ڊوڙي اچي کيس پيرين پيو. وڏيري ڳرائڙي وڌيس. هارون مُلين، عارب ۽ جانوءَ پُٺ ٺِپري پيار سان چيس، ”شابس، شابس!“ سندس دل پرڃي آئي. اهڙيءَ طرح سونا جو سڱ سقوران جي پٺ رمونءَ سان ٿي ويو.

پسي ڳاڙها گل...

هوءَ چرڪ پري جاڳي پيئي، سندس وات مان رڙ نڪرندي نڪرندي دٻجي ويئي. هن پنهنجي دماغ جي پوريءَ قوت سان آواز ڏانهن ڌيان ڏنو. در وٽ تمام هڪو پر چٽو نڪاءُ ٿيو. در جو تالو ڪڙي سان آهستي ٽڪريو.

پوءِ ڳچ دير خاموشي ٿي ويئي. منٽ کان پوءِ وري ساڳيو آواز ٿيو. 'هوا... نه، ماڻهو! کيس محسوس ٿيو ته سندس لڱ ڪانڊارجي ويا ۽ پيشاني پگهرجي ويئي. هوءَ بي اختيار سٺ ڏيئي اٿي ۽ هڪ دل ڌاريندڙ گونگي ريهه ڪري وري پڙچ تي ڪري پيئي. ڳچ دير سور کان ماندي ٿي پيئي هئي، به پاڻياٺ جا کارا ڦڙا وهي اچي سندس وات ۾ پيا، پوءِ ٻيا ڦڙا به مٿئين چپ جي اندرئين پاسي کان وات ۾ ٽمندا رهيا. رت، هن سوچيو، دانهن ۽ سور کي روڪڻ لاءِ هيٺئين چپ ڪرڻ ڪري نڪتل رت. هن ستي ئي زخمي چپن کي پڪوڙي رت جي گرڙي ٻاهر اُچلي. رت ۽ ٽڪ سان سڄو گل پرڄي ويس. هن ساڄيءَ ٻانهن کي آهستي آهستي ٽونڻ جي ٽيڪ ڏيئي مٿي چوريو. کيس ائين لڳو جڻ سندس ٻانهن سان ان جي ڳوڻ ٻڏي ڇڏي اٿن، جا چڙڻ کان پري آهي. 'هيءَ سچ پچ منهنجي ٻانهن آهي؟' هوءَ سوچڻ کان سواءِ رهي نه سگهي. پوءِ ياد پيس ته سندس پٺن، تنگن، مٿي، ڳچيءَ، هٿن ۽ منهن تي اهڙيون ڪئين ڳوٺيون لڏيل آهن، جنهن ڪري آهي به ڪيڏانهن ڇري ڇري ٿي نٿي سگهيا. نيئر واري ڳالهه کيس صفا وسري ويئي هئي. جڏهن ياد پيس تڏهن ساڄيءَ تنگ کي سور جي باوجود چوري ڏنائين. 'ها، اها اتي ئي هئي.' ٿي چار هٿ ڊگهي ڏاڍي لوهه جي زنجير، جنهن جا ٻه ور سندس سبتيءَ تنگ کي ڏنل هئا ۽ ٻيو ڇيڙو وچئين ٽنپ ۾ ٻڌل هو. هن ڪنڌ کي سخت تڪليف سان آهستي آهستي ڦيرائي، ساڄي ڪلهي جي ويجهو آندو ۽ گل کي چولي سان گهڪا

ڏٺائين. ڪجهه رت ۽ گگ اڃا به ڳل تي رهجي ويئي هئي. 'ڪنڌ جون نسون، شايد هنئين ۽ اکين جي تارن سان مليل آهن.' هن سوچيو، 'نه ته ڪنڌ چوريندي، هنئين ۽ اکين جي تارن کي اهڙيون سئون چو اچن، جو ماڻهو پائڻي ته هنيون پئجيو ٿو ٻاهر نڪري، اکين جا تارا اجهو ٿا ٻاهر نڪرن؟'

در تي وري به ڪڙڪو ٿيو. ڪلف ۾ ڇاڀي گهمڻ جو آواز- 'ها بلڪل اهڙو، پڪ ڪو ڪلف کولي رهيو آهي، پر آهستي، ماڻ مٺ ۾. چو؟' هن سوچيو. 'مارڻو اٿن ته ظاهر ظهور مارين، لکن چو ٿا؟ ڪير هوندو؟ شايد ادا جمعو هوندو. ڪلف جي ڇاڀي وٽس برابر ڪانهي. ڇاڀي وڏيرو جاڙو پاڻ سان کڻي ويو هو.' 'مٿان مائٽ...' ڪلف نه ڪليو. 'شايد ڪليءَ سان ڪلف پيو ٿوڙي. پائڻي ته سٽي وڃي ڪهاڙي هٽائين، کيس وري به سياتو وٺي ويو. 'دانهون ڪريان، هن فيصلو ڪيو. 'دانهون، ايڏيون دانهون جو سڄو ڳوٺ اٿي پوي. چوان 'گهوڙا ڙي، مون کي ادا جمعو ٿو خون ڪري.' ها ۽ چوان، 'ڙي بابا، ڙي امان، ماما آچار، ماسي آشت، وڏيرا جاڙا، ميانجي سومار، حاجياڻي، بصران، آءُ خون ٿي ٿيان. ڊوڙي اچي مون کي بچايو، ٻچن جي صدقي، پنهنجين نياڻين جي صدقي، مرشد سڄي جي نالي، الله ۽ رسول جي صدقي مون کي بچايو.' بنا ڳالهائڻ جي سندس ڳلو پرچي آيو. لڙڪ اکين مٿان ڄمي ويل رت جي تهن مان سيرون ڪري سڄيل، سوئل ڳلن تان ٽمندا هيٺ ڪريا. نه، ڪير ڪونه ايندو. جي ايندا ته به تڏهن، جڏهن سندس دانهون هميشه لاءِ ختم ٿي چڪيون هونديون.

هوءَ بلڪل بيوس هئي، بيواهه هئي، ڌڪاريل هئي. 'اهو سڀ چو ٿيو؟' هوءَ پنهنجي زندگيءَ بابت سوچڻ کان رهي نه سگهي. 'اڳي ته سدائين هوءَ اهڙي نه هئي...!'

ننڍڙن ٻارن کي ڀلا سونهن جي ڪهڙي خبر؟ کين ڪهڙي خبر ته ماڻهو سهڻو ڪيئن ۽ چو ٿو ليکجي؟ پر هن کي الائي ڪيئن ننڍي هوندي ئي، بلڪل ننڍي هوندي ئي، ڄڻ ته پاڻمرادو خبر هئي ته هوءَ سهڻي آهي. جنيءَ، نيامت، حليمان ۽ سومل سڀني کان سهڻي. هاڻ جڏهن سوچيائين ٿي ته کيس اهو راز سمجهه ۾ اچي ٿي ويو ته ڪيئن کيس ننڍڙي هوندي ئي پنهنجي سونهن جي خبر هئي.

اول ته ماڻس ۽ پٽس جو لفظ لفظ، هرڪا نگاهه، هرڪا ڳالهه کيس ٻڌائيندي هئي ته، ”تون سهڻي آهين.“ ماڻس چوندي هئي: ”ملوڪان. امان ملوڪان، مونجي ملوڪڙي، ملڪان پري اچ ته چوڻي ڪرين؟“ سندس اکين سندس چهري ۾ نهاري هوءَ اڻ لکي نموني محسوس ڪري وٺندي هئي ته پاڻ سڀن کان ملوڪ آهي. پٽس جڏهن منهن ۾ گهنج وجهي ماڻس کي چوندو هو، ”سڄو ڏينهن ڇا پئي ڪرين؟ رڳو چوريءَ کي پاڻيءَ ڍڪ وجهي چولو ڏوئي به ڪونه وڌو اٿئي، جو کڻي ماڻهو بازار وٺي وڃيس. سڄو ڏينهن ٿي بازار بازار ڪري! نهار ته ڪر، ماڻهوءَ جي ڌيءَ آ ڪ ڪنهن نوريءَ جي!“ ماڻس ته بناوٽي چڙ مان چوندي هئي: ”اي هاڻ اهڙي ملوڪ آ. آهي به ڪنوار ڏاڍي سهڻي، جنهن لاءِ ولات مان وڳا ايندا! ڊني جهڙو مٿو ٿو سونهيس!“ پوءِ کيس خبر پئي ته انهن ظاهريءَ طرح بي پرواهيءَ جي اڪرن ۾ ڪيڏو پيار، ڪيڏو فخر ۽ ڪيڏو غرور لڪل هوندو هو.

ماسيس هاجران ڏينهن ۾ ڏهه ڏهه دفعا ٿڪون مڪيندي هيس، چماٽون هڻي چوڻي ڪندي هيس، نراڙ تي ڪاراٽ مڪيندي هيس. حليماني جڏهن به ساڻس گڏين تان وڙهندي هئي تڏهن کيس بچن کان جهلي، ڏند ڪرڻي، هٿن ۾ رانيوٽا وجهي، نانگ واري ڦوڪ ڏيئي چوندي هيس: ”مرڻ، ملوڪڙي ڪا آهين، تنهن ڪري پرايون گڏيون ڦٽائيندين؟ هان؟“

پوءِ شادين ۾، غمين ۾، ٻين ڳوٺن جون زالون سندس ڳوٺ جي زالن کان پڇنديون هيون: ”اٽي اها ڳاڙهي چولي، مونڙي جي سٿ واري چوري ڪير هئي؟“ ”ڪهڙي؟“ ”اٽي مٺيس، هيءَ جيڪا سوير ڪانه هتي ويئي هئي، ڳوري منهن، ويٺل مٿي واري؟“ ”اٽي ها، ملوڪان ٿي چوئين؟ اها، اما، جنان ٻائيءَ جي ڌي آهي.“ ”چوريءَ جي ته حشمت جهلڻ جي ڪانه هئي. ڇو ته ڪر ڪو سج جو ٽڪر آ ٻي ڳالهه ڪانهي!“

”ها، ماسي، چوري اها لکن ۾ هيڪڙي آ.“ پوءِ پوڙهيون چونديون هيون: ”اما، سهڻا ته ٽوهه به پٽن ۾ پيا آهن، الله شل صالح ڪريس.“ ”ها، اما، شل جڳ جهان جي ڌين جي سولي ڪنڌي ٿئي.“

”پوءِ ڳوٺ جا نوجوان هوندا هئا ۽ سندن اکيون هونديون هيون- شوخ اکيون، گهوريندڙ اکيون، تڙڙا ڪيندڙ اکيون، حيرت پريل واٽريون اکيون، هيسيل اکيون، سوالي اکيون،

واجھائيندڙ اڪيون، عبادت ڪندڙ اڪيون، پيرن هيٺان وڇائيندڙ اڪيون، چريون ۽ مست اڪيون، ڊيڄاريندڙ، منجهائيندڙ، دل جي تار تار کي ڇيڙيندڙ ۽ خوابن جي دنيا ڏانهن سڏيندڙ اڪيون. اهي اڪيون کيس ڪنهن اڻڄاتل ٻوليءَ ۾ چونڊيون هيون: ’ملوڪان! تون هن ڳوٺ ۾، هن ڌرتيءَ تي، هن آسمان هيٺ اڪيلي ۽ نرالي آهين، تنهنجو ڪوبه ثاني شريڪ ڪونهي. تون سونهن آهين، تون منزل آهين، تون انساني ڪمزورين، مجبورين، خوشين ۽ غمن کان بالاتر آهين، تون ڳوٺ جي سمورين شين ۽ ماڻهن جي مالڪ مختيار آهين، فقط تنهنجي سونهن ۽ تنهنجي جواني اٿل آهي، لافاني آهي، ٻيو سڀ ڪجهه هيچ آهي، بي معنيٰ آهي، فاني آهي.‘ ۽ هوءَ پنهنجو پاڻ ۾ گم، هر شيءِ ۾ موجود، هر شيءِ کان بي نياز، هوائن ۽ موسمن، سڄ ۽ چنڊ، زندگيءَ ۽ موت کي پنهنجين نازڪ مٿين ۾ بند ڏسندي، خيالن جي ڪڪرن تي پير رکي، خوابن جي دنيا جي نامعلوم آسماني ٻيٽن جا سير ڪندي رهي.

پوءِ هڪڙي ڏينهن يارو آيو.

وڇينءَ جي مهل هئي، هن پاڻيءَ جا گهڙا مٿي تان لاٿا ته سامهون ڪٿ تي کيس ڏٺائين. هو سوڙهو سوڙهو، لڄارو لڄارو، حيران ٿيو ويٺو هو ۽ مٿيءَ ۾ پيوت ٿيل ڪپڙن کي ناسي پٽڪو لاهي پئي چنڊيائين. ”اما، پاءُ کي پليڪار ته ڏي، سڃاڻيس ڪانه ٿي؟“

پوءِ هن سڃاڻس، هو مامس هارون جو پٽ هو، جيڪو ننڍي هوندي وٽن ايندو هو، پر پوءِ ٻنهي گهرن ۾ اچڻ وڃڻ بند ٿي ويو هو. مامس ۽ پٽس پاڻ ۾ ٺهندا ڪونه هئا، ڇو ته پٽس کي ماڻس جو سڱ ڏيڻ جو هارون سخت برخلاف هو، جو پٽس سمون هو ۽ مامس هارون وارا سومرا هئا. ٻين سومرن به سخت شور ڪيو، پر پٽس، سيد پير گڏ ڪري ڪنهن پراڻي آڏي اُٻتي ماڻيءَ جو سهارو وٺي، ماڻس کي پرڻي آيو هو. ان بعد هارون پيڻ کان ٿڌو هو ۽ سال ٿي ويندا هئا، تڏهن مس ايندو هو.

”ڏس ته ڪيڏو ٿي ويو آهي! پاڻ واري اسڪول ۾ فينل ڏيڻ آيو آهي. ته پيدار ٿيندو.“ ماڻس يڪساهي خوشيءَ ۾ چئي وئي هئي.

ڪيترا ڏينهن، ڪيترا مهينا گذري ويا، يارو ان وچ ۾ بلڪل بدلجي ويو، اڇا ڪپڙا پائڻ لڳو، وار ٺاهڻ لڳو ۽ ٺاهوڪو ٿي

پيو. هو عجيب غريب ڪتاب پڙهي ٻڌائڻ لڳو، سوچ ۾ گم ٿيڻ لڳو، منجهيل ۽ موڳو رهڻ لڳو.

”يارو ڇا ٿيو آني؟“ هڪڙي ڏينهن ملوڪان کيس حد کان وڌيڪ آداس ۽ ويڳاڻو ڏسي پڇيو هو. ماڻس ان وقت گهر ۾ ڪانه هئي. جمعو مال سان هو. پوءِ يارو ڏانهس نهاريو هو. عجيب نظرن سان، سڌ سرت وڃائيندڙ نظرن سان. هو ڪي گهڙيون ائين نهاريندو رهيو. هوءَ به بي سڌ ٿي ڏانهس نهاريندي رهي.

”هڪڙي ڳالهه چوان؟“ هن آخر هڪي هڪي، ڏاڍي اڀاءَ ۽ تڪليف سان چيو هو. سندس چهرو بگڙي عجيب، بچڙو، ڪل جهڙو ۽ قياس جوڳو ٿي پيو هو. ائين ٿي لڳو جڻ ته نڙيءَ ۾ ڪا بصر جي ڳنڍ ڦاسي پيئي هيس. هڪڙي هڪڙي اکر تي اٽڪي ٿي پيو، ”اَ... مون چيو... تون...“ پوءِ اوچتو هو تيز تيز ساھه کڻي يڪساهي ڳالهائيندو ويو.

ملوڪان تي جڻ ڪا نئين ڪڙڪي ويئي. قسمن قسمن هڪٻئي سان ٽڪرائيندڙ جذبن جون تيز لهرون سندس ننڍڙيءَ دل کي چئني پاسن کان وڪوڙي ويون. ڇاتيءَ هيٺان جڻ ڪا ريل پئي مٽي. هن سمجهيو ته اها نياڳي ڌڙ ڌڙ سڄو ڳوٺ پيو ٻڌندو هوندو. ڊپ ۽ وحشت وچان سندس لڱ ڪانڊارجي ويا ۽ هوءَ اوچتي وٺي پڳي.

”لئي، نپئي رن، گابو ماري وڌي!“ ماڻس پريان ايندي، ڪاوڙ ۾ ڳاڙهي ٿي، کيس زور سان ڌڪ هڻي، چيو: ”مئي رت ٿي! ڪا بغا پٺيان پيئي اٿئي ڪ جو اڪيون پوري وٺي ٽاپيون ڪندي پڳي آهين؟ مائي ههڙو ظلم ڪو ڏٺا! ڏيئڙي ڏينهن ڏٺي جو انڌن وانگر اٿڙندي، گگدامن سان ٽڪر هڻندي وٺي.“ ماڻس ڇا ڇو ڇا چئي ويئي. هوءَ ڦڪي ۽ ڏوهاري بڻجي، ڪپڙا ڇنڊيندي، اُٿي بيٺي. گابو سندس سڻ ڇڻ لڳو. هوءَ کيس آهستي ڌڪ هڻي، ڪنڌ هيٺ ڪري، ٻاهر نڪري، وڃي جنڊ جوٽي ويئي.

پوءِ، هوءَ يارو کان پاسو ڪرڻ لڳي. اڳي وانگر ساڻس گهر جي پاڻيءَ واري حجابتي هلت بند ڪري ڇڏيائين، سامهون ايندو هو ته ڪنڌ هيٺ ڪري لنگهي ويندي هئي ۽ ڳالهائيندو هو ته هڪ اڌ اکر ۾ جواب ڏيندي هئي. پاڻ اڪيلي وٺي هوندي هئي ۽ هو مٿان اسڪول مان موٽندو هو ته خوام خواهه اُٿي ڪونه ڪو ڪم ڪرڻ لڳندي هئي. الاڻي ڇو کيس يارو کان ڊپ ٿيندو هو، سندس لڱ ڌڪڻ لڳندا هئا.

مٽيون منجهي وينديون هيون، پر هو جڏهن ڪونه هوندو هو تڏهن هوءَ بدلجي ويندي هئي. کيس هاڻ ٿوريءَ ٿوريءَ ڳالهه تي ڪل ايندي هئي ۽ ڪلڻ لڳندي هئي ته يڪي پيئي ڪلندي هئي، تان جو سندس پاسن ۾ سور پئجي ويندو هو. ساهه گهٽجي ويندو هو ۽ اکين ۾ ڳوڙها ڀرجي ايندا هئس. وڻجي سڻجي زمين تي يا ڪٿ تي ڪري، سور ڪندڙ پاسن ۾ هٿ وجهي، ڳوڙها ٺونٺ سان اُگهي، هوءَ سمهڻ لڳندي هئي، پر ذري کان پوءِ چوندي هئي: ”اٺي امان، جمعي ڏانهن ته نهار!“ ۽ وري ساڳين تهڪن ۾ پئجي ويندي هئي. ماڻس ڳچ تائين پاڻ ڪلي ڪلي، پوءِ مصنوعي ڪوڙ وڇان چوندي هئي، ”ڇوري هاڻ ٺهيو! گهڻو ٿيو! سڄو ڏينهن ڏند ڪڍيو بيٺي آهين، حيا به ڪانه ٿي وئي.“

گابو سندس سٿڻ کي چڪ وجهندو هو ته اڳي وانگر کيس ڪاوڙجي ڌڪ هڻڻ بدران سندس منهن هٿن ۾ ڏاڍو جهلي، ڏند پڪوڙي، چپ هڪ خاص پياري نموني ٽيڙي، پيار کان بي قابو ٿي چوندي هئي: ”چريا، مست، مار کائيندين!“ کيس ماڻس، پٽس، پاڻس، ڳئون، گهر، واري، مٽي، هر شيءِ تي پيار اچڻ لڳو. رڳو يارو۽ سان جڻ سندس پوندي ئي ڪانه هئي؛ کيس ڏسي منهن گهنجائي ڇڏيندي هئي. آرتوار ڏينهن ماڻس هميشه جيان يارو۽ جا ڪپڙا ڏيئي چيس: ”اما! هي وٺ يارو۽ جا ٻه پُڄ پاڻيءَ مان ڪڍي وٺ.“ تڏهن هن نڪ کي موڙو ڏيئي چيو هو: ”تون نٿي ڏوئي ڏينس، مون ڪو سڄي ڳوٺ جو ٺيڪو ٻولي ڪيو آ ڪ؟“ ماڻس ٽپي ڳاڙهي ٿي ويئي، ها امان، تو جو ڏوهه ڪونهي! بڻيائي آهين. پڇهين تي ويئي آهين نه، ماڻهين جو پائڻيو آهي، تنهن جو توتي ڪهڙو بار! مون کي ڏي ته آءُ ٿي ڏوٿان.“

”ڦاٽا آهيون اچي!“ چئي، ملوڪان ڪپڙن ۾ هٿ وڌو. مٿان ڪنهن جو پاڇو پيو. لوڻو هڻي ڏٺائين- يارو. سندس منهن ڳاڙهو تامئيءَ جهڙو ٿي ويو هو- شرم کان، الائي ڪاوڙ کان. ملوڪان اکيون هيٺ ڪري ڇڏيون.

وس جا ڏينهن اچي ويا. مُلڪ ڦل پٽيءَ، مليري، لٿر، چير ڳنڍيرن جي گڏيل سڏيل خوشبوئن سان هٻڪارجي پيا. وٺ ٿڻ، برپٽ رنگبرنگي ويسن سان ڍڪجي ويا. چؤطرف مينهن وسارا ۽ ماڻهو پڪڙجي ويا- قسمن قسمن، ڪٿان ڪٿان جا ماڻهو، شام جو فضا، چڙن ۽ سنڀارن جي سُر، ڌراڙن جي

تنوارن ۽ ڪاٺي جيڏن اوهن وارين مينهن ۽ سندن ڦرن جي
 رنين سان گونجي اٿندي هئي. سومهڻيءَ کان پوءِ وڏ ڪبل ۽
 ونجهوڻيءَ جي سڌن واکن کي چيري، ڪنهن مولود يا
 ڪافيءَ جا آلاپ ٻڙ لڳندا هئا. ”هلا چورا قادو! تنگ توري
 ڇڏيءَ!“ احمد واري جوڙي اشي ڪشي زور ٿي ويئي،
 جسڪاڻين جون سڪون ٿي لاهي. ”ها ادا، ٿينديون وڃن.“
 يارو! جو هيترا ڏينهن اُجهائو اُجهائو پيو هو، سو جڻ ته
 چرڪ پري سجاڳ ٿي پيو. جيڪو پل پڙهڻ کان واندو هوندو
 هو، پنهنجي منهن پيو جهونگاريندو هو. سومهڻيءَ مهل
 ڪتاب جاري تي رکي هليو ويندو هو.

وڃينءَ جي مهل هئي. ملوڪان ڌورن ڳئون جو گابو نھاري
 نھاري ٽڪي پيئي، جو سندس سٽي الائي ڪيڏيءَ مهل چٽائي
 وٺي پڳو هو. هوءَ ڳوليندي ڳوليندي ڳوٺ کان پري جهنگ ۾
 هلي ويئي. اوچتو سندس ڪن ڪڙا ٿي ويا. ڪنهن پريان ڳايو
 پئي. هوءَ بيھي ڪن ڏيئي ٻڌڻ لڳي. ”رس م رسڻ گھوريو، ڇڏ
 راڻا ريڏائي!“ آواز ڄاتل سڃاتل پر ساڳئي وقت بلڪل نرالو
 هو. ملوڪان کي ائين لڳو جڻ ڪو ايهه ٻار روئي روئي
 سڏڪن ۾ پئجي وڃي. پوءِ آواز مٿي اڏامڻ لڳو. اڏماندو ويو-
 پوءِ بيھي رهيو ۽ ڪبوتر وانگر مٿي ٿي پر ڦڙڪائيندو رهيو.
 پوءِ اوچتو هيٺ لامارو ڏنائين ۽ جڻ وايورجي هيٺ ڪري پٽ
 تي ٻل ڏيڻ لڳو.

ملوڪان آهستي آهستي آواز ڏانهن وڌندي ويئي.
 سندس دل ڏاڍي آداس ٿي ويئي. کيس ائين لڳو جڻ سندس
 سڄي حياتي آداس گذري هئي. کيس پاڻ تي، ڳائيندڙ تي،
 سڄيءَ دنيا تي قياس ۽ رحم اچڻ لڳو. ويجهو اچي ڏنائين ته
 ڳائڻ وارو هڪ ڊگهي ديويءَ جي وڻ جي اوچين تارين تي
 چڙهيو ويٺو آهي. سندس اٿاهه درد ۽ ڏک ۾ ٻڌل چهرو ڏسي،
 هوءَ ڏکي ويئي. هن کي پاڻ تي سخت ڪاوڙ آئي. ’الا،
 ويچاري جو حال ته ڏسو! هن دل ٿي دل ۾ ڦٽڪي چيو. پوءِ
 ڪنگهار ڪري چيائين: ”ماڻهو ڏاڍا ڪافر ٿي پيا آهن.“ يارو
 چرڪ پري ڏانهس ڏٺو، ”تون هتي ڪٿان؟“ ۽ منٽ ۾ لهي آيو.
 ملوڪان وٺي پويان پير ڪيا. کيس اوچتو وڃايل گابو ياد آيو.
 ”گهوڙا گابو الائي ڪيڏانهن ويو. امان ماري وجهنديم.“
 سندس ساڄي ٻانهن پٺيان سوگهي ٿي وئي. ”الا ڇڏ نه.“ هن
 ڊپ وچان ڊٻيل دانهن ڪري، سٺ ڏيئي، ٻانهن ڇڏائي. ”جاني،

مٺي، مومل ڳالهه ته ٻڌا! "يارو ڪيس پاڪر وجهي ڦيرائي پاڻ ڏانهن منهن ڪيس. هوءَ ڪرڙيءَ وانگر ڦٽڪڻ لڳي. "چڏ، چڏ، مٺا، رت ٿيا. آءُ ٿي رڙيون ڪريان." هاڻ يارو جا چپ اچي سندس ڳلن تي لڳا. ملوڪان خوف کان دانهن ڪئي. "مادر... ڇڏين نٿو..." يارو جا هٿ ڍرا ٿي ويا، ٻپ کان سندس گلو خشڪ ٿي ويو، پير ڏڪڻ لڳس، وٺي جهنگ ڏانهن ست ڏنائين.

ملوڪان سهڪندي سهڪندي گهر موٽي. سندس آليون اڪيون، روئڻهارڪو منهن ڏسي، ماڻس کي گابو وسري ويو. ڪهري آواز ۾ پڇيائين، "چوري، ڇا ٿيو آني؟"

گابو اندر بيٺو هو، هن زور سان چماٽ هڻي ڪڍيس. ڪيس ڇاتين ۾ ڏاڍو سور پئي ٿيو، گهر جي ڪنڊ ۾ پٺ ڏيئي، چولي جو پيڙو کولي، اندر ڏٺائين - سهڻي، لسي، پٿرائين گولائيءَ تي ڪاريءَ چوٽيءَ جي آسپاس وارو حصو سڄيل هو. هڪڙي هنڌ تي ڪارو نير بنجي ويو هو. 'مٺي مروان رانيوٽا هئي...' هن دل ۾ چيو. هوءَ ڳچ رات سوچيندي رهي. 'اما يا بابا ڏسي وٺي ها، ته! سندس وار خوف ۾ شرم وڃان ٿا ٿي ويا. ڪيس ائين لڳو جڻ پاڻ ناپاڪ ۽ گندي ٿي پئي آهي. هن زالن کي پاڻ ۾ نڪن کي موڙا ڏيئي، نٺوليءَ ۽ نفرت وڃان چوندو ٻڌو هو، "اٺي فلاڻي ڪهڙي نڪ سان ٿي مَرڪي، ڏيڻس بچڪي ڪنواري هوندي جيڪي گل ڪڍيا آهن، تن جي ته ڳوٺ ۾ خواري ٻڌي!" "اٺي ان رن کي ته ٻڌڻ به نٿو اچي!" "ماسي اها چوري متان وٺين، بنهه بدچال آهي." اهي ڳالهيون ٻڌي، ڪيس انهن "بدچال" چوڪرين لاءِ بچان ۽ ڌڪار ٿيندي هئي. بيحيائن کي بدچال ٿيندي شرم به نٿو اچي. هوءَ سمجهي نه سگهندي هئي ته هو ائين چو ٿيون ٿين. ننڍڙي ٻار کي به خبر آهي ته بدچال ٿيڻ ڪيڏو خراب آهي. سڄي ڳوٺ ۾ خواري ٿيندي. ماءُ پيءُ وٽ ڪٿي جهڙي عزت هوندي. کوهه تي، گس پنڌ تي، شاديءَ مراديءَ تي، سڀڪا رن اشارا ڪري چوندي، "اٺي اها چوري بدچال آهي." پوءِ به هرو ڀرو بيوقوفن کي ايترو به عقل ڪونهي يا شايد آهين ئي اهڙيون! ڪيس پڪ هئي ته ڪيس ڪو لڪ رپيا ڏئي يا ڪهي وجهي ته به جيڪر هوءَ بدچال نه ٿئي. بلڪل ائين جيئن ڪو لڪ رپيا ڏئي يا ڇا به ڪري ته به ماڻهو ڍونڍ نه کائي يا مٺل ڪٿي جي ڀرسان نه ويهي.

هن پوءِ خواب ۾ ڏٺو ته هڪڙو چٽو ڪٽو سندس پويان پيو آهي، پاڻ ريهون ڪندي پڇندي وڃي، ڪيس پير ۾ ڪنڊو لڳو آهي. ڏاڍو سور اٿس، پوءِ به منڊڪائيندي پڇندي وڃي،

وڃي مٿان ٿوهر تي پيئي آهي، کٽو ويجهو پوندو وڃي، اجهو هاڻ چڪ وجهي ٻوٽ ڪڍي ورتائين. هوءَ رڙيون ڪرڻ لڳي آهي. سندس اک ڳلي پيئي. سڄي پيئي ٽرڪي. بدن ڀڳهر سان شل ٿي ويس. پنهنجي هنڌ تان اٿي وڃي ماڻس وٽ سٽي. ڳچ تائين دل ٿي دل ۾ ڪلما پڙهندي رهي.

ڳچ ڏينهن گذري ويا. ملوڪان جو خيال هو ته يارو ضرور پنهنجي حرڪت تي شرمسار ٿيندو ۽ پڇتائيندو يا وري کيس تنگ نه ڪندو، پر ڏسڻ ۾ آيو پئي ته هو اٽلو ملوڪان تي ناراض هو. آرتوار ڏينهن ڪپڙا به ڪونه ڌوئاريائين، شهر جي ڌوپيءَ کان اڳواٽ ڌوئارائي آيو هو. رات جو اٿي ويئي ڪنهن مهل اوندهه ۾ هڪ ٻئي پرسان لنگهندا هئا ته ملوڪان کي ڊپ ٿيندو هو ته مٿان مون کي ٻانهن کان جهلي يا ڪهڙي خبر چهندڙي پائي. پر هو ائين هلڻ لڳو ڄڻ ته ملوڪان نالي ڪو ماڻهو گهر ۾ آهي ئي ڪونه. ملوڪان کي پهريائين عجب ۽ پوءِ ڪاوڙ لڳي. ڏوهه به سندس ۽ رُسي به پاڻ! ڪنهن مهل خيال ٿي آيس ته مون کي گار نه ڏيڻ ڪپندي هئي. ايڏي رڙ ڪرڻ جو به ضرور ڪونه هو. هو شايد ائين ئي ڇڏي ڏي ها، پر پوءِ سوچيائين 'جيڪي اهڙا ڪم ڪندا، سي گاريون به کائيندا.

اڳينءَ جي مهل هئي. ملوڪان ٻاهر اڱڻ ۾ تانوَ ويٺي ڌوٽا. اندر گهر ۾ ماڻس پريان نماز پئي پڙهي. اندر يارو پڙچ تي سٽو پيو هو. سندس مٿن ملوڪان ڏانهن هو. سندس تازو ٺهرايل انگريزي ڪٽ وارن جي هڪ چڱ نراڙ تي گهنڊي هڻيو بيٺي هئي. ڌوپيءَ جي ڌوٽل اچن کير جهڙن ڪپڙن ۾ هو سڄي ڳوٺ جي چوڪرن کان نرالو ٿي لڳو. سندس سهڻي چهري تي عجيب معصوميت ۽ اطمينان هو. اوچتو هڪڙي مک اچي سندس وات تي ويئي. سٽي ئي سٽي سندس چپ ۽ چپ ازخود عجيب ڪل جهڙي نموني پٽجڻ ۽ بند ٿيڻ لڳا. ملوڪان کي اها عجيب چرپر ڏسي ڪل اچي وئي. 'جهڙو ننڍڙو ٻار ٻيو پيو ڏاڻي.' هن سوچيو. اوچتو کيس هڪڙو پور آيو. هوءَ آهستي آهستي پٺن تي هلي اندران پيتيءَ مان ننڍڙي ٽڪ ڪڍي اٿي ۽ جوٽ هيٺ ڪري تانوَ ڌوئڻ لڳي. ڳچ دير ٻڌڻ ۾ هئي. آخر کانئس رهيو نه ٿيو ۽ ٽڪ کي سج جي سامهون جهلي آهستي آهستي اٽڪل سان ڦيرائيندي رهي. روشنيءَ جو هڪ گول چڪرو وڃي ياروءَ جي اکين تي ڪڙڪيو. هن پهريائين اکيون چينپيون، پوءِ هلڪي رڙ ڪري اٿي ويٺو.

ملوڪان جهٽ ڏيئي آئينو لڪائي، ٿانوَ کي جنبي ويئي. هُو هيڏانهن هوڏانهن لُٽا هڻي، ملوڪان ۾ گهَور ڪري نھاري، ڪجهه بڙ بڙ ڪري، وري ٻئي پاسي منهن ڪري سمهي پيو. ملوڪان کي سندس بڙ بڙ ۽ گهَور تي خار وٺي ويا. هوءَ گهر جي پٺيان ڦري ڳولي هڪڙي ڳڙڪيءَ پُرسان آڙسي کڻي گهمائڻ لڳي. يارو بل ڏيئي اُٿي ويٺو ۽ ست ڏيئي جتان اولڙو پئي پيو، اوڏانهن ويو پر ملوڪان ڪسڪي اچي ماڻس جي پُرسان بيٺي.

”امان، تون پڙهي وٺ ته آءُ به پڙهان.“ يارو خار کائيندو رهجي ويو. هوءَ پنهنجي منهن مرڪندي رهي. ٻئي ڏينهن ملوڪان ننڊ مان اُٿي ته کيس راتوڪي ڳالهه ياد پيئي. رات جو کيس ننڊ ۾ ائين محسوس پئي ٿيو جڻ سندس ڳلن، چپن، پيشانيءَ ۽ ڇاتيءَ تي ڪنهن جا چپ اڻ لڪي نموني پيا ترڪن. هوءَ ننڊ جي گهري هوندي هئي. جيستائين ننڊ مان سجاڳ ٿئي، تيستائين چپ غائب ٿي ويا. ڳل تي هٿ لائي ڏٺائين ته پيل هئا. هن ٿانوَڊن جيان ٽپندڙ اکين سان ياروءَ ڏانهن ڏٺو پر هو پنهنجي ڪم ۾ مشغول هو. اها حالت کيس ڳچ دفعا محسوس ٿي، پوءِ چور پڪڙجي پيو، پر هوءَ خوريءَ جي ڊپ کان رڙيون ڪري ڪانه سگهي. رڳو چور جو جيڪو عضوو هٿ آيس اتي هڪ زوردار چڪ وڌائين. جڏهن ٻئي ڏينهن ياروءَ سڄيل ڳل تي مٿي لٽي پئي چيو، ”رات ڪو ڏيپو ڏنگ هڻي ويو آهيم.“ تڏهن هوءَ مُرڪڻ کان سواءِ رهي نه سگهي. ’هيٺ!‘ هن دل ٿي دل ۾ فاتحانه نموني چيو. رات گهڙيءَ کن لاءِ جيڪو خيال آيو هوس ته، ’امان کي دانهن ڏيئي کيس گهر مان ڪڍائينديس.‘ سو سڄيل ڳل ڏسڻ کانپوءِ کيس فضول نظر آيو ۽ واقعي هو لڪل اشراف بڻجي ويو ۽ ڪابه حرڪت نه ڪيائين. باقي هاڻي کيس سدائين پيو ڏسندو هو. سندس اکين تي الائي ڪهڙو خمار چڙهيل هوندو هو. جيڪو وقت هو گهر ۾ هوندو هو، بنا ڏسڻ جي هر وقت کيس محسوس پيو ٿيندو هو، ته اهي تيز ۽ مست اکيون منجهس کڻل آهن ۽ سڀ ڪجهه ڏسن ٿيون. هوءَ اڪثر گهٻرائجي ويندي هئي. مٿي تي پوتي ۽ ڳري تي پلانڊ هر هر ٺاهي وجهڻا پوندا هئس. هلندي هلندي ڳالهه وسري ويندي هيس. ڳالهين ڪندي، هڪڙي بدران پيو جواب ڏيئي ويهندي هئي ۽ پوءِ پشيمان ٿي پوندي هئي.

هڪڙي ڏينهن هو ڪتاب کڻي زور سان پڙهڻ لڳو. ماسيس کي ٻڌايائين ته بيت ياد ڪرڻا آهن. پوءِ هو مومل راڻي، سسئي پنهور ۽ سهڻي ميهار جي داستانن جا بيت اهڙي نموني پڙهڻ لڳو، جو سڀني جو ڌيان ڇڪجي ويو. رات جو انهن بيتن کي جهونگارڻ لڳو. آخر آهستي آهستي ڪري سڀني کي خبر پئجي ويئي ته سندس آواز ڪيڏو مٺو آهي. پڦيس ۽ سندس مڙس زور ڪري کانئس ڪافيون ٻڌڻ لڳا. هوڻ آهي ڪافيون ۽ بيت ٻڌي سمجهي ويندي هئي ته هو ڇا ٿو چوڻ چاهي. سندس دل جي ڌڪ ڌڪ تيز ٿي ويندي هئي ۽ هوڻ الائي ڪهڙين رنگين ۽ طلسمي دنيا ۾ گم ٿي ويندي هئي. هوڻ هاڻي اڳيان سمورا ڊپ ڊاءَ ۽ انديشا ڀلجي ويئي. سواءِ هڪڙي شخص جي باقي سڀ ماڻهو فقط پاڇا هئا. انهن جي خيالن، رايُن، ڪمن ڪارين جي ڪابه حقيقت ڪانه هئي، ڏوهه، ثواب، چڱائيءَ، مدائيءَ بابت سموريون ٻڌل ڳالهيون کيس بي معنيٰ ۽ اوڀريون نظر آيون. آسمان ۽ زمين جي وچ ۾ هر شيءِ سهڻي، سُئي، چڱي ۽ ڀلي هئي.

هڪ ڏينهن جڏهن جمعي کي تب آيو تڏهن ماسيس گهڻي متع ڪيس پر يارو رسو ڪلهي تي رکي مال ڪاهي جهنگ تي هليو ويو. پٺيان لوڻو هڻي رڳو ايترو چيائين: ”اڃا آڇار جي موڪل آهي. پاڻ تنگن ساهي ايندس.“ شام جو ڏهاڻي به پاڻ ڪيائين. پوءِ اڪثر ملوڪان جو پيءُ کيس چونڊو هو: ”ابا يارو، ڏونر ڳئون ته ڏهي وٺ. آءُ اچيو ٿو ٻيون ڏهان.“ جلد ئي هو واندڪائيءَ مهل هر ڪم ۾ هٿ وجهڻ لڳو. ڪانيون چيرڻ، بازار مان ڪڙ ڪٽائي اچڻ، مال ڏهڻ، دونهي وجهڻ وغيره. چونڊو هو، ”اسڪول ۾ پاڻ چون ٿا ته هٿ جو پورهيو ڪريو. هونئن به آءُ ته ننڍي هوندي ئي ڪم تي هريل آهيان.“ جڏهن پئس مڏي جي تب ۾ ڪري پيو ۽ سڄي گهر تي موڳائي ۽ موندهارو چانئجي ويو، تڏهن يارو ماڻ ماڻ ڪري سڄي گهر جو بندوبست پنهنجي حوالي ڪري ڇڏيو.

”جمعا، اڃا مال سوڀرو آڻج، ڪانين جي پري به ڪريو اچج، آءُ اسڪول مان ٿي ڇاڇا ڪي وٺي ننگر اسپتال ويندس. متان دير ٿي وڃي، تون ڏهاڻي ڪري کير کڻي بازار اچج. پقي اڃا ڪٿان پنج رپيا هٿ ڪر ته ننگر وڃون.“ جڏهن ڏهه پندرهن ڏينهن گذري ويا ۽ مهانگين دوائن، گهر ۾ رکيل چاليهه رپيا ڪٽائي ڇڏيا ۽ آڌار جو آسرو به ڪونه پيو. پڦيس اول هڪڙو

پيرو پچيس: ”ابا، يارو، هاڻ پئسو ته ڪونهي، هاڻ دوا ڪٿان ايندي؟“ هن بي تعلقيءَ سان چيو: ”بس ڏسون ٿا.“ هڪڙي ڏينهن پنهنجو پڙچ به ريڙهي اُٿي مريض جي پرسان وڌائين. ملوڪان يا پقيس وانديون ڪونه هونديون هيون ته پاڻ ويهي مريض کي زور ڏيندو هو. سڄو وقت پڙهائي، گهر ۾ مريض جي سنڀال ۾ رڌل هوندو هو.

هڪڙيءَ رات مريض کي اچي آڏيءَ رات جو تپ ٿيو ۽ ڪنجهڻ لڳو، ملوڪان ۽ ماڻس سڄو ڏينهن ٽڪي ٽٽي ستيون هيون؛ تن کي سار ئي ڪانه ٿي. يارو جاڳي پيو. اُتي پيهيءَ تان ٻي رلي لاهي اُٿي مٿانئس وڌائين ۽ ويهي کيس زور ڏيڻ لڳو. پوڙهي تي بخار جا مڇ هئا، سڄو ڏڪيو پئي. ٿوريءَ دير کان پوءِ پوڙهي جي هڪڙي ٻانهن چُرِي ۽ سندس هٿ آهستي آهستي هٿوراڙيون ڏيئي ڪجهه ڳولڻ لڳو. نيٺ اهو اچي ياروءَ جي ساڄي هٿ تي لڳو ۽ آهستي آهستي پڪوڙجي ويو. ياروءَ پنهنجو هٿ اتي رهڻ ڏنو.

”ابا، الله، الله جو رسول ڪندو، سدائين سڳيو هوندين. آءٌ جي هيڏانهن ڪه هوڏانهن ته پوئين لڏ پرتي آئين.“ پوڙهي پڻ ڪري مشڪل سان چيو. ياروءَ کي خوف وٺي ويو. ”چاچا، دل وڏي ڪر، هاڻ اچي چڙهيو آهين! ٻن ٽن ڏينهن ۾ نوبتو ٿي ويندين.“ هن پوڙهي کي ڏي ڏنو. آخر هٿي هٿي بيماري هٿي ۽ هو نيڪ ٿيڻ لڳو.

ڏينهن گذرندا ويا ۽ ڪيتريون ئي ڳالهيون ٿيون. هڪڙي ڏينهن غوثوءَ جي زال سومل، گج ڪٽي آئي. ملوڪان ۽ ماڻس ويٺيون هيون. ”مايون گج وٺنديون؟ موءِ پٺاڻ کان پَر ڪپڙا ورتا هئم، سو هاڻ ڏنڊو ڪٽي اچي در تي بيٺو آهي. 50 جو آهي. آئين ڪٿي 40 ڏيؤ. 4 تولا ته رڳو مقيس لڳو اٿس.“ هوءَ گج اٺلائي ڏيکارڻ لڳي. ستارن ۽ ٽڪن جي جرڪ جرڪ ملوڪان جي دل ۾ ڪتڪتايون ڪرڻ لڳي. ”ته ادي، اسان کي ڪونه ڪپي... ۽ اسان جو جمعو اڃا پلي مچي مڙس ٿئي.“ ماڻس ظاهري طرح بي تعلقيءَ سان چوڻ لڳي. ”ڪو، مائي؟“ سومل بگڙي ويئي، ”هي ملوڪڙي مومل جا ويٺي آئي! ان ڏوهه ڪيو ڪ؟“ ”ان جو به ڪو گس ته ٿئي، اڃا ته مون وٽ ويٺي آهي.“ ماڻس ڳرائيءَ سان چيو. ”لئي مائي، نالي الله جي، هاڻ ڇڏ مٿن جي پڪائي!“ سومل وڏو وات ڦاڙي، شرارت سان چيو ڏيئي ڌار سان چيو. ماڻس

مرڪي وڌو. ملوڪان سڄي ڳاڙهي ٿي ويئي. ايتري ۾ يارو
 الاڻي ڪٿان اچي نڪتو. سومل جي چڻ الله ٻڌي. ”نهيو مائي،
 گج جا ڌڻي اچي ويا.“ چئي، گج يارو۽ کي ڏيئي، شوخيءَ سان
 حڪم ڪيائين: ”ابا نينگرا، ڪڍ چاليهه رپيا ٻاهر. پڦهين پانئي
 ٿي ته سڄو جهان اندو ٿي ويو آهي.“ ملوڪان جي ماءُ
 مصنوعي ڪاوڙ سان چيو، ”ابا، تون وڃي پاهنجو ڪم ڪر،
 هيءَ آهي واندي!“ ملوڪان ڪنڌ هيٺ ڪري ٻاهر نڪري
 ويئي، جڻ سندس بدن ۾ هزارين لکين، ننڍڙيون ننڍڙيون،
 مٺو مٺو سور ڪندڙ سڳيون لڳي ويون. مائي سومل يارو۽ کي
 گج آخر مٿي ۾ مڙهڻ بنا نه ويئي ۽ هن پٺاڻ کي منتون ڪري
 انن ڏينهن جي مهلت ورتي.

هو ماڻهن کان گج جا پئسا وٺڻ ويو ته مورگو ماڻس به
 ساڻس گڏجي آئي. مائي گج ڏانهن ڏسيو، وريو ملوڪان ۾
 ٿي ڏٺو ۽ هڪ اڻاهه ۽ پياري مرڪ سڄو وقت سندس چپن تي
 ڪيڏندي رهي. جيڪي به ڏينهن رهي، سو ملوڪان کي هڪ
 پل به پاڻ کان پري ٿيڻ نه ڏنائين. ملوڪان کي ائين لڳو جڻ ته
 ڪو مهربان ملائڪ آسمان مان لٿو آهي. ماڻس کيس ڪڏهن
 انهن نظرن سان نه ڏٺو. خاص ڪري جڏهن يارو ويٺو هوندو
 هو، تنهن مهل يارو۽ جي ماءُ جو چهرو ڏسڻ وٽان ٿي ٿي ويو،
 جڻ ته هو۽ ڪن عجيب دنياڻن ۾ گم ٿي ويئي هئي. ڪجهه
 ڏينهن جي آڇ وڃ کان پوءِ نيٺ هڪڙي ڏينهن ماڻس
 شوخائيءَ سان ملوڪان کي چيو: ”نينگري! هاڻ يارو۽ جي
 منهن نه پوندي وڃ!“

پوءِ کيس خبر پيئي- رجب جي ڏهين تاريخ وٺاهه ۽
 سترهين شادي.

ماڻس هاڻ رات ڏينهن ڏاج جي پٽ ڪوهه ۾ جنبي ويئي.
 ”ماسي آست، هي سڻڻ جو ڪپڙو ڏس، رنگ ڪيئن آهيس؟“
 هو۽ چهر تي گهنج وجهي انتظار سان پڇندي هئي. ڪنهن
 مهل اوچتو ملوڪان تي بگڙي ويندي هئي. ”ائي، ڌيئڙي،
 ساڃاهه ڪر. ويهي نه سڻڻ جا پيرا پرين! ڪالهنڪر چيو
 آمين، اڃا اتي جو اتي پيا آهن.“ يا ”آمان ساهرن کي به اهڙو
 وڃي ناريندينءَ جهڙو مون کي نارو آئين! نهار ته ڪر! ڌيئڙي
 سڄو ڏينهن تنگ تنگ تي چاڙهيو مارڪا پئي ڪري. آءُ
 هيڪڙي چئي، هڻيو هڻيو بيزار ٿيو پوان. حياءُ ئي ڪانه ٿي
 پئيس.“ ڪوهه تي هڪ جيڏين ته پتي ڪوهي ڇڏيس. ”ائي

ملوڪان، گهوٽين هتي رهائيندي يا مائٽن وٺي ويندي؟
 ”ويندس کڻي پانجي ڳوٺ! هتي ٿو ڇڏيس!“ ائي پو تون
 منهن به ڪونه ڏيکاريندي؟“

هوءَ جواب ڏيڻ بدران رڳو منهن گهنجائيندي رهندي هئي.
 ”ويچاري ڌارين ۾ ٿي پرڻجيو وڃي. ائي پنهنجي ساٿن ڏيئي
 وٺي ته ڪانهي، پوءِ پٺهين لائي ڪو وڃي ڌارين ۾ اڇلايو
 آئي؟“ هن ڪوبه جواب ڪونه ڏنو. ٻيءَ چيو: ”سو انون ته راج
 به راضي ڪونهي. وڏيري جاڙي جي ڌيءَ ڪالهه ڪوهر تي
 ڳالهه ڪئي ته ابا چوي ٿو راج جي گهڻن ماڻهن اعتراض ڪيو
 آهي ته اسين راج جي نياڻي ڌارين ۾ ڏيڻ ڪونه ڏينداسين.“
 ”ها، اها آهي واندي! راج ڇو بي راضي ٿيندو؟ سڀ ڪو
 پنهنجي ڌيءَ پٽ جو پاڻ وارث آهي. ائين ته ملوڪان جي ماءُ
 به ڌارين آهي پوءِ؟ اڳي ڪا ڌاري زال پنهنجي راج ۾ نه آئي
 آهي؟“ سا ته ڳالهه برابر، پر امان هيٿرو راج ستار ويٺو هو،
 تنهن ۾ جاءِ ڪانه ٿي لڏي، جو وڃي ٻي ذات ۾ ڏنئون! ڳالهه
 وڏي ڪانهي؛ راجن ۾ اهڙيون ڳالهيون پيون ٿين. سڀ
 مسلمان آهيون، پر جي ڪنهن اعتراض وٺي وڌو ته پوءِ گهڻو
 فساد اٿي پوندو.“ هڪڙيءَ پوڙهيءَ چيو. ملوڪان جو منهن
 هڪدم پيلو ٿي ويو، جڻ ته ڪنهن وچونءَ سندس چاتيءَ ۾
 ڌنگ هڻي ڪڍيو. مس مس گهڙا لاهي سڌو وڃي ماڻس کي
 ٻڌايائين ماڻس به گهٻرائجي ويئي. شام جو پٽس ڳالهه ٻڌي
 باهه ٿي ويو. ”راج جي... ڪي...! راج ڪو اسان کي ڍاڪون پري
 ٿو موڪلي ڪه! ڏسان ڪير ٿو مونجي ڌيءَ پٽ جي ڳالهه ۾
 پئي.“

ٻه ڏينهن گذري ويا، سومهڻي مهل هئي، ڪنهن در اڳيان
 سڏ ڪيو. ملوڪان جو پيءُ نڪري ويو. ”ڪير هو؟“ جوڻس
 موٽندي پڇيس. ”رمون هو.“ ملوڪان سمجهي ويئي. رمون
 وڏيري جاڙي جو ڌراڙ هو. جڏهن هو موٽي آيو، تڏهن گچ دير
 سڄي راج کي گاريون ڏيندو رهيو. ”اءُ ڪنهن جوڻس... جي
 ڪڙي تي ڪونه ويٺو آهيان.“ هن غصي ڀريل آواز ۾ چيو. ”اءُ
 پنهنجي ڌيءَ کڻي ڪنهن نوريءَ کي ڏئي ڇڏيان، هنن پيئ...
 جو ڇا وڃي؟“

ٻي رات سڄو راج اسڪول ۾ گڏ ٿيو. جڏهن ٽيون دفعو
 ماڻهو آيو، تڏهن جوڻس مثل آواز ۾ چيو: ”هاڻي اٿي وڃي
 سامهون ته ٿي.“ پوءِ سڄي رات زور زور سان ڳالهه ٿيندا

رهيا. ڪتا پڻ ڪندا رهيا، وڏيءَ آڌيءَ جو مس هو گهر موٽيو. پڇا تي ڪٿي وانگر باهوڙو ڪري چيائين: ”راڄ مان ٿا ڪين-رن....“ سڄي گهر ۾ مايوسي ڄاڻجي ويئي.

ٻه ٽي ڏينهن گذري ويا. ملوڪان موت جي اونداهي غار ۾ ٽاپڙندي رهي. يارو۽ جي وات مان هڪڙو اکر نٿي آڪليو. ماڻس ته اونڌي منهن پيئي هئي، رڳو پٽس جي گار جي گهي پئي پيئي. سڄيءَ دنيا تي ڪاوڙيو ويٺو هو. ڪٿي تي، ڪٿون تي، ملوڪان تي، ماڻس تي، يارو۽ تي ۽ جمعي تي. صبح جو سويل جمعي اچي پٽس کي اٿاريو. ”ابا، ڏونر ڪٿون آهي ڪانه! پٽس رڙ ڪري آيو. سڀ ڀاتي آيا. پيرن تي ڳوٺ مان ڪير ڪونه هليو. هي ٿيئي سڄو ڏينهن پير ڪڙي پڪي رستي تي چاڙهي موٽي آيا. سگهو ئي لالي وڌڙي گذاري ويئي. هنن جي گهر وارن کي چتاءُ ڪونه مليو. نڪو احمد جي پٽ جي چٽيءَ جي دعوت ملي. هو راڄ مان نڪري چڪا هئا. هاڻ سندن ڪوبه ڪلهي ڪانڌي ڪونه ٿيندو. هڪڙي ڏينهن عوٽو۽ جي ڳئون چورائجي ويئي. پيرن تي سڄو راڄ ويو. دستور جي برخلاف پوليس ۾ فرياد ٿيو، پوليس جاچ تي آئي. پيرا پيٽ ٿي. پيري۽ جمعي جو پير ڪڍيو. پوليس کيس ٽائي تي وٺي ويئي.

آخر راڄ ڪٿيو، سڳاوتي ختم ٿي. يارو۽ کي هليو وڃڻو پيو. سڄو گهر پاري جي ساڙيل وڻ وانگر اجڙي ويران ٿي ويو. هرڪو ٻئي ڏانهن نهارڻ کان ڊڻو ٿي ته متان اڳلي جي چهري تي وسندڙ مايوسي ۽ شڪست جي ڌوڙ ڏسي سندس همت ٽٽي نه پئي. هو ڪنهن ڪل جي پرزن جهڙا ٿي لڳا، جا ازخود پئي هلي. جيڪي ٿي گذريو هو، تنهن جو ذڪر ڪير به چين تي ڪونه آڻيندو هو. ڳوٺ جون زالون طرحين طرحين حرفتن سان ملوڪان جي ماءُ کي ڪوٽينديون هيون، پر هوءَ ائين چئي ڳالهه ٿاري ڇڏيندي هئي: ”بس امان لکيو نه هو، سو نه ٿيو. الله ڏاڍو، راڄ ڏاڍو، جبل کي ٽڪر هڻبو ته پانجو مٿو ڦاڙبو.“

وقت گذرندو رهيو. وري به وس آئي. وري به ماڻهو مڙيا. وري به برن پٽن مان هٻڪارون اٿيون، وري به چڙا ٻريا ۽ مال جون تنوارون ٿيون، چنگ ۽ نڙ جي سُريلين لهرن تي ڪافين ۽ ڏوهيڙن جا آلاپ ترڻ لڳا. وري به ڳوٺ جون جوان دليون مست ٿي پيون. گسن تي شوخ ۽ ڀراسرار جملن جون ڏي، وٺون ٿيون. عجيب اشارا ٿيا. تنهن کان وڌيڪ عجيب جواب

مليا، انجام ٿيا، شڪ جاڳيا، الزام گهڙيا، آڱريون ڪڇيون، پٽڪاٽ ٿيا، وچ وارا آيا، پويان چاري هليا، پير کنيا، ويساهه مليا، ڪانبن جيڏن اوھن واريون مينھون ۽ ڳاڙھيون رتيون ڳئون اوڳارينديون رھيون، ڦر رٿائون ڪندا ٽپندا ڪڏندا رھيا، ڳاڙھن، گلابي، ھيڊن، واڱڻائي ڪپڙن جا پلاند ھوائن ۾ ڦڙ ڦڙ ڪندا رھيا.

ماڻس ملوڪان کي گھڙا مٿي تان لھرائيندي چيو: ”ڏيئڙي، ھيءُ چيچڙي جھڙو چولو تھ لاهي ٻيو وجھه، ڪچن وٽان نڪري ويو آھي.“ ملوڪان ڦڪي ٿي، ساڄي ٻانھن ورائي ڏئي: وچان چير مان پاساڙي جو اڇو گوشت پئي ڏنو. ھوءَ ماڻ ڪري گھر جي ڪنڊ ۾ چولو لاهي، سئي سڳو کڻي توپڻ ويٺي. ماڻس اٿي ست ڏيئي چولو ڪسي ورتس ۽ ٻيو نئون سئيءَ چپٽ جو چولو ڪڍي ڏنائينس. اھو ڏيچ جي چولن مان ھو. ”تو صفا ليڪو کڻي لنگھيو آھي! سڄي دنيا اچي گڏ ٿي آھي. تون ڪارو ڪفن وجھيو پئي ھلين. اسان کي دنيا ۾ ڪنڌ کڻي ھلڻ ڪانه ڏيندين؟ دشمنيون کڻي پاڻ تان ڪلايون آني!“ ھن بيحد ڏک ۽ بيوسيءَ جي لھجي ۾ چيو. ملوڪان چپ چاپ کڻي نئون چولو وڌو. ”مٿو تھ ڏس جھڙو ڊٽو! ماڻھن وانگر تيل ڦڙي وجھي ڦٽي ڏيئي وار ڪنھن جاءِ ڪر. جھڙي رچ ٿي پيئي آھين!“ ملوڪان ائين ڪيو. ماڻس وري به اعتراض ڪيو. ”تڪ کڻي پنھنجو منھن تھ ڏس! سڄو ڦلھيار ٿي ويو آھي! منھن ڌوئي گھڻا ڏينھن ٿي ويا آني؟“ جڏھن ملوڪان منھن ڌوئي آئي تھ ماڻس مس مس راضي ٿي. کيس ڳرائڙي وجھي، گل تي چمي ڏيئي چيائين: ”ھاڻ ڏس تھ لڏڻ ڌيءَ ٿي ويئي آھين نه! ھرو ڀرو پاڻ تان ماڻھو ڪلائينا.... ھي ڇا! آئي آءُ مٺي، ڪيڏانھن وڃان!“ ھن گنديءَ جي پلاند سان ملوڪان جي اکين مان وھندڙ بي اختيار ڳوڙھن جي لارن کي اُگھندي، بي وس ٿي چيو. سندس اکيون ڀرجي آيون، ملوڪان کڻي پاڪر وڌس ۽ سندس چاتيءَ ۾ مٿو لڪائي سڏڪا ڀرڻ لڳي.

ھوءَ سڄو وقت خيالن ۾ گم رھندي ھئي. کانئس ڪو سوال ڪيو ھو تھ چرڪ پري وڌيون وڌيون ڪاريون اکيون ڦاڙي وائڙن وانگر نھاڙڻ لڳندي ھئي. سوچي سوچي سندس دماغ ڦاٽڻ لڳندو ھو. ھڪڙا پور ايندا ھئس تھ ٻيا ويندا ھئس. ڪڏھن خيال ايندو ھوس تھ، اھا سڀ منھنجي مغروريءَ جي سزا آھي، جو مون لکن جي مٿ ياروءَ سان سنئون منھن ڏيئي

ڳالهايو به ڪونه. 'ڪڏهن چوندي هئي ته، 'ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن هو ضرور ايندو ۽ اچي کيس وٺي ويندو. راج اعتراض نه ڪندو. هو وڏو ڪامورو هوندو. سڀيئي هٿ ٻڏي کيس سلام ڪري هٿي ويندا.'

هڪڙي ڏينهن پاڻي ڀرڻ ويئي. ڪوهه تي ڪير به ڪونه هو. گهڙا رکي، ڪوهه ۾ پير لٽڪائي سوچيندي رهي. خيال ۾ ڏنائين ته ڪوهه جي تري ۾ يارو ويٺو آهي. 'ٿيو ڏيئي وڃي ساڻس ملان.' ڪلاڪ کن سوچيندي رهي. آخر پاڻ ۾ همت نه ڏنائين، ٻئي دفعي زهر کائڻ جو خيال آيس، پر اهو جٽاءُ ڪري نه سگهيو. خود ماڻس جون قياس ۽ ٻاجهه ڀريل نظرون به کيس نه وڻنديون هيون. کيس اهو بلڪل نٿي وڻيو ته ڪو مٿس رحم ڪائي. هڪڙي ڏينهن ماڻس کان اوچتو سوال پڇيائين: "امان! پاڻ لڏي نه هلون!" ماڻس وائڙي ٿي ويئي. پڇيائين: "ڪيڏانهن؟" "ڪيڏانهن به!" هن ورائيو. ماڻس سندس منهن ۾ نهاريندي رهجي ويئي.

يارو۽ جي اچي کيس وٺي وڃڻ جو خيال سندس دل ۾ گهر ڪري ويٺو رهيو. هڪڙي ڏينهن ماڻس کان پڇي وڌائين، "امان وري ڪڏهن ايندو؟" "ڪير؟" ماڻس نه سمجهندي چيو. هن ڪوبه جواب ڪونه ڏنو. ماڻس کن رکي چيو، "اما، هاڻ ڇا اچي ڪندو ويچارو." پوءِ کيس اوچتو يارو۽ تي ڪاوڙ اچي ويئي. 'هي سڀ سندس قصور آهي. هو چاهي ها ته ڪامورو ٿي هڪدم کيس وٺي وڃي ها. ڪميٽو، بي حيا، بي شرم. باقي هيڏا اٺ ڪتابن جا ڇا جي لاءِ ٿي پڙهيو؟' ماڻس جمعي تي ڪاوڙبي هئي ته کيس اهي لقب ڏيندي هئي. يارو۽ جو هڪڙو ڪتاب اتفاق سان رهجي ويو هو. سو هن کڻي ڏاڍيءَ سنڀال سان لڪائي رکيو هو. ان کي لکي وڃي کولي ڏسندي هئي ۽ ان جي لسن پٺن ۽ تصويرن کي پيار سان هٿ لائيندي هئي. هوءَ هڪ ڏينهن اڪيلائيءَ ۾ وڃي ڪتاب کڻي گهر جي ڪنڊ ۾ ويئي. "ڪميٽو، بي حيا!" هوءَ خار مان پٺا ڦاڙيندي چوڻ لڳي. ڪتاب جون ذريون سڄي گهر ۾ پکڙجي ويون.

ملوڪان هاڻ پاڻ کي بدلائي ڇڏيو. جڻ ڪجهه ٿيو ئي ڪينهي. هوءَ هاڻ هميشه وانگر ڪلندي، تهڪ ڏيندي هئي. زور سان لوڏا ڏيئي جنڊ پيهندي هئي. گهڙي کي اُڇلون ڏيئي، ڪوهه مان چڪيندي هئي. گابي سان رانديون ڪندي هئي. ماڻس سان گڏ نمازون پڙهندي هئي. صبح جو دؤر به ڪندي هئي. فقط ڪنهن ڪنهن ڏينهن اوچتو هوءَ ٽپيءَ ۾ پئجي

ويندي هئي، پر تر ت ئي چرڪ پري اڳي جهڙي ٿي ويندي هئي.

ٻيو سانوڻ به اچي ويو.

اڳينءَ جي مهل هئي. هوءَ ڪوهه تي ويئي ته اتي هڪڙي اڻ سڃاتل مائي ڏنائين. سمجهيائين ته وس تي لڏي آيل آهي. مائي ساڻس ڏاڍيءَ اڪير سان ملي. کانئس نالو پڇيائين: ”يارو توجو ڇا ٿئي؟“ ملوڪان جي دل زور زور سان ڌڙڪڻ لڳي. کانئس تنگن تي بيٺو نٿي ٿيو. ”تون سڃاڻيس ڇا؟“ هن يڪدم پڇيو. ايتري ۾ ٻيون زالون ڪوهه تي اينديون نظر آيون. مائيءَ هڪدم گهڙن ۾ هٿ وڌا ۽ چڻ ته گهڙن کي ٻڌايائين، ”يارو مٿين آچار رات ان وٽ ايندو، جتي تو گابو پئي نهاريو.“ ائين چئي، هوءَ تڪڙي تڪڙي هلي ويئي. جنهن زمين تي ملوڪان بيٺي هئي، اها اوچتو چڻ گهوماتي کائي ڦرڻ لڳي.

ڪونگهرا مس مس بند ٿيا. چؤطرف اونداهي هئي. فقط هڪ طرف ڪجهه ڪاراڻ ڇڏي هئي، جنهن مان خبر پئي ٿي ته در ايڏانهن آهي. هوءَ پهرين نونٺ کي ٽيڪ ڏيئي پاسي ڀر لپئي، پوءِ آهستي آهستي ڪري هنڌ تي آئي ويئي. ڪن ڏيئي ٻڌائين. سندس دل جي زور زور سان ڌڙڪڻ کان سواءِ ڪوبه آواز نٿي ٻڌڻ ۾ آيو. پوءِ هوءَ ڏڪندڙ گوڏن ڀر رڙهي در کان ٻاهر نڪتي، ۽ جمعي جي ڪٽ هيٺان سري ٻنهي کان ٻاهر نڪتي. گتو خوش قسمتيءَ سان در تي ڪونه هو. اڳڻ مان ڪنيل ڪري جو پاڻي اتي هاري ڇڏيائين، پوءِ آهستي آهستي سرندي، رڙهندي، لوڻا هڻندي، سهڪندي، هوءَ گهر ڇڏي ٻاهر آئي.

چؤطرف ٻاٽ اونداهي هئي. طرفن جي ڪابه خبر نٿي پيئي. پريان ڪا وڏي وڏي شيءِ نظر آيس. هوءَ يڪدم بيهي رهي ۽ ڪپ جي ٻوٽي جي ڀر ۾ ويهي رهي. گڇ دير اڪيون ڦاڙي نهارڻ بعد خاطري ٿيس ته ڪو وڻ آهي، ماڻهو ڪونهي. ڊپ وچان کيس سهڪو ٿي پيو هو ۽ هوءَ سڄي ٽڙڪي پيئي. هوءَ وري به اڳتي هلڻ لڳي. اڳيان ڪا شيءِ سرندي ڏنائين. نانگ، هن هڪدم سوچيو ۽ گونگي رڙ ڪري بيهي رهي. ڪيتري دير سندس حواس سن هئا. شايد ڪا ڳوهه هوندي. ٿوري دير بعد اها غائب ٿي ويئي، پر هن مان چُرڻ جي پهچ موڪلائي ويئي. هوءَ اتي ئي پٽ تي ڪروندڙي ٿي پيئي

هئي. اجهو ڪو ماڻهو اچي نڪرندو، پٺيان بابا ۽ ادا جن سجاڳ ٿي پون ته؟ ڊپ ۽ خوف جا هيبتناڪ واڳو سندس ننڍڙيءَ دل کي ڪرڻي ڪاڻڻ لڳا. هوءَ پوئتي وڃڻ لڳي. به ٿي وڪون پري کيس ياد پيو ته، 'يارو سڄي رات ويهي ويهي وري هليو ويندو ۽ سڄي عمر ڪونه ملندو. پوءِ؟'

هوءَ وڌيڪ سوچي نه سگهي. بيوسيءَ وڃان سندس اکين ۾ پاڻي اچي ويو. نه، هن سوچيو، 'اڄ مرڻ جو ڏينهن آهي. ڇا به ٿي پوي، ضرور وينديس.' پوءِ هوءَ ڄڻ اڪيون پوري، موت جي جاڙين وڃان هلندي رهي. مٿس هڪڙو جنون ۽ چريائي سوار هئي. نيٺ وڻ اچي ويو. ڪنهن چيو: "وري ته رڙيون ڪونه ڪنديءَ؟" به مضبوط هٿ سندس چيلهه ۾ لپيڻجي ويا ۽ سندس پير ڌرتيءَ تان ڪڍي ويا. کيس منهن تي، اکين تي، ڪنڌ تي، سيني تي، جسم جي هر هنڌ تي منهن جا ڪهرا وار، گرم چپ ۽ ڏند محسوس ٿيڻ لڳا. هوءَ خوشيءَ وڃان پاڳل هئي.

ڳچ رات گذري ويئي. ڇنڊ نڪري آيو ۽ وڻ جي ٿارين مان هلڪي چانڊوڪيءَ جا ڪرڻا نظر اچڻ لڳا. هوا ۾ ڳهر ۽ نشو هو. سندس پٿن جي هيٺان، واري، ريشمي بستري وانگر ٿي لڳي. اوچتو زبردست گهوگهاٽ ٿيو. ڪا ريل گاڏي پئي مٽي، گاڏيءَ جون بتيون، جهرمر جهرمر چمڪنديون، اونداهيءَ کي اڪيون هڻنديون لنگهي ويون.

پوئينءَ رات ملوڪان چيو، "گهر ڇو ڪونه آئين؟" "اتي اچي تنهنجي مائٽن کي آزار ۾ وجهان؟" "پوءِ تڏهن ڇا ٿيندو؟" "اڄ بندوبست ڪريان پيو." "پوليس وٺي اچي هنن کي موچڙا هٽاءِ." "هنن کي ڪڏ ۾ هڻ. پاڻ پنهنجو رستو وٺنداسين." "ڪهڙو؟" "مائٽن ته توکي ڏيئي ڇڏيو آهي، تون منهنجي ڪنوار ته اڳي ئي آهين." "پر راڄ ته شادي ڪرڻ نٿو ڏي نه!" "راڄ هتي شادي ڪرڻ نه ڏيندو ته پاڻ ٻئي هنڌ هلي ڪنداسون." "پر بابا جن لڏين به نٿا نه!" "پٺهين جن نٿا لڏين ته پاڻ زال مڙس لڏي هلنداسين." ملوڪان شرمائجي ويئي. گهڙي ڪن رکي چيائين: "سو به زال مڙس ٿيون نه!" "زال مڙس ٿيڻ کي ٻيا سڱ ٿيندا آهن ڇا؟ مائٽ راضي آهن. پاڻ راضي آهيون. باقي رهيو ملون. سو به شريعت موجب ڪپي ته ڪونه، پر اهو به هٿ ڪري وجهنداسون." ملوڪان هن دليل بازيءَ جو جواب ڏيئي ڪانه سگهي. آخر جواب ڳولي ڪڍيائين، "پر بابا جن

ته ائين ڪونه ڇڏيندا نه. ”ملوڪان بي وسيءَ سان چيو. ”ته پوءِ تون پلي پٺهين وٽ رهه، اسان جي موڪلاڻي آهي.“ سندس لهجو ملوڪان کي بلڪل ظالم ۽ بي رحم لڳو. کيس هڪڙي لحظي لاءِ ڪانئس ڊپ ٿيڻ لڳو.

هڪڙيءَ گهڙيءَ ۾ هو جڻ ڌاريو، پرائو بنجي پيو. ملوڪان کي مٿس خار اچي ويا. پوءِ هن کيس ڪٿي پاڪر ۾ ورتو ۽ کيس سمجھائيندو رهيو. مگر کيس ڪجهه به ڳالهه سمجھه ۾ نه ويئي. اوچتو آسڙ ٿي ويو. هوءَ وڃڻ لڳي. ”جواب ڏي، منهنجي ٿيندينءَ يا نه؟“ ”آءٌ ڀڄنديس ڪانه!“ ”ڀڄڻ هن ۾ ڪهڙو آهي؟ راج پٺهين کي روڪي ٿو. پاڻ سندس جوابداري لاهي پنهنجي سر تي کڻداسين، بس؟“ ملوڪان کي اها ڳالهه ڪجهه برابر لڳي، پر خاطري نه ٿيس. ٻنهي پاڪر وجهي موڪلايو. ”آءٌ پندرهن ڏينهن وري ايندس.“

ائين ملاقاتون ٿينديون رهيون. هر دفعي ملوڪان جي سيني تان خوفن ۽ انديشن جي ڪانه ڪا ڇپ لهي ٿي ويئي. سندس دل روز وڌيڪ هلڪي، آزاد ۽ پروسو ڪندڙ ٿيندي ويئي. کيس اهو معلوم ڪري ڏاڍي خوشي ٿي هئي ته يارو ماسٽر ٿي ويو هو.

شام جا پاڇا لڙي چڪا هئا. ٻيلي جي گهاٽن ٻيرن جي وٿن تي آڪيرن ڏانهن واپس موٽندڙ پکين جي چرچر تيز ٿيندي ويئي. ڏکڻ طرف درياهه ۾ مهاڻن جون ٻيڙيون واپس پئي موٽيون. هڪڙو تنبي وارو درياهه جو ڪپ ڏيو اڃا به اولهارو پئي ويو. هنجن جي هڪڙي قطار اچي ڪپ تي لٿي. جيستائين نظر ويئي ٿي تيستائين رڳو درياهه هو.

يارو اڃا پر واري شهر مان ڪونه موٽيو هو. ملوڪان جي دل تي گهري آداسي چانئجي ويئي. درياهه جي هن پار ٻيلي ۾ اٽي کين ٻه مهينا ٿي ويا هئا. يارو جي جنهن دوست کين پناه ڏني هئي، سو مٿائن صدقي پيو ٿيندو هو. هوءَ ۽ يارو ڏينهن جا ڏينهن ۽ راتين جون راتيون هڪٻئي جي جسمن ۽ خيالن جي ڪاڪ محل جو سير ڪندا رهندا هئا. جڏهن هو ڪنهن ڏينهن شهر ويندو هو ۽ هوءَ اڪيلي ٿيندي هئي تڏهن سندس روح آداس ٿي ويندو هو.

هوءَ ٽي مهينا اڳ گهران نڪتي هئي. رات جو گهران سڌو اسٽيشن تي چڙهي حيدرآباد آيا هئا. اتي نڪاح وجهايو هئائون. ملوڪان کي سوچي پاڻ تي خفت ٿي ته هڪدم نڪاح

سندس ئي زور ڀرڻ تي ڪيو هو، نه ته يارو ايترو جلد حيدرآباد جهڙي شهر ۾ ظاهر ٿيڻ جو خطرو کڻڻ لاءِ تيار نه هو. ملوڪان کي خبر نه هئي ته نڪاح ڪيڏو ضروري هو. يارو جو پيءُ کين في الحال پاڻ وٽ رهائڻ لاءِ تيار نه هو. ”راڄن جي ڳالهه آهي.“ هن چيو هو. ملوڪان کيس گهڻو ئي سمجهايو ته، ’بابا يارو کي پاڻ پنهنجو پٽ ڪيو آهي ۽ ڪيئن هو سڄي راڄ کي سامهون ٿي بيٺو هو!‘ پر پوڙهي دل پئي هنئي، تنهن ڪري لاچار کين هتي اچي رهڻو پيو هو.

هڪڙو ننڍڙو چٽڪمڙو تتر پڙڪو ڏيئي اچي پريان ٻوٽي ۾ ويٺو. ملوڪان سندس سهڻا رنگبرنگي پڪ غور سان ڏسڻ لڳي. ايتري ۾ ڪنهن پٺيان اچي پاڪر وڌس. سندس منهن خوشيءَ وچان ٻهڪي اٿيو ۽ ورائي کيس کڻي ڳراڙي وڌائين. کيسي ۾ هٿوراڙيون ڏيئي، پاڻ ڪڍي کاڌائين. پوءِ ٻيئي هلندا درياهه جي ڪپ تي ان وٽ آيا، جتي هميشه اچي شام جو ويهندا هئا. ملوڪان پنهنجا پير کڻي پاڻيءَ ۾ وڌا. پاڻي ٿڌو ۽ فرحت بخش هو. سٿڻ کڻي گوڏن تائين مٽي ڪيائين. يارو به ائين ڪيو. پوءِ هن ساڳيو سوال پڇيو: ”پاڻ بابا جن ڏانهن ڪڏهن هلنداسون؟“

”اڃا به ٿي ڏينهن دير آهي.“ يارو بي يقينيءَ طرح چيو، ”اڃا ته تو واري راڄ جا ماڻهو گوڙ بند نٿا ڪن. روز سيد پير وٺيو بابا جي در تي بيٺا آهن.“ پوءِ ٿوري دير رُڪجي چيائين: ”پڙهين ۽ پاڻهين به ميڙ سان گڏ هئا.“

ملوڪان وائڙي ٿي ويئي. ”بابا جن انهن مروانن سان ڇا جي ڪري آيا؟“ پوءِ چيائين، ”بابا کي زور ڪري وئي آيا هوندا ڦڪائيءَ کي پرچائڻ لاءِ باقي بابا ٿو ساڻن اچي!“

”ائين ئي هوندو.“ يارو بي ويساهيءَ سان چيو. ملوڪان کي وري پور آيو. ”ڪڏهن هل ته رات جو لڪي هلي بابا جن وٽان ٿي اچون. الا، ويچارا ڏاڍا خوش ٿيندا!“

”ڏنڊا کڻي اچي، پاڻ کي وٺن ته!“ يارو مُرڪي چيو. ”ها، ڏنڊا ٿا کڻن! بابا ته پاڻ ٻنهي تي ساهه ٿو ڇڏي. سڱ به پاڻ ڏنئين. دشمنن شادي ڪرڻ ڪانه ڏني، سو پاڻ اچي هتي ڪئي، تنهن ۾ بابا جو ڪهڙو ڏوهه؟“ هوءَ يڪساهيءَ چئي وئي.

”سو ته آهي، پر متان چئي ته بنا موڪل ڇو ويا؟“

ملوڪان اهو سوال پاڻ کان ڪيترا دفعا پڇي چڪي هئي. جواب وٽس تيار هو، ”بابا هٿ سان موڪل ڏي ته سڄو راج ويڇاري تي چڙهي نه وڃي؟ بابا کي ٻڌائي اچون ها ته به ڪائٽس ويساهه ڪونه وٺن ها؟“ هن پنهنجي عقلمنديءَ تي پاڻ خوش ٿيندي چيو.

”ڏسون ته لڙ پائي ڪٿي ٿو بيهي. اڃا ته بابا تو واري راج کي پيو آسرن تي هلائي. ويڇاري سڱ ۽ ڀرتي به ڏيئي ڪئي آهي. هو ڪيس جا ڌڙڪا پيا ڏين. ڏسجي ته ڇا ٿا ڪن.“ ملوڪان ٽپيءَ ۾ پئجي وئي.

”ڇا پئي سوچين؟“ ياروءَ کاڌي مٿي ڪير پڇيس. ”پوءِ جي پڙهين چوئي ته موتائي ڏي ته پوءِ مون کي موتائي ڏيندين؟“ هن ڊڄندي ڊڄندي لڄي ٿي پڇيو، جڻ ڪيس اهو سوال نه پڇڻ کپي.

واقعي يارو باهه ٿي ويو، ”تو مون کي بي غيرت سمجهيو آهي ڇا؟“

ملوڪان يڪدم پيار مان ڳراڙي پائي چيس، ”هاڻ ڪاوڙ ڍري ڪر؛ مون چرچو ٿي ڪيو.“
الائي ڪيترا ڏينهن گذري ويا.

هو قلعي کان هيٺ هڪڙي بوسائيل گهٽيءَ ۾ رهندا هئا. گهر تمام سوڙهو ۽ اونداهو ٿي لڳو. هوءَ زبان سان ڪانه ڪڇي پر دل ۾ چيائين، ’جبل تڏهن ههڙو هوندو!‘ ٻاهر گهٽيءَ ۾ ٻارن، ٽانگن، ماڻهن، گاڏين جو هُل ۽ شور ٻڌي ٻڌي سندس مغز جڻ ڦاٽڻ لڳو، پر ٻئي ڏينهن جڏهن ياروءَ ڪيس هڪڙو ڪارو برقعو، سنڊل، هڪڙو ليڊي هئملٽن جو جوڙو، پائوڊر، ڪريم ۽ هڪڙو نقلي ارينگن جو جوڙو وٺي ڏنو، تڏهن هوءَ خوشيءَ ۾ نٿي ماپي. جڏهن برقعو پاڻي ڪيل ڏنائين، تڏهن ننڍڙي ٻار وانگر ٽپا ڏيڻ لڳي. هڪدم اعلان ڪيائين: ”بابا جن کي به ڪڏهن وٺي اچي ڪيل ڏيکارينداسين نه؟“ ياروءَ هائو ڪئي. شهر ۾ ايترا ماڻهو، ايتريون شيون، ايتريون روشنيون ڏسي، هوءَ حيران ٿي ويئي. يارو ڪيس قسمن قسمن شيون ۽ ميوا وٺي ڏيندو هو.

پر هو گهڻو وقت شهر ۾ رهي نه سگهيا. غيرحاضريءَ سبب ماستريءَ مان جواب ملڻ بعد يارو حيدرآباد ۾ خانگي نوڪريءَ لاءِ ڊوڙي ڊوڙي ٽڪجي پيو پر ڪامياب نه ٿيو. ازانسواءِ شهر ۾ هو کلم ڳلا هلڻ کان به ڊڻو ٿي. پٽس جو فصل به هيل ڪونه ٿيو هو، سو ڍل ۾ لاچار هو. آخر هو تنڊي محمد خان پاسي

هڪڙي ڳوٺ ۾ وڃي رهيا، جتي کيس هڪڙي ننڍڙي زميندار وٽ سٺ رپين جي منشي گيري ملي ويئي.

جهرڪيءَ جي چرچر تي هوءَ جاڳي پيئي. ڪنڌ هيٺان ياروءَ جي ٻانهن ڪڍي، سندس مٿين ٻانهن لاهي، پاسو بدلائي، تنگون آجيون ڪري، پٺ ڀر ٿي ته کيس تنگن تي ٿڌ مڃسوس ٿيڻ لڳي. هن تنگ ڊگهيڙي، پير جي آڱوٺي ۽ وچين آڱر سان هڪڙو ڪپڙو چڪي هٿ ۾ ڪيو. پوءِ پاڇن جي زنانن بخين کي هٿ لائي، پڪ ڪري، پاڻ لڳي.

”يارو! يارو!“ هن کيس ڏونڌاڙيندي چيو. ياروءَ کيس آهستي ڌڪ هڻي، ”چڏ ته سهي.“ چئي، پاسو ورائي، وري سمهي پيو.

”مون کي چاهي، ڀلي ٻنپهرن تائين اهڙو سٺو پيو هج. ڀلي ماڻهو اچي ڏسنئي!“ ملوڪان ناز سان چيو، ”بي افعالو!“ هن دل ۾ پيار سان چيو. تڏهن کيس ياد آيو ته ڪلهه هو ٻيئي وڙهيا هئا، تمام گهڻو. هونئن ته هو هاڻ اڪثر تڪو ٿيندو هو، پر ڪلهه ائين ٿي لڳو جڻ هيءُ اهو يارو ئي ڪونه هو. ڳالهه به ڪجهه ڪانه هئي. پاڙي واريءَ مائيءَ جو پٽ بيمار هو، تنهن کي ياروءَ کان پڇڻ کان سواءِ پنجاهه رپيا آڌارا ڏنا هئائين. مائيءَ خدا جا واسطا پئي وڌا ۽ اچي سينڌ ڏنائين ته صبح جو ڪڪڙ وڪڻي پئسا موٽائي ڏينديس، پر مائي پئسا موٽايا ڪونه. هوءَ مائيءَ سان وڙهي بيهي رهي هئي، پر مائي قسم کڻڻ لڳي ته ڪڪڙ جا پئسا اڃا مليا ئي ڪونهن.

يارو بازار ٿي ويو. وٽس پئسو ڪونه هو. ملوڪان کان گهريائين ته هن سڄي ڳالهه ڪري ٻڌايس. هو باهه ٿي ويو. ”اسين پيڙيءَ جي ٿوڻي لاءِ پيا سئون ڏيون ۽ هيءَ ڪنوار سخاوتون ڪندي وٽي!“ ملوڪان کي پنهنجي غلطيءَ جو احساس اڳي ئي هو پر ياروءَ جو اهڙو ڪڙو ڳالهائڻ کيس ڏکيو لڳو.

”ڪي لک ڪونه لڻجي ويا آني، هي وٺ! وڃي وڪڻي پنهنجا رپيا لاهه.“ ياروءَ کي ايڏو ڪاوڙيل ڏسي، ٻانهن مان چانديءَ جا چوڙا لاهي کيس اڇلائي ڏيندي چيائين.

ياروءَ کي ويتر خار لڳي ويا، ”هن جو دماغ ته ڏس ڪٿي آهي؟ پيڻيان اسين تو لاءِ ڪري پنهنجو اگر تگر ناس ڪري، روزگار وڃائي، گهر گهاٽ، مٺ مائٽ ڇڏي، شڪارين وانگر لڏا ڪنڌن ۾ وجهي، ڙلي مٺا آهيون. تو اسان کي ڪٿي پولڙو

ڪري نچايو آهي. ٿوري ڳالهه ٿي چئجيئي ته منهن ۾ ابرڪيو اچين! ڪميني ڪنهن جاءِ جي!"

ملوڪان جو منهن ڦري ويو. واڪو ڪري چيائين، "تون ڙلي مٺو آهين باقي آءُ بشت ۾ ڪر پيئي آهيان! اهڙو جي گهر گهاٽ وارو هئين ته توکي ڪنهن لاچار ته ڪونه وڌو هو. آءُ توجي پويان ته ڪانه پئي هيس."

"هاڻ وات بند ڪر نه ته هڻين ٿو پادر ٻوٽ وارو!"
"ٻوٽ وارو پادر وڃي ما....." هن جي وات مان نڪري ويو. ۽ پاڻ کي روڪي ئي روڪي، تنهن کان اڳ تڦڙ ٺڪاءُ ٿي ويو. پوءِ ٻيو، ٽيون، چوٿون، هوءَ ڙني ڪانه، البته ڳوڙها روڪي ڪانه سگهي. سڄو ڏينهن هڪٻئي سان ڪونه ڳالهايون. رات جو سٽا ته هوءَ پاسو ورائي سمهي پيئي. ياروءَ مٿس ٻانهن رکڻ جي ڪوشش ڪئي ته اها ڌڪي ڇڏيائين. پوءِ جڻ پنهنجي منهن چيائين: "مون کي بابا جن وٽ ڇڏي اچ، نه ته آءُ منهن مٿو کڻي وينديس هلي."

"تر ڏيڻ منهنجي سر تان! صبح جو چوٽيءَ ۾ جهلي، هلي ٿو پٺهين کي ڏيو اچين!"

"هلي ڏي! پوءِ ڪٿي منهنجي قسمت. تون به وڃي مائٽن ۾ سُڪي ٿيءُ."

"آءُ ٿيان نه ٿيان، تون ته وڃي پٺهين جي هندوري ۾ لڏا! تون خوش ته آءُ خوش!"

"ها، مون لاءِ مريو ٿو وڃين! توکي هئي به ڏينهن پنهنجي دل خوش ڪرڻي، سا ڪيئي، هاڻي..." ڪانئس جملو پورو نه ٿي سگهيو.

يارو پاسو ورائي سمهي رهيو. ڪلاڪ گذري ويو. پوءِ ياروءَ کيس اٿلائي، سندس منهن پاڻ ڏانهن ڪيو. هوءَ پاڻ کي ڇڏائڻ لاءِ ڦٽڪڻ لڳي، پر سندس زور نه هليو. "مروان مون کي ڇڏا! دشمن! توجو مون ۾ وڃي ڇا؟" هن ياروءَ کي خار مان رانيو ٿا هڻندي ۽ چڪ وجهندي ۽ ڌڪ هڻندي چيو، پر ياروءَ جي ٻانهن ۽ تنگن کيس سوگهو ڪري ڇڏيو. هوءَ هڻي هڻي نستي ٿي پيئي. ڳوڙهن جي نئن اٿلي پيئي.

"سڄي دنيا دشمن ٿي پيئي آهي، ان جا خار تو مان نه ڪڍان ته ٻڌاءِ ڪنهن مان ڪڍان؟" ياروءَ سندس ڪن ۾ اٿاهه پيار سان پڻ پڻ ڪندي چيو.

”وڙهيو پنهنجن سان آهي يا پروان سان؟“ هن شڪايت جي نموني گهٽيل گلي سان چيو.

”توکان سواءِ ٻيو منهنجو دنيا ۾ ڪير آهي؟ تون به ٿي مون کي ستائين!“

ملوڪان جي دل تان هڪ ڳري چپ لهي ويئي. سڌڪا جاري رهيا، پر هاڻ اهي خوشيءَ جا هئا. پرسان سٿل مرد لاءِ سندس دل ۾ پيار ۽ همدرديءَ جي آئل اچي ويئي.

”مون کي پنهنجي بابا جن وٽ ڇڏي اچ!“ هن ڳوڙها اُگهندي چيو.

”۽ آءُ؟“ ياروءَ پڇيو.

”تون به وڃي پنهنجي مائٽن عزيزن، ڪڙم قبيلي ۽ راڄ ڳوٺ پيڙو ٿي!“

”منهنجو مائٽ عزيز، منهنجو ڪڙم قبيلو، منهنجو راڄ ڳوٺ سڀ تون آهين!“ ياروءَ آهستي آهستي هڪڙو هڪڙو اکر ڇڻو ڪري چيو. ملوڪان جواب ڏيڻ بدران کڻي پاڪر پاتس. انهن لفظن کان پوءِ هوءَ هزارين مارون ٻيون به کائڻ لاءِ تيار ٿي وڃي ها.

راتوڪي ڳالهه ياد ڪري، سندس منهن تي مرڪ تري آئي. ’ههڙي رانجهن سان ڪهڙا ليڪا؟‘ هن دل ۾ چيو. يارو سٽو رهيو. صبح جي روشنيءَ جا ڪرڻا سندس منهن تي پئي پيا. ’الا ڪيڏو نه لهي ويو آهي. ويچارو ڙلي ڙلي، ڊوڙي ڊوڙي، ڳٽين ۾ ڳري فنا ٿي ويو آهي. ڪپڙا ڦاٽي ويا آهنس. بوٽ جو ترو به گسي ويو آهيس. منهن ۾ اڳوڻي مٽيا ئي ڪانهيس. اڪيون ئي ڌرا ڏيئي ويون آهنس. مٿان وري کيس آءُ تنگ ڪريان!‘ هن سوچيو، ’هاڻي ڀلي ڇا به چئي. آءُ جواب ڪانه ڏيندي سانس.‘ هن دل ۾ انجام ڪيو.

هو پڪڙجڻ جي ڊپ کان هڪ هنڌ ٽڪاءُ ڪري نه سگهيا. ڪيترائي ڳوٺ بدلايائون. هر هنڌ ماڻهن جون اڪيون سوال پڇنديون هيون. سندن نرڙ تي ناراضگيءَ جا گهنج ۽ ڪڏهن ڪڏهن ڪنهن نامعلوم دڙڪي جا آثار هوندا هئا ۽ پوءِ نيٺ جيڪي ٿيڻو هو سو ٿيو. رات پنڄي ويئي. يارو گهر ڪونه موٽيو. هو پاسي واري شهر ۾ ڪم سان ويو هو. هوءَ در وٽ بيهي بيهي، وري اندر آئي. پٽ کي ڏوئي ڏيئي وري اچي بيٺي ۽ اتي بيٺي رهي. تان جو ڳوٺ جون روشنائون وسامي ويون، ڪٿا پوئڪي پوئڪي ٽڪي پيا. چوڪرن جي راند جو هل به

ڪڏهوڪو بند ٿي ويو. فقط تارن پري رات هئي ۽ پاڻ هئي. 'ڪنهن دوست سان رهاڻ ۾ لڳي ويو هوندو. ڳالهين جو شوقين ته اڳيئي آهي، سچ لهي ويو هوندس. هاڻ گس ۾ هوندو. هينئر ڀوري مٽي آيو هوندو. ايندي شرط چوندو، "پيٽيان اڃا دير ٿي ويئي. ڳالهين ۾ لڳي وياسين. چڱو پلا پٽ ڏي، جلدي ڪر، بک مان ساهه ٿو نڪريم." يا جنهن ڪم سان ويو آهي، تنهن ۾ دير ٿي ويئي آهيس. مردن جا ڪم آهن. زال ته ڪانهي جيڪا گهر ۾ واندي ويئي هوندي... پر ايڏي دير ڪرڻ نه کپيس، اڃا اچي ته ساڻس فيصلو آهي، چوانس ته، "آءُ اڪيلي زال ماڻهو، ڪمزور دل، نهاريو نهاريو لاچار ٿيو پوان ۽ تون ايڏنهن سنگت سان رهائون ڪندو وتين." هن دل ۾ چيو.

پر جڏهن آڏي ٿي ويئي، تڏهن سوچيائين، 'خدا ڪري رڳو اچي نڪري، دير جو فڪر ڪونهي. اکر به ڪونه چوندي سانس، رڳو الله ڪري ڪٿي ٿڪي نه پيو هجي! رب منهنجا، رڳو ڪٿي رات نه رهي پوي، باقي دير سان پلي اچي. آءُ ڪڇنديس به ڪانه. هوءَ اچي بستري تي ويئي. ويهندي ويهندي اچو ڏينهن ٿي ويس. سندس اکيون سڄي پيون هيون. سنڌ سنڌ ۾ سور هئس. ڳلن تي هٿ رکي ڏنائين. مڇ پئي ٻريا! سڄو ڏينهن لنگهي ويو. هاڻي هوءَ وڌيڪ وقت پاڻ کي دلڙا ڏيئي ڪانه سگهي، انديشن ۽ خوفن جا زهريلو نانگ هاڻي سندس چاٽيءَ تي ڊوڙون پائڻ لڳا. 'مون کي ڇڏي ويو؟ نه. مائٽن سان ملڻ ويو. نه! مون کي ضرور ٻڌائي وڃي ها. واٽ ۾ ڪنهن بگهڙ... نه نه، متان ڪنهن موٽر يا ڪنهن لاريءَ هيٺان... رب منهنجا، منهنجا مالڪ، خير سلامتيءَ سان آڻيس. آءُ ڇندي سانس به ڪانه ته ڪٿي هئين؟ مون کي ماري ڇڏڻ پر کيس موٽائي آڻ، مون اڪيليءَ جي آڌار کي، منهنجي سر جي تاج کي موٽائي آڻ. مون کي ڏوهن جي سزا ڏي، بيمار ڪر، جڏو ڪر، انڌو ڪر، لولو ڪر، پر هن کي ورائي مون کي ڏي. مون بي واهه کي پرديس ۾ چورو متان ڪرين منهنجا مولا... 'کيس روئندي، پاڪاريندي، ٻيو ڏينهن به لنگهي ويو. ٽئين ڏينهن به هوءَ اونڌو منهن ڪري لاش بڻي پيئي هئي. منجهس هاڻ روئڻ جي پهچ ئي ڪانه هئي.

وڇينءَ مهل هو آيا. اڳ ۾ يارو هو. ياروءَ جو منهن چچريل ۽ سوئل هو. سبتيءَ اک هيٺان وڏو ڪارو داغ هوس. مڇون

پتيل هيس، هلندي پئي ٿاڀڙيو. سندس اکيون هيٺ هيون، ڄڻ ته تارا ڪليءَ سان ٺوڪيل هئس. مٿي تي نٿي سگهيا. سندس منهن تي دهشت ۽ هراس ڇانيل هو. سندس پويان هڪڙو ٿلهو ڪارو ماڻهو پستول سان هو. ٻيو بندوق وارو هو. سڀني کان پويان وڏيرو جاڙو هو.

ملوڪان دانهن ڪري وڃي ياروءَ کي ڇهڻي. يارو ڄڻ ڪنهن مشين وانگر پوائتي آواز ۾ ڪنڌ هيٺ ڪري چيو، ”به ڏينهن تنگيو پئي ماريائون، سڄي ڪانه ڪيم. پوءِ امان کي اُگهاڙو...“

”اڙي بس ڪر اهي ڪهاڻيون. وٺ وڏيرا رن کي چوٽيءَ کان. هاڻي پناهه ڏيڻ وارا رن پُٽ هلي ڏيکار. سڄي سڄي ٻڌائج، نه ته وري ساڳيو حال ٿيندي!“ ٿلهي ڪاري پستول واري صوبيدار، ياروءَ کي ٽُڙ هڻي چيو، ”رن، سٿ ۾ پونگڙا وجهون ئي ها، پر دعا ڪر وڏيري جاڙي کي، جنهن جو لحاظ اٿئون، نه ته تون به ماءُ... ياد ڪرين ها.“ هن ملوڪان کي ٽڏو هڻندي چيو.

گاڏي اسٽيشن جي ويجهو پوندي وئي. ’الائي هن تيشن تي لاهيندا يا نه؟ ڪهڙي خبر ٻاهران ئي ٻاهر ڪنهن جي حوالي ڪري ڇڏين. بابا جن کي خبر ئي ڪانه پوندي. رڳو شل بابا جن مان ڪو ماڻهو مون کي ڏسي وٺي!‘ جيڪي ٿيو هو، تنهن تي هن سوچڻ نٿي چاهيو. هن ڪجهه ڪرڻ چاهيو ٿي. هاڻ سندس وارو هو. هوءَ ياروءَ کي ضرور حاصل ڪندي. هن سڄي ڳالهه واٽ ۾ ئي سوچي ڇڏي هئي. ’بابا کي چونديس، ڪيئن به ڪري هن ڳوٺ مان هلي اُتر ۾ رهون. اتي ٻنيون گهڻيون، بابا نه مڃيو ته ڪيئن به ڪري کيس مڃائينديس. ٻيو بابا کي چونديس ته ڪٿان به اڏارا سڌارا پئسا وٺي صوبيدار کي ڏيئي، ياروءَ کي ڇڏائي اچي. ياروءَ لاءِ بابا سر جي ست ڏيندو. پوءِ سڀ گڏجي هلي هيڪاندا رهنداسين.‘ هن سوچيو. ’بابا کي سربستي ڳالهه ڪري ٻڌائينديس ته ياروءَ سان ڪهڙا حال ٿيا آهن. مون سان ڪهڙيون جُنيون ٿيون آهن. پوءِ بابا ضرور مڃيندو. بابا منهنجي ڳالهه ڪڏهن به ڪونه موٽائيندو. رڳو خدا ڪري بابا سان گڏجڻ ڏينم.‘ انهيءَ فيصلي تي پهچڻ بعد هن جي بدن ۾ ڄڻ ساهه پيو. ’ياروءَ جي ڳالهه ٻڌي، بابا، امان، جمعو سڀئي باهه ٿي ويندا. آءٌ جڏهن لڏڻ جو چونديس تڏهن بابا پهريائين دل هڻندو، ڳڻتيون پڇائيندو، امان

۽ جمعو به ٻڌتر ڪندا، پوءِ آخر امان منهنجو پاسو وٺندي ۽ جمعو به. پوءِ بابا به مڃيندو، ضرور مڃيندو. کيس خبر هئي. سڀ خبر هئي. پر بابا چوندو، تون بنا موڪلائي ڇو وئين؟ اوچتو ذهن جي ڪنڊ مان هزار دفعا اڳ پيدا ٿيل سوال وري پيدا ٿيو ۽ ان جو اڳي ئي هزار دفعا سوچيل سمجھيل جواب وري اچي حاضر ٿيو.

بابا، تون پاڻ بي وس هئين، چيوسين ته، هونئن توتي متان راڄ ناراض ٿئي، تنهن ڪري پنهنجي منهن وڃي جيڪي توکي ڪرڻ نٿي ڏنائون، سو ڪيوسين. پر جي ڪٿي ناراض به ٿيو ته به بابا جي ڪاوڙ لاهڻ آسان. کيس جڏهن اسان جي حالت جي خبر پوندي، تڏهن ازخود قياس اچي ويندس. مائٽ رحم جو گهڙو آهي. ائين جمعي ڪيترا جڏا ڪم ڪيا آهن، پر به ٽي ڏينهن ڪاوڙجيو وري نريو وڃي. مون تي ته جمعي کان گهڻو آر آهيس. بابا مونجو ڍول آهي. هن فخر مان سوچيو، رڳو بابا تائين پهچان سهي، پوءِ خير... جيئن جيئن انهيءَ ڳالهه تي گهڻو سوچيندي رهي، تيئن تيئن سندس اميدون وڌيڪ مضبوط ٿينديون ويون. رڳو خدا ڪري بابا سان هڪ ڀيرو ملي سگهان. هن دل ۾ چيو.

کيس اسٽيشن تي لاهي ڳوٺ ڏانهن وٺي هليا. هيءُ گس ته سڌو اسان جي گهر وارو ورتو اٿن. هن سرهائيءَ سان سوچيو. پوءِ جڏهن سامهون ڳوٺ جي زالن مڙدن جو ميڙ پنهنجي گهر جي اڳيان ڏٺائين ته کيس خاطري ٿي وئي. گهر! هن سڀني ماڻهن وچان پٽس کي سڃاڻي ورتو. پرسان ماڻس بيٺي هئي. مردن ۾ جمعو به هو. هوٽ 'بابا' چئي، پٽس ڏانهن وڌي..... ۽ پوءِ جمعي کيس لٽ هڻي. ٻانهن ٽڪر ٿي ويئي. هوٽ ٻاڪار ڪري پٽس کي چنڀڙي پئي. "بابا!" هميشه وانگر، عادت موجب، جيئن اڳي هريل هئي، ننڍي هوندي وانگر جڏهن جمعو کيس ماريندو هو ۽ پاڻ روئي چوندي هئي: "بابا، بابا! مون کي جمعي مڪون هنيون آهن." ۽ پٽس کيس مٿي تان هٿ ڦيرائي، پاڪر پائي، جمعي کي ڪن مان جهلي چونڊو هو، "ڇو ڙي حرامي! پيٽ کي ڪو ٿو مارين؟ دلا، توجو مغز ڦريو آ، ڇا؟"

پر ڪلهه پٽس کيس مٿي تان هٿ ڦيرائي، پاڪر پائي، جمعي کي ڪن مان ڪونه جهليو. سندس اکين ۾ ڌڪار ۽ ڪاوڙ جا مڇ هئا، جنهن کي ڏسي هوٽ دهلجي ويئي هئي.

هن نفرت مان کيس ڏکو ڏيئي، مٿان ٿڦڙ وهائي ڪڍي هئي. ڀڳل ٻانهن هوندي به کيس محسوس ٿيو ته ان ٿڦڙ کيس لٺ کان وڌيڪ ايڏا ڏنو، ۽ پوءِ جمعي کيس ڪهاڙيءَ جو منڍ مٿي تي هنيو هو. هوءَ پٺ تي رت جي تلاءَ ۾ ٻل ڏيڻ لڳي هئي. پوءِ ڇاڇهنس وروءَ مٿان لت هڻي هيس، پوءِ؟ ۽ پوءِ هوءَ هتي، ههڙي حالت ۾ هئي.

’ان مهل به ڪنهن ڪونه ڇڏايو، هيٺر به ڪو ڪونه ڇڏائيندو.‘ هن سوچيو.

اوچتو هڪ عجيب خيال آيس. ’ادا جمعي کي مٿون ڪريان.‘ هن سوچيو، ’گچيءَ ۾ پلاند وجهي، پيرن تي سسي رکي، روئي، ليڙاڻيون ڪري چوانس: “ادا تون منهنجو امان جو پٺ ڪونه آهين! سٺو ادا ڪونه آهين! آءُ تنهنجي ننڍڙي پيڻ ڪانه آهيان! جنهن کي تون سدائين ڪلهي تي کڻي گهمائيندو هئين، جيڪا تنهنجي آگر جهلي، ڦڏڪ ڦڏڪ ڪري، تنهنجي پويان، ماسي حاجران جي گهران لسي وٺڻ هلندي هئي، جيڪا وڏي ٿي ته توکي پنهنجي خرچيءَ مان گڏ ڪيل پئسن مان پٺ ۾ ٽنگ ڪري، چار چار آنا پيڙين لاءِ ڪڍي ڏيندي هئي، جيڪا امان مري وڃڻ کان پوءِ توکي ٽولر ڪڍندي هئي، ڪپڙا ڏوٽي ڏيندي هئي، جنهن کي تون وڏيري جاڙي جي ڌيءَ جنان ڏانهن نياپو پهچائڻ لاءِ موڪليندو هئي، جيڪا توتان راڳ ڪڍندي هئي.

”ادل منهنجو چوڏهين جو چنڊ، پينر پلي پلي ٿو اچي.“ جيڪا جڏهن پوليس توکي وڏيري جاڙي جي ڍڳي جي چوريءَ ۾ جهلي ويئي هئي، تڏهن ٽي ڏينهن ٽي راتيون ٻاڪاريندي رهي هئي، توکي مڇون پٽي، منهن سڄائي، مار ڏيئي، مرڻينگ ڪري، گهر موڪليو هئائون، تڏهن جنهن توکي پاڙي جا پورهيا ڪري گيهه جا ڍڪ پرايا هئا ۽ راتين جون راتيون تنهنجي ڪٽ جي ڀرسان ويهي وهائي ڇڏيون هيون. ادا، جمعا، منهنجا ڀاءُ مون کي جيئندان ڏي، پوءِ آءُ توکي ڪلهوڪا ڪهاڙين جا ڌڪ، رتن جا وهيل ڪٽورا ۽ هيءَ حالت به دل جان سان معاف ڪري ڇڏينديس ۽ جيئن چوندين تيئن ڪنديس.“

لڙڪن جون سيرون پاڻمرادو وهي اٿي هليون. سندس چپ ٽرڪڻ لڳا. وات ٿورو پٽيو، ڇپ تارونءَ طرف اڀري پر سور وڇان کانئس سڏڪو نڪري نه سگهيو. نه، هن سوچيو. سندس اکين اڳيان ڪلهوڪو جمعو ڦري آيو. هن سوچيو ته،

اهڙي شيءِ اڳ به ڪٿي ڏٺي هيم. هوءَ ياد ڪرڻ لڳي ۽ ياد اچي ويس. سندس ٻلي ڏاڍي شرير هوندي هئي. روز الائي ڪٿان ڪوئا جهلي ايندي هئي. سڄو ڏينهن پئي رانديون ڪندي هئي، جاري تان ڦيهيءَ تي، ڦيهيءَ تان سندس ڪلهي تي، اتان وري ڇت ڏانهن پيئي ٽپندي هئي. هڪڙي ڏينهن هن ٻليءَ جون دانھون ٻڌيون، ڊوڙي وڃي ڏٺائين ته ڪڙو وڏو رڇ جهڙو بجر گُٽو ٻليءَ کي دسي، رانپوٽن سان چيري رهيو هو. گُٽي جي منهن تي هڪ عجيب، ڊيڄاريندڙ ڌڪار ۽ خونخوار وحشت هئي، جيڪا هن اڳي ڪنهن به شيءِ ۾ ڪانه ڏٺي هئي. پوءِ ڪيترا دفعا خواب ۾ ان بجر گُٽي جي شڪل ڏسي ڊڄي اُٿندي هئي. ڪلهه جمعي جي شڪل کيس ڪيترا سال اڳ جي اها وساريل وحشي ۽ ڌڪار ڀريل شڪل ياد اچي ويئي. اهڙي خونخوار شيءِ اڳيان ليلائڻ! هن ٿڪ اُچلڻ جي ڪوشش ڪئي پر ٿڪ سندس سڄيل چپن کان ٻاهر وڃي نه سگهي.

ٻاهر ڪو گُٽو پونڪي اُٿيو. ٻيو گُٽو پونڪيو، پوءِ ڪيترا گُٽا پونڪڻ لڳا. هن جو مٿو سور کان هاڻ بلڪل ڦاٽو ٿي. کيس چپن تي ۽ گلي ۾ خشڪي محسوس ٿيڻ لڳي، ”پاڻي!“ تصور ۾ اهو سوچي هوءَ ڏکي ويئي ته هاڻ پاڻي شايد سندس لاش کي پٽي تي نصيب ٿئي، سندس دل زور زور سان ڏڪڻ لڳي، پر پوءِ کيس پنهنجو پاڻهن سڪون اچي ويو. هن جو دماغ وري سوچڻ لڳو. جيڪڏهن سوچڻ بند ٿي ڪيائين ته بدن جي زخمن جو سور برداشت نٿي ٿي سگهيو. سوچڻ ڪري سندس ڌيان ان چرئي سور تان ڪجهه هٽي ٿي ويو. هن خوامخواه سوچيو ته جيڪڏهن جيئري رهيس ته پوءِ ڇا ٿيندو؟ هن تصور ۾ پاڻ کي پوڙهي عارب جي زال 13 سال اڳ مري ويئي هئي، تنهن سان نڪاح ۾ ڏٺو.

کيس ياد آيو ته جڏهن خميسي ملين جي ڌيءَ بچان، موسي ماستر سان پڇي ويئي هئي، تڏهن ان کي سيڪٽ ڏيڻ لاءِ کيس حاجي جمعي سان پرڻايو هئائون. بچان سڄي ڳوٺ جو نڪ هوندي هئي. اچي اچي جهڙي پٺاڻي. ليمڪ ڀريل ڪاريون ڪٽوريل اکيون، چيلهه تائين وار، ڪپڙي لٽي، ٺاهه ٺوهه جي شوقين. شاديءَ غميءَ تي ٻاهر منجهه نڪرندي هئي ته ماڻهن جا وات ڦاٽي ويندا هئا. حاجي جمعي سان پرڻجڻ کان پوءِ ٻارهن مهينن ۾ چؤ ته الائجي ڇا مان ڇا ٿي

ويو. سڄي سڙي سُڪي ڪارائجي ويئي. مُنهن جا هڏ نڪري آيس، ڏيرن ماري ماري، منهن مٿا پڇي پٽ ڪري ڇڏيس. اها بچان ڏسيو ماڻهن کان هاءِ نڪري ٿي ويئي. سپڪا چوندي هئي، ”بس امان قسيامت!“ عارب سان گڏ سمهڻ جو تصور ايندي ئي سندس لڳ پو، ڪراهت ۽ نفرت وچان ڪانڊارجي ويا. بار بار کيس هڪ پوائتي ڪُتي جون خونخوار نظرون پاڻ کي ڏاڙهينديون نظر آيون.

هن هڪ هڏن جي پڇري کي گهڙا مٿي تي کڻي هلندو ڏٺو، جنهن جا بغل ڦاٿل هئا، پير هلندي هلندي ٿاڀڙيا پئي. زالن کيس ڏسي پاڻ ۾ سُس سُس ڪري پئي چيو، ”امان شل نه ڪنهن جو پاڳ ڦٽي!“ هن محسوس ڪيو ته اڄ کان پوءِ هوءَ ڪڏهن ڪنهن کي سڄي دل سان ادا ۽ ابا سمجهي نه سگهندي. هوءَ ڪنهن مٿل پوت وانگر هيڏي هوڏي پٽڪندي رهندي ۽ پوءِ جنهن تصوير کي هن در دروازا ڏيئي، ڪلفن ۾ بند ڪري ڇڏيو هو، سا اوچتو در دروازا پڇي، ڪلف ٽوڙي سندس سامهون اچي بيئي. چچريل ۽ سوئل منهن. اک هيٺان وڏو ڪارو داغ. هيٺ ڪُٺل اکيون ۽ اهو غيرانساني پوائتو آواز. ’به ڏينهن تنگي پئي ماريائون، سڄي ڪانه ڪيم. پوءِ امان کي اُگهاڙو...‘ هوءَ وڌيڪ سوچي نه سگهي. هن وڌيڪ سوچڻ نٿي چاهيو ۽ سندس دل مان جيئڻ جو چاهه ۽ مرڻ جو ڊپ صفا ختم ٿي ويو. اوچتو در ڪُٺي پيو. سندس دل جي ڌڙڪ ڙڪجي ويئي. هن پنهنجي بدن کي سيٽي، ڪهاڙيءَ جي ڌڪ لاءِ تيار ڪيو. هن پنهنجي بدن ۽ روح ۾ موت کي گهڙندي محسوس ڪيو. ڪو اندر گهڙي آيو.

”چوري ڪيئن آهين؟“ هن پُٿس جو هٿ پنهنجي مٿي تي ڦرندي محسوس ڪيو. سندس روح مان گونگي ريهه نڪتي، ”بابا!“ هن سڏڪا پري چوڻ چاهيو، ”بابا! تو مون کي چو ماريو؟ بابا؟ بابا!“

”مائٽ کي لعنت آهي ابا!“ پُٿس آهستي چيو، ”ننگ جهڙي ڳالهه آهي، نه ته...“ سندس گلو پرڄي آيو. پوءِ هو پڻ پڻ ڪندو ڪجهه چوندو رهيو، پر هن ڪجهه ڪونه ٻڌو. ’سپ ڪوڙ‘ هن سوچيو، ’سپ ڪوڙ! ڏکيءَ مهل زال ذات جو ڪهڙو پيءُ ڪهڙي ماءُ کيس ائين لڳو ڄڻ هن جهان ۾ هوءَ اڪيلي آهي. چؤطرف رات ئي رات آهي. الاڻي چو روح تي ان خوفناڪ رات پئجي وڃڻ ڪري هوءَ عجيب سڪون محسوس

ڪرڻ لڳي. کيس ائين محسوس ٿيڻ لڳو، جڻ پاڻ ڪا ٻي آهي
 ۽ هيءَ تڏي تي پيل، ڦٽيل ۽ سڄيل، بدن چڙيل ۽ زخميل روح
 واري چوڪري ڪا ٻي آهي. کيس ان چوڪريءَ تي ڏاڍو قياس
 اچڻ لڳو، 'ڏاڍي ٿڪي پئي هوندي ويچاري.' هن سوچيو،
 'سمهي رهه ملوڪان، اڏي سمهي پو!' هن دل ئي دل ۾
 همدرديءَ سان ان چوڪريءَ کي چيو ۽ چوڪريءَ جو بدن ڍلو
 ٿيڻ لڳو. کيس ننڊ اچڻ لڳي.

”پاڻ کي گهڻو جهليم گهڻو جهليم، پر مائٽ جي دل نه
 رهي. پاڻين کان لڪي آيو آهيان. مون کي معاف ڪر، چوري!
 ابا! ملوڪان!“

نظريه اسلامستان

[گذريل مهيني 8 جون 1990ع تي، دولت خداداد اسلامستان جي ڏهين سالگرهه جي موقعي تي، اسلامستان جي مرد آهن، قائد اسلام، حضرت ”ناتوان لکنوي“ آمريڪا جي مشهور اخبار ”نيويارڪ ٽائمز“ جي نمائندي ”پيٽر هئز لهرٽ“ کي هڪ تاريخي انٽرويو عنايت ڪيو، جنهن ۾ قائد اسلام، اسلامستان جي فلسفي، نظريه ۽ مقصدن تي ڀرپور روشني وڌي. اسين نهايت فخر سان قائد اسلام جي منظوري ۽ نيويارڪ ٽائمز جي شڪريه سان مذڪور تاريخي انٽرويو جو ترجمو قارئین ”هلال اسلام“ جي خدمت ۾ پيش ڪري رهيا آهيون. 7 جولاءِ 1990ع، ايڊيٽر هلال اسلام، دهلي جديد.]

پيٽر: اڄ مملڪت خداداد اسلامستان کي قائم ٿئي ڏهه سال پورا ٿيا آهن. اسلامستان جي تصور، نظريه ۽ تاريخ بابت سوين ۽ هزارين ڪتاب لکجي چڪا آهن، پر نيويارڪ ٽائمز جا پڙهندڙ اسلامستان جي ڪهاڻي توهان جي وatan ٻڌڻ چاهين ٿا؟

قائد اسلام: اڄ جنهن بهشت جي ٿڪري، کي اسين دولت خداداد اسلامستان چئون ٿا، سو 1980ع کان اڳ هڪ اونداهو ۽ ويران رڻ پٽ هوندو هو، جنهن ۾ گهڻي پاڳي جانور ۽ بلائون رهنديون هيون.

پيٽر: اڃا!

قائد اسلام: جي. فقط ايڪڙ بيڪڙ هنڌن تي ڪي قديم غيرمذهب وحشي قبيلا رهندا هئا. ڪٿي ڪٿي ننڍڙا ڳوٺ به هئا، جن کي وحشي ماڻهو پنهنجا شهر سڏيندا هئا. پوک لاءِ ته ٺهيو، پر پيئڻ لاءِ به پاڻي ڪونه ملندو هو. تنهن ڪري پوک جو نالو نشان به ڪونه هو.

پيٽر: واقعي! پر معاف ڪجو...

قائد اسلام: توهان کي حيرت ٿي آهي، واقعي آهي به حيرت جهڙي ڳالهه. اسلامستان جي ههڙن عالیشان جرڪندڙ شهرن ۽ شاندار ٻنين کي ڏسي ڪير اعتبار ڪندو ته هيءُ ساڳيو اهو ويران رڻ پٽ آهي. جنهن ۾ ٿورا سال اڳ گذرڻ وٺڻ ڏيندا هئا. اسلامستان جي حيرت انگيز ترقي هن صديءَ جو سڀ کان وڏو واقعو آهي. پيٽر: توهان بجا فرمايو ٿا، پر مون کان شايد ڪٿي سمجهڻ ۾ ڪا غلطي ٿي آهي. ڇا توهان واقعي چيو ته هتي اڳ رڳو رڻ هو؟

قائد اسلام: جي بلڪل. پيٽر: ۽ هتي رڳو جهنگلي ماڻهو رهندا هئا؟ قائد اسلام: بلڪل.

پيٽر: ۽ ... ۽ هتي پاڻي به ڪونه هو ۽ شهر به ڪونه هئا؟ قائد اسلام: اصل نه. مثال طور اسلامستان جو هيءُ تخت گاهه دهلي جديد، جنهن تي سڄي ايشيا فخر ڪري ٿي، سو ۽ هوڏانهن نئون لکنؤ، الهه آباد ٿاني ۽ نئون آگرو، اهي سڀ اڳي گمنام ڳوٺڙا هئا... پيٽر: پر اهي ته جڳ مشهور تاريخي شهر قاهره، بغداد، دمشق ۽ بيت المقدس آهن، جن تي اوهان نوان نالا رکيا آهن!

قائد اسلام: ٿي سگهي ٿو ته مقامي جهنگلي پنهنجن اڳوڻن ڳوٺڙن کي شايد قاهره وغيره جهڙن ڪل جهڙن نالن سان سڏيندا هجن.

پيٽر: انهن جا نالا هاڻي برابر پيا آهن، پر اهي اسلامستان کان اڳ به سڄيءَ دنيا ۾ مشهور شهر هئا. قائد اسلام: اها اسلامستان جي دشمنن جي پروپيگنڊا آهي. اڳ هتي ڪوبه شهر ڪونه هو.

پيٽر: اڃا! ڇا توهان چيو ته هتي پاڻي ڪونه هو. اسان پڙهيو آهي ته هن علائقي ۾ هزارين سالن کان نيل، فرات ۽ دجله جهڙيون زبردست نديون وهنديون آهن. اهي ڪيڏانهن ويون؟

قائد اسلام: معاف ڪجو مون کي، قديم جاگرافيءَ سان ايتري گهري دلچسپي ڪانهي. ٿي سگهي ٿو ته هتي اسلامستان کان اڳ ڪي برساتي نيون وغيره وهنديون هجن، جن جا اهڙا واهيات نالا هجن. بهرحال هينئر اسان ئي عظيم

الشان درياهه وهيا آهن. يعني نئين گنگا، نئين جمنا ۽ نوتوان ندي، جا هن خاڪسار جي نالي پٺيان سڏجي ٿي.
 پيٽر: منهنجي خيال ۾ اها اڳي نيل ندي سڏبي هئي؟
 قائد اسلام: مون اڳ ئي عرض ڪيو آهي ته اڳي هتي ڪابه ندي ڪانه هئي.

پيٽر: جيڪڏهن آءُ ڪا غلط ڳالهه ڪريان ته مون کي معاف ڪجو. بهرحال، آءُ فقط وضاحت چاهيان ٿو. تاريخ ۾ اسان اهو پڙهيو آهي، ته جنهن علائقي جو نالو اسلامستان رکيو ويو آهي، سو عراق، شام، مصر ۽ فلسطين جي مشهور ملڪن کي گڏي هڪڙو ملڪ بڻايو ويو آهي. انهيءَ اتحاد جي تحريڪ عرب اڳواڻن صدر ناصر، صدر سادات، ڪرنل معمر القذافي، ياسر عرفات ۽ ٻين عرب اڳواڻن جي اڳواڻيءَ هيٺ هلائي وئي ۽ هڪ لمبي جدوجهد کانپوءِ فلسطين کي آزاد ڪرائي هڪ يڪي عرب رياست ٺاهي ويئي. جنهن تي پوءِ اوهان يهار مان آيل مهاجرن اسلامستان نالو رکيو.

قائد اسلام: (مُرڪي) منهنجي خيال ۾ في الحال ايتريون غلط بيانيون ڪافي آهن. دنيا کي خبر آهي ته اسلامستان 1980ع ۾ ٺهيو. ان کان اڳ هتي ڪجهه به ڪونه هو. ناصر، سادات ۽ ٻيا مقامي ماڻهو، جن جا عجيب نالا توهان ورتا، اهي ايڏيون وڏيون ڳالهيون سوچي به نٿي سگهيا. تاريخ گواهه آهي ته جڳ مشهور اسلامي مفڪر حضرت وهي وهانوي اسلامستان جو خواب ڏٺو. حضرت ظريف جبلپوريءَ ان جو تصور پيش ڪيو. حضرت نقش فرياديءَ ان تصور جي تصوير ڇڻي. حضرت بيانبازي ان جي حمايت ۾ تقرير جا شعلا پڙڪايا. حضرت ترٽ تماشائيءَ ان جي حمايت ۾ مظاهرن جو انتظام ڪيو ۽ پنج لک اردو پرستن هن فقير فقير جي اڳواڻيءَ هيٺ مشرقي پاڪستان مان هجرت ڪري اچي اسلامستان بڻايو.

پيٽر: اڃا!... خير وڏي ڪمال جي ڳالهه آهي جو توهان عربن جهڙي سرڪش قوم جي اڳواڻي حاصل ڪري سگهيا آهيو.

قائد اسلام: پيٽر صاحب! معاف ڪجو، توهان اسلامستان جي قانون جي زد ۾ اچي رهيا آهيو. توهان کي معلوم هجي ته اسلامستان ۾ ”عرب“ ۽ ”قوم“ جا لفظ ممنون ٺهرايا ويا آهن... پر خوشقسمتيءَ سان اسان کي پاڪستان تي قبضو

ڪرڻ... منهنجو مطلب آهي ان کي پاڪ بنائڻ جو وسيع تجربو هو.

پيٽر: جي ها! پاڪستان تي قبضي ڪرڻ ۾ واقعي توهان جي ماڻهن ڪمال ڪيو.

قائد اسلام: اها اوهان جي زره نوازي آهي! بهرحال، اسان کي مشرقي پاڪستان ۾ اسان جي مظلوميت واري ڳالهه ڪم آئي. مقامي جاهل وحشي اسان جي مظلوميت جا قصا ٻڌي چڪر ۾ اچي ويا، ۽ اسان کي پاڻ وٽ اچي پناهه وٺڻ جي دعوت ڏنائون. جتن پنهجي وڌيڪ معتبري ڏيکارڻ ۽ اسان تي زُعبُ وجهڻ لاءِ اسان جون دعوتون ۽ مهمانيون ڪيون. پنهنجا گهر ۽ ڳوٺ اسان کي رهڻ لاءِ ڏنائون. پوءِ توهان پاڻ سمجهي سگهو ٿا.

پيٽر: جي ها! توهان ٻن سالن اندر پنجاهه لک ٿي ويا. قائد اسلام: جي ها. هر ڪنهن پنهنجا مائٽ عزيز ۽ واقف گهرايا... پر پوءِ به ڪافي محنت ڪرڻي پئي. مقامي جتن جي خوشامد ۽ تعريف جا درياهه واهڻا پيا. کين اردودانيءَ جا سرٽيفڪيٽ ڏيڻا پيا. ريڙهڙن ڊڄڻ ماڻهن کي بگهڙن، چيٽن، شينهن، هاٿين ۽ گنبدن جا زُعبدار لقب ڏيڻا پيا. مطلب ته ڇا ڇا نه ڪرڻو پيو! نيٺ خدا جي فضل و ڪرم سان ڪوششون ثابت پيون ۽ مقامي جاهل پاڻ ۾ اهڙو وڙهي پيا جو لاچار ملڪ جي سالميت، بقا ۽ سندس نظرياتي سرحدن جي حفاظت لاءِ حڪومت جو سڄو بار اسان کي کڻڻو پيو.

پيٽر: معاف ڪجو اهي نظرياتي سرحدون ڇا آهن؟ قائد اسلام: اها اسان جي سياسي ۽ نظرياتي ايجاد آهي. جنهن جو راز فاش ڪرڻ في الحال ملڪي مصلحتن جي خلاف آهي.

پيٽر: جناب قائد اسلام، آءٌ، منهنجي اخبار ۽ ان جا پڙهندڙ اوهان جي هن حقيقت افروز انٽرويوءَ لاءِ توهان جا بيحد ثورائتا آهن. هاڻي مهرباني ڪري هڪ ٻئي مسئلي تي ڪجهه روشني وجهندا. هتي جي مقامي ماڻهن کان ٻڌجي ٿو ته کين ڪي شڪايتون آهن. سندن چوڻ آهي ته سندن زمينون، ڌنڌا، بولي ۽ ثقافتون ڪسيا ويا آهن؟

قائد اسلام: اها يهودين ۽ سندن شرپسند ايجنٽن جي پروپيگنڊا آهي. سرزمين اسلامستان خدائي امانت آهي، جيڪا سنڀال لاءِ ڪجهه وقت مقامي ماڻهن جي حوالي هئي.

هندستان مان اسان مهاجرن جي اچڻ بعد اها امانت صحيح وارثن کي ڪلپين تي ڏني ويئي، ۽ مقامي ماڻهن کي امانت جي ڳري بار کان آڇو ڪيو ويو. اسلامستان جي حڪومت قومي اتحاد، استحڪام، اسلامي عدل ۽ انقلابي سڌارن جي علمبردار آهي. حڪومت جي نظر ۾ مقامي ۽ مهاجرن جو فرق رکندڙ غدار آهن. اسلامستان جا سڀ باشندا هڪجهڙا آهن، سڀ مهاجر آهن. انهيءَ قومي مقصد خاطر ئي مقامي ماڻهن کي سندن مال ملڪيت ۽ گهرن کان آڇو ڪري، ڳوٺن شهرن مان ڪڍي صحرائن ڏانهن موڪليو ويو آهي، ته جيئن اهي به مهاجر سڏائڻ جا هڪجهڙا حقدار ٿي سگهن، چنانچه هو وڏي فخر وچان پاڻ کي نوان سنڌي سڏائين پيا.

ٻوليءَ بابت ڪنهن به قسم جو فرق، زيادتي، مجبوري يا پابندي ڪانهي. هر ڪو آزاديءَ سان اردو ڳالهائي لکي پڙهي سگهي ٿو. مقامي ماڻهن کي تازو مشاعرن ۾ شامل ٿيڻ ۽ شعراءِ ڪرام کي داد ڏيڻ جو به حق ڏنو ويو آهي. اردو بابت ڪابه زبردستي ڪانهي. جيڪو اردو نٿو ڳالهائي سگهي، تنهن کي تازن لساني اصلاحن ۾ ڇپ رهڻ جو مڪمل حق ڏنو ويو آهي. اردو نه ڳالهائي سگهڻ جي ڏوهه ۾ جيڪي مجرم سزائون کائي رهيا آهن، تن سڀني جون سزائون اڌو اڌ گهٽائڻ جو مون تازو اعلان ڪيو آهي. جن جون اڌ سزائون پوريون ٿيون تن کي آزاد ڪيو ويو آهي.

جيتري قدر مقامي ڄاهلن جي عربي لهجي ۾ ڳالهائڻ تي قانوني بندش جو تعلق آهي، ته تجرباتي طور ڇهن مهينن لاءِ رات جو 12 وڳي کانپوءِ صبح جو 5 وڳي تائين پنهنجي گهر ۾ مقامي عربي لهجي ۾ ڳالهائڻ وارن تي ڪوبه قدم نه کنيو ويندو. توقع آهي ته انهيءَ عرصي اندر هو ايتري اردو سيکي وٺندا جو گهرن ۾ نظريه اسلامستان ۽ ملڪي قانونن جي ڇڪڙي ڪرڻ کان بچي پوندا.

جيتري قدر نوڪرين جو تعلق آهي، ان سلسلي ۾ ڪوبه فرق روا نه رکيو ويو آهي. اسلامستان هڪ ترقي پذير معاشري کي جنم ڏنو آهي، جنهن ۾ هر شخص پنهنجي صلاحيتن جو جوهر ڏيکاري گڏيل خوشحاليءَ ۾ هڪ جهڙو ڀائيواري ٿي سگهي ٿو.

نوان مهاجر عرف سابق مقامي ماڻهو باوجود علمي طرح پوئتي هٽڻ جي نهايت اعليٰ صلاحيتن ۽ لياقتن جا مالڪ آهن، جن جي اظهار جو کين پرپور موقعو ڏنو ويو آهي. مثال طور:

سابق مقامي ماڻهو بهترين ميزبان، اعليٰ درجي جا شتربان، باڪمال ڪاٺير، هوشيار گڏهيون چاريندڙ... ۽ سڀ کان وڏي ڳالهه ته لائق ۽ فرمانبردار ڪڙم جا ويري آهن. تنهن ڪري اهي ڏندا ملڪ جي سابق مقامي ماڻهن لاءِ مخصوص ڪيا ويا آهن. جيڪڏهن هڪ طرف نوان مهاجر عرف سابق مقامي ماڻهو اصلي مهاجرن لاءِ مخصوص ڪيل چند ڏندا ملڪ جي سابق مقامي ماڻهن لاءِ مخصوص ڪيا ويا آهن. جيڪڏهن هڪ طرف نوان مهاجر عرف سابق مقامي ماڻهو اصلي مهاجرن لاءِ مخصوص ڪيل چند ڏندا نٿا ڪري سگهن. ته ٻئي پاسي اصلي مهاجر به نون مهاجرن يا سابق مقامي ماڻهن لاءِ مخصوص ٿيل ڏندن ۾ هٿ وجهي نٿا سگهن. مثال طور: ڪوبه مقامي ماڻهو سرڪاري ملازم، واپاري، وڪيل، ڊاڪٽر، آبادگار، مل مزدور، اخبار نويس، گورنر، وزير يا صدر وغيره جا چند مخصوص ڏندا قانوني طور نٿو ڪري سگهي، ته ساڳئي وقت اصلي مهاجر وري ڪاٺيرن، گڏهيون چاريندڙن ۽ بار ڊوئيندڙن، ڪڙم جي وڃڻ جي پيشن ۽ ڪاروبارن ۾ دست اندازي نٿا ڪري سگهن. مطلب ته اسلامستان جي فلسفه مساوات ۽ اسلامي عدل کي پوريءَ ريت نافذ ڪيو ويو آهي ته جيئن هرڪو پنهنجي پيدائشي صلاحيتن کان ڪم وٺي اسلامستان جي مملڪت خداداد کي گل و گلزار بنائي.

پيٽر: مقامي ماڻهن جو چوڻ آهي ته جيتوڻيڪ قرآن اسان جي عربي ٻوليءَ ۾ نٿو. اسلام جو پيغمبر اسان منجهان هو. اسلام پهريائين اسان وٽ آيو ۽ اسان ئي اهو ڏنيا ۾ ڦهلايو. اسلام جا مقدس شهر اسان جي ملڪ ۾ آهن، ته به اسلامستان جي حڪومت ۾ اسان کي مسلمان نٿو ليکيو وڃي؟

قائد اسلام: ممڪن آهي ته ڪي مقامي شرپسند ۽ يهودي ايجنٽ انهيءَ يهودي پروپيگنڊا کي ڦهلائيندا هجن. انهيءَ پروپيگنڊا جو جواب اسان جي پريس ۽ ريڊيو وغيره بار بار ڏيئي چڪا آهن، تڏهن به آءٌ هڪ دفعو وري به ڏنيا اڳيان وضاحت ڪرڻ لاءِ تيار آهيان. پهرين ڳالهه ته عربيءَ نالي ڏنيا ۾ ڪابه ٻولي ڪانهي...

پيٽر: جي!؟

قائد اسلام: مون عرض ڪيو ته عربيءَ نالي ڏنيا ۾ ڪابه ٻولي ڪانهي. لکنؤ جي اسپاس جي هڪ ديهاتي علائقن جا

ماڻهو اردو ڳالهائڻ ۾ 'اري بهئي، اري بهئي' جو تڪيه ڪلام گهڻو استعمال ڪندا آهن. انهيءَ تڪيه ڪلام سبب سندن اردو لهجي کي 'اري بهئي' لهجو سڏيو ويندو آهي، جو لفظ پوءِ ڪثرت سان استعمال ٿيڻ سبب بگڙجندو بگڙجندو اربي يا عربي لهجو ٿي پيو. اها آهي حقيقت، جنهن کي يهودي پروپيگنڊا باز ڦيرائي هڪ ٻولي بڻائي وڌو آهي.

پيٽر: اڃا!... پر... پر... پيغمبر اسلام کي به ته شايد رسول عربي سڏيو ويندو آهي. اسان پڙهيو آهي ته پاڻ عرب شهر مڪيءَ ۾ ڄاوا ۽ مديني ۾ رهيا. اهي شهر به ته عرب شهر آهن نه....

قائد اسلام: اوهان شايد اردو پريس جي تازي تحقيقات جو گهٽ مطالعو ڪيو آهي. ان تازي تحقيقات مطابق مڪو ۽ مدينو دراصل اوڌ جي پهاري علائقي جا ٻه قديم شهر هئا. جتي پاڻ سڳورا تولد ٿيا ۽ رهيا. ممڪن آهي ته هتي جي مقامي وحشي قبيلن انهن شهرن جي هاڪ ٻڌي، پنهنجي رڻ پٽ جي بستين تي به اها نالا لکيا هجن. باقي رهيو رسول پاڪ کي غير اردو علائقي جو باسندو سڏڻ جو سوال، سو جناب پيٽر صاحب، ڪوبه مسلمان ۽ اسلامستان جو اصلي مهاجر باسندو رسول پاڪ جي شان ۾ اها گستاخي ۽ توهين هرگز برداشت نه ڪري سگهندو. اسان ناموس رسول تان سر ڪٽائڻ وارا غلام اهڙين ذليل تهمتن هڻڻ واري جي زبان تارونءَ کان چڪي ڪپي ڇڏيندا آهيون....

پيٽر: معاف ڪجو، مون کي پنهنجي ان ڄاڻائيءَ تي بيحد ندامت ۽ شرم آهي. اميد ته توهان منهنجي جهالت کي نظرانداز ۽ معاف ڪندؤ...

قائد اسلام: جناب اسين مهذب ۽ شائسته قوم آهيون. اسان توهان کي نه، پر شرپسندن ۽ يهودي ايجنٽن کي مجرم سمجهون ٿا. هونئن به نقل ڪفر، ڪفر نه باشد.

پيٽر: ڀلا خير، ٻيو نه ته به هتي جا ماڻهو اصل کان وٺي مسلمان ته آهن نه....

قائد اسلام: پيٽر صاحب توهان به واقعي ڪمال ٿا ڪريو! جڏهن اڃا هتي نظريه اسلامستان ۽ مملڪت اسلامستان ئي ڪونه ٺهيا هئا. اڃا اسان هجرت ڪري هتي آباد ٿي ڪونه هئاسين، ته پوءِ هتي اسلام ڪٿان آيو، جو هتي جا ماڻهو اصل کان مسلمان هجن؟

پيٽر: جناب قائد اسلام مون کي خبر نٿي پوي ته ڪهڙو سوال پڇان ڪهڙو نه پڇان! اسان ماڻهو ڪيترا نه اڻ ڄاڻ آهيون!.... ڀلا هاڻ جڏهن اسلامستان ٺهيو آهي ۽ توهان خيرن سان هجرت فرمائي هتي تشریف فرما ٿيا آهيو، تڏهن ته ڀلا هو مسلمان ڇٽا نه؟

قائد اسلام: جناب هاڻ توهان خود مون کي حيرت ۾ ٿا وجهو! توهان جي ملڪ آمريڪا ۾ سوين سالن جي گڏ رهڻ کانپوءِ به گهڻا ريڊ انڊين وحشي ۽ گهڻا ڪارا شيدي بدلجي مهذب گورا نه ٿي سگهيا آهن. ان جي پيٽ ۾ اسان وٽ رڳو گذريل ڏهن سالن جي قليل عرصي ۾ سوين مقامي وحشي پورا مسلمان تسليم ٿي چڪا آهن. هزارين وحشين کي اڏ مسلمان ۽ انهن کان ٿيڻ کي پاءُ مسلمان جون سندن ملي چڪيون آهن.

پيٽر: پاءُ مسلمان؟ سندن؟
قائد اسلام: ظاهر آهي ته هرڪو لڏو پنڄو ته مسلمان ٿي نٿو سگهي! تنهن کانسواءِ جي ڪنهن ۾ ڪٿي اهڙيون لياقتون هجن به، ته به ماڻهو هڪڙي ڏينهن ۾ ته مسلمانيءَ جو سڄو ڪورس پاس ڪري ڪونه سگهندو.

پيٽر: اڃا! واقعي.... بجا فرمايو ٿا. ڀلا مسلمانيءَ جي ڪورس ۾ ڪهڙا ڪهڙا ڪم شامل آهن؟

قائد اسلام: اهو ڪورس هرو ڀرو ايڏو لمبو چوڙهو ڪونهي. بس اردو ٻولي ۽ ادب لکڻي انداز بيان، ٻوليءَ جي ثقافت، مغل درٻارين جي تهذيب تي مڪمل عبور ۽ قدرت هجڻ ڪپي. مثال طور: جيڪو مقامي ماڻهو عرف نئون مهاجر پان ٺاهڻ جا 72 طريقا، فرشي سلام جا 63 قسم، چوڙيدار پاڄامن جون 32 طرزون، نڙيءَ مان اردو اچار ڪيڻ جا 163 نمونا، نمري ۽ دادري جا 420 ڀلڻا، مني پور ناچ جون 117 ڦيريون پائڻ سڪي وڃي ٿو. تنهن کي اسين هڪدم پاءُ مسلمان ڪريون ٿا ۽ باقاعدي کيس اهڙي سندن ملي ٿي. مڪمل مسلمان ٿيڻ جو ڪورس البت ڪجهه وڌيڪو ۽ ڪجهه وڌيڪ ڏکيو آهي، پر ڪو واقعي ذهين ۽ محنتي ماڻهو ڏهاڪو کن سال لڳاتار محنت ۽ جانفشاني ڪري ته ڪو سبب ناهي جو کيس ڪاميابي نصيب نه ٿئي. هيستائين سڄا سارا 203 ماڻهو مسلمانيءَ جو فل ڪورس پاس ڪري مسلمان سڏائڻ جو مڪمل حق حاصل ڪري چڪا آهن.

بهرحال سڀ ڪجهه ماڻهوءَ جي محنت ۽ ڪوشش جو ڪم آهي.

پيٽر: برابر، هاڻي ڀلا آئيندي جي پروگرام تي ڪجهه روشني وجهندا؟

قائد اسلام: اسان جي آئيندي جو پروگرام سڄيءَ دُنيا کي معلوم آهي - انسان ذات کي متحد ۽ منظم ڪرڻ، انسانيت جو شان بلند ڪرڻ ۽ اسلامي تهذيب کي عام ڪرڻ.

پيٽر: انهيءَ سلسلي ۾ ڪي نوس قدم؟

قائد اسلام: اسان دُنيا جي ڪيترن ملڪن لاءِ نظريا تيار ڪري ورتا آهن. ڪن لاءِ ڪري رهيا آهيون. مثال طور: نظريه ايران ۽ نظريه افغانستان تيار ٿي چڪا آهن. انهن ٻنهي نظرين جا خواب به ڏسجي چڪا آهن ۽ تصور به پيش ٿي ويا آهن. هاڻ رڳو آخري منزل وڃي رهي آهي يعني مظلوم ۽ ڦريل لُٽيل مهاجرن جي هجرت جي. سو عنقريب پاڪستان ۾ رهندڙ اسان جا ماڻهو پنهنجي هم وطنن سان فساد شروع ڪرڻ وارا آهن. انشاءَ الله تعاليٰ سال اندر خونريز دنگا شروع ٿي ويندا ۽ اسان جا 'ڦريل لُٽيل مظلوم' جا قافلا رُٿيل ملڪن ڏانهن هجرت شروع ڪندا.

پيٽر: اتحاد به هميشه جي دستور موجب....

قائد اسلام: جي ها! بس ڪليم، جاين ۽ زمين جون الايمينٽون، نظريه افغانستان ۽ ايران جو پرچار، نظرياتي سرحدن جي حفاظت ۽ نيٺ سڄي ملڪ جي ذمي واري ڪٿڻ.

پيٽر: جي ها، مون سمجهيو... ڀلا روس ۽ آمريڪا بابت توهان جا ڪهڙا خيال آهن؟

قائد اسلام: چڱو ٿيو جو ياد ڏياريو. توهان کي مبارڪ هجي جو نظريه آمريڪا به تيار ٿي چڪو آهي، بلڪه ان تي عمل به ٿي چڪو آهي. توهان قائد آمريڪا جناب فساد الله آبادي جو واشنگٽن ۾ ڏنل ڪلهوڪو پريس بيان پڙهيو آهي؟

پيٽر: اهو صاحب انهن 5 هزار بهاري مهاجرن مان ته ناهي، جيڪي آمريڪا سرڪار آمريڪا ۾ اچڻ ڏنا هئا...

قائد اسلام: جي ها، فرمايو اٿن ته آمريڪا کي ريڊ انڊين شيڊين سان اندروني ۽ ڪيوبا، ميڪسيڪو ۽ ڪئناڊا مان ٻاهريون خطرو آهي. اڌ لک مهاجر آمريڪي پنهنجي خون جي آخري قطري تائين آمريڪا جي نظرياتي سرحدن جي حفاظت

ڪندا ۽ غدارن، وطن دشمنن ۽ ڌارين جي ايجنٽن جي پاڙ پٽي
چڏيندا.

پيٽر: چئبو ته نظريه آمريڪا به ٺهي ويو ۽ قائدِ آمريڪا به
بنجي ويو!... تمام سٺو. مون کي خبر ئي ڪانه پئي ته هيٽرو
سارو ڪم ٿي ويو!

قائدِ اسلام: توهان کي اڃا گهڻيون خبرون ناهن، پيٽر
صاحب! مثال طور: توهان کي خبر آهي، ته توهان اڄوڪي
ڏينهن ۾ ڇا ٿي ويا آهيو؟
پيٽر: جي نه!؟

قائدِ اسلام: توهان جو نالو اڄ صرف جناب پيٽر هئڙ لهرت
آهي. سڀاڻي کان اسلامستان جي سموري پريس، ريڊيو ۽
ٽيليويزن توهان کي توهان جي نئين نالي ۽ لقب سان ياد
ڪندا. اڄ کانپوءِ توهان جو سڄو نالو آهي- رئيس الانصار،
شيرِ آمريڪا، حڪيم الامم، دانائي مغرب، حضرت بطرس
النيويارڪي دامه اقباله!.... ڪيڏانهن ڪيڏانهن؟
پيٽر: معاف ڪجو! مون کي مٿي ۾ چڪر اچي ويو آهي....
آءٌ هلاڻ ٿو...

قائدِ اسلام: ترسو! ترسو! اڃا منهنجو ڪلام ڪٿي ٻڌو آٿو؟
ترسو! اڙي! حضرت پطرس کي روڪيو!.....

(نيويارڪ ٽائمز تاريخ 1 جولاءِ 1990ع تان ورتل)
(ماهوار سهڻي 1972ع)

سچ جو ڏينهن

دل، گردي ۽ ققڙن بدلائڻ جي ڪامياب آپريشن کان پوءِ دنيا جي چوٽيءَ جي سائنسدانن جي ذهنن ۾ هڪ اڃا به انوکي ۽ انقلابي ايجاد ڪرڻ جو خيال پيدا ٿيو! ڇا ائين ممڪن نه آهي ته، ڪا اهڙي دوا ايجاد ڪجي، جنهن جي ڪارائت سان ماڻهن جو ذهن بدلجي وڃي؟

مثلاً، ڪو ڪنجوس آهي ته ان دوا جي استعمال سان سخي ٿي پوي، گيدي بهادر ٿي پوي، شرابي پرهيزگار ٿي پوي وغيره؟ ڪن سائنسدانن جا خيال اڃا به مٿي آڏامڻ لڳا. ڇو نه سڄين قومن جون ذهنيون هڪ ئي ڌڪ سان بدلائي ڇڏجن؟ درحقيقت ڪيترن سائنسدانن اهو ڪم لڪ چپ ۾ ٻي جنگ عظيم کانپوءِ ئي شروع ڪري ڇڏيو هو پر ڪاميابي هر ڀيري کانئن گسائي ٿي وئي. آخر 1968ع جي زبردست ڪاميابين سندن راهه مان آخري رڪاوٽون دور ڪري ڇڏيون.

- آمريڪا ۽ جرمنيءَ جي سائنسدانن اهڙا انجڪشن تيار ڪري ورتا، جن جي ڇهن مهينن جي ڪورس استعمال ڪرڻ کان پوءِ ماڻهن جي ذهينتن ۾ زبردست ڦيرو اچي ويو پر انجڪشنون مهانگيون ٿي پيون ۽ عرصو وڌيڪ درڪار هو، تنهن ڪري سنڌرلينڊ جي مشهور نوبل پرائيز مليل سائنسدان ڊاڪٽر پال هارجورڊ جي اڳواڻيءَ هيٺ وڌيڪ تحقيقاتون ڪري نيٺ اهڙو پائونڊر تيار ڪيو ويو، جو تمام سستو هو ۽ هڪدم فائدو ٿيو ٿي.

اوائلي تجربن لاءِ دنيا جي مختلف چونڊيل علائقن تي هيلي ڪاپٽرن ذريعي پائونڊر چٽڪارڻ جو پروگرام ٺاهيو ويو. اهي ٽڪرا ڪهڙا هئا، تنهن جي ڪنهن کي به خبر ڪانه هئي. مختلف علائقن تي مختلف ذهينت پيدا ڪرڻ وارو پائونڊر چٽڪاريو ويو. مثلاً: ڪٿي رحم ۽ قربانيءَ جو، ته ڪٿي حيا ۽ اخلاق جو، ته ڪٿي حب الوطنيءَ ۽ حق گوئيءَ جو وغيره.

اتفاق سان دنيا جي انهن ٽڪرن ۾ سنڌ کي به شامل ڪيو ويو ۽ مٿس رات جو سڃاڻپءَ وارو پاڻوڊر چٽڪاريو ويو. ٻئي ڏينهن فجر جو جيئن ئي هاڪرن، اخبارون پهچايون، تيئن ئي پاڻوڊر جا اثر ظاهر ٿيڻ لڳا.

اخبارن جا ٻيا ته سمورا صفحا پاڻوڊر چٽجڻ کان اڳ ۾ ڇپجي چڪا هئا، باقي ايڊيٽوريل صفحا رهجي ويا هئا، جي سڀ کان آخر ۾ ڇپيا هئا. هڪڙي اخبار جا سڄو وقت پنهنجي مالڪ جي حمد و ثنا ۾ مشغول هجڻ ڪري بدنام هئي، تنهن پنهنجي ايڊيٽوريل نوٽ ۾ لکيو هو، ”ڪيڏي نه شرم جي ڳالهه آهي جو اسين چند چانديءَ جي سڪن جي عيوض پنهنجو ايمان وڪڻندا رهيا آهيون ۽ وطن جي غدارن ۽ قوم فروشن جي شان ۾ قصيده پڙهندا رهيا آهيون! جنهن پنيور کي باهه لڳل هئي، ان ۾ ويهي پيٽ خاطر وطن کي وساري خود مطلب چمچن جي ساراهاهه جا ڍڪ ڀرڻ ڪيڏي نه بي حياتي آهي!..“

ٻي اخبار جنهن جو پيشو ئي وطن دوستن تي چغليون هڻڻ، مٿن بهتان مڙهڻ، نوجوان نسل کي خوار خراب ڪرڻ هو ۽ جنهن بابت سڀني کي خبر هئي ته اها آمريڪا جي جاسوسي کاتي جي پاڪستاني ملازم جماعت جي اثر هيٺ آهي، تنهن لکيو: ”ڪير ٿو چئي ته اسين ٻين کان پوئتي آهيون؟ جيڪا قوم اسان جي اڄوڪن عظيم شاعرن ۽ اديبن جهڙو لافاني ۽ بي مثال شعر ۽ ادب پيدا ڪري سگهي ٿي، جيڪا قوم اسان جي اڄوڪي انقلابي نوجوان نسل جهڙو املهه انساني فصل اُڀاري سگهي ٿي، تنهن کي گهٽ ۽ پوئتي چوڻ وارا يا بيوقوف يا بي ايمان آهن.“

اها ڪا گهٽ خوشيءَ جي ڳالهه آهي، جتي آمريڪا جو جاسوسي کاتو هيڏي آسانيءَ سان ۽ هيڏي وڏي تعداد ۾ هر طبقي مان پنهنجا ايجنٽ ۽ چمچا تيار ڪري سگهيو آهي، اتي اهو بدنام ۽ رسوائِي زمانه جاسوس ادارو اسان جي وطن ۾ بريءَ طرح ناڪام ويو آهي ۽ جيڪي اڳرين تي ڳڻڻ جيترا ايجنٽ هٿ ڪري سگهيو آهي، سي به عوام ۾ خوار ۽ خراب ٿي چڪا آهن.

”...بهرحال، اسين مطالبو ڪنداسين ته، جيڪي اخبارون ۽ سياسي جماعتون آمريڪي جاسوسي کاتي جي اشاري تي نچي ۽ پنبِي رهيو آهن، انهن تي فورن بندش وڌي وڃي ۽ وڌيڪ بدنام فردن ۽ اخبارن کي فورن بند ڪيو وڃي.“

جيڪي هفتي وار اخبارون ان ڏينهن ڇپيون، تن ۾ به نئين دوا جو اثر ظاهر ٿيو. هڪڙي هفتي وار اخبار، ڇا سال ۾ ڪُل ست پرچا ڪڍندي هئي ۽ ستن ئي ۾ هڪڙي ئي ڪاموري جي تعريف لکيل هوندي هئي، تنهن ان پرچي ۾ ان ڪاموري جو نالو وٺي لکيو، ”ههڙا عوام آزاريندڙ ڪامورا فوراً ڊسمس ڪرڻ کپن ۽ مٿن جرڳن ۾ مقدما هلائي کين نه رڳو جيل جون ڳريون سزائون ڏيڻ کپن، پر کين شهر جي چؤنڪ ۾ ڇهڪ هڻائي، ٻين لاءِ عبرت جو سامان پيدا ڪرڻ کپي.“

مريدپور ٿاڻي جو صوبيدار، صبح جو نيرن ڪري، اڃا اُجرا ڪپڙا پائي، اچي ٿاڻي ۾ ڪرسيءَ تي ويٺو. وڏي منشيءَ ڪاغذ پٽ اڳيان آڻي رکيس. پريان جان محمد پوليس وارو، چئن چيلهه ۾ رسن پيل ماڻهن کي وٺي اندر آيو ۽ سليوٽ ڪري کڙو تڙو ٿي بيهي رهيو. صوبيدار پڇيس، ”هي ڪير آهن؟“ جان محمد ادب سان چيو، ”سرڪار! رات ناڪي بندي ڪندي، موريءَ وٽان هنن کي شڪي حالت ۾ گرفتار ڪيو اٿئون. هڪڙي وٽان بنا لپسن جي ريوالور....“ ائين چئي، هو بيهي رهيو.

”اڙي ڳالهه ڪر!“ صوبيدار ڪڙڪو ڪري چيو. ”سائين عرض آهي! اءُ هنن کي سندن گهرن مان وٺي آيو آهيان!“ جان محمد بلڪل بدليل آواز ۾ چيو. صوبيدار رنپ ڪري چيو، ”ڇا!...چو؟“

جان محمد واري واري سان هڪ هڪ تي هٿ رکندي چيو، ”هن لاءِ وڏيري جاڙي خان چيو هو ته، هن کي 110 ۾ ٻڌجو. ان لاءِ مون کي ٽيون ڏينهن پنجاهه رپيا ڏنا هئائين. هن جي زال ٺاهوڪڙي آهي، سو وڏيري جي مرضي آهي ته سال کن ٿريل هجي ته چڱو. هن رئيس يعقوب خان کي ووٽ ڪونه ڏنو هو، ان لاءِ وڏيري جو بار پيل هو. هيءُ پڙوو آهي ۽ جمعدار باڳي خان جي سنگڻياڻي ٻين کي ٺاهي ڏني اٿس. باقي هيءُ هوٽل ۾ نوڪر آهي. مون تي ڪي به ٽي پئسا رهجي ويا هئس، تنهن لاءِ مون کي روز تڱ ڪندو آهي. ڪالهه مون سان منهن ماري ڪري بيهي رهيو.“

ايتري ۾ هڪڙو ٻهراڙيءَ جو ماڻهو منهن مٿو پٽيندو آيو. ”اڙي چاهي؟“ صوبيدار گارين جو هڪڙو دس ڏيئي چيو. (چٽڪاريل دوا ۾ فضيلت جو پاڻوڊر پيل ڪونه هو.) ”سائين رات مون سان ظلم ٿي ويو آهي. يارو خاصخيلي ۽ سندس پنجئي پٽ ڏاڙو هڻي منهنجي زال کڻي ويا آهن.“

ائين چئي سندس اکين ۾ عجيب چمڪ اچي ويئي، ”سائين مون ڌاڙيل چڱيءَ ريت سڃاتا ڪونه.“

”اڙي اڳهڻون جو چيئي ته مون سڃاتا...؟“

”سائين يارو منهنجي پاءُ کي ڏنل سڱ ويهاريو ويٺو آهي. تنهن ڪري سندس ۽ سندس پٽن جا نالا لکرايم، سائين مهرباني ڪري سرزمين کي هلي تپاسيو، نه ته ٻانهن صفا خون ٿي ويندي.“

صوبيدار گار ڏيئي چيس، ”اڙي، جانچ ڪهڙي ڪريان؟ مون ئي ته چيو هو رئيس خير محمد خان کي ته بي ڌڙڪ رن کڻائي وٺ! آءُ ويٺو آهيان!“ هي ابلق گهوڙو ڪلهه جو موڪليو اٿس، سو تڏهن خدا ڪارڻ موڪليو هئائين؟ وڃي ڪا ٻي رن هٿ ڪر! اها چُٽي!“

ڪورٽن ۾ ته قيامت ٿي وئي. شاهدن وڏا ڪلما پري طوطن وانگر سيڪاريل بيان ڏئي اوچتو سڄو پاندو ڦاڙي وڌو. هڪڙي اندازي موجب ڏهه هزار کيس ان ڏينهن بيٺي بيٺي فيصل ٿي ويا. گهڻو ڪري فريادين تي ڏنڊ پيا ۽ ٻين سٽون کي ڪوڙي کيس ڪرڻ جي ڏوهه ۾ ڇالان ڪيو ويو. ڪيترن وڪيلن دليل باري ڪندي، اوچتو وٺي چيو، ”حضور اهي رولنگون جي هينئر پيش ڪيم، سي بعد ۾ رد ٿيل آهن ۽ هن کيس سان ڪوبه تعلق ڪونه ٿيون رکن!“ ڪيترا جوابدار ڏوهن جا قبولدار ٿيا. خود پوليس پراسيڪيوٽر جيڪي گراموفون جي پڳل رڪارڊ وانگر هميشه هڪڙي ساڳي سٽ چوندا آهن، ”سائين! سرڪار پنهنجو کيس پوريءَ طرح ثابت ڪيو آهي. جوابدار رهن ۽ عادي ڏوهاري آهي!“ سي دليلن سان ثابت ڪرڻ لڳا: ”سرڪار شاهدن جا بيان جڙتو، بناوٽي ۽ اڻ وسهڻ جوڳا آهن. جوابدار تي ڏوهه ثابت ناهي!“ ڪيترن ججن پنهنجي بالادستن کي لکي موڪليو ته هي کيس اسان وٽان ٽرانسفر ڪيا وڃن. هڪڙي جج لکيو، ”هن کيس ۾ جوابدارن جو وڪيل بڪڪيو ۽ ٽيڙي باز آهي. هميشه جٽ اصلين کي مرعوب ڪرڻ خاطر يحي هڻي، مون کي مٿي ۾ سور وجهندو آهي. ان وڪيل جو اصل منهنجي هٿان چُٽي، سو ناممڪن آهي. اهو کيس ڪو ٻيو هلائي.“

حيدرآباد جي دلشاد هوٽل دستور موجب، گراهڪن سان پري پيئي هئي. مسٽر نواز علي هيڊ ڪلارڪ دستور موجب قورمو گهرايو ۽ قورمي ۾ گرھه بوڙيندي پڇيائين: ”اڙي آهي ته ننڍو گوشت نه؟“

بيري ادب سان ورائيو، "سائين پوڙهي ڳئون جو آهي."
نواز علي خان دوڏا ڦاڙي، ڪاوڙ ۾ لال پيلو ٿي چيو:
"ڇڪن کڻي اچ!"

بيرو چستيءَ سان موٽڻ لڳو. مسٽر نواز علي پڪائيءَ
خاطر رڙ ڪري چيس، "اڙي ڏسجين متان اها به پوڙهي نه
هجي!"

بيري پُٺ ورائي جواب ڏنو: "نه سائين، ڪڪڙ پوڙهي
ناهي، مئل آهي."

مسٽر نواز عليءَ آڀي کان ٻاهر ٿي پڇيو، "ڇا مطلب...؟"
"سائين، اسين هميشه بيماريءَ وڳهي مئل ڪڪڙ رڌيندا
آهيون." بيри نهايت ادب ۽ نورٽ مان چيو.

مسٽر نواز علي ٽپ ڏيئي اُٿيو ۽ سڌو سيٺ وٽ پهتو.
سيٺ سندس جوشيلو احتجاج ٻڌي، نهايت ٿڌائيءَ سان
سمجھائڻ لڳس، "نواز علي خان، گوشت مهانگو آهي. مئل
ڪڪڙيون ۽ ڳئون نه هلايون ته پورت ڪٿان پوي؟ سڀ
گراهڪ هميشه ڪايو خوش ٿيو وڃن. ڪنهن به اچ ڏينهن تائين
ڳلا نه ڪئي آهي، خود توهان به نه. توهان حيدرآباد جا
گراهڪ خوشنصيب آهيو، جو حلال مال ٿا کائو. ڪراچيءَ ۾ ته
گڏهيون گهڻو پيا کارائين!"

گوڙ تي ڪيترا گراهڪ اچي گڏ ٿيا ۽ ڏسندي ڏسندي پوري
هوٽل خالي ٿي ويئي.

اتفاق سان ان ڏينهن حيدرآباد ۾ ٽن سياسي جماعتن جي
ليڊرن جون درپور سياسي ميٽنگون رکيل هيون.

ظهر جي نماز کان ڪلاڪ کن پوءِ لطيف آباد جي هڪ
ڪوارٽر ۾ درجن کن صاف، آجرا، ڪلف لڳل نوراني چهرا،
مقدس سونهارين ۽ شرعي چال سان هڪڙي ڪوارٽر ۾ داخل
ٿيا. تلاوت قرآن مجيد بعد هڪڙو بزرگ ٽن مهينن جي
ڪارروائيءَ جي رپورٽ پيش ڪرڻ لڳو. هر صالح مومن کان
چندي ۾ گڏ ڪيل ڏوڪڙ، قربانيءَ جي ڪلن وغيره جو ليڪو
صاف ڪري وٺڻ کان پوءِ هن چيو: "حضرات! جماعت جي
اڳيان، دنيا اندر اسلامي نظام حڪومت قائم ڪرڻ جو جيڪو
نصب العين آهي، تنهن لاءِ اسان پنهنجي وت آهر هر ممڪن
ڪوشش ڪئي آهي. الله تبارڪ و تعاليٰ جا لک لک احسان
آهن...." چوندي چوندي، بزرگ کي هڏڪوئي آئي ۽ ڀڏن ۾
سياڻو وڻي ويو. هڪ لحظي کان پوءِ سندس چپ وري گليا، پر
سندس آواز بدليل هو:

”حضرات! منهنجي خيال ۾ پنهنجا پاڻ ۾ آهيون ۽ بهتر آهي ته صاف گوئيءَ کان ڪم وٺون. اسان جي سپرد هڪ نهايت نازڪ فرض آهي. هن علائقي ۾ اها ذميواري اسان تي رکيل آهي ته اڌ ڪروڙ سنڌين کي آفيمي پنڪين مان بيدار ٿيڻ نه ڏيون. ڪو پاڻ سجاڳ ٿئي يا ٻين کي سجاڳ ڪرڻ جي شرارت ڪري، ته ان کي رستي مان هٽائي ڇڏيون. بدقسمتيءَ سان اسان جي وڏن ليڊرن کي اندازو ئي ڪونهي ته اسان جي اڳيان ڪيڏيون مشڪلاتون آهن. هو سمجهن ٿا ته مذهب هڪ اهڙي زرهه آهي، جنهن کي پهري اسين سلامتيءَ سان جيڪي وڻي، سو ڪري ٿا سگهون، پر اوهان کي خبر آهي ته هتي ماڻهن ۾ ۽ خاص ڪري نوجوانن ۾ وطن جي نالي تي ڪيڏي نه سورس آهي. خير، خدا جي فضل و ڪرم سان اسان مڙس ٿي منهن ڏنو آهي ۽ هر هنڌ سٽون جي تعداد ۾ مير جعفر ۽ مير صادق تيار ڪيا آهن، جي اسان جي حڪمن مطابق عمل ڪري، سنڌيت جي تحريڪ جي پٺ ۾ ڇُرا هڻي رهيا آهن. اسان جي هٿ ۾ هڪ روزاني سنڌي اخبار آهي، جا رات ڏينهن سنڌين جي ئي خرچ سان سنڌي نوجوانن جي پويان باهه ٻاريو بيٺي آهي. چغليون هڻڻ، منافقيون ڪرڻ ۽ انتشار ڦهلائڻ ۾ سي آءِ ڊي کي مات ڏيو بيٺي آهي. اسان صالح سنڌي، اخبار وسيلي، پنهنجي سنڌي مريدن هٿان سنڌين جي خلاف زهر ڦهلائيندا رهون ٿا. سنڌي شام کي بند ڪرائڻ، سنڌي شاگردن ۽ اديبن ۾ ڦوٽ وجهڻ ۽ ٻين اهڙن نيڪ ۽ صالح ڪمن ۾ اسان توقع کان وڌيڪ نوان ۽ شاندار ڪم ڪيا آهن، انهيءَ کان سواءِ ماڻهن جي اکين ۾ ڌوڙ وجهڻ خاطر اسان تازو سنڌين جي ڪن مطالبين جي تائيد ڪرڻ جو به ڀونگ رچايو آهي.“

اهو بزرگ اڌ ڪلاڪ ڳالهائيندو رهيو. ان بعد، ٻين مقررن به تقريرون ڪيون. جن تفصيل سان انهن اٽڪلن، حرفتن ۽ عيارين جو ذڪر ڪيو، جن سان هو سنڌيت جي تحريڪ کي ختم ڪرڻ جون ڪوششون ڪري رهيا آهن. ان بعد هر ڪنهن کي نوان نوان ڪم ڏنا ويا. جماعت جي نيڪ مقصدن جي پورائيءَ لاءِ بارگاهه ايزديءَ ۾ صميم قلب سان دعا گهرڻ کان پوءِ جلسو ختم ٿيو.

ٻي ميٽنگ گاڏي کاتي ۾ ٿي. هڪڙي ننڍڙي ڪمري ۾ اٽڪل 11، 12 ماڻهو اچي گڏ ٿيا. منجهن ٽي چوڪراٽ هئا ۽ ٻيا

ڪروڙ. ٻن ٽن کي سئو ٽن پاتل هيون. ٻين کي پاڄاما هئا. ڪمري جي ڀتين تي ڪارل مارڪس ۽ لينن جون تصويرون ٽنگيل هيون. هڪڙيءَ ميز تي ڊگ جيترا انگريزي ۽ اردو ڪتاب هڪٻئي مٿان سٿيا پيا هئا. هڪڙو 40، 45 سالن جو سنهڙو سڪل ماڻهو اُٿي بيٺو. عينڪ کي صاف ڪندي معصوميت ڀريل مگر ڳنڀير آواز ۾ چيائين:

”سائيو! اڄوڪو خاص اجلاس سنڌ اندر پنهنجين ڪارگزارين جي مڪمل جائزي وٺڻ لاءِ سڏايل آهي.“

”رفيقو! اسان جو نصب العين هڪڙو ئي آهي: عام طرح پاڪستان ۽ خاص ڪري سنڌ جي سمورن عوامي طبقن ۽ فردن کي متحد ۽ منظم ڪري، کين پاڪستاني قومن جي برادريءَ جي هڪ برابر ۽ خوددار قوم جي حيثيت سان صحيح، سچي ۽ عوامي جمهوريت جي انقلابي شاهي سُرڪ تي هلائڻ.....“ چوندي چوندي، اوچتو سندس هٿن کي ٿورو جهٽڪو آيو ۽ سندس عينڪ هيٺ ڪري پئي! هن نمي عينڪ کڻي. ان کي صاف ڪري، چوڻ لڳو:

”سو سائيو! مون عرض پئي ڪيو ته، اسان جو نصب العين هڪڙو ئي آهي: عام طرح پاڪستان ۽ خاص طرح سنڌ جي سمورن عوامي طبقن ۽ فردن ۾ ڌڳڙڙ وجهي، کين منتشر ڪري، سندس محڪوميت واري حالت قائم رکي، کين صحيح، سچي ۽ عوامي جمهوريت جي انقلابي شاهي سُرڪ تان ٽيڙڻ ۽ گمراهه ڪرڻ...“

”آمريڪي سامراج ۽ سندس مڪاني ايجنٽن جو پڻ اهو ئي آخري نصب العين آهي، پر اسان ۽ هنن ۾ وڏو بنيادي فرق آهي. هو ٻاهران حملو ڪن ٿا، اسين اندران ڪاٺ هڻون ٿا. هو ڏنڊي کان ڪم وٺن ٿا، اسين همدرديءَ جا ٻول ٻولي ڪم ڪيون ٿا. هو ڌاريا لڳن ٿا، اسين پنهنجا ئي لاهه ڪيون ٿا، هو مذهب ۽ قومن جي آڙ وٺن ٿا، اسين انقلاب جو نعرو هڻون ٿا.“

”انهيءَ لاءِ اسان هڪ منظم ۽ رٿيل پروگرام مرتب ڪيو آهي. سڀ کان اول اسان هميشه سنڌ جي نئين ۽ باشعور نسل کي سندس هڏڙوڪي ۽ سرويچ رهنمائن کان بدظن پئي ڪيو آهي.“

”ٻيو ته اسان هميشه سنڌ جي اصلي ۽ حقيقي مسئلن کي نظرانداز ڪري مصنوعي مسئلن جا نعرا هنيا آهن. جڏهن

اتفاق سان اسان جي هٿن مان ڳالهه نڪري ويئي آهي ۽ ڪا عوامي تحريڪ ازخود اُڀري آهي ته اسان ان تحريڪ کي بدنام ڪري، ڪڇيءَ ۾ ڪُڇلڻ ۾ ٻين کان گوڙ ڪئي آهي، پر جڏهن پوءِ به ڪم نه ٺهندو آهي، تڏهن انهيءَ تحريڪ ۾ گهڙي انهيءَ جا ترا ڪيندا آهيون.

”ٽيون ضروري ڪم اسان اِهو ڪيو آهي، جو اسان سنڌ جي نئين نسل جي باشعور فردن کي انقلابي نظرين ۽ انقلابي ادب جي گهري مطالعي کان بدظن ڪري، ائسڌيءَ طرح کين روڪيندا رهيا آهيون، ته جيئن ’بلي شينهن پڙهايا، ول بلي ڪون ڪاڻ اُيا‘ وارو ڪم نه ٿئي ۽ هو اهڙا هوشيار نه ٿي وڃن، جو سڄي ڳالهه سمجهي، پنهنجن پيرن تي بيهي، مورڱو اسان جي چنن مان ئي نڪري وڃن.“

”درحقيقت اسان پاڻ انقلابي نظرين جي مطالعي ۽ پروڙ کان لهرائيندا آهيون. اسان پنهنجي ترقي پسند گادي قائم ڪري ڇڏي آهي ۽ هاڻي رڳو ان گاديءَ جا مريد ڪندا پيا وڃون. اصل ڳالهه ڇا هئي، تنهن سان اسان جو واسطو ڪونهي. سچ پچ ته ترقي پسند اڪابر جيڪڏهن پنهنجين قبرن مان نڪري اچن، اسان جا پروگرام ۽ طريقا ڏسن، ته پائين ته ڪنهن مندر يا ڪليسا ۾ اچي نڪتا آهيون.“

”اهو اسان جي اٽڪ ۽ هوشيار ڪوششن جو نتيجو آهي، ته سنڌ ۾ ٻين ننڍين پاڪستاني قوميتن جي ترقي پسند جدوجهد، هيتري جذبي، ههڙين حالتن ۽ ههڙن ماڻهن جي باوجود اڃا پتڪندي رهي آهي. اسان انهن کي ويساهي ڇڏيو آهي، ته سڀني رازن جا ڄاڻو اسين آهيون. سڀني کان وڌيڪ مٿي ۾ سور اسان کي آهي. جيڪي ڪرڻو هوندو، سو اسين ڪنداسون ۽ ڪريون پيا. انهيءَ آسري ۾ سڀ سري کي ٻانهن ڏيو، اسان جي سڌ جو انتظار پيا ڪن. تان جو ويهه سال گذري ويا آهن ۽ ٻوٽو ڪونه ٻريو آهي. اسان جو آسرو نه هجين ها ته الائجي ڪيترا ممڻ مڇي پون ها. درحقيقت اسان اهو ڪجهه ڪيو آهي ۽ اهو ڪجهه ڪريون پيا، جيڪو ننڍين قومن جي ڪنهن به ويريءَ کان ڪونه پهچندو. اهي قومون چورن کان چٽي، اسان جي گهل تان پيون آهن. جيسين پنهنجي دم ۾ دم آهي، تيسين اميد ته نعرن کان سواءِ ڪجهه نه سرندين.“

”پر هاڻ حالتون بگڙنديون نظر اچن ٿيون. ننڍين قومن جا ماڻهو ۽ نوجوان انقلابي رازن کان واقف ٿيندا وڃن. ترقي پسند فلسفي، نظريي ۽ تحريڪ جي تاريخ جو گهرو ڳوڙهو مطالعو ڪري، ڪيترائي ماڻهو خود سڀ ڪجهه سمجھڻ، سوچڻ ۽ ڪرڻ جهڙا ٿي ويا آهن. انديشو آهي ته متان هيءَ گادي اسان کان ڪسجي وڃي ۽ ترقي پسنديءَ تان اسان جي هڪ هٿي ختم ٿي وڃي. ٿي سگهي ٿو ته، ننڍين قومن جا ماڻهو ڪا واقعي ترقي پسند تنظيم ٺاهي، پنهنجو گهر پاڻ سنڀالي ۽ هلائي، اسان کي ٽڪيٽ وٺائي ڇڏين. تنهن ڪري اسان مان هر هڪ کي پنهنجي هڪ هٿي بچائڻ لاءِ سنجيدگيءَ سان سوچڻ ۽ پاڻ پتوڙڻ کپي.“

پوءِ ٻين سڀني واري واري سان تقريرون ڪيون ۽ حالتن کي منهن ڏيڻ لاءِ تجويزون ڏنيون.

ٽيون جلسو، صدر ۾ هڪڙي وڏي سنڌي زميندار جي بنگلي تي، شام جو ڇهين بجي ٿيو، جنهن ۾ سنڌ جي وڏن ليڊرن شرڪت ڪئي. جلسي جو خاص مطلب ايندڙ اليڪشن ۾ سيٽن جي ورهاست بابت صلاح مصلحت هو.

سنڌي رواج موجب شروعاتي خبرن چارن ۾ ئي وڌيڙا، رئيس، مير، پير، پاڻ ۾ اٽڪي پيا. دستوري طعنن مهڻن ۽ ڏاڙهيءَ پٺ بعد هڪڙو پوتار اٿي بيٺو، ”ادا خبرون خير، اوهين ته ڀلي پيا مهڻا ڏيو، پاڻ هميشه سنگت لاءِ سر ڏنو آهي.“ ائين چئي، مڃون مروڙي، ڪيائڙي ڪنهي ڪجهه وڌيڪ چوڻ وارو هو، ته اوچتو ڄڻ ڪا شيءِ نڙيءَ ۾ ڦاسي پيس... به ٿي ڳيتون ڏنائين. پوءِ چيائين: ”سو ڳالهه ٿي ڪيم ته پاڻ هميشه سنگت جو سر وڍيو آهي... جڏهن کان سنڌ بمبئيءَ کان جدا ٿي آهي، تڏهن کان ميمبر ٿيندا اچون، جيڪو پاسو سرس ٿيندو ڏسون، اوڏانهن ميمبر ٿيندا ويندا آهيون. پنهنجي ڪنهن سان مائٽي ڪانهي. سَنهن، قسم جي پرواهه پاڻ کي ڪانهي. کڻي ڏهه قران ڏيندا ته به کڻي وينداسون ۽ ڪنداسون اهو، جيڪو سپري ڌر چوندي. شينهن جي وات ۾ چوندا ته هليا وينداسون. باقي ڪنهن ڪاموري اڳيان پاڻ کان ٻڙڪ ٻاهر نه نڪرندي. پادر سان ووٽ وٺون ۽ جنهن وٽ سڀ کان وڏو پادر ڏسون، تنهن کي ڏيون ۽ ڏياريون. مطلب ته چٽيهه لکڻي موچڙي جا سلامي آهيون. سنڌين جي اچي ڦٽي آهي، جو اسان اڳڙيءَ جي گڏن کي پنهنجو اڳواڻ سمجهيو،

اسان جي آسري تي پيا پادر کائن. پلي پيا پوک لوڙين، پنهنجو ڇا؟

هڪڙو ٻيو ڪروڙڊ پوتار ٽپ ڏيئي آئي بيٺو: ”آءُ اوهان کي ٻڌايان، هيءُ سڄو خلم پڙهائيءَ مان ٻريو آهي. ڪورين موجب جا پٽ ڏس ته چئو ته جڻ خان، خان جا پٽ پيا هلن! جنهن کي ڏسو ’سند‘ ’سند‘ پيو ڪري. پڇون، پڙوا، اوهان جو ڇا؟ اوهان جٽ، جٽ جا پٽ، وڃي پنهنجي اباڻي ڪرت ڪريو. اوهان جو ٻين ڳالهين ۾ وڃي ڇا؟ ماءُ موري، پيءُ پٽائي گجر! گولاڙن جا ڦر نڪتا آهن، حڪومتون ڊاهڻ ۽ ٺاهڻ! وڃين جي ٿڪ ۽ ڪرهين جي ڦوڪ مان ڇا ٿيندو؟“

”سائين ڪا ڳالهه آ!“ ٽئين مينهن جهڙي متاري معتبر چيو، ”منهنجو وڏو چوڪرو رئيس الله ڏتو خان ته ڏٺو هوندو! ست پيڙهيون خانداني ٻار، ننڍي لائي حڪومت جي ستي پيل، ٻالڀڻ کان اميرائين ڪچهرين ۾ اٿيل ويٺل، گورنرن، ڪليڪٽرن ۽ ڪمانڊرن جو ڪيڙيل، اڃا ايترو هوندو ته دهشت جا وٺي ڪندو هو ته هارين نارين، لٿو پنڃو وڏيرن جا مٿ سڪي ويندا هئا. ڪليڪٽر اچي ضد ٻڌو. چئي، ”رئيس ننڍي کي انگريزي پڙهائ! حڪومت جي ڪم جي لائق آهي.“ اڃا اسڪول پئي پڙهيو ته شاهي جنگاڻ ڪري وڌائين. ”ڪولھڻ ڪنئين هئائين نه؟“ پرسان ويٺل هڪ پوتار پڇيس.

”هائو، هائو! ڪولھڻ جي ڦڏي ۾ مون کي چاليهن هزارن جي چيپٽ ڏياري ڇڏيائين. پر مڙيو ڪونه.“

”سامهون به جبري ڌر هجي. نيٺ سائينءَ سبب ڪيو. ون يونٽ لاءِ ووٽن جي گهر ٿي. اسان ٻانهون ٻڌي، سرڪار جو چوڻ ڪري ون يونٽ کي ووٽ ڏنوسين. ويڇاريءَ سرڪار بهادر وڙ ڪيو، تڏهن وڃي جان چڻي سون. سو ابا، تنهن ڏينهن ڪاليج جي جلسي ۾ ڏسان ته رئيس اجرڪ ڪلهي تي ويڙهيو، اسان جي ڳوٺ جي اوڏ جي پٽ جي ڪلهي تي هٿ رکيو، اسٽيج تي هو جمالو پيو ڳائي ۽ ’جيئي سند‘ جي نعرن جي هوڪ لڳايو بيٺو آهي! وري سمجھاءِ جو ڪٿي ته مڙس هٿن مان پيو وڃي. چيو مانس: ’داناڻن جو اولاد آهين، داناءُ ٿي! هوش ڪر! مٿ پيڙيائي پلي، پنهنجو ۽ ٻيو ڪم عملدارن ۽ حاڪمن سان. سند کي باهه ڏيون ڇا ڪريون؟ هي زمينداريون، هي ملڪيتون، هي بادشاهيون حاڪمن جي مهربانيءَ سان مليون آهن يا

انهن چئن جي پٽن سندين ڏنيون آهن؟ وڏڙن کي دعا ڪر، جن هي رنگ ڪرايا اٿئون. نه ته انهن چئن سان گڏ تڏهين پيا ڪٽون ها! وڏن کان ٻڌو اٿئون ته پنهنجو پڙ ڏاڏو، ميرن جي راڄ ۾ معمولي ماڻهو هو، پر عقل جو اڪابر هو. بخت پڙايس، ته ڏيڍ واري جنگ لڳي پيئي. ڏاڏو مير شير محمد جي فوج ۾ هو. داناءُ مڙس اڳيئي هو. ڳالهه کي سمجهي ويو ته ساري انگريزن جي آهي. سو موقعو ڏسي، مير علي مراد خان جي ماڻهن سان ملي، وٺي ٿو مير شيرمحمد جي بارود کي باهه ڏئي! پوءِ ته سائين منٽ ٿي ويا! مير پڇي ويو. ڏاڏي دهشت جهلي، وڃي گوري کي سلام ڪيو. انگريز پيٽسان انصافي، تنهن اتي جو اتي 20 هزار جريبن جي جاگير جو پروانو لکي ڏنس!

بئي پوتار کان رهيو نه ٿيو. چيائين: ”اسان جو پڙ ڏاڏو ته توڙ کان مير علي مراد خان سان گڏ هو ۽ حيدرآباد ۾ ميرپورخاص وارن ميرن جي فوج جون پڪيون پڄائي ڇڏيائين.“

تئين چيو: ”اسان جو تڙ ڏاڏو مرحوم گورنرن جو خاص شڪاري هو....“

چوٿون، جو تعليم يافته هو، تنهن چيو: ”سرڪار! جيڪي ويٺا آهيون سيئي انهيءَ ڪاڪ جا ڪڪوريل آهيون. جيڪي ڀوک انگريزن جا سلامي نه ٿيا، تن جو نالو نشان به ڪونهي.“ پنجن چيو، ”ادا! جهڙو لڳي واءُ تهڙي ڏجي پٺ. آسمان ۾ ٿڪ اڇلائبي ته موٽي اچي منهن ۾ پوندي. جبل سان ٽڪر هڻبو ته پنهنجو مٿو ڦاڙبو. جبل کي ڪجهه ڪونه ٿيندو....“

جهين ڪجهه سوچي چيو: ”سو ته برابر، پر هي جو پڙهيل چورا پيا چون ته پاڻ اصل کان وٺي سنڌ جا غدار ۽ ڌارين جا هٿ ٺوڪيا آهيون، سو چئبو ته ڪوڙا اهي به ڪونهن!“

بئي ورائيو: ”تڏهن وري ڇا؟ ملڪ جا حال تڏهن ائين ٿيا آهن ڇا؟ اها سڀ پائرن جي پلائي آهي.“ ”پر ادا، ڪجي ڇا؟ ائين نه ڪريون ها ته پلا رڳو هي هاري ناري ۽ جٽ ڄاموٽ به پاڻ کي جهل ڏين ها ڇا؟ عملدارن جو پاڻ تي هٿ نه هجي، پوليس ۽ ڪامورا پاڻ سان ٺهيل نه هجن ته هي جٽ پنهنجي موچڙي هيٺ ڪيئن رهن ها؟ هو ڪو پاڻ کي ڇڏين ها ته توهان پلي ويهي عيش ڪريو. اسين ويهي ٿا اوهان لاءِ ڪمايون ۽ توهان ۽ ڪامورن جا پادر جهليون!“

انين چيو: ”ادا! ڪامورن کي به پاڻ مان گهاٽو ڪونهي. پاڻ آڻ ئي پهر جٽ مٿان پادر کنيو، سندن سنڌ سڪايو نه ويٺا هجون ها، ته پانيون ٿا ته هي جٽ ڪامورن کي به ڪو سڪ جو ساھه کڻڻ ڏين ها؟ انهن کي اهي رنگ به اسان ويٺا ڪرايون، نه ته خبر پئجي وڃين ته گهڻين ويهين سؤ آهي. جنهن مهل نه هيءَ پنجاهه لکن جي ياجوج ماجوج جي قوم اُٿي ڪڙي ٿئي ها، تنهن مهل ڪيڏانهن وڃن اهي يونٽ، ڪيڏانهن پيا ٽڪسات! پر دعا ڪن پاڻ کي، جي هن سموريءَ ڪٽ-خلق مٿان چپ ٿيا ڪريا پيا آهيون ۽ ڪنهن کي چُرڻ به ڪونه ٿا ڇڏيون...“

اتي جنهن ڳالهائين پئي، تنهن ڳالهه ڪاٽي پڇيو، ”ها رئيس، پوءِ آيو ڪو توهان جي پُٽ جو هوش ٺڪائي؟“

رئيس ورائيو: ”سائين منهنجا ڪٿي! چورو الاجي ڇا جو ڇا پيو بڪي. ڇي: ’سنڌ هيٺن، سنڌ هونئن، فلاڻا غدار، ٿرڙا، بزدل ۽ وطن دشمن‘ ڇي: ’اسان نوجوان توهان جو ڪيتو پيا لوڙيون ۽ وڏن جي گناهن جو ڪفارو پيا پريون!‘

”هاڻ سائين ڏيو جواب! بس رئيس وڏا، چوڏهين صديءَ جو اولاد اجهو اهو آڻو. هاڻ قيامت ۾ به گهڻي دير نه سمجهجو. آئي بيئي اٿو...“

جلسو سنڌي دستور موجب بنان ڪنهن فيصلي ۽ اتفاق جي، خير خوبيءَ سان ختم ٿيو.

(”روح رهاڻ“، آڪٽوبر 1978ع ۾ ڇپيل، ٿورو گهڻايل)

(ڪورٽ ڪهاڻيون)

ڪرشن نگر جي ڪنوار

ڪو نوجوان چڙو، واندو ۽ سڪيو هجي، کيس ٻن شين جي سخت ضرورت پوندي آهي: دوست ۽ محبوبه. ڪنهن حال

پاڻي ۽ رازدان دوست ٻيا عشق ڪهڙو؟ عشق جي نازڪ ۽ پيچدار ڪاڪ محل ۾ سونهين کان سواءِ عاشق جون وايون ئي بتال هونديون آهن. ڪو صلاح ڏيڻ وارو، ڪو همت ٻڌائڻ وارو ۽ ڪو ڪاميابين تي مبارڪون ڏيڻ وارو نه هوندو ته ويچارو جهڙو وائڙو! ۽ وري ڪنهن ناز اڀريل نهار ۽ سُرھين سُرھين، ڪارين ڪارين ريشمي چڱن جي داستان کان سواءِ دوستن جي محفل به چڻ ڪنهن ٿل سُرندي وانگر بي سُرِي پئي لڳندي آهي.

... لاهور جي ڪرشن نگر پاڙي ۾ سراج بلڊنگ جي چوٿين ماڙ تي فليٽ ۾ رهندڙ 23 سالن جي راجپوت نوجوان منظور حسين کي خوش قسمتيءَ سان هڪ دل گهريو دوست ۽ هڪ من موهيندڙ محبوبه پئي هڪ هنڌ ملي ويا.

منظور حسين اوڪاڙه جو ويٺل هو، جتان مئٽرڪ پاس ڪري 1956ع ۾ لاهور اچي ديال سنگهه ڪاليج ۾ داخل ٿيو ۽ سراج بلڊنگ ۾ ڪمرو مسواڙ تي وٺي اُتي رهڻ لڳو. ڪجهه وقت کان پوءِ هن ڏاڪر حسين نالي هڪڙي قانون جي پهرئين سال جي شاگرد کي به پاڻ سان رهايو، پر معلوم ٿو ٿئي ته ڏاڪر سان سندس ڪابه گهرائي ڪانه هئي. سندس دلي دوست هڪ پٺاڻ شيرين خان هو. شيرين خان باڻا ڪمپنيءَ ۾ ملازم هو ۽ ساڳئي ڪرشن نگر پاڙي ۾ پنهنجي مامي سعيدالزمان جي گهر رهندو هو، جو لاهور ۾ ڊپٽي چيف انسپيڪٽر آف بائلس جي عهدي تي فائز هو. شيرين خان به ڪنوارو هو، سندس عمر 30 سال هئي.

منظور حسين جي شيرين سان ملاقات پهريون دفعو ڪئي ۽ ڪيئن ٿي، سا خبر ناهي، بهرحال هُو پاڻ ۾ تمام گهرا ۽ پيارا دوست ٿي ويا، شيرين خان واندو ٿيندو هو ته منظور حسين جي فليٽ تي وڃي پتي راند ڪندو هو. شام جو فلمون ڏسندا هئا، يا اٺارڪليءَ ۽ مال روڊ جي من موهيندڙ حسين نظارن سان دل وندرائيندا هئا.

ڪڏهن ڪڏهن هُو شيرين خان جي مامي جي گهر رهاڻ ڪندا هئا.

پوءِ هڪڙي ڏينهن منظور حسين کي پنهنجي محبوبه ملي وئي. هُو شيرين خان کي سڏڻ ويو هو. شيرين خان ڪونه هو، نڪو ٻيو مرد ماڻهو هو. هڪڙي خوبصورت پٺاڻ چوڪري نڪري آئي. چوڪريءَ جي عمر 17-18 سال هئي، اچڻ شرط کيس سوٽ بوٽ پاتل ڏسي سوساٽ ڪندڙ انگريزيءَ ۾

سائس ڳالهائڻ لڳي ۽ منظور حسين جي انگريزيءَ سان گهڻي ڪانه پوندي هئي، رڳو ڪم مس ٿيائيندو هو. هو رڳو چوڪريءَ جي چانڊوڪيءَ ۾ وهنتل، ٽڙندڙ جواني، سندس بيباڪ ۽ مست اداڻن کي ڏسندو ۽ سندس ٻولن جي عجيب غريب ولايتي موسيقي ٻڌندو رهيو. ڏٺائين ته چوڪري حيرت وڃان کيس ڏسي رهي هئي، ائين جيئن ڪنهن عجيب جانور کي ڏسندي هجي. اتي ياد پيس ته چوڪري کيس پئي چيو ته، ”اوطاق ۾ ويهه، شيرين خان اجهو ٿو اچي.“ پاڻ ڪوبه جواب ڪونه ڏنو هئائين. چوڪريءَ جي عجب جو اهو ئي سبب هوندو. ايتري ۾ شيرين خان آيو. منظور کانئس چوڪريءَ بابت پڇيو. ”اها منهنجي ماروٽ هئي.“ شيرين خان چيو.

ان ڏينهن تاريخ هڪ دفعو وري پاڻ کي دهرايو. راجپوت جي دل جي مندر کي پٺاڻ لٽي ويو. منظور حسين ڦرجي فقير ٿي گهر موٽيو. هاڻ هو اڪثر شيرين خان کي وٺڻ ويندو هو. شيرين خان نه هوندو هو ته هو پڇا ڪندو هو، پاڻي گهرندو هو، جلد ئي راجپوتي رت به پنهنجو روايتي اثر ڏيکاريو. فاتح خود مفتوح بڻجي ويو. پٺاڻ به آهستي آهستي راجپوت جي ڪوڙڪيءَ ۾ ڦاسي پيو.

انارڪلي ۽ جهانگير واري لاهور اصل کان عاشقن جي جنت آهي. راويءَ جو ڪنارو، شاليمار باغ، انارڪلي، مال روڊ، بي انداز ڪشادا ۽ دلفريب پارڪ جڻ آهن ئي پيار ۽ محبت جي رنگين افسانن کي خلق يا نپاڻ لاءِ.

شيرين خان جي ماروٽ سعادت سلطانه ليڊي مئڪ لنگان هاءِ اسڪول ۾ مئٽرڪ پڙهندي هئي. منظور حسين هاڻ ڪاليج بدران مئڪ لنگان هاءِ اسڪول جو طواف ڪرڻ لڳو. چئنون ۽ نياپا آيا ويا. گس هلندي، باغن ۾ ملاقاتون ٿيون. ڇنڊ ۽ تارن کي شاهد بڻائي سڄي زندگي گڏ گذارڻ جا قسم سُنهن کنيا ويا. انهيءَ وچ ۾ منظور حسين انٽر آرٽز جي امتحان مان فيل ٿي ڇنڊ ڇڏائي ورتي ۽ وري پنهنجي عشق جي امتحان جي نيازيءَ ۾ جُنبِي ويو.

هن شيرين خان سان اهو ذڪر ڪرڻ مناسب نه سمجهيو. ”دوستي دوستي آهي، پر وري به ماروٽ اٿس.“ هن سوچيو.

”آخر ڪيستائين هيئن لڪندا ڇپندا رهنداسون؟“ سعادت هڪ ڏينهن چيو.
 ”ڇا ڪريون؟“

”توڪي خبر ڪانهي مون کان پيو پڇين؟“ سعادت ڪاوڙجي چيو.

”پڻهين ڪيئن ڏيندو؟ ذات ٻي، نه ڄاڻ نه سڃاڻ!“
”بابا ڪو جهنگلي جٽ ڏٺو اٿئي ڇا جو ذات پات جو پراڻو قصو کڻي ويهندو!“

اهڙي ريت هو دل جهلي سعادت جي پيءُ سعيد الزمان وٽ وڃي حاضر ٿيو. ڳالهه ڪندي سندس گلو پرچي آيو، ”آءٌ سڄي زندگي توهان جي در جو کٽو ٿي رهندس...“ جيئن تيئن عرض ختم ڪري هو بُري کان بُري جواب ٻڌڻ لاءِ تيار ٿي ويٺو پر جيڪو جواب سعيد الزمان ڏنس، تنهن جو کيس خواب خيال به ڪونه هو: ”پٽ! تون شيرين خان جي ڪري منهنجو ٻچو آهين، پر مون گهڻو وقت اڳ فيصلو ڪري ڇڏيو آهي ته اهو ٻار تنهنجي دوست شيرين خان کي ڏيندس.“ منظور کي جڻ ڪا پيڻ سونگهي ويئي.

پوءِ 6 فيبروري 1959ع تي سعادت جي ڳچيءَ ۾ مڱڻي جو رسمي پتو وجهي کيس خاندان جي دفتر ۾ شيرين خان جي ملڪيت جي کاتي ۾ داخل ڪيو ويو، پر سعادت سلطانه جي دل جي دفتر ۾ اڻ ڏهندڙ اڪرن ۾ لکيل منظور حسين جو نالو ميسارجي نه سگهيو. هوءَ بدستور منظور کي خط لکندي رهي. منظور ٻن باهين ۾ ڦاسي پيو. هيڏانهن دلبر، هوڏانهن دوست! انهيءَ وچ ۾ سعادت جي ماءُ کي سٿس پئجي وئي، جنهن ڌيءَ کي ڏاڍي مار ڏيئي کيس منظور کان توبهه ڪرائي پر اها توبهه جٽاءُ ڪري نه سگهي. آخر شيرين خان کي به پتو پئجي ويو. کيس معلوم ٿيو ته منظور وٽ سعادت جو فوٽو ۽ سندس خط آهن.

شيرين خان خبر ناهي ڪهڙي قسم جو ماڻهو هو. ڪو عام پٺاڻ هجي ها ته سڌو منظور کي يا سعادت کي چُرو هڻي ها يا طوفان مچائي جهيڙو ڪري مڱڻو توڙي وجهي ها. ممڪن آهي ته مامي جي احسانن ڪري يا سعادت سان بيحد پيار سبب يا پڙهيل ڳڙهيل، بُردبار ۽ شريف هئڻ سبب هن ڳالهه کي ماڻ منيءَ ۾ ختم ڪرڻ ٿي چاهيو يا ممڪن آهي ته هو تمام اونهو ماڻهو هجي. بهرحال هن سعادت کي هڪ عجيب خط لکيو: ”مون کي ٻڌاءِ ته تون منظور سان ڪيتري گهري هئينءَ؟ ڇا تون پنهنجي عصمت به وڃائي چڪي آهين؟ تنهنجا وٽس گهڻا فوٽو ۽ خط آهن؟“ سعادت کيس جواب ڏنو،

ڇا لکيائين، سا خبر ڪانهي. شيرين خان وري ٻيو خط لکيس۔ ان جو جواب مليس يا نه سا به خبر ڪانهي. شيرين خان انهيءَ وچ ۾ منظور سان ان باري ۾ اکر به نه ڳالهايو ۽ شايد ساڻس بدستور ملندو به رهيو، ڄڻ ڪجهه ٿيو ئي ڪونه هو. سڄو فيبروريءَ جو مهينو اها سنگين لڪ لڪوئي راند هلندي رهي. هنن ٽن انسانن جي تقدير جي ٿرين، پيار ۽ حسد جي پڙڪندڙ ٻارڻ تي طوفاني رفتار سان ڊوڙندي رهي. نيٺ هڪڙي ڏينهن اها پٽن تان لهي ويئي.

منظور حسين جي ڪمري جو پائيوار ڏاڪر حسين 26 فيبروري 1959ع تي پنهنجي ڳوٺ منٿگمري ويو ۽ 1 مارچ 1959ع تي شام جو موٽي آيو. ڪمري جي چاٻي هڪڙي هئي. ٻي ڪجهه ڏينهن اڳ وڃائجي ويئي هئي. تنهن ڪري ٻنهي مان جيڪو روم ۾ هوندو هو، سو ٻاهر نڪرڻ وقت چاٻي مقرر ڪيل هنڌ تي رکي ويندو هو. ڏاڪر حسين آيو ته ڪمرو بند هو ۽ تالو آيل هوس. مقرر ڪيل جاءِ تي چاٻي ڳوليائين ته رکيل ڪانه هئي. شايد منظور کي رڪڻ وسري ويئي هئي. هن ڪلاڪ کن انتظار ڪيو. پوءِ هڪڙي پاڙيسري محمد سليم کان چاٻيون وٺي اچي ڪُلف تي هڻي ڏٺائين پر ڪابه نه لڳي. لاچار هيٺئين ٻوٽن جي ڪارخاني مان آر اوڌاري وٺي اچي ڪُلف کوليائين. محمد سليم به ساڻس گڏ هو. ڪمري ۾ گهڙڻ شرط شيرين خان تي نظر پيو۔ هو پٽ تي هڪڙي رت جي ڏٻي جي وچ ۾ پيو هو. پريان هڪڙو رت سان ڀريل چُرو پيو هو ۽ ڪمري جي بتي ٻري پئي.

ڏاڪر حسين ۽ محمد سليم هڪڙي پاڙيسري علي اڪرم کي ساڻ ڪري ڪرشن نگر پوليس چوڪيءَ تي ويا. رات جو 12 لڳي 20 منٽن تي سندن ڪچو فرياد وٺي کين انارڪلي پوليس ٿاڻي تي باقاعدي فرياد داخل ڪرائڻ لاءِ موڪليو ويو.

انارڪليءَ جو هڪڙو اي ايس آءِ سرزمين تي آيو، لاش اسپتال موڪليو ويو. ڪُلف، آر رت ٻڌل چُرو هٿ ڪيا ويا، ۽ لاش جي هيٺان پيل رت واري مٽي ڪرڙي تپاس لاءِ موڪلي ويئي، ڏيڍ وڳي صوبيدار آيو. ڪٿ تي پيل رت ٻڌل پتلون، شرٽ، گوڏ، 4 فوٽا، جن ۾ هڪڙي ۾ سعادت ۽ منظور گڏ هئا، چار خط ۽ ريشمي صدي هٿ ڪيا ويا. صديءَ ۾ ٻن لفافن ۾ پيل ٻه ٻيا خط، 16 روپيا روڪڙا ۽ شيرين خان جا ٻه فوٽا هٿ ڪيا ويا.

ڊاڪٽري تپاس ٿي، شيرين خان جي گلي تي ٿي تيز اوزار جا اونها زخم هئا، جي نرگهت چيري وڃي ڪنڌ جي پوڇڙ سان لڳا هئا، پر ڪرنگهي واري ڏوري سلامت هئي، ٻيا زخم ڇاتيءَ تي هئا، جيڪي وڃي ڦڦڙن تائين پهتا هئا. سندس هٿن جي آڱوٺن ۽ آڱرين ۽ هٿ جي پٺ تي به زخم هئا. ڪُل 9 تڪي اوزار جا زخم ۽ 6 رهڙون هيون.

پوليس جاچ ڪئي- منظور حسين لاپتا هو- اشتهاري روپوش ٺهرايو ويو. ٻه سال گذري ويا.

25 مارچ 1961ع تي منظور حسين لاهور جي هڪڙي ماحسٽريٽ اڳيان پيش پيو. آخر مقدمو ايڊيشنل سيشن جج لاهور وٽ ڪمٽ ٿيو.

سرڪار جي پاران جيڪي شاهديون پيش ڪيون ويون، تن ۾ ڏيکاريو ويو ته منظور حسين، سعادت سلطانه جي ڪري شيرين خان کي پنهنجي رستي تان هٽائڻ لاءِ کيس خون ڪرڻ جو فيصلو ڪيو هو.

هڪ رکشا واري شاهدي ڏني ته واقعي کان به ڏينهن اڳ منظور حسين رکشا ۾ چڙهي شيرين خان جي ڪارخاني تي هليو هو. واٽ تي چيو هئائين ته شيرين خان منهنجي محبوبه سان مڱيو آهي، تنهن ڪري آءُ کيس پنهنجي رستي تان هٽائيندس. سعادت سلطانه جي پيءُ ۽ شيرين جي مامي سعيدالزمان شاهدي ڏني ته خون واري ڏينهن صبح جو منظور منهنجي گهر شيرين خان کي سڏڻ آيو، ٻنهي هٿ ملايو ۽ گڏجي روانا ٿيا. سراج بلڊنگ جي گرائونڊ فلور تي رهندڙ دڪاندار خدا بخش چيو ته ان ڏينهن 11 وڳي ڌاري منهنجي اڳيان ٻئي چٽا ڏاڪڻ چڙهي مٿي ويا- پاڙي جي هڪڙي ماڻهو رياضت حسين، هڪڙي چانهه واري چوڪري محمد صديق به ساڳي شاهدي ڏني ته انهن کيس مٿي ويندي ڏٺو ۽ وري اڪيلي منظور کي لهندو ڏٺوسين. ڪمري اندر ڇا ٿيو، تنهن بابت ڪوبه اڪين ڏٺو شاهد ڪونه هو.

پوءِ کيس جي سڀ کان ڊرامائي ۽ دردناڪ گهڙي آئي، سرڪار جو شاهد نمبر 18 پڇري چڙهيو. شاهد ۽ خون جي جوابدار جون نگاهون هڪ سيڪنڊ لاءِ هڪٻئي کي ڇمي هيٺ ٿي ويون. جوابدار جي نگاهن ۾ ڏوراپو هو (تون به؟) ۽ شاهد جي نگاهن ۾ معافيءَ لاءِ التجا هئي (ڇا ڪريان! مجبوري) سرڪاري شاهد نمبر 18 مسمات سعادت سلطانه

چيو ته، ”جوابدار ۽ منهنجو پيار هو. اسين هڪٻئي کي خط لکندا هئاسون ۽ گڏ فوتا ڪڍياسون، پوءِ منهنجو مڱڻو ٿيو ته جوابدار چيو ته، ”آءُ شيرين خان کي نه ڇڏيندس، انهيءَ رنڊڪ کي رستي تان هٽائيندس.“

منظور حسين پنهنجي بيان ۾ چيو ته، ”سعادت سلطانه سان منهنجو پيار برابر هو، پر مڱڻي کان پوءِ منهنجي دلچسپي گهٽجي وئي، پر سعادت سلطانه جي مرضي هئي ته ڪيئن به ڪري مون سان

(نوٽ اخباري ڪالم صحيح فوتو اسٽيٽ نه هئڻ جي ڪري ڪمپوزنگ نه ٿي سگهيو آهي)

هئي ته رڳو سعادت سلطانه کي هئي. ٻيو ته هوءَ مڱڻي بعد به ساڻس ملي پئي، پوءِ خون ڪرڻ جو ڪيس ڪهڙو ضرور هو. ٽيون ته جيڪڏهن خون انهيءَ ڪمري ۾ ٿئي ها ته آسپاس جا ماڻهو ضرور دانهن ڪوڪ ٻڌن ها. چوٿون ته بتيون پريون پئي، سو ڏيکاري ٿو ته خون جو وقت رات آهي، ۽ نه ڏينهن، جيئن شاهد چون ٿا ته هن اشاري طور چيو ته شڪ آهي ته خود سعادت سلطانه ئي خون ڪرايو هجي.“

سيشن جج جوابدار جون سموريون حجتون رد ڪري ڪيس شيرين خان جو قاتل ٺهرايو ۽ ڪيس ڦاسيءَ جي سزا ڏنائين.

هڪ ڪورٽ ۾ اپيل ڪئي وئي، هاءِ ڪورٽ سيشن جج جي راءِ کي قبول نه ڪيو. هن فيصلو ڪيو ته: سعيد الزمان غيرجانبدار شاهد نه آهي، اهو وسهي نٿو سگهجي ته ڪو منظور حسين ائين سندس گهر ويو هوندو. سعادت سلطانه اعتبار جوڳي نه آهي، ڇاڪاڻ ته هو پيءُ جي وس آهي ۽ رکشا واري جي ڳالهه بلڪل وسهڻ جوڳي نه آهي، ڇاڪاڻ ته ڪوبه ماڻهو پنهنجي خوني ارادن جو سڄي دنيا کي اشتهار ڪونه ڏيندو وڌندو. پريل بٽين هجڻ، دانهن ڪوڪ نه ٻڌجڻ ۽ ٻين حالتن سبب ڪورٽ سرڪاري شاهد کي ”خلاف قياس، اڻ وسهندڙ ۽ ايتڙ ڳالهين سان سٿيل“ ٺهرايو. هاءِ ڪورٽ چيو ته معاملو شڪ کان خالي نه آهي. 10 ڊسمبر 1962ع تي منظور حسين کي بيڙو هڻي ٺهرائي آزاد ڪيو ويو.

هڪ ڪورٽ جي انهيءَ فيصلي خلاف شيرين خان جي پيءُ ۽ مغربي پاڪستان سرڪار ٻنهي پاڪستان جي سپريم ڪورٽ ۾ اپيلون داخل ڪيون. اپيلون پاڪستان جي چيف جسٽس جسٽس ڪارنيليس ۽ سپريم ڪورٽ جي ٻين ججن

جسٽس حمودالرحمان ۽ جسٽس محمد يعقوب ٻڌيون. سرڪار پاران ايڊيشنل ايڊووڪيٽ جنرل اسلم رياضي، شيرين خان جي پيءُ طرفان مشتاق حسين خان ۽ منظور حسين پاران اڳوڻي اٿارني جنرل پاڪستان مسٽر نذير احمد خان وڪالت ڪئي. ٽي ڏينهن لڳاتار ٻنهي ڌرين جا وڪيل دليل بازي ڪندا رهيا. فتويٰ جسٽس حمودالرحمان لکي ۽ چيف جسٽس ۽ جسٽس يعقوب علي سائس شامل راءِ ٿيا- اهڙيءَ ريت اصل واقعي کان 7 سال پوءِ هن سال 15 اپريل 1966ع تي هن معاملي جو آخري قانوني نڪال ٿيو، سپريم ڪورٽ جي اڳيان اهم سوال هئا: (1) آيا منظور حسين شيرين خان کي واقعي واري وقت گهران وٺي ويو هو، آيا شيرين خان جي زندگيءَ ۾ آخري ماڻهو جيڪو سائس گڏ ڏٺو ويو هو، سو منظور حسين هو؟ (3) فرض ڪجي ته اهي ٻئي ڳالهيون تسليم ڪجن ته پوءِ به ڇا سڌي، اکين ڏٺي ثابتيءَ جي نه هوندي فقط حالتن ۽ صورتحال مان اهو خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو ته شيرين خان جو موت منظور حسين کان سواءِ ٻئي ڪنهن جي به هٿان نه ٿيو آهي؟ (4) فرض ڪجي ته منظور حسين ئي کيس ماريو آهي ته به ڪهڙي خبر ته اهو چاقو ڪنهن جو هو ۽ ڪنهن ان کي پهريان استعمال ڪيو؟ ڇا اهو ممڪن ناهي ته حملو شيرين خان ئي ڪيو هجي ۽ منظور حسين پنهنجي بچاءُ ۾ کيس ماريو هجي؟ اهڙيءَ حالت ۾ ڇا منظور حسين کي خون جو ڏوهاري ٺهرائڻ لاءِ قطعي ۽ يقيني ثبوت آهي؟ ڇا منظور حسين اڳواٽ رٿيل رٿ موجب کيس قتل ڪيو هو؟

سپريم ڪورٽ سعادت جي پيءُ سعيدالزمان، محمد صديق چانهه واري، رياضت حسين ۽ پاڇيءَ واري خدا بخش جي شاهدين کي ڀروسي جوڳو ٺهرائي اهو فيصلو ڏنو ته منظور حسين واقعي شيرين خان کي گهران وٺي پنهنجي ڪمري ۾ آيو هو ۽ اهو ئي آخري ماڻهو هو جيڪو شيرين خان جي زندهه هجڻ وقت سائس گڏ هو.

سڌي، اکين ڏٺي ثابتي نه هجڻ بابت سپريم ڪورٽ چيو، ”اهڙن ڪيسن ۾ اهو چئي ڇڏڻ ڪافي ناهي ته جيئن ته جوابدار کي سنگين ڏوهه جو ڏوهاري ثابت ڪرڻ لاءِ سڌي ثابتي ڪانهي، تنهن ڪري ڏوهه لاءِ ڪنهن کي به ڏوهدار ٺهرائي نٿو سگهجي، منهنجي خيال ۾ بنهه اهڙا ڪيس ئي

آهن، جن ۾ عدالت جو فرض آهي ته فوتيءَ جي زخمن جي نوعيت، جاءِ واردات جي صورتحال ۽ حالت، اتي لڌل شين، ڏوهه جي ڪارڻ ۽ آسپاس جي حالتن جي روشنيءَ ۾ تپاس ڪري ته انهن مان ڪهڙا قوي گمان پيدا ٿين ٿا. منهنجو ارادو آهي ته هن ڪيس ۾ آءُ پاڻ به ائين ڪريان.

انهيءَ تپاس بعد سپريم ڪورٽ چيو ته جنهن صورت ۾ منظور حسين، شيرين خان کي وٺي آيو هو ۽ آخري دفعي ساڻس گڏ هو، تنهن ڪري مٿس اهو ثابت ڪرڻ جو ڳرو بوجهه پوي ٿو ته آخر ڪمري ۾ ڇا ٿيو جو شيرين خان هيئن مري ويو. جيئن ته اهڙي ڪابه سمجهاڻي جوابدار طرفان نه ڏني وئي هئي، تنهن ڪري ڪورٽ فيصلو ڪيو ته شيرين خان جو موت منظور حسين هٿان ئي ٿيو آهي.

انهيءَ فيصلي تي پهچڻ کان پوءِ سپريم ڪورٽ انهيءَ سوال تي غور ڪيو ته آيا اهو قتل ڄاڻي ٻجهي، اڳواٽ رٿ رٿي پوءِ ڪيو ويو آهي، جيئن سرڪاري شاهدن چيو ٿي؟

رڪشا واري ۽ سعادت سلطانه چيو ٿي ته منظور اڳي ئي چيو پئي ته آءُ شيرين خان کي پنهنجي رستي تان هٽائيندس. سپريم ڪورٽ، هاءِ ڪورٽ سان انهيءَ ڳالهه تي اتفاق ڪيو ته اهي ٻئي شاهديون اعتبار جوڳيون ناهن. حالتن مان ثابت هو ته منظور حسين جو مطلب پورو پئي ٿيو. سعادت ڪيس باقاعدي پئي ملي. ان ڪري ڪيس شيرين خان کي قتل ڪرڻ جو ڪوبه سبب ئي ڪونه هو. پاڻ اها ڳالهه ثابت هئي ته شيرين خان منظور کان سعادت سلطانه جا خط ۽ فوٽا هٿ ڪرڻ لاءِ آيو هو ته جيئن شاديءَ بعد هو ڪابه خواري مچائي نه سگهي.

ان کان سواءِ شيرين خان جي بدن جي زخمن به ڏيکاريو ٿي ته مٿس اول چُرِي سان وار نه ٿيا آهن- ڪيس ڇهه رهڻون هيون، جن مان ظاهر هو ته اول نونشيبازي ٿي آهي، جيڪڏهن منظور ڪيس خون ڪرڻ لاءِ پينلائي وٺي اچي ها ته جيڪر يڪدم مٿس چاقوءَ سان حملو ڪري ها ۽ نونشيبازي نه ٿئي ها.

ته پوءِ ڇا ٿيو؟

انهيءَ سوال تي ڳوڙهو غور ڪري سپريم ڪورٽ هن نتيجي تي پهتي ته شيرين خان منظور حسين کان فوٽا ۽ خط گهريا آهن، جنهن تان ٻنهي ۾ ”تون ڇا تون ڇا“ ٿي آهي ۽ پوءِ

هو پاڻ ۾ نونشيبازي ڪرڻ لڳا آهن. پوءِ ٻنهي مان ڪنهن (اهو ثابت نه ٿيو ته چُرو ڪنهن جو هو) چاقو ڪڍيو آهي. غالب گمان اهو آهي ته چُرو شيرين خان پٺاڻ وٽ هو ۽ منظور ڪانئس ڦري مٿس وار ڪيا آهن.

انهيءَ گمان جي آڌار تي سپريم ڪورٽ منظور کي انهيءَ حد تائين شڪ جو فائدو ڏنو ته اهو ثابت نه ٿيو آهي ته ڪو هن سڀ سٽي خون ڪرڻ جي ارادي سان قتل ڪيو آهي.

انهيءَ ڪري کيس 302 پاڪستان پينل ڪوڊ (جاڻي ٻجهي خون ڪرڻ) جي ڏوهه بدران قلم 304 (حصو پهريون) پاڪستان پينل ڪوڊ (خون جي ارادي ڀنا ماڻهو مارڻ) جي ڏوهه جو ڏوهي ٺهرائي ڦاسيءَ بدران 7 سال سخت پورهئي سان سزا ڏني. هن وقت هُو سينٽرل جيل لاهور ۾ سزا کاتي رهيو آهي. سعادت سلطانه جي خبر ناهي ته ساڻس ڪهڙو حشر ٿيو؟

(پي-ايل-ڊي 1966ع، لاهور 664)

ٽمينه خاتون جا دعويدار

(نوٽ: پهريون ڪالم صحيح فوٽو اسٽيٽ نه هئڻ ڪري ڪمپوزنگ نه ٿي سگهيو آهي- اپريٽر)

مسٽر راڊ گرس جي ڌيئرن مان هڪڙيءَ جي شادي ٿي وئي ۽ هوءَ ته پنهنجي مڙس سان گڏجي ڏکڻ آفريڪا هلي وئي، باقي ٻه ڌيئرون رهيون، جي ٻئي پيٽون ڪارچيءَ جي هڪ مشنري اسڪول ۾ پڙهنديون هيون، اهو اسڪول ڪيٿولڪ فرقي جو هو، ۽ ان ۾ عيسائي توڙي ٻين مذهبن جا ڇوڪرا ڇوڪريون پڙهندا هئا.

ڏکڻ يورپ جا ماڻهو ايڏا حسين ڇو ٿا ٿين؟ تنهن جو راز اڃا سائنسدان معلوم نه ڪري سگهيا آهن. الاڻي سامونڊي ۽ برفاني جابلو هوائن جو گڏيل اثر آهي يا انگور جي ڇڱن ۽ ميون سان جهنگهيل ڌرتيءَ جي قدرتي سونهن جو ڪرشمو- پتو ڪونهي. بهرحال مسٽر راڊگرس جي ٻنهي ڌيئرن جو سڄي اسڪول ۾ مٽ ڪونه هو. خاص ڪري وڏي ڇوڪريءَ گريس جو- جيستائين هوءَ مٿين درجي ۾ آئي تيستائين هوءَ ته سڀني نوجوان ڇوڪرن لاءِ ڄڻ لازمي درسي ڪتاب بڻجي وئي. هونئن ته هرڪو انهيءَ خوبصورت ڪتاب جو ڳوڙهو مطالعو ڪندو هو، پر هڪڙي شاگرد پاڻ کي ان مطالعي ۾ صفا غرق ڪري ڇڏيو. هن گريس راڊگرس کي حاصل ڪرڻ پنهنجي زندگيءَ جو نصب العين بڻائي ڇڏيو. هُو مسلمان هو. سندس نالو هو عبدالهادي حقاني- هڪ ديسي مسلمان ڇوڪري لاءِ ڪتر عيسائي ڪيٿولڪ فرقي جي گوري نازنين کي حاصل ڪرڻ جي تمنا ڄڻ ته هماليه جبل جي چوٽيءَ کي سر ڪرڻ جي تمنا جي برابر هو، پر عبدالهادي به پنهنجي نموني جو شير پاتيسنگهه ڪوهه پيما هو. هن گريس جي نسلي غرور ۽ نمائي حُسن جي ڪڪرن سان گسندڙ چوٽين کي فتح ڪرڻ جي مهم شروع ڪري ڇڏي. ٽي سال لڳاتار هُو پنهنجي رياضت، قابليت ۽ اورچائيءَ ۽ ذاتي دلڪشيءَ جي زور سان گريس جي دل تي بار بار حملا ڪندو، کيس گهيري ۾ آڻڻ جون ڪوششون ڪندو رهيو.

پورو ڇوگيز پريءَ جي قلب جو ڪوٽ ايڏي لمبي ۽ مسلسل گهيري جو تاب جهلي نه سگهيو. کيس نيٺ هٿيار ڦٽا ڪري آڻ مڃڻي پئي، ٻنهي اقرار ڪيو ته شادي ڪنداسين ته پاڻ ۾، نه ته اصل نه ڪنداسين. ڪي نوجوان فقط زباني جمع خرچ کي عشق سمجهندا آهن. عبدالهادي انهن مان نه هو. هن وري

پنهنجو سمورو توجهه تعليم تي ڏنو ته بي اي پاس ڪري پاڪستان نيوي ۾ ليفٽيننٽ چونڊجي ويو.

ان بعد ٻنهي گڏجي مذهب ۽ نسل جي اوچن پهاڙن کي رستي تان هٽائڻ جي مهم شروع ڪئي، پر سندن مائٽ سخت مذهبي ماڻهو هئا، جن ڪنهن به قيمت تي نٿي چاهيو ته اها شادي ٿئي. هر ڪنهن ڏر جي مرضي هئي ته شادي پنهنجي نسل ۽ مذهب واري سان ٿئي. عبدالهادي ته خير پنهنجي وطن ۽ قوم ۾ هو، پر گريس جو دين ڏنيا ۾ هو ئي هڪڙو گهر، پرديس ۾ سندس ٻيو ڪوبه مٽ مائٽ ڪونه هو. ان سان ڦٽائڻ سندس واسطي موت جي برابر هو. هوڏانهن عبدالهادي به ڪيٽولڪ ٿيڻ لاءِ تيار ڪونه هو. لاچار گريس عبدالهاديءَ جي مائٽن جي مخالفت جهڪي ڪرڻ لاءِ نالي مائر اسلام قبول ڪيو. سندس اسلامي نالو شاهده رکيو ويو. 23 نومبر 1945ع تي شادي ٿي. گريس جي مائٽن چيو ته اسان جي ڌيءَ مري وئي.

هوڏانهن عبدالهاديءَ جي مائٽن به گريس کي ڪڏهن به نهن تسليم نه ڪيو. گهوٽ ڪنوار انهيءَ پٽي بائيڪاٽ کي نظرانداز ڪري پنهنجين خوشين ۾ مڱڻ ٿي ويا.

25 آگسٽ 1955ع تي کين هڪڙي ڌيءَ ڄائي، جنهن جو نالو رکيائون ٿمينه. وقت گذرندو رهيو. گريس کي ماءُ پيءُ جي جدائي بيحد محسوس ٿيندي هئي. خاص ڪري ساهرن جي مخالفانه رويي ۽ بائيڪاٽ ڪري کيس سخت اڪيلائي محسوس ٿيندي هئي.

کيس اهو به محسوس ٿيڻ لڳو ته سندس ماحول ۽ مڙس جي ماحول ۾ ڪيترو نه فرق هو. هوءَ اهو سوچڻ کان سواءِ رهي نه سگهي ته ماڻهو ڪيڏو به ڪٿي پاڻ کي بدلائي ۽ هيرائي ته به ڌاريون ماحول، ڌارين تهذيب ۽ اوڀر دستور ڪيڏا نه ناقابل برداشت ٿين ٿا. خود سندس مڙس، سندس عادتون، ذهني لاڙا ۽ سوچ جا طريقا به کيس اوڀر ۽ ڌاريا نظر ايندا هئا. جيڪڏهن کيس عبدالهاديءَ سان بيحد پيار نه هجي ها ته جيڪر هوءَ ته هڪ منٽ به اهڙو ماحول برداشت نه ڪري ها. اهي احساس مائٽن کان وچوڙي جي پڇتاءَ کي وڌيڪ تيز ڪندا هئا، پر جيڪي ٿيڻو هو، سو ٿي چڪو هو. هاڻي ڪجهه به ٿي نٿي سگهيو.

انهيءَ وچ ۾ هڪڙي ڏينهن سندن گهر ۾ هڪ اهڙو زلزلو آيو، جنهن سڀ ڪجهه غرق ڪري ڇڏيو. ليفٽيننٽ عبدالهادي حقانيءَ کي هڪ ڏينهن علي الفجر ملٽري پوليس گرفتار ڪري وئي. مٿس الزام هو ته هن سرڪاري راز ظاهر ڪيا آهن. مقدمو ڪيترو عرصو هلندو رهيو. پٺيان گريس ۽ ثمينه جو ڪوبه سهارو ڪونه هو. لاچار گريس روئي پنهنجن مائٽن وٽ وئي ۽ چيائين ته منهنجي معصوم ڌيءَ سنڀاليو ته آءُ ڪٿي نوڪري ڪري گذر ڪريان. هنن انهيءَ شرط تي اها ڳالهه قبول ڪئي ته ٻئي زال مڙس ثمينه لاءِ لکي پڙهي کين ڏئي ڇڏيندا. گريس عبدالهاديءَ سان ڳالهه ڪئي. هن کي چؤطرف اونداهه نظر آئي ٿي. گريس ۽ هنن ٻنهي 10 آگسٽ 1956ع تي ڌيءَ تان دستبرداري لکي ڏني.

ننڍڙي ثمينه جو نالو ۽ مذهب رات وچ ۾ بدلجي ويا. هوءَ هاڻي ثمينه خاتون مان ڦري جاسنتا ماريا لوينيا، ڪيٿولڪ عيسائيت بڻجي وئي. ديول ۾ باقاعده سندس عيسائي بڻجڻ جي رسم ادا ٿي.

ٻن مهينن کانپوءِ عبدالهاديءَ جي مقدمي جو فيصلو ٿيو ۽ کيس 3 سال سخت پورهيو سان قيد جي سزا ملي. (انهيءَ واقعي جو احوال پريس ۾ مفصل آيو هو.)

هيٽري تعليم ۽ تربيت بعد حاصل ڪيل سٺي ۽ باعزت نوڪريءَ جو ڪسجڻ، خواري ۽ بدنامي، محبوب زال ۽ ڌيءَ، مٿن مائٽن کان وچوڙو، قيد جون سختيون ۽ ڌلتون، عبدالهادي جيئري دفن ٿي ويو. جيڪي ڪجهه ان کان پوءِ ٿيو، تنهن جي پيٽ ۾ اهي واقعا جڻ ڪجهه به ڪونه هئا.

گريس حقانيءَ مٿان ڪريل مصيبتن جي پهاڙ کي منهن ڏيڻ لاءِ ڪمرڪشي- گهڻي رولڙي بعد کيس ٻچ هوائي ڪمپني کي ايل ايم ۾ گرائونڊ هوسٽيس جي نوڪري ملي. مالي مشڪلاتون دور ٿيون ۽ ان کان سواءِ ٻيو به گهڻو ئي ڪجهه ٿيو. هوائي اڏي تي روز ڪئين ولايتن جا ماڻهو اچن ٿا- گهڻو ڪري اوچي درجي جا، خوشحال، قسمن قسمن ماڻهن سان واسطو پوي ٿو. پلا پليءَ جو چيهه ڪونهي. ماڻهو ماڻهن کان وڌيڪ پيا آهن. گريس، جا اڳ عبدالهاديءَ کي ڏنيا جو خوبصورت ترين ماڻهو سمجهندي هئي، تنهن هڪڙي ماڻهوءَ کي ڏٺو، جنهن جي مقابلي ۾ کيس ڏنيا جو هر مرد ڀنگي نظر اچڻ لڳو- ان جو نالو مسٽر بارتلس هو. هو ڪير

هو، ڇا ڪندو هو، ڪهڙي شڪل ۽ چال چلت جو ماڻهو هو، اسان کي خبر ڪانهي. اسان کي ڙڳو ايتري خبر آهي ته هو گريس کي ڏسڻ شرط مٿس فدا ٿي پيو. گريس کي ائين لڳو ته جنهن شهزادي جا خواب هن بالڪيٽي ۾ ڏٺا، سو اهو ئي هو. منجهس خدا ڄاڻي ڪهڙا اسرار هئا، گريس چري ٿي پئي. بارتلس پاڪستان ايمپلائيز هائوسنگ سوسائٽيءَ ۾ هڪڙي بنگلي ۾ رهندو هو. گريس ڪنهن جوڳيءَ جي منتر ۾ ڦاٿل انسان وانگر ڇپ چاپ سندس پويان سندس گهر هلي وئي ۽ اتي رهي پئي. بدنصيب عبدالهادي سندس پيار، شادي، ڌيءَ، مائٽ سڀ کيس ڪنهن بري پيانڪ خواب وانگر نظر اچڻ لڳا. گريس کي ائين لڳو جڏهن هو ڏٺا ۾ آئي ان وقت هئي جڏهن بارتلس کيس مليو هو. هو يورپي ماڻهو هو، سندس عادتون، اُٿڻ ويهڻ، ڳالهائڻ يورپي هئا، اهڙا جهڙا گريس پنهنجي دل جي گهرائين ۾ ڇاهيا ٿي. گريس ڏٺا و مافيا کي وساري بارتلس سان محبت ڪرڻ لڳي. هن عبدالهاديءَ کي لکيو، ”مون کي خبر آهي ته مسٽر بارتلس سان جنهن ڏينهن کان آءٌ ملي آهيان، تنهن ڏينهن کان وٺي آءٌ قصوروار آهيان... آءٌ پنهنجي ڏوهه جي ڪلم ڪلا قبولدار آهيان... آءٌ کيس ڇڏي نٿي سگهان، مون کي بخش ڪر...“ بدنصيب عبدالهاديءَ کي هن منحوس خبر جي وچ ۾ ڄڻ ته ساڙي پيسم ڪري ڇڏيو.

هو پنهنجي پر ۾ مغربي ماحول ۾ پڙهيو ۽ پليو هو. ان ماحول ۾ ڪنهن اهڙي عورت جي ڳچيءَ ۾ لڙڪي پوڻ جيڪا ماڻهو کي نه ڇاهي ۽ اٽلو ڪنهن ٻئي کي پسند ڪندي هجي، سا ڳالهه مرداڻي شان ۽ وقار جي خلاف ليکي ويندي آهي. زال مڙس جو پيار پسند جو سودو آهي. ان ۾ زور زبردستي، وٺ وٺان ۽ ڌمچر بازيءَ کي بد تهذيبي ۽ بي حياتي تصور ڪيو ويندو آهي.

عبدالهادي جڏهن جيل مان نڪتو تڏهن هن گريس جي پُٺ وٺڻ يا ڪو هنڱامو ڪڙو ڪري پنهنجو خوري ۽ ڏلت جو ڏينورو پٺڻ مناسب نه ڄاتو. هو پنهنجو سڀ ڪجهه عزت، آبرو، روزگار، وقار وغيره ڦرائي ڇپ چاپ ويهي رهيو. هن جيڪي ڪجهه وڃايو هو، تنهن جي تلافي ڪنهن به قسم جو انتقام ڪري نٿي سگهيو.

جڏهن گهڻي رولڙي ۽ دربدريءَ کان پوءِ کيس هڪڙي مڇي مارڻ جي ٽرالر تي نوڪري ملي ته هن پهريون ڪم اهو

ڪيو جو پنهنجن ساھرن کان پنهنجي ڌيءَ جي گھر ڪيائين،
ھنن انڪار ڪيو.

عبدالھادي ڪنھن به صورت ۾ پنهنجي ڌيءَ کي ڇڏڻ لاءِ
تيار نه ھو. ھن ڪراچيءَ جي ڊسٽرڪٽ ڪورٽ ۾ چوڪريءَ
جي قبضي لاءِ درخواست ڏني. ڪورٽ نوٽيس ڪڍيا، ٽمينه جا
ڪيترائي دعويدار کڙا ٿي ويا. گريس، سندس ماءُ جوليت،
عبدالھادي، سندس ماءُ زينب خاتون ۽ سندس ڀيڻ مس
طاھرہ، سندس ڀاءُ مسٽر حميد ڪل ڇھ دعويدار ھئا.

گريس جي ماءُ مسز جوليت چيو ته منهنجي ڏوھتي مون
کي مائٽن لکي پڙھي ڏني آھي ۽ مون نڀائي آھي. ھي ته
مائٽن جي رضا خوشيءَ سان ڪئي وئي آھي. عبدالھادي
مسلمان آھي ۽ دستبردار به ٿي چڪو آھي، تنھن ڪري کيس
نه ملڻ گھرجي. ھن پنهنجي ڌيءَ جي دعويٰ جي مخالفت
ڪئي. چيائين ته منهنجي ڌيءَ بدچال آھي. اھا چوڪريءَ جو
اخلاق خراب ڪندي. عبدالھادي جي ماءُ، ڀاءُ ۽ ڀيڻ جو ته ڪو
واسطو ئي ڪونهي. گريس چيو ته منهنجي ڌيءَ رهندي برابر
اسان جي مائٽن وٽ ھئي پر خرچ پڪو آءُ ڏيندي ھيس.
عبدالھاديءَ چيو ته مون مونجھاري ۽ پریشانيءَ واري دؤر ۾
مجبور ٿي ڌيءَ تان دستبرداري لکي ڏني ھئي، جڏھن ته
منهنجي اھا نيت ھرگز ڪانه ھئي.

ڊسٽرڪٽ ڪورٽ ٽمينه عبدالھادي، گريس توڙي جوليت
کي نه ڏياري، اھا سندس ڏاڏيءَ زينب خاتون کي ڏياري وئي،
جنھن اقرار ڪيو ته ھوءَ پوٽي ٽمينه جي کاتي 10 ھزار رپيا
بنئڪ ۾ رکائڻ لاءِ تيار آھي. ڪورٽ حڪم ڪيو ته زينب
خاتون جدا گھر وٺي ٽمينه کي پاڻ وٽ رھائيندي.

ھاءِ ڪورٽ ۾ اپيلون داخل ڪيون ويون.
ھاءِ ڪورٽ اڳيان 8 مکيه سوال ھئا: (1) صغیر چوڪري
مسلمان ليکجي يا عيسائي ڪيٽولڪ؟ (2) ڀيءُ ماءُ لکت ۾
دستبردار ٿيڻ کان پوءِ ھن جي دعويٰ ڪري سگھن ٿا؟

ھاءِ ڪورٽ فيصلو ڪيو ته (1) صغیر ٻار جو مذهب اھو
آھي جيڪو ڄمڻ وقت ھجي. صغیر جو اباڻو مذهب
تيسٽايب بدلجي نٿو سگھي جيستائين ھو بالغ نٿي. ٻيو ته
ڪورٽ جي اڳيان سڀ کان اھم ڳالھہ اھا ته صغیر ٻارجو پلو
ڪنھن جي سنڀال ۾ رھڻ ۾ آھي. ٻيون ڳالھيون ڪٿي ڪھڙيون
به ھجن ته به مکيه سوال ٻار جي چڱائيءَ جو آھي. ھاءِ
ڪورٽ چيو ته مجبوريءَ جي حالت ۾ لکي ڏنل دستبرداري

ڪابه دستبرداري ڪانهي، پر ڪٿي هجي به ته ٻار جو ڀلو جنهن ڳالهه ۾ ڏسجي تيئن ڪجي، پوءِ چاهي لکت پڙهت ڪٿي ڪهڙي به ٿي هجي، ان کان سواءِ مسز جوليت پاڪستاني شهري نه هئي، خود گريس به پورچوگيز شهري هئي. اهڙيءَ حالت ۾ کين پاڪستاني ٻار ڏئي نٿو سگهجي. ان کانسواءِ گريس جي چال اهڙي آهي جو ٻار تي سندس صحبت جو برو اثر وجهندي. مسز جوليت وٽ به گريس جو اچڻ وڃڻ گهڻو هوندو. انهيءَ ڪري هاءِ ڪورٽ فيصلو ڪيو ته ثمينه خاتون، ثمينه خاتون آهي ۽ نه جاسنٽا ماريلا لوپنيا، ۽ ان جي سنڀال عبدالهادي ۽ سندس ماءُ زينب خاتون جي حوالي ڪئي وئي ۽ کين حڪم ڪيو ويو ته 15 ڏينهن اندر ثمينه جي کاتي ۾ ڏهه هزار روپيا ڪورٽ ۾ جمع ڪرائين ۽ ان بعد چوڪري پنهنجي حوالي ڪن، جدا گهر وٺڻ جي پابندي لائي وئي. وڌيڪ حڪم ڪيو ويو ته گريس ۽ مسز جوليت هر آچر تي ثمينه سان ملي سگهندا. ان کانسواءِ مسز جوليت هر هفتي 4 ڪلاڪن لاءِ ثمينه کي پاڻ سان وٺي وڃي سگهندي.

(6 ڪراچي 496)

خورشيد بيگم - پوليس جاچ ۾

لاهور کان ريل رستي راولپنڊي وڃيو، ته راولپنڊيءَ کان 24 ميل اوريان مانڊرا ريلوي جنڪشن ايندي. اتان وري هڪ ٻي ريلوي لائين نڪري ٿي، جا 47 ميل ڏکڻ اولهه طرف وڃي پٺون اسٽيشن تي ختم ٿئي ٿي. پٺون پهچڻ کان اڳ آخري اسٽيشن آهي چڪوال. چڪوال هڪڙو ننڍڙو شهر آهي. منجهس ٻين سرڪاري آفيسن سان گڏ هڪ پوليس اسٽيشن به آهي.

جنهن زماني جي اسين ڳالهه پيا ڪريون يعني جون 1957ع، تڏهن ان ٿاڻي جو صوبيدار ملڪ علي حيدر هو.

سندس اسٽاف ۾ هڪ اي ايس آءِ، ٽي جمعدار ۽ 8 ڪنسٽيبل هئا. انهن مان اسان کي رڳو جمعدار غلام علي ۽ ڪنسٽيبل منظور حسين ۽ بلي شاهه جا نالا معلوم آهن.

چڪوال کان 5 ميل اوڀر ڏکڻ ڪنڊ تي هڪڙو ننڍڙو ڳوٺ آهي، جنهن جو نالو آهي جالگا. هيءُ ڳوٺ اتر پنجاب جي عام ڳوٺن جهڙو ڳوٺ آهي. زمين وارياسي ۽ ٽڪرائتي، وڻ ڇڏا، ڀرسان مٽيءَ جون عجيب غريب شڪلين واريون هنڌان هنڌان کاڌل ٽڪريون. ڳوٺ ۾ خاص ڳالهه ڪانه هئي، ساڳيا عام بهراڙيءَ جا ماڻهو، ساڳي سست رفتار زندگي، مال ۽ پوک ۾ اڪيون، قديم دوستيون، پراڻيون عداوتون، سنهيون ٿلهيون مال جون چوريون، سڀ ڪا ڳالهه عام هئي. سواءِ خورشيد بيگم جي.

خورشيد بيگم بابت اسان کي گهڻي خبر ڪانهي. ٽي سگهي ٿو ته هيءُ بد صورت هجي يا شايد ماڻهن جهڙي ماڻهو هجي. اهو به ٿي سگهي ٿو ته هوءَ هڪ باهه جو آلو هجي، پنجن پاڻين جي ڌرتيءَ جو حسين ترين پهاڙي گل هجي. خاطري ڪانهي، اسان کي رڳو هيتري خبر آهي ته هوءَ 20 سالن جي هڪ البيلي، ضدي، دلير ۽ سرڪش ڪناري چوڪري هئي.

ڳوٺ وارن ۾ اها ڳالهه مشهور هئي ته ڳوٺ جي شوخ ۽ شهزور جوانن مان هڪڙو اهڙو به هو، جنهن کي ڏسي خورشيد بيگم جي دل جي ڌڪ ڌڪ تيز ٿي ويندي هئي ۽ سندس اکين جي تارن ۾ ستارا نچڻ لڳندا هئا. ان خوش نصيب يا بدنصيب جو نالو به اسان کي معلوم آهي: مشتاق احمد. شايد سندن شادي ٿيڻ واري هئي. خورشيد بيگم جو پيءُ ڪراچيءَ ۾ پوليس کاتي ۾ ملازم هو. هوءَ پنهنجي چاچي نشان علي، ماءُ الهه رکي ۽ ڀاءُ احمد خان سان گڏ رهندي هئي.

3 جون 1957ع جو ڏينهن هميشه جيان گذري ويو. خورشيد بيگم، ماڻس، ڀاءُ ۽ چاچس پنهنجي گهر ۾ هئا، هرڪو پنهنجي ڪم ۾ مشغول هو. ڪنهن کي به خبر ڪانه هئي، ته ايندڙ رات سنهڙي ننڍڙي ڪڪائين آڪيري تي ڪا وچ ڪرڻ واري آهي. سڄ لٿو، ڏيا ٻريا، اوچتو ٻاهران سڏ ٿيو ته پوليس ڀاءُ، پيڻ، ڏير پاڇائيءَ کي ڪنهي ڪٿي نمبردار نورخان جي اوطاق تي ويا. صوبيدار ملڪ علي حيدر پاڻ لٿل هو. ساڻس گڏ هڪ

ڳوٺ جو ماڻهو محڪم دين هو. ”محڪم دين جي چوري ٿي آهي، مشتاق احمد ڪٿي آهي؟“ صوبيدار سڀني کان پڇيو. هو وائڙا ٿي ويا. بيڪسي ڏيکارڻون، قسم سڻهن کڻائون، ”اسان جو مشتاق احمد سان ڪوبه واسطو ڪونهي، هن ۾ اسان جو ڪجهه به ڪونه وڃي.“ هنن لڀلائي چيو.

”مون کي سڀ خبر آهي، هن چوريءَ جو يار آهي، انهيءَ کي خبر آهي.“ صوبيدار خورشيد بيگم ڏانهن اشارو ڪري چيو. خورشيد بيگم روئي ڏنو.

خورشيد بيگم ۽ ماڻس کي نورخان جي اوطاق جي هڪڙي ڪمري ۾، ۽ پاڻس احمد خان ۽ چاچس نشان علي کي ٻئي ڪمري ۾ پوريو ويو. سڄي رات ڪنهن اک به ڪانه پوري.

ٻئي ڏينهن الهه رکيءَ کي ڪڍي ڇڏيائون. احمد خان ۽ نشان عليءَ کان به پئسا وٺي کين ڇڏيائون، باقي خورشيد بيگم لاءِ چيائون ته، ”جاچ ۾ گهريل آهي.“

محڪم دين فرياد ۾ ڪنهن جو به نالو ڪونه ڏنو هو، پوليس جو شڪ مشتاق احمد ۾ هو. خورشيد بيگم تي ڪوبه الزام ڪونه هو. هوءَ باقاعدي گرفتار به ڪانه هئي. رڳو ”جاچ ۾“ هئي، ڪنهن کي ڪيترا ڏينهن بند ڪري ويهاري سگهجي ٿو. گهٽ ۾ گهٽ چڪوال ٿاڻي جي پوليس جو اهو ئي خيال هو.

ٻنپهرن ڌاري صوبيدار ٿاڻي تان جمعدار غلام علي ۽ ڪنستبل منظور حسين ۽ بلي شاهه کي گهرايو ۽ جاچ غلام عليءَ جي حوالي ڪري، پاڻ سيشن جي شاهدي ڏيڻ هليو ويو. خورشيد بيگم بند هئي.

5 جون جي صبح جڏهن الهه رکي ماني ڪڍي وئي، ته قيد ڏيءَ جي حالت ڏسي سندس هنيون ڌري پيو. خورشيد بيگم جا وار ٽريل پڪڙيل هئا. سندس هٿ پير سَوَٽل هئا. هن مانيءَ جو گرهه به وات ۾ نه وڌو. فقط ايترو چيائين، ”مون کي سڄي رات عذاب ڏنا اٿن.“

بدنصيب ماءُ چري ٿي پئي. گهر وڃي ڳالهه ڪيائين، پر پوليس جي ”جاچ“ سڀ ڪو چوي ”پوليس کي جاچ ۾ سڀ پاور آهن، ڪير ڪچي؟ ديوتيءَ ۾ اٽڪاءُ ٿي پوي.“

جل جيڏيون ٻه راتيون لنگهي ويون، ۽ صبح جو الهه رکيءَ کان وڌيڪ پاڻ جهليو نه ٿيو، صبح جو چانهه ڪڍي قيد ۾ ڪمري ۾ گهڙي. خورشيد بيگم جي حالت بيان ڪرڻ کان ٻاهر

هئي، ”مون ۾ وڌيڪ سهڻ جي طاقت ڪانهي.“ هن اوچنگارون ڏئي چيو، ”مون کي... مون کي... مون سان زوري زنا...“ سندس گلو ڏک وڃان گهٽجي ويو، هن چانهه کي هٿ به نه لاتو.

جڏهن سڀ واهون بند ٿي وينديون آهن، تڏهن يا ته ماڻهو صفا بزدل ٿي ويندو آهي يا صفا شينهن. خورشيد بيگم کي هيترن عذابين ۽ فاقن به زير نه ڪيو. پوليس الائي کيس ڇا ٿي چيو، الائي کيس مشتاق تي ڪوڙو شاهد ٿي ڪيائون ۽ ڪانس ڪا قبوليت ٿي ورتائون. بهرحال هوءَ زبردستي ڪابه ڳالهه مڃڻ واري چوڪري نه هئي. ان ڏينهن الائي هن ڇا سوچيو، شايد سوچيائين ته هن هيڏي ساري بيعزتيءَ کانپوءِ ڳوٺ ۾ سندس ڪهڙي عزت رهندي. يا شايد ڊني ٿي ته آخر سندس همت ۽ سهڻ جواب ڏئي ويندي. آخر هوءَ پوليس جو چوڻ مڃي ويهندي ۽ پوءِ پنهنجي مشتاق کي ڪهڙو منهن ڏيکاريندي، يا الائي وڌيڪ عذاب برداشت ڪري نه سگهي.

بهرحال ماڻس جي وڃڻ کان پوءِ، هوءَ قيد مان ڀڄي نڪتي. ڪيئن نڪتي، سا خبر ڪانهي. ڙڳو ايتري خبر آهي ته گلنار بيگم، غلام فاطمه ۽ ڳوٺ جي ٻين زالن هن کي ڏٺو ته هوءَ يڪي ڊوڙ ڪوهه ڏانهن پڳي وئي ۽ پٺيان پوليس وارا مڙندا ويس. سڀني جي ڏسندي، هن وٺي ڪوهه ۾ ٽپ ڏنو ۽ پوليس توڙي زندگيءَ جي قيد مان آزاد ٿي وئي. پوليس جي ختم نه ٿيندڙ ”جاڇ“ هن پاڻ ختم ڪري ڇڏي.

ڊاڪٽر جي سرٽيفڪيٽ موجب کيس وهڪ جي جاءِ ”پٺ“، ساڄي ڪلهي ۽ ساڄي ٻانهن تي رهڙون ۽ ساڄي گوڏي جي هيٺان ڪاٻي لوڻي وٽ چچريل زخم هئا. ڪرنگهي جو هڏو ڇيڙي وٽ چيپاٽيل هوس. وهڪ جي هنڌ جا هڏا پڳل هئا.

ڪاغذي بازيگري ٿي، دانست ناما ٺهيا، رپورٽون ۽ ڊائريون نڪتيون. خورشيد بيگم جي موت لاءِ کيس ئي جوابدار ٺهرايو ويو. ايترو به چڱو جو خودڪشيءَ ۾ ڪامياب ٿي. نه ته خودڪشيءَ جي ڪوشش ڪرڻ جي ڏوهه ۾ چالان ڪنس ها- ڳالهه لئي مٽي ٿي وئي - نه ٿي وڃي ها، بشرطيڪ خورشيد جو پيءُ پوليس کاتي جو ملازم نه هجي ها.

بدنصيب چوڪريءَ جي پيءُ نورحسين ڪراچيءَ مان اچڻ شرط گهوڙا گهوڙا ڪئي، چؤطرف ڀُڪارون ڪيائين، آخر ڏکي ڏکي عدالت جو تانڊو ٻريو- صوبيدار هٿين پيرين پئي، سَنهن قسم کڻي جند ڇڏائي.

بهرحال جمعدار غلام علي، ڪانسٽيبل منظور حسين ۽ بلي شاهه چالان ۽ مٿس قلم 330 (ڪنهن کان زبردستي قبوليت وٺڻ لاءِ کيس زخم رسائڻ) ۽ قلم 342 (ناحق روڪ ناحق بند) هيٺ چارج رکي وئي. مئجسٽريٽ صاحب ٻنهي ڪانسٽيبلن کي ڇڏي ڏنو. باقي جمعدار غلام عليءَ کي 6 سال سخت پورهئي سان سزا ڏني ۽ 500 روپيا ڏنڊ وڌائين. ڏنڊ مان 300 روپيا خورشيد بيگم جي پيءُ نورحسين کي خرچ طور ڏيارين. ڪورٽ جي راءِ هئي ته ڪانسٽيبلن، جمعدار جو حڪم مڃيو هو، تنهن ڪري هو پنهنجي سِر ڏوهاري ٺهرائي نٿا سگهجن.

جمعدار غلام علي انهيءَ فيصلې خلاف، لاهور هاءِ ڪورٽ ۾ اپيل ڪئي. جمعدار غلام عليءَ پاران لاهور جي مشهور وڪيل مسٽر محمد انور (جو پوءِ مغربي پاڪستان اسيمبليءَ جو اسپيڪر ٿيو) وڪالت ڪئي. اپيل جسٽس محمد شفيع ٻڌي ۽ 9 جون 1959ع تي رد ڪيائين.

اپيل رد ڪندي هاءِ ڪورٽ ڪيترن اهم قانوني نقطن بابت فيصلو ڏنا. پهريون هيءُ ته ”پوليس کي ڇاڄ ۾ ڪنهن کي به روڪي وهارڻ جو حق ڪونهي- سواءِ باقاعدي گرفتاريءَ جي ڪنهن به شڪيءَ يا جوابدار کي ٽاڻي تي ويهارڻ به قانوني جرم آهي.“ هاءِ ڪورٽ چيو ته، ”ڇاڄ ڪندڙ عملدار جڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي بيان لاءِ گهرائي ته سندس فرض آهي ته ان جو بيان وٺي کيس ڇڏي ڏي ته گهر هليو وڃي.“ جيڪڏهن ڪو شڪي آهي يا ڏوهه ۾ گهربل آهي ته، ”کيس گرفتار ڪري 24 ڪلاڪن اندر عدالت ۾ پيش ڪرڻ گهرجي.“ ماڻهن کي ”ڇاڄ ۾ ويهارڻ“ واري پوليس جي دستور تي راءِ زني ڪندي، جسٽس شفيع فيصلو ڏنو، ”مون کي اهڙو ڪوبه قانون ڪونه سڃهجي، جو انهيءَ ڳالهه جي اجازت ڏيندو هجي ته پوليس ڇاڄ جي بهاني ماڻهن کي ٽاڻي تي ويهاريو يا بند ڪريو ويٺي هجي. اهو سنئون سڌو ناحق روڪ ناحق بند جو ڏوهه آهي. اهو ڇاڄ ۾ ويهارڻ جو دستور جو هن ملڪ ۾ عام آهي ۽ جيڪو پوليس کي سهڻو موقعو ٿو ڏئي ته ماڻهن کي ايڏا ڏئي، تنهن جي فوراً پاڻ پٽڻ گهرجي ۽ ان کي نيست و نابود ڪرڻ گهرجي، ڪوبه قانون انهيءَ جي اجازت نٿو ڏئي.“

هائِ ڪورٽ ڊاڪٽر خلاف ريمارڪ پاس ڪيا، جو ان خورشيد بيگم جي لاش جي چڪاس ۾ اها ڳالهه نه ڏيکاري هئي ته سائس زوريءَ زنا ٿيل هو يا نه.

ان کانسواءِ هاءِ ڪورٽ هيٺين ڪورٽ تي به ريمارڪ پاس ڪيا، جو ان ڪانسٽيبلن کي ڇڏي ڏنو هو. ڇاڪاڻ ته بي قاعدي حڪم جي تعميل ڪرڻ وارو سزا کان بچي نٿو سگهي. هاءِ ڪورٽ فيصلو ڪيو ته ٽيئي هڪجهڙا جوابدار آهن.

خورشيد بيگم جي دردناڪ موت سبب اها ڳالهه قطعي طرح فيصل ٿي وئي ته ”سواءِ باقاعدي قانوني گرفتاريءَ جي ڪنهن کي به ڇاڇ ۾ ويهاريو يا روڪڻ 342 پاڪستاني پينل ڪوڊ هيٺ سزا جوڳو ڏوهه آهي.“

هائِ ڪورٽ جو اهو فيصلو پاڪستاني قانوني فيصلا نالي ماهوار رسالي جي 1950ع واري جلد ۾ لاهور واري حصي جي صفحي 665 تي ڏنل آهي.

(آڪٽوبر 1966ع)

برجستو پوليس آفيسر

ڏنيا جي سڌريل ملڪن جون يونيورسٽيون ڙڳو ڪلاسن ۾ ڪتاب ڪونه ڇٽائينديون آهن. آمريڪا ۽ يورپ جون يونيورسٽيون سائنسي ۽ علمي ڪوجنا جا عظيم ڪارناما سرانجام ڏينديون آهن. سندن پروفيسر ۽ شاگرد ڏنيا جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ وڃي پنهنجي پنهنجي علمي شعبي بابت تحقيقون ڪري نوان نوان انڪشاف ڪندا آهن.

يورپ جي نقشي تي نظر وجهي ته فنلينڊ جي اوڀر ۽ روس جي اتر ۾ بئرينٽس سمنڊ نظر ايندو. هيءُ سمنڊ اتر قطب جي ويجهو آهي ۽ اڪثر ڄميل رهندو آهي. وچ وچ ۾ ڪٿي ڪٿي ڪو ايڪڙ ٻيڪڙ ٻيٽ نظر ايندو، نه ته هزارين ميلن ۾ ڙڳو ڄميل برف سان ڍڪيل سمنڊ ئي سمنڊ آهي. ان جا ٻه وڏا ٻيٽ آهن نرويا زيمانيا ۽ ڪولگوبو.

ڪولگوبو ٻيٽ ماسڪو کان اٽڪل 900 ميل اتر ۾ آهي. منجهس عجيب قسم جا پکي ۽ جانور رهن ٿا. ماسڪو يونيورسٽيءَ ڪولگوبو ٻيٽ جي عجيب ساهوارن جي مطالعي ۽ انهن بابت معلومات حاصل ڪرڻ لاءِ علم حيوانات جي ٻن ماهرن جي هڪ مهم اوڏانهن رواني ڪئي. اهي ماهر هئا پروفيسر بوزوو ۽ اسسٽنٽ پروفيسر وورڊنوو. کين هڪ سال ڪولگوبو ٻيٽ تي رهي تحقيق ڪري يونيورسٽيءَ کي رپورٽ ڪرڻي هئي.

اتفاق سان پروفيسر بوزوو ۽ اسسٽنٽ پروفيسر وورڊنوو هڪٻئي سان اصل نه ٺهندا هئا. ٻنهي کي هڪٻئي لاءِ سخت نفرت هئي.

يونيورسٽيءَ جي ٻين پروفيسرن هنن ٻنهي جي گڏ انهيءَ ڏورانهين برفاني ٻيٽ ڏانهن موڪلجڻ جو ٻڌي چرچي طور چيو، ”شايد کين ڄاڻي ٻُجهي انهيءَ لاءِ موڪليو اٿن ته ڪجهه گرمي ڇنڊي ٿڌا ٿي اچن...!“ ڪن وري چيو، ”ڏسجو ويٺا، هڪٻئي جا مٿا نه ڦاڙي وڌائون ته چئجو!“

پروفيسر بوزوو پنهنجي پهرئين خط ۾ دوستن کي پنهنجي پهچڻ جو اطلاع ڏيڻ ۽ ٻئي حال احوال ڏيڻ کان پوءِ لکيو، ”جي اسسٽنٽ پروفيسر ووردنوو جيڪو خود مطالعي جي لائق عجيب جانور آهي، سو گڏ نه هجي ها ته جيڪر زندگي ڏاڍي مزي سان گذري ها، هيءُ شخص منهنجي زندگي زهر ڪندو رهي ٿو.“

اڃا مهينو ئي ڪين گذريو ته ٺڪ هڪڙي تار اچي سهڙي! ”پروفيسر بوزوو کي اسسٽنٽ پروفيسر ووردنوو اک ۾ چاقو هڻي قتل ڪري ڇڏيو آهي.“

قتل جي جاچ ماسڪو جي پوليس انسپيڪٽر ليوشينين جي حوالي ڪئي وئي.

انسپيڪٽر ليوشينين ماسڪو جو برجستو پوليس آفيسر هو. برجستا پوليس آفيسر دنيا جي هر ملڪ ۾ آهن. البت برجستو پوليس آفيسر ڪهڙين لياقتن واري آفيسر کي سڏجي، تنهن جو مدار ملڪ ملڪ تي آهي.

مثلاً اسين پنهنجي ملڪ ۾ ”برجستو“ پوليس عملدار عام طرح ان کي ليکيندا آهيون، جيڪو تر جي وڏي پوتار اڳيان پاليل ٻليءَ جهڙو فرمانبردار ۽ عام خلقيت لاءِ بگهڙ جهڙو خونخوار هجي، قانون جي نالي ۽ اوٽ ۾ ڦريون، ڏاڙا، بلڪه خون ڪرڻ به ڏاڻي هٿ جو ڪيل سمجهي- مطلب ته ”ڏو-پار“ ۽ ”مڙس ماڻهو“ هجي!

پر ٻين ملڪن ۾ ”برجستو پوليس عملدار“ ليکجڻ لاءِ وري ٻيون ڳالهيون ضروري آهن. پنهنجي پنهنجي پسند آهي.

انسپيڪٽر شينين هڪدم ڪولگوبيو ٻيٽ ڏانهن وڃڻ لاءِ تيار ٿيو، پر معلوم ٿيس ته اسپاس سمنڊ سڄو ڄمي چڪو آهي. ڪوبه جهاز اوڏانهن وڃي نٿو سگهي، پر هيءُ مڙڻ وارو ڪونه هو. هن معلوم ڪري ورتو ته ڪولگوبيو ٻيٽ جي اسپاس هڪڙو برف چيريندڙ جهاز برف پيو چيري. هن ان جهاز جي ڪيپٽن کي ريڊيو رستي پيغام موڪليو ته ٻيٽ تي وڃي پروفيسر بوزوو جي لاش کي سردخاني ۾ رکي ماسڪو پهچائي ۽ اسسٽنٽ پروفيسر ووردنوو کي به گرفتار ڪري وٺي اچ. کيس اهو به چيائين ته جاءِ واردات جي تپاس ڪري شاهدن جا بيان لکي اچ.

ڪجهه عرصي بعد ٻئي پروفيسر، هڪڙو سردخاني ۾ ۽ ٻيو هٽڪڙين ۾ ماسڪو پهتا.

شاهدن جي لکيل بيانن مان معلوم ٿيو ته ٻئي پروفيسر گڏجي شڪار تي ويا هئا، ساڻن ٻيو ڪير به ڪونه هو. واپس فقط جوابدار موٽيو. ماڻهن وڃي ڏٺو ته فوتي پروفيسر جي اک ۾ ڇاقو ٽٽيو پيو هو. اکين ڏٺو شاهد ڪوبه نه هو. انسپيڪٽر جوابدار کان اول سندس زندگيءَ جو احوال مختصر طور معلوم ڪيو. معلوم ٿيو ته هن وڏيون ڪوجنائون ڪيون هيون ۽ ڪارائتا ڪتاب لکيا هئائين.

”تنهنجا پروفيسر بوزو سان ڪهڙا تعلقات هئا؟“
 ”بدقسمتيءَ سان اسان جا تعلقات سٺا ڪونه هئا!“
 ”هو توهان کي نه وڻندو هو يا توهان کيس نه وڻندا هئا؟“
 ”اسين ٻئي هڪٻئي کي نه وڻندا هئاسون.“
 ”توهان جي هڪٻئي لاءِ ناپسندي ڪيتريءَ حد تائين هئي؟“

”سخت نفرت جي حد تائين!“
 ”قتل واري ڏينهن شڪار تي اوهان ٻنهي سان گڏ ٻيو ڪوبه هو ڇا؟“
 ”نه.“

”پروفيسر بوزو جي اتي ڪنهن ٻئي سان به اڻٻڌت ٿي پئي هئي ڇا؟“
 ”نه، هو پنهنجن ئي پورن ۾ هوندو هو. ٻيو ته هونئن ٻين ماڻهن سان هو بلڪل خوش طبع هوندو هو.“
 ”دشمني فقط اوهان سان هيس؟“
 ”فقط مون سان!“

”ڪڏهن توهان انهيءَ نفرت جو ساڻس اظهار به ڪيو؟“
 ”ڪيترا دفعا- جڏهن هن منهنجي ڪوجنائن تي چڙيون ڪيون، تڏهن مون کيس چيو ته دل ٿي چويم ته...“
 ”جملو پورو ڪريو!“

”...چيومانس ته دل ٿي چويم ته تنهنجو مٿو ڦاڙي وجهان.“
 ”اوهان جي پاڻ ۾ آخري چڪري واقعي کان گهڻا ڏينهن اڳ ٿي؟“
 ”ٻه ڏينهن اڳ....“

”پروفيسر، اوهان جي خيال ۾ ڀلا ائين ممڪن ٿي سگهي ٿو ته پروفيسر جو ڪو دشمن ماسڪو کان آيو هجي ۽ موقعي جي تاڙ ۾ لڪو پيو هجي ۽ شڪار جي موقعي تي لڪ چپ ۾ توهان جي بي خبريءَ ۾ کيس خون ڪري ڇڏي ويو هجي؟“

”آءُ نٿو سمجھان ته سندس ڪو اهڙو دشمن ٿي سگهي ٿو. هو سڄو وقت ڪتابن ۽ ڪوجنائن جي ڏيڻا ۾ غرق هوندو هو، کيس ٻين ماڻهن سان دشمنيون رکڻ جو وقت ئي ڪونه هو.“

”آخري سوال پروفيسر! اهڙا ڪي سبب آهن جو ڪورٽ کي سفارش ڪري سگهجي ته توهان کي ڦاسيءَ جي بدران جنم ٽيپ ڏئي... مثلاً پنهنجي بچاءُ ۾ ڌڪ هڻڻ وغيره؟“

”نه.“

معاملو بلڪل صاف هو. جوابدار خلاف اڻ سڌيءَ طرح مڪمل ثابتي هئي. ٻه گڏ شڪار ٿي ويا هئا. منجهانئن هڪڙو قتل ٿيل ڏٺو ويو. جيئرو مئل جي موت بابت ڪابه سمجهاڻي نٿو ڏئي سگهي، حالانڪه خون وقت ٻئي گڏ هئا. انهيءَ مان انهيءَ کان سواءِ ٻيو ڪهڙو انومان نڪري سگهي ٿو سواءِ انهيءَ جي ته هڪڙي ٻئي کي پورو ڪيو هو. خاص ڪري جڏهن هُو خود قبولدار هو ته کيس فوٽيءَ لاءِ سخت نفرت ۽ ڏڪار هئي، ڪنهن به مهذب ملڪ جي عدالت ۾ حالتن ۽ ماحول مان اهي ثبوت جوابدار کي ڏوهي ٺهرائڻ لاءِ ڪافي آهن. اسان جو ڪوبه صوبيدار هجي ها ته رهيل ڪسر به منٿن ۾ پوري ڪري ڇڏي ها ۽ ٻه ته ڇا چار اکين ڏنا شاهد به موجود ڪري وجهي ها ۽ سندن 164 جا بيان به وٺائي کيس لوهه ڪري ڦاهو ڪرائي ڇڏي ها.

پر انسپيڪٽر شينين پنهنجي وطن جي معيار مطابق برجستو ۽ تجربڪار پوليس انسپيڪٽر هو. کيس ڪنهن ڇهين حواس ٻڌايو ته سامهون ويٺل پيلو ۽ ڊنل پروفيسر سچ پيو ڳالهائي. سندس خلاف ثبوت برابر مضبوط هئا ۽ وٽس ڪو بچاءُ به ڪونه هو پر انسپيڪٽر جي تجربڪار ذهن اها ڳالهه مڃي نٿي ته ڪو قاتل هيءُ ماڻهو آهي، پر ڦاسي گهاٽ جي هن نئين پانڊيٽري کي ڦاسي گهاٽ جي موتمار زيارت کان بچائڻ لاءِ کليل ۽ چٽي ثبوت جي ضرورت هئي. انسپيڪٽر عزم ڪيو ته جي پروفيسر بيگناهه آهي ته هُو کيس هرگز مرڻ نه ڏيندو. جيئن ته کيس پورو گمان هُو ته هو بي ڏوهي آهي، تنهن ڪري کيس حوالا ٽ ۾ رکڻ به ظلم چئبو. ”جيڪڏهن اسين اصل حقيقت معلوم نه ڪري سگهيا آهيون ته ان ۾ هن جو ڪهڙو قصور؟“ هن سوچيو. آخر هن پروفيسر کي چيو، ممڪن آهي ته آءُ سنگين غلطي ڪري رهيو هجان پر منهنجو خيال آهي ته توهان سچ ٿا چئو. بهرحال آءُ وڌيڪ جاچ ڪريان

ٿو. توهان ٽيليفون ڪري ڪو ضامن گهرائي وٺو. في الحال مان توهان کي پنهنجي ذمه داريءَ تي ضامن تي آزاد ڪريان ٿو.

انسپيڪٽر شينين سڌو اسپتال ويو ۽ پوسٽ مارٽم رپورٽ پڙهيائين. ڊاڪٽر سيميو نووسڪي رپورٽ ۾ لکيو هو، ”فوتيءَ جو موت کاٻي اک ۾ چاقو لڳڻ ڪري ٿيو آهي. اهو ڌڪ بي انداز بلڪه وحشي قوت سان هنيو ويو آهي.“

”وحشي قوت مان توهان جي ڪهڙي مراد آهي؟“ انسپيڪٽر ڊاڪٽر کان پڇيو.

”منهنجو مطلب آهي ته ايتري قوت سان جيتري رواجي طرح انسان ۾ نه ٿيندي آهي، پر آءُ ٻڌائي نٿو سگهان ته ڪهڙي قسم جي.“

فوتيءَ جي بندوق ۽ خوني چاقو رواجي قسم جا هئا. چاقو ڇاڇيندي انسپيڪٽر ڏٺو ته ان ۾ ٿورڙو نقص هو، ان جي کاٻي جي ڳن واري پوڇڙي وٽ وچ واري رک جي سنهي پٽي ٿوري ٻاهر نڪتل ۽ ڇهنپياري هئي. اوچتو کيس ڪو خيال آيو ته هو ٽپ ڏئي اُٿي بيٺو- ڪلاڪ اندر هن پنهنجي آفيس ۾ هٿيارن ۽ شڪار جي ماهرن جو هڪڙو ٽولو گڏ ڪري ورتو ۽ گڇ دير کائڻ پڇا ڪندو رهيو.

انهيءَ وچ ۾ ماسڪو يونيورسٽيءَ ۾ ٿرٽلو مڇي ويو. فوتيءَ پروفيسر بوزوو جا دوست ۽ عزيز مجرم جي ضامن تي آزاد ٿيڻ جو ٻڌي باهه ٿي ويا. ٽيليفونون ٿي ويون، فوتيءَ جي پاءُ ڪورٽ ۾ سڌو فرياد داخل ڪيو- جوابدار تي کيس هلايو ويو- سموري ثابتي پيش ڪئي وئي. جوابدار کان پڇيو ويو، ”ڪو بچاءُ ڏيندين؟“

”مون وٽ ڪوبه بچاءُ ڪونهي.“ هن مايوسيءَ مان ورائيو. ”آءُ هن جو بچاءُ ڏيڻ گهران ٿو، مون کي خبر آهي ته هيءُ خون ڪيئن ٿيو آهي؟“

جج جويءَ ۽ وڪيلن جون نگاهون وچ ۾ ڳالهائيندڙ ڏانهن ڪڍي ويون، اهو انسپيڪٽر شينين هو.

جج بچاءُ جي وڪيل ڏانهن سوالِي نگاهن سان ڏٺو. بچاءُ جو وڪيل منجهي پيو ته هيءُ پوليس انسپيڪٽر الائي ڪهڙي ڳالهه ڪندو. هو خاموش رهيو.

جج ڪجهه سوچي چيو، ”توهان کي ڪورٽ جي شاهد طور شاهدي ڏيڻ جي اجازت آهي.“

انسپيڪٽر شينين چيو، ”جناب جج صاحب، منهنجي درخواست آهي ته انصاف جي بهتريءَ لاءِ ماسڪو يونيورسٽيءَ جي مڪينڪل شعبي جي شڪاري، هٿيارن جي ماهر پروفيسر دويدوسڪي کي سڏايو وڃي ۽ مون کي اجازت ڏني وڃي ته آءٌ ڪانئس کي سوال پڇان؟“

وڪيلن ۽ جج جي وچ ۾ انهيءَ قانوني نقطي تي بحث هليو ته آيا ائين ڪري سگهجي ٿو؟ آخر جوابدار کان پڇيو ويو ته، ”تو کي اها ڳالهه قبول آهي؟“ هن هائو ڪئي.

جڏهن پروفيسر دويدو وسڪي آيو، تڏهن انسپيڪٽر شينين ڪانئس پڇيو:

”توهان شڪاري هٿيارن جي ماهر جي حيثيت ۾ بين الاقوامي شهرت رکو ٿا؟“

”آءٌ ماسڪو يونيورسٽيءَ جي هٿيارن ۽ باڙود جي علم واري شعبي جو صدر آهيان. انهيءَ علم بابت ڪجهه ڪتاب به لکيا اٿم، جي دنيا جي ٻين ٻولين ۾ ترجمو ٿيا آهن ۽ ڪن غيرملڪي يونيورسٽين ۾ اهي ڪتاب ڪورس طور پڙهيا ويندا آهن. باقي ڪا خاص بين الاقوامي شهرت آهي يا نه، سا مون کي خبر ڪانهي.“

”خير نيڪ آهي، توهان پاڻ مشهور آزمودگار شڪاري آهيو.“

”مشهور ۽ آزمودي گار شڪاري هجڻ بابت ته...“

”خير ٺهيو... ننڍي هوندي هر قسم جو شڪار گڏجي ڪندا رهيا آهيو؟“

”ها.“

”جيڪڏهن ڪارتوس مس ٿي پون ۽ ڪنهن ٻئي سبب بندوق جي نڙيءَ ۾ وجهندي ڦاسي پون ته توهان ڇا ڪندا آهيو؟“

”ان کي آهستي ڪنهن شيءِ سان ٽوڪي ٽوڪي اندر ڪندا آهيون.“

”مثلاً شڪار جي چاقوءَ جي ڳن سان.“

”ها.“

”هي چاقو ڏسو، سندس ڇهنبدار پوڇڙي ڏسو.“

”جيڪڏهن هن چاقوءَ جي ڳن سان اهڙي ڪنهن ڪارتوس کي ٽوڪي بندوق ۾ اندر ڪرڻ جي ڪوشش ڪجي ۽

ڪارتوس جي منهن تي هيءَ ڳن جي چُهنب لڳي ته ڪجهه
ٿي سگهي ٿو.

”ها ممڪن آهي ته ڪارتوس ڦاٽي پوي!“

”پوءِ ڇا ڪيڏانهن ايندو؟“

”اهڙو اتفاق ٿي پوي ته پوءِ ڇا ڪو مخالف طرف ڏانهن زور
سان ڌڪبو.“

”مخالفت طرف معنيٰ جيڏانهن ڪارتوس وجهندڙ ماڻهو
هوندو؟“

”ظاهر آهي.“

”توهان حساب ڪتاب لڳائي اهڙو چارٽ ٺاهي پيش ڪري
سگهندا، جنهن سان اهو معلوم ٿئي ته اوچتو ڦاٽل ڪارتوس
جي ڌڪيل چاقو جو صحيح رخ ۽ ڪارتوس وجهندڙ جي بدن
جي جنهن هنڌ تي اهو لڳندو، تنهن جي پوزيشن معلوم ٿي
سگهي؟“

”ها، بشرطيڪ مون کي اهڙي آزمائش ڪرڻ ۽ چارٽ ٺاهڻ
لاءِ هڪ ڏينهن مهلت ملي؟“

”بئي ڏينهن هن چارٽ پيش ڪيو ۽ چيائين، ”اهڙي اتفاق
جي حالت ۾ ڦاٽل ڪارتوس جو ڌڪي اڇليل چاقو ڪارتوس
پريندڙ جي ساڄي اک ۾ لڳندو.“

”ڦر واري پاسي يا ڳن واري پاسي؟“

”ڦر واري پاسي، منهنائو.“

”اک ۾ گهڙي ويندو.“

”بلڪل.“

”آهستي يا زور سان.“

”بي انداز، غير انساني زور سان.“

”ڄڻ ته ڪنهن وحشي قوت جو هٿيل هجي؟“

”بلڪل.“

جج وچ ۾ چيو، ”انسپيڪٽر شينين پروفيسر دوبرويسڪيءَ
جي شاهديءَ واقعي ڪيس ۾ نوان امڪان پيدا ڪيا آهن، پر
هڪڙي ڳالهه سموري شاهديءَ کي بي معنيٰ بڻائي ٿي
چڏي، توهان کي شايد معلوم ناهي ته فوتيءَ کي چاقو ڪاٻي
اک ۾ لڳل آهي ۽ نه ساڄي اک ۾.“

”جناب، مون کي چڱيءَ طرح معلوم آهي، آءٌ انهيءَ تي به
اڃان ٿو... پروفيسر صاحب، توهان جيڪو حساب لڳايو آهي،

سو انهيءَ بُنياد تي ته ڪارتوس پريندڙ ڪارتوس ساڄي هٿ سان ٺوڪيندو هوندو... ائين نه؟

”جي ها- ظاهر آهي...“

”پر ڪي ماڻهو ڪاٻڙ به ٿيندا آهن... اهو ماڻهو ڪارتوس ڪاٻي هٿ سان ٺوڪيندو... ائين نه؟“

”ظاهر آهي.“

”ساڄڙ ۽ ڪاٻڙ، مختلف طرفن کان ٺوڪ ڏيندا ۽ ردعمل به مختلف ٿيندو، يعني چاقو جنهن طرف موٽ ڪائيندو، سو ڌار ڌار هوندو؟“

”ها.“

”هاڻي فرض ڪريو ته ڪارتوس ٺوڪيندڙ ڪاٻڙ آهي ته پوءِ ڪارتوس ڦاٽي پوي ٿو ۽ چاقو پوئتي ڌڪجي ٿو، اهو ڪهڙي پاسي ويندو؟ اهڙي ماڻهوءَ کي ڪهڙي عضوي ۾ لڳندو؟“

”ڪاٻي اک ۾.“

انسپيڪٽر فوتيءَ جي ڀاءُ کي وري پڇري ۾ سڏايو ۽ ڪائس هڪڙو سوال پڇيو، ”توهان جو ڀاءُ ساڄڙ هو يا ڪاٻڙ؟“

”ڪاٻڙ.“

پوسٽ مارٽم ڪندڙ ڊاڪٽر کان پڇيو ويو، ”جنهن وحشي قوت جو توهان ذڪر ٿي ڪيو، سا ڪنهن بارود جي چٽڻ جي ٿي سگهي ٿي؟“

”بلڪل.“

”انسان جي هٿ جي نه؟“

”بلڪل نه؟“

هاڻي فريادي اُٿي بيٺو، هو پاڻ پروفيسر هو.

”جناب اعليٰ، مون هاڻ سمجهيو ته منهنجي ڀاءُ جو موت حادثي سبب ٿيو آهي ۽ کيس ڪنهن به خون نه ڪيو آهي. آءٌ فرياد تان دستبردار ٿيان ٿو ۽ پروفيسر ووردنو کي غلط فهميءَ سبب پهتل تڪليف لاءِ ڪائس معافي ٿو وٺان.

اهڙيءَ ريت پوليس انسپيڪٽر شينين هڪ دفعو وري به هڪ ”برجستي“ پوليس آفيسر سڏجڻ جو حق محفوظ ڪري ڇڏيو.

(رسالو سوويت يونين صفحو 40 ماسڪو، 1966 نمبر 199)

غيرتي پُٺُ

ملڪ ۾ ضياءَ شاهيءَ جا قهري ڪلور چوٽ چڙهيل هئا، گرفتارين ۽ ڦٽڪن جي بازار گرم هئي، جيل سٿيل هئا، غدار مخلوق جي چاندي هئي، وطن جا بي انداز غيرتمند فرزند ۽ نياڻيون سالن کان فوجي راڄ جي راکاس سان مهاڏو اٽڪايو لاکين، قيدخانن ۽ بند وارڊن مان جبر سان جنگ جوٽيون بيٺا هئا.

جون جو مهينو اچي سهڙيو هو ۽ سنڌ ۾ اونهارو پنهنجي عروج تي هو. سال 1983ع جو 14 آگسٽ وارو آزاديءَ جو ڏينهن ۽ ضياءَ شاهيءَ خلاف دڪڙ تي اٿو لڳڻ جو ڏينهن فقط ٻه مهينا پري هو، سنڌ پنهنجي جدوجهد جي شاندار ترين دؤر ۾ داخل ٿيڻ واري هئي ۽ سڄيءَ دنيا کي پنهنجي وجود ۽ غيرت جو چٽاءُ ڏيڻ واري هئي.

ان وچ ۾ ٻيا ڌنڌا به پئي هليا، ماڻهن مال پئي چاريا، بنيون ٻارا ۽ وڻج واپار پئي ڪيا. وڏيرن جي اوطاقن، ٿاڻن ۽ ڪورٽن ۾ فيصلو پئي هليا، سڀ شوق شڪار، ملهون، بيلهاڙا، اٽي ڏڪر، ”ڪارو ڪاري“ اڳي وانگر هئا.

جون 1984ع جي 11 تاريخ لاڙڪاڻي جي ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ عبدالفتاح جي ڪورٽ ٻاهران هڪڙي هٽڪڙيون لڳل قيديءَ کي وٺي آيا.

”هيءُ جوان ڇا ۾ آندو اٿو؟“

هڪڙي ماڻهوءَ پوليس واري کان پڇيو.

پوليس واري جواب ڏنو:

”خون ۾ آهي.“

”بابا غيرت ۾ آيا آهيون.“ قيديءَ ڳات اوچو ۽ آواز مٿي ڪري، پوليس واري جي آواز کي ڪٽيندي چيو. سوال پڇندڙ ٿورڙو هيسجي، ڪجهه هيٺائين آواز ۾ چيو، جڻ پنهنجي منهن چوندو هجي:

”با گيرت جون پاڙون آهن دوزڪ ۾.“
آسپاس بيٺلن مان ڪنهن ورائيو:
”برابر!“

ريزيدنٽ مئجسٽريٽ جي سرشتي دار قيديءَ کان پڇيو،
”تنهنجو نالو ڇا آهي؟“
”وسايو.“

ريزيدنٽ مئجسٽريٽ ڳنڀير آواز ۾ وسائي ڪي مخاطب
ٿيندي چيو، ”ڏس بابا! هيءَ ڪورٽ آهي، تون قبولداري ڏين
نه ڏين وٽس وارو آهين. قبولداري ڏين ته اها ڳالهه تنهنجي
خلاف ڪم اچي سگهي ٿي، نه ڏيندين ته آءٌ وري توکي پوليس
حوالي نه ڪندس. سڌو جيل موڪليندس، مون توکي ٻه
ڪلاڪ سوچڻ جو تائيم ڏنو آهي، هاڻي ٻڌاءِ تون پنهنجي رضا
خوشيءَ سان قبولداري ڏيڻ چاهين ٿو ڇا؟“
”ها سائين! ائون پنهنجي خوشيءَ سان قبولدار ٿيان ٿو.“
ماجسٽريٽ 164 ڪپڪ جي سائن سان لاڳو شرطن جي
پورٽ ڪندي چيو:

”توڪي ڪنهن لالچ يا دڙڪو ته ڪونه ڏنو آهي ته هريرو
قبولدار ٿي؟“
”نه سائين مون ڪي ڪنهن ڪجهه ڪونه چيو آهي، مون
فقط غيرت ۾ اچي ڪيو آهي.“
”ته ٻڌاءِ تون ڇا ٿو چوڻ چاهين؟“
وسائي پنهنجو بيان شروع ڪيو:

”ڪارو فوتي امير بخش اسان جي پاڙي ۾ رهندو هو، مون
ڪي مٿس شڪ هو ته هو منهنجي ماءُ سان ڪارو هو، گذريل
سومر جي ڏينهن يعني 6 جون 1983ع تي ائون صبح جو سويل
جاڳيس ته مون ڏٺو ته اندرين ڪمري ۾ هو منهنجي ماءُ سان
گڏ ستو پيو هو. ائون ڪهاڙي کڻڻ لاءِ موٽيس. ايتري ۾ هن
ڪي مون ڏٺو ۽ هن مون کي ڏٺو ۽ هو پنجابيءَ جي ٻنيءَ
ڏانهن پڳو، ائون ڪهاڙيءَ سان کيس پٽيان پيس ۽ ان ٻنيءَ تي
وڃي کيس ڪهاڙيءَ سان ماريم ۽ پوءِ هڪدم ائون گهر آيس
۽ پنهنجي ماءُ کي ڪاري ڪري ساڳي ڪهاڙيءَ سان قتل
ڪري ڇڏيم.“

ٽورن ڏينهن کان پوءِ وري کيس ٻيءَ ڪورٽ ۾ پيش ڪيو
ويو.

سيڪنڊ ايڊيشنل سيشن جج لاڙڪاڻي جي ريڊر کيس مٿس لڳايل پٽي قتل جي تهمت پڙهي ٻڌائي. هن چيو، ”آئون بي قصور آهيان، مون کي تهمت قبول ناهي.“

”تو کي وڌيڪ ڪجهه چوڻو آهي؟“
 ”آئون پنهنجي گهر هئس، آئون ٻنيءَ تي ويس، مون پنهنجي ماءُ مسمات ساران ۽ امير عليءَ کي زنا ڪندي ڏٺو، ٻئي آگاهڙي حالت ۾ هئا، انهن کي ڏسي مون کي ڪاوڙ آئي، منهنجي هٿ ۾ ڪهاڙي هئي، جيڪا آئون عام طرح کڻي هلندو آهيان. امير علي ڪاري ڀڄڻ جي ڪوشش ڪئي، مون ڪاري کي ماريو، منهنجي ڌڪن هڻڻ ڪري هُو ڪري پيو. مون ڪاريءَ کي (پنهنجي ماءُ کي) به ٽڏي تي ماري ڇڏيو، مون ٻنهي کي سخت ۽ اوچتي اشتعال جي ڪري ۽ پنهنجي خانداني غيرت بچائڻ جي خاطر ماريو.“
 پوءِ شاهديون شروع ٿيون.

پهرين فريادي يعقوب آيو، سندس شاهديءَ جو نت هيءُ هو ته جوابدار جو پيءُ مري ويو هو، سندس ماءُ ساران کي به پٽ هئا، هڪڙو هو پاڻ ۽ ٻيو هو پاڻس علي محمد. فرياديءَ جي ڀاءُ امير علي جو نڪاح مائي ساران سان ٿيڻ وارو هو. ان جي عيوض يعقوب پنهنجي ڌيءَ ساران جي پٽ علي محمد کي بدلي ۾ ڏيئي ڪئي هئي. وسايو ان جي ڪري ماڻس تي ڪاوڙيل هو. هن اها چوڪري پاڻ لاءِ وٺڻ ٿي چاهي. ڇهه جون 1983ع تي فجر جو فرياديءَ جي ڀاءُ امير عليءَ ديپهه گاد ۾ ناليءَ جي کاٽي پئي ڪٽي ته صبح جو آئين وڳي وسايو مٿس ڪهاڙيءَ سان ڪڙڪيو ۽ ڪهاڙيءَ جو وسڪارو ڪري کيس قتل ڪري ڇڏيائين. ان وقت فريادي يعقوب جو پٽ گل محمد جيڪو پنهنجي چاچي علي محمد جي نيرن کڻي ويو هو، سو به اچي آئي سهڙيو. حقيقت ڏسي هن دانهون ڪيون، جنهن تي پاسي وارين ٻنين مان حڪيم ۽ رمضان ڊوڙي آيا، تن واقعو ڏٺو، پوءِ وسايو اتان ڏيڍ فرلانگ پنڌ ڪري ان جاءِ تي ويو جتان ماڻس ساران ٻنيءَ تي ڪم پئي ڪيو ۽ کيس ڪهاڙيءَ سان ڳيا ڳيا ڪري ڇڏيائين. گل محمد اها حقيقت ڊوڙي اچي پنهنجي پيءُ يعقوب سان ڪئي، جنهن سرزمين تي وڃي ٻنهي جا لاش ڏٺا ۽ اتان سڌو ڌامراهه پوليس ٿاڻي تي وڃي فرياد داخل ڪرايائين. ان وقت صبح جا ساڍا نو ٿيا هئا. ٿاڻي جي ايس

آءِ محمد ياسين بروقت ڄاڻ شروع ڪئي. اي ايس آءِ شاهدي ڏيندي چيو ته فرياد داخل ٿيڻ شرط بروقت هو سرزمين تي ويو. مشيرن جي روبرو فرياديءَ جي ڏيکارڻ تي جاءِ واردات ڏنائين. مشيرنامو تيار ڪيائين. لاش پوسٽ مارٽم ڪرڻ لاءِ چانڊڪا ميڊيڪل اسپتال لاڙڪاڻي موڪليائين. چئن ڏينهن کانپوءِ وسايو گرفتار ٿيو ۽ مشيرن جي روبرو هڪ ڪپڙ جي وٽ هيٺان زمين مان رت ۾ ٻڌل ڪپڙا ۽ ڪهاڙي ڪڍي ڏنائين.

حڪيم شاهدي ڏيندي چيو، ”مون پنهنجي پٺيءَ ۾ ڪم پئي ڪيو، رمضان به ان وقت اتي هو، مون يعقوب جي پٽ گل محمد جون دانهون ٻڌيون ۽ آءُ ۽ رمضان دانهن طرف ڊوڙندا وياسين. جڏهن اسين اتي پهتاسين تڏهن جوابدار وسائي ڪي پڇندي ڏٺوسين. گل محمد رڙيون پئي ڪيون ۽ امير علي زخمي حالت ۾ پٽ تي پيو هو، جوابدار وسائي اسان کي چيو، ’مون کي ويجهو نه اچو، مون ڪارو ماريو آهي...‘ فوٽ ۾ مٿي ساران واردات کان اٽڪل فرلانگ کن پري مٿي پئي هئي.“

آڏي پڇا ۾ هن چيو ته، ”فوٽ ساران ۽ امير عليءَ جا پاڻ ۾ ناجائز تعلقات هئا، جوابدار وسائي کين خراب حالت ۾ ڏٺو ۽ قتل ڪيائين.“

شاهد رمضان به ساڳي ڳالهه ڪئي. آڏي پڇا ۾ هن شاهد چيو، ”اها ڳالهه برابر آهي ته مٿي ساران ۽ امير عليءَ جا ناجائز تعلقات هئا، ان ڪري وسائي کين ڪارو ڪاري ڪري ماري ڇڏيو.“

چانڊڪا ميڊيڪل ڪاليج اسپتال لاڙڪاڻي جي ڊاڪٽر دوست محمد پنهنجي شاهديءَ ۾ ٻين ڳالهين سان گڏ اها ڳالهه به ڪئي ته، ”فوتي امير عليءَ جو انڊو کاڌي کان خالي هو.“

ڪيس جي پوري ٿيڻ ۾ سڄا سارا ڇهه سال لڳي!
22 جون 1989ع تي لاڙڪاڻي جي پٽي ايڊيشنل سيشن جج وسائي کي قتل جو ڏوهي ٺهرائي ڪيس موت جي سزا ڏني ۽ سزا جي تصديق لاءِ هاءِ ڪورٽ ڏانهن ريفرنس موڪليائين. وسائي به موت جي سزا خلاف هاءِ ڪورٽ کي جيل مان اپيل موڪلي، جيڪا سنڌ هاءِ ڪورٽ جي هڪڙي ڊويزنل بينچ ٻڌي. ڊويزنل بينچ جا جج هئا مسٽر جسٽس عبدالرحيم قاضي ۽ مسٽر جسٽس قيصر احمد حامدي. پورن چوڏهن مهينن کانپوءِ 22 آگسٽ 1990ع تي ڊويزنل بينچ ريفرنس ۽ اپيل ٻنهي جو

فيصلو ڪيو. اهو فيصلو لکيو مسٽر جسٽس قيصر احمد حامديءَ. ڪورٽ اڳيان مکيه سوال هو ته ٻن ڳالهين مان ڪهڙي ڳالهه سڃي آهي. مسئلو ڪارو ڪاريءَ جو هو يا سڱ نه ملڻ ۽ ماءُ جي ٻئي نڪاح ڪرڻ جي فيصلي خلاف کائينس انتقام وٺڻ جو؟ جي واقعي بدران پنهنجين اکين سان ڪارو ڪاري ڏسي غيرت وڃان به قتل ڪيا هئا ته ان حالت ۾ کيس ڦاسي يا جنم قيد بدران گهٽ سزا ملڻي هئي. جي ڪارو ڪاريءَ جي آڙ وٺي ماءُ ۽ ٽيڻ واري مڙس کان انتقام ورتو ويو هو ته قاتل کي ڦاسيءَ کان گهٽ سزا جو ڪوبه قانوني جواز ڪونه هو.

عام ماڻهن چواڻي انصاف جا ڪوڏيا جج صاحب ”سونو قلم هٿ ۾ کنيو تخت سليمانيءَ تي ويٺا انصاف ڪن.“ دراصل جج صاحبان پنهنجي سموري علم ۽ اڪابرِيءَ، پنهنجين سمورين برترين ۽ فضيلتن ۽ سونن قلمن ۽ سليماني تختن سميت ماڻهن جهڙا ماڻهو آهن. هو هن سماج جو حصو آهن ۽ ان جي سمورين روشن توڙي اوندانهين سماجي روايتن ۽ ذهني فڪري روين ۽ تعصبن جي رد ۾ رهندڙ آهن.

سنڌ ۾ ڪارو ڪاريءَ جو الزام معنيٰ ڪٿي ڪي پڙي. ڪنهن ڪار-چپي زبان مان ڪنهن جي نالي ڪاري يا ڪاريءَ جو اکر نڪتو ناهي ته اهو مڙس يا مائي ختم ٿي ناهي. ڄڻ مائرن انهن کي ڄاڻو ئي ڪونه هو. ”ڪاري ڪاريءَ“ جي ڪوڙي الزام کان وڌيڪ سولو يا وڌيڪ هڻ-ڪڻ الزام سموري انساني سماج اڃا ايجاد ٿي ڪيو ڪونهي. انهن الزامي اکرن ٻڌڻ شرط ماڻهن جي اکين تي پرڏا چڙهيو وڃن. سندن دماغ مائوف ٿيو وڃي ۽ هو هڪڙي لحظي ۾ عقلمند انسان مان ڦري ڪجهه ٻيو ٿيو پوي، ”ڪاري ڪاريءَ“ جو الزام هڻي ماري ڇڏڻ جي روايت سماج جي شعور کي جنهن حد تائين متاثر ڪيو آهي، تنهن جو اندازو ان ڳالهه مان لڳائي سگهجي ٿو ته پاڪستان جي سپريم ڪورٽ ۽ هاءِ ڪورٽن پنهنجن ڪيترن فيصلن جهڙوڪ غلام رسول جو ڪيس (جسٽس ڪارنيلس)، خداداد جو ڪيس (جسٽس انوارالحق) ۾ چيو آهي ته هن قسم جو تصور هن ملڪ جي روايت جو حصو آهي. ان ڪري ان الزام جي حوالي سان ڪيل قتل جي ڪيس ۾ قتل کي ڦاسيءَ بدران ٻي هلڪي سزا ڏني وڃي. اهڙي سماجي سوچ ۽ عدالتن ۽ سماج جي ٻين شعبن تي ان سوچ جي وڌل اثرن

جي ڪري ”ڪارو ڪاريءَ“ جي ڪاروبار جهڙو سستو سودو ٻيو ٿيندو ئي ڪونه. ڪاري ڪاريءَ جو الزام جو اکر وات مان ڪڍي ڀلي ڪٿي ست خون ڪري ڇڏجن، مجال آهي جو ڪٿي ڪو الف مان ب چوي. خود ماريلن جا ماءُ پيءُ ۽ ڀائر اکين بيٺا ڏسندا ته به هٿ وجهي ڇڏائڻ جي جرئت نه ڪندا. ڪو لاش ڪٽڻ وارو مشڪل سان ملندو، اول ته فرياد ٿيندو ئي ڪونه، جي ٿيو ته ڪو شاهد ئي ڪونه ملندو، جي في الحال مليو ته ڪورٽ ۾ ڦري ويندو. گهڻو گهڻو ٿيو ته همراهِه به ٽي سال ڪاٽي وڏي رُعبُ تاب ۽ شان مان سان موٽي ايندو. دوست دشمن هرڪو چوندو، ”ههڙو مٿير غيرتي مڙس ٿيو ئي ڪونه!“

جسٽس حامديءَ پهريائين ته ان قانوني تقاضا جي پورائي ڪئي ته اهو باقاعدي نموني رسمي طرح طئي ڪيو وڃي ته ڪارو ڪاريءَ جي ناتي سان جنهن جوڙي کان زندهه رهڻ جو حق ڪيسو ويو هو تن کان زندگي ڪنهن ڪسي؟ هن جوابدار جو ايڊيشنل سيشن جج لاڙڪاڻي اڳيان ڏنل بيان ڪيل قبولتن کان سواءِ ٻيا پنج ثبوت نوٽ ڪيا. (1) گل محمد جي شاهدي، (2) رمضان ۽ حڪيم اڳيان وسائي جي غيرعدالتي قبوليت، (3) فريادي يعقوب جي تائيدي شاهدي، (4) وسائي معرفت رُت ٻڌل ڪپڙن ۽ ڪهاڙيءَ جو هٿ اچڻ، (5) 11 جون 1983ع تي ريزيڊنٽ مئجسٽريٽ لاڙڪاڻي اڳيان ڏنل عدالتي قبولداري.

هن فيصلو ڪيو ته اهي قطعي طور ثابت ٿا ڪن ته فوتين کي مارڻ وارو وسايو هو ۽ ٻيو ڪوبه نه.

هن ٻيو سوال پڇيو، ”هاڻ جيڪو سوال اُٿي ٿو، سو هيءُ آهي ته اڀيل ڪندڙ (وسائي) ڄاڻي ٻُجهي سوچي سمجهي بي رحميءَ سان پنهنجي سڳي ماءُ سميت (جنهن جو ڪوبه نعم البدل ڪونهي) ٻن معصوم انسانن جو خون ڪيو يا هن کين خراب حالت ۾ ڏسي کيس پنهنجن جذبن کان بي وس ٿي ائين ڪيو؟ پنهنجو پاڻ ئي جواب ڏيندي هن نوٽ ڪيو ته (1) ساران جو لاش امير عليءَ کان ڏيڍ فرلانگ پري پيل هو، جي اهي ٻئي گڏ هئا ته جيتري دير ۾ وسائي امير عليءَ کي ڪيرايو، ايتري دير ۾ ساران ڏيڍ فرلانگ پري وڃي ڪانه سگهي هوندي، (2) ٻنهي لاشن کي ڪپڙا پاتل هئا، (3) جوابدار جا مختلف بيان هڪٻئي سان اڻ ٺهڪندڙ هئا، (4) جاءِ واردات

بابت مشير کان ڪابه اهڙي آڏي پڇا ڪانه ڪئي وئي هئي ته اتي ڪي به اهڙا وڻ ٻوٽا هئا، جتي فوتي ڪو جنسي فعل ڪري سگهن ها، (5) ڊاڪٽر دوست محمد جي شاهديءَ مطابق فوتي امير عليءَ جو پيٽ کاڌي کان خالي هو. هن اڃا نيرن ڪانه ڪئي هئي. ان ڳالهه گل محمد جي ڳالهه ڪي ٿيڪو ٿي ڏنو.

ٻن شاهدن رمضان ۽ حڪيم پنهنجي آڏي پڇا ۾ ڪاري ڪاريءَ واري ڳالهه جي پٺڀرائي ڪئي هئي. جڄ انهن بيانن کي اهميت ڏيڻ نه ٺهرايو ۽ چيو ته اهي جوابدار کي بچائڻ لاءِ ڏنا آهن.

شاهديءَ جي ان پاسي جي سلسلي ۾ هن اٽڪل ٻاءُ صدي اڳ نئين ڪوٽ، تعلقي اوڀاروڙي ضلعي سکر ۾ ٿيل هڪڙي قتل جي ڪيس جو حوالو ڏنو، جيڪو پاڪستان ليگل ڊسپشن نالي قانوني رسالي جي سال 1964ع واري اشاعت جي صفحي 437 تي ڇپيو هو. تن ڏينهن ۾ ون يونٽ هو، مغربي پاڪستان يڪو صوبو هو ۽ ان جي گڏيل هاءِ ڪورٽ يعني مغربي پاڪستان هاءِ ڪورٽ هئي، ان هاءِ ڪورٽ جي ڪراچي بينچ جي جنهن ڊويزنل بينچ هن ڪيس جي اپيل جو فيصلو ڪيو هو، ان جا جج صاحب هئا اي ايس فاروقي ۽ نانا غلام علي. ان ڪيس ۾ چيو ويو هو ته هڪڙي ماڻهوءَ کي ٻاهران چڪي اڱڻ ۾ آندو ويو. وري هڪڙي مائيءَ کي گهر منجهان گهلي ساڳئي اڱڻ ۾ آندو ويو، ٻنهي کي گڏي ڪارو ڪاري ڏيکاري قتل ڪيو ويو هو. جوابدار جي وڪيل اعتراض ڪيو هو ته ٻاهرين ماڻهوءَ کي جي هرو ڀرو مارڻو هو ته ٿڌي تي ئي ڇو نه قتل ڪيو ويو؟ اندر گهلي ڇو آندو ويو؟ ڪورٽ جي فتويٰ لکندي جسٽس فاروقيءَ چيو هو ته، ”جي ائين نه ڪيو وڃي ها ته پوءِ سنئين سڌي قتل کي هٿرادي نموني ڪاري ڪاريءَ جو واقعو ڏيکاري سزا کان پاڻ بچائي نه سگهجي ها.“ ڪورٽ چيو هو: ”اهڙا ڪيس معلوم ٿيا آهن، جتي ماڻهوءَ کي ڪنهن ٻئي هنڌ قتل ڪري ڪيس ڪنهن عورت جي گهر ۾ يا ان جي ڀرسان آندو ويو آهي ته ڪيس ۾ قاتل طرفان چئي سگهجي ته مون کي اوچتو سخت غيرت وٺي وئي. اهو پڻ معلوم ٿيو ته جتي قتل دشمنيءَ سبب ڪيو وڃي ٿو ۽ ان سان عورت ذات جو واسطو ئي نه هوندو آهي، اتي به هڪڙي

عورت کي ماري جنسي ڏوهه جو ڏيکاءُ ڪيو وڃي ٿو ته جيئن اوچتي سخت غيرت جو بهانو ڏيئي سگهجي. تنهن ڪري اها ڳالهه ته:

.... (ان ڪيس ۾ قتل ڪيل مرد) کي ٻاهران گهٽيءَ مان گهلي اندر آڻي ماريو ويو ۽.... (ان ڪيس ۾ قتل ڪيل عورت) کي به گهر مان ڪڍي اڳڻ ۾ آڻي قتل ڪيو ويو، سا ڪا اڻ ٿيڻي ڳالهه ڪانهي. ڇو ته هيءُ بدقسمتيءَ وارو غيرت جو وحشي تصور ۽ ان جي آڙ ۾ ڪوڙا سچا غيرت جا عذر ڏيئي بي گناهه ماڻهو ماري ڇڏڻ جو دستور هن ملڪ ۾ عام آهي. ”(پي ايل ڊي 1964ع م پ ڪراچي 338) ان ڪيس ۾ جوابدار جو وڪيل مسٽر اي ڪي بروهي هو.

هن ڪيس ۾ جسٽس قيصر احمد حامديءَ چيو ته، ”ان سڄي بحث جي روشنيءَ ۾ اهو ثابت ٿئي ٿو ته جوابدار ڇُون ڪيا آهن ۽ ايڊيشنل سيشن جج ڪيس جائز طرح ڏوهي ٺهرايو آهي، حالانڪه ايڊيشنل ايڊووڪيٽ جنرل جوابدار جي ڪيس جي ڀنڀرائي ڪئي آهي.“

سزا جي سلسلي ۾ هن چيو ته، ”جوابدار سوچي سمجهي هڪ وحشياڻو قتل ڪيو آهي ۽ ان کي غيرت جو ڪوڙو رنگ ڏنو ويو آهي ۽ ائين ڪرڻ لاءِ هن خود پنهنجي ان ماءُ کي قتل ڪيو آهي، جنهن کيس ڄڻو نپايو آهي. تنهن ڪري ڪيس سزا ۾ رعايت ڪرڻ جو ڪوبه جواز ڪونهي. ان ڪري سندس ڦاسيءَ جي سزا قائم رکجي ٿي. سندس اپيل رد ڪجي ٿي ۽ ايڊيشنل سيشن جج جو موت جي سزا جي تصديق لاءِ موڪليل ريفرنس قبول ڪجي ٿو.“

ٻئي جج جسٽس عبدالرحيم قاضيءَ ان فيصلو سان اتفاق ڪيو.

(هيءُ فيصلو پي ايل ڊي (پاڪستان ليگل ڊسپيشنز) ”پاڪستان جا قانوني فيصلو“ نالي انگريزي قانوني رسالي جي سال 1990ع واري پهرئين جلد جي صفحي 234 تي ڇپيل آهي. جوابدار، فوتين ۽ سندن ڳوٺ وارن شاهدن جا نالا ڀڌايا ويا آهن. اصل نالا مٿي ذڪر ڪيل ڇپيل فيصلو ۾ لکيل آهن. ٻين شاهدن جا نالا ساڳيا ڏنا ويا آهن.

سانگوئا ۽ ستیون

بابا کي اچي شوق جاڳيو ته، 'پُٽ کي پڙهائيندس.' مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته، بابا منهنجي ڏهري جسم ڏانهن نهاريندي چوندو هو ته، "منهنجي نظر جو بدن کاتي کٽڻ جهڙو ناهي، نه وري هن کي زميندارن جا ميهڻا سهڻا آهن. هن کي پڙهائيندس، مَن ٿڌي چانو ۾ ويهڻ جهڙو ٿي پوي!" تڏهن آءُ سوچيندو هوس ته برابر کاتي ته مون کان ڪانه ڪجندي پر زميندار گاريون ڇو ڏيندو؟ اڃا ڇهين (نائين) درجي انگريزيءَ ۾ هوس ته بابا گذاري ويو، جيئن ٽيئن ڪري مئٽرڪ پاس ڪيم ۽ ڪلارڪي ملي ويم. قسمت سانگي چڱي ٽيبل ملي هئي. چوڻ آڳاٽ واري پهر ڪانه هئي. مفت جو پئسو، خوب عيش ڪيم، پر ايڏي عيش هوندي به آرام ڪونه هو، صبح جو سوير آفيس وڃڻ شرط صاحب گهرائي بيعزتي ڪندو هو، پنهنجي حصي کان گهڻو کڻندو هو، تڏهن به راضي ڪونه ٿيندو هو، جڏهن خوش هوندو هو ته چوندو هو، "هميشه يه اصول ياد رکو، کائو اور ڪُرائو." اهو اصول پنهنجي سنڌي ڀائرن تي ڏاڍو ڪارائتو ثابت ٿيو، پر هڪڙي چوڌريءَ سان ٿو ٽڪران، تنهن ڪم ڪڍي، اهڙو ڌڪ ڏنم جو نوڪري ته وٺي پر جان به مس مس ڇڏي. پاڇي رقم ڊوڙن ڊڪن ۾ ختم ٿي وئي. ڏاڍو پريشان ۽ محتاج ٿي پيس. اڃان اهو ڌڪ پڇايم ئي ڪونه ته مٿان ٻيو ڪاپاري ڌڪ نڪاءُ ٿي ويم. ڌڪيا سان ڪافي عرصي کان مثالي تعلقات هئا.

روئي روئي پنهنجي پيار جو اعتبار ڏياريندي هئي، آءُ کيس هفتي ۾ ٻه ڀيرا ريشمي گهٽيءَ ۾ خريداريءَ لاءِ وٺي ويندو هوس، جتي پيري پيري به ٿي سَوَ روپيا ڳاريندو هوس. ان هڪڙي ڏينهن اوچتو اهو جواب ڏيئي موٽائي ڇڏيو ته، "منهنجو خالا زاد ڀائي برما مان اچ پهتو آهي، هفتي ۾ اسان جي شادي ٿيڻ واري آهي. تون مهرباني ڪري آئيندي هيڏانهن

نه ايندو ڪر!“ پنهنجي مثالي ۽ وڏي قيمت ڏيئي حاصل ڪيل پيار کي هيئن پرزا پرزا ٿيندو ڏسي منهنجون هيٺيون هيٺ مٿيون مٿي رهجي ويون، انهن بي عزتين، بدنامين، ناڪامين ۽ بيروزگاريءَ جي ڳڻپين منهنجو اڌ مٿو اڇو ڪري ڇڏيو. ڪا آٿت واري به پَهَر نه هجي.

سائين وڏي کي منٿون ڪري سفارش ڪرايم، صاحب سنڌي ماڻهو هو، 500 روپيا ورتائين. سنڌي ماسٽر جو آرڊر مليو. وڃي نوڪريءَ تي چڙهيس. ماني وڏيري جي گهران ملندي هئي. وڏيري جي اوطاق تي وڏن وڏن عملدارن جون مهمانيون ٿينديون هيون، منهنجو ڪم هوندو هو معزز مهمانن جي خدمت ڇاڪري ڪرڻ. ڪجهه ڏينهن ۾ معلوم ٿيو ته مهمانن جي خدمت منهنجي وس جي ڳالهه ڪانهي. هڪ نه ٻئي ڏينهن جيپ تي چڙهي وڃي شهر مان رنون وٺي اچڻ ۽ جيپ ٽڪڙ هجي ته هاريائين مان پُورٽ ڪرڻ لاءِ ڪمدار کي چوڻ منهنجي ڊيوٽي ٿي پيئي، ان هوندي به وڏيرو جڏهن جلال ۾ ايندو هو ته مون کي ڏاڍيون گاريون ڏيندو هو. مون آهستي آهستي اوطاق تي وڃڻ بند ڪري ڇڏيو.

آخر ٻي وندر نه ڏسي اوتاري ۾ وڃي موالين سان ڪچهري ڪرڻ لڳس. ڪجهه ڏينهن ۾ انهن سان هري مري ويس. هڪ ڏينهن خُڌو موالِي هڪ رسالو ڪڍي مون ڏانهن وڌائيندو چيو، ”ماسٽر صاحب! هيءُ ته پڙهي ڪچهريءَ کي ٻڌائجو!“ آءٌ هميشه اردو ناول ۽ ڊائجيسٽون يا سنڌيءَ ۾ ”ڪوڪ شاسٽر“ يا ”شاديءَ جا ڳجهه“ جهڙا لذتي ڪتاب پڙهندو هوس. سو پهرين ته هي سنڌي رسالو مون کي سمجهه ۾ نه اچي. آهستي آهستي سمجهڻ جي ڪيم. تڏهن پتو پيو ته هي چورا ”سنڌ! سنڌ!“ ڪريو ڇو پيا رڙيون ڪن ۽ ٻڌجن. اها به سنڌ پيم ته ووٽ ان لاءِ وٺبا آهن ته اهو فيصلو ٿئي ته ايندڙ پنج سال غريب ماڻهن کي ڦُرڻ، ٻڌڻ ۽ دٻائڻ جو وارو وڏيرن جي ڪهڙي ٽولي کي ملي.

ٻيون به ڪئين ڳالهيون معلوم ٿيون، ڪئين راز ڪليا. آءٌ هارين کي ڪتاب ۽ رسالا پڙهيو ٻڌائيندو هوس. پوءِ بحث ٿيندا هئا، موالِي سُلفيءَ جو سوٽو پري ڏاڍي نمائڻيءَ سان ڏک سُڪ اوريندا هئا. ٻيا به پيڙهيل اچي گڏيا هئا، ڪچهري مچڻ لڳي. هاري به گسين پنڌين پيا خبرون ڏيندا وٺندا هئا.

هڪڙي ڏينهن ٻار ويٺي پڙهائيم ته پوليس جي گاڏي ڀرجي آئي. ان ۾ ٻه وڏا آفيسر ۽ ويهارو کن سپاهي هئا. هُو اسڪول کي چؤطرف ڦري ويا، رانفلن جو مٿن ڪلاس ڏانهن ڏسي چيم: ”خدايا خير!“ سمجهيم ته شايد اسڪول جي آس پاس ٿوهه چانڊيو يا مراد علي جت جهڙو ڪو ڌاڙيل اچي لڪو آهي، پر جڏهن صوبيدار رعبدار آواز ۾ چيو، ”هٿ مٽي ڪرا! تون D.P.R (پاڪستاني بچاءَ واري قانون) هيٺ گرفتار آهين.“ دل ۾ سوچيم ته ”موالين سان ڪچهريءَ ۾ پاڪستان کي خطرو ڪيئن ٿيو؟“

پوءِ مون کي خبر پئي ته مون تي ملڪ دشمني، بغاوت، ٻارن کي حڪومت خلاف اُڀارڻ ۽ ڪفر جي پرچار ڪرڻ جهڙا سنگين الزام هئا.

هفتي کن کان پوءِ زال ملاقات تي آئي. ٻارن جي خبرچار پڇيم. چيائين: ”پرواهه نه ڪرا! سڀ ٺيڪ آهي!“ چيم، ”سو وري ڪيئن؟“

چيائين: ”تو وارا هاري ۽ موالِي يار تنهنجي گرفتار ٿيڻ کان پوءِ اڌ اڌ مڻ ان جو ڪري، ڏهه مڻ ان، هڪ ڍڳي ٻارن جي کير پيئڻ لاءِ، ڪاٺين جي گاڏي ۽ پنجاهه روپيا خرچ پڪي لاءِ روڪڙا ڏيئي ويا. روز حال احوال وٺڻ ايندا آهن.“

اها ڳالهه ٻڌي سوچيم، ”پنهجن کي ڦري پئسا گڏ ڪري عيش واري زندگي گذارڻ ڄڻ ته چلرن جو واپار هو. هي آهي اصل واپار قوم جي عوام سان پيار ڪرڻ ۽ سندن پيار جا ماڻڪ ۽ موتي حاصل ڪرڻ!“

زال دلداري ڏيئي ويندي رهي ۽ آءُ هي شاهه جو بيت جهونگاريندو وڃي کڻي تي لڻيس:

سمنڊ جي سيوين، تنين
ماڻڪ ميڙيا،
چلر جي چوئين، تن سانگوٽا ۽
ســـتيون.

ماهوار تحريڪ نومبر 1983ع

ٿوڻي سا ٿورين

ڪنڊو طبيعت جو مانيٽو هو؛ ڪچهريءَ ۾ سڀ ڳالهائيندا آهيون، پر هي همراھه ڙڳو ٻڌندو هو. جنهن ڪري ڪنهن کي به ڪنڊي جي اندر جي سڌ نه پئي ته هو ڇا پيو سوچي. پئس جي مرڻ کان پوءِ سندس ڏاڏي کيس لاڏ ڪوڏ سان پاليو، پر ماستر جي مار کان کيس غيرت آئي، ڪنڊي کي اسڪول ڪونه موڪليائين.

هيٺئر پاڻ جواڻ آهي، ته ڏاڏس مرڻ ڪنڊيءَ تي. اباڻي بلاڪ کن زمين هيس، پر ون يونٽي دؤر ۾ چوڌري اشرف پنهنجي ذات وارن هارين سميت اچي ڪڙڪيو ۽ چيائين ته، ”مون ڪليمينٽ کان خريد ڪئي آهي.“ هيءُ مسڪين وس آهر ڏاڍو ڊوڙيو ڏڪيو، مگر چوڌري اثر وارو ماڻهو آهي. هن کي جواب مليو ته، ”توهان جي زمين گرويءَ ۾ واڻين وٽ هئي، جيڪا هيٺئر ڪليم ٿي ۽ چوڌريءَ خريد ڪئي!“

ڪنڊو پنهنجي اباڻي پنيءَ تان لوڌجي، ڪڏهن ماستر عثمان جي پني ڪندو هو، ته ڪڏهن نظاماڻين وٽ. هيٺئر هو رئيس جانڻ خان وٽ پنهنجي جوڙي تي هاري آهي. رئيس ساڳئي ڳوٺ ۾ ذات وارو هوس. هن سال بصر جو اگهه سٺو ٿيو. رئيس بصر نيڪيدار کي ڏيئي، ٻيئي حصا ”هاري ۽ زمينداري“ کڻي وڃي لطيف آباد ۾ بنگلي لاءِ پلاٽ خريد ڪيو ۽ مزورن عيوض هارين کي وٺي ويو. ڪنڊو به ويو، جتي کيس سيمپنٽ جون تغاريون کڻيائون. جنهن ڪري سندس هٿن جي ترين جون کلون لهي ويون ۽ نونئين تائين ٻانهون ڦاٽي پيون. همراھه ڏهه پندرهن ڏينهن ڪم کان ويجهي ويو. خير ڪنڊي جا هٿ ڇڏي ويا. ڪنڊي ڪنهن سان به شڪايت نه ڪئي. پنهنجي ڏن ۾ رهيو، ڄڻ ته ڪجهه ٿيو ئي نه هو. زميندار وري ٿيوب ويل جي کوٽائيءَ ۾ ونگار سڏي، ته ڪنڊي جواب ڏنو ۽ ٻين کي به منع ڪيائين. رئيس کي جا خبر پيئي، ته هي پاڻ ته نمڪ حرام ٿيو ۽ ٻين کي به هاڻ ڪاريندو وڃي، تنهن ڪنڊي کي قرض کڻائڻ بند ڪري ڇڏيو، وونئڻ لاءِ

نه پورو پاڻي ڏنائينس نه پاڻ، جنهن ڪري هن جو فصل سٺو نه ٿيو، پر ڪنڊي کي ڄڻ ته پرواهه ئي ڪانه هئي.

هڪ ڏينهن ڪمدار ڏٺو خان (جنهن کي سندس پاڙي جي ٻن چئن گهرن تازو پٽيليءَ پڳ پڌرائي هئي) ڪنڊي کي سڏڻ آيو ته، ”تو کي رئيس ٿو سڏي.“ هن چيو ته، ”تون هل ته آءُ اچان ٿو.“ ڪمدار الائي ڪهڙا وڃي مرچ ملايا، جو ڪنڊي جو پهچڻ ۽ رئيس مٿس گرم ٿي ويو. ان وقت ڪنڊي، رئيس جانڻ ۽ ڪمدار کان سواءِ اوطاق ۾ ٻي ڪا بهر ئي ڪانه هئي. رئيس نڪا ڪئي هم نڪا تم، اچڻ شرط اچي ڪنڊي کي ورتائين، ڪنڊي به ڏنس ڏکو ته رئيس وڃي اونڌو ٿي ڪريو، ڪنڊو ست ڏيئي ٻاهر هليو آيو.

هاڻي هڪ پاسي رئيس ڪنڊي کان جان چڏائڻ ۽ کيس نقصان رسائڻ جا طريقا ڳولھڻ لڳو ته ٻئي پاسي ڪنڊي جي چاچن، مامن ۽ فائيل پاس ماسٽر اچي کيس ورايو ته، ”ميان چڏ بني، رئيس جبل آهي، ان سان ٽڪر کائي پنهنجو مٿو ڪونه ڦاڙائبو.“ ڏاڏس به هدايت کيس ته، ”ابا هن عمر ۾ ٿاڻو نه ڏيکارجانءِ....!“ پنهنجي مٿن پڻڪندي چيائين ته، ”بنيون مليون ته ڪونه، باقي هو هاريو، سو به ويو. اسان جي ته الله به ڪونه ٿو ٻڌي، ته ماڻهن جي واعدن جو ڪهڙو پروسو...!“ هو منجهي پيو. هن کي پنهنجي ڪمايل ۽ تيار بني چڏڻ تي دل ئي نه وري، پر ڇا ڪري!؟

آخر ڪنڊو ورڪر خدا بخش سان مليو، جيڪو ميرن، پيرن ۽ وڏيرن کي گاريون ڏيندو هو ۽ اليڪشن ۾ زبردست ورڪ ڪيو هئائين. ايترو جو ٻئي پاسي جيان هتي به سندس پارٽي ڪامياب ٿي. ان کان پوءِ، جن وڏيرن کي خدا بخش گاريون ڏيندو هو، انهن هن جي حڪومت سان ملي، هن جا ڀڳا چوري ڪرايا. هيءُ ڏاڍو ڦٽڪيو پر ڪنهن ڪنگهيس به ڪونه، تنهن به ڪنڊي کي چيو ته، ”مون کي سائينءَ چيو آهي ته، اسان جي حڪومت کي ناڪام بڻائڻ لاءِ ڪيئي ٺاهه ٺاهيا پيا وڃن، پڪ توکي رئيس زرعي اصلاحات کي ناڪام بڻائڻ لاءِ بي دخل ڪيو آهي، پر هيءُ وقت صبر جو آهي. دانهن ڪرڻ معنيٰ حڪومت کي ڊاهڻ، تنهن ڪري ترسو. اسان کي ڪجهه وقت گهرجي.“ پر ڪنڊي چيو ته، ”ادا! آءُ ته ترسان، پر ٻُڪ، بيماري ۽ بيڪاري مون کي مهلت ڏيڻ لاءِ تيار نه آهن، آءُ ڇا ڪريان؟“

ائين چئي ڪنڊو اُٿي ويو. باقي هن کي معتبر مولوي ٿي سڄهيو. سو لنگهي ويو مسجد ۾. مولويءَ هن کي ايندو ڏسي

وئي ڏاڍيان تلاوت شروع ڪئي، پرڪندو ويٺو رهيو. نيٺ مولوي صاحب ٿڪو، ته ڪنڊي پنهنجو احوال ٻڌايس، ته وراثيائين، ”خدا ڪنهن تي به سهڻ کان وڌيڪ بار نٿو وجهي. صبر ڪر ۽ هن ناشڪريءَ وارن ڪمن کان توبهه ڪر. بندو ڪجهه نٿو ڪري سگهي.“

پر ڪنڊي تي مٿي جي حديثن ۽ قسمت جي ذلت جي دليلن ڪو اثرڪونه ڪيو، ۽ هيئن چوندي اُٿيو ته، ”اوهين سڀ رئيس جا دلال آهيو، اوهين سڀ ٺڳ آهيو. پاڻ رئيس جي ماني کايو، ٻين کي ماني ڪمائي کائڻ جي رستن کان ويٺا ٿيڙيو.“

اُن کان پوءِ ڪندو مائيٽي مان ڦري ڳالهائڻو ٿي پيو. پنهنجن هاري پائرن سان هر هنڌ پيو ڪچهريون ڪندو هو. انهن جون ڳالهيون ٻڌندو هو ۽ کين پنهنجون ڳالهيون ٻڌائيندو هو. هوائي ڳالهين، اوائي ڳالهين ۽ توائي ڳالهين کان پاسو ڪندو هو ۽ ٻين کي به انهن کان جهليندو هو. ”هارين جي ٻڌي، هارين جي ٻڌي، هارين جي ٻڌي، هارين جي ٻڌي“، اهي ئي سندس ڳالهيون هونديون هيون ۽ اهي ئي سندس نعرا هوندا هئا.

اڄ رجوع ٻُڌايو ته ڪالهه ڪنڊي جي ونگار هئي، جنهن ۾ آسي پاسي جا 80 جوڙا هئا، رئيس خاص پنهنجن هارين کي وڙهڻ لاءِ چيو. هنن گڏجي وراڻيو ته، ”اسين پنهنجي هاري پائرن سان نه وڙهنداسون.“ رئيس مجبور ٿي پيو. لاچار ٺاهه جي موڊ ۾ آيو، پر پنهنجي اندر جي شڪست جي باهه کي لڪائيندي، ڦڪي مُرڪ مُرڪندي سڀني کي چيائين ته، ”ابا ڪندو منهنجو بچو آهي، ٻار مائٽ پاڻ ۾ وڙهندا ۽ ٺهندا آهن. اڄوڪي ونگار ڪنڊي جي نه پر منهنجي آهي. هن کي پت اءُ ڪارائيندس!“ اتي ڪمدارن ٿوري پاڻ ۾ سُس پس ڪئي، پر رئيس ڪاوڙجي، مُنهن ورائي اک ڀڄي چين، ”بس ڪريو ڪُٽا! اوهان ته مون کي ڪنڊي سان ٿا ويڙهايو، اوهين سڀ ٺڳ آهيو...“

ائين ڪندو پنهنجن سڀني هارين پائرن کي پاڻ سان ملائي، منجهن هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جو مادو پيدا ڪري ۽ دشمنن سان مقابلي ڪرڻ جو رستو ڏيکاري، رئيس جانڻ خان ۽ سندس پاليل ڪاٽڪو ڪمدارن جي دٻڊي ۽ لتڙ کان سڀني کي ڪجهه قدر ويساند ڏيارڻ ۾ ڪامياب ٿيو، پر ڪنڊي جو اصل ڪم اڃا اڳتي هو ۽ هو پنهنجو اهو ڪم اڳي کان به وڌيڪ جوش سان ڪندو رهيو.

سپتمبر 1984ع

ڪنٽرائين دُنيا جو سير ڪيو

يورپ جي نقشي تي نظر وجهي ته هڪ طرف روس جهڙا اڳر ملڪ ڏسبا ته ٻئي طرف البانيا ۽ بيلجم جهڙا ننڍڙا ملڪ به نظر ايندا، انهن ننڍن ملڪن ۾ سڀ کان ننڍڙو ملڪ آهي لڪسمبرگ. جرمني، فرانس ۽ بيلجم جي وچ ۾ هيءُ فقط هڪ هزار چورس ميلن جي ايراضيءَ ۽ 30 لک ماڻهن جي آدم شماريءَ جو پتڪڙو ملڪ آهي. ماڻهو اڪثر جرمن نسل جا آهن. زالون مڙس محنتي، جفاڪش ۽ دلير آهن.

ڪنٽرائين سال 1941ع ۾ ڄائي، جڏهن سڄو يورپ نازي جنگ جي شعلن ۾ سڙيو پئي، هن اوائلي تعليم پنهنجي وطن لڪسمبرگ ۾ ورتي. هن ننڍڙي ملڪ جي ننڍڙي چوڪريءَ جي دل ۾ ننڍپڻ کان الائي ڇو هڪڙي زبردست خواهش پيدا ٿي. سندس آرزو هئي، ته ڪنهن ڏينهن، ڪنهن وڏي ملڪ، ڪنهن وسيع دُنيا، بلڪه سڄيءَ دُنيا جو سير ڪريان. هن رڳي ٺلهي خواهش نه ڪئي، پر پنهنجي زندگي، ان خواهش کي پورو ڪرڻ لاءِ وقف ڪري ڇڏيائين.

لڪسمبرگ مان اخبار نويسيءَ ۾ ڊپلوما وٺي، هوءَ سئزرلينڊ جي غيرملڪي ٻولين جي ڪاليج ۾ داخل ٿي. سندس مائٽ مسڪين هئا. پڙهڻ جو خرچ ڪجهه مائٽن جي مدد سان ۽ ڪجهه سرڪاري اسڪالرشپ مان پورو ڪندي هئي، ان کان سواءِ هوءَ جرمنيءَ ۽ لڪسمبرگ جي اخبارن لاءِ مضمون لکي اتان به ٿورو گهڻو ڪمائيندي هئي. هوءَ اها ٻاهرين ايت بچائي رکندي ويندي هئي. اڄ کان پورا به سال اڳ، يعني سيپٽمبر 1964ع ۾ هن پنهنجي آرزو پوري ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. سندس عمر ان وقت 23 سال هئي.

هوءَ پاڻ سان هڪ بئگ ۽ هڪڙو وڏو ٿيلهو کڻي لڪسمبرگ کان اڪيلي سِر رواني ٿي. فرانس مان بحري جهاز ۾ چڙهي ائٽلانٽڪ سمنڊ جو اُڀرندو ڪنارو ڏيئي، جبرالٽر وٽان ڦري، پونوچ سمنڊ پار ڪري، هوءَ اٽليءَ جي نپلس شهر ۾

پهتي. اتان وري بحري جهاز رستي، اوپر طرف مصر جي اسڪندريه بندر تي آئي. اتي ڪجهه ڏينهن رهي، جهاز رستي اُتر طرف لبنان جي تخت گاهه بيروت آئي. بيروت کان خشڪيءَ رستي شام، اردن، عراق لٽاڙي ٻن مهينن کانپوءِ ڪويت پهتي، اهو خشڪيءَ جو سفر هن ٻيا ڀاڙي ڪيو. هوءَ پنهنجي بنگ هٿ ۾ ۽ وڏو ٿيلهو هٿ ۾ وجهي، رستي تي اچي بيهندي هئي، اڳتي ويندڙ ڪارن مان ڪونه ڪو مهرباني ڪري، کيس ڪجهه منزل اڳتي پهچائي ڇڏيندو هو، پوءِ وري اڳتي، وري اڳتي.

يورپ ۽ آمريڪا ۾ ماڻهن وٽ جام ڪارون آهن ۽ غريب مسافر اڪثر ائين ڪندا آهن.

ڪويت کان هوءَ هوائي جهاز ذريعي ايراني نار جي شهر دئبي مان ٿيندي، 12 مئي 1956ع تي هوءَ ڪراچي پهتي.

ڪراچيءَ ۾ چار ڏينهن ترسٽ کانپوءِ، هوءَ روڊ رستي نئي آئي ۽ مڪليءَ جون تاريخي جايون ڏٺائين. پوءِ هوءَ موهن جي دڙي وٺي ۽ 7 ڏينهن لاڙڪاڻي ۾ منزل ڪيائين. لاڙڪاڻي مان ترين رستي سفر ڪري 24 مئي تي 3 وڳي شام جو روهڙي پهتي. اتان روڊ رستي لاهور وڃڻ جو ارادو هوس.

هوءَ ترين مان لهي شاهي روڊ تي وڃي بيٺي، کيس اميد هئي ته بيروت کان ڪويت واري سفر وانگر، روهڙيءَ کان لاهور جو سفر ٻيا ڀاڙي ٿي سگهندو. ڪو نه ڪو موٽر وارو مهرباني ڪري اڳتي وٺي هلندو.

ڏهن منٽن کانپوءِ سندس اميد پوري ٿي، هڪ جيب آئي، منجهس ٿي جٽا ويٺل هئا، سندس هٿ ڏيڻ تي جيب بيٺي. ”معاف ڪجو، جي لاهور طرف ويندا هجو ته مون کي مهرباني ڪري چاڙهي هلو.“ هن کين انگريزيءَ ۾ منٽ ڪئي. منجهانئن هڪڙي چيو، ”اسين هتان 20 ملي اڳتي پني عاقل تائين وڃون ٿا. اوستائين هليو ته اڪين تي ڪٿي هلون.“ ڪيترائين سندن ٿورو مڃي جيب ۾ چڙهي.

جيب ۾ ويٺلن ۾ هڪڙو ٻي ڊبليو جو ايس ڊي او، ٻيو اوورسيئر ۽ ٽيون ڊرائيور هو. اسان کي سندن صحيح نالا اچن ٿا، پر نالن ۾ چاهي؟ اچو ته ايس ڊي او کي ڪٿي ڪمال الدين سڏيون. اوورسيئر کي نظير سڏيون. باقي ڊرائيور جو نالو اصلوڪو ئي ٿا ڪئون - عبدالعزيز.

نظير اڳين سيٽ تان اُتي ڪيٿرائين کي جاءِ ڏئي پاڻ پوئين سيٽ تي وڃي ويٺو. ڪمال الدين ۽ ڪيٿرائين اڳيان ويٺا. 20 ميل خبرن چارن ۾ گذري ويا. ڪمال الدين چيس ته جي رات پني عاقل ۾ رهي پوين ته سڀاڻي آءٌ 100 ميل اڳتي وڃڻو آهيان. توکي به کنيو هلندس. ڪيٿرائين پڇيو ته پني عاقل ۾ ڪو ريسٽ هائوس آهي؟ ڪمال الدين چيس ته هائو. تنهن ڪري هوءَ رات رهي پوڻ تي تيار ٿي.

هُوَ 4 وڳي شام جو پني عاقل پهتا. جيب هڪڙي باغ ۾ وڃي بيٺي. باغ ۾ ٻه گهر هئا، هڪڙو چيائون ته ريسٽ هائوس ۽ ٻيو ڪمال الدين جو گهر. ڪمال الدين ڪيٿرائين کي صلاح هنئي ته ڪجهه دير منهنجي گهر هلي ويهه. ڪيٿرائين خوشيءَ سان هلي.

”وسڪي پيئندؤ يا بيئر؟“ ڪمال الدين پڇيو، کيس مغربي ماڻهن جي عادت جي خبر هئي، ته تڪ لاهڻ لاءِ ڪجهه نه ڪجهه پيئندا آهن. ڪيٿرائين چيو ته بيئر نڪ ٿيندو. ٻنهي بيئر پيتو. نظير موڪلائي هليو ويو.

ڏسجي ته ڪمال الدين اتفاق سان هڪ رنگين مزاج ايس ڊي او هو. معلوم ٿو ٿئي ته انهيءَ سلسلي ۾ هُو ڪو سيڪڙاٽ ڪونه هو. کيس انهيءَ سفر جي سمورين لاهين چاڙهين جي خبر هئي.

بيئر پيئندي، هن کي پنهنجي بخت تي ناز ٿيڻ لڳو. هزارين ميلن کان ڪهي آيل هيءَ جرمن نازين، جڻ ته قدرت طرفان سُوکڙي طور وٽس موڪلي وئي هئي. هن سوچيو: ”هتي جي شڪارن کي ڦاسائڻ لاءِ ڪيڏو اوسيئڙو، ڪيڏي ڪوشش، ڪيئن لڪ چپ ڪرڻي ٿي پوي! ڪيترا ساوا نوٽ قربان ڪرڻا ٿا پون!“ هيءَ پوري پوري، ڳوري ڳوري شهزادي ست سمنڊ پار ڪري ڪنهن اڻ ڏٺل ڏور ۾ چڪي، پنهنجو پاڻ اچي سندس هنج ۾ ڪري هئي. هن سندس چهري ۾ چٽائي ڏٺو. بيئر سندس اکين ۾ هلڪو خمار پري ڇڏيو هو. سندس ڳل باهه جي اُلن جهڙا لال ٿي ويا هئا. صاف ظاهر هو ته هوءَ بلڪل آزاد خيال هئي ۽ ڪوبه حجاب ڪونه هوس. ڪمال الدين جو هرڪو چوڻ مڃيائين ٿي. اجايو ڊڄڻ بيڪار هو. رازي، زري يا زور- ڪنهن نه ڪنهن مان ڪم ٿي ويندو. هن ڪرسي سيري ڪيٿرائين جي ويجهو ڪئي. هوءَ ڏانهس ڏسندي مرڪندي رهي. هن وڏي سندس ٻانهن ۾ هٿ وجهي کيس

چيو: ”هڪڙي ڄمي!“ ڪئٿرائين مَرڪي انڪار طور ڪنڌ لوڏيو. اهڙا انڪار هن گهڻي ئي ٻڌا هئا، هن وڏي کيس پاڪر پاتو. ڪئٿرائين ڇڏائڻ لڳي پر ڪمال الدين کيس لوهه ڪري ڇڏيو.

ڪئٿرائين دانهن ڪري ڊرائيور کي سڏ ڪيو- ڊرائيور ڊوڙي ته آيو، پر اچي پاڻ در دريون بند ڪري ڇڏيائين، پوءِ ٻنهي گڏجي ڪئٿرائين کي غاليجي تي دسيو. ڪئٿرائين کين سندن الله ۽ رسول جا واسطا وڌا. ڪمال الدين چيس، ”جي ڇپ نه ڪندين ته خون ڪري ڇڏينداسون.“ پر ڪئٿرائين ساڻن لڙندي رهي، آخر هوءَ ساڻي ٿي پئي....

جڏهن ايس ڊي او جي فارغ ٿيڻ کانپوءِ وري ڊرائيور ڏانهس وڌيو تڏهن ڪئٿرائين ڪمال الدين کي فرياد ڪندي چيو، ”اهو ظلم ته نه ڪريو.... ڊرائيور کي ته روڪ...“ مٿس بيهوشي ڇانئجڻ لڳي. جڏهن هوش ۾ آئي تڏهن ڪمال الدين چيس ته غسل خاني ۾ وڃ، هن پنهنجو پرس کنيو، ڊرائيور ۽ ايس ڊي او کيس ٽيڪ ڏئي غسل خاني پهچايو. غسل خاني ۾ وهندي هن ڏٺو ته پٽيون ننڍيون آهن. بالٽي اونڌي ڪري ان تي پير رکي پٽ چڙهي وئي ۽ هيٺ ٽپو ڏئي وئي پڳي. بالٽيءَ جي ٽڪاءُ تي ڪمال الدين ۽ ڊرائيور ڊوڙي آيا، ڪئٿرائين پريان ئي وحشت انگيز رڙيون ڪرڻ لڳي، ”مون کي ڇڏيو، مون کي ڇڏيو!“

ڪمال الدين هاڻ هيٺائين ورتي، ”جيڪي ٿيڻو هو سو ٿي ويو، رات رهه، سڀاڻي توکي اڳتي پهچائي ايندس.“ ڪئٿرائين نه بيٺي، رڳو هڪڙو گلاس پاڻيءَ جو گهريائين ۽ پيتائين. ڪمال الدين ڊرائيور کي چيو ته گاڏي آڻ- ڊرائيور گاڏي آندي، هڪڙي پاسي ڊرائيور، پرسان ڪئٿرائين ويٺي، ٻئي پاسي پيو نوڪر عبدالله ويٺو- ڪئٿرائين هن کي پاسي ۾ ويهڻ نه ڏنو هو، ڀٽيان وڃي ويٺو. سندس سامان به جيب ۾ رکيائون، ”ڊرائيور توکي پني عاقل کان 20 ميل اڳتي ڇڏي ايندو.“

جيب جڏهن پڪي روڊ تي آئي تڏهن ڪئٿرائين وٺي جيب مان ٽپ ڏنو. ڊرائيور اسٽيرنگ ويل ڇڏي سٽ ڏئي کيس جهليو ۽ جيب ازخود بيهي رهي. هوءَ پاڻ ڇڏائي لٽي. نوڪر سامان لاهي رکيو ۽ ڊرائيور جيب کڻي روانو ٿي ويو.

پرسان پئٽرول پمپ تان ڀڄا ڪري هڪڙي ٽيڪسي واري عبدالڪريم کي ساڻ ڪري هوڻ پني عاقل پوليس ٿاڻي پهتي- ان وقت شام جو ست ٿيا هئا.

انهيءَ وچ ۾ ڪمال الدين بندويست ڪري چڪو هو. اي ايس اءِ پوليس مسلم عليءَ سندس فرياد داخل ڪرڻ ۽ کيس بروقت ڊاڪٽري تپاس لاءِ موڪلڻ بدران کيس فقط زباني دلداري ڏني ته، ”آءُ فوراً ڪارروائي ڪريان ٿو.“ سندس مطلب هو ته ڪنهن طرح کيس تاري ڇڏجي يا ڳالهه تان لاهجي- نه ته به فرياد ۾ گهڻي ۾ گهڻي دير وجهبي، ته جيئن ڊاڪٽر کي تپاس ۾ ڪو ثبوت نه ملي. ڪئٿرائين ائين ٺڳجڻ واري ڪانه هئي. هن سڄو فرياد پنهنجي هٿ اکر لکي ڏنس- مسلم علي هاڻ ٻي چال هليو، هيءُ نازڪ معاملو آهي، ايس پي کان اجازت وٺي پوندي، پوءِ فرياد داخل ڪبو- ڪئٿرائين چيو، ”آءُ به هلاڻ ٿي.“

نائين ڏهين ڌاري هو گهوٽڪي پهتا، اتي مسلم عليءَ چيو، ”ايس پي صاحب نڪري ويو آهي، سڀاڻي ملندو.“ هو موٽي پني عاقل آيا، رات جو هوڻ مسلم عليءَ جي ٻارن ٻچن ۾ رهي. صبح جو مسلم عليءَ کيس چيو، ”تون پرديسڻ آهين. کيس مان توکي ڪوبه فائدو نه پوندو. اجايو ڙلنديءَ ۽ خوار خراب ٿيندينءَ، جوابدار سخت پشيمان ٿيو آهي. مون تي تمام گهڻا زور بار آندا اٿس. تون جيڪي گهرين، سو توکي ڏيڻ لاءِ تيار آهي. توکي پنج، ڏهه هزار وٺائي ٿا ڏيون- کيس تان هٿ کڻي ڇڏ.“

ڪئٿرائين اهو ٻڌي چيس، ”مسلم علي، ڳالهه ٻڌا! آءُ ڪابه ڳالهه نه ٻڌنديس، آءُ سکر وڃي پڪارينديس.“ اتي مسلم علي سمجهي ويو ته هي پئسن تي خريد ٿيڻ واري چوڪري ناهي. هن لاچار فرياد داخل ڪيو. فرياد ۾ تاريخ اڳئين ڏينهن واري وڌائين، وقت رات جو 9 وڳي ڏيکارياڻين، هن احتياط طور 154 جي ڪتاب توڙي اسٽيشن ڊائريءَ ۾ اڳئين ڏينهن شام کان وٺي ڪابه داخلا نه ڪئي هئي.

ڊاڪٽر ڏانهن ليٽر ڪري ان تي اڳئين ڏينهن جي تاريخ وجهي رڪارڊ جي پورائي ڪيائين. باقي ڪئٿرائين کي ان ڏينهن به دير ڪرائي ڏيڍ وڳي پنهنجن جو اسپتال موڪلياڻين. ڪمال الدين واقعي ڪمال جو بندويست رکيو. ڊاڪٽرياڻي مس ايس ايم ميمڻ جيڪو سرٽيفڪيٽ ڏنو، تنهن ۾ زوري زنا

جو ڪوبه ذڪر ڪونه هو. پُٺ جي ڪنڊي، کاٻي هٿن جي پُٺ تي زخمن جو بيان هو. ڪيميائي ماهر جو سرٽيفڪيٽ به ڪنٽرائين جي خلاف نڪتو. ڏسڻ ۾ ائين آيو ته ڄڻ ڪنٽرائين جو جسم مڙدو بڻجي چڪو هو! ڪورٽ جو ڪم زُڳو اهو رهيو هو، ته ان لاش کي رسمن رواجن مطابق دفن ڪري، ڪيس سکر جي ايڊيشنل ڊسٽرڪٽ مارجسٽريٽ جي ڪورٽ ۾ چالان ٿيو. ڪمال الدين پاڪستان جي مشهور وڪيل مسٽر طفيل علي عبدالرحمان (جو پوءِ پاڪستان جو اٿارني جنرل ٿيو) جون خدمتون حاصل ڪيون. مسٽر طفيل علي، ڪنٽرائين کان زبردست آڏي پڇا ڪئي، ڪانئس سڄي واقعي جو احوال ورتائين. ڪانئس قبول ڪرائيائين ته هوءَ ڪنواري هوندي به ڪنواري رهي. اهو به قبول ڪرائيائينس ته هوءَ لاڙڪاڻي ۾ پورو هفتو هڪڙي چڙي چانڊ سيد نوجوان جي گهر رهي هئي. جوابدار ڪورٽ ۾ لکيل بيان پيش ڪيو، جنهن ۾ لکيائين ته، ”ڪنٽرائين مون سان روهڙيءَ کان پني عاقل ايندي جيپ ۾ ئي ٺهي وئي هئي. رات رهڻ لاءِ مون کان اڍائي سؤ روپيا گهريائين، جي مون ڏيڻا ڪيا، پر پوءِ مون کي خبر پئي ته ڪيس ڪپڙا آهن- تنهن ڪري پئسن ڏيڻ کان انڪار ڪيم. انهيءَ تي هوءَ ڪاوڙجي پئي ۽ وٺي گوڙ ڪيائين. مون آخر 100 روپيا ڏئي جند ڇڏائي، هيءُ ڪيس انهيءَ ڪري مون تي ڪيو ويو، جو مون پورا پئسا ڪونه ڏنا.“

اي ڊي ايم سکر فريادڻ جي ڳالهه کي سڄو ٺهرائي، جوابدا کي قلم 376 (زوري زنا) ۾ 5 سال سخت قيد ۽ 2 هزار ڏنڊ ۽ قلم 366 (ڪنهن کي زوري زنا لاءِ برغلائي وٺي وڃڻ) ۾ 3 سال سخت قيد ۽ هڪ هزار روپيا ڏنڊ جي سزا ڏني.

مغربي پاڪستان هاءِ ڪورٽ جي ڪراچي بينچ ۾ اپيل ڪئي وئي. جوابدار هاءِ ڪورٽ ۾ مسٽر طفيل عليءَ کان سواءِ، پاڪستان جي هاڪاري قانوندان مسٽر بروهيءَ کي به وڪيل ڪيو.

مسٽر بروهي هيٺين ڪورٽ جي فيصلي تي سخت قانوني ۽ منطقي جهلون ڪيون.

هن چيو ته (1) ڪوبه اکين ڏٺو شاهد ڪونه هو، جو فريادڻ جي پٺپرائي ڪري. هڪڙي عورت جي بيان تي اعتبار ڪري، سزا ڏيڻ خطرناڪ ڳالهه آهي. (2) ڊاڪٽري شاهدي فريادڻ جي خلاف هئي. ڪنٽرائين ڄاڻي ٻجهي ڊاڪٽر وٽ

ڪانه ويئي هئي. حالانڪه کيس ليٽر اڳئين ڏينهن ڏنو ويو هو. (3) ڪيميائي تپاس جو نتيجو به فريادڻ جي ڳالهه جي پٺڀرائي نٿو ڪري. (4) فريادڻ جو پسمنظر ۽ چال ڏيکاري ٿي ته جوابدار جو بيان سچو آهي. هوءَ اول راضي ٿي، پوءِ پئسن نه ملڻ ڪري ڪوڙو ڦڌو ٿي ڪري.

اڀيل مسٽر جسٽس عبدالسلام فاروقي ٻڌي. هن هر هڪ نُقطي تي تفصيل سان بحث ڪندي، جوابدار جي بيان کي ڪوڙو ۽ ڪٽرئين کي سچو ٺهرايو. شاهد نه هجڻ جو ذڪر ڪندي هاءِ ڪورٽ فيصلو ڏنو ته: ”هن قسم جي مقدمي ۾ جيڪڏهن سڀني حالتن تي غور ڪرڻ کان پوءِ انهيءَ نتيجي تي پهچجي ته فريادڻ ايمانداريءَ سان شاهدي ڏني آهي ۽ اها سمورن غالب امڪانن سان ٺهڪي ٿي ته پوءِ ڪورٽ کي جوابدار کي سزا ڏيڻ کان انڪار نه ڪرڻ کپي، توڙي جو فريادڻ جي بيان جي ٻئي ڪنهن کڻي تصديق نه به ڪئي هجي.“

هاءِ ڪورٽ مسٽر بروهيءَ جي اها ڳالهه قبول ڪئي ته 366 جو قلم لاڳو نٿو ٿئي. 376 (زوري زنا) جو ڏوهه ثابت ٺهرايو ويو. رڳو انهيءَ ڳالهه کي خيال ۾ رکي ته جوابدار جي نوڪري ازخود ختم ٿي وئي. تنهن ڪري سندس سزا 5 سال مان گهٽائي 2 سال ڪئي وئي.

هاءِ ڪورٽ مسلم علي صوبيدار خلاف سخت رمارڪس پاس ڪيا ۽ ڪٽرائين جي اصول پرستي ۽ اعليٰ ڪردار کي خراج تحسين ڏنو، جو هن بي يارو مددگار چوڪريءَ، وطن کان هزارين ڪوهه پري، پرديس ۾ هيڏي مشڪلاتن هوندي، هيڏي لالچ کي ٺوڪر هڻي، ڪمال الدين جهڙي بااثر آفيسر ۽ پوليس جي سازش کي ناڪام بنائي ڏوهيءَ کي سزاياب ڪرايو ۽ پنهنجي بيعزتيءَ جو بدلو ورتو. ڪيٽرائين سڀني کي ڏيکاريو ته سڌريل ملڪن جا مرد توڙي عورتون نه رڳو پنهنجي وطن پر ڌارين ملڪن ۾ به پنهنجي جائز قانوني حقن جي حفاظت ڪرڻ لاءِ هر قرباني ڏيڻ لاءِ تيار ٿين ٿا. ڪابه لالچ ڪوبه دڙڪو، ڪابه تڪليف بلڪه خواري خرابي ۽ بدنامي به کين پنهنجي حق جي حفاظت کان روڪي نٿي سگهي.

اهو فيصلو پي.ايل.ڊي (ماھوار رسالو ”پاڪستاني قانوني
 فيصلو“) جي سال 1966ع جي مارچ مهيني جي ڪراچيءَ واري
 حصي جي صفحي 101 تي شايع ٿيل آهي.
 ان کان سواءِ سنڌ جي مشهور افسانه نگار امر جليل پڻ
 انهيءَ واقعي بابت هڪ لاجواب افسانو ”هن ڄار ۾“ لکيو
 آهي، جو رسالي ”روح رهاڻ“ جي گذريل سال جي هڪ پرچي
 ۾ شايع ٿيو آهي.

شاهي مهمان ۽ سيفتي ائڪٽ

محمد علي افغان قونصل وٽ ويو، کيس سڄي ماجرا ٻڌايائين، هن يڪدم کيس پاسپورٽ ڪڍي ڏنو- اهڙيءَ ريت هيءُ محب وطن، غيرتمند ۽ ڌڙيل شاهي خاندان 34 سالن جي جلاوطنيءَ بعد وري پنهنجي وطن جي وٽن ڏانهن واپس آسهيو. انهيءَ عرصي ۾ ڪيترا موت ٿيا هئا، ڪيترا نوان ٻار پيدا ٿيا هئا، جن افغانستان جو رڳو نالو ٻڌو هو.

هو نيٺ ڪابل پئي موٽيا، اهو ڪابل جتي سندس ڏاڏي دوست محمد شاهي تخت ماڻيو هو، جنهن جي گهٽين ۽ پسگردائيءَ ۾ سندس چاچي اڪبر خان- جنرل ناٿ، جنرل شيلي، جنرل انگلينڊ ۽ رنجيت سنگهه جي فوجن کي ٽوٽا ڇپايا هئا، جتي سندن جيءُ جڙيل هو.

جولاءِ 1948ع ۾ هيءُ جلاوطن شاهي قبيلو ريلوي رستي هندستان جون سرحدون لتاڙي پاڪ سرزمين ۾ داخل ٿيو. خاندان ۾ ڪُل 12 ڀاتي هئا. سردار محمد علي، سندس اهلِيه صاحبزادي امير بيگم، سردار محمد اقبال علي خان، سردار حسن علي خان، سردار عبدالرحمان خان، سردار ظفر علي خان، سردار حامد علي خان، آفتاب علي خان، عائشه سلطان، شاهه گل، بيبي گل، باقي هڪ وٽ ته باقائدي افغان پاسپورٽ آهي، دهليءَ جي افغان سفير جو.

”معاف ڪجو آءُ توهان سان بحث ڪرڻ نٿو چاهيان، آءُ حڪم جو بندو آهيان... توهان ٿورو ترسو، الله مڙئي چڱي ڪندو.“

”پر هتي رهون ڪٿي؟ هتي اسان جو آهي ڪير؟“ فيل مست انگريز کي گوڏن پر جهڪائڻ واري شهزادي اڪبر خان جي خوددار ڀائٽي بيوسيءَ وچان ذري گهٽ روئڻهارڪي ٿي چيو.

”اتي اسٽيشن تي ئي رهيا پيا هجو. ڏينهن ٻن ۾ اميد ته اجازت اچي ويندي.“ سفارتي نمائندي کيس دلاسو ڏيندي چيو.

جلاوطن سردار سيني تي پٿر رکي، ڪنڌ جهڪائي چُپ چاپ سفارتخاني مان نڪري آيو. هن کان ته انگريزن جو قیدخانو بهتر هو! هن دل ۾ چيو. ايترو چيائون ٿي ته هتي رهو، وڃو نه! گهٽ ۾ گهٽ انگريز جيلر کي ته اسان جي گهرج هئي. هاڻي ته هندستاني چوي، ”نڪرو“ ۽ افغانستان چوي ”نه اچو!“ هن هيڏي ساري جهان ۾ شاهه دوست محمد خان جي خاندان لاءِ ڪٿي به جاءِ ڪانهي، سندس اکين ۾ لڙڪ تري آيا.

رات سڀني گاڏيءَ ۾ ئي گذاري..... ”ڪراچيءَ مان پروانو اچي تيستائين منهنجي بچن کي مٿي لڪائڻ لاءِ ڪا جاءِ ڏيو. ڪليڪٽر همدرديءَ سان سندس احوال ٻڌو ۽ چيائين، ”توهان کي جلد احوال ڏنو ويندو.“ جيستائين جواب اچي، تيستائين هو گاڏيءَ ۾ رهيا پيا هئا. پردي لاءِ پرسان پليٽ فارم جي هڪڙي پاسي قناتون هڻي ڇڏيائون.

ڏينهن گذريو، هفتو گذريو، مهينو گذريو. ڪابل ۽ ڪليڪٽر ڪراچيءَ وٽان ڪوبه جواب ڪونه آيو. اٽلو ريلوي وارن حڪم ڏنو ته، ”گاڏو خالي ڪريو!“ گاڏو خالي ڪن ته فٽ پاٽ کان سواءِ ٻي جاءِ ڪانه هئي. هو گاڏي ۾ ئي ويٺا رهيا. شهر جا ڪي پٺاڻ به هن بدنصيب خاندان جي اچڻ جو ٻڌي اچي گڏ ٿيا.

25 ڊسمبر 1948ع تي هڪڙو آفيسر پوليس ۽ فوج جي دستن سان اچي گاڏيءَ اڳيان بيٺو. ”گورنر جنرل پاڪستان خواجه ناظم الدين هتان گاڏيءَ ۾ سوار ٿيڻو آهي. هڪدم گاڏي خالي ڪريو. ورنه زبردستي ڪئي ويندي.“

هڪ پٺاڻ، ٻيو پراڻي شاهدي، حڪم جي تعميل ڄڻ سکيا ئي ڪونه هئا. اهو آفيسر ڪراچيءَ جو ايڊيشنل... جو پٽ سردار حسن علي خان جيل ۾ گذاري ويو، کيس اوچتو ڇا ٿيو سا خبر ڪانهي، بهرحال پُٽ جي موت بعد سردار محمد علي پنهنجي هار مڃي ۽ اپريل 1949ع تي کين آزاد ڪيو يو.

آزاد ٿيڻ کان ڪجهه وقت پوءِ سردار محمد علي ۽ سندس اهليه صاحبزادي امير بيگم پاڪستان سرڪار خلاف پنهنجن زيورن ۽ ملڪيت لاءِ 332745 روپين جي، ذهني صدمي، جسماني تڪليف ۽ بيعزتيءَ لاءِ 2167465 روپين جي دعويٰ ڪئي. اها دعويٰ مغربي پاڪستان هاءِ ڪورٽ جي ڪراچي

بينچ جي هڪڙي جج وٽ هلي. دعويٰ هلندي صاحبزادي امير بيگم به گذاري وئي، ان ڪري فقط سردار محمد عليءَ جو دعويٰ جو نپيرو ڪيو ويو. ڪورٽ فيصلو ڪيو ته اهو ثابت نه ٿي سگهيو آهي ته سردار صاحب جي واقعي ايتري ملڪيت زيان ٿي آهي، ان ڪري حڪم ڪيو ويو ته سندس جيڪا ملڪيت مال خاني ۾ رکيل آهي، سا کين ڏياري وڃي. باقي گهر رد ڪئي وئي. وڌيڪ فيصلو ڪيو ويو ته مدعيءَ کي جيڪا جسماني تڪليف ۽ اذيت پهتي آهي، تنهن لاءِ هُو پاڻ جوابدار آهن، جو زبردستيءَ ريلوي..... حڪومت پاڪستان جوابدار آهي ڇا؟ خاص ڪري تڏهن جڏهن سرڪار جي ڪابه بدنييتي ڪانه هئي، ۽ سڄي گزٽر جي ذميدار خود سردار صاحب جي هٿ ڌرمي هئي.

هائِ ڪورٽ اڳين قانوني فيصلن جو حوالو ڏئي فيصلو ڏنو ته، ”هاڻي اهو قانون جو طئي ٿيل اصول آهي ته حڪومت جا نوڪر ڪنهن ماڻهوءَ جو ڪو ناجائز زيان ڪري وجهن ته حڪومت ڏٺين کي انهيءَ زيان جو خرچ ڏيڻ لاءِ تڏهن ٻڌل آهي، جڏهن ته ان ڪم ڪرڻ جو حڪم خود سرڪار ڏنو هجي يا ان سرڪاري نوڪر جي ناجائز حڪم کي سرڪار پوءِ پنهنجو ڪيو هجي يا ان جي تصديق ڪئي هجي.“ هن حالت ۾ سرڪار ناجائز حڪمن کي پنهنجو ڪيو هو ۽ انهن جي تصديق ڪئي هئي.

سرڪار جي نيڪ نيتي يا بدنييتءَ جي سوال جو ذڪر ڪندي هاءِ ڪورٽ چيو ته، ”ناجائز گرفتاري، نظربندي يا ٻيو ڪو اهڙو ناجائز زيان جهڙو ڪم ڪهڙي به نيڪ نيتيءَ سان ڇو نه ڪيو وڃي پر ڇاڪاڻ ته اهو ناجائز ۽ بي قاعدي آهي، تنهن ڪري ان جو هرج خرچ پرڻو آهي.“

سرڪار طرفان آخر چيو ويو ته جنهن صورت ۾ سڄو ڏوهه سردار محمد عليءَ جو هو، تنهن ڪري جيڪڏهن کڻي سندس نظربنديءَ جي آرڊر ۾ ڪا غلطي به ٿي وئي هجي ته به ان جي عيوضي چٽي صرف نالي مٿس پرائي وڃي. (ڪن حالتن ۾ ڪورٽن هڪ روپيو يا هڪ شلنگ عيوضو به ڏياريو آهي، ان کي نالي مٿس عيوضو چوندا آهن.) هاءِ ڪورٽ پروي ڪائونسل جي هڪ فيصلي جو حوالو ڏيندي چيو ته اهڙي حالت ۾ نالي مٿس نه پر ڪافي هرج خرچ ڏيارڻ لازمي آهي ته جيئن اختياريءَ وارن کي خبر پوي ته هُو بي قاعدي هلت ڪري نٿا سگهن.

جڏهن سرڪاري ڪامورا نيڪ نيتيءَ سان ڪو بي قاعدي زيان ڪري وجهن ته پوءِ سائن رڳو ايتري رعايت ٿيندي جو مثالي هرج خرچ بدران صرف ڪافي هرج خرچ ڏياربو.

هائ ڪورٽ اهڙيءَ ريت اڳ ڪيل فيصلو بحال رکيو ۽ دعويٰ جو سمورو خرچ پاڪستان سرڪار کان پرايو ويو.

(پي.ايل.ڊي 1965ع ڪراچي)

(نوٽ: هن مضمون جي پهرين صفحي جي ڪالمن جي هيٺان ڪجهه لائينون گم آهن، جيڪي پروف ڪندي درست ڪيون وڃن- آپريٽر)

رئيس وڏي جون ٽوپيون

جڏهن اهو ٻڌم ته سندس والد رئيس الهندي خان جي ڇڏيل لائبريريءَ ۾ انگريزن جي واريءَ جا ڪي دلچسپ دستاويز آهن، تڏهن رئيس محبت خان جي دعوت کان معذرت ڪرڻ جو ارادو بدلائي، ساڻس وعدو ڪيم، ته 15 ڊسمبر تي اول خير، ڪراچيءَ مان سندس ڪيس هلائي، ساڻس گڏجي، سندس ڳوٺ هلبو.

رات جو ڪجهه دير رهاڻ ڪري ٿڪ سبب ڪجهه جلد سمهي پياسين. ٻئي ڏينهن نيرن ڪري رئيس وڏي جي ڪاغذ پٽن کي ڄاڻڻ ۾ جنبي وياسين. ماضي هر هڪ کي حيرت ۾ وجهي ٿو، خاص ڪري انهن کي جيڪي ماضيءَ کي حال وانگر جيئرو ڄاڻندو محسوس ڪرڻ جي تصور ۽ تخيل جي ذهني قوت رکندا هجن. عجيب ڏيئا هئي، خانداني شجرا، قرآن شريف مٿان لکيل خاندان جي پاتين جي ولادت ۽ رحلت جون تاريخون، خانداني فيصلا، انگريز آفيسرن ڏانهن موڪليل درخواستون، انهن جا مختصر، تز ۽ مغرور فضيلت وارا جواب، شڪار جا بندوبست، انهن جي باري ۾ شڪرگذاريءَ جا خط، صاحب بهادرن کي رعيت جا ڏنل فصاحت، بلاغت ۽ عاجزيءَ ۽ احسانمنديءَ جا فخر ڀريل نمائڻيءَ سان چلڪندڙ سپاسناما، صاحب بهادرن سان گڏ ڪڍايل فوٽا جن اڳيان صاحب ۽ ميم صاحبون ۽ پويان رئيسن جا ميرن جي واري جي يادگار لباس ۾ بهڪندڙ، فرمانبردار ۽ تابعدار ديسي ڇهرا، پراڻي ابوالحسن واري سنڌيءَ جهڙي صورتخطين ۾ لکيل پراڻا طبي ۽ ٻيا ڪتاب، سنڌي ۽ فارسي شعر. مطلب ته هڪڙي پوري دؤر جي ڪهاڻيءَ جا مختلف عنوان اکين اڳيان هئا.

ان دؤر ۾ ان جي سماجي مزاج جا گوناگون رنگ ڏسي ماڻهوءَ لاءِ اهو تصور ڪرڻ به مشڪل ٿي، ٿي پيو ته هن هڪڙي ساڳيءَ ڌرتيءَ تي ههڙا مختلف بلڪه هڪٻئي جي آبتڙ جهان ڪيئن ٿا آباد رهي سگهن.

جڏهن سڄو ڏينهن اهي گذريل زمانن جا دفتر ڏسي ۽ پڙهي، ماني کائي، ٿورڙي ننڍڙي ڪري آڻياسين، ته معلوم ٿيو ته مطالعي ۽ مشاهدي جي هڪڙي منزل اڃا به رهيل آهي. رئيس چيو، ”سڀاڻي اول خير نئين ۽ پراڻي زماني جي پوشاڪن جو فرق ڏسي وٺجو، پوءِ شام جو هليا هلنداسين حيدرآباد.“

رئيس وڏي ۽ وڏن رئيسن جا لباس هونئن ته اڄ جي لباس جي پيٽ ۾ بلڪل اور ٿي لڳا پر جيئن ته منهنجا قديم سنڌي لباس اڳيئي ڏنل هئا، ان ڪري انهن ۾ مون کي ڪا خاص نواڻ نظر نه آئي، پر ته به اخلاقاً سمورا سٽاءَ ڏنم ۽ پنهنجي پسند جو دستوري اظهار ڪيم.

جيئن ئي پراڻين پوشاڪن واري ڪمري جي در وٽ آياسين ۽ پانيم ته هاڻي موٽي اوطاق ڏانهن هلبو، تيئن رئيس چيو، ”بس هاڻ رڳو رئيس وڏي جون ٽوپيون رهيون آهن، انهن تي به هڪڙي نظر وجهي ڇڏيو ته بهتر.“

پوڙهو مگر چست، اڃا کڙو تڙو ملازم، ٽوپيون ڪڍي ڏيکارڻ لڳو. اهو معلوم ڪري خوش ٿيس ته هو نه رڳو چار درجا انگريزي به پڙهيل هو پر پنهنجي علميت ۽ قابليت جو ثبوت ڏيڻ ۽ ان جو داد وٺڻ لاءِ به تيار بلڪه بي چين هو. هر ٽوپي کڻي ان جو احوال تفصيل سان سمجهائڻ لڳو. مون کي لڳو ته جي هي ڪنهن ٻئي چڱي ملڪ ۾ هجي ها ته، سير سفر جي شوقين ماڻهن جو سٺو سونهون يا ٽورسٽ گائيڊ ثابت ٿي سگهي ها.

جڏهن ڏٺائين ته آئون رئيس وڏي جي ٽوپين جون عجيب غريب ڊزائينون ڏسي پنهنجو اچرج لڪائڻ جي ڪوشش ڀريو ڪريان، ته ادب سان چوڻ لڳو:

”سرڪار، توهان کي هيٿريون پانت پانت جون عجيب غريب ڊزائين واريون ٽوپيون ڏسي عجب ته ضرور لڳندو، قدرتي ڳالهه آهي، هيٿريون ۽ ههڙيون ٽوپيون توهان کي ڪنهن به سنڌ جي سکر جي پوشاڪ خاني ۾ مشڪل نظر اچن. ڳالهه هيئن آهي، منهنجا سائين، ته رئيس وڏو لباس ۾ ٽوپيءَ کي مرڪزي اهميت ڏيندو هو.“

منهنجي چهري تي لکيل ٻيو سوال به ڄڻ پڙهي ورتائين، ”سائين! رئيس وڏو راجن پاڳن ۽ سڪرن ۾ پڳ ٻڌڻ پسند ڪندو هو، پر سرڪارين درٻارين ۾ ٽوپي پائڻ وڌيڪ مناسب سمجهندو هو ۽ جيڪڏهن ٽوپي ڪنهن مختلف ڊزائين جي هجي ته ان کي عيب بدران خوبي سمجهندو هو.“

”ته هي هيتريون ۽ هنن قسمن جون ٽوپيون سڀ رئيس وڏي جون هيون؟“

”سرڪار، رئيس وڏي جو اصول هو ته هر موقعي ۽ مهل لاءِ جدا لباس ۽ خاص ڪري جدا ڊزائين واري ٽوپي هجڻ لازمي آهي، مثلاً، هن ڪلندي چيو، ”قائداعظم اڳيان ته توهان ڪانگريسي ٽوپي پائي ته نه وڃي سگهو ها نه!“

مون چيو، ”برابر، پر هيءَ ٽوپي...؟“

”ها، اها ئي ته ڪانگريسي ٽوپي آهي نه! اها رئيس تن ڏينهن گهڻي پائيندو هو، جڏهن سينت خوجند ۽ ٻيا ڪانگريسي سندس مددگار ۽ پاڻ سندن مدد سان ڊسٽرڪٽ بورڊ جو صدر ۽ ضلعي ڪانگريس جو پريزيڊنٽ ٿيو هو.“

”۽ هيءَ...؟“

”اها قائداعظم ڪيپ پائي رئيس وڏو 1936ع ۾، ڪراچيءَ واري مسلم ليگ جي ڪانفرنس ۾، قائداعظم جي خدمت ۾ پيش ٿيو هو ۽ پاڻ کي ضلعي مسلم ليگ جو صدر مقرر ڪرائي موٽيو هو.“

”۽ هيءُ ٽوپلو...؟“

”توهان کي ياد هوندو ته صدر اسڪندر مرزا اڪثر ٽوپلو پائيندو هو. جڏهن رئيس وڏو ليگ ڇڏي، ريپبلڪن پارٽيءَ ۾ شامل ٿيو ۽ هيءُ ٽوپلو پائي، وڃي صدر جو سلامي ٿيو، ته ضلعي ڇا، سڄي سنڌ جا وڏيرا اندر ۾ سڙي ويا! اسڪندر مرزا واري ٽوپلي جهڙو ٽوپلو پائڻ جو خيال ڪنهن کي به ڪونه آيو. سائين دماغ به ته ڪپي اهڙين ڳالهين لاءِ! اسان جي سنڌ جي وڏيرن وٽ اهڙا دماغ هجن ها ته هيئن ڌڪا ڇو کائون ها؟ ڀلا هيءَ شڪاري ٽوپي، ٻڌايو ڪهڙي حاڪم جي پسند جي هئي؟“

مون کان جواب نه ملندو ڏسي، چيائين:

”سڃاڻو نٿا؟ ٿورو ياد ڪريو! صدر ايوب شڪار تي ڪهڙي ٽوپي پائيندو هو؟“

”۽ هيءَ ماڻو ڪيپ؟“

”توهان خيرن سان ٺپ هڻي ڏسو!“

”ذوالفقار علي ڀٽو؟“

”هان شاباس!“ هن تهڪ ڏيئي داد ڏيندي چيو، ”نيٺ به ته سائين بليسٽر وڪيل آهيو. ڪا گهٽ ڳالهه ته ناهيو! ۽ سائين منهنجا! اٿو اها ترڪي ٽوپي، جيڪا رئيس وڏو تڏهن پائيندو هو، جڏهن خلافت تحريڪ زور شور سان پئي هلي. هندستان ۾ وڏو خلافتي هو، سائين، ان زماني ۾. پنهنجو رئيس وڏو!

مولانا محمد علي ۽ مولانا شوڪت عليءَ سان گڏ اڳهڙو سندس گروپ ڦوٽو نه ڏيکاريو مانو؟ هاڻي هيءَ به ڏسو مودودي ڪيپ. هي مولانا نيازيءَ وارو ڪُلو. هيءَ احراري ٽوپي... هن درجن کن ٽوپيون ڏيکاريوندي سندس سياسي قبيلو ٻڌايا. هڪڙي ٽوپي نڪا ٿي لڳي ڪانگريسي نڪا ليکي. ”اها؟ اها سائين. بنگالي بابوئن سان ياريءَ جي نشاني آهي. تن ڏينهن رئيس وڏو ۽ خواجه ناظم الدين چڻ پڳ مٿ يار هئا. هاڻ اصول ته طئي ٿيل هو ته سائين منهنجا! ته جنهن جي پارٽيءَ ۾ داخل ٿيو، ان جي ٽوپي پائبي.“
 مون چيو، ”۽ جڏهن پارٽي بدلائي تڏهن ٽوپي به بدلائي؟“

”هان شاپاس! توهان جا پٽ بچن! جيئن ئي هڪڙي ڏينهن ڪو حاڪم لٿو، تيئن ئي خبر پڌر شرط، ان جي ٽوپي لاهي ڦٽي ڪبي ۽ نئين حاڪم جي ٽوپي مٿي ۾ پائبي... سائين ڪنهن کي به خبر ڪانه اٿو! ڪنهن کي به نه! معاملو ئي اهڙو هو نه! پر هنن گنهگار اکين رئيس وڏي کي آسر مهل ماڻ مٺيءَ ۾، ڪلاڪن جا ڪلاڪ، هر هر هيئن سلام ڪندي ڏٺو آهي!“

هن سختيءَ سان ٻانهن گوڏن کان مٿڀري اڳتي ڌڪي، نازي سلام ڪري ڏيکاري.

”مشق پئي ڪيائين، منهنجا سائين، مشق! ڪهڙي خبر؟ ڇا به ٿي سگهيو ٿي! هٽلر نامراد کي مصر مان يا ايران مان سٺ ڏيئي، سنڌ پهچي وڃڻ ۾ دير گهڻي لڳي ها؟ ماڻهو هڪڙي بدرين بي ٽوپي پائي وڃي، هٽلر جهڙي رهزن کي سلام ڪري، ته ايتي ڪل نه لهرائي ڇڏي؟ عزت ئي نه ڏوڙ ٿي وڃي؟“
 منهنجي چهر جي تاثر کي پسنديدگيءَ سان ڏسندي چيائين، ”۽ سائين! ٿورڙي هن پاسي به قرب جي نظر ٿئي. هي به بندوبست هئا!“

پراڻي اخباري ڪٽنگ ۾ مشهور هندستاني باغي ليڊر سباش چندر بوس فاتحانه شان سان چان جي فوجي وزيراعظم جنرل توجو سان گڏ ويٺو هو.

”چانين جي حاڪم جنرل توجو جي ڇنڻ کي قبضي ۾ ڪرڻ لاءِ توجو جي ٽوپي به خيرون سان موجود هئي! اڃا هيءَ ڇپي ٽوپي ان چنگيز صفت جنرل جي! دورانديشيون ڏسندا هلو، قبلا! چرچو ناهي؟ پر افسوس جو قوم جهڙو چنڊي تهڙو قدر نه ڪيو!“ هن ڏک وچان چيو، منهنجي وات مان بي اختيار

نڪري ويو، ”سبحان الله! پوءِ ته رئيس سوشلسٽ به ضرور هوندو!“

”فرمايو ڇا ٿا قبلًا! رئيس وڏو سؤ سال ڇا، سؤ صدين کان پوءِ ٿيڻ جو ڳئون ڳالهيون به خيال ۾ رکندو هو.“ ايئن چئي هو وري اندر هليو ويو. سندس هٿ ۾ ٽي ٻيا ٽوپلا ۽ ٽي ٻيون ٽوپيون هيون.

”هيءُ خاص ٽوپلو ان لاءِ وٺي رکيو هئائين ته جي اتفاق سان وري به انگريزن اهڃارن جي حڪومت موٽي اچي ته ههڙو ٽوپلو هڪيو حاضر هجي، جيڪو پاڻي سڌو صاحب جي سلامتيءَ تي هليو وڃي.“

”هي فليٽ هيٺ؟“

”۽ هي فليٽ هيٺ ۽ هوءَ پريان تنگيل صدي ان موقعي لاءِ هئا ته جي ڪنهن ڏينهن، خدا نه ڪري، هتي هندو ڪافرن جي حڪومت وري قائم ٿي وڃي، ته پوءِ اهو جواهر لال نهرو جو فليٽ هيٺ ۽ هوءَ سندس دلپسند صدي پاڻي، کيس ڪراچيءَ ۾ وڃي هار پارائي، ڳوٺ دؤري تي وٺي اچجي. رئيس جو دماغ ڏسي ڪانگريسي ڌوٽرن جا عقل نه چرخ ٿي وڃن ها!“

”۽ هيءَ ٽوپي ڪهڙي حاڪم جي آهي؟“

”اهو کڻي توهان ٻڌايو!“

جڏهن گهڻي ڪوشش کانپوءِ مون کان ڳجهارت پڳي نه ٿي، ته هو امالڪ اندر ويو ۽ هڪڙي فريم واري تصوير کڻي آيو، ”پلا هن تصوير واري ٽوپيءَ تي نظر ڪريو. هيءُ همراهه پلا سڃاڻو ٿا؟ زير زنگ وڪيل آهيو. ضرور سڃاڻندا هوندا.“ هن مون ڏانهن دوستائي چٽلينج وارين مُرڪنڊڙ نظرن سان ڏسندي چيو. تصوير ۾ هڪڙو ماڻهو هوبهو اهڙي ٽوپي پايو ويٺو هو، جهڙي رئيس وٽ هئي. اهو ماڻو روسي سوشلسٽ انقلاب جو باني ۽ ان جو معمار ولاديمير لينن هو.

”سائين قهر جو ماڻهو هو رئيس وڏو. چي، ڪهڙي خبر اوچتو ڪميونزم ڪڙڪي پوي ته ڇا ڪبو؟“ آمريڪا کان به غافل نه هو. چوندو هو، ڏسجو ويٺا! پس پيش آمريڪا توهان کان ملڪ ڪسيندو، نه مُزندو اصل نه، هي اٽو صدر جانسن وارو وڏو ٽوپلو. آمريڪي اچن ها ته رئيس جي مٿي تي اڳواٽ ئي جانسن وارو ٽوپلو ڏسي ششدر نه ٿي وڃن ها!“

حيدرآباد موٽندي مون رئيس محبت خان کي چيو، ”ڇوٿين تاريخ شام جو آفيس ۾ اچجو ته کيس بابت ڪجهه صلاح مصلحت ڪري وٺجي.“

چيائين: ”چوٿينءَ بدران ڇهين رڪجي ته ڪيئن ٿئي؟“
 مون چرچو ڪري چيومانس، ”چوٿين تاريخ ڪنهن دلبر جي
 درٻار ۾ حاضري آهي ڇا؟“
 چيائين، ”نه سائين! اهڙا ڀاڳ ڪٿي؟ اڄڪلهه ڏسو ٿا ته
 حُسن جون سرڪاريون ڪرسيءَ وارين سرڪارين کان سواءِ
 ٻئي ڪنهن ڏانهن اک کڻي نهارڻ لاءِ به تيار ناهن.“
 ”ته پوءِ؟“
 ”بيو خير آهي، توپيون پراڻيون ٿي ويون آهن، ڪجهه نيون
 وٺيون آهن. مڙئي وڌن جي ريت ڪي منهن ڏيڻو ٿيو.“
 سنوائيءَ واري ڏينهن ڏنومانس ته هڪڙي نئين ۽ نرالي
 ڊزائين واري توپي پاتل هيس. ان ڏانهن اشارو ڪندي ڪلي
 چيائين:

”بلڪل نئون فيشن آهي!“
 ڪپڙي جي چٽيءَ تي توپيءَ جو نالو هلڪي اڻ لکي رنگ
 جي سنڌ جي نقشي هيٺان لکيل هو، ”خالص قوم پرست.“
 الائي ڪهڙو خيال آيس. اوچتو سنجيدو ٿي چيائين،
 ”هڪڙي ڳالهه چوان؟ دل ۾ ته نه ڪندؤ؟ ڪڏهن صدر ۾
 قومي ڪٺپ هائوس تان هلي ڪي يڪيون ٻه ٽي درجن ڪم
 جهڙيون توپيون وٺي ڇڏيو! سڄي عمر لاءِ جان چٽي پوندي.
 موقعي ۽ موسم اهر توپي پائي، پوءِ ماڻهوءَ کي جيڪي وٺي،
 سو پيو ڪري، ڪير پڇڻ وارو ڪونه هوندو.“

دؤر بيو

21 آڪٽوبر کان 28 آڪٽوبر... هڪ ڊگهيءَ غشيءَ ۽
 غنودگيءَ جا اٺ ڏينهن ۽ اٺ راتيون. وچ وچ ۾ سُرَت ۽
 سجاڳيءَ جون گهڙيون، يادگيريءَ جون اڌ گيڊيون جهلڪيون،
 ڏنڌ ۽ ڪوهيڙي ۾ ويڙهيل چهر، جملن جي اڌڙ، ڪمپائونڊر،
 ڊاڪٽر، انجنيڪشنون، گوريون، ملاقات:
 ”ڪيئن آهين!“
 ”دعا آهي!“
 ”ڇا ٿو ٿئي!“

”بخار... پاسي ۾ سُور.“
29 تاريخ امام ۽ ادا، شميم لطيف، پناهه گهر وارا. ڪار،
سول اسپتال، ڊاڪٽر عالمائي. وري به ڪار، ڄامشوري جي
پُل، ڄامشورو اسپتال.

پرائيوٽ وارڊ 14، روم نمبر 3، نرسون، گلوڪوز جي ڊرپ،
انجيڪشنون، گوريون، دوائن جا وزن، ايڪس ري. مائٽ،
ڪلهي ۾ چوويهه ڪلاڪ سُور جا ڏنگ، ڏينهن ڏينهن
ڪمزوري، راتين جون راتيون تڙپڻ، اوجاڳا، مريضن جي ٻارن
جون ورندي ۾ ڊوڙون ۽ ڌمچر، ملاقاتي، ڊاڪٽر.
”ڪهڙو حال آهي؟“ ڊاڪٽر صالح مرڪي پڇيو.
”ڪلهه کان وٺي سخت اُلتيون آهن.“

”ڇو پلا؟“
”ٽرلجين جي انجيڪشن ۽ گورين سان اڇيو اُلتيون ٿين،
ڪلهه کان وٺي اها حالت آهي.“

”تڏهن ائنجين ڏيوس... پلا ايمپٽين شروع ڪيو؟“
”نه. بي پي 105 هو. تنهن ڪري ڊاڪٽر عالمائيءَ چيو ته
في الحال نه.“ ڊاڪٽر پير ادب سان جواب ڏنو.
”فڪر ناهي. شروع ڪري ڇڏيو... نيڪ ٿي ويندا، فڪر نه
ڪريو... کاڌو کائو... وري به ايڪس ري ۽ اسڪئننگ ڪرائي
ڏسوس!“

”حاضر.“ ڊاڪٽر پير ورائيو.
”توهان سڏايو؟“ سسٽر زرينه ڪمري ۾ گهڙندي چيو.
”ها سسٽر. ڪلهي ۾ سخت سور آهي. ائنجين لڳايو؟“
”ڇڳو.“

نس ۾ سُئيءَ سان گڏ ڄڻ هزارين وچونئن جا زهريلا ڏنگ
گهڙي ويا ۽ ڦهلجڻ لڳا. اڌ ڪلاڪ کانپوءِ آرام آيو.
سسٽر عزيزه گهڙي آئي.
”هي سڀ ڪيڏانهن ويا؟“
”ننڍڙي بيمار هئي. امان اوجاڳا ڪري پاڻ بيمار ٿي پيئي،
پاءُ اڳيئي ڇاڪ ڪونهي. هتي زڪام ۽ بخار ٿي پيس.“
”ڇا! هاڻي باقي اوهين ٿي، بس؟“
”بس!“

”ڊرپ لڳي اٿن؟“
”ها سسٽر!“
”کاڌو ڪهڙو کاڌو اٿس؟“
”سسٽر کاڌو وٺيس ئي نٿو. ڪجهه نٿو کائي.“

”پوءِ ايئن ڪيئن ڪم هلندو. آءُ توهان کي پنهنجي ميس مان سوپ موڪليان ٿي. اهو پي ڏسجو. قسم سان ڏاڍو مزيدار آهي. ضرور پي ڏسجو.“

”ڇڳو.“
سندس پاڻ ۾ ڳالهائون. سسٽر حميده جون وڇ وڇ ۾ هلڪيون چيخون ”ائي الله!“ ڊبل ٽهڪڙا، مريضن ۽ سسٽرن جا قصا، اچرج، خوشي، ناپسنديءَ، ٽوڪ جا هٿن ۽ اکين سان اشارا... غنودگي.

... ..
گهٽي.

”توهان سڏ ڪيو؟“

”ها سسٽر، هن جي طبيعت سخت خراب ٿي پيئي آهي. ڊاڪٽر کي گهرايو.“
”ڇ! ڇ! چيو مانس سڄي رات اوجاڳو نه ڪندي ڪر. پنهنجي صحت جو خيال ڪندي ڪر.“
ڊاڪٽر پير آيو.

”هيءُ ڪنهن سرجن جو ڪم آهي. آرتوار جي رات ڪوبه سرجن گهر ڪونه هوندو... رات جا آٺ ٿيا آهن. سرجن غنيءَ کي فون ڪريان ٿو، خدا ڪري هجي.“
”ها ڊاڪٽر، ذاتي ڪوشش وٺي ڪونه ڪو فوراً انتظام ڪريو. نازڪ حالت آهي. مڙس ماڻهو ٿي.“
”حاضر ادا.“ اڌ ڪلاڪ کانپوءِ سرجن غني، تپاس.
”ڪڏهن کان وٺي تڪليف آهي؟“

”پنجن ڏينهن کان.“

”آلٽي به ٿي هئي؟“

”ها اڄ ٻنهيڙن جو آلٽي ٿي هئي.“

”نڪ آهي. هيٺئر ئي داخل ڪري، بئراجين ڊرپ ۾ ملائي هٽوس. سڀ نڪ ٿي ويندو.“
”ٻيو ڏينهن ڏهون نمبر ڪمر، گلوڪوس جي ڊرپ، بئراجين، ڪلورو فائينين.“
”وارد بواءِ، ڊرپ جو اسٽنڊ، گلوڪوس جي ٿيلهي. پويان سسٽر زرينه.“

”تڪليف ٿئي ته ٻڌائجو.“ سسٽر زرينه نس مان سوئو ڪڍي وري ٻيو دفعو ٽننڊي چيو. جواب ۾ سور، طنز، خودقياسيءَ ۽ صبر ڀريل اڻ لکي مُرڪ.
گلوڪوس جي تنگيل ٿيلهيءَ مان گلوڪوس جا ڦڙا ڳڙڻ لڳا. ٽپ! ٽپ! ٽپ!

”اڪيلا رهجي ويا آهيو.“ سسٽر زرينه همدرديءَ، قياس واري مُرڪ مُرڪندي چيو.

”هائو... ڏهين نمبر جو ڪهڙو حال آهي؟“
”ان کي به گلوڪوس لڳل آهي. رات ڪجهه ننڊ ڪيائين... سرجن غني رات 12 بجي ڏسڻ آيو هوس... سڀاڻي ايڪسري ٿيندو. رات لاءِ ايمپٽن جي انجيڪشن آهي؟“

”نه شهر مان وٺڻ ويئي آهي، هن اسٽور تان نٿيون ملن.“
”ويچاري ڏاڍي تڪليف ۾ پئجي ويئي آهي. ساڳئي وقت ٻئي جٽا بيمار. سڄي رات ماڻس سان اوجاڳو ٿي ڪري، ڏينهن به سڄو! ٻنهي جي چاڪريءَ ۾ آهي... ڏاڍي سُئي چوڪري آهي!“ سسٽر عزيزه ڪمري جون ٽيڙيل پڪڙيل دوائون ۽ سامان نيڪ ڪندي چيو.

در ڳليو، هوءَ توڪري کنيو سهڪندي، مُرڪندي پريان ئي زور سان ڳالهائيندي آئي...

”دوا ملي ئي نه. ڙلي ڙلي مس ملي آهي. سنڌي رسالا ڪونه مليا. ٽائيم اڃا ڪانه آئي آهي، پڙهيو سڄي بازار ۾ ڪونه ٿو ملي.“

توڪريءَ مان ساوا مرچ، هفتيوار نيوز ويڪ، موسميون، پالڪ، سنڌي اخبارون هفتيوار پيڪنگ رويو، انجيڪشنون، دوائن جون شيشيون ڪڍي ڪٻٽ ۾ وجهندي وئي.

”تڪڙ ۾ ڪلورومايٽن وسري ويم. اما ڪاوڙبي. خير اڃ لاءِ ته آهي. سڀاڻي ڪٿي وٺبي... امان وٽان ٿي، اچي اوهان کي سوپ ٿي ناهي ڏيئي وڃان.“

ڏينهن گذريا، ڪمرو 10 خالي ٿيو. ڪمرو نمبر 3 بدلائي ڪمرو نمبر 6 ورتو ويو.

”ڇا پڙهي پڙهي ٻڌايان – اخبارون يا ناول؟“

”پهرين اخبارون پڙهه!“

”سنڌ جي ملازمن سان زيادتيون ختم ڪيون وڃن...“

”سياسي رهنمائن کي بنيادي مسئلن تي ٺاهه ڪرڻ جي

اپيل...“

”175 اعليٰ آفيسر سبڪدوش ڪيا ويندا...“

”حيدرآباد ۾ نوجوان شاگردن جو جلوس...“

”اهو پڙهه!“

”حيدرآباد ۾ نوجوان شاگردن جو جلوس... هڪ شاگرد

رهنما بک هڙتال شروع ڪئي... ون يونٽ توڙڻ، ووٽرن جون لسٽون سنڌيءَ ۾ شايع ڪرڻ ۽ تعليمي ادارن جي سنڌي سربراهن خلاف سازشون ختم ڪرڻ جا مطالبو...“

خبر پڙهي پوري ڪري پڇيائين:

”مطالبيا منظور نه ٿيا ته پوءِ؟“

”پوءِ ڇا؟“

”پوءِ بڪ هڙتال ختم ڪندو يا...“

”خبر ناهي... ماڻهوءَ ماڻهوءَ تي مدار آهي.“

”ڪي موت تائين بڪ هڙتال ۾ مري به ويندا آهن؟“

”ها تازو هڪڙو سيڪ هندستان ۾ مئو آهي.“

هوءَ سوچ ۾ پئجي ويئي.

”هاڻ ڇا پڙهون؟“

”ناول.“

”ڇڳو پهريائين پلي امان پڙهي.“

”ڪٿي ڇڏيو هيوسين؟“ مائٽس پڇيو.

”جتي نعيم جي ڪمپني بيلجم پهتي آهي ۽ هاڻ جنگ جي

محاذ تي اچي پهتا آهن.“

مائٽس عبدالله حسين جو ناول ’آداس نسلين‘ ڪپٽ مان

ڪڍي پنا اٿلاني، آخري نشان ڳولي لهي پڙهڻ شروع ڪيو:

”برف ڪرڻ بند ٿي ويئي، ڇنڊ ڪڪرن کي چيري نڪتو ۽

چوٽرف سموري فضا برف جي اڇاڻ سان جرڪڻ لڳي.

دشمن جي مورچن ۾ ڪنهن ڳٽار جو يڪتارو بار بار پئي

وڃايو، جنهن جو ڳٽپير ۽ نرم آواز اچي ۽ گهري صاف پريل رات

جي جادوءَ کي پئي وڌايو...“

”ٻئي ڏينهن وڃينءَ جو حملي جو حڪم مليو. ساڻن گڏ

نمبر هڪ نمبر ٻه نمبر ٽي ڪيولري برگيد جا وڏا حصا هئا.

حملي جي رٿ هيءَ هئي: نمبر ٻه ڊبل ڪمپني جيڪا ميجر

همفري جي رٿ ڪمان ۾، هولي بئنڪ واري سيڪشن جي

خندقن تي قابض هئي، سا اڳتي وڌي ڇهه سؤ والن جو محاذ

گهيريندي. نمبر پهرين ڪمپني ڪئپٽن ايڊيئر جي ڪمان ۾

روز بڪت تي قبضو ڪندي. جنهن مهل نمبر ٻه ڪمپني

سندس ڀرسان اچي پهچندي، تنهن مهل نمبر ٻه ڪمپني

چڙهائي شروع ڪندي...“

ٽين بجي فائرنگ شروع ٿي، ريجمينٽ، دشمن جي مشين

گن ۽ رائيفل فائر جي اڳيان اچي ويئي... هوا ۾ بارود جي بوءَ

هئي...“

”ڪنڊ 39 – ڏکڻ اوڀر – فائر!“ ڪمپني ڪمانڊر رڙ ڪئي –

زخمي سپاهي ٻنهي هٿن سان پيٽ کي جهليو ڳوڏن ڀر ويٺو

هو ”پاڻي!“ هن خوفناڪ غيرانساني آواز ۾ چيو ۽ جهڪي پيو.

سندس مٿو وڃي زمين سان لڳو ۽ هو ان حالت ۾ ڪمزور ۽

مئل آواز ۾ ڪجهڙ لڳو. ٻن سپاهين کيس سنئون ڪري لڏايو ۽ پاڻيءَ جي چل ڪٿي وات تي رکيائونس. سندس نڙيءَ مان هڪڙو ڍڪ مس هيٺ لٿو. ٻيو پاڻي وڃڻ مان وهڻ لڳس، سخت سُور کان سندس چهرو بچڙو ٿي ويو هو ۽ موت جي خوف ڀريل نگاهن سان هُو ڪُڪ ٻڌي آسمان کي تڪيندو رهيو. جنهن مهل نعيم آخري دفعو کيس ڏٺو، تنهن مهل هن پنهنجن اکين سان پنهنجي پيٽ ڏانهن اشارو ٿي ڪيو، جنهن کي اڃا تائين سندس رت ڀريل هٿ سوڳهو جهلي ويٺا هئا...

”هو سال تائين بيلجم ۽ فرانس جي علائقن ۾ لڙندا رهيا... پنهنجن توڙي دشمن جي مورچن ۾ هن هزارين سپاهين کي مرندي ڏٺو. ڪن کي آسانيءَ سان مرندي ته ڪن کي سڀڄي مرندي، ڪن جي چهرن تي آڇاڻ ۽ معصوميت هئي ته ڪن جي چهرن تي موت جي نيلاڻ ۽ سُور. ڪن جي اکين جيئري ماڻهوءَ وانگر جهاتيون ٿي پاتيون ته ڪن جون اکيون انڌن شيشن وانگر پيشانيءَ تي جڙيون پيون هيون. ڪن جي کيسن ۾ سُڪل راشن ۽ ٻه ٽي گوليون هونديون هيون ته ڪن وٽ ٻارن ۽ سُهڻين چوڪرين جا فوتا سندن ڪارين چوٽين جي ڇڪڻ جون نشانيون. هو سمورا ڪي پٿرن تي ته ڪي خندقن ۾ سُڪل نالن ۾، ته ڪي برف تي يا گپ ۾ مٽا پيا هوندا هئا. وقت هجي ها ته نعيم ڪنهن نوجوان سڪون ڀريل چهر تي وٽ بيهي رهي ها. سندس کيسا ڦلوري فوتا ۽ خط ڪڍي ها. انهن عورتن جو تصور ڪري ها، جيڪي ڳوٺ کان ٻاهر نين ۽ نالن جي ڪنڌين تي پنهنجين پيارين شڪلين لاءِ سيڪنديون پيون هونديون ۽ خبر ئي ڪانه هوندين ته انهن محبوب مهاندين جا چپ ٿڌا ڪري ڇڏيا ويا آهن، اهي بدن ۽ جسم جن کين بي پناهه خوشين جون راتيون بخشيون، سي هزارين ميل پري ڏوڙ ۾ ٽڙيا پڪڙيا پيا آهن، ۽ هو اجايو پيون واٽون نهارين. هو جيڪر انهن نين بابت سوچي ها، جي نوجوان هٿن کان سواءِ غيراباد ۽ ويران ٿي ويون.“

هاڻ بس!“ چئي ماٿس ڪتاب بند ڪري هٿ وڌائي ڪپڙ جي خاني ۾ رکيو.

سامهون الهندي پاسي واري گليل دروازن مان سياري جي شام جي آداس ۽ ٽڪل سج جي روشنائيءَ ۾ لان جي چير جو رنگ ساڻو سونهري ٿي پيو هو. قوهاري جي اس پاس رنگبرنگي ٻوٽن ۾ ننڍڙيون ننڍڙيون جهرڪيون پَر سوئي پاڻ ۾ راند پئي ڪڍيون ۽ رڪي رڪي ”قرا“ ڪري آڏامي گوهيون ڏيڻ تي لڳيون.

”زبردست ناول آهي.“ ٿوري دير رڪي ڇپائين، ”ماڻهو هڪٻئي تي ظلم الائي ڇو ٿا ڪن؟“ سندس گلو ڀريل هو. ماڻس به خلا ۾ گهورڻ لڳي. ۽ پوءِ ڇپائين، ”بس اصل کان وٺي هڪٻئي کي ڪهڙ جو دستور هليو اچي. نظام ئي اهڙو آهي.“

هن چيو، ”اهو نظام ئي ختم ڇو نه ٿا ڪري ڇڏين... منهنجو وس هجي ته انهن سڀني جنگ ڪرائڻ وارن کي شوٽ ڪري ڇڏيان.“

”اهو شوٽ ڪرڻ به ته ماڻهو مارڻ ٿيو.“
”ها، پر اهو سڀئي مقصد لاءِ ٿيو... اهڙا انسانن جا دشمن مٿا پلا آهن.“ ماءُ، ڌيءَ هڪ ٻئي پويان چيو.
”ڪير ماري؟“

”ماڻهو... عوام.“ هن چيو.

”اهي ته نه ٿا اٿن.“

”ٻيا سڻا ماڻهو کين اٿارين.“ ماڻس چيو.
”شاگرد، نوجوان، پاڻ سڀ اٿي پئون.“ هن زوردار تائيد ڪئي، ”چين وارن به ته ائين ڪيو نه! ويٽنام وارن ڏسو ڇا ڪيو آهي!“ اٿي ته مرد عورتون، ٻار، ٻڍا به سِر ترين تي رکيو بيٺا آهن.“

”اسين به ائين ڪنديون سين. خدا جو قسم هتي ماڻهو اٿي بيهن ته آءُ جيڪر اڄ ئي ساڻن هلي وڃان...“
”پوءِ فلمون ڪير ڏسندو؟“

”فلمون! مون کي ته هاڻي انهن فلمن لاءِ نفرت آهي. سڀ ڪوڙ! پنهنجي زندگي سڄي غلط آهي. ايمان سان آءُ ته چوان ٿي ته آءُ ڇوڪرو هجان ها ته ويٽنام هلي وڃان يا فلسطين. عظيم انسان آهي آهن. هتي ته اسين رڳو حيوانن جي حياتي گذاريون ٿا...“

”اهي ويچارا ته روز مرن ٿا.“ ماڻس افسوس سان چيو.
”ڀلي مرن، مرڻ ۾ ڇاهي. انسان ته ٿي مٿا. مربو ته ائين ئي. پنهنجي قوم لاءِ سِر ڏيئي مرجي يا انهن انسانن وانگر سڄي عمر لپ اسٽڪون هڻي، فئشن ڪري، فلمون ڏسي، مانيون پچائي، زانا جهيڙا ۽ گلائون ڪري ڪٽن وانگر مري وڃي...“ هن جوش ۽ نفرت وڃان ڳاڙهو ٿي چيو.
گهوڙي وانگر تيزيءَ سان ايل بيماري جونءَ وانگر آهستي سُرندي موٽ کائي رهي هئي.

”سڀاڻي کان توهان صبح جو 7 بجي لان ۾ وڃي ٿورو هلجو ۽ اس تي ويهجو.“ سسٽر زرينه رات پنهنجي پنجابي

اردوءَ ۾ حڪم ڏنو. سندس مهربان ۽ باجهاري منهن تي چڙهيل
پُرسڪون سنجيدگيءَ جي نقاب مان سندس سرهائي ۽ فتح
جون جھلڪيون نظر پئي آيون. سندس سنڀال ۾ ڏنل مريض
نيڪ ٿي رهيو هو.

لان جي چوڌاري بينچن مان هڪ تي فتح مل واري
چوڪري ۽ سندس ماءُ ويٺيون هيون. مينڊيءَ جي ٻوٽن تي
جهرڪيون چرچر ڪري پاڻ ۾ وڙهي رهيون هيون. ننڍڙو اياز
لطيف سٺو پاڻڻ کان انڪار ڪري گسائي ڦوهاري ۾ هٿ پير
پُٺائي نعرا هڻي رهيو هو، ”سنڌ جو بهادر!“ ”لالا قادر!“ ”سنڌ
جو بهادر!“ ”لالا قادر!“
”هي نعرا ڪٿان سيڪي آيو آهين؟“
”ڪٿان نه!“

”شهر ويو هو، اُتان چوڪرن کان ٻڌا هوندائين.“ ماڻس
ٻڌايو. ڇپر اڃا اُلي هئي. فراسي وڇائي ويئي.
”نيٺ ڀلا ڇا ٿيندو؟ مطالبا مڃيندا؟“ هن پڇيو.
”خير ناهي.“

”پوءِ بس ويچارو پلي مري وڃي! سرڪار کي احساس به
ڪونه ٿيندو!“
”خير ناهي... اڄ پاڻ به شهر ٿا هلون. خبر وٺجي. قاضي
فيض محمد به اچي ويٺو آهي.“
”قاضي فيض محمد تمام سٺو ماڻهو ڇٽو. ٻيا ليڊر ته گهر
سٽا پيا آهن.“

”وڏو سچار سنڌي آهي... سنڌ جو آزمابل سپاهي آهي.“
شهر کان موٽندي واٽ ۾ اها ئي ڳالهه ٿيندي رهي.
”قاضيءَ جي اچڻ تي شاگرد ليڊر ڇو ناراض ٿيا آهن؟“
”چون ٿا ته سياسي ليڊرن جي شامل ٿيڻ ڪري معاملي
کي سياسي رنگ اچي ويندو، حڪومت هروڀرو ضد ٻڌندي.“
”پوءِ ڇا ٿي پيو. سياسي معاملو اوئين ئي آهي... قاضي
ويچاري کي ته ارمان ٿيو هوندو.“ ماڻس چيو.
”ها، ڳالهه ڪندي سندس گلو پرچي آيو. مون کي خود
شرم پئي آيو.“
”ڇو؟“

”بس، قومي سياسي شعور جي پختائي ناهي. اڃا هرڪو
پنهنجي ڊيگري الڳ رڌڻ کائڻ ٿو گهري. هڪڙي بزرگ فدائي
قربانيءَ لاءِ اچي ۽ ان جو اهو قدر ٿئي!“
”هوا تي نڪرڻ ڪري طبيعت خراب ٿي پيئي. بخار...
اُٿيون... شام جو ڪجهه سامت آئي.
”ڪجهه پڙهجي.“

”چڱو ناول پڙهون؟“
 ”نه. انهيءَ مان طبيعت مورڳو اداس ٿيو پوي. اڄڪلهه
 اهڙو ادب پڙهجي، جنهن سان همت وڌي، فتح ۾ يقين ٿئي،
 اُندي ۾ اعتماد ٿئي...“
 ”ٺيڪ آهي. تڏهن امان تون شاهه جو رسالو پڙهي ٻڌاء.“
 ”ڪهڙو سر.“
 ”ڪاهوڙي.“
 ”پيئي جنين باس گنبي ڏونگر گام جي،
 ڇڏي لوڪ لباس، لوچي لاهوتي ٿيا.“
 ”سڄو سر پورو ڪري پڇيائين،“ هاڻ وري اياز... ائن؟“
 ”ها.“
 ”ڪتاب ته گهر رهجي ويو. ياد ٿا پڙهون. پهريائين تون هُو
 ٻڌاء، اسين ننڊ جا نيٺ آهيون پرين!“
 ”اسين ته ننڊ جا نيٺ آهيون پرين،
 سٺي ساهه جاڳي وڃي دور دور،
 ستارا لتاڙي اسان جو شعور...
 جڏهن موٽ ڪئون
 سوين راز اٿيون
 سوين ساز جي لاءِ آواز اٿيون
 سوين چنڊ چايون،
 ستارا تڳايون،
 انهن سان اچي جڳ سڄو جڳمڳايون،
 اسين ننڊ جا نيٺ آهيون پرين،
 اسين جاڳ جا پاڳ آهيون پرين!“
 ٻاهر اوندهه هئي. پريان وٽن جي پنن جي هلڪي سر سر
 جا ڀڳاڻا پئي آيا. واري واري سان سهڻي لطيف ۽ اياز جو
 ڪلام پڙهجي رهيو هو. ايئن ئي لڳو جڻ ڪمري نمبر 6، وارڊ
 14 مان سڄي ايل.ايم.سي اسپتال مان سموري سنڌ مان سڀ
 مرض ۽ بيماريون ڌوپي رهيون هيون، ماڻهو هنڌ ۽ بسترا
 ڇڏي، گهرن جون ڪُنڊون ڇڏي، گام ۽ گهٽيون ڇڏي، مڙي
 سڙي ولر ۽ ٽولا ڪري، قطارون ٺاهي، لشڪر بڻجي مست ٿي،
 نچندا ٽيندا، ڳائيندا، ظلم ۽ قهر جي ڪوٽن تي، غلاميءَ جي
 مورچن تي، ٺڪري دوڪي جي ديوارين تي هلائون ڪرڻ لاءِ
 لهرون لهرون ٿي وڌي رهيا هئا.
 او شال عقابن سان اٽڪان
 مان وار ٿي واهرن جي
 ٿي ساري سنڌ اياز پني

”ڇا ڇم ڇم آندئي چيرن جي!“
 ”ڏونگر ڏکون کي ٽپي ڪندين ڪوهه،
 تون جي پهڻ پڀ جو ته لڱ به منهنجا لوهه،
 جنهن چوريءَ ۾ چوهه سا پٿون ٿيندي پير تي.“
 اکين ۾ حوصلي ۽ همت ۽ جذبي ۽ جولان جا ڏيئا جرڪي اٿيا.

”هاڻ قائد انقلاب پڙهجي.“
 هن ڪتابڙو ڳولي هٿ ڪيو ۽ پڙهڻ لڳو.
 ”سڄي دنيا جا عوام پاڻ ۾ ملي هڪ ٿي وڃو ۽ آمريڪي
 اڳرائي ڪندڙن ۽ سندن شڪاري ڪٽن کي شڪست ڏيو.
 سڄي دنيا جا ماڻهو مڙسي ڪريو، ڪمر ڪشيرو وڙهڻ جي
 جرئت ڪريو، مشڪلات کان نه ڊڄو ۽ لهرن پويان لهرن تي
 اڳتي وڌو. پوءِ سڄي دنيا عوام جي ملڪيت ٿي ويندي.
 سڀني قسمن جا راکاس تباها ڪيا ويندا.“
 ”انساني تاريخ ۾ سدائين سمورين مرڻينگ ۽ مُردار قوتن
 پوين پساهن تي اچي، انقلابي قوت جي خلاف سر توڙ مقابلو
 پئي ڪيو آهي ۽ ڪي انقلابي اڪثر دشمن جي انهيءَ
 ظاهري طاقت ۽ اندروني ڪمزوريءَ کي ڏسي ڪجهه دير لاءِ
 دوکي جو شڪار ٿي ويندا آهن. کين خبر ئي نه پوندي آهي
 ته دشمن تباهيءَ جي ويجهو پيو پهچي ۽ هو پاڻ فتح جي
 ويجهو پيا پهچن...“

”اسان کي ڪپي ته پنهنجي طرف مان ڪمزوري ۽ بي وسيءَ
 جا سمورا خيال ختم ڪري ڇڏيون. دشمن جي طاقت کي اجايو
 گهٽ سمجهڻ جا سمورا خيال غلط آهن.“

”مظلوم عوام ۽ مظلوم قومن کي اهو ڪڏهن به نه
 سمجهڻ ڪپي ته ڪو عوام کي غلام بڻائيندڙ سامراجين کي
 ڪڏهن نه ڪڏهن حياءُ پئجي ويندو ۽ هو سندن ڳچيءَ مان
 هٿ ڪڍي ڇڏيندا. هو فقط تڏهن ڪامياب ٿيندا، جڏهن
 پنهنجي ٻڌيءَ کي مضبوط ڪندا ۽ پنهنجي جدوجهد تي ثابت
 قدم رهندا. سڄو پڇو ڙڪ جو قلعو عوام آهي، لکين ڪروڙين
 عوام جيڪي سڃاڻيءَ ۽ صاف دليءَ سان انقلاب جي پُٺ
 پرائي ڪن. اهو آهي صحيح معنيٰ ۾ ڙڪ جو قلعو، جنهن کي
 توڙڻ ڪنهن به طاقت جي وس جي ڳالهه ناهي...“

”جنهن هنڌان جنگ ڪرڻ جي پرپور طاقت جو چشمو
 ڦٽي نڪري ٿو، سو عوام ۾ لڪل آهي، هيءُ جو دشمن کي
 ايڏي مجال ٿي آهي جو اسان تي آڪڙ ۽ رعب پيو ڪري، ان
 جو خاص سبب اهو آهي جو عوام اڃان چڙوڇڙ ۽ غيرمنظم

حالت ۾ آهي. جڏهن اها گهٽتائي نڪري ويندي، جڏهن اڳرائي
 ڪندڙ اسان جي لکن ڪروڙن عوام جي وڪڙ ۾ اچي ويندو ۽
 جهنگلي ڍڳي وانگر شعلن ۾ وڪوڙجي رڻپو ڪري ٽڪر هڻندو
 ۽ ڊوڙون پائيندو، اسان جي آواز جي گجگوڙ ئي سندس دل ۾
 دهشت وجهي ڇڏيندي ۽ هو سڙي رک ٿي ويندو."
 اونداهي گهر ٿيندي ويئي. ڳالهين مان ڳالهيون نڪري
 اُسري نسري سياڻپ ۽ سورهيائيءَ جا سنگ ڪڍي رهيون
 هيون.

هن اوچتو پڇيو:

"آءُ هڙتال ڪري سگهان ٿي؟"

"ڇو نه؟"

"ماڻهو ڪلندا ته ڪونه؟ چوندا ته ڪونه، ته نياڻي ڌيءَ
 هڙتالون پئي ڪري..."

"ڪي ضرور ڪلندا، توڪون ڪندا، اول شايد سڀ ناپسند
 ڪن، هر نئين ڳالهه تي ماڻهو ڪلندو ۽ چٽرون ڪندا آهن."
 "پوءِ...؟" هن اداس ۽ مايوس ٿي چيو، "مرشد سائينءَ جو

فرمان آهي:

"ڪاريءَ رات ڪنن ۾ آهي ڪاٺيارين ڪم

"ڏهه ڀيرا ڏينهن ۾ ڏي ڏراپا ڏم

هي هڏو ۽ ڄم گهوريو محب ميهار تان."

"ڇڳو!" هن محڪم ارادي سان چيو، سندس اکين ۾ عزم جا
 شعلا هئا.

.....
 ٻئي ڏينهن اخبارن ۾ بڪ هڙتالين کي رتورت ڪري گرفتار
 ڪرڻ جون خبرون شايع ٿيون.

"هاڻ؟" هن اخبار پڙهي پڇيو، "خبر ناهي؟"

"هاڻ ته مچرجي پيا آهن. هاڻ جيڪو بڪ هڙتال ڪندو
 تنهن کي ماريوندا."

"نه؟" "ها،"

"رتورت ڪري ڇڏيندا؟" "شايد."

"پر جي ڪجهه نه ڪبو ته تحريڪ ته ناڪام ٿي ويندي؟

نه؟ چوندا ته سنڌي ڊجي ويا؟ نه؟"

"ها."

"پيا ڇوڪرا ته هاڻ ڪونه ويهندا؟"

"خبر ناهي. شايد نه ويهن."

"آءُ وڃان ٿي!" هوءَ اوچتو ٽپ ڏيئي اُٿي کڙي ٿي ۽ وڃ جي

تيزيءَ سان هلي وئي.

"بسترو ڪٿي وڃ!" ماڻس پويان سڏ ڪري چيو ۽ پوءِ
 پاڻمراڻو پڻ پڻ ڪري چيائين، "ويئي هلي سڏ ڪونه ٻڌائين."
 سسٽر زرينه سئي هڻڻ لاءِ گهڙي آئي.
 "هينئر اختر تڪڙي تڪڙي ڪيڏانهن پئي ويئي؟"
 "جیل!" ماڻس سنجيدگيءَ سان چيو.
 سسٽر منهن تڪيندي رهجي ويئي.
 شاهه جو بيت اُڀري اکين اڳيان اچي بيٺو:
 "پيئي جن پروڙ گنجي ڏونگر گام جي،
 ڇڏي سڀ ضرور، لوچي لاهوتي ٿيا!"

پاڳو چوٿون
شاعري

اوهان جي پڄاڻان

جهان کي ڏيو مبارڪون

جهان کي ڏيو مبارڪون اسين پيا
ڪاهيندا اچون،
نون سُرن ۾ زندگيءَ جا گيت ڳائيندا
اچون،
نئين زمين تي هڪ نئون جهان بنائيندا
اچون،
نئين جهان ۾ ڌام ڌوم سان چائيندا
اچون.

حيات جو هيءُ حڪم آ ته ڏاهيو پوءِ
نٿا هيو،
دٻاءُ ڦر رهڙيءَ جا ڪيل سڀ بگاڙيو،
خزان کي جو پناهه ڏي سو باغ ٽپي
اچي ٽپي،
خزان سان گڏ خزان جو گهر به پيا
جلائيندا اچون.

اجهو هو نڪتو بهڪندڙ جلوس آفتاب
چون،
پيو آ ليزون ليزون ٿيو ڪفن انڌيري
رات چون،
نشان نظر اچي پيو صاف منزل نجات
چون،
۽ ٻوڏ وچ جيان وڌي پيو قافلو حيات
چون،
قيامتون قيامتن پٺيان اُٿاريندا اچون.

جو سج آسمان تي هو زمين تي
 جڳمڳائين ڏو،
 ۽ چنڊ پڻ لهي اچي قدم تي سر
 جهڪائين ڏو،
 بهشت جنتن جو خواب نيٺ رنگ
 لائين ڏو،
 بهار نيٺ مڙڪندو ۽ حُسن گيت
 ڳائين ڏو،
 اُٿو جو آسمان کي زمين تي لاهيندا
 اچ ڏو.

قول پاري

تو وري شوق شهادت جو اُٿاري ڇڏيو،
 تو وري ديس جي هر دل کي ڏتاري ڇڏيو،
 تو وري ڏاڍي جي ڏهڪاءَ کي ڏاري ڇڏيو،
 سهڻيءَ جيان سير گهڙئين، سهڻا! تون سر کي
 گه ڏو،
 ڏيهه کي ڏان ڏنو ڏياچ! تو ڪنڌ کي ڪوري.

تو کي ڏاهر، تو کي دودو ٿا چون پيا: "شابس!"
 هوشو، هيمنون ۽ بلاول ۽ دولهه "شابس!"
 شاهه عنايت ۽ سچل، شاهه پٺائي شابس
 "شابس!"
 ۽ هوءَ مارن سنڌي ٿر-جائي به: "شابس!"
 قول پاري، تو ملهايون پنهنجون ست سئو
 پيڙهي ڏو،
 ڳاٽ اوچا ڪري هلنديون تنهنجون سهسين
 پيڙهي ڏو.

سانگين جي لئه سازش جڏهن تيار ڪندو،
 ڪوئي آمر، ڪوئي جابر، ڪوئي غدار،
 ڪن ڏو،
 جڏهن خودداري ۽ غيرت کي ڪو للڪار
 ڪن ڏو،
 سچ ۽ سونهن تي، مظلوم تي، ڪو وار
 ڪن ڏو.

سهڻا سورهيہ! وٺي نالو تنهنجو، ڪونڌر
ڪڏن ڏا،
سچ ۽ سونهن تان، سورهيائيءَ سان، سر
گه ڪور ڪندا.

۽ جڏهن ڪارا ڪري ڪيس هو ڪڪريون
اين ڏيون،
۽ مٺي ملڪ مٿان مٿر جون بونڊيون
وس ڏيون،
۽ جڏهن روح جي وادين مان اُداسيون
وين ڏيون،
۽ جڏهن ديس جي گلشن ۾ بهارون اينديون،
تون ٽڙيل هوندين، مٺا، جهنگ ۾ برتر ۾ گلن
جان،
تون ڪڙيل هوندين، سچڻ! چنڊ جان، هر دل
جي اڳ ۾ تان.
(سينٽرل جيل سکر، 20 اپريل 1979ع)

اوهان جي پڄاڻان...

اچ وري به موسم بدلجي پيئي،
وري به ڏينهن ننڍا ۽ راتيون وڏيون ٿيڻ لڳيون آهن،
رات پنهنجي سيند ۾ تارا ڪٽيون ۽ چنڊ پيئي
سجائي،
ڳوٺ ۽ وستيون، شهر ۽ بازاريون اُهي ئي آباد آهن.

هميشه وانگر هر هنڌ ٻار آهن،
ڪي رويو رڙيو وريو ڪلن ڪڏن پيا،
مائرن جون اڪيون اهي ئي پاپوهه، قرب ۽
فخر ڀريل اڻاهه پيار سان ٽمٽار آهن.
اچ به ڌرتيءَ جي هر شيءِ ۽ هر نظاري
مان سُونهن سڏ پيئي ڪري.
درين جي سيرن، پيڪڙيل درن، اڱڻن ۽ چٽين تان،
پنڌن، پيچرن، پيهن ۽ ڪوهن تان
ڍڳي گاڏين، بسن ۽ ريلن جي گاڏن منجهان.
اچ به پيار جون سڪون، سرمستيون ۽ سوپون
سوايون آهن،
اچ به بي وفائي ۽ وچوڙي ۽ پڇتاءَ
جا نانگ سينن تي سرن پيا.

اچ به،
مظلوم ماڻهو، قومون ۽ ملڪ،
سمورا ڪنڊ، سڄي ڌرتي، سموري انسان ذات
جڳ ۾ ڦرلٽ، ظلم ۽ اوندهه انڌڪار مچائيندڙ
وحشي آدمخورن سان
ٻڪين پيل آهن.
اچ به،

حق ۽ انصاف، سُونهن ۽ سچ پاران
محنتون، مڙسيون ۽ ويڙهيون ڪرڻ وارن
سورهين جي،
سُخرو ۽ سوپارن ڪارنامن جي سڳند
ولايتون واسي سڄي سنسار کي سُرهو
پيئي ڪري.
”اچي آريءَ ڄام جو وڻ وڻ منجهان واس.“

اڄ به،
 پنهنجي وطن جا عوام، سڄي جهان جا عوام،
 پختي ارادي ۽ اٿل يقين سان،
 ڪڏهن آهستي آهستي، ڪڏهن وڏا وڏا ڇال
 ڏيئي،
 ڪئين لاڙهين چاڙهين ۽ ورن وڪڙن مان لنگهي،
 پنهنجي روشن ۽ شاندار آئيندي ڏانهن وڌي رهيا
 آهن.
 اڄ، اوهان جي پڄاڻان به،
 دنيا اهڙي ئي رنگين، روشن ۽ اسرارن سان
 ڀريل نيت نئين، سدائين بدلجندڙ ۽ سدائين
 پياري ۽ نپاري آهي،
 جهڙي اڳ،
 اوهان جي هوندي هوندي هئي.
 آءُ اڄ به سوچيان ۽ لوچيان پڙهان ۽ لکان ٿو،
 اڄ به ججهن سان گڏ پنهنجن مقصد لاءِ
 پورهيا، ڪشالا ۽ ويڙهيون ڪريان ٿو،
 اڄ به سنگتين سان گڏ قيد ڪاتيان ٿو،
 اڄ به پيار ۽ نفرت ڪريان ٿو،
 اڄ به انهن کي چاهيان ٿو،
 جن کي اڳ چاهيندو هوس.
 گاهن، گلن ۽ وڻن کي ٻارن ۽ مائرن کي،
 سونهن ۽ پيار کي،
 مسڪين ۽ مظلوم، محبوب ماروڙن سان،
 محبت ڪرڻ وارن، منجهن ويساهه رکڻ وارن،
 سندن پاسو ۽ پُٺ وٺڻ وارن،
 ساڻن توڙ تائين پَٽ پارڻ وارن،
 شاعرن اديبن، عالمن، دانشورن، فنڪارن،
 فيلسوفن، سائنسدانن ۽ سياسي رهبرن کي،
 سڄي دُنيا جي وطن دوستن انقلابين،
 حق پرستن ۽ مڙس ماڻهن کي،
 سڄي ڌرتيءَ کي، سڄي انسان ذات کي....

اڄ به انهن کي ڏڪاريان ٿو،
 جن کي اڳ ڏڪاريندو هوس.
 بي رحمن، ظالمن کي، مفت خورن ۽ ڦوروئن کي

تعصبين ۽ مُردارن کي،
پنهنجي وطن، پنهنجي قوم پنهنجي عوام جي
ويرين کي،
سڄي دنيا جي سمورن وطنن، سمورين قومن ۽
سموري عوام جي ويرين کي.

اڄ به، آءُ ۽ هيءَ دُنيا،
اهڙا ئي آهيون،
جهڙا اڳ، اوهان جي هوندي.

پر ان هوندي به،
اوهان جي پڄاڻان،
الائي ڇو، الائي ڪيئن، الائي ڪيڏي مهل،
هنئين جي ڪا ٿوڻي ڊهپي پيئي،
وجود جو ڪو اندريون هڏ پڇي پيو،
”ويرو تار ڏکن، سڄن پڳي هڏ جيئن!“
اوهان جي پڄاڻان،
روح جي گهر ۾
هڪڙو اهڙو قضيو ٿي پيو،
جنهن جي اڻ لکي خاموش ماتم ۾،
منهنجو من، ساهه جي پوئين پساهه تائين،
ڪفن ويڙهيو وڌندو،
نه ته هونئن، منهنجا پرين،
اڄ اوهان جي پڄاڻان به،
آءُ ۽ هيءَ دُنيا،
اهي ئي ساڳيا ۽ اهڙا ئي آهيون.
چلڪڻا لانگ بوت

نه! تنهنجي منهنجي بوتن کي به،
ههڙو صاف ۽ چلڪڻو بڻائڻ لاءِ،
ههڙي پالش بازار مان ڪانه ملندي.
اها پالش!

جنهن هنن لانگ بوتن تي لڳل،
هيڏين صدين جي غلاظت
۽ هيٽرن نسلن ۽ هيٽرين قومن جي
رت جا داغ ڏوٽي،

کين ههڙو صاف ۽ چلڪڻو ڪيو آهي،
 سا ڏيا جي ڪنهن به ڪارخاني ۾ ڪانه ٿي ٺهي
 سگهي
 اهو هڪ گهرو هنر آهي،
 رات پيٽ ۾ يا ڏينهن ڏٺي جو
 هنن کي چٽي،
 ههڙو صاف ۽ چلڪڻو رڪن ٿيون
 تو مون جهڙن ماڻهن جون زبانون.
 هي آهي ڪاريگر زبانون آهن،
 جيڪي ڪالهه
 تو مون سان گڏ،
 جلسن ۽ جلوسن ۾، ٿاڻن ۽ بند وارڊن ۾،
 قوم ۽ ڌرتي، دين ۽ مذهب،
 ۽ جمهوريت ۽ سوشلزم جا،
 اپ ڌاريندڙ نعرا هڻي،
 اقتدار جي ايوانن کي ڏڪائينديون هيون.
 ۽ جيڪي سپاڻي وري به، اهي ئي نعرا هڻي،
 پاڻ ۾ گهريل تاثير پڻا ڪري پريئن وري اچي،
 رات پيٽ ۾، يا ڏينهن ڏٺي جو،
 هنن کي چٽي ههڙو صاف ۽ چلڪڻو رکڻ
 جي ڪاريگريءَ جي ڪرت ۾ جُنبِي وينديون.

ارنيسٽ جونس (انگلينڊ)

“اسين خاموش آهيون!”

[ارنيسٽ جونس گذريل صديءَ ۾ انگلينڊ جو نام ڪٺو انقلابي
 پورهيت، شاعر، اديب، نقاد، ناول نويس، مقرر ۽ پورهيت
 ڪارڪن ٿي گذريو آهي. جنهن زماني ۾ انگريزن سنڌ تي
 قبضو ڪيو، تنهن زماني ۾ انگلينڊ جي پورهيت عوام انگريز
 نوابن ۽ سرمائيدارن جي سرڪار خلاف هڪ زبردست عوامي
 تحريڪ پڻي هلائي، جنهن کي تاريخ ۾ ”چارٽسٽ تحريڪ“
 سڏيو ويندو آهي.

ارنيسٽ جونس ان تحريڪ جو سرگرم ڪارڪن هو ۽ پنهنجي
 ٻين ساٿين وانگر سالن جا سال انڌارين ۾ بند هوندو هو.

پڄاڙيءَ تائين عوام سان سڄو رهيو ۽ عوام دشمنن سان
لڙندي دم ڏنائين.]

اسين خاموش آهيون،
اسين مري ويا آهيون، دفن ٿي ويا آهيون!
انقلابي تحريڪ جو روح ٽڌو ٿي ويو آهي.
اسان تي ظلم ڪندڙ اسان جي لاشن کي لتاڙين پيا.
پر محشر جو ڏينهن، وري جيئرو ٿيڻ جو ڏينهن اچي پيو،
ان ڏينهن سڀ حساب ڪتاب ٿيندا،
اسين خاموش آهيون.
پرندڙ جبل خاموش هوندا آهن،
پر اندر ئي اندر سندن نسن ۾،
تتل ڏاڻو چپ چاپ ائين گردش ڪندو رهندو آهي،
جيئن ماڻهوءَ جي بدن ۾ گرم رت.
آخر ڪنهن ڏينهن اوچتو وٺي ڦاٽ ڪائيندو آهي،
۽ آسمان شعلا شعلا ٿي ويندو آهي!
پرندڙ جبل خاموش هوندا آهن،
اسين به خاموش آهيون.
پهاڙن ۽ ڀرڻن جي ڍڪيل چوٽين جي چوڌاري،
ڪنوڻيون ڦيريون پائينديون رهنديون آهن،
مينهن وسندا رهندا آهن،
ماٺ مٺيءَ ۾ برف جي چپن جا انبار گڏ ٿيندا رهندا آهن،
تان جو ڪنهن مهل، هڪڙي ڀڻڪي تي، اهي چپن جا انبار،
ڌماڪا ۽ ڊازوڙيا ڪري هيٺ ڪرندا آهن،
۽ جيڪي سامهون ايندو اٿن، تنهن کي دٻي دفن ڪري ڇڏيندا
آهن.

پهاڙ ۽ ڀرت خاموش هوندا آهن،
اسين به خاموش آهيون.
درياءَ جون لهرون بدنن کي چُمنديون رهنديون آهن،
پاڻي ڦڙو ڦڙو ٿي، بدنن جي نسن ۾ گهڙندو رهندو آهي،
۽ چپ چاپ انهن کي ڪائيندو ويندو آهي،
تان جو نيٺ ڪنهن ڏينهن، هڪڙي زوردار لهر،
بند کي ٽڪر هڻي، ان کي لوڙهي هلي ويندي.
درياءَ جون لهرون خاموش هونديون آهن،
اسين به خاموش آهيون.
پورهيت پنوهارن جي اندر جي اونهائين ۾،
باهه ڏکي پيئي ۽ ڇيون پڪڙن پيون....
وقت، ٽڏي ۾ ٽڏي دل کي به تهڪائي ڇڏيندو،

پرف جي ذرڙن وانگر سچ مٿان سچ وڃي گڏ ٿيندو ۽ مضبوط
 ٿيندو،
 تان جو قومون حق ۽ ناحق بابت سوچڻ لڳنديون،
 پوءِ جيئن سچ جي تُو تي برف ڳري پاڻي تي پوندي،
 تيئن برف جهڙي سوچ کي به ڪنهن ڏينهن تُو ايندو،
 ۽ ڪو اوچتو پٽڪو ٻڌي عوام پڙڪو کائي اٿندا،
 ۽ ٻوڏ وانگر ڏوڪي جهر جهنگ تي چانئجي ويندا.
 ”اسين مٿل ۽ دفن ٿيل آهيون.“
 ائين ناهي! اڃا اسان ۾ جان آهي!
 اڃا ته اسان کي اميدون پستيون آهن،
 اڃا ته ڏک ڏولاوا وسارڻا اٿئون،
 دولت جا ڌڻي! قومن جا مالڪ!
 هو ڏسو! وير وري پيئي،
 دماغ سوچين پيا، دليون ٻرن پيون،
 غريب ماڻهن جا خيال توهان جي رنگ محلن ۾ ڌوڪيو پيا
 گهڙن،
 پنهنجا چمڪندڙ شمعدان ٻاري وٺو،
 جڏهن آزاديءَ جي شاندار پرهه ڦٽندي.
 تڏهن آهي اوس آجهامي ويندا.
 اسين خاموش آهيون!
 اسين خاموش آهيون!
 برنس (انگلينڊ)

انسان بهرحال انسان آهي
 A man is a man for all That

[رابرٽ برنس (1759-1796ع) انگريزيءَ جو مشهور عوامي شاعر
 ٿي گذريو آهي. هُو اسڪاٽلينڊ جي آزادي پسند پهاري
 سرزمين جو رهاڪو هو. سندس شاعري انساني پيار ۽ عوامي
 جذبن سان ٽمٽار آهي.]

ڪو اهڙو آهي ڇا،
 جو پنهنجيءَ شرافت ڀريءَ غريبيءَ تي،
 شرم وڃان،
 ڪنڌ کڻيو هيٺ ڪري؟
 وغيره وغيره....

(جڻ ته ڪو وڏو ڏوهه ڪري وڌو اٿس!)
 اهڙي بزدل گولاڙي کي اسان جو پري کان سلام آهي.
 اسان جو پري کان سلام آهي،
 ڇو ته ڪٿي ڇا به هجي،
 انسان بهرحال انسان آهي!
 برابر، اسان جو پورهيو ڪنهن جي نظر ۾ پلي تڄ
 هجي،
 (ان جي مقابلي ۾ ماڻهن کي وڏا وڏا محل ۽ وڏا وڏا
 لقب مليل آهن،
 وغيره وغيره...
 اسين بنا ڪنهن هيڪ جي چئون ٿا ته ها،
 اسين برابر غريب آهيون، مُفلس آهيون، نادار آهيون:
 ڇو ته
 ڪٿي ڇا به هجي،
 انسان بهرحال انسان آهي.
 ڇا ٿي پيو،
 جي احمق اطلس پيا پهرين،
 ۽ ذليل شراب پيا ڏوڪين،
 وغيره وغيره....
 ۽ اسين ٻُڪيا ۽ ڏکيا،
 هيٺا ۽ بيحال آهيون:
 ڇو ته
 ڪٿي ڇا به هجي،
 انسان بهرحال انسان آهي!
 فقط سڄا ماڻهو عزت جي لائق آهي،
 چاهي ڪهڙو به غريب هجي:
 ڇو ته
 ڪٿي ڇا به هجي،
 انسان بهرحال انسان آهي.
 اهو ترڙو ڏسين ٿو،
 جنهن کي، ”سائين! سائين!“ پيا ڪن..
 ڪيئن نه ڦوند ۾ پريو،
 آڪڙ سان،
 ماڻهن ڏانهن پيو گهوري!
 سڄي خلق سندس پوڄا پيئي ڪري،

وغيره وغيره.
 وغيره وغيره.
 پر، ڪٿي ڇا به هجي،
 آهي ته چسو ۽ ڪريل نه!
 خوددار انسان،
 هن جي ٽنڊ ۽ آڪڙ،
 وغيره،
 وغيره.
 ڪي ڏسي،
 حقارت وڃان ڪلي ڏيندو:
 چو ته سندس سمورو ٺاڻ،
 سارو رُعب ۽ تاب،
 کوٽو ۽ نقلي آهي!
 اچو ته دعا گهرون ته شل ائين ٿئي،
 (۽ ضرور ائين ٿيندو)
 روءِ زمين تي
 سمجهه ۽ لياقت جو سڪو هلي!
 هيٺئر ڪٿي ڇا به هجي،
 ڪٿي ڇا به ٿئي،
 پر نيٺ اهو ڏينهن ايندو،
 جڏهن سموريءَ ڌرتيءَ تي
 ماڻهو ماڻهوءَ جو ڀاءُ ٿي ويندو:
 چو ته
 ڪٿي ڇا به هجي،
 انسان بهرحال انسان آهي!

(1)
ڏسيو، منهن ڦيرايو ڇڏيان
(I sit and see out)

[والٽ وٽمن (1892-1899ع) آمريڪا جو عظيم قومي شاعر،
جمهوري قدرن جو زبردست علمبردار هو. هُو محب وطن هئڻ
سان گڏ، فطرت جو پرستار ۽ انسانيت جو پرچارڪ هو.]

آءُ ويٺو آهيان،
۽ ويٺو ڏسان-
دنيا جا سمورا غم،
سمورا ظلم ۽ سموريون ذلتون.
آءُ ٻڌان پيو-
لڪل، هنيون ڦاڙيندڙ سڙڪا،
انهن نوجوانن جا،
جيڪي پنهنجو پاڻ مان تنگ آهن،
۽ جيڪي ڪيو اٿن،
تنهن مان بيزار ۽ پاڻ تي شرم سار آهن.
آءُ هيٺن جي ڏٺا ۾ ڏسان پيو-
ماءُ، اولاد جي ستايل،
بيواهه، ڏهري ۽ تنگ،
آءُ ڏسان پيو-
زال، مرد جي آزاريل.
آءُ ڏسان پيو-
معصوم چوڪرين کي ٺڳي،
سندن عصمتون لٽيندڙ.
آءُ جاچيان پيو-
حسد جون بڙڇيون،
ناڪام محبت جي شڪستن کي، لڪائڻ جون ناڪام
ڪوششون.
آءُ ڏٺا تي اهي سڀ نظارا ڏسان پيو.
آءُ ڏسان پيو-
جنگ، مرض ۽ ظلم جون تباهيون.

آءُ شهيد ۽ قيدي ڏسان پيو.
 آءُ سمنڊ تي کاڌي جو ڏڪار ڏسان ٿو.
 ڏسان پيو ته ناگتا پکا پيا وجهن، ته پاڻ مان ڪنهن کي
 مارجي،
 جو باقي رهيلن جي حياتي بچي پوي!
 آءُ اڪڙبار ماڻهن جون،
 مزدورن، غريبن، ڪاريءَ چمڙيءَ وارن شيدين ۽ ٻين
 هيٺن سان
 بيعزتيون ۽ عقوبتون ٿيندي ڏسان پيو.
 اهو سڀ ڪجهه... سموري اڻکٽ ڏلاليت ۽ عذاب،
 آءُ ويٺو ڏسان....
 ويٺو ڏسان، ويٺو ٻڌان....
 ۽ ماڻ ڪري ويٺو آهيان!

(2)

نئين دؤر جا زماڻا

(Years of the Modern)

نئين دؤر جا زماڻا!
 سرانجام نه ٿيل ڪارنامن جا زماڻا!
 اوهان جو آفق اُڀري پيو،
 ۽ جاءِ پيو بنائي،
 اڳي کان وڌيڪ شاندار ڪرتبن لاءِ.
 آءُ ڏسان پيو....
 نه رڳو آمريڪا،
 آزاديءَ جي علمبردار آمريڪا،
 پر ٻيون ڪيئن قومون،
 تيار پيون ٿين.
 آءُ ڏسان پيو....
 قومون ۽ نسل،
 تاريخ جي پردي تي،
 زبردست اچ وڃ لڳايو بيٺا آهن.
 سندن عظيم دوستيون ۽ اتحاد پيا ٺهن.
 آءُ انهيءَ اٿاهه قوت کي،
 اجهل ۽ بي پناهه چوهه سان،
 دنيا جي اسٽيج ڏانهن وڌندو پيو ڏسان.

(پراڻيون قوتون ۽ پراڻيون جنگيون،
 شايد پنهنجو کيل ختم ڪري چڪيون آهن.)
 شايد جيڪي پارٽ انهن لاءِ موزون هئا،
 سي هاڻي رهيا ئي ڪينهن.
 آءُ ڏسان پيو...
 آزادي،
 نهن کان چوڻيءَ تائين هٿياربند،
 فاتح ۽ سرڪش،
 سندس هڪ پاسي انصاف، ٻئي پاسي امن،
 ٿيئي، ڏوڪيندا،
 قومي ويڇن ۽ نسلي چوٽ چات جي
 قديم قلعن تي ڪاهيندا وڃن.
 الاڻي هيءَ ڪهڙي تاريخي منزل آهي،
 جنهن کي روز بروز ويجهو پوندا وڃون!
 آءُ ڏسان پيو....
 ڪروڙين انسانن جون تيز ۽ ٿنڌ فوجون،
 پيشقدمي ۽ جوابي پيشقدمي ڪري رهيون آهن.
 آءُ ڏسان پيو....
 قديم خانداني حڪومتن جون سرحدون،
 ڊهنديون ۽ ميساريون،
 ائون ڏسان پيو.
 پوري پي بادشاهن جا ڪوڙيل سرحدي نشان،
 اُڪوڙيا ۽ ٿڌبا...
 آءُ ڏسان پيو ته اڄ عوام پنهنجا نشان پيو ڪوڙي!
 (پيا سڀ نشان کين جاءِ خالي ڪريو پيا ڏين.)
 ڪڏهن به اهڙا تيز سوال نه پڇيا ويا،
 جهڙا اڄ پيا پڇجن.
 رواجي انسان، ۽ سندس روح،
 ڪڏهن به اهڙو طاقتور،
 اهڙو قادر،
 اهڙو، جڻ ڪنهن خدا جهڙو،
 نه ٿيو آهي،
 جهڙو اڄ!
 ڏسو ته ڪيئن نه عوام کي هڪلي ۽ للڪاري پيو،
 ڀل به آرام ڪرڻ نٿو ڏئي!
 سندس بيخوف ڀڙ،
 ڌرتيءَ تي،

هر هنڌ رکيل آهي.
سموري جاگرافي،
سمورا ملڪ،
پاڻ ۾ جڪڙي ڇڏيا اٿس.

اي سرزمينو،
هي ڀٽڪا ۽ سرگوشيون ڪهڙيون آهن،
جي سمند اندران لنگهي،
اوهان کي پار ڪري رهيون آهن؟
ائين ته ناهي،
ته سموريون قومون،
ملي،
هڪ ڪٽنب پيون ٿين؟
ائين ته ناهي،
ته سمورو بني آدم،
هي سمورا انساني انبوهه،
هڪ جهنڊي هيٺ پيا گڏ ٿين!
ته پوءِ، اي مطلق العنان ۽ قهار حڪمرانو، ڏکو!
اي شاهن جا تاج، پنهنجا چمڪاڻ جهڪا ڪريو!
هيءَ بيچين ڌرتي،
هڪ نئين دؤر،
۽ شايد هڪ عام مقدس جهاد جي منهن مقابل اچي
پيئي آهي.
ڏينهن ۽ راتيون،
اهڙا ته عجيب اشارا پيا ڏين،
جو ڪنهن کي به خبر ناهي، ته اڳتي ڇا ٿيندو.

اي آئيندي جي بشارت ڏيندڙ دؤر!
سامهون نظر ايندڙ خلا،
جنهن کي چيري، اڳتي وڃڻ جي ناڪام ڪوشش پيو
ڪريان.
سا سڄي پوتن سان پري پيئي آهي.
اڻ ٿيل ڪارناما،
عنقريب ٿيڻ وارا واقعا،
منهنجي چوڌاري پنهنجون شڪليون پيا ڏيکارين!
هيءَ عقل چرخ ڪندڙ ڌوڪ ڌوڪان،
هيءَ گرمي،

هيءُ خوابن جو عجيب، مدهوش ڪندڙ بخار،
 اي دؤر!
 (اوهان جا خواب،
 اي نوان دؤر!)
 ڪيئن منهنجي ذهن کي وڪوڙي ويا آهن!
 (خبر ئي ڪانهيم ته جاڳان پيو، يا ننڊ ۾ آهيان!)
 اي سرانجام ٿيل ڪارنامن جون سرزمينون!
 او يورپ! او آمريڪا!
 جهڪا ٿي وڃو،
 پنهنجو آب تاب گهٽ ڪريو،
 ۽ هٽي، منهنجي پٺيان،
 پاڇن ۾ لڪي وڃو!
 ... اي اڻ ٿيل ڪارنامن جون سرزمينون!
 اي نيون اڀرندڙ قومون!
 عظيم ترين قوتون!
 اڳتي وڌو،
 وڏي، مون ڏانهن اچو!

منهنجو انتظار ڪج!

[انقلابي قومي جنگ تي ويل سپاهيءَ جو پنهنجي گهر واريءَ
ڏانهن خط. هيءَ بي جنگ عظيم جو سڀ کان مشهور نظم ڏنيا
جي بي انداز ٻولين ۾ ترجمو ٿي چڪو آهي.]

منهنجو انتظار ڪج!
تمام گهڻو، تمام سخت انتظار ڪج،
ته پوءِ اءٌ ضرور موٽي ايندس.
جڏهن ڪڪر ڪارونپار ڪري اچن،
ڪنوٽيون ڪڙن،
۽ تنهنجي دل ڏک ۽ ناآميدِيءَ وچان ڦاٽڻ لڳي.
منهنجو انتظار ڪج!
جڏهن لڪون ۽ جهولا لڳن!
اڪ ٽپن.
منهنجو انتظار ڪج!
جڏهن ڏورانهين ڏيهه کان،
تو ڏانهن منهنجا خط ۽ نياپا اچڻ بند ٿي وڃن،
منهنجو انتظار ڪج!
جڏهن ٻيا انتظار ڪري ڪري بيزار ٿي پون ۽
منهنجو انتظار ڪرڻ ڇڏي ڏين،
منهنجو انتظار ڪج!
جڏهن خود منهنجي مڙي جيگل ۽
منهنجي اکين جو نور پٽ به سمجهن ته فلاڻو هميشه لاءِ
هليو ويو،
منهنجو انتظار ڪج!
جڏهن منهنجا مٽ مائٽ، سنگتي ساٿي،
منهنجي وفات جي عذر خواهيءَ لاءِ اچن
۽ فاتح لاءِ هٿ کڻن،
تون پنهنجا هٿ روڪج!
منهنجو انتظار ڪج!
آءٌ سمورن موتن کي مات ڪري،
هڪ ڏينهن ضرور موٽي ايندس!
منهنجو انتظار ڪج!
جن کان انتظار نه ٿيو، سي پلي چون،

ته فلاڻو قسمت سان بچي ويو!
کين خبر ئي ڪانه پوندي،
ته موت جي گهيري اندر،
تو پنهنجي انتظار سان،
مون کي بچائي ورتو!
فقط توکي ۽ مون کي خبر هوندي، ته
آءُ ڪيئن بچيس.
فقط پاڻ ٻن کي خبر هوندي،
ته آئون انهيءَ ڪري بچي ويس،
جو تو منهنجو اهڙو انتظار ڪيو،
جهڙو ٻئي ڪنهن به،
ڪنهن جي لاءِ نه ڪيو هوندو!
منهنجو انتظار ڪج!
منهنجو انتظار ڪج!

الوداع

[ارڙهين صديءَ جي عظيم روسي شاعر الگزينڊر پشڪن جي مشهور رومانوي داستان ”يوجين لونگين“ جي پڄاڻيءَ وارو ٽڪرا]

افسوس، ازل جي عجيب مرضيءَ موجب،
اسان جي قسمت ۾ لکيل آهي ته هر نسل کي وڌندو
ويجهندو ڏسون،
زندگيءَ جي اوڙين ۾، انساني فصل جي ناس ٿيڻ
وارن سِلن کي آسرنڌڙ ڏسون.
اهي سلا، جن جي سهڻي اوسر آهي ئي چڻڻ لاءِ!
جتي هڪ سلو چڻي ٿو، اتي ٻيو اُپريو اچي:
انسان ذات رڳو اهو ئي ٿي چاهي ته بي حساب وڌندي رهي!
هوءَ پنهنجن ڏاڏن کي امالڪ قبر ڏانهن اُماڻيو ڇڏي:
اسان جو وارو به پنهنجي وقت تي ايندو،
اسان جا پوٽا به اسان کي آڪلائيندا.
پر، في الحال،
اچو ته ڏکڻ ڏاکڙن کي وساري،
خوشيءَ جي خزانن مان جيڪي جهوليءَ ۾ جهومي اچي،
سو قبوليون.
خير اٿم ته حياتي آهي پاڻيءَ تي ڦوٽو:
مون کي به ان لاءِ ٿورو ئي ڪو چاهه آهي،
نه وري ڪا خوش فهمي ئي نڳيم ٿي،
مون کي ڏيئا مان اها توقع ڪانهي ته ڪو هوءَ
منهنجي پورهئي جو قدر ڪندي:

پر،

ته به،

ممڪن آهي ته منهنجو نالو،

ناموس جو ڇٽ پھري.

اڻ ٿيڻي ڪانهي ته منهنجن شعرن جو نور کيس چمڪائي:

من سندن ڪو شعر ڪنهن کي ياد رهجي وڃي،

۽، دل گهرڻي دوست وانگر،

منهنجو ذڪر ڇيڙي وجهي!

من منهنجا لفظ ڪنهن اڻ ڄاول عاشق جي دل گرمائين:

من منهنجا بيت، حاسد تقدير هٿان بچي،
دُنيا تي جيئرا رهجي وڃن!
هه،
دور، ڪنهن پوئين زماني ۾،
جڏهن آءُ روانو ٿي چڪو هوندس،
شايد ڪو دل وارو،
منهنجيءَ تصوير ڏانهن اشارو ڪري،
چوي:
”شاعر ته ههڙو!“

امر سٽون

ميدان جنگ تي،
لڪي ڇپي، خندقن ۽ ڪاهين ۾، ڪڇين ڇتين هيٺان،
گسن پنڌن تي،
مينهن وسندي، پنڌ ڪندي،
سياري جي پارن ۾،
برفاني واڇوڙن ۾،
مون گيت جون اهي سٽون لکيون،
جن مان هر ڪا سٽ پنهنجي سر
پاڻ جيئري رهي حياتي ماڻي ٿي.

منهنجو وطن، منهنجو پيار

(1)

جڏهن آئون ٻار هوس ۽ ڏينهن ۾
 به دفعا اسڪول ويندو هوس،
 تڏهن آئون پنهنجي وطن کي
 انهن ڳالهين ڪري پيار ڪندو هوس،
 جيڪي ڳالهيون ڪتاب ٻڌائيندا هئا.
 ڪير ٿو چوي ته ڌراڙن ڳنوارن جي حياتي
 خوشين کان خالي آهي؟
 آئون خواب لهندو هوس،
 پڪين جون لاتيون ٻڌندو هوس،
 گهٽائي پيرا اسڪول مان پڇي ويندو هوس،
 ۽ تلاءَ جي پرسان وڃي پوپٽ جهليندو هوس،
 تان جو امان اچي پڪڙيندي هيم.
 اڃا پٺن تي بانئو مس لڳندو هوم،
 ته رويو وجهندو هوس،
 ”الاڙي! امان ڙي! اون، اون!“
 پاسي واري گهر جي ننڍڙي چوڪري،
 مون کي روئندو ڏسي وٺي ڪلندي هئي.
 مون کي خار وٺيو ويندا هئا....

(2)

پوءِ منهنجي وطن کي دشمن پليگ وانگر ويڙهي ويو،
 آزاديءَ ۽ انقلاب جي ڊگهي لڙائي شروع ٿي ويئي،
 آئون امان کي ڇڏي هليو ويس.
 عجب جي ڳالهه ته پاسي واري گهر جي ننڍڙي چوڪري به،
 هڪڙي گوريلا دستي ۾ شريڪ ٿي ويئي!
 جنهن ڏينهن گڏياسون تنهن ڏينهن به ڪلي وڌائين.
 سندس اکيون گول ۽ ڪاريون هيون،
 من موهيندڙ ۽ سچيون هيون،
 پر اسان کي لڙڻو هو، اکر به ڪونه ڪڍيو سون،
 جڏهن منهنجو دستو روانو ٿيو،
 تڏهن مون لوڻو هڻي پوئتي نهاريو،

وات ۾ ٻوڙ ٻوڙان مينهن اچي ڪڙڪيو ۽ وسندو رهيو،
اسين ٿڌ کان پئي ڏکياسون پر الائي ڇو،
منهنجي دل گرم هئي....

(3)

جڏهن لڙائي بند ٿي، تڏهن آئون موٽي آيس،
پنهنجي پراڻي اسڪول ڏانهن، ٻنيءَ جي اوڙين ڏانهن،
ڪمند جي پوڪن ڏانهن -
پاڻ وري به گڏياسين!
تون لڄ وچان منهنجي، در پويان لکي بيهي رهينءَ،
جڏهن مون پُٽڪو ڪري پڇيو ”شادي ڪئي اٿئي؟“
تڏهن تو ڪليو ۽ ورائيو ”ادا خبر ئي ڪانهي!“
مون ڏڪندي تنهنجوي سهڻو هٿ جهليو،
۽ تو اهو اتي ئي ڇڏي ڏنو،
۽ تنهنجو هٿ منهنجي هٿ ۾ ٻرندو رهيو...

(4)

اڄ مون تنهنجو ٻُڌو،
ڳالهه سوچي نه سگهڻ جهڙي پر سچي آهي.
توڪي شوٽ ڪيائون ۽ پري اڇلائي ڇڏيائون،
ڇو؟ ڇي: ”تون انقلابي گوريلا آهين.“
منهنجي دل کي ڏک رانبوٽا هڻي چيري ڦاڙي پيو،
آئون جيئرو به آهيان ۽ مري به ويو آهيان.

(5)

ڪنهن زماني ۾ آئون پنهنجي وطن سان،
سندس مٿيون لاتيون لنونڊڙ پکين
۽ رنگ برنگي پوپٽن جي ڪري پيار ڪندو هوس -
انهن ڏينهن جي ڪري پيار ڪندو هوس،
جن ڏينهن آئون اسڪول کان گسائي پڇي ويندو هوس،
۽ امان مون کي بانئن سان ماريندي هئي -
هان،
آئون پنهنجي وطن سان انهيءَ ڪري پيار ڪريان ٿو،
جو، ان جي مٽيءَ جي هر ڪڙي ۽ پتي تي،
ان چوڪريءَ جي بدن ۽ رت جا پاڳا پيل آهن،

جنهن چوڪريءَ کي،
آئون مرڻ گهڙيءَ تائين پيار ڪندو رهندس.

ياد رک!

ياد رک! تو وٽ تنهنجو عقل ۽ تنهنجو علم،
تنهنجي وطن ۽ قوم جون امانتون آهن.
امتحان پاس ڪري وطن جي ويرين وٽ ڪرسي ماڻڻ
تنهن کان وڏي بي حياتي، ذلالت ۽ غداري بي ڪانهي.
پنهنجي علم کي پنهنجي وطن جي،
قتل نصيب سنوارڻ لاءِ وقف ڪر.
پنهنجي حياتيءَ جي پل پل سان، قوم جي تاريخ ۾
سونهن ۽ سينگار پيدا ڪر!

“رات آئون سرحد ٽپي آيس!”

اوپٽنام جي دشمنن ويٽنام کي وڃان ڪاٽي به اڌ ڪري ڇڏيو. آٿريون اڌ آزاد هو. ڏکڻ واري اڌ ۾ جدوجهد جاري هئي. ڏکڻ جا مانجهي مرد لڪ ڇپ ۾ سرحد ٽپي وطن جي اُترئين آزاد حصي ۾ وڃي فوجي تربيت وٺندا هئا. پويان سندن مائٽن ۽ ٻچن ٻارن کي دشمن عذاب ڏيندو هو. سندن زالن کي مجبور ڪيو ويندو هو ته هو ٻيا مڙس ڪن. اهي زالون پٺيان ڏکڻ ۾ سالن جا سال دشمن جا سور سهنديون رهيون، گهر ۽ ٻني سنڀالينديون رهيون، جدوجهد ڪنديون رهيون ۽ پنهنجي پريٽن جو اوسيئڙو ڪنديون رهيون. هيءُ نظم اهڙي هڪ مجاهد ويٽناميائيءَ جو آهي، جنهن جو مڙس اُتر ويل آهي.]

توسان اُتر ۾ اچي ملڻ لاءِ،
رات آئون سرحد ٽپي آيس!
تو لاءِ سيڪندي سال ٿي ويا هئا،
مينهن واڄ ڪندي، اڏامندي آيس.
سارين جي سهڻين ساين ٻنين مان ڊوڙندي،
آئون نيٺ تنهنجي شهر اچي پهتيس.
توڪي شهر جي گهٽين ۾ پئي ڳوليم،
ته پري کان ڪو ماڻهو نظر چڙهيو،
ساڳيو جهڙو تون، جاني!
رڙ ڪري چيم ”جاني بيهه!“
”آئون اچي ويئي آهيان!“

تون بيهي رهئين:
منهنجي صورت پري کان سڃاڻي وئين.
مون کي خبر آهي ته سون، هزارن،
زالن جي وچان به،
تون مون کي پريان ئي سڃاڻي وئين ها.
۽ تنهنجي ٻانهن جي هنج ۾،
مون دانهن ڪري چيو
”سڄا سارا پنج سال گذري ويا!“
تو مون کي پاڪر ۾ پڪوڙي ورتو:
پاڻ کي ڪيتريون نه ڳالهيون ڪرڻيون هيون!

تو مون کان ٻنين جون خبرون پڇيون،
ڳوٺ راڄ جون ڳالهيون پڇيون،
الا! اهي سال ڪهڙا نه ڏکيا گذريا هئا،
آئون توکي پنهنجا ڪهڙا سور ٻڌائي ڪهڙا ٻڌايان ها!

تان جو تو منهنجي گول گول ٻانهن،
جنهن تي تون مٿو رکي سمهندو هئين،
تنهن کي چهيو ۽ دانهن ڪري پڇيو،
”تنهنجي گوشت ۾ هيءُ زخم ڇا جو آهي؟“
”هيءُ گهرو گهاءُ توکي ڪنهن ڏنو؟“
مون ورائيو،

”هي سڀ سال مون تنهنجو اوسيڙو ڪيو،
آءُ دشمنن سان ملي ڪانه ويئي آهيان،
مون ٻيو مڙس ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو،
مون توسان نينهن جو ناتو ٽوڙڻ کان انڪار ڪيو،
تنهن ڪري دشمن منهنجي پٺيان پئجي ويا،
نيٺ مون کي جهلي قيد ڪري اهي گهاٽ ڏنائون....“
منهنجي نڙيءَ ۾ چڻ ڪجهه اٽڪي پيو.
منهنجي نيٺن مان نار وهي اٿي هليا،
مون پنهنجو منهن تنهنجي ڇاتيءَ ۾ لڪائي ڇڏيو.
تنهنجي ڇاتيءَ ۾ غصو ٽهڪڻ لڳو....
پوءِ الائي ڪهڙي پاسي کان ڪڪڙ بانگ ڏني.
آءُ چرڪ پري جاڳي پيس،

جيڪي خواب ۾ ڏنم سو وري ياد آيم!
۽ دل مان درد جي دانهن نڪري ويم!
منهنجا پرين! خير اٿئي،
وطن جي رت ٻڌل، شهيد ٿيل ڏکڻ کان،
هر رات منهنجي دل،
سرحد ٽپي توسان ملڻ ايندي آهي.
(ويٺنام)

سدا بهار گل

سڀ ڪجهه ساڳيو آهي،
شاهه بلوط جا وڻ، جبل جا ٽڪر،
سڃاتل غمگين ٽڪريون،
سڀ ڪجهه ساڳيو آهي،
پر آئون اڪيلو بيٺو آهيان.

پاسي جي ننڍڙي شهر وارا چون پيا
 ”هيءَ وڃڻ جي وڃي ڪانه هيس،
 سالن جا سال،
 پنهنجي وطن لاءِ لڙندي رهي،
 شاديءَ جون سڀ آڇون موٽائي ڇڏيائين“
 دشمن هٿان لنگهيو،
 رستو مٽجي ويو آهي،
 مٿس گاهه موريو بيٺو آهي.
 گهر تباهه ٿي ويا،
 اڱڻ گندي پاڻيءَ جا ڏها بڻجي ويا آهن،
 ٻوٽن ۾ چمڙا پيا آواز ڪن.
 وطن جي ٻين سروچن سان گڏ،
 سارين جي ٻنيءَ ۾،
 اڇن پٿرن جي هيٺان
 تون هميشه لاءِ سٽي پيئي آهين،
 منهنجي توپيءَ ۾ لڳل،
 وطن جي سپاهيءَ وارو ستارو
 چمڪي پيو ۽
 مون کي گس ڏيکاري پيو.
 اهو گس،
 ساڻياڻي،
 جنهن تي هلندي،
 تون امر ۽ سدا بهار گل
 بڻجي ويئي آهين.
 تران گوئين دان (ويٽنام)

تيهه هزار ڪتاب پڙهيا ته ڇا ٿي پيو

اتران گوئين دان اڄ کان ڇهه صديون اڳ ويٽنام جو وڏو عالم،
 دانشور ۽ مُدبر ٿي گذريو آهي. 1362ع ۾ ويٽنام ۾ وڏو ڏڪار
 پيو، ان وقت هيءُ ويٽنام جو وڏو وزير هو، ان ڏڪار لاءِ هن
 پاڻ تي ملامت ڪندي هيءُ نظم ڇيو.

ڪئين سانوڻ، بنا برسات جي گذري ويا،
 سَرءُ جي ڪيترين موسمن ۾،
 اڻ مُندائتا مينهن بند نه ٿيا.
 سارين جا بچ سُڪي، سڙي ويا،

فصل نه ٿيا،
 ماڻهو ڏاڍا ڏکيا ٿيا!
 ٽيهه هزار ڪتاب پڙهيا ته ڇا ٿي پيو!
 (حيف آهي هن حياتيءَ تي جو)
 وار اڃا ٿي ويا،
 پر ماڻهو اڃا تائين،
 پنهنجي ماڻهن جو پرجهلو،
 ۽ سندن ڀروسو جوڳو،
 بڻجي نه سگهيو!
 ٽيهه هزار ڪتاب پڙهيا ته ڇا ٿي پيو!

آئون پنهنجي پرينءَ جو انتظار پئي ڪريان.

آئون بهار ۾،
پنهنجي پرينءَ جو انتظار پئي ڪريان.
هو اڃا نه آيو آهي.
ڙڳو ڪونجون موٽي آيون آهن،
۽ آلو بخارن جون مڪڙيون،
هوا ۾ ناچ پيون ڪن،
منهنجي هٿن گلڙن جي ٿارين کي نوائي جهليو آهي.
هاڻ بهار مون وٽ قابو آهي.
بهار ترسندي،
چو ته منهنجو پرين پنهنجي وطن جي ڪم سان،
پري ويل آهي،
اسان جي بهار ضرور ترسندي.
منهنجا پرين!
ٽڙڻ لاءِ آتي، بهار جي مڪڙي،
تيسين انتظار ڪندي،
جيسين تون موٽي اچين.

گذريل قربانتا ۽ سهڻا ڏينهن

مون مٿس فائر ڪيو،
گذريل قربانتا ۽ سهڻا ڏينهن،
منهنجو هٿ روڪي نه سگهيا.
قربانتا ۽ سهڻا ڏينهن،
جيڪي هن وساري ڇڏيا،
پر مون کي ياد آهن.
اسان جي ڳوٺ جون بنيون،
سارين جو اٿاهه سمنڊ،
پرهه جي ماڪ، رستي جي ٻنهي پاسي،
اڃا اڃا موتي،
اسڪول جا ڪتاب هٿن ۾،
مروٽيل ڪپڙا، اُگهاڙا پير،
اسان جي مائرن جا رڌل،
وڻن ۾ وڏن پنن ۾ ويڙهيل،
پت جا سُڪل ٿيرا هٿن ۾،
اجاين وڏن ڏاڳن واريون،
ٽڪنڊيون ٽوپيون مٿن تي،
ڪيسن ۾ ماڇيس،
ماڇيس ۾ پوپٽن جا پرڙا،
وک وڪ سان ملايو،
ٻانهون هڻندا،
اهي پيا وڃون...
ڪيڏا نه سهڻا، ڪيڏا نه پيارا هئا،
اهي گذريل ڏينهن!
پر انهن ڏينهن جي ڪابه سڀاڻي، ڪانه هئي.
اسان لاءِ،
هن ڳوٺ ڇڏي،
ڪيترا سال اڳ،
وڃي وطن جي ويرين
جي پُٺ ورتي،
ڏک ۽ ڪاوڙ کي روڪي،
ڪيس موٽائڻ لاءِ حيله هلايم،

هن اڃا به وڌيڪ ڏوهه ڪيا،
مون مٿس فائر ڪيو،
گذريل قربائتا ۽ سهڻا ڏينهن
منهنجو هٿ روڪي نه سگهيا.
سندس لاش بند تي پيو هو.
سندس منهن ۾ نهاري،
هو اڳيون نه هو،
۽ ان چوڪر تي افسوس ڪيم،
جيڪو گهڻا گهڻا قربائتا ۽ سهڻا ڏينهن،
اڳي منهنجو سنگتي هو.

ميدان جنگ

[ڪرسٽاف ٽيج جو نظم ”ميدان جنگ“ ستن سالن واري يورپي جنگ جي ان لڙائيءَ جو مرثيو آهي، جنهن ۾ روس ۽ آسٽريا گڏجي، جرمنيءَ جي قيصر فريڊرڪ اعظم کي شڪست ڏني هئي.]

(Elegy on the Battlefield of Kunersdorf by Christoph – August Tiedge 1752 – 1841.)

رات سموري ٻيلي کي پنهنجي پاڪر ۾ لڪائي ڇڏيو آهي:
صبح هنن ٽڪرين تان لهي اولهه طرف غائب ٿي ويو آهي:
گل سَٽا پيا آهن:
ڍنڍن تي تارن جو پُرسڪون عڪس پيو پوي،
اي شاهه بلوط جا ڊگها وڻ!
مون کي ويڙهي وڃو،
۽ پنهنجيءَ هنج ۾ لڪائي ڇڏيو.
هتي منهنجو روح، اڪيلائيءَ ۾،
ڪُٺل انسانيت جو ماتم ڪندو.
اجهو، هو ميدان ڪارزار آهي....
ٽڪريءَ جي اونڌاهيءَ چوٽيءَ تي،
خوفناڪ دهشت پوئن وانگر لامارا پيئي ڏئي!
پريان، هن ٻنيءَ ۾، جنسي موت لاپارو ڪيو آهي،
خنجر پيا چمڪن!
ذبح ٿيلن جا هڏا،
رت جي قربان گاهه جي چوڌاري پکڙيا پيا آهن.
هيءُ مٿو دشمن جي ڇاٽيءَ تي پيو آهي، ايئن چُپ چاپ،
ڄڻ ته ڪنهن دل گهرئي دوست جي هنج ۾ پيو آهي!
پريان، هڪڙي ٻانهن دشمن جي ٻانهن سان جڪڙيل آهي:
فقط زندگي ڏکاري ٿي،
موت ملائي ٿو!
هي جي هتي پيا آهن،
سي هاڻ هڪٻئي سان دشمني ڪري نٿا سگهن،
سڀ، هٿ هٿ ۾ ڏيئي، آرامي ٿيا پيا آهن.

اي بهار! تون هتي مرڪي سگهندين؟
هتي، جتي هوا جو هر جهوٽو ڄڻ هڪ پيانڪ جهلڪو آهي.
مرٽينگن جو سڪرات وارو ڪرڻو آهي،

جو هن سڄ ۾ پڙاڏي وانگر پيو گونجي!

هن شاهه بلوط جي وڻ تي گهاٽن جا نشان پيا ڏسجن!

هتي هن ڍنڍ، ۽ هتي درياهه جي هنن لهرن ۾

موت جي تلوارن جا پاڇا چلڪيا هئا.

هن آسمان زخمين کي رت ڳاڙيندو ڏٺو،

انهيءَ ٽڪريءَ وٽ انساني ٻل چاڙهيو ويو،

هن نهر ۾ انساني رت وهيو آهي.

پريان، جتي آهو گاهه چاندوڪيءَ ۾ لڏي لمي پيو،

اتي شايد هڪ اڌ-ڍڪيل، زخمي اک،

پنهنجي گهر ڏانهن پئي تڪيو!

گس جي ڀرسان پيل مٽيءَ جي پلاند هيٺ،

انساني روح ليٽڙيا پيا آهن،

جتي آءُ هلاڻ پيو،

اتي شايد ڪا انساني دل خاڪ ۾ پيئي ٻل ڏيئي!

اي آسمانن جا مالڪ!

هن اکين جي ڪوپن مان،

سور ۽ درد ۾ اکيون مٽي ڪري،

تو ڏانهن نهاريو هو!

سانت جي سيني مان اوچتو طوفان پڙڪيو اٿن،

۽ اسين اونداهي واڇوڙي ۾ تڙندا ٿا پڙندا،

پٽڪندا پٽڪندا، اونڌي منهن ڪريو پئون....

۽ اونداهيءَ تي موت راڄ ڪرڻ لڳي ٿو!

جڏهن وحشي موت،

هيئن انساني وجود جون نسون چيريو ڦاڙيو ڇڏي،

تڏهن، ٻڌاءِ ته سهي،

انسان جي زندگي ڀلا ڇا آهي؟

ڪائنات جي خالق جي نظر ۾،

ان جو ٺلهه ڪهڙو ٿيو؟

ڪاش، ڪو سمجهي،

ته جڏهن ڙڳو هڪڙو انساني ڪنڌ ڪري ٿو،

تڏهن ڇا ڇا نه ڪريو پوي!

اي قومن جا اڳواڻ!

جيڪڏهن شهرت جي بڪ اٿيئي، ته هيڏانهن نهار:

اي قومن جا دراڙ!

هنن ڪوپرين کي ڳڻ!

هي زندگيون، جي دهشت ۽ ڏهڪاءَ جي چنبن ۾ فنا ٿيون،

سي پلي ته پار ڪينديون، اوچنگارون ڏينديون،

تنهنجن خوابن ۾ اچن!
 ڇا، تباھين سان ڏيئا جي تاريخ ۾ پنهنجي جاءِ بنائڻ،
 سچ پچ اهڙو شاندار ڪارنامو آهي؟
 آخر شهرن سان جهنگيل مٿو به،
 ڪنهن ڏينهن ته سڙيل ڪوپو بڻجيو وڃي!
 روسي فاتح سبزر به هڪ ڏينهن زندگيءَ جي ڌار مان ڪري
 پيو،
 ايئن، جيئن ڪو پڻ واڇوڙي ۾ پئجي پوي،
 فريڊرڪ اعظم پنهنجي سوڙهي، تابوت ۾ پيو آهي،
 سڪندراعظم هيئر ڏوڙ جو ٻُڪ آهي،
 ڏيئا کي تهه و بالا ڪندڙ اڄ هيچ آهي-
 ڪڪرن جي گجگوڙ وانگر، سڀ ڪجهه ختم ٿي ويو:
 گهڻا ڏينهن اڳ، ڪيئن کيس پاڻ ۾ ايئن ورهائي ڇڏيو،
 جيئن سندس سردارن سندس سلطنت ورهائي هئي!
 فتح جي شهرن کي ڌڪارڻ،
 عظيم شرافت آهي:
 انساني خوشي فاتحن ۽ سورمن جي نالي ۽ ناموس کان بالاتر
 آهي.
 اي قوم جا رهبر،
 هتي،
 هنن سُڪل هڏن مٿان هٿ رکي،
 قسم ڪڍ:
 ”آءُ پنهنجي عوام جو صلح پسند اڳواڻ ٿيندس!“
 ”آءُ پنهنجي ڌرتيءَ واسطي امن جو پيغمبر ٿيندس!“

ٽي جوانڙيون

ٽڪر تي وڏو گهر بيٺو آهي،
روز صبح جو سويل ٿي سهڻيون جوانڙيون،
ان مان ٻاهر نهارينديون آهن.
هڪ جو نالو سوسنا آهي، ٻيءَ جو اين ميري،
ٽينءَ جو نالو ڪونه وٺندس. مون کي اهائي گهرجي.

ڊوران ڪرينبرگ:

چيومانس: محترمه، آءُ رات لڙيءَ تائين،
توهان جي بستري جي پرسان بيٺو هوس،
پر توهان جي ننڊ خراب ڪرڻ جي گستاخي نه ڪيم!
”توتي شل ڪا خدا جي مار پوي!
آءُ جهنگلي مرون ته ڪانه هيس، جو مون کان ڏنين ٿي!“

گم نام

جيڪڏهن سڄي ڌرتي،
سمنڊ کان وٺي رائين نديءَ تائين،
منهنجي هجي ها،
ته آءُ اها قربان ڪري ڇڏيان ها،
جيڪڏهن،
انگلينڊ جي راڻي منهنجي هنج ۾ اچي وڃي!

منهنجي دل ۽ منهنجو جسم

منهنجي دل ۽ منهنجو جسم،
سدائين همسفر رهيا آهن،
پر هاڻ ڌار ٿيڻ ٿا چاهين،
منهنجو جسم ڪافرن سان لڙڻ گهري ٿو،
پر منهنجي دل،
سڄي دنيا کي ڇڏي،
پنهنجي لاءِ هڪ من موهڻي صورت پسند ڪئي آهي.
ان ڏينهن کان وٺي اءُ آزار ۾ آهيان،
جو هي هڪٻئي سان گڏ رهڻ جي ئي نٿا ڪن.
منهنجي اکين مون سان وڏو ويل ڪري ڇڏيو آهي.
خدا ڪو هيءُ جهڳڙو نبيري،
باقي منهنجي وس جي ڳالهه ئي ڪانهي.
اڄ في سبيل الله جهاد تي ويس،
۽ پانيم ته معاملو نيڪ ٿي ويو.
منهنجي دل جو فرض هو ته هو مون وٽ رهي ها،
پر هوءَ پنهنجي وفا کان مجبور هئي.

[ايراني انقلابي وطن دوست شهيد ساڻيءَ جي ياد ۾]

پنهنجي اُوچي ڳاٽ سان،
پنهنجي بلند قد سان،
پنهنجي سموري ڪاوڙ سان اُٿي بيٺو،
پنهنجي سموري ڪاوڙ سان اُٿي بيٺو،
پنهنجي سموري وجود سان لڙيو.
هُو چاهي ها ته،
قاتل جي خوشامد ڪري،
موت کان بچي وڃي ها.
هن ڪنڌ نه نمايو، وٽس سچائيءَ جو پيغام هو.
قاتل کي اها خبر هئي،
تنهن نامرديءَ سان کيس ماري ڇڏيو.
منهنجي ڀاءُ کي خبر هئي ته،
صبح ٿيندو،
اوندا هي هلي ويندي،
قاتل مري ويندو.
منهنجو ڀاءُ،
مڙس ٿي بيٺو،
مڙس ٿي وڙهيو،
۽ مڙس ٿي مئو.
منهنجي ڀاءُ کي سوجهري تي ايمان هو،
نيڪين تي ايمان هو،
کيس يقين هو،
پنهنجن ماڻهن جي مظلوميت جو،
۽ قاتل جي بي رحميءَ جو.
منهنجا ادا! منهنجا ڀاءُ!
اسين تنهنجي سچائيءَ کي،
تنهنجي ايمان کي،
نمي سجدو ٿا ڪريون.
اسين تصور جي اکين سان،
ڏسون ويٺا،
تنهنجي سڳند پري سُونهن ۽ سچائي،
تنهنجو قاتل جي سامهون جلال.

ادا! تون ابد تائين جيئرو هوندين،
 اسان جي دلين ۾.
 ادا!
 قسم آهي پنهنجي وطن جو،
 قسم آهي انهن لڙڪن جو،
 جي امان ۽ بابا،
 تنهنجي سموري قوم،
 تنهنجي ماتم ۾ ڳاڙيا،
 ته اسين سوين هزارين
 تنهنجي واٽ تي،
 تنهنجي جاءِ تي بيهنداسين.
 اسان جي هزارين دلين جو هڪڙو ئي قول هوندو،
 قاتل کي نيست نابود ڪرڻ جو قول،
 قوم کي آزاد ڪرڻ جو قول.
 اي قاتل! اي حاڪم!
 اي ننهن کان چوٽيءَ تائين پليدي،
 اي اوندھه!
 اي ظلم!
 اي پاڻهي پاڻ کي وڪڻندڙ بيهودا نامرد!
 اسان جو هيءُ ساٿ،
 هي پڪوڙيل مٿيون،
 هيءَ سموري ڪاوڙ، هيءَ سموري نفرت،
 اهي ڏينھون ڏينھن وڌندا، ويجهندا ۽ رنگ لائيندا.
 اسان جي مرضي آهي،
 اسان جي سڄي قوم جي مرضي آهي،
 ته قاتل مري،
 ۽ تون مرندين!

پنهنجا هٿ سلامت رکو

هيءَ دُنيا،
ڍڳي جي سڱ تي بيٺل ڪانهي،
هن دُنيا کي،
توهان جا هٿ ڪٽيو پيا هلن.
اهي هٿ، جيڪي ڪنپير آهن، پٿرن وانگر،
جيڪي آداس ۽ غمگين آهن.
قيدخاني ۾ ڳايل راڳن وانگر،
جيڪي ڄاڻا آهن، هاري ڍڳن وانگر.
ها، هن دُنيا کي،
توهان جا پورهيت پيا هلائين.
اهي هٿ جيڪي ڪاوڙيل آهن،
بڪايل ٻارن جي چهرن جهڙا.
جيڪي ڪاريگر ۽ محنتي آهن.
ماڪيءَ جي مڪين جهڙا.
جيڪي وزندار آهن،
کير سان ٽمٽار ماءُ جي ٻين جهڙا.
جيڪي بهادر آهن - فطرت جهڙا.
جيڪي پنهنجي ٻاجهاري نرمي،
ڪهريءَ کل هيٺان لڪايو ويٺا آهن.
هي دُنيا، ڍڳي جي سڱن تي بيٺل ڪانهي،
توهان جا هٿ ڪٽيو پيا هلن، هن دُنيا کي.
۽ ماڻهو! ڙي ماڻهو!
توهان کي فاقا آهن،
توهان کي ماني ۽ ٻوڙ ڪپي،
۽ هو توهان کي ڪوڙ پيا ڪارائين،
توهان هن دُنيا مان،
سواءِ ڪي ماڻڻ ۽ چوڙڻ جي خالي هٿين هليا وڃو،
توهان هڪڙو ڏينهن به فضيلت سان،
ماني کائي ڍؤ ڪرڻ بنا،
هن دُنيا ۽ ان جي ميون سان سٿيل وڻن کي،
چڏيو مريو وڃو.
اي ماڻهو! منهنجا ماڻهو!
خاص ڪري، اي! ايشيا، آفريڪا،
وچ اوڀر جا ماڻهو!

منهنجي وطن (ترڪيءَ) جا ماڻهو!
 توهان انسان ذات جي،
 ستر سيڪڙي کان به وڌيڪ آهيو،
 توهان اهڙا جهونا ۽ ويچار ۾ ٻڌل آهيو،
 جهڙا توهان جا هٿ.
 تڏهن به توهان اهڙائي اٿڻ،
 جوش، جذبي ۽ جوانيءَ مان ڀريل آهيو،
 جهڙا توهان جا هٿ.
 اي ماڻهو! منهنجا ماڻهو!
 منهنجا يورپي، منهنجا آمريڪي،
 توهان پھري تي سجاڳ آهيو،
 توهان دلير آهيو،
 پر توهان کي اهڙي ئي ويسر آهي-
 جهڙي توهان جي هٿن کي.
 توهان جي هٿن وانگر توهان به-
 سولائيءَ سان دوکو کايو وڃو ٿا،
 آسانيءَ سان ٺڳجي وڃو.
 اي ماڻهو! منهنجا ماڻهو!
 اڄ جڏهن ريڊئي ۽ ٽيليويزن جا-
 اپريل ڪوڙ ڳالهائين ٿا،
 جڏهن پتين جا پوسٽر ڪوڙ ڳالهائين ٿا،
 جڏهن اخبارن ۾ اشتهار ڪوڙ ڳالهائين ٿا،
 جڏهن ڇاپڻ جون مشينون ڪوڙ ڳالهائين ٿيون،
 جڏهن سينيما جي پردي تي،
 چوڪرين جون اگهاڙيون رانون-
 ڪوڙ ڳالهائين ٿيون،
 جڏهن دعائون ڪوڙ ڳالهائين ٿيون،
 جڏهن خواب ڪوڙ ڳالهائين ٿا،
 جڏهن مائرن جون لوليون،
 ڪوڙ ڳالهائين ٿيون،
 جڏهن مٿخاني جا راڳيندڙ،
 ڪوڙ ڳالهائين ٿا،
 جڏهن چانڊوڪي ڪوڙ ڳالهائي ٿي،
 جڏهن لفظ ڪوڙ ڳالهائين ٿا،
 جڏهن آواز ڪوڙ ڳالهائين ٿا،
 جڏهن رنگ ڪوڙ ڳالهائين ٿا،
 جڏهن توهان جي پورهئي کي استعمال ڪندڙ-
 سڀ ماڻهو ڪوڙ ڳالهائين ٿا،

جڏهن جڻ هرڪا شيءَ هرڪو ماڻهو،
 ڪوڙ ڳالهائي ٿو،
 تڏهن، فقط توهان جا سڄا هٿ ئي سچ ڳالهائين ٿا.
 متان توهان جا هٿ،
 ڪنهن ڏينهن بغاوت ڪري وجهن،
 متان اهي هٿ ڪنهن ڏينهن،
 ناڻين جي ڳوٺرين جي ظالم راڄ،
 جو تختو اونڌو ڪري رکن،
 متان توهان جا هٿ ڪنهن ڏينهن،
 هي دل ڌٽاريندڙ سهڻي ڏيا،
 ظالمن کان ڪسي وٺن.
 انهيءَ ڊپ کان هو توهان جي هٿن کي،
 چيڪي مٽيءَ جهڙو فرمانبردار،
 اونداهيءَ جهڙو اندو،
 ريڍار جي ڪٽي جهڙو بيوقوف
 بڻائڻ چاهين ٿا.
 اي ماڻهو! پنهنجا هٿ سلامت رکو!
 چو ته توهان جا هٿ - -
 توهان جي دليين سان ٻانهن پيلي آهن،
 ته سگهوئي، ڪنهن ڏينهن،
 هي سهڻي ۽ دل ڌٽاريندڙ ڏيا،
 توهان جي ٿي ويندي.

ليلي (فلسطين)

پائرو! سائيو!

پائرو!

سوچيوسين پئي ته توهان کي چئون:
”توهان سان ناحق اسان عورتن کونه کيو آهي!
توهان کي ۽ اسان کي،
پنهنجي پتيءَ جي خوشين ۽ کاميابين بدران، ڏک ۽
ناکاميون،
هن ڦورو ۽ ظالم سماج ڏنيون آهن.
ظالمن توهان جي ۽ اسان جي اندر ۾
ظلم جا ٻج پوکي ڇڏيا آهن،
اهي ٻج وڏي وڻ ٿي ويا آهن.
۽ توهان اسان کي ۽ اسين توهان کي،
سڄي عمر پيا ستايون!“
سوچيون سين پئي ته توهان کي دانهن ڪري چئون:
”پائرو! اسان کي ايئن پٽ تان اُٿاري پيرن ۾ بيهاريو،
جيئن اسان ننڍڙي هوندي توهان کي پٽ تان کڻي
وڪڙيون کڻڻ سيکاريون!“

سوچيوسين پئي ته توهان کي ايلاز ڪريون:
”پائرو! جيئن اسان توهان جو بار هلڪو ڪرڻ لاءِ
توهان جو هٿ وٺايو آهي،
تيئن توهان به اسان جو هٿ وٺائي اسان جو بار هلڪو
ڪريو!“
پر نه!

هاڻ اسين توهان اڳيان دانهون ۽ فرياد نه ڪنديون سين!
هاڻ اسين توهان کي منڻون ۽ ايلاز نه ڪنديون سين!
هاڻ اسين توهان کان مطالبو ڪنديون سين!
اسين مطالبو ٿيون ڪريون ته توهان به ايئن ڪريو،
ڇو ته هاڻ توهان اسان جا رڳو پائر ناهيو!
پر وطن جي مظلوم عوام جي آزاديءَ جي جدوجهد ۾،
اسان جا سورهيه ۽ سروچ ساڻي به آهيو!
پائرو! سائيو!

هاڻ اسان پنهنجي هڪڙي ڪلهي تي پنهنجو ٻار،
 ۽ ٻئي تي بندوق ڪئي آهي!
 هاڻ اسان دشمن سان ۽ کيس فائدو ڏيندڙ دستور سان،
 سمورا نانا توڙي ڇڏيا آهن!
 هو جيڪي چاهي ٿو، سندس فائدي جا دستور جيڪي چون
 ٿا،
 هاڻ اسين ان جي بنهه اُٻڙ ڪنديون سين!
 توهان به نه رڳو دشمن سان،
 پر کيس فائدو ڏيندڙ سمورن دستور سان، سمورا نانا توڙي
 ڇڏيو!
 ۽ جيئن هو چاهي ٿو ۽ جيئن کيس فائدو ڏيندڙ دستور چون ٿا،
 تيئن هرگز هرگز نه ڪريو!
 دشمن چاهي ٿو ۽ کيس فائدو ڏيندڙ دستور سڀڪارين ٿا،
 ته توهان ۽ اسان سدائين هڪٻئي جا ازلي ويري هجون!
 ۽ ڪڏهن به هڪٻئي جا سڃا هڏوڪي ۽ ٻانهن ٻيلي نه ٿي
 سگهون!
 دشمن چاهي ٿو ۽ کيس فائدو ڏيندڙ دستور سڀڪارين ٿا،
 ته جڏهن هو توهان کي ڌڪ وهائي ڪڍي،
 تڏهن ان ڌڪ جو خار توهان منجهانن نه،
 پر اسان منجهان ڪڍو!
 هيستائين ايئن ئي ٿيندو آيو آهي جيئن دشمن چاهيو آهي!
 ڀائرو! ساڻيو!
 اسين مطالبو ٿيون ڪريون،
 ”اچو ته دشمن ۽ کيس فائدو ڏيندڙ دستور سان
 سمورا نانا توڙي قدم قدم سان ملائي،
 سمجھه، سورهياڻي، همت ۽ اورچائيءَ سان وطن جي
 مظلوم عوام جي، سوڀ، آزاديءَ، سک ۽ سرهاڻيءَ جي منزل،
 ڏانهن وٺي ويندڙ رستو ڏيئي،
 تيزيءَ سان اڳتي وڌون!“

(جپاني نظم)

“توڪي موڪليم”

هڪڙي محبوبه پنهنجي محبوب کي لکي ٿي:
پرين!

بهار جو پهريون گل ٿڙيو،

ته ان جي پتل خوشبو

ڳاڙهي ليار جي پنن ۾ لڪائي،

هڪڙي ننڍڙي پيڙيءَ ۾ رکي،

توڪي موڪليم.

جڏهن اونھاري جي مند جو پهريون پڪي،

بانسن جي پيلي مان ٻاهر نڪتو،

ته ان جي نيرن سليٽي پرن تي

پنهنجي چپن جي ماڪي سجائي،

توڪي موڪليم.

پن چڻ جو اداس تارو،

جڏهن پهرين شام جو چمڪيو هو،

تڏهن پنهنجين آئين اکين جي لالاڻ

ان تاري جي اکين ۾ رکي،

توڪي موڪليم.

سياري جي ٻنپهرن جو جڏهن،

سج ڇت جي ول مٿان ڙڪيو،

تڏهن پنهنجي بدن جي سموري گرمائش

سج جي پيالي ۾ رکي،

توڪي موڪليم.

سروجنی دیوی (بنگال)

سمهي رهو منهنجا ٻارو

سمهي رهو منهنجا ٻارو
سمهي رهو منهنجا ٻارو،
صبح تائين سلامتيءَ سان سَٽا پيا هجو.
ڇو ته اسان جو اوجاڳو ڊگهو آهي.
جيتري دير اوهين سَٽا پيا هوندا،
اسين ٻني پوکينداسين،
اسين خواب پيا پوکيون،
اُميدن، ڏکڻ ۽ ڳوڙهن سان ڀريل خواب،
ته جيئن اوهين جڏهن جاڳو
تڏهن اُٿي فصل لُٽي سگهو.
ٻارو!
پرهه ڦٽي آهي، رات گذري ويئي آهي.
اسان جا پورهيا، پورا ٿيا،
اسان جون ٻنيون سرسبز ٿي ويون آهن.
اسان جا هٿ ڪمزور ۽ هڏ هيٺا هئا،
پر اسان جيڪي ايندڙ شان شوڪت جا خواب ڏٺا،
توهان جي ٻچن کي ڳوڙهن جي ريڇ ڏٺو سون
اسان جو اوجاڳو ختم ٿي ويو.
جاڳو پيارو!
اسان توهان لاءِ خوابن جو جيڪو فصل پوکيو آهي،
ان لاءِ اسان کي شاباس ڏيندؤ
يا ان تي افسوس ڪندؤ؟
اسان کي ڏوهي ٺهرائيندؤ
يا اسان کي معاف ڪري ڇڏيندؤ؟

منهنجو ناٿو مري نٿو سگهي!

سدا ملوڪ سيمڪ چوي ٿي:
”هو پريان پريان،
ڪوهيڙي ۾ ويڙهيل، بادلن جي وچ ۾،
اها پهاڙ جي برفائين چوٽي ناهي،
اها منهنجي ناٿي جي اچي پڳ آهي!
اها چمڪندڙ شيءِ وچ ناهي،
اها منهنجي ناٿي جي اُگهاڙي تلوار آهي،
اهي جيڪي رنگ ڏسو ٿا،
اهي اندلٽ جا ست رنگ ناهن،
اهي منهنجي ناٿي جي ارڙي گهوڙي جي
رنگ برنگي لغام جا ست رنگ آهن.
اهو اٿو اچي پڳ ۽ اُگهاڙي تلوار سان منهنجو ناٿو!
اهو پريان، ڪوهيڙي ۾ ويڙهيل بادلن جي وچ ۾!
او اهو! ماران جي جبلن مان اپريل اوچن بادلن جي وچ ۾.
بادلو وسو! وسي وري بيهي رهو!
ته آءٌ پنهنجي سدا سهڻي سورهيه ناٿي جو ديدار ڪري وٺان!“
”ڪارا ڪڪرا!
پلا اوھين ڪنھن جي آجايل دل مان ڦٽي نڪتا آھيو،
ڪنھن جي شڪر گذاريءَ وچان پيا وسو ۽ مون کي پڇايو؟“
”اسين ته سدا ملوڪ سيمڪ جي ٽپندڙ دل مان ڦٽي نڪتا
آھيون،
اسين اُچندڙ ڀُچندڙ سيمڪ جي هميشه
روئندڙ اکين جا سدا لڙندڙ لڙڪ آھيون.
اسان ڏٺي آھي اھا اُجڙيل عورت،
جا تباھه ٿي ويل آھي ناٿي جي وچوڙي ۾،
جيڪا رک جو ڀير ٿي ويئي آھي ھن جي ياد ۾!“
”منهنجو ناٿو منهنجو ڪوپو ڪونڌر ناٿو، مري نٿو سگهي!
هو اڃا وڙهي پيو، قوم لاءِ، وطن لاءِ، آزاديءَ لاءِ!
هو اڃا جيئرو آهي!
آءٌ جا جيئري آهيان، سو ناٿي کي به موت ماري نٿو سگهي،
ها، موت ناٿي کي ماري نٿو سگهي،
هو نيون سوکڙيون، نوان ويس وڳا وٺي ايندو!

هڪڙي ڏينهن ايندو، ضرور ايندو،
منهنجو سدا سهڻو، سورهيہ ناٿو!"

(بلوچي لوڪ گيت)

لولي ڏيان پنهنجي لال کي

لولي ڏيان پنهنجي لال کي،
پنهنجي لال کي لولي ڏيان،
منهنجا پيارا، منهنجي دل جا سهارا،
منهنجا چنڊ، منهنجا لال!
جيڪڏهن تون، جنگ ۾ شهيد به ٿي وئين،
ته آءُ تنهنجي مرڻ تي پار ڪانه ڪينديس،
آءُ ڪنوار وانگر سينگار ڪري،
تنهنجي شاديءَ جا گيج ڳائينديس،
۽ وري تو جهڙو ٻيو ڪوندر پُٽ ڄڻنديس،
لولي ڏيان پنهنجي لال کي،
پنهنجي لال کي لولي ڏيان.

امرتا پريتم (پارت)

رانجهن جو نالو

رانجهن ڙي تنهنجو نالو، پهرين مولويءَ ورتو،
جنهن تنهنجي ڪن ۾ ٻانگ ڏئي نالو رکيو.
پوءِ رانجهن، رانجهن ڪندي رهي تنهنجي پاڳ پري ماءُ،
رانجهن ڙي تنهنجو نالو،
امڙ ورتو، ابي ورتو، پوءِ پائرن ورتو،
پيڙ ورتو، پاپين ورتو، سڄي ڳوٺ ورتو،
رانجهن ڙي تنهنجو نالو.
ڪنهن کي به ڪو ڏوهه نٿو ڏئي،
ڪوبه ڪنهن کي منع نٿو ڪري،
پر تڏهن گناهه ڇو ٿو بڻجي ڙي رانجهن،
جڏهن آءُ هير ٿئي، وات سان وٺان ٿي،
رانجهن ڙي تنهنجو نالو.
اٺي هير! رانجهن تنهنجي جو نالو،
ڇا ٿي پيو جي مولويءَ ورتو،
پلي ماڻس به وٺي،
ته سندس بابو به وٺي،
پاءُ به وٺنس ۽ پاڇايون به وٺنس،
پلي کڻي سڄو ڳوٺ وٺي،
پر اٺي هير! جي تون هڪڙي نه وٺين ها،
ته اڄ ڪير وٺي ها سندس نالو؟
صدين کان پوءِ اڄ به ڇوڪريون،
پنهنجي پنهنجي سڄڻ جو رڪن ٿيون رانجهن نالو
اٺي هير! رانجهن تنهنجي جو نالو!

(پشتو نظم)

غريبن جو شاعر

آءُ ستارن، ڦلن ۽ بهارن جو شاعر نه آهيان،
پر آءُ بي پڄتن ۽ غريبن جو شاعر آهيان.
منهنجا شعر انڊلٽ جي وٽندڙ چٽساليءَ، مرڪ جي ٽڌاڻ
۽ بلبل جي الاپن کان وٺيون ويندا آهن.
مون شراب جا پيالا پڇي، رباب ٽوڙي، ويس مٽايا آهن.
منهنجي شعر ۾ ڪهاڙين ۽ تراڙين جي ڌاڄ آهي.
آءُ انگ اگهاڙن ۽ لنگهڻن انسانن جو اظهار آهيان،
آءُ ان اُپائيندڙ ماريل هارين کي جيئرو رکندس.
مون گهڻا ويس مٽايا آهن ۽ منهنجو هيءُ ويس اڻ مٽ آهي.

پشتو ټپا

جي جوانن کان اهو ڪم نه ٿيو ته اي پيارا وطن!
تنهنجي حفاظت تنهنجي سرزمين جون ڪناريون
چوڪريون ڪنديون.

*

اي ڪتاب! تڪڙو تڪڙو ختم ٿي.
مون پويان وطن ۾ بيمار
چڏيا آهن.

*

چوڪري باغ جي صوف جهڙي ٿي وئي آهي.
باغائي ڪيس جون جي مڻ تي پيو وڪڻي.

*

جڏهن منهنجو محبوب مون سان گڏ هوندو آهي،
تڏهن دهليءَ جي تخت تي منهنجي اک به ڪانه ٻڌندي آهي.

*

منهنجو محبوب تلوارن جي چمڪاڻ ۾ به
منهنجي ٻانهن مضبوطيءَ سان پڪڙيو بيٺو هو.

*

تون بهادري نه ڪندي ته پيو ڇا ڪندي؟
تو پختون ماءُ جو ڪير پيتو آهي.

*

اي محبوب تون تلوار سان ٽڪر ٽڪر ٿي پلي اچ،
پر خدا ڪري تنهنجي بزدليءَ جي خبر منهنجي ڪنن تائين نه
پهچي،

اي محبوب تنهنجي گولين سان پرڻ ٿيل قميص جي ڪري
منهنجو ڳاٽ سهيلين ۾ اوچو آهي.

*

آءُ پنهنجي سيني جو تخت توکي انعام ڏينديس،
جو تو قوم جي غدار جي رت سان پنهنجا هٿ رنگيا آهن.

*

آءُ جوان چوڪرين جي سردار ٿي وئي آهيان،
جو منهنجي محبوب سڀني کان اڳ وڌي مورچو سنڀاليو آهي.

*

اهو جوان ڀلا بهادري جو نه ڏيکاريندو،
مورچي جي اڌ پنڌ تائين ته
آءُ ساڻس گڏجي ويندي آهيان.

*

رڙ ٿي ته محبوب کي ڪٿ تي ڪٿيو پيا اچن.
منهنجي دل ٻڌڻ لڳي ته مٿان پُٺ ۾ ڌڪ لڳل ته ڪونهيس.

*

اي بزدل! مسجد جي غسل خاني مان نڪر-
قبرستانن ڪيترن بهادر نوجوانن کي ڳرڪائي ڇڏيو،
۽ تون لڪڻ جون جايون پيو ڳولهين.

*

منهنجي ٽڪر ٽڪر لاش کي منهنجي ماءُ جي اڳيان رکو
ته پاڙي جون ڪنواريون چوڪريون کيس
(منهنجي سورهيائيءَ جون) مبارڪون ڏيڻ اچن.

*

منهنجي دل ۾ تنهنجي محبت ايئن لاڳيتو پئي وڌي-
جيئن ڀلي زمين جو فصل وڌندو ويندو آهي.

*

عشق جي ڳڻتين وڏا وڏا پهاڙ ڊاهي وڌا-
شباباس آهي مون کي جو پنهنجي پيرن بيٺي آهيان.

*

اي قاصد! چئينس وڃي ته آءُ ان سان وينديس، جنهن ۾
دشمن جو مقابلو ڪرڻ جي طاقت هجي.

*

اي قلم! آءُ تنهنجي زبان تان قربان وڃان،
جنهن منهنجو رُٿل يار پرچايو آهي-

*

ان ڪري توڏانهن اڪيون نٿي ڪٿان،

جو منهنجي دل
۾ تنهنجي محبت جو چور ويٺو آهي-

*

جي عاشقي هجي ها ۽ جدائي نه هجي ها،
ته اي خدايا! تو وٽ ڪهڙي ڪوٽ ٿئي ها-

*

جنهن وچوڙي جي باهه ڏني آهي، تنهن کي دوزخ
جي باهه به ٿڌي لڳندي-

*

منهنجي پيرن ۾ وچوڙي جون پيڙيون پيون آهن،
۽ آءُ آهستي آهستي پير کڻندي اميد جي واٽ تي رواني پئي
ٿيان.

*

محبوبه! ڪوهه تي توکي ڪهڙي بلا ٿي چئبڙي،
جو تنهنجو ننڍو ڀاءُ پهريدار وانگر توسان گڏ ٿو هلي.

*

اڄ ته غم ۾ هڪٻئي سان ڀاڻيوار ٿيون،
رڳو مون اڪيليءَ کي ٽانڊن تي نه ساڙ-
جتي به ڪي به محبت ڪرڻ وارا بيٺا هوندا آهن،
اهي سمجهندا آهن ته ٻيا دنيا وارا سڀ انڌا آهن.

*

مون تي هونئن ئي،
تنهنجي تهمت لڳل آهي-
پنهنجي پڳ ڏئينم.
ته اها ڀائي،
سڄي ڳوٺ ۾ ڦران،
پلي سڀ ڏسن.

*

تون جو اڃا تائين،
پنهنجي ماءُ جي چوڻ ۾ آهين،
اهو ته ٻڌاءُ؟
ته آءُ ڀلا هيءَ ڪاري چوٽي،

ڪنهن جي لاءِ پئي اچي ڪريان.

*

اي خدا،
تو وري رات ڪري ڇڏي،
۽ وري گلن جون ٿاريون
موڙي (مڙسن) جي کڻن ڏانهن وينديون.

*

مٺا!
اڪين سان ڳالهائ
گليون ۽ گهٽيون،
چغلاخورن سان پريون پيون آهن-
ڪنهن کي به منهنجي حال جي خبر نه پئي
آءُ اها ڪائي آهيان:
جيڪا پڇي ڪوئلو ٿئي
۽ پوءِ!
ان ڪوئلي کي وري،
باهه ۾ وڌو وڃي.

*

وڃان اڳتي پيئي،
نهاريان پوئتي پيئي،
نپڪ انسانو،
پٺيان منهنجي دل رهجي وئي آهي-

*

ڏيئو ڇو وسائي ڇڏيئي؟
تيل کڻي آءُ پنهنجي گهران،
اٿيان ها.

*

ٽوپيءَ تي جيڪر ڀرت پري ڏيان،
پر ماءُ جا اڪيلا پٽ!
ڊڄان ٿي،
متان نظر نه لڳي وڃئي-

*

ملان جا تعويذ!
مزا ته سڀ تو ورتا،

منهنجي سهڻي جي سيني تي لپڻو پيو آهين،
۽ خوبصورت گل پيو سونگهين!

*

نندا ملان!
پانگ ٿوري دير سان ڏجان!
اڻ محبوب جي پاسي ۾،
اڃا اجهو هيٺ پهتو آهين.
ڪٿي! مون تي نه پونڪ!
تنهنجي مالڪياڻيءَ جو گهرايل مهمان آهين -

*

تنهنجي وصال جو،
اثر اهڙو آهي،
جو ڪٿ تي پيل بيمار به،
اٿيو ويهيو رهن ٿا.

*

مدرسي جا طالب،
تون ڪهڙو ملان ٿيندين؟
ڪتاب گليو پيو آهي
۽ تون محبوب جا تر پيو ياد ڪرين -

*

اڄ ته هڪٻئي جو هٿ پڪڙيون،
باقي قصا پاڻهي
ڳوٺ جا اچين ڏاڙهين وارا نبيريندا -

*

فقير ٿي مون وٽ اچ،
فقيرن جون واٽون
پلا ڪنهن روڪيون آهن -

*

اي بزدل
شال اندو ٿين!
مون ڏانهن نهاريندين،
ته ڪو تنهنجي سسي ته ڪونه پٽي وٺندو!

جیل جي کڙڪيءَ وٽ اچ،
منهنجو روح مون کان وٺي ڇڏ،
مون کي ڦاسيءَ تي ٿا چاڙهين.

*

جيڪڏهن روئڻ سان،
محبوب واپس اچي سگهي ها،
ته آءُ سڪل گاهه کي
پنهنجن لڙڪن جو پاڻي ڏئي،
سرسبز ڪري ڇڏيان ها.

*

ڪو ته ڪنهن جي ديدار لاءِ،
اندو هوندو آهي،
۽ ڪو ان کي ايئن چئي،
ڪٿ تان لاهي ڇڏيندو آهي ته،
”مون کي ننڊ ٿي اچي.“

*

آءُ تنهنجي افلاطوني حڪمت کي،
ڇا ڪريان،
جيڪڏهن تون منهنجي دل جي درد کي،
اڃا تائين نه سمجهي سگهيو آهين.

*

اڪيون ته اٿئي،
ڪنهن ڪڍي ته ڪونه ڇڏيون اٿئي،
جڏهن تنهنجي پاڙي ۾ وڏي پئي ٿيس،
تڏهن مون کي ڇو نه ٿي ڏٺي-

*

منهنجو محبوب،
جنگ مان اٿي پڳو،
پوئين رات ڏنل چميءَ تي،
پڇتايان پيئي-
الله تنهنجي ماءُ جي عمر وڏي ڪري
جنهن منهنجي لاءِ تو جهڙو خوبصورت گل پاليو-

*

خدا ڪري،
جیل تي وڃ ڪري،
جيڪو خوبصورت جوانن کي،
بدصورت بڻايو ڇڏي.

*

اي قرآن،
منهنجي پٺيان مٿان پوين،
آءُ ته رڳو پنهنجي محبوب جي ڪري،
تو مٿان هٿ پئي رکان-

*

جي ڪو پاڻهي عاشق نٿو ٿئي،
تنهن کي اي الله سائين،
ڪنهن ملان جي تعويذ جي ڪري
مون تي عاشق مٿان ڪرين-

*

درگاهن جي زيارتن مان به،
مرادون پوريون نٿيون ٿين،
اي الله سائين!
انهن پٿر جي درگاهن کي ويران ڪري ڇڏ.

حافظ جا شعر

مون غريب جو هيءُ پيغام بادشاهن ڏانهن ڪير کڻي ويندو،
ته مٺي وڪڻندڙن جي گهٽيءَ ۾ ٻن هزار بادشاهن
جو ملهه هڪڙي شراب جي پيالي جيترو آهي.

*

بزرگ سڳورا! اهو دؤر ويو جو تون
مون کي وري عبادت خاني ۾ ڏسين،
هاڻ اسان جو ڪم ساقيءَ جي چهري ۽ جام جي
چين ۾ پئجي ويو آهي.

*

مٺخاني ۾ اچي پنهنجو منهن ڳاڙهو ڪري سرخرو ٿي،
عبادت خاني ۾ مٿان وڃين، جو اتي سياهه ڪار ۽ بدڪار آهن.

*

جنهن ڏينهن تنهنجو خوشبودار قلم مون کي ياد ڪندو،
ان ڏينهن به سؤ غلامن کي آزد ڪرڻ جيترو ثواب کڻندو.

*

شمع وانگر وصل جو پروانو ان کي ملندو،
جيڪو تنهنجي تلوار جي هيٺان،
هر گهڙيءَ نئون نئون سِر رکندو.

*

جتي شهر جو پرهيزگار ۽ عبادت گذار،
حاکمن ۽ ڪو ٽوالن جو عاشق ٿيو پيو هلي،
اتي اسان جيڪڏهن چنڊ جهڙي محبوب تي
عاشق ٿي پياسين ته ڇا ٿي پيو.

*

لالن ۽ موتين جو ڪو طلبگار ڪونهي،
نه ته،

سج جيئن اڳي ڪاٿين ۽ سمنڊن ۾،
هيرا جواهر ۽ موتي ٺاهڻ جي ڪاروبار ۾ لڳل هوندو هو
تيئن هاڻ به ان ڪم ۾ مشغول آهي.

*

رستي جي ڌوڙ وانگر ايڏو پٽ تي ڪريل آهيان، جو
جيستائين پنهنجي عزت ۽ ابرو نٿو وڃيان،
تيسين ماني ٽڪر نٿو مليم.

*

جيسين ڏندن تي لڪ زخم نٿو سھان،
تيستائين ڪنھن به ھڏي تان گوشت جو ذرو نٿو چنيو سگھان.

*

جاهل جاھه و جلال وارا ٿي ستين آسمان تي پھچي ويا آھن،
عالمين ۽ فاضلن جي رڳو آھه ۽ دانھن کان سواءِ،
ٻيو ڪجهه به مٿي نٿو وڃي سگھي.

*

حافظ! صبر ڪر،
عاشقيءَ جي راھه ۾،
جنھن جان نه ڏني ھوندي آھي،
سو جانيءَ تائين نٿو پھچي سگھي.

*

جھان ۾ زندگي ايئن گذار،
جو جڏھن مري وڃين،
تہ ماڻھو ايئن نه چون تہ ڪو فلاڻو
”مري ويو!“

*

جيڪو عشق جي ڪري زندھه نه آھي،
تنھن جي، منھنجي فتوا سان،
جنازي نماز پڙھي ڇڏيو.

*

جيڪڏھن ٻنهي جھانن ۾،
يار سان فقط ھڪڙو ساھه گڏ ڪٿان،
تہ ٻنهي جھانن مان منھنجي حاصلات،
اھو ھڪڙو پساھه ٿيندو.

*

جنھن به پنھنجو چھرو ٺاھيو، سينگارڻو، سو دلبر ڪونہ ٿي
ٻيو،

جنھن به آئينو بڻايو، سو سڪندر ڪونہ ٿي ٻيو،
ھن ڳالھه ۾ ھزارين وارن کان به سنھڙا نقطا آھن،
جنھن به مٿو ڪوڙايو،
سو قلندر ڪونہ ٿي ٻيو.

*

ان عافيت برباد ڪندڙ مست جي ھمت جو غلام آھيان،
جو فقيريءَ جي حالت ۾،

پتل کي سون بڻائڻ جي ڪيمياگري ڄاڻي ٿو.
*

پرھه جي ھير جا ساھه، مُشڪ جون سرھاڻيون ورھائيندا،
ھي پوڙھو جھان وري جوان ٿي ويندو.
*

حافظ، تنھنجي خاطر ئي وجود بادشاھيءَ ۾ آيو،
بہ پير پري کانئس موڪلاءِ جو،
واپس روانو ٿي ويندو.
*

ھڪڙو مسئلو اٿم،
محفل جي ڏاھن کان وري پڇو،
تہ ٻين کي توبھه جون فرمائشون ڪندڙ،
پاڻ توبھه ڇو گھٽ ڪندا آھن؟
*

ٻيا گودڙين وارا سڀ مست ٿي پيا،
۽ ڳالھه آئي وئي ٿي وئي،
پر اسان جو قصو آھي،
جيڪو ھر بازار ۾ رھجي ويو آھي.
*

توفيقن ۽ معجزن جي گوءِ، ميدان ۾ اڇلائي اٿن،
ڪوبہ ڏانھن منھن نٿو ڪري،
گوءِ کڻڻ وارن سوارن کي ڇا ٿيو؟
*

ساقِي شراب ۾ ھيءَ جيڪا آفيم پيو وجھي،
تنھن جي ڪري يارن جا،
نہ سِر سلامت رھيا نہ عزت ۽ آبروءَ جون دستارون ۽ پڳون.
*

درد وارن جو،
ٿورن اکرن ۽ گھڻي معنيٰ وارو
درد ڀريو حال اچي ٻُڌ.
*

ڇوُطرف ڪڏڻ ۾ حادثا ٽولا ٽولا ڪريو لکيا پيا آھن،
تنھن ڪري عمر جو سوار پنھنجو گھوڙو تيزيءَ سان
ڀڄائيندو وڃي.
*

ڪلهه يار لنگهيو ۽ اسان ڏانهن نظر به نه ڪيائين،
ويچاري منهنجي دل!
عمر لنگهي وئي ۽ ڪجهه به نه ڏنائين!
*

اي پرهه جي هير!
يار جي درد جي خاڪ جي ڪجهه خوشبو ڪڍي اچ،
دل جي مايوسي ڪڍي وڃ،
۽ دلدار جي اچڻ جي خوشخبري ڪڍي اچ.
*
يار جي زبان جو ڪو روح کي تقويت ڏيندڙ گفتو ٻڌاءِ،
رازن جي دنيا مان ڪو خوشخبريءَ جو خط ڪڍي اچ.
*

رقيب کي انڌي ڪرڻ لاءِ
هنن رت ڳاڙهندڙ اکين کي آرام ڏيڻ لاءِ،
دوست جي واٽ جي ڏور ڪڍي اچ.
جان جي بازي لڳائڻ وارن کي،
ڪچائي ۽ سادگي نٿي سونهين،
هن چالاڪ دلبر جي خبر هٿ ڪري ڪڍي اچ.
*

اي باغ جا پڪي،
موجون پيو ماڻين، تنهن جي شڪرانيءَ ۾ تون،
پچري ۾ قيد ٿيل پکين لاءِ،
گلزار جي خوشخبري ڪڍي اچ.
*

يار جي جدائيءَ ۾ جيڪو صبر ڪيم،
تنهن وات کي ڪڙو زهر ڪري ڇڏيو آهي،
يار جا مٺا چپ،
جن مان مصريون ۽ ماکيون پيون ڳڙن،
تن جو ڪو معجزو ۽ ڪرشمو ڪڍي اچ.
*

حافظ جي گودڙيءَ کي شراب سان رنگين ڪريو،
۽ پوءِ ان مستيءَ ۽ خرابيءَ جي حالت ۾،
ڪيس بازار جي وچان وٺي اچ.
*

غريبيءَ، فراق ۽ دل جي غم،

پوڙهو ڪري ڇڏيو اٿم،
ڪنهن نوخير جوان جي هٿان شراب جو پيالو ڪٽائي اچ.
*

پانيان ٿو ته محشر جي ڏينهن،
بزرگ جي تسبيح ۽ شرابي مست جي گودڙي،
بني وڪ سان وڪ ملائي هلندا.
*

اسان جي پڇاڙيءَ جي منزل،
اها واري آهي جتي سڀ خاموش هوندا،
في الحال ته آسمان جي گنبد ۾،
ڪو شور ۽ ڪو غلغلو ته وجهي ڇڏ.
*

اسان سڪندر ۽ دارا بادشاهه جا داستان ڪونه پڙهيا آهن،
اسان کان محبت ۽ وفا جي حڪايتن کان سواءِ ٻي ڳالهه ئي
نه پڇ.
*

عشق جا اهڙا سور سٺا اٿئون جو ڳالهه ئي نه پڇ،
وڇوڙي جا اهڙا زهر چڪيا اٿئون،
جو ڳالهه ئي نه پڇ.
*

سڄي جهان ۾ ڦريو آهيان ۽ آخرڪار،
اهڙو دلبر ڳولهي هٿ ڪيو اٿم،
جو ڳالهه ئي نه پڇ.
*

توکان سواءِ پنهنجي فقيرائي جهوپڙيءَ ۾،
اهڙا ڏک سٺا اٿم،
جو ڳالهه ئي نه پڇ.
*

خود سندس واتان، پنهنجن ڪنن سان،
اهڙا سخن ٻڌا اٿم،
جو ڳالهه ئي نه پڇ.
*

عشق جي راهه ۾ حافظ غريب وانگر،
اهڙي منزل تي رسي ويو آهيان،
جو ڳالهه ئي نه پڇ.

*

مٺه خاني جي دخل تي ويهه ۽ شراب جو پيالو پيءُ،
هن جهان ۾،
ايتري دولت ۽ ايتري آبروءَ جي طلب
تولاءِ ڪافي آهي.

*

اجائي گهڻي طلب نه ڪر،
پاڻ لاءِ آساني ڪر،
صاف شراب جو شيشو ۽،
چنڊ جهڙو محبوب،
تو لاءِ ڪافي آهن.

*

آسمان
مُرادن جي واڳ،
جاهلن جي هٿ ۾ ڏيندو آهي،
تون داناءُ آهين،
۽ عالمن، فاضلن منجهان آهين.
ايترو گناهه،
تو لاءِ ڪافي آهي.

*

بهشت جا محل ۽ باغ سٺن عملن جي ڪري بخشيا ويندا آهن،
اسين جيڪي مست ۽ فقير آهيون،
شراب خانو،
اسان لاءِ ڪافي آهي.

*

اُهي زمانا ويا،
جڏهن اهل نظر ڪنڊن ۽ پاسن ۾ وڃي ويهندا هئا،
سندن وات هزار قسمن جا سخن بيان ڪرڻ لاءِ
بي چين هوندا هئا،
پر سندن چپ خاموش هوندا هئا.

هاڻ ساز سُروڊ وڃائي علي الاعلان
اهي حڪايتون بيان ڪنداسين،
جن جي سيني ۾ دٻڻ ڪري سيني جي ديڳ،
جوش وچان اُپامندي پئي هئي.

ڪالهه ميخاني جي ڳليءَ مان،
نشي ۾ بدمست شهر جي امام کي،

ڪلھن تي ڪٿيو پي ويا.
هي اهو ئي بزرگ آهي،
جيڪو ڪالهه مصلو ڪلھي تي ڪٿيو پئي هليو.

جنھن جاءِ تي هن جي چپن جي ياد ۾،
شراب پيتو وڃي،
آتي جنھن مست کي پنھنجي فاني بدن جو هوش هجي،
اهو پياڪ ڪريل آهي.

جيڪو مايوسيءَ جي غم کان ڊجي ٿو،
ان جو عشق حلال نه آهي.

يا اسان جي سسي محبوب جي پيرن تي هوندي،
يا اسان جا چپ سندس وات مٿان هوندا.

چيائين ته گهڻي جاکوڙ نه ڪندو ڪر،
ڇو ته زماني جي عادت آهي،
جو سخت جاکوڙ ڪندڙن سان تمام گهڻي سختي ڪندو آهي.

مون واٽ تي ويٺل سان گڏجي ميخاني هلي ڏس،
ته ان محفل وارن ۾ منهنجو ڪهڙو ن شان آهي.

آئون پنهنجي ٻانهن جو ڏاڍو ٿورائتو آهيان،
جو ماڻهن کي ستائڻ جي طاقت ڪانه اٿس.

مون کي مهينن ۽ سالن پوڙهو ڪونه ڪيو آهي،
پوڙهو ان ڪري ٿيو آهيان جو يار بي وفا آهي،
منهنجي پرسان اهڙو تڪو تڪو لنگهيو وڃي،
جئن تڪي تڪي انسان جي عمر گذري ويندي آهي،
منهنجي ڊگهي قد، نازن ۽ اندازن واري محبوب،
منهنجي ڊگهين عبادتن ۽ رياضتن جو، قصو ڪوتاهه ڪري
چڏيو آهي.

اي دل!
ڏٺي ته پيريءَ، عبادت ۽ علم جي پڇاڙيءَ ۾،
منهنجي معشوق تازيندڙ اک،
منهنجو ڪهڙو حال ڪري ڇڏيو آهي.

*

وفا ڪندا آهيون، ماڻهن جون ملامتون سهندا آهيون
۽ خوش گذاريندا آهيون، ڇو ته،
اسان جي دين ۾ رنج ٿيڻ ڪفر آهي.

جيتوڻيڪ وڇوڙو، وصال جو ميوو پيدا ڪندو آهي،
پر ڪاش ازل جو هاري،
وڇوڙي جو ٻج مورڳو پوکي ئي نه ها!

اي مک! سيمرغ شهزور پڪيءَ جي اڏامڻ جي،
اڻاهه ميدان مٿان اڏامڻ، تنهنجي وس کان ٻاهر آهي،
پاڻ کي به خوار ٿي ڪرين،
۽ اسان کي به مصيبت ۾ ٿي وجهين.

زبردست ڪوشش ڪر،
ته بهار جي موسم ۽ جوانيءَ جي زماني ۾،
پرين جي جڻيل انسانن سان عيش ڪري سگهين.

ڪجهه دير سڪون سان ڪنهن چنڊ جهڙي
سهڻي کي ڏسڻ،
مٿي تي بادشاهيءَ جو چٽ پھري، سڄو ڏينهن
وٽ پڪڙ ۾ گذارڻ، کان بهتر آهي.

ساقيءَ شايد حافظ کي شراب مان سندس حصو ڏنو آهي،
جو مولويءَ جو دستار جو طرو،
ٽرٽلي ۾ پئجي ويو آهي.

حافظ! جيڪو قرآن سيني ۾ سمايل اٿئي تنهن جو قسم،
ته تنهنجي شعر کان وڌيڪ سهڻو شعر، ڪٿي به نه ڏنم.

دل واري مڙس جي جان،
عشق سان زندهه ٿئي،
جي تو وٽ عشق نه آهي،
ته پوءِ هليو وڃ،
تون جڏو ۽ معذور آهين.

پنهنجي سهڻي کي ڏيئين؟ جي هٿن ۾ ڏسان ٿو،
آسمان مون جهڙي ماڻهوءَ جي خدمت جو حق،
اجهو اهو ادا ڪيو آهي.

مولانا روميءَ جا چونڊ بيت

منهنجي (مثنويءَ) کي سڳڻو اکر نه، پر آب حيات چئو،
ڏس ته پراڻي اکر جي جسم ۾ ڪهڙو نه نئون روح سمايل
آهي؟

*

هيستائين فقط اهي معمولي ڳالهيون ڪيون اٿم،
جيڪي تنهنجي ناقص سمجهه ۾ اچي سگهن ٿيون،
سڄي زندگي ان حسرت ماريو اٿم،
ته ڪاش ڪو اهڙو هجي جو،
منهنجي سڄي جي سڄي ڳالهه سمجهي سگهي!

*

جي محفل ۾ ڪو اهڙو سُخن جو ٻوٽو مليم،
جيڪو منهنجي روح ۾ گهڙي ان ۾ سمايل،
گلن جهڙين ڳالهين کي مون مان چڪي ٻاهر ڪڍي سگهي،
ته جيڪر هن باغ کي هزارين گلن سان سينگاري ڇڏيان.

*

جڏهن ڪو ٻڌڻ وارو ڪونهي،
تڏهن خاموشي بهتر آهي،
نااهلن کان جي ڪنهن ڳالهه جو انت
لڪائي ڇڏجي ته بهتر آهي.

*

هي ڳالهيون ٻن ۾ پيل ڪير وانگر آهن،
اهو ڪير چوسي ڪڍڻ وارن کان سواءِ ٻاهر نه نڪرنديون.

*

جيڪڏهن ٻڌڻ وارو ٻڌڻ لاءِ پياسو ۽ بيچين هوندو آهي،
ته پوءِ ٻڌائڻ وارو ڪٿي مثل هجي ته به اُتي ڳالهائڻ لڳندو
آهي.

*

جنهن جي ڳالهائڻ ۾ ڪا جان ۽ ڪو ولولو نه هجي،
ان جي ڳالهائڻ مان، سمجهه ۽ حوصلي جا،
ڪهڙا گل ۽ ميوا پيدا ٿيندا؟

*

نلهيون ٻُڌل ڳالهيون بيان ڪرڻ واري جي زبان تي،
سوين دليلن جا سوين قصا هوندا،
پر انهن ۾ ڪا جان ڪانه هوندي.

*

ڪٽي سندس ڳالهين ۾ شان شوڪت ۽ دٻڊو به هجي،
پر ته به سندس ڳالهه جي اندر ۾
خوف به ضرور لڪو ويٺو هوندو.
اهڙو ماڻهو،
ماڻهن کي ته ڏاڍيون ٿيڪرون ڏيندو،
پر اندر ۾ ايئن پيو ڏڪندو جيئن هوا ۾ ڪڪ ۽ پن.

*

جيتوڻيڪ کولي ٻڌايل ڳالهيون،
دل ۽ دماغ کي روشني بخشين ٿيون،
پر جيڪا روشنيءَ جي زبان عشق ۾ آهي،
سا دنيا جي ٻي ڪنهن به ڳالهه ۾ ڪانهي.

*

عشق جي معنيٰ سمجهائيندي سمجهائيندي،
عشق جو گڏهه گپ ۾ ڦاسي ڪري پيو،
تان جو عشق ۽ عاشقيءَ جي سمجهاڻي،
خود عشق کي ڏيئي پئجي ويئي.

*

چيائون، ”ڪير ٿو چوي ته دنيا ۾ سچ به آهي؟“
ته سچ پاڻ اچي اڳيان بيهي رهيو!
اڃا به جي توکي سچ جي وجود جي ڪا ثابتي ڪپي،
ته سچ ڏانهن نهار!

*

جيڪڏهن سدائين پيو عشق جي سمجهاڻي ڏيان،
ته جي سؤ قيامتون گذري وڃن،
ته به قصو پورو نه ٿيندو.

*

ڪيسٽائين پيو هي اکر اُچاريندين،
بيان ۽ تقريرون ڪندين،
۽ ظاهري جوش خروش جون نمائشون ڪندين؟
مون کي توکان باهه گهرجي
باهه سان ملي باهه بڻجي وڃ!

*

جيڪو وڌيڪ سڃاڳ آهي، اهو وڌيڪ
ڏکويل آهي،

جيڪو وڌيڪ باخبر آهي، ان جو منهن وڌيڪ پيلو آهي.

*

خدا جي نظر ۾، ڪنهن ڏکويل جي اک مان ڪريل ڳوڙهو،
شهيد جي رت جهڙو مقدس آهي.

*

عشق جو سدائين سرسبز باغ،
بهار ۽ خزان جي قيد کان آزاد،
۽ خوشين توڙي غمن کان بي نياز آهي،
منجهس سدائين مٺا ميوا موجود هوندا آهن.

*

اسان جو جوش ۽ ولولو،
خوشين ۽ ڏک جو محتاج ڪونهي.
اسان جو هوش ۽ اسان جي سمجھه،
خيالن ۽ وهمن کان بلند آهي.

*

عاشقي ڏک ۽ سک کان بلند آهي،
اها بهار ۽ خزان کان سواءِ ئي،
سرسبز ۽ سدا بهار آهي.

*

منهنجو جسم ايئن سٽو پيو هوندو آهي،
جڻ ته اهو بلڪل اڪيلو آهي،
پر حقيقت ۾ ان وقت،
منهنجي دل ۾ اٺ جنتون آباد هونديون آهن.

*

منهنجا پيارا،
جيئن ته دل جي سڀ کان وڏي ضرورت ڄاڻ آهي،
تنهن ڪري، جنهن جي ڄاڻ جيتري وڌيڪ هوندي،
ان جي دل ۾ قوت ۽ طاقت اوتري وڌيڪ هوندي.

*

جيڪو رڳو پڙهيل آهي ڪڙهيل ناهي،
تنهن کي جڏهن به ڪو خريدار ملندو،
تڏهن پنهنجي علم کي بازار جي شيءِ وانگر وڪڻي ڇڏيندو.

*

منهنجا پاءُ! تنهنجي اصل هستي،

تنهنجي سوچ آهي،
باقي ته رڳو هڏا ۽ سڪڻو گوشت آهي.

*

ڪڏهن ڪڏهن ايئن به ٿيندو آهي،
جو ماڻهوءَ جي اندر مان
ڪو اهڙو خيال سِر جي پوندو آهي،
جيڪو سوين جهانن کي،
زير زير ڪري ڇڏيندو آهي.

*

شراب جي سموري مستي،
اسان جي اندر جي مستيءَ جي ڪري آهي،
اسان جي ذهن ۾ گردش جو تصور نه هجي ها،
ته آسمان هيئن ڦرندو نظر نه اچي ها.

*

جيڪڏهن ماڻهوءَ جا خيال وڻندڙ آهن،
ته پوءِ محبوب جو انتظار،
جيڪو هونئن موت برابر هوندو آهي،
سو به مٺو ۽ لذيت ٿي پوندو آهي.

*

خواهشون پلي ڪر، پر حد اندر!
گاهه جو ڪانو،
جبل جو بار ڪٿي ڪونه سگهندو.

*

هر ڳالهه جي هڪڙي حد هوندي آهي،
۽ اها صحيح توازن سان ئي صحيح رهندي آهي.
جيڪو سچ ڏنيا کي روشني ڏئي ٿو،
سو ڌرتيءَ کان جيترو پنڌ تي هيئر بيٺو آهي،
تنهن کان ٿورڙو به ويجهو اچي،
ته جيڪر هر شيءِ کي ساڙي رک ڪري ڇڏي.

*

سرن ۽ پٿرن جي ٺهيل مسجد ته فقط ظاهري ڏيک آهي،
اصل مسجد ۽ اصل حقيقت ته،
دل واري جي دل آهي.

*

علم، دولت، عهدو، شان ۽ قرآن،
جي برن جي ور چڙهي ويا،
ته آهي انهن جي زور تي،
دنيا ۾ فتنن کڙا ڪري ڇڏيندا.

*

پيغمبر فرمايو آهي ته عورت جو اثر ۽ غلبو
دانه ماڻهن تي ٿيندو آهي.
هوءَ دل واري جي دلين تي قابض ٿيندي آهي.
جاهل جيئن ته جاهل، جهيڙاڪ ۽ بي دماغ هوندا آهن،
تنهن ڪري هو عورتن لاءِ عذاب هوندا آهن.

رباعيات عمر خيام

اي ڪاش! هن ڌرتيءَ تي
ڪا سُڪ جي ساهه کڻڻ جي جڳهه هجي ها!
يا وري هن ڏوراهين پنڌ واري منزل کي،
رسي سگهجي ها،
ڪاش سؤ هزار سالن کان پوءِ
ڌرتيءَ جي دل منجهان
پاڻهي مورندڙ چپر وانگر
ڪا اُميد اُڀري سگهي ها.

*

جيڪڏهن خدا وانگر، منهنجو به هن فلڪ تي وس هجي،
ته هن فلڪ کي وڇان ڪڍي، اُڇلائي ڇڏيان ها،
۽ نئين سر هڪڙو اهڙو فلڪ ٺاهيان ها،
جو آزاد طبيعت وارو انسان، آسانيءَ سان،
پنهنجي دل جون تمنائون پوريون ڪري سگهي ها.

*

آئون آهيان، سچ جو پاسو آهي،
شراب آهي، ڳاڻڻو آهي.
منهنجي جان آهي، منهنجي دل آهي.
پيالو آهي،

پيالي جي تر ۾ بچيل شراب جي هارجڻ ڪري،
آلي ٿيل قميص پايو ويٺو آهيان.
رحمت جي اُميد،

توڙي عذاب جي اُميد،
توڙي عذاب جي ڊپ کان فارغ،
۽ آزاد ”مٽيءَ کان، هوا کان....“

*

جيتوڻيڪ منهنجا غم ۽ ڏک اڻ ڪٽ آهن.
۽ تنهنجون عيش ۽ عشرتون،
اڃا تي رسيل آهن.
پر انهن ٻنهي ڳالهين تي ڀروسو متان ڪرين!
ڇو ته هي فلڪ پردي جي پٺيان
”هزارين قسمن جون رانديون ڪيڏندو رهندو آهي.“

چون ٿا بهشت ۾ حورون واقعي هونديون،
۽ شراب هوندا، کير هوندا، ماکيون هونديون.
جيڪڏهن اسين مٺه ۽ محبوب سان دل لڳايون ٿا ته
ان ۾ ڪهڙو عيب ٿي پيو؟ ڇو ته پس پيش به ته ائين ئي
ٿيندو.

*

چون ٿا بهشت هوندو، آب ڪوثر هوندو.
شراب، کير کنڊون ۽ ماکيون هونديون.
هڪڙو پيالو پري منهنجي هٿ تي آئي رک!
روڪڙ، هر اوڌر کان بهتر آهي.

*

چون ٿا ته جيڪي پرهيزگار آهن، سي ڇن سان گڏ مرددا،
قيامت جي ڏينهن ان سان ئي گڏجي اُٿندا،
اسين سدائين مٺه ۽ محبوب سان انهيءَ ڪري
گڏ هوندا آهيون ته جيئن حشر جي ڏينهن انهن سان ئي گڏ
اُٿجي.

*

بازار ۾ تازن گلن وڪڻڻ جي ڳالهه ڪندا آهن
مٺا ٻڌاءِ، ته جهڙا چوندا آهن تهڙا تازا گل ڏيندا آهن؟
حورن، محلاتن، بهشت ۽ دوزخ جي ڳالهه تي مٿان لڳين!
ماڻهو هر قسم جا هوڪا پيا ڏيندا آهن.*

گهڻو نه پي جاجهه ۾ نه پئو، هُل بڪيڙو نه ڪر،
ٿورو پي، ڪڏهن ڪڏهن پي ۽ لڪائي پي.*

آئون ان گهڙيءَ تان قربان وڃان، جنهن گهڙيءَ ساقي چوي:
”اچي هي ٻيو پيالو به وٺ.“ ۽ آئون نه وٺي سگهان.*

جيڪڏهن عاشق ۽ مست دوزخي ٿيندا ته پوءِ
بهشت جو مٺهن ڏسڻ لاءِ به ڪير تيار نه ٿيندو.*

جڏهن رڻ پٽ بهشت لڳو پيو آهي،
تڏهن آب ڪوثر جون ڳالهيون گهٽ ڪر.
بهشتي چهرن وارن ماڻهن سان بهشت ۾ ويهي رهه.*

جيڪڏهن عاشق ۽ مٺه پيئندڙ دوزخ ۾ هوندا،
ته سپاڻي ڏسندين ته بهشت هٿ جي تريءَ
جهڙو لڳو پيو هوندو.*

ڪڪر آيو ۽ وري اچي ڇپر جي مٿان روئي چوڻ لڳو:
”گلن جي رنگ جهڙي شراب کان سواءِ جڳ ۾ جيئڻ نه ٿو
جڳائي.“*
*

جيڪڏهن بهار جي موسم ۾ خور جهڙو محبوب،
سرسبز ميدان جي ڀرسان شراب جو هڪڙو پيالو ڏيم،
ته جيتوڻيڪ اها ڳالهه عام ماڻهن کي خراب لڳندي،
ته به چوان ٿو ته جي وري بهشت جو نالو وٺان،
ته چئبو ته ڪٿو به مون کان بهتر آهي.*

مون کي ڪا خبر ڪانهي ته جنهن مون کي بنايو،
تنهن مون کي بهشت وارن مان بنايو يا دوزخ وارن مان.*

سرسبز ڇپر جي پاسي ۾ پيالو، محبوب ۽ ساز

اُهي ٽئي مون تي روڪڙ ۽ بهشت تو لئه اوڌر.

پيئڻ ۽ خوش رهڻ منهنجو آئين آهي.
ڪفر ۽ دين کان فارغ هجڻ، منهنجو دين آهي،
اهو پلور جو پيالو جيڪو شراب سبب ٽهڪ پيو ڏئي،
اهو، اهو لڙڪ آهي، جنهن ۾ دل جو خون لڪل آهي.

بيهودا ارمان ڪرڻ فضول آهن،
تقدير جي هاديءَ اسان جهڙا گهڻا پوکيا ۽ لڻي ڇڏيا.
جڏهن منهنجي پڇڻ کان سواءِ، مون تي قضا جو قلم وهائي
ڇڏيائون،
ته پوءِ ان جي نيڪي ۽ بدي مون کان ڇو ٿا ڪري سمجهن.
ڪلهه مون کان سواءِ ۽ اڄ وري ڪلهه وانگر مون کان ۽ توکان
سواءِ،
پنهنجي باري ۾ جيڪي ليک لکڻو هون سو لکي ڇڏيائون،
سپاڻي ڪهڙي حساب سان، اسان جي مٿان فرياد چاڙهيندا؟

دشمن غلط چيو ته ”عمر فلسفي آهي“ خدا ٿو ڄاڻي،
ته جيڪو هو چوي ٿو اهو آئون ناهيان.
پر جيئن ته هن غم جي آڪيري ۾ اچي ويا آهيون،
تڏهن جيترو ڄاڻان ٿو ان کان پلا ماڻهو
آخر ڪيترو گهٽ ڄاڻي سگهي ٿو؟

ڪاش اُميد جي شاخ تي ڪو ميوو هجي ها!
ڪاش زندگيءَ جي رشتن ناتن جو ڪو منهن مٿو هجي ها!
وجود جي قيدخاني جي سوڙهه ۾ ڪيستائين زندگي گذارجي.
اي ڪاش! عدم ڏانهن وڃڻ لاءِ ڪو در، دروازو هجي ها.

جيڪڏهن منهنجو اچڻ پنهنجي مرضيءَ سان هجي ها، ته
اڃان ها،
۽ جي هجڻ پنهنجي وس هجي ها، ته ڇو هجان ها؟
اهو بهتر نه ٿئي ها ته هن خراب جڳهه تي،
نه اچون ها، نه رهون ها، ۽ نه هجون ها؟

جيڪڏهن، هن آسمان جا ڪم ڪار انصاف ۽ سنجيدگيءَ سان
ٿين ها
زمانن جا حال احوال وڻندڙ هجن ها،
جيڪڏهن فلڪ جا ڪم عدل ۽ انصاف سان ٿين ها،
ته علم ۽ فضل وارا ماڻهو اهڙا ڏکويل ڇو هجن ها؟

متفرقه فارسي شاعري

رودڪي (وفات 873ع)

خوش گذار،
ڪارين اکين وارن سان، خوش گذار،
هي جهان سواءِ قصن ڪهاڻين جي
ٻيو ڪجهه ڪونهي.*

فرخي (محمود غزنويءَ جو درباري شاعر)

سڪندر جو داستان پراڻو ٿي،
نلهي ڳالهه بڻجي ويو.
نيون ڳالهيون پيدا ڪر،
نئين جو ميناج ٻيو آهي.*

فردوسي (940 - 1020)

اچو ته دنيا کي بچڙن جي حوالي نه ڪريون
سعيو ڪري نيڪيءَ کي زور وٺايون.*

جيڪا ماکوڙي داڻو کڻيو پئي وڃي،
تنهن کي نه آزار،
اها به نهايت پياري، وڻندڙ ساڻه واري آهي.
جيڪو ان کي ستائڻ چاهيندو،
ان جو اندر ڪارو هوندو،
۽ دل پٿر جي ٺهيل هوندي.*

محمود غزنويءَ جي سپاڳي درٻار اهڙي درياهه وانگر آهي،
جنهن جو ڪوبه ڪنارو ڪونهي،

اُن ۾ ٽيئون هنيم ۽ هڪڙو موتي به نه مليم،
ڏوهه بخت جو آهي، درياهه جو ڪونهي.
*

بو علي سينا

زمانِي ۾ مون جهڙو مضبوط ايمان وارو هڪڙو،
سو به جي ٿيو ڪافر، ته چئبو ته،
ڏنيا ۾ هڪڙو به مسلمان ڪونهي.
*

ابو الفرج روني (وفات 1116)

آسمان هر ڏاهي ماڻهوءَ لاءِ،
سوين موت مار شريت ملائي رکي ڇڏيا آهن،
زمانِي وٽ جيڪو به زهر هو سو،
هر مڙس ماڻهوءَ جي پيالي ۾،
وجهي ڇڏيو اٿس.
*

ابو سعد ابوالخير

چؤ ”ڇا ڪريان، يار لاءِ ڪهڙو تحفو آڻيان؟
بنا درد جي متان اڇين،
باقي ٻيو جيڪي آڻيندين،
سو پلو هوندو.
*

ايمان ٻي ڳالهه آهي ۽ محبت جو دين ٻي ڳالهه،
عشق جو پيغمبر نه عجم جو آهي ۽ نه عرب جو.
*

شيخ سعدي (1209 – 1291)

منهنجي مرڻ کان پوءِ،
منهنجي قبر زمين تي متان ڳولين،
منهنجي قبر، داناءَ ۽ اهل دل،
ماڻهن جي سينن ۾ آهي.
*

هن دؤر ۾ ڪنهن به مون وانگر،
يار جي در اڳيان نه پاڪاريو آهي،
ان ڪري منهنجو ڪلام شيراز کان،
آسمانن جي بلندين تائين پهچي ويو آهي.

سلمان ساوجي

گل پُڻ پُڻ ڪري روئي ڇا ٿيو چوي،
جو ويچار يون بي زبان بلبليون،
دانهن ۽ ڪوڪن ۾ پنڄيو وڃن.*

خواجہ ڪرمانی (1280 – 1352)

جوانيءَ جي ڏينهن کان وٺي اڄ تائين،
ڪڏهن هڪڙو ڀل به خوش نه رهيو آهيان،
زمانی جي ماءُ مون کي،
الائي ڇا جي لاءِ جڻيو؟*

ابن یمین (1286 – 1386)

اهو نه ڏس ته ابن یمین جي دل،
ڪيئن رتو رت ٿي ويئي،
اهو ڏس ته هن فاني جهان مان،
هو ويو ڪيئن،
هٿ ۾ قرآن ۽ اکيون يار جي چهري طرف،
موت جي قاصد سان گڏيو،
کلندو ڪُڏندو روانو ٿي ويو.*

فیضی (1547 - 1595)

منهنجو هيءُ بدن،
هندستان جي مٽيءَ جو آهي،
پر منهنجي وار وار جي پاڙ ۾،
هزارين يونان پيا آهن.*

سوين رڻ پٽ لنگهي ويا،
سوين ٻيا سامهون آهن،
پر اڃا ڪو رڳو پهرينءَ منزل جو به ڏس نٿو ڏئي.*

اي پرهه جي هير! آسمانن منجهان،
مبارڪ باڊيءَ جي گلن جي ورکا ڪر،
جو پنهنجي اونهاڻي رات جي
پرڀات سامهون اچي وئي آهي.
فیضی ڪعبي ڏانهن ويندڙ قافلي

کان ٻاهر ڪونهي،
البت ايتري ڳالهه آهي جو پاڻ کان
ڪجهه اڳڀرو آهي.

*

فيضي! هن جهنگ ۾ شوق ۽ چاهه،
جي اُٺڻيءَ کي هلاءَ،
ڇو ته جيڪي سفر جي شوق بنا،
رڳو منزل جا طالبو هوندا آهن،
سي دل جي ڪعبي ۾ پهچي نه سگهندا آهن.

*

عرفي (1555-1590)

عرفي! تون مخالفن جي گوڙ شور کان نه ڊڄ،
ڪتن جي پونڪڙ ڪري فقيرن جو رزق گهٽ نه ٿيندو آهي.

*

عرفي! عشق آباد دلين کي،
هڪڙي جَوَ جي داڻي جي عيوض به خريد نه ڪندو آهي،
ان ڪري اسين به پنهنجي ويران دل،
ٻنهي جهانن جي عيوض به نه ڏينداسين.

*

آءُ اهو ارڏو درياهه آهيان،
جنهن جي خاصيت جو تاثير اهو آهي،
جو جڏهن خوفناڪ لهرون اُٿنديون آهن،
تڏهن مون کي سڪون ملندو آهي،
۽ جڏهن خطرناڪ طوفان ايندو آهي،
تڏهن مون کي آرام ملندو آهي.

*

تون هن جهان جي نظام کان واقف ناهين،
تنهن ڪري تون هر واقعي کي،
آسمان جي تارن جو تاثير سمجهين ٿو.

*

فطرت جي سمنڊ جا ٽوپا،
سمنڊ جي تري ۾ بي بها موتي ڳوليندا آهن،
پر تون سدائين انهيءَ فڪر ۾ هوندو آهين،
ته سمنڊ جو ڪنارو ڪڏهن ٿو نظر اچي.

*

نظيري نيشاء پوري (وفات - 1612)

محبوب جي پيرن کان وٺي،
مٿي جي چوٽيءَ تائين، جسم جي،
جنهن هنڌ ٿو نظر وجهان ان هنڌ جو حُسن،
دل جي پاند کي ست ڏيئي چوي ٿو:
”سڀ کان سهڻي جڳهه اها ٿئي.“
*

هن گهٽيءَ مان پير اڳتي ئي نٿو وڌي،
يارو! خبر ته ڏيو ته هيءَ،
ڪنهن جي جلون جي جاءِ آهي؟
*

گل جي ٽاريءَ هيٺان،
جنهن بلبل کي نانگ کاڌو هجي،
تنهن جي حال جي انهن کي ڪهڙي خبر،
جن کي ڪڏهن اهڙو ڏنگ ئي نه لڳو آهي.
*

مسائب تبريزي (1601-1650)

جيڪو وطن ۾ آهي اهو وڏي نالي وارو نه ٿيندو،
عقيق جو پٿر جيسين پنهنجي وطن يمن ۾ آهي،
تيسين سادو سودو ئي رهندو.
*

جيڪو اڳيان لنگهي ٿو سو منهنجي،
دل جو هڪڙو ٽڪر کڻيو وڃي ٿو،
آءُ پنهنجي سؤ ڦارون ٿيل دل،
جون ڦارون وڪڻندڙ آهيان.
*

ڌرتيءَ تي انسانن جو اچڻ ۽ رهڻ،
ايئن ٿو لڳي ڄڻ،
ازل جي رڻ پٽ مان ڪي اُگهاڙا،
ڪفن هٿ ڪرڻ لاءِ،
وجود جي سراءِ ۾ آيا،
۽ ڪفن وٺي موٽي ويا.
*

فروغي سطامي (ڄائو 1796)

خدا خدا ڪندڙ ۽ خدا کي سڃاڻيندڙ،
جي وچ ۾ اهڙو فرق آهي،
جهڙو حيوان ۽ انسان جي وچ ۾!
*

قره العين طاهره زرین تاج (وفات 1852)

تنهنجي منهن ڏسڻ لاءِ،
پرهه جي هير وانگر پٽڪندي رهي آهيان،
گهر گهر، در در، گهٽيءَ گهٽيءَ، ڳليءَ ڳليءَ.
*

جاپاني شاعري

ان کان پلي مري وڃي،
جنهن کي دل ۾ جاءِ ڏني اٿم سا،
ڇو ته جيئري آهي ته به،
ڪير ڪونه ٿو چوي ته ”اها تنهنجي ٿيندي.“

*

ڄڻ ايئن چوڻ لاءِ ته،
”جي مون لاءِ مريڻ ٿو ته پلي مري وڃ!“
هوءَ ظالم چوڪري روز،
منهنجي بنهه دروازي جي اڳيان اچيو لنگهي.

*

سندس ماءُ کيس گهر ۾ ايئن لکايو ويئي آهي،
جيئن ريشم جا اهي پٽ ڪيٺان، جيڪي هو پاليندي آهي.
ڪاش! ڪو اهڙو رستو هجي ها جو کيس رڳو ڏسي سگهان
ها.

*

”جيڪڏهن آسمان ۾ گوڙ ٿئي،
آسمان تي ڪڪر چائنجي وڃن،
مينهن جون اوتون پوڻ لڳن،
ته پوءِ تون مون وٽ ترسي پوندينءَ؟“

*

”پلي ڪٿي گجگوڙ نه ٿئي،
۽ مينهن جي ڦڙي به نه پوي،
جي تون رڳو وات سان چوين ترسي پئو!“
ته جيڪر آئون تو وٽ ترسي پوان.“

*

شهزادو ”يوهار“

”چنڊ ديوتا جي روشنيءَ ۾،
منهنجي پياري! مون وٽ هلي اچ.

اسان جي وچ ۾ جبلن جي ڪابه ديوار ڪانهي،
 ۽ پنڌ به ايترو گهڻو ڪونهي."
 "جيتوڻيڪ صاف ۽ روشن چنڊ ديوتا،
 واٽ روشن ڪري ڇڏي آهي،
 تنهنجي يادن مون کي اهڙو آندو ڪري ڇڏيو آهي،
 جو پانيان ٿي ته، تو وٽ پهچي ڪانه سگهنديس."

شهزادي ٽاڪا جي شهزادي ايمانجي ڏانهن چئي

هيءَ دنيا ڳلا خور زبانن سان،
 پري پيئي آهي.
 منا! جيڪڏهن پاڻ هيئنر ملي نه سگهون،
 ته ڀلا ايندڙ زندگيءَ ۾ ملون؟

شهزادي هيرو ڪاوا

منهنجي پيار جي سوچن جون پريون،
 ست گاڏيون پري ڇڏينديون -
 ست وڏيون ۽ ڳرن ڦيٽن واريون گاڏيون.
 آئون ڪنهن جي چوڻ بنا پاڻ مرادو،
 پنهنجي چاٽيءَ تي ايڏو بار کڻيو پئي هلاڻ.

بيگم ڪاسا

"جيڪڏهن زمين ۽ آسمان جا ديوتا،
 پنهنجي سموري مت وڃائي چڪا هجن،
 ته پوءِ جيڪر منهنجا محبوب، ممڪن آهي ته،
 توکي ملڻ کان سواءِ ئي مري وڃان.

بيگم اسونو ناڪاني اوتو مارو

بدقسمت عاليجاه فرواسو نو ڪافي!
 تنهنجي هڪڙي معمولي "چوڪريءَ سان"
 بي سمجهيءَ واري پيار ڪرڻ جي ڪري،
 تون خوفناڪ شهنشاهي فرمان سان،
 گهوڙي وانگر رسين سان ٻڌو،
 هڪڙو شڪار ڪيل سوئر وانگر،

تيرن ۽ ڪمانن جي وچ ۾ گهريو،
ڏورانهين مردود صوبي ڏانهن کڄيو پيو وڃين،
ڪاش! تو ما رت سوچي پهاڙن کان موٽي،
اسان انتظار ڪندڙن وٽ اچين.“

*
اُڀرندين سرزمينن جا لوڪ گيت

”سوڪا پهاڙ جي لاهين تي،
برف ڪري آهي يا نه!!
۽ هُن، منهنجي البيليءَ محبوبا،
اڳڻ ۾ ڪپڙا سڪائڻ وڌا آهن يا نه؟“
ڪاش! دنيا ۾ ڪو اهڙو خاموش گهوڙو هجي ها،
جيڪو خاموش پيرن سان سفر ڪري سگهي ها،
ته پوءِ جيڪو ائون کاتسو شيڪا ۾،
ميشو مارجي پل وٽ، توسان ملڻ لاءِ هر رات اچان ها.

*
هٿاچي صوبي جي هڪ گيت جا ٻول

منهنجي ماءُ مون تي ايئن پهرو ٿي ڏئي،
جيئن سو ڪا پهاڙ جي ٻنهي پاسن بيٺل،
تيز نگاهن وارا چست ۽ خبردار پهريدار.
پر اسان جا روح ملي چڪا آهن.

*
”وشنائو صوبي جي هڪ گيت جا ٻول“

وشنائو صوبي ۾ چڪوها نديءَ جي ڪناري تي،
جيڪي پٿريون پيون آهن،
جي تون انهن پٿرين مٿان پير ڏيئي هلين،
ته ائون جيڪر انهن پٿرين کي بي بها هيرن وانگر،
کڻي جهول ۾ گڏ ڪريان.

*
منهنجا پيارا مون وٽ اچ!
بانس جي درين مان گهڙي اچ!
امان پچندي ”ڪير آهي!“
ته چوندي سانس ته، ”ڪجهه ڪونهي هوا جو جهوٽو آهي.“

*
جڏهن نڙ کي هٿ لايان ٿو،

ته ان مان سڏڪا نڪرن ٿا،
ايئن ته ڪونهي ته ان جي پورن ۾،
منهنجي زال جو روح لڪو ويٺو آهي؟
*

ڪيڏو نه خوش نصيب آهي اهو،
جنهن جا ڪارا وار اڃا ٿي وڃن ته به،
پنهنجي زال جو نرم آواز ٻڌي سگهي ٿو.
*

ٿي سگهي ٿو ته مون کي پسند نه ڪندو هجين،
پر ڇا تون اهو نارنگيءَ جو وڻ به ڏسڻ ڪونه ايندين،
جنهن منهنجي اڱڻ ۾ تازو ٻور جهليو آهي؟
*

پيرن جون چيريون، ٻانهن جون ٻانهيون چٽڪائي،
تولاءِ چرخو پيئي ڪٽيان،
خدا ڪري عيد تائين تنهنجي قميص تيار ٿي وڃي.
*

صبح جي مهل پنهنجي وارن کي ڦٽي ڪانه ڏينديس،
رات انهن وارن هيٺان تنهنجي ٻانهن،
وهاڻي وانگر رکيل هئي.
*

هوءَ ان دونهين جهڙي ڪاري آهي،
جيڪو انهن ڪاٺين مان نڪرندو آهي،
جن کي نانيوا قبيلي جا ماڻهو باهه ڏيئي ساڙيندا آهن،
پر ته به منهنجي زال منهنجي لاءِ سدا بهار گل آهي.
*

جيڪا ننڍڙي ٻيڙي گهاٽي گاهه وچان ترندي،
ڀنڊ جي ٻئي پاسي پهچڻ چاهيندي،
تنهن جي واٽ ۾ رڪاوٽون، تمام گهڻيون هونديون آهن.
*

جيتوڻيڪ، مون سان ايئن جڻيون ڪن ٿا،
جيئن ان گهوڙي سان ڪندا آهن،
جيڪو ديوار جي ٻئي پاسي پرائي باغ ۾، منهن هڻندو آهي،
ته به مٿان ايئن سمجهين ته ڪو،
توسان ملڻ کان هٿ ڪڍي ويندس!
نه، هرگز نه،
سويل يا ٿورو دير سان، ڄاڻ پهتس.
*

جنهن کي آئون آسمان جو چنڊ ۽ سج سمجهان ٿي،

تنهن جي مٿان پڙاپڙ ڪي چوريءَ چوريءَ، ڇانئجندو ڏسي،
منهنجي دل ڪيڏو نه آڏاس ٿي وڃي ٿي.

هن ذليل جهوپڙيءَ ۾،
جيڪا فقط ان لائق آهي ته،
ان کي باهه ڏيئي ساڙي ڇڏجي،
اهڙي گندي ۽ قاتل بستري جي مٿان،
جنهن کي ماڻهو جيڪر،
گند جي ڏير تي اڇلائي ڇڏي،
هو سٽو پيو آهي،
سندس ٻانهون ڏنيا جي اهڙين نيچ کان نيچ،
ٻانهن سان وڪوڙيل آهن،
جن کي ماڻهو جيڪر سٽ ڏيئي،
ڇڪي ڪڍي، گندي موريءَ ۾ اڇلائي ڇڏي.
پر اونداهي کان اونداهي رات جي هر گهڙيءَ ۾،
اٿون هن جي لاءِ، ايترو روئندي ۽ پاڪاريندي آهيان،
جو جنهن کٽ تي سٽي پئي هوندي آهيان،
اها به دانهون ڪرڻ لڳندي آهي.

ميو جي ميدان مان پيرن اُگهاڙو، پنڌ ڪندو،
اونهاري جي ڊگهي گاهه کي چيريندو،
تون ڪهڙي قسم جي چوڪريءَ سان ملڻ ويندو آهين،
منهنجا پٽ؟
پر امان! تون ته کيس سڃاڻين ئي ڪونه!
پر تو ته سندس پيءُ به ڪونه ڏٺو آهي،
امان! سندس وار اهڙا ڪارا آهن
جهڙا ڪارا ڪارا پونر!
امان! توکي خبر ئي ڪانهي ته هوءَ وارن ۾
ڦڙ ڦڙ ڪندڙ ربن ڪيئن ٿي هئي،
تو ڏٺو ئي ڪونهي ته ياماتو جي نفيس ڪاٺ مان ٺهيل
خوبصورت ڦٽي سندس وارن ۾ ڪهڙي سونهي ٿي!
اونهاري جي ڊگهي گاهه کي چيريندو،
ميو کي جي ميدان جي وچان پيرن اُگهاڙو پنڌ هلندو،
توکان ۽ بابا کان لڪي،
امان! اءُ ان سدا ملوڪ چوڪريءَ سان ملڻ ويندو آهيان.

بيگم اوتو خوساڪو نو ٿي بي

اي آسمان ۾ ڄاول، بهشتي ميدان مان هيٺ لٿل،

منهنجي ابن ڏاڏن جا ديوتا!
 سڀ کان اندرئين ٺڪري تان پٽيل،
 خوشبودار ساڪاچي ٻوٽي جي سرسبز ٿاريءَ ۾،
 اچو مقدس ڪاغذ ويڙهي ۽ پٽ ڪيئن جو نفيس ڪپڙو
 لٽائي،
 بانس جي وڻ جي گپي مان ٺهيل پاڪ تسبيح ڪنڌ ۾ وجهي،
 پنهنجن گوڏن کي هرڻيءَ وانگر جهڪائي،
 مٿو ڪنوارپٽي جي رومال سان ڍڪي،
 ادب ۽ تعظيم سان ڪنڌ نمائي
 تنهنجي اڳيان اچي عرضدار ٿي ويٺي آهيان؟
 ڇا اڃا به اءُ ساڻس ملي ڪانه سگهنديس؟
 *

نائون مهينو

مون کي چيائين، هي: "سال جو نائون مهينو"
 ڪڏهن به نه وسارڻو آهي،
 هزارن عمرين کان پوءِ به ياد ڪرڻو آهي،
 ۽ زماني جي پڇاڙيءَ تائين! ان جون ڳالهيون ڳائڻيون آهن،
 اهو سال جو نائون مهينو،
 جنهن ۾ اسان جي محبت شروع ٿي هئي،
 سو تيزيءَ سان ختم ٿيڻ وارو آهي،
 پر هو اڃا نه آيو آهي.
 صبح جو ڏکويل دل سان،
 گهر کان ٻاهر نڪرندي آهيان،
 ۽ شام جو روئندي موٽندي آهيان،
 ۽ پنهنجا پونئرن جهڙا ڪارا وار پڪيڙي
 بيشمار آداس ۽ ويران راتيون،
 ايئن بيقرار گذاريندي آهيان،
 جيئن اها ٻيڙي جنهن کي تيز لهرون ڌونڌاڙينديون آهن،
 ۽ سڄي رات خوفناڪ سوچون
 منهنجي روح کي ڏنگينديون آهن.
 اوچا پهاڙ، پهاڙ آهن،
 اونها سمنڊ، سمنڊ آهن
 تنهن ڪري اهي سڄو پڇو وجود رکن ٿا.
 ۽ سدائين موجود آهن.
 پر انسانن جون حياتيون،

گلن جي نازڪ پنکڙين ۽ تيزيءَ سان مٽجي ويندڙ پاڇن وانگر آهن.

جيئن ڪنهن وڏي جهاز تي اعتبار هوندو آهي
ته اهو ضرور منزل تي رسائيندو،
تيئن مون کي به مٿس اعتبار هو،
ته هن مهيني هو ضرور ايندو.
هڪڙو قاصد نياپو کڻي آيو آهي،
هڪڙي ٿانڊائي جي روشنيءَ جهڙو منجهيل نياپو،
ته هو سرءُ جي پن وانگر گم ٿي ويو.
۽ هاڻي ٿانڊن جهڙي ڌرتيءَ تي،
ڪڏهن ويهان ٿي ته ڪڏهن اُٿان ٿي،
خبر ئي ڪانه ٿي پويم،
ته ڇا ڪريان، ڪيڏانهن وڃان،
صبح جي ڪوهيڙي وانگر منجهيل ۽ پريشان،
ڊگها ڊگها شوڪارا پئي پريان،
ڪاش! مون کي ڪو ڏس ملي
ته هو ڪٿي پيو آهي،
ته جيڪر ان ڏس تي نڪري پوان ها.
ڪڪرن وانگر پٽڪي کيس ڳوليان ها،
۽ جي نه ملي ها ته،
زخمي هرڻيءَ وانگر
ٻاڪاري ٻاڪاري پساهه ڇڏيان ها.
پر ڪوبه ڏس پتو ڪونهي،
اڪيلي نڌڻڪي، تن تنها
کيس ياد ڪري، سڌڪا پئي پريان.
*

عربي شاعري

علمه تعميمي

”خدا توکي آسودو ۽ خوش رکي!
شال ڏکڻ جي هوا جا
گهلي آندل پاڻيءَ سان ڀريل گرا ڪڪر،
تنهنجي مٿان وسن ۽ تنهنجي زمين آباد ڪن!
اي منهنجي محبوبه!
ڏس! تون مون کي ۽
ذليل ۽ بيڪار ماڻهوءَ کي هڪجهڙو نه سمجهجانءِ.“

امرءُ القيس

”... ۽ رات، جيڪا ڊيگهه ۽ هيبت ۾ سمنڊ جي لهرن
وانگر هئي تنهن کي مون چيو:
”اي رات!

صبح آڻ! پر صبح به ته ڪو توکان وڌيڪ
آرام ۽ سڪون ڏيندڙ ڪونه هوندو.
تون به ڪهڙي قسم جي رات آهين
جنهن جا تارا پنهنجي جاءِ تي
ايئن ڄميل آهن جو ڄڻ ته رسين سان ٻڌل
جبل سان جڪڙيا پيا آهن.“

ابو صغره بولاني

”اوندا هي رات ۾ جودي جبل جي ٻنهي پاسن تي،
وسڻ وارن ڳڙن جو،
پاڪ ۽ صاف پاڻي جيڪو وهي جبل جي
کڏن ۾ جمع ٿي ويو هجي.
۽ پوءِ سندس مٿئين سطح مٿان اُتر جي هوا لڳي هجي
۽ اهو تمام گهڻو ٿڌو ٿي ويو هجي
اهڙو پاڪ، صاف، ٿڌو ۽ لذت ڀرڻ ۽ لذت ۾
محبوبه جي وات جي پڪ کان وڌيڪ پاڪ ۽ وڻندڙ نه هوندو.“

زهير بن ابي سلمیٰ

”جيڪڏهن تون جنگ کي ڪنهن جي پويان لڳائيندين
ته هوءَ ان جي پٺ ڪانه ڇڏيندي
۽ پوءِ باهه وانگر ڀڙڪندي ويندي.

هوءَ سال ۾ به پيرا ويم ڪندي ۽
هر دفعي به ٻار چڻدي هوءَ توهان لاءِ
ايتريون تڪليفون ۽ مشڪلاتون پيدا ڪندي
جو عراق جي علائقي ۾ ايترو اناج ۽ ايتري دولت به پيدا
ڪانه ٿي ٿي سگهي جو
تون انهن کي منهن ڏيئي سگهين.“
*

غسره عيسيٰ

”آئون شريفائي ۽ باعزت ماني
حاصل ڪرڻ لاءِ
رات ڏينهن لڳاتار بڪيو رهجي ويندو آهيان.“
*

”اهو هٿياربند سورمو جنهن جي مقابلي ۾ اچڻ کان،
وڏا وڏا سورما گهٻرائجي وڃن ٿا ۽ جيڪو ويڙهه جي ميدان
مان نه پڄي ٿو، نه پيش پوي ٿو،
منهنجي هٿن،
ڦڙتيءَ سان پنهنجو مضبوط نيزو اُن ۾ ڪوڙي ڇڏيو!
پوءِ مون ان جو بدن نيزي ۾ پوئي ڇڏيو،
۽ ڪوبه شريف انسان نيزي لاءِ حرام نه ڪيو ويو آهي.
مون ان بهادر کي ماري درندن جي خوراڪ بڻائي ڇڏي ڏنو،
درندن سندس گوشت پئي پٽيو ۽ سندس ڪراڻن ۽ هڏين جا
خسڻ جوڙ پئي ڇاڙيائون.“
*

طرفت

جڏهن قوم سڏيندي آهي ته ”آهي ڪو بهادر جوان مرد“
ته آئون ان آواز مان سمجهندو آهيان ته،
منهنجي ئي ضرورت آهي
۽ پوءِ نه آئون سُستي ڪندو آهيان
۽ نه ئي بدحواس ٿيندو آهيان.
اک چنپ ۾ ميدان ۾ پهچي ويندو آهيان
*

عمرو به ڪلثوم

جڏهن ڪو بادشاهه ماڻهن تي ظلم ڪري ٿو
 تڏهن اسين تغلبي قبيلي جا ماڻهو
 ظلم برداشت ڪرڻ کان انڪار ڪري ڇڏيندا آهيون،
 جڏهن اسان جي قبيلي جو ٻار ماءُ جو کير ڇڏڻ
 جي عمر کي پڇندو آهي،
 تڏهن وڏا وڏا مغرور ۽ تڪبر ڪرڻ وارا
 ان جي اڳيان سڄي ۾ ڪري پوندا آهن.
 *

حاتم طائي
 ڪن ماڻهن جون ملڪيتون پنهنجي ڌڻين لاءِ
 خدا ٿي پونديون آهن ۽ هو انهن کي پوڄيندا رهندا آهن.
 خدا جو شڪر آهي جو منهنجي ملڪيت،
 منهنجو خدا نه پر منهنجي غلام آهي.
 *

اخطل
 اي هنڊا! اي بني بڪر قبيلي جي هنڊا!
 چاهي ڪٿي پنهنجا قبيلو
 قيامت تائين هڪٻئي جا دشمن بنيا ويا هجن،
 پر تون شال سدائين سلامت
 هجين ۽ زندگي ماڻين!
 *

طرماح
 ”بنو تميم بچڙائيءَ جون واٽون
 ان قطا پڪيءَ کان به وڌيڪ سڃاڻن ٿا
 جيڪو رڻ پٽ ۾ پاڻيءَ جي هر جاءِ کان واقف هوندو آهي.
 پر هو جڏهن شرافت جي رستن تي هلن ٿا
 ته گس پلجيو وڃن، جيڪڏهن ڪا جونءَ به
 ماکوڙيءَ تي چڙهي،
 سندن ٻن صفن تي حملو ڪري ٿي ته پڇيو وڃن.“
 *

ڪعب بن زهير
 سعاد، مون کان جدا ٿي ويئي! هن جي محبت ۾،
 منهنجي دل ان قيديءَ وانگر آهي جنهن قيديءَ کي
 ڇڏڻ لاءِ پئسا گهريا ويا هجن ۽ نه ڏنا ويا هجن،
 ۽ هو زنجيرن ۾ جڪڙيو پيو هجي.

*

فرزدق
توهان ڏسندؤ ته هر مظلوم ٻوڙي اچي،
اسان وٽ پناهه وٺندو آهي،
۽ هر ظالم جي وڌ ۾ وڌ ڪوشش اها هوندي آهي،
ته اسان کان جيترو پري پڇي سگهي اوترو پري پڇي وڃي.

*

طرمح
مون کي پنهنجو پاڻ سان محبت ان ڪري وڌي وئي آهي،
جو هر نڪمو ماڻهو مون سان بغض رکي ٿو،
۽ هر ڪميٽو ماڻهو مون کي بدبخت سمجهي ٿو،
۽ ڪميٽن جي نظر ۾
سواءِ خوش اخلاق ماڻهوءَ جي
ٻيو ڪوبه
بدنصيب ماڻهو نه هوندو آهي.

*

خوارزمي
جواني ۽ محبوبه ٻئي جدا ٿي ويا...
زماني مون سان انصاف نه ڪيو.
ان ساڳئي وقت منهنجي اڳيان ٻه موڪلائڻ وارا،
اٿي بيهاري ڇڏيا.
حالانڪه مون وٽ موڪلائڻ لاءِ،
فقط هڪڙي ئي دل هئي ۽ نه ٻه دليون.

موت حسن بن بويه کي ختم ڪري ڇڏيو.
ڇا موت کي خبر آهي ته هن ڪيڏي زبردست
لشڪر کي شڪست ڏني آهي؟

متنبي

عزت جي زندگي،
گذار يو يا وري جنگ
۾ نيزن جي مار ۽ جهنڊن جي چانو ۾ جان ڏئي ڇڏيو....

هيءَ به ڪا زندگي آهي جنهن ۾
نه عزت آهي نه شهرت نه مرڻ کان پوءِ
توهان جي ڪمي محسوس ڪرڻ وارو؟

*

۽ جنت کي خيرباد چئو،
جيڪڏهن اتي ذلت ۽ خوري برداشت ڪرڻي آهي.

*

هي اهي ماڻهو آهن جن وٽ بالغ ٿيڻ جي،
نشاني اها ناهي ته انهن کي احتلام ٿئي.
پر اها آهي ته هو بهادرن جي سينن کي نيزن سان چلين.

*

الله جون ڪيتريون نعمتون،
بخيلن وٽ بيقرار ۽ بيچين ويٺيون آهن
جڻ ته اهي پرديس يا قبر ۾ هجن.

ابن المعتز

تون اهل دل ماڻهوءَ کي ڪڏهن به وقت جي،
خليف بابت ڳالهه ٻولهه ڪندي نه ڏسندين ۽
نه ڪي هو چوندو ته ڪهڙو ماڻهو،
ڪهڙي عهدي تان لٿو ۽ ڪهڙو چڙهيو.
هو پنهنجي زندگيءَ جي سڪون کي
انهن مناظري بازن جهڙا
گڏهه جا آواز ڪيڻ سان خراب نه ڪندو آهي،
ته جيڪي ماڻهو سڄو ڏينهن اهي بحث پيا ڪن ته
حضرت عثمان رضه ۽ حضرت علي رضه مان ڪهڙو سٺو هو؟
ڪير آهي جو منهنجي لاءِ ان دل کي نرم ڪري ڇڏي،
جيڪا پٿر جي چپ مان گهڙي ناهي ويئي آهي،
۽ ابدار موتيءَ جهڙي بدن ۾ رکي وئي آهي.

ابو طعام

محمد طوسيءَ کان پوءِ تمنائون ختم ٿي ويون،
۽ مسافر سفر ڪرڻ وساري ويٺا.
هو اهڙو بهادر هو، جڏهن به قبيلي جون اڪيون سندس ياد ۾،
رت جا لڙڪ هارينديون تڏهن سندس ياد،
۽ سندس ڳالهيون مرڪنديون رهنديون.
هو اهڙو بهادر هو جو تلوارون ۽ نيزن جي وچ ۾
اهڙي موت مئو جو جيڪڏهن فتح نه به ٿئي،
ته به فتح کان گهٽ نه هو.

*

ابو فراس همداني

زمانی جي حادثن ۾ انسان ڪنهن تي ڀروسو ڪري،
۽ شريف ماڻهوءَ کي ساڻي ڪيئن هٿ ٿين؟
تمام ٿورن ماڻهن
کان سواءِ سمورا ماڻهو ڪپڙا پاتل بگهڙ آهن.
*

ابوالعلاء المعري

هن زمين تي رهڻ وارن جا ٻه قسم آهن.
هڪڙا عقل وارا جيڪي بي دين آهن،
ٻيا ديندار جيڪي بي عقل آهن.
ڪيستائين اهڙي قوم سان گڏ رهان،
جنهن جا حاڪم عوام جي مفاد خلاف حڪم ڪين ٿا،
رعيت تي ظلم ڪن ٿا، ساڻن ٺڳيون ڪن ٿا
۽ سندس پگهار کايو،
سندس زندگيون زهر ڪن ٿا؟
*

ابن زيدون

اي پرهه جي هير! اسان جا سلام
ان کي پهچاءِ جيڪا جيڪڏهن اسان کي،
پري کان ئي سلام ڪري ته اسين وري جيئرا ٿي پئون،
اي گلستان! تو هڪڙي زماني تائين،
پنهنجي حُسن جي گلابن ۽
چنبيلين سان اسان جي نگاهن جون مهمانيون ڪيون.
اڄ ائين ٿو لڳي جڻ اسان ٻنهي
ڪڏهن پنهنجي ٽٽي ساڻيءَ،
يعني وصل سان گڏ هڪڙي رات به نه گذاري آهي.
۽ اسان جي خوشنصيبِيءَ تي ڪڏهن به
اسان جي دشمن جون دليون ڪونه جليون هيون.
اسين ٻه راز هئاسون، جن کي رات جي
اونداهيءَ لڪائي رکيو هو ۽ صبح جي
روشنِي اسان کي بي نقاب ڪري ڇڏيو.
جيڪڏهن توکان پوءِ منهنجيون راتيون،
لمبيون ٿيڻ لڳيون آهن ته مون کي توسان
گڏ گذاريل آهي راتيون به ياد آهن،
جن جي لاءِ آئون سڄي رات شڪايت پيو ڪندو هوس،

ته راتيون ڪيڏيون نه ننڍڙيون آهن!

چونڊ عالمي شاعري

مڇي ماسا ساڪيو

(شاعر جپان جي شنتو مذهب جو ملان هو. نوجوان شهزاديءَ ماساڪو ڏيا ترڪ ڪري شنتو عبادتگاهه ۾ گوشه نشيني اختيار ڪئي هئي. ٻنهي جو پاڻ ۾ پيار ٿي ويو. شهنشاهه کي خبر پئجي وئي ۽ شهزاديءَ کي شاهي قلعي ۾ قيد ڪري ڇڏيائين. ان وقت مڇي ماسا هي شعر لکي ڳجهيءَ طرح قيدخاني ۾ شهزاديءَ کي موڪليو.)

جيڪڏهن پاڻ اڪيلائيءَ ۾ ملي
ســـــــــــــــــگهون هـــــــــــــــــا،
جتي پاڻ کي ڪوبه ڏسي نه سگهي
هـــــــــــــــــا،
ته آءُ آهستي تنهنجي ڪن ۾ چوان ها،
”مئي! آءُ تنهنجي لاءِ مرڻ ڪنديءَ تي
آهيـــــــــــــــــان!“

سانڪاتا فيوجيوارا

(فيوجيوارا جپان جو قديم ترين امير خاندان آهي، جو اڃا تائين بااثر ۽ طاقتور آهي. ان ڪئي صديون شهنشاهه جي نالي ۾ جپان تي حڪومت ڪئي. سانڪاتا شهنشاهه جو وزير هو)

ڪن مرضن لاءِ حڪيم،
ابوڪي جبل تي مورندڙ،
وڻن جي پنن کي مريض جي بدن تي رکي،
مٿان ڏنپ ڏيندا آهن.
مريضن جو بدن سڄي ڦلڻا ٿي پوندو آهي.
مون کي به پيار اهڙا ڏنپ ڏنا آهن،
جو ٻڌائي نٿو سگهان.

پر آءُ پنهنجي محبوبه کي،
پتو به پوڻ نه ڏيندس،
ته منهنجي حالت ڪهڙي آهي.

يوشيناڪا فيوجيورا

توسان ملڻ کان اڳ،
نه موت کان ڪو ڊپ هوم،
نه زندگيءَ لاءِ ڪا چاهت،
پر هاڻي ڊڄان ٿو،
ته اتفاق سان زندگي ڪيڏي به ڊگهي ڪٿي
مليم،
ته به، نيٺ ته ڪٿي پوندي،
۽ توکان جدا ٿيڻو پوندو!!

ڪانيموري ٽائرا

(ٽائرا خاندان جيان جو قديم ترين ۽ طاقتورترين قبيلو هو. هيءَ
خاتون ان خاندان جي هئي.)

افسوس، پنهنجي چهري جو شرمائجڻ،
ڪيڏو به لڪايان ٿي ته به نٿو لڪي،
۽ سڀني کي ٻڌايو ڇڏي،
ته مون کي عشق ٿي ويو آهي،
تان جو ماڻهو ڀڄڻ لڳن ٿا،
”اڄ تنهنجون سوچون ڪهڙي پٽ ۾ آهن؟“

هو مونوري ڪينو

بهار موٽي آيو آهي،
سج روشن آهي.
آسمان ائين قربائتي نموني پيو مُرڪي
جو جڏهن گلن جون مُڪڙيون،
ڪومائجيو مريو وڃن،
تڏهن مون کي ڌري گهٽ روئڻ اچيو وڃي.

ڪاڪيموتو هيتو مورو

(هيءُ هڪڙو ننڍو سرڪاري ملازم هو، مينو دؤر جو وڏي ۾
وڏو شاعر ليکيو وڃي ٿو. کيس ”شعر جو پير“ سڏيو ويندو
آهي.)

جنهن پٽ تي نئون گهر آڏڄڻو آهي،
 ان کي پلارو پٽائڻ لاءِ،
 ڳوٺ جون موملون مٿس ناچ پيون ڪن،
 سندن ٻانهن جا زيور چڻ چڻ پيا ڪن،
 هو جيڪو هيري جي هار جهڙو جوان پويان
 بيٺو آهي،
 ان کي چئو ته، ”تون به هليو اچ.“

زندگي ڪو سڀڻو ڪونهي
 هينري ونڊس ورٿ لائڪ فيلو

مون کي ڏکويل انداز ۾ اهو نه ٻڌاءِ ته
 ”زندگي فقط سڪڻو خواب آهي،
 روح مٿل وانگر سٽو پيو آهي،
 جيڪي نظر اچي ٿو سو حقيقت ۾ ڪجهه ڪونهي.“
 زندگي حقيقت آهي! زندگي ساڀيان آهي!
 زندگي سڀڻو ڪونهي!
 زندگيءَ جي منزل رڳو قبر ناهي.
 ”توهان خاڪ آهيو ۽ خاڪ ڏانهن موٽي ويندو“
 اها ڳالهه روح لاءِ نه چيل آهي،
 ائين نه چئو
 ”فن ڊگهو آهي وقت اڏامندو وڃي.
 اسان جون دليون پلي ڪٿي، ڪيڏيون به مضبوط ۽
 دلير ڇو نه هجن،
 پر زندگي دٻيل آواز ۾ وڃندڙ نغارن سان،
 جنازي جي قبر ڏانهن سفر جون ماتمي ڏنڻون پيئي
 وڃائي.“
 زندگيءَ جي وسيع ميدان جنگ ۾،
 بي زبان وهڻن وانگر،
 رڳو ڪاهجندا نه هلو،
 پڙ جا پهلاڻ ٿيو.
 ائيندو ڪيڏو به وڻندڙ هجي
 ان تي اعتبار نه ڪريو.
 مٿل ماضيءَ کي ڇڏيو،
 ته پلي پنهنجا مُردا دفن ڪري،
 هاڻوڪي جيئري وقت ۾ عمل ڪريو!
 سمورن عظيم ماڻهن جون حياتيون،

اسان کي ياد ٿيون ڏيارين ته،
 اسين پنهنجون زندگيون اعليٰ بڻائي سگهون ٿا،
 ۽ جڏهن هتان موڪلايون
 تڏهن پويان وقت ريتيءَ تي،
 پنهنجي پيرن جا اهڙا نشان،
 ڇڏي وڃي سگهون ٿا،
 اسان جي پويان زندگيءَ جي شاهراهه تي سفر ڪندڙ
 اسان جا ٽڪل ٽٽل مسافر پاتر،
 نيون همتون ۽ نوان حوصلا حاصل ڪري سگهن.
 ته پوءِ اچو ته اُتي ڪڙا ٿيون،
 ۽ شروع ٿي وڃون
 ۽ پنهنجي دل اهڙي ڏاڍي ڪريون
 جو هر مقدر کي منهن ڏئي سگهون،
 ۽ سدائين پيا لوڇون ۽ لهون
 اچو ته سدائين پورهيا ڪرڻ ۽
 سدائين انتظار ڪرڻ سکون
 اچو ته اُتي ڪڙا ٿيون!

نيڪي ڇا آهي؟
 جان بائل اوائلي

مون کي ڪو پُور آيو، مون پڇيو
 ”سڄي نيڪي ڇا آهي؟“
 عدالت چيو، ”انتظام!“ اسڪول چيو، ”علم!“
 ڏاهي چيو، ”سچ!“، احمق چيو، ”مزو!“
 ڪناري نينگريءَ چيو، ”پيار!“، ڳيروءَ چيو، ”سونهن!“
 خواب ڏسندڙ چيو، ”آزادي!“، سپاهيءَ چيو، ”شان!“
 منهنجيءَ دل ڏاڍي ڏک مان ورائيو:
 ”جواب اهو ناهي!“
 پوءِ مون پنهنجي سيني منجهان نرم آواز ٻڌو:
 ”هر دل اهو راز ڄاڻي ٿي
 ته حقيقي نيڪي نالو آهي قرب ۽ باجهه جو.“

ڇا تون سچ پچ ڪجهه ڪرڻ گهرين ٿو؟

ڪوٺي

ڇا تون سچ پچ،
ڪجهه ڪرڻ گهرين ٿو؟
ته مهل هيءَ اٿئي!
جيڪي ڪجهه ڪري سگهين ٿو،
يا جيڪي سمجهين ٿو ته
آءُ ڪري ويندس،
تنهن کي اٿي شروع ڪري ڇڏ!
هينئر جو هينئر
اجهو بنهه هن مهل!

به يا ٿي منت به يا ٿي ڪلاڪ
نامعلوم

به يا ٿي منت يا به يا ٿي ڪلاڪ
انهن جي اسان جي زندگيءَ ۾
ڪهڙي اهميت آهي؟
جيڪڏهن انهن کي شمار ڪجي،
فقط وقت جي حساب سان،
ته انهن جي ڪا ايڏي گهڻي اهميت ڪانهي،
پر جيڪڏهن اسين انهن کي
ڪڏهن ڪڏهن ان لاءِ ڪتب آڻينداسين
ته ڪنهن نه ڪنهن کي خوش ڪجي
ڪنهن نه ڪنهن جي چين تي مُرڪ اُڻجي
ته پوءِ اهي منب آهن سون جا
۽ اهي ڪلاڪ آهن املهه ماڻڪ.
هڪڙو منت،
ننڍڙي ٻار جي اکين مان وهندڙ لڙڪ،
سڪائي سگهي ٿو.
هڪڙو ڪلاڪ
سالن جي مصيبتن کي
ٻهاري پري آڻائي سگهي ٿو.
ٿي سگهي ٿو ته منهنجي وقت جا ڪي منت
ڪنهن هنڌ ڪنهن جي نااميديءَ کي ختم ڪري ڇڏين،
۽ مون کي هڪڙو نئون دوست بڻائي ڏيئي ڇڏين.

پنهجو ايمان سلامت رک!
هيريٽ دو آئر مان

أفق کان پري ڏسندڙ نظر نه هوندءِ ته تباهه ٿي
ويندين!

آدرش نه هونديءِ ته وڃائجي ويندين!

دل هر حالت ۾ ڪنهن ايمان جي،
 روشنيءَ ۾ جڳمڳائيندڙ هجي.
 ڪا اميد هجي، ڪو خواب هجي،
 جن کي سوگهو جهلجي.
 آسمان ۾ انڊلٺ هجي،
 ڇپن تي ڪنهن نغمي جو آلاپ هجي،
 ڪرڻ لاءِ ڪنهن انساني خدمت جو،
 ڪو ڪارنامو هجي
 هر حالت ۾ هر قيمت تي،
 پنهنجو ايمان سلامت رک!

مضبوط ٿيءُ!
 ديون پورٽ بيڪاڪ

پاڻ هتي رڳو گليل تماشا ڪرڻ، رڳو خواب لهڻ،
 ۽ رڳو رلڻ پئڻ لاءِ هتي ڪونه آيا آهيون.
 پاڻ کي سخت پورهيا ڪرڻا آهن ۽ بار کڻڻا آهن.
 مضبوط ٿيءُ!
 جدوجهد کان پاسو نه ڪر! ان کي منهن ڏي!
 اهو خدا جو بخشيل تحفو آهي،
 مضبوط ٿيءُ!
 ائين نه چئو ”زمانو خراب آهي ڪنهن کي ڏوهه
 ڏجي؟“
 ۽ ائين هٿ ٻڏي ڪا ڳالهه نه مڃ،
 مضبوط ٿيءُ!
 اُٿي بيهره! جيڪي چوڻو آهي سو چئي ڏي!
 ۽ خدا جي واسطي دلير ٿيءُ!
 مضبوط ٿيءُ!
 جي لڙائي سخت آهي، جي ڏينهن اجايو ڊگهو آهي،
 پرواهه ناهي،
 مضبوط ٿيءُ!
 دل ننڍي نه ڪر
 وڙهڻ جاري رک
 مضبوط ٿيءُ
 مضبوطي ٿيءُ

سڀاڻي فتح جي نغمن جو ڏينهن اچڻو آهي،
مضبوط ٿيڻ!

اچو ته بازار هلون!
ايڏون ليپ فريڊ

آئون توسان گڏجي
زندگيءَ جي بازار ۾
خريداري ڪرڻ هلندس.
اچو ته گڏجي خريد ڪريون،
روحن جي خوشبو، خوابن جون تصويرون،
سڃاوت جو برف جهڙو پاڪ چوڻو،
دل جي لائبريريءَ مان ٻه ٽي ڪتاب،
هوا ۾ جوڙيل ڪو شعر يا نغمو،
رات جي چرخي تي ڪٽيل آرام جي رلي،
سچ جي دٻليءَ مان ڪڍيل جواهر،
دل جي ڌڙڪڻن ۽ اندر جي آڏمن،
۽ مٺڙن مٺڙن پڇتاون،
مان اٿيل ڀرت ڀريل ڪپڙو،
محبت جي اڻ وسامندڙ روشنين واري بتي،
اڻ ڏٺل پهاڙ ۽ ٻيلا ۽ درياھ ۽ ميدان،
گهمي ڏسڻ جي شوق جي،
جوتن جا ٻٽي جوڙا،
۽ انهن جي قيمت طور ڏينداسين،
قناعت جو اصلي چمڪندڙ سڪو.

توڪي واچوڙي جو ڊپ ٿئي ٿو؟
هيملن ڪارلين

توڪي واچوڙي جو ڊپ ٿئي ٿو؟
تيز بارش جون اوتون توڪي پريشان ڪن ٿيون؟
ته وڃي ساڻن منهن ڏي! وڃي ساڻن وڙهه!
وري وحشي بڻجي وڃ!
وري بگهڙ وانگر بڪون ۽ پارا سهه!
وري وڃي ڪونج وانگر
طوفانن ۾ ڌوڪي پئه!
تنهنجي هٿن جون تريون سخت ٿي وينديون،

تنهنجي ڳلن جي ڪل ڪارائجي ويندي،
تنهنجا ڪپڙا ليڙون ليڙون ٿي پوندا،
ٽڪي پوندين،

۽ پوائتو ٿي پوندين.
پر جڏهن ماڻهن وچان لنگهندين
ته سڀ ڪو چوندو،

”اجهو اهو نر مڙس پيو وڃي!“
تون ڪير آهين؟

نامعلوم

هڪڙي مصروف شهر ۾ هڪڙي مزدورن جي ٽولي
کي ڏٺم،

ته هڪڙي عمارت کي پئي ڊانائون.
”اچي! اچي! زور ڏيو! شاباس!“ جون هڪلون ڪري،
هڪڙو شهتير ڪيرائي وڌائون
۽ سڄي ڇت ڊهي پٽ پيئي.

سامهون بيٺل جمعدار کان پڇيم:
”هي ڪاريگر آهن نه؟“

جيڪڏهن ڪا جاءِ ٺهرائي هجي ته هي ٺاهي سگهندا
نه؟“

کلي ڏنائين ۽ چيائين، ”نه ادا نه! آءٌ ڪاريگرن کي ڇا
ڪندس؟“

مون کي ههڙا اڻ گهڙيل ڪاڻ ڪين.
جنهن عمارت کي ٺاهڻ ۾ رازا سال لڳائيندا آهن،
تنهن کي آءٌ ههڙن جي هٿان ٻن ڏينهن ۾،
آرام سان ڊهرائي وجهندو آهيان.“
گهر موٽندي پنهنجي دل ۾ سوچڻ لڳس
”پنهنجي حياتيءَ ۾ انهن ٻنهي ڪمن مان ڪهڙو ڪم
ڪيو اٿم؟“

ڇا آءٌ آڏيندڙ آهيان؟
جيڪو هر ڪم خيال ۽ خبرداريءَ سان ڪندو آهي.
۽ زندگيءَ کي ڌيان سان فٽ پتين ۽ چورسن سان
ماپيندو ۽ ٺاهيندو آهي.

ڇا آءٌ پنهنجا عمل
هڪڙي چڱيءَ طرح ٺاهيل نقشي
جي مطابق ٿو ڪريان

۽ صبر سان پنهنجون بهترين صلاحيتون ڪم آڻي
مون کان جيڪا بهترين اڏاوت ٺهي سگهي ٿي
سا پيو ٺاهيان؟
يا آءُ ڊاهيندڙ آهيان
۽ منهنجو ڌنڌو اهو آهي ته سڄو شهر گهمي،
جيڪي عمارتون آڏيل آهن،
انهن کي ڊاهي پٽ ڪري ڇڏيان؟